

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

IV JILD

(T–CH)

TOSHKENT – 2024

TAHRIR HAY'ATI

Bahrom ABDUHALIMOV, Nizomiddin MAHMUDOV,
Shuhrat SIROJIDDINOV, Sirojiddin SAYYID, Jabbor ESHONQULOV,
Olim DAVLATOV, Isajon SULTON, Nodir JONUZOQ

ILMIY-IJODIY GURUH

Abduqodir HAYITMETOV, Ibrohim HAQQUL, Maqsud ASADOV,
Qodirjon ERGASHEV, Sayfiddin RAFIDDINOV, Ergash OCHILOV,
Burobiya RAJABOVA, Zulayho RAHMONOVA, Sirdaryoxon O'TANOVA

MAS'UL MUHARRIR

Maqsud ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor

NASHR UCHUN MAS'ULLAR

Elnura QURBONOVA, Shahnoza RAHMONOVA,
Hamida ASHUROVA, Dilmurod ASQAROV

TAQRIZCHILAR

Dilorom SALOHIY, *filologiya fanlari doktori, professor*
Dilnavoz YUSUPOVA, *filologiya fanlari doktori, professor*

MUNDARIJA

T	5
U	110
V	140
X	170
Y	260
Z	306
O‘	339
G‘	353
Sh	375
Ch	452
Qisqartmalar ro‘yxati	467
“Alisher Navoiy Ensiklopediyasi” mualliflar ro‘yxati	468
Резюме (рус.)	471
Summary (ingl.)	473

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(50‘)-5
M 30

Alisher Navoiy ensiklopediyasi: Toshkent – O‘zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 480b.

Ko‘p jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” buyuk shoir va mutafakkir, yirik davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy mansub bo‘lgan XV asrning II yarmi Xuroson va Movarounnahrda tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va adabiy hayot, ulug‘ shoirning tarjimai holi, faoliyati, yaqinlari, do‘stlari, ijodiyotining ma’naviy sarchashmalari, salaflari, adabiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati, qo-laversa, mumtoz adabiyotimiz tarixida tutgan beqiyos o‘rni xususida atroflicha ma’lumotlarni qamrab olgan yirik qomusdir. Ensiklopediyadan navoiyshunoslik masalalari, buyuk shoir asarlarining turli yillardagi nashrlari, xorijiy tillarga tarjimalari, yurtimiz va jahon kutubxonalari xazinalarida saqlanayotgan qo‘lyozma hamda toshbosma kitoblari, shuningdek, rassomchilik, haykaltaroshlik, teatr, kino singari san’at turlarida Alisher Navoiy siymosining aks ettirilishiga doir maqolalar ham o‘rin olgan. Turli she’riy janrlarga oid asarlarining sharh va tahlillaridan ayrim namunalar keltirilgan. Jumladan, kitobning mazkur 4-jildiga 578 ta maqola kiritilgan bo‘lib, ular mavzu xilma-xilligi, ko‘pgina ma’lumot va dalillarning yangiligi, aniqligi va qiziqarliligi bilan o‘ziga xosdir.

“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” navoiyshunos olimlar, mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar, oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek filologiyasi yo‘nalishi professor-o‘qituvchilari, talabalari, o‘rta maktablarning adabiyot muallimlari, umuman, Alisher Navoiy hayoti va ijodiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktyabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4865-son qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

TAAJJUB (ar. – ajablanish, hayron bo‘lish) – she’riy nutqning ta’sirchanligini oshirishga qaratilgan badiiy san’atlardan biri bo‘lib, unda shoir o‘z fikrini hayrat vositasida izhor qiladi. Atoulloh Husayniyning yozishicha, bu san’at shundan iboratki, “kalomda bir nimadin hayron bo‘lub ajablanurlar”. Ya’ni muallif biror narsahodisa, holat va boshqalardan olgan taassurotlarini o‘zini hayron qolganday bir yo‘sinda ifodalaydi. Ba’zida o‘z fikri va ta’riflarini rad etib, keyin o‘sha narsaning yangi sifat va xislatlari izhori b-n avvalgi so‘zlarini tasdiqlaydi. Bu usuldan N. ham turli janrdagi asarlarida mahorat b-n foydalanган. M-n, “Ekin oyo” radifli g‘azallari buning yorqin misolidir:

*May birla yuzung tim-tim ahmarmu ekin oyo,
Yo shu’la aro bir-bir axgarmu ekin oyo?*

*Bir sari qulog‘ingda gavharmu ekin yoxud
Bir jonibida oyning axtarmu ekin oyo?*

Bu baytlarda shoir “Yuzing may tobidan qatra-qatra qizilmi yoki shu’la ichida bir-bir uchqunmi? Qulog‘ingning biriga osilgan gavharmi yoki oyning bir tomonida yulduzmi”, – deb o‘zini hayron qolganday ko‘rsatishi barobarida ma’shuqaning may qizartirgan yuzi o‘t ichidagi chog‘ga, gavhar osilgan qulog‘i oy yonidagi yulduzga o‘xshab ketishini tasdiqlamoqda.

*Chunki Shirin ko‘zi behad qoradur, bas necha mil
Toshni surma nedin ayladi, oyo, Farhod?*

Bu baytda esa shoir “Shirinning ko‘zi shundog‘am haddan ziyoda qora-ku, shunday ekan,

Farhodning necha mil (masofa o‘lchovi) tog‘ni surmaga aylantirishida nima ma’ni?” – deya tog‘ni talqon qilib, go‘yo surmaga aylantirganidan o‘zining taajjubini izhor etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 2007; Қуронов Д. ва б. Адабиётишунослик дугати. – Т., 2010.

E.O.

TAAYYUN (ar. – muayyan bo‘lish, ayon bo‘lish; narsalar ichidan ajralib va bilinib turish; aniqlik, ma’lumlik; aniq va ravshan ko‘rsatish) – oriflar va zavq ahli nazarida, ulug‘likka yetish, imtiyozga ega bo‘lishdan iborat. Ilk T. – vahdat martabasi, ikkinchi T. – vohidiyat martabasi. Mutasavviflar tasavvurida Haqda hamma narsa mavjud bo‘lib, ular bizga noma’lumdir. Narsalarning Haqdan tajalliy ko‘rinishida ajralib chiqishlari T. shaklida namoyon bo‘ladi. Shunga muvofiq ayon narsalar, dunyo g‘oyalari taayyunot deyiladi. N. she’riyatida ham T. irfoniy ma’nolarni yuzaga chiqaradi. M-n:

*Taayyunot ichida ishq bir haqiqat erur,
Gar o‘lsa bulbul-u parvonadin va gar mendin.*

Bulbuldanmi, parvonadanmi yo mendanmi, kimdan sodir bo‘lishidan qat’i nazar, ishq muayyanlik ichra bir haqiqatdir.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Саъ-

жодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбири-
ти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.ш.); Uludağ S.
Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O.

TABIBIY (taxallusi; ismi: Ahmad Tabi-
biy (1869–1911) – shoir, tarjimon. Xiva madra-
salarida tahsil olgan. Otasi Ali Muhammad va
Bayoniyning akasi Yaxshimurodbekdan tabiblik
sirlarini o‘rgangan. Muhammad Rahimxon II –
Feruz saroyida tabiblik qilgan. Ayni paytda, she’r-
lari b-n shuhrat qozongan. Sermahsul va serqirra
iste’dod sohibi bo‘lib, 5 devon tuzgan: “Tuhfat
us-sulton” (“Sultonga tuhfa”), “Munis ul-ush-
shoq” (“Oshiqlar hamdami”), “Hayrat ul-oshi-
qin” (“Oshiqlar do‘sti”) – o‘zbek tilida, “Mir’ot
ul-ishq” (“Ishq ko‘zgusi”), “Mazhar ul-ishtiyiq”
 (“Ishiyiq manbayi”) – fors-tojik tilida. U o‘zbek
adabiyotida muxammas janri taraqqiyotiga katta
hissa qo‘shib, Sa’diy, Jomiy, N., Zebunniso, Mu-
nis, Ogahiy, Mirzo G‘olib kabi ko‘plab shoirlar-
ning g‘azallariga jami 518 ta muxammas bog‘-
lagan. Xorazm shoirlari haqida “Majmuat ush-
shuaroyi payravi Feruzshohiy” (“Shoh Feruzga
izdoshlik qilgan shoirlar tazkirasi”), “Majmuayi
muxammasoti ash-shuaroyi Feruzshohiy” (“Shoh
Feruz davri shoirlari muxammaslari majmuasi”) taz-
kiralari tuzgan. “Vomiy va Uzro” qissasini
she’rga solgan (8100 bayt), Fuzuliyning “Haft
jom” (“Yetti qadah”) masnaviysini o‘zbek tiliga
tarjima qilgan. “Yeti ravza” (“Yeti bog‘”) nomli
asar ham yozgan.

T. dasturiy xarakterdagi bir g‘azalida ijod
yo‘lida Sa’diy, Hofiz, Jomiy, N. va Bedildan sa-
boq olganini aytadi.

T. N.ning “Ayt”, “Fido”, “O‘t”, “Erur” radifli
qator g‘azallariga tatabbu‘lar qiladi. 20 dan ziyod
g‘azallariga taxmislar bog‘laydi. Qator baytlari-
da esa ustoz qalamga olgan mavzularni davom
ettirib, fikrlarni rivojlantirib, tashbehlarni boyita-
di. M-n, shoiring:

*Zohid tutdi zuhd-u taqvo yo‘lini,
Bizning dil esa jununu savdo yo‘lini.*

*Gulchehra visolini biz etsak orzu,
Hur suhbatı zohid xayolida ammo, –*

degan ruboiysi buyuk salafning

*Zohid senga hur-u manga jonona kerak,
Jannat sanga bo‘lsun, manga mayxona kerak.*

*Mayxona aro soqiy-u paymona kerak,
Paymona necha bo‘lsa to‘la, yona kerak, –*

degan mashhur ruboiysi ta’sirida yaratilgani
shubhasiz.

T.ning:

*Agar odam esang, og‘ritma odam ko‘nglini zinhor
Ki, ahli ma‘rifat nazdida Ka‘ba qalbi mo‘mindur;*

bayti esa N.ning “H.A.” dostonidagi mashhur
olaning qiblası bo‘lishiga qaramay, Ka‘baning
ko‘ngil ka‘basichalik qadri yo‘q mazmunidagi:

*Ka‘baki, olamning o‘lub qiblası,
Qadri yo‘q onchakim, ko‘ngul ka‘basi, –*

misralarining ijodiy ishlangan yangicha talqinidir.

T. N. g‘azallarida o‘sha vazn, qofiya va ra-
difda tatabbu‘ qilsa-da, taqlid doirasida qolib
ketmay, o‘ziga xos original g‘azallar yaratadi.
“Bo‘ldi tut” radifli g‘azal fikrimizning yorqin
dalilidir:

N.:

*Qasri johing g‘a sipehr avjida ayvon bo‘ldi tut,
Ham sipehr osiybidin yer birla yakson bo‘ldi tut.*

T.:

*Gar o‘zungin dahr xalqi ichra sulton bo‘ldi tut,
Lek jisming oqibat yer birla yakson bo‘ldi tut.*

N. qasr-u martabangni falak avjiga yuksaltir-
gan taqdir falak ofatidan yer b-n yakson ham qila-
di, deb azaliy va abadiy haqiqatni badiiy talqin qil-

sa. T. lo'nda qilib dunyoning sultoni bo'lsang ham oqibat yer b-n yakson bo'lasan deb qo'ya qoladi.

T. muxammaslari N. g'azallarida qalamga olingan mavzularni yanada kengaytirish va chuqurlashtirish, ularda ilgari surilgan fikrlarni davom ettirish va rivojlantirish, ulug' shoir qo'llagan tashbehlarni boyitish va yangi qirralarini ochish, baytlar ma'nosini sharhlash va izohlashga yo'naltirilgan. M-n, quyidagi maqta'da N. boqiy umr tilasang, ilohiy mahbubadan boshqa narsani xayolingdan chiqar, degan fikrni ifodalagan bo'lsa, T. bu fikrni insonning aslida tuproqdan yaratilganligi, binobarin, kibr-u havo qilishga haqi yo'qligi, agar aqli bo'lsa, o'tkinchi dunyodan etak silkishi kerakligi haqidagi fikrlar b-n to'ldiradi – natijada, bayt mazmuni yanada boyiydi:

*Ey vujuding aslidur qilsang nazar xoki kesak,
Bas, na lozimdur Tabibiydek sanga kibr aylamak,
Oqil ersang dahri fonyidin hamisha silk etak,
Ey Navoiy, gar nasibingdur abad umre, kerak,
Xotiringda yordin o'zga tamanno bo'lmasa.*

N. adabiy merosining T. ijodiga ta'siri rang-barang bo'lib, bu mavzu kelgusida keng va chuqur tadqiq etilishi kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. TAT. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Фанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий // Табибий. Танланган асарлар. – Т., 1968; ЎзМЭ. 8-жилд. – Т., 2004.

E.O.

TABRIZ – Eronning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan yirik iqtisodiy shahar. 2018-y. “Islomiy turizmning poytaxti” maqomini olgan. Viloyat aholisi, asosan, ozarbayjon tilida so'zlashadi. Fors tili ikkinchi rasmiy til hisoblanadi. T. tarixda buyuk allomalarni yetishirgan shahar sifatida ham mashhurdir. N. g'azallarining birida:

*Shah Navoiy tilidek tig'ila ko'p mulk ochti,
Tortmish ochqali Bag'dod ila Tabrez qilich,–*

deya T. shahrini tilga oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. TAT. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

Z.R.

TABRIZIY PIRMUHAMMAD IBN SHAYX TOHIR

– Tabriz xattotlik maktabi vakili, Mir Ali Tabriziyning an'anasini davom ettirib, xatti nasx va nasta'liqda yozgan. XVI asrning birinchi yarmida yashagan. Bu xattot ko'chirgan N.ning bir terma devoni O'zR FASHIda inv. 98 raqami b-n mavjud. Hajmi 167 varaq. Kotib o'z ismini “Pir Muhammad ibn Shayx Tohir Tabriziy” deya qayd etgan va qo'lyozmaning kitobat sanasida 935-hijriy yil sha'bon oyi (1529. 24 aprel) ko'rsatilgan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

TAB' (ar. – tabiat, qobiliyat, iste'dod) – N.da asosan qobiliyat, zehn ma'nosida keladi. “M.N.” shoirlar haqidagi tazkira bo'lgani u-n unda T. so'zi juda ko'p ishlatiladi.

Ba'zi shoirlar haqida N. “tab'i xo'b erdi” deb yozadi. Bu shoirlarda alohida qobiliyat bo'lgan. Ba'zi hollarda shoirning tabiatida sho'xlik xususiyati borligi ham T. so'zi orqali beriladi. M-n, “Sherozning sho'x tab'laridan biri” deb yozar ekan, N. tabiatan sho'x odamni nazarda tutadi. “Tab'i hazlg'a moyil erdi” deganda esa shoir iqtidorida hazil-mutoyiba tuyg'usi mavjudligiga

ishora qilinadi. “Tab’ining muloyimati muammo fanida ta’rif qilg’ucha bor” jumlasidan o’tkir bo’lib, muammoni ravon yozishi, ravon yechishi anglashiladi. “Tab’ida xeyli diqqat bor” deb yozar ekan, N. shoir qobiliyatida g’oyat noziklik borligini qayd etadi. “Tab’i sofiy va tafakkuri barcha diqqatlarga vofiy” jumlasida shoirning pok tabiatli va fikr yuritishda noziklik yetuk darajada degan ma’no bor.

Ko’rinadiki, N.da T. tushunchasi turli ma’noda keladi va asos e’tibori ijodkor qobiliyati va tabiatiga aloqador xususiyatlarni anglatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Саъжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

M.A.

TAVAJJUH (ar.) – 1. Yuzlanish, yuzni bir kishiga yoki bir tomonga qaratish; umid b-n qarash; 2. Tasavvufda Shayxning (pirning) Haq taologa, muridning murshidga yuzlanishi, ko’nglini unga bog’lashi; Allohga yuz burmoq, yo’nalmoq yoki tushunchani Allohga to’liq tobe aylamoqdir. Naqshbandiylikda muhabbat b-n bog’lanishning bir shakli. Murid pining ruhoniyyatiga muhabbat yo’li b-n bog’lanadi, T. asnosida shunday bir istig’roq (tavhid dengiziga sho’ng’ish va g’arq bo’lish) holiga o’tadiki, bashariy va moddiy borlig’idan xabardor bo’lmaydi. Bu holatda pining ruhoniyyati muridning botinida faoliyatga kirishib, uning bashariy sifatlarini yo’qotadi, tadrijan (astasekin) murid murshidining ruhoniyy sifatleri b-n sifatlanadi. Pining qalbidan qalbiga ilohiy nurning, fayzning o’tayotganini his qiladi. Buni boshqacha nom b-n “Robitayi qalb” ham deydilar.

N. “M.Q.” asarida T. haqida alohida to’xtalib, jumladan, shunday deydi: “Tavajjuh Haq subhona-hu taolag’a yuzlanmakdur va ul yon aylanmoqdur. Va xalqdin taalluq torin uzub anga ulanmoqdur. Jami’i orzudin chiqmoqki, Haqning g’ayrig’a aylandurg’ay va mosivolloh ishtig’olig’a chirmon-

durg’ay. Andoqkim, dunyo va oxirat saodatin arza qilsalar va siddiqlar va payg’ambarlar marotibin jilva bersalar, solik ul yon nazar o’qin otmag’ay va ko’ngliga alarning raddu qabulin mutlaqo yo’latmag’ay. Agar tavajjuhda yuziga o’qlar kelsa, ko’z yummoqni unutmay, agar bir ko’zini ul o’qlar zo’ye’ qilsa, yana birni ilgari tutqay...”

N. bunday fikrlarini g’azallarda ham davom ettiradi: U bir baytida solik agar “mahvi shuhud” (Haqni, haqiqatni mushohada qilish) martabasiga yetgan bo’lsa, agar uning huzuriga Xizr b-n Masih kelsa ham, T.idan qaytmasligini ta’kidlaydi:

*Soliki foniyy tavajjuh din taraddud aylamas,
Yetsalar mahvi shuhud bo’lg’an zamon Xizr-u Masih.*

Jumladan, Bahouddin Naqshband hazratlarining T. haqida quyidagi so’zlari keltiriladi: “Hazrat Xoja Bahouddin Muhammad Buxoriy alma’ruf Naqshband qaddasallohu taolo arvothum vaqtiki, o’z mabodiyi ahvol-u sulukidin hikoyat ayturlar ermish va mashoyixi kibor arvohig’a o’z tavajjuhlarining asarin bayon qilur ermish. Der ermishlarki, har qachon qudvat ul-avliyo Xoja Muhammad Ali Hakim Tirmiziy ruhig’a tavajjuh voqe’ bo’lur erdi, ul tavajjuh asari mahzi besifatlig’ zuhuri erdi va har necha ul tavajjuhda sayr voqe’ bo’lur erdi, hech asare va garde va sifate mutolaa tushmas erdi”.

Ma’lum bo’ladiki, T. muridning ixlos va muhabbatiga ko’ra, botiniy ahvolini o’zgartiradigan, taraqqiy etishiga va maqsad sari harakat qilishiga yo’l ochadigan bir holatdir.

Mutafakkir shoir asarlarida T. so’zining lug’aviy ma’nolaridan ham keng istifoda etadi: yuzlanmoq, azm qilmoq ma’nosida:

*Har yonki tavajjuh etti – yetti,
Andoqki kerak takallum etti.*

Quyidagi baytda esa: “yo’nalmoq, otlanmoq; yo’lga tushmoq” mazmunida qo’llangan:

*Shimol ahlin ehsong’a g’arq aylabon,
Tavajjuh qilib azmi Sharq aylabon.*

“Tikilib qaramoq” ma’nosida:

*Yuzungga chun tavajjuh ayladim, qoldi qaro qayg‘u,
Keyin tushkan kibi soya ko‘rung‘ach mehr o‘trudin.*

Tasavvufda, shuningdek, N. asarlarida ham ayrim so‘zlar so‘fiyona mazmunda qo‘llanganda T. b-n bog‘liq ma’nolarni bildirib keladi. M-n, qad – vahdat olamiga T. etish u-n qoyim bo‘lmoqlikni anglatga, qomat – yuqori olamga T. qilishni bildiradi. Nazar – mavjudot haqiqatlariga T. va iltifotni anglatadi. Va yana Haq yo‘lidagi solikka ilohiy iltifotning etishi; shuningdek, bandaning Haqqa T.dir. Savmaa – ibodatxona. Tasavvufiy istilohda dil T. qiladigan dargoh, maqomdir. (Shuningdek, tafrid va tajrid maqomi. Yana mosivalloh (Allohdan boshqasi)dan aloqalarni uzishga ham aytiladi) va h.k.

Ko‘rib o‘tganimizdek, N. T.ning lug‘aviy va tasavvufiy ma’nolaridan mahorat b-n foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. TAT. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984.

Z.R.

TAVAKKUL (ar. – umid bog‘lash, ishonish) – tasavvufda Allohga ishonish, unga suyanish, hamma narsani unga havola qilish kabi ma’nolarni bildiradi. Birovga ishonish tavakkuldir, faqat omonat jonni topshirishga loyiq zot bu Yaratganning o‘zidir. Zero Kitobullohdan shunday eslatiladi: “Bas, siz ulardan yuz o‘girib, Allohga tavakkul qiling. Allohning o‘zi yetarli vakildir (Niso: 81). T. – tariqat maqomi bo‘lib, Alloh taologa tayangan holda, to‘la ishonch va e‘tiqod b-n o‘zini Yaratganning ixtiyoriga topshirish. Haqdan umid qilib, xalqning qo‘lidagi narsaga ko‘z

tikmaslik. N. “M.Q.”da T. ta’rifi va mohiyatiga keng to‘xtaladi: “Tavakkul Haq yo‘lida vosita asbobin raf” qilmoqdur va vasila hijobin daf” qilmoq... Tavakkul ahlikim, maqsud vodiysig‘a qadam qo‘yubdurlar, yo‘l zodi Haq xoni ehsonidin bilibdurlar... Andoqki, sening nasibangni yana birov yemas, aning ham nasibini sen yemak mumkin emas. Sening ro‘zing sangadur, aning qismati angadur. Tilamasang ham yetkurur, yemasang ham yedirur. “M.Q.”ning “Tavakkul zikrida” bobida Shayx Ibrohim Sitnabah va muridi hikoyat keltiriladi.

N. lirik merosida ham T.ga alohida e‘tibor berilgan:

*Emas moni’fano yo‘lig‘a foqa,
Kerak rahravg‘a zodi rah tavakkul.*

N. dostonlari T. b-n bog‘liq qarashlar qahramonlarning ma’naviy holiga uygun tarzda ifoda etilgan. Zero, Qur’oni Karimning bir necha oyatlarida T. mo‘minlikdan ekanligi ogohlantirilgan: “Musu u (iymon keltirgan kishilarga) dedi: “Ey qavmim, agar Allohga iymon keltirar ekansizlar, demak, musulmon bo‘lsangizlar, Uning o‘zigagina suyaninglar – tavakkul qilinglar!” (Yunus: 84). Shu bois N. Farhodning qahramonona sarguzashtlarini:

*Chinori tebratib ilgini har yon
Ki, ey kirgan kishi, Tengri uchun yon!
Ul aylab Haq taolog‘a tavakkul,
Bu besha ichra surdi betaammul, -*

deya ta’riflaydi. “H.A.” dostonining Badiuzzamonga bag‘ishlangan bobida esa shahzodaga N. shunday o‘git beradi:

*Garchi tavakkulsiz erur azm sust,
Mashvarasiz qilma tavakkul durust.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилд-

лик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаридиддин Амтор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 1997; Саъжодий. Фарҳанги истильоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996; Калободий. Тасаввуф. – Т., 2004.

I.H., Z.R.

“TAVAKKULNI ULKIM...” – N.ning “B.B.” devoniga kiritilgan qit’asi:

*Tavakkulni ulkim qo’yub xotiriga,
Tushar shox oldinda qulluq havosi.*

*Nasibi aning bir ayoq osh erur bas,
Agar ganji Qorun erur muddaosi.*

*Biravkim, bo’lur bir ayoq osh uchun qul,
Yuziga kerakdur qazonning qarosi.*

Ma’lumki, tavakkul – Xudoga umid bog’lash, Uning ehsonlariga ishonish. Xudoning marhamatiga inonib, ish yurituvchilar tavakkalchilardir. Haqiqiy tavakkalchilar u-n qat’iyat, mardlik, aytgan gapidan qaytmaslik, e’tiqod mustahkamligi singari fazilatlar xos bo’lgan. Ular Yaratganning o’zini yagona rahbar va madadkor deb hisoblashgan. Shu boisdan bunday kishilar, kimligidan qat’i nazar, inson qiyofasidagi hech qaysi “ma’budcha”larga bo’ysunmaganlar. Lekin odam farzandiga xos riyokorlik bunda ham o’z kuchini ko’rsatgan. Aks holda hazrat N.ning ushbu qit’asi yozilmagan bo’lar edi. Qit’aning ilk baytini o’qishimiz b-n ko’z o’ngimizda ikki qiyofali bir kimsa namoyon bo’ladi. Tashqaridan qaralganda, bu kimsa tavakkalchi. Lekin aslida u xushomad bandasi, nafs u-n o’zining ichki haqiqatini sotuvchi. Bobomiz Xudoga ishonchni insonning o’z-o’ziga ishonchi b-n qariyb teng qo’yadilar. Qit’ada qoralanayotgan kimsa, avvalo, o’ziga inonmaydi. Demakki, uning tavakkalchiligi yolg’on. Shuning u-n u tavakkalni niqob qilib, podshoh oldida qulluq etadi. Hazrat

N. mana shuni kechirolmaydi. Ulug’ shoirni shu buqalamunlik qahrantirgan. She’r davomida bu ikkiyuzlamachilikning ildizi ravshanlashadi. Gap xushomad va qulluqchilik fojiasi to’g’risida. Odatda, “qulluq havosi”ga tobe kimsalarning ko’pchiligida qorin va martaba tashvishidan yuqoriroq ilinj bo’lmaydi.

Qorun – benihoyat boylikka erishgan kishining nomi. N. “shoh ollinda qulluq qilgan riyokorning muddaosi o’sha Qorun xazinasi bo’lgani bilan uning nasibasi bir kosa osh” ekanligini bejiz ta’kidlamagan. Chunki qulluq va xushomadning zamirida qanday katta da’vo yashirinmasin, asl mohiyatda u qorin u-n qadr va qanoatni yerga qorish demakdir. Buni o’z nomi b-n yuzqoralik deb atamoq lozim. Hazrat N. ham bir kosa osh u-n o’zini qullikka mahkum etgan nokasning basharasi el nazaridan yashirin qolmasligini o’ylagan bo’lsa kerakki:

*Birovkim, bo’lurbir ayoq osh uchun qul,
Yuziga kerakdur qazonning qarosi,–*

deya hukm chiqargan. Shubhasiz, bu adolatli hukmdir.

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАЗ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Хаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.*

I.H.

TAVBA – lug’atda qaytish, nimanidir bas qilish, to’xtatish. Shar’iy istiloh sifatida T. – insonning qilgan gunohlaridan pushaymonligi, gunohlarining kechirilishini Tangridan iltijo qilib so’rashi va Haq yo’liga qadam tashlashi. N. tariqatga kiruvchi soliklarning “avvalgi ishlari tavbadur”, deb ta’kidlaydi. Zero. T. sayr-u sulukdagi yettita ma’naviy maqomning avvalgisidir, ruhning bedorligi, zulmatdan nurga bo’lgan intilishidir. Tasavvuf manbalarida T.ning shartlari, darajalari va arkonlari borligi ham aytiladi. Alloh ismlari ora-

sida Tavvob (tavba qabul qiluvchi) ismi ham bor. Qur’oni Karimning bir qator oyatlarida va hadisi shariflarda tavba qilishga, Haq rahmatidan noumid bo’lmaslikka buyurilgan. Faqat shirkning kechirilmasligi aytilgan. Muhammad (s.a.v.)ning: “Har kuni 70 marta tavba qilaman”, – degan mashhur hadislarini ummatlarini doimo tavba qilib yurishga undagan.

N. bir qator asarlarida T. va uning inson hayotidagi ahamiyati, foydalari haqida gapiradi. U “N.M.”da tasavvufga kirishning, so’fiy bo’lishning avvalgi sharti T.dir deydi. Abubakr bin Yazdonyor Urmaviyning – “kimki tavba qilsa-yu gunohni tark etmasa, Alloh taolo uni tavba qilishdan va o’ziga qaytishdan mahrum qilib qo’yadi” hamda Ahmad Xuzravayh Balxiyning – “tavba – dil soffligi bilan Allohga qaytishdir”, degan hikmatli so’zlarini keltiradi. N.ning yozishicha, Habib A’jamiy boshida boy, sudxo’r va xasis odam bo’lgan. Bir kuni xotini bir qozon ovqat pishiradi. Shunda bir tilanchi kelib, Alloh u-n biror narsa ber, deydi. Habib “taom oz, sanga yetmaydi” deb, uni quvib soladi. Xotini taomni suzmoqchi bo’lib qopqog’ini ko’tarib ko’rsa, butunlay qonga aylanib qolgan ekan. Shunda eriga “tilanchiga qo’pollik qilganing uchun shunday bo’ldi” deb ta’na qiladi. Bu voqeadan Habibning holati o’zgarib, barcha yomon ishlariga tavba qiladi, Hasan Basriyga murid tushib, o’z davrining yetuk shayxiga aylanadi. N. shu asarida Ataba bin G’ulom, Abdulloh ibn Muborak, Abubakr Shibliy kabi shayxlarning ham T. qilib, suluk yo’liga kirishlarining sabablarini tushuntirib o’tadi.

Inson faqat katta gunohlari u-n emas, qaysidir nomaqbul ishidan yoki yomon fe’lidan ham T. qilishi mumkin. N. “M.N.”da yozishicha, Mavlono Yaqiniy “oxir damda beadabona so’zlaridan tavba qilib ahli salohlar” qatoriga kirgan. Mavlono Sayfiy hushyorlik payti yaxshi odam, ammo “sarxushlikda” “rasvo” odam bo’lgan, oxir bu holatidan T. qilgan, Mavlono Muhammad Badaxshiy “mast yo maxmur bosh va oyoqyalang ko’y va ko’cha va bozorda” yuradigan bo’lgan. “Hodiyi tavfiq tavba nasib qilib”, uni to’g’ri

yo’lga boshlagan. Mavlono Muin Voiz “bir qatla Hazrat Amir ul-mo’minin Alining imoni taqlidiy ekandur”, degani u-n ”ul hazratning ruhidin g’arib siyosat va shikanjalar ko’rgan”. Darhol T. qilgani u-n qutulgan. Mavlono Muhammad Xurosoniy beadab, behayo va andishasiz odam bo’lgan. Va “Hodiyi tavfiq “ (Alloh) unga yo’l ko’rsatib, hazrat Mavlono Muhammad Tabodgoniy (rahmatulloh) xizmatiga kirgan. N. aytadiki, “Ul buzurgvor ilgida tavba qilib, sufiya odob va tariyqiga mashg’ul bo’ldi va “arbai’n”lar o’lturub, derlarkim, kushoyishlar topti va yayoq (yayov), soyim ud-dahr (doimiy ro’zador holda) muborak safarin qilib ul davlatqa musharraf ham bo’lgan”.

T.ning bir necha shartlari bor. Asosiy sharti uni buzmaslikdir. N. tanbehlarining birida “Nafsdin sanga zulm yetsa, nadomat eshikin och va Tengri panohiga qoch. Va tavba etokiga ilik ur. Ul tavba ustida mardona tur”, deydi. Shoir ko’z yosh, T. suvi b-n botinni poklashga chaqirar ekan, subutsiz va soxta tavnakorlikni tanqid qiladi:

*Gar qilsa kishi qilib gunohe, tavba,
Ul jurmg’a bo’lsa uzrxohi tavba.
Qilmoq necha goh jurm-u gohi tavba,
Bu jurm ila tavnadin, Ilohi, tavba.*

N. “M.Q.”da “Tavba zikrida” alohida to’xtalgan va T.ning butun mazmun-mohiyatini ochib bergan. “Haqiqiy tavba, deydi Shoir, yomon ishlarining oqibatidan ogoh bo’lmoq va tavfiq yor bo’lib, u fe’llardan saqlanmoqdir. Tavba gunohkor bandaning ko’ngil ko’zgusini isyon zangidan aritadi va zorlanish musqili (sayqal beruvchisi) bilan ul ko’zgu yuzini yoritadi. Tavba tufayli inson sarkashlik g’afatidan seskanadi va bashariyat uyqusidan uyg’onadi. Inson buzuq ishlaridan, yaramas qiliqlaridan, alamli ahvollaridan, kerakmas da’volaridan, maxfiy ishlaridan, nafsi ammoraning fasodlaridan, ruhga yetgan chirkinliklardan ogoh bo’ladi, ajablanadi, o’zgaradi, nadomat chekadi... Lekin N. haqiqiy T. Allohning inoyati b-n bo’lishini, inson biror sabab va vosita b-n haqiqiy T. qilishini alohida ta’kidlab o’tadi.

Bunga Shayx Abdulloh Muborak tavbasini misol qilib keltiradi. N. T.ning qariganda yanada ahamiyatli ekani, ko‘z yosh to‘kib, T. qilish va uni buzmaslik masalasiga alohida ahamiyat beradi. Aksincha, tavba soxta va maqbul bo‘lmaydi.

N. T. tushunchasi orqali insonlarni o‘zini taf-tish qilishga, botinan poklanishga, o‘z oqibati va oxirati haqida qayg‘urishga da‘vat qiladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Maḥbub ul-qulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Nasoiim ul-muḥabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Saiyid Jaʼfar Sajjodiy. Farḥangi istiloḥot va taʼbiroti irfoniy. – Texron, 1370 (x.-u); Mehmet Ildirar. Tasavvuf va tavba. – Istanbul, 1995.

S.R.

TAVZE (ar. – ulashish, tarqatish, taqsimlash) – baytda ohangdoshlikni yuzaga keltirish maqsadida bir xil tovushlarni takrorlashga asoslangan lafziy san‘at. Bunda shoir o‘z fikrini jarangdor va ta‘sirchan ifodalash u-n bir xil tovushga ega bo‘lgan so‘zlardan foydalanadi. Bir necha bor takrorlanuvchi tovushlar she‘rga o‘ziga xos ohang va musiqiylik bag‘ishlaydi. M-n:

*Oshiq o‘ldum, bilmadim, yor o‘zgalarga yor emish,
Alloh-Alloh, ishq aro mundoq balolar bor emish.*

Baytda “o” unlisining o‘n bir marta takrorlanishi, buning ustiga, misralarning bir xil tovush b-n boshlanishi tufayli u alohida jarangdorlik kasb etadi.

T. quruq shaklbozlik bo‘lmay, uning sara namunalarida takrorlanayotgan tovushlar mazmun b-n uyg‘unlashib, uning ta‘sir kuchini oshiradi. M-n, quyidagi baytda “j” tovushining takrori ham unga ohangdoshlik baxsh etish, ham ifodalanayotgan mazmunining ta‘sirchanligini oshirish, ham o‘quvchi e‘tiborini o‘ziga tortishga xizmat qilgan:

*Ganja ganjurikim, chekib ko‘p ranj,
Qo‘ymish erdi jahonda besh ganj.*

Mana bu baytda esa “i” va “sh” tovushlari takrori baytga alohida jarangdorlik va xushohanglik bag‘ishlagan:

*Ulcha men qildim, aylagaymu kishi!
Bu ish ermas edi kishining ishi.*

Arab yozuvida qisqa unililar aks etmagani unmi, T.da faqat undosh tovushlar takrorlanishi aytiladi. Holbuki, misollardan ko‘rinib turganidek, unilarning ohangdorlikni ta‘minlashdagi xizmati oz emas.

N. ijodida, xususan, “X.” dostonlarida “Dilorum-u Diloru-yu Diloso”, “Pariro‘-yu Parichehr-u Parizod” kabi bir xil tovushlar b-n boshlanadigan misra va baytlar ham ko‘p uchraydi. Bu hol she‘rlarining ohangdorligi va ta‘sirchanligini oshirishida shoirning tovushlar takroridan ham samarali foydalanganidan darak beradi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamsa. TAT. 10 jildlik, 6-8-jildlar. – T., 2011; Rustomov A. Navoiyning badiiy maḥorati. – T., 1979; Isxоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – T., 2006; Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – T., 2010.

E.O.

TAVIL (ar. – uzun) – fau(v)lun (1-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – V – –) va mafoiylun (1-hijo qisqa, qolganlari uzun – V – – –) asllarining ketma-ket kelishiga asoslangan bahr (fau(v)lun mafoiylun (fau(v)lun mafoiylun – V – – / V – – – / V – – – / V – – –). Arab she‘riyatidagi eng uzun vazn bo‘lgani u-n shunday nomlangan. T. bahri arab nazmiga xos bahr bo‘lib, forsiy va turkiy she‘riyatda, deyarli, qo‘llanmagan. N. “M.A.”da bu bahrga 1, Bobur esa “Muxtasar”da 6 vazn keltiradi. Faqat ayrim shoirlargina mazkur bahr vaznlarida she‘r yozib ko‘rish b-n uning ohang imkoniyatlarini sinovdan o‘tkazganlar. Shulardan biri N. bo‘lib, “X.M.”da uning qalamiga mansub T.i musammani solim vaznida yaratilgan 3 g‘azalga duch kelamiz:

Yuzungdek qamar yo 'qtur; qadingdek shajar yo 'qtur; Shajar bo 'lsa ham anda, labingdek samar yo 'qtur.

T.i musammani solim o'z xususiyatlari b-n hazaji musammani axrab va hazaji musammani axtar vaznlariga yaqin turishi jihatidan o'zbek she'riyatida uning imkoniyatlaridan samarali foydalanish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. TAT. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т., 2020.

E.O.

TAVOZU' – (ar. – kamtarlik, muloyimlik, o'zini xoksor tutish va kibrdan uzoq turish), kibr-u havo va manmanlik T.ning ziddi sanaladi. N. ijodida T. ko'p o'rinlarda adab b-n yonma-yon qo'llangan. Adab inson axloqida T.ning sifati o'laroq namoyon bo'lgan.

*Buki tavoze 'durur oti aning,
Yoki adab keldi sifoti aning.*

“M.Q.”ning oltinchi bobi T. va adab zikriga bag'ishlangan. “Tavozu” xalqni kishi muhabbatig'a shefta qilur va ulusni foil mavaddatig'a firifta qilur. Do'stlug' gulshanida nazorat gullari ochar va ul gulshandin uns va ulfat bazmida turluk gullar sochar. Mutakabbir dushmang'a muloyamat sari yo'l ko'rguzur va mu'jib xasm xotirig'a insoniyat zavqin o'lturg'uzar. Takrori hayosiz muddaiyni uyat sarhaddig'a boshqarur va te'dodi insofiz aduvni yamonlikdin o'tkarur. Agarchi borcha eldin xo'bdur va bari xaloyiqdin marg'ub, ammo sarafrozlardin xo'broqdur va beniyozlardin marg'ubroq. Abnoyi jinsdin bir-biriga mustahsan, akobirdin asog'irg'a ahsan. Saxo qilmay elni shod qilur va ato ko'rguzmay kishini g'amdin ozod qilur”, – deydi N.

T.ning inson ruhiy kamolotidagi ahamiyati beqiyos bo'lib, qalbga yorug'lik, fe'l-atvorda ulug'lik, axloqda yetuklikka sabablardan biri sanaladi. Insonlarning bir-biriga bo'lgan muhabbatini oshirib, xalqning duosi va maqtoviga musharraf qiladi. N. “H.A.”da T. haqida shunday deydi:

*Chunki tavoze 'g'a xam o'ldi hilol,
Bo'ldi fuzunroq anga har kun kamol.*

*“Yo”g'a tavoze 'sifati berdi dast,
Qadr ila mushafuza topti nishast.*

*Charx tavoze 'uza to xam durur,
Tobii amri bori olam durur.*

“M.Q.”da T.dan bahs yuritar ekan, Xusrav Parvezning tojidagi eng qimmatbaho gavharning ov paytida yerga tushib yo'qolgani haqida hikoyat keltiradi. Unga ko'ra, xaloyiqqa jar solinib, ushbu noyob gavharni topganga behisob hadyalar va'da qilinadi. Butun shahar ahli noyob javharni topish ilinjida yurganda, safarda bir-biriga hamroh bo'lgan Muqbil va Mudbir ham ushbu xaloyiqni boshlab chiqqan boshliqqa yo'liqib qoladilar. Mudbir takabburlik b-n boshliqqa boqmay, beparvo o'tib ketar ekan, Muqbil boshliqqa adab va T. b-n bosh egadi va oyog'i ostidagi o'sha gavharga ko'zi tushib, uni o'pib boshliqqa tutqazadi. Bundan xabar topgan Xusrav xushhol va xursand bo'lib, sovg'a, suyunchini ortig'i b-n in'om etadi.

*“Mutakabbir kezibon shahrda xor-u mardud,
Mutavozi 'ni g'aniy ayladi durri maqsud”, –*

deya T. insonni ulug' martaba va inoyatga musharraf qilishini bayon qiladi.

N. nazdida, T.li kishi – ulug' kishidir:
*Har kimki tavozu 'amri komi bo 'lg'ay,
Ul fe'l ila xalq aro kiromiy bo 'lg'ay.*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. TAT. 10 жылдик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

“TAVOZO‘ YAXSHI, AMMO...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Tavozo‘ yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da‘b etsa oni ahli davlat.*

*Erur ham afv xo‘b-u xo‘broq ul,
Ki zohir bo‘lg‘oy el topqonda qudrat.*

*Ato ham turfa ishdur, turfaroq bil,
Agar yo‘qdur oning yonida minnat,*

*Hakim insonni komil debtur oni
Ki zotida bo‘lg‘ay bu necha xislat.*

N. qit‘ada tavoze‘ning yaxshiligini aytish b-n kifoyalanmasdan, uni odatga aylantirmoqqa undaganlar. Lekin bu gap ko‘proq “ahli davlat”ga tegishli qilib so‘zlangan. Chunki ularning aksariyatida tavoze yetishmaydi. Afv etish – kechirish. Kechirimli bo‘lmoq – qudrat kasb etmoq. Hazrat N. odamiylik qudrati tufayli amalga oshiriladigan afvni yuksak baholaydilar:

*Erur ham afv xo‘b-u xo‘broq ul,
Ki zohir bo‘lg‘ay el topqanda qudrat.*

Ato so‘zining ikkinchi ma‘nosi muruvvat qilmoq in‘om-ehson bermoq. Lekin muruvvat va himmatning yonida minnat sezilsa – bu muruvvatsizlikdan ham yomondir. Shuning uchun ham N.:

*Ato ham turfa ishdur, turfaroq bil,
Agar yo‘qtur aning yonida minnat, –*

deb nasihat qilganlar.

Qayd etilgan “bu necha xislat” odamiylik u-n zarur fazilatlaridir. Kimning zoti shu fazilatlardan mahrum emas ekan, faylasuf hukmicha, o‘sha odam insoni komildir:

*Hakim insoni komil debtur oni,
Ki zotida bo‘lg‘ay bu necha xislat.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

TAVORUD (ar.) – 1. Izma-iz kelish, bir joyga birga tushish. 2. Adabiyotshunoslikda: bir-biridan bexabar holda ikki shoirning bir mazmunni nazmga solishi yoki ikki shoir misra va baytlarining tasodifan to‘g‘ri kelib qolishi. M-n, N. “M.N.” tazkirasida temuriy shahzodalardan Kichik Mirzoning bir ruboiysi Abdurahmon Jomiyniki b-n T. bo‘lganligi haqida yozadi va chindan ham shunday bo‘lsa, bu ulug‘ baxt-ku, deydi. Mana o‘sha ruboiy:

*Umre basaloh mesutudam xudro,
Dar shevayi zuhd menamudam xudro.
Chun ishq omad, kadam zuhd-u chi saloh?
Alminnatulillahki, ozmudam xudro.*

Tarj.: Umr bo‘yi o‘zimni yaxshilikda ta‘rif etar, taqvodor qilib ko‘rsatar edim, ishq keldi-yu, na yaxshilik qoldi, na taqvo, Xudoga shukrki, shu tariqa o‘zimni sinovdan o‘tkazib, aslida kimligimni bilib oldim.

Husayn Voiz Koshifiyning yozishicha, T. ma‘noda bo‘ladi, so‘zda emas. Ya‘ni ma‘no mushtarak chiqib qolishi mumkin, so‘zlar aynan mos kelishi qiyin.

T. she‘riy illatlardan sanalsa-da, u adabiy o‘g‘rilik hisoblanmaydi. Chunki adabiy o‘g‘rilik iste’dodsizlik va taqlid mahsuli bo‘lsa, T. bir-biridan bexabar holda yuz beradi.

T.ning sodir bo'lishiga, asosan, 2 omilni sabab qilib ko'rsatadilar: 1) devonlar mutolaasi va she'r mualliflarning so'z ustalari b-n bevosita aloqasi natijasida o'qigan yoki eshitgan she'ri o'zi bilmagan holda ba'zida yangi she'r tarzida jilva qiladi; 2) boshqa shoirlarning asarlariga tatabbu' yoki payravlik ta'sirida. Bundan tashqari, o'zaro hamfikrlik, hammaslaklik, uslub yaqinligi, qarashlar mushtarakligi ham T.ga sabab bo'lishi mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Мухаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-луғот*. Жилд 1. – Д., 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Д., 2004.

E.O.

TAVR (ar.) – tarz, surat; tartib, ravish; usul, uslub. “Devoni Foni”da N.ning ulug' salafariga ko'plab tatabbu'lari b-n birga ularga ergashib, ular uslubida yozgan qator g'azallari ham borki, ularga shoir “Dar tavri Xoja” (“Hofiz Sheroziy uslubida”), “Dar tavri Maxdum” (“Abdurahmon Jomiy uslubida”), “Dar tavri Shayx” (“Sa'diy Sheroziy uslubida”), “Dar tavri Mir” (“Amir Xusrav Dehlaviy uslubida”), “Dar tavri Shayx Kamol” (“Kamol Xo'jandiy uslubida”), “Dar hamon tavr” (“O'sha uslubda”), “Tatabbu'i Mir dar tavri Xoja” (“Hofiz uslubida Xusravga tatabbu'”), “Tatabbu'i Shayx dar tavri Maxdum” (“Jomiy uslubida Sa'diyga tatabbu'”), “Tatabbu'i Maxdum dar tavri Xoja” (“Hofiz uslubida Jomiyga tatabbu'”) kabi sarlavhalar qo'ygan. Jumladan, devonda Hofiz Sheroziy tavrida – 25 ta, Abdurahmon Jomiy tavrida – ta 10 g'azal mavjud va h.k.

T.ning tatabbu'dan farqi shundaki, tatabbu' muayyan g'azalga javob bo'lsa, T. biror-bir aniq g'azal yo'lida emas, balki umuman u yoki bu shoir uslubida yoziladi. M-n, Foniyning mana bu

g'azali Hofiz g'azaliga tatabbu' bo'lmay, faqat o'sha usulda yozilgandir:

*Manu mayli alifi qomati on hursirisht,
Bar saram chunki qazo dar azal in harf navisht.*

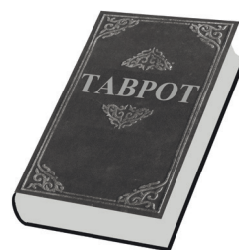
Tarj.: Mening ko'nglimda o'sha hurga o'xshagan yorning alifday qomati orzusi. Chunki azalda taqdir mening manglayimga shundan boshqa harf (ya'ni alif – yor qomati, demakki mahbuba muhabbati) yozmadi.

*Aybi rindon makun, ey zohidi pokizasirisht,
Ki gunohi digaron bar tu naxohand navisht.*

Tarj.: Ey pokizalik da'vosidagi zohid, rind ahlining aybini qilmaki, bironing gunohini senga yozmaydilar.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Девони Фони*. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984.

E.O.

TAVROT – ibroniy tilida ta'lim va shariat ma'nosini anglatib, iudaizm dinining muqaddas kitobi. N. asarlarida, xususan, “T.A.H.”da Zabur, Injil, Qur'on kabi samoviy kitoblar qatorida tilga olingan. Ulug' shoir lirikasida esa T. ko'proq tal-meh san'atini hosil qiladi.

Qur'onda T. borasida bir qancha oyatlar bor. Qur'onga ko'ra, Injildagi kabi T.da ham yahudiylardan bo'lmagan Ahmad ismli payg'ambarning dunyoga kelishi haqida aytilgan.

Umuman, dunyo dinlari tarixida T. boshqa samoviy kitoblar qatorida zikr qilinadi. Chunki ishonchli manbalarda T. Muso (a.s.)ga tushgani bilan bog'liq lavhalar talaygina. N. ham T.ni, aso-

san, “T.A.H.” asarining “Musos va Xorun (a.s.)” nomli zikrida qayta-qayta tilga olgan. Muso (a.s.) Tur tog‘ida Allohga tilsiz takallum qilgan edi, unga o‘n lavh yuborildi. Unda shariat ahkomi yozilgandi. Keyin ukasi Horun b-n Isroil eli o‘rtasida murakkab vaziyat paydo bo‘ldi. Muso (a.s.)ning duosi b-n qatldan qo‘lini tortdi. Shunda Muso (a.s.) yana Tur tog‘iga borib munojot qildi. Alloh unga Jabroil (a.s.) orqali samoviy kitoblardan biri T.ni nozil qildi. Bu haqda N. qisqa tarzda shunday ma‘lumot bergan: “Yana Muso (a.s.) borib munojot qildi, “Tavrot” nozil bo‘ldi. Va ul qirq mujallad erdi”.

Muallif fikrini davom qilib, sandiqush-shahoda to‘g‘risidagi xabar ham T. u-n bitilganini yozadi. Chunonchi: “Musos (a.s.)ning yoshi yuz yigirmiga yetib erdi, bani Isroilni hozir qilib, alarg‘a nasihatlar qildi. Va kotiblar o‘lturtub, “Tavrot”ni mutaaddid bitib va o‘zi birni muborak xati bila bitib, Jabrail (a.s.) bila tashih qilib, sandiqush-shahodag‘a soldi. Va o‘zgalarni tashih qilg‘ondin so‘ngra har qavmig‘a birin berdi. Va aning tilovati va ahkomining ijrosig‘a vasiyat qildi. Va o‘z xilofatini Yuvsha’ (a.s.)g‘a berib, elni anga topshurdi, eldin vasiqalar oldi.

Asarining Yuvsha’ (a.s.) zikrida esa N. uning T.ni o‘qigani va ahliga T. mutolaasini tavsiya qilgani haqida yozgan: “Va Yuvsha’ (a.s.) bu fathdin so‘ngra O‘y degan shahrni ham fath qilib, elidin o‘n iki ming kofirni qatl qildi. Va ul diyorda ko‘p xalqni islomg‘a kiyurdi. Va mag‘rib zaming‘a azm qilib, ko‘p bilod olib, o‘tuz bir podshoh kuffordin o‘lturub qoytti. Va muncha g‘aroyib taqriban yeti yilda bo‘ldi. Va andin so‘ngra, yigirmi yil xalqni “Tavrot” mutolaasig‘a ta‘lim qildi. Andin so‘ng qazo yetti”.

Ilyos (a.s.) zikrida ham N. Hizqil (a.s.)ning vafotidan keyin T.ni o‘qib-o‘rganish unut bo‘lgani, uning ahli yomon xatti-harakatlarga ruju‘ qo‘ygani xususida to‘xtalgan: “Rivoyatdurki, Hizqil (a.s.)din so‘ngra bani Isroil orasida millat haysiyatidin ko‘p bulgonchug‘luq voqe‘ buldi. Ul nav‘ki, Muso (a.s.) dini aroldin chiqti va “Tavrot” ahkomi unut bo‘ldi va anvo’ butlar

yasab, ul qavm butparastlig‘qa mashg‘ul bo‘ldilar va fisq va isyonlari haddin o‘tti”.

Mazkur kitobning “Zul-kifl (a.s.)” fiqrasida N. yana T.ni eslaydi va eslatmada Zul-kifl (a.s.) davrida T. ta‘limiga qaytgani, unda mustaqim turgani xususida gapirib o‘tgan.

N. “T.A.H.” kitobining Uzayr (a.s.)ga bag‘ishlangan faslida T.ni ikki marta tilga olgan. Birinchi ma‘lumotda T.ni Uzayr (a.s.)chalik hech kim yaxshi bilmasligini ta‘kidlasa, ikkinchi ma‘lumotda ham Uzayr (a.s.)ning T.ni maromiga yetkazib mutolaa qilishi xususida ma‘lumot bergan.

“T.A.H.”ning Iso (a.s.)ga bag‘ishlangan zikrida samoviy kitoblardan bo‘lmish Injil Iso (a.s.)ga nozil bo‘lgani haqida to‘xtalib, T. xususida Qur‘oni Karimning “Maryam” surasida nima deyilganiga diqqat qaratilgan, va aynan T. b-n bog‘liq xabarni bayon qiluvchi oyat ham darj qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tavrot>.

B.R.

ТАВСАН (ar.) – 1. Hali minilmagan, qo‘lga o‘rgatilmagan yosh arg‘umoq; o‘ynoqi toychoq. Bu so‘zning kuch-quvvat va qudrat ma‘nosi ham mavjud. 2. Majoziy: sho‘x, asov, sarkash, qaysar.

“F.Sh.” dostonida tasvirlanishicha, Farhod o‘limidan keyin yana Shiringa og‘iz solgan Xisrav Parvez sovchilariga hamisha rad javobini berib kelgan ikki qaysar – Mehinbonu b-n Shirinni ikki T. deb atab, ularning ko‘ngliga yo‘l topib, yumshatishini so‘raydi:

*Ко‘п афсунлар била бо‘луб мулозим,
Ики тавсани қилг‘айлар мулојим.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

M.A.

TAVSIF – (ar. – mufassal ta’rif, baho; sifatlash, maqtash) sifat; sifatlar; sifat-belgilarning bayoni, ta’rifi, tasviri degan ma’nolarni anglatadi. Adabiy termin o‘laroq yozuvchi biror voqeani, kimnidir yoki biror narsani tasvirlash u-n o‘sha obyektning eng muhim xususiyatlaridan birini ta’kidlaydigan sifatlarni keltirish san’atidir.

N. lirikasining mavzu ko‘lamini aniqlashtirib olish ma’lum ma’noda “X.M.” debochasidagi shoirning o‘z qaydlariga asoslanadi: *“Andin so‘ngra xud xotirga kelmas erdikim, bir g‘azal husn bahri g‘azolalari ta’rifida yo ishq otashkadasi sharoralari tavsifida tugatgaymen, balki bir bayt sho‘xning jamoli dilfuro‘zi bobida yo o‘z ko‘nglumning dard-u so‘zi sharhida qalam silkiga kivura olgaymen yo xayolimg‘a kechura olg‘aymen”*. Y.Is’hoqovning xulosa qilishicha, shoir g‘azallarining asosiy tiplari: *ta’rif, tavsif, madh va sharhi holdan* iboratdir.

N.ning o‘zi esa biror narsa, hodisa yoki shaxsni maqtash, madh etish, chiroyli o‘xshatishlar, majoziy iboralar b-n ta’rif-u T.lashda tor ma’nodagi T.ga murojaat qilgan. T. mavzusi cheklangan bo‘lishiga qaramay, N. asarlarida ma’shuq yoki uning biror uzvini T.lashga bag‘ishlangan she’rlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. M-n, “G‘.S.” devonidan olingan quyidagi g‘azalda ma’shuqdan kelgan maktubning T.lari tilga olinib, baytdan baytga xabarnomaning turli belgilari, sifat-lari vasf etila boriladi:

*Yordin kelmish manga bir turfa maktub, ey ko‘ngul,
Kim erur har satri, bal har lafzi marg‘ub, ey ko‘ngul.*

*Lafz yo‘q, har harfi jon hirzi, dag‘i har nuqtasi,
Mardumak yanglig‘ biaynih ko‘zga matlub,
ey ko‘ngul.*

*Ayladim tumor agar tumor etar daf‘i junun,
Bu meni qilmish junun ilgida mag‘lub, ey ko‘ngul.*

*Safhada ermas muhabbat sharhikim, kelmish kiyib,
Hullayi kofurgun bir turfa mahbub, ey ko‘ngul.*

Shuningdek, ta’rif b-n T. ko‘p o‘rinda qo‘shilib ketgan holda ko‘rinsa ham, lekin T.ning ishlatilish doirasi kengroq: uning u-n insoniy sifatlar ham, tabiat manzaralari ham, oshiq vujudini yondirgan “ishq otashkadasi sharoralari” ham obyekt bo‘la oladi.

N. she’rda T.ni istifoda etarkan, uning jamiyatdagi yoki o‘z hayotidagi o‘rni, ahamiyatiga baho berib, unga bevosita munosabatini ifodalash jarayonida ijodkorlik salohiyatini ham yaqqol namoyon etgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Зеҳний Т. Санъатҳои бадеий дар шеърӣ тоҷикиӣ. – Душанбе, 1960; Ҳусайний А. Бадойеъ ус-санойеъ (Аруз вази ва бадеий воситалар ҳақида). Форс тилидан А.Рустамов таржимаси. – Т., 1981; Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2013; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т. 1983.*

S.R.

TAVHID (Vahdat) (ar. – birlik, yagonalik) – Alloh taoloning birligi, yagonaligi. Bu tushunchaga ko‘ra, borliq yagona bir vujudan, olamdagi barcha narsalar uning tajalliysi – namoyon bo‘lishidan iborat. Tasavvuf ahli nazdida, T. faqat Alloh taoloning yagonaliginini tan olish va unga e’tiqod qilishgina bo‘lib qolmay, balki insonning Haq tomon intilishi va u b-n birlashishga urinishini ham anglatadi. Bu jarayonni mutasavvif shoirlar quyosh va zarra, dengiz va tomchi, sham va parvona timsollari vositasida obrazli yo‘sinda ifodalaydilar: zarra quyoshga, tomchi dengizga, parvona shamga intiladi va oxir-oqibat ular qo‘shilib-birlashib ketadi, lekin ana shu intilish jarayonida ular ilohiy ishq o‘tida kimyolanadi, poklanadi. N.Komilovning yozishicha, “tavhid jismning foniy bo‘lishi va ruhning Mutlaqiyatga qo‘shilishi – vaslning yuz berishidir”. Bu maqomga erishgan orifning borlig‘i faqat Alloh muhabbati b-n to‘lib-toshadi, u dunyoga parvo etmaydi.

Mashhur so‘fiy Uvays Qaraniydan naql qilishlaricha, “vahdat shuki, ko‘ngilda Haqdan

o'zganing fikri bo'lmasin". Shayx Abulqosim Qushayriyning aytishicha, "tavhid – Alloh ismi zohir bo'lganda rasm va tabiat asarining zavol topishi, tajalliy nurlari porlaganda, begona narsalarning foniy bo'lishi, ilohiy haqiqatlar oshkor bo'lganda maxluqotlarning arzimasligi, zikri ulug' Jabborga yaqinlik mavjud bo'lganda ag'yorlarning ko'rinmasligidir". N.ning yozishicha, T.ning ma'nosini bilgan kishi uni bayon qila olmaydi, agar bayon qila olsa, demak bilmaydi:

*Nuktayi tavidni bilgan qila olmas bayon –
Kim bayon qildim desa, bilgilki, qilmaydur bilib.*

N. nuqtayi nazariga ko'ra, tavhid – nihoyatda nozik va teran ilm, uni bahs-u munozara b-n bilib bo'lmaydi, buning uchun tilni tiyib, jonni fido qilish kerak!

*Navoiy, o'lmadi tavid guftugo' bila fahm,
Magarki aylagasen tilni qat'u jonni fido.*

Komil pirlar tavhid xususida so'z borganda jim bo'ladi, uni sharh qilganlarning barchasi esa bu borada hech nimaga erishmadilar:

*Tavid nuktasida xomush o'ldi piri dayr,
Jam'eki sharh qildilar ani, yongildilar.*

Vahdat sirini bilish u-n kishi ogoh, ya'ni komil inson huzurida ma'rifat sabog'ini olib, fano maqomini egallashi kerak, deb xulosalaydi shoir bu boradagi fikrlarini:

*Ulki, vahdat sharhin aylar, sirridin ogoh emas,
Gar fano kasb etmagan bo'lsa, bir ogoh ollida.*

Ad.: Аlisher Navoiy. *Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони.* – Техрон, 1380 (х.ш.); *Абдулҳусайн Зарринқўб. Жустужў дар тасаввуфи Эрон.* – Душанбе, 1992; *Комилов Н. Тавҳид асрори.* – Т., 1999; *Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // “Шарқ*

юлдузи”, 1987, №2; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. – Хўжанд, 1997.

E.O.

TADVIH (ar. – ziynatlash, sayqal berish) – istiora va tashbehlar vositasida bir fikrni ifodalash orqali boshqa fikrni nazarda tutishdan iborat ma'naviy san'at. M-n, “L.M.”dan olingan quyidagi baytni ko'rib chiqaylik:

*Mushkum bu xatoda bo'lda kofur,
Kofur ila mushkum o'ldi benur.*

Baytda shoir xatolarim tufayli mushkum kofur (oq) bo'ldi, demoqda. Aslida esa shoir bu yerda xatolari dastidan qop-qora sochlari oppoq bo'lganiga ishora qilmoqda.

Quyidagi baytda esa ota u durni topgach, faxrlanib ko'p gavhar sochti, deganda uning o'g'illi bo'lgani – Qays tug'ilganiga ishora qilinmoqda:

*Alqissa, atosi topqach ul dur,
Ko'p sochti gubar, qilib tafoxur.*

Mana bu baytda gul yaprog'i bol ichra tushdi, deganda ham Qaysning beshikka belangani ko'zda tutilmoqda:

*Yotqizdilar oni mahd ichinda,
Gul yofrog'i tushti shahd ichinda.*

Ad.: Аlisher Navoiy. *Лайли ва Мажнун. Т.АТ. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; *Аlisher Navoiy асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд.* – Т., 1984; *Раҳмонов В. Шеър санъатлари.* – Т., 2001.

Y.I.

TADRIJ (ar. – darajama-daraja, asta-sekin) – she'rni boshidan oxirigacha bir mavzu, bir obraz asosiga qurishdan iborat lafziy san'at. Lekin matndagi ma'no uzviyligini ta'minlashi jihatidan u ma'lum ma'noda o'zida ma'naviy san'at yukini ham tashiydi. Bunda g'azal bir mavzuga bag'ishlanib, baytma-bayt rivojlantirib boriladi yoki bir

obraz asosiga qurilib, uning xususiyatlari birma-bir ochib beriladi. Shu tariqa, tadrij g'azaldagi ma'no uzviyligi va fikr yaxlitligini saqlashga xizmat qiladi. Holbuki, odatdagi g'azallarda baytlar aro mazmun bog'liqligi sezilmas darajada bo'ladi, ba'zida esa mutlaqo bo'lmaydi.

N. ijodida T. san'ati asosida yaratilgan qator g'azallar mavjud – ular goh bir mavzu ifodasi, bir muammo talqini, bir obraz tahliliga bag'ishlangan. Husayn Boyqaroning suyukli xotini Xadichabegimning behi lutf etgani munosabati b-n yozgan g'azali shular jumlasidandir. Unda shoir behi va oshiq ahvoli o'rtasida o'xshashliklar topib, butun g'azalni shu qiyos asosida shakllantiradi:

Behi rangidek o'lmish dardi hajringdin
manga siymo,
Dimog'im ichra har bir tuxmi yanglig'
donayi savdo.

Mazallat tufrog'i sorig' yuzumda bordur andoqkim,
Behida gard o'lturg'on masallik tuk bo'lur paydo.

Oqartib ishq boshimni,
nihon bo'ldi sarig' chehram,
Momug' ichra behini chirmag'on
yanglig' kishi amdo.

Yuzumda tig'i hajring zaxmi har sori erur bevajh,
Behini tiyg' ilan chun qat, qilmoq
rasm emas qat'o.

Yuzum tufrog'dadur har dam
qurug'on jism ranjiddin,
Behiga sarnigunluk shoxi za'fidin bo'lur go'yo.

Bu gulshan ichra behbud
istagan doim behi yanglig',
Kiyib pashminayi toat qadin ham asramoq avlo.
Navoiy gar quyosh noranjiddin behrak ko'rar,
tong yo'q,
Behikim lutf qilmish mahdi ulyo ismat ud-dunyo.

Birinchi baytda hijron dardidan behiday rangi sarg'aygani va ko'nglida behi urug'idek g'am tugini borligi; ikkinchi baytda xuddi behining yuzi-

dagi gard kabi o'zining ham yuziga xorlik g'ubori qo'nganligi; uchinchi baytda behini paxtaga o'rab asraganday ishq oqartirgan boshi sariq chehrasini yashirganligi; to'rtinchi baytda behini hech qachon pichoq b-n uzmasliklari jihatidan oshiq yuziga tig' urib, jarohat yetkazishning asossizligi, beshinchi baytda mevasini ko'tarolmay behi yerga bosh qo'ygani kabi oshiqning ham zaif jismi tufayli hamisha boshi tuproqdaligi, oltinchi baytda bu dunyoda behi kabi yaxshilik istagan kishi tukli teriga o'ranib – jundan tikilgan xirqa kiyib, toat u-n qadini xam qilishi afzalligi, yettinchi baytda esa, nihoyat, N.ning mahdi ulyo ismat ul-dunyo, ya'ni Xadichabegim lutf etgan behini quyoshdan ham afzal ko'rishi xususida so'z boradi.

Ba'zi manbalarda T. voqe bo'lishi u-n g'azalning har bir bayti oldingi baytni yakunlagan so'z b-n boshlanishi va bu butun g'azal doirasida amal qilishi shart qilib qo'yiladi. Bunda ko'proq g'azalning shakliy tomoni e'tiborda tutilsa-da, baytlarni o'zaro bog'lashi jihatidan mazmun izchilligini ta'minlash vazifasini bajaradi. Ayni jihatdan, bu ikki usul bir-birini inkor etmaydi, bil'aks biri badiiy san'at, ikkinchisi, kompozitsion usul sifatida bir maqsadga xizmat qiladi.

Y.Is'hoqov tomonidan tashbeh ul-atrof (tasbig'), V.Rahmonov tomonidan tashbehi musalsal san'atlariga misol qilib keltirilgan mashhur “Yordind ayru ko'ngul mulkedurur sultoni yo'q” misrasi b-n boshlanadigan g'azali ushbu ma'noda T. san'atiga ham namuna bo'la oladi. “Zavraq ichra ul quyosh sayr aylamas Jayhun aro”, “Xil'atin aylabmudur ul sho'xi siymintan qaro”, “Sochti terdin gul uza ul sarvi gulruxsor suv”, “Va'da aylab vasl jismi notavonim o'rtama”, “Ohkim, g'amingda gunbazi axzarni kuydurur”, “Qilg'ali xil'atin ul sarvi gulandom qizil”, “Havo xush erdi-yu, olimda bir qadah mayi nob”, “Kirdi simobiy libos ichra yana ul gul'uzor”, “Navbahor o'ldi-yu, ayshim gulbuni ochilmadi”, “Ko'ngluma yor istabon mehnat kelurni bilmadim”, “Qon yutub umre jahon ahlida bir istadim” misralari b-n boshlanadigan g'azallari haqida ham shunday deyish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

TAJALLI – jilvalanish, oshkor bo‘lish, ko‘rinish, zuhur etish. Aslida butun olamlar Allohning zotiy, fe‘liy va ism T.si sifatida qaralgan:

*Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
Mazhar sanga ashyo.
Sen lutf bila kavn-u makon ichra muvalli,
Olam sanga Mavlo.*

Allohning koinotdagi jonli va jonsiz har zarrada zuhur etishi T. deya tushunilgan. “Jilo” asosidan paydo bo‘lgan T. hikmatini quyidagi qudsiy hadisga bog‘laydilar: “Men yashirin bir xazina edim, bilinishni istadim va meni bilsinlar deya maxluqotni yaratdim. Ular meni men-la tanidilar”. T. “kun” amri b-n bo‘ldi. Mashoyixlarga ko‘ra, ilk T. va uning sababchisi ham So‘zdir. Islom dinida ham, tasavvufda ham so‘zning muqaddas sanalishi shundan.

Tasavvuf ahliga ko‘ra, T. ikki qismdir: 1. Ruhoniy T. 2. Rabboniy T. Bu ham ikkiga ajralur: 1. Uluhiyat T. 2. Rububiyat T. Bularning biri hazrati Muhammadga, ikkinchisi Hazrati Musoga tegishli. T. haqida fikr-qarashlar turli-tumandir. “N.M.”da N. ham T. haqidagi qarashlarini quyidagicha tushuntiradi: “Abulbarakot Taqiyuddin Ali Do‘stiy Simnoniy (q.s.) Shayx Ruknuddin Alouddavlaning as‘hobidindur. Bir kun Hazrat Shayx maorif so‘rarda buyurubdurlarki, modomiki solik tajalliy vaqtida surate idrok qilur, ul tajallii suvari bo‘lg‘ay va Haq taoloni ul suratdin munazzah tutmak kerak, ammo ani Haq tajalliysi bilmak kerak, andoqki Muso (a.s.) daraxtdin “albatta, men Allohmen (Qasas: 30)” deb eshitdi. Har kim desaki, daraxt Tengridur, kofir bo‘lg‘ay va har kim desa, bu so‘z-

ni Tengri demadi, ham kofir bo‘lg‘ay. Bu suvare tajalliyni bu nav’ e‘tiqod qilmoq kerak. Va ul kun Taqiyuddin Ali Do‘stiy hozir erdi. Shayx buyurdi-larki, bu yil manga Ali Do‘stning voqeasi bisyor xush keldi. Va darveshlarning e‘tiqodi saboti uchun aytay. Haq taolo bu yil anga bir qatla kulliy mavjudot suratida tajalliy qildi. Va ul Haq taolo tasbih-u tanzihin suvar lafzi bila andoqki Haq taolo aning tiliga joriy qilur erdi, aytur erdi. Haq (s.t.) o‘zluqi bila andin so‘rdikim, meni ko‘rdung? Ul dediki, Bor Xudoyo, ko‘rmdim! Haq taolo buyurdikim, bularki ko‘rdung, ne edi? Javob berdiki, osor-u af‘ol-u sifoting suvari erdi va sen barcha suratdin munazzahsen. Haq (s.t.) bu so‘zda anga sano aytti va bu ma‘noni andin pisandida tutti”.

Demak, ahli ilm shahodat olamini ko‘proq Alloh taoloning fe‘l va sifatlari deya qabul qilsada, ammo Allohni har qanday suratdan pok deya bilishgan. T. – doimo g‘aybdan shuhudga, zulmatdan nurga, noma‘lumdan ma‘lumga o‘tish, demakdir. T. solikka ba‘zan jazba, ba‘zan sukunat beradi. T. to‘rtga bo‘linadi: zotiy T. – ilohiy zotning zoti uchun T.si; sifot T.si – ilohiy sifatlarning banda ko‘nglida zuhur etishi; ism T.si – Haq ismlaridan birining banda dilida zohir bo‘lishi; fe‘l T.si – ilohiy fe‘llarning banda qalbida yuzaga kelishi. Haq taolo har lahza, har yerda turli martabalarda tajalliy etadi, ya‘ni, o‘zini oshkor qiladi:

*Sabur ismi bila qilsang tajalli,
Qilib Namrudg‘a yuz ming mudoro.*

Ammo T.ga mazhar – qalbdir. Ko‘ngilning 7-maqomi – Muhjat ul-qalb ilohiy nurlar T.li qiladigan joy, deya qaralgan: “Yo‘lda bir kun Joriyai Habashiya paydo bo‘ldi, yuziga burqa bog‘liq. Va mening yuzumga tez-tez boqdi va so‘rdi: ey yigit, qaydinsan? Dedim: Ajamdin. Dedi: bu kun meni ranjg‘a solding. Dedim: nechuk? Dedi: bu soat Habash bilodidin erdim. Manga mushohada tushdiki, Tengri taolo sening ko‘nglungga tajalli qildi va sanga atoe qildiki, bu toyifadin men bilurlardin hech kimga mundoq ato qilmaydur. Tiladimki, seni ko‘rgaymen”. “G‘.S.”da ham:

*Tajalliy istasang ul yuzdin o'rtabon jisming,
Kuli bila ko'ngul oyinasin jilo qilako'r, –*

pok ko'ngillarning T.goh ekanligiga urg'u beriladi. T. Allohning bandasiga lutf-u marhamatidir. Yaratganning solih quliga T.si uning ulug' maqomidan darak beradi. "N.M."da bu haqda shunday yozilgan: "Ba'zi oriflar dedi: Agar Alloh subhona-hu o'z zoti bilan biror bandasiga tajalli qilsa, barcha zot, sifat va fe'llarni Haqning zot, sifat va fe'llari partavida foniy holda ko'radi. O'zini barcha maxluqotlar barobarida go'yo tadbir etuvchi, maxluqotlarni esa, o'z a'zolari deb biladi. Maxluqotlarning birortasiga biror narsa ro'y bermaydi, faqat o'zini ularga eng yaqin deb biladi. Tavhid manbasiga tamoman g'arq bo'lgani uchun o'z zotini Haqning yagona zotida, sifatini uning sifatida, fe'lini uning fe'lida ko'radi. Albatta, insonga tavhidida bu maqomdan yuksagi yo'q". N. "X.M."da Jomiyga bo'lgan jaloliy va jamoliy T.lar haqida yozadikim: "...alarg'a andoq mustavli erdikim, har muloyim mazharining husnu-malohatikim, Haq jamoliyati tajallisi bila zuhur qilmish bo'lg'ay yo javr-u bedodi ofatikim, jaloliyat sifati bila jilva ko'rguzmish bo'lg'ay...".

Ulug' shoir "H.A."da, ta'kidlashicha, haqiqiy so'z g'avvoslari ilohiy fayz T.sidan bahramand bo'ladilar va ularga ma'nolar mash'ali yoritiladi:

*Ul kishi so'z bahrida g'avvos erur,
Kim guhari ma'ni anga xos erur.*

*Fayz harimida tajalliy anga,
Kim yorubon mash'ali ma'ni anga.*

"F.Sh." dostonida Shirin Farhodga noma yozganda, Haq o'z oshig'ini kuydirishi va ishqida yondirish u-n unga jaloliy sifat b-n T. qiladi, deydi.

*Ko'rub ishq ahlig'a kuymoklik avlo,
Jaloliyat bila aylab tajallo.*

Ulug' shoir g'azallarida ham ilohiy husnni ta'riflash u-n ko'p o'rinlarda T. so'zini yonmayon qo'llaydi. Dunyoga hayot va go'zallik beradigan oy, quyosh, yulduzlar va h.k.ning manbayi aynan ilohiy husn ekaniga ishora qiladi:

*Zihi tajalliy husnung kelib jahonoroy,
Jamillar sanga oyinai jamolnamoy.*

*Jamol birla jaloliyatingdin o'ldi bu nav',
Sahar uzori uza shomi zulfi anbarsoy.*

T. faqat tasavvufiy ma'noda emas, lug'aviy ma'nosida ham qo'llanadi. M-n, o'ziga xos hikmatga ega bo'lgan quyidagi baytda aytilishicha, gunohkor odam sodiq, ya'ni rostgo'y va sadoqatli bo'lsa, uzr b-n fayzga erishadi. Ammo mutakabbir zohidga fayz mutajalli (namoyon, zohir) bo'lmaydi.

*Mujrimi sodiq erur uzr bila qobili fayz,
Mu'jibi zuhdqa bo'lmas mutajalli fayyoz.*

T. kengroq ma'noda qo'llanadigan o'rinlar ham uchraydi. Bu kalima zuhur etish, ko'rinish ma'nolarida ham keladi: "Mansur Halloj nuri yuz ellik yildin so'ngra Shayx Fariduddin Attor ruhig'a t. qildi va oning murabbiysi bo'lubdur".

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Т.АТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Хожя Аммад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 2004; Абу Жўллоб Ҳужвирий. Каиф ул-маҳжуб. – Истанбул: 1996; Хожя Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. – Термиз, 2022.

I.H.

TAJZIYA (ar. – bo‘lak-bo‘lak qilmoq, parchalash) – bayt misralarini o‘zaro teng 2 ritmik bo‘lakka ajratishga asoslangan lafziy san‘at. Bu ham she‘rning ta‘sirchanligini oshiruvchi vositalardan biri. Agar ichki qofiyada 4 qismdan iborat baytning dastlabki 3 qismi qofiyalansa, tajziyada 1-misraning 1-bo‘lagi b-n 2-misraning 1-bo‘lagi, 1-misraning 2-bo‘lagi b-n 2-misraning 2-bo‘lagi qofiyalanadi. Bunday qofiyalanish tarzi g‘azal va qasida matla‘lari, fard va masnaviyda uchraydi. Ba‘zi adabiyotshunoslar, jumladan, V.Rahmonov ichki qofiyani T.ga kiritadi.

T.dan shoirlar she‘rda ifodalilik va jarangdorlikni ta‘minlashda foydalanadilar. N. ham bundan mustasno emas. Shoir ijodida mazkur san‘atning ham go‘zal namunalarini ko‘ramiz. M-n:

*Vahki, bo‘ldum ishq aro bir bevafoq‘a mubtalo,
Bo‘lmasun ahli vafo mundoq balog‘a mubtalo.*

Baytda 1-misraning 1-bo‘lagi b-n 2-misraning 1-bo‘lagi, 1-misraning 2-bo‘lagi b-n 2-misraning 2-bo‘lagi qofiyalangan. Holbuki, g‘azal ichki qofiyaga asoslanmagan, faqat matla‘da T. san‘ati qo‘llangan.

Boshqa bir baytida ham ayni holni ko‘ramiz:

*Qayd aylarga junun ahlini bor ul ikki soch,
Har biri necha tugun, har tuguni necha quloch.*

Bunday matla‘lar va ichki qofiyali g‘azallar N. ijodida ancha-muncha.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., – 2001; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

TAJOHUL UL-ORIF (ar. – biluvchining bilib turib, o‘zini bilmaslikka solishi) – Sharq mumtoz she‘riyatida keng qo‘llaniladigan ma‘naviy san‘atlardan biri. Bu san‘atning ma‘nosi shundan

iboratki, shoir o‘zi tasvirlayotgan narsa-hodisani, uning sifati va xususiyatlarini juda yaxshi bilsada, fikrini yorqin va ta‘sirchan, go‘zal va jozibali ifodalash maqsadida ritorik so‘roq usulidan foydalanadi. Aslida savolning javobi ichida bo‘ladi, ya‘ni muallifning nima demoqchiligi shundoqqina bilinib turadi. Shuning u-n ham san‘atning nomi T.O. – donolarcha nodonlikdir.

Shoir she‘rda oqilona va asosli fikrlardan bir nechtasini keltirsa-yu, har gal o‘zini ikkilangan-day qilib ko‘rsatib, “shundaymikan yoki shunday emasmikan” deb mulohaza yuritsa, T.O. san‘ati bo‘ladi. Aslida esa izhor etilayotgan fikr, tasvirlanayotgan narsa juda ta‘sirchan va asosli bo‘ladi, lekin ikkinchi misrada shoir avvalgidan-da go‘zal bir misrani keltiradi.

M-n:

*Buki ko‘nglumni iting tishlarda
og‘zin qochurur,
Yo o‘ti, yoxud aning islang‘ani erkin sabab.*

Bu yerda oshiq: “Ma‘shuqa itining ko‘nglimga qiyo boqmayotganiga sabab uning ishq o‘tida yonib, tirik alangaga aylanganimi yoki uzoq muddat mahbuba vaslidan benasib qolganidan aynib hidlanganimi?” – deb o‘zini tag‘ofulga soladi.

Mazkur san‘atning asosida tashbeh yotib, qiyoslash savol yo‘li b-n yuzaga chiqadi.

N. ijodida T.O.ning betakror namunalariga ko‘p duch kelamiz. Ba‘zi g‘azallari hatto boshdan-oyoq ushbu san‘at asosiga qurilgan. M-n, quyidagi baytida husn shohi bo‘lgan go‘zalim agar pari bo‘lmasa, nega ko‘zdan nihon keladi, deb o‘zini bilmaganga solish b-n aslida uning pariga tengligini tasdiqlaydi:

*Keluptur yoshurun ul shah,
meni majnun eman ogah,
Pari ermas esa bas, vah,
nechuk ko‘zdin nihon keldi.*

Mana bu baytda esa yorning qo‘li hinodan qizilmikan yoki oshiqlarini qatl qilishida qon sach-rabdimikan, deb o‘zicha “hayrat” izhor etadi:

*Ilgi hinodinmu rangindurki,
men qurbon anga,
Yo qilurda qatl, anga rang o'ldi qurbondin ilik?*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадоеъ ус-саноеъ* (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари*. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. *Сўз санъати сўзлиги*. – Т., 2006; Ҳожиаҳмедов А. *Шеър санъатларини биласизми?* – Т., 2001.

Е.О.

ТАЖРИД – N. ko‘plab baytlarida Iso (a.s.) ni ko‘kka yuksaltirgan narsa uning tajridi (mujarradligi, tajarrudi) degan fikrni ilgari suradi. Bular o‘zaro ma‘nodosh so‘zlar bo‘lib, T. – 1) qutultirish, ajratish; 2) yakkalanish, yolg‘izlanish; 3) boshqalardan uzoqlashish; tajarrud – 1) go‘shanishlik, tarkidunyo qilish; 2) yolg‘izlik, uylanmaganlik; mujarrad – 1) yolg‘iz, xalqdan uzilgan, go‘shanishin, 2) judo, ozod, forig‘; 3) tanho, yagona; 4) uylanmagan ma‘nolarini bildiradi, ya‘ni tarki dunyo qilgan va oila qurmagani, olam savdosi va odam g‘avg‘osidan o‘zini xalos etgan, yolg‘iz Haqni sevib, Haqqa intilgan kishi. Tasavvufda dunyoviy bog‘liqliklardan uzilib, Haqqa bog‘lanish, Alloh yo‘lidagi poklanish usuli. Dunyo mol-u mulkidan biror narsaga ega bo‘lmaslik, botini ham nafs xohishlaridan xoli bo‘lib, Xudovanddan hech nima talab qilmaslik. Ya‘ni solikning zohiran mol-u mulkdan, botinan shubhali va ziddiyatli o‘y-xayollardan o‘zini xalos qilishi. Dunyoviy narsalarni tark etar ekan, evaziga dunyodan ham, oxiratdan ham biror narsa umid etmaslik, balki dunyoni hech narsa deb bilganligi u-n uni tark etish. Haqqa ibodatning o‘zi unga qut bo‘ladi. U dunyoning arpacha qimmatini yo‘qligi va uning ne‘matlariga aldanganlar o‘zlariga ziyon qilishlarini yaxshi biladi.

*Ul quyosh vaslin tilarsen, bo‘l mujarrad, negakim
Ko‘kka Ruhullohni yetkurgan aning tajrididir.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фавоийид ул-кибар*. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли лугати*. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984.

Е.О.

ТАЈНИС (ar. – hamjins; jinsdosh) – tasvirda ta‘sirchanlikni kuchaytirish maqsadida bir xil shakldagi so‘zlarning har xil ma‘no ifodalashidan foydalanishga asoslangan mashhur badiiy san‘at. Xalq og‘zaki idodida paydo bo‘lib, keyin yozma adabiyotda keng ishlangan bu san‘at shaklan bir xil yoki bir-biriga yaqin so‘zlarning turli ma‘no qirralari asosida nozik so‘z o‘yinlari qilish u-n shoirlarga keng imkoniyat yaratadi. T., xususan, turkiy she‘riyatda keng qo‘llanganidan, bu san‘atga asoslangan alohida janr – tuyuq ham kelib chiqqan. Bu haqda “M.A.” asarida N. “ikki baytqa muqarrardur va sa‘y qilurlarkim, tajnis aytilg‘ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur”, – deb ma‘lumot beradi va misol tariqasida o‘zining quyidagi tuyug‘ini keltiradi:

*Yo Rab, ul shahd-u shakar yo labmudur?
Yo magar shahd-u shakar yolabmudur?
Jonima payvasta novak otqali,
G‘am o‘qin qoshig‘a yolabmudur?*

Bu yerda “yolabmudur” so‘zi birinchi misrada “yo labmikan”, ikkinchisida “yalabdimi”, to‘rtinchisida esa “yoylabdimi (o‘qlabdimi)” ma‘nolarida kelyapti.

Odatda, T.da ikki shakldosh so‘z qatnashadi. Tuyuqda esa ularning adadi uchtaga yetadi.

Qofiya T.i faqat tuyuqda emas, boshqa janrlardagi she‘rlarda ham faol qo‘llangan. Xalq og‘zaki ijodi namunalari, Yusuf Xos Hojib, Adib Ahmad Yugnakiy, Sayfi Saroyi, Atoy, Lutfiy, Sayyid Ahmad, Haydar Xorazmiy, Xorazmiy asarlarida uning yorqin namunalari ko‘ramiz. N. ijodi ham bundan mustasno emas. Xususan, dostonlari matnida bu ko‘p uchraydi. Jumladan:

*Ko 'ngluma qo 'ydung ikki g 'am dog 'i,
Demasam ham yomon, desam dog 'i.*

*Chun azaldin shohi jahon sizsiz,
Bo 'lmasun bir nafas jahon sizsiz.*

T. faolligi tufayli boshqa badiiy san'atlar tarkibidan ham o'rin olgan: tajnisli tarse', raddning ba'zi ko'rinishlari shular jumlasidandir.

T.da jinsdoshlikning quyidagi shakllari mavjud:

- 1) shaklan bir xillik, aynan o'xshashlik;
- 2) harfiy ifodadagi bir xillik;
- 3) talaffuzdagi o'xshashlik

T. mumtoz she'riyatdagi asosiy san'atlardan bo'lganligi, ko'p qo'llanilganligi, rang-barang ko'rinishlari kashf etilganligiga ko'ra ilmi bade'da ham bu san'at haqida yetarli darajada yozilgan. Uni turli-tuman tasnif qilishgan. Ba'zilar lafziy va ma'naviy deb t.ni ikkiga ham ajratishadi. Y.Is'-hoqovning yozishicha, bunday yondashuv to'g'ri bo'lmay, aslida "tajnis ham ma'naviy, ham lafziy san'atlarga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, tajnis qo'llashda bir vaqtning o'zida ham so'zning shakl tomoni, ham ma'no tomoni teng hisobga olinadi".

T. tilning shakldosh so'zlarga boyligi asosladi, turkiy til bu jihatdan alohida mavqega ega. Shoirilar tilning ushbu imkoniyatlaridan mahorat b-n foydalanib, nozik so'z o'yinlariga asoslangan betakror misra va baytlar, she'rlar ijod qilganlar hamda bu borada o'z mahoratlarini namoyon qilganlar. N. ham bundan mustasno emas. Shoir ijodida T. ko'p va rang-barang shaklda qo'llangan. "X.M."da o'zbek tilidagi so'zlarning turli ma'no qirralariga asoslangan 13 ta tuyuq mavjud. Bundan tashqari, u ko'plab bayt-u misralarida bu san'atning betakror namunalarini yaratgan. M-n:

*Bir oy o 'tti meni mahzung 'a, bir oy intizorinda –
Ki, ne ko 'nglum erur hushinda,
ne hushum qarorinda.*

Bu yerda oy so'zi yilning o'n ikkidandan bir bo'lagi va mahbuba ma'nolarida kelyapti.

Yoki:

*Labingni so 'rsam, emas tongki, to 'kti qonimni,
So 'rarlar aniki, bo 'lg 'ay birov bila qonlig '.*

Bunda "so'rmoq" so'zi "so'ramoq" va "o'p-moq" ma'nolarida kelyapti.

Shams Qays Roziy T.ning 5 xilini, Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy 7 xilini ko'rsatasa, Atoulloh Husayniy uni lafziy va ma'naviyga ajratib, uning 7 ta lafziy va 3 ta ma'naviy ko'rinishini keltiradi. T.Zehniy esa lafziy va ma'naviyga ajratish bn kifoyalanadi. V.Rahmonov 14 xiliga to'xtaladi. Y.Is'hoqov o'zbek she'riyatida T.ning 7 turi uchrashini aytib, ularni T.i tom va T.i noqis deb ikki guruhga ajratadi.

T.i tom yoki T.i mutlaq to'liq shakldosh, ammo boshqa-boshqa ma'no anglatuvchi so'zlar vositasida yuzaga kelgan T. Atoulloh Husayniy ta'biri b-n aytganda, "turli ma'nolig' so'zlarning talaffuz jihatidan to'liq muvofiqlig'idin iborattur".

*Tufroq aro g 'arq poy to farq,
Oning bila yo 'q o 'luk aro farq.*

Bu yerda "farq" so'zi birinchi misrada "bosh", ikkinchisida "tafovut" ma'nosida kelayapti.

T.i noqis (nuqsonli T.) bir necha xillarga bo'linadi. T.i murakkabda T. unsurlari yozuvda ajralib tursa ham, quloqqa yaxlit eshitiladi:

*La 'lidin jonimg 'a o 'tlar yoqilur,
Qoshi qaddimni jafodin yo qilur:
Men vafosi va 'dasidin shodmen,
Ul vafo, bilmonki, qilmas yo qilur?*

T.ning yana T.i mukarrar (T.i takror), T.i muharrif (tafovutli T.), T.i xat va T.i lafz kabi tur-lari mavjud.

T. ko'rinishlarining ko'p va rang-barangligi, ular tasnifning xilma-xilligi mazkur san'atni keng va chuqur tadqiq qilish zarurligini ko'rsatadi.

*Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар.
ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Шамси*

Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоба // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, №4; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шейр санъатлари. – Л., 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

Е.О.

TAZKIRACHILIK VA NAVOIY – Tazkira (ar.) 1. Yodnoma, хотиранома. 2. Yod etish va pand berish. 3. Shoirlar hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilib, asarlaridan namuna keltiriladigan, tahlil qilinadigan to'plam. 4. Shayx-u valiy-lar hayoti va ahvoli haqida hikoya qilinadigan kitob (M-n, “Tazkirat ul-avliyo”, “Nasoyim ul-muhabbat”)dir. Tazkiralalar ikki yo'nalishda bitilgan: Birinchi yo'nalishga mansub tazkiralalar shoirlar, adiblarga bag'ishlangan. Ikkinchi yo'nalish – tassavvuf tazkiralari. Ularda shayxlar, avliyolar haqida ma'lumotlar berilgan.

N.gacha yozilgan tazkiralardan eng qadimiysi, umuman, fors tilidagi birinchi tazkira – Muhammad Avfiyning 1222 hijriy (mil.1808) sanada tuzilgan “Lubob ul-albob”idir.

Davlatshoh Samarqandiy 1487-y.da “Tazkirayi Davlatshohiy” deb ham yuritiladigan “Tazkirat ush-shuaro” asarini yaratadi va uni N.ga bag'ishlaydi. “Tazkirat ush-shuaro” X–XV asrlarda yashab ijod etgan qalam ahllariga oid faktik ma'lumotlarni, shuningdek, ana shu Xuroson, Movarounnahr, Eron, Ozarbayjon, Hindiston va boshqa viloyatlarda fors-tojik she'riyati rivojiga hissa qo'shgan shoirlar haqidagi rivoyat va hikoyatlarni o'z ichiga oladi. Lekin tazkira muallifi Avfiy izidan borib tartib berayotgan ma'lumotlariga, ayniqsa, u yoki bu shoir nomi b-n bog'liq afsona, rivoyat va hikoyatlarga ortiqcha ishonch b-n qaraydi. Natijada, tarixiylik buzilib, har xil chalkashliklar, jiddiy nuqsonlarga yo'l qo'yiladi. Bular, shubhasiz, tazkira materiallariga tanqidiy munosabatda bo'lish zarurligini taqozo qiladi.

Abdurahmon Jomiy 1486/87-yy.da o'zining “Bahoriston” nomli axloqiy-badiiy asarini yaratadi. “Bahoriston”ning 7 bobi (ravzasi) tazkira bo'lib, unda Rudakiydan Hasan Dehlaviyga qadar o'ttizdan ortiq shoirlar haqida ma'lumot va ular ijodidan namunalari keltiriladi. Tazkirada N. sha'niga aytilgan iliq va samimiy so'zlar g'oyat ahamiyatlidir.

N. esa “M.N.”da o'z salafi Avfiy va zamondoshlari Davlatshoh va Jomiylardan o'zgacha yo'l tutib, tazkisasi ma'lumotlariga ulkan so'z san'atkori sifatida yondashadi. O'sha davr adabiy muhiti va adabiyotiga o'zining kuza-tishlari va bahosi b-n ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shubhasiz, N. tazkirasida davrning madaniyati keng aks ettirilgan bo'lib, o'z zamondoshlariga bag'ishlanganligi b-n e'tiborli edi. Mana shu jihatlari bilan “M.N.” yozilganidan oz fursat o'tmay, Sharq mamlakatlarining shoirlari, tarixchilari, olimlari diqqatini ko'p martalab o'ziga jalb eta boshlagan edi. XVI asrning o'zida “M.N.”ning fors tiliga 3 marta tarjima qilinganligi Movarounnahr, Eron va Turkiyada tazkiraga zo'r qiziqish b-n qaralganidan dalolat beradi.

Faxriy o'z tarjimasini “Latoyifnoma” deb atagan va unga 188 shoir haqida ma'lumot beruvchi to'qqizinchi majlisni ilova qilgan. Bu majlis o'z navbatida yana 9 qismga bo'linib, ulardan birinchisi N.ga bag'ishlanadi. U Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan sakkizinchi majlisni qisqartib tashlab, uning she'rlaridan keltirilgan 164 bayt o'rniga 2 baytni namuna sifatida beradi. Qazviniy asarning nomini shundayligicha qoldiradi, “majlis”larni esa “behisht” deb ataydi. U ham sakkizinchi majlisni nihoyatda qisqartirib, uni 7-majlis oxiriga qo'shib yuboradi va o'zi tarafidan maxsus “behisht” ochadi. Bu yangi bob 2 qismga – Qazviniycha, ikki “ravzaga” bo'linadi. Ulardan birinchisida klassik shoirlar (Jomiyning “Bahoriston”idek), ikkinchisida esa turk sultoni – Sulton Salim poeziyasi va uning 150 ta saroy shoiri haqida ma'lumot beriladi.

Har bir mutarjim ham (ayniqsa Qazviniy) N. ning biror shoirga bergan tavsifini tarjima qilgan ekan, shu shoir haqida o'zlari bilgan yoxud eshitgan faktik ma'lumot, rivoyat yoki hikoyatlarni ham ilova qilib ketadilar. Mana shu qo'shimchalar tarjimalarning qimmatini oshiradi, ular (maxsus qo'shilgan alohida boblar qatori) ko'p jihatdan o'sha davr madaniy hayotini yoritishda muhim manba rolini o'taydi. "M.N." ma'lumotlaridan ko'pgina yirik olimlar o'z tadqiqotlarida keng foydalanib, uning haqida o'z fikrlarini aytganlar.

XVII–XVIII asrlar madaniy va adabiy hayotida, mazkur an'analardan o'rgangan holda, asosan, to'rt tazkira bunyodga keldi. Bulardan uchtasi: "Tazkirat ush-shuaro" (1604–1605-yy., muallifi Mutribiy), "Muzakkir ul-ashob" (1692 y., muallifi Maleho Samarqandiy), "Riyozush-shuaro" (XVII asrning 40-yy.i, muallifi Mullo Sodiq Samarqandiy), yana biri, to'rtinchisi "Mazhar ul-musannifin" (1758–1759-yy., muallifi Muhammad Amin bin Nurmuhhammad Nasafiy) tazkirasi.

Shuni ham uqtirish lozimki, XVII asrning 40-yy.idagi madaniy va adabiy hayotdan bahs etuvchi "Riyoz ush-shuaro" hozircha topilgani yo'q. Biz bu haqdagi mulohazalarni Muhammad Bade' Maleho Samarqandiyning "Muzakkir ul-ashob"idan bilamiz, XVIII asrda esa yakka-yu yagona "Mazhar ul-musannifin" (u ham tugallanmagan) bunyodidan ravshanki, bu davrda adabiy hayot imkoniyatlari mo'tadil bo'lmagan.

Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro"sida 320 dan ko'proq qalamkashlar tilga olinadi. Xuddi shu o'rindayoq alohida ta'kidlash lozimki, Hasan Xoja Nisoriydan so'ng, uning dastparvar shogirdi sifatida Mutribiy davomchi bo'lib, tazkirana-vislikda N. an'alariga sodiq qoladi. O'z zamondoshlari haqida ko'rgan-bilganlarini imkoni boricha muxtasar bo'lsa-da yozib qoldirishga tutinadi. Bu faoliyat natijasida biz ayrim mualliflar, masalalar haqida birmuncha batafsil, ayrimlari bo'yicha esa juz'iy bo'lsa-da ma'lumotga ega bo'la olamiz. Chunonchi, 50–60-yy.gacha bizning adabiyotshunoslikda Fuzuliy va o'z-

bek adabiyoti deganda ko'pincha XVIII asrning so'nggi va XIX asr nazarda tutilib, hatto Fuzuliydan bahramand bo'lib yozish "xon" taxallusli Muhammad Alixonning tugallanmagan fuzuliyona "Layli va Majnun"idan yoki g'azallaridan boshlangan deyilar edi. Mutribiy esa o'z "Tazkirat ush-shuaro" sida Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliy (1498–1556) haqida to'xtaladi-yu, uning qimmatbaho asarlaridan mana bunday:

*Bulbuli dil gulshani ruxsarin aylar orzu,
To'tii jon la'li shakkarborin aylar orzu,–*

kabi baytlarni ham keltiradi. Demak, Fuzuliyga qiziqish, o'zbek adabiyotida shoirming hayotligi vaqtidanoq, aniqrog'i, XVI asrdanoq boshlanib, "Tazkirat ush-shuaro" yozilayotgan yillarda esa (1604–1605) juda baland bo'lganligidan dalolat beradi.

Bu esa, jo'ngina ish emas. Shu sababdan ham biz, hatto Mutribiyning o'zi haqida Said Roqim Samarqandiyning "Tarixi Roqimiy" kitobiga tayanib uning XVI asr ikkinchi yarmida dunyoga kelgani, Samarqand va Buxoroda tahsil ko'rgani, o'sha asrning zabardast shoiri va tazkirana-visi mo'ysafid Hasanxoja Nisoriyning adabiyot bo'yicha dastparvar shogirdi bo'lganligi, ustod izidan borib, "Tazkirat ush-shuaro" yozganligi, ham shoir, ham musiqiy bilimlar bilimdoni, ham tazkirana-vis sifatida shuhrat qozonib, XVII asrning taxminan 30-yy.ida dunyodan o'tganligini ayta olamiz, xolos. Bu qat'iy xulosa emas. Chunki ilmda har qanday xulosalardan keyin yangi manbalarning topilishi b-n yangi va mukammal-roq xulosalar paydo bo'laveradi.

Muhammad Bade' Samarqandda orttirgan bilim b-n chegaralanib qolmay, uch yil surunkasiga Buxoroda, qo'shni Eron shaharlarida bo'lib, o'nlab, yuzlab adabiyotsevar kishilar b-n mulotqotda bo'lgan, Samarqandga qaytgach, Shayboniyxon madrasasida mudarrislik qilib yurgan yillarda "Muzakkir ul-ashob"ni (1692 y.) yaratgan. Markaziy Osiyo shaharlari va Eronda XVII asrda hayot kechirgan 160 dan ziyod she'riyat muxlis-lari va ijodkorlaridan bahs etuvchi ushbu kitobda

shoirlar arab alifbosi tartibida zikr qilinib, o'sha davr madaniyati, tartib tarzi, meros namunalari bo'yicha Malehoning g'oyatda muhim mulohazalari keltirilgan. Ushbu tazkira N., Nisoriy, Mutribiy an'alarini davom ettirish b-n birga, XVII asr shoirlari, ularning estetik mezonlarini bayon qilish jihatidan ham, zamonasidagi ijtimoiy tuzumda ro'y berib turgan tartib tarzining tanqidi e'tibori b-n ham, muhim ahamiyatga molik xazinadir.

XVIII asrda tazkiranavisligida Ravnaq, Roqim, Nishotiy, Andalib (Xorazm) singari shoirlari, dostonchilari; Salohiddin Salohiy, Mujrim Obid, Arshiy, Shaydo, Sho'xiy, Oshiq, Qone', Muhammad Amin Mahviy Buxoriy (Buxoro, Xo'jand), G'iyosiddin G'iyosiy Badaxshoniy, Mavlono Fujuhiy singari o'zbek, tojik shoirlari faoliyati haqida faqat ularning asarlariga murojaat qila olamiz. Chunonchi bir qator o'tmish shoirlarni, jumladan, Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, N., Binoiy, Osafiy, Fig'oniy, Hotifiy, Mushfiqiy kabilarni tilga olgan Mir Said Roqimi Samarqandiy N.ning mashhur asarlarini birmabir sanab o'tadi va uni "Xusravi iqlimi suxanvaron" (So'z iqlimining podshosi), deb ataydi va bu so'zi bilan ijodda unga izdoshlik va payravlik qilishga undaydi.

"Mazhar ul-musannifin" tazkirasida esa o'z ko'lami va qamrab olgan masalalari e'tibori b-n XVII va XVI asrda yaratilgan tazkiralardan farq qiladi. Mazkur tazkiralarda qalamkashlar ko'proq tilga olinib joy-joyi b-n adabiyotning ayrim zaruriy masalalari bo'yicha mulohazalar ham bildirib o'tilgan.

Qadimiy tarixga ega bo'lgan tazkira yozish an'anasi XIX va XX asrning boshlarida ham davom etdi. Buning natijasida mazkur davrda turli xarakterdagi bir necha tazkira maydonga keldi. XIX asrning birinchi choragida yaratilgan "Majmuai shoiron", 1871-y.da Qori Rahmatullo Vozeh tomonidan tuzilgan "Tuhfatul-ahbob fi tazkiratul-ashob", XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida tartib berilgan "Tazkirayi Fahmiy", Abdul'azim Shar'iyning "Tazkirat ush-shuaro", Mirsiddiq Hashmatning "Tazkirat ush-shuaro", Afzal Pirmastiyning "Afzalut tazkor fi zikrish-

shuaro val ash'or", Abdullaxo'ja Abdiyning "Tazkirat ush-shuaro mutaaxxirini Buxoro", Muhammad Sharif Sadri Ziyoning "Tazkorulash'or", Hoji Ne'matullo Muhtaramning "Tazkirat ush-shuaro", Ahmad Tabibiyning "Majmuai siy shuaro Firuzshohiy", "Muxammasoti majmuatush-shuaro Firuzshohiy" kabilari ana shunday tazkiralardandir. Bu tazkiralarning XIX asrdan oldin yaratilgan tazkiralardan b-n umumiyliigi hamda ba'zi o'ziga xos xususiyatlari ham bor.

1. Yuqorida nomlari eslatilgan tazkiralardan Vozeh, Fahmiy, Shar'iy, Hashmat, Afzal, Abdiy, Sadri Ziyo, Muhtaramlarning asarlari tojik tilida yozilgan bo'lsa, Ahmadjon Tabibiyning har ikkala asari ham o'zbek tilida yaratilgan. "Majmuai shoiron" tazkirasida esa o'zbek va tojik tillarida yozilgan. Ko'rinadiki, mazkur davrning tazkiranavisligida ikki tilda asarlar ijod qilish kabi qadimiy an'anaga rioya qilingan. Bu asarlar, qaysi tilda yozilgan bo'lishidan qat'i nazar, har ikki adabiyot – o'zbek va tojik xalqlari adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

2. XIX va XX asrning boshlarida maydonga kelgan tazkiralardan o'zining g'oyaviy yo'nalishi jihatidan ikki guruhga ajralganidek, tuzilishi, materialni qamrab olishi nuqtai nazaridan ham ikki xildir. Mualliflarining ijtimoiy-siyosiy va estetik pozitsiyalariga qarab mazkur tazkiralardan g'oyaviy yo'nalish jihatidan: a) ijobiy an'anadagi tazkiralardan; b) salbiy an'anadagi tazkiralarga bo'linadi.

3. XIX va XX asrning boshlarida yaratilgan tazkiralardan bir qismi nasr b-n bitilgan bo'lsa (Vozeh, Hashmat, Fahmiy, Shar'iy, Afzallarning asarlari), ayrimlari she'riy tarzda yozilgan. XIX asrgacha Markaziy Osiyo hududida she'riy tarzda tazkira yozilganligi haqida ma'lumot bo'lsada, ammo u bizgacha yetib kelmagan. Shuning u-n XIX asrning boshlarida o'zbek va tojik tillarida yozilgan "Majmuai shoiron" bizgacha yetib kelgan tazkiralardan ichida she'riy tarzda yaratilganligi b-n alohida ajralib turadi. Bu tazkiradan so'ng esa XIX asrning II yarmi va XX asrning boshlarida Buxoro va Xorazmda ham she'riy tazkiralarning namunalari yaratildi (Sadri Ziyoning

“Tazkor ul-ash’or”i va Ahmad Tabibiyning tazkiralari).

4. XIX va XX asrning boshlaridagi tazkiralarning tuzilishi jihatidan ikki xildir. Bu tazkiralarning ko‘pchiligi (“Majmuai shoiron”, Ahmad Tabibiy, Vozeh, Shar’iy, Sadri Ziyo, Afzal tazkiralari) zamondosh shoir va shoirtab’larga bag‘ishlangan bo‘lsa, ayrimlari umumiy tazkiralarning tipiga mansub bo‘lib, ularda bir necha asr mobaynida yashab ijod etgan shoir va shoirtab’lar to‘g‘risida fikr yuritiladi (Mirsiddiq Hashmat va Abumutallibxo‘ja Fahmiyning tazkiralari).

Demak, mazkur davrda tazkirachilik an‘anasi tarixidagi ikki xil tazkira yozish uslubi davom etgan bo‘lsa-da, N.ning “M.N.”i kabi zamondosh shoirlar hayoti va ijodiga bag‘ishlangan tazkiralarning aksariyatni tashkil qilib, ulug‘ o‘zbek mutafakkirining bu sohada xizmatlari qo‘llab-quvvatlangan. Shuningdek, mazkur davrdagi tazkirachilikda tuzilishi jihatidan shunday bir yangilik maydonga keldiki, u Markaziy Osiyo territoriyasida XIX asrgacha mavjud bo‘lgan tazkirachilik tarixida uchramaydi. Bu yangilik shundan iboratki, hamma she‘riy janrdagi asarlarni qamrab oluvchi, ma‘lumot beruvchi tazkiralarning b-n bir qatorda, ma‘lum bir janr asarlari va uning avtorlaridan bahs qiluvchi tazkiralarning ham maydonga keldi. M-n, Ahmad Tabibiy 1908-y.da Xorazm xoni dargohidagi shoirlarning faqat g‘azallarini o‘z ichiga oluvchi va shu haqda ma‘lumot beruvchi “Majmuayi siy shuaron Firuzshohiy” tazkirasini, 1909-y.da esa shu shoirlarning muxammas va musaddaslaridan bahs etuvchi “Muxammasoti majmuatush-shuaroyi Firuzshohiy” asarini yozgan edi.

5. XIX va XX asrning boshlarida yaratilgan tazkiralarning ayrimlarida shoirlar hayoti va ijodi haqida so‘z yuritayotganda manbalarga tanqidiy yondashish, turli manbalarning ma‘lumotlarini bir-biriga taqqoslash, solishtirish va ulardan to‘g‘rilarini tanlab olishga intilish ham ko‘zga tashlanadi. Bunday hol, xususan, Hashmatning tazkirasida namoyon bo‘ladi. Bu, bir tomondan, tazkira tuzish madaniyati va saviyasining ilmiy

tadqiqot ishlariga yaqinlasha borganidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan tazkiranavislik an‘anasi xususiyatlariga ijodiy yondashilganini ham ko‘rsatadi.

“Majmuayi shoiron” 1902-y.da Abdulmannof qori binni Abdulvahob nomli kotib tomonidan ko‘chirilgan nusxa asosida Toshkentdagi litografiyada toshbosma tarzda nashr ham etilgan. Asarda XIX asrning birinchi choragida, xususan, Amir Umarxon hukmronligi davrida (1810–1822) Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Sharqiy Turkistonning Samarqand, Xo‘jand, Toshkent, Andijon, Marg‘ilon, Buxoro, Hirot, Balx, Qashqar kabi 20 dan ortiq viloyatlaridan Qo‘qonga kelib, o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan 80 dan ko‘proq shoirlarning asarlaridan namunalar keltirilgan hamda ular haqida turli hajmda biografik va ijodiy tavsiflar berilgan.

XIX asrda yashab, ijod etgan shoir Vozehning adabiyotshunoslik sohasidagi kuch-qudrati va donishmandligini ko‘rsatuvchi asari uning “Tuhfatul-ahbob fi tazkirat ul-ashob” (“Suhbatdoshlar haqidagi zikr – do‘stlarga tuhfa”) nomli tazkirasidir. Mazkur tazkira 1871-y.da tojik tilida yozilgan bo‘lsa-da, ammo u faqat tojik adabiyoti tarixini o‘rganish uchun emas, balki o‘zbek adabiyoti tarixini yoritish u-n ham muhim manba vazifasini o‘taydi. Chunki unda XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan tojik shoirlari b-n bir qatorda, o‘zbek va tojik tillarida asarlar yozib, bu ikki xalq adabiyoti tarixi u-n xizmat qilgan Junaydulla Hoziq, Muhammadsharif Gulxaniy, Eshonxo‘ja Vola Samarqandiy, Muhammadsharif Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy, Akmal Xo‘qandiy kabi qator mualliflar ham tilga olinadi va ularning hayoti, ijodiyoti to‘g‘risida ma‘lumotlar beriladi. Ikkinchi tomondan esa tazkiraga kiritilgan mualliflarning ko‘pi Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Shahrisabz, Namangan, Qattaqo‘rg‘on, Farg‘ona, Qarshi (Nasaf) kabi shahar va viloyatlardan bo‘lib, ularning ikki tilda – o‘zbek va tojik tillarida ijod etish an‘analarini davom ettirganlari nazarda tutilsa, Vozeh tazkirasining XVIII asr oxiri va XIX asr birinchi yarmidagi adabiy mu-

hitni, adabiyotlar do‘stligi va hamkorligini hamda shoirlarning hayoti va ijodini o‘rganishdagi ahamiyati nihoyat katta ekanligi yanada oydinlashadi.

Vozehnning tazkirasida o‘zining xarakteri va tuzilishi jihatidan N.ning “M.N.”iga yaqin turadi. Chunki Vozehnning asari “M.N.” kabi, asosan, muallifga zamondosh bo‘lgan shoirlarga bag‘ishlangan, ikkinchidan, unda shoirlar ijodiga obyektiv yondashish, baho berishga intilishning kuchli ekani ko‘zga tashlanadi va, nihoyat, eng muhimi shundaki, Qori Rahmatullo Vozehn ham N. kabi ilg‘or g‘oya va aqidalarni badiiy jihatdan go‘zal ifoda eta olgan shoirlarni shaklparastlik va “san‘at”korlikka berilgan shoirlardan ajrata oladi, chuqur mazmunni ifoda etuvchi shoirlarga alohida diqqat b-n qaraydi.

Vozehnning zamondoshlariga bag‘ishlangan tazkirasiga 145 shoir kiritilib, ularning hayoti va ijodi to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan. Tazkiraga kiritilganlarning hammasi ham mahoratli shoirlar bo‘lmay, ayrimlari she‘riyatga havasmand, jamiyatning turli guruhlariga mansub kishilar edi. Zero, mazkur tazkira zamonasi sharoiti b-n izohlanadigan kamchiliklaridan qat‘i nazar, XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi yarmidagi o‘zbek va tojik adabiyoti tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanib, XIX asrdagi adabiyotshunoslikda N. “M.N.”ning an‘analarini ilg‘or adabiy-estetik prinsiplar asosida rivojlantiruvchi adabiy yodgorlik sifatida qimmatlidir.

Xorazmlik Ahmad Tabibiy (1868–1910) o‘z zamonasining madaniyatli va ma‘lumotli ziyolilaridan biri bo‘lib, sermahsul shoir va adabiyotshunos sifatida tanilgan bo‘lsa-da, ammo uning tomonidan tuzilgan ikki tazkira o‘zining g‘oyaviy yo‘nalishi, tuzilish tamoyillari va shoirlarga baho berish mezonlari jihatidan ana shu adabiy oqimning adabiy-estetik tamoyillariga asoslanadi. Ahmad Tabibiyning birinchi tazkirasida “Majmuay siy shuaroyi Firuzshohiy” deb atalib, u 1325 hijriy – 1907 mil. y.da boshlanib, bir yildan so‘ng, ya‘ni 1326 hijriy – 1908 mil. y.da yozib tugatildi.

Tabibiyning tazkirasida 30 dan ortiq saroyfeodal adabiy kitobidan olindi. Bunday hol shun-

dan dalolat, beradiki, Tabibiy tuzgan “Majmua” haqiqiy tazkira bo‘lishdan ko‘ra ko‘proq shoir haqida qisqacha sharh-ma‘lumotnoma ilova qilingan bayozga yaqin turadi.

Tabibiyning ikkinchi tazkirasida “Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy” deb atalib, u birinchi tazkiradan bir yil so‘ng, ya‘ni 1327 hijriy – 1909 mil.1-y.da tuzildi. Bu tazkira Tabibiy “Majmua”sining davomi bo‘lib, unda “Majmua”ga kiritilgan shoirlarning muxammas va musaddaslari to‘plangan. “Muxammasot”ning tuzilish tartibi, g‘oyaviy yo‘nalishi, shoirlarning asarlariga baho berish mezonlari muxammas va musaddaslardan namuna keltirishdagi tamoyillari – hamma-hammasi “Majmua”dagi ruh va uslubni takrorlaydi. Ikkinchi xil qilib aytganda, Tabibiy “Majmua”ni tuzishdagi adabiy-estetik aqidalari asosida o‘zining “Muxammasot”ini maydonga keltiradi. “Muxammasot”ga 30 shoirning Muhammadrizo Ogahiy va Firuzning g‘azallariga bog‘lagan muxammas va musaddasi kiritilgan bo‘lib, ularning barchasi payrav va taqlid uslubida yozilgan. “Muxammasot”da 190 muxammas va 58 musaddas jamlangan bo‘lib, har bir shoirning muxammas yoki musaddaslarini keltirishdan oldin shu shoir haqida qisqacha tavsif berilgan.

Ko‘rib o‘tganimizdek, N. ning “M.N.” asari o‘z davrida katta ahamiyatga ega bo‘lish b-n birga, keyingi davr shoirlari va tazkiranavislari ijodiga ham kuchli ta‘sir qilgan va buning natijasida saviyasi har xil bo‘lgan bir qator tazkiralarda maydonga kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Давлатиоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шураро, ЎЗР ФА Шарқиунослик институти кўлөзма-лар фонди, инв. № 2119; Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти. Тўпламда: Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т., 1959; Валихўжаев Б. Ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. – Самарқанд, 1964; Абдуллаев В.А., Валихўжаев Б.Н. “Мажолисун-нафоис” типидаги бир тазкира ҳақида.

“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1965 йил, 5-сон; Шайхзода М. Тазкирачилик тарихидан (Алишер Навоийнинг озарбайжонлик тазкирачи шогирди ҳақида). Китобда: Шайхзода М. Ғазал мулкисининг султони (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). 6 жилдлик. 4-жилд. – Т., 1972; Болтабоев Ҳ. Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси. – Тошкент, “Жаҳон адабиёти”, 2013 йил, №2; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. – Т., 1977–1980. Том 2. – Т., 1977; Том 3. – Т., 1978; Том 4. – Т., 1978; Самойлович А.И. Мажмуаи шуарои шоҳи пайрави Фирӯзшоҳи. записки Восточного отделения, т. XIX.

S.G., S.R.

“TAZKIRAT USH-SHUARO” (“Shoirlar tazkisasi”) – Davlatshoh Samarqandiy qalamiga mansub mashhur tazkira (1487). Asar muqaddima, xotima va yetti tabaqa (qism)dan iborat. Bu asar juda katta davr – qariyb besh yuz yil mobaynida yashab ijod etgan bir yuz ellik nafar shoir va adib faoliyatini aks ettirgan. Davlatshoh Samarqandiyning mumtoz adabiyot tarixidagi xizmati o‘z davridayoq katta baholandi. Jumladan, N. “M.N.”ning muqaddimasida “Amir Davlatshohkim, Xuroson mulkining asil mirzodalari orasida fazl va donish zevari bila ham Sultoni Sohibqiron otig‘a “Tazkirat ush-shuaro” otlig‘ kitob bitibdur, voqean base zahmat tortibdur va toifani yaxshi jam‘ qilibdur”, deb yozadi. Asar hamd-u na‘t, “Fasohat va balog‘at bayonida va bu san‘atlar ahlining tafsili”, “Fasohat va balog‘at guruhiga mansub shoirlar xususida”, “Muallifning tarjimai holi va kitobning yozilish sababi” nomli uch debocha fasl b-n boshlanadi. Bu fasllarda nutqning paydo bo‘lishi va uning xususiyatlari, she‘r-u shoirlikning hayotdagi mavqe-maqomi xususida bahs yuritiladi. Tazkira muqaddima, 7 tabaqa (bob) va xotimadan iborat. Muqaddimada islomgacha yashab o‘tgan Labib, Farazdak, Mutannabiy kabi 10 nafar arab shoiri, xotimada esa muallifning zamondoshlari bo‘lgan 6 shoir (Abdurahmon Jomiy, N., Amir

Shayxim Suhayliy, Xoja Afzal, Abdulloh Marvarid, Amir Husayn Jaloyir) haqida ma‘lumot beriladi. Xotimada Davlatshoh Husayn Boyqaroga ham alohida maqola bag‘ishlaydi. Tazkirada VIII–XV asrlarda Movarounnahr, Eron va Iroqda yashab o‘tgan jami 153 nafar arab, forsiy zabon va turkigo‘y shoirlar to‘g‘risida ma‘lumot berilib, ularning she‘rlaridan namunalar keltiriladi. Muallif bunda faqat she‘r ilmida mohir va hukmdorlar nazdida, maqbul shoirlarnigina tanlab olgan. Har bir shoirning nomi, taxallusi, tug‘ilgan joyi, kasb-u kori, faoliyati, asarlari, devonlarining hajmi va janriy tarkibi, mavzu ko‘lami, shoirlarning uslub yo‘nalishi va mahorat darajasi, vafoti ta‘rix, dafn etilgan joyi, zamonning muhim voqealari xususida ma‘lumot beradi. Ular haqida gapirar ekan, yana o‘nlab mumtoz va zamondosh shoirlarni ham tilga olib o‘tadi. U bu b-n kifoyalanmay, o‘rni-o‘rni b-n adabiy masalalar, muhitlar, jarayonlar, she‘riy janrlar, fasohat-u balog‘at, badiiy san‘atlar borasida ham to‘xtaladi. Shoirlar hayoti b-n bog‘liq qiziqarli va ibratli hikoyatlar keltiradi.

Davlatshoh Samarqandiy asarining yana bir fazilati unda ayrim muhim tarixiy voqealar bayonining ham keltirilishidir. Chunonchi, O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Eron xalqlarining Sulton Jaloliddin Manguberdi boshchiligida 1221–1232-yy. mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi olib borgan kurashi tarixidan ayrim lavhalar; 1337-y. Xurosonda bo‘lgan sarbadorlar qo‘zg‘oloni hamda shu qo‘zg‘olon natijasi o‘laroq Xurosonning kat-tagina qismida bunyod topgan sarbadorlar davlatining (1337–1381) qisqacha tarixi ham asarda aks etgan. Shuningdek, kitobda keltirilgan Xuroson va O‘rta Osiyo janubiy qismining XV asrning 40-yillaridagi siyosiy hayoti b-n bog‘liq tafsilotlar, yirik tarixiy shaxslar – vazir va olim Nizom ul-mulk, ulug‘ shoir va olim Umar Xayyom, buyuk astronom Mirzo Ulug‘bek hayotiga oid voqealar ham alohidda qimmatga ega. Tazkirani yozishda muallif ko‘plab tarixiy, adabiy, ilmiy manbalardan foydalangan. Qamrovi va ko‘lamiga ko‘ra, “T.Sh.”ni Sharq adabiyotining

VI asrlik muhtasar tarixi deyish mumkin.

Davlatshoh o‘z tazkirasining muqaddimasida “Bu xizmat xayr-u ehsonining mevasi bo‘lgan sohibdavlat zot ta‘rifi zikrida” nomli alohida fiq-rada N.ning fazilatlarini, saxovat va muruvvatini madh etadi. Tazkiraning unga bag‘ishlangan qis-mida esa ulug‘ shoirning tarjimayi holi, serqirra faoliyati, boy va rang-barang ilmiy-adabiy me-rosi xususida fikr yuritadi. Jumladan, uning ijodi haqida quyidagi mulammani keltiradi:

*Turkiysin ko‘rub, qilurlar erdi tark-u tavba ham
Gar tirik bo‘lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy.*

*Bo vujudi forsiy dar janbi she‘ri komilash
Chist ash‘ori Zahiriy, kist bore Anvariyy?*

Ikkinchi baytning mazmuni: “Forsiy tildagi badiiy barkamol she‘rlari oldida Zahiriy she‘rlari nima bo‘libdi-yu, Anvariyy kim bo‘libdi?”

“X.” haqida gapirar ekan, bu borada u so‘z-ning dodini bergan deb lutf etadi va shoirning mahoratiga misol sifatida “L.M.” dostonidan qu-yidagi baytlarni keltiradi:

*Marz uzra kiyar sebarga javshan,
Shashpar ko‘tarur boshig‘a savsan.*

*Lola varaqin berib sabog‘a,
Bag‘ri qarodek uchar havoga.*

Amir Xusrav Dehlaviyning “Bahr ul-abror” qasidasiga tatabbu‘ tariqasida yaratgan “Tuhfat ul-afkor”da ma‘nolar dodini bergan, nozik ta-xayyul, so‘z san‘atkorligi va shoirlik mahoratida o‘zini ko‘rsatgan deb, 99 baytli ulkan qasidaning 73 baytini keltiradi.

Turkiy tildagi ijodini ham ta‘riflab, namuna sifatida “Yo Rab, ul oy husnin el fahmiga nomaf-hum qil” misrasi b-n boshlanadigan badiiy yetuk g‘azalini keltiradi. Keyin N.ning bunyodkorlik faoliyati, xayr-u saxovati xususida ma‘lumot be-radi va o‘zining shoirga bag‘ishlab yozgan o‘z-bek va fors-tojik tillaridagi mulamma‘ qasidasini keltiradi. Unda, jumladan, shunday bayt mavjud:

*Onchunon k-az maqdami sayyid
shuda Yasrib aziz,
Gasht dorulfazli olam az vujudi o‘ Hari.*

Tarj.: Muhammad (s.a.v.) qadami sharofati bilan Madina aziz bo‘lganidek, Alisher Navoiy-ning muborak zoti tufayli Hirot ham olam ahli tavof etadigan muqaddas shaharga aylandi.

Qasidaning o‘zbekcha baytlaridan bir misol:

*Bahri hikmatdur oning zebo zamiri ravshani,
Lo‘lo‘i manzumi ul bahri sharafning gavhari.*

“T.Sh.” jahonning turli tillariga, jumladan, o‘zbek tiliga taniqli muarrix B.Ahmedov tomo-nidan bir qadar qisqartirilgan holda tarjima qi-lingan. Saylanma shaklidagi bu nashrda Mova-rounnahr va Xurosonda yashab ijod etgan 50 dan ziyod shoir haqidagi ma‘lumotlar tanlab tarjima qilingan. Hamd-u sano, Husayn Boyqaro va N. madhida keltirilgan qismlar, shuningdek, ayrim she‘riy parchalar tarjimadan tushirib qoldirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Душанбе, 2015; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). – Т., 1981; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

TAZMIN (ar. – o‘z ichiga olish) – fikrining tasdig‘i yoki rivoji, she‘rning badiiy jihatini ku-chaytirish maqsadida she‘rda boshqa shoirning misra yo baytini omonatga qarz olgan kabi kel-tirish. “Badoyi‘ us-sanoyi”da keltirilishicha, “ul andog‘durkim, she‘rga o‘zga biravning she‘ridin bir nima, agar ul she‘r mashhur bo‘lmasa, aning o‘zga kishinikiligin eslatib, kiritilur. Eslatmaning foydasi uldurkim, shoir o‘g‘urluqta ayblanmas. Ko‘proq she‘rdin bir misra yoki bir bayt tazmin qilurlar”. M-n, N. Mirzobek, Lutfiy va Mavlono

Sohiblarning matla'larini T. sifatida olib, ularni yaxlit g'azalga aylantirgan. Mirzobek matla'si:

*Ko'zung ne balo qaro bo'luptur –
Kim, jonga qaro balo bo'luptur.*

Mavlono Sohib matla'si:

*Ko'kragimdur subhning pirohanidin chokrok,
Kiprigim shabnam to'kulg'on
sabzadin namnokroq.*

T. mushtarak san'atlar jumlasidan bo'lib, to'liq va noto'liq T.ga ajratiladi. Noto'liq. T.ning quyidagi ko'rinishlari mavjud: 1) misraning bir qismini tazmin qilish; 2) bir misrani T. qilish; 3) bir baytni T. qilish; 4) bir necha baytni T. qilish. To'liq T.da asar (g'azal, qit'a, masnaviy, qasida va b.) muayyan maqsadda to'liq yoki qisman T. qilinadi. M-n, shoir 3 misra yozib, boshqa shoirning baytni tazmin qiladi (muxammas), 4 misra yozib, boshqa shoir baytni T. qiladi (musaddas) va boshqa. T.ning bu turi shoirlar u-n mahoratni oshirish hisoblanadi. Shoirlar ba'zida o'zlarining ilgari yozgan she'rlarini ham T. qiladilar.

T.ning qator shartlari bor: 1) shoirning o'z so'zi b-n iqtibosga olingan parcha bir-biri b-n uzviy bog'lanib, bir-biridan ajratib bo'lmas darajada bo'lishi kerak; 2) vazn-u qofiya talabi b-n iqtibosga juz'iy o'zgartirish kiritish mumkin, lekin bu ma'noga daxl qilmasligi lozim; 3) taniqli bo'lmagan shoir she'ridan ko'chirma olganda o'g'rilikda ayblamasliklari u-n uning muallifiga ishora qilgan ma'qul.

N. ijodida T.ning qator ko'rinishlari uchraydi. Jumladan, "Tuhfat ul-afkor" qasidasida tatabbu' qilinayotgan Amir Xusrav Dehlaviy "Daryoi abror" qasidasining matla'sini 4- va 5-baytlarning 2-misralarida T. sifatida keltiradi:

*Lozimi shohi naboshad xoli az dardi sare,
"Ko'si shah xoliyu bongi g'ulg'ulash
dardi sar ast".*

*Bo dahoni xushku chashmi tar qanoat kun,
az on-k*

*"Har ki gone'shud ba xushku tar,
shahi bahr-u bar ast.*

Tarj.: Shoh hech qachon bosh og'rig'idan xoli bo'lmaydi, chunki katta nog'oraning ichi bo'sh bo'lsa ham, g'avg'osi olamni buzadi. Quruq og'iz-u yoshli ko'zga qanoat qil, zero ho'l-u quruqqa qanoat qilgan quruqlik va dengizning, ya'ni olamning shohi bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Т., 1981; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

YI., E.O.

TAZOD (ar. – zid qo'yish, qarshilantirish) – badiiy adabiyotda eng ko'p qo'llanadigan va eng ta'sirchan san'at. Bu so'zning ma'nosi "zid qo'yish", "qarshilantirish" bo'lib, undan o'zaro zid so'zlar, tushunchalar, iboralarni bir-biriga qarshi qo'yish orqali fikrni ta'sirchan ifodalash, go'zal badiiy timsollar, lavhalar yaratishda foydalaniladi. Bunday olib qaraganda, bu san'atni qo'llashdan osoni yo'q, chunki hayotda hamma narsa o'z ziddiga ega. M-n, oq-u qora, do'st-u dushman, halol-u harom, past-u baland va h.k. Lekin buyuk so'z san'atkorlari hech kimning xayoliga kelmagani favqulodda va ohorli tazodlar topib, fikrlarini badiiy barkamol va ta'sirchan shaklda ifodalaydilar. Jumladan, Shayxzoda ta'biri bilan aytganda: "Navoiy tazodlarni soniga qarab emas, sifatiga qarab tejab qo'llaydi va uning tazodlari chuqur hayotiy voqeani, umumiy lashtirilgan falsafiy hikmatni izhor etishga xizmat qiladi". M-n:

*Xazon sipog'ig'a, ey bog'bon, emas mone',
Bu tog' tomida gar ignadin tikan qilg'il.*

Bu yerda go'yo shoir bog'bonga murojaat qilib: "Bog'ingni harchand ignaband devor bilan muhofaza qilma, uni xazon qo'shini istilosidan asrab qololmaysan", – deb uni ogohlantirmoq-

da. Aslida bu bayt chuqur falsafiy mazmunga ega bo‘lib, u insonga qarata: “Har qancha yo‘lini to‘sma, yoshlik o‘rnini baribir qarilik egallaydi”, – demoqda. Yoki:

*Sen agar tarki tama’ qilsang, ulug‘ ishdur bukim,
Olam ahli barcha bo‘lg‘ay bir taraf,
sen bir taraf.*

Bu yerda shoir: “Hozir butun dunyo tama” qu-liga aylangan, agar sen tamani tark etsang, olam-dagi barcha odamlar bir taraf-u sening yolg‘iz o‘zing bir taraf bo‘lasanki, bu nihoyatda ulug‘ ishdur” deb alqash b-n aslida tamagirlikka asoslangan davrni va nafsni bayroq qilgan jamiyatni keskin fosh etmoqda.

T.ni ba‘zilar lafziy va ma‘naviy T. deb ikkiga ajratadilar. Lafziy T.da she‘rda ishlatilgan so‘zlar bir-biriga qarshi bo‘lsa, ma‘naviy T.da o‘zaro zid ma‘nolar qo‘llanadi. M-n:

*Olam ahli, bilingizkim,
ish emas dushmanlig‘,
Yor o‘lung bir-biringizgakim, erur yorlig‘ ish.*

Yoki:

*Pil o‘lsa sening xasming, desangki, zarar topmay,
Bir pashshag‘a olamda yetkurma zarar hargiz.*

Keltirilgan misollarning birinchisida yorlik (do‘stlik) va dushmanlik, ikkinchisida fil va pashsha bir-biriga qarshi qo‘yilmoqda.

*Hajr bedodidin ul yuz shavqi ortar har necha
Kim, xazon osibidin gul yafrog‘i nobud erur.*

Bu yerda xazon istilosidan gul yaprog‘i nobud bo‘lishiga hijron azobidan diydor orzusi ziyoda bo‘lishi qarshi qo‘yilyapti. Holbuki, hajr bedodi barcha umidlarni o‘ldirishi kerak. Baytda yana hajr bedodiga yuz shavqi zid qo‘yilyapti.

Yoki:

Qilsa bo‘lmas oh-u afg‘ondin

*meni shaydoni zabt,
Uylakim, javr-u jafodin ul buti tarsoni zabt.*

Keltirilgan baytda sitamgar mahbubani javr-u jafodan qaytarib bo‘lmasligiga oshiqni oh-u noladan to‘xtatib bo‘lmasligi qarshi qo‘yilyapti. Albatta, bu yerda jabr-u jafu b-n oh-u afg‘on o‘zaro so‘z T.ini hosil qilgan. Kofir sanam b-n oshig‘i shaydo haqida ham shunday deyish mumkin. Lekin harakatning natijasi ma‘no jihatidan o‘zaro zidlik kasb etmoqda.

N. o‘z asarlarida T. san‘atini rang-barang ma‘nolar va har xil badiiy vazifalarda qo‘llash b-n uni yuksak darajaga ko‘tardi. Shoir misra va baytlarda o‘zaro zid ma‘noli so‘z va iboralarni mahorat b-n qo‘llabgina qolmay ba‘zan butun boshli g‘azallarini T. asosiga quradi. “Tun bilan tong” radifli g‘azali buning yorqin misoli:

*Mening firoqim-u oning visoli tun bilan tong,
Bu nav‘ davrda yo‘q ehtimoli tun bila tong.*

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. *Фунун ул-балоза // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 5; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. 4-жилд. – Т., 2006; Шайхзода. Тазод // Асарлар. 6-жилдлик, 4-жилд. – Т., 1972; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2006; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967.*

E.O.

TAYLASON (ar.) – 1. Ulamolar va qozilar kiyadigan uzun, keng va yengsiz to‘n. 2. Darveshlarning bosh va bo‘yinga solib, orqaga tashlab yuradigan chodirga o‘xshagan kiyimi deyilgan. 3. Darvesh-u so‘fiylar ridosi. N. ijodida badiiy timsol o‘laroq turli: ijtimoiy, axloqiy, irfoniy ma‘nolarni yuzaga chiqarish maqsadida qo‘llanilgan:

*Aningdek chirmadim birjisdin toj –
Ki, boshi taylasong ‘a bo ‘ldi muhtoj.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

M.A.

TAKRIR (ar. – takror) – so‘z takroriga asoslangan lafziy san‘at. Bunda shoir bir so‘z yoki iborani ikki yoki uch marta takrorlash orqali muayyan fikrga urg‘u beradi, his-tuyg‘ulari, hayajonini kuchaytirib ifodalaydi. So‘z yoki ibora ketma-ket ham, bayt yoki she‘rning turli o‘rinlarida ham takrorlanishi mumkin. M-n:

*Itmen men, ulusqa ormen men,
Boshdin-oyog ‘i figormen men.*

Bu yerda o‘z ahvolini keskin ta‘kidlab ko‘rsatish u-n T.dan foydalanilgan.

Quyidagi baytda esa T. harakatning doimiy davom etib turishiga ishora qilish maqsadida qo‘llangan:

*O‘ynay-o ‘ynay o ‘lturur bir-bir
ulusni ko ‘zlaring,
Sho ‘x qotillarni jonlar qasdig ‘a o ‘ynatma ko ‘p.*

Ad.: Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

TALAB VODIYSI – Q.: YETTI VODIY.

TALVIN-TAMKIN – tariqat solikining hol-u maqomidir. Bu ikki hol qabz va bast, xavf va rajo, sakr va sahv kabi bir-birini taqazo etadi. Talvin bir rangdan boshqa rangga o‘tish, bir holdan boshqa holga o‘zgarishdir. Talvinning

natijasi tamkin hisoblanadi. Tamkin bir manzilda qaror topmoq, vazminlik va ruhiy ulug‘vorlikka erishmoq ma‘nosini anglatadi.

“L.T.” dostonida tarso qizi Shayx San‘onga shunday malomat qiladi:

*Dedi sho ‘x: – “Ey murshidi oliy sifot,
Ahli islom ichra yo ‘q ermish uyot.*

*Sen kibi islom eliga muqtado,
Ne parishon nuktalar qilding ado?*

*Shayxliq tavrida oting yo ‘qmudur?
Oq soqolingdin uyoting yo ‘qmudur?*

*Dardi ishq oyini mundog ‘mu bo ‘lur,
Zuhd eli tamkini mundog ‘mu bo ‘lur?”*

Ko‘ngli zarif, ruhi latif, axloqi go‘zal, ma‘naviy hayoti mukammal Haqning sodiq qullariga “hol sohiblari” deyilgan. Ulardan bir qismi holiga mahkum – talvin sohiblari, yana boshqa bir toifalari holiga hokim – sahv va tamkin vakillari bo‘lganlar. “N.M.”da ham valiylarning talvin lahzalari, ya‘ni holdan holga yuksalishlari ko‘rsatilgan hodisotlar ko‘p uchraydi: “Bir g‘urfada bir uluq kishi o‘lturub erdi va ilayida bir kanizak mug‘anniylik qiladur erdi. Darvesh eshittikim, bu baytni o‘qiydurkim, bayt:

*“Har kun ranging o ‘zgarar,
o ‘zgarmasa senga yaxshiroq,
Har kun holing o ‘zgarar;
o ‘zgarmasa senda go ‘zalroq”.*

Darveshga xush keldi va mug‘anniyg‘a ont berdikim, “ey kanizak, Allohga va xojang hayotiga qasamki, bu baytni takror o‘qi”. Kanizak takror qila boshladi. Xoja ul takror sababin so‘rdi. Kanizak dedikim, ko‘shk tubida bir darveshki vaqti xush bo‘lubdur va takroriga ont beradur. Xoja quyi boqti va ul g‘aribni ko‘rdikim, vaqti xush bo‘lib, samo‘ qiladur. Oxir bir so‘z aytti va faryod qildi va yiqildi va jon berdi”.

Xavf va rajo qulning boshlang'ich, ya'ni umumiy muhabbat holidir. Qul bu muhabbatdan haqiqiy ishq pillapoyalariga yuksalar ekan, yangi bir hol va mudom o'zini malomat qiluvchi nafs sohibiga aylanadi. Tamkin maqomi solikning muqim birga holda ekanligidan darak beradi.

N. devonlaridagi ko'pgina g'azallar oshiqning tamkin va talvin hollari natijasi o'laroq dunyoga kelgan. Hamd hamda na't g'azallar ko'proq tamkin holida yozilgan. Ammo aksar g'azallarida holdan holga o'tish ustundir. "Nozaninlar, benavolarg'a tarahhum aylangiz" kabi g'azallari shular jumlasidandir:

*Biz fano tufrog'i bo'lduk dayr aro, ey ahli zuhd,
Xonaqah sahnida siz bahsi taqaddum aylangiz.
Ey mug'anniyalar, Navoiy mast edi – kech uyg'onur,
Oni uyg'otmoqqa bir dilkash tarannum aylangiz.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – İstanbul, 1995.

Z.R.

TALI' – "S.I." dostonidagi qahramon. Taxtga o'tirgach, Iskandar Doroga xiroj to'lashdan bosh tortadi. T. Iskandarga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rgan Doroga "mag'rib ahli"dan ko'maklashish maqsadida askar boshlab kelgan.

*Hamul mag'rib ahlini boshlab Tali',
Arab xaylining peshvosi vaki'...*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

TALLI AQARQUN – Bobil shahrida qurilgan ko'hna rasadxona nomi. Talli aqarqun to'g'risida N. "T.M.A." asarining Kaykovusga bag'ishlab bitgan fiqrasida qisqa, lekin juda qiziqarli xabar yozgan: "Va payg'ambarlardin Dovud va Sulaymon alahissalom va Luqmoni hakim aning

zamonida edilar. Va osoridin rasaddurkim, Bobulda yasabdurkim, holo Talli aqarqun derlar."

Ma'lumot o'rnida yana shuni aytish mumkinki, N. faxr va e'tirof tuyg'usi bilan "F.Sh." dostonida hamda "M.N." tazkirasida Ulug'bek Mirzo Samarqandda qurdirgan mashhur rasadxona xususida iliq fikrlar aytgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

TALMEH (ar. – ishora qilish, biror narsa tomonga yengil nazar tashlash) – mumtoz she'riyatda eng ko'p uchraydigan badiiy san'atlardan biri. Bunda mashhur bir qissa, voqea yoki asarga ishora qilish orqali aytilajak fikr, ifodalanajak holat, bayon etilajak maqsadni cho'zmay, so'zni muxtasar qilinadi. Shunga ko'ra, T. she'rda oz so'z b-n ko'p ma'noni ifodalash san'ati deyiladi. T. shoirdangina emas, o'quvchidan ham muayyan darajada bilimdonlikni, ko'p narsadan xabardorlikni taqozo etadi. M-n, Shayx San'on qissasini bilmagan kishi N.ning quyidagi baytini butun teranligi va nozikligi b-n tushunib yetmaydi:

*Ko'nglum o'tidin, ne tong, gar topsa ruxsoring furug',
Sho'x tarso Mushaf o'rtar shayx San'on o'tig'a.*

Nasroniy go'zal Shayx San'on ishq o'tiga Qur'onni yoqqaniday, ko'nglimda yongan muhabbat o'tidan yuzing porlasa, shu'lalansa, sira ajablanadigan joyi yo'q.

Bu yerda shoir Shayx San'on voqeasidan ko'nglida ishq yoqqan o'tning olamni kuydirar darajada kuchliligini bayon etish u-n foydalangan.

Shayx San'on taqvo-yu toati, parhezkorligi, ilmi, xulqi b-n mo'minlar orasida mashhur, ularga ibrat bo'lib, u 50 marta haj qilgan, 400 ta muridi bor edi. Diniy ilmlarda va insoniy fazilatlarida zamonasining yagonasi bo'lgan. Mana

shunday komil bir inson ham nasroniy qizni deb sharmandayi sharmisorlik ko'chasiga kirdi. Ma'shuqasining islomga zid bo'lgan 4 ta shartini bajardi: may ichdi, zunnor taqdi, Qur'onni o'tga yoqdi va butparast bo'ldi. Buning ustiga, mazkur shartning ikki jarimasini ham sira ikkilanmay ado etdi: bir yil cho'chqaboqarlik va shuncha muddat hammomda go'laxlik qildi. Agar bu qissani boshdan-oyoq hikoya qilib, keyin o'z ishqini u b-n qiyoslasa, shoir butun boshli bir kitob yozi-shi kerak. Holbuki, u o'z holatini bor-yo'g'i bir baytda bayon etib, qolganini zukko o'quvchining bilimdonligiga, nozik ta'biga havola qiladi.

Albatta, bularning bari majoziy ma'noda bo'lib, tasavvuf istiloh-timsollariga ko'ra, may ichish – ko'ngilga ilohiy ishqning tushishi, zunnor – haqiqiy mahbuba toati va xizmatiga bel bog'lash, Qur'onni kuydirish – zohiriy toat-ibodat, rasm-rusum, odat-marosimlar o'rnini Haq muhabbati egallashi, sukr – mastlik holati bo'lib, ilohiy may bo'lmish Olloh muhabbatidan mast-u mustag'raq kishining es-hushini yo'qotishidir – faqat o'zini unutgan kishigina ilohiy ma'rifatni his qila oladi. Keyinchalik xotirasidan ko'tarilgan Qur'onning qayta zehninga o'rinishi – ilohiy ma'rifatga qalbi to'lishib, uning o'ziga kelishi – sahv (hushyorlik) holatini egallashidir. Butparastlik – dunyodan butkul voz kechib, haqparastlik qilishdir. Mazkur shartning ikki jurmonasi bo'lgan cho'chqaboqarlik – nafs xohishlaridan voz kechish bo'lsa, go'laxlik – ko'ngilni dunyo gard-u g'uborlaridan poklash.

Sharq mumtoz poetikasi bilimdonlaridan Shams Roziy T. shoirning she'riyatdagi balog'at va mahoratidan darak berishini ta'kidlab, uning uch ko'rinishda namoyon bo'lishini aytadi: ejoy, musovot va bast. Ejoy – oz so'z b-n ko'p ma'noni ifodalash. Musovotda so'z va ma'no teng bo'ladi. Bast esa ma'noni ko'p so'z bilan ifodalashdan iborat. Istiora va tashbehlar bari ejoy jumlasidan bo'lib, ortiqcha bayon va shubhani bartaraf etish u-n batafsil ma'lumot keltirish b-n bog'liq san'atlar bast hisoblanadi.

Bu san'atlardan eng ko'p qo'llanadigani – ejoy. T.dan maqsad ham aslida – shu. Musovot va bast kam qo'llanishidan tashqari, uncha mashhur ham emas.

Sharq mumtoz so'z san'atida T. san'atiga murojaat qilmagan shoir yo'q hisobi. Zamonaviy shoirlar ijodida ham T.ning go'zal namunalari mavjud.

Ad.: Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Т., 1981; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Очилов Э. Талмех // ЎЗМЭ. 8-жилд. – Т., 2004.

E.O.

TALOYA – harbiy atama. O'rta asrlarda Sharq davlatlari qo'shinlarida qo'llanilgan. N. faqat davlat arbobi emas, harbiy arbob ham edi. U Husayn Boyqaroning harbiy yurishlarida, ko'plab janglarda ishtirok etgan. Shu sababli harbiy atamalarni yaxshi bilgan va o'z asarlarida qo'llagan. T. atamasi ham shularning biridir.

T. – bu qo'shin joylashgan yerni, harbiy qarorgohni tunda himoya qiluvchi harbiy qism. Lekin bu tungi soqchilik qismi emas. T.ning tungi soqchilikdan farqi shundaki, tungi soqchilarning muayyan o'rni (posti) bo'ladi va ular o'sha joylarda turib, soqchilik qiladi. T. esa qarorgoh atrofiga, tashqariga chiqqan holda harakat qiladi va tun bo'yi qo'shin joylashgan yerni tashqaridan aylanib, kezib yuradi.

N. "S.I." dostonida Iskandar va Doro qo'shinarining jang oldidagi holatini tasvirlagan. Shu o'rinda u Iskandar qo'shinining T.si haqida ham to'xtalib o'tadi. Kun botib, qorong'u tushishi b-n T. qarorgohdan tashqariga chiqib, hushyorlik b-n o'z vazifasini bajarishi haqida shunday yozadi:

*Quyosh chun botib, ko'kka soya chiqib,
Hamul iki yondin taloya chiqib.*

*Yazak ahlig'a, o'yla, bedorliq,
Taloya aro, o'yla, hushyorliq.*

Bu qismning qanchalik hushyorlik va tezlik b-n qarorgoh atrofida yurishini tasvirlar ekan, N.

“Agar bir chumoli tebransa taloya o‘sha zahoti uning ko‘zini o‘q bilan teshar edi”, – deb yozadi:

*Ki gar mo‘r tebransa, qilmay darong,
Tikarlar edi ko‘zin, otib xadang.*

Birinchi kungi jang tugagach, har ikki qo‘shin o‘z qarorgohlariga qaytadilar va ertasi kuni bo‘ladigan jang oldidan dam oladilar. T. esa ularning oromini va himoyasini ta‘minlaydi:

*Taloya yana chiqti har soridin,
Yazak tinmadi hifz izhoridin.*

Boshqa bir o‘rinda N. T. haqida shunday yozadi:

*Taloya bo‘lub har tarafdin mudir,
Tun o‘g‘risin etmak uchun dastgir.*

Ad.: Алишер Навоий. Саъду Искандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

“**TANBIHLAR**” – N.ning falsafiy-axloqiy asari “M.Q.”ning uchinchi qismi “Mutafarriqqa favoyid va amsol surati” (ya‘ni, turli foydali maslahatlar va maqollar) deb ataladi. Bu yerda N. insonga foydali bo‘lgan turli xususiyatlarni, chunonchi, saxiylik, mehribonlik, vafodorlik, muloyimlik, rostgo‘ylik, ilmsevarlik, kamtarlik, mehnatkashlik, tavoze‘lik va h.k.larni madh etadi. Shuningdek, insonga yarashiqsiz, insoniylikka zid bo‘lgan takabburlik, yalqovlik, fitna-fujur, yolg‘onchilik, firibgarlik, johillik, baxillik, hasadgo‘ylik, ochko‘zlik, tanballik, mayparastlik kabi xislatlarni qoralaydi.

Bular yuzasidan o‘z qarashlarini N. “Tanbih” deb nomlangan g‘oyat muxtasar, kichik bobchalarda bayon qiladi. Lekin T. orasida bir muncha kattaroq hajmdagilari ham uchraydi. “M.Q.”da 120 ta T. bor. M-n, T.larning birida N. til va unga munosabat haqida fikr yuritadi: “Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz”, “Yamon tilli andoqkim,

el ko‘nglig‘a jarohat yetkurur, o‘z boshig‘a ham ofat yetkurur...” – deb yozgach, yaxshi so‘zning nechog‘lik inson uchun foydali ekanligini, yomoni esa falokatlar keltirishini go‘zal o‘xshatishlar b-n tushuntirib beradi.

N. til, so‘z va nutq masalasiga oid fikrlar “M.N.”da ham “X.” dostonlarida ham mavjud. Bular zaminida tilning, nutqning ko‘p afzalliklari va nuqsonlari ochib beriladi. Nodon odamning pandi, achchiq tillikning kasofati, yolg‘onchining zarari va h.k.lar N. T.ining mavzusidir. T. so‘ngidagi she‘rlar goho nasriy bayonga xulosa tarzida keladi, goho esa muayyan hikmatli mazmunga ega bo‘lib, T.dagi fikrni davomidek o‘qiladi. M-n:

*Kishiga necha kelsa mushkul hol,
Hikmat-u aql anga erur hallol.*

Yoki:

*Har kimsaki, aylamas oshuqmog‘ni xayol,
Yafrog‘ni ipak qilur, chechak bargini bol.*

N. T.dan yana birida yaxshilikka yomonlik qiluvchilar, xizmat evaziga tuhmat qilishi, mulozamat javobi takabburlik ekanini zamonaning teskariligidan deb biladi. T.da xalq hikmatlari, matal va maqollari ko‘plab keltiriladi. Shunday T. borki, ular tamom maqol va hikmatli so‘zlardan iborat, chunonchi: “oz demak hikmatga bois va oz yemak sihatga bois. Og‘ziga kelganni demak nodon ishi va oldig‘a kelganni yemak hayvon ishi”; “Yaxshidin yomonlar ham yomonlig‘ ko‘z tutmas; yaxshi yomonlarg‘a ham yaxshilig‘ni unutmas. Yaxshiligni bilmasang yaxshilarga qo‘shul, yaxshiliq tegrasig‘a evrula olmasang, yaxshilar tegrasida evrul”, “Bebon hamdamliqqa yaramas. Nopok mahramliqqa yaramas. Erning qilig‘i – sutning ilig‘i. Yasonchoq mardona bo‘lmas. Ko‘palak parvona bo‘lmas. Do‘st javridin ingranma”.

T. shoirning nasihatimiz, axloqiy qarashlarini baholashda muhim manbalardandir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.Gʻ.

TANBURIY ALI KOʻCHAK – N. davrida yashagan va ijod qilgan sozandalardan. Tanburda kuylar ijro etgan va oʻz zamonining isteʼdodli sanʼatkorlaridan biri sifatida eʼtirof etilgan. U N. ishtirokida boʻlgan majlislarga ham taklif qilib turilgan. Jumladan, 1492-y. vazir Majdiddin mashhur Purza bogʻida N. sharafiga ziyofat uyushtirgan. Ziyofatga ulugʻ amirlar, aʼyonlar tashrif buyurganlar. N. ham oʻz yaqin kishilari b-n kelgan. Zayniddin Vosify oʻz asarida ushbu majlis haqida batafsil maʼlumot bergan, ziyofatda qatnashgan sozandalarning nomlarini ham keltirgan. Ular orasida T.A.K. nomi ham qayd etilgan.

Ad.: Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Наим Норқулов таржимаси. – Т., 1979.

Q.E.

TANOSUB (ar. – daxldorlik, aloqadorlik) – fikrni bir-birini taqozo qiladigan, oʻzaro aloqador soʻz va tushunchalar orqali ifodalashga asoslangan maʼnaviy sanʼat. Bunda shoir maʼno jihatidan bir-biriga yaqin soʻzlar yoki bir sohaga oid atamalardan foydalanadi. Aytaylik, bogʻ haqida soʻz borsa, bogʻbon, daraxt-u giyohlar, qushlar, osmon tilga olinsa, oy, quyosh, yulduzlar, sayyoralar, mahbuba taʼrif etilsa, uning yuzi, koʻzi, qoshi, labi, xoli, qomati, zulfi tasvir doirasiga olib kiriladi. M-n, quyidagi baytida N. shaxmat oʻyini bilan bogʻliq shoh, farzin, rux (sipoh), arsa (shaxmat taxtasi), kaj yurish, rost yurish, maqom kabi termin va tushunchalar orqali shoh atrofini farzin kabi egri yuruvchi qingʻir tabiatli muttahaamlar egallab, ruh singari toʻgʻri yuruvchi halol va pok kishilar bir chekkaga surilib qolishi haqidagi ogʻriqli ijtimoiy muammoni yuksak badiiy talqin qilgan:

*Shah yonin farzin kibi kajlar maqom etmish, ne tong,
Rastravlar arsadin gar tutsalar ruxdek qiroq.*

Mana bu baytda esa shoir bulbul, gul, vafo hamda gʻuncha, shabnam, xandon soʻzlari vositasida shabnam donalari tufayli xandon koʻringan gʻunchadan vafo kutib aldangan bulbulning ahvoli tasviri misolida aslida maʼshuqaning soxta tabassumiga ishonib, undan umidvor boʻlgan va oqibat pand egan oshiq holatini butun fojiasi bilan yoritib beradi:

*Istamish bulbul vafo guldin, magarkim joladin,
Bagʻri qotmish gʻunchaning,
balkim erur xandon anga.*

Shu tariqa zabardast soʻz sanʼatkori, Shayxzoda taʼbiri b-n aytganda, “bir voqeani va unga oid tafsillarni ham olib kelib, bosh mavzuga riyo qildira bilishda naqadar mohir ekanligi”ni namoyon etadi.

T. sanʼati barcha sheʼriy janrlarda uchraydi. Jumladan, “X.” dostonlarida uning betakror namunalarini koʻramiz. “L.M.”dagi tabiat manzaralari tasvirida, “S.S.”dagi samoviy jismlar taʼrifi yoki tibbiy atamalar bayonida, “S.I.”dagi jang lavhalarini chizishda shoir mavzuga aloqador soʻz, tushuncha va atamalardan mahorat bilan foydalangan. Baʼzi ruboiylarini esa boshdan-oʻyoq tanosib sanʼati asosiga qurgan. M-n:

*Noʻsh aylar emish qadahni jonona toʻla,
Soqiy, manga tut jomi harifona toʻla,*

*Quy, gar xud erur sipehr paymona toʻla,
Har nechaki xoli etsam, et yona toʻla.*

Koʻrinib turganidek, ruboiy may ichish b-n bogʻliq soʻz va tushunchalar asosiga qurilgan: soqiy, qadah, jomi harifona, noʻsh aylamoq, paymona, toʻla qilmoq (qadahni), xoli etmoq (qadahni boʻshatmoq), quymoq. Oʻzaro daxldor soʻzlar misrama-misra ruboiyda ifodalangan fikrni kuchaytirib borgan va yaxlit mazmun silsilasini hosil qilgan.

T. baʼzi adabiyotlarda muroot un-nazir, tavfiq, iytilof va talfiq deb ham yuritiladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамса*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Шамси Қайси Розий. *Ал-мўъжам*. – Душанбе, 1991; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. *Фунун ул-балоза // “Ўзбек тили ва адабиёти”*, 2002, № 5; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.)*. – Т., 1981; Шайхзода М. Таносиб // *Асарлар*. 4-жилд. – Т., 1972; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари*. – Т., 2001; Қуронон Д. ва б. *Адабиётшунослик лугати*. – Т., 2010; Рустамов А. *Навоийнинг бадий маҳорати*. – Т., 1979.

E.O.

TANSIQ UL-SIFOT (ar. – sifatlar silsilasi) – narsa-tushuncha, voqea-hodisani bir necha sifat bilan ta’riflash yoki tanqid qilishga asoslangan badiiy san’at. Bunda shoir ta’rif yoki tanqid qilgan ekan, mavzu obyektiga xos sifat-xususiyatlarni ketma-ket jamlab keltiradi. Bu b-n tasvirlanmishni yo o’ta mubolag’a va tashbeh bilan ta’riflaydi, yo keskin tanqid qilib, uning ijobiy yoki salbiy qiyofasini yaratadi. Misra, bayt, bir necha baytlar, ba’zan, hatto butun boshli she’r ham ushbu san’at asosida yaratilishi mumkin. Tashbeh va mubolag’a bilan o’zaro bog’langan bu san’at vositasida muallif tasvir obyektini, uning muayyan jihatini keng va chuqur ochishga muvaffaq bo’ladi. Albatta, bunday sifatlar bir-birini taqozo qilib, bir-biriga bog’liq bo’lib, tasvir obyektini, yoki uning muayyan tomonini kengroq tavsiflash, bo’rttirib ko’rsatishga xizmat qiladi. T.S. “har bir asarning janr xususiyatlari va muallifning individual uslubi taqozosi bilan xilma-xil ko’rinishlarda va turli darajada namoyon bo’ladi” (Y.Is’hoqov).

O’tmish she’riyatida, xususan, ma’shuqa ta’rif-tavsifida T.S. san’atidan “ko’p va xo’b” foydalanilgan. “Mumtoz adabiyotdagi o’ta injalik, xayol parvozining mislsizligi lirik qahramonlar siymosida orzubop serbo’yoqlikni taqozo etadi. Shoir yorning suluvligi haqida qalam surar ekan, unga biror o’xshatish yoki sifatlash bilan cheklanmay, qalastirib tashlagisi keladi” (V.Rahmonov). Zero, bu san’atning mohiyati bir necha sifatni bir-biriga ulab ketishdir. M-n, N. mahbubani ta’riflar ekan,

har jihatdan go’zalligini ta’kidlash uchun uning barcha a’zolarini vasf etadi:

Ey orazi nasrin, sochi sunbul, qadi shamshod.

Ya’ni yuzi nasrinday oppoq, sochi sunbulday.

Halqa-halqa, qaddi shamshodday mavzun.

Shoirning mahorati shundaki, tashbeh u-n faqat daraxt va giyohlarni tanlaydi.

Mana bu bayt esa ma’shuqaning husn-u lato-fat jismi-yu ko’rinishini madh etadi:

*Noz etki, sarv-u gulda, bal ins-u jinda yo’qtur;
Bu husn-u bu malohat, bu shakl-u bu shamoyil.*

Salbiy qahramonlar tasvirida esa unga xos yomon xususiyatlar, illatlar jamlab ko’rsatiladi.

Ad.: Шамси Қайси Розий. *Ал-мўъжам*. – Душанбе, 1991; Атоуллоҳ Хусайний. *Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.)*. – Т., 1981; Зеҳний Т. *Санъати сухан*. – Душанбе, 1967; Исҳоқов Ё. *Сўз санъати сўзлиги*. – Т., 2006; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари*. – Т., 2001; Қуронон Д. ва б. *Адабиётшунослик лугати*. – Т., 2010.

E.O.

TARABXONA – Hirot shahrida Sulton Abulqosim Bobur tomonidan qurilgan bino. Mashhur Bog’i Safid hududida barpo etilgan. Bino uncha katta bo’lmasa ham, o’zining go’zalligi bilan ajralib turgan va me’moriy jihatdan diqqatga sazovor obidalardan hisoblangan. U ikki qavatli imorat bo’lib, ikkinchi qavati o’zgacha bir hashamatga ega edi. Mazkur qavatda to’rtta xona va katta zal bo’lgan. Ularning hammasining devorlari suratlar bilan bezatilgan. Bu suratlar keyinchalik Sulton Abusaid mirzo hukmronligi davrida uning buyrug’i bilan chizilgan. Ularda mazkur podshohning urushlari tasvirlangan edi.

Yuqorida aytilganidek, T.ni Abulqosim Bobur mirzo qurdirgan. T. joylashgan Bog’i safid

podshohning qarorgohlaridan biri bo'lgan. N. juda yoshlik paytidan Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilgan. Husayn Boyqaro davrida ham mazkur bog' shohning qarorgohi edi. Keyinroq u yerda Muzaffar mirzo va uning onasi Xadi-chabegim istiqomat qilgan. N. ularning huzuriga ham borib turgan. Binobarin, shoir T.da ko'p marta bo'lgan deb aytish mumkin.

Ad.: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

TARANJABIN – Navoiy asarlari matnida juda kam qo'llangan fors tiliga xos atama. Lug'atlarda yantoq shakari va yantoq shirasi singari ma'nolarni bildirishi yozilgan. T., asosan, tabobatda ishlatilgan. N. "L.M." dostonining bosh qahramoni Majnunning ota-ona hajrida kuygan mungli qiyofasi va siniqqan ruhiyati, yomonlashgan sog'lig'i tasvirlangan XXXIII bobida T. atamasi mahorat b-n ishlatilgan. Biz bu bobda buyuk mutafakkir shoirning tib ilmidan ham xabardor bo'lganiga amin bo'lamiz. Bobda go'yo tabib tilidan "Ich qabz topar taranjabindin" deb aytgan qat'iy xulosasi berilgan:

*Sharbat kibi ichsa erdi kofur,
Tab'i o'ti aylar erdi mahrur.*

*Chun naxli hayot bo'ldi be barg,
Sharbat bo'lur elga sharbati marg.*

*Gar bersa tabib tuxmiyona,
Bil zahrgiyah butarga dona.*

*Ich qabz topar taranjabindin,
Safro ortar sikanjanbindin.*

*Bo'lur ta'viz birla afsun
Bois bori ranj o'lurg'a afzun.*

Navoiy T.ni "T.A.H."da Muso (a.s.) b-n bog'liq tasvirda ham qo'llagan: "Muso (a.s.)

duo qilib alarg'a karak va taranjabin yog'ar erdi. Va bir toshdin ikki bulog' joriy bo'lub, alar serob bo'lur erdilar...". Ayrim lug'atlarda, xususan, "Farhangi zaboni tojik" lug'atida undan faqat tabiblarga emas, balki holvapazlar ham foydalanishi aytilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Шамсиев П., Иброҳимов С., Навоий асарлари луғати. – Т., 1972; Фарҳанги забони тоҷик. 1 том. – М., 1969.

B.R.

TARDI AKS (ar. – aks tarzda, o'rin almashirib takrorlash, teskari tartibda qaytarish) – ta'kidlash, urg'u berish maqsadida muayyan so'z birikmasi yoki gapning tartibini o'zgartirgan holda qayta takrorlashga asoslangan lafziy san'at. Mumtoz poetikaga oid asarlarda u aks, aks va tard, tabdil shaklida ham uchraydi. Bunda baytning birinchi misrasida qo'llangan ikki so'z yoki ibora ikkinchi misrada o'rni almashtirilgan holda takrorlanadi. M-n, N. "M.N."da Mirzobekning quyidagi baytini keltirar ekan: "Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardi akskim, javob aytmoq bu faqir qoshida maholatdindur", – deydi:

*Ko'zung ne balo qaro bo'luptur –
Kim, jonga qaro balo bo'luptur.*

Shunga qaramay, u ayni baytni T.A. tarzida davom ettirib, tugallangan g'azal sifatida "G'.S." devoniga kiritadi.

*Majmu'i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo'luptur...*

*Begona bo'luptur oshnodin,
Begonag'a oshno bo'luptur...*

Bu san'at misra doirasida ham qo'llanishi mumkin:

Zulfi savdosi bu savdoyi boshinda ko'pturur,
Bo'lsa savdo ahli, tong yo'q, ahli savdo birla do'st.

Yoki:

*Ki Haq taqdiridindur olam ichra
Yomon-u yaxshining yaxshi yomoni.*

Bayt doirasidagi T.A.ni komil, misradagisini esa noqis deydilar.

Ma'no nuqtayi nazaridan ham T.A.ning ikki ko'rinishi farqlanadi. Agar so'z yoki ibora tartibi o'zgartirib takrorlanganda yangi ma'no hosil bo'lmay, balki birinchi misradagi mazmun boshqacharoq namoyon bo'lsa, bunday T.A. aksi mutahodiy deb ataladi. Agar so'z va iboralar tartibining aks takrori natijasida yangi ma'no hosil bo'lsa, bunday T.A. aksi mujriy deb nomlanadi. M-n, N.ning quyidagi baytida birinchi misradagi fikr T.A. san'ati vositasida to'ldirilgan, kuchaytirilgangina emas, dastlabki, fikrga qarshi yangi fikr ilgari surilgan:

*Ne bo'ldi dardima, ey bevafo, davo qilsang,
Vafog'a va'da qilib, va'dag'a vafog'a qilsang.*

Y.Is'hoqov T.A.ning shakliy ko'rinishlari va ma'naviy xususiyatlari, bir-birini istisno etmay, balki birgalikda namoyon bo'lishidan kelib chiqib, uning xillarini quyidagicha tasnif qiladi: 1) komili mujriy (shakllangan tugallangan, ma'naviy yangi); 2) komili mutahodiy (shaklan tugallangan, ma'naviy takror); 3) maxaraji mujriy (shaklan tugallanmagan, ma'naviy yangi); 4) maxaraji mutahodiy (shaklan tugallanmagan, ma'naviy takror).

1. *Xastadur jonim mening,
to bordi jononim mening,
Bo'lmasun, gar borsa jononim mening,
jonim mening.*

2. *Aytmon shohimni yo mohimni yetkur boshima,
Ham mohi g'ofilvashimni, shohi ogohimni ham.*

3. *Jon-u ko'nglum baski ko'rdi
ahli davrondin malol,
Jonima bo'lmish ko'nguldin,
ko'ngluma jondin malol.*

Ad.: Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зехний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т., 1979; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. Адабиётишунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

TARDOMAN (f.) – “tar” – “ho'l” va “do-man” – “etak” so'zlaridan tuzilgan qo'shma so'z bo'lib, “etagi ho'l” degan ma'noni bildiradi. Ko'z doim yoshlanib turish xususiyatiga ega bo'lgani uchun ham mumtoz she'riyatda unga nisbatan shu sifatlash qo'llaniladi. N. T. so'zini yuzi qora, degan ma'noda ishlatgan:

*Vaslig'a ko'z mahram ermastur,
netib mahram bo'lur;
Ikki tar domanki, tanug'lug' berurlar qonima.*

Tasavvuf va tasavvuf adabiyotida basirat, ya'ni qalb ko'zi xususida ancha keng fikr yuritilgan. Dunyoni qalb ko'zi bilan ko'rib, mohiyatni anglash g'oyatda ahamiyatli sanalgan. Yuqoridagi baytning birinchi misrasidagi “ko'z”dan maqsad zohir ko'zi bo'lib, basiratga teng kelolmagan bo'is T.dir va u oshiqni qoniga tashna qilib yuborgan.

Ad.: Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеърлятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Т., 2010.

S.J.

TARJE'BAND (ar. – qaytarish, takrorlash; she'rda bandning takrorlanishi) – mumtoz adabiyotdagi yirik hajmli she'r shakllaridan biri. T. bir necha banddan iborat bo'lib, har bir band

“tarje’xona” deb ataladi va g’azal singari (a-a, b-a, v-a...) qofiyalanadi. Bandlar oxirida o’zaro qofiyalanuvchi bayt aynan takrorlanib barcha tarje’xonalarni o’zaro bog’lab turadi va vosila bayt deyiladi. T.lar odatda har biri 8 – 11 baytdan iborat bir necha banddan tashkil topadi. Fors-tojik adabiyotida Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, o’zbek adabiyotida N., Ravnaq, Kiromiy, Munis, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Avaz kabilarning T.lari ma’lum.

N. o’zbek adabiyotida bu she’r shaklidan istifoda etib, jami 364 baytdan iborat 4 T. yozgan. Ular “Xazoyinul-maoniy”dagi har devonga bittadan joylashtirilgan. T.lar mavzu doirasi va umumiy ruhi bilan bir-biriga yaqin tursa ham, ularning har biri o’ziga xos yo’nalish va ifoda tarziga ega. Shuningdek, tuzilish jihatidan ham ular orasida ma’lum tafovutlar mavjud: dastlabki birinchi T. 10 band, har bandda 10 bayt, jami 100 bayt, ikkinchi T. 8 band, 11 – 12 baytdan 103 bayt, uchinchi T. 7 banddan, 8 bayt 56 baytdan iborat bo’lsa, oxirigi T. 10 banddan tashkil topgan 11 baytdan jami 110 bayt. “G.S.”dagi birinchi T. Irfoniy xarakterdadir. Uning birinchi bandi quyidagicha:

*Ketur soqiy, ul mayki, subhi alast,
Aning nash’asidin ko’ngul erdi mast.
Mayekim, qilur, qo’ysalar jom aro,
O’zi mastu kayfiyati mayparast.
Eshit sarguzashteki, bugun manga
Necha mayparast o’ldilar hamnishast.
May olmoqqa pir-u mug’on jazbasi
Meni chekdi andoqki, mohini shast.
Qilib xirqa may rahni-yu zarfining
Etib og’zini mum ila sangbast.
Kelur erdim egnimda mayliq sabu,
Bo’lub to’quz aflok ollimda past.
Ki ogoh o’lub to’sh-to’shimdin qabab,
Manga toptilar ihtisob ahli dast.
Shikastim mening oncha ermas edi,
Ki may zarfi topti aroda shikast.
Chu sindi sabu, choraye topmadim,
Meni muflisi uru giryonni mast.
Xarobot aro kirdim oshuftahol,
May istarga ilgimda sing’on safol.*

N.Komilovning yozishicha: “Tarje’bandni o’qir ekanmiz, muallifning rozi dilidan ogoh bo’lamiz, chunki u yoshligidan boshlab har xil ilm-larni o’rgangani, har xil “sarguzasht”ni boshidan kechirib, dunyo va uning odamlari haqida ko’p mulohaza yuritganini yozadi. Shoh-u sultonlar dabdabasi, shayx ul-islom-u ulamo-umarolar, manman degan donishmandlar suhbatini uni qoniqtirmagan, ularning birortasi ham inson qarshisida paydo bo’ladigan minglab savollarga javob berishga qodir emas edi. “Nazar ayla bu korgoh vaz’iga, Ki ortar tamoshosida hayratim”, deydi shoir. Olam mohiyati nimadan iborat, inson nega dunyoga keladi va yana nega ketadi? Nega quyosh har tong nur sochib chiqadi, falak doim gardishda? Nega inson zoti bir xil emas? Firibgarlik, qonxo’rlik, riyo, yolg’on qayerdan kelib chiqqan? Bu va bunga o’xshagan savollar Navoiyni hamisha qiynab kelgan. Na o’zimning “sa’yi va fikratim”, “na kasbi ulum etti hal mushkulim”, deb yozadi u. Yuragida har xil andeshalar, shubhalar kezgani, lekin zamona tafakkuri doirasidan batamom chiqib ketishga jur’at qilolmaganini eslata-di. Va oqibatda:

*Mening boshima bas qotig’ tushti ish,
Chu toq o’ldi bu dard ila toqatim, –*

deya o’zini tasavvuf bilan ovutadi, ya’ni “may bila ulfat” tutinadi”. Bu o’rinda may o’zlik, ilohiy zavq-u shavq, irfoniy fayz ma’nolarini anglatadi.

T. mutaqoribi musammani mahzuf va muta-qoribi musammani maqsur vaznlarida bitilgan:

Mutaqoribi musammani mahzuf
faulun faulun faulun faul
V – – V – – V – – V –
Mutaqoribi musammani maqsur
faulun faulun faulun faal
V – – V – – V – – V ~

Yuqoridagi ikki vazn o’rni-o’rni bilan almashtirib qo’llangan. T.ning birinchi bandida qofiyadosh bo’lib kelgan juft misralar (alast, mast, mayparast, hamnishast, shast, sangbast, past, dast,

shikast, mast) va 1-, 2-, 5-, 6-bandlar mutaqoribi musammani maqsur (faulun faulun faulun faul) vaznida, 3-, 4-, 7-, 8-, 9-,10-bandlari esa Mutaqoribi musammani mahzuf (faulun faulun faulun faal) vaznida yozilgan.

N.ning “N.Sh.” devoniga kiritilgan yana bir T.i yigitlik davriga mansub. T. quyidagicha boshlanadi:

*Jahon qasrig‘adur su uzra bunyod,
Chu yo‘q bunyodi, andin bo‘limg‘il shod.*

T.ning har bir band oxirida takrorlanuvchi vosita bayti quyidagicha:

*Baqosizdur jahon ra‘nosi, valloh,
Jahon ra‘nosi yo‘qkim, mosivalloh.*

T. aruzning hazaji musaddasi mahzuf va hazaji musaddasi maqsur vaznlarida bitilgan:

Hazaji musaddasi mahzuf
mafoiylun mafoiylun faulun
V – – – V – – – V – –

Hazaji musaddasi maqsur
mafoiylun mafoiylun mafoiyl
V – – – V – – – V – ~

N. devonidagi uchinchi T. ishqiy mavzudadir. Unda lirik qahramonning ishq iztiroblari ma‘shuqaga murojaati orqali ifoda etilgan:

*Ey, kirpiki nesh-u ko‘zi xunxor
Jonimni necha qilursen afgor?*

*La‘ling g‘amidin ko‘ngulda erdi,
Har qonki, sirishkim etti izhor...*

*“Yodingni qilay harifi majlis,
Fikringni etay ko‘ngulga munis”.*

T. aruzning hazaji musaddasi axrabi maqbuza maqsur vaznida yozilgan:

maf‘ulu mafoiylun mafoiyl
– – V V – V – V – ~

To‘rtinchi T. ham mazmunan birinchi T.ga yaqin va quyidagicha boshlanadi:

*To xarobot aroren durdioshom
Mastlig‘ birla ishim aysh mudom.*

Vosita bayt:

*Yana mug‘ dayriga kirdim sarmast,
May tut, ey mug‘bachayi bodaparast.*

T.da hafif bahrining “solimi maxbun” shahobchasi vaznlari faol ishtirok etgan:

foilotun mafoiylun failun
–V – – V – V – V V –

A.Hayitmetov, R.Orzibekov, T.Boboyev, A.Hojiahmedov, E.Ochilov, D.Yusupova, D.Kazakbayeva kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlarida N. T.lari haqida fikr bildirilgan.

Ad: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоба // ЎТА, 2002. № 2; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1967; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – Т., 1977; Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. – Т., 1979; Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1992; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996; Очилов Э. Таржеъбанд // ЎЗМЭ. 8-жилд. – Т., 2004; Казакбаева Д. Ўзбек мумтоз адабиётида таржеъбанд ва таркиббанд жанрларининг такомил: филол.фан.б.фалс.док.дисс. – Т., 2021.

М.А.

TARYOK (TIRYOK) (ar.) – 1. afyun, bang, ma‘jun. 2. She‘riy obraz. Taryok zaharlanishga qarshi xalq tabobatida qo‘llanilgan sarxush qiluvchi modda. O‘tmishda eng sifatli taryoklar Iroq va Bag‘dodda tayorlangan. Shuningdek, ilonning zahri olinib, turli giyohlar bilan aralash-tirib, ishlov berilgan va zaharga qarshi dori tayyorlangan. Bu ham taryokning bir turi sanalgan.

Rivoyatga ko‘ra, Rum Qaysari Hazrat Umar (r.a.)ga ba‘zi hadyalar yuboradi. Ular orasida bir

tomchisi insonni o'ldirishi mumkin bo'lgan zahar solingan shisha va unga qarshi tayyorlangan taryok ham bor edi. Hazrat Umar (r.a.) sovg'alarni keltirgan elchining ko'rsatmasi va tavsiyasiga ko'ra shishadagi zaharning hammasini ichadi. Biroq zahar u zotga sira ta'sir qilmaydi. Chunki undan keyin iste'mol qilingan taryok zaharning kuchini kesgan edi. Umuman, mumtoz adabiyotda, N. she'riyatida ham taryok g'am-g'ussani mahv etuvchi, lirik qahramon – oshiqni hijron va ayriliq azobidan xalos qiluvchi timsol sifatida qo'llanadi:

*Ich, Navoiy, mayki fahm ettuk tabibi ishqdin,
G'ussavu g'am zahrig'a taryok
emish yoquti nob.*

Ad.: Искандар Пала. Мумтоз шеърят қомусий сўзлиги. – Истанбул, 2004.

M.A.

“TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” (“Payg‘ambarlar va hakimlar tarixi”) – N. ning payg‘ambarlar va hakimlar tarixini yoritishga bag‘ishlangan nasriy asari. Payg‘ambarlar esa nasroniy, yahudiy va islom dinlarining tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan zotlardir (qarang: payg‘ambarlar).

N. bu asarini yozish u-n o‘ziga qadar yaratilgan tarix va siyar kitoblarini ko‘zdan kechirib chiqqan. Shoir “ahli tafsir debdurlarkim”, “Banokatiy tarixida debdurkim”, “Tarixi Ja‘fariy”-da bitibdurkim”, – deb turli kitoblarga murojaat etadi. Payg‘ambarlar hayotining ayrim qirralarini yoritishda ehtiyot bo‘ladi. Chunki:

*Tarix ahlining ixtilofi ko'ptur,
“Shahnoma”ning ul nav'ki lofi ko'ptur.
Ba'zi mutaassib el gazofi ko'ptur,
Sen yozg'ali ham nuktayi vofi ko'ptur.*

N. mazkur asarini yozishda hushyorlik b-n yondashib, birlamchi manba sifatida Qur'oni Karimga, tafsirlarga murojaat etadi. Kalomi majidda kelgan payg‘ambarlar haqidagi qissalarga e'tibor qaratib, kerakli o‘rinlarda oyatlardan iqtiboslar keltiradi va fikrini dalillaydi. Ayrim o‘rinlarda Ibni Abbos (r.a.) kabi mashhur shaxslarning naqlariga va o‘zi ishonchli deb bilgan kitoblarga suyanadi.

Odatda, payg‘ambarlar voqealariga bag‘ishlangan kitoblar hajman yirik bo‘ladi. N. ularning qissalarini ixcham va muxtasar tarzda, ammo ilmiy asosda yoritib berishni maqsad qilib qo‘ygan. Chunki ba‘zi o‘rinlarda ma‘lumotni ixchamlashtirib: “...va bu qissaning sharhin mab-sutroq kutubdin ma‘lum qilsa bo‘lur...” deyish bilan kifoyalanadi.

Bu mo‘jazroq asar ikki qismdan iborat. N. payg‘ambarlar qissasini birinchi odam va ilk payg‘ambar bo‘lgan Odam (a.s.) voqeasini yoritish bilan boshlaydi va Jarih rohib voqeasi bilan tamomlaydi. Oltmishdan ziyod payg‘ambarlar va ularning avlodlariga oid shaxslarning nomi keltiriladi. Birinchi qismda Odam (a.s.)dan tortib, Nuh, Ya‘qub, Yusuf Muso, Iyso (a.s.) kabi ma‘lum va mashhur payg‘ambarlarning hayoti, ularning xalq va jamiyat o‘rtasida olib borgan diniy, ma‘rifiy va axloqiy xizmatlari, hidoyatga tashviq qilganlari, ko‘rsatgan mo‘jizalari, qarshilik qilgan guruhlar bilan olib borgan mujodala va kurashlari bayon qilib berilgan. Qissa davomida ba‘zi payg‘ambarlar haqida ko‘proq, ayrimlari xususida esa ozroq hikoya qilingan. Payg‘ambarlar qatorida nabiy bo‘lmagan, ammo saltanatni yuritgan shaxslar haqida ham zarur ma‘lumotlar keltirilib o‘tiladi. M-n, Shis (a.s.)ning o‘g‘li Anush payg‘ambar bo‘lmasa ham, odil hukmron, saxiy va valiy ekani, xurmo daraxtini ekishni va sadaqa berishni u boshlab bergani, Idris (a.s.)ning otasi Yazid ibni Mahloyil esa yurtni boshqarish jarayonida ariqlar qazgani, qush go‘shiti va “bolig‘ eti emak”ni ixtiro qilgani, o‘g‘il-qizlari ko‘p bo‘lgani, to‘qqiz yuz oltmish ikki yil umr ko‘rgani rivoyat qilinadi. Shuningdek, asarda Barsisoy obid, Shamsun obid, Jarih rohib kabi tarixiy shaxslar bilan bog‘liq voqealarning ibratli jihatlarini ko‘rsatib beriladi. N. payg‘ambarlar tarixini bayon qilish orqali insoniyat tarixini, Odam (a.s.)dan Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)

ga qadar necha yil o'tganiga ham to'xtaladi: "Va rivoyat budurkim, Odam zamonidin Nuh (a.s.) zamonig'acha iki ming besh yuz yildur va Nuh davridin Ibrohim Xalil salavotur-rahmon alayh davrig'acha ming besh yuz yil va Ibrohim (a.s.) ahdidin Muso (a.s.) ahdig'acha to'rt yuz oltmish yil va Muso (a.s.) chog'idin Iso chog'igacha ming to'quz yuz o'tuz yil va Iso (a.s.) ayyomidin Hazrat Risolat (s.a.v.) farxunda ayyomig'acha yuz sekson yil voqe'dur".

N. har bir payg'ambar haqida so'z yuritganda qissadan hissa sifatida biror ibratli she'r ilova qiladi va uning mazmunida ikki narsani nazardan qochirmaydi. Birinchisi, she'rda shu payg'ambarga tegishli biror xislat yoki voqega ishora etsa, ikkinchisi inson kim bo'lishidan qat'i nazar o'limga mahkum ekanligini uqtiradi.

N. payg'ambarlar haqida so'z yuritar ekan, "Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir", "Ummatimning olimlari Bani Isroilning payg'ambarlari kabi" hadislarni tez-tez tilga olib turadi va olimlikning sharafli ekaniga diqqatni qaratadi. Sharqda hakimlikning darajasi esa olimlikdan yuqori turgan va hakimlik donishmandlik timsoli bo'lgan. Ilm-u ma'rifatda yuksak bo'lgan, hikmat sohibini hakim deyishgan. N.ning payg'ambarlardan keyin hakimlarni zikr qilishi asardagi mantiqiylikni, davomiylikni ta'minlagan, deyish mumkin.

Ikkinchi – "hukamolar zikri" qismida Fi-shog'urs, Jomosp, Aflotun, Aristotolis, Suqrot, Buqrot kabi o'n uch nafar hakimlar haqida ma'lumot berib o'tadi. N.ning "S.I." dostonida esa yunon hakimlarini badiiy talqin qilingan timsollarini kuzatamiz.

N. hukamolar tavsiflarini bergandan so'ng ularning hikmatli so'zlaridan namunalar beradi. She'riy parchalar bilan fikrini xotimalaydi.

Ma'lumki, payg'ambarlar va hukamolar tarixi Sharq xalqlari dini, madaniyati, san'at va adabiyotidan chuqur joy olib kelgan. Mumtoz adabiyotimiz vakillari o'z asarlarida ularning nomlarini timsol sifatida yoki ayrim fazilatlarini ibrat tarzida qalamga olishgan.

N. ham bir qator asarlarida Dovud, Sulaymon, Muso, Iso kabi payg'ambarlarni hamda Luqmon, Suqrot, Aflotun kabi hakimlarning nomlarini tilga olganini inobatga olsak, shoirning "T.A.H." asari uning she'riyatini tushunishda yaqindan yordam beradi. Zero, payg'ambarlar hayotini, tarixini bilmasdan turib, shoir nazarda tutgan maqsad va muddaolarni, talmehlarni teran anglay olmaymiz.

N. payg'ambarlarning nomini qo'llashda va ular haqidagi ixtilofli ma'lumotlarni yoritishda o'ta ehtiyotkor bo'lgan. M-n, Luqmoni hakimning payg'ambarligida shubha borligi u-n uni ham payg'ambarlar, ham hakimlar qatorida zikr etadi.

N. payg'ambarlar haqidagi ba'zi ma'lumotlarni boshqa asarlarida ham berib o'tadi. Misol uchun "T.M.A."da Dovud (a)ning Kaykovus zamonida, Uzayr (a)ning Luhrosb binni Arund saltanati davrida yashaganliklarini aytadi.

N. tilshunos, adabiyotshunos, musiqashunos, faqih, mutasavvif bo'lish b-n birga tarixchi hamdir. U "T.A.H." asari orqali tarixnavislikdagi, xususan, islom tarixini yoritishdagi mahoratini ham namoyon etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Ислон Энциклопедияси. – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-2-жилдлар. – Т., 1990–1991; Раҳмутуллоҳ қори Обидов. Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир. – Т., 2005.

S.R.

"TARIXI GUZIDA" – 1330-y.da Xoja G'iyosiddin Mahmud ibn Rashiduddin Fazlulloh Mustavfiy Qazviniy tomonidan fors tilida yozilgan. Kitob muqaddima, olti bob – har bob bir necha fasl va xotimadan iborat. T.G. o'tgan payg'ambarlar va fazl ahllari, islomdan oldingi ajam podsholari, Muhammad (s.a.v.) va as'hoibi kiromlari, safforiylar, somoniylar, g'aznaviylar,

g'uriylar, saljuqiylar, xorazmshohlar, atobakiylar, ismoiliylar, karmina karaxoniylar va lur hokimlari, mug'ullar, olim-u donishmandlar sharhi holi va shayxlar-u shoirlar tarixidan iborat.

Muallif 6-bobda Qazvin shahrining arablar tomonidan egallanishi, aholining islomga kirish holati, shahardagi obodonlashtirish ishlarining keng ko'lamda bajarilishi, madrasa-yu masjidning tezda barpo etilishi, daryo va bog'larning qaytadan obodonlashtirish ishlari haqida mufassal ma'lumot bergan.

T.G. XIII–XIV asr voqealarini o'rganish u-n asosiy manba, chunki muallif tasvirlagan voqealarning shohidi bo'lgan yoki ishonchli kishilardan eshitgan.

N. ham "T.M.A." tarixiy kitobini yozishda mazkur asardan foydalanadi.

T.G. jahonning bir necha tillarida tajima qilingan.

Ad.: Роҳномаи адабиёти форсий. – Техрон; Сатторий А. Перседская литература. – М., 1976.

Muh.A.

"TARIXI MULUKI AJAM" – Ajam podshohlari tarixi N.ning Astroboddan Hirotda qaytgach, 1488-y.da yozgan birinchi asari nomi. Aniqrog'i, N. "T.M.A." nomi b-n maxsus asar yozmagan. 80-yillarning oxirlarida "Zubdat ut-tavorix" ("Tarixlar qaymog'i") nomi bilan bir tarixiy asar yozgan. "Zubdat ut-tavorix"ning birinchi qismini N.ning "T.A.H." asari, ikkinchi qismini "T.M.A." tashkil etadi. "T.M.A.", "T.A.H." asarining davomi bo'lgani u-n unda hamd, na't va asarning yozilish sabablari b-n bog'liq an'anaviy kirish qismi yo'q. Shoir gapni bevosita Eron (Ajam) podshohlari tarixidan boshlab ketavergan: "Ajam tarixida furs salotinini to'rt tabaqa qilibturlar. Va alar o'n bir kishidurlarkim, saltanat qilibtur..."

"T.M.A." Eron podshohlari tarixini yoritishga bag'ishlangan. Bu asarni yaratishda N., o'z e'tirofiga ko'ra, Jaloliyning "Jome'-ut-tavorix", Muhammad G'azzoliyning "Nasihatil-muluk",

Hamdulloh Mustavfiyning "Go'zida", Banakotiyning "Tarixi Banakotiy"dan, "Tarixi Tabariy" kabi tarixga doir asarlardan, xususan Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma", Nizomiy Ganjaviyning "Xusrav va Shirin", "Iskandarnoma" dostonlaridan ko'p narsa o'rgandi, ularga suyandi. N.ning bu asarni yozishdan kuzatgan asosiy maqsadi boy Eron podshohlari tarixi misolida podshoh va podshohzodalarni, o'z davri kishilarini adolat va ezgulik ruhida tarbiyalash edi.

U fors hukmdorlari tarixini 4 tabaqaga bo'ladi: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar. Peshdodiylar sulolasidan 11 kishi hukmronlik qilgan: Hushang, Tahmuras, Jamshid, Shaddod va Shadid, Zakhok, Faridun, Manuchehr, Navdar, Afrosiyob, Zob, Girshosb. Ilk saltanat sohibi sifatida Kayumarsni ham ko'rsatadilar, lekin uning borasida ixtilof ko'p, deydi shoir. Kayoniy hukmdorlar 9 kishidan iborat bo'lgan: Kayqubod, Kaykovus, Kayxisrav, Luhrasb, Gushtosb, Bahmon, Humoy, Dorob, Dorob binni Dorob. Iskandarni ham ayni toifaga qo'shsalar-da, bu borada ixtilof ko'p. Ashkoniy hukmdorlar soni turli manbalarda turlicha ko'rsatiladi. N. o'z asarida ularning 15 tasini keltiradi: Ashk binni Doro, Shopur binni Ashk, Bahrom binni Shopur, Yalosh binni Bahrom, Hurmuz binni Yalosh, Anush binni Yalosh, Gudarz binni Uyg'ur, Eron binni Yalosh, Narsi binni Gudarz, Hurmuz binni Yalosh, Firuz binni Hurmuz, Xusrav binni Firuz, Yalosh binni Firuz, Yalosh binni Yalosh, Arduvon binni Yalosh. Sosoniy hukmdorlar adadi xususida ham manbalarda turli fikrlar mavjud. Ularning adadini 28 tadan 32 tagacha ko'rsatadilar. N. ulardan quyidagilar xususida ma'lumot beradi: Ardasher Bobak, Shopur binni Ardasher, Hurmuz binni Shopur, Bahrom binni Hurmuz, Bahrom binni Bahrom, Bahrom binni Bahrom binni Bahrom, Narsi binni Bahrom, Hurmuz binni Bahrom, Narsi binni Bahrom, Hurmuz binni Narsi, Shopuri Zulaktof, Ardasher binni Hurmuz, Shopur binni Shopur, Bahrom binni Shopur, Yazdijird binni Bahrom, Bahrom binni Yazdijird, Yazdijird binni Bahrom, Hurmuz binni Yazdijird, Firuz binni Yazdijird, Yalosh binni Firuz, Qubod

binni Firuz, No‘shiravoni odil binni Qubod, Hurmuz binni Anushirvon, Bahromi Cho‘bina, Xisrav Parviz binni Hurmuz, Sheruya binni Xisrav, Ardasher binni Sheruya, Shahrirod, Turondo‘xt, Ozarndo‘xt, Kisro Mehrijis.

N.ning bu asarni yozishdan kuzatgan maqsadi faqat ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishdagina bo‘lmay, ilmiy-adabiy yo‘nalishda ham edi. Shuning u-n N. “T.M.A.”da, avvalo, Eron podshohlari tarixini yangidan sistemaga solishga, bundagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga harakat qilgan. N. “Tarixi Tabariy” va Firdavsiy “Shohnoma”sini mavjud adabiyot ichida eng mo‘tabari hisoblagan. N. davridagi adabiy muhitda badiiy ijodda Eron podshohlari tarixiga murojaat etish hamon muhim o‘rin tutar, Xusrav, Doro, Bahrom, Sheruya, No‘shirvon kabilarning hayoti va podshohlik faoliyatini yaxshi bilish har bir qalam ahlidan talab qilinar edi. Ya‘ni Eron podshohlari tarixini puxta bilmay turib, undagi obrazlar mohiyatini to‘la tushunish qiyin edi. N. satrlarida, xususan, “X.” dostonlaridan “F.Sh.”, “S.S.”, “S.I.”da ham bu xil obrazlar o‘z qiyofasi, g‘oyaviy-badiiy ifodasiga ega. Binobarin, “T.M.A.” N. “X.”sini tushunishga ham muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

N. asarda Eron podshohlarining, deyarli, hammasiga, ya‘ni birinchi afsonaviy podshoh Kayumarsdan boshlab, sosoniylarning so‘nggi vakili, Eronning arablar tomonidan bosib olinishida o‘l-dirilgan Yazdi Jurdi Shahriyorgacha tavsif beradi. Qaysi podshoh tarixda qanday yaxshi ish qilib, qanday yaxshi nom qoldirgan? Odil bo‘lganmi yoki zolim bo‘lganmi? Shohlarning faoliyatiga baho berishdagi N.ning asosiy o‘lchovi, tarixga baho berishdagi bosh tamoyili shundan iborat. Ya‘ni “T.M.A.”ning mazmunini ham N.ning xalq-parvarlik va gumanistik g‘oyalari nurlantirib turadi. Asarda jamiyatda tinchlik, osoyishtalik va haqiqat o‘rnatish asosan adolatli hukmdorga bog‘liq, degan nazariy qarash ilgari suriladi.

Asarda har podshoh to‘g‘risidagi xulosasini N. to‘rt misralik she‘r b-n ifodalagan. Shoir, m-n, jahon mulkini o‘z mulki deb gumon qilgan bosqinchi Afrosiyob haqida shunday deydi:

*Chu Afrosiyob o‘ldi olam shahi,
Emas erdi ish sirrining ogahi.*

*Jahon mulkin o‘z mulki qildi gumon.
Ani ham chiqordi arodin jahon.*

N. odil podshoh Zob bin Tahmosb to‘g‘risida quyidagicha yozadi:

*Chu ofoq mulkiga shoh o‘ldi Zob.
Tuzotti nekim buzdi Afrosiyob.*

*Erur zulmdin yaxshiroq adl ishi,
Chu qolmas na zolim, na odil kishi.*

“T.M.A.” N.ning shohlar va sulolalar tarixi, umuman, insoniyat va turli dinlar tarixini, tarixiy asarlarni yaxshi bilgan keng qamrovli donishmand muarrir ekanligini ko‘rsatadi. Asar shohlik, umuman umrning o‘tkinchiligi haqidagi falsafiy mulohazalar va Husayn Boyqaro tarixini yozish haqidagi orzu b-n nihoyasiga etadi. “T.M.A.” yozilish uslubining soddaligi, ravonligi bilan o‘sha davrdagi ko‘p tarixchilarning balandparvoz va jimjimador uslubidan sezilarli farq qiladi. XV asrning mashhur tarixchisi Mirxond “Ravzatus-safo”ni yozishga kirishar ekan, N. unga tarix haqida yozilgan kitob hammaga – shohga ham, gadoga ham tushunarli uslubda yozilishi kerak, – deb o‘rgatgan. Navoiyning bu asari tarixni, o‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganishda hamon o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 2 том. – Т., 1977; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

Ab.H., M.A.

“**TARIXI RASHIDIY**” – Muhammad Haydar mirzo qalamiga mansub tarixiy asar. 952 hijriy (1546) y.da Kashmirda yozib tamomlangan. Asar fors tilida bitilgan bo‘lib, mo‘g‘ul xoni Abdura-

shidxonga bag'ishlangan. "T.R." Mo'g'uliston, Markaziy Osiyo va qo'shni mintaqalarda XV asr va XVI asrning birinchi yarmida bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni qamrab oladi.

Ushbu asar ikki qismdan iborat: Birinchi qismda To'g'luq Temurxondan to Abdurashid-xongacha o'tgan mo'g'ul xonlari haqida ma'lumot beriladi. Ikkinchi qismda muallifning boshidan kechirganlari hamda temuriylar, shayboniylar bilan bog'liq tarixiy voqealar bayon etilgan.

Muallif o'sha davrdagi adabiy, madaniy hayotga ham to'xtalib o'tgan, ko'plab olimlar, shoirlar, xattotlar va san'atkorlarning nomlarini zikr etgan, jumladan, N. shaxsiyati va ijodi haqida ham ma'lumot bergan. Haydar mirzo N.ning turkiy she'riyatdagi o'rmini yuqori baholaydi, uning she'rlari katta shuhrat qozonganini e'tirof etadi. Forsiy devon tuzib, she'rlarida "Foniy" taxallusini qo'llagani haqida to'xtaladi. "Tuhfat ul-afkor" qasidasining matla'sini misol tariqasida keltirib, uning Xusrav Dehlaviy "Daryoyi abror"iga javob ekani va hech bir shoir Xusrav qasidasiga bunchalik mukammal javob bita olmaganini alohida ta'kidlaydi. Asarda N.ning Abdurahmon Jomiyga yuborgan bir ruboiysi va Jomiyning unga javoban bitgan she'ri ham keltirilgan.

Mirzo Haydar N.ning davlat arbobi sifatidagi xizmatlarini ulug'lab, xalq farovonligi u-n qilgan ishlari, qurdirgan binolari haqida iliq fikrlar yozadi: "U o'ziga yordam so'rab murojaat qilgan muhtojlarga, olim-u fozillarga qudrati yetganicha homiylik qildi. O'z mulkidan tushgan barcha daromadni el-yurt farovonligi uchun xayriya ishlariga sarfladi. U xonaqohlar, masjidlar, boshqa imoratlar qurdirdiki, ular hozirgacha saqlangan".

Mirzo Haydarning N. shaxsiyati haqidagi mulohazalari, ayniqsa, undagi nozik mijozlikni qanday izohlagani juda maroqli: "U behad zukko va zakovatli kishi edi. U boshqalarda ham shunday fazilatlar bo'lishini istar, bunga erishish qiyin bo'lar, shundan odamlarda ginaxonliklar sodir bo'lardi".

Asarda N.ning ijodiy merosi haqida ma'lumot berilar ekan, o'zbekcha devonlari soni uchta deb

yanglish ko'rsatilgan. Asar muallifi tomonidan ulug' shoirning ko'plab asarlari borligi yozilgan, biroq kitobda ularning nomlari keltirilmagan.

Ad.: Мухаммад Хайдар мирзо. Тарихий Рашидий. – Т., 2010; Заҳириддин Мухаммада Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Бобур энциклопедияси. – Т., 2014.

Q.E.

"TARIXI TOMM" ("Tarixi Roqimiy", "Tarixi kasira" va boshqa nomlar b-n ham mashhur) – Subhonqulixon (hukmronlik yillari – 1681–1702) davri olimlaridan Mullo Sharafuddin A'lam ibn Nuriddin Oxund ibn Mullo Farhod qalamiga mansub asar. Asli Andijondan bo'lib, yoshligida otasi b-n birga Samarqandga ko'chib kelgan. Otasi singari fozil kishi bo'lib, katta a'lam martabasiga ko'tarilgan. Shoir, she'rshunos va fasohat sohibi sifatida shuhrat qozongan. Roqim taxallusi b-n she'rlar yozgan.

"T.T."da Bahouddin Naqshband, Hofiz She-roziy, Kamol Xo'jandiy, Amir Temur, Xoja Muhammad Porso, Qosim Anvor, Mirza Ulug'bek, Shohiy Sabzavoriy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xoja Ahror, Abdurahmon Jomiy, N. kabi ko'plab tarixiy shaxslar hayoti, faoliyati va ijodi haqida muxtasar ma'lumot berilib, ularning vafotiga bag'ishlab yozilgan ta'rixlar keltirilgan. Jumladan, N.ni avval ta'riflaydi: "suxanoroylik iqlimini-ning sultoni Nizomiddin Amir Alisherki, taxallusi Navoiydir, Sulton Husayn Mirzo saltanati davrida vazirlik mansabidan amirlik martabasiga yetgan edi. Ammo vazirlik ishlarida shu darajada mahoratga ega ediki, sobit tadbiri bilan davlat oyinasi yuzidan kudurat zangini aritdi. Aqli va tajribaga boyligidan Atorud dabiri undan saboq olardi". Shundan keyin uning "X." yaratgani", "M.N." tazkirasini tuzgani, devon tartib bergani, qator risolalar yozgani, 1441-y.da tug'ilib, 1501-y.da vafot etgani, qabri o'zi bino qilgan Masdjidi jome' yonida ekani haqida ma'lumot beradi hamda Aminiy taxallusli sulton Ibrohim, Muhammad Shoh ibn Xovandshoh, yana zamona fozillaridan

ikki kishining – jami 4 kishining shoir vafoti munosabati b-n yozgan ta'rixini keltiradi. Jumladan, Aminiy shunday ta'rix bitadi:

*Miri dinparvar Alisher on, ki bud
Aql-u donish, mulku millatro panoh.*

*Dar hidoyat hodiya rohi Xudo,
Dar valoyat voliyi dini Iloh.*

*Oqibat z-in tangno omad batang,
Shud so'i firdavs boshad izz-u joh.*

*Dar jinon justand az ta'rix o',
Guft ravonash: "valoyat intiboh".*

“Dinparvar amir Alisher aql, ilm, mamlakat va millatning panohi edi. Hidoyatda Haq yo‘lining rahnamosi, valiylikda Olloh dinining sohibi edi. Oqibat bu tang (tor) dunyodan batang (bezor) bo‘lib, izzat-u hurmat bilan oliy jannat sari ketdi. Jannatda uning ta'rixini izlaganlarida darhol javob keldiki: “valoyat intiboh”, ya'ni “valiylikdan ogoh”.

Bu iborani abjad hisobiga aylantirganda hijriy – 906, milodiy – 1501-yil kelib chiqadi.

Zamon fozillaridan biri: “So‘z iqlimida Kayxusrav edi, vafoti ta'rixini ham “Kayxusrav” bo‘l-di”, – deb lutf etadi:

*Bud Kayxusrav dar iqlimi suxan,
Gasht az on ta'rix o' "Kayxusrav".*

“Kayxusrav” so‘zi ham abjad hisobida milodiy 1501-y.ga to‘g‘ri keladi.

Kitobda N. davri va adabiy muhitining Husayn Voiz Koshifiy, Mavloni Fasihiddin, Abdulg‘afur Loriy, Kamoliddin Binoiy, Osafiy, Abdullo Hotifiy, Abdullo Marvorid, Fig‘oniy kabi shoir-u fozilari haqida ham ma'lumotlar keltirilgan.

“T.T.” 1864–1865-yy.da Xivada Muhammad Yusuf Rojiiy tomonidan “Tarixi kibor” nomi b-n tarjima qilingan. Asarning yana bir tarjimasi 1998-y.da H.Bobobekov va N.Norqulovlar tomonidan chop etilgan.

Ad.: Шарафиддин Роқимий. Тарихи томм. – Т., 1998.

E.O.

TARIQAT (ar. – yo‘l, usul,) – tasavvufga xos tushuncha. Tasavvufda shariatdan keyin keladigan ma'naviy bosqich. Tariqat – arabcha “yo‘l” degan ma'noni bildirib, so‘fiylik adabiyotida murshid (pir) vositasida “Allohga yaqinlashmoq, Uning roziligi va ko‘rsatmasi bilan bosib o‘tish kerak bo‘lgan ma'naviy-ruhoniyo‘ldir”. Ushbu yo‘ldan yurgan kishini murid, solik, darvesh nomlari bilan ataydilar. Demak, murid bu yo‘ldan yurish davomida bir qator ma'naviy maqom va manzillarni egallashi lozim bo‘ladi.

N. asarlarida T. b-n bog‘liq juda ko‘p nazariyo ko‘rsatmalar bor. Aynan “L.T.”da qushlar misolida solikning chidam va sabot b-n egallab borishi lozim bo‘lgan ma'naviy yetti “vodiy”ni va undagi talablarni bayon qilib beradi. Ya'ni asarda muridning riyozat, “hol” va “maqom”larni zabt qilishdagi sa'y-harakati izchil va tartib b-n yoritilgan.

N. “N.M.”ning muqaddimasida T. ahliga xos bo‘lgan fe‘l va amallarni keltirib o‘tadi. Jumladan, shariat rioyati, T. odobi, hilm, burdborlig‘, rizo, sabr, sidq, karomat kabi mavzularni tilga olib o‘tadi. Shuningdek, T. yo‘lini tanlagan solik yomon fe‘l va odatlarni tark etib, yaxshi xulqlarni egallashi, ibodat, riyozatlarni chiroyli, ixlos bilan bajarishi, serhimmah va saxovatli bo‘lishi, riyokorlikdan, munofiqlikdan yiroq bo‘lishi, katta-yu kichikka birday iltifotli, hatto o‘z farzandlari biror ayb ish qilib qo‘ysa ham, yumshoqlik bilan nasihat qiladigan jo‘mard kishi bo‘lishi va hok. talab etiladi. Xususan, tariqat odobi: “Ul adabdurki, yaxshi-yu yomong‘a va ulug‘-u kichikka bajo keltirurlar. Andoqki, borcha xaloyiqdin o‘zlarin kichik va kamroq tutorlar va barchag‘a xizmat huzurida bo‘lurlar. Hattoki o‘z farzandlarig‘a va xodim-u mamluklarig‘aki, har necha alardin beqoidalig‘ ko‘rsalar, xushunat birla alarg‘a so‘z demaslar, balki nasihatni yumshog‘ va chuchuk til bila qilurlar, hattoki o‘g‘rig‘acha”.

N. bir qit‘asida “o‘zlikdan qutulish” va “tarki anoniyat” (takabburlik, manmanlikdan kechish) ning chorasi sifatida T.ning uch shartini ko‘rsatadi.

*Pir-u iste'dod-u tavfiq o'lmasa, bo'lmas bu ish,
Kimdururkim, bag'ri bu hasratdin
oning qon emas.*

Demak, tasavvufda muvaffaqiyat qozonish, o'zlik yukidan xalos bo'lish uchun uch narsa lozim ekan: 1) Pir – ya'ni murshidi komil 2) iste'dod ya'ni muridning suluk yo'lida oqilona va qat'iyat bilan harakat qilishi. 3) Tavfiq. Allohning hidoyati, suluk yo'lida muvaffaqiyat ato etishi.

Yuqorida aytganimiz kabi N.ning asarlarida ham T.ning asosi va dastlabki bosqichi shariat ekanligi uqtirib o'tilgan:

*Tariq joddayi shar'erur bu dayr ichra
Ki, anda kimki suluk etti – bo'ldi ahli tariq.*

Baytdagi “tariq”dan maqsad, avvalo, bu joddayi shar' ya'ni shariat yo'li, shariat ahkomlari ekan. Kimki, shariat doirasida suluk etsagina u haqiqiy ma'noda ahli T.dir. So'radilar (hazrat Naqshbanddan) sizning tariqangizni qanday topish mumkin: Aytidilar: “Shariatni mahkam tutish va Rasululloh sallallohu alayhi vasallam sunnatlariga to'liq amal qilish bilan”.

N. “L.T.”da Suluk (tariqatlar)ning ham rangbarangligini aytib, ularning ichida sofi ham quyqasi ham borligini ta'kidlaydi. Lekin... bu sof tabiat egalari sirasiga payg'ambar shiati qonun-qoidalariga tobe' bo'lganlar kiradi. N. asarlarida haqiqiy shayxlarni, T. pirlarini ta'rif-tavsif qilganidek, soxta shayxlarni ayovsiz tanqid qilgan.

N. “L.T.” kitobida Payg'ambar (s.a.v.)ning me'roj voqeasini tasvirlar ekan, nabiy (s.a.v.)ning Alloh huzuriga chiqish voqealarini juda ehtiros va samimiyat bilan bayon qilib beradi. Hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ning Alloh jamolini ko'rishlari va “yuz ming ehtiros” bilan Undan to'qson ming kalom eshitganlarini ta'kidlaydi:

*Ham ko'rub jonon jamolin ko'z bila,
Vaslidin ham bahra topib so'z bila.*

*Aylabon idrok to'qson ming kalom,
Lek asnosida yuz ming ehtiros.*

*Osiy ummatning gunohin istabon,
Barcha ahvoli tabohin istabon.*

*Har ne istab Hayyi mutloqdin topib,
Haq tilab, haqdin tilab, Haqdin topib.*

“Al-majozu qantarat ul-haqiqat” (Majoziy ishq haqiqiy ishqning ko'prigidir) hadisiga muvofiq T.da majoziy ishq vositasida haqiqiy ishq tomon boriladi. Bu haqda N. yozadi:

*Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.*

Xususan, N. “N.M.” asarida tariqatning adablari, manbalari va mashoyixlarning hikmatli so'zlaridan ko'plab namunalar keltirib o'tadi. Mumshod Dinavariy (q.s.)ning so'zidurki: “Muridga lozim bo'lgan adablar: mashoyixlarni hurmat qilish, birodarlarga xizmat qilish, sabablardan qutulish va shariat odoblarini saqlash”. Shayx ul-islom debdurki, adab uldurki, Haq subhonahu taolog'a ibodat qilurda suv va tufroq va nafs ruunatidin qo'pqaysen va demagaysenkim, men va kirdorim, degaysenki, ul va tavfiq-u inoyati”. N. mazkur tazkira asarida Shayx Abu Abdulloh Solimiyning “...oti Ahmad bin Olim Basriy” bo'lib, “Sahl bin Abdulloh Tustariyning shogirdi” ekani va “...o'ttiz yil yo oltmish yil oning bila bo'lur ekondur va tariqat andin kasb qilibdur”. Shayx Abu Tolib Muhammad bin Ali bin Atiya Horisiy Makkiy haqida xabar beradiki: “... ul “Qut ul-qulub” kitobining sohibidurki, tariqat asrorining majmayidur”.

N. asarlarida T. sinonimi sifatida suluk so'zini ham ishlatiladi. U “L.T.”da T. ahlining takabbur bo'lmasligi, o'zlikdan kechishi, bor va yo'g'ini to'kib solishi kerakligini uqdiradi:

*Ulki derlarkim, suluk ahlig'a yo'l
Bir qadamdur yaxshi voqif bo'lsa ul.*

*Ul qadam budurki, yo'q-u borini –
O'rtagaykim, qo'ymag'ay osorini.*

*Bu qadam qo'yg'och, yetar matlubg'a,
Hajr borib, qovushur mahbug'a.*

N.asarlaridagi T. so'zining lug'aviy va ma-
joziy ma'nolarini to'g'ri ilg'ash uning tasavvuf
haqidagi qarashlarini tushunishda yaqindan yor-
dam beradi.

*Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-
муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,
2011; Хожя Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат.
– Т., – 2004; Абу Жўллоб Хўжвирий. Каиф ул-
маҳжуб. – Истанбул, 1996.*

S.R.

TARK – voz kechish, aloqani uzish, bog'liq-
likdan xalos bo'lish. T. ahliga toriq, toriqi dunyo
deyilgan. Tasavvuf ta'limotida tark muhim aha-
miyatga ega bo'lgani u-n so'fiy va mutasavvif
ijodkorlar tark tushunchasidan ancha keng bahs
yuritishgan. T.ning dastlabki shakli zuhd jarayo-
ni bilan boshlangan va hayotning o'tkinchi zavqi,
lazzat-u manfaatlaridan kechishga undovchi tar-
ki dunyodir. N. zohidlarning oxirat u-n bu dunyo
zavqi va lazzatlaridan yiroqlashish g'oyasini, al-
batta, qo'llab-quvvatlamagan. Lekin ayni paytda
tarki dunyo tuyg'usining shaxs erki va kamoloti
u-n zarurligini ham u inkor qilmagan:

*Ey Navoiy, tarki dunyo ayla izzat istasang
Kim, mazallat keldi sa'y aning
tamannosi uchun.*

“N.J.”dagi ruboiylardan birida esa:

*Dunyo sori hirs har yamondin ortuq,
Tark etmak ani kavu-u makondin ortuq,*

deyiladi. Zero, shoirning xulosasi bo'yicha:

*Kom vaqti tarki dunyo aylagan
topmish hayot,
Yo'qsa yetkanda ajal xudkom-u
nokom aylamish.*

T.ning yana bir turi tarki uqbo bo'lib, unda
orif ilohiy jamol tomoshasi uchun jannat va un-
dagi ne'matlardan umidini uzgan:

*Navoiy, istasang uqbo murodin,
nomurod o'lg'il
Agar dunyo murodi yo'qtur,
o'zni nomurod etma.*

Shoir “G.S.” devonidagi g'azallaridan
birida:

*Navoiy aylasa ishqingda kufr-u din tarki,
Qachon bu voqia shavq ahlidin muhol o'lg'ay,*

deganda ham tarki uqboni nazarda tutgan.

T.ning uchinchi shakli tarki hasti deb atalgan.
Bu tarkda solik o'z borlig'idan ham kechib, Haq-
qa fone bo'lish maqomiga yuksalgan. Ushbu ho-
latni N. maqsadi kull – ulug' maqsadga yetishish
deb ta'riflagan:

*Foniyi mutlaq o'lmayin solik,
Anga yo'qtur umidi maqsadi kull.*

*Qaro tufroqg'a singmagan qatra,
Andin imkoni yo'q ochilmoq gul.*

Shuning u-n o'zlikni idbor – baxtsizlik yoxud
omadsizlik holida emas, balki iqbol holida tark
qilish lozim.

T.ni tark deyilgan so'nggi tark Haq yo'lchi-
larining aqli va zehnda umuman tark degan bir
gap qolmasligini aks ettirgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар.
ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер
Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик,
10-жилд. – Т., 2011.*

I.H.

TARKIBBAND (ar. – tuzilish, band) – mum-
toz adabiyotdagi lirik janrlaridan biri. T. biron ki-
shi vafoti munosabati bilan yoziladigan marsiya-

ning bir turi bo‘lib, mazmunan Yevropa xalqlari adabiyotidagi elegiyaga yaqin. Shaklan T.ga o‘xshash, bir necha bandlardan, har bir band esa bir necha baytdan iborat bo‘ladi. Har banddagi baytlar o‘zaro g‘azal singari (aa – ba – va ...) qofiyalanadi. Har bir band oxirida o‘zaro qofiyalangan, mazmuni bir-biriga o‘xshamaydigan bayt keladi. Bu bayt har banddagi fikrlarga o‘zicha yakun yasaydi. T. boshqa she‘r turlari kabi aruz vaznining turli vaznlarida yozilgan bo‘lishi mumkin. T. fors-tojik adabiyotida X–XI, o‘zbek adabiyotida XV asrdan yozila boshlangan. Hofiz Xorazmiy, N., Nodira va boshqalar T. ijod qilishgan.

N.ning bizgacha o‘zbek tilida Sayyid Hasan Ardasher, shahzoda Shoh G‘arib Mirzo hamda fors tilida Abdurahmon Jomiy vafotlari munosabati b-n yozilgan uch T.i yetib kelgan. Sayyid Hasan nomi bilan bog‘liq T. taxminan 1488–1489-yy.da yozilgan. Sayyid Hasan vafoti munosabati bilan qattiq qayg‘uga botgan shoir unga bo‘lgan o‘z samimiy tuyg‘ularini shu T. orqali bayon etgan. T. aruzning ramali musammani mahbuni maqtu‘ (Foilotun failotun failotun fa‘lun) vaznida yozilgan va “N.Sh.” devoniga joylashtirilgan. Mazkur T.da N. Sayyid Hasanni o‘z davrining o‘qimishli, insofli, sadoqatli, “bahri urfon duri” sifatida vasf etadi. Xususan, faqr ahli uning vafotiga qattiq motam tutgan:

*Garchi ul bordi baqo mulkiga, lekin yuz alam
So‘gidin charxi fano ahlig‘a izhor etti.*

*Halqayi zikr dema faqr eliga shom-u sahar
Ki, azosida bu el navha padidor etti.*

Bu el orasida N. ham bor edi. (“Meni savdozadag‘a o‘zgacha motam tushti”). N. bir umr Sayyid Hasan bilan do‘st bo‘lib, uning o‘limi vaqtida yonida bo‘la olmaganidan qattiq iztirobga tushadi. Shoir ustoz vafotiga yoqa yirtib yig‘lar ekan, men shunday vaqtda sening boshingda o‘ltira olmadim, sharbat tutolmadim, shirin so‘zlar aytolmadim, “gah boshingni tuzatib, gah oyog‘ingni yopib” mehribonlik qilolmadim, tobutingni ko‘-

tarib, navhalar torta olmadim, deydi. T. baland-parvoz uslubda, yaltiroq tashbeh va istioralar bilan emas, oddiy samimiy so‘zlashuv tilida yozilgan bo‘lib, N. shaxsiyatidagi insoniylik tuyg‘ularining chuqurligidan dalolat beradi.

N.ning Jomiy vafotiga bag‘ishlangan T.i “Xam.M.”ning oxirida keltirilgan bo‘lib, taxminan 1492–1493-yy.da yozilgan. Jomiy 40 yildan ortiq Xuroson madaniy muhitida katta rol o‘ynagan, ustozlik qilgan, qiyin masalalarda rahnamolik ko‘rsatgan. N. kabi davlat arboblarning maslahatchisi bo‘lgan edi. N. va Jomiy do‘stligi, ayniqsa, adabiyot sohasida olamshumul yutuqlarga olib keldi. Ushbu T.da Jomiy vafoti munosabati bilan Xuroson mamlakatidagi barcha ilg‘or fikrli ziyolilar boshiga tushgan musibat g‘oyat ta’sirli aks ettirilgan. Jomiyning jasadini tuproqqa qo‘yishni N. “Olamero ba so‘n olami digar burdan” (“Bir olamni boshqa bir olamga eltmoqlik”) deb ta’riflaydi. Mazkur T. fors-tojik adabiyotida ushbu she‘r turining eng go‘zal namunasi hisoblanadi.

“B.V.” devonining 1500-y.da ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxalaridan biri orqali yetib kelgan o‘zbekcha T.lardan biri Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘illaridan biri Shoh G‘arib Mirzo vafotiga bag‘ishlangan (qarang: “**Navoiyning Shoh G‘arib Mirzoga marsiyasi**”)

N. T.lari b-n bu janrning taraqqiyotiga samarali hissa qo‘shgan. Zamonaviy shoirlardan V.Sa’dulla, Chustiylar T. yozganlar. Chustiy T.ining har bandi 5 baytdan tarkib topib, har band oxirida alohida bayt takrorlanib keladi.

Ad.: Адабий турлар ва жанрлар. 2-жилд. – Т., 1992; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Очилов Э. Таркиббанд // ЎзМЭ. 8-жилд. – Т., 2004; Казакбаева Д. Ўзбек мумтоз адабиётида таржеббанд ва таркиббанд жанрларининг тақомили: филол. фан. б. фалс. док. дисс. – Т., 2021.

Ab.H., M.A.

TARNOB – Joy nomi. Xurosonda, Hirotdan bir necha farsax uzoqlikda joylashgan. Bu yer-

dagi dasht ham T. dashti deb atalgan. Poytaxtga yaqin bo'lganligi uchun strategik jihatdan muhim hisoblangan. Shu sababli bo'lsa kerak, 1448-y.da Xurosonga yurish qilgan Ulug'bek mirzo qo'shini b-n ushbu mavzeda to'xtagan va shu yerda jang qilishni ma'qul ko'rgan. Ulug'bekning g'alabasi b-n tugagan ushbu urush Tarnob jangi deb tarixda qolgan.

T. N. b-n bog'liq manbalarda ham tilga olingan. Ulardan N.ning mazkur mavzega e'tibor b-n qaragani ma'lum bo'ladi. T.ning strategik ahamiyatini hisobga olgan bo'lsa kerak, ulug' shoir va davlat arbobi bu yerda ko'prik va robot qurdirgan. Shuningdek, uning T.da hammom qurgani haqida ham ma'lumot bor. Mashhur tarixchi Xondamir "Makorim ul-axloq"da N. tomonidan amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlarini qayd qilgan ekan, T. ko'prigi, hammom va rabotini tilga oladi.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн. – Т., 1969; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967.

Q.E.

TARONA (f. – kuy, qo'shiq, ashula) – Sharq she'riyatining keng tarqalgan ruboiy turlaridan biri. Hazaj bahrining axram va axrab shajaralarida yozilib, to'rt misradan tashkil topgan. Unda asosan axloqiy-falsafiy, siyosiy va ishqiy mavzular kuylangan. Ruboiydagi misralar o'zaro qofiyalanishiga ko'ra: xossayi ruboiy (a-a-b-a) va taronayi ruboiy (a-a-a-a) kabi ikki turga bo'lingan. Qabul Muhammad "Haft qulzum" asarida shunday yozadi: "Bilgilki, ruboiy lug'atda ikki baytli she'r deganidir. Vazn va qofiyada ikkala misrasi ham muvofiq kelgan she'r ruboiy deyiladi. Uning ko'pincha birinchi, ikkinchi va to'rtinchi misralari qofiyalanadi. Mabodo uchinchi misrasi ham qofiyalanib kelsa, unda ruboyi tarona, deb yuritiladi". Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiyning dubaytiy hamda tarona deyilishini, hazaj bahri-ning 24 vaznida bitilganini yozadi. Bu xususda N. "Ruboiy vaznikim, ani "dubaytiy" va "tarona" ham derlar, hazaj bahriniig "axram" va

"axrab" idin istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asru xush oyanda va nazmedur bag'oyat raboyanda", – deydi. T. "ruboiyi musarra" ham deb atalgan. N. uni "ruboiya" deb nomlagan.

Turkiy adabiyotda T. ya'ni ruboiylarning go'zal va betakror namunalari N. qalamiga mansubdirki, bu ijodkordan yuksak did va mahorat, mehnat talab qilgan. Xususan, shoirning debocha va nasriy asarlaridan tashqari (turkiy tilda 380 ga yaqin, forsiyda 73 ta) "N.J." asarida 260, "G.S."da 116 ta jami 550 dan ortiq ruboiysi T. usulida qofiyalangan. Xondamir N. ijodidagi ruboiyning bu turini ta'riflab: "Har to'rt misrasi qofiyalangan va radiflangan ruboiyga nima yetsin", – deya baholaydi. N.ning quyidagi ruboiysi T.ning go'zal namunalariidan biridir.

*Yo Rab, ul javohirlarniki, manzum ettim,
Chekkanim anga har nuktaki, ma'lum ettim,
Har nuktaga bir tarona marqum ettim,
Ko'p gavhar aning zimnida maktum ettim.*

T. Markaziy Osiyo va unga yondosh o'lkalarda musiqa san'ati janrlaridan birining nomi bo'lgan, degan qarash ham mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Р.Орзибеков. лирикада кичик жанрлар. – Т., 1976; Ё. Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Ҳаққулов И. Рубоий ҳақида баъзи мулоҳазалар. Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1974. 6-сон.

E.Q.

TARSO (f.) – 1. Nasroniy, masihiy. 2. So'fiylar nazdida nafsi ammorani mahv aylab, nafsi hamidaga erishgan orif inson. Tabiatidagi qusurlardan qutulib, kamolotga yetishgan komil murshid. Tasavvufda dunyodan voz kechib, ilohiy ishqqa g'arq bo'lgan oshiq ham ko'zda tutiladi. Nozik ma'nolar va haqiqatlarga ham ishora qilinadi.

Tajridga va taqlid tuzog'idan xalos bo'lishga ham T deyilgan. Zero, tajrid va tafrid, ya'ni dunyodan uzilish va odamlardan chetlashish nasroniylik dinining payg'ambari Iso (a.s.) tabiatida g'olib edi. Ma'lum bo'ladiki, tarso deganda o'zini dunyo va odamlar bilan bog'lab turgan barcha rishtalarni uzgan Iso Masih kabi tajrid martabasini topgan kishi tushuniladi.

N. ijodida T so'zi o'zining rang-barang ma'nolarida "ko'b va xo'b" qo'llanadi. M-n:

*Dayr aro o'zni, Navoiy, xush tut,
Chun kelibtur sanga ul tarso xush.*

*Qasr uza bu shakl ila tarso qizi,
Bal quyosh ayvonida Iso qizi.*

Ad.: Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. 1-китоб. – Хўжанд, 1997.

E.O.

TARTIB (ar. – intizom, tashkil etish) – tasvir yaxlitligini ta'minlash maqsadida voqea holatini tadrijiy takomilida, uzviy birin-ketinligida ifodalashga asoslangan badiiy san'at. Bunda fikr va tashbeh bir silsilani tashkil etib, she'rga alohida ravonlik, ta'sirchanlik va jarangdorlik bag'ishlaydi. M-n:

*Erur maqsad – yiroq, vodiy – uzun,
tun – tiyra, yo'l – bo'rtoq,
Bu yo'lda salb etib o'zluk yukin, o'zni sabukbor et.*

Bayt tasavvufiy mazmunda bo'lib, tariqat yo'liga kirgan solik uchun maqsadning yiroqligi, u kirgan vodiyning bepoyonligi, tunning zulmati-yu yo'lning balchiqligi haqida ma'lumot beri-

lib, bu yo'lni bosib o'tish uchun o'zlik yukidan qutulib, o'zini yengillatishi zarurligi aytilmoqda.

Quyidagi baytda esa mahbuba ishqida aqldan ayrilib, hushi ketib, ko'ngli kuyib, joni chiqib, bir yo'la hammasidan qutulib, yengillashgani haqida so'z boradi:

*Aql itti, hush ketti, ko'ngul kuydi, chiqti jon,
Shukr et, Navoiyoki, sabukbormen yana.*

Yoki:

*Yasarmen yuz maqolat, vah,
bo'lur ko'rgach ani nogah,
Ko'zum hayron, tanim larzon,
esim vola, tilim alkan.*

Quyidagi baytda esa hikmat xazinaboni labing yoquti miqdorini o'lchash u-n gul bargini tarozi, jon rishtasini ip, la'lni tosh etdi, deydiki, bunda ham sanoq tartibini ko'ramiz:

*Tarozu bargi gul, ip rishtayi jon, tosh la'l etti,
Chekarda xozini hikmat labing yoquti miqdorin.*

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

TARSE' (ar. – gavharni ipga tizish) – fikr va ifodaning o'zaro muvozanat hosil qilishi natijasida tasvirning musiqiyliigi va ta'sirchanligining ortishiga asoslangan lafziy san'at. Bunda baytning birinchi misrasidagi barcha so'zlar ikkinchi misradagi so'zlar b-n ohangdosh, vazndosh va qofiyadosh bo'lib keladi. M-n:

*Ham demog'ida yo'q e'tibore kishiga,
Ham qilmog'ida yo'q ixtiyore kishiga.
Ne kun kelg'ayki, kelgay nozananim,
Ne xush bo'lg'ayki, bo'lg'ay hamnishinim.*

Bu T.ning mukammal shakli hisoblanadi. Agarda qofiyadosh bo'lmagan so'zlar aralashib

qolsa, u nuqsonli T. deyiladi. M-n, N. san'atkor shoir Salmon Sovajiyning mashhur masnu' qasidasi matla'sini ayni jihatdan tanqid qiladi.

*Safoyi safvati ro'yat birext obi bahor,
Havoyi jannati ko'yat babext mushki tator.*

Tarj.: Pokiza yuzingning sofligi bahor suvini to'kdi. Ko'ying jannatining havosi muattar hid taratdi.

Bu yerda *obi* – *mushki* so'zlari o'zaro qofiyadosh ham, ohangdosh ham emas.

Shundan keyin o'zining buyuk salafining tabbu'sida aytgan mukammal T. baytini keltiradi:

*Chunon vazid ba bo'ston nasimi fasli bahor,
K-az on rasid ba yoron shamimi vasli nigor.*

Tarj.: Bahor faslining nasimi bo'ston uzra shunday esdiki, undan oshiq ahliga ma'shuq vaslining xush isi yetishdi.

Atulloh Husayniy ham "Badoye us-sanoye" asarida ushbu baytni N.ning go'zal va benazir san'atkorligi namunasi sifatida keltiradi.

Bunga qo'shimcha qilib yana forsiyda bitgan bir ruboiysini keltirar ekan, Xalil ibn Ahmad ruboiy qoidasini joriy qilgandan buyon birov bu usulda ruboiy aytgani ma'lum emas, deydi:

*Ey ro'yi tu kavkabi jahonoroye,
V-ey bo'yi tu ashhabi ravonosoye,*

*Be mo'yi tu, yo Rab, chunon farsoye,
Geso'yi tu chun shabi fig'onafzoye.*

Tarj.: Ey sening yuzing jahonni bezovchi yulduzga o'xshaydi. Va, ey, sening bo'ying jonga rohat bag'ishlovchi xush bo'ydir. Xudo haqqi, sening sochingsiz menda haddan ziyod parishonlik yuz berdi. Soching qoralikda (oshiqlarning) oh-u fig'oniga to'la tunga o'xshab ketadi.

N. o'zbek tilida ham faqat qofiya va radifdan iborat bir ruboiy yaratganki, u ham mazkur san'atning betakror namunasi:

*Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.
Har neniki sevmak ondin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.*

She'rga alohida jarangdorlik va musiqiylik bag'ishlashi jihatidan T. san'ati turli janrdagi asarlarda mahorat b-n qo'llangan. U bayt misralaridagi barcha so'zlarning o'zaro qofiyadosh bo'lganini taqozo qilganidan g'azal va qasidaning faqat matla'sida qo'llangan. Lekin qofiya tufayli ba'zan vaznda ixtilof bo'lish hollari ham uchraydiki, Rashididdin Vatvot va Salmon Sovajiyning masnu' qasidalari buning yorqin namunalaridir.

N. barcha janrdagi she'rlarida, "X." dostonlarida ham T. san'atidan mahorat bilan foydalanган. M-n, quyidagi mashhur fardi ham T.ning mukammal ko'rinishiga misol bo'la oladi:

*Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat barcha qilmakdur, demak yo'q.*

Ka'ba ziyoratiga borgan Majnunning Alloh taolodan ko'nglidagi Layliga bo'lgan ishqini yanada ziyoda etishini tilab qilgan munojotidagi qator baytlar ham T. san'atining yorqin namunalaridir:

*Ko'nglumga fazo harimi ishq et,
Jonimg'a g'izo nasimi ishq et!*

*Ishq isidin et damimni mushkin,
Ishq o'tidin et yuzumni rangin...*

*Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil.*

*Dardini najotim et, Ilohi,
Yodini hayotim et, Ilohi!*

"L.T." dostonida ham T. san'atidan mahorat b-n foydalanadi:

*Ham chaman ahlig'a sen mahbubsen,
Ham daman xaylig'a sen marg'ubsen...*

*Ne saodatdin yiroq tushkonlarin,
Ne hidoyatdin qiroq tushkonlarin...*

*Suratim gulshang'a oroyishdurur,
Hay'atim ko'rgang'a osoyishdurur.*

Albatta, bu baytlarning ayrimlari mukammal T. bo'lmay noqisdir.

T. quruq so'zbozlik bo'lmay, balki muhim tasviriy vositalardan bo'lib, shoirlar o'z fikrlarini jarangdor va ta'sirchan ifodalash maqsadida unga murojaat qiladilar. Ayni paytda bu san'at badiiy mahorat namoyishi hamdir.

Ad.: Атоуллоҳ Хусайний. *Бадоеъ ус-саноеъ* (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Зеҳний Т. *Санъати суҳан*. – Душанбе, 1967; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари*. – Л., 1972; Исҳоқов Ё. *Сўз санъати сўзлиги*. – Т., 2006; Қуронов Д. ва б. *Адабиётшунослик лугати*. – Т., 2010; Рустамов А. *Навоийнинг бадий маҳорати*. – Т., 1979; Шамси Қайси Розий. *Ал-мўъжам*. – Душанбе, 1991.

Е.О.

TARXON – Turk-mo'g'ul davlatchiligida mavjud bo'lgan unvon. Turk va mo'g'ul hukmdorlari o'zlariga sodiq xizmat ko'rsatgan kishilarga T. unvonini berganlar. Tarixiy manbalarda zikr etilishicha, birinchi bo'lib, mazkur unvonga Bodoy va Qishliq degan ikki aka-uka sazovor bo'lgan. Ular O'ngxonning Chingizxonga hujum qilmoqchi ekanini eshitib qolib, bu haqda Chingizxonga xabar berishgan.

T.larga katta imtiyozlar berilgan. Ular soliq to'lashdan ozod qilingan. Agar T.lar biror xatoga yo'l qo'ysa ham, to'qqiz martagacha afv etilgan. Bundan tashqari, ularga istagan paytida xon huzuriga kirish va turli masalalar b-n murojaat qilish huquqi berilgan. Bu imtiyozlardan T.larning avlodlari to'qqizinchi bo'g'ingacha foydalanganlar.

T.lar temuriylar davrida ham katta mavqega ega edi. Movarounnahr T.lari o'zlarini Qishliq T. naslidan deb hisoblaganlar. Temuriylar b-n ular o'rtasida qarindoshchilik munosabatlari yuzaga kelgan. Sohibqironning to'rtinchi o'g'li Shohrux mirzo Salohiddin T.ning qizi Gavharshodbegimga uylangan edi. Sulton Abusaidning xotinlari ichida eng hurmatlisi deb hisoblangan katta xotini O'rda Bug'a T.ning qizi bo'lgan.

N. Samarqandga kelgan paytda T. beklari, xususan, Darvesh Muhammad T. Movarounnahrda katta nufuz va e'tiborga molik edi. Lekin N. ular b-n juda yaqin munosabatlarga kirishmagan, uning Samarqanddagi asosiy homiysi va do'sti Ahmad Xojibek bo'lib, u T.lardan emas edi. Keyinchalik Ahmad Xojibek T.lar tomonidan o'ldirilgan.

T. so'zi N. lirikasida ham uchraydi:

*Ey Navoiy, naylay el tarxon bila barlosini
Kim, berur ko'nglumga xolo molish
ul sho'xi malash.*

Yoki:

*Ey Navoiy, piri soqiyvashqa andoq men xarob,
Kim unutmishmen jahon tarxon ila barlosidin.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд*. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Ғавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд*. – Т., 2011; Мирзо Улугбек. *Тўрт улус тарихи*. – Т., 1994; Мухаммад Ҳайдар Мирзо. *Тарихи Рашидий*. – Т., 2008.

Е.О., М.А.

TARH (ar. – reja, bichim, loyiha) – Bino va quriladigan imoratlarning xomaki nusxasi. Turli xil me'morchilik inshootlarini tiklashdan oldin chizmasi tayyorlangan va shu asosda qurilish amalga oshirilgan. N. bir qancha binolarni qayta ta'mirlagan, qator masjid, madrasa, kutubxona, xonaqoh, karvonsaroy, hammom, rabot, hovuz va ko'priklar qurdirgan. Mazkur binolar tarhini ko'pincha N.ning o'zi taklif etgan.

*Binoye tarh qilmoqkim hamisha,
El etgay shah duosin anda pesh.*

Bu imoratlarning peshtoq va devorlariga mashhur Mirak Naqqosh va u boshchiligidagi bir qancha hunarmandlar, koshintarosh va sangtarosh ustalarlar betakror naqshlar ishlagan. Zamonasining mashhur me'mor-u muhandislari, binokor va naqqoshlari b-n maslahatlashib, qurilajak inshootning joylashish o'rni, qulayligi, chidamliligi, xushhavoiligi, mahobati va ko'rkam bo'lishini inobatga olgan. Asarlarida bu haqida ko'p to'xtalgan:

*Ki chun bu uyda qilg'ung naqshi debo,
Kerak uy tarhi dog'i bo'lsa zebo.*

*Muhandiskim bu qasr obod qildi,
Bu yanglig' tarhini bunyod qildi.*

*Qilib ayvonida yuz tarh tahrir.
Mavoze' tarh qildi bori tasvir.*

N. "T.M.A."da Shopur Binni Ardasherni oqil va odil podshoh bo'lganini ta'kidlar ekan, bunyodkorlik ishlariga ham alohida diqqat qaratganini yozadi: "... Ammo Shopur ani yangi boshtin shatranj bisoti vaz'i bila obodon qildi. Va ay-turlarkim, akosira bu ixtiro'ni qilib erdilarkim, shahrlar bino qilsalar, jonivorlar shakli bila tarh qilurlar erdi".

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

TASAVVUF VA NAVOIY – tasavvuf islom dini zaminida vujudga kelgan, ma'naviy tajriba orqali erishiladigan hol ilmi, ruh va ko'ngil ma'rifatidir. Tasavvufda go'zallik va ishq mushohadasi birinchi o'rinda turadi.

"Ahli tasavvufning ilmi, – deydi Shahobiddin Suhravardiy, – vijdonga tayangan, irfon va ma'rifat mohiyatini ifodalaydigan ilmdir. Bu ilm ma'noni pardozlovchi chiroyli so'zlar bilan anglatiladigan bir holat emas, balki sog'lom bir holdan yuzaga chiqadigan ma'naviy-ruhiy zavqdir. Chunki tasavvuf ilmi sof ko'ngillarga, ixlosli-e'tiqodli qalblarga beriladigan Haq hadyasidir".

Bu ilmning ichiga kirib borish "nafsni quvnatmaydi, unga hech shodlik ham bag'ishlamaydi". Chunki tasavvufda barcha muvaffaqiyat va natijalarning poydevori nafsni tanish, uni tarbiyalash hisoblanadi.

Har bir mazhab, diniy ta'limot yoki tariqat, eng avvalo, insonning ruhi, qalbi va vijdoniga hokim bo'lishni ko'zlaydi. Ammo ularning orasida tom ma'nosi ila ruhga kuch-quvvat, zavqshavq, vijdonga buyuk osudalik va ichki g'ayrat bag'ishlaydiganlari juda kamdir. Bu jihatdan tasavvuf faqat Sharqda emas, G'arbda ham alohida bir qiziqish uyg'otgan.

Tasavvufning g'oyasi, nafs tarbiyasi va tazkiyasiga, go'zal axloq, ya'ni "axloqi Muhammadiya"ga erishmoqdir. Jo'n, sayoz gaplarni yurakdan supurib tashlash, Ruhni nafsga tobelikdan qutqazib, erkinlikka yuksaltirish har bir solik yo tolibning burchi va asosiy vazifalaridan hisoblangan. N. tasavvufning "avvali ilm, o'rtasi amal, oxiri ilohiy ishq" ekanligini mukammal bilgan va tasavvufning nazariy haqiqatlari b-n amaliyoti – tariqat tajribalarini mohirlik b-n muvofiqlashtirgan. N. shoirligida mutasavviflikdan, mutasavvifligida shoirligidan ilhomlanib ijod qilgan.

Tasavvufiy ma'no va tushunchalarning she'r b-n ifodalanish davri hijriy V – melodiy IX asrdan boshlangan. Ancha keyinroq esa har turli san'at usulidan uzoq tasavvuf she'ri ramz, majoz, tashbih, istiora singari badiiy usul va vositalar b-n bezatilgan san'at namunalariga aylana boshlagan. Ayniqsa, forsiy tilda qalam tebratgan shoirlarning ko'pi she'rlarida tasavvufiy ramz, timsol va istilohlarni keng qo'llaganlar.

So'fiylarning she'r va adabiyotga tayanishlari tabiiy edi. Chunki she'r qalb va tuyg'u, ruh

va holat ishi bo‘lganidan tasavvuf ham nigohini ko‘ngil va hol dunyosiga qaratgandi. Tasavvuf uchun she‘r bir talqin va targ‘ib vositasi edi. She‘riyat esa tasavvufdan o‘zining ma‘no, mohiyat, tushuncha dunyosini boyitish u-n foydalanardi. Shu boisdan ham tasavvufdagi adabiyot b-n adabiyotdagi tasavvuf orasida farqlanish, hatto ayrim tafovutlar ham ko‘zga tashlanardi. N. tasavvufni adabiyot, xususan she‘riyat xizmatiga safarbar qilib, turkiy tasavvuf she‘riyatini yangi bosqichga ko‘targan san’atkoridir.

Tasavvuf tarixida irshod usullariga ko‘ra tariqatlar uchga ajratilgan: 1. Tariqi axyor. 2. Tariqi abror. 3. Tariqi shutter.

Tariqi axyor – amal va ibodatga qat‘iy rioya qilib, yaxshi ishlar, ezgu maqsadlarni ro‘yobga chiqarish b-n Haq diydoriga vosil bo‘lish umidi b-n yashaydiganlar yo‘lidir. Tariqi abror – riyozat va mujohada orqali nafsni yengib, Haq b-n ham, xalq b-n ham muomalada sidqdan chekinmaydiganlarga mansub yo‘l sanaladi. Tariqi shutter – ishq, muhabbat va jazba ahlining yo‘lidir. Bunday tariqatlarga ruhoniy tariqatlar ham deyilgan. N. mansub naqshbandiylik ana shunday tariqatlarning eng mashhuri edi. Shuning u-n ham N. ijodiyotida muhabbat, ishq, ruhoniy holat tasvirlari asosiy yo‘nalishni tashkil etadi. N. hayot haqiqati va favqulodda murakkab insoniy muammolarni ishq yo‘li b-n hal qiladi, ishqqa suyanib, umuminsoniy xulosalarga keladi:

*Qaysi ko‘ngulniki, makon etti ishq,
O‘tdin ani la‘lg‘a kon etti ishq.*

*Bo‘lmasa ishq, ikki jahon bo‘lmasun,
Ikki jahon demaki jon bo‘lmasun.*

*Ishqsiz ul tanki, aning joni yo‘q,
Husnni netsun kishikim, oni yo‘q...*

N. she‘riyatining asosiy mazmun-mohiyati “H.A.” dostonidagi ushbu misralarda aksini topgan desa, xato bo‘lmaydi. Chunki shoirning lirik merosidagidek, dostonlarida ham yetakchi g‘o-

ya, ruh va ko‘ngilni zavqlantiradigan hayotbaxsh kuch-quvvat bir qanoti majoziy, ikkinchi qanoti ilohiy bo‘lgan Ishqdir. N. ijodiyotida “majoziy ishq ishq haqiqatning bir ko‘rinishi yoki haqiqiy ishq yo‘lidagi o‘ziga xos bosqich sifatida baholalanadi”. N. qit‘alaridan birida bu haqiqatga:

*Gar Navoiy yig‘lasa, ishqing majoziydur dema,
Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz,*

deya aniqlik kiritgan.

Ayrim tadqiqotlarda N.ni faqat ilohiy ishqni kuylagan, ya‘ni so‘fiy shoir siymosida ko‘rsatishga urinishlar ham bo‘lgan. Holbuki, bu butunlay g‘ayriilmiy nuqtayi nazardir.

Chin so‘fiy singari so‘fiy ijodkor ham turmush va voqelik haqiqatlari b-n kelisholmaydi, hayotni idealiga muvofiqlashtirib, hamma nar-saga, hamma kori holda Haq nigohi b-n qarashni istaydi. Bunga erishib bo‘lmasligiga ishonch hosil qilgach, dili vayron bo‘lib, g‘am chekadi, voqelikdan uzilgan xayollarga beriladi. N. esa “barchadin yaxshiroq hayot guli” deb bilgani, ezgulikning hayotbaxshligi, go‘zallikning do-imo sevib-sevilishiga iymon keltirgani tufayli bevosita xalq, yurt, din va davlat manfaatlarini aks ettiradigan ma‘no, haqiqat tasvirlaridan hech chekinmaydi. N. Hazrati Naqshband o‘rtaga tashlagan “Dil ba yor-u dast ba kor” – “Yurak yorda-yu, qo‘l mehnatda” talab va tajribasidan hech chekinmaydi.

“Alohida ta‘kid ila shuni anglatishni istaymanki, – deydi Imom Rabboniy, – naqshbandiya tariqati buyuklarining himmat nazarlari ko‘p balanddir. Raqsi samodan boshqa bir nimani bilmaydigan soxta va riyokor so‘fiylarni ular bilan taqqoslash mutlaqo noto‘g‘ridir... Ushbu tariqat mashoyixlarining nazari qalb xastaliklariga shifo, iltifotlari esa ma‘naviy ojizliklardan qutulishga vosita erur. Ularning solikka bir tavajjuhi (yuz qaratishi) yuz arbain (chilla o‘tirish)ga teng kelsa, birgina iltifotlari esa yillar mobaynidagi riyozat va mujohada (nafsga qarshi kurash)dan ziyoddir”.

Naqshbandiylik tariqi arboblarning fikr-qarashlari, ma'naviy ko'rsatma-yu axloqiy talablari ijodiy yondashilib, amal qilinganligi bois ham N. she'riyatida ishq ma'rifatga, irfon esa haqiqatga keng yo'l ochib bergan edi.

Ma'lumki, Abduxoliq G'ijduvoni o'rta-ga qo'ygan va kalimoti qudsiya deyilgan sakkiz qoida Xojagon – naqshbandiya tariqatlarida sayri sulukning asosiy shartlari sifatida qabul qilingan. Ular quyidagilardan iborat: 1. Xush dar dam: olinadigan nafasning hech birida g'afatda qolmaslik. 2. Nazar bar qadam: yurganda g'ofillikka sabab bo'ladigan har qanday narsani ko'rmaslik u-n o'z oyog'idan ko'z uzmaslik. 3. Safar dar vatan: bashariy sifatlardan ilohiy sifatlarga chorlovchi botiniy yo'lchilikka yo'nalish. 4. Xilvat dar anjuman: zohirda xalq b-n, botinda Haq b-n bo'lish. 5. Yod kard: til zikri b-n barobar qalbiy zikrni ham bajarish. 6. Boz gansht: zikr chog'ida kalimai tavid ortidan "Allohim, maqsadim sensan, orzuyim sening rizonga erishmoqdir" jumlasini aytishdir. 7. Nigoh dosht: keraksiz tushuncha va "xovotiri naffs", "xavotiri shayton"dan qutulish. 8. Yod dosht: zikr sababi bo'lgan bedorlikni cho'zish, har lahza, har onda Haqdan ogoh bo'lish.

Bularga ilova tarzida yana uch qoida ilova qilingan: 9. Vuqufi zamoni: ichida bo'lingan holga ko'ra harakat qilish va hushyorlikdan chekinmaslik. 10. Vuqufi adadiy: zikrda son va sanoqqa rioyat etish. 11. Vuqufi qalbiy: zikrda qalbgaga yo'nalish yoki qalbnning Allohdan g'ofil qolmasligi.

Bu shartlardan bir nechasin N. she'riy shakllarda talqin qilib bergan. Shulardan biri:

*Qanoat tariqi kir, ey ko'ngul,
Ki, xatm o'lg'ay oyini izzat sanga,*

bayti b-n boshlanadigan mashhur qit'adir.

Xullas, faqat tasavvuf emas, balki naqshbandiylikdagi axloqiy tushuncha, diniy-irfoniy ma'no, ma'naviy haqiqatlar N. ijodiyotining yuksalishiga alohida ta'sir o'tkazgan.

Tasavvuf va tasavvuf adabiyotidagi faqir, rind, solik, darvesh, g'arib kabi obrazlar to'g'risida N. yaratgan she'rlar jamlansa, o'ziga xos "faqirnoma", "rindnoma", "g'aribnoma"lar paydo bo'ladi. Tasavvufshunoslarning e'tirofi bo'yicha, tasavvuf tili – ramz va majoz tili bo'lganligi u-n undagi ifodalar "xayol va vijdonni harakatga keltirib, yuksak qalb bilan aloqaga kirishadi. Ular takrorlanganda esa avvalgiga nisbatan ham ta'siri ortib, ma'nolar ravshanlik kasb etadi". N. tasavvuf tiliga xos sirli, sehrli bu xususiyatni nihoyatda teran his qilgani tufayli ham tasavvufiy ramz, majoz, timsol va istilohlarni she'rda favqulodda mohirlik b-n qo'llagan.

Komil inson tushunchasi tasavvuf b-n N. she'riyatining bog'lanishini ta'minlaydigan mustahkam robitadir. Bunda mutafakkir shoirning Nafs, Ruh va Ko'ngilga qarashlari ko'proq tasavvufga tayanganini bilishda qiyinchilik sezilmaydi.

Ad.: Кушайрий А. Рисолаи Кушайрий. – Техрон, 1388; Абулҳасан Хўжвирий. Кашиф ул маҳжуб. – Техрон, 2003; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Зоҳидов В. Навоий ижодининг қалби. – Т., 1970; Исҳоқов Ё. Нақибандийлик ва ўзбек адабиёти. – Т., 1995; Воҳидов Р. Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро., 1994; Комилов Н. Тасаввуф ёки тавҳид асрори. 2-китоб. – Т., 1999; Олим С. Нақибанд ва Навоий. – Т., 1996; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т., 2021.

I.H.

“TASAVVUF RIZO AHLIDIN YAXSHI AXLOQ...” – N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan g'azali:

*Birovga musallam tariqi tasavvuf
Ki, zotida mavjud emastur taxalluf.*

*Tasavvuf rizo ahlidin yaxshi axloq,
Erur istilohoti zeb-u takalluf.*

*Tasavvuf emas zuhd-u taqvo-yu toat,
Ki, anda riyo yo'l topar betavaqquf.*

*Erur mahz taqvo-yu lekin riyosiz
Ubudiyat sarf-u ayni talattuf.*

*Ne el qavl-u fe'lig'a andin taaddi,
Ne Haq amr-u nahyig'a andin tasarruf.*

*O'zin o'yla beixtiyor anglabonkim,
Ne qolib taraddud anga, ne taassuf.*

*Qilib Haq vujudida mahv o'z vujudin,
Navoiy, muni bil tariqi tasavvuf.*

Musulmon olamida eng ko'p tilga olinib, eng ko'p bahs-u munozaralarga sabab bo'lgan va juda ko'p ta'riflar bitilgan kalimalardan biri tasavvufdir. Bu so'z Sharq chegarasini kesib, G'arbgga ham o'tgan va G'arb olimlaridan biri so'fiy hamda mutasavviflarning tasavvufga bergan ta'riflarini bir joyga jamlab, ularning fikr va munosabatlari bir-biriga o'xshash kelmasligini ko'rib, hayron qolgan.

Tasavvufni anglashda ma'lum bir farqlar bo'lganidek, tasavvuf tajribasida ham ba'zi nomuvofiqliklar bor. Shu bois ham ayrim shoirlar o'zlari mansub yoki xayrixoh tariqat talablariga tayangan holda tasavvufga she'riy ta'riflar bitishgan. N.ning "F.K." devonidan o'rin olgan yuqoridagi g'azal ham xuddi shunday she'rlardan biri.

Akad. adib Oybekning ta'kidlashicha, N. davrida tasavvuf "yuksak aristokratiya muhitida g'oyat katta e'tibor qozongan. U vaqtning ko'p akobir va a'yonlari, shoirlar o'zlarini tasavvufga mansub deb bilganlar". Ayniqsa, erkin va mustaqil fikr sohiblarini tasavvuf yo'li o'ziga maftun etgan. Shunga qaramasdan, tasavvuf ommaviy bir yo'l bo'lmasdan, nafsni yengib, dunyoni tanib, ma'naviy yo'lchilikda oxirgi manzilgacha yetib bora oladigan xos oshiq'larning yashash tarzi, ma'rifat va haqiqat maydoni edi. Tasavvuf talqiniga maxsus she'r bag'ishlagan N. masalaning ana shu jihatlarini ham e'tiborga olgan edi. Buni g'azalning ilk baytidanoq payqash mumkin:

*Birovga musallam tariqi tasavvuf
Ki, zotida mavjud emastur taxalluf.*

Maz.: Kingaki tasavvuf yo'li yoki maslagi musallam bo'lgan bo'lsa, uning shaxsida va suluk odobi bo'yicha harakat qilishida hech qanday ixtilof bo'lmasligi zarur.

Tasavvufni go'zal va komil axloq, deb bilish tariqat vakillari o'rtasida keng tarqalgan. Shayx Abul Hasan Nuriy, "tasavvuf – rusum ham emas, ulum tarzi ham emas, balki yaxshi axloqdur", – desa, Kattoniy "Tasavvuf – bu axloq demak. Axloqan kim sendan ilgarilasa, tasavvufda ham ilgarilagan bo'ladi", – deydi. Abu Usmon al-Mag'ribiyga ko'ra esa, "Yaxshi axloq Allohndan rozi bo'lmoqdur".

*Tasavvuf rizo ahlidin yaxshi axloq,
Erur istilohoti zeb-u takalluf, –*

deganda, yuqoridagi kabi fikr-qarashlarni N. go'yo umumlashtiradi va yaxshi axloq asosini Allohndan rizolik sifatida belgilaydi. Chunki rizo holini yashay olgan va rizo maqomiga yuksalgan kishi u-n zohiriy bir da'voning hech qanaqa qimmatini qolmaydi. Navbatdagi baytda yanada muhim fikr ilgari surilgan:

*Tasavvuf emas zuhd-u taqvo-yu toat,
Ki, anda riyo yo'l topar betavaqquf.*

Aslini olganda, zuhd oxirat yo'lchilarining sharaffi maqomlaridan hisoblanadi. Abdullo Ansoriy tasavvufga bag'ishlangan "Sad maydon" risolasida zuhdni uchga bo'ladi: avval dunyodan, so'ng ommadan, nihoyat o'zdan zuhd. Uningcha, dunyodan zuhdning nishonasi – o'limni xotirdan chiqarmaslik, qanoatli bo'lish, darveshlar suhbatidin bahramandlik.

O'zdan zuhd esa insonning o'z botinidagi yovuzlik, kuchsizlik va munofiqliklarni aniq bilishidir. "Zuhd-u taqvo-yu toat"ni tasavvufdan ajratganda, N. ilohiy go'zallikdan tug'ilgan samoviy hissiyotlarni, haqiqiy tasavvuf ahlida zohid va obidlardagi ichki turg'unlik, ma'naviy-ruhiy harakatsizlik begonaligini nazarda tutgan. Eng muhimi, taqvo-yu toat sohiblarida uchraydigan riyo yoki kibrning barham topishidir:

*Erur mahz taqvo-yu lekin riyosiz,
Ubudiyat sarf-u ayni talattuf.*

Kishiga ozor berish – uning qadri, g‘ururi va fazilatlarini mensimaslik b-n barobar. Tasavvuf muomala-munosabatda “el qavl-u fe’lig‘a” zo‘r-u zulm yetkazishni Haq tomonidan man etilgan amrlarga qarshi borish, ya’ni gunohi azim hisoblaydi. Bu haqiqatlarni shoir shunday shaklda bayon etgan:

*Ne el qavl-u fe’lig‘a andin taaddi,
Ne Haq amr-u nahyig‘a andin tasarruf.*

Tasavvufda to‘rt turli xotira xususida fikr yuritiladi. Bular: shaytoniy, nafsoniy, malakiy va rahmoniy xotira. Rahmoniy xotira – insonni chalg‘itmaydigan, ustuvor xotira. Qalb barcha xavotir va o‘tkinchi orzu-yu tashvishlardan forig‘ bo‘lgach, rahmoniy xotira inson xotirjamligining bir manbayiga aylanadi. Bu esa solikning kamolot bosqichlaridan yuqori ko‘tarilib, ishq manziliga yaqinlashganidan nishonadir. G‘azal maqta’sida tasavvufning tub mohiyati va asosiy sharti haqida bunday deyilgan:

*Qilib Haq vujudida mahv o‘z vujudin,
Navoiy, muni bil tariqi tasavvuf.*

Bu fikr – vahdati vujudga erishilajak maqomga berilgan aniq ta’rif. Unga yetishgan tolib yoki oshiq dunyodagi barcha narsalarning paydo bo‘lishini yagona bir vujud tufayli deb biladi. Bu vujud qachonlardir ishq va jabarut olamida yashirin bo‘lgan va o‘zining mavjudligini zohir aylagan Alloh taolodir. Zero, bu Vujudning borlig‘i – ishq, botini nurdir. Shu Vujud bo‘lmasa, ishq ham, mavjudot ham bo‘lmasdi. Demak, dunyodagi barcha borliqlar ishq tufayli va ishq u-n yaratilgan. Olamning joni esa shu Vujud siyratidagi nurdan iborat. Haq vujudida o‘z vujudin mahv etish degani, ana shu ishq, ana shu nurga foniy bo‘lishdir. Tasavvufning so‘nggi manzili ham mana shu.

*Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар.
TAT. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.*

I.H.

TASBE’ (ar. – barmoq bilan ko‘rsatish) – so‘z takroriga asoslangan lafziy san’atlardan biri. Bunda baytning birinchi misrasi qaysi so‘z yoki ibora b-n tugasa, ikkinchi misrasi o‘sha so‘z yoki ibora b-n boshlanadi. U intonatsion pauza o‘rnini belgilab, baytning ifodaliligini ta’minlabgina qolmay, fikr izchilligi, mazmun uzviyligini ham ta’minlab, so‘z yoki ibora, misra va bayt o‘zaro zanjir hosil qiladi.

T. – N.ning sevgan usullaridan biri. U g‘azallarida ham, dostonlarida ham bu san’atga tez-tez murojaat qiladi. M-n:

*Shoh ila no‘sh qildi gulgun mul,
Mul alar chehrasin qilib gulgul...*

*Orzu aylar labing ollinda jon bermakni Xizr,
Xizr suyidin o‘luk umr aylagandek orzu.*

Ba’zan bu takror baytlararo ham amal qiladi – bir bayt qaysi so‘z bilan tugasa, ikkinchi bayt o‘sha so‘z b-n boshlanadi.

G‘azal boshdan-oyoq T. asosiga qurilishi ham mumkin. M-n, N.ning “Yordin ayru ko‘ngul...” deb boshlanadigan g‘azalini A.Rustamov T.ga kiritadi va bunday usul T.ning eng murakkab namunasi ekanligini ta’kidlaydi:

*Yordin ayru ko‘ngul – mulkedurur sultoni yo‘q,
Mulkkim sultoni yo‘q, jismedururkim, joni yo‘q.*

*Jismdin jonsiz ne hosil, ey musulmonlarkim, ul
Bir qaro tufrog‘dekdurkim, gul-u rayhoni yo‘q.*

*Bir qaro tufrog‘kim, yo‘qtur gul-u rayhon anga,
Ul qarong‘u kechadekdurkim, mahi toboni yo‘q.*

*Ul qarong‘u kechakim yo‘qtur mahi tobon anga,
Zulmatedurkim, aning sarchashmayi hayvoni yo‘q.*

*Zulmatekim, chashmayi hayvoni aning bo'lmag'ay,
Do 'zaxedurkim, yonida ravzayi rizvoni yo'q.*

*Do 'zaxekim ravzayi rizvondin o'lg'ay noumid,
Bir xumoredurki, anda mastlig' imkoni yo'q.*

*Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor
Hajrdin dardi-yu lekin vasldin darmoni yo'q.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; Рустамов А. *Навоийнинг бадий маҳорати.* – Т., 1979; Раҳмонов В. *Шеър санъатлари.* – Л., 1972; Қурононов Д. *ва б. Адабиётшунослик лугати.* – Т., 2010.

E.O.

TASDIR (ar. – birinchi o'rinni berish yoki birinchi o'rinni olish) – so'z takroriga asoslangan lafziy san'atlardan biri. Bunda bayt qaysi so'z b-n boshlangan bo'lsa, o'sha so'z b-n yakunlanadi. M-n:

*Rum-u Chin bo'ldilar anga mahkum,
Balki xoqoni Chini Qaysari Rum.*

*Bahona qilmay el qonin to'karsen,
Manga yetkach, qilursen bir bahona.*

A.Rustamov T.da bir so'z baytning ikki o'rinda takrorlanadi va bu san'at takrorlanuvchi so'zning o'rniga qarab bir necha turga bo'linadi, deydi va ularni 6 guruhga ajratadi.

Birinchisi – baytning boshida kelgan so'z oxirida ham keladi:

*Zo'ri olinda pil o'ylakim to'r,
Har tuki soy-yu pil chog'lig' zo'r.*

Ikkinchisi – birinchi misra boshidagi so'z ikkinchi misra boshida ham takrorlanadi:

*Yetti iqlim hukmronlarig'a,
Yetti so'z o'tmagan gumonlarig'a.*

Uchinchisi – baytning ikkinchi misrasi boshidagi so'z misra oxirida yana keladi.

*Jomi zar ichra bodai afsar,
Ozar ichra edi yana ozar.*

To'rtinchisi – baytning birinchi misrasi o'rtasidagi so'z ikkinchi misra boshida qaytariladi:

*Istadi surma aylabon ta'jil,
Surmayi charx chekti ko'ziga mil.*

Beshinchisi – birinchi misra o'rtasidagi so'z ikkinchi misra oxirida takrorlanadi:

*Gar Navoiy xo'blar saydidur, ammo qilmamish
Sendin o'zga kimsa ul oshuftayi rasvoni sayd.
Oltinchisi – birinchi misra o'rtasidagi so'z
ikkinchi misra o'rtasida qaytariladi:*

*Yuziga mehr bandavu oti Mehr,
Evrulub mehrdek boshig'a sipehr.*

Uningcha, yana T.da takrorlanuvchi so'z lafzdosh, o'zakdosh va ikki ma'noli bo'lishi ham mumkin.

V.Rahmonov ham T.ning tajnisli, tazodli, taridi aksli, iltizomli kabi ko'rinishlari mavjudligini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд.* – Т., 2011; Шамухамедов А. *Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои.* – Т., 1984; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-том. – Т., 1978.

E.O.

TATABBU' (ar. – ergashish, izdoshlik) – sa-lafklar yoki zamondosh shoirlarning asarlaridan ta'sirlanib, ulardagi vazn, qofiya, radifni saqlagan holda, o'sha mavzu va g'oyani davom ettirib, ri-

vojlantirib, yoziladigan asar. Lekin ba'zida bu unsurlardan ayrimlari, m-n, vazn yoki qofiya yangilanishi, bundan tashqari, g'oya va obrazning yangi qirralari ochilishi, tasviriy vositalar kuchaytirilishi mumkin. T. ba'zida o'xshatma, javobiya, nazira ham deyiladi. T. va nazira o'rtasida farqli jihatlardan mavjud: nazirada o'xshashlik, tenglik ma'nosi bo'lsa, T. ergashish, izidan borishdir.

O'zbek she'riyatida T. tarixini maxsus tekshirgan B.Fayzullayev ularni 4 guruhga bo'ladi: tazmin T. (T. bog'lanayotgan g'azaldan bayt yoki misra keltirish), ma'naviy T. (pand-nasihatchilik mavzuidagi T.), masnu' T. (she'riy san'atlarga asoslangan T.), matbu' T. (mazmun va shakl birligiga rioya qilish).

T.ning kelib chiqishiga qalam kuchini sinab ko'rish maqsadida buyuk so'z san'atkorlari "panjasiga panja" urish, salaflar yoki zamondosh shoirlarning mashhur she'rlariga javobiya bitish orqali o'z mahoratini shakllantirish, badiiy barkamol asarlar yaratishga intilish va boshqa sabab bo'lgan. T. u yoki bu shoir mahoratini shakllantiribgina qolmay, adabiyot taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki T. vositasida adabiyotga yangi mavzu, g'oya, obraz, tasviriy vositalar, janr va uslub kirib keladi, yangi an'analar paydo bo'ladi.

T. taqlid emas, balki T. bog'lanayotgan asarning mavzu-g'oyasi, shakliyl unsurlarini saqlagan holda, uni mazmun va shakl jihatidan rivojlantirib, o'ziga xos originallikka erishishdir. Boshqacha aytganda, T. adabiy izdoshlik va ijodiy bellashuv bo'lib, u an'ana, yangilik va mahoratning o'zaro omixtalashuvidan tashkil topadi. T. originalligi va shoirning badiiy mahorati b-n baholanishi bejiz emas. T. bog'lanayotgan asar badiiy jihatdan qanchalik barkamol bo'lsa, T. navisning vazifasi shunchalik qiyinlashadi. T. o'zi javob qilingan asarning soyasiga aylanib qolmasligi, balki uning muqobiliga qo'yadigan darajada bo'lishi kerak. Sharq shoirlari T.ni adabiy mahorat maktabi sifatida baholashadi.

Sharq adabiyotida T. shoir iste'dodining mezonini bo'lib kelgan. Uning qaysi mashhur shoirga qanday T. qilganligiga qarab, mahoratiga baho

berganlar. Mumtoz adabiyot nazariyasiga oid asarlarda, adabiy tazkiralarda "falon asarga muvaffaqiyat bilan tatabbu' qildi", "falon asarga hech kim tatabbu' qilolmadi" kabi baholarning uchraishi bejiz emas. M-n, N. "M.N."da Lutfiyning umri oxirida "oftob" radifli forsiy g'azali yozgani, barcha zamondoshlari unga T. bog'lagani, lekin hech qaysisi g'azal matla'sini undan o'tkazib yozolmaganini to'g'risida ma'lumot beradi.

O'zbek adabiyotida T. asosan g'azal janrida rivojlangan bo'lib, T. navislik XII asrda Rabg'uziyning "Qisas ar-Rabg'uziy", Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asarlari ichida kelgan g'azallarga javob yozish b-n boshlagan. M-n, Amiriy "Dahnoma"sida "Muhabbatnoma"dagig'azallarga alohida T.lar bor. N. T. navislikni alohida adabiy yo'nalish darajasiga ko'targan. "D.F."da Hofiz g'azallariga 211 ta, Sa'diyga 22 ta, Xusrav Dehlaviyga 32 ta, Jomiyga 31 ta, Kamol Xo'jandiyga 4 ta, Shayxim Suhayliyga 3 ta, Hasan Dehlaviy, Ahmad Hojibek (Vafoiy), Husayn Boyqaro (Husayniy), Salmon Sovajiy'larga 2 tadan, shuningdek, Sohib Balxiy, Sayfiy, Ismat Buxoriy, Kohiy, Kotibiy, Shohiy Sabzavoriylarga bittadan T. mavjud. XVIII asr oxiri – XIX asr 1-yarmida yashab ijod etgan iste'dodli shoir Kulfat birgina N. g'azallariga 162 ta T. bog'lagan. Bundan tashqari, Hofiz Xorazmiyning Hofiz Sheroziy va Kamol Xo'jandiy, Lutfiyning Hofiz Sheroziy, Sakkokiy va Atoiy, Husayniyning Lutfiy, Bobur, Ubaydiy, Mashrab, Nodira, Munis, Ogahiy va boshqa shoirlarning N., Mashrabning Nasimiy va Lutfiy g'azallariga T.lari mashhur.

Avaz turkum T.lar yaratgan, ya'ni salafining bir she'riga bir necha T. yozgan.

N. "X."si ham buyuk salafariga T. bo'lib, "H.A." – Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror", "Farhod va Shirin" – Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", "Layli va Majnun" – Xoju Kirmoniyning "Gavharnoma", "Sab'ayi sayyor" – Ashraf Marog'iyning "Haft paykar", "Saddi Iskandariy" – Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomayi Iskandariy" dostonlariga nazira tarzida bitilgandir. "L.T." esa Farididdin Attor-

ning “Mantiq ut-tayr” masnaviysiga T. – tarjima-dir. Chunki shoirning o‘zi bunda “tarjuma rasmi bila” javob aytganini alohida ta’kidlaydi, ya’ni bu “asarda naziraviylik xususiyati tarjimaviylik xususiyati bilan uyg‘unlashib ketgan” (S.Olim).

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Файзуллаев Б. Ўзбек шеърятда татаббуъ тарихи ва маҳорат масалалари. НДА. – Т., 2002; Шомухамедов А. Ҳамкорлик самаралари. – Т., 1982; Олим С. “Мантқиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр” қиёсига доир // ЎТА, 2011, 4-сон.

Ab.H., E.O.

“TATABBU’YI AMIR VAFOIY” (q.: tatabbu’) – Ahmadbek Vafoiy g‘azaliga tatabbu’. “D.F.”dagi 554 ta g‘azalning ikkita g‘azaliga N. shunday sarlavha qo‘ygan. Bu holat ushbu she‘rlarning shoir Ahmadbek Vafoiyga payravlik qilib yozilganini anglatadi. Uning g‘azalidan ta’sirlanib, g‘azalning vazn, qofiya, radifni saqlagan holda yozilganini bildiradi. N. Ahmadbek Vafoiyning ikkita g‘azaliga mahorat bilan tatabbu’ bag‘ishlagan. Ulardan biri “O” radifli 9 baytli g‘azaldir. Ikkinchi tatabbu’ esa “Basti” radifli 7 baytli g‘azaliga bitilgan. Ma’lumki, tatabbu’lar g‘azalga sarlavha sifatida beriladi. N. “D.F.”da shu usuldan foydalangan bo‘lib, g‘azal sarlavhasiga “T.A.V.” deb yozgan.

Ahmadbek Vafoiyning asl ismi Ahmad Hojibek, Vafoiy esa uning taxallusidir. Uning tug‘ilgan yili noma’lum, Buxoroda 1496-y.da qatl etilgan. N. “M.N.”da unga bag‘ishlab alohida fiqra yozgan. Ahmadbek Vafoiy temuriylar Uyg‘onish davrining davlat arbobi, lashkarboshisi va shoiri bo‘lgan. U o‘n yil Hirotda, 1496-y.gacha Samarqandda hokimlik qilgan. N. 1465–69-yy.da Samarqandda tahsil olgan vaqtda Ahmad Hojibek unga murabbiy va muqavviylik qilgan.

N. uning “Basti” radifli g‘azalning matla’sini “M.N.”da misol qilib keltirgan. Chunonchi: “... Bu matla’ aningdurkim:

*Girifti joni man az tan ba zulfi purshikan, basti,
Kushodi parda ax ruxsori xesh-u
chashmi man basti.”*

N. tatabbu’si:

*Dilamburdi, baruxchunpardabosadmakrufanbastiy,
Chu duzdon gohi qasdi naqd ro ‘yi xeshtan bastiy.*

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шамухамедов А. Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои. – Т., 1984; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-том. – Т., 1978.

B.R.

“TATABBU’YI MAVLONO SHOHIY” (qarang: tatabbu’) – Mavlono Shohiy Sabzavoriy g‘azaliga tatabbu’. “D.F.”ga kiritilgan 554 ta g‘azalning ikkita g‘azaliga N. tomonidan shunday sarlavha qo‘yilgan. Sarlavhalar mazkur she‘rlarning Temuriylar Uyg‘onish davri adabiy muhitida fors tilida ijod qilgan shoir Mavlono Shohiydan ta’sirlanib, nazira tarzda uning vazni, qofiyasi, radifini saqlagan holda yozilganini bildiradi. N. Mavlono Shohiyning ikkita g‘azaliga tatabbu’ bag‘ishlagan. Ulardan biri “Xud” radifli 7 baytli g‘azaldir. Ikkinchi tatabbu’ esa “Nest” radifli 7 baytli g‘azaliga bitilgan. Ma’lumki, tatabbu’lar g‘azalga sarlavha sifatida berilishi mumkin. N. “D.F.”da shu usuldan unumli foydalangan bo‘lib, g‘azal sarlavhasiga “T.M.Sh.” deb yozgan.

Mavlono Shohiyning asl ismi Amir Oq Malik ibni Jamoluddin Feruzkuhiy, Mir Shohiy uning taxallusidir. 1385–1453-yy.da yashagan. N. “M.N.”da unga bag‘ishlab alohida fiqra yozgan.

N. Mavlono Shohiyning g‘azallariga nima u-n izdoshlik qilib, tatabbu’ bog‘lash sirini “M.N.”da qisman aytgan. N. Mavlono Shohiyning ikkita g‘azaliga yozgan tatabbu’sidan ularning o‘zaro adabiy aloqalari, asarlari, ular yashagan davr yoki hayoti haqida ma’lum ma’noda qimmatli ma’lumot olish mumkin.

“D.F.”da Mavlono Shohiy g‘azaliga yozilgan N. tatabbu’larining matla’sini keltiramiz. “Xud” radifli:

*Fasli bahor-u har kase bo sarvi gulruksori xud,
Man bo dili chun g‘uncha xun dar
furqati dildori xud.*

Yoki “Nest” radifli:

*Peshi chomi purman raxshanda
mahro tob nest,
Sog‘ari xurshedro gar tob hast in ob nest.*

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фониий. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шамухамедов А. Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои. – Т., 1984; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-том. – Т., 1978.

B.R.

TATABBU’YI MAXDUM – “D.F.”da Jomiyning 31 g‘azaliga tatabbu’ va 8 g‘azali tavridagi g‘azallar mavjud. Shulardan biri, N. (Foniy) Jomiyning:

*Zulfi tu bar mah pareshon karda mushki nobro,
Shox-shox afkan bar gul sunbuli serobro...*

matla’si b-n boshlanadigan g‘azaliga ulug‘ shoir quyidagi g‘azalini tatabbu’ qilgan.

Tatabbu’yi Maxdumi Jomiy:

*Az tag‘ori may chunon no‘sham sharobi nobro,
K-abr natvonad zi daryo onchunon burd obro.*

*Dar jafod dorad qaror on chashm-u dar bedod xob,
Z-on ki burdand az dil-u chashmam qaror-u xobro.*

*To qiyomat shomi tanhoyi buvad dar dida xob,
Yak sabo‘hiy mug‘tanam don so‘hbatihabobro.*

*Gar vafo z-ahli zamon xohiy, sharobi la‘l no‘sh,
Z-on ki hargiz kas nadid in gavhari noyobro.*

*Ey, ki go‘y dar javoniy boda no‘sh, inak bubin,
Mast dar dayri mug‘on aftoda shayx-u shobro.*

*Kushtayi on chashmi xunrezam, ki bahri qasdi din,
Karda jo dar ayni mastiy go‘shayi mehrobro.*

*Az dari ahli jahon justan murod az faqr nest,
Vasl xohiy, Foniyo, masdud kun in bobro.*

Tarj.:

*Tiniq mayni may tog‘orasidan
shunday ichamanki,
bulut daryodan suvni shunchalik icholmaydi.*

*U ko‘z jafod qilishga qaror berib,
bedod qilish bilan uyquga ketadi,
shuning uchun ko‘nglim-u ko‘zimdan
qaror-u uyquni olib ketdi.*

*Bir tong paytida do‘stlarning
suhbatini g‘animat bil,
(negaki) qiyomatgacha yolg‘izlik shomida
ko‘z uyquda bo‘ladi.*

*Agar zamon ahlidan vafo istasang la‘ldek may ich,
chunki, bu noyob gavharni hech qachon
kishi ko‘rmagan.*

*Ey, sen, “yoshlikda may ich” deysan, mana endi
mug‘lar dayrida mast bo‘lib yiqilgan
qari-yu yoshni ko‘r.*

*Qon to‘kuvchi ko‘z meni o‘ldirdi, u din qasdida
ayni mastlikda mehrob burchagidan o‘rin olibdi.*

*Jahon ahli eshigidan murod so‘rash faqr shevasi emas,
Foniyo, agar vasl istasang bu eshikni yop.*

Shuningdek, Jomiyning:

*Rezam zi mija kavkab be mohi ruxat shabho,
Torik shabe doram bo in hama kavkabho...*

bayti b-n boshlanadigan g‘azaliga N.:

*Be ro 'yi tu shud tira az ashk maro shabho,
Ravshan nashavad shabho be moh zi kavkabho...*

matla'si b-n boshlanadigan yetti baytli g'azalini tatabbu' qilgan.

N.ning Jomiyga bog'lagan tatabbu'lari yuksak badiiy mahorat b-n yozilganligi u-n ham ular shoir ijodida alohida o'rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. TAT. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Девони Жомий. Жилди дуввум. – Техрон, 1999.

S.R.

TATABBU'YI XOJA – N. “D.F.”da buyuk fors-tojik shoiri Xoja Hofiz Sheroziy – Shamsuddin Muhammad (1325 – Sheroz – 1388)ning g'azallariga eng ko'p tatabbu' bitdi. (q.: tatabbu') Olimlarning hisoblashicha, “D.F.”da Hofizning g'azallari tatabbu'ida 211, tavrida esa 20 g'azal mavjud. Aytish kerakki, N. Hofiz g'azallarining, asosan, tasavvufiy mazmundagilariga T. bog'lagan va g'azallariga “T.X.” kabi sarlavhalar qo'ygan. Shulardan biri Hofiz Sheroziyning o'zbek kitobxonlariga yaxshi tanish bo'lgan:

*Agar on turki Sherozi ba dast orad dili moro,
Ba xoli hinduyash baxsham Samarqand-u Buxororo*

Agar o'sha Sherozlik turk (go'zal) ko'nglimni olsa, qora xoliga Samarqand-u Buxoroni bag'ishlab yuboraman, deb boshlanuvchi g'azaliga N. quyidagicha tatabbu' bitgan:

*Gar on turki Xitoy no'sh sozad jomi sahboro,
Naxust orad so'i mo turktozi qatlu yag'moro.*

Tarj.: Agar u xitoylik turk (mahbub) may jomini ichsa, avval bizning ustimizga ot surib, o'ldirib talon-toroj qiladi.

Mazkur g'azal aruzning *hazaji musammani solim* (ruknlari va taqti'yi: mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun V --- / V --- / V --- / V ---) vaznida yozilgan.

G'azal maqta'sida N. (Foniy) Hofizning mo-hir g'azalnavisligini ta'kidlab, uning g'azallariga tatabbu' qilgani va ma'nolaridan bahramand bo'lganiga ishora qiladi:

*G'azal guftan musallam shud ba Hofiz,
shoyad, ey Foniy,
Namoy choshniy daryuza z-on nazmi jahonoro.*

Tarj.: Hofiz g'azallariga hamma qoyil qolgan, ey Foniy, o'sha jahonni bezatgan nazmdan sen ham bir oz tilanib olsang bo'ladi.

N.ning Hofiz Sheroziy g'azallariga tatabbu'lari yuksak badiiyat va teran mazmunlarga boyli-gi b-n alohida e'tiborga loyiq.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. TAT. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

TATABBUYI XOJA SALMON (q.: tatabbu') – Xoja Salmon she'riga tatabbu'. “D.F.”dagi ikki g'azalga shunday sarlavha qo'yilgan. Bu mazkur she'rlarning mashhur fors shoiri Xoja Salmonga payravlik qilib yozilganini bildiradi. Ulardan biri “Habib” radifli g'azaldir. Ikkinchi tatabbu' Xoja Salmonning “Buvad” radifli g'azaliga bitilgan. Xoja Salmon 1310–1376-yy.da yashagan. Sova shahridan bo'lgani u-n Salmon Sovajiy deb ham ataladi. G'azallar va masnaviyalar bitgan. “Qasidayi masnu” asari mashhur bo'lib, unga katta shuhrat keltirgan. N. yuqorida aytib o'tilgan tatabbu'lardan tashqari Xoja Salmonning tarse'san'ati namunasi bo'lgan quyidagi matla'siga ham tatabbu' qilgan:

*Safoyi savfati ro'yat birext obi bahor.
Havoyi jannati ko'yat bibext mushki totor.*

N. tatabbu'si:

*Chunon vazid ba bo'ston nasmi fasli bahor.
K-az on rasid ba yoron shamimi vasli nigor.*

N.ning yozishicha, Xoja Salmonning yuqoridagi baytiga ko‘p shoirlar tatabbu‘ qilganlar, lekin ularni muvaffaqiyatli chiqqan deb bo‘lmaydi: “Bu matla‘ga tatabbu‘ qilg‘on suxanvorlar va nazmgustarlar chun muqobalada debdurlar, lat yebdurlar”. N. tatabbu‘si esa tarse‘ san‘atining barcha talablariga to‘liq javob beradi hamda shoirning badiiy mahoratini o‘zida namoyon etadi. N.ning “M.L.”da “Basorat ahli mulohaza qilsalar bilurlarki, bu matla‘ tarsi‘ga voqe‘ bo‘lur, aybdin muarro va murassa‘g‘a kelur, e‘tirozdin mubarrodur”, deya o‘zining Xoja Salmon matla‘sig‘a qilgan tatabbu‘sig‘a to‘xtalib o‘tishi bejiz emas.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

TATABBU‘YI XOJA HASAN (q.: tatabbu‘). Hasan Dehlaviy – (1254–1337/38) Najmuddin Hasan. 1280–85-yy.da Xusrav Dehlaviy b-n Multonda Sulton Muhammad xizmatida bo‘lgan. She‘rlar devoni va “Ishqнома” masnaviysi bor. G‘azalda Sa‘diyga ergashgan, u uylanmagan, kambag‘alona hayotni ma‘qul ko‘rgan, qabri Avrangobodda. (q.: Hasan Dehlaviy). “Favoyid ul-fuod” (“Yurak foydalari”) nomli nasriy asari Nizomuddin Avliyo (shoirning piri) ning aytgan so‘zlari majmuasidir. Unda shoir tarjimayi holiga oid ma‘lumotlar ham bor. Kamol Xo‘jandiy, Hiloliy, Binoiy, Mushfiqiy kabi shoirlar unga payravlik qilganlar.

N.ham “N.M.”da uni shayxlar qatorida alohida nomini zikr qilgan va she‘riyatidan bahramand bo‘lgan.

“D.F.”da Hasan Dehlaviyning ikki g‘azaliga N.ning 2 tatabbu‘si keltirilgan. Shulardan biri N. Xoja Hasanning:

*No‘shi labe darrasid, hush biraft az Hasan,
Shukr Xudovandro azhaba annal-hazan...*

matla‘li g‘azaliga quyidagi g‘azalini tatabbu‘ qilgan.

Tatabbu‘yu Xoja Hasan:

*Garchi baloyi xumor kard fuzun huzni man,
Mug‘bachavu may valek azhaba annal-hazan.*

*Har shikani zulfi o‘ joyi hazoron dil ast,
Turfa ki on bandi zulf hast shikan bar shikan.*

*Shabnami xay bar gulash bar shafaq omad nujum,
Ne shafaq-u ne nujum, xuni dil-u ashki man.*

*Bar tani o‘ pirahan hast garon az harir,
Nest ajab, gar zi rashk pora kunam pirahan.*

*Z-otashi ohi dilam hast zabonazabon,
Lab shuda purobila, bin asarash dar dahan.*

*Sinayi man ko‘hi g‘am, mekanam az noxunash,
Bori dilam Besutun, man ba tahash Ko‘hkan.*

*Xisrav-u Hofiz turo, Foniyy, agar hodiand,
Payraviyi Jomiyat hast ba vajhi Hasan.*

Tarj.: Xumor balosi g‘amimni orttirgan bo‘lsa ham, may b-n mug‘bacha bizdan g‘amni ketkazdi. Zulfining har o‘rimi minglarcha dilning maskanidir. Shunisi taajjubki, u zulfing bo‘g‘imi zanjir uzra zanjirdir.

Uning gul yuzidagi ter shabnamlari go‘yo shafaqdagi yulduzlardir, shafaqdagi yulduzlar emas, dilim qoni-yu ko‘zim yoshidir.

Tanida qimmatbaho ipakli ko‘ylagi bo‘lsayu, men uni rashkdan pora qilib, yirtib tashlasam, ajablanmang.

Tilim, dilim o‘tining alangasidir, labimdagi uchuqlar o‘sha o‘tning asaridir.

Ko‘ksim g‘amning tog‘i, uni tirnoq b-n qaziyman, dilim yuki Besutun tog‘i, men uning ostida tog‘ qazuvchi Farhodman.

Ey Foniyy, Xisrav bilan Hofiz senga yo‘l ko‘rsatuvchi bo‘lsalar ham, seni Jomiyga payravliging eng yaxshidir.

Xoja Hasanning boshqa bir g'azali quyidagi bayt b-n boshlanadi:

*Ey munavvar gashta ro 'yi oftob az ro 'yi tu,
Yak dile doram dar o ' sad guna tob az ro 'yi tu...*

N. mazkur g'azalga quyidagi g'azalni tatabbu' qilgan:

*Chun shuda sharmanda ro 'yi oftob az ro 'yi tu,
Boshad on po 'shidanash ro ' dar sahob az ro 'yi tu.*

matla'si b-n boshlanadigan yetti baytli g'azal tatabbu' qilgan. N.ning Xoja Hasanga yozgan tatabbu'lari o'ziga xosligi b-n uning yuksak mahoratidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Девони Ҳасан Санжарий Деҳлавий. Тошбосма. Эрон Миллий Кенгаши кутубхонаси. Китоб рақами. №2422.

S.R.

TATABBU'YI SHAYXI SA'DIY (q.: tatabbu'). N. asarlarida Shayx Sa'diy – (1203–1292, Sheroz)ning nomini va asarlarini hurmat b-n tilga olgan. Yoshligidan uning “Bo'ston” va “Guliston” asarlari hamda devon va qasidaları b-n yaxshi tanish bo'lgan (q.: Sa'diy Sheroziy).

Sa'diy asarlarining keyingi adabiyotga ta'siri g'oyat kuchli bo'lgan. N., “D.F.”da Sa'diyning 22 g'azaliga tatabbu' qilgan va uning g'azallari tavrada 2 g'azali bor. Jumladan, N. S.ning:

*Vah ki gar man boz binam ro 'yi yori xeshro,
To qiyomat shukr go 'yam Kirdugori xeshro...*

bayti b-n boshlanadigan g'azaliga quyidagi g'azalini tatabbu' qilgan.

Tatabbu'yi Shayxi Sa'diy:

*Har gah az tab zard yobam gul 'uzori xeshro,
Dar xazon ro ' karda binam navbahori xeshro.*

*Dar araq aftad, chu jismi notavonash, bingaram
G'arqayi bahri balo joni nizori xeshro.*

*Az harorat chun shavad nozuk tanash dar iztirob,
Kay tavonam bast chashmi ashkbori xeshro?*

*Koshki tabxola az la'lash ba dandon barkanam,
To kunam forig' zi ranjish la'li yori xeshro.*

*Umri man chi-bvad ba umri o ' fizoy, ey sipehr,
To hayot-u jon fido sozam nigori xeshro.*

*Ro 'zgoram tira shud az ranji on mah, kay buvad?
To digar binam safoyi ro 'zgori, xeshro!*

*Foniyo, chun xushtarash yobiy ba rasmi tahniyat,
Barfishon az jon ba poyi o ' nisori xeshro.*

Tarj.: Guluzorimning isitmadan sarg'aygani-ni ko'rgan mahalimda o'z navbahorimni xazonga yuzlangan ko'raman.

Uning notavon jismining terga tushib ketganini ko'rganimda, o'z zaif jonimni balo dengiziga g'arq bo'lgandek ko'raman

Uning nozik tani haroratdan iztirobga tushganda, yosh to'kuvchi ko'zimni qanday yuma olay?

Yorimning la'l labini og'riqdan qutqarish u-n labidan uchug'ini tishim b-n uzib ololsam koshki edi. Ey charx, mening umrim nigorimning umriga ulanganida uning umri talaygina uzayar edi, buning u-n hayotimni ham, jonimni ham fido qilaman.

U oy kasal bo'lgani sababli ro'zgorim qorong'ilashdi, ro'zgorim yorigan chog'ini yana qachon ko'rar ekanman?

Ey Foniyo, kasaldan tuzalganini ko'rsang, mu-borakbod u-n joningni uning oyog'iga nisor qil. Shuningdek, Shayx Sa'diyning:

*In ki tu doriy qiyomat ast, na qomat,
V-in na tabassum, ki mo 'jiz ast-u karomat...*

matla'li g'azaliga N. yetti baytli g'azal tatabbu' qilgan. Uning matla'si quyidagicha:

*Ey ba gahi jilva qomati tu qiyomat,
On qadi ra'no qiyomat ast, na qomat.*

N.ning Shayx Sa'diyga tatabbu'lari o'zining g'oyasi, badiiyati va favqulodda tashbehlari b-n ulug' shoirning ijodida alohida e'tiborga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Саъдий Шерозий. Қўллиёт. 4 жилдлик, 1-жилд. – Душанбе, 1988.

S.R.

TA'DID (ar. – sanoq, miqdor, sanash) – so'z, ibora va gaplarning muayyan tartibda uyushib kelishiga asoslangan lafziy san'at. A.Rustamov T.da faqat ot turkumidagi so'zlar uyushib keldi desa, V.Rahmonov unda barcha turkumdagi so'zlargina emas, balki so'z birikmalari, hatto gaplar ham bir necha marta kelib, o'ziga xos zanjirni hosil qilishini aytadi va o'z fikrini turli shoirlar asarlaridan keltirilgan misollar tahlili vositasida isbotlashga harakat qiladi.

Shoir nimaga urg'u bermoqchi, nimani ta'kidlamoqchi bo'lsa, o'sha so'zlarni uyushtirib qo'llash orqali o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi. Uyushib kelgan so'z va jumlar beixtiyor diqqatni o'ziga jalb etadi. V.Rahmonovning yozishicha: "Ta'did she'riy san'at sifatida shoirlar fikriy mu-shohadalarining mukammalligi va umumiyligi, biror soha yoki hislar dunyosini kengroq qamrab ola bilishlariga ko'maklashadi. Uyushgan so'zlar, birikmalar va gaplar ham intonatsion jihatdan alohida ohang kasb etadi. Uch-to'rt yoki undan ortiq so'z, birikma yoki gaplar uyushuvi kishini bezdirmaydi, aksincha, diqqatini tortadi, o'ylatadi. Chunki ta'didlar gapning biror bo'laginigina uyushtirish bilan cheklanmaydigan; gapning barcha bo'laklariga daxl etadigan usul hisoblanadi".

A.Rustamov bu san'atni uyushtirish deb atashni taklif qiladi.

N. ijodida T. san'atining ham turli ko'rinishdagi go'zal va betakror namunalarini uchratish mumkin. Xususan, "X." dostonlarida shoir bu usuldan keng foydalanadi. M-n:

*Kim ko'ruptur kecha bu yanglig' uzun,
G'am kunidin qarolig' ichra fuzun.*

*Ham qaro, ham uzun-u ham dilband,
Mahvashim sochidin kelib monand.*

*Xizrmonand sabzadin rangi,
Sabzasi, suyi, ko'zgusi, zangi.*

Birikmali T.ga quyidagilar misol bo'la oladi:

*Ne tirikmen, ne o'luk, ne sog', ne bemormen,
Ayta olmankim, firoqingdin ne yanglig' zormen.*

Mana bunday ko'rinishdagi T.larni V.Rahmonov gap T.lar deb hisoblaydi. Lekin bunday gaplar o'ta ixcham bo'lib, ikki-uch so'zdan oshmaydi.

*Erur maqsad – yiroq, vodiy – uzun,
tun – tiyra, yo'l – bo'rtoq,
Bu yo'lda salb etib o'zluk yukin, o'zni sabukbor et.*

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979.

E.O.

TA'LIM-TARBIYA VA ALISHER NAVOIY – ulug' muallim N. deyarli barcha asarlarida shaxsning xulq-atvori, axloqiy xususiyatlari ta'lim-tarbiya orqali shakllanishini, insonning fe'l-atvori o'zicha hosil bo'lmasligi, balki jamiyatdagi ma'lum kishilar jamoasida muayyan axloqiy qoidalar asosida shakllanishini bayon qilgan. U maktabdorlik yoki mudarrislik qilmagan bo'lsa ham, ta'lim va tarbiya borasida juda katta ishlarni amalga oshirgan, juda ko'p fozil kishilarni tarbiyalab yetishtirgan. Mashhur tarixchi Xondamir N.ning yoshlarga bilim va tarbiya berish u-n imkoniyatlar yaratgani haqida, jumladan,

shunday yozgan: *“Atoqli olimlar va hurmatga loyiq san’at ahlining darajalarini ko’tarishda va martabalarini oshirishda qo’lidan kelgani qadar harakat qilib, bunday ishlarga katta ahamiyat berdi. O’quvchilar faqat o’qish bilan mashg’ul bo’lishlari uchun ularga nafaqalar tayin etib, madrasalar bino qildi”*.

N. millatni kamolotga olib boradigan, insonlararo munosabatlarda adolat qaror topishini ta’minlaydigan odamiylikday ulug’ ma’naviy-axloqiy sifatni jamiyat ahlining imkon qadar ko’proq qismida tarkib toptirish kerakligiga urg’u beradi. Darhaqiqat, milliy ma’naviyat millat ahlining qiyofasi va tabiatidagi asl axloqiy va ruhoniylar namoyon qiladi. Uning faoliyati va ijodi to’lig’icha har bir odamni imkon qadar “odamiy”, ya’ni ma’naviyatli qilib shakllantirishga qaratilgan va hech qachon eskirmaydigan hayotiy, axloqiy, shar’iy, falsafiy asoslar bo’lmish Qur’oni Karim va Hadisi shariflarga tayangan. Shuning u-n turkiy millatlar o’z hayotlarining deyarli barcha bosqichlarida N. ijodi mahsullari b-n yuzma-yuz kelaveradi.

N. fanning turli tarmoqlarini – adabiyot, tarix, til bilimlarini: san’atning har xil sohalarini musiqa, rasm, xattotlik, me’morlik va hokazolarni rivojlantirishga harakat qilish b-n birga ana shu sohalarining ijodkorlariga yordamlashgan, qimmatli maslahatlar bergan, ularni rag’batlantirgan. N. ilmiy va adabiy asarlarni yaratishda o’z davridagi olimlar, adiblar va shogirdlariga namuna bo’lgan. Uning, deyarli, barcha asarlari tarbiyaviy-ma’rifiy ahamiyatga ega. Shoirning 5 dostonidan iborat shoh asari “X.”da inson kamolotining barcha masalalari qamrab olingan. Undagi 1-doston – “H.A.” haqiqat, ishonch, ezgulik, sevgi va do’stlikni ulug’lovchi falsafiy asardir. Unda o’sha davr u-n dolzarb axloqiy, tarbiyaviy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar bayon qilingan. Adolat, muruvvat, saxiylik, odob, kamtarlik, qanoat, insof, ishq, vafo, rostgo’ylik, do’stlik, o’zaro yordam va boshqa ajoyib fazilatlar, oddiy mehnatkashning jamiyatdagi o’rni ifodalangan. Ana shu oliyjanob fazilatlar ta’rifida alohida-alohida hikoyalar berilgan.

“F.Sh.” dostonida san’atkor bosh mavzu – ko’mil insonlar ishqini tasvirlash b-n birga yuksak insoniy fazilatlarini ibratomuz ifodalab bergan. Bosh qahramon Farhod – barkamol inson, oqil, zakovatli, yengilmas botir, vafodor do’st, mehnatsevar, bilimdon va xalq hurmatiga sazovor bo’lgan kamtarin bir yigitdir. N. Shopur qiyofasida do’stlikning ajoyib kuchini ko’rsatadi. To’rt yoshidan ko’p ilm va hunarlarni, bir necha tilni o’rgangan Farhod o’zining bilimi, hunarini yurt nafi, xalq foydasi u-n ishlatishga intiladi, quyosh tafti ostida ariq ochayotgan jafokash xalqqa yordam qo’lini cho’zadi. Mehinbonu va Shirin yuksak madaniyatli, axloqli, pok qalbli, iffatli, o’z vatani sevadigan va zakovatli ayollar timsolidir. Umuman, dostonidagi barcha ijobiy timsollar nomusli, sof vijdonli, haqiqiy insonlardir. Dostonda N. yovuz kishilarning adolatsizligi va qabihligini ham tasvirlaydi, zulm va nohaqlikka, aldanchilik va firibgarlikka g’azab-nafrat b-n qaraydi.

“L.M.”da ham samimiy sevgi, aql-zakovat, sadoqat va matonat madh etilgan. Qays – Majnun – shoir, faylasuf, o’zida ijobiy fazilatlarini mujassamlantirgan inson. Layli esa vafodor, zakovatli, pok qalbli qiz. Dostonda bir-biriga ko’ngil qo’ygan yoshlarning sarguzashtlari, g’am-g’ussalari tasvirlangan, o’sha davrdagi haqsizliklar aks ettirilgan.

“X.”ga kiritilgan 4-doston “S.S.” Sharq xalqlari orasida mashhur bo’lgan Bahrom Go’r afsonasi asosida yaratilgan. Unda insonning faoliyati va kurashi, aql va idrok kuchi, kishilarning bir-biriga sadoqati, vafodorligi, samimiy do’stligi, muruvvati kuylanadi. Turli mavzulardagi hikoyalarda ilm-hunar, aql va idrokni jodugarlikka, qalloblikka va haqiqiy insoniy xislatlarni jamiyat ichidagi eng qabih illatlarga: firibgarlik, yolg’onchilik, tuhmat, ig’vogarlikka qarshi qo’yiladi. N. yosh avlodning ilm-hunar o’rgangan va eng yaxshi fazilatlariga ega kishilar bo’lishini orzu qiladi va dostonning tarbiyaviy qimmati ham ana shundadir.

“X.”dagi so’nggi doston – “S.I.”da N.ning ijtimoiy-falsafiy fikrlari, ta’lim-tarbiyaviy qa-

rashlari ifodalangan. Iskandarning tarbiyasi, o'qituvchilari, olimlar haqidagi mushohadalari, faylasuflarning mashvarati, Iskandarning olimlarga savoli va ularning javoblari bayon qilingan.

N. amaliy faoliyatida ham, barcha asarlarida ham Qur'ondagi axloq qoidalariga rioya qilgan. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning eng muhim 41 ta hadislarini nazm rishtasiga osib, "A." asarini yaratgan. Unda insonning barkamoligi masalalari alohida o'rin olgan.

*Kim musulmonlig' aylasa da'vo,
Chin ermas gar fido qilur jonlar,
Ul musulmondururki, solimdur,
Tili-yu ilgidin musulmonlar.*

Ya'ni qo'lidan va tilidan musulmonlarga ozor yetmaydigan haqiqiy musulmondur. Binobarin, Sharq mutafakkirlari tomonidan inson kamolotiga bag'ishlangan va pand-nasihatlarga boy didaktik asarlar yaratishning qadimiy an'anasiga ko'ra yaratilgan "M.Q." asarida N. o'z zamona-sidagi barkamol insonga xos fazilatlarini aks ettirgan. 39 xil ijtimoiy guruhga mansub kishilarning axloq-u odobi haqida so'z yuritgan: butun umrini ilohiyot sirlarini bilishga bag'ishlagan muhaddislarni, kuch-g'ayratini osmon sir-asrorini kashf etishga sarf etgan munajjimlarni, ishq yo'lida jonini fido qilgan kishilarni, el-yurtda obro'qozongan shaxslarni tasvirlab, insonga xos bo'lgan yuksak fazilatlarining maqsad va mohiyatini asoslab berdi. Zotan, "M.Q." N.ning didaktikaga oid asarlaridan eng muhimidir.

Shoir tarbiyaning qudratli qurol ekanini ta'kidlagani holda odamning asliga ham juda ko'p narsa bog'liq ekanini bir umr esda qoladigan yo'sinda yorqin bir tamsil b-n tasvirlaydi. U bir qit'asida tabiatida noinsoniylik hukmron bo'lgan kimsaga tarbiya xayf ekanini, unda ezgu sifatlar shakllantirishga urinish natija bermasligini, bunday kimsalar o'zlarining hayvoniy minazlari iskanjasidan chiqolmasligini o'ta keskin shaklda ifoda qiladi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo'lsin debon,
Chekma mehnat, latif bo'lmas hech kasofat olami.
Kim kuchuk birla xo'tukka qancha qilma tarbiyat,
It bo'lur, dog'i eshshak, bo'lmaslar aslo odami.*

Ulug' mutafakkir ushbu qarashni "M.Q." asarida insonlar hayotini kuzatishdan chiqarilgan falsafiy-pedagogik xulosa sifatida yanada kuchlantirgan holda bayon etadi: "Qobilg'a tarbiyat qilmoq zulmdir va noqobilg'a tarbiyat hayf. Ani adami tarbiyat bila zoye' qilma va munga tarbiyatingni zoye' qilma".

Ta'lim-tarbiyaga katta baho bergan mutafakkirning ta'lim va tarbiya berguvchi shaxslar faoliyatini qadrlashi ham tabiiydir. "M.Q." asarining "Dabiriston ahli zikrida" bobida o'qituvchi mehnatining qanchalik og'ir ekanini: "...har qattig' kishini bir tiftl muhofazati ojiz etar, ul bir surukka ilm va adab o'rgatgay, anga ne etar?" tarzida qayd etadi. Qanchalik kuchli bo'lmasin, kishi ko'pincha o'zining bittagina bolasini eplashdan ojiz qoladi. O'qituvchi esa o'shandiq bolalarning butun bir to'dasiga ilm-u odob o'rgatishning uddasidan chiqadi. Shuning u-n ham shogird ustozni oldida mudom qarzdordir: *Shogird agar shayxulislom, agar qozidur, agar ustod andin rozidur – Tengri rozidur.* Daho shoirning o'zining hech kimnikiga o'xshamagan original xulosasini:

*Haq yo'lida kim senga bir harfo'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

shaklida bitilgan olamaro mashhur fardida yana quvvatlantirgan.

N. nazaricha, maktab xalqqa nur keltiradi, to'g'ri yo'l ko'rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. Mamlakat, xalq u-n maktab g'oyat katta ahamiyatga molik:

*Chu yoshlarga bog'lansa maktab yo'li.
Bo'lur gum ulug'larga mazhab yo'li.*

Maz.: Bolalar uchun maktab bo'lmasa, kattalar ham o'z yo'llaridan adashadilar.

Bu davrda Xuroson va Movarounnahrda qancha maktab bo‘lganligi ma‘lum emas. Ammo Hamidullo Qazviniyning “Nazxat ul-qulub” kitobida ko‘rsatilishicha, XII asrda Hirot shahrining o‘zida 359 ta maktab bo‘lgan. Shunga asosan, XV asrda Hirotidagi maktablar soni bundan kam bo‘lmaganini taxmin etish mumkin. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, xonlar, amirlar va boshqa hukumat ahllari o‘z farzandlari va saroy atrofidagi amaldorlarning bolalari u-n maxsus maktab ochar yoki ular uchun xususiy muallim asrar edilar. Ular madrasa mullavachchalari yoki mullalaridan birini o‘z hovlilari yoki saroylariga taklif etar, bolalarini o‘qitishni amalga oshirish zarurligini hamma vaqt uqtirar edi. N. o‘zining xatlaridan birida: *“Har masjidning imomiga tayin qilsalarkim, ul mahalla ahlining o‘g‘il ushog‘iga maktab tutib nima o‘qitsalar”*, – deydi.

N.ning bu gapidan ochiq ko‘rinadiki, XV asrda Markaziy Osiyo va Xurosondagi maktablar masjidlar yonida ochilgan va ularga o‘sha masjid qavmlarining bolalari qatnagan, maktablarni nazorat qilib turuvchi davlat organlari bo‘lmagan, balki maktablar bevosita shohning har qaysi masjid imomiga farmon berishi yoki mahalla aholisining tashabbusi b-n ochilgan. N. asarlarida o‘z davridagi maktablarning ta‘lim yo tarbiya ishlarini yakdil ifodalagan. Bolalar maktabga qabul qilingach, o‘qituvchi ularga savod o‘rgatish maqsadida, avvalo, arab alifbosi yozilgan taxtachani bergan. Bunday taxtachalar N. davrigacha va undan keyin eski maktablar tugatilgunicha savod o‘rgatish u-n yagona o‘quv quroli bo‘lib kelgan. N. “lavh zabarjad” yoki “lavh muzahhab” yoki “abjad toshi”, – deb atagan taxtachaga har bir maktabdor tomonidan qamish qalamda yirik qilib arab harflarini tartib b-n yozdirilgan. N. iborasi b-n aytganda, “lavh uzra saboq nigor” qilinardi. Harflarning so‘zda talaffuz etilishini o‘rgatish maqsadida taxtaning ikkinchi tomoniga, shu harflarda yasalgan so‘zlar – abjad yozilgan.

N.ning yozishicha, o‘sha davr maktablarida Qur’oni Karimdan tashqari, fors-tojik adabiyotining zabardast siymosi Shayx Sa‘diyning “Gulis-

ton” va “Bo‘ston” asarlari ham o‘qitilgan. Bunday maktablar xalqning savodli va ilmi bo‘lishida muhim rol o‘ynagan. N. madrasa arabchada o‘quv yurti degan ma‘noni bildirishini, bu oliy diniy maktab musulmon dunyosi tarixida dastavval Turonda budda monastirlari “Vixaralar” ta’siri ostida paydo bo‘lganligini, XI asrdan boshlab Islom dinini qabul qilgan boshqa mamlakatlarga ham o‘tganligini, biroq Turkiston va Erondagina o‘zining dastlabki o‘ziga xos belgilari b-n saqlanib qolgani va mustahamlanganini bayon qilgan. Ulug‘ shoir mamlakatni obodonlashtirishga, madrasalar qurishga alohida e‘tibor berdi. U Hirot shahridagi “Injil” anhuri bo‘yida nihoyatda chiroyli “Ixlosiya” madrasasini qurdirgan. Unga nom qo‘yilishi haqida adib bunday deydi: *“Bu madrasakim ulusi ixlosdin yasaldi, “Ixlosiya” ot qo‘yildi”*.

N. chin ixlos b-n qurilgan bu madrasani o‘sha zamonning eng namunali o‘quv maskaniga aylantirish uchun mablag‘ni ayamay, maxsus vaqf mulki belgilagan. O‘z madrasasidagi o‘quvchilarni moddiy jihatdan ta‘minlab turishga harakat qilgan. Madrasadagi o‘quv ishlariga bosh mudarris rahbarlik qilgan, xo‘jalik ishlarini esa mutavalli olib borgan. O‘sha davrda madrasalardagi o‘qish muddati muayyan bo‘lmagan, o‘qish, hatto 20-yillargacha ham cho‘zilgan. Madrasaga o‘qish va yozishni, din qoidalarini bilgan, diniy kitoblarni bemalol mutolaa qila oladigan kishilargina olingan. Ilmga ishtiyoqmand yoshlar har qanday qiyinchiliklarga qaramay, madrasalarda ta‘lim olishga harakat qilgan. N. “H.A.” asarining 2-maqolatida bir ilm tolibining katta umidlar b-n o‘z shahridan yo‘lga chiqib, boshidan kechirgan kulfat va mashaqqatlarini tasvirlaydi. Mazkur sarguzasht o‘sha davrdagi ilm toliblari u-n juda xarakterlidir:

*Zulm durur ushbuki bir notavon,
Ilm tilab shahridin o‘lgay ravon.*

*Egnida avroq-u kitobi aning,
Qilgali tahsil shitobi aning.*

N. zamonida xalq ilm va hunar o‘rganishni istar, lekin xalqning bu istagini amalga oshirish u-n xizmat qiladigan ta’limiy muassasalar oz bo‘lib, shogirdlik yo‘li b-n ilm, hunar va san’at o‘rganish ancha keng tarqalgan edi. Shogirdlar o‘sha davrdagi fan va san’at mutaxassislaridan tabib, kimyogar, shoir, san’atkor, hunarmand, xattot, me’mor va shu kabilardan ilm yoki hunar o‘rganardilar. Hunar-san’at ustalarining shogirdlari, ayniqsa, ko‘p bo‘lar edi.

N. o‘z davridagi maktabdordlardan so‘z yuritib, ayrimlarini bunday ta’riflaydi: “Maktab tutuvchi – gunohsiz yosh bolalarga jafo qiluvchidir... U yosh bolalarni azoblashga rag‘batlantirgan, ularni kaltaklashga o‘rgatgan, o‘zi rahmsiz, miyasi po‘lat va ko‘ngli toshdir. G‘azabidan qoshi chimirilgan, gunohsizlarga achchiqlanishga odatlangandir. Ularning ko‘pchiligida ko‘ngil qattiqligi va tama’ kasalligi oshkor va o‘zlari aql kamligiga giriftor”. N.ning muallimlarga bergan bu tavsifi ularning haqiqiy qiyofasini ochib beradi. Ular bolalarni qo‘rqituv va kaltaklash yo‘li b-n o‘qitganlar. O‘sha davrdagi muallimlar bolalarni kaltaklash, o‘qitishning zarur sharti deb hisoblaganlar. Shuning u-n N. o‘zining amaliy ishlarida ham, badiiy va ilmiy asarlarida ham o‘qituvchi qanday bo‘lishi kerakligi masalasiga alohida e’tibor bergan.

N.ning fikricha, bolalarga tarbiya va ta’lim beradigan kishi ma’lumotli va o‘qitish yo‘llarini biladigan bo‘lishi lozim edi. Adib Qays bilan Laylining domlasini shunday ta’riflaydi: “*U ustodning dars berishda shuhrati juda ketgan edi. U ajoyib kishi qabilada izzat-hurmatli bo‘l, har ishda qabila ahliga yordamlashguvchi ham edi. Zo‘r shon-u shavkatga ega, martabasining yuksakligi ko‘kka teng bir shaxs edi*”. Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, N. yosh avlodni tarbiyalash o‘qitish ishini har qanday tasodifiy kishiga topshirishni qoralagan. U o‘qituvchiga eng yuksak talablar qo‘ygan. Bolani tarbiyalash va unga ilm berish, uning qobiliyatini o‘stirish u-n nihoyatda bilimdon va usta tarbiyachi bo‘lishi kerakligini, bolalarga ta’lim-tarbiya beradigan o‘qituvchilar yoshlarga ilm, odob o‘rgatish ma-

horatiga ega bo‘lishi, o‘qitish yo‘llarini yaxshi bilishi lozim va zarurligini uqtirgan.

Odam borlig‘ini tashkil etgan jasad, jon va ruh singari uch birlikka mos ravishda Alloh tomonidan unga jismoniy, nafsoniy va ruhoniylar ham berilgan. Bu sifatlar uyg‘unligi ham insonni o‘z-o‘zidan mukarram-u mo‘tabar qilolmaydi. Demak, odam odamiylar darajasiga yetishish u-n o‘z ma’naviy dunyosini poklashi kerak bo‘ladi. Bu esa oson yuz beradigan jarayon emas:

*Tuxm yerga tushib, chechak bo‘ldi,
Qurt jondan kechib, ipak bo‘ldi.*

*Lola tuxmicha g‘ayrating yo‘qmi?
Pilla qurticha himmating yo‘qmi?*

Lola urug‘i yerga tushib, qobig‘ini qurbon qila bilgani u-n chechakka, pilla qurti jonidan kecha olgani sabab ipakka aylangani kabi odam ham o‘z nafsini, lazzatga o‘chligini yenga olsagina, yuksaladi, odamiylar martabasiga ega bo‘ladi. Har bir alohida insonning ham, har qanday jamiyatning ham, butun kishilikning ham qanday xulqiy sifatlarga, tafakkur yo‘nalishiga ega bo‘lishi tayanadigan ma’naviy hadaflariga bog‘liq.

N.ning vatan tuyg‘usi – g‘oyat teran va ko‘p qirrali sezim. Mutafakkir vatanni vatandoshlarga qarshi qo‘ymaydi, yurtni yurt ahliidan tashqarida tasavvur etmaydi vatanni odamdan aziz ko‘rmaydi. Uningcha, vatan – millat ahlini baxtli qilishga mas’ul. Shoir nazdida, vatan ko‘ngilga ko‘chmay, tuproqdan iborat bir makon o‘laroq yurakdan tashqarida qolsa, vatan egalari o‘z vatamlari ichra vatansiz bo‘lib, u singari:

*Navoiy, vatan bo‘ldi manzil manga,
Bu manzildan ammo ne hosil manga? –*

deya anduh chekishlari mumkinligini va buning og‘ir insoniy ko‘rgulik ekanini qayd etadi.

N. tarbiyani yomondan yaxshi, haromdan halol yasash qudratiga ega bo‘lgan ma’naviy-pedagogik vosita deb biladi. Tarbiyaning kuchidan to‘g‘ri foydalanish jamiyat a‘zolari ma’naviyatining yuksalishiga xizmat qilishi haqida obrazli yo‘sinda:

*Itga taallumda chu bo'ldi kamol,
Sayd aning og'zidin o'ldi halol, –*

deb yozadi. Bu misralarda aslida og'zi tekkan narsa harom sanalib, qatron qilinishi kerak bo'lgan ov iti azbaroyi tarbiya ko'rganligi tufayli u og'zida tishlab keltirgan o'lja halol hisoblangani kabi odam tarbiya sababli yuksak darajalarga ko'tarilishi, tarbiyasizlik esa uni odamlilik martabasidan ayirishi mumkinligi betakror poetik shaklda aks ettirilgan.

Buyuk shoir “H.A.” dostonining “So‘z ta’rifida” bobida ham tarbiya odamni yuksaltirishi, unga yoqimli ko‘rinish baxsh etishini ta’sirli timsollar orqali tasvir qiladi:

*Vard-u shajar shohid erur bog' aro,
Lek o'tun silkidadur tog' aro.*

*Munda parishonlig'i noxush qilib,
Anda murattablig'i dilkash qilib.*

Mutafakkir shoir ayni bir xil og'ochlar va gullar bog'da ham, tog'da ham o'sishini, bog'dagi og'ochu chechaklar go'zallik yaratsa, tog'da ular o'tin qatorida ko'rinishini tasvirlash orqali tarbiyaning inson hayotidagi tengsiz o'rnini ko'rsatib bergan. Ya'ni o'sha og'och-u gullar bog'da tarbiya ko'rgan, bog'bon ularga tartib bergan, shu bois ular – chiroyli. Tog'dagi og'och-u gullar esa tarbiya ko'rmagan, o'z hollaricha tartibsiz o'sib yotadi. Tarbiya ko'rmaganlik sabab ular o'tin qatorida qabul qilinadi, ya'ni qadrsizdir.

N.ning bu qarashlari milliy ta'lim-tarbiya tizimiga falsafiy-nazariy asos deyish mumkin. Agar ta'lim-tarbiya jarayoni buyuk mutafakkir qayd etgan jihatlarni hisobga olgan holda tashkil etilsa, kutilgan pedagogik samaraga erishiladi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011; Ёўлдошев Қ. Ўзлик йўли. Аlisher Navoi. 2021; Толаметов А. Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида. <https://znanio.ru/media/alisher-navoi-j-talim-tarbiya-hakida-na-uzbekskom-256407>.

S.O'.

TA'RIZ (ar. – ishorali so‘z aytish, kinoya bilan so‘zlash) – maqtab turib, fosh qilishga asoslangan ma'naviy san'at. Bunda shoir go'yoki birovni maqtayotganday bo'lsa-da, aslida uning kirdikorlarini fosh qiladi, kinoya va kesatish orqali qahramonining asl basharasini ochib tashlaydi. Shuning u-n ham V.Rahmonov uni maqtab turib, yer b-n yakson qilish, deb lutf etadi: “Chunki bundagi maqtov eng kuchli hajv vazifasini bajaradi”. Sababi, bu san'atda so‘z ma'nosida qo'llanmay, kinoya, kesatish, piching, ishora ohangi etakchi bo'ladi. Atoullah Husayniy ta'biri b-n aytganda, “ta'riz lafzning ko'rsatishi, aning iste'moliga ko'ra emas, balki aning ishorasig'a va ibora tuzilushig'a ko'ra bo'lurin bildirur”.

N. ijodida T. san'atining ham go'zal va rangbarang ko'rinishlariga duch kelamiz. Bu san'at, xususan, dostonlarida ko'p uchraydi. M-n, Farhod Shirinning o'zini ko'rmay, va'dasini olmay, bor-yo'g'i ta'rifini eshitib, g'oyibona oshiq bo'lgan Eron shohi Xisrav Parvezning sevgisiga zo'rlik b-n erishmoqchi bo'lib, uning mamlakatiga bostirib kirgani, shunda ham halol kuch b-n g'alaba qozonolmagach, uni makr b-n hiyla tuzog'iga tushirganini aytib turib, uni mana bunday so'zlar b-n “olqishlaydi”:

*Adolat ushbu bo'lg'ay, lavhashalloh!
Shijoat muncha bo'lg'ay, borakalloh!*

Baytda “adolat” va “shijoat” so'zlari teskari ma'nosida qo'llanib, adolat – zulm, shijoat – o'zlik ma'nosida kelayapti.

Yoki “L.T.”dagi bir hikoyat shunday boshlanadi:

*Bor edi bir pahlavoni zo'rgar,
Behunarlig' fannida sohibhunar.*

Bu yerda “sohibhunar” teskari ma'noda qo'llanib, qo'lidan ish kelmaydiganlarning eng yetuigi ma'nosida qo'llanyapti.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Атоуллоҳ

Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

Е.О.

TAFRE' (ar. – tarmoqlanish, shoxlash) – badiiy nutqni mubolag'a va tashbeh vositasida go'zal va ta'sirchan ifodalash usullaridan biri. Bunda shoir hayotiy biror hodisa yo holatni tasvirlay turib, uni o'ziga o'xshash, lekin aloqasi bo'lmagan hodisa yo holat b-n qiyoslaydi va bunga ishon-tirmoqchi bo'ladi. Ayni jihatdan u husni ta'ilga o'xshab ketadi. Ma'lumki, bu san'atda muallif o'z fikrini aslida yolg'on bo'lsa-da, lekin go'zal dalil b-n asoslashga harakat qiladi. Yolg'onligini bilib tursa-da, o'quvchining unga ishongisi keladi, chunki bu yolg'on tasvir manbayining haqiqiy ko'rinishidan bir necha barobar chiroyli va jozibador. T.da esa shoir o'z talqini har qancha to'g'ri deb turib olmasin, o'quvchi bunday bo'lishiga ishonmaydi, faqat favqulodda mubolag'ali tasvirdan hayratga tushib, uni badiiyat namunasi o'laroq qabul qiladi. Bu mubolag'aning g'uluv turiga o'xshab ketadi. N. ijodida T.ning ham ko'plab betakror namunalarini ko'rishimiz mumkin. M-n, u yozadi:

*O'rtanib jismim, balo dashtida sargardon kezar,
Shu'ladin tarkib topqon bo'yla kim ko'rmish quyun.*

Maz.: Balo dashtida mening o'rtanib yongan jismim sargardon kezadi – boshdan-oyoq shu'ladan tarkib topqon bunday quyunni ko'rgan kishi bormi?

O'z-o'zidan, bunday bo'lishiga birov ishonmaydi. Lekin mubolag'ali tashbehning favqulodda ohorli va go'zalligi kishini tang qoldiradi va beixtiyor shoirning beqiyos mahoratiga qoyil qolasiz.

*Charx yog'dursa kavokibni, sirishkimcha emas,
Qayda daryo bila teng bo'lg'ani bordir shudrun.*

Maz.: Agarda falak yulduzlarini yerga yog'dirsa, mening to'kilgan ko'z yoshlarimcha bo'

lolmaydi. Shudring sira daryo bilan teng bo'lganmi?

Bunday dahshatli tasvirlar shoir taxayyulining naqadar cheksizligini ko'rsatadi. Beqiyos xayolot mahsullari bo'lgan bunday badiiy yuksak tashbeh-u mubolag'alar o'zining tengsiz estetik ta'siri bilan o'quvchida so'zning bemsil qudratiga hayrat uyg'otadi. Badiiy so'zning oddiy so'zdan nechog'lik baland turishini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуронон Д., Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.*

Е.О.

TAFT (f. – issiqlik, harorat) – Yazd viloyatiga qarashli qadimiy shaharcha, “Tafti nasiriy” deb ham atalgan. T. Faxriobod, Sangiston va Sherko'h tog'lari ustida joylashgan, suvi buloq suvi, havosi musaffo va issiq, yoqimli shamoli esib turadi, serhosil yerlaridan g'alla, paxta va turli mevalar olinadi, o'zining “Taftiy” gilami va shirindan shakar mevalari b-n mashhur.

T. alloma Sa'duddin Mas'ud ibn Umar ibn Abdulloh, Hiraviyning (722/ 1322) tug'ilgan yurti.

N. “M.N.”da Sharafuddin Ali Yazdiy haqida ma'lumot berarkan, shunday yozadi “...Iroqqa borurda Tafttakim, Mavlononing muvalladidir...”

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деххудо. Лугатнома. 5-жилд. – Техрон, 1998.*

Muh.A.

TAFTAZONIY AHMAD – N.ning mashhur zamondoshlaridan biri, shayxulislom. U o'zining “Sharhi faroiz” nomli asarini N.ga bag'ishlagan. Bu haqda, tarixiy manbalarda ma'lumotlar bor.

N.ning sharaffli nomiga zamondosh olimlar tomonidan tasnif qilingan kitoblar xususida Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida yozilgan va ularning ro‘yxati ham keltirilgan. “Habib ussiyar” kitobida esa Xondamir T.A. to‘g‘risida quyidagilarni bayon etgan: “Olam maydonining allomasi va odam farzandlarining pushti-panohi bo‘lib, o‘zining o‘ta dindorligi va halolligi bilan tanilgan hamda o‘ta diyonatligi va noma‘qul narsalardan o‘zini qattiq tiyishi bilan mashhur edi. Tafsiir, hadis va fiqh ilmlarida tengsiz, boshqa aqliy va naqliy fanlarda esa zamonaning aksariyat olimlaridan ustun edi”.

Ul janob padari buzrukvori Mavlono Qutbiddin Yahyo ibn Mavlono Sa‘diddin Mas‘ud at-Taftazoniy vafotidan so‘ng shayxulislomlik vazifasini bajarishga kirishdi va qariyb o‘ttiz yilga yaqin muddat davomida Xuroson mamlakatida pokiza shariat poydevorlarini mustahkamlash ishi b-n shug‘ullandi.

T.A. (hijriy-qamariy) 916-y.ning ramazon (mil. 1510-y.ning dekabr) oyida unga g‘arazi bo‘lgan kishilarning chaquvi b-n shohlikning saodatli namunasining (Ismoil Safaviy) ul janobni jazolash va ishdan chetlatish to‘g‘risidagi muborak farmoni chiqdi. Ul hazrat o‘sha kunlari taqdir podshohining amri b-n oxirat olamiga safar qildi.

Hirost shahri jome‘ masjidida yaqinida, Xalifaton darvozasi atrofida joylashgan madrasa janob shayxulislom tomonidan qurilgan binolar jumlasiga kiradi.

Ul janob tomonidan yozilgan ba‘zi risolalar va turli ilm sohalariga oid asarlarga bitilgan izohlar ilm toliblari orasida mashhur, ushbu risolalarda bayon etilgan mavzular esa ko‘ngillar lavhlariga naqshlangandir.

“Boburnoma” asarida T.A. haqida batafsilroq ma‘lumotlar berilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Majoлис ун-нафосис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар)

4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наирга тайёрлаган // – Техрон, 1954; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Ражабова Б. Навоийнинг шахсий кутубхонаси // Сўзлар билан сўзлашув. – Т., 2023.

K.R., B.R.

TAXTI SARIPULI SANGKASHON – N. Hirost shahri atrofida bir qator bog‘lar yaratgan bo‘lib, T.S.S. shular ichida eng go‘zali hisoblanadi. Xondamir bihisht nishonli bunday sayrgoh butun Xurosonda topilmasligini aytadi.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

TAXTIRAVON (f.) – yuruvchi taxt. Sa-far chog‘ida oliy martabali shaxslar o‘tqazilib, sopi yelkaga qo‘yib ko‘tariladigan yoki fil ustiga o‘rnatiladigan zambil. Qadimgi va o‘rta asr Sharq mamlakatlarida 2 uzun yog‘ochga o‘rnatilib ko‘tarib yuriladigan o‘rindi. 2 uchi-dan 2 kishi ko‘tarib yurgan. T.da podsho, xon, amir, lashkarboshi, turli amaldorlar, shuningdek, malikalar, badavlat xonadonlarga mansub ayollarga xizmat ko‘rsatilgan. T. keyinchalik Sharqdan G‘arb mamlakatlariga, xususan, Yunonistonga (mil. av. IV asr), Rimga (mil. av. I asr) o‘tgan. Dastlab T.dan ayollar va bemorlar foydalanishgan. Rim imperiyasida dabdabozlik belgisi hisoblangan (serhasham bezatilgan, ko‘tarib yuruvchining tashqi qiyofasi, kiyimi bir xil bo‘lishiga e‘tibor berilgan). Majoziy osmon. Sulaymon (a.s.)ning taxtini ham aytadilar. Chiroyli yurishli otga ham ishora qiladilar. Banot ush-na‘sh turkumidagi 4 na‘sh yulduzi ham ko‘zda tutiladi. T. iborasi N.ning “S.S.” dostonida uchraydi. 2-iqlim yo‘lidan kelgan musofir sariq qasrda o‘tirgan shoh Bahromga Zayd va Zahhob hikoyatini so‘zlab beradi. Hikoya qahramoni Zahhob zargar donishmand, fozil, muhandislikda tengi yo‘q ham nihoyatda ayyor edi. U shohning ko‘nglini olish u-n kun-u tun ishlab, oltindan taxt yasaydi. 8 zinali bu taxtga shoh oyoq qo‘ygani-da, zinalar paydo bo‘ladi, so‘ngra yig‘iladi.

*Bermagay el chekarga tab-u tavon,
Bu ekin olam ichra "taxti ravon".*

Shoirning bu xayoliy taxti hozirgi lift, eskolatorlarni eslatadi. Bu esa N. dahosining teranligini, uning tafakkur olami naqadar kengligini, kashfiyotchi olim bo'lganiga ochiq dalildir.

Ad.: Алишер Навоий. Сабаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Фарҳанги забони тоҷик. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т., 1984; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Т., 2008.

E.O.

TAXTI XOTUN – Murg'ob b-n Balx viloyati oralig'idagi joy. Sulton Husayn Boyqaro va unga qarshi bosh ko'targan Darvesh Alibek o'rtasidagi yarashuv shu yerda amalga oshirilgan. Bu haqda "Habib us-siyar" muallifi kitobning "Amir Nizomiddin Darveshali kitobdorning ahvol sahifasida nifoq asarlarning paydo bo'lishi va Xoqon Mansurning Balxga kirishi qissasi" nomli faslida batafsil ma'lumot bergan. Ma'lumki, Darvesh Ali isyon ko'targanda Sulton Husayn mirzo N. dan ranjigan, chunki shoirning dushmanlari unga Darvesh Ali bu ishni akasining maslahati b-n qilgan, deb uqtirgan edilar. Shoh huzuriga kelgan N. bu gaplarni eshitib qattiq ta'sirlangan. Shunda N.ning yaqin kishilaridan bo'lgan Xoja Dehdor zakiylik b-n vaziyatni yumshatishga erishgan va Darvesh Aliga nasihat qilish hamda itoatga keltirish u-n Balxga borishga ruxsat olgan.

Xoja Dehdor yo'lga chiqqandan so'ng Sulton Husayn, N. va boshqa amirlar katta lashkar b-n Murg'obga kelgan. So'ngra yurishini davom ettirib, Balx chegarasiga yaqin T.X. mavzesida to'xtagan. Bu orada Xoja Dehdor Darvesh Alibek b-n uchrashib, uni isyon yo'lidan qaytishga, shohga itoat etishiga ko'ndirgan. Ular birgalikda T.X.ga yo'l olganlar. O'rduga uch farsah qolganda Xoja Dehdor Darvesh Alini bir joyga tushirib, o'zi shoh

huzuriga kelgan. Sulton Husayn Darvesh Alining itoatga kelganidan mamnun bo'lib, "Biz uning gunohlarini afv qildik, hech qanday xavotirsiz huzurimizga kelaversin", – degan. Shundan so'ng Xoja Dehdor Darvesh Alini T.X.ga olib kelgan va yarashish sodir bo'lib, Darvesh Ali yana ulug' amirlar qatoridan o'rin olgan.

Mazkur joyning T.X. deb atalishi qadimda hukmronlik qilgan turkiy sulolalarga mansub ayollardan biri b-n bog'liq bo'lishi kerak. Chunki o'tmishda "xotun" so'zi turkiy malikalarning unvoni sifatida qo'llangan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Фиёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2013.

Q.E.

TASHBEH (ar. – o'xshatish) – ikki narsa, holat, tushuncha, harakat, hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularni bir-biriga qiyoslash orqali o'ziga xos belgi-xususiyatini aniqroq, yorqinroq, to'laroq, bo'rttiribroq ko'rsatishga asoslangan ma'naviy san'at. Badiiy tafakkurning dastlabki unsurlaridan bo'lgan T.ni so'z san'ati darajasiga ko'tarila borganda paydo bo'lgan birinchi san'at deyish mumkin. Uning ilk namunalari xalq og'zaki ijodiga mansub asarlar orqali yetib kelgan. Keyinchalik T. asosida istiora, tashbeh, mu-bolag'a, ruju', tajnis, iyhom kabi ko'plab san'atlar paydo bo'lgan. Boshqa san'atlar b-n omixta holda kelishi ham buning isbotidir.

T.dan maqsad tasvir obyektini yoki uning biror xususiyatini yorqinroq tasvirlash va chuqurroq ochib berishdan iborat bo'lib, u muallifga o'z fikr-u mushohadalari, tuyg'u-kechinmalari, zavq-u ta-assurotlarini obrazli yo'sinda go'zal va ta'sirchan ifodalash beqiyos imkoniyatlar yaratadi.

T. – badiiylikning asosiy sharti. T. bo'lmasa, badiiy so'zning o'zi bo'lmaydi. Shuning u-n ham asrlar davomida bir-biridan ohorli va betakror, ba'zida favqulodda go'zal T.larning butun bir xazinasi yaratganlarki, ularning "xilma-xil ko'rinishlari badiiy tafakkurning ajoyib kashfiyoti hisoblanadi".

T. to'rt qismdan tashkil topadi: 1) mushabbah – o'xshatilgan narsa; 2) mashabbah un-bih (o'xshayotgan narsa); 3) odoti (vositayi) T. – o'xshatish vositasi; 4) vajhi tashbeh – o'xshatish sababi. Mumtoz she'riyatda T. ko'pincha *-dek (-day)* qo'shimchasi, *kabi, misli, yanglig', monandi, andoqki, chu, xuddi, go'yo, bamisoli* kabi ko'makchilar yordamida yuzaga keladi. M-n:

*Yugurur har kirpikimga ortilib bir qatra yosh,
Sho'x yoshlardekki, o'ynarlar
chubuq markab qilib.*

Bu yerda mushabbah – ko'z yoshi; mushabbah un-bih – sho'x yoshlar, T. vositasi – *-dek* qo'shimchasi, o'xshatish sababi – yuguriklik, ya'ni kiprikka osilib yugurgan ko'z yoshi xivich otga minib chopgan yosh bolaga o'xshatilayapti.

Bu yerda T. bir qator boshqa san'atlar b-n birgalikda kelyapti: yosh so'zining ko'z yoshi va yosh bolani bildirib kelayotganida tajnis, ko'z yoshining bolaga o'xshab yugurishida tashxis va mubolag'a san'atlari mavjud va h.k.

T. haqiqiy va majoziy deb ham ba'zida tasniflanadi: o'xshatish hayotiy asosga tayansa, haqiqiy, xayoliy narsa qiyoslansa, majoziy deyiladi.

N. tashbehleri hamisha o'zining hayotiyligi b-n ajralib turadi: u tevarak-atrofdagi hamma ko'rib, lekin hech kim e'tibor bermaydigan narsa-hodisalardan o'z fikrini go'zal va ta'sirchan shaklda ifodalash u-n favqulodda ajoyib va ohorli qiyoslar, o'xshatishlar topadi:

*Andoq ko'rundi sabza arosinda lolalar
Kim, sabzaxatlar ilgida oltun piyolalar.*

Bu yerda maysalar ichra yashnab turgan lolalar qo'lida oltin piyola tutgan go'zallarga o'xshatilyapti.

Shoirning haqiqiy shoirligi aslida u yoki bu narsani o'zining qanchalik munosib o'xshashini topib, go'zal va ohorli T.lar vositasida tasvirlashida namoyon bo'ladi.

T. yana to'liq (T.i tom) va to'liq bo'lmagan T.ga ham ajratiladi: T. qilinayotgan narsa-hodisa

bir-biriga hamma jihatdan o'xshatilsa to'liq T., ularning ayrim belgi-xususiyatlarigina nazarda tutilsa, to'liq bo'lmagan T. deb yuritiladi.

T. adabiyotda keng qo'llangani, uning rang-barang xillari kashf etilgani jihatidan ilmi bade'da 5, 7, hatto 9 turi tasnif qilinadi:

1. T.i mutlaq (doimiy o'xshatish; bu T.i sarif (ochiq o'xshatish), T.i tom (to'liq o'xshatish) deb ham yuritiladi. Bunda o'xshatish unsurlari to'liq qatnashadi.

*Orazin yopqoch, ko'zumdin
sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz
nihon bo'lg'och quyosh.*

2. T.i kinoyat (kinoya yo'li bilan o'xshatish). Bunda o'xshatish unsurlaridan faqat bittasi mushabbah un-bih ishtirok etadi: mushabbah ma'nosi ishora yo'li b-n unga ko'chiriladi. Ayni jihatdan u istioraga o'xshab ketadi. Zero, Atulloh Husayniyning yozishicha, T.i kinoyatda "bir nimani derlar, lekin andin o'zga nimani iroda qilurlar". M-n, mumtoz she'riyatda ma'shuqaning ko'zini kiyikka, yuzini gulzorga o'xshatish an'anaviy T.lardan hisoblanadi. Quyidagi baytda N. istiora yo'li b-n g'izol deganda yorning ko'zi, gulzor deganda yuzini ko'zda tutgan:

*Sho'x ikki g'izolingni noz uyqusidin uyg'at,
To uyqulari ketsun, gulzor ichida o'ynat.*

3. T.i mashrut (shartli o'xshatish). Bunda shoir ikki narsa-hodisani bir-biriga ma'lum shart asosida o'xshatadi, ya'ni T.i mashrut yuzaga chiqishi u-n o'sha shart amalga oshirilishi lozim bo'ladi. Bunda *-sa, -ganda* kabi shart qo'shimchalari, *agar (ar, gar, agarda)* yuklamasi ishtirok etadi.

*Og'iz ichra tilingdek g'unchada
gulbargi tar bo'lg'ay,
Vale bu shart ilakim,
bargi gul ichra shakar bo'lg'ay.*

4. T.i tasviyat (barobar o'xshatish). Bu ikki narsani bir narsaga o'xshatishdir. Ya'ni shoir o'zidan bir nimani va tasvir obyektidan bir belgini olib, ikkisini bir narsaga o'xshatadi. M-n, quyidagi baytda N. o'zining ko'z yoshi va ma'shuqanining tishini durga o'xshatadi:

Tishning shavqida g'altonlik aro

yuz go'shada qolg'ay,

Agar inju o'zin solsa duri ashkim qatorinda.

5. T.i aks (teskari o'xshatish). Bunda shoir bor narsani ikkinchisiga o'xshatar ekan, o'z T.i-dan qanoatlanmay, endi keyingisini avvalgisiga qiyos qiladi. Buni T.i ma'kus ham deydilar. Boshqacha aytganda, avval mushabbah bo'lgan so'z keyin mushabbah un-bih, mushabbah un-bih esa mushabbahga aylanadi. N.ning quyidagi ruboiysi buning yorqin misolidir:

Suv ko'zqusini bog' aro aylarda shitob,

Simob qilur erdi taharrux bila tob.

Day qildi bu simobni andoq ko'zgu –

Kim, ko'zgu aning qoshida bo'lgay simob.

6. T.i izmor (yashirin o'xshatish. Bu T.i muzmar deb ham yuritiladi). Bu zimdan o'xshatish usuli bo'lib, atamaning asosida ham zamirida o'xshatish bor, degan ma'no yotadi. Shuning u-n ham Atoullloh Husayniy uni ko'ngilda saqlamoq deb izohlaydi. Chunki bunda shoir zohiran o'xshatishni maqsad qilib olmagandek bo'lib ko'rinsa-da, aslida uning maqsadi o'xshatish bo'ladi. Lekin T. boshqa maqsad b-n go'yo pardalanadi. Muallif o'zini bilmaganga, hayron bo'lganga soladi. Ayni jihatdan u taajjub, tajohul ul-orif, husni ta'lil kabi san'atlarga o'xshab ketadi, to'g'rirog'i, ular asosida T.i izmor bo'ladi. M-n, quyidagi bayt butunlay boshqa mazmunda bo'lib, unda shoir mahbubaning yuzini gul bargiga, uning yuzidagi terni esa gulobga o'xshatadi:

Yuzida terni ko'rub o'lsam, ey rafiq, meni

Gulob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg'il.

7. T.i tafzil (chekinish yo'li bilan o'xshatish). Bunda shoir bir narsani ikkinchi bir narsaga o'xshatadi-da, keyin bu fikridan qaytib, o'xshatilgan narsani o'xshagan narsadan ustun qo'yadi, go'yo uning bir qusuri bunga yo'l qo'ymaydi.

8. T.i musalsal (ketma-ket o'xshatish). Shoir biror narsani bo'rttirib tasvirlash maqsadida uni birin-ketin bir nechta narsaga qiyos qiladi. Bunday o'xshatishda mushabbah bitta, mushabbah un-bih bir nechta bo'ladi.

Zavraq ichra ul quyosh sayr aylamas Jayhun aro,

Axtari sa'di hilol ichra kezar gardun aro.

Anglamon Jayhunda ul oy kema birla sayr etar;

Yo hilol-u mehr aksin el ko'rar Jayhun aro.

9. T.i mo'kad (ta'kid yo'li bilan o'xshatish). Bunda o'xshatish qo'shimchasi ishlatilmasligi, o'xshatilgan va o'xshagan narsa hukm-u mahkum (ega + ot-kesim) tarzida kelishi jihatidan u yopiq T. ham deyiladi. Boshqacha aytganda, kesim vazifasidagi mushabbah un-bih mushabbah haqidagi hukmini tasdiqlaydi. M-n:

Chug'z bo'lmish ganji vasling

shavqidin ko'nglim qushi,

Zaxmi ko'p ko'ngul uyi ul chug'zning vayronidir.

N. ijodida T.ning ushbu barcha ko'rinishlarini ko'p uchratish mumkin. Shu b-n birga, san'atkor asarlarida bu tasniflarga bo'y bermaydigan o'ziga xos, yangicha ko'rinishlardagi T.lar ham talay. Bu hol shoir ijodida T., uning turlari, qo'llanish va usullari, bu boradagi an'ana va o'ziga xoslikni alohida o'rganishni taqozo etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжан. – Душанбе, 1991; Шайх Аҳмад ибн Худойдон Тарозий. Фунун ул-балого // Ўзбек тили ва адабиёти; 2002; Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А.

Рустамов тарж). – Т., 1981; *Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги.* – Т., 2006; *Раҳмонов В. Шеър санъатлари.* – Т., 2001; *Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик лугати.* – Т., 2010.

Е.О.

TASHXIS (ar. – shaxslantirish) – narsa-hodisalarni jonlantirib, ularga insonga xos xususiyatlarni berishdan iborat san’at. Xalq og’zaki ijodiga xos bo’lgan bu qadimiy usul yozma adabiyotda ham faol qo’llanadi. Bunda koinotdagi hamma narsa – hayvonlar-u qushlar-u hasharotlardan tortib, daraxt-u giyohlargacha, yer yuzidagi narsa-hodisalardan samoviy jismlargacha – hamma-hammasi jonlantiriladi. Y.Is’hoqovning yozishicha: “Bunday tasvir tasodifiy bo’lmay, tasvir obyekt bo’lmish hayvon, o’simlik yoki ashyoning biror belgisi bilan inson xususiyati yoxud fe’l-atvori o’rtasidagi qandaydir ramziy o’xshashlikka asoslanadi. Masalan, yog’in bulutning yig’isiga, momoqaldiroq osmonning oh-u nolasiga nisbat berilar ekan, ularning zaminida tashbehiy-istoraviy aloqa yotadi”.

N. ijodida T. san’atiga ham ko’p duch kelamiz. Bu san’at buyuk so’z san’atkori “ijodidagi ramziy tasvirning yorqin ko’rinishlaridan bo’lib, shoirning mushohada quvvati va poetik mahoratining yuksakligini ko’rsatadi”. M-n:

Yangi oyni qoshing go’yo qulum
debtur hilol otlig,
Qadi ta’zim uchun xamdur; bo’lub bu
nuktadin mamnun.

Bu yerda hilol jonlantirilib, insonga o’xshab ta’zim qildirilmoqda.

Quyidagi baytda esa sabo jonlantirilib, u g’unchaning yoqasini yirtib, qo’ynini harchand axtarmasin, mahbubaning jonbaxsh kalomidek so’z gavharini topmaganligi aytilmoqda:

Kaloming gavharidek topmamish, garchi sabo ilgi
Yoqasin g’unchaning yirtib,
nechakim qo’ynin axtarmish.

Ishqing etagin jon iligi birla tutubmen, – deb ushbu misrada ikkita tashxis ishlatadi: bu yerda ham ishq, ham jon jonlantirilyapti.

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. 4-жилд.* – Т., 2006; *Зеҳний Т. Санъати суҳан.* – Душанбе, 1967; *Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги.* – Т., 2006; *Раҳмонов В. Шеър санъатлари.* – Т., 2001; *Ҳоҗиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми?* – Т., 2001.

Е.О.

TA’RIXLAR (ar. – o’tmish, tarix, sana) – ulug’ va mashhur shaxslarning tavallud va vafot yillari hamda mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotiga doir yuz bergan muhim hodisalar, xususan, turli bino va inshootlarning qurilishi, biron asar yozilishi kabi voqealar vaqtini abjad hisobida ko’rsatish. Bunda yuz bergan muhim sana she’riy yo’l b-n arab yozuvi harflari vositasida so’z, so’z birikmasi ko’rinishida yashirilgan va bu “Ta’rixlar moddasi” deyilgan. Harflarning son miqdorini qo’shish orqali chiqariladigan yig’in-disiga jumal deyilgan. T.larda ko’zlangan maqsad ma’lum sanani qayd etish bo’lsa-da, san’atkorlik b-n bayon etish ham mahorat sanalgan. T.ning 2 turi mavjud: Sarih (ochiq, ravshan)da ko’zda tutilgan sana ochiq bayon qilinsa, ta’miya (berkitilgan, yashirilgan)da muammo usuli ifodalangan va bunda ko’zlangan raqamni aniqlashda ta’rix moddasini topish lozim bo’lgan. T.da ishora qilingan raqamni topishda o’tkir zehn va topqirlik talab qilingan. Ta’miya – muammoli T. to’rt: komil ul-a’dod, zoid ul-a’dod, noqish ul-a’dod, zoid-u noqis ul-a’dod kabi ko’rinishlari mavjud. Mumtoz she’riyatimizda T. g’azal, qit’a, ruboiy, masnaviy, muxammas, musaddas yo’llarida bitilgan.

N. ijodida T.ning go’zal namunalari mavjud, “H.A.”ning yozib tugallangan sanasini hijriy 888-y., deya shunday ifodalaydi:

*Hayrati abror ko'rub zotini,
"Hayrat ul-abror" dedim otini.*

*Nuktayi ta'rixiki, ahsan edi,
Sekiz-u sekiz yuz-u seksan edi.*

“F.Sh.” dostoni to‘g‘risidagi ushbu T. ham e‘tiborli:

*Chu tarixi yilin onglay dedim tuz,
Sekiz yuz sekson erdi dog‘i to‘qquz.*

N. Sayyid Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammad va ko‘plab ulug‘ zotlar vafoti munosabati b-n ta‘rix tushirgan. Jumladan:

*Sarxayli fano Sayyid Hasan raft,
Ki joyi o‘ bihishti jovidon bod.
Payi on pokrav justand ta‘rix,
Biguftam: “Jannati pokash makon bod”.*

Tarj.: Foniylilik yetakchisi Sayyid Hasan ketdi. Uying mangu jannat bo‘lgay! U pokiza zot vafotiga ta‘rix qidirdilar. *Men “pok jannat makoni bo‘lg‘ay!” deb ta‘rix tushirdim*). “Jannati pokash makon bod” jumlasini ta‘rix moddasi bo‘lib, abjad hisobida 894/1488–89-yy. chiqadi.

Abdurahmon Jomiy vafotidan bir yil o‘tib, Pahlavon Muhammad vafot etgan. Buni N. shunday yozadi: “...favtining ta‘rixini g‘arib uslub bilan voqe‘ bo‘lubdurkim, favtlarning ta‘rixini bo‘lur:

*“... Agar pursad kase ta‘rixini favtash,
Biguyam: “ba‘di Maxdumi ba yak sol”.*

Maz.: *Agar kimki vafoti ta‘rixini so‘rasa, “Mahdumdan keyin bir yil o‘tgach* (Hazrati Abdurahmon Jomiy nazarda tutilgan) – *deb ayting*. Mazkur misradagi “ba‘di maxdumi ba yak sol” jumlasini abjad hisobida 899/1433-y.ga to‘g‘ri keladi.

N “N.M.”da Mavlono Muhammad Tabodgoniy (q.s.) haqida zikr qilib, hazratning vafot ta‘rixini “Qutbi zamon biraft” iborasida berilganini qayd qilgan. “Yoshlari sakson sakkizga yetti va sakkiz yuz to‘qson birda Chilgazi mahallasida

olamdin o‘ttilar va Xiyobonda madfundurlar. Muxlislaridin ba‘zi qabrlari boshida xonaqoh va masjid imorati qilibdur va darveshlari farzandlari xizmatida sulukka mashg‘uldurlar va “Qutbi zamon biraft”, alarning favtining tarixidur”. Bu abjad hisobi bo‘yicha 891/1486-y.ga to‘g‘ri keladi.

Shu b-n bir qatorda N “X.M.”da “T.A.” asarining matla‘ini keltirib, “Bu ta‘rixda g‘arobat bor-kim, ta‘rixning oy va kunining zikridin yili hisobi “jumal qoidasi” bila hosil bo‘lur”, – deb yozadi.

*Bud yavmi jome‘ shahri rajab ta‘rixini on,
Turfatar k-in ro‘zu moh itmomi onro mazhar ast.*

Yuqoridagi misrada shoir keltirgan ta‘rix arab yozuvidagi “yavmi jome‘ shahri rajab” jumlasini harflaridan abjad hisobida 880/1475-y. chiqadi. Hirotning mashhur olimi, shoiri va notig‘i bo‘lmish Mavlono Husayn Voizning vafoti haqidagi T.ni shunday bitgan:

*Gavhari koni haqiqat, durri bahri ma‘rifat,
K-o‘ ba haq.vosil shud-u dar
dil nabudash mosivoh,*

*Koshnfi sirri ilohiy bud beshak, z-on sabab
Gashat ta‘rixini vafotash: “Koshifi sirri iloh”.*

Maz.: *Haqiqat konining gavhari, ma‘rifat daryosining durri. Haqqa yetishdi va dilida boshqa narsa yo‘q edi. Ilohiy sirrning kashf etuvchisi edi, shu sababdan shaksiz, vafoti ta‘rixini “koshifi -sirri iloh” bo‘ldi.* “Koshifi sirri iloh” jumlasini Alloh sirlarini kashf etuvchi, – degan ma‘noni anglatib, bu iboraning arab yozuvidagi harflar yig‘indisi abjad hisobida 898/1492-y.ga to‘g‘ri keladi.

N. “M.Q.” asarining yozib tugallanishi haqida shunday ta‘rix bitgan:

*Bu nomag‘akim, lisonim o‘ldi qoyil,
Kilkim tili har nav‘el ishiga noqil.*

*Tarixi chu “xush” lafzidan o‘ldi hosil,
Har kim o‘qusa, ilohi, o‘lg‘ay xushdil.*

Mazkur o‘rinda ta’rix moddasi “xush” so‘zi bo‘lib (خوش), arabcha yozilishidagi harflar yig‘indisidan abjad hisobida 906/1500-y. chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Адабий турлар ва жанрлар, 3 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1992; Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2013; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

E.Q.

TAQVIM – kalendar, yulduzlar jadvali; zij, yulduznoma; jadval. T. yil, oy va kunlar, hafta kunlari, asosiy bayramlar, astronomik ma’lumotlardan iborat. Qadimgi Rimda qarz daftarlari kalendar deyilgan, unga qarz beruvchi har oyning dastlabki kunlarida kiritiladigan foizlar – kalendarini (nomi shundan olingan) yozib borgan. Bizgacha ma’lum bo‘lgan eng qadimgi Rim kalendariga mil. 354 sanasi qo‘yilgan. O‘rta asrlarda kalendar nashri b-n cherkov shug‘ullangan, XIV asrdan Yevropada dunyoviy mazmundagi kalendar paydo bo‘ldi. Bunday kalendarlarda yilning fasl va oylari, yulduzlar turkumi va boshqalarni jadval tarzida ko‘rsatish rasm bo‘lgan. Bunday kalendarlar musulmon mamlakatlarida ham keng tarqalgan va Zij deb nomlangan. N. ijodida ham T. istilohi – *tavqim*, *zij* singari bir necha ko‘rinishlarda turli munosabat b-n uchraydi. Garchi T. astronomiya, fanga doir atama bo‘lsa-da, N. uni devonlarida oshiq va ma’shuqning holi, turmush tarzi, surati b-n go‘zal shaklda mantiqiy aloqalantirib, kitobxonning ham aql-shuurida, ham ruh-qalb olamida muayyan taassurot uyg‘otgan:

*Har kecha qon birla jismim safhayi taqvimdek,
Go‘yiyanjum tirnog‘idin sarbasar afgor erur.*

Binobarin, baytning ma’nolari kashf etilishiga “safhayi taqvim” iborasi ochqich vazifasini o‘taydi. T. sahifasida qadimda yulduzlar joylashuvi va harakatlanishi chizilgan. Yulduzlar qizil rangda, sayyoralar va burjlar esa qora rangda belgilangan. Ma’lumki, T.ning keraksiz sahifalari o‘sha sana tugagan kun so‘nggida yulib yoki yirtib olinib, tashlab yuboriladi. Shu holatga ishora qilgan N. tasvirda mubolag‘a qiladi. Lirik qahramon falak tirnog‘i – oydan, majozan taqdiridan jarohat olgan. Taqdir esa oshiq jismini har kecha – kunning oxirida qonga belab, keraksiz T. sahifasidek yirtib otgan yoki ag‘darib qo‘ygan.

N. shu devonining boshqa bir g‘azalida esa T.ni sayyoralarning jadvali ma’nosida qo‘llagan. Lirik qahramonning baxti omadli yulduz singari kulmas ekan, falakning aylanish jadvalini tuzib chiqib, saodat, tole’ onlarini kutishning hech nafi yo‘qdir:

*Chu baxt axtari sa’d o‘lmedi ne sud, eykim,
Sipehr zijini hal qilg‘ali rasad gilding.*

N. qaysi kalimani istifoda etmasin, har safarida so‘z san’atida o‘zining bemisl mahoratini namoyish etgan. Chunonchi, “B.V.” devonidan o‘rin olgan bir g‘azalida taqvimning boshqa bir belgisini tasvirlaydi. Qadimda zij – T.larda yulduzlar qizil, sayyora va burjlar esa ko‘k va qora ranglarda ko‘rsatilgan. Oshiqning hijron – Yordan ayriliqda o‘tgan kunlari qonli yoshlar b-n chizilgan jadval – taqvim sahifalariga o‘xshaydi:

*Nomayi hajrim aro safhai taqvim kebi
Ashk qoni bila har sari chekilmish jadval.*

“H.A.” dostonining “Avvalgi munojot”ida esa Allohning yakkaligi va birligi haqida so‘z ochgan N. Allohning, jumladan, insonni “Ahsani taqvim” – eng xushbichim suratda xoliq etgani haqidagi Qur’oni Karimning “Tiyn” surasidagi

4- “*Va laqod xalaqna-l-insona fi ahsani taqvimi*” oyatiga ishora qiladi:

“*Karramano*” keldi manolib anga,
“*Ahsani taqvim*” munosib anga.

Bu yerda T. tushunchasi – tuzish, yaratish ma’nolarida qo’llanilgan.

Ma’lumki, “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” Mirzo Ulug‘bekning o‘z rasadxonasida olib borgan astronomiyaga oid kuzatishlari asosida tuzilgan jadvallardan iborat asari. Uning maxsus nazariy qismi – muqaddimasi juda ko‘p tillarga tarjima qilingan. Shoir “F.Sh.” dostonida esa Mirzo Ulug‘bekni ta’riflay turib, uning “Ziji Ko‘ragoniy”si qiyomatga qadar insoniyat foydalanadigan kitob ekanligini ifoda etadi.

*Bilib bu nav’ ilmi osmoniy
Ki, andin yozdi “Ziji Ko‘ragoniy”.*

Zero, N. “M.N.” tazkirasining Shohrux Mirzoga bag‘ishlangan qismida tilga olgan T. ham XV asrlarda bu tushuncha keng tarqalganligini oshkor etadi: “...*Yil boshida taqvim istixroj qilib bu vasila bila shoyad Mirzoning muborak dindorin ko‘ra olg‘aymen deb eshikka kelib, sudurni vosita qilib, oni sudur ko‘rguzub taqvimin arz qilibturlar*”. Shuning u-n bo‘lsa kerak, ulug‘ shoir “M.Q.” asarining 25-faslini “Ahli nujum zikrida” deb nomlab, yulduzshunoslarning ahvoriga to‘xtaladi. Munajjim – yulduzlar harakatiga ko‘ra bashorat beruvchi, ish tutuvchi kasb egalari tavsifi (taqvim)i – g‘alati taqsim – nuqsonli, deya tanqid qiladi.

N.ning T. atamasi b-n bog‘liq qarashlarining tadqiqi uning astronomiya fanini atroflicha egalagan alloma bo‘lganligini dalillaydi.

Ad.: ЎЗМЭ. Календарь. 5-жилд. – Т., 2003; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011.

S.O‘.

TAQVO – Allohga itoat etib, har turli tahlikadan, azobdan qutulmoq, jazoga yetaklovchi harakatlardan nafsini tiyish, gunohlardan parhez orqali himoyalanişdir. T. va ahlining ta’rif-tavsifi Qur’oni Karimda ko‘p bora keltiriladi. “Kim Alloh va Uning payg‘ambariga bo‘yinsunsa va Allohdan qo‘rqib, Unga taqvo qilsa, bas ana o‘shalgina (baxt-saodatga) erishguvchilardir (Nur: 52)”, – deyiladi “Nur” surasida. Demak, Allohdan qo‘rqish va uning rasuliga ergashishdir. “Baqara” surasida esa ahlining rahnamosi haqida shunday deyiladi: “(Haq ekanligiga) hech qanday shak-shubha bo‘lmagan ushbu Kitob g‘o‘yibga ishonadigan, namozni to‘kis ado etadigan va biz rizq qilib bergan narsalardan infoq-ehson qiladigan taqvoli kishilar u-n rahbar – yo‘lboshchidir (Baqara: 2-3)”. T. ahli *T.dor, ahli vara*, shuningdek, *atqiy* deb atalgan. “N.M.” tazkirasida Shayx Rashn Avliyo (q.t.s.) haqida shunday ma’lumot beriladi: “Hind mulkining kibor mashoyixidin va mashohiri avliyosidindur. Zohiriy ilmida komil va botiniy irfon-u nukotda mukammal. Munavvar hazirasi avliyo atqiyoning chilla o‘lturur xilvatlari mavzesidadur”. Ba’zan T.dor kishi *muttaqiy* ham deyiladi. A.Yugnakiy shunday zotlardan ekanligi urg‘ulanadi: “Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida g‘arib nimalar manquldur. Derlarki, ko‘zlari butov ermishki, aslo zohir ermas ermish. Basir bo‘lub, o‘zga basirlardek andoq emas ermishki, ko‘z bo‘lg‘ay va ko‘rmas bo‘lg‘ay. Ammo bag‘oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy kishi ermish”. T.ning muhim shartlaridan biri o‘zini T. ahli sanab, kibrga berilmaslik, hech kimdan o‘zini ustun sanamaslikdir.

T. tasavvufning tamali hisoblangani bois ko‘pincha zuhd-u T., ilm-u T. birgalikda keladi. Zero, solikka faqat zuhd, faqat ilm yetarli emas, balki amal, T. juda zarurdir. “Quzot zikrida” N. shunday deydi: “Ilm-u taqvosidin ko‘ngullarda shukuh va diqqat, farosatidin bediyonatlar ko‘nglida anduh. Ko‘ngli Kalomulloh ahkomidin qaviy va hukmida muqtado ahodisi mustafaviy”. Ammo mayxona b-n bog‘liq holatlarda oshiq zohidga

qarshi borganidek, T.ni ham unutadi. “Mutrib va mug‘anniylar zikrida” mana shu hol kuzatiladi: “Andakim rubob boshin yerga qo‘yub niyoz ko‘rguzgay va qo‘buz quloq tutub ayshg‘a targ‘ib ohangni tuzg‘ay. Chun qonun va chag‘ona nolasi quloqqa tushgay va mahvash soqiy yukunub, may ayoqig‘a tushgay, ul vaqt zuhd-u taqvog‘a ne e‘tibor va hush-u xiradg‘a ne ixtiyor. Agarchi ishq faqr ahlini rasvo qilurda bulardin farog‘dur va lekin ul o‘tni yoruturg‘a nay damidin el-u maydin yog‘dur”. N. shuningdek, yoshlikda qilingan T.ning ahamiyatidan bahs yuritadi: “Zuhd-u taqvo barcha vaqtda dilpisanndur, yigitlikda dilpisanndroq. Tavba va istig‘no hama vaqtda sudmanddur, qariliqda sudmandroq”.

N. lirikasida T.ga munosabat boshqacha. Umuman, ta‘kidlash joizki tasavvufiy istilohlar izohida lirik ifoda tarzidagi o‘ziga xoslikni inobatga olish zarur. Garchi “Yo‘q! (Ularning da‘volari botildir.) Balki kim ahdiga vafo qilsa va taqvodor bo‘lsa (ana o‘sha kishi Allohning suygan bandasidir). Zero, Alloh taqvo qilguvchi kishilarni sevadi (Oli imron:76)” oyatlar ila ogohlantirilsa-da, irfoniy istiloh va ifoda, hol va maqomni hisobga olgan holda tahlil qilish lozim:

*May mudom ich ul labi maygun
sanam davrindakim,
Zuhd ila taqvo harom-u may halol o‘ldi yana.*

Yoxud:

*Ey, hamd o‘lub mahol fasohat bilan sanga,
Andoqki, qurb taqvovu toat bilan sanga.*

*Taqvi ahlig‘a bilinsa edi charx avzoyi,
Aylagaylar edi bu dayrda xammorlig‘ ish.*

Oshiq, rind obrazi hollarida T.ni unitish, T. ahliidan o‘zlarini ustun qo‘yish bor. T.ga munosabat lirik qahramonning ma‘naviy holi b-n bog‘liq. Junun yoxud fano holida quyidagi ifodalarga duch kelinadi:

*Vasl tahsili uchun, ey shayx, taqvo qilma amr
Kim, fano oyinin aylabtur manga irshod ishq!*

Ammo bu kabi ifodalar T.ning muhim fazilat, baland maqom-martaba ekanligiga hech shubha solmaydi. Aslida har qanday maqomning asosida taqvo bo‘ladi. Shuning u-n valiy zotlarni ta‘rif tavsifida T. ahli ekanligini N. alohida e‘tirof etgan. Hatto T. to‘g‘risidagi valiy zotlarning qimmatli fikrlarini ham keltiradi: “Birav Ruvaymdin so‘rdikim, “ahvoling qanday?”. Ul dediki, “kimmiki, dini – hoy-u havas, himmati – dunyo bo‘lib, o‘zi solih taqvodor va pokiza oriflardan bo‘lmasa, uning holi qanday bo‘lishi mumkin?”. Dedi: “al-batta, taqvodorlar jannatlarda, Qodir podshoh huzuridagi rozi bo‘lingan o‘rinda bo‘lurlar”. Ibrohim Fotik debdurki, Abu Ya‘qub Nahrajuriy debdurki, “dunyo – dengiz, oxirat – uning sohili. Kemasini – taqvo. Odamlar safar qiluvchilardir”. T. Yaratganning amrlariga bo‘ysunish, uni to‘la-to‘kis ado etish. Abadiyat orzusidagi inson, albatta, T. libosini kiyishi kerak. Bu haqida “N.M.”da shunday bayt keltiriladi: “Taqvodorlar o‘limi – mangu hayotdir. Zero, qavmlar o‘ldilar, ular esa, odamlar orasida tirikdirlar”.

Ad.: Алишер Навоий. Насоийм ул муҳаббат. ТАТ. 10 жылдик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

TAQSIR (ar. – ayb-u qusur ko‘rsatish) – kasri nafs izhoriga asoslangan badiiy san‘at. Bu faxriyaning aksi bo‘lib, faxriyada shoir o‘zining iste‘dod kuchi, asarlarining badiiy yuksakligi va xalq orasidagi shuhratidan iftixor qilib, ko‘tarinki ruh-dagi mubolag‘ador misralar bitsa, T.da kamtarlik b-n o‘zini past oladi, yerga uradi, ilmsiz, uquvsiz, iste‘dodsiz, xor, haqir, telba, devona, bechora qilib ko‘rsatadi. N. ijodida ham kasri nafsning oliy namunalarini uchratamiz. Xususan, hamd va na‘t g‘azallarida bu hol bo‘rtib ko‘rinadi:

*Navoiy qaysi til birla sening hamding bayon qilsun,
Tikan jannat guli vasfin qilurda gung erur go‘yo.*

*Isyoni ko‘p Navoiyningu yo‘q uyotikim,
Istar yetishsa muncha xijolat bilan senga.*

Diniy-tasavvufiy g‘azallarida u o‘zini osiy, gunohkor, uyatsiz, tikan, zarra deb malomat qilsa, oshiqona g‘azallarida telba, majnun, devona, hatto it, egasiz it, gado, tuproq, xoshok, telba it, miskin, oludadoman (etagi iflos), nodon deb mazzamat etadi. Binobarin, shoirning “Bo‘ldi o‘z nodonlig‘imni anglamoq donolig‘im” misrasini o‘qib, N. nodon bo‘lgan ekan-da, degan xayolga borishning o‘zi nodonlik. Zero, es-hushi joyida bo‘lgan har qanday o‘quvchi bu yerda buyuk san‘atkor kamtarlikni haddi a‘losida yetkazayotganini juda yaxshi biladi.

Yoki o‘zbek adabiy tiliga asos solgan, o‘zbek adabiyotini bir-biridan go‘zal durdona asarlar b-n boyitgan zabardast va sermahsul shoir g‘azallaridan birida: “Ey Navoiy, sendek yoshlik davrini zoye etgan kishi qarilik ayyomida yulduz kabi ko‘zlaridan yosh to‘ksa-da, sira foydasi yo‘q”, – deydi o‘zidan qoniqmay:

*Ey Navoiy, sendek etgan zoyi ayyomi shabob,
Sudi yo‘q anjum kibi ashki nadomati shomi shayb.*

Holbuki, u uch yarim yoshida fors-tojik mutasavvif shoiri Qosim Anvorning bir baytini yod aytib, adab ahlini hayratga solgan, besh-olti yoshlarida Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonini yod bilgan, o‘n ikki yoshida “Orazin yopqoch...” deb boshlanadigan g‘azali matla’si b-n o‘z davrining malik ul-kalomi Lutfiyini qoyil qoldirgan, o‘n besh, o‘n olti yoshlarida zullisonayn shoir sifatida tanilgan edi. Shunga qaramay, o‘tgan umridan qoniqmaslik, amalga oshirgan ishlaridan ko‘ngli to‘lmaslik tuyg‘ulari, armonga aylangan orzularidan afsuslanish hislari ulug‘ N.ga ham begona bo‘lmagan.

O‘zini hammadan kam deb bilish, nihoyat darajadagi kamtarlik, andisha, xokisorlik aslida Sharq kishisiga xos bo‘lib, taqdir, kasri nafs kabi badiiy san‘at va uslubiy usullar uning adabiyotdagi ifodasidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуроноқ Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Эргашев Қ. Навоий ижодида “касри нафс” // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, №5.

E.O.

TAQTE’ (ar. – kesish) – aruzda yozilgan she’rlarning vaznini aniqlash maqsadida ularning baytini ohangiga ko‘ra ritmik bo‘laklar – ruknlarga ajratish. “She’r taqte’yi iborat andindurkim, bayt alfozini bir-biridin ayirg‘aylar ul nav‘kim, baytning har miqdori teng tushgay ul bahrning afo‘iyolidin birilg‘akim, ul bayt bahrda voqe‘dur”, – deb yozadi bu haqda N. “M.A.”da T. orqali har bir ruknning asl yoki tarmoq (furu’) ruknlardan qaysi biriga teng kelishi aniqlanib, shu asosda bahr nomi topiladi. M-n, N.ning mana bu bayti quyidagicha ruknlarga ajratiladi:

*Meni men is- / tagan o‘z suh- /
batig‘a ar- / juman- d-etmas /,
Meni istar / kishining suh- /
batin ko‘nglum / pisan- d-etmas.*

Ohang xususiyatiga ko‘ra bu ruknlar mafoiylun asliga teng keladi. Ayni rukn takroridan hosil bo‘lgan bahr esa hazaj deb ataladi. Biror-bir ruknning o‘zgarishga uchramagani, hammasi solim (salomat) ekanligi, 8 rukn – musammandan iboratligi jihatdan vaznning to‘liq nomi hazaji musammani solim bo‘ladi.

Quyidagi baytda misra oxiridagi rukn hazf zihofiga uchragani tufayli uning vazni solim emas, mahzuf bo‘ladi:

*Bizing shaydo / ko‘ngul bechor- / ra bo‘lmish,
Malomat dash- / tida ovo- / ra bo‘lmish.*

*V – – – / V – – – / V – –
mafoiylun / mafoiylun / fau(v)lun
Hazaji musaddasi mahzuf*

T. usuli ancha murakkab bo‘lganidan hozirgi aruzshunoslikda misralarni qisqa va cho‘ziq hijolarga ajratish orqali guruhlash usuli keng tarqalgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т., 2020.

E.O.

TAHDIS (ar. – hadis keltirish) – she’rda fikrini tasdiqlash va rivojlantirish maqsadida hadislarini aslida yoki tarjimada keltirishga asoslangan badiiy san’at. Bunda hadis qisman yoki to‘la keltirilishi mumkin. Hadis ekanligi goh eslatilsa yoki unga ishora qilinsa, goh mashhurligi, hammaga tanishligi jihatidan to‘g‘ridan to‘g‘ri keltirilib ham ketaveradi.

N. ijodida T. turli-tuman ko‘rinishlarda uchraydi. Xususan, ba’zi qit’alarini muayyan hadis tarjimasi yoki ma’no talqini asosiga quradi. M-n, “Hazrat Nabaviy hadisi tarjimasidakim, “kunfid-dunyo kaanaka g‘aribon av obir-u sabilin” sarlavhali qit’asini o‘qiylik:

*Dedi hazrati mafxari koinot,
Angakim edi huznin o‘ksutguchi.
Ki dunyoda bo‘lgil nechukkim g‘arib
Va yoxud aningdekki, yo‘l o‘tkuchi.*

Ko‘rinib turibdiki, qit’ada Payg‘ambar (s.a.v.) hadisi nazmiy talqin qilingan.

Quyidagi baytda esa qiyomat kunida bilgani-ni qilmagan, qilganini bilmagan olimning azobi har qanday johildan ko‘ra ko‘p bo‘lishi haqidagi hadis o‘z aksini topgan:

*Qaysi johilg‘a nadomat bo‘lg‘ay ul olimchakim,
Har ne bildi – qilmadi, har neki qildi – bilmadi.*

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Давлатов О. Алишер Навоий

шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Филол. ф.б... дис. – Самарқанл. 2017.

M.A.

TAHMURAS – qadimgi Eronning peshdo-diyar sulolasiga mansub uchinchi hukmdor. 32 yil hukmronlik qilgan. T. obrazi “Samaki ayyor” sarguzasht romani va xalq qissalarida keng tasvirlangan. U devband – devlarga qiron soluvchi pahlavon bo‘lib, sajda chog‘ida otasini tosh b-n urib o‘ldirganlari u-n devlardan uning o‘chini oladi. T. “Avesto” hamda “Shohnoma”da xalqning madaniy turmush tarzini rivojlantirib, mamlakat va xalqni g‘ayritabiiy ofatlardan, dev-u ajdarlar hujumidan xalos etgan podsho sifatida madh etilgan. Uning davrida xalq libos tikish, yung yigirish, yovvoyi hayvonlarni uy hayvonlariga aylantirishni o‘rgangan. T. zamonida yozuv ham kashf etiladi va devlar unga rumiy, arabiy, forsiy va sug‘diy yozuvlarni o‘rgatadilar. Barcha devlar yuk tashuvchi ulov singari T. xizmatida bo‘ladilar. T. shohligi davrida xalq tinch, farovon yashaydi. “T.M.A.”da yozilishicha, valiahd sifatida otasi Hushangdan keyin taxtga o‘tirib, mamlakatni boshqaradi. Uning davrida qattiq qahatchilik bo‘lib, boylarga nonushta b-n kifoyalani, kechki taomlarini bechoralarga berishni buyuradi. Shuning u-n ham ro‘za tutish T.dan sunnat qolgan deyдилar. U Marvda Kuhandiz, Xurosonda Nishopur, Isfahonda Mahriz va Soriya shaharlarini bunyod etgani naql qilinadi. Taniqli muarrix Tabariyga ko‘ra, Omil va Tabaristonni

ham u bino qilgan. Yana forsiyda kitob yozish va bo‘z to‘qishni uning ixtirolariga nisbat beradilar. T. zamonida vabo ham keng tarqalgan. Har kishi sevgan odamining suratini chizib, o‘sha b-n xursand bo‘lar ekan. Butparastlik shundan kelib chiqqan deydlar.

*Shahe erdi Tahmuras ofoq aro –
Ki, adl etti charxi ko‘han toq aro.
Necha devband erdi, ul arjumand,
Ajal devi oxir ani band.*

N. o‘zining ijtimoiy, axloqiy, irfoniy qarashlarini ifoda etish u-n turli asarlarida T. obrazidan keng istifoda etgan. M-n:

*Qani Tahmuras-u Jamshid-u Zahhok –
Ki, har bir oldi olam mulkini pok.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

H.H., E.O.

ТАХНИЯТ – I. Qutlov, tabrik. O‘rta asr jamiyatining yuqori tabaqalarida (shu jumladan, N. mansub bo‘lgan doirada ham) kishilar bir-birlarining hayotlarida yuz bergan muhim, quvonchli voqealar b-n qutlashda ma‘lum odat va tartiblarda rioya qilganlar. Uylanish, farzand ko‘rish, to‘y qilish, agar u hukmdorlar sulolasidan bo‘lsa, taxtga o‘tirish, biron bir viloyatni yoki shaharni zabt etishi, urushda qozonilgan g‘alaba va boshqa shuning singari voqealar tahniyat, ya‘ni qutlash va tabriklash lozim bo‘lgan hodisalar hisoblangan. Bunda, eng avvalo, sochiq, ya‘ni qutlanayotgan kishining boshidan sochish u-n oltin va kumush tangalar hozirlangan, boshqa qimmatbaho sovg‘a va tortiqlar taqdim etilgan. Agar tabriklanayotgan shaxs uzoqda bo‘lsa va tabriklayotgan kishining shaxsan o‘zi borishining imkoni bo‘lmasa, tahniyat u-n maxsus kishi (yoki kishilar) vakil qilib yuborilgan. Ularga qutlov va tabrikni, sochiq va tortiqlarni yetkazish vakolati yuklatilgan.

II. Tabrik, qutlov mazmunidagi xat. N. “M.”-da faqat bir maktub T. tarzida yozilgan. U Muzaffar Husayn mirzoga uning o‘g‘il farzand ko‘rgani munosabati b-n yo‘llangan. Maktub qutlov, tabrik so‘zlari hamda duo va ezgu tilaklarni o‘z ichiga oladi. Bular she‘riy shaklda ham, nasriy satrlar vositasida ham ifoda etiladi. Maktub qaysi shahzodaning tug‘ilishi munosabati b-n yozilganligini xat boshidagi quyidagi baytdan bilib olish mumkin:

*Dahrg‘a bersun mudom maqdamidin zeb-u zayn,
Shoh Muhammad Badi‘ibni Muzaffar Husayn.*

Maktubdagi mana bu ruboiy ham uning mazmun-maqsadini yaqqol ifoda etadi:

*Ham shohg‘a durri toji torak bo‘lsun,
Ham xalqg‘a zilli haq taborak bo‘lsun,
Andoqki Xurosonda muborak bo‘ldi,
Mashriqdin Mag‘ribg‘a muborak bo‘lsun.*

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида ишио. – Т., 2011.

Q.E.

“TIYRA KULBAMG‘A KIRIB...” – N. ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan g‘azali:

*Tiyra kulbamd g‘a kirib, jono, o‘lumdin ber najot,
Zulmat ichra Xizrg‘a ul nav‘kim, obi hayot.*

*Soda ko‘nglum ichra la‘lingning xayoli tushgali
Shishayedurkim, aning ichiga solmishlar nabot.*

*Orazing mehrida og‘zingdur gadolig‘ qilg‘anim,
Haq seni xurshid qilmish, zarraye bergil zakot.*

*To ko‘nguldin bosh chiqarmish
har taraf paykonlaring,
Qush bolasidek bo‘lubturkim, bo‘lur temur qanot.*

*Vasl ummidig‘a tilarman umr, lekin voykim,
Sensizin ko‘rsam, tirikmen, o‘lturur meni uyot.*

*Istasangkim, ul quyosh chiqqach,
sanga qilg'ay tulu',
Ey ko'ngul, g'am seli yetkach,
tog'dek tutqil sabot.*

*Ishqing o'tin gar Navoiy desakim aylay raqam,
So'zidin kuyar qalam, qurur qaro, erir davot.*

Tasavvuf ta'limotidan bexabar o'quvchi mazkur g'azalning matla'sini o'qiboq hayron bo'ladi: "Ey jonon, zulmat ichidagi obi hayot Xizrga abadiy umr bag'ishlagani kabi sen ham g'amingdan qorong'ilik qa'riga cho'mgan kulbamga o'lim xabari b-n tashrif buyurib, menga najot ber". Xizr (a.s.)ning zulmatda yashirin obi hayot chashmasini topib, undan ichish b-n boqiy hayotga sazovor bo'lgani-ku tushunarli. Lekin ma'shuqa tomonidan etadigan o'limning oshiq u-n najot bo'lishi qiziq.

Bu – tasavvufiy qarashlar b-n bog'liq. Aytib o'tilganidek, unga ko'ra, inson azalda Alloh b-n birga, u b-n bir butun bo'lgan. Keyin tug'ilgan-u, Yaratuvchisidan ayru tushgan. Ya'ni olam va odamning yaratilishi b-n Xudo va banda bir-biridan ayrilgan. U endi bir umr yana o'z Parvardigori b-n topishishga, avvalgidek yana birga bo'lishga intiladi. Lekin tiriklikda buning iloji yo'q: ilohiy mahbuba vasliga insonning faqat kamolga yetgan ruhi muyassar bo'ladi. So'fiyona adabiyotda oshiqning o'ziga o'lim tilashining, shahid bo'lishga intilishining, "Jonimni tezroq ol!", – deb ma'shuqasiga iltijo qilishining boisi shu. Zero, maqsad diydor ekan, qancha tez unga yetishsa, shuncha yaxshi. N. "M.N." asarida Mavlono Sadr Kotib degan shoirning quyidagi baytini keltiradi:

*Hargiz dili moro ba g'ame shod nakardi,
Kushti digaronrovu maro yod nakardi.*

Tarj.: Mening ko'nglimni sira g'aming b-n shod etmading, o'zgalarni o'ldirding, meni esa yod etmading.

Ma'lum bo'ladiki, Xudoning jon olishi – uning yod etishi ekan! Shuning u-n ham Mash-

rab: "Oshiq kishiga o'lmoq ayni muddao keldi", – deydi. Visolning bundan bo'lak yo'li bo'limgach, na iloj, oshiq o'limga ham ko'nadi-da!

*Soda ko'nglum ichra la'lingning xayoli tushgali,
Shishayedurkim, aning ichiga solmishlar nabot.*

Bu bayt nisbatan sodda xalqona tashbehdan iborat. Uni so'zma-so'z emas, balki mazmuniga ko'ra sharhlasak, shunday ma'no kelib chiqadi: "Nabot solganda piyoladagi choy shirin bo'lgani kabi ko'ngliga ishq o'ti tushgan kishining hayoti mazmunli bo'ladi". Yoki: "Nabot suvni shirin qilgani kabi muhabbat hayotga mazmun-mohiyat baxsh etadi". Yana: "Suv qand bilan shirin, hayot muhabbat bilan".

*Orazing mehrida og'zingdur gadolig' qilg'anim,
Haq seni xurshid qilmish, zarraye bergil zakot.*

Mazkur baytning mazmunini tushunish u-n og'iz va zakot so'zlari bildirgan ma'nolarni bilib olishimiz lozim. Og'iz orqali so'fiyona adabiyotda ilohiy kalomga, uning chiqish o'rniga ishora qilinadi. Shunga muvofiq, og'izning angishvona kichkinaligi, goho hatto ko'rib bo'lmas darajada ekanligi – ilohiy asrorni aql b-n anglab yetishning imkonsizligidan nishona. Zakot – islom shariatiga muvofiq boy, o'ziga to'q musulmonlarning mol-mulkidan faqir va qashshoqlar foydasiga har yili umumiy daromadning qirqdan bir ulushi miqdorida olinadigan soliq.

Sharq mumtoz she'riyatidagi "husn zakoti", "la'l zakoti" kabi mashhur iboralar shundan kelib chiqqan, ya'ni, mol-mulki ko'p badavlat kishi bechoralar foydasiga zakot bergandek, go'zal mahbuba ham oshiqlarini tengsiz husnidan bahramand etishi – ularga hech bo'lmasa, yuzini ko'rsatishi kerakligini shoirlar yetakchi mavzulardan biri darajasiga ko'tarib, badiiy timsolga aylantirganlar.

Endi baytni shunday talqin qilishimiz mumkin: "Yuzing ishq ko'ngilga tushgan kundan boshlab og'zingning gadosiga aylandim. Chunki taqdirim shu og'izdan chiqadigan so'zga bog'liq. Xudovan-

di karim seni quyosh kabi yuksaltiribdi, bu faqir foydasiga nuringdan bir zarrasini zakot sifatida bersang-chi? Boyning muruvvati tufayli kambag'alning turmushi o'nglanib ketgani kabi marhamating sababidan ko'nglim murodi hosil bo'lar edi".

*To ko'nguldin bosh chiqarmish
har taraf paykonlaring,
Qush bolasidek bo'lubturkim, bo'lur temur qanot.*

N. hamisha hayotiy hodisalar, narsalardan o'z fikrini ifodalash, uni kuchaytirish u-n go'zal va betakror tashbehlar hosil qiladi. Chunonchi, keltirilgan baytda oshiq yuragiga sanchilgan ma'shuqa o'qlarining uni teshib tashqariga chiqishi qanotlari qotib, uchishga yaraydigan, ya'ni temirqanot bo'lgan qush bolasining uchish maqsadida inidan chiqishiga o'xshatilyapti. Bu b-n shoir yuragimning dardi shunchalar zo'rki, unga sanchilgan o'qdek qushga aylanib, ma'shuqa tomonga parvoz qilishi va uning oldida mening ishqim dostonini kuylashi mumkin, degan bir fikrni ham ifodalagani misralar qatidan sezilib turibdi.

*Vasl ummidig'a tilar men umr, lekin voykim,
Sensizin ko'rsam, tirikmen, o'lturur meni uyot.*

Bu yerda naqshbandiyaning "Xush dar dam" qoidasi o'z aksini topgan. Uning ma'nosi, muxtasar qilib aytganda, fikr-u xayolni bir yerga to'plab, yolg'iz Allohga qaratish, bir nafas ham Alloh yodi va zikridan xoli bo'lmaslik. Bu ta'limotga ko'ra, inson qancha uzoq umr ko'rsa, Allohning ibodatini, zikrini shuncha ko'p qiladi, shunga imkoniyat yaratiladi. Bir nafas Parvardigor yodidan mosuvo bo'lish esa, naqshbandiy u-n o'lim b-n barobar. Shuning u-n ham shoir yozadiki: "Men uzoq umr tilar ekanman, buning boisi – sening vasling umidi. Lekin sensiz, ya'ni sening yoding-siz yashab yurganimdan voqif bo'lsam, uyatdan o'lar holatga yetaman".

*Istasangkim, ul quyosh chiqqach
sanga qilg'ay tulu',
Ey ko'ngul, g'am seli yetkach,
tog'dek tutqil sabot.*

Qiyomat kunida Alloh o'z yo'lida ranj-u mashaqqat chekib, qalbini poklagan, ruhini yuksaltirgan xos bandalariga jamolini ko'rsatishga va'da bergan. Shoir shunga ishora qilib, aytadiki, mahsharda u husn quyoshi – Allohni ko'rishni istasang, g'am seli – bu dunyo ranj-u mashaqqatlariga tog'dek sabr qil.

*Ishqing o'tin gar Navoiy desakim aylay raqam,
So'zidin kuyar qalam, qurur qaro, erir davot.*

Maz.: Navoiy ko'nglidagi ishqing o'tining shiddatini bayon etmoqchi bo'lsa, uning alangasida qalam kuyadi, siyoh quriydi, davot esa eriydi.

Darhaqiqat, N. buyuk bir ishq sohibi edi. Bu maqomga erishish imkoni yo'q, biz faqat uning naqadar ulug'vor ekanligini anglab yetishni, tasavvur qilishni istaymiz.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Т., 2016.

I.H.

“TELBA KO'NGLUM, VAHKI, HAR SOAT BIROV SORI BORUR...” – N.ning yigitlik yillarida yozgan va birinchi marta “B.B.” devoniga kiritilgan g'azallaridan biri. Ramali musammani mahzuf vaznida, 7 bayt.

*Telba ko'nglum, vahki, har soat birov sori borur,
Man'gildim ersa bag'rim og'rig'udek yolborur.*

*Qo'y dum ersa kelturur munglug'
boshimg'a yuz balo,
Qo'y masam jong'a zarar yetgudek o'zidin borur.*

*Qo'y masam – bu, qo'ysam – ul,
vah, bo'lsa yuz jonim fido*

*Ul kishigakim, hazin jonimni andin qutqorur.
Aql vasvosini qo'ysam avlo ulkim, men dog'i
Boshim olib ketgamen har sorikim, ul boshqorur.
Soqiyo, bir nav'men labtashna yo'qkim og'zima,
Har yaram og'zig'a quysang bir qadahni sipqorur.*

*Ikki yuzluk bo‘lmakim, bu bog‘ning ra‘no guli
Gar qizorur bir yuzi, lekin yana bir sorg‘orur.*

*Kulda pinhon o‘t kibi topmas Navoiy ko‘nglini,
Har nechakim ishq kul qildi vujudin oxtorur.*

Ma‘lum darajada bir-biriga bog‘langan, bir-birini mazmunan to‘ldiruvchi baytlardan tashkil topgan bu g‘azal N.ning yakpora g‘azallaridan bo‘lib, bunda oshiq ishq savdosiga giriftor bo‘lgan o‘z qalbini doim nazoratda turgan sho‘x va tantiq, telba holatidagi bolaga o‘xshatadi. U bir nimani sevib qolgan bo‘lib, doim beixtiyor ravishda unga intiladi. Oshiq uni bundan qaytarmoqchi bo‘lib, tashbehlar beradi, tanbehlar beradi, oldiga o‘tqazib qo‘yadi. Lekin u ma‘lum vaqtdan keyin yana unga odam chidab bo‘lmaydigan darajada shunday yalinadiki, yana qo‘yib yuborishga to‘g‘ri keladi (“Man” qildim ersa, bag‘rim og‘rig‘udek yolborur”).

Oshiq bu telba ko‘ngilni o‘z holiga qo‘yib yuborar ekan, u shunday noloyiq ishlarni qiladiki, bu oshiqning boshiga turli balolarni olib keladi. Uni o‘z holiga qo‘yib yubormasa, u o‘zini-o‘zi o‘ldirib qo‘yishi hech gap emas:

*Qo‘ydum ersa, kelturur munqlug‘
boshimg‘a yuz balo,
Qo‘ymasam, jong‘a zarar
yetgudek o‘zidin borur.*

Bunda oshiq ota va ustoz o‘rnida uni yo‘lga solmoqchi bo‘lib, qancha harakat qilmasin, buning uddasidan chiqa olmaydi, boshi qotib, o‘zi undan qutulish yo‘lini qidirishga kelib qoladi:

*Qo‘ymasam bu, qo‘ysam ul, vah, bo‘lsa yuz jonim fido
Ul kishigakim, hazin jonimni ondin qutqorur.*

Mazkur g‘azalda N. jonlantirish usulidan mohirona foydalanib, ko‘ngul qiyofasida yosh va beg‘ubor oshiq obrazini dramatik va psixologik holatlar orqali g‘oyat yorqin va jonli gavdalan- tirib bera olgan. Ya‘ni, bu o‘rinda shoir ishqni

oshiq obrazi orqali emas, uning ko‘ngli obrazi orqali shartli va lirik she‘riyatda maqbul badiiy usul orqali tasvirlagan.

Lekin N. ishqni, ko‘ngulning har qanday devonavor harakatlarini aslida zarracha bo‘lsa-da, yomonlamoqchi emas. Oshiq - ko‘ngulni zamona- ning nobopligi shu ahvolga solgan. Oxir-o- qibatda buni to‘g‘ri tushunib yetgan oshiq “aql vasvasasini” ortiq va haq deb bilib, o‘zi ham (“men dog‘i”) boshi oqqan tomonga, telbalar mamlakatiga ketishga qaror qiladi:

*Aql vasvosini qo‘ysam avlo ulkim, men dog‘i –
Boshim olib ketgamen har sorikim, – ul boshqarur.*

G‘azalning yakunlovchi qismida N. ikkiyuz- lamachilikni, o‘tkinchi mayllarga berilmaslikni yoqlab, ra‘no gulini misolga keltirib o‘zining qu- yidagi hikoya va tanbehlariga to‘la falsafiy-axlo- qiy baytini yaratadi:

*Ikki yuzluk bo‘lmakim, bu bog‘ning ra‘no guli
Gar qizorur bir yuzi, lekin yana bir sorg‘orur.*

Mazkur g‘azalning originalligi yana shundaki, bunda shoir insonning negativ holatini tasvirlayot- ganday bo‘lib turib, bundan ijobiy xulosaga yo‘l topadi. G‘azalda shoir tasavvuri b-n hayot haqiqati bir-biriga uyg‘un holda namoyon bo‘lgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний.
ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.*

Ab.H.

“TELBARAB ITGAN KO‘NGUL YO- DIMG‘A KIRSA GOHLAR...” – N.ning yi- gitlik davrida yozilgan g‘azallaridan biri. 7 bayt. Ramali musammani mahzuf vaznida. Birinchi marta “B.B.” devoniga kiritilgan.

*Telbarab itgan ko‘ngul yodimg‘a kelsa gohlar;
Yig‘lab el ko‘ngli buzulg‘udek chekarmen ohlar.*

*O‘tti xo‘blar oy kibi, yo‘qtur aroda ul quyosh,
Vahki, ul badmehrni ko‘rmon, o‘tadur mohlar.*

*Xo‘blar zulf-u zanaxdonig‘a bording, ey ko‘ngul,
Hozir o‘l, tundur qarong‘u, yo‘lda bordur chohlar.*

*Gar musavvir chizsa devor uzra ul gul xirmanin,
Jav-bajav mendin nishon bergusi bir-bir kohlar.*

*Ey ko‘ngul, Farhod ila Vomiq dog‘i Majnun qani?
Bo‘lmaq‘il g‘ofilki, bir-bir bordilar hamrohlar.*

*To‘kti qon gulgun libosin kiygach ul xo‘blar shahi,
Qon to‘kar ermish qizil to‘n kiya, beshak, shohlar.*

*Ey bahori husn, eshitsang gar Navoiy ohini
Kerak, albatta, xazon yelin sog‘insang gohlar.*

G‘azal an‘anaviy ishqi mavzuda yozilgan bo‘lsa ham undagi obraz va iboralar, har bir bayt o‘zining originalligi, samimiyliги b-n kitobxon qalbini o‘ziga tortadi. G‘azaldagi “Telbarab itgan ko‘ngul” oshiqning ko‘ngli bo‘lib, u o‘zini batamom yoriga bag‘ishlagan, o‘zini unutgan. Oshiq o‘z ko‘nglini pok va musaffo boladek ko‘radi, uning baxtsiz ishq tufayli qiyin ahvolda qolgani-ga achinadi. Uni eslaganda, o‘zining ham ko‘ngli buzilib, beixtiyor yig‘lab yuboradi (“Yig‘lab el ko‘ngli buzulg‘udek chekarmen ohlar”). G‘azalda vaqt, makon tushunchasining kengligi b-n samimiy sevgi, sog‘inch tuyg‘ularining kengligi, cheksizligi bir-biriga ulanib ketganday. Oshiq uzoqdagi o‘z yorini goh sevib, erkalab, goh o‘pka-gina b-n esga oladi:

*O‘tti xo‘blar oy kibi, yo‘qtur aroda ul quyosh,
Vahki, ul badmehrni ko‘rmon o‘todur mohlar.*

Oshiq o‘z sevgilisini o‘ylab ko‘rmaydi. Goh uni ko‘rgisi kelib ko‘chaga chiqib o‘ltiradi. Uning oldidan ne-ne go‘zallar o‘tadi. Lekin uning mahbusidan darak yo‘q. Bu ahvolga u qanday chidasin! Bu fikrni ifodalash u-n N. o‘z she‘riy iqtidorini to‘la ishga solib, iyhom san‘atidan mohirona foydalanadi. Bu baytning birinchi misrasida oshiq o‘z sevgilisini boshqa go‘zallarga taqqoslab, ularni oyga, ma‘shuqasi-

ni quyoshga taqqoslasa, ikkinchi misrada sevgilisini quyosh so‘zining forsiy varianti – mehr (aniqrog‘i “badmehr”) deb ataydi, oy so‘zini esa forsiy “moh” so‘zi b-n almashtirib takrorlaydi. Xuddi shunday san‘atni shoir keyingi baytda ham qo‘llagan:

*Xo‘blar zulf-u zanaxdonig‘a bording, ey ko‘ngul,
Hozir ul-tundur qarong‘u, yo‘lda borur chohlar.*

Birinchi misrada yorning zulfi va zanaxdoni (kulgichi, yuzidagi chuqurchasi) haqida gap bo-rar ekan, ikkinchi misrada zulf qarong‘i tunga, zanaxdon esa yo‘ldagi o‘ydim-chuqurlarga taqqoslanadi.

G‘azalda “Ey ko‘ngul” iborasi ikki marta ishlatilgan bo‘lib, bunda jonlantirish yo‘li b-n butun borlig‘ini sevgilisiga bag‘ishlagan oshiq gavdalantirilgan. Beshinchi baytda ko‘ngulga shoir: “Ey ko‘ngul, Farhod ila Vomiq, dog‘i Majnun qani...” deb murojaat qilar ekan, bu ham shu fikrni tasdiqlaydi. Ya‘ni, shoir ko‘ngulni ma‘lum va mashhur oshiq-lar bilan yonma-yon qo‘ymoqda, uning qismati ham o‘sha oshiqlarning qismati b-n bir ekanini ta‘kidlamog‘da. Shoir bundan keyingi baytda berahm mahbubaning qizil libos (“gulgun libos”) kiyishini jang kuni podshohlarning “qizil to‘n” kiyishiga qiyoslagan. Bu esa uning o‘z oshiqlariga nisbatan badtar g‘addorlik qilishiga ishora.

N. g‘azal maqta‘sida ma‘shuqani “Ey bahori husn” deb ta‘riflasa, oshiq qiyofasidagi o‘zining ohlarini kuz pallasidagi sovuq shamollarga (“xazon yeli”) o‘xshatadi.

G‘azalda rassom (“musavvir”) obrazi bo‘lib, u agar devorga mening sevgilim rasmini chizadigan bo‘lsa (“Gar musavvir chizsa devor uzra ul gul xirmanin”), mening suratimni unga yonmayon chizishining hojati yo‘q, chunki devordagi har zaif somon parchasi mening ozg‘in vujudimni gavdalantirib turadi. (“Jav-bajav mendin nishon bergusi bir-bir kohlar”), – deydi shoir.

Garchi g‘azalda baytlar o‘zaro chambarchas bog‘lanmagan bo‘lsa ham, barcha baytlar umumiy insonparvarlik g‘oyalarni, insonning in-

songa muhabbati va sadoqatini ifodalaydi. Shu ma'noda mazkur g'azalni N.ning kompozitsion jihatdan parokanda g'azallar tipiga kiruvchi eng yaxshi she'ri sifatida baholash mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

Ab.H.

TEMURIYLAR DAVLATI – Amir Temur (1336–1405) asos solgan markazlashgan davlat. T.D. deganda buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur sulolasi hukmronlik qilgan tarixiy davrni va uning tasarrufida bo'lgan mintaqalarni tasavvur etamiz. T.D. zamon va makon chegaralarini belgilab olish muhim metodologik ahamiyatga molikdir. Umuman olganda, T.D. salkam 500 yil Amir Temur va uning vorislari tomonidan boshqarilib, asosan, ikki tarixiy bosqichni o'z ichiga oladi. Uning birinchi bosqichi Amir Temur Movarounnahr hududini birlashtirib, Samarqand taxtiga o'tirgan 1370-y.dan boshlanib, 27 ta davlat boshqaruvini qo'lga olib, 1507-y.da Shayboniyxon tomonidan Hirotning egallanishini qamrab oladi. Ikkinchi bosqich esa Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshohning chevarasi Zahiriddin Muhammad Bobur 1508-y. Afg'onistonda mustaqil davlat tuzib, u yerdan 1526-y.da Shimoliy Hindistonda Boburiylar imperiyasi asos solgandan boshlab, Bahodirshoh II ning 1858-y.da ingliz mustamlakachilari tomonidan qatl etilishiga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. T.D.ning

iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy eng rivojlangan davri Amir Temur hukmronligi yillariga to'g'ri keladi. Vatanimiz fani, madaniyati, adabiyot va san'ati yanada yuksaldi. Atoqli olimlar, shoirlar yetishib chiqdilar. N. ham temuriylar davri mevasidir.

N. o'z asarlarida T.D. asoschisi Amir Temurni va Shohruh mirzo, Ulug'bek mirzo, Husayn Boyqarolarni hurmat b-n tilga oladi. "M.N." asarining yettinchi majlisida Temur Ko'ragon hamda 21 nafar temuriylarni adabiyot va san'atga munosabati masalasida bayon qiladi. "X." dostonlarida Husayn Boyqaro va uning o'g'illariga alohida fasllar bag'ishlaydi, hatto birini biriga namuna ko'rsatish vositasida ezgulikka, adolatga, xayrli ishlarga chorlaydi. "M." asarida Badiuzzamonga Husayn Boyqaroning Amir Temur xotirasiga bo'lgan hurmatini eslatib, uni shoh otasini qadrlashga chaqirsa, "F.Sh." dostonida Shohg'arib mirzoga bob ajratib, uni fiqh, hadis, tafsir, tib, tarix kabi ilmlarni puxta egallashga undab, misol tariqasida Ulug'bek mirzoning ilm-fandagi xizmatlarini "*Temurxon naslidin sulton Ulug'bek, Ki, olam ko'rmadi sulton aningdek*" deb eslatadi, olqishlaydiki, bunday go'zal satrlarni N. T.D. u-n ham bitgandek edi. N. T.D.dagi har bir xayrli nuqtani goh badiiy, goh tarixiy, goh nazariy aspektida mahorat b-n yoritisa, halokatga, tanazzulga olib boruvchi holatlardan, xavf-xatarlardan temuriylarni kuyunchaklik b-n ogoh ham etadi. "S.S." dostonida tush ramzi yordamida Bahrom tilidan shoh va sulola u-n ogohlik, hushyorlikning fazilati haqida ham yozgan. Bunday holatlarga ko'plab misollar keltirishimiz mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

"TEMURIYLAR DAVRIDA XAMSANAVISLIK" – adabiyotshunos S.Tohirov tomonidan OT-F1-138 "Temuriylar davrida yaratilgan

“Xamsa”larning komparativistik tadqiqi” loyihasi doirasida nashr etilgan monografiya. Kitobning “Mustahkam poydevor” nomli bobida Firdavsiyning “Shohnoma”si epik dostonchilikni boshlab bergan ilk doston sifatida talqin etilsa, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy dostonlari keng tahlil qilingan. Temuriylar davri barcha jabhalar qatori katta ijodiy raqobat, mahorat maydoni bo‘lgan an’anaviy xamsachilik rivojiga ham zamin yaratgani “Yuksak tamaddun va ma’rifiy yuksalish” bobida ko‘rib o‘tiladi. Jumladan, Jamoliy, Kotibiy Turshiziy, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy, Shahobiddin Jomiy (N. tavsiyasi bilan “Layli va Majnun”, “Xusrav va Shirin” dostonlarini yozgan) dostonlari tavsiflanadi. Ashraf Marog‘iyning “Xamsa”si, Jomiyning “Haft avrang” dostonlar turkumi va turkiy xamsachilikning ilk qadamlari adabiy-ijtimoiy muhit misolida tekshiriladi, boblar maxsus jadvalda berilgan. “Dahoning buyuk kashfiyoti” bobida N. “X.”si har biri alohida faslda yoritiladi. N. “X.”sining yaratilish tarixi, ijodiy ta’sirlanish, an’ana va o‘ziga xoslik yoritiladi. Har besh dostonning asosiy mohiyatida yotuvchi bosh g‘oya – ma’rifat, ishq, so‘z, adolatli hukmdor kabi mavzular ijodkor konsepsiyasini belgilovchi bosh xususiyat sifatida sharhlanadi. “S.S.” dostonini turkum syujet qolipida Sharq va dunyo adabiyoti kontekstida qiyosiy o‘rganilgan. Har bir hikoyaning bosh qahramon b-n bog‘lanuvchi asos zanjiri ko‘rsatilgan. “Buyuklar ma’rifatidan bahra olib” nomli bobda Abdibek Sheroziy “X.”si va keyingi davrda forsiydagi Tabriziy Gunobodiy, Habibi, Sharafiddin Hasan Shifoyi, Urfiy Sheroziy kabi 15 dan oshiq, turkiy tilda Xoja, G‘aribiy, Nishotiy, Ochildimurod Miriy kabi adiblarning “X.” yo‘nalishidagi dostonlari haqida ma’lumot beriladi. Umuman, monografiya xamsachilik an’anasining forsiy va turkiy tildagi tadrijiy bosqichlari, N. “X.”sining o‘ziga xosligi haqida ma’lumot beruvchi muhim manbadir.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жылдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Тоҳиров С.

Темурийлар даврида хамсанавислик. – Т., 2021.

O.T., S.O‘.

“TEMURIYLAR DAVRI MUNSHAOT-NAVISLIGIDA MATN TUZISH AN’ANASI” – U.Mahmudov tomonidan shu mavzudagi dissertatsiya asosida tayyorlangan monografiya. Kitobda temuriylar davrida yaratilgan fors-tojik va turkiy tildagi munshaotchilik an’anasi yoritilgan. Tadqiqot obyekti qilib Hirot adabiy muhiti vakili Abdulloh Marvoridning forsiyda bitilgan “Munshaoti Abdulloh Marvorid” to‘plamidagi maktublar olingan bo‘lib, uch bobdan iborat. Jumladan, “Munshaotlar genezisi va temuriylar davri munshaotnavisligi” nomli ilk bobi munshaotchilikning yuzaga kelishi, yuqori tabaqa ziyolilar o‘rtasida maktub bitishning ommalashgani, bu maktublar o‘rta asr klassik nasr uslubini o‘zida ifoda etgani, davr muammolari, munosabatlar, ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar maktublarda aks etgani, ularda o‘zaro hurmat, muomalaning saviya jihatidan baland bo‘lgani, natijada bu maktublar to‘planib, munshaotchilikka asos bo‘lgani yoritiladi. Xattotlik maktablarining yuzaga kelishi, maktubni san’at darajasida ko‘chirish ham maktub bitish an’anasiga ta’sir ko‘rsatgan. 650 ta maktubdan iborat “Faroyidi G‘iyosiy”, Xoja Imomiddin Mahmud Govon tomonidan yozilgan “Riyoz ul-insho yoki Manozir ul-insho”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Munshaoti Sharafiddin Ali Yazdiy”, Muhammad bin Ali bin Jamol ul-islomning “Humoyunnoma”, Amir Husayn Qozi bin Muiniddin Husayniy Maybudiyning “Munshaoti Maybudiy”, Ahmadi Doyining turkiy tildagi “Tarassul”, Yahyo bin Muhammad al-kotibning “Manohij ul-insho”, Shayx Mahmud Adhamning “Gulshani insho”, Usmoniylar davlati devon kotibi Masihiyning “Guli sadbarg” va N.ning “M.” asarlari haqida ma’lumot beriladi. “Abdulloh Marvorid va uning temuriylar davri madaniy hayotida tutgan o‘rni” nomli ikkinchi bobda Abdulloh Marvoridning otasi Xoja Shamsiddin Kirmondan Qoraquynlilar istibdo-

didan qochib Hirotga Sulton Abu Said huzuriga kelgani, bir muddat Samarqandda yashab, Hirotga qaytishi, faqirlikni ixtiyor qilgani va Xoqon G'iyosiddin Mansur uni Xoja Abdulloh Ansoriy ziyoratgohi va vaqfining shayxi va mutavvaliyasi etib tayinlagani, N. ning Xoja Shamsiddin Muhammadga atab yozgan marsiyasi Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asariga kiritilgani aytiladi. N. marsiyada undan ikki dur – ikki o'g'li Abdulloh Marvorid va Nizomiddin Yahyo Marvorid qolganini yozadi. Yahyo Marvorid keyinchalik (hijriy 918) Amir Najmi Soniy va Z.M. Boburning Hirotga lashkar tortishi oqibatida vafot etadi. Abdulloh Marvorid otasining orqasidan saroyga kirib keladi va Husayn Boyqaro saroyida xizmat qiladi. U shoir, yetuk xattot, musiqashunos, saroyda qonun sozini chalishda tengi yo'q bo'lgan. Zayniddin Vosifiy "Badoye' ul-vaqoye"da uning N.ning "*Din ofati ul mag'bachayi mahiliqodur, mayxorau bebok, / Kim ishqidin oning vatanim deydi fanodir, sarmastu yoqom chok*" matla'li mutazodiga kuy bastalagani, bu kuyni odamlar yoqalarini yirtib tinglagani, N. g'azallariga ilk kuy bastalagan sozandalar Xoja Yusuf Burhon va Abdulloh Marvorid ekanligi aytiladi. U N.dan keyin uning o'rnini egallaydi, sultonning muhrdoriga aylanadi.

3-bobda "Munshaoti Abdulloh Marvorid"-ning matniy tadqiqi amalga oshirilgan. Kitobning qo'lyozma nusxalari, maktublar tarkibi yoritiladi. Ahamiyatlisi, to'plamda N.ning hajga oid farmoni ham mavjud. "Farmonning davomida Amir Alisherning hajga borish istagi xususidagi bayon keltirilib, sultonning vaziyat taqozosi bilan (bu paytda Iroq va Shom hududi nisbatan notinch bo'lgan) safarga bormaslik maslagi beriladi" (101-102). N.ning Samarqanddan Hirotga qaytishi, Sulton uni kutib olishda bayt o'qigani, N.ning martabasi, faoliyati haqida so'z yuritilib, farmon so'nggida vaziyat o'nglanib, N.ning hajga borish istagi qondirilgani, qo'shib berilgan odamlar xavfli hududlardan ehtiyot qilib olib o'tishlari lozimligi haqidagi ma'lumotlar keltiriladi. Kitobga forsiy tildan tarjima qilinib ilova qilingan maktublar sirasidan N.ning Abdulloh Marvorid va Xoja Afzalga yoz-

gan pandnomasi, N. ning ustoz Jomiyga yozgan she'riy maktubi, N. ning Sulton Husayn Boyqaroga maktubi ham o'rin olgan. Umuman, monografiya temuriylar davrida adabiyot, san'at, madaniy hayot, N. hayoti va faoliyati haqida boy ma'lumotlar berishi b-n qimmatli manba hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Маҳмудов У. Темурийлар даври муншаотнавислигида матн тузиш анъанаси. – Т., 2022.

Q.E., O.T., S.O'.

TEMURTOSH – "X." dostonlaridagi qahramonlardan birining nomi. Aniqrog'i, "S.I." dostonida Doroning xiroj to'lashdan bosh tortgan Iskandarga qarshi yurishga hozirlik ko'rib, o'ziga qaram yurt-o'lkalardan qo'shin to'plash lavhasida "Dasht elidin" askarlar olib kelgan lashkarboshi.

*Hamul Misrdin Varqa-u Boshdek,
Dog'i Dasht elidin Temurtoshdek.*

Ad.: Алишер Навоий. Саодди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

"TENGGRI XALQ ETMISH MENI GO'YO..." – "B.V." devonidan o'rin olgan g'azal:

*Ey ko'ngul, bir nav' o'lubmen ahli davrondin malul,
Kim erurmen kimki andin yaxshi yo'q, andin malul.*

*Hajr agar budur, netay men jonni, jon netsun meni
Kim, erur har lahza mendin jon-u men jondin malul.*

*Tengri xalq etmish meni go'yo malolat chekkali,
Kim, dame yo'qkim, emasmen xalqi nodondin malul.*

*Necha dinim uzra titray dilrabolar ko'yida,
Ey, musulmonlar, bo'lubmen kofiristondin malul.*

*Istasang maqsad, qadam qo'y, ta'n toshidin ne bok,
Ka'ba topti, bo'lmag'on xori mug'ilondin malul.*

*Ey ko'ngul, fikringni qilkim, do'st-u dushmanlar yuzun
Ko'rmas erdi, bo'lmasa sen zori hayrondin malul.*

*Ey mug'anniy, tut "Iroq" ohangi-yu ko'rguz "Hijoz"
Kim, Navoiy xotiri bo'lmish "Xuroson" din malul.*

Mashhur mutasavvif shoir Yunus Emroning she'rlariga sharh bitganlardan biri shunday deydi: "Bu faqir-u haqir, do'stlar iltimosiga ko'ra Yunus Emro hazratlarining to'qqiz she'rini sharh-u bayon etishga kirishib, sakkiz oy mobaynida qog'ozga ko'milib, parishon yashadim. Lekin "Qilingan ish do'stlar talabiga muvofiq bo'ldimi yoki yo'qmi?" – degan bir ishtiboh bor edi menda. Bir kecha Yunus Emro hazratlarini tush ko'rdim. Bu faqirga iltifot ko'rsatib dedilar: "Mening ul so'zlarimga yozgan sharh va aytgan ma'niyi latifni fuqaro va toliblardan darig' tutmag'ilki, bir manfaat ko'rsinlar".

Albatta, zahmat chekib, uzoq izlanish va bilim b-n yozilgan sharh yoki talqin befoyda bo'lmaydi. Lekin mumtoz she'riyatimiz namunalarini, xususan, irfoniy mohiyatdagi she'rlarni sharhlash baribir juda qiyin. Chunki ularda fikr va ohang ham, timsol va tasvir ham ruh, hol va kayfiyatga bo'ysundirilgan.

Shorih yoki talqinchi she'r mazmunini eng avvalo hol va kayfiyat tili b-n o'qib, ruhan mu-shohada eta olmasa, o'quvchini ishontirib ham, ergashtirib ham bilmaydi. Ehtimol, ergashishning keragi yo'qdir. Ammo qiziqish zarur. Ana shu qiziqishdan she'rga yangicha bir qarash, munosabat, u yo bu jihatni chuqurlashtirish mayli tug'ilishi mumkin.

Yaqinda menga "Domla, o'tmish shoirlarimiz yig'i haqida nega buncha ko'p yozishgan? Qaysi shoirning she'rini o'qimang, albatta, u yo "yig'ladim" yo "yig'larman" deydi. Yig'ida ham bir me'yori bo'lishi kerakmi, yo'qmi?", deb savol berdi. Bu – kulgi va shodlikka o'chlikdan emas, mohiyatni anglash istagidan tug'ilgan savol bo'lganligi u-n men masalani tarixan, ya'ni din va tasavvuf b-n bog'liqlikda izohlashga harakat qildim.

Kulgidan kulgining, shodlikdan shodlikning farqi bo'lganidek, alamdan alamni, yig'idan yig'ining ham farqi bor. Biz, albatta, buni farqlashimiz va farqlarini puxta anglashimiz lozim. Ibrohim Haqqiy yozadi: "Ko'z yoshining maqbul va manzuri ishq tufayli sel bo'lib oqqanidir. Dunyoviy va nafsoniy niyatlar uchun to'kilgan ko'z yoshining Alloh oldida hech qanday qiymati yo'qdir... Avom bilan xavosning yig'isi orasida ko'p farq bordir. Zero, har kimning yig'lashi ilm va tushunchasiga ko'ra... Xullas, yig'lashni ayblab va yig'laganni rad qilgan jaholatga taslim bo'lib, xavosning holini avomga o'xshatgan bo'ladi". Darvoqe, mumtoz she'riyatimiz markazida turgan inson, u oshiq yoki orif bo'ladimi, darvesh yoki rind bo'ladimi, bundan qat'iy nazar, hech qachon moddiy va nafsoniy orzu-umid va g'arazlar u-n mahzunlashmagan, g'ussa chek-magan, ko'z yosh to'kishni tasavvur ham qilmagan xos kishilar vakilidir. N. she'riyatini o'qiganda masalaning shu jihatiga ham alohida e'tibor qaratishimiz, ulug' shoir tasvirlaridagi nihoyatda oliy va samoviy holat yoki tuyg'ularni yerga qorishtirishdan saqlanmog'imiz zarur. Bu dunyoda kimda malul bo'lmaydi deysiz? Kim qayg'u tortmaydi. Kim g'amgin va xafa bo'lmaydi? Biroq N.dagi mana bu malullik tamoman o'zgardirki, shoir uni dard, hasrat va sir o'laroq ko'ngilga izhor aylagan:

Ey ko'ngul, bir nav' o'lubmen

ahli davrondin malul,

Kim, erurmen kimki andin yaxshi yo'q,

andin malul.

Bu baytda malul – qayg'u va hasratda yonishning sababi, uning sifat va darajasi ("bir nav'") va chegarasi (yaxshilarning eng yaxshisidan ham malol etish) aniq ifodalangan. Ammo o'sha "bir nav'"ning mazmun– mohiyati nimadan iborat, u qanday iztirob va qiynoqlarga ishorat qiladi? Buni to'g'ridan to'g'ri tavsiflash qiyin. Zero, u ahli davron fe'l-atvori va ahli davronga xolis munosabatdan tug'ilgan nadomatdir. Donishmandlarga ko'ra, dunyo dunyo bo'lganligi u-n emas, mol-mulki,

lazzat va shodliklari b-n odamlarni o'ziga tobe qilish u-n yaralgandir. Shu bois ishqqa, zavq va ma'rifatga doir bo'lmagan so'zlarni tasavvuf ahli "dunyo kalomi", deb bilishgan va bunday so'zlarni gapirmaslik, imkon qadar tinglamaslikka harakat qilganlar. Shu ma'noda ulug' shoir, mutasavvif yoki allomalarning diliga ranj yetkazishda ahli dunyo b-n ahli davron deyarli tengdir.

Ma'lumki, ruh – jonning asli nurdir. Haq qudrati bo'lmish ushbu qudsiy qudrat Allohning amri b-n vujudga kirgan. Lekin jon tanda boqiy qolmaydi. U ma'lum bir muddatdagi sayohatdan so'ng asl manziliga qaytadi. Eng katta hijron ana shu oraliqdagi ayriliqdir. Haqiqiy oshiqqlar ishqni – jon, jonni – ishq deb bilganliklari bois o'limni faqat vujudga aloqador hisoblaganlar. Bu haqda Yunus Emro:

*Tan foniyydir jon o'lmas,
chun ketsa ortga qaytmas,
O'lsa agar tan o'lur, jonlar o'lguvchi emas, –*

deydi. N. "hajr agar budur" deya jon va "men", "men" va jon orasidagi ozurdalik "mojaro"sidan xabar berganda, hajr kalimasining diniy– tasavvufiy mazmuniga urg'u bergan:

*Hajr agar budur, netay men jonni, jon netsun meni
Kim erur har lahza mendin jon-u men jondin malul.*

Bugungi o'quvchida "Jon bilan talashib, jondan bezib shunday ahvolda yashashning nimasi ibratli?" – degan savol tug'ilishi mumkin. Agar oshiq xalqi jonini Azroilga emas, Allohga taslim etadi, xuddi ko'ngil singari jon ham ma'shuq hayronidur, haqiqiy ishq – bu jon zavqi va fido-yiligi, degan qarash hisobga olinsa, shoir ko'zda tutgan ichki maqsad o'z-o'zidan bir qadar ravshanlashadi. Keyingi baytdagi "xalqi nodon" birinchi misradagi "ahli davron"ga go'yo izohdir:

*Tengri xalq etmish meni go'yo malolat chekkali,
Kim dame yo'qkim, emasmen
xalqi nodondin malul.*

Insondagi har qanday norozilik va sarkashlikning ham intihosi bor. Shunday intiho "dar-goh"laridan biri sabr bo'lsa, ikkinchisi ko'nikish. Ko'nikishning ham o'ziga yarasha qiyinchiliklari va yomon jihatlari bo'lsa– da, kishini aldanish, subutsizlik va yaltoqlanishdan muhofaza etadi. Inson o'z ahvoliga, zohirdan yetadigan balo va ofatlarga sokin nigoh b-n boqadigan bo'ladi. N. "Tangri meni malolat chekmoq uchun odam qilib yaratdi", – degan qarorga kelguncha avomlik b-n ham, nodonlik b-n ham, jaholat va zolimlik b-n ham ko'p yuzma– yuz kelgan. Va biror bir dam osudalik topmagach, g'ayriixtiyoriy ravishda "Tengri xalq etmish meni...", degan xulosaga to'xtalgan.

Dunyo bir sinov maydoni. Bunda hamma narsa sinaladi va sinovdan o'tkaziladi. Jumladan, ishq va e'tiqod ham. Ma'lumki, mutasavviflar sevgini rasmiy va umumiy dindan farqlanuvchi bir din – din ul-hubb deb bilganlar.

N. ham bir qancha she'rlarida din so'zini shu ma'noda tatbiq qilgan. Oshiqning "dilrabolar ko'yida" din uzra titrash, aslida ishq uzra titrashini ifodalaydi. Musulmonlarga murojaat esa din ul-hubb – sevgi dinining sir-asrorlari b-n hisoblashmaydigan zohirbinlarga qaratilgan:

*Necha dinim uzra titray dilrabolar ko'yida,
Ey, musulmonlar, bo'lubmen kofiristondin malul.*

Bu fikr navbatdagi baytda yanada chuqurlashtirilgan. Chunonchi: Ko'zlangan oliy maqsadga yetmoq istasang, ta'na toshlariga ahamiyat berma. "Xori mug'ilon"dan malul bo'lmagan Ka'bani topmoqqa ham qodirdir, deyiladi unda:

*Istasang maqsad, qadam qo'y, ta'n toshidin ne bok,
Ka'ba topti, bo'lmag'on xori mug'ilondin malul.*

"Mug'ilon" – mug'lar maskani. Mug' – otashparast demak. Tasavvufda sodiq murid, oshiq mazmunini aks ettiradi. Demak, ilohiy ishq yo'lida din-u mazhab degan gap – nisbiy gap, demqchi shoir.

Ilohiy ishqda ham, majoziy ishqda ham ko‘ngulning imkoni va mavqeyi yuqoridir. N.ning yana bir karra ko‘ngilga murojaat etib:

*Ey ko‘ngul, fikringni qilkim,
do‘st-u dushmanlar yuzun,
Ko‘rmaserdi, bo‘lmasasenzori hayrondinmalul,* –

deyishi bejiz emas.

N.ning ilohiy ishq haqida bitilgan baytlariga xos bir fazilat bor: ularni o‘qirkansiz, hech qachon Haqni xalqdan, xalqni Haqdan ayru tasavvur eta olmaysiz. Inson va muhit, inson kamoli va abadiyat sirlari haqida yangi–yangi mushohadalarga imkon topasiz. G‘azal maqta’sida ham shoir go‘yo “Iroq” va “Hijoz” kuylarini tinglab, ko‘ngilga tasalli topish istagini bildirsa-da, oxirgi misrani o‘qib uning Xuroson muhitiga munosabatini oson anglab olasiz:

*Ey mug‘anniy, tut “Iroq” ohangi-yu
ko‘rguz “Hijoz”
Kim, Navoiy xotiri bo‘lmish “Xuroson”din malul.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар.* – Т., 2011.

I.H.

“**TENGRİ XONIN...**” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Tengri xonin ochuq aqida qilib,
Xalqdin ro‘ziy istagan gumroh.
O‘yladurkim tengiz qirog‘ingda,
Ro‘za ochmoqqa kimsa qozg‘ay choq.*

Rivoyat qilinishicha, Muso (a.s.) payg‘ambar Fir‘avn qavmidan qochib, yolg‘izlik, bechoralik va ochlikdan toliqqanda: “Parvardigor, yolg‘izman, xastaman, bechoraman”, – deya zorlanganida unga g‘oyibdan shunday javob bo‘lgan: “Ey Muso, mendek do‘sti bo‘lmagan yolg‘izdir, mendek tabibi bo‘lmagan odam xastadir, men bilan aloqasini uzgan banda bechoradir”.

O‘rta asr odamlarini Xudoni eng sodiq do‘st, har qanday dardlariga darmon beruvchi tabib, barcha chorasizliklardan xalos etguvchi oliy qudrat deb bilganliklari u-n ayblash, albatta, gumrohlik bo‘lurdi. Ularning dunyoqarashida Xudo qanday mavqeni egallagan bo‘lsa, uni biz o‘shanday tarzda sharhlaymiz kerak. “Xudo tish beribdimi, rizqini ham beradi. Uning dasturxonini shoh-u gado uchun ochiq”, – deyishgan ajdodlarimiz. Va nasiba ulashishda Xudoning saxovati ulug‘ligiga ishonishgan. Qit‘ada shunday nuqtayi nazardagi odamlarning tanqidiy munosabatlari asos etib olingan. Bular Tangri dasturxonining ochiqligiga ishonuvchilardir. Shoir shularning nomidan ikkinchi bir toifa kimsalarning vakillarini fosh etgan. Xo‘sh, ular kimlar? E’tiqodsiz va munofiqlar. Ularning ikkiyuzlamachiligi shundaki, zohiran, ya’ni tashqi ko‘rinishdan “Tengri xoni”ning yoziqligiga gumon bildirishmaydi-yu, ichdan esa xalqdan rizq-u nasiba tilashadi. Bu – ularning g‘ofilligi. Shuning u-n ham rizq-ro‘zini xalqdan tama etgan riyokorlar namoyondasini hazrat N. gumroh deb ataydi. Va uni dengiz qirg‘og‘ida turgan bo‘lsa-da, chuqur qazib, suv chiqarib ro‘zasini ochmoqni xohlagan dovdirga o‘xshatadi.

Qit‘ada ifodalangan ma’noning ikki jihati bugungi o‘quvchi u-n juda e’tiborli. Birinchisi, o‘z qorni va manfaatini ko‘zlab, xalqdan tama qilmaslik; ikkinchisi, e’tiqodda subutsiz bo‘lmaslik.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар.* – Т., 2011; *Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир.* – Т., 2021.

I.H.

“**TILINGNI ASRAG‘IL...**” – N. qit‘asi:

*Navoiy, tiling asrag‘il zinhor,
Desankim, emay dahr ishidin fusus.*

*Nazar qilki, o‘q og‘zi tilsiz uchun,
Qilurlar tojvarlar bila dastbo‘s.*

*Necha tojvarlar kesarlar boshin,
Chu hangomsiz nag'ma tortar xurus.*

Qit'aning birinchi ikki qatorida: “Dunyo ishlaridan afsusga botmayin desang tilingga ehtiyot bo‘l, uni asragil”, deyilgan. Shoirning o‘z-o‘ziga murojaati va o‘zidan talabi barcha o‘quvchiga tegishli.

Bobomizning asl muddaosi – tilni asrashga chaqiriqdir. Lekin buni kimdir anglaydi, kimdir esa yo‘q. N. shuni inobatga olib, qit’alarida sevib ishlatgan tamsil san’ati, ya’ni dalil keltirish usuliga suyanadilar.

*Nazar qilki, o‘q og‘zi tilsiz uchun,
Qilur tojvarlar bila dastbus.*

Demak, bu – birinchi dalil. Chunonchi, nazar sol, o‘q og‘zi (yoy o‘qi e’tiborga olinayotir) tilsiz bo‘lganligi u-n toj egalari shohlar b-n qo‘l o‘pishadi. O‘qning tilsizligini namuna qilib, hazrat N. odamlarga qarata: “Siz ham butkul gung bo‘ling, shunda tojkorlar ardog‘i va saxovatiga erishasiz”, demoqchimilar? Yo‘q, albatta. Baytdagi fikr mazmunini aniq bilish va to‘g‘ri xulosa chiqarish u-n o‘tmishda yaratilgan afsona, mifologik qarashlarga murojaat qilish lozim. Qadimiy turklarning tasavvurlariga ko‘ra yoy va o‘q Xudo tomonidan yaratilgan. Shuning u-n turklarda yoy hukmronlik, mustaqillikni, o‘q esa tobelikni bildirgan. Mabodo bir qabila ikkinchi qabila boshlig‘iga o‘q yuborsa, u ikki ma’noda qabul qilingan. Biri – hurmat. Ikkinchisi – qaramlik. Eng qadim Xitoy manbalarida turklarda har qaysi qabilaning maxsus o‘qi bo‘lganligi yozilgan emish. N. o‘qning “tojvarlar bila dastbus” qilishini so‘zlaganlarida ana shu nuqtayi nazarlarga asoslanganlar. Endi ikkinchi dalil:

*Necha tojvarlar kesarlar boshin,
Chuhangomsiz nag'ma tortar xurus.*

Xo‘rozning bemahalda qichqirishi hanuzgacha xosiyatsiz hodisa sanaladi. Nega? Bu ham af-

sonaviy voqea bilan aloqador. O‘lis asrlarda Kayumars degan podshoh bo‘lgan ekan. U adolatli, ko‘p joylarni obod etgan emish. Kayumarsning Pushang otli o‘g‘lini Damovand tog‘ida devlar o‘ldirishadi. Bundan bir qush ogoh bo‘lib, qattiq nola qila boshlaydi. Shoh shu qush “yo‘lboshchiligida” o‘g‘lining jasadini topadi. Kayumarsning boshqa farzandlari ham bo‘ladi, ulardan birini yurtga boshliq tayinlab, o‘zi devlarni o‘ldirishga o‘tlanadi. Kayumars yo‘lda ketayotib, bir oq xo‘rozni uchratadi. U yo‘l boshida turib qichqirmoqda, sal olisroqqa bir tovuqni ilon o‘rab olgan. Xo‘roz qichqiribgina qolmasdan, jon-jahdi b-n ilonga tashlanar ham edi. Bu holat Kayumarsga xush keladi va: “Agar xo‘roz o‘z juftini qutqarish uchun kurashayotgan ekan, demak bu jonivorning ham fe’li insonga o‘xshash”, deydi. U ilonning boshini yanchib, xo‘roz b-n makiyonni ozod qiladi. Ularni o‘z o‘g‘illariga berib, asrab-avaylashni buyuradi. Shundan boshlab, elda tovuq saqlash rasmga aylanadi. Chunki ular bor xonadonlarga devlar yo‘lamas emish. Xo‘rozning chaqirishi esa yaxshilik belgisi. Unda N. nega bemahal qichqirgan xo‘rozning boshi kesilishi to‘g‘risida eslatayotir? Bu hodisa ham Kayumars taqdiriga bog‘langan. Bir kuni o‘sha oq xo‘roz kutilmaganda kechki paytda qichqirib qoladi. Odamlar buning sirini bilolmay hayratlanishadi. So‘ng ma’lum bo‘ladiki, Kayumars o‘lgan ekan. Shuning u-n xo‘roz kechki payt qichqirdimi – bu yomonlik xabari, unday xo‘rozni darhol so‘yish lozim, degan fikr aqida shaklida asrlar mobaynida yashab kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.

I.H.

TILSIMLI KO‘ZGU. “S.S.” dostonidagi to‘rtinchi iqlimdan kelgan musofir hikoyatida hind elining adolatli va saxovatli hukmdori Jo’naga uning “g‘arib mehmoni” tuhfa etgan bu ko‘zguga chin va yolg‘on so‘zlaguvchini farqlash hikmati tilsim etilgan bo‘lib, ko‘zguda chin

so‘zlaguvchining aksi oq, yolg‘onchining esa yuzi qaro ko‘rinar edi.

*Tuhfa kelturmish edi ko‘zgu,
Kim, ani tutsa har kishi o‘tru.*

*Chin desa aksida safo erdi,
Desa yolg‘on yuzi qaro erdi.*

*Ko‘p kishi qildi ozmoyish anga,
Aytg‘ondek edi namoyish anga.*

Hikoyat davomida odil shoh bu ko‘zgudan haqiqatni aniqlash yo‘lida o‘rinli foydalanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

A.A.

TILSHUNOSLIK VA NAVOIY – O‘zbek adabiy tilining taraqqiyotida XV asrning ikkinchi yarmi nihoyat muhim davr hisoblanadi. Bu davrda N. o‘z ijodi ila o‘zbek adabiyotini yuksak cho‘qqilarga ko‘tarish b-n birga o‘zbek tilining taraqqiyotiga ham o‘zining salmoqli hissasini qo‘shdi.

N. yaratgan asarlar ham fikriy, ham adabiy jihatdan juda yuksak saviyada bo‘lgani sababli dunyoga tez tarqaldi va shoirning o‘z davridayoq ilm ahlining, jumladan, tilshunoslarning diqqatini jalb qildi. Natijada, N. asarlari asosida yozilgan grammatika va lug‘atlar vujudga keldi. San‘at va mafkura nuqtayi nazardan N. butun dunyo madaniyatiga ulkan xazina taqdim etdi. Shuning u-n ham N. tili hozirgi kunda ham tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlariga mavzu bo‘lib kelmoqda.

N.ning o‘zbek tili hamda o‘zbek xalqi u-n qilgan xizmati faqat uning “ko‘p va xo‘b” yozgani b-n belgilanmaydi. Uning buyuk va asosiy xizmatlaridan yana biri bu tilni butun o‘zbek xalqi u-n umumiy bo‘lgan me‘yorga solganidir. Bu adabiy tilning eng muhim xususiyatlaridan hisoblanadi. Darhaqiqat, N. bilimdon va mohir tilshunos hamdir. Ma‘lumki, o‘rta asrlarga kelib, fors va arab tillari biri ilm-u fan va biri she‘r-u

adab tili sifatida hukm surib keldi va natijada turkiy tilli ziyolilar asarlarini o‘z tillarida emas, mazkur tillarda yozishga majbur bo‘lgan. Chunki “turkiy til she‘riyatdagi nafis tuyg‘ular va tushunchalarni ifodalashga qodir emas, turkiy til badiiy asar yozishga yaramaydi, degan soxta tushunchalar hukmron edi. Natijada, o‘zbek tiliga mansub xon va sultonlar ham o‘z shon-u shuhratlarini dunyoga ko‘z-ko‘z qilish, o‘z nomlarini tarix sahifalarida muhrlash u-n fors tilida madhiyalar yozdirdilar. N. esa, shunday bir sharoitda turkiy tilda o‘lmas asarlar yozib, bu tilning ham she‘riyat, ham ilm tili ekanligini isbotlab berdi.

Turkiy tillar va adabiyoti bayrog‘ini yuksaklarga ko‘tarib, bu xalqlarni til jihatdan “yakqalam” qilgan N. haqli ravishda:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam, –*

deb faxrlanadi.

Bobur o‘z “Boburnoma”sida Andijon shahri aholisi va uning tili haqida ma‘lumot berib, ularning tili N.asarlari tiliga juda yaqin ekanligini aytib, N.ning bu da‘vosini tasdiqlaydi: “eli turkdur, shahar va bozorisida turkiy bilmas kishi yo‘qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovjudikim Hirida nash-u namo topiptur, bu til biladur”.

H. Vamberi, I.Berezin kabi sharqshunos olimlar Boburning bu fikrini quvvatlaydilar. Lekin I.Ilminskiy N. adabiy tili Andijon aholisining tiliga yaqin bo‘lsa ham, aynan bir xil bo‘lgan emas, deb ta‘kidlaydi. Chunki xalq jonli tilida arab va fors tilga xos so‘zlar va iboralar N. asarlarida bo‘lganidek, ko‘p darajada bo‘lgan emas. Lekin Ilminskiy bu fikrni bayon qilar ekan, o‘sha davrda arab va fors tillarining ijtimoiy mavqeyini nazarga olsak, turkiy adabiy tili u-n bu holat tabiiy bir hodisa ekanligini hisobga olmaganga o‘xshaydi.

Har holda rus olimi R.Melioranskiy ta‘kidlaganidek, XIV–XV asrlarda Movarounnahrda, Xuroson va Xorazm vohasida iste‘molda bo‘lgan

o‘zbek adabiy tili tarkibi adabiy til b-n mahalliy shevalarning o‘zaro munosabati jihatdan murakkab xususiyatga ega edi. XIII asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshlagan turkiy adabiy tilda N.gacha bo‘lgan davr ichida bir shaharda yashab turli sheva va lahjalarda ijod qilgan shoirlar talaygina. N.ning ilmiy muvaffaqiyati shundaki, bu tilni turkiy xalqlar u-n “yakqalam” qilgani hamda turli iddaolarni rad etib, turkiy tilni ham she’riyat, ham ilm tili ekanligini isbotlab berganidir.

N. ona tilini himoya qilish, ona tilining boyligi va sofligi u-n tolmas, charchamas kurashchi sifatida maydonga chiqdi. Turkiy tilning qiymati va ahamiyatini kamsituvchilarga muntazam qarshi kurashdi. O‘z ona tilining boyligini, qudrat va salobatini, uning cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini katta kuch va g‘ayrat b-n ko‘rsatish harakatida bo‘ldi. Bu tilda ham manzum, ham mansur asarlar yozib uning ifoda qudratini isbotlab berdi. U aynan “M.L.” asarida turkiy tilning keng imkoniyatlari borligini ilmiy va adabiy jihatdan dalilladi. Uning bu asari keyingi avlodlar u-n ham dastur va ilhomlantiruvchi manba bo‘lib qoldi.

N. boshqa til va millatlarga yot nazar b-n qaramadi. Forsiy til va adabiyotiga ham munosib hissa qo‘shdi.

N.ning til u-n olib borgan kurashini uch jabhadada, ya’ni buyuk shoir va yozuvchi sifatida, oliy martabali yirik davlat arbobi hamda ulug‘ mutafakkir, tilshunos olim sifatida davom ettirdi.

U o‘zining yuksak adabiy qiymatga ega bo‘lgan muborak asarlarini ona tilida yozish orqali turk-o‘zbek tilining qudratini, uning boy tasviriy vosita va imkoniyatlarga ega ekanligini, to‘liq ma’noda badiiy adabiyot tili ekanligini amaliy tarzda isbotlab berdi. N. o‘z adabiy-badiiy asarlarini yaratish jarayonida juda muhim va murakkab ikki vazifani o‘z oldiga qo‘ydi. Biri turkiy adabiy tilni yuksak darajada rivojlantirish va takomillashtirish hamda tom ma’nodagi turkiy adabiyotni yaratish va undan o‘z xalqini bahramand qilish bo‘lsa, bu adabiy tilni ijtimoiy-siyosiy jihatdan

himoya qilish N.ning ona tili uchun, uning davlat tili bo‘lishi u-n olib borgan kurashining ikkinchi yo‘nalishini tashkil qilar edi.

N. ko‘p yillar davomida, xususan, Sulton Husayn Boyqaro saltanatida muhrdor, vazir, amiri kabir singari mas’uliyatli lavozimlarda ishlab, saroyda, devon va mahkamalarda rasmiy ish yuritish sohalariga rahbarlik qildi. Podshohlikning amiri kabiri sifatida davlat devonxonalarida rasmiy ish yuritish, noma, farmon va buyruqlar yozishda fors tili yonida o‘zbek tilini ham keng qo‘lladi, uni davlat tili darajasiga ko‘tarish u-n juda ko‘p harakatlar qildi. “Xalq bilan xalq tilida so‘zlashish kerak”, degan qoidaga amal qilgan N. sulton va shahzodalarga yozgan maktublarida, hokim, dorug‘a va devonbegilarga, turli amaldor va do‘stlariga yo‘llangan noma va maktublarida ona tilini himoya va targ‘ib qildi va bu sohada ko‘p samarali natijalarga erishdi.

N.ning turkiy tilning boyligi va ifoda qudratining yuksakligini isbotlash u-n olib borgan kurashining yana bir muhim tomoni uning til haqidagi ilmiy-nazariy qarashlari hisoblanadi. U yetuk tilshunos olim sifatida turkiy tilda “M.L.” nomli tom ma’nodagi dastlabki tilshunoslikka oid kitob yaratgan juda ulkan olimdir. Bu kitobda o‘zbek adabiy tilini shakllantirish, o‘zbek adabiyotini yaratish, uni rivojlantirish sohalarida olib borgan kurashini, ko‘p yillik mehnatlari va boy tajribalarini umumlashtirdi, chuqur ilmiy-nazariy xulosalar chiqardi. N. mazkur asarida o‘z xalqi orasidan chiqqan tab’ ahlining o‘z ona tillarini qo‘yib boshqa tilda yozishlarini kuyinib, achinib tilga oladi va *“andin so‘ngrakim, turk tilining jomi’iyati muncha daloil bila sobit bo‘ldi, kerak erdikim, bu xalq orasidan paydo bo‘lg‘on tab’ ahli salohiyat va tab’larin o‘z tillari turg‘on o‘zga til bila zohir qilmasalar erdi va ishga buyurmasalar erdi. Va agar ikkala til bila aytur qobiliyatlari bo‘lsa, o‘z tillari bila ko‘prak aytsalar erdi va yana bir til bila ozroq aytsalar erdi”*, – deydi. Zero, “M.L.” o‘zbek tilining fasohati va balog‘ati masalalarini qamrab olgan ilmiy risoladir. Ta’kidlash kerakki, N. ushbu asar b-n qiyosiy tilshu-

noslikka asos soldi, o‘zbek tilshunosligini turkiy tilda boshlab berdi, til, nutq va tafakkur birligini isbotladi, lingvistikani uslubiyat b-n bog‘liqlikda o‘rganish yo‘rig‘ini ko‘rsatdi. “M.L.” asarining bu belgilari N.ning jahon tilshunoslik ilmi tarixida yuksak qadrlanishiga asos bo‘ldi. Eng muhimi, asarda til b-n adabiyot masalalari bir butun, yaxlitlikda olinadi, ular bir-biriga bog‘liqlikda tahlil qilinadi.

“M.L.”da so‘zning tovush tuzilishi haqidagi fonetik tahlillar ham, so‘z shakllarining hosil bo‘lishi, so‘z yasalihi kabi morfologik tahlillar ham, so‘z ma‘nosi, sinonimiya, omonomiya, ma‘nodagi badiiy jilvalar haqidagi leksik-semantik sharhlar ham, oxir-oqibat, uslubiy-badiiy nutq uslubiga olib borib bog‘lanadi. M-n, so‘zning tovush jihatlari, unilarning yumshoq-qattiqligi borasidagi misol va sharhlardan so‘ng N. ularning qofiya hosil qilish xususiyatlari haqida fikr yuritadi: “*Andoqki, aro lafzin saro va daro bila qofiya qilsa bo‘lur, sara va dara bila ham qofi bo‘lur*”.

N. o‘zbek tilida so‘z shakllarining hosil qilinishi va yasalihi masalasida juda mukammal tahlillar bayon etadi. U turkiy tilda so‘zni turli morfologik shakllarga kiritish va yangi so‘zlar yasash juda oson kechishi, shuning u-n o‘zbek tilining so‘z boyligini oshirish qiyin emasligi, forsiy tilda esa bunday imkoniyat cheklanganini dalillaydi.

O‘zbek tilidagi ko‘p ma‘nolilik, sinonimiya, omonomiya hodisalariga batafsil sharhlar berib, N. o‘z ona tilidagi bu imkoniyatning badiiy tasvir u-n beqiyos ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydi. Asosiysi, keltirilgan misollar badiiy matndan, asosan, o‘z she’riyatidan olingan.

N. “M.L.”da til haqidagi chuqur tahlillari, ilmiy mushohadalari ortidan o‘z asarlarining nomlarini tilga oladi, ularning mazmun-mundarijasiga lingvistik fikrlarini bog‘laydi, asarlarining qaysi uslubda va mazmunda yaratilgani va badiiy xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritadi. M-n, “Lison ut-tayr” ovozi bilan qo‘shiq aytib, haqiqat sirlarini qush tili ishorati bilan majoz suratida ko‘rsatibmen, “Nazm ul-javohir” bilan ma’ni

qizlarining kiyimlarini bezantirdim”, “Mezon ul-avzon” daryolarida g‘avvos bo‘lib, bu yo‘l bilan Nosir Tusiyan uzr tiladim”, – deb yozadi. So‘ng shoir o‘z ustozlari ijodiga munosabat bildiradi, ularning so‘z boyligi, tasviriy vositalarni qo‘llash mahorati borasida qimmatli filologik fikrlar bildiradi va xulosa chiqaradi “...*alfoz va iboratdin murod ma‘nidur va mazkur maxluqotdin maqsud insondur*”. Bu esa badiiy asar tili masalalarini to‘g‘ri anglay olish va maqbul hal qila olish u-n adabiyotshunoslik va tilshunoslik ilmlari o‘rtasidagi hamkorlik masalalarini N. qarashlariga suyanish lozimligini ko‘rsatadi. Shuningdek, badiiy mahsulni sof lingvistik yoki sof adabiyotshunoslik b-n emas, balki umumfilologik qolipda tahlil qilish, baholash tilshunoslik fani rivoji u-n muhim nazariy to‘xtamlarga kelish mumkinligini ko‘rsatadi.

N. yaratgan “X.M.” she’riy majmuasi so‘z va ma’nolar ko‘lami jihatidan “ma’nolar xazinasini”dir. Shu kungacha dunyoda N.dek boy so‘z xazinasiga ega bo‘lgan ijodkor yo‘q. Olimlarning fikricha, N. Pushkin va Shekspirga nisbatan 5-6 mingdan ortiq so‘z boyligiga egadir, u jami 26000 dan ortiqroq yangi so‘z qo‘llagan. Demak, o‘zbek tilining so‘z boyligi o‘sha paytda juda yuqori bo‘lgan. Aslida, bu til hodisasining asl mohiyatini N. bundan 500 yil ilgari juda to‘g‘ri ko‘rsatib bergan edi. “M.L.”da, m-n, *yig‘lamoq* so‘zining 7 ta ma’no sinonimlari misollar b-n izohlanib, oxirida bu so‘zning uslubiy sinonimi *hay-hay yig‘lamoq* ham borligi ko‘rsatiladi. Bu esa mutaxassisni darsliklarda va ilmiy sharhlarda sinonimli so‘zlar haqidagi “Shakli har xil, ma’nosi bir xil so‘zlardir” degan ta’rifning birmuncha mohiyatdan uzoqligini, ma’nodosh so‘zlarning N. ko‘rsatganidek yana uslubiy va nutqiy turlari borligiga ahamiyat berishga yo‘naltiradi.

Sinonimlarning nutqdagi, ayniqsa, badiiy nutqdagi o‘rni va ahamiyati juda kattaligini to‘g‘ri payqagan N. “*mengacha sinonimlar sohasida turkiy tilning forsiyga qaraganda bu qadar ortiqqligi va haqiqatda buncha nozikligi va kengligi she’r sohasida yoyilmadi va tashlandiq holga*

kelgan edi”, – deb afsuslanadi. Demak, sinonimlar ham uslub nuqtayi nazaridai baholanadi.

N. “M.L.” asarida “*arab tilidan boshqa yana uch nav’ til (ya’ni turkiy, forsiy va hind) borki, bular hamma tillarning aslidir. Yofas, Som va Xomning avlodlari va yaqin kishilari dunyoga yoyildilar, zichlashib (ko’payib) ketdilar*” – deb yozadi. Bu esa turkiy xalqlarning etnik tarixini va turkiy tillarning qiyosiy grammatikalarini yaratish vazifasini qo’yadi.

N.ning mazkur fikrlari ilmiy asarlarda, oliy o’quv yurtlarining darslik va qo’llanmalarida XV asr Markaziy Osiyo tilshunosligi tarixi u-n maxsus bo’lim ajratishni taqozo etadi. Yevropadan 400 yil oldin qiyosiy-tarixiy tilshunoslikni N. boshlab bergani “Jahon qiyosiy-tarixiy tilshunosligi XIX asrda Yevropada vujudga keldi, uning asoschisi nemis olimi Fon Vilgelm Gumboltdir”, – degan qarashning noto’g’riligiga dalildir.

Shuni qayd qilish kerakki, bu davr adabiy tili faqat N.ning adabiy-ilmiy va ijtimoiy faoliyati bilangina emas, balki N.ning o’tmishdoshlari, zamondoshlari va izdoshlari faoliyati b-n ham uzviy bog’langan. O’zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida ular o’zlarining muayyan hissalarini qo’shganlar.

N. asarlarida adabiy janrlarga xos badiiy matnlarda o’z davri adabiy tilining taraqqiyoti, takomillashib borishi u-n zarur bo’lgan barcha vositalar xalq tili boyliklari b-n uyg’unlashib qo’shilib ketadi.

N. tili tarixiy-tadrijiy rivojlanishi jihatidan ham, uslubiy boyligi va rang-barangligi tomonidan ham juda murakkab hodisadir. Uning asarlarida faqat N.ning o’ziga xos xususiy til hodisalari, badiiy ijodiy xususiyatlarigina aks etib qolgan emas. Balki shu b-n birga u o’zbek tilining boy imkoniyatlaridan keng foydalangan holda o’z davri adabiy tili va adabiyotining xilma-xil uslublarini vujudga keltirdi.

N.ning ona tili u-n olib borgan kurashi oson kechmadi. Bu yo’lda u katta qiyinchiliklarga, amir va beklarning qarshiligiga, o’z xalqi orasidan chiqqan forsiyo’ shoir va yozuvchilarning ta’na va malomat toshlariga nishon bo’ldi.

Ammo N. o’zining haqligiga, o’zi olib borgan ishning muqaddas ekanligiga to’la ishonar edi. Bu ish o’z xalqining tarixi va taqdiri b-n bog’liq bo’lgan katta davlat va umumxalq ahamiyatiga ega ish ekanligini yaxshi bilar edi. Uning orzusi o’z xalqining tilini davlat tili maqomiga ko’tarish, o’z xalqi u-n hamma sohalarda fors tilidagidek rivojlangan adabiyot yaratish, uni badiiy ijodning yaxshi durdonalaridan bahramand qilishdan iborat edi. Darhaqiqat, N. o’z orzusi, o’z kurashi yo’lidagi barcha ziddiyatlar va mone’larni yengib, turkiy tilning ifoda qudrati, salohiyat va go’zalligini rad etib bo’lmas dalillar asosida isbotladi, uni taraqqiy ettirdi. Turkiy adabiy tilni fors tilida yozilgan asarlar b-n raqobat qila oladigan bebaho asarlar b-n boyitdi.

Turkiy til va adabiyotini rivojlantirish sohasida o’z oldiga qo’ygan vazifalarni yuksak darajada ado etgan N. o’z xalqi u-n, uning madaniyati u-n va umuman kelgusi nasllar u-n katta sharafli ishlarni amalga oshirdi.

*Men ul menki, to turk bedodidur;
Bu til birla to nazm bunyodidur;
Falak ko’rmadi men kebi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire.*

– deb faxrlanishga tom ma’noda haqlidir.

N. o’zbek adabiy tilining ajralmas bo’lagi bo’lgan o’zbek terminologiyasining shakllanishi hamda taraqqiy etishiga katta xizmat qilgan. Uning asarlarining tahlili shuni ko’rsatadiki, bugungi o’zbek terminologiyasining shakllanishini o’rganishda uning asarlari asosiy manba bo’lib xizmat qiladi. M-n, N. o’zining deyarli barcha asarlarida qalam ahliga o’z munosabatini bildirib, ularni ta’riflashda 20 dan ortiq atamalardan foydalangan: *xattot, bitikchi, qalamzan, raqamzan, xushnavis, roqim, huruf roqimi, muharrir, munshiy, navisanda, ahli qalam, qalam ahli, kotib, yozg’uchi, varaqnigor, varaqnavard, qalamkash, musannif, mushafnavis, bitguchi, baxshi, dabir, tasnif ahli* kabilar. Birgina soha-ga oid terminlar qatoridan ko’rinib turibdiki, N. o’z asarlarida boshqa tillardan o’zlashgan ham-

da o'zbek tilida yangi yasalgan so'zlarga keng o'rin beradi. U til qonuniyatlarini buzmagani holda ko'pgina yangi so'zlarni ijod etib, yana ularni o'z o'rnida mohirona qo'llay olgan. Demak, N. xorijiy so'zlarga juda to'g'ri munosabatda bo'lgan. Ba'zi olimlar chet so'zlardan butunlay voz kechishga undaydilar yoki chet so'zlar hisobiga so'zlarini yo'qotishni talab qiladilar. N.da buning aksi bo'lib, u turkiy so'zlar b-n bir qatorda fors va arab so'zlaridan ham unumli foydalangan. Bu o'rinda N. arab va fors tillarini mukammal bilgani holda hind, pushtu, mo'g'ul va boshqa tillardan xabardor bo'lgani uning tilshunoslikka qo'shgan hissalarini ta'minlagan eng xarakterli omil bo'lganini ta'kidlash kerak.

N. ulkan dialektolog sifatida deyarli barcha asarlarida o'sha paytda benihoya rang-barang bo'lgan shevalar xususiyatlarini birlashtirdi, o'zlashtirma so'zlardan ham unumli foydalandi. Xususan, o'zbek shevalari N.ning shoh asari – "X." asari tilidagi leksik dialektizmlar b-n qiyoslanganda, bu tilga oid ko'plab lisoniy birliklarni o'zida mujassam etgan bu asardan mazkur shevalardan qo'llanayotgan so'zlar ham o'rin olgani aniqlangan. M-n:

*Dilbar sochidek **harosi** jonda,
Men shunda, nechunki ko'nglum onda.*

*Javridin xotirini aylab sof,
Unutib har nekim deb erdi **gazof**.*

*Ko'z kirib ev **kunj**iga ranjur uchun,
Qoshlar anga hojib o'lur nur uchun.*

Shoir ushbu misralarda **dahshat**, **qo'rqish**, **vahima** ma'nolarini ifodalashda **haros**; **uydirma**, **soxta** so'zlari o'rnida **gazof**; **burchak** lafzi o'rniga **kunj** kabi dialektal leksemalarni qo'llagan.

Zotan, N.ning umri davomida yaratgan "X.", "X.M.", "T.A.H.", "M.Q.", "M.A.", "M.N.", "N.M." singari jami 40 dan ortiq asarlari adabiyot, til, falsafa, tarix, musiqa, siyosat, harbiy sohalarga bag'ishlangan bo'lib, ulardagi so'z boyligi tilshunos olimning shevashunoslikdagi mukammal salohiyatini namoyon etadi.

N. ijodida qo'llanilgan dialektizmlar o'zbek tilining qarluq-chigil, uyg'ur, qipchoq, o'g'uz lahjalariga oid noyob so'zlar ekani b-n ham manfaatlidir. Bundan tashqari, N. o'zbek tili lug'at boyligining barcha qatlamlari va leksik guruhlari doir lisoniy materiallarni o'z asarlarida mahorat b-n ishlatib, tilning badiiy-uslubiy imkoniyati serqirraligini yoritib bergan. Shuning u-n shoir asarlarida turkiy tilning eng qadimgi leksik qatlamiga doir poetik timsol va obrazlar ham uchraydi.

Xulosa sifatida shuni aytilish kerakki, N. o'zining betakror asarlari b-n nafaqat eski o'zbek tilini butun Xuroson va Movarounnahrda yashovchi turkiy xalqlar u-n umumxalq tili darajasiga ko'tardi, balki uning asarlari boshqa turkiy xalqlar tiliga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. N. hayotligidayoq uning asarlari mamlakat chegaralarini oshib, Eron, Ozarbayjon, Sharqiy Turkiston, Misr, Turkiya va boshqa o'lkalarga yetib bordi. Bu holat, tabiiyki, o'sha yerdagi turkiy xalqlarning tiliga o'z ta'sirini o'tkazgan. N. shuning u-n o'zini so'z mulkingning sultoni bilib, butun turkiy tilli xalqlarni o'z farmoni ostiga olganini go'zal ifoda etadi:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.*

*Olibmen taxti farmonimga oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.*

*Xuroson demakim, Sheroz-u Tabrez,
Ki, qilmishdur nayi kilkim shakarrez.*

*Ko'ngul bermish so'zumga turk jon ham,
Ne yolg'uz turk, balki turkmon ham.*

*Ne mulk ichraki bir farmon yibordim,
Aning zabtiga bir devon yibordim.*

Darhaqiqat, N.ning dunyo miqyosida tan olinishi, asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi va asarlari asosida yuzlab ilmiy va tahliliy kitob

va maqolalar yozilishiga sabab, uning o‘z asarlari orqali ilmiy-nazariy, fikriy-amaliy jihatdan dunyo madaniyatiga qo‘shgan ulkan ulushi va turkiy tilning rivojiga qo‘shgan buyuk hissasidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Қодиров М. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилишунослиги. Тўп-ламда: Навоийга армузон. 4-китоб. – Т., 2004; Аминяр Н. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида Н.нинг тутган ўрни. // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашиарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзуидаги халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент-Навоий, 2017; Ўлдошев И. Алишер Навоий ва ўзбек терминологияси. // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашиарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзуидаги халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент-Навоий., 2017.

S.R.

“TO DASHT BAHOR BIRLA RANGIN BO‘LG‘AY...” – N. ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan ruboiysi:

*To dasht bahor birla rangin bo‘lg‘ay,
Gulzor nigorxonayi Chin bo‘lg‘ay.
Dasht uzra senga saltanat oyin bo‘lg‘ay,
Gulzor aro taxt ustida taskin bo‘lg‘ay.*

Bahor fasli va bahor go‘zalliklaridan ilhomlanib she‘r yozmagan shoir topilmasa kerak. Faqat borliq-olamda emas, balki inson ruhi va ko‘nglida ham bahor kuchli o‘zgarish, yangilanish paydo qiladi. Bahor zavqi, ko‘klam shavqi yurakda qanchadan-qancha bezavol tuyg‘ular, hayotbaxsh hislarni jonlantirib yuboradi. Bu fasldagi orziqish va intilishlar umidbaxshdir. Har bahorda inson siyratida go‘yo daraxt gullaydi, gul ochilib, qushlar sayraydi. Bahor kuy-qo‘shiqlari – birlik, shukronalik kuy-qo‘shiqlari. Ular karaxtlik va ruhsizlikni quvadi. Qishning qahri va sovuq zarbalaridan qutulgan kimsasiz sahro-yu

biyobonlar ham yam-yashil liboslarga burkanib, lolazorlarga aylanadi. N.ning ruboiysi b-n tanishgan kishi shularni o‘ylaydi, o‘ziga oshno bahor manzaralarini xayoldan o‘tkazadi.

Dasht-u sahrolar bahor ranglari b-n chulg‘anganda, – deydi shoir, – gulzorlar Xitoy rassomlarining suvratxonalariga o‘xshab qoladi. Va har bir gulda, chechakda bir chin mahva ishning zeboligini ilg‘ashning mumkin. Ey bahor oshig‘i, ko‘ngilni dasht-u biyobon kengliklariga tutashtirib, o‘sha joy, o‘sha manzillarda yayrab kezish, quvnaq vaqt o‘tkazishni katta davlat, tiriklik saltanati, deb bilgil. Yurakka taskin-tasallini esa gulzordagi “taxt”-da kechgan osuda damlaringdan izla:

*Dasht uzra senga saltanat oyin bo‘lg‘ay,
Gulzor aro taxt ustida taskin bo‘lg‘ay.*

N.ning boshqa bir qator ruboiylari kabi ushbu ruboiysini ham so‘z va so‘z ranglari b-n chizilgan bir ko‘rkam suvrat desa bo‘ladi. Unda bahor quchog‘idagi dasht, turfa gullar g‘uncha yozgan gulzor, bahor oshiq-lari kayfiyati eng nozik chizgilari ila tasavvurda jonlanib keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

I.H.

TOBADON / TOBDON (f.) – yorug‘lik – quyosh nuri tushishi u-n uying tepa qismiga qo‘yiladigan darcha, tuynuk. Mahalliy binolar (uy xonalari, hammom, madrasa hujralari, masjid va boshqalar)ning eshigi yoki derazasi tepasida yorug‘lik yoki havo kirishi u-n qo‘yiladigan panjarali tuynuk. Panjara ziynat u-n bo‘lib, yog‘och yoki ganchdan yasalgan va ba‘zida maxsus naqsh berilgan.

Bu so‘z aslida *tobdon* shaklida bo‘lib, u ikki tarkibiy qismdan iborat: *tob (tap)* – harorat, is-siqlik; quvvat, mador va *-don* ism yasovchi qo‘shimcha. N. g‘azallari va dostonlarida bu so‘zdan keng foydalangan. M-n:

Shishadek ko'nglumdadur gulzori husning yodidin Tobadoning aksidek alvon qizil, sorig', yashil.

*Bo'lub gulrang ravzan, tobdon ham,
Eshik gulrang, balkim oston ham.*

Ad.: Алишер Навоӣ. *Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоӣ. *Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли лугати. *4 жилдлик, 3-жилд.* – Т., 1984; Муҳаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-лугот. Жилд 1.* – Душанбе, 1987; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3.* – Душанбе, 2004.

E.O.

TOJIBOYEVA Mahbubaxon (1984) – f.f.n. 2011-y. “Alisher Navoiyning “Ilk devoni”dagi arabcha soʻzlarning leksik-semantik talqini” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olima devondagi jami soʻzlarni statistik jihatdan oʻrganib, quyidagi xulosaga kelgan: jami qaytarirlari b-n 49160 ta soʻzdan 6700 ta turkiy, 1040 ta fors-tojik, 32060 ta arabizm.

Devondagi arabcha soʻzlar soʻz turkumlari boʻyicha talqin qilingan. Asardagi soʻzlarning katta qismini arabcha soʻzlar tashkil etadi. Feʼl, sifatga oid soʻzlar ot turkumidan kamroq. “Ilk devon”da ot turkumiga tegishli arabcha soʻzlar maʼno-xususiyatlaridan kelib chiqib, quyidagicha guruhlashtirilgan:

1. Atoqli otlar: *Ali, Muhammad, Iso*; 2. Turdosh otlar: *aysh, barq, iyd, olam*; 3. Aniq otlar: *soat, qasr, jism*; 4. Mavhum otlar: *ishq, fano, shukur*; 5. Sifat turkumiga oid soʻzlar: *abad, abtar, abus. Ravish, olmosh, undov* soʻz turkumlariga oid soʻzlar kam uchraydi. Devonda arabcha+forscha qolipidagi soʻzlar tahlil qilingan: *aybjo'y, alamangiz, ahzarpo'sh*.

Ishda “Ilk devon”dagi 391 ta gʻazal, 2 ta mustazod, 41 ta ruboiyning har birida qoʻllangan arabcha soʻzlar hisoblab chiqilgan. Shoir arabcha soʻzlarga ijodiy yondashgan.

Axtar soʻzi devonda axtari tobnok, axtari purtob, axtari saʼd, axtari qaro boʻlmoq, axtari mahomtob shakllarida ishlatilgan. Dissertatsiyada arabcha soʻzlarning vaznlariga eʼtibor berilgan. Ishda arabcha soʻzlar vositasida tazod, tashbeh kabi sanʼatlar yaratilgani koʻrsatilgan.

Ad.: Тоҷибоева М. Алишер Навоӣнинг “Илк девон”идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини. *Филол. фан. номз. Автореф.* – Т., 2011.

E.U.

TOJIK – millat nomi va shu millat soʻzlashadigan tilni anglatadi. Tojiklar Markaziy Osiyodagi qadimiy xalqdir. Ular hind-yevropa oilasidagi eroniy tillarning janubiy-gʻarbiy guruhiga mansub tojik tilida soʻzlashadilar. T. xalqi, asosan, hozirgi Tojikiston, Afgʻoniston, Oʻzbekiston, Qirgʻiziston hamda Pokistonda yashaydi.

Tarixiy tadqiqotlarga koʻra, T.larning ajdodlari mil.av. birinchi ming yillik boshlarining 2-bosqichida Markaziy Osiyoga tarqalgan sugʻdiylar, baqtriyaliklar va saklar edi. Ularning etnik shakllanishida ushbu qabilalar asos boʻlgan. IX–X asrlarda Somoniylar davlatining tashkil topishi b-n T. larning etnik oʻzagining shakllanish jarayoni ham yakunlandi. Va fors-tojik tilining adabiy til sifatida mustahkamlanishiga zamin boʻldi. Fors-tojik tilida yaratilgan diniy, ilmiy, badiiy asarlar keyinchalik bu tilning ilm-fan va adabiyot tiliga aylanishini mustahkamladi. T. va oʻzbek xalqlarining yashash tarzi, urf-odatlar, eʼtiqodiy qarashlari mushtarakligi u-n ular orasida hamisha siyosiy, ijtimoiy, maʼrifiy va hatto, adabiy munosabatlarda doʻstona aloqada boʻlishgan. N. ijodida ham bu til va millatning oʻrni beqiyos. Zero, u fors tilida ham ijod qildi va bu tildagi adabiy meros b-n yaxshi tanish boʻlgan. “N.Sh.” devonidagi “Orazing shavqi damikim aylanur qonligʻ koʻngul” misrasi b-n boshlanuvchi gʻazalida:

*Koʻzlarimg kim turki tojik oʻldi koʻnglum mulkida,
Zulm etar ul navʻkim bir kishvar ahligʻa chugʻul,*

bayt uchraydi. Lirik qahramon ko'ngilda ma'shuqaning ko'zlari turk-u T. bo'lib ig'vo solayotganini aytsa, "D.F."da badiiyatda yangi bir tashbehga duch kelamiz:

*Nigori turk-u tojikam kunad sad xona vayrona,
Bad-on mijgoni tojikona-vu chashmoni turkona.*

Tarj.: O'sha tojiklarcha kiprik va turklarcha ko'zlar bilan turk-tojik nigorim yuzlarcha uyni vayron qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

“TOIYA” (“Qasidayi Toiya”) – Qofiyasi “to” harfi bilan tugagan qasida) – N. yodga olgan asarlardan biri. “T.” Ibn Forizning 750 baytdan iborat qasidasidir. U “Nazm ud-durur” (“Nazm durlari”) nomi b-n ham yuritiladi. Abdurahmon Jomiy uning qasida ichida mustaqil sanalgan 75 baytini sharhlab, “Sharhi ba'zi abyoti qasidai Toiyayi Foriziya” (“Foriz Toiyasining ba'zi baytlari sharhi”) nomli risola yozadi. U muxtasar qilib “Sharhi qasidayi Toiya” (“Toiya qasidasi sharhi”) deb ham yuritiladi. Har bir bayt 5-6 satr hajmida qisqa, sodda va ravon sharhlangan. “T.”ga Shayx Izzuiddin Mahmud Koshiy va Shayx Muso Sadroniy va boshqalar ham sharh yozganlar.

Ad.: Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008.

E.O.

TOYIR G'ASSON – G'assoniylar sulolasiga mansub arab hukmdori. Eramizning IV asrining birinchi yarmida hukmronlik qilgan. Sosoniylar imperiyasiga qarshi dushmanlik siyosatini olib borgan va sosoniylar davlati hududiga bostirib kirgan hamda talon-taroj qilib qaytib ketgan.

T.G'. haqida N. o'zining “T.M.A.” asarida ma'lumot bergan. Bu ma'lumot T.G'.ning chindan ham sosoniylar b-n urushlar olib borganini tasdiqlaydi. N.ning yozishicha, sosoniylar sulolasidan Shopuri Zulaktof (Shopur II) hukmronligi davrida T.G'. Shopurning yoshligidan foydalanib, uning mamlakatini talagan, Shopurning xolasini asir qilib olib ketgan va unga uylangan va bir qiz ko'rgan. Shopur voyaga yetgandan so'ng lashkar tortib borib, T.G'. b-n jang qilgan. T.G'. bir qal'ani mustahkamlab, qarshilik ko'rsatgan. Shopur T.G'.ning qizi b-n til birlashtirgan va uning yordamida qo'rg'onni egallagan. T.G'. ni qo'lga tushirgan hamda qatl etgan.

N. negadir T.G'. tomonidan asir qilib olib keltirilgan ayolni Shopurning xolasi deb yozadi. Aslida u ayol Hurmuzning singlisi. Shopuri Zulaktof esa Hurmuzning o'g'li. Demak, u Shopurga xola emas, amma bo'lgan.

N., shuningdek, o'z otasiga nisbatan sotqinlik qilgan T.G'.ning qizi taqdirini ham aytib o'tadi va bu rivoyat o'quvchini befarq qoldirmaydi hamda o'ziga xos didaktik-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Всемирная история. – Минск, 2008; История древнего мира. Древний Восток. – Минск-Москва, 2000.

Q.E.

TO'RT TAKBIR – Bu aslida janoza namozidagi T.T. bo'lib, majozan dunyoviy bog'liqliklarni mahv etishga ishora qiladi.

Ma'lumki, “L.T.” dostonidagi Shayx San'on qissasi aslida majoziy ishqning haqiqiy ishqqa aylanish jarayoni tasviridan iborat. Zohiriy ilmlarda zamonasining yagonasi bo'lgan bu mashhur zot tarso qiziga oshiq bo'lib, uning ishqida barcha zohiriy narsalardan (aql, rutba, shuhrat, din, e'tiqod) voz kechadi. Mahbuba talabiga ko'ra may ichadi, zunnor bog'laydi, Mus'hafni o'tda kuydiradi va butparast bo'ladi. Qo'shimchasiga bir yil kunduzi to'ng'iz boqib, kechasi otashgohda o't yoqib chiqadi.

*Ishqning bu to'rt erur shukronasi,
Yona ikki ish erur jurmonasi.*

*Kim erur bu to'rt takbiri fano,
Ul iki bu to'rt ifnosi yano.*

*Xo'kbonlig' keldi bir yil yonasi,
Bo'lmoq otashgoh o'ti devonasi.*

Bularning barchasi aslida undagi kibr-u g'urur-ni, nafs-u havoni sindirish, shahvatni mahv etish yo'lidagi sinovlar edi. Bu riyoziyat bosqichlaridan o'tgan shayxning majoziy ishq haqiqiy ishqqa badal bo'ladi. Bularning bari zohiriy-rasmiy narsalar bo'lib, ulardan qutulmay Haqqa yetib bo'lmaydi. Talab vodiysi tasvirida N.ning o'zi buni 4 takbiri fano deb ataydi. Chunki ilohiy ishq yo'lida oshiq hamma narsadan kechishi talab qilinadi. Hatto jon ham bu yo'lda to'siq hisoblanadi.

*Fard erur oshiq tan-u jondir dog'i,
Aql-u hush-u kufr-u iymondin dog'i.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Насриддин А. Фарҳанги мушқилоти адабиёт. – X., 2016.

E.O.

TO'XLIYEV Boqijon (1954, Asht (hozirgi Sug'd viloyati) – adabiyotshunos, n.shunos, folklorshunos, tarjimon, pedagog. Tojikiston Respublikasi Asht tumanidagi O'zbek Oqjar qishlog'ida xizmatchi oilasida tug'ilgan. Xo'jand DUni imtiyozli diplom b-n tugatgan (1970–1974). Avval o'z qishlog'idagi maktabda o'qituvchi va direktor o'rinbosari bo'lib ishlagan (1974–1978). So'ng O'zR FA Til va adabiyot instituti aspiranturasida tahsil olgan (1979–1982). O'zR Milliy kutubxonasi (1079–1980), O'zR FA Qo'lyozmalar instituti (1980–1983), Tarix muzeyi (1983–1986), Til va adabiyot instituti (1986–1989)da faoliyat ko'rsatgan.

1989-y.dan uning ilmiy-pedagogik faoliyati TDPI b-n bog'landi: katta o'qituvchi (1989),

“Rus guruhlarida o'zbek tili va adabiyoti” (1989–1992), “O'zbek tili va adabiyoti” (1992–1994), “O'zbek tili va adabiyoti” (1992–1994), “O'zbek tili va adabiyotini o'qitish metodikasi” (1994–2012) kafedralari mudiri, “O'zbek tili va adabiyoti” fakulteti dekani (1993–1996), magistraturaning “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” fakulteti dekani (2002–2004), “O'zbek tili va adabiyoti” kafedrasi prof. (2012–2016) lavozimlarida ishladi. 2016-y.dan ToshDShU “Matnshunoslik va manbashunoslik” kafedrasi, prof.

“Qutadg'u bilig”ning poetikasi masalasi” mavzusida nomzodlik (1983), “Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori” mavzusida doktorlik (1992) dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qilgan. 1993-y.da prof. ilmiy unvonini oldi.

Bu tadqiqotlar nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyo respublikalari, qator xorijiy mamlakatlarda ham mazkur sohadagi salmoqli tadqiqotlar sifatida e'tirof etildi. U turkiy xalqlar adabiyotining bu noyob obidasini ilmiy jihatdan tadqiq etish b-n kifoyalanibgina qolmay, keyinchalik uning bir necha she'riy va nazm-u nasr aralash tarjimalarini ham amalga oshirdi (1990; 2004; 2009; 2010; 2014; 2022).

Nuktadon va nozikta'b adabiyotshunos, bilimdon va mohir pedagog qalamiga mansub o'nlab monografiya va risolalar, ta'limning turli bosqichlari – maktablar, akademik litseylar va kasbhunar kollejlari, oliy ta'lim u-n darslik va o'quv qo'llanmalari, metodik tasviyanoma va dasturlar, 500 ga yaqin ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar, konferensiya ma'ruzalari o'zbek adabiyotini tadqiq va targ'ib etish, o'qitish va o'rgatish masalalariga bag'ishlangan. Olim tomonidan yaratilgan o'rta maktablarning 9-10-sinflar u-n “Adabiyot”, akademik litsey va kollejlari u-n “O'zbek adabiyoti”, “Pedagogika tarixi” darsliklari, oliy ta'lim muassasalari u-n “Adabiyot o'qitish tarixi”, “O'zbek tili o'qitish metodikasi”, “Mutaxassislik fanlarini o'qitish” kabi darslik va qo'llanmalar shular jumlasidandir. Ular o'rta, o'rta-maxsus va oliy ta'lim sohasi til va adabiyot yo'nalishi o'quvchi va o'qituvchilari, talaba va magistrlar

u-n boy nazariy va amaliy manbalar sifatida mutaxassislar tomonidan e'tirof etilib, qayta-qayta nashr qilinib kelmoqda. Bir qator ilmiy ishlari Rossiya, Turkiya, Ozarbayjon, Tojikiston, Qirg'iziston, Malayziya kabi xorijiy mamlakatlar va qardosh respublikalarda chop etilgan.

T.B.ning ilmiy izlanishlari doirasi keng va serqirra bo'lib, Sharq mumtoz so'z san'ati va tasavvuf ta'limoti, o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti, folklorshunoslik va pedagogika, tilshunoslik va nutq madaniyati yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirgan. “Вопросы поэтики “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба” (2004), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”i va ayrim janrlar takomili (Masnaviy. To'rtlik. Qasida)” (2004), “O'zbek xalq qo'shiqlari. Yor-yorlar” (2009), “Zahiriddin Bobur hayoti va ijodi (albom)” (2012), “Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori” (2013), “O'zbek tili va imlo” (2013), “Badiiy ummon qatralari” (2015), “Darsliklar bilan ishlash metodikasi” (2008), “Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi (Qo'llanma)” (2008), “So'z turkumlari va nutq o'stirish metodikasi” (2008), “Adabiyot o'qitish metodikasi (O'quv qo'llanma)” (2010), “O'zbek tili” (2010; 2011), “O'zbek tili o'qitish metodikasi. Oliy o'quv yurtlarining bakalavriat bosqichi uchun o'quv qo'llanma” (2010), “Adabiyot o'qitish metodikasi” fanidan o'quv-uslubiy majmua” (2011), “Til va adabiyot ta'limining zamonaviy texnologiyalari” (2011), “O'zbek tili o'qitish metodikasi” (2012), “Ifodali o'qish. 5-sinflar uchun o'quv qo'llanma” (2016; 2019) kabi kitoblari buning yorqin isbotidir.

O'tgan asrning 80-yillaridayoq “Qush tilining tadqiqi”, “Xozoyin-ul maoniy” emas, “Xazoyin ul-maoniy” kabi maqolalari b-n navoiyshunoslikdagi ilk qadamlarini qo'ygan serqirra olim o'tgan yillar mobaynida “Alisher Navoiy asarlaridagi bir xalqona tasvir usuli haqida”, “Navoiy va badiiy adabiyot”, “Alisher Navoiy dar borayi Jomiy”, “Alisher Navoiyning badiiy kashfiyotlari haqida”, “Nasoyim ul-muhabbat” haqida”, “Bir qit'a tahlili”, “Садриддин Айний – ученый навоивед”,

“Alisher Navoiy lirikasida qarilik tasviri”, “Ibrohim Haqqulov va o'zbek navoiyshunosligi ravnaqining ayrim masalalari”, “Navoiy didaktikasi”, “Navoiy g'azallarining ingliz tiliga tarjimalari xususida”, “Falak ko'rmadi men kibi nodire”, “Iskandar obrazining Sharq va G'arb manbalarida tadqiq etilishi”, “Navoiy nazmidagi nozik nuqtalar”, “G'aroyib us-sig'ar”dagi xalq maqollari”, “G'aroyib us-sig'ar”da tasvir va badiiy kashfiyot” kabi bir necha o'nlab maqolalari b-n vaqt matbuotda, turli to'plamlarda va ilmiy-amaliy anjumanlarda chiqishlar qildi. “Alisher Navoiy ijodida kasb-hunar madhi” (2001), “Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy” (2001), “Alisher Navoiy hayoti va ijodi (albom)” (2010; 2013), “Navoiyni o'rganamiz” (2010), “Hayrat ul-abror”dagi hikoyatlar tahlili uchun materiallar” (2010), “Badiiy asarlarni sharhlab o'rganish (mumtoz adabiyot misolida)” (2013), “Alisher Navoiy va yoshlar tarbiyasi (Monografiya)” (2015), “Navoiyshunoslik” (2017) kabi kitoblar chop ettirdi.

Ilmiy-pedagogik faoliyati b-n bog'liq ravishda T.B.ning N.ga oid izlanishlari ko'proq shoir hayoti va ijodini o'rganish, asarlarini o'quvchilar, talabalar va o'qituvchilarga o'rgatish metodikasi, tadqiq va tahlil qilish usullariga bag'ishlangan. “Alisher Navoiy ijodida kasb-hunar madhi”, “Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy”, “Layli va Majnun”dagi bir bayt tahliliga doir”, “Navoiyning epik asarlarini tahlil qilish”, “Navoiy g'azallarini tahlil qilish tajribasidan”, “Navoiy ijodini o'rganishning ma'rifiy-estetik ahamiyati”, “Ta'lim bosqichlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish muammolari”, “Alisher Navoiy asarlarining tahlil metodikasi muammolari”, “Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni va ahamiyati”, “Alisher Navoiy g'azallarini tahlil qilish metodikasi”, “Boshlang'ich sinflarda Navoiy asarlarini o'rganish xususiyatlari”, “Ta'lim bosqichlarida Navoiy asarlarini o'rganish”, “G'azal va uni tahlil qilish metodikasi”, “Alisher Navoiy asarlarining ta'lim bosqichlarida o'rganish muammolari” kabi maqolalari shular jumlasidan.

N. gʻazallarni sharhlash T.B.ning n.shunoslik faoliyatini asosiy yoʻnalishlaridan birini tashkil etadi. U yillar davomida shoir gʻazallarini sharhlash prinsiplari haqida “Alohida baytlarning nasriy bayonlari”, “Sharh va unga qoʻyiladigan asosiy talablar”, “Zohiriy va botiniy maʼnolar talqini”, “Mumtoz matnlarni sharhlab oʻrganish xususiyatlari”, “Sharhlarda amaliyotda foydalanish imkoniyatlari”, “Gʻazal matni va uni anglash sanʼati”, “Alisher Navoiy asarlari sharhi – oʻquvchilardagi adabiy qiziqishlarni oshirish omili”, “Gʻazal sharhi – maʼrifiy mashgʻulotlar manbayi sifatida”, “Gʻaroyib us-sigʻar”dagi gʻazallar sharhiga oid ayrim mulohazalar”, “Maʼnolar xazinasini” sari yangi yoʻl”, “Gʻazal sharhi – maʼrifiy mashgʻulotlar manbayi sifatida “Har lahza qil anga yuz inoyat, yo Rab...” singari maqolalar yozdi, “Navoiy gʻazallari” (2015), “Navoiy oʻgitlari (2016)”, “Taʼlim bosqichlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrganish” (2017), “Alisher Navoiy ijodida bilim va maʼrifat talqini” (2020), “Bir ishta mahorat chu zohir boʻlur...” (2021) kabi ilmiy-maʼrifiy, axloqiy-taʼlim xarakterdagi kitoblar yaratdi. Ayni paytda navoiyshunoslarni uyushtirib “X.M.” gʻazallarini sharhlar yoʻnalishida ish olib bordi va ularni bir nechta kitob holida eʼlon qilib bordi (2013, 2014; 2016; 2017; 2018; 2019). Nihoyat “Gʻ.S.” devonidan oʻrin olgan gʻazallar sharhini 10 jildda nashr ettirdi. Bu jildlarning har biriga shoir gʻazallarini sharhlash prinsiplari haqida alohida soʻzboshilar yozdi.

Maʼlum boʻladiki, T.B. n.shunoslikda N. asarlarini tadqiq etish va sharhlash, talqin va tahlil qilish, targʻib va tashviq etish, oʻqish va oʻqitish, ulugʻ shoir adabiy merosini salafllari, zamon-doshlari va izdoshlari asarlari b-n adabiy anʼana va oʻzaro taʼsir jihatidan qiyosiy oʻrganish, qar-dosh xalqlar adabiyoti namunalari b-n muqoyasa qilish kabi bir necha yoʻnalishlarda har tomonla-ma keng va chuqur tadqiqotlar olib borayotgan serqirra va sermahsul n.shunos olimdir.

Ad.: Alisher Navoiy ijodida kasb-hunar madhi. – T., 2001; Юсуф Хос Хожиб ва

Alisher Navoiy. – T., 2001; Alisher Navoiy ҳаёти ва ижоди (альбом). – T., 2010; 2013; Navoiyни ўрганамиз. – T., 2010; “Ҳайрат ул-аброр”даги ҳикоятлар таҳлили учун материаллар. – T., 2010; Бадиий асарларни шарҳ-лаб ўрганиши (мумтоз адабиёт мисолида). – T., 2013; Alisher Navoiy ва ёшлар тарбияси (Монография). – T., 2015; Navoiyshunoslik. – T., 2017; Navoiy gazallari. – T., 2015; Navoiy ўgitlari. – T., 2016; Таълим bosqichlarida Alisher Navoiy ҳаёти ва ижодини ўрганиши. – T., 2017; Alisher Navoiy ижодида билим ва маърифат талқини. – T., 2020; “Бир ишта маҳорат чу зоҳир бўлур...”. – T., 2021; Navoiy gazallari (nasriy baʼen, sharh va izohlar). – T., 2013; 2014; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019; Alisher Navoiy. Faroiyb us sigar. Fazallarning sharh va izohlari. 1–10-kitoblar. – T., 2020.

E.O., M.A.

U

UBAYDULLOXON (1487, Xorazm – 1540, Buxoro) – Mahmud Sulton ibn Budog‘ Sulton ibn Abulxayrxon o‘g‘lidir, shayboniylar saltanatining asoschilaridan biri, Buxoro xoni (1533–40), mutasavvif olim, shoir va yetti xil husnixatda yoza oladigan xattot. Muhammad Shayboniyxonning (1451–1510) jiyani. Otasi Mahmud Sulton (1454–1505) piri Xoja Ubaydulloh Ahrordan yolg‘iz farzandiga ism qo‘yishni iltimos qiladi. Ulug‘ pir Nosiridin Ubaydulloh (Xoja Ahror) unga iltifot qilib, o‘z nomini bergan. U. o‘z davrining yetuk ulamolari Abdulla Yamaniy, Xoja Muhammad Sadr, Yor Muhammad Qori, Faqih Xoja Mulloyi Isfahoniy, xattot Mullo Muhammad Amin va boshqalardan saboq olgan. U. 1504-y.da amakisi Suyunchakxonning qiziga uylanadi. Mahmud Sulton Qunduzda vafot etgach (1505), 18 yoshli o‘g‘li Ubaydullaxonga Shayboniyxon Buxoro va Xorazm hokimligini topshiradi. O‘sha davr tarixchisi Mahmud ibn Vali U.ni “o‘z zamonasining No‘shirovoni” desa, Mirzo Haydar U.ning taxtga o‘tirgan zamonini quyidagicha ta’riflaydi: “Ubaydulloxon hamma yaxshi xislatlari o‘ziga mujassamlashtirgan podshoh erdi... U xizmat qilib turgan Buxoro xalqining yaxshi va fozilligi, farovonligi jihatdan Hirotni va Husayn Mirzo zamonini eslatadi”. U. haqida “Tarixi Muqimxoniy”da “Adolat shevasida yagona, jang jabhasida bahoyat farzona edi”, deyilgan. U. amakisi Shayboniyxonning barcha harbiy yurishlariga qatnashgan. Shayboniyxon safaviylar tomonidan qatl etilgandan so‘ng, Bobur va 40 minglik safaviy qo‘shini shayboniylarni Turkistonga chekinishga majbur etadi (1511). Bir yildan so‘ng (1512) yana U. Movarounnahr-ga qaytib kelib, Ko‘li Malik (G‘ijduvon yaqini)

jangida Boburning 70 minglik qo‘shinini o‘zining 5 ming saralangan askari b-n mag‘lub qiladi. Bobur Mirzo Samarqandga va u yerdan oilasini olib, Hisori Shodmon tomonga ketadi.

1533-y.da Abu Saidxon ibn Shayboniyxon vafotidan so‘ng sultonlar ichida eng yoshi ulug‘i U. shayboniylar sulolasining boshi qilib ko‘tarilgan. U. poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko‘chiradi. Shundan keyin davlatning nomi rasmiy ravishda Buxoro xonligi deb atalgan. U. hukmronligi davrida Buxoroning Husayn Boyqaro zamonidagi Hirotni kabi siyosiy, iqtisodiy va madaniy mavqeyi kuchaygan. Buxoroda Mir Arab madrasasi, Ko‘hak (Zarafshon) daryosi ustida Mextar Qosim ko‘prigi va b. inshootlar qurilgan. U. “Ubaydiy” taxallusi b-n o‘zbek, fors va arab tillarida ijod qilgan. Uning umumiy (arab, fors, o‘zbek) 573 g‘azal, 900 ga yaqin ruboiy, 34 qit‘a, 16 fard, 18 masnaviy, 10 muammo, 11 tuyuq, 2 yor-yor, 4 fard, tarjiband, diniy-tasavvufiy, axloqiy-didaktik mavzular talqiniga bag‘ishlangan “G‘ayratnoma”, “Shavqnom”, “Omonatnoma”, “Sabrnoma” manzumalari, “Masoil us-salot” masnaviyi va 230 ta hikmat janridagi she‘rlari (345 varaqli) kulliyot shaklida (8931 raqamli, O‘zR FASHI) va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan faqat g‘azallardan iborat devoni Britaniya muzeyida, shuningdek, o‘zbekcha she‘rlaridan iborat 136 g‘azal, 1 muxammas, 1 tarjiband va 37 ruboiyni o‘z ichiga olgan “Devoni Ubaydulloxon”, yana shu nom b-n 51 g‘azal, 1 ruboiy, 6 fariddan iborat bir kitobi Turkiyada saqlanadi. Istanbuldagi “Nuri Usmoniy” kutubxonasida 4904 raqamdagi “Jomi’ ul-maoniy” nomli majmuadan Ubaydiyning diniy-tasavvufiy mavzuga mansub bir qancha g‘azallari, 4 ruboiy-

si, 1 tarjiband, masnaviy, noma janridagi she'riy asari o'rin olgan. Shoirning "Masoil us-salot", ruboiylar, hikmatlar, munojot, g'azallar, bir hadis tarjimasi, tarjiband, Ahmad Yassaviyga bag'ishlangan bir madhiyadan tarkib topgan terma bayoz Turkiya (Kunyo)da Izzat Quyun o'g'lining xususiy kutubxonasida saqlanmoqda. U., asosan, Ahmad Yassaviyga ergashib, hikmat janrida ijod qilgan. Hikmatlarida tasavvufiy-ma'rifiy va axloqiy ma'nolar aks etgan:

*Ko'ch eldek, ey rafiq, olam bari ko'charo,
Ko'z yumub ochkuncha aziz umring kecharo.
O'lum solur motamg'a, odam o'g'lin har g'amga,
Aqli bo'lg'on odamg'a ushbu ibrat etaro...*

U. 54 yoshida Buxoroda vafot etadi va Xoja Bahouddin Naqshband qabrining oyoq uchi tomonida (1540) Dahmai shohon (Shohlar daxmasi)dagi shayboniylar xilxonasida dafn etilgan.

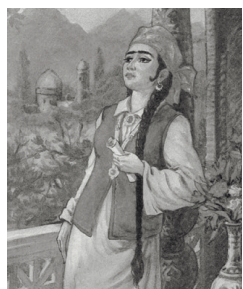
U.ning turli janrdagi she'rlari diqqat b-n o'rganilsa, N.ga bog'langanligi, ustoz deb N.ga o'zini yaqin tutishga uringanligiga aslo shubha qolmaydi. Bu haqiqatning bir dalili sifatida shoirning quyidagi baytiga e'tibor qaratish kifoya:

*She'rlar aytib Ubaydiy ham Navoiy she'ridan,
Ko'rki, shoirlar aro ul dog'i shoir bo'lg'usi.*

Darhaqiqat, shoir she'riyatidagi adl-u insof, mehr va shafqat, haq va haqiqat kabi fikr va tushunchalarda ham N.ga izdoshlik samarasi mavjuddir.

Ad.: Абдуллаев М. Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. – Т., 2000.

Muh.A.

UVAYSIY (To'liq ismi: Jahon otin Uvaysiy (1779–1845, Marg'ilon) – shoira. Marg'ilon shahridagi Childuxtaron mahallasida ma'rifatli oilada dunyoga keladi. Otasi Siddiqbobo madrasa-

ni tugatgan, adabiyot va musiqa ilmini yaxshi egallagan ziyoli kishi bo'lib, kosiblik b-n kun kechirgan. O'zbek va tojik tillarida Fayziy taxallusi b-n she'rlar ham yozgan. Uni Hofiz bobo deb ham atashgan. Onasi Chinnibibi ham savodli ayol bo'lib, maktabdorlik qilgan va o'z atrofidagi mehnatkashlarning bolalarini o'qitgan. Onasidan xat-savod chiqarib, otasidan arab va fors tillari hamda adabiyotini, akasi Oxunjon hofizdan musiqa ilmi, dutor va tanbur chalishni o'rganib olgan Jahonbibi tez orada onasining yoniga kirib, otinlik qilgan. Otasi yosh o'lib, onasi b-n qolgan Jahon otin mustaqil ravishda Hofiz, Jomiy, N., Fuzuliy va Bedil asarlarini mutolaa qiladi va o'zi ham she'rlar yozib, U. nomi b-n shuhrat qozonadi. Sharq so'z san'atining bu kabi zabardast namoyandalarini ijod yo'lida o'ziga ustoz deb bilgani, ulardan muttasil o'rgangani, ularga ergashgani, ular ta'sirida qalam tebratgani ham shoiraning she'riy iste'dodi va badiiy didi naqadar baland bo'lganligini ko'rsatadi.

17 yoshida Hojixon (ba'zi manbalarda Tojixon) ismli ma'rifatli kishiga turmushga chiqib, undan 2 farzand – Quyoshxon ismli qiz va Muhammadxon degan o'g'il ko'radi. Ota-onasidan so'ng umr yo'ldoshidan ham ajralib, 2 bolasi b-n beva qolgan U. qayta turmush qurmagan.

U.ning ta'rifini eshitgan Nodira uni xonlik poytaxti Qo'qonga chaqirtirib olib, saroydan joy beradi. Haramga keltirilgan qizlarga Nodira murabbiylik qilib, ularning xat-savodini chiqargan, adabiyot va musiqa ilmlaridan saboq bergan. Bu ishda Jahon otin uning yaqin ko'makchisiga aylangan. Ayni paytda, u Nodira b-n ijodiy hamkorlik qiladi. Konibodom, Xo'jand, O'ratepa, Toshkent, Andijon shaharlariga sayohat qilib, ijodiy doiralar b-n tanishadi, ular b-n yaqin aloqa o'rnatadi. Lekin 3–4 yildan keyin saroyini tark etishga majbur bo'lgan U.ga Nodira Qo'qon shahridan hovli olib beradi. Lekin otasidan keyin taxtga o'tirgan Ma'dalixon onasi olib berganini bahona qilib, bu uyni shoiradan tortib olib, Qashqar yurishidan ergashtirib kelgani Hasan baqqol degan muttahaam kimsaga beradi. Uning bu kimsa-

siz mushtipar ayolga o'tkazgan jabr-u zulmi shu b-n tugamaydi. U.ning endigina 14 yoshga to'lgan o'g'li Muhammadxonni avval mahramlikka oladi, so'ng uni sarboz qilib, Qashqar yurishiga jo'natadi. U shu ko'yi dom-daraksiz ketadi. Shoiraning o'g'li hajrida chekkan dard-u iztiroblari "Sog'indim", "Yuborsunlar" radifli qator g'azallarida, "Karbalonoma" dostonida o'z ifodasini topgan. Garchi doston Payg'ambar (s.a.v.) nuridiydalarining fojiali taqdiriga bag'ishlangan bo'lsa-da, u oilasining tirgagi, naslining davomchisi bo'lgan yolg'iz o'g'lidan judo bo'lgan U. qalbining oh-u faryodlariga yo'g'rilgan.

U.ning Qo'qonga bog'lab turgan birdan-bir ilinj xonlik poytaxtida turib, yakka-yu yolg'iz o'g'lidan biror darak topish, uni so'rab-surishtirish mumkinligiga o'z ishonchi edi. 1842-y.da Buxoro amiri Nasrulloxon Qo'qonni egallagach, Marg'ilonga qaytib umrining oxirigacha shu yerda yashaydi.

U.ning 4 ta devon tuzganligi ma'lum. Ularining nusxalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik ins-ti qo'lyozmalar xazinasi va Andijon DU kutubxonasida saqlanadi.

U o'ziga U. taxallusini ham riyozat bosqichlarini rahnamosiz bosib o'tgani, o'zini o'tib ketgan buyuk pir-u valiyning ruhi kelib tarbiya qilgani ma'nosida tanlagan. Bu haqda uning o'zi: "Ey orif, riyozat bosqichlarini bosib o'tmagan deb manga ta'na toshini otma, chunki men – Uvaysiyan: meni ulug' shayxlardan birining ruhi tarbiyalagan", – deydi:

*Vaysiy beriyozat deb sahl tutma, ey orif,
Ishq aro nihon dardi bedavo Uvaysiyan.*

Ma'lum bo'ladiki, U.ning o'zi – tariqatga, ijodi – tasavvufga muayyan darajada daxldor.

O'zining hassos she'riyati b-n U. o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos o'rin tutadi.

U.ning ijodiy takomilida N.ning adabiy merosi katta o'rin tutadi. U buyuk salafning "Aylasa", "Ekin oyo", "Fido", "Senga", "Tushdi o't", "Aylagach", "O'ynar", "Hanuz", "Ermin", "Aylar orzu" "Kelmadi", "O'lturg'usi" radifli ko'p-

lab g'azallariga tatabbu'lar qilgan, "Ey orazi nasrin, sochi sunbul, qadi shamshod", "Ey, quyosh vasfin demaktin, moh ruxsoring g'araz", "Kechti umrum naqdi g'afat birla nodonlig'da hayf" misralari b-n boshlanadigan g'azallariga taxmislar bog'lagan, qator navoiyona baytlar ijod qilgan. M-n, U.ning:

*Bir sho'xi zamon ko'rdum – dilbarmu ekin oyo?
Boshig'a qo'yan egri afsarmu ekin oyo, –*

bayti b-n boshlanadigan g'azali N.ning:

*May birla yuzung tim-tim ahmarmu ekin oyo,
Yo shu'la aro bir-bir axgarmu ekin oyo?*

g'azaliga tatabbu' sifatida yaratilgan. Lekin u buyuk salafi g'azali ta'siri va ilhomida o'ziga xos ohorli g'azal ijod qiladi. Vazn, qofiya tartibi va radif aynan saqlangani b-n 8 baytli tatabbu'da 9 baytli g'azaldagi faqat "xanjar" va "bovar" degan 2 qofiyagina takrorlanib, qolgan 7 tasi yangilangan. Mavzu ham boshqa yo'nalishda davom ettirilgan. Ya'ni u shaklan ustoziga ergashib, mazmunan o'ziga xos yo'ldan borgan. Shoiraning boshqa tatabbu'larida ham shu holni ko'ramiz.

N. g'azallariga bog'lagan taxmislarida ham U. ulug' shoir fikrlarini davom ettirish va ularning yangi qirralarini ochish, tashbehlarini esa boyitishga harakat qiladi. Natijada g'azal baytida o'z aksini topgan fikr muxammas bandlarida rivojlangan, kengaygan, chuqurlashgan va sharhlangan tarzda namoyon bo'ladi. M-n, N.ning "Ey orazi nasrin..." deb boshlanadigan g'azalining maqta'dan oldingi bayti "Bu chamanda gul yaprog'i bulbul qanotini yuladigan tirnog'larga o'xshaydi" degan falsafiy fikr obrazli yo'sinda ifodalangan. U. ham o'zini zor bulbulga nisbat berib, mening badanim ham jarohatga to'la bo'lib, ularni ko'ylagim yashirib turibdi, binobarin, bulbul tikan zaxmidan fig'on aylamasinkim (bu dunyoda bag'ri yara bo'lgan birgina u emas ma'nosidagi) misralarini qo'shish b-n baytning mazmun doirasini yanada kengaytiradi va chuqurlashtiradi:

*Zaxmim meni izhor emasdur badan ichra,
Izhor agar o'lsa erur pirahan ichra,
Bulbul na fig'on aylamasunkim tikan ichra,
Gul yafrog'i tirnog'lar erur bu chaman ichra,
Bulbul par-u bolini yulub bergali barbod.*

U.ning bir qator baytlarida ham N. baytlari b-n mushtaraklikni ko'ramiz. M-n, shoiraning:

*G'arib ko'nglumi bilgung tururki Baytulloh,
Bu so'z bilan ani ikrom ayla, aylanayin, –*

bayti N.ning “H.A.” dostonidagi mashhur olamning qiblasi bo'lishiga qaramay, Ka'baning ko'ngil ka'basichalik qadri yo'q mazmunidagi mana bu baytiga hamohang jaranglaydi:

*Ka'baki, olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q onchakim, ko'ngul ka'basi.*

U.ning quyidagi baytlari esa N.ning “F.Sh.” hamda “L.M.” dostonlari ta'sirida bitilgani shubhasiz:

*Shirin dey-u Farhod haqiqatga ulandi,
Mansur kabi jonidin oxir guzar o'lg'on.
Tegdi asare Layli parichehrasidinkim,
Qays erdi ne uchun o'zidin bexabar o'lg'on.*

U. ijodida, shuningdek, N.ning may qadahida yor aksi jilvalanadi, degan baytiga hamohang baytlarni, o'zlik istilohi, quyun timsoli b-n bog'liq mushtarak fikr-u tashbehlarni ham uchratamiz.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Увайсий. Девон. – Т., 1959; 1963; Увайсий шеърятидан. – Т., 1980; Кўнгил гулзори. – Т., 1983; Чўлпон. Адабиёт надир? – Т., 1993; Уч шоира. – Т., 1958; Иброҳимова Э. Увайсий. – Т., 1963; Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. – Т., 1970; Ҳаққул И. Шеърят – руҳий муносабат. – Т., 1989; Олим

С. Увайсий ҳам увайсиймиди? // Ишқ, ошиқ ва маъишқ. – Т., 1992; Очилов Э. Сўзлари – ишқ рамзи // Барҳаёт сиймолар (Мақолалар тўплами). – Т., 2012.

E.O.

UVAYSIYLIK – Allohning payg'ambari aytganidek: “...ehson va mehribonligi bilan tobiinlarning yaxshisi” bo'lgan Uvays Qaraniy nomi b-n bog'liq. Ul zot Rasululloh davrida yashasalar-da, Muhammad (s.a.v.)ni ko'rmagan. Ammo uning Rasulullohga muhabbati nafaqat islom tarixi, balki adabiyotda ham alohida ahamiyatga ega. “N.M.” tazkirasida Uvays Qaraniy nomi zikr etilgan birinchi shayxdir. Mazkur tazkirada U. shunday izohlanadi: “Uvays Qaraniy Hazrat Risolat (s.a.v.)ni ko'rmabdur erdi va ul Hazrat ham oni zohir ko'zi bila ko'rmabdur erdilar. Ma'no-yu ruhoniya yuzidin tarbiyat qilib erdilar. Bu jihatdin har kishiningki, bu toifadin zohir yuzidin piri ma'lum bo'lmasa va mashoyixdin birining ruhi oni tarbiyat qilg'on bo'lsa, oni Uvaysiy derlar”. Solikni Muhammad (s.a.v.), Xizr (a.s.) yoki o'tgan buyuk avliyolardan birining ruhi g'oyibona tarbiyalasa, tariqatda U. deb ataladi. N. “N.M.”da Xoja Bahouddin Naqshband (q.t.s.), Mavlono Zaynuddin Abubakr Toybodiy (q.s.), Mavlono Jaloluddin Abuyazid Purniy (q.s.), Shayx Fariduddin Attor Nishoburiy (q.s.), Mavlono Nuruddin Abdurrahmon Jomiy (q.r.) larning uvaysiy ekanini ta'kidlaydi. Bahouddin Naqshband hazratlarining haqiqat yuzidan tarbiyatni ustozlari Hazrat Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni (q.s.) ruhidan topganini shunday izohlaydi: “Andoqki, der ermishlarki, mabodii ahvolda bir kecha g'alaboti jazabotdin Buxoro mazoratidin uch mozorg'a etishdim... So'nggi mutabarrak mazorda qiblag'a mutavajjih o'l-turdum va ul tavajjuhda g'aybate voqe' bo'ldi. Mushohada qildim. Qibla devori shaq bo'ldi va bir ulug' taxt paydo bo'ldi va yashil parda ul taxt o'llig'a tortilg'on va tegrasida jamoate... Pire ko'rdu – nuroniy. Salom qildim. Javob berdilar va so'zlarni, suluk mabdayida va vasatida

va oxirida keraklikdur, menga bayon qildilar va dedilarki, ul chirog‘larki, ul kayfiyat bila senga ko‘rguzdilar ishorat-u bashoratdur senga bu yo‘l qobiliyat va iste‘dodidin. Ammo iste‘dod fatilasin harakatg‘a kelturmak kerak, to yorug‘ay va asror zuhur qilg‘ay”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

UZAYR (a.s.) – payg‘ambarlar avlodidan. Qur‘onda bir marta nomi zikr etilgan. Buxt unnasr Bayt ul-muqaddasni buzgan paytda, uni ham Bobilga asir qilib, olib kelgan. N.ning yozishicha, U. (a.s.) ancha vaqtdan keyin u yerdan ozod bo‘ladi va yo‘lda kelayotganda bir joyda to‘xtab, eshagini bog‘lab, bir daraxtga chiqib o‘tiradi. O‘tirgan daraxti anjir bo‘lib, yonida bir idishda uzum shirasi ham bo‘lgan. U. (a.s.) mazkur joy xarobalaridagi odamlarning qurigan suyaklarini ko‘rib, “Tangri bularni qanday qilib qayta tiriltirarkin”, – degan andishaga boradi. Haq taolo undan mutlaqo shubhani daf qilishni va haqiqatni aniq-tiniq ko‘rsatishni xohlab, jasadidan ruhini chiqaradi, eshagini ham jonsiz qoldiradi. Alloh taolo U. (a.s.)ni yuz yil xalq ko‘zidan pinhon asrab, bu muddatdan keyin qayta tiriltiradi. Shunda bir farishta undan, “qancha muddat o‘lik holda turding?”, – deya so‘raganda, “bir kun yo yarim kun”, deb javob beradi. Farishta esa: “Yo‘q, yuz yil turding. Taom va ichimligingga qara – buzilgan emas. Endi eshagingni (chirib, suyaklari ajrab ketganini ko‘rgin)”, dedi (“Baqara” surasi, 259-oyat).

“Tavrotni” U.dan yaxshi biladigan odam yo‘qligini aytishadi. “Tavrot”ni esa Buxtunnasr olib ketgandi. Shunda u “Tavrotni boshidan oxirigacha o‘qiydi. Ba‘zilar yashirincha saqlab kelayotgan kitoblariga qaraydilar, o‘qigani b-n bir xil chiqadi. Ba‘zilar bu mo‘jizadan uni “Allohning o‘g‘li” deb gumon qilishadi.

N. “T.A.H.”da bayon qilishicha, “olamning buzug‘lug‘i”ga sabab bo‘lgan zolim podshoh

Buxtunnasr binni Kudarz ikki marta Bayt ul-Muqaddasni yer b-n yakson qilgan, Doniyol bila Uzayr (a.s.)ni asir olgan, Doniyol (a.s.)ni qo‘yib yuborgandan keyin bu payg‘ambar uni ustiga lashkar tortib, Xuziston qo‘rg‘oniga qamab, halok qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004.

S.R.

“UYDA RAVNAQDURUR...” – N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Uyda ravnaqdurur, agar kishiga
Yaxshi hamxona bo‘lsa hamzonu.*

*Zeb ila turfa hargiz o‘lmas uy,
Bo‘lmasa anda turfa kadbonu.*

O‘zbek xotin-qizlari u-n hayo merosiy fazilat. Ular mana shu ma‘naviy nur b-n erkaklarning dil chiroqlarini ravshan, xonadonlarni fayzga to‘ldirib kelganlar.

Hazrat N.ning ushbu qit‘asi bu da‘voning yana bir misoli “Yaxshi hamxona” degan soddagina bir iborada sof va sadoqatli ayol u-n xos va zarur barcha xislatlar mujassamlashtirilgan, desa mubolag‘a bo‘lmaydi. N. talqinlarida yaxshi xotin, avvalo, yaxshi hamxona. Bu esa xonadon ravnaqidir. Bir-birini tushunish, osoyishtalik hayotning achchiq-chuchuklarini baham ko‘rmoq, mehr va ishonch – bularsiz qaysi oilada istiqbol bo‘ladi? Hazrat N. “H.A.”da: “Umr degan yori vafodor etmish”, – deydilar. Vafoli va zakovatli umr yo‘ldoshi – hayotning vafosidurki, taqdirning ayovsiz jafolarini yengadigan imkoniyatlaridan biri mana shudir.

Xulqi xushlik – ayolning oliy ziynati. Uy u-n bundan ziyod zeb yo‘q. Uni axtarmaslik kerak. Chunki:

*Zeb ila turfa hargiz o‘lmas uy,
Bo‘lmasa anda turfa kadbonu.*

“Turfa kadbonu” – turmushda eriga hamdard-u hamqadam bo‘la olgan, fe‘l-u atvori, husn-u jamoli tillarda doston zahmatkash uy bekasi sanaladi. Shunday ayolsiz xonadon xarob. N.ning bu ta‘kidlari hozir ham o‘z kuchida: ayol mehridan ziynat topmagan uyni hech qanday zeb-u ziynat baxtsizlikdan qutqara olmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“UYLA G‘ARQI MAYDURURLAR XALQ BU DAVR ICHRAKIM...”

Uyla g‘arqi maydururlar xalq bu davr ichrakim, Shar‘ning aynul-hayotidan asar mafhum emas. Ul sifotkim, bahrning achchig‘ suyida ba‘zi el, Topilur derlar chuchuk suv ham vale ma‘lum emas.

Arab shoiri va olimi Abul Faroj bunday degan ekan: “Mayning aytishicha, ichgan odam to‘rt sifatga ega bo‘larkan. Dastlab u tovusga aylanib, o‘zini ko‘z-ko‘z qilarkan, harakatlari ravon va ulug‘vorlik kasb etarkan. Keyin maymun qiyofasiga kirib, hamma bilan hazillashib, maynavozlikka o‘ta boshlarkan. Undan so‘ng sherga o‘xshab o‘ziga bino qo‘yarkan, mag‘rurligi tutib ketarkan. Lekin oxirida cho‘chqaga aylanib, cho‘chqa singari axlatga ag‘anab yotapkan”.

“May”ning zukkoligiga qoyil qolish kerak. Chunki u shunchaki gapirayotgani yo‘q, mayxo‘rlarni masxaralab, ularning jirkanch sifatлари ustidan kulayotir. Ichkilikboz kimsalarning maymun qiyofasiga kirishi – bu ularning ham aqliy, ham ixtiyoriy ravishda orqaga chekinishi. “Sher”ligi – vahshiyligi va yirtqichligi. Nahotki, odam farzandi cho‘chqa holatiga tushishni o‘ziga or bilmasa? Ha, ichkilik kishini har qanaqa tubanlikka ko‘niktiradi. Shuning u-n inson qancha ko‘p ichsa, yaxshi fikrlash, zavq-shavq b-n meh-

nat qilish, ruh pokligi va hissiyot quvvatidan o‘shancha uzoqlashadi. Sarxushlik va mastlikka isrof qilingan soatlar foydali ishlarga sarf etilsa, insoniyat hayoti naqadar xayrli va ajoyib o‘zgarish, yuksalishlarga erishardi.

Uyla g‘arqi maydururlar xalq bu davr ichrakim,–

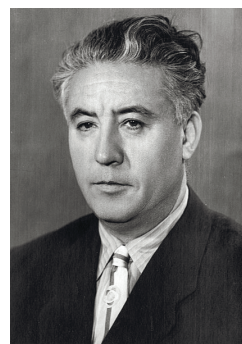
deydi N. Qanday dahshatli fojia bu. Mayga g‘arq xaloyiqdan nima ham kutish mumkin? Shuning u-n ular imondan judo, diyonatdan mahrum. Hatto shariatdagi hayot suvini fahmlashdan ham ojiz. Bu qanaqa sifat dersiz? Daryoning achchig‘ suvida shirin suv ham topiladi, deydigan o‘jar bandalarning sifati.

Ul sifotkim, bahrning achchig‘ suyida ba‘zi el, Topilur derlar chuchuk suv ham vale ma‘lum emas.

“Ichkilik ichish zahar ichish kabi zararlidir”, deydi Seneka. Qo‘lga qadah tutganda, hech qanday foydaga umid ko‘zini tikmaslik kerak. May dengizining suvi hamisha achchiq va zaharlovchidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

UYG‘UN (taxallusi, asl ismi-sharifi Rahmatulla Otaqo‘ziyev) (14.05.1905. Qozog‘iston, Jambul viloyati, Marki qishlog‘i – 22.04.1990. Toshkent) – shoir va dramaturg. O‘zbekiston xalq shoiri (1965), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1956). O‘z-

bekiston Fanlar akademiyasining muxbir a‘zosi (1974), Mehnat qahramoni (1985). U. N. taval-ludining 500 yillik yubileyini nishonlash maqsa-

didida tuzilgan qo‘mita topshirig‘i (1938) asosida 1940-y.da “X.M.” (“Chor devon”)ni nashrga tayyorlagan hamda salmoqli so‘zboshi ham yozgan. U. kitobni nashrga tayyorlash jarayoni xususida matbuotda maqolalar e‘lon qilib borgan. M-n, Sobir Abdulla b-n hamkorlikda “Chor devon” haqida” nomli maqola yozib, uni 1938-y.da e‘lon qilgan. U.ning o‘zi “Chor devon”ni nashrga tayyorlash b-n bog‘liq masala va muammoni yoritib, “Chor devon haqida” maqolasini bitgan va uni 1939-y.da “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida chop ettirgan.

U. o‘zbek shoiri N.ning 500 yilligiga bag‘ishlangan “Alisher Navoiy” (1942-y., Izzat Sulton bilan hamkorlikda) dramasi yozgan. Urushdan keyingi yillarda esa sahna uchun “Alisher Navoiy” dramasi keng tomoshabinlar ommasining N.ni kashf etish va ulug‘ shoirga muhabbat tuyg‘ulari b-n yo‘g‘rilishida, shuningdek, o‘zbek adabiyotida tarixiy-biografik drama janrining taraqqiyotida muhim ahamiyatga molik bo‘ldi. Shundan so‘ng U. “Alisher Navoiy” (1947, V.Shklovskiy bilan hamkorlikda) kinossenariysini ham yaratgan. U yana N. ning buyuk siymosiga bag‘ishlab, 1967-y.da “O‘lmas siymo” nomli maqola yozgan, mazkur maqola “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida 1967-y.da nashr qilingan.

U. N. “MAT”ning 20 tomligida, xususan, 2-tomiga kiritilgan “Navodir un-nihoya” (1987, 620-bet) devonining nashrida tahrir hay‘ati a’zosi sifatida ham qatnashgan.

Ad.: [https://n.ziyouz.com,uzbek nasri](https://n.ziyouz.com,uzbek_nasri); Чор девон. – Т., 1940; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари (тўлдирилган ва тузатилган 3-нашри). – Т., 2010; Қораев Т. Уйғун ижодида Алишер Навоий анъаналари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1981 йил 1-сон.

B.R.

UYG‘UR – Markaziy Osiyoda yashovchi qadimgi turkiyzabon xalqlardan biri, etnonim. Markaziy Osiyo va Xitoy b-n bog‘liq tarixiy manba va hujjatlarda U. xalqining tili, madaniyati, bax-

shilari, tabiati, adabiy va diplomatik aloqalari, U. xoqonlari xususida ma‘lumotlar yozilgan.

N. asarlarida ham U.lar xususida ma‘lumot uchraydi. “V.”da shunday ma‘lumot bor. Ya‘ni: “uyg‘uriy” sifat baxshilar va “uyg‘ur”chargalik yaxshilar va ...boyrilik ayyomida xizmatkorlik qilg‘on jonsiporlar.

N. “M.N.”ning to‘rtinchi majlisida shoir Soqiy haqida bergan ma‘lumotida uni U.lardan bo‘lib, “Ja‘far baxshining o‘g‘lidur”, deb tanishtirgan.

Mirza Haydar “Tarixiy Rashidiy” asarida N.ni nasabda U. baxshilarga bog‘lab talqin qilgan, ammo bu ma‘lumot o‘z isbotini topmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“UL PARIVASHKIM, BO‘LUBMEN...” – N.ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan g‘azali:

*Ul parivashkim, bo‘lubmen
zor-u sargardon anga,
Ishqidin olam menga hayron-u men hayron anga.*

*O‘qlaringdin dam-badam taskin
topar ko‘nglum o‘ti,
Bordurur bir qatra su go‘yoki har paykon anga.*

*Bir dilovardur ko‘ngulkim, g‘am sipohi qalbida,
Ohi novak, toza dog‘idur qizil qalqon anga.*

*Novakining parr-u paykonida rangin tus erur
Yoki ko‘nglumdin chu parron
o‘tti yuqmish qon anga,*

*Nomayishavqumnenav‘uloyg‘ayetkay, chunkimen
El otin o‘qur hasaddin yozmadim unvon anga.*

*Xizri xattingning ajab yo‘q
sabz-u xurram bo‘lmog‘i,
Lab-balab chunkim berur su
chashmayi hayvon anga.*

*Ey xusho, mug' ko'yikim, rif'at bila ziynatda bor
Mehr anga bir shamsavu*

ko'k toqidur ayvon anga.

*Istamish bulbul vafo guldin, magarkim joladin
Bag'ri qotmish g'unchaning,*

baskim erur xandon anga.

*Qilmamish jonin fido jonong'a etmas der emish,
Ey Navoiy, ushbu so'z birla fido yuz jon anga.*

Ramal bahrining ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan to'qqiz baytdan iborat radifli bu g'azalda lirik qahramon oshiqning ruhiy kechinmalari ma'shuqa go'zalligi va fazilatlarining tavsifi b-n uyg'unlikda bayon etiladi.

Maqta'da esa N. hanuzgacha amalda bo'lgan xalq maqoliga murojaat etib, irsoli masal san'atining go'zal namunasini yaratadi:

*“Qilmag'on jonin fido jonong'a
yetmas”, der emish,
Ey Navoiy, ushbu so'z birla fido yuz jon anga.*

G'azal, N.ning o'z guvohligiga ko'ra, 14 – 15 yoshlaridan oldin yozilgan va she'riyat bilimdonlari, adabiyot muxlislari tomonidan yaxshi kutib olingan, turli yig'inlarda tez-tez tilga tushgan. Bu haqda N. “H.S.H.A.”da quyidagilarni yozadi: “Tarix sekkiz yuz oltmish erdi (milodiy 1455–56-yy. – A.A.), bu faqir alar (Said Hasan Ardasher) suhbatig'a musharraf bo'ldum. Bu faqirni... nazm ayturg'a targ'ib ko'rguzurlar erdi. Chun ul avqotda faqirning nazmlari Xurosonda shuhrat tutub erdi, alar (Said Hasan Ardasher) dog'i iltifot qilib ba'zi abyotni ko'p o'qurlar erdi va majolisda xushvaqt bo'lurlar erdi. Ul jumladin bu matla'durkim... Yana bir bukim:

Ul parivashkim, bo'lubmen

zor-u sargardon anga,

Ishqidin olam manga hayron-u

men hamron anga”.

N. ijodida tanosib san'atining keng qo'llanishi haqida so'zlagan M.Shayxzoda g'azalning:

*Istamish bulbul vafo guldin, magarkim, jolodin
Bag'ri qotmish g'unchaning,*

baskim, erur xandon anga,

baytini keltirib, quyidagilarni yozadi:

“Bu bir baytning o'zida shoir hayotining g'amli bir manzarasini chizib beradi, guldan vafo kutgan bulbul bechora bilmaydiki, g'unchaning tabassumi soxtadir, chunki u shudring donalaridan qotib qolgan, – doimo xandon ko'rinadi. Bu – sevganidan vafo kutgan oshiqning tashqi – yasma noz-u karashmalariga ishonib, o'zini o'zi aldaganining ifodasi bo'lib, badiiy bir lahzaday jilvalanadi. Lavhani kuchaytirish va taassurotni zo'raytirish maqsadiga tanosib san'ati yaxshi xizmat qiladi. Chunonchi, bulbul va gul bir-biriga “vafo” so'zi orqali bog'lanadi. Garchi, vafoining o'zi aslida bo'lmasa-da, bulbul uning bo'lishini kutadi. Jola (shabnam) g'uncha b-n bog'lanadi, chunki erta tongda shudringlar g'unchaga qo'nib, uni yashnatadi. Xandonlik g'unchaga xos ko'rinishdur. Shunday qilib bu baytda bulbul-gul-g'uncha-shabnam-xanda majoz orqali bir-biri b-n bog'lanib, tanosib san'atiga chiroyli o'rnak yaratadi”. G'azalning beshinchi bayti ham hayotiy mazmun va uning go'zal ifodasi jihatidan alohida diqqatga sazovor. Unda lirik qahramon qizg'in his-tuyg'ulari bayon etilgan nomasining ma'shuqa qo'liga yetmasligini yengil yumor b-n o'zicha izohlaydi: el ogoh bo'lishidan qizg'anib, sevgi maktubiga ataylab ma'shuqa nomini va turar joyini bitmaydi!

*Nomayishavqumnenav'uloyg'ayetkay, chunkimen
El otin o'qur hasaddin yozmadim unvon anga.*

G'azalning adabiyot muxlislarning o'zlari tuzgan “Ilk devon”dan o'rin olishi ham uning keng tarqalganini ko'rsatadi. N. Uni, avvalo, “B.B.” devoniga kiritadi, “X.M.”ni tuzishda esa “G'.S.”ga joylashtiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-суғар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

“**UL TOJIR HIKOYATI...**” – N.ning “S.I.” dostonida “Afv fazilati” (XLV) qismidan keyin keltirilgan 32 baytli hikoyatning sarlavhasi shu soʻzlar b-n boshlanadi. Uning asosiy mavzusi saxiylik, qoʻli ochiqlik, karamning fazilatlariga haqida. Hikoya qilinishicha, Adan (Yamanning janubidagi shahar) mulkidan chiqqan yirik bir tujjor savdo-sotiq ishlari b-n tinmasdan turli shaharlarga qatnaydi. U oʻz safarlari davomida sevimli oʻgʻlini hamisha yonida olib boradi. Navbatdagi safarlardan birida tun vaqti ularni qaroqchilar talaydi. Butun tujjorlar toʻrt tomonga qochib ketadi. Savdogarning oʻgʻli asir tushadi. Qaroqchilar uni oʻz saflariga qoʻshilishga majburlashadi.

Qaroqchilardan oltini b-n omon qolgan savdogar – ota esa turli shaharlarni kezib, oʻgʻlini qidiradi. Kunlardan birida bir guruh qoʻli qonga belanib yotgan, oʻlimga hukm qilingan bir kimsani koʻradi va uning kimligini surishtirmay, ming oltin tanga evaziga sotib oladi. Keyin maʼlum boʻladiki, u kimsa oʻz oʻgʻli ekan. N. hikoyatni:

*Ming oltungʻakim zohir etti karam,
Oʻgʻul topti-yu yuz ming iqbol ham,*

deb yakunlaydi.

Bu hikoyatda karam va saxovat uni qiluvchiga, albatta, baxt va yaxshilik olib keladi, degan gʻoya ilgari surilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

S.Oʻ.

“**ULKI, IFLOSDIN AYOQʻINDA...**” – N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan qitʻasi:

*Ulki, iflosdin ayogʻinda
Kafsh yoʻl azmi chogʻi yoʻqtur oning.*

*Shukr qildik boqib birov sori,
Ki yururga ayogʻi yoʻqtur oning.*

Ushbu qitʻa: “Birni koʻrib fikr qil, mingni koʻrub zikr qil!”– degan mohiyatni tasdiqlaydi. Birinchi baytni oʻqishingiz zahoti, yoʻl yurib kelayotgan bir kishini uchratganday boʻlasiz. Ittifoqo, uning yalang oyoqlari diqqatingizni tortadi: kirlangan, goʻyo “iflosdin” kafsh kiyib olganday. Buni nochorlik, muhtojlik taʼqibi sifatida qabul qilasiz-u, dilingiz achiydi. Keyingi baytni oʻqiy-siz: boshqa manzara. “Yururga ayogʻi yoʻq” odam nochor moʻltirab turibdi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишидур. – Т., 2021.

I.H.

ULUMI GʻARIBA – kishi hayron qoladigan, hayratga tushadigan ilmlar; sehr ilmi; sehrgarlik, simʼyo, jafr (harflarga qarab fol ochish), ramz, folbinlik, kimyogarlik kabilar oʻrta asrlarda U.Gʻ. deb atalgan. M-n, N. “M.N.” tazkirasida mashhur tariqat shayxi Abulvafo Xorazmiyni barcha zohiriy va botiniy ilmlar bilimdoni sifatida taʼriflar ekan, “ulumi gʻariba ham bilur erdi, ammo andin zohir boʻlmas erdi” deb yozadi. Xoja Avhad Mustavfiyning ham U.Gʻ.dan boxabarligi haqida maʼlumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хақимов М. Шарқ манбаашунослиги лугати. – Т., 2013.

E.O.

“**ULUGʻ OʻZBEK SHOIRI**” – N. tavalludining 500 yilligiga bagʻishlab nashr etilgan maqolalar toʻplami. Ilk maqola Y. Gʻulomovning “Alisher Navoiyning davrini oʻrganish haqida” deb nomlanib, unda Amir Temurning markazlashgan qudratli davlat tuzish yoʻlidagi kurashlari (harbiy yurishlari, sarbadorlar va Oltin Oʻrda xonlari b-n munosabati), keyingi temuriy hukmdorlar davri-

dagi siyosiy, iqtisodiy sharoit (yerga egalik, soʻliq tizimi turlari va xarakteri) tahlil qilinib, ayrim fikrlar tanqidiy nuqtayi nazardan baholanadi, shuningdek, Samarqand, Hirotning Ulugʻbek va N. zamonasidagi maʼmuriy, madaniy rolga baho berilgan. Navbatdagi maqola muallifi R.N.Nabiyev “XV asrda Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy hayotidan” nomli maqolasida XV asrning II yarmida, yaʼni “Xoja Ahror davrida Turkistonning siyosiy jihatdan ogʻir bir ahvolda ekanligi”, siyosiy hayotda Xoja Ahrorning roli, uning iqtisodiy muhitdagi mavqeyi va madaniy hayotga taʼsirini koʻrsatishga qaratilgan. Maqola XV asrning II yarmida (ayniqsa, soʻnggi choragida) Xurosonda yuzaga kelgan madaniy hayot va adabiyot sohasidagi taraqqiyot bevosita N. nomi b-n bogʻliq boʻlsa, Movarounnahrda Ulugʻbek davridagi madaniy anʼanalarning zaiflashuvi, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy jihatdan zaiflashuvida “Xoja Ahrorning alohida oʻrin ishgʻol qiladi” degan xulosaviy fikr b-n yakunlanadi. Tabiiyki, bunday xarakterdagi maqolalarga tadqiqot yozilgan davrdagi siyosiy-mafkuraviy holatlarni hisobga olgan holda tanqidiy yondashishni talab qiladi.

Yirik rus adabiyotshunosi M.E.Massonning “Hirotning XV asrdagi tarixiy topografiyasiga doir” maqolasi esa A.M.Belenskiyning “Alisher Navoiy” (M.L, 1946) toʻplamidan joy olgan “Hirotning XV asrdagi tarixiy topografiyasi haqida” nomli maqolasiga javoban yozilgan. Uning mohiyati mazkur maqolani turli tarixiy manbalardagi maʼlumotlar b-n qiyosiy tahlil etish asosida Hirot tarixi va topografiyasi b-n aloqador bir qator chalkashliklarga aniqlik kiritishdan iborat.

Akad. V.Abdullayevning “Alisher Samarqandda” nomli maqolasi esa N. hayotining Samarqandda kechgan yillari (1465–1469) haqida boʻlib, shoirning bu yerga kelish sabablari, XV asrning 60–70-yy.dagi Hirot va Samarqanddagi adabiy-madaniy muhit batafsil tahlil etilgan. Muallif Sharqshunoslikda (Bartold, Salye, Yakubovskiy, O.Sharafiddinov) N.ning Samarqandga ketish sabablari hamda shaharning shu davrdagi madaniy, adabiy muhiti haqida bayon qilingan fikrlarni rad etadi.

V.Zohidov qalamiga mansub “Lison ut-tayr” falsafasi haqida mulohazalar” maqolasida mazkur dostonning falsafiy-gʻoyaviy asoslash va uning Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari bilan qiyoslash maqsad qilingan. Attor va N. dostonlari oʻrtasidagi muhim tafovut (birinchi asarda qushlar Alloh bilan birlashib, foniy boʻladilar. “L.T”da esa ular qidirgan Simurgʻ oʻzlarida mujassam ekanligini idrok etadilar), shuningdek, bu dostonda Foniy taxallusini qoʻllash sabablari izohlanadi.

M.Shayxzodaning “Navoiyning lirik qahramoni haqida” (Gʻaroyib us-sigʻar” boʻyicha) nomli maqolasi shoir sheʼriyatining asos masalasi – uning lirik qahramoni qiyofasini ochib berishga qaratilgan. “X.M.”ga xos barcha muhim xususiyatlar uning ilk devoni – “Gʻ.S.”da toʻliq namoyon boʻlgan. Binobarin, undagi barcha xulosalar N. lirikasi u-n taalluqli boʻlib, muallifga koʻra: “Umuman “Chor devon”da boʻlganiday, “Gʻ.S.”da ham lirik qahramon N.ning oʻzidir. Bu murakkab bir zamonda yashagan, tushunuvchi, oʻylovchi, hassos va oliyjanob bir shaxsning boy, serohang, rang-barang, sermazmun, sof maʼnaviy, botiniy dunyosini oʻzida gavdalantirgan bir qahramondir”. Zero, maqolada, asosan, lirik qahramon – oshiq xarakteri, ishqning mohiyati tasavvuf falsafasi b-n bogʻliq holda tahlil qilinadi.

Toʻplamdagi yirik ishlardan biri Hodi Zarif qalamiga mansub “Lutfiy va Navoiy” maqolasi boʻlib, ishning mazmuni uning sarlavhasiga nisbatan ancha keng: N.gacha boʻlgan oʻzbek adabiyotining rivojlanish yoʻllari, N.ning atoqli salafarlari, “Malik-ul kalom” Lutfiyning hayoti va ijodiy biografiyasi, uning forsiy sheʼriyatga munosabati, Lutfiy va N. singari masalalar ancha batafsil tahlil qilingan.

Atoqli adib Sadridin Ayniy ham “Alisher Navoiy va tojik adabiyoti” nomli maqola b-n ishtirok etgan. Muallifning muqaddimadagi quyidagi fikrlari maqolaning umumiy yoʻnalishini belgilaydi. “Har bir xalqqa teng koʻz bilan qarovchi insonparvar buyuk N.ning fors-tojik adabiyoti ravnaqi yoʻlidagi xizmatlari har taraflamadir.

U, bir tomondan, o‘zi forscha-tojikcha she‘rlar – g‘azallar, qasidalar, qit‘alar, ruboiylar, fardlar va muammolar yozgan bo‘lsa, 2-tomondan fors-tojik adabiyotiga oid ilmiy asarlar ham maydonga keltirgan. Bulardan boshqa tojik yozuvchilari, olimlari va san‘atkorlari taraqqiyoti uchun, o‘sha davr tojik adabiy tilida ilmiy va badiiy ko‘p asarlarning vujudga kelishida ham moddiy va ma‘naviy katta yordamlar qilgan”. Maqola ichida yana “Alisher Navoiyning tojikcha taxallusi”, “Alisherning tojikcha devoni”, “Mufradot”, “Alisherning tojik tilda yozgan asarlari”, “U zamondagi ijodchi tojik yoshlarining o‘shisiga Alisherning yordami”, “Alisherning tojikcha adabiy merosi” singari kichik sarlavhalar qo‘yilgan. Ayniy domla o‘z maqolasida qo‘lyozma bayozlarda uchraydigan “Navoiy” taxallusli she‘rlarni ham N. she‘rlari deb hisoblab, munozarali fikrni o‘rtaga tashlaydi.

To‘plam Y.G‘.G‘ulomovning “XV asrda binolar ansamblining traditsiyasi haqida” deb nomlangan maqolasi b-n yakunlangan. Maqolada tadqiqotchilar e‘tiboridan chetda qolgan Maleho Samarqandiyning “Muzakkir ul-ashob” (1691–1692) tazkirasida keltirilgan ma‘lumot asosida Go‘ri Amir mavzoleyi doirasidagi arxitektura ansamblining haqiqiy holati (mavzoley, madrasa va xonaqoh) aniq tasvirlanadi. Bu ansamblning tuzilishi o‘sha davrdagi mavjud an‘analari b-n bevosita aloqador ekanligi izohlanib, Shahrisabz va N. tomonidan Hirotda qurdirilgan ansamblarning ham mazkur an‘analari b-n uzviy bog‘liqligi isbot etiladi. Zero, ushbu to‘plam n. shunoslik tarixining muayyan bosqichi haqida tasavvur hosil qiluvchi e‘tiborli manbadir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Улуг ўзбек шоири. Масъул муҳаррир М.Т.Ойбек. – Т., 1948.

S.O‘.

ULUG‘BEK (Mirzo Ulug‘bek) (1393, Sultoniya – 1449, Samarqand) – temuriy hukmdor, buyuk astronom, jahon ilm-faniga ulkan hissa qo‘shgan o‘zbek olimi. 1409–1449-yy.da taxtda o‘tirgan. O‘g‘li Abdullatif tomonidan o‘ldirilgan. N. U.

mirzo shaxsiyati, ijodiy va ilmiy merosiga katta hurmat b-n qaragan. U. mirzo haqida u o‘zining ikki asarida – “M.N.” tazkisasi hamda “F.Sh.” dostonida so‘z yuritgan. Tazkirada u mirzoning boshqa temuriy ijodkorlar b-n bir qatorda – yettinchi majlisda zikr etgan. Bu o‘rinda bitilgan so‘zlar U. mirzo siymosini o‘quvchi ko‘z o‘ngida nihoyatda donishmand, astronomiya va matematika fanlarining bilimdoni, observatoriya qurgan va yulduzlar jadvalini tuzgan ulug‘ olim sifatida gavdalaniradi. N. uning shuncha mashg‘ulot orasida she‘rlar ham yozib turganini qayd etadi va bir matla’sini misol tariqasida keltiradi.

“F.Sh.” dostonining shahzoda Shohg‘arib mirzoga nasihat sifatida bitilgan ellik uchinchi bobida ham U. siymosi va faoliyati bir qator baytlarda o‘zining badiiy talqinini topgan. Shahzodani ilm egallashga targ‘ib etar ekan, N. bunda U. mirzoni misol qiladi. Ilm egallagan, ilmda kashfiyotlar qilgan kishining nomi abadiy qolishi, insonlar uni hech qachon unutmasliklari, U. mirzo xuddi ana shunday inson bo‘lgani, shu sababli uning qarindosh-urug‘lari unutilib ketgan bo‘lsa-da, uning xotirasi yashayotgani va to‘qiyomatgacha insonlar uning asarlaridan foydalanishlarini go‘zal, ravon badiiy misralarda shoir shunday ifodalaydi:

*Temurxon naslidan Sulton Ulug‘bek,
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek.*

*Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.*

*Vale ul ilm sori topti chun dast
Ko‘zi ollinda bo‘ldi osmon past.*

*Rasadkim bog‘lamish zebi jahondur.
Jahon ichra yana bir osmondur.*

*Bilib bu nav‘ilmi osmoniy,
Ki ondin yozdi “Ziji Ko‘ragoniy”.*

*Qiyomatg‘a degincha ahli ayyom,
Yozarlar aning ahkomidin ahkom.*

Mirzo Ulug‘bek nomi “M.N.”da mavlono Muhammad Olim, Mavlono Badaxshiy singari shoirlarga bag‘ishlangan qismlarda ham tilga olingan. Mavlono Muhammad Olim zikrida uning U. mirzo b-n hamsaboq bo‘lgani aytilsa, Mavlono Badaxshiy zikrida bu shoirning U. davrida mashhur bo‘lgani va mirzo ham unga iltifot ko‘rsatgani qayd etilgan. “M.” asarida Badiuzzamon mirzoga yo‘llagan maktubda N. ota-o‘g‘il munosabatlari haqida so‘z yuritib, Badiuzzamonga nasihat qilar ekan, U. va Abdullatif orasida bo‘lgan voqeaga ham ishora qilib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

ULUG‘BEK RASADKIM – XV asr me‘morchiligining noyob namunasi, ko‘hna astronomik kuzatuv muassasasi. Buyuk ilmi nujum va riyoziyot olimi, davlat arbobi Ulug‘bek Mirzo – Muhammad Tarag‘ay (1394, Sultoniya – 1449, Samarqand) farmoyishi bilan 1428/29-y.da Samarqandning Ko‘hak (Cho‘ponota) tepaligida ulkan silindr shaklida bunyod etilgan.

Boburning yozishicha, U.R.ning sirti koshin va sirli parchinlar b-n bezatilgan. Rasadxona ichiga o‘rnatilgan juda katta asbob yordamida Quyosh, Oy, sayyora va yulduzlar katta aniqlik b-n o‘rganilgan. Rasadxonada kutubxona ham bo‘lgan. Ichki devorda osmon tasviri, yulduzlar xaritasi, tog‘, dengiz, mamlakatlar belgilangan. Yer shari tasviri ishlangan. N. “M.N.”da Mirzo Ulug‘bek.. haqida “...zij bitidi va rasad bog‘la-

di va holo aning ziji oroda shoye‘dur”, – deydi. “F.Sh.” dostonida esa Ulug‘bek Mirzo hamda u bino qilgan rasadxona xususida:

*Rasadkim bog‘lamish zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur,*

– deya yuksak faxr va g‘urur b-n tilga oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1989; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Т., 2008; Мамадазимов М. Улугбек ва унинг расадхонаси. – Т., 1994; ЎЗМЭ. 9. – Т., 2005.

E.Q.

ULFAT (taxallusi; to‘liq ismi: Imodiddin Qosimov) (1906–1989, Andijon) – shoir, tarjimon. Andijon shahrining Jalabek mahallasi Ostona guzarida maktabdor oilasida tavallud topgan. Boshlang‘ich savodni otasidan olgan. Imodiddin adabiyotga qiziqishi tufayli yoshligidan N., Fuzuliy, Furqat va Muqimiy asarlarini sevib o‘qiydi. Chuqur masjid madrasasidagi Abdulmajid qozi Hofiz huzurida xattotlik, arab tili grammatikasi b-n birgalikda Sa‘diyning “Guliston”, N.ning “Xamsa”, Jomiy, Hofiz va Sa‘diy asaridan saboq oladi. Ustozidan Sharq she‘riyatining nazariy masalalari va amaliy jihatlarini qunt b-n o‘rganadi. Bundan tashqari Qur‘oni Karimni to‘la yod olgan.

1938-y.da buyuk o‘zbek mutafakkiri N. tavalludining 500 yilligini o‘tkazish va unga tayyorgarlik ko‘rish to‘g‘risida hukumat qarori chiqadi. Shu munosabat b-n Toshkentda “Navoiy yubiley komiteti” tuziladi. Unga she‘riyat bilimdonlari, N. ijodidan yaxshi xabardor bo‘lgan, hamda arab-fors tillarini biluvchi kishilar jalb qilinadi. G‘.G‘ulom tavsiyasiga ko‘ra, Andijondan Habibiy, Anisiy, Mahjuriylar qatori U. ham Tosh-

kentga chaqiriladi. 1938–40-yy.da mazkur qo‘mitaning tekstologiya komissiyasida N. asarlari matnini nashrga tayyorlashda ishtirok etadi. U. ayni paytda, qo‘mita hisobchisi vazifasini ham bajargan. U. qo‘mitada asosan, N. asarlari u-n lug‘at tuzishda hamda “Chor devon” va “Farhod va Shirin”ni nashrga tayyorlashda ishtirok etadi. Navoiy yubiley qo‘mitasidagi ilmiy-adabiy muhit, olimlar va shoirlar davrasidagi bahslar, suhbatlar, munozaralar, ulug‘ shoir asarlarining asl matnlari bo‘yicha fikr-mulohazalar va mustaqil ijodiy tadqiqotlar U. hayotida taassurotlarga boy, uning badiiy tafakkurida kelajakda burilish hosil qiladigan darajada muhim davr bo‘ldi. Bu haqda uning o‘zi shunday yozadi:

*Kamtarin shogird bo‘lib qildim Alisher xizmatin,
Barkamollik yo‘llarin ko‘rsatdi bu xizmat menga.*

“Bayoni hol” she‘rida Navoiy qo‘mitasida kimlar b-n ishlagani haqida ham ma‘lumot beradi.

*Yig‘ilgan u joyda bilim konlari,
Suxan ilmning ko‘p bilimdonlari.*

*Biri Sayidolim Sharafzoda nom,
Adab ilmida sohibi ehtirom.*

*Biri erdi Bokiy – so‘z ustoz ul,
Suxansozlig‘ bazmining sozi ul.*

*Habibiy-u Mahjur, Anisiy baham,
Ular birla men ham bo‘lib hamqadam.*

1939-y.gacha Hoib (ma‘nosi “qo‘rquvchi”, “hurmat qiluvchi”) taxallusida ijod qilgan shoir, G‘.G‘ulom tavsiyasiga ko‘ra o‘ziga U. taxallusini oladi.

Sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni sifatida U. Abdurahmon Jomiy (1965), Gulxaniy, Nosir Buxoriy va Pahlavon Mahmud (1979) kabi bir qancha mutafakkir va shoirlarning asarlarini tarjima va targ‘ib etishda ishtirok etdi. Uvaysiyning devonini nashrga tayyorlashga ko‘maklashadi (1963).

N.ning “O‘zgacha”, “Menga”, “Qilib”, “Abas”, “Talx”, “Ehtiyoj”, “Hanuz”, “Emas”, “Xalos”, “G‘araz”, “Tama” radifli g‘azallariga tatabbu‘ qiladi, “Aylagach”, “Qil” radifli g‘azallariga taxmis bog‘laydi. Jumladan, N.ning mashhur “Aylagach” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmisi uning aruz qonun-qoidalarini yaxshi bilishi, mumtoz she‘riyatning timsol-u tashbehlar olamidani yaxshi xabardorligi, qalami ravonligi, badiiy tafakkuri teranligidan dalolat beradi:

*To aning husnin tomoshosida bo‘ldim dardnok,
Tutmadi jonimga qasd etmoqdan ul jallod bok,
G‘amzasin tig‘i bila ko‘ksimni aylab chok-chok,
Jong‘a qo‘ygach naqdi ishqing qildi ko‘nglumni
halok,
O‘ltirur mahramni sulton ganj pinhon aylagach.*

“Qil” radifli g‘azalga taxmisi ham uning muhammasnavislik mahoratini yaxshi egallaganligi va buyuk salaf g‘azallarida ifodalangan fikr-u tashbehnlarni rivojlantirganligi va boyitganligi, ularning yangidan-yangi qirralarini ochganligi b-n badiiy barkamollik kasb etadi:

*Topgali yog‘lig‘ bila dargohida qurbat anga,
Qancha-qancha sarfetib mehnat bila diqqat anga,
Naqshlar aylab ajoyib, bergali ziynat anga,
Gar desang har yon qizil guldin beray nusxat anga,
Ko‘ksim ochib, toza qonlig‘ dog‘i hijronimni qil.*

U.ning “Tama” radifli g‘azalidagi:

*Kimki boriga qanoat etdi, ul bo‘ldi aziz,
Bu erur hikmatli so‘z kim, xor etar ammo tama’, –*

bayti N.ning:

*Elni xor aylagan tama‘ bilgil,
Doimo “azza man qana” bilgil, –*

fardiga hamohang jaranglaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011;

Улфат. Зебо санам. – Т., 1983; Улфат. Гулбоғ. – Т., 1988; Улфат. Девон. – Т., 2008.

E.O., Z.R.

UMAR AMIR UL-MO‘MININ (Umar ibn Xattob, 644-y.da o‘ldirilgan) – Payg‘ambar (s.a.v.) to‘rt yorining ikkinchisi. 634–644-yy.da xalifa bo‘lgan. Xalifalikda davlat boshqaruvi tizimining shakllanishi va rivojlantirilishi uning nomi b-n bog‘liq. U.A.M. (r.a.)ning xalifaligi davrida amalga oshirilgan muhim ishlardan biri hijriy yil hisobiga o‘tilishi edi. Bundan tashqari ushbu yillarda musulmonlar davlatining kuch-qudrati oshgan va hududlari kengaytirilgan. 635-y.da Damashq egallangan. 638-y.da Quddus shahri qo‘lga kiritildi. 642-y.da Nihovand shahri yaqinida sosoniylar qo‘shini mag‘lubiyatga uchratildi. U.A.M. (r.a.) 644-y.da suiqasd natijasida o‘ldirilgan.

N. “L.T.” dostonining 7-bobini unga bag‘ishlagan. Bobga “Amir ul-mo‘minin Umari Foruq raziyallohu anhu vasfida” deb sarlavha qo‘yilgan. Unda N. U.A.M. (r.a.)ning Payg‘ambar (s.a.v.) ishining davomchisi ekanligini ta’kidlaydi. Uning insoniy sifatlarini, shu jumladan, odilligini, saxiyligini vafq etadi. N. tasvirida U.A.M. (r.a.) yuksak fazilatlarini o‘zida jalb etgan shaxs sifatida gavdalanadi. Xalifa bo‘lishiga qaramay, u kirpich (g‘isht) quyish b-n shug‘ullanadi va shu ish yordamida tirikchilik qiladi:

*Xoni bazmiddin jahon ahli to‘yub,
Ul o‘zin to‘yg‘or g‘ali kirpich quyub.*

N. shuningdek, uning davrida Ajam mamlakati fath etilganini ham aytib o‘tadi:

*Fath o‘lub davronida mulki Ajam,
Ul bilod uzra arab tortib alam.*

Mazkur dostonning 8-bobi Amir ul-mo‘minin haqidagi hikoyatdan iborat. Uning mazmuni quyidagicha: Madoyin (Ajam poytaxti) bosib olingan paytda musulmonlar qo‘liga juda ko‘p boyliklar

tushgan. Bu Ajam shohlarining bir necha yuz yillar davomida mashaqqat b-n to‘plagan xazinasi edi. Uning barchasini yuklab, U.A.M. (r.a.) huzuriga olib keladilar. U xazinaga ko‘z qirini ham tashlamaydi va hammasini baytulmolga (davlat hisobiga) o‘tkazishni buyuradi. Xalifa U.A.M. ning nomi N.ning “Xam.M.” asarida ham tilga olingan. Unda N. Abdurahmon Jomiyning ajdodi Hurmuz Shayboniyning Xalifa U.A.M. (r.a.) tomonidan islomga kiritilgani haqida yozadi: “Hurmuz bani Shaybon qabilasining maliki ermishkim, Bag‘dodda saltanat qilibdur va johiliyat zamonida Amir ul-mo‘minin Umar (r.a.) xalifaning ilgida islom sharafig‘a musharraf bo‘libtur”.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ирмияева Т.Ю. Истроия мусулманского мира от халифата до блистательной Порты. Изд. “Урал ЛТД”, 2000.

Q.E.

UMAR BOQIY – shoir va yozuvchi (XVIII asr oxiri XIX asr boshlari). Xorazm xoni Avazbiy Inoq saroyida xizmat qilgan. Xonning buyrug‘iga ko‘ra N.ning “X.” dostonlaridan “F.Sh.”, “L.M.”-ning o‘zlashtirma nasriy bayonlarini yaratgan. Dostonlarni sodda, xalqona uslubda nasr va nazm aralash nasriy bayon qilgan. Nasriy bayonga kiritilgan she’riy parchalar U.B. qalamiga mansub.

Mazkur nasriy bayonlar XIX asrdan XX asr boshlarigacha bo‘lgan vaqt mobaynida oddiy xalq orasida N. asarlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirish u-n xizmat qilgan. Kitobxonlar talabiga ko‘ra, XX asr boshlarida toshbosma matbaalarda 1908, 1909, 1910, 1912, 1915-yy.da qayta-qayta nashr etilgan. Nasriy bayonlarning nashrga tayyorlanib, chop etilishida Xislatning sa’y-harakatlari alohida e’tiborga molik. Xislat tahrir qilib nashrga tayyorlagani u-n uning o‘qimishli bo‘lishiga alohida ahamiyat bergan. Nasriy bayonlarni Sidqiy Xondayliqiy ko‘chirgan va Shavkat Iskandariy

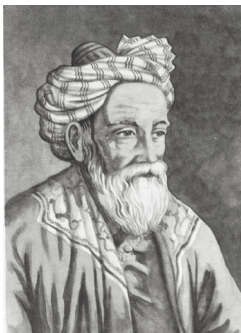
taxallusi bilan “Qissayi Farhod va Shirin”ga 12 ta, “Kitobi Layli va Majnun”ga 11 ta surat ishlagan. Keyinroq kitob tojiri Muhammad Rahim Mirzakarimboy o‘g‘li tomonidan ham nashr qilingan.

Mazkur nasriy bayonlar “Xamsa” dostonlarining o‘zbek adabiyotidagi ilk nasriy talqinlari sifatida A.Fitrat, M.Afzalov, N.Mallayev, S.Erkinov, A.Erkinov, A.Hayitov tomonidan atroflicha tadqiq etilgan.

U.B. dostonlarni bayon qilish davomida muqaddima va xotima boblarni qoldirib, asosiy voqealar rivojini oladi. Nasriy bayon rejasiga kiritilgan boblarni yaxlitlashtirish yo‘lidan boradi, nasriy sarlavhalarni ham qisqartiradi. Asosiy mazmunning olingani unda qisqartirishlar miqdorining ko‘pligini bildiradi.

Ad.: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974; Эркинов С. Наср ва халқчиллик тенденциялари // XVII асрдан XIX асрнинг II ярмигача, Умар Боқий ва Маҳзун // Ўзбек насри тарихидан. – Т., 1982; Эркинов С. Шарҳ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Т., 1985.

O.T.

UMAR XAYYOM – fors-tojik shoiri, faylasuf, riyoziyotshunos, munajjim (to‘liq ismi G‘iyosiddin Abdulfath Umar ibn Ibrohim) (1040–1123 Nishopur). Riyoziyot bo‘yicha “Risola filbarohayn alo masoyil al – jabr val – muqobala” (“Algebra va al-muqobala isbotlari ha-

qida risola”), handasaga oid “Risola fi sharx mo ashqol min musodiroti kitobi Uqlidis” (“Evklid prinsiplarining qiyin joylari haqida risola”), falsafaga doir “Risolat ul-kavn vat-taklif” (“Koinot va uning vazifalari haqida risola”), “Risola fil – vujud” (“Borliq haqida risola”), “Risola fi kulliyoti vujud” (“Borliqning umumiyliigi haqida risola”) kabi asarlar muallifi. U.X. ruboiylari b-n mashhur bo‘ldi, uning asarlari Yevropa tillarining

ko‘piga tarjima qilindi. U.X. ruboiylari asosida hayot, tabiat, dunyoning abadiyligi, moddaning doim harakatda bo‘lib, turli o‘zgarishlarga uch-rashi haqidagi falsafiy fikrlar yotadi. Ruboiylarda hayot go‘zalligi rang-barang shaklda yuksak she‘riy hissiyot ifodalangan.

U.X. nomi N.ning hech bir asarida qayd etilmagan. Lekin bu ulug‘ shoirning U.X.ni bilmaydi, uning asarlarini o‘qimagan, deyishga huquq bermaydi. M-n, “D.F.”da Jomiy g‘azaliga tatabu’ sifatida “Yo, Rab, chi baloest, ki on sho‘xi qadahno‘sh...” deb boshlanuvchi g‘azal mavjud. Bu g‘azalning maqta’si esa quyidagicha:

*Foniy, agarat da’viyi oyini fano hast,
Az rafta taassuf maxo‘r, az nomada
maxo‘ro‘sh”.*

Tarj.: Foniy, agar senda foniylik rasmining da’vosi bo‘lsa, “O‘tgan (kun) ga afsus chekib, ertaning tashvishini qilma”.

Bu baytning ikkinchi misrasi U.X. ruboiysidan tazmin yo‘li keltirilgan. Binobarin, U.X. ning hayotga erksevarlik ruhida qarashi N.ga katta zavq bag‘ishlagan va undan ijodiy foydalan-gan. Xususan, U.X.ning tabiatni ulug‘lash, ardoqlash, hayotning doimiyligi haqidagi fikrlari N.ga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. U.X. bir rubo-ysida yozadi:

*Ariq labidagi har giyoh, ko‘kat
Malakday go‘zalning yuzidagi xat.
Bu sabza – loladek yuzlar tuprog‘i,
Sabzaga avaylab oyoq qo‘y g‘oyat.*

Shunga o‘xshash chuqur falsafiy ma’nodagi satrlarni N. g‘azallarida ham uchramiz.

*Voqif ul, ey bog‘bonkim, har taraf gul shaklidin –
Sendek elning qabridurkim, zohir etmush bu chaman.*

N. ko‘p va go‘zal ruboiylar yozgan. U.X. N.ning fors tilidagi she‘rlariga hamda uning ru-boiychiligiga samarali ta’sir ko‘rsatgan, deyish mumkin. Ayniqsa, ayrim fikr doirasi o‘ta tor,

shuningdek, ikkiyuzlamachi, riyokor kimsalarni ayamay fosh qilishda N. U.X.ga xos jur'atkorlik bilan qalam tebratdi. N.ning shu mavzudagi:

*Zohid, sanga hur-u manga jonona kerak,
Jannat sanga bo'lsin, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqiy-u paymona kerak,
Paymona necha bo'lsa, to'la yona kerak –*

kabi ruboiylari ma'no jihatidagina emas, she'r tuzilishining puxtaligi jihatidan ham U.X. an'alarining chinakam davomi va rivojidir. N. ijodidagi falsafiy quyma iboralarni U.X. she'riyatining hayotbaxsh an'alarisiz ilmiy izohlash qiyin.

Ad.: Рубоийлар. – Т., 1970; Шомухамедов А.Ш. Традиция татаббуъ в творчестве Алишера Навои. – Т., 1984.

Ab.H.

UMAROV Ergash (1940) – f.f. d-ri. 1968-y. “Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” asarlarida frazeologizmlar” mavzusida nomzodlik, 1989-y. “Badoye’ ul-lug‘at” va “Sangloh” – mumtoz o‘zbek tili bo‘yicha muhim manba” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. Nomzodlik dissertatsiyasida N.ning frazeologizmlardan foydalanish mahorati ko‘rsatib berilgan. Ushbu dissertatsiyaga ilova sifatida keltirilgan frazeologik lug‘at 1970-y.da kitob holida chop etilgan. Doktorlik dissertatsiyasi “Sangloh” va “Badoye ul-lug‘at”ni tahlil qilish natijasida XV va XVIII asrda qo‘llangan unli va undosh tovushlari haqida ma’lumotlar berilgan. Olim o‘z ishida mumtoz o‘zbek tili unilari uchun Yevropa turkshunoslari ta’kidlaganidek, qattiq-yumshoqlik emas, balki uzun-qisqalik xosligini aniqlagan.

Ad.: Фразеологический словарь “Хазоин-ул-маоний” Алишера Навои. – Т., 1970; Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. – Т., 1994.

S.O‘.

UMAROVA Nargiza – (1971, Farg‘ona). F.f.n., dotsent. “Alisher Navoiy g‘azallari maqta’sida sabab va oqibat munosabatining ifodalanishi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan. Olima “X.M.” devonidagi g‘azallar maqta’sini tahlil qilar ekan, sabab ergash gapli qo‘shma gap komponentlarini bog‘lashda *chu, chun, chunki* kabi bog‘lovchilar faol ishlatilganligini ta’kidlaydi. Ishda *-ki, -kim* ergashtiruvchi bog‘lovchilar ham sabab ergash gapli qo‘shma gap komponentlarini bog‘lashi ko‘rsatilgan. U.N.ning ta’kidlashicha, N.da sabab ergash gapli qo‘shma gaplarning bosh gapi birinchi misrada bo‘ladi. shoir g‘azallarida maqta’larni shakllantiruvchi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar sabab ergash gapli qo‘shma gaplarga sinonim bo‘lganda, uning tarkibidagi birinchi sodda gap sabab mazmunini, ikkinchi sodda gap esa oqibat mazmunini anglatadi. G‘azallarda maqta’lar kesimi shart maylidagi ergash gapli qo‘shma gaplardan tarkib topadi. Bunday maqta’larda ergash gap birinchi misrada, bosh gap ikkinchi misrada bo‘ladi. N. g‘azallari maqta’sida keltirilgan o‘xshatishlar, asosan, ergash gapli qo‘shma gaplar ko‘rinishida uchraydi. Shoir o‘xshatish ergash gapli qo‘shma gaplardan keng foydalangan. O‘xshatish ergash gapli qo‘shma gaplar *go‘yo, o‘ylakim, bo‘ylakim, bo‘yla, yanglig‘, kibi, o‘xshash* kabi yordamchi so‘zlar vositasida shakllanadi.

Ad.: Алишер Навоий газаллари мақтаъсида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланishi. Ф.ф.н. дисс. Автореф. – Т., 2005.

E.U.

UMMUL-KITOB – kitoblar kitobi, kitoblar asosi, javhari, kitoblar onasi. Irfoniy adabiyotda oriflar va ishq ahli Qur’oni Karimni U. deya tavsiflashgani yoritilgan. Shuningdek, aqli avval, nafsi kulliya, komil inson, Lavhi mahfuz va ilohiy taqdir ham ko‘zda tutilgan. N. “H.A.” dostonining XXII “Avvalg‘i maqolat” faslida iymonni sharhlar ekan, Qur’oni Karimni U. deya sharaflydi:

*Bal eti obo munga ummul-kitob,
Sab‘i masoniy topib aydin xitob.*

*Sab'i masoniy neki, har surasi,
Davlat-u din xittayi ma'murasi.*

*Boshida har surasi tazhib ila,
Dargahi koshiy anga tartib ila,*

*Bog' anga har safhayi gulshan misol,
Jadvali atrofida ravshan zulol.*

*Bog' dema, balki falak, ne falak,
Satrlari har sori saf-saf malak...*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Саъждодий Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (ҳ.-и.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

M.A.

UMMI MUHAMMADIYA – Islom olamida mashhur bo'lgan Shayx Abu Abdulloh Xafifning validasi. N. “N.M.” asarida U.M. ona haqida ajoyib bir syujetga asoslangan lavhani kitobxonga havola qiladi. “O'g'li Abu Abdulloh b. Xafif bila bahr yo'lidin Hajga bordi. Va anga mukoshafot-u mujohadod ko'p ekandur. Derlarki, Shayx Ramazonning so'nggi ushrida eh'yo qilur erdiki, Laylat ul-qadrg'a musharraf bo'lg'ay. Tomg'a chiqib erdi va namoz qilur erdi. Va onasi Ummi Muhammadiya uy ichida, Haq subhonahu taolog'a mutavajjih o'lturub erdi. Nogoh “Laylat ul-qadr” anvori anga zohir bo'la boshladi. Un chiqardiki: “Ey Muhammad, ey farzand, ulcha sen anda tilaysen, mundadur!” Shayx tushti va anvorni ko'rdi. Va onasi ayog'ig'a tushti, andin so'ng Shayx aytur erdiki, ul vaqtdin so'ngra onam qadrin bildim”.

Shayx Abu Abdulloh Xafif osmon ostida, to'rt tomoni ochiq tom ustida Qur'oni Karim nozil bo'lgan fazilatli kechaning ibodatini qilsa-da, nima u-n Nur o'zini unga ko'rsatmaydi-yu, uy ichida o'tirgan onasiga o'zini oshkor qildi, uni izlab topdi. Shu damda ham ona xayr va barokat kechasining manfaatlarini o'g'liga ilinar ekan:

“Ey Muhammad, ey farzand, ulcha sen anda tilaysen, mundadir!” – deb chaqiradi. Bu chaqiriqda onaning o'g'li uchun ajib bir ta'sirli – “boshqa bunday qilinmasin” – nasihati, tanbehi ham bor. Bu holat onaning ichki portretini ham ko'rsatadi. Bu xalq orasida mavjud bo'lgan ota-ona hurmatini saqlashning bir odobi, ya'ni ular o'tirgan uyning tomi ustida o'tirmaslik haqidagi o'g'itdir. O'g'li namoz o'qib, chiroyli suratda ibodat qilishga intilsa-da, odobida onaga nisbatan hamdardlik, hamsuhbatlik yaxshi sur'atda kechmaydi. Shayxning ichki portreti “onam qadrin bildim” degan tavba-yu iqrorida ochiladi. Bu b-n N. o'zini, kitobxonni dunyoda onani rozi qilishdek maqbul va marg'ub amal, ibodat yo'qligiga yana bir bor ishontiradi.

Voqealar rivojida ona va o'g'ilga qiyosiy xarakteristika berishda, niyat, fikr, ibodatlarini anglashda antiteza usuli ochiq, yashirin shaklda qo'llangan. Bir tomondan, xotimada, ona-bola topgan omonlik, salomatlik, tinchlik ko'rsatilsa, ikkinchi tomondan esa, Qadr kechasi bir kechadir, lekin ming oydan yaxshiroqdir, hikmati yashirin talmeh vositasida eslatiladi. Uchinchidan esa, bu kechada farzandning ona qadrini tushunishi barobarida o'zini anglash baxtiga muyassar bo'lganligi Shayxni ham, onani ham, kitobxonni ham birdek quvontiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

UMMAHONIY – Muhammad (s.a.v.)ning ammasi, ya'ni amakisi Abu Tolibning qizi, saho-balardan biri. N. “X.”da esga olgan tarixiy shaxs, sahoba ayol obrazi. Sharq adabiyotida yaratilgan “Me'rojnomalarda va shoirlarning asarlari tarkibida yozilgan Me'roj b-n bog'liq fasl, bob va tasvir, tavsiflarda yuksak ehtirom b-n tilga olinadi. Ushbu ilhomiy, irfoniy ohangga yo'g'rilgan mashhur xabar to'g'risida N. “L.M.”ning Me'roj shomi visolini poetik talqin qilib bitgan IV bobida, “F.Sh.”ning Buroqni tavsiflab yozgan V bobida,

“S.S.”ning “Me’roj” kechasi tavsifi b-n bog‘liq IV bobida, “S.I.”ning “Me’roj” shabistoni tarannum qilingan IV bobida U.ning sharaflı nomini bir, ikki bayt doirasida yodga olganini ko‘ramiz.

“L.M.”ning Me’roj shomi visolini talqin qilib bitgan IV bobida U. haqida shunday baytlarni o‘qiymiz va uning atoqli nomi qofiyada tushganidan voqif bo‘lamiz:

*Tun o‘ylaki, mehri osmoniy,
Olam elidin bo‘lub nihoniy.*

*Bir xobgahi nihoni ichra,
Manzilgahi Ummahoniy ichra.*

Yoki “S.S.”ning “Ul musofiri bavodiypaymo, balki ul rokibi samovatpaymo Me’roji kechasi-ning ta’rifikim...” nomli IV bobini o‘qisak. N. ushbu bob avvalida Me’rojga tuniga o‘zining qanday tayyorgarlik ko‘rgani haqida to‘lqinlanib, ta’sirli baytlar bitgan:

*Dud yo‘q, ud-u mushk bila buxur,
Tun dimog‘i isi bilan masrur.*

*Charx mijmar yoyib bu dud uzra,
Atri mushk-u buxur ud uzra.*

*Charxi atlaski bu riyoh topib,
Atlasin buyla mijmar uzra yopib.*

N. bu nurli oqshomda Muhammad (s.a.v.) ning botiniy va zohiriy holati to‘g‘risida hayajon b-n Ko‘ngli uyg‘og‘-u ko‘zi uyquda deb tasvirlagan:

*Buyla tun mahi muniri jahon,
Ummahoniy uyida erdi nihon.*

*Dahr sho‘r-u sharidin osuda,
Ko‘ngli uyg‘og‘-u ko‘zi uyquda.*

“S.S.”da gapirilgan Me’roj tuni voqealarining tasvir bayoni “X.”ning boshqa dostonlariga nisbatan ancha batafsil tasvirlangan. Ulug‘ shoir yashi-

rin talmeh san’ati bilan Muhammad (s.a.v.)ning zolimlar zulmi va dushmanlar makri, fitnasidan qochib, ammasi uyida yashiringanini ham aytishga harakat qilgan.

“S.I.”ning ham “Me’roj” shabistoni tarannum qilingan IV bobida N. bizni U. hujrasiga boshlaydi. Chunonchi:

*Bu yanglig‘ kecha ul chirog‘i sipehr,
Yuzi toza gulbargi bog‘i sipehr.*

*Quyoshdek ulusdin nihoniy bo‘lib.
Yeri hujrayi Ummahoniy bo‘lib.*

Muhammad (s.a.v.)ning ammasi, ya’ni amakisi Abu Tolibning qizi, sahobalardan biri. N. “X.”da esga olgan tarixiy shaxs, sahoba ayol obrazi. Sharq adabiyotida yaratilgan “Me’rojnomalarda va shoirlarning asarlari tarkibida yozilgan Me’roj b-n bog‘liq fasl, bob va tasvir, tavsiflarda yuksak ehtirom bilan tilga olinadi. Ishonchli manbalarda aytilishicha, Muhammad (s.a.v.) Meroj kechasi U.ning uyida mehmon bo‘lgan ekan. Mazkur xabar to‘g‘risida N. “F.Sh.”ning V bobida uning sharaflı nomini quyidagi baytda yodga olgan:

*Bu oqshom ul charog‘i olamafro‘z,
Ichinda vasli sham‘i o‘tidin so‘z.*

*Solib bir go‘shaga partav nihoni,
Kim, aylab mezbonlig‘ Ummi Honiy.*

Adib Burxoniddin Rabg‘uziy “Qisasi Rabg‘uziy” asarida va Bobur “Mubayyin” asarining “Me’roj sifatig‘a ishorat” nomli faslida ham U. haqida lavhalar yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. “Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 1991; Бобур. Мубаййин. – Т., 2014.

B.R.

UMMULXAYR ONA – N.ning “N.M.” asarida tilga olingan onalardan biri. Shayx Abdulqodir Jiliy b-n bog‘liq ma‘lumotda “faqat va faqat rostlikni deysan”, “har qanday holatda rostlik, to‘g‘rilik yo‘lin tutasan”, deb o‘g‘lidan ahd olgan U. ona obrazi tasvirlanadi. “...Onam qoshig‘a keldim va dedimki: “Meni Tengri ishig‘a qil va ijizat berki, Bag‘dodqa boray va ilme kasb qilay va solihlarni ziyorat qilay. Mendin bu doiya sababin so‘rdi, aytting. Ersa, yig‘ladi. Va qo‘pti va sakson oltun kelturdi. Va dediki: “Menga ota merosidin bu qolibdur”. Yarimin qardoshim uchun qo‘ydi va yarimin mening to‘numg‘a tikdi va manga safar izni qildi. Va manga ahd berdiki, barcha ahvolda rostliq qil va mening vido‘img‘a chiqdi. Va dediki: “Bor, ey farzand, Tengri uchun sendin kesildim va qiyomatqacha seni ko‘rmagumdir. Men oz qofila bila Bag‘dodqa tavajjuh qildim”. Karvon Hamadondan o‘tganda, oltmish otliq yo‘lto‘sar – zo‘ravonlar chiqib, karvonni talaydi. Boladan ham “Nimang bor?” – deb so‘rashganida, “Qirq oltinim bor”, – deb javob beradi. Bolaning javobiga hayron bo‘lib, qayta-qayta so‘rashganda ham, u qirq oltini borligini aytaveradi. To‘nini so‘kib, qirq oltinni topadilar va hayron bo‘lishib, Abdulqodirdan so‘raydilar: “So‘rdiki, sening bu e‘tirof qilurg‘a boising ne erdi? Dedimki: “Onam manga ahd berib erdi – sidq-u rostliqqa! Va men aning ahdiga xiyonat qilmam”. Pas, ul qavmning ulug‘i yig‘ladi va dediki: “Yillardurki, men Parvardigorim ahdig‘a xiyonat qilibmen”. Va qiladurg‘on ishidin mening iligimda tavba qildi”. Rostlikning kuch-quvvati bilan ular ilk tavbani qilib, karvon ahlidan nima olishgan bo‘lsa, egalariga qaytarishadi. Ona-bolaning og‘zaki ahdi, e‘tiqodi, sidq-u sadoqati, rostlik sharofati tufayli karvon Bag‘dod shahriga sog‘-salomat etib boradi. Abdulqodir muntazam tahsil bilan shug‘ullanib, o‘n uch fanni mukammal egallaydi hamda Qur‘on qiroati, fiqh, hadis ilmining ham yetuk bilimdoniga aylanadi. Rostlikni o‘z tariqatining ilk tavbasi – asosi deb bilib, jahon shayxlariga nasib bo‘lmagan fayz-u karomatlar sohibi bo‘lib qoladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. Сиррул-асроп. Мактубот(таржимон ва наирга тайёрловчи, сўзбоши ва лугат-изоҳлар муаллифи Отабек Жўрабоев.) – Т., 2005.

B.R.

UNS (ar.) – do‘stlik, yaqinlik. Irfoniy adabiyotda mahbub jamolining jilvasidan ko‘ngilning lazzat tuyishini tamsil qiladi. Ya‘ni U. ilohiy jamol mushohadasidan ko‘ngilning farahga to‘lishidir. U. jamolning kamolidan ruhning huzuridir ham deydilar. Zunnun Misriydan U. haqida so‘rashganida: “U. – bu sevuvchi (oshiqning seviluvchi ma‘shuqdan rozi bo‘lishidir”, – degan ekan. Ibrohim Moristoniy esa: “Uns – bu qalbning mahbub bilan quvonchidir”, – deydi. Bu eng kuchli hol bo‘lib, Ibrohim (a.s.)ning olov ichidagi holiga o‘xshaydi. U. holiday solik o‘tga kirsayoki qilich bilan yaralansa ham hech nimani sezmaydi. Haq b-n U. hosil qilgan solik mosivollohdan uziladi. N. ijodida U. kishining ko‘ngli, holi va amaliga monand hamroh-u hamdard topishidir. Bunday do‘st insonga ko‘z qorachig‘idek yaqin bo‘ladi.

Qilg‘ay insoniyat ar ko‘z mardumig‘a tutsa uns, Ey Navoiy, yaxshidur insong‘a insondek anis.

Ammo bu olamda istagandek do‘st topish mushkul, faqat Alloh taolaga yaqinlik maqomi-ga erishishgina inson ko‘ngliga taskin beradi. N. bunday qurbatga yetmoqqa ilinji bo‘lmay, Majnun u-n dasht-sahro devlari b-n yaqinlik ham yetarli bo‘lganini talmeh sifatida keltiradi. N. nazdida, U. chin oshiqlik, shu sababli Ma‘shuq yaratgan har bir mavjudotga yaqinlik ko‘ngilga bir qadar taskin beradi:

Ul pari(y) men telba birla uns agar tutmas, ne tong, Dasht aro Majnung‘a bas g‘uli biyobondek anis.

N.ning lirik qahramoni U.ni ishq va oshiqlik orqali ko‘radi va o‘zini ma‘shuq oldida shu qadar

zaif his qiladiki, uning zarrasiga yaqinlikda bo‘lmoq ham shoir u-n ulug‘ saodatdir:

*Ming fig‘onliq ko‘nglum ul gulrux
bila gar topti uns,
Basdurur bulbulg‘a gul bargi tari yanglig‘ anis.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Шайх ал-Калободий. Тасаввуф сарчаимаси. – Т., 2002.

E.O.

UNSIY (taxallusi; to‘liq ismi: Sayyid Qutbiddin Mirhoji Xurosoniy, XV asr) – shoir. Tarjimai holiga oid ma‘lumotlar saqlanib qolmagan. “Tuhfayi Somiy” tazkirasida keltirilishicha, u shikastanafs, parhezkor, erkin tabiatli kishi bo‘lib, umrini, asosan, faqirlik va go‘shanishlikda o‘tkazgan. G‘azal va qasida yozishga rag‘bat ko‘rsatib, g‘azallar va qasidalar devoni tuzgan. N. tavsiyasiga ko‘ra, Amir Xusrav Dehlaviyning 40 ta g‘azaliga javob aytgan. G‘azallari asosan ishq-u irfon mavzusida. Layli va Majnun muhabbati haqidagi masnaviyini ham unga nisbat beradilar. Qasidalarida esa diniy ruh kuchli.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

“**UNSIYA**” – Hirot shahrida N. yashagan uy nomi. Tarixiy manbalarda yozilishicha, bu uy do‘stlar, ijod ahli, ustoz va shogirdlar suhbat quradigan ezgulik, xayr-ehson hamda ilm-ma‘rifat maskani hisoblangan. U ni N. o‘zining “H.S.H.A.” nomli hasbi-holida “havlim”, Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro” tazkirasida “fuqarolar murojaatgohi” va Bobur “Boburnoma” asarida “U.” deb atagan. M-n, Bobur o‘z

memuarida bu dilkusho maskannni ikki o‘rinda hurmat b-n tilga oladi. 1506-y.da Hirotga kelganida U.da bir muddat yashagani, N.ning faoliyati hamda ijodi bilan yaqindan tanishganini “... Tonglasi kelib “Bog‘i Nav”da tushtum. “Bog‘i Nav”da bir kecha bo‘ldum, ani munosib ko‘rmay Alisherbekning uylarini tayin qildilar, Hiridin chiqquncha Alisherbekning uylarida edim” deya xotirlasa, yana bir o‘rinda: “Yigirma kunkim, Hirida erdim, har kunda ko‘rmagan yerlarni sayr qilur edim. Ajchimiz bu sayrlarda Yusuf Ali ko‘kaldosh edi” deb Hirot sayri va safari haqida batafsil lavhalar beradi va shaxsan N. barpo qilgan Alisherbek bog‘chasini, taxti N.ni, “Qudsiya” nomli maqbara-masjidini, “Xalosiya” va “Ixlosiya” xonaqohini, “Safoiya” va “Shifoiya” nomli hammom va dorushshifosini ko‘rganini yozadi va “...Alisherbekning o‘lturur uylarini “Unsiya” derlar” deya izoh va tushuntirish ham beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. (Форс-тоҷик тилидан Б.Аҳмедов таржимаси.) – Т., 1981; Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

B.R.

UNSURIY (taxallusi; to‘liq ismi: Abulqosim Hasan binni Ahmad Unsuriy (970/80, Balx – 1039/40, G‘azna) – fors-tojik shoiri. O‘z davrining ilmiy-madaniy markazlaridan bo‘lgan ona shahrida tahsil olib, barcha fanlarda kamolot kasb etadi. Avval Sulton Mahmudning ukasi Nasr Sabuktegin dargohida xizmat qiladi. Uning vafotidan so‘ng G‘aznaga kelib, Mahmud G‘aznaviy saroyiga yo‘l topadi. Zukko ta‘bi, hozirjavoblighi, go‘zal qasidalar bilan Sulton e‘tirofiga sazovor bo‘lib, malik ush-shuaro maqomiga ko‘tariladi. Sultonning barcha urush-yurishlari, bazm-u majlislarida birga bo‘ladi. Uning in‘om-ehsonlariga sazovor bo‘lib, G‘aznaning eng badavlat odam-

laridan biriga aylandi. Fors-tojik ilm-u adab ahli orasida bir gap yuradi: “Ikki shoir ikki hukmdor davrida shuhratga erishdi: Rudakiy – somoniylar saltanatida, Unsuriy – g‘aznaviylar saroyida”.

U. Sharq she‘riyatining, deyarli, barcha janrlarida qalam tebratgan. Davlatshoh uning devonini 30 ming bayt atrofida deb ma‘lumot beradi. Lekin bizgacha bu muazzam merosning uchdan bir qismi ham yetib kelmagan. Uning bizgacha yetib kelgan lirik merosi 70 qasida, 76 ruboiy va masnaviylaridan parchalardan iborat. U, xususan, qasidachilikni yuksak maqomga ko‘targan. Jumladan, Y.E.Bertels uning 162 baytdan iborat bir qasidasini tahlil qilar ekan, unda Sulton Mahmudning 998-y.dan 1014-y.gacha olib borgan janglari tadrijan tasvirlangani, u shoir tarjimai holi va g‘aznaviylar saltanatidan tutgan mavqeyini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligiga e‘tibor qaratadi.

U. “Vomiq va Uzro”, “Surxbut va Xingbut”, “Shodbahr va Ayn ul-hayot” kabi oshiqona dostonlar yozgan. Bu u-n doston ham Mahmud G‘aznaviyga bag‘ishlangani u-n “Xizonayi Yaminudavla” (“Mahmud xazinasi”) nomi b-n shuhrat qozongan. Abu Rayhon Beruniy ularni arab tiliga tarjima qilgan.

N. U. ijodi xususida biror-bir fikr bildirmagan bo‘lsa ham, uning nomini bir necha marta zabardast so‘z san’atkorlari qatorida hurmat b-n tilga oladi. Jumladan, “X.”ni tugatishi munosabati b-n ko‘rgan tushida Sharqning buyuk shoirlari davrasida Unsuriyni ham ko‘ramiz:

*Ul Sa‘di-yu, Firdavsi-yu, Unsuriy,
Sanoi-yu, Xoqoni-yu Anvari.*

Jomiy esa “Bahoriston”da uni o‘z davri shoirlarining sardori bo‘lgan, deb ta‘rif etadi. Binobarin, N. ham uni so‘z san’ati ustodlaridan biri sifatida bilgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон (Ш.Шомуҳамедов

тарж.). – Т., 1997; Абдуллаев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI (Доираи адабии Ғазнин). – Душанбе, 1979; Ҳомидий Ҳ. Кӯҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М., 1988; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Тухрон, 1998 (ҳ.-ш.).

E.O.

URYO – N.ning “Т.А.Н.” asari qahramoni. N. uni kitobning Dovud (a.s.)ga bag‘ishlab yozilgan “Dovud binni Iysho (a.s.)” fiqrasida tilga olgan. Asar syujetiga ko‘ra, Dovud (a.s.) U.ning xotini qo‘qqisdan ko‘rib, sevib qoladi va dastlabki surishtirishiga ko‘ra, bu jamila, go‘zal ayol harbiy kishi U.ning xotini bo‘lib chiqadi. Dovud (a.s.) bu ayolning visoliga yetishish u-n turli yo‘llarni izlaydi. Bilishicha, U. harbiy muhorabada bo‘ladi. O‘sha urush bo‘layotgan manzilga Dovud (a.s.) maktub jo‘natadi. N. yozadi: “Va Uryo Dovud (a.s.)ning Savob otlig‘ inisi bila Balqo shahrining muhosarasi mashhur erdi. Va qavmda mutaayyin kishi erdi. Dovud (a.s.) Savobqa noma bitib, dushvor ish Uryog‘a ruju‘ qildikim, Uryo ul harbdah shahid bo‘ldi. Va Dovud (a.s.) ul zaifaning iddati o‘tkondin so‘ngra nikoh qilmoq bo‘ldi”.

U. o‘ldiriladi. Dovud (a.s.)ning 99 nafar kanizagi bor edi, buni bilgan ayol unga shart qo‘yadi. Sharti bo‘yicha, agar u o‘g‘il tug‘sa, o‘g‘lini valiahd qilishni talab qiladi. Dovud (a.s.) bu ayolga uylanadi, vaqt o‘tib, ayol Sulaymon (a.s.) ni tug‘adi va Sulaymon (a.s.) Dovud (a.s.)ni vaftidan keyin ota taxtiga o‘tiradi.

N.ning yozishicha Dovud (a.s.) bu ayol b-n bog‘liq xatti-harakatlaridan iztirob chekadi. Allohga juda ko‘p tavba-tazarru qiladi. Shunda Jabroil (a.s.) unga xabar keltiradi: “Dovud (a.s.) Jabroil ta‘limi bilan Uryo qabrini boshig‘a borib, Uryodin talabi afv qildi. Haq taolo Uryo tanig‘a ruh kiyurub, Dovud (a.s.) ani qatlg‘a amr qilg‘onin afv qilib, mankuhasin nikoh qilgani jihatidin javob bermadi. Dovud (a.s.) boshig‘a tufroq sovurub, jaza’ bunyod qildi ersa, xitob qildi-

kim, sen xotiringni jam tut, biz chun gunohingni bag'ishladuq, qiyomat kuni Uryog'a oncha javr va qusur karomat qilolikim, ul ham seni buxl qilg'ay. Dovud (a.s.) ko'ngli ul ishdin itmiyon topti".

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

B.R.

USMON (r.a) – fil yilining oltinchi sanasida, ya'ni Rasululloh (s.a.v.) hazratlarining tug'ilishlaridan olti yil keyin Toif shahrida dunyoga keldilar. U kishi asli Quraysh qabilasidan bo'lib, nasablari Rasululloh (s.a.v.) nasablariga Abdumannob orqali birlashadi. Otalari Affon ibni Abdul Os ibni Umayya ibni Abdu Shams ibni Abdumannob, onalari Arvo Qurayz ibni Habib ibni Abdu Shams ibni Abdumannobning qizlaridurlar.

Abu Bakr Islomni qabul qilganlaridan uch kun o'tgach, bir guruh, do'stlarining ichlarida turgan Usmonga Islomni arz etadilar. U. (r.a.) ham 34 yoshlarida hazrati Abu Bakr (r.a.) ning takliflarini qabul qilib, dinga kirgan dastlabki 9 kishining biriga aylandi. Shu b-n birga Rasululloh (s.a.v.)ning eng sirdosh kishilaridan biri bo'ldi va chaharyorlardan biri sifatida tarixda qoldi. Badiiy adabiyotda esa Allohga hamd, Muhammad (s.a.v.)ga na't kelgandan so'ng 4 xalifaga ham bag'ishlov, ta'rif-tavsif keltirilgan. Bu tariqat adabiyotida ham, devon adabiyotida ham aksar an'ana holiga kelgan. N. ham mazkur islomiy adabiyot an'anasiga sodiq o'laroq qalam tebratib, "X."ning ilk dostoni "H.A"ning 4-na'tida Payg'ambar (s.a.v.)ning "as'hoobi kan-nujum", ya'ni "mening ashoblarim yulduz kabidir" so'zini keltirib, hazrati Abu Bakr Siddiq, hazrati Umar, hazrat Usmon, hazrat Ali (r.a.)lar haqida to'xtaladi. Ularning islom tarixidagi buyuk xizmatlarini eslatadi. Jumladan, U. (r.a.) haqida shunday deydi:

*Buki kalomulloh angadur nasib,
Kim yo'q anga mu'jiza andin g'arib.*

*Sura dema, "qof" ila "nun" yoki "sod",
Ya'niki har harfig'a oning savod.*

*Sunbulidek borcha parishon edi,
Jomi'anga jomiyi qur'on edi.*

Hazrati U. (r.a.)ning islom tarixida alohida e'tirof etiladigan xizmatlaridan biri Qur'oni Karimni jam etib, kitob holiga keltirganidir. N. ham buni alohida e'tirof etadi. "L.T" dostonida esa xalifayi roshidinlarga ketma-ketlikda to'xtaladi. Jumladan, "Amir ul-mo'minin Usmoni zunnurayn roziollohu anhu shonida" deya maxsus bob bag'ishlaydi. Bob hazrati U. (r.a.)ning eng mashhur fazilatlaridan bo'lmish hayo xususidagi tavsif b-n boshlanadi:

*Ul hayo koniki nurul-ayn edi,
O'ylakim aynayn zun-nurayn edi.*

*Sidq koni-yu muruvvat maxzani,
Hilm bahri-yu futuvvat ma'dani.*

Islom tarixida musulmonlarga yordam bergan futuvvat ahli orasida U. (r.a.)ning alohida o'rni bor. Ul zot badavlat savdogar odam edilar. Tabuk g'azotida musulmonlarning qo'shini to'liq qurollantirgan. Ming dinor pul, 950 ta tuya va 50 ta ot hadya qilgan. Shuningdek, yahudiydan Rum qudug'ini ham sotib olib, Alloh yo'lida musulmonlarga hadya qilib yuborganlar. Abu Bakr Siddiq (r.a.) xalifalik qilayotgan vaqtlarida bir yil yog'ingarchilik kam bo'lib ocharchilik boshlanadi. Abu Bakr (r.a.) odamlarga: "Bor narsalaringni berkitmay to Alloh kenglik bergunga qadar yeb turinglar", deb buyuradilar. Ertasiga Abu Bakr (r.a.)ga hazrati U. (r.a.)ning hovlilariga ming qop bug'doy va taom kelib tushganligini xabari yetadi. Ertalab savdogarlar U. (r.a.)ning hovlilariga borib, "o'niga o'n ikkidan beramiz", – deyshadi. U. (r.a.) "bu kamlik qiladi", – deganlarida ular "bo'lmasa, o'n beshdan beraylik", deyshdi. U. (r.a.) "yana qo'shinglar", deganlarida, ular "yana qancha

qo‘shaylik”, axir biz Madina savdogarlarimiz-ku?” deyishdi. “Har tangasiga o‘n tangadan bera olasizmi?” dedilar. Ular “yo‘q” deb javob berishdi. “Unday bo‘lsa guvoh bo‘ling, ey savdo ahli, bu bug‘doy Madina kambag‘allariga sadaqa qilinadi” dedilar va hammasini bepul sadaqa qilib yuborganlar. Bu kabi himmatlari haqida ko‘plab misollarni keltirish mumkin. Shuning uchun U. (r.a.)ning futuvvat ahli ekanliklariga N. ham urg‘u beradi.

“Al hayo-yu minal imon” – “Hayo iymondandir” hadisi sharifi aytilganda, avvalo, U. (r.a.) ning siymosi gavdalangan. Zero, Rasululloh (s.a.v.)ning o‘zlari u kishining hayo egasi ekanliklarini ko‘p bora ta‘kidlaganlar. Shu b-n birga N. ul zotning “Zunnurayn” laqablariga alohida e‘tibor qaratadi. U. (r.a.) Rasululloh (s.a.v.) qizlari Ruqiya (r.a.)ga Makkada yashagan vaqtlarida uylangandilar. Birgalikda Xabash viloyatiga hijrat qilganlar. Xabashda Abdulloh ismli o‘g‘illari tug‘ilgan. U. (r.a.)ni mazkur o‘g‘illarining nomi bilan kuniyalab, Abu Abdulloh deya atardilar. Abdulloh olti yoshga yetganlarida, ko‘zlarini xo‘roz chuqib olganligidan, yuzlari jarohatlanib vafot etganlar. Badrda musulmonlar mushriklar ustidan zafar topganliklarining sevinch xabari Madinaga kelgan kuni Ruqiya (r.a.) vafot etadilar. U. (r.a.) qattiq qayg‘uradilar.

Rasululloh (s.a.v.) u kishining bunday qattiq alam chekayotganlarini ko‘rib: “Sizga nima bo‘ldi, muncha ham qattiq qayg‘urmasangiz”, deganlarida U. (r.a.): “Biror kishiga hanuz mening boshimga tushgan kabi musibat tushganmi-kin, Rasulullohning mening nikohimdagi qizlari vafot etgan bo‘lsa, endi o‘rtadagi qarindoshlik rishtasi uzilgan bo‘lsa”, deya javob berdilar. Rasululloh (s.a.v.) hazratlari “Jabroil kelib, menga Alloh taolodan sizga qizimning singlisi Ummu Gulsumni bermoqlikka farmon bo‘lganligini buyuryaptilar” dedilar. U. (r.a.) u kishi b-n olti yil umr ko‘rganlaridan keyin vafot etadilar. Shunda Rasululloh (s.a.v.) hazratlari agar yana bir qizim bo‘lsa edi, albatta, Usmonga berar edim, degandilar. Zero, u kishi Rasululloh (s.a.v.)ning ikki

pokdamon muborak qizlariga uylangan sababli Zinnurayn deya nom olgandilar.

*Bu sharaf basdurki to holi ango,
Ashrafi ummat erur toli’ango.*

*Kimga bergay dastkim rabbi g‘afur,
Kulbasig‘a solg‘ay andoq ikki nur.*

Shuningdek, N. U. (r.a.)ning ko‘ngillar zindonda saqlanayotgan Qur‘oni Karimni sahifalarga ko‘chirtirgani va unda ma‘lum bir tartiblariga rioya qilgani xususida ham batafsil to‘xtaladi:

*Tengri aylab jomiyi Qur‘on oni,
Xalq deb Usmon bin Affon oni.*

*Chun Kalomullohni ruhul-amin,
Aylab irsoli shafi‘ul-muznabin.*

*Ul zamondin to oning davronig‘a,
Yer tutib erdi hafo zindonig‘a.*

*Necha oyat jam‘ aylab har arab,
Jam-u tartibig‘a ul bo‘ldi sabab.*

*Suralar o‘rnini ta‘yin ayladi,
Bulajab devonni tadvin ayladi.*

Bu bobdan so‘ng N. U. (r.a.)ning hayotlari haqidagi ma‘lumotlarga asoslangan hadislariga tayanib hikoyat keltiradi. Rasululloh (s.a.v.) oyoqlarini uzatib turgan ekanlar. Bir necha as‘hoblar kelsa ham hollari o‘zgarmabdi. Ammo U. (r.a.) kirishlari b-n:

*Lek Usmon kirgach ul millatqa sham‘,
O‘lturub so‘ng‘on ayog‘in qildi jam‘.*

*Kim erur osr-u hayolig‘ kimsa ul,
Topqusi tag‘yir oning holig‘a yo‘l.*

*Ulki mundoq hurmatin tutqay rasul,
E‘tibori yo‘q nekim der har fuzul.*

Albatta, U. (r.a.)ning xulafoyi roshidinning uchinchilari bo'lganliklari, tirikliklaridayoq jannat xabarini eshitganliklari ham u kishi haqida tarix kitoblarida maxsus xabarlar berilishiga sabab bo'lgan. Zero, Rasululloh (s.a.v.): “Har bir nabiyning hamrohi bordir. Mening jannatdagi hamrohim Usmondir”, – deganlar.

U. (r.a.) fitna va zulm tufayli namoz o'qiyotgan mehroblarida o'ldirildi, shuning uchun “*shahidul mehrob*” martabasiga erishganlar.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жылдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

Z.R.

USMON Qo'chqor (15.07.1953, Buxoro – 17.09.2017, Toshkent) – shoir, tarjimon, muharrir. ToshDU (hozirgi O'zMU)ning filologiya fakultetini tugatgan. 1975–1977-yy.da G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida ishlagan. 1977–1979-yy.da ona

yurti Shofirkonga borib, o'rta maktablarda o'zbek tili va adabiyotidan dars bergan. Yana poytaxtga qaytib, “O'zbekiston” (1979–1986), “Cho'lpon” nashriyotlarida (1986–1988) muharrir, “Yoshlik” jurnalida, “Ma'naviyat” nashriyotida Bosh muharrir lavozimida (1988–1996) mehnat qilgan.

Ilk she'riy to'plami 1982-y.da “Hayajonga ko'milgan dunyo” nomi b-n chop etildi. So'ngra shoirning “Akssiz sadolar” (1986), “Uyqudagi minora” (1987), “Og'ir karvon” (1991) kabi ancha jiddiy, salmoqli she'riy guldastalari yaratildi.

N. U.Q.ning sevgan shoirlaridan bo'lib, bir umr uning ijodiga murojaat qilib, turli she'rlarida buyuk salafi va uning asarlariga ishoralar ham qildi. N.ga bag'ishlab “Samarqand safari”, “Navoiy sabog'i” kabi she'rlar bitdi. Jumladan, “Navoiy sabog'i” she'rida yozadi:

*Navoiydanki men jiddiy saboq uqdim,
Bu dunyoda qaro nedur, ne oq – uqdim.*

“Samarqand safari” she'ri Abusaid Mirzo hukmronligi davrida N.ning Hirotda turolmay, tahsil bahona Samarqand safarini ixtiyor aylagani voqeasi tasviri asosiga qurilgan. She'rda salaf shoirning safar mobaynidagi kechinmalari 5 asr beridagi xalaf shoirning kechinmalari b-n omuxta bo'lib ketadi:

*Hali bilmaydiki, ufqqa tikilib,
Alisher bu faryod, oh-u voy aro –*

*Saroyga chorlaydi omadi kelib,
Temurning sovgan qoni – Boyqaro.*

*Hali bilmaydiki, shohlik shuhrati
O'g'ilni otaga aylagach g'anim.*

*Fuqaro hurmati, yurt muhabbati,
O'rtada o'tishin umri o'rtanib.*

*Tushiga kirmagan Astrobod ham,
G'urbatni atarkan bir oltin qafas.*

*Asli oltin qafas – qonli, muhtasham
Shohning saroyidan boshqasi emas.*

N.ga bag'ishlangan sakkizligida uning hajja borolmay qolganiga o'ziga umid ko'zlarini tikib turgan xalqni ko'zi qiymaganini sabab qilib ko'rsatadi:

*Hazrat tayyor edi Buyuk Tavbaga,
Boyqaro ra'yin ham, balki, yengardi.*

*Qo'yib yubormadi Uni Ka'baga
Hasrat chekib yotgan ulusning dardi...*

N.ning “Yuzida xol sahfada tomg'an kibi qaro...” misrasini tazmin qilib olib, “Sening yuzingdagi xoling ketmadi” misrasi takrorlanib keladigan murabba bitadi. “Hamal bog'larida sumbula ohi” nomli she'rida N. qo'llagan “xazon sipohi” sifatini qo'llaydi. “Quvg'in” dostonidagi tun tasviri “L.M.” dostonining tun tasviriga bag'ishlangan 9-faslga o'xshaydi.

Umuman, N. adabiy merosi va N. mavzusi U.Q. ijodida ham muhim o‘rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Қўчқор У. Ҳаяжонга қўмилган дунё. – Т., 1982; Аксиз садолар. – Т., 1986; Уйқудаги минора. – Т., 1987; Оғир қарвон. – Т., 1991; Очилов Э. Ҳассос шоирнинг ҳаяжонли шеърлари // “Ўзбек адабиётишунослигининг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2022.

E.O.

USMONOV Olim (1912–1988) – f.f.n. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi. 1948-y. “Мухокамат ал-лугатайн Алишера Наваи” monografiyasini nashr qildi. Yetti bobdan iborat ushbu kitobda N.ning fonetika, leksika, morfologiya bo‘yicha qarashlari tahlil qilingan. Aytish joizki, ushbu kitobda shoirning lingvistik qarashlari ancha chuqur ochib berilgan.

Birinchi bobda asarning o‘rganilish tarixi bayon qilingan. Asar ilk marta Parijda 1841-y. da nashr qilingan. Shundan so‘ng ikki yuz yil davomida G‘arb olimlari bu asarga qiziqish b-n qaradilar. Ikkinchi bobda temuriylar davridagi mumtoz o‘zbek tili haqida ma‘lumot berilgan. Temuriylar davrida o‘zbek tiliga e‘tibor kam bo‘lganligi, davlat ishlari, o‘zaro muloqotda ko‘proq fors tilidan foydalanilganligi aytilgan. “Alisher Navoiy ona tilining yalovbardori” nomli uchinchi bobda shoirning o‘zbek tilining jonkuyari sifatidagi faoliyati haqida ma‘lumot beriladi. To‘rtinchi bob “Alisher Navoiy til va tafakkur” deb ataladi. Unda shoirning badiiy til va uslubi tahlil qilingan. Shoir bu masalada Nuh payg‘ambar afsonasiga suyanadi. Shoir so‘zga juda katta e‘tibor bergan, so‘z ma‘naviyat olamidida qudratli qurol ekanligi uning ko‘p asarlarida bayon qilingan. Shoir so‘zning ma‘nosini jon, tashqi tarafini qolip deb ataydi. Beshinchi bobda N.ning o‘zbek tili so‘z boyligi va uslubiy qirralari haqidagi qarashlari talqin qilingan.

Shoir o‘zbek tilini fors tili bilan qiyoslar ekan, uning *lafzi kasrat – so‘z boyligi, iborati vusati – ma‘no kengligi, mavoniy g‘arobati ma‘no nozikligi diqqat-daqiqligi, fasohat-amzaundorligi chechanlik, bolog‘at – yengil va chiroyli talaf-fuz qilinishini ta‘kidlaydi*. Ushbu bobda yuzta fe‘l keltirilib, ularning ma‘no nozikliklari qayd qilingan. Ichmoq ma‘nosidagi *sipqarmoq, tomshimoqning bir-biridan ma‘noviy farqlari ko‘rsatib berilgan*. Bu yerda ayrim turkiy so‘zlar fors tili bilan qiyoslangan, ba‘zi so‘zlarni fors tilida yo‘qligi ta‘kidlangan.

“Eski o‘zbek tilida so‘z yasalishi va grammatik shakllar” nomli oltinchi bobda o‘zbek tilida so‘z yasalishida affiksatsiya asosiy rol o‘ynashi ko‘rsatilgan. Yettinchi bobda “Alisher Navoiyning fonetik qarashlari” bayon qilingan. Kitobda turkiy tillardagi *vov va yoylarning o‘ziga xos xususiyatlari ta‘kidlangan*.

Ad.: Алишер Навоий. Мухокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Усмонов А. Мухокамат ал-лугатайн Алишера Наваи. – Т., 1948.

E.O.

USTOD SHAMSIDDIN SANGTAROSH – N.ning iste‘dodli zamondoshlaridan biri. Usta hunarmand. Xondamir “Xulosat ul-axbor” va “Makorim ul-axloq” tarixiy asarlarida xabar berishicha, N. Hirotda qayta tiklagan Jome‘ masjidida uchun Xof viloyatidan sotib olib kelingan qimmatbaho marmartoshdan minbar yasashni U.S.Sh.ga ishonib topshirgan: “Ulug‘ dargoh mulozimlari qidira-qidira Xof viloyatidan topdilar. Egasiga to‘la narxini berib, uni shaharga keltirdilar. U.S.Sh. bu toshdan minbar yasashga kirishdi. Oliy nasabli Amirning himmatlari soya-sida shunday bir minbar qurildiki, olamni bezovchi quyosh xatib kabi har tong ko‘m-ko‘k osmon minbariga chiqqanda, bu minbarning tengi va o‘xshashini topolmaydi”. Jome‘ masjidining pardozlash ishlari poyoniga etganda, Amir N. osh tortish marosimini o‘tkazadi (1500-yil 13-martda) va bu marosimda N. 100 kishidan iborat usta,

hunarmandlar guruhini qimmatbaho po‘stinlar, a’lo chakmonlar b-n mukofotlagan, ular qatorida U.S.Sh. ham bo‘lgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1986; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

B.R.

USTOD HASAN BALABONIY – N.ning zamondoshi, sozanda. U o‘z davrida Hirot madaniy muhitida nomdor sozandalaridan biri hisoblangan. U.H.B. haqida ma’lumotlar tarixiy manbalarda uchraydi. Adib Zayniddin Vosifiy “Badoye’ ul voqea” asarida U.H.B. nomini Miri Kalonning N. sharafiga Purza bog‘ida tashkil qilgan adabiy majlisda ustoz Hasan Noiy, ustoz Qulmuhammad Udiy kabi 18 nafar usta san’atkorlar qatorida tilga olgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1986.

B.R.

USTOD HASAN NOYI (XV asr) – (laqabi; asl ismi: Muhibali Noyi) (XV asr oxiri – Hirot – XVI asr boshlari) – sozanda, bastakor, musiqashunos, shoir. Yoshligidan nay, rubob, chang va udni mahorat b-n chalib, U.H.N., Ustod Rubobiy nomlari b-n shuhrat qozongan. Otasi Rustamali Hiraviydan xattotlik va musavvirlik san’atlarini o‘rganib, bu sohalarida ham mashhur bo‘ladi. Sozanda va bastakor sifatida o‘z uslubiga ega bo‘lib, rubob va nay u-n qator asarlar tasnif qilgan. “Husayn”, “Ko‘chak”, “Buzurg” – “Naqsh”, “Amal”, “Peshrav” va “Savt” tasniflari shular jumlasidandir. “Naqshi Noyi”, “Peshravi Noyi” esa uning go‘zal va mashhur kuylaridandir. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, yetuk g‘azal va ruboiylar yozgan.

N. “X.M.”da yozishicha, u Marvda ekanida Iroqdan U.H.N.ning vafoti xabari keladi. N. Jaloliddin Rumiy masnaviysining avval baytini tazmin kiritib, Jomiyga xat yo‘llaydi:

*Sharhi hajri shohi ustodon Hasan,
“Bishnav az nay chun hikoyat mekunad”.*

*Bandi-bandi u judo gashta zi ham,
“Az judoiho shikoyat mekunad”.*

Tarj: Ustodlar shohi Hasandan judolik sharhini “qanday hikoya qilishni naydan eshitgil”, uning bo‘g‘im-bo‘g‘imi bir-biridan ajralgan. Judoliklardan shikoyat qiladi.

Jomiy esa javob xatida shu tazminni keltirgani holda quyidagi she’rni yozib yuboradi:

*Shud nayi xoma dilamro tarjumon,
“Bishnav az nay chun hikoyat mekunad”.
Bo zaboni tez-u chashmi ashkrez,
“Az judoiho shikoyat mekunad”.*

Tarj: Qalam nayi dilim tarjimoni bo‘ldi. “Qanday hikoya qilishni naydan eshit”. O‘tkir dil va yoshli ko‘z bilan. “Judoliklardan shikoyat qiladi”.

N. va Jomiydek adabiyot va san’at ahli homiy va murabbiylari U.H.N. vafoti haqida g‘oyat ta’sirli tazmin istifoda etilgan she’rda o‘z hamdardliklarini izhor qilgan ekanlar, bu U.H.N.ning chindan ham ulkan san’atkor bo‘lganidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

S.G’.

USTOD SHODIY (taxallusi; ismi: G‘ulom Shodiy) (XV asr) – sozanda va bastakor, N.ning zamondoshlaridan. Hirotida tug‘ilgan. Shodiy degan xonandaning o‘g‘li bo‘lgan. Musiqa san’atini zamonasining nomdor ustodlaridan, musiqa nazariyasini Abdurahmon Jomiy va boshqalardan o‘rgangan. U maqomning mushkul kuy va qo‘shiqclarini mahorat b-n ijro etgan. “Iroq” maqomida u ijod qilgan 12 naqsh XV asr musiqa taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Bobur ham uni yaxshi savt va naqshlari bor, o‘z davrida u kabi naqsh va savt ijod qiladigan san’atkor yo‘q edi, deb ta’riflaydi. “Boburnoma”da keltirilgan

ma'lumotga ko'ra, Shayboniyxon uni Qozon xoni Muhammad Aminxon huzuriga yuboradi va uning shunday keyingi taqdiri noma'lum.

Ad.: Бобурнома. – Т., 2002; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

USTOD QULMUHAMMAD (XV asr) – shoir va musiqashunos. N.ning shogirdi, unga N. musiqiy ilmdan ta'lim bergan. Musiqa nazariyasidan bilimni takomillashtirish maqsadida N. U.Q. ni bu sohaning ustozlaridan Mavlono Ali Shohga tavsiya qiladi. Keyinchalik u yetuk musiqashunos darajasiga ko'tariladi. U.Q. shu sohaga oid tasniflar yaratgan va ustoz musiqashunoslar ham uning asarlarini o'rganib, o'zlarini unga shogird deb hisoblab, faxrlanib yurganlar.

“M.N.”da U.Q.ning shibirg'onlik ekani va kichik yoshidan g'ijjak chalishi haqida so'z ketadi. O'zga fazilatlaridan, – deb udug' mutafakkir shoir U.Q.ning ilmi nujum, naqqoshlik va husnixat bilan ham shug'ullanishini ta'kidlaydi. Avvalo, – deydi N., – ud va g'ijjak va qo'buzni asrida oncha kishi chola olmas”. Muammo qoidalarini ham g'oyat puxta bilganligini bayon etib, bir muammosini misol tariqasida keltiradi.

Z.Vosifiy Mavlono Binoiyning N. sharafiga Barda (Vosifiyda Barza) bog'ida bergan ziyofati ishtirokchilari orasida U.Q.ning ham bo'lganini yozadi. U.Q. musiqa sozlariga o'zgarishlar kiritib, yangiliklar ham yaratgan. Ulardan birini Bobur aytib o'tadi: “G'ijjakka bu uch qil taqdi”. Bundan tashqari, Bobur uning ko'p peshravlar bog'laganini ham qayd qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

USTURLOB – joyning geografik koordinatalarini, vaqt, yulduzlarning chiqish va botish paytlarini aniqlashda, shuningdek,

amaliy astronomiyaning boshqa masalalarini hal qilishda ishlatiladigan asbob. N. she'riyatida poetik tasvirning o'ziga xosligini ta'minlash maqsadida u yoki bu munosabat b-n U.ga ham murojaat qilingan. “B.V.” devonidan o'rin olgan g'azallarning birida hijrondagi lirik qahramon holati va tashqi qiyofasini tasvirlashda usturlobga bir real obraz sifatida murojaat etadi:

*Ul quyoshtin ayru sorig' chehram usturlobdek,
Ko'rguzur tirnog' ila behad raqam, bisyor xat.*

Ko'rinadiki, N. usturlobni real tasavvur etgan. Bugina emas, shoir bu ilmiy asbobning ko'rinishi (rangi) va tuzilishi “tirnog'” ko'rsatkich (strelka) bilan son-sanoqsiz raqam va yozuvlarni qayd etishi xususida qiziqarli ma'lumotlar ham beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

M.A.

UCH DOSTON KONKORDANSI – “Konkordans” lotincha so'z bo'lib, u yoki bu asardagi barcha so'z va iboralarni o'z ichiga olgan ilmiy tadqiqot hisoblanadi. Alifbo tartibida berilgan so'z va iboralarni necha marta ishlatilgani, qaysi sahifada uchrashi aniq ko'rsatiladi. Bu tadqiqotchilarga ko'p qulayliklar yaratadi. Undan shoir yoki yozuvchining so'z boyligi, so'z ishlatish mahorati kabi masalalar bo'yicha ilmiy-ma'rifiy ma'lumotlar olish mumkin. K. tilshunos va adabiyotshunoslarning ishini ancha yengillashtiradi, yangi-yangi tadqiqotlarga yo'l ochadi. Eng muhimi, bugungi tezkor zamonda olimlarning vaqtini tejaydi, ilmiy ishlarni aniq va yuqori saviyada bajarilishiga imkon yaratadi. Buni chuqur anglagan Toshkent davlat sharqshunoslik instituti prof.lari Abdurahim Mannonov, Ahmadjon Quronbekov va Muhammadjon Imomnazarovlar F-1-135 “Alisher Navoiy asarlari konkordansining ilmiy-uslubiy tadqiqi” lo-

yihasi asosida “X.” dostonlari konkordansi bo‘yicha ish olib bordilar. Olimlar konkordans tuzishda to‘rtta muhim manbaga suyanlar: 1. Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik markazida saqlanayotgan “X.”ning Abdujamil xattot tomonidan ko‘chirilgan noyob nusxasiga; Ushbu nusxa shoirning hayotlik paytida Hirotda ko‘chirilgan bo‘lib, n.shunos olimlarning fikricha, unga shoirning nazari tushgan. 2. N. dostonlarining yirik matnshunos Porso Shamsiyev tomonidan tuzilgan tanqidiy matniga; 3. O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti olimlari tomonidan 1987–2003-yy.da tayyorlangan 20 jildlik mukammal asarlar to‘plamiga; 4. G‘afur G‘ulom nashriyoti tomonida 2011-y. da nashr etilgan shoirning 10 jildlik to‘la asarlar to‘plamiga.

Hozirga qadar olimlar “H.A.”, “F.Sh.” va “L.M.” dostonlarining konkordansini tuzib nashr qildilar. Ularning hisob-kitobi bo‘yicha 4050 baytli “H.A.”da 12.155 ta, 5834 baytli “F.Sh.”da 14.445 ta, 3669 baytli “L.M.”da 9994 ta, uch dostonda qaytariqlari b-n jami 36.594 ta so‘z va ibora ishlatilgan. Bu raqamlarga izoh kiritmoq lozim. Chunonchi, “L.M.”da 9994 ta so‘z va iboradan ayrimlari bir, boshqalari ko‘p marta uchraydi. M-n, *ora* so‘zi 153 marta uchragani holda *barq* 12 marta, *bari* 13 marta, *borib*, *borliq*, *bars*, *borur* so‘zlari bir marta ishlatilgan. Shoir asarlaridagi asosiy lug‘at fondini aniqlashda *ora*, *barq*, *bari* so‘zlari ham *borib*, *borliq*, *bars* kabi bir so‘z qatorida hisobga olinishini inobatga olsak, dostondagi asosiy so‘zlar miqdori besh ming atrofida bo‘lishi mumkin. Xuddi shunday fikrni “H.A.” va “F.Sh.” dostoniga nisbatan ham aytish mumkin.

Ushbu dostonlardagi so‘z iboralarning o‘zaro qiyoslash natijasida o‘xshash va o‘ziga xos xususiyatlari ko‘zga tashlanadi. Ammo o‘xshash xususiyatlar ko‘proq. Chunonchi, *orzu* so‘zi ikki dostonda uchraydi, ammo turli nisbatda. “H.A.”da 4 marta, “L.M.”da 2 marta, “F.Sh.”da uchramaydi. Bu olmoshi ham dostonlarda ko‘p uchraydi. Birinchi doston “H.A.”da 391 marta, ikkinchi doston “F.Sh.”da 1065 marta, uchinchi

doston “L.M.” 669 marta. *Ko‘k* so‘zi “H.A.”da 30 marta, “F.Sh.”da 31 marta, L.M.” 21 marta. Dostondagi o‘ziga xosliklarni arabiy, forsiy va o‘zbekcha so‘zlarning turli miqdorda ishlatilishida ham ko‘rish mumkin. “H.A.”da arabiy, forsiy so‘z va iboralar ko‘p uchraydi. Buni dostonning falsafiy – didaktik mazmuni bilan izohlash mumkin. “F.Sh.”da ushbu so‘zlar nisbatan kam ishlatilgan. Sababi shoir unda sharq xalqlari og‘zaki va yozma adabiyotidan keng foydalangan. “L.M.”da ikkala dostonga qaraganda o‘zbekcha so‘zlar ko‘p uchraydi. Quyidagi baytda Majnun otasining nutqi asosan o‘zbekcha so‘zlardan iborat:

*Ko‘ksun yarasini so‘kma muncha,
Bag‘rim qonini to‘kma muncha.
Och to‘yg‘azibon yalangni yo‘ptim,
O‘ldim deganimda seni to‘ptim.*

Hozirda olimlar “X.”ning keyingi dostonlari “S.S.” va “S.I.” dostonlari konkordansi ustida ish olib bormoqdalar.

Ushbu konkordans tuzish ishlari to‘la nihoyasiga yetmagan bo‘lsa-da, ammo hozirdanoq uning ilmiy ahamiyatini alohida ta’kidlash zarur. U kelgusida mumtoz o‘zbek tili bo‘yicha olib borilayotgan barcha tadqiqotlarni yangicha va chuqurroq o‘rganishga yordam beradi. Va nihoyat eng asosiysi – ushbu konkordans xalqimizga N.ning so‘z boyligi Firdavsiy, Sa’diy, Hofiz, Gyote, Pushkin kabi buyuk adiblardan kam emasligini ko‘rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.U.

USHTULUM (f.) – 1. Birovga qahr-u g‘azab, zulm-u sitam qilish; birovning narsasini kuch b-n tortib olish. 2. Qahr, g‘azab; zulm, sitam. 3. Jang, urush. 4. G‘alaba, qudrat. 5. Na’ra, faryod, sho‘r-u g‘avg‘o. N. she’riyatida ham U. so‘zi yuqoridagi ma’nolarni ifodalagan:

*Yo‘q ul senda pinhonki, sen anda gum,
Maholatdin ammo ishing ushtulum.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Бурҳони қотев. Жилд 1. – Душанбе, 1992.

M.A.

USHTURAK (f.) – bo‘taloq. Majozan.: suvning to‘lqinlanishi. “Navoiy asarlari lug‘ati”da izohlanishicha, U. – to‘lqin, mavj; U. urmoq – to‘lqinlanmoq. M-n:

*Tuz ko‘runur nur chu turg‘on suda,
Egri bo‘lur ushturak urg‘on suda.*

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

V.R.

“**USHTURNOMA**” (“Tuya qissasi”) – Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” va “Bulbulnoma” kabi ramziy-majoziy timsollar asosida yozilgan asarlari sirasiga kiradi. Bu asariga ham shoir ramz-u timsollar vositasida Alloh taoloning birligi, yagonaligi – Tavhid haqidagi g‘oya-qarashlarini singdiradi.

“U.” – Sharq mumtoz adabiyoti, xususan, tasavvuf she‘riyatini tushunishga yordam beradigan asarlar sirasiga kiradi. Dostonda ilgari surilgan falsafiy va axloqiy g‘oya-qarashlar hamda ularni asoslash uchun keltirilgan hikoyatlar o‘quvchilarning ma‘naviy olamini boyitib, muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

N. “L.T.”ning Attor ta‘rifiga bag‘ishlangan 13-faslida qisqa satrlarda shoir asarlarining mavzu-mohiyatini ko‘rsatib o‘tar ekan, “U.”da shohlar boshiga toj bo‘lgulik ma‘no durlarini tizganligini ta‘kidlaydi:

*Chunki “Ushturnoma” aylab oshkor,
Nuktasi buxtilarin tortib qator.*

*Necha ming buxti nechukkim charxi dun,
Durr-u gavhar hamlidin bori zabun.*

*Chunki g‘avsi “lujjayi Halloj etib,
Har durin shohlar boshig‘a toj etib.*

*Balki aylab shoh toji ziynati,
Mulki naqdi har birining qiymati.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шайх Фаридиддин Аттор Нишопурий. Уштурнома. – Техрон, 1380 (х.-и.); Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Уштурнома. – Т., 2012; Риттер Х. Фаридиддин Аттор. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар (Мақолалар тўплами). – Т., 1994; Мухаммадходжаев А. Мироззрение Фаридиддина Аттора. – Душанбе, 1974; Азизий. Фаридиддин Аттор. “Жаҳон адабиёти”, 2009, № 12; Очилов Э. Таржима оҳанрабои. Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Уштурнома. – Т., 2012.

E.U.

UHUD TOG‘I – Madina shahri yaqinidagi tepalik nomi. 625-y. 23 martda Uhud tepaligida musulmonlarning makkaliklar b-n jangi bo‘lgan. Bu jang Uhud jangi nomi b-n tog‘ni mashhur qilgan.

N. g‘azallari tarkibida U.T. obraz sifatida ham, toponimika ma‘nosida ham uchraydi. M-n, N. U.T. b-n bog‘liq tasvirni “X.M.”ning “N.Sh.” devonidagi “Soqiyo, yo‘q g‘am-u dardima hadde” misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli g‘azalida mohirlik b-n qo‘llagan:

*Mehnatim tog‘icha yo‘qtur Uhude,
Ani tortarg‘a meningdek ahade.*

Ushbu baytda insonlarga N.ning yurakdan chiqarib aytadigan maslahati mujassamlashgan, chunki mehnat tog‘ini tortadigan kimsa shoir-

ning o'zidir, N. nazarida biror kimsa o'zi sabab topgan mehnat tog'ini o'zidek, o'zi istagandek torta olmaydi. Lekin nima sababdan shoir badiiy maqsadda ushbu baytda U.T.ini, uzoq tarixni, moziyni eslaydi. Anglashimizcha, N. bu tog'ni lirik tasvirda berib, inson o'zgaralar ta'sirida, ta'qibida emas, balki gohida o'z xatosi bilan, g'aflat-u nodonlik b-n ham mehnatga – g'am-u tashvishlarga tushishi, yo'qotishlar ko'rishi mumkinligini ta'sirli ifodalaydi, ogohlantiradi. Shu b-n birga asosiy gap mehnat tog'ida qolishda emas, gap sababini topib, mehnat tog'ini tortib ketishda, nuqsonlardan, malomatlardan salomat chiqishda degan shoirning hayotiy tajribasi asosiga qurilgan xulosasi olg'a suriladi.

Uhud muborak qadamjolaridan biri bo'lib, Muhammad (s.a.v.) u haqda: "Uhud shunday tog'dirki, biz uni yaxshi ko'ramiz, u ham bizni yaxshi ko'radi", – deganlar. N. bunga ishora qilish b-n o'zi ham bu tog'ni sevishini bildirib, U.T. obrazi orqali o'z sharoit, imkoniyatini o'zi sabab yo'qotib, mehnat tog'ida qolish, oqibatda mehnat tog'ini o'zi ko'tarishi kerakligini mahorat b-n ko'rsatmoqda va bu tog'ning keyinchalik islom olamida muborak qadamjolaridan biriga aylanganiga ishora qilmoqda. Bugina emas, baytda shoir yana Uhude – ahade shaklida qofiya yaratgan. Bu esa baytni ohangli va ta'sirli qilib, estetik ta'sirchanligini ta'min etgan. Shu b-n birga, baytni esda saqlab qolishni osonlashtirgan. Ustalik bilan N. *ahad* so'zida so'z o'yini qilib, Allohning Ahad – toshni, tog'ni yoruvchi qudratli ismiga ham ishora qilgan hamda mehnat tog'ini ko'tara olgan insonga Alloh – Ahad kifoya, yetarli, rahmli, shafqatli, eng ishonchli vakil kabi duoni eslatgandek bo'ladi.

N. "N.M."da yozishicha, Uvays Qaraniy Uhud urushida Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak tishlaridan judo bo'lganlarini eshitib, 32 tishini urib sindiradi. Har bir tishini sindirganida, balki bu emasdir deb boshqasini sindirardi. Shu tariqa, barcha tishlarini urib sindiradi.

U.T. obraz, timsol sifatida mumtoz adabiyotimizda keng qo'llanilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ал-Қуръон ал-Карим (Таржимон ва тафсир қилувчи Олтинхон Тўра). – Т., 1999; Соғуний А. Тарихи Муҳаммадия (4-нашр). – Т., 2007; Ибн Баттута. Саёҳатнома. – Т., 2012; Ражабова Б. Тог образи талқинига доир. Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. 5-сон.

B.R.

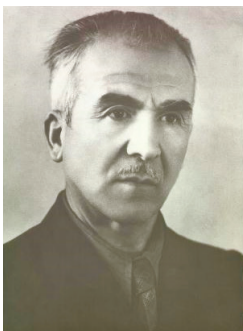

VADETSKIY Boris Aleksandrovich (1906–1962) yozuvchi va tarjimon. Sankt-Peterburgda dvoryan oilasida tugʻilgan. Ijodiy faoliyatini XX asrning 20-yy.idan boshlagan. 1935–1937-yy. davomida Markaziy Osiyoda xizmat safarida boʻlgan. Koʻproq tarixiy mavzularda ijod qilgan.

Oybek va boshqa shoirlarning sheʼrlarini tarjima qilgan. N.ga bagʻishlangan roman muallifi.

Ad.: Вадецкий Б.А. Простой смертный. – М., 1950; Вадецкий Б.А. “В поисках света” – М., 1959, Вадецкий Б.А. “Свет Москвы”, Вадецкий Б.А. Водопады Аксая”. – Т., 1958.

G.X.

VADUD MAHMUD (1898–1976, Samarqand) – munaqqid, publitsist. XX asrning 20-yy. vaqtli matbuotida “Vov”, “V.M.”, “Vadud Mahmudiy”, “Vadud Mahmud oʻgʻli” imzolari b-n faol qatnashgan, koʻplab adabiy va publitsistik maqolalar

yoʻzgan. V.M. ulugʻ shoir haqida “Alisher Navoiy” nomli bir maqola (1925) va “Navoiy uchun” nomli bir xabar yoʻzgan. Shuning oʻzi ham uning oʻtmish adabiyoti va N. ijodini chuqur bilishini koʻrsatadi. “Alisher Navoiy” maqolasi oʻsha davr oʻquvchilariga ulugʻ shoir yashagan ijtimoiy muhit, uning hayoti va ijodi haqida qisqacha

maʼlumot berish maqsadida yozilgan. U dastlab XV asrdagi Xuroson va Movarounnahrda ilmiy-adabiy, madaniy yuksalishga eʼtibor qarata-di, N.ning tarjimaiy holiga toʻxtaladi. Bu davrda tasavvuf nihoyatda rivojlanganidan N. ham shu muhitda tarbiya topgani, shuning u-n biror asari bu taʼlimot gʻoyalariidan xoli emasligini taʼkidlaydi. Naqshbandiya tariqati piri Jomiyya murid tushgani, oʻsha zamonning buyuk soʻfiylaridan Sayyid Hasan Ardasherning eng yaqin doʻstlaridan ekanini qoʻshimcha qayd etib oʻtadi. N. ilmiy va adabiy shaxsiyati xususida fikr yuritib, jumladan, yozadi: “Navoiyning asli muhim shaxsiyati na mutasavvifligi, na shoirligi, na tarixyozgʻonidir. Uning mumtozligi shunday qaynagʻon va yuzlarcha yildan beri singib ketgan forslikning markazida turklar muassasalarini qurishidir”.

V.M. N.ni “turk adabiyotining otasi” deb taʼriflaydi va buni shunday asoslaydi: “u forsning eng mashhur asarlariga qarshi turk asarlari(ni) vujudga keltirdi. Mana, Navoiyning bizga muhim bir xizmati va uni bu kun turk adabiyoti otasi atalishining amaliy oʻzagi shundadir”.

Munaqqid fikricha, N.ning forsiyda ijod qilishi bu tilda ham yoza olishi, faqat yozibgina qolmay, beqiyos sanʼat durdonalarini bunyod eta olishining isbotidir. Shoirning 30 dan ziyod asari borligini aytib, qoʻlida boʻlgan “Ch.D.”, “X.”, “M.N.”, “M.L.”, “T.M.A.”larni koʻrsatib oʻtadi. Maqoladagi ayrim yetishmovchiliklar va chalkashliklar oʻsha davrda N. haqidagi maʼlumot va materiallarning yetarli boʻlmagani b-n izohlana-di. “Navoiy uchun” xabari esa ulugʻ shoir taval-ludining 500 yilligiga tayyorgarlikning borishi haqida maʼlumot berishga bagʻishlangan.

“Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz” (1925) nomli maqolasida esa “L.M.” dostonidan bir bayt keltirib, N.ning san’atkorlik mahorati nechog’lik yuksak bo’lganini ibrat qilib ko’rsatadi:

Ad.: Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар (Наирга тайёрловчи Б. Каримов). – Т., 2007; Каримов Б. Мунаққид ҳақида сўз // Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. – Т., 2007; Каримов Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Т., 2000; Хуррамова З. Вадуд Маҳмуднинг янги топилган тадқиқотлари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 4-сон.

М.А.

VAZ-ZUHO – “Zuho” surasining birinchi oya-ti. Z. choshgoh paytidir. Alloh taolo bu surani Zuho – choshgoh payti (hamda sukunatga cho’ngan tun) b-n qasam ichib boshlaydi va o’z Payg’ambari Muhammad (s.a.v.)ga g’azab ham qilmagani va uni tashlab ham qo’ymaganini ta’kidlaydi. Shuningdek, surada hazrat Payg’ambarimiz (s.a.v.)ga oxiratda beriladigan narsalardan bashorat beriladi va unga yetimga mehribonlik qilish, gadoyni jerkimaslik va Allohning ne’matlari haqida so’zlab berish kabi amrlar tavsiya qilinadi.

N. aynan hazrat Muhammad (s.a.v.)ni ta’riflashda, “Vash-shams” (quyosh), “Vaz-zuho” (choshtgoh payti) so’zlaridan foydalanadi. Rasululloh (s.a.v.)ning yuzi quyoshga, undan taraladigan nurlar – choshtgoh nurlariga, qora sochlari tun zulmatiga o’xshatiladi va h.k.

Quyidagi baytda tasvirlanishicha, “Tangri O’z Payg’ambari yuzidagi Mus’haf quyoshini (porlagan nurini) va uning Zuhosi (nur taratishi) ni shuning uchun ravshan qildiki, odamlar hidoyat nurlarini topsinlar”.

...Yana Tengriga mahlub, bandalarig’a matlub va marg’ub nubuvvat xotami va Rasuli ho-shimiy (s.a.v.) na’tida bu matla’kim:

*Ey qilib ravshan ulus topmoqqa anvori hudo,
Mushafi ruxsor uzra “Vash-shams”*

birla “Vaz-Zuho”.

N. Alloh Qur’oni Karimda qasam ichgan quyoshni, Uning ulug’ Payg’ambar (s.a.v.) yuzidagi nurga nisbat berishi shundanki, birinchidan, Qur’on hazrat Payg’ambarimiz (s.a.v.)ga nozil bo’lgan bo’lsa, ikkinchidan, shoir bir qator g’azallarida hazrat Payg’ambarimiz (s.a.v.)ning ma’naviy nuri, har qanday quyosh nuridan ortiq ekanini badiiy tasvirlar orqali ko’rsatib o’tgan.

Shuningdek, N. “N.J.”dagi quyidagi she’rida ham Alloh qasam ichgan azamat quyoshni – Payg’ambarimiz (s.a.v.) yuzining quyoshiga tashbih qiladi. U zotning kuyovi hazrat Aliga qarata: “Albatta, men sendan va sen mendan...” degan hikmatli so’zini keltiradi:

*Ul sham’ki, “Vaz-Zuho” quyoshi yuzidur,
“Mo zog’” bila surma chekilgan ko’zidur,
Oning sarikim, o’zi ulu ul o’zidur,
Borcha “inni minka anta minni” so’zidur.*

Ad.: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

VAZN (ar. – o’lchov) – muayyan she’r asosida yotuvchi ritmik birlik. V. she’riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy belgi bo’lib, turli she’riy tizimlar va ularning tabiati b-n bog’liq ravishda turlicha ko’rinishga ega bo’ladi. M-n, qisqa va cho’ziq hijolarning ma’lum tartibda keli-shiga asoslangan aruz tizimida V. she’riy asarning ritm-ohang xususiyatlarini baytdagi ruknlar soni va turiga ko’ra ifodalovchi o’lchov hisoblanadi. Aruzda V. u yoki bu bahr tarkibidagi o’lchov bo’lib, har bir bahr ko’plab V.lardan tashkil topadi. Aruzshunoslar ularni matbu’ (yoqimli) va nomatbu’ (yoqimli bo’lmagan), musta’mal (qo’llanib kelgan) va muxtara (ixtiro qilingan) kabi turlarga ajratadilar. M-n, Boburning “M.” asarida ma’lumot berilishicha, forsiy va turkiy she’riyatda jami 537 vaznda she’r bitish mumkin. Ulardan 28 tasi XV asrgacha ikki xalq adabiyotida ham qo’llanib kelgan. 104 ta V.ni u matbu’ sifatida ko’rsatadi. 248 ta V.ni esa Boburning o’zi ixtiro qilgan bo’lib, ulardan ham foydalansa bo’ladi.

A.Hojiahmedovning hisob-kitobiga ko‘ra, “X.M.”dagi she‘rlarning 669 tasi hazaj, 24 tasi rajaz, 1827 tasi ramal, 12 tasi munsarihi, 105 tasi muzore’, 348 tasi mujtass, 3 tasi sare’, 62 tasi xafif, 75 tasi mutaqorib, 3 tasi mutadorik, 1 tasi komil, 3 tasi tavil bahrining turli V.larida yozilgan. Demak, N. 16 bahrning 100 ga yaqin V.larida ijod qilgan. Eng ko‘p esa ramal, hazaj, mujtass bahri vaznlaridan foydalangan. M-n, ilk ijodi mahsuli bo‘lgan:

Orazin yopqoch ko‘zumdin

sochilur har lahza yosh,

Bo‘ylakim paydo bo‘lur yulduz

nihon bo‘lg‘och quyosh,

matla‘li g‘azali ham ramali musaddasi mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) V.ida yaratilgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Muhsinat. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Xojiaxmedov A. Ўzbek aruz lug‘ati. – T., 1998; Xotamov H., Sarimsoqov B. Adabiytshunoslik terminlarining ruscha-Ўzbekcha izohli lug‘ati. – T., 1983; Kuronov D. va b. Adabiytshunoslik lug‘ati. – T., 2010; Xojiaxmedov A. Navoiy aruzi nafosati. – T., 2006; Yusufova D. Aruz va mumtoz poetikaга kirishi. – T., 2020.

E.O.

VAYSIY (XV asr) – mashhur kotib va shoir. N. “M.N.”ning 2-majlisida tilga oladi va V.ning kotiblikda mashhur va sohibi devon bo‘lganini yozadi. V. g‘oyat sodda va go‘l kishi bo‘lganidan N. hamda ko‘p do‘stlari uning bu nav’ soddalik b-n qanday qilib yaxshi g‘azallar yaratishiga taajjub qilar ekan. V. bir safarga chiqib, safar chog‘ida olamdan o‘tadi. N. V. nomini uning hamkasb do‘sti Sog‘ariy b-n bog‘lab ham tilga oladi. Jomiy Makka safariga otlanganida V. va Sog‘ariylar birga borishmoqchi bo‘lgan ekanlar. Lekin jo‘nash oldidan V. eshagim yo‘q degan,

Sog‘ariy esa yana bir bahona b-n safardan qolgan. Shunda N. yaqin do‘stlaridan, mashhur shoir Shayxim Suhayliy (q.) hajviy bir qit‘a yozgan va o‘sha qit‘a el ichida juda shuhrat tutib ketgan.

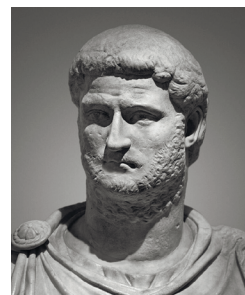
Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011.

S.G‘.

VAKI’ – N.ning “S.I.” dostonidagi lashkar-boshi obrazi. Otasining o‘rniga taxtga o‘tirgach, xiroj to‘lashdan bosh tortgan Iskandarga qarshi Doro urushga otlanadi. O‘ziga qaram el-u yurtlardan askar chaqiradi. Uning da‘vatiga ko‘ra, arab mamlakatidan V. o‘z qo‘shini b-n keladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

A.A.

VALERIAN – Rim imperatori. Eramizning 257–260-yy.da taxtga o‘tirgan. Mazkur asrning 30–80-yy. Rim imperiyasida siyosiy beqarorlik avj olgan davr bo‘lgan. Ushbu yillarda imperator hokimiyati zaiflashib, hukmdorlar tez-tez almashib turgan. Ularning ko‘pchiligi harbiylar bo‘lib, qulay fursatni poylab taxtni egallab olardi. V. ham ana shunday imperatorlar sirasiga kiradi.

N.ning “T.M.A.” asarida ushbu hukmdor faoliyatiga doir ayrim qaydlar mavjud. N. uni ham bosha Rim imperatorlari singari o‘z nomi b-n emas, unvoni b-n “qaysar” deb tilga olgan. (Faqat Oktavian Avgust bundan mustasno. N. uni “Ag‘ustus qaysar” tarzida zikr etgan). V. qadimgi Eronning Sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor Shopur binni Ardasher b-n zamondosh bo‘lgan. N. Shopur binni Ardasher haqida ma‘lumot berar ekan, uning Rum qaysari b-n urush olib borgani va g‘alaba qozongani haqida yozadi. N.ning fikricha, bu urushga Rum qaysarining

(ya'ni V.ning) haddidan oshgani sabab bo'lgan: "Rum qaysari o'z haddidin tajovuz qilibdur". N. ning bu ma'lumotini Eron tarixiga oid tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Ulardan ma'lum bo'lishicha, Shopur binni Ardasher (Shopur I) 260-y.da Rim imperatori V. b-n urushib, uning ustidan g'alaba qozongan. V. asir olingan. Manbalarda Shopur I asir imperatorni oddiy odamlar qatori to'g'on qurilishida ishlatgani, bu to'g'on keyinchalik "Bandi qaysar" ("Qaysar to'g'oni") deb atalgani haqida xabar beriladi.

Shopurning V. ustidan qozongan g'alabasi Naqshi Rustamda aks ettirilgan. Unda qaysar tiz cho'kib, Shopurdan shafqat so'rayotgan holda tasvirlangan. Lekin yuqoridagi tafsilotlar N. asarida mavjud emas. N.ning bu xususda bergan qisqacha ma'lumoti qaysar yengilgani va shundan so'ng Rum Shopurga xiroj to'lab turgani haqidagi qayd b-n tugaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Грантовский Э.А., и.др. История Ирана. – М., 1977; Ражабов Қ. ва бошқалар. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011; Ковалев С.И. История Рима. – Л., 1986.

Q.E.

VALI QALANDAR (t.y.n. – vafoti 1474, Sheroz) – shoir. Sulton Muhammad Boysung'ur (1451-y. qatl qilingan) va Abulqosim Bobur (hukmronlik yillari 1449–1457) saroylarida xizmat qilgan. N.ning yozishicha, u xira, andishasiz va behayo kishi bo'lib, Hirot adabiy muhitida badshe'rligi b-n mashhur bo'lgan. Jahonshoh Qoraqyunlining o'g'li Pirbudog' Mirzo Abulqosim Boburga zarba berib, shoirlarni o'zi b-n Sherozga olib ketganida, ular orasida V.Q. ham bo'lgan. Uning quyidagi matla'sini N. yaxshi voqe bo'lgan deydi:

*Nayam malul, ki koram nako' nashud, bad bud,
Shavad-shavad, nashavad*

k-o' mashav chi xohad shud?

Tarj.: Ishim yaxshi emas, yomon bo'lganidan xafa emasman. Bo'lsa-bo'lar, bo'lmasa-bo'lmas, oqibati nima bo'lar ekan?

Davlatshoh Samarqandiy esa uni g'azalni yaxshi aytishi va Boysunqur Mirzo uni aziz tutishi haqida ma'lumot berib, quyidagi matla'li g'azalini uning ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Soqiy, biyo, ki g'am shud-u osori g'am namond,
Jome ba dast gir, ki davroni Jam namond.*

Tarj.: Soqiy, qani, kel, g'am ketdi-yu, uning asari ham qolmadi. Qadahni qo'lga olki, Jamshid davroni qolmadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират ушшуро. – Техрон, 1338 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилди 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

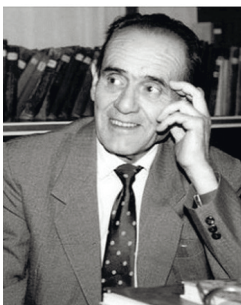
VALIXONOV Amonulloxon (Boqir) (1925–1986)

– shoir, olim. 1925-y. Andijonda tug'ilgan. Farg'ona pedagogika institutining fizika-matematika fakultetini tamomlagan. Institutni bitirib, maktablarda matematika o'qituvchisi bo'lib ishlagan. V.A. matematika sohasida bir qancha ilmiy va metodik maqolalar muallifi: "Teskari doiraviy funktsiyani o'qitish", "Beruniyning trigonometriya sohasidagi eng muhim ishlari", "Al-Xorazmiyning tenglama yechish usullari", "Ulug'bekning astronomiya maktabi" shular jumlasidandir. 1958-y. dan Andijon Davlat pedagogika institutida ishlagan. Institutda 20 yil davomida katta o'qituvchi, "Boshlang'ich ta'lim uslubiyati" fakulteti dekan muovini, dekan, fizika-matematika fakulteti dekani lavozimlarida faoliyat yuritgan. V.A. ma-

tematik bo'lishi bilan birga n.shunoslikka doir bir qator tadqiqotlar ham e'lon qilgan. Olimning "Navoiy – alloma", "Navoiy va fan", "Navoiy – musiqashunos", "Xamsa saboqlari", "Xamsa"-dagi falakiyotga oid ma'lumotlarning manbalari", "Jomiy va Navoiy" maqolalari n.shunoslikning dolzarb masalalariga bag'ishlangan. V.A. "G'azal nafosati" (1985) nomli yirik ilmiy asari b-n ham n.shunoslik taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan. Adabiyotshunoslikda olimning ushbu kitobi yuksak baholangan.

Ad.: Музейяна Амонуллахон (Боқир) қизи. Боқирнома – Андижон, 2006.

M.A.

VALIXO'JAYEV Boturxon – adabiyotshunos. O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (2000), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1982), prof. (1971). V.B.ning ilmiy ishlari adabiyot tarixi, adabiyotshunoslik, adabiy aloqalar, tasavvuf

va uning namoyandalari, Samarqand adabiy va ilmiy muhiti tarixi, Ibn Sino, Nizomiy, Jomiy, N. kabi olim va mumtoz shoirlarning ijodiga bag'ishlangan. "O'zbekiston adabiy-tanqidiy qarashlari tarixidan" (1960), "O'zbek epik poeziyasi tarixidan" (1974), "Navoiy ijodi – ilhom manbai" (1991), "Xoja Ahror Vali" (1993), "Xoja Ahror tarixi" (1994) kabi ilmiy asarlar va bir necha o'quv qo'llanmalar muallifi.

V.B asarlari Rossiya, Afg'oniston, Turkiya va Eronda nashr etilgan.

O'tmish o'zbek adabiyoti va uning yirik namoyandalari hayoti, ijodiy merosi, shuningdek, she'riyatimizning qator nazariy masalalari haqidagi yirik tadqiqotlar muallifi V.B. ayni zamonada, n.shunos olim sifatida ham barakali qalam tebratdi. N.ning ulkan adabiy-ilmiy merosini o'rganish, shoir yashagan davr adabiy-madaniy hayotini tekshirish borasida qator muhim ilmiy

xulosalarni bayon qildi. Olimning bir qator tadqiqotlarida ("Shoirning do'sti", "Sharq yulduzi", №1, 1968; "Navoiy va Shayximbek Suhayliy", "Navoiy va adabiy ta'sir masalalari" maqolalar to'plami, – T., Fan, 1968; "Navoiy va Amir Shayxiy", "Adabiy meros", №12, 1979-y., "Navoiy va Qosim Anvor". "O'zbek tili va adabiyoti", jurn. №5, 1984-y. va b.) ulug' o'zbek shoirining fors-tojik adabiyotining o'ziga zamondosh yirik namoyandalari munosabati, ular b-n ijodiy aloqasi, asarlari o'rtasidagi mavzuviy va g'oyaviy yaqinlik masalalari birinchi bor keng va ilmiy jihatdan ishonarli ko'rsatildi, ular she'riyat qiyosiy tahlil etildi.

V.B.ning ilmiy faoliyatida N.ning shoh asari "X." va, umuman, Sharq adabiyotlarida xamsachilik an'analari kabi muhim ilmiy-nazariy muammolarga ham katta o'rin ajratilgan. Uning "Xamsachilik an'anasining ba'zi bir xususiyatlari haqida" (SamDU asarlari, yangi seriya № III, 1961); "XIX asr II yarmidagi o'zbek poemachiligida Navoiy an'anasilari" ("Adabiyot va hayot" maqolalar to'plami. Samarqand, 1961.). "Xamsachilik an'anasining ayrim xususiyatlari" (Navoiy va ijod saboqlari" maqolalar to'plami), "Xamsa" takmili" ("Alisher Navoiy "Xamsasi kollektiv monografiyada. – T., "Fan", 1986), "Navoiy "Xamsa"si zamondoshlari talqinida" ("Adabiy meros", 1-2, 1986.) va "Navoiy "Xamsa"sining jahoniy shuhrati" ("Navoiy "Xamsa"sini o'rganish masalalari" maqolalar to'plami. Samarqand, 1987) kabi yirik maqolalar N.ning dostonchilikdagi novatorligi va yuksak mahoratiga alohida urg'u beriladi, g'oyaviy-badiiy kamoloti va epik poeziya taraqqiyotidagi beqiyos roli dalillarda ko'rsatiladi, ulug' dostonnavisning barhayot an'analari sinchkovlik b-n kuzatiladi. V.B.ning n.shunoslikdagi xizmatlari haqida so'z borar ekan, uning "Alisher Navoiyning mo'tabar dastxat devoni haqida" nomli maqolasini ("O'zbek tili va adabiyoti", №3, 1979; "Sharq yulduzi", №7, 1979) alohida ko'rsatish lozim. Bu maqolada u eronlik olim Badri Otoboyning "Fehristi devonhoi xatti" (– Tehron, 1976) kito-

bidagi ma'lumotlarga tayanib, ittifoqimizda birinchi bo'lib N.ning dastxati – avtografi haqida so'z yuritadi. Olim – Tehron qo'lyozmalar fondida N.ning o'z qo'li b-n kitobat qilgan “N.N.” devonining nusxasi saqlanishini ma'lum qiladi, bu qo'lyozmaning ilmiy-tarixiy qimmatini ta'kidlab o'tadi. V.B.ning “Navoiy va uning izdoshlari talqinida tuyuq” (“Adabiy meros”, – T., 1973), “Alisher Navoiyning “sayyor” she'riy miniaturalarini qayta ishlashdagi mahorati” (“O'zbek tili va adabiyoti” jurnali, №1, 1976) kabi maqolalarida ham n.shunoslikning muhim masalalari ko'tarilgan.

Ad.: Валихўжаев Б. Шоирнинг дўсти. // Шарқ юлдузи, №1, 1968; Навоий ва Шайхимбек Суҳайлий. // Навоий ва адабий таъсир масалалари мақолалар тўплами, – Т., 1968; Навоий ва Амир Шайхий. // Адабий мерос. №12, 1979; Навоий ва Қосим Анвор. // Ўзбек тили ва адабиёти, журн. №5, 1984; “Хамсачилик анъанасининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида” // СамДУ асарлари, янги серия № III, 1961; XIX аср II ярмидаги ўзбек поэмачилигида Навоий анъанасилари // “Адабиёт ва ҳаёт” мақолалар тўплами. – Самарқанд, 1961; “Хамсачилик анъанасининг айрим хусусиятлари” (Навоий ва ижод сабоқлари) мақолалар тўплами // “Хамса” такмили // “Алишер Навоий “Хамсаси коллектив монографияда. – Т., 1986;

A.A.

VAMBERI Herman – (Vámbéry Ármin, Hermann Bamberger; 19.03.1832 – 15.09.1913) – vengriyalik tarixchi, etnograf. Yevropada birinchi marta 1867-y.i “Sagataiske Sprachstudien” asarini nashr etgan. Bu kitobda N. asarlari tili haqida ma'lumot bergan.

Vamberi Avliyo Georgiy gimnaziyasida o'qiydi, lotin, ingliz, nemis, fransuz, rus tillari-

ni o'rganadi. Usmonli turk madaniyatiga qiziqishi ortidan 20 yoshida Turkiyaga ko'chib o'tadi (1852) va u yerda o'ziga to'q oila farzandlariga g'arb tillaridan saboq beradi, Fuod posha idorasiga ishga kiradi. Turk tarixchilarining asarlari tarjimalari tufayli Vengriya FA muxbir a'zosi bo'ldi. Vamberi Turkiyadan Markaziy Osiyo bo'ylab safar qiladi, Xiva, Buxoro, Samarqand, Qarshi, so'ngra Hirot, Mashhad orqali Turkiya, so'ng Yevropaga qaytadi (1861-64). Uning “Turkchaniemischa lug'at” (1858), “O'rta Osiyo bo'ylab sayohat” (1864), “Chig'atoy tilidan qo'llanma” (1867), “O'rta Osiyo ocherklari” (1868), “Buxoro yoki Transaksoniya tarixi” (1873) kitoblari ana shu o'rganishlar natijasidir. N. haqida Vamberining “O'rta Osiyo ocherklari”, “Chig'atoy tilidan qo'llanma” kitobida ma'lumot berilgan. “Abushqa”ni qisqartirilgan holda tarjimasini bilan nashr qilgan (1862). “O'rta Osiyo ocherklari”da N.ning she'riyat, tarix, mantiq, adab ilmiga doir 32 asar yozib qoldirganini ta'kidlaydi. “Qissayi Sayfulmuluk”ni ham N. asari deya xato berib o'tadi. “Chig'atoy tilidan qo'llanma” kitobida N.ning “M.Q.” asaridan parcha, so'ng “*Ey ko'ngul, kelkim, ikov bo'lub nigore ko'zlali, / Sarv qadde istabon siymin uzore ko'zlali*”, “*Ey, hamd o'lub mahol fasohat bila sanga, / Andoqki, qurbi taqvovu toat bila sanga*”, “*Yordin ayru ko'ngul mulkedurur sultoni yo'q, / Mulkkim sultoni yo'q, jismedururkim, joni yo'q*” matla'si b-n boshlanuvchi g'azallari, “F.Sh.” dostonidan parcha eski o'zbek yozuvida va nemischa tarjimalari bilan kiritilgan (173–187-betlar). “Qissayi Sayfulmuluk”dan ham parcha berilgan. Kitob davomidan N. asarlari u-n tuzilgan “Abushqa” va “Badoye' al-lug'at” haqida batafsil ma'lumot beradi, oxiridagi lug'atlarda N. asarlarida uchraydigan so'zlarning mazmunini ham izohlaydi. G'azallarda ayrim so'zlar xato o'qilgani, so'zlar tushib qolgani kuzatiladi. Xususan, “Ey, hamd o'lub mahol fasohat bila sanga” deb boshlanuvchi g'azal Vamberi tarjimasida 8 bayt, “Yordin ayru ko'ngul mulkedurur sultoni yo'q” g'azali 6 baytdan ibo-

rat. Umuman, V.H. O'rta Osiyoni o'z ko'zi bilan ko'rgan, o'rgangan, Vengriyada turkshunoslikka asos solgan, darsliklar yozgan, N. ijodini nemis kitobxoniga tanishtirgan olimdir. Uning mazkur kitoblari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Ad.: Vambery. Çagataische Sprachstudien. – Leipzig, 1867; Herman Vamberti. Cagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Worterburch der Cagataischen Sprache. – Leipzig, 1867; Исмаилов Х. Вамбери олимми, жосус? “Фитна санъати” (2-китоб.). – Т., 1993.

E.U.

VARQA' – “S.I.” dostonida nomi zikr etilgan sarkarda. Doro Iskandarga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rish maqsadida o'ziga qaram o'lkalardan askarlar to'plaganda, Misrdan qo'shin b-n yordamga keladi:

*Hamul Misrdin Varqa-u Boshdek,
Dog'i Dasht elidin Temurtoshdek.*

Ad.: Алишер Навоий. Сафди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

VASIYAT – o'lim oldidan aytib qoldiriladigan gaplar, o'lim oldidagi so'z. N. ijodida ijtimoiy fikr va poetik talqinning betakror namunalaridan biri – bu shoir yozib qoldirgan o'ttizdan ortiq V.lardir. “M.N.”dagi Mir Shohiy, Mavlono Kobuliy, Mavlono Lutfiy to'g'risidagi zikrlarda qalam ahli, ijodiy jarayon b-n bog'liq V.lar tilga olinsa, “Xamsa” dostonlarida Layli, Majnun, Farhod, Shirin, Iskandar kabi bosh qahramonlar hayotining muhim jihatini ochib beruvchi V.lar talqiniga duch kelamiz. Farhodning toqqa aytgan V.ini V.ning klassik namunasi deb baholash mumkin. “N.M.”da ham o'nlab V.larni o'qishimiz mumkin, ammo hamma u-n ibrat bo'ladigan V.lardan biri bu – Jaloliddin Rumiyning o'n bir hikmatdan iborat vasiyati. N.

ning “T.A.H.” va “T.M.A.” kabi tarixiy asarlarida ham o'ziga xos yigirmaga yaqin V.lar b-n tanishamiz – ular orasida eng yorqin namuna sifatida “T.M.A.”dagi No'shiravoni odilning adl, adolat va xiradmandlik b-n bog'liq V.idir.

N. ijod qilgan V. va V.nomalardan an'ana-viysi va eng mashhuri, bu – “S.I.” dostonida tasvirlangan bosh qahramoni shoh Iskandarning onasiga yozgan V.nomasi va a'yonlariga aytgan vasiyatidir. N. mazkur V.nomani dastlab “S.I.” dostonida emas, balki “X.”ning birinchi dostoni “H.A.”ning “Iskandarning yetti iqlim mamolikin panjayi tasarrufig'a kiyurg'oni va xolislik bila olamdin rihlat markadin surg'oni...” bobida tasvirlagan:

*O'rtadi chun bo'yla zavoli ichin,
Bu so'z ila ayladi xoli ichin –*

*Kim, bu nafaskim boradurmen zalil,
Navbati shohiy manga ko'si rahil.*

*Qaysig'akim sharti hamiyat durur,
Mendin anga ushbu vasiyat durur.*

N. ijod qilgan V.larda ulug' shoirning ko'p yillik hayotiy xulosalari aks etgan. Ayni vaqtda V.ga badiiy adabiyotda adabiy janr deb qaralmoqdaki, bunday qarash N. ijod qilgan vasiyatlarga ham taalluqlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Сафди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолисун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т., 2006; Юридик атамалар қомусий лугати. – Т., 2003; Фаниева С. Ҳазрати Навоий васияти. – Т., 2011; Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1992; Ражабова Б. Навоий ижодида тарихий-ҳуқуқий атамалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2014. № 4.

B.R.

VASL (ar.) – ko‘rishish, orzu etgan kishisi b-n uchrashish, uning diydoriga to‘yish, shu uchrashuv b-n bog‘liq niyatlarining amalga oshuvi. V.ning ko‘pligi vusul. V., visol Sharq she‘riyatida ko‘pincha sevishganlarning, ya’ni oshiq va ma’shuqlarning uchrashuvi, bir-biri b-n qovushishini bildiradi. Abduljamil kotib “Tuhfat us-salotin” tazkirasida N.ning “X.M.” devoniga kirgan g‘azallarni 45 mavzuga bo‘lib, tasnif qilgan ekan, visol mavzusidagi she‘rlarni “visol iltimosida”, “visol shukrida” deb guruhlaydi. N.ning:

*O‘tgan kecha men erdim-u ul siymtan erdi,
Gulshan to‘rida maskanimiz bir chaman erdi...*

*Kimsa yori birla xushtur g‘am
deyishib mungrashib,
Yotsa gohi chirmashib, o‘ltursa gohi yondashib...*

*Ne xush bo‘lg‘ay ikkovlon mast
bo‘lsak vasl bog‘inda.
Qo‘lum bo‘lsa aning bo‘ynida-yu
og‘zim qulog‘inda...*

kabi matla‘lar b-n yozgan g‘azallari shu mavzudadir.

N. she‘riyatida V. mavzusining ko‘lami keng. “X.” dostonlaridan “H.A.”ning vafo haqidagi bobida N. yorining V.iga erishgan odamni dunyodagi eng baxtli odam deb biladi va bunday baxtiyor juftlik u-n shoir jonini sadqa qilishga tayyor:

*Har kishi bir yor iladur ko‘ngli shod,
Xayli maloikdin anga “inyakod”.*

*Vasli ila kimki erur bahramand,
Jonim aning boshig‘a bo‘lsun sipand.*

V. tasvirining eng yuksak badiiy tasviri “L.M.” dostonida namoyon bo‘lgan. Rasmiy ku-yovi – Ibn Salomdan ko‘ngli to‘lmagan, uni hech qachon sevmagan Layli hamda eng yaqinlarining iltimosiga ko‘ra Navfal qiziga uylanishga rozilik bergan Majnun Navfal qizining sevgilisi borli-

gini bilgach, go‘shangadan qochib ketadilar va biyobonda uchrashadilar. Ularning uchrashuvini N. bu epizod tasviriga bag‘ishlangan bobning nasriy sarlavhasida shunday ta‘riflaydi: “Falak zoli musha‘bidlig‘ining buqalamunlug‘i Majnunni Navfal qizi visolig‘a yetkurmasdin burun ayirg‘ondek, Laylini dog‘i Ibn Salom malolatidan salomat ayirib, hajr qaro tunida ikki nomurodni murodg‘a yetkurgoni va badansiz ruhni ruhsiz badang‘a kivurgoni va ruh bila badan vasli muyassar bo‘lg‘och, tig‘i firoq surgoni va ul suv bila bu visol o‘tin o‘churgoni”.

V. N. va boshqa shoirlarning she‘riyatida majoziy ma‘noda biron yaxshi maqsadga, yorug‘likka, muvaffaqiyatga erishish ma‘nosida ham kelgan. Tasavvuf adabiyotida ishq majoziy ma‘noni bildirganidek, V. ham Xudo b-n yuzlashish, uning diydoriga muyassar bo‘lish, u b-n birlashish g‘oyalari anglatadi. N.ning tasavvuf ruhidagi she‘rlarida ham ana shunday mazmunlar ifodalangan. N. “N.Sh.”dagi bir g‘azalida deydi:

*Sening xayoling ila xonaqohda hoy ila huy,
Sening visoling u-n dayr ichinda nola-yu voy.*

Quyidagi baytda ham N. foniylikka yuz o‘girmasdan turib, kishi o‘lgandan keyin erishadigan abadiy baxtga erisha olmaydi, – deyishi b-n, V.ni tasavvufiy ma‘noda qo‘llagan:

*Ey Navoiy, davlati boqiy tilarsen vaslidin,
Oni kasb etmas fano bo‘lmay ne imkon oqibat.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир ушшабооб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

Ab.H.

VASLIY – N.ga zamondosh shoirlardan biri. N. “M.N.” tazkirasining to‘rtinchi majlisida V. haqida ma‘lumot berar ekan, uning Xoja Kalon degan qozining o‘g‘li ekanini, otasini aqlli va bir so‘zli bo‘lgani u-n hirotliklar hurmat qilishini yo-

zadi. “M.N.”ning birinchi tarjimoni Faxriy Hirotiy V.ning asl ismi Abdurahmon ekanini, otasi vafotidan keyin uning o‘rniga o‘ltirganini xabar qiladi.

N. V.ning qobiliyatli yigit bo‘lganini ta’kidlaydi (“O‘zi xeyli salohiyatlik yigitdur”). Ulug‘ shoir uning odamiyligi, xushsuhbatligi, xushtab‘ligi haqida ham g‘oyat yaxshi fikrlar bildiradi. Uning shatranjning kabir va sag‘ir turlarini yaxshi o‘ynashi ham N. nazaridan chetda qolmagan. N. V.ning quyidagi baytini she‘rning yaxshi namunasi sifatida keltiradi:

*Maro dar dida nur az gardi rohi on sipoh omad,
Bihamdilloh, ki nuri chashmi
man az gardi roh omad.*

Tarj.: Mening ko‘zim u sipohning yo‘li chandidan ochildi; Xudoga shukurki, ko‘zim (sevgilimning) yo‘li to‘zonidan ko‘radigan bo‘ldi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

VASLIY SAMARQANDIY (taxallusi; asl ismi Mullo Sayidahmad (1869–1925, Samarqand) – zullisonayn adib. U Samarqand, Buxoro, Toshkent madrasalarida tahsil olgan, bir muddat Buxoroda mudarrislik ham qilgan. Yangi usuldagi ta’lim tarafdorlaridan bo‘lgani u-n mutaassiblar ta’qibiga uchrab, Samarqandga qaytadi hamda Shohizinda va Orifjonboy madrasalarida dars beradi.

V.S.ning adabiy merosi nihoyatda boy va rang-barang bo‘lib, to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarga ko‘ra, undan bizgacha 12 ming bayt hajmidagi she‘riy asarlar va 25 ta ilmiy maqola va risola yetib kelgan. Jumladan, “Armug‘oni do‘ston” devonidan (Samarqand, 1909) tojikcha (7000 bayt), “Tuhfat ul-ahbob” devonidan (Toshkent, 1913) o‘zbekcha (4000 bayt) she‘rlari joy olgan. Tasavvufiy mazmundagi “Nazm us-silsila” asari keyingi yillarda Toshkent va Tehronda chop etilgan. Shuningdek, “Naf’ ut-tolibin” (“O‘quvchilar

manfaati”), “Adab ud-din yoxud milliy she‘rlar”, “Ta’lim va bildirmoqning foydaluv o‘lmog‘i” asarlari, “Al-kalom ul-afxam fil manohib il-Imom si-A‘zam” (“Imomi A‘zam hayoti haqida qimmatli so‘zlar”) nomli tarjimasini mavjud. Umrining oxirida yozgan she‘rlarini to‘plab, “Devoni avoxiri umr” (“Umr oxiri devoni”) devonini tuzgan bo‘lsa-da, u hozirgacha topilmagan.

U ma’rifatparvar adib sifatida “Turkiston viloyatining gazetasi”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Sadoyi Turkiston” gazetalari, “Al-isloh” jurnali bilan hamkorlik qilgan.

N.ning boy va rang-barang adabiy merosi o‘zi ham sermahsul va serqirra iste’dod sohibi bo‘lgan V.S.ning ijodiy takomilida muhim o‘rin tutadi. U buyuk salafi g‘azallaridan ilhomlanib. ularga tatabbu‘lar qiladi, taxmislar bog‘laydi. Lekin u o‘z tatabbu‘larida vazn va radifni saqlab qolsa-da, qofiya tizimini o‘zgartiradi va shunga muvofiq mavzu ham yangicha o‘zanda davom etadi. M-n, N.ning:

*Ko‘ngul ko‘zlar yo‘lin tutmoqqa
hajringda shitob aylar,
Birin tutquncha birning sayli olamni xarob aylar,*

matla’si b-n boshlanadigan g‘azalidan ilhomlanib, “Tag‘oful ko‘rsatib ul lolarux bag‘rimni dog‘ aylar” misrasi b-n boshlanadigan ohorli g‘azal bitgan bo‘lsa, “Solib qon oncha dog‘ bu jis-mi figor ichra” va “Niholi qadding eldin jon olur nogzuk xirom ichra” misralari b-n boshlanadigan g‘azallari baxsh etgan ilhom natijasi o‘laroq:

*Qadingdek sarv-u mavzun yo‘q aslo bo‘ston ichra,
Aliftek qomatingni kilki qudrat chekti jon ichra, –*

matla’li betakror g‘azal yaratadi.

V.S. N.ning qator g‘azallariga taxmislar ham bog‘lagan. M-n, “Paydo” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmisida o‘z dard-u g‘amlarini, ko‘ngil kechinmalari, zamon muammolarini ulug‘ ustozlari fikrlari b-n omixta qilib yuboradi:

*Huvaydo bo'ldi jondin ohu
ko'nglumdin fig'on paydo,
Na tab'imda farah hozir, na dardimga amon paydo,*

*Vujudim toyirig'iga ne makon, ne oshiyon paydo,
Manga ne manzil-u ma'vo ayon,
ne xonumon paydo,*

*Ne jonimdin asar zohir,
ne ko'nglumdin nishon paydo.
Jahon ahli havaspaymo erur to'li amaldinkim,*

*Ne hojat go'shmolin aylasam zarbulmasaldinkim,
Ne deb aylay shikoyat, Vasliy, taqdiri azaldinkim,*

*Sanga jon shavqidin berdi Navoiy, yo'q ajaldinkim,
Ajal topquncha ermas ul zaifi notavon paydo.*

Ma'lum bo'ladiki, V.S. N.ning his-tuyg'ulariga ta'sir qilib, ilhom bag'ishlagan g'azallariga tatabbu'lar qilgan, qalbida aks sado bergan g'azallariga taxmislar bog'lagan.

*Ad.: Абдуллаев В. Танланган асарлар. 2
жилдлик, 1-жилд. – Т., 2002; Энциклопедияи
адабиёт ва санъат тоҷик. Жилд 1. – Душан-
бе, 1988; Мухиддинова Б. Васлий Самарқан-
дийнинг адабий ижтимоий фаолияти // “Ўз-
бек тили ва адабиёти”, 2012, 1-сон.*

E.O.

VATAD (ar. – qoziqcha) – 2 mutaharrik va 1 yoki 2 sokin harf (1 cho'ziq yoki o'ta cho'ziq va 1 qisqa hijo)dan tashkil topgan ritmik bo'lak, juzv. Hijolarning o'rniga ko'ra V.lar majmu' (birikkan) va mafruf (ajralgan)qa bo'linadi. N.ning “M.A.”da yozishicha, “Vatadi majmu' ul lafzedur: ikki burunqi harfi mutaharrik va bir so'ngqi harfi sokin, andoqkim *shajar* va *samar* va *Xo'tan* va *Adan*. Vatadi mafruf va ul lafzedur: burunqi va so'ngqi harfi mutaharrik va o'rtanchi harfi sokin, andoqkim, *xoma* va *noma* va *noqa* va *foqa*”.

V.lar sabab va fosilalar b-n birikib, ko'pincha asl va zihofli ruknlarni hosil qiladi.

*Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ.
10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

VAFOIY – Q.: Ahmad Hojibek.

VAFO (Vafoiy) (XVII asr oxiri – Xorazm – XVIII asr boshlari) – shoir. Tarjimayi holi haqida, deyarli, ma'lumotlar saqlanib qolgan. Munisning “Firdavs ul-iqbol” asarida ma'lumot berishicha, Anushaxonning o'g'li Arangxon zamonida yashagan. Bir muddat uning saroyida xizmat ham qilgan. Nodiri zamon va shirinkalom shoir edi. Bu haqda uning o'zi faxr b-n “Borgohi bazmi maydon nodir suxanvariman”, deb yozadi. Xon b-n hazil-mutoyiba qiladigan darajada yaqin bo'lgan. Badihago'ylikda tengi yo'q edi. Shoirning hozirjavobligi b-n bog'liq qator hikoyatlar xalq ichida tildan-tilga o'tib yuradi.

Lekin “Muxammasi Vafoiy”dan ma'lum bo'lishicha, bir tuhmat b-n xon va shoir munosabatlariga darz ketgan (“Bir cho'qli tuhmatidin bo'ldi nizo' aroda”). Arangxondan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Jo'jixon, Valixon kabi xonlar ham unga e'tibor qaratishmagan. Shundan so'ng Arabxon madrasasida yashagan. Dunyoga mayli bo'lmay, hujrasida bir parcha bo'yradan boshqa bisoti yo'q edi. U iste'dodli shoir bo'lishi barobarida mohir naqqosh va usta me'mor ham bo'lgan. Xiva shahridagi bir qancha go'zal binolar, jumladan, ko'rinishxona uning bevosita rahbarligi va ishtirokida qurilgan. Devoni hozirgacha topilgan emas. O'zR FA Sharqshunoslik institutidagi 7054 raqamli qo'lyozma bayozga bir qancha she'rlari kiritilgan.

N.ning “Sensizin, ey umr, bir soat mango jon bo'lmasun” misrasi b-n boshlanadigan g'azaliga bog'lagan taxmisi bizgacha yetib kelgan. U V.ning buyuk salafi “panjasiga panja” ura olgani, munosib jo'rovoqlik qilib, fikr-u tashbehlarini rivojlantira va to'ldira olganini ko'rsatadi. M-n:

*Din-u imonimni toroj etti oxir bir go'zal,
La'li Iso, xatti Xizr-u ko'zlari kofir masal,
Qismat etmishdur mango bu nav'qassomi azal,
Ishqida jonim uqubatlar bila ol, ey ajal,
To oning oshiqlik'i hech kimga oson bo'lmasun.*

Fuzuliydan ilhomlanib, uning ham qator gʻa-zallariga muxammas yozgan.

Ad.: Вафойӣ. Мухаммаслар // Асрлар нидоси. – Т., 1982; Мунис. “Фирдавс ул-иқбол”дан // Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. 2-жилд. – Т., 1945; Абдуллаев В. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2002; Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. – Т., 1983.

E.O.

VAQF (ar. – koʻpligi avqof) – diniy muassasalarga (masjid, madrasa, mozor, xonaqohlarga) qarashli mulk. Ularni qurdirgan shaxslar, shuningdek, boshqa kishilar Xudo yoʻliga, savob u-n oʻtkazib bergan (hadya qilgan) va odatda, yer, bogʻ, doʻkon, koriz singari daromad keltiruvchi koʻchmas mulk shaklida boʻlgan. Mulkning V. qilingani haqida maxsus hujjat (vaqfnoma) tuzilgan va qozilar tomonidan tasdiqlangan.

N. ham mol-mulkinging salmoqli qismini oʻzi qurdirgan “Ixlosiya” madrasasi va “Xalosiya” xonaqohiga vaqf qilgan. Uning “V.” asari shu munosabat b-n yozilgan.

N. davlat arbobi sifatida V. institutining ahamiyatini yaxshi tushungan. Shu sababli u oʻz faoliyatida vaqf mulklariga, ularning holatiga eʼtibor qaratgan. N. asarlarida uchraydigan qaydlar shundan dalolat beradi. “M.Q.”ning sadrlar haqidagi faslida N. V.larga qarash, obod qilish sadrlarning vazifasi ekanini taʼkidlaydi. “Masnaviy” (Sayyid Hasanga maktub)da Sulton Abusaid zamonida sadrning V. mulklarini oʻzlashtirgani fosh qilinadi. N.ning bu masalaga munosabati “M.”dagi bir maktubda yaqqol koʻrinadi. Unda mazkur yoʻnalishda nima ishlar qilinishi lozimligi aniq koʻrsatiladi: “Yana ulkim, sudurgʻa hukm boʻlsakim, viloyat avqofidin xabardor boʻlsalar, buzulgʻonni tuzatsalar, mutagʻalliba ilgida boʻlsa chiqarib, hosilin masrifigʻa yetkursalar. Bu ishlarkim sudurgʻa buyurulur, Xoja Falongʻa dagʻi hukm boʻlsakim, alar ishidin xabardor boʻlub alargʻa madadgorligʻda taqsir qilmasa”. Bu

oʻrinda muallifning “mutagʻalliba ilgida boʻlsa, chiqarib, hosilin masrifigʻa yetkursalar”, degan soʻzlari alohida diqqatga sazovordir. Ayrim mansabdorlar, boy kishilar turli yoʻllar b-n V. mulklarini egallab olishga intilganlar. N. bu oʻrinda ana shunday hollarda mulkni ularning tasarrufidan chiqarish va uning daromadlaridan foydalanish lozimligini taʼkidlamoqda. Bu bejiz emas, zero V. mulklaridan keladigan daromad talabalarning, mudarrislar, olimlar, diniy muassasalar xodimlarining ijtimoiy taʼminoti, ijtimoiy himoyasi u-n sarflanar edi. Ularning oyligi ham shu hisobdan berilgan, boshqacha qilib aytganda, jamiyatdagi bir qator ijtimoiy qatlamlarning turmushi, yaxshi yashashi V. mulklarining holatiga, undan kelayotgan daromadga bogʻliq edi. Binobarin, yuqoridagi soʻzlarda ulugʻ shoir va davlat arbobiga xos insonparvarlik yana bir bor oʻz tasdigʻini topganini koʻrishimiz mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009.

Q.E.

“VAQFIYA” – N. qalamiga mansub 2 qismdan iborat nasriy asar. 1481-y.da shoir oʻz mol-mulkinging bir qismini vaqf qilgani munosabati b-n yozilgan.

Maʼlumki, shu yili Hirot shahrida Injil arigʻi yoqasida N. tomonidan barpo etilayotgan masjid, madrasa va xonaqoh qurilishi nihoyasiga yetgan edi. Bu masjid va “Ixlosiya”, “Xalosiya” nomlari b-n atalgan madrasa va xonaqoh u-n N. katta daromad keltiruvchi yerlar, bogʻ va doʻkonlarni vaqf qilgan. Bunday hollarda, odatda vaqfnoma tuzilar va u qozilarning muhrlari b-n tasdiqlanar edi. Lekin N. “V.”si bunday vaqfnomalardan tubdan farq qiladi, yaʼni u faqat vaqf hujjatigina

emas. “V.”ning mahdudod, ya’ni vaqf qilingan mol-mulk sanab o‘tilgan qismi atigi bir necha sahifani egallaydi va asar umumiy hajmining o‘ndan birini tashkil etadi, xolos. Asarning asosiy qismi shoirning o‘z hayoti va faoliyati haqidagi o‘ylari, ta’bir joiz bo‘lsa o‘tgan umri sarhisobi (shu yili N. 40 yoshga to‘lgan edi), kelajakdagi orzu-maqсадlari bayonidan iborat. Bundan tashqari, muallifning davlat arbobi sifatidagi qarashlari, o‘z davrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotiga doir fikrlari ham mazkur qismdan o‘rin olgan. Shunday qilib, “V.” bir tomondan, mulkiy munosabatlarga doir hujjat, davrning iqtisodiy hayoti va munosabatlari haqida ma’lumot beruvchi manba; ikkinchi tomondan, tarixiy-avtobiografik va badiiy nasr xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan adabiy yodgorlik, so‘z san’atining, badiiy ijodning o‘ziga xos namunasi.

N. “V.”ni yaratar ekan, bir nechta maqsadlarni ko‘zda tutgan va ularni muvaffaqiyat b-n amalga oshirgan. Hayoti va faoliyati haqida yozar ekan, N. davlat arbobi sifatida o‘zi amal qilgan qoida va tamoyillarni bayon qiladi. Asarning bu o‘rinlari davlatchilik va ijtimoiy fikr nuqtayi nazaridan katta ahamiyat kasb etadi, xususan, muallif sanab o‘tgan quyidagi tamoyillar diqqatga sazovordir: a) o‘z hukmdoriga sodiqlik; b) o‘z shaxsiy manfaatini ko‘zlamaslik, har qanday holatda ham xalq va davlat manfaatini yuqori qo‘yish; v) hirs-u havas, nafs-u havolardan tiyilish; g) adolat o‘rnatish va zulmga qarshi kurash; d) odamlarning hojatini chiqarish, xalqqa beminnat xizmat qilish. Bunda, ayniqsa, adolat, zulmga qarshi kurash haqida so‘z ketganda N. kuchli pafos, dard-alam b-n qalam tebratadiki, bu hol mazkur o‘y-xayollar, fikr-mulohazalar muallifda hozirgina tug‘ilmagani, ular N.ni anchadan beri qiynab, qalbini yaralab kelganidan, shoir ularni izhor qilish ehtiyojini sezgani hamda bu niyatini “V.”da amalga oshirganidan dalolat beradi.

Asardagi muallifning orzu va rejalari haqidagi qism ham alohida ahamiyatga molik. Muallif his-tuyg‘ularining teran ifoda etilgani, o‘zgacha bir badiiyatga ega ekani b-n ajralib turuvchi ush-

bu qismda N. o‘zining hajga borish va yangi-yangi, go‘zal asarlar yaratishdan iborat ikki orzusini bayon qiladi. “V.”ning bu o‘rinlari bizga faqat N. ning rejalari, ijodiy niyatlari haqida ma’lumot beribgina qolmay, uning ruhiy dunyosining naqadar boy va go‘zal ekanini, shoirning sof va ezgu niyatlari va buyuk orzular b-n yashaganini ko‘rsatadi, uning oliyjanob va ulug‘vor siymosini yanada to‘laroq tassavvur etishimizga xizmat qiladi.

Asarda N. barpo ettirgan binolar (“Ixlosiya” madrasasi, “Xalosiya” xonaqohi, “Dor ul-huffoz” gumbazi, “Jome’ masjidi”) haqidagi ma’lumotlar ham keng o‘rin olgan. Mahdudod bo‘limida vaqf qilingan mulklar sanab o‘tilgan. Ularning bir qismini tim va timchalar, do‘konlar tashkil etsa, qolgan qismi ekinzor yer va bog‘lardan iborat. Shuningdek, ikki koriz va bir kent ham vaqf qilingan mulklar qatorida qayd etilgan, ularning joylashgan yeri, ekinzor va bog‘larning esa maydoni (jerib hisobida) ko‘rsatilgan. “Arbobi vazoiif” faslida mudarris va talabalarga belgilangan maoshlar aniq miqdorda ko‘rsatilgan: ikki mudarrisning har biriga yillik maosh bir ming ikki yuz oltin, shuningdek, natura hisobida 24 yuk g‘alla, 22 talabadan a‘lo o‘qigan oltitasiga har oyda 24 oltin, undan tashqari bir yilga besh yuk bug‘doy; o‘rta bahoga o‘qiganlarga oylik 16 oltin, bir yilda besh yuk bug‘doy; past bahoga o‘qiganlarga oylik 12 oltin va g‘alla uch yuk. Xuddi shu tarzda hofizlar, Shayx, imom, farrosh va xodimlarning maoshlari belgilab qo‘yilgan. “Ravotib” qismida Ramazon oyida, hayit kunlari pishirib, xaloyiqqa tarqatilishi lozim bo‘lgan taom va oziq-ovqatlar, “Sharoit” qismida madrasa ahli u-n sotib olinadigan kiyimlar, idish-tovoq va ro‘zg‘or asboblari, madrasa hududini tozalash va ta‘mirlashga oid qoidalar bayon etilgan. Mana shu qismlarini istisno qilganda (yuqorida aytilganidek, ular asar matnining atigi o‘ndan birini tashkil qiladi) asarning asosiy qismi N.ning boshqa bir qator asarlari singari badiiyat unsurlari b-n bezalgan, saj‘, turli san’atlardan foydalangan holda bitilgan.

“V.”da Husayn Boyqaroning shohlik siyosatiga oid ma’lumotlar ham bor. M-n, Husayn

Boyqaroning saltanat taxtini egallagach, dastlabki tadbirlar qatori o‘z qo‘l ostidagi turli tabaqa, har xil urug‘ va qabilalarga bo‘lgan munosabatni ancha xolis va to‘g‘ri belgilaganiga e‘tibor qaratadi. Bu tadbir N. davri u-n muhim masala edi. Zero, bu urug‘ va qabilalar orasidagi nizo va ixtiloflarni bartaraf etishda muhim ijobiy qadam edi.

“V.”da N. saroydagi faoliyati naqadar murakkab sharoitda kechganini quyidagi ruboiy orqali bayon etadi:

*Shah xizmatig‘a birovki bo‘lg‘ay moyil,
Ko‘r-u kar-u lang-u shol keraktur hosil.
Asrorining ifshosida gung aylasa til,
Bu mushkul erur, barchasidan bu mushkul.*

“V.” nasrning yorqin namunasidir. Unda me-muar xarakterdagi parchalar, badiiy lavhalar – she‘rlar ham bor. Aksar hollarda asosiy maqsad muallifning ruhiy kayfiyati, lirik tasvirlar, tashbeh, mubolag‘a, tafrit (litota) kabi badiiy san‘atlar vositasida beriladi. (M-n, N.ning Husayn Boyqarodan so‘ragan ikki iltimosi).

“V.”da N. adolat va ezgulik yo‘lida faol harakatda bo‘lgan mohir tashkilotchi va ilg‘or fikrli, insonparvar hamda ma‘rifatparvar arbob sifatida namoyon bo‘ladi. Uning ruhiy holatidagi o‘zgarishlar serqirra faoliyati b-n chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu faoliyat haqqoniy voqe‘lik va ijtimoiy sharoit hamda munosabatlar b-n aloqador holda kechgani aks etgan. V. XV asr madaniy va iqtisodiy hayoti tarixini va N. biografiasining ko‘p qirralarini o‘rganishda muhim hujjatdir.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. II том. – Т., 1977; Набиев Р.Н. XV асрда Мовароуннахрнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётидан. Улуг ўзбек шоири (тўплам). – Т., 1948; Зоҳидов В. Вақфия // Шарқ юлдузи, 1974; Эргашев Қ. “Вақфия”нинг услубий хусусиятларига доир.

S.G‘., Q.E.

VAHDAT (ar.) – birlik, yakka-yu yagonalik, tanholik ma‘nolarini anglatadi. Tavhid istilohi b-n ham qo‘llanadi. Allohning birligi, vahdoniyat. Shuning u-n ham Allohga “vahdati vujud” deyilgan, ya‘ni U borliqning birligidir. Haqni tanimoq, butun mavjudotning yaratuvchisi tanho ekanini bilmoq, yakka-yu yagonaligiga ishonmoq tavidir. Ishq otashida yongan oshiq “ikkilik”, ya‘ni “men” va “sen”ni tark etadi, insonda kasrat vahmi mavjud ekan, tom ma‘nosi ila Mavlosini taniy olmaydi. Chunki “men” va “sen” aqidasi b-n yashash – V.ni inkor etishdan boshqa narsa emas. Insonning jon va tani ishq o‘tida yonganda “ikkilik” o‘rtadan ko‘tariladi, shundagina tavid asroriga yetishish mumkin. N. tavidga erishgan solikning ko‘zi “Bir”ni ko‘rishi, qulog‘i “Bir”ni eshitishi, tili “Bir”ni so‘zlashi haqida shunday deydi:

*Bir bo‘l-u bir ko‘r-u bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.*

*Ikkilik bu yo‘lda ahvolliqdurur,
Sirri vahdatdin mu‘attalliq durur.*

Abjad hisobi bo‘yicha “alif” “bir”ni ifodalaydi, Allohning yakkayu-yagonaligini anglatadi. Yusuf (a.s.) go‘zalligi b-n nom taratgan payg‘ambar bo‘lib, tasavvufda u V. – birlik maqomining ramzidir. Uning Kan‘ondan Misrga kelib sulton bo‘lishida kasratdan V.ga yetishgan insoni komil timsolini ko‘rishgan. Yusuf (a.s.)ning zindondan qutulishi, qullikdan sultonlikka ko‘tarilishi kasratdan V.ga o‘tishi, deb qaralgan. Qullikdan sultonlikkacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tishi esa sayri sulukda vujudan ruhga tomon harakatni anglatadi.

Ad.: Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Т., 2005.

I.H., S.J.

VAHDAT MAYI (vahdat sharobi, mayi tavid) – Allohning yagonaligini his qilish ma‘rifatiga erishtiradigan ilohiy may. Haq ishq va jazbasi. Haq

zotida har qanday moddiy bog‘liqliklardan tamomila uzilish.

N. g‘azallarida ham V.M. bodayi vahdat istilohlariga ko‘p duch kelamiz. M-n, quyidagi baytida vahdat va kasratni o‘zaro qiyoslab, vahdat bu – haqiqat ahlining mayi, kasrat – esa ko‘ngilga yuzlanadigan g‘amdir deydi:

*Valek ahli haqiqatg‘a may erur vahdat,
G‘am ushbu kasrat erurkim,
qilur ko‘ngulga xutur.*

Ushbu baytda V.M. vujudingni fano qilma-guncha fano dayri ahlida yangidan baqo topmay-san, degan fikrni ilgari suradi:

*Topmag‘ung dayri fano ahlida yong boshtin baqo,
Qilmag‘uncha bodai vahdat vujudingni adam.*

Ma‘lum bo‘ladiki, N. V.M. orqali ilohiy ma‘rifatning eng oliy darajasini nazarda tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сугар. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ulu-dag‘ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Хожя Ахмад Яссавий. Девони ҳикмат (Наирга тайёрловчи Н. Ҳасан). – Т., 2004; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

VAHDATI VUJUD – vujudning birligi demak. Allohndan boshqa borliq yo‘qligini bilish shuuriga sohib bo‘lishdir. V.V. maslagiga ko‘ra, hamma narsa toq vujud bo‘lmish Allohning turli-tuman tajalliyari, zuhurlari, taxayyullari va ko‘rinishlaridan boshqa bir narsa emasdir. V.V. mohiyati zavq ila kashf etilib, yashash yo‘li b-n bilinadi, mushohada etiladi.

V.V. ta‘limotining asoschisi Muhyiddin ibn Arabiydir. “Fusus ul-hikam”, “Futuhoti makkiyya” nomli yirik asarlarida Arabiy o‘z ta‘limotining tub mohiyatini atroflicha yoritib bergan. N. Ibn Arabiy ilmiy-irfoniy merosini ustoz Abdurahmon Jomiy ko‘magida o‘qib o‘zlash-

tirganini “X.M.” kitobida qayd qilib o‘tgan. N. she‘riyatida V.V. tushunchalarining talqin qilinishida naqshbandiylik tariqatining b. yirik vakillari ham ta‘sir o‘tkazgan.

Ibn Arabiyning talqini bo‘yicha, “Haq toq borliqdir, faqat suratlarning ko‘pligi jihatidan olamdir. Olam, asil mutlaq borliqqa ko‘ra, keyin bino etilgan va Haqning tashqarisida – Uning so-yasidir...”

Bunday qarashga qarshi chiqqan vahdati shuhudchi Imom Rabboniyga ko‘ra esa, borliq yolg‘iz Allohning borlig‘idan iborat emas. Xoliq bor va u yaratgan maxluq (maxluqot) bor. Alloh qarshisida bu olamning ham haqiqiy borlig‘i bor. V.V.da ilgari surilgan olamning mavjudligi faqat xayoliy va mavhumdir. Hamma narsa yolg‘iz mutlaq borliqdan iborat erur. Tushuncha to‘la qabul qilinsa, nainki olam, ashyo, balki inson va irodaning inkorigacha borish mumkin. “Unda mezon va mukofot, mabda va maod, xayr va sharning ma‘nosi qolmaydi”.

N. faqri fano holiga qattiq suyangani u-n V.V. sir-asrori b-n teran qiziqqan va mutasavvif shoir sifatida uning ilhom manbalaridan biri ham shu ta‘limotdir.

*Ey Navoiy, solik ersang, Haq vujudin bil vujud,
Mosivallohni – adam. Vallohi a‘lam bissavob.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. TAT. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011;

I.H.

VAHIY (ar.) – lug‘aviy ma‘nosi: yumshoq so‘z, xabar; ilhom berish, boshqalardan berkitib, boshqa bir kishiga aytilgan maxfiy so‘z, ramz, ko‘rsatish va imolar orqali birovgga zudlik b-n qilingan ishora va h.k. Islom dinida V. deb, Alloh taoloning o‘z payg‘ambarlariga farishtalar orqali yuborgan buyruq yoki ko‘rsatmalariga aytiladi. Payg‘ambarlarga ilohiy V.ni, asosan, Jabroil (a.s.) olib kelgani u-n u V. farishtasi deyiladi. (Q.: *Jabroil (a.s.)*)

N.ning “T.A.H.” asari orqali ham bilamizki, payg‘ambarlarga V. orqali ko‘rsatmalar bo‘lgan

va ular ilohiy amrni doimo so‘zsiz bajarishgan: “...*Idris alayhissalom suryoniy payg‘ambardur. Otasi Yazid zamonida butparastliq shoy‘e bo‘ldi. Anga vahy keldikim, ul elni butparastliqdin man‘ qilg‘ay*”. “... *mazkur-bo‘lg‘on tarixda Muso alayhissalomg‘a vahyi keldikim, Horun alayhissalomg‘a ajal yetibdur*”. “*Nuh ibni Malik ibni Matushlax ibni Idris payg‘ambari mursaldur va Najiyulloh aning laqabidur. Ba‘zi qirq yoshtin so‘ngra, ba‘zi ellik yoshtin so‘ngra debdurlarki, anga vahiy nozil bo‘ldi*”.

Alloh taolo Payg‘ambarlariga bevosita va bilvosita V. yuborgan. Bilvosita V. farishtalar orqali, asosan, Jabroil (a.s.) vositasida amalga oshgan bo‘lsa, bevosita V. payg‘ambarlarning solih tushlari orqali namoyon bo‘lgan. Mas., hazrat Ibrohim (a.s.)ning o‘g‘li Ismoil (a.s.)ni qurbonlik qilish haqidagi tushi. Bu ham V.ga kiradi. N. ham “T.A.H.”da bu haqda aytib o‘tgan:” Va mursal (payg‘ambar) uldurkim, anga vahy Jabroil vositasi bila kelmish bo‘lg‘ay. Va g‘ayri mursal (payg‘ambar) ulkim, ilhom yo tush bila elga rahnamoyliq qilg‘ay”.

Solih tushlarni faqat payg‘ambarlar emas, mo‘minlar ham ko‘radi. Ammo ular ko‘rgan tushlar vahiy hisoblanmaydi. V.ning yana bir turi hech bir vositasiz uyg‘oqlikda ilohiy parda ortidan gapirilgan Allohga xos kalomdir. Bu hol Muso (a.s.) va hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) hayotlarida kuzatilgani sahih rivoyatlarda kelgan.

V. Muhammad (s.a.v.)ga farishta Jabroil (a.s.) orqali nozil bo‘lgani Qur‘oni Karimning bir qator oyatlarida ta‘kidlangan. Hazrat Payg‘ambarimizning ayollari Oysha (r.a.)ning rivoyat qilishlaricha, V. Muhammad (s.a.v.)ga turli tarzda tushgan. Jumladan, tush orqali, farishtaning o‘zi ko‘rinmay turib, Muhammad (s.a.v.) qalbilariga kerakli xabarni yetkazgan yoki farishta Jabroil (a.s.) odam qiyofasida yoki o‘zining asl qiyofasida V. yetkazgan va h.k. V.ni qabul qilish jarayoni ham turlicha kechgan. Bu haqda ishonchli hadislar vorid bo‘lgan.

“Vahiy munzal” deganda Qur‘oni Karim tushuniladi. Ayrim tafsir olimlari Qur‘oni Karim-

ning “Kahf” surasi 86-oyatdagi “Zulqarnayn”ga qilingan xitobni yoki “Nahl” surasi 68-oyatdagi asalariga qilingan vahiyini V. ma‘nosida emas, balki “ilhom”, “ogohlantirish”, “xabardor qilish”, “amr qilish” kabi ma‘nolarda qo‘llanganini ta‘kidlashgan. N. “vahiy osor” so‘zini “vahiydek”, “vahiydek muhim”, “vahiy yanglig‘ aziz” kabi ma‘nolarda qo‘llaydi. U “N.M.” asarida Xoja Ahrorning unga yozgan maktublarini tabarruk bilib yozadiki: “...bu haqir bila iltifotlari ko‘p bor uchun vahiy osor ruq‘alari bila musharraf qilib, ishlarga ma‘mur qilurlar erdi. Ul ruq‘alarni murraqqa‘ yasab, mujallad qilib, jadval va takallufot bila tabarruk yo‘sunila asrabmen. Umidim ulki, alarning barakotidin bu ishning zavqi va talabi nasib bo‘lg‘ay. Alarning yoshi to‘qsondin olti oy o‘ksuk erdi. Sakkiz yuz to‘qson to‘rtida dunyodin o‘ttilar”.

N. baytlaridan birida: “vahiy (ilhom) bo‘ldimi yoki yordan xabar yetdimiki, g‘amgin xotirim orom olib, g‘amim taskin topdi?” deydi.

*Vahiy nozil bo‘ldi yoxud yorning payg‘omidur,
Kim g‘amim taskini g‘amgin xotirim oromidur.*

Quyidagi baytda dayr piri – mayxona boshlig‘i, ya‘ni xonaqoh shayxining tong yorishgan paytdagi so‘zlari qudsiy(pok) ruhga o‘xshatilsa, quyosh chiqqan paytdagi nafasi esa o‘liklarni tiriltiruvchi vahiyga qiyoslanadi.

*Ruhi qudsiy erdi alfozi zuhur etkuncha fajr,
Vahiy “yuhiy” erdi anfosi tulu‘ etkuncha yuh.*

Yuqoridagi baytda murshiddan maqsad – Muhammad (s.a.v.), uning nafasidan esa Jabroil (a.s.) va o‘liklarni tiriltirishga ishora qiladigan oyat ham nazarda tutilgan.

Demak, matnlar qatida kelgan V.so‘zini aslicha idrok etsak, N.ning diniy-irfoniy qarashlaridan to‘g‘ri xulosa chiqaramiz.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011;

Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Абдулқодир Абдур Раҳим. Эътиқод дурдоналари. (Бадъул амолий шарҳи). – Т., 2016.

S.R.

“ВЕЛИКИЙ УЗБЕКСКИЙ ПОЭТ” – N. Tug‘ilgan kunining besh yuz yilligi nishonlanishi munosabati bilan rus tilida nashr etilgan to‘plam. Majmua N. zamonasidagi siyosiy-iqtisodiy, madaniy muhit hamda shoir dunyoqarashining asosiy nuqtalari haqida bahs yurituvchi oltita katta maqoladan tarkib topgan.

Y.G‘ulomovning “Navoiy davrini o‘rganishga doir” nomli Temuriylar davridagi Xuroson va Movarounnahrning siyosiy va iqtisodiy xarakteristikasiga bag‘ishlangan maqolada Temurning markazlashgan imperiyani yuzaga keltirish yo‘lidagi harbiy kurashlari va taktikasi (sarbadorlar hamda Oltin O‘rda xonlari bilan munosabati) haqida fikr yuritiladi. Bartoldning shu boradagi fikrlari tanqid qilinadi. Temuriy hukmdorlar davridagi siyosiy va iqtisodiy vaziyat (xususan, yerga egalikning xarakteri, soliqlar tizimi) ancha batafsil izohlanadi. Shuningdek, muallif Samarqand va Hirotning XV asrdagi ma‘muriy va madaniy hayotini ham maxsus ta‘kidlab o‘tadi. Lekin maqolada darveshlik va naqshbandiylikni bir xil hodisa sifatida baholab, mazkur mazhablar vakillarini madaniyatning asosiy dushmanlari sifatida xarakterlaydiki, bu fikr naqshbandiylik oqimiga nisbatan to‘g‘ri emas.

Y.G‘ulomov qalamiga mansub ikkinchi maqola “XV asr O‘rta Osiyo shaharlaridagi arxitektura ansambllari traditsiyalari masalasiga doir” deb ataladi. Avtor Maleho Samarqandiyning “Muzakkir ul-as‘hob” (1691–92) tazkirasida keltirgan ma‘lumot asosida (bu ma‘lumot birinchi marta Y.G‘ulomov tomonidan istifoda etilgan) Go‘ri Amir obidasi atrofidagi arxitektura ansamblining XV asrdagi mavjud an‘analar b-n aloqasi, Temur va uning nabirasi Muhammad Sultonning dafn etilishi tarixi haqida sharqshu-

noslik fanida bayon qilingan fikrlar chalkash ekanligini ko‘rsatib, masalalarga aniqlik kiritadi. Shu asosda Shahrisabzda N. tomonidan Hirotda barpo etilgan arxitektura ansambllarining xususiyatini ham izohlaydi.

R.N.Nabiyev qalamiga mansub “XV asrdagi Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy hayoti tarixidan (Xo‘ja Ahror haqida qaydlar)” nomli maqola Temuriy hukmdorlar (Ulug‘bek, Abu Said) davridagi iqtisodiy, madaniy hayot xarakteristikasi b-n boshlanib, asosiy e‘tibor Xo‘ja Ahrorning shu davrdagi siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy hayotidagi rolini ko‘rsatishga qaratilgan. Muallif Xoja Ahror bilan N.ning tarixdagi rolini qiyoslaydi va Xoja Ahror tarixda butunlay reaksiyon rol o‘ynagan, degan xulosaga keladi.

V.Y.Zohidov maqolasi “Navoiyning ba‘zi ijtimoiy siyosiy qarashlari” deb ataladi. Muallif “Navoiyning ijtimoiy-siyosiy masalalarga yondashuvida yo‘naltiruvchi nuqta nima” degan savolni qo‘yib, shunga javob berishga harakat qilgan. Bu tayanch nuqta-inson, aniqrog‘i, N.ning insonga munosabati. Maqolada N. Inson konsepsiyasining ba‘zi (insonning hayotdagi mavqeyi, inson va ijtimoiy muhit, inson tabaqalari – yaxshi va yomon, shaxs va omma munosabati va nihoyat, N.ning urushlarga munosabati) qirralari borasida fikr yuritilgan.

“Alisher Navoiyning g‘oyalar olami” (Oybek va A.Deych) ikki katta qismdan iborat. Birinchi qism (83-104) N. dunyoqarashining eng muhim qirralari – ideal muhabbat, ideal qahramonning va shoir shaxsi, ayollarga munosabat singari masalalar tahliliga bag‘ishlangan. “Хамса” как художественное целое” deb atalmish ikkinchi qismda so‘z “X.” dostonlari mohiyatini tashkil etgan asosiy g‘oyaviy-estetik konsepsiya haqida boradi.

Maqolada boy an‘analar zaminida ijod qilgan buyuk adibga xos novatorlik uning obrazlar tizimi va badiiy tasvir prinsiplari tahlili asosida ochib berilgan. Maqola shunday xulosalanadi: “Navoiy gumanizmi, shoirning barcha xalqlarga nisbatan yuksak ehtiromi, uning inson shaxsining erkinli-

gi va adolat haqidagi g'oyalari – ana shularning barchasi N. ijodiyotini o'z milliy va zamonasi madaniyati doirasida eng yuqori cho'qqiga ko'taradi. N.ni barcha zamonlar va xalqlarning buyuk milliy adiblari bilan bir qatorga qo'yish mumkin. N. – o'zbek xalqining jahonshumul shuhratga sazovor bo'lgan birinchi shoiri”.

M.Y.Massonning “XV asrdagi Hirotning tarixiy topografiyasiga doir” maqolasi A.M.Belenitskiyning 1946-y.da “Alisher Navoiy” to'plamida nashr etilgan Hirotning tarixiy topografiyasi haqidagi maqolasi munosabati b-n unga taqriz-javob tarzida yozilgan. Binobarin, mazkur maqola tahlil qilinib, uning yutuq va nuqsonlari batafsil ko'rsatilgan. Hirot tarixi va N. davri topografiyasi b-n aloqador bir qator masalalarga tarixiy manbalardagi ma'lumotlar asosida aniqlik kiritilgan. Shuningdek, muallif mazkur maqolaning dastlabki maxsus tadqiqot sifatidagi rolini obyektiv baholaydi.

Ad.: Фуломов Я. Хива шаҳрининг ёдгорликлари. – Т., 1941.

E.O., S.O., Sh.R.

VELYAMINOV–ZERNOV Vladimir Vladimirovich – (1830–1904) rus sharqshunosi, filolog, arxeolog, tangashunos, tarixchi olim. Aleksandr litseyida o'qiydi (1850), arab, fors tillarini o'zlashtiradi. Uning Sharq tillarini o'rganishida

amakisini N.V.Xanikovning ta'siri katta bo'lganini e'tirof etadi. Tashqi ishlar vazirligi Osiyo bo'limida ishlaydi. Uning qozoq, qirg'iz xalqi, xususan, Muhammad Alidan Xudoyorxon gacha bo'lgan Qo'qon xonligi haqidagi ko'plab ilmiy nashrlari e'lon qilingan. N. to'g'risida “Qosimov podsholari va shahzodalari haqida tadqiqotlar” (1866) kitobining uchinchi qismida ma'lumot beradi. Kitobdagi ma'lumotlar orasida ayrim so'zlar izohlab boriladi. Jumladan, *mo'ldur* (muldur) – so'zi izohlanganda N.ning “S.S.” dostonidan

olingan “*Tishlari la'l ichinda rishtayi dur, Yoki hayvon suyi aro mo'ldur*” misralari eski o'zbek yozuvida keltiriladi (310-312). Yana “L.M.”da bahor ta'rifida, “Sab'ai sayyor”da Dilorom ta'rifida ushbu so'z qo'llanganini baytning ruscha tarjimasi orqali ko'rsatib o'tadi. Rus tatarlarida bu so'z *mo'lduramak* – “*Ko'zindan yoshlari mo'ldurab og'ar – слёзы у него копаютъ из глаз*” tarzida qo'llanishini aytadi. Izohda chig'atoy tili lug'ati, I.Berezinning “Sankt-Peterburg kutubxonasidagi turk-tatar qo'lyozmalari tavsifi” (1847), M.Nikitskiyning N. haqidagi magistrlik dissertatsiyalari (1856) manba sifatida ko'rsatilgan. Har ikki dostonidan parchani N.ning mashhur beshligi – “X.” qo'lyozmasidan olganini aytadi. Olim qadimgi turkiy tilni yaxshi bilgan. “Abushqa” nomi b-n tanilgan N. lug'atini “al-Lug'at an-navoiyya va-l-istishhodot al-chig'otoiyya” (Chig'atoy-turk lug'ati, 1868) nomi b-n nashr qilgan. V.Z.V.V. kitobni nomlashda nashrga jalb qilingan bir qo'lyozma kotibi uni shu nom b-n ataganini asos qilib oladi. Lug'at muallifi N.ning 19 ta asaridan foydalangani, V.Z.V.V. esa 13 ta asaridan foydalanish imkoni borligi, 6 ta asari juda kam qo'llangani u-n ishni olib borishda qiyinchilik tug'dirmagani, 1860-y.gacha N. asarlarining atigi 2 tasi nashr etilib, qolganlari esa qo'lyozma holda bo'lgani aytiladi. Umuman, olimning o'zbek ilm-fani oldidagi xizmatlari katta, uning N. asarlari lug'atini nashrga tayyorlashi o'z davridagi katta vazifa edi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царяхъ и царевичахъ. Императорской Академии наук. СПб, 1864-1887. 1866. Т. III; Словарь джагатайско-турецкий (Абушка). Издал Вельяминов-Зернов В.В. – Санкт-Петербург, 1868.; Умаров Э.А., В.В.Вельяминов-Зернов – издатель словаря “Абушка” // Советская тюркология. – 1985.

O.T.

VISOL – Q.: Vasl.

“**VIQOR GAVHARI-YU...**” – N.ning “G‘.S” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Viqor gavhari-yu hilm ma‘dani bo‘lako‘r;
Desangki, qilg‘ay itoat sanga gado bila shoh.
Bu sheva tog‘da zohirdururki, davrondin
Qachonki tafriqa yetti, ulusqa bo‘ldi panoh.*

Haqiqiy san‘atkor – insonni insonlik sharafiga va martabasiga yuksaltiradigan takrorlanmas fazilat, eng nodir xislatlarning tolmas targ‘ibotchisi hamda muhofizi hisoblanadi. N.ning ijodiyoti alohida e‘tibor va ahamiyatga molikdir. Ushbu qit‘ada ikki fazilat – viqor va hilm ulug‘langan.

Viqor – vazminlik, ulug‘vorlik, salobat mazmunidagi viqor so‘zidan paydo bo‘lgan. Bu kalima yoshlikdagi g‘ayrat, harakatchanlik b-n keksalikdagi sokinlik, teranlikning o‘zaro birlashuvini aks ettirgan. Demak, viqorning bir qanoti yoshlikka tegishli bo‘lsa, ikkinchisi qarilikka daxldor.

Naql qilinishicha, bir keksa kishining ahvolini ko‘rib Ibrohim payg‘ambar, “Ey rabbim, bu nedur?” deb so‘rabdi. Allohdan “Viqordur”, degan javob kelibdi. Shunda hazrati Ibrohim (a.s.) “Allohim, mening viqorimni orttir”, deya iltijo qilgan ekan. Viqor – oriflik sifati. Shuning u-n ham she‘rda viqor gavharga, gavhar esa viqorga teng va muvofiq ko‘rilgan.

O‘z qadr – qimmatini anglash, g‘urur sohibi bo‘lish, tama‘, xushomad, tilyog‘lamalik singari chirkinliklardan tozalanish – bularning bariga viqor bir qalqon deyish mumkin. Chinakam viqor kekkayish, manmanlik, kibr-u havoga qullik kabi hirslarni so‘ldirib, so‘ndirib tashlaydi. Qit‘a:

Viqor gavhari-yu hilm ma‘dani bo‘lako‘r; –

degan bir da‘vat b-n boshlanishi bejiz emas. Chunki viqorning ziynati va jozibasi hilm, ya‘ni yumshoqlik, tamkin hamda xoksorlikda.

N.ning ta‘riflariga ko‘ra esa, “Hilm (muloyim tabiatlilik) inson vujudining xushmanzara meva-

lik bog‘idir va odamiylik olamining javohiriga boy tog‘idir... Hilm axloqli odamning qimmatbaho libosi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. U – yomon nafsni daydi shamol o‘chirishidan asraguvchi va ikkiyuzlama munofiqarning behuda harakatidan himoya qiluvchidir”.

“Hilm ma‘dani” bo‘lish – til va dil yumshoqligi, shafqat va mehribonlik odobini egalash oson ish emas. Hilm – so‘z va muomala madaniyati, bag‘rikenglik va dil pokligini talab etadi. Olimlar hilmni uch turga bo‘lishgan. Biri hilmi zolimon deyiladi. Zolimlar hilmi – ko‘ngildagi kin-u adovatlarni haydash demak. U kechirimli bo‘lmoq va afv etishni shart qilib qo‘yadi. Shunda odam yomonlik qilganga ham nekklik eta oladi va bundan huzur ham topadi.

Qadim Eron podshohi No‘shiravoni odil hilmga xiyonat hilmaslik u-n uchta xat yozibdiyu, quliga berib debdi: “Men achchig‘lansam, shu uch xatdagi gaplarni galma-gal o‘qib berursan”. Kunlardan birida unda qahr-g‘azab qo‘zg‘alibdi. Qul birinchi xatni ochib o‘qibdi. Unda: “Jahlingni quv, Tangri senga yaxshilik qilgay!” – degan so‘zlar bitilgan ekan. Ikkinchisida: “Rahm qil, rahm ko‘rgaysan”, uchinchisida: “Tangri qullarini Tangriga topshir, u rostlikka bo‘yin egdirgay”, – deyilgan ekan. Bu rivoyatdan ikkita xulosa chiqarish mumkin. Birinchisi, eng odil banda ham hilm u-n qayg‘urishi kerak. Ikkinchisi, hilm tufayligina beg‘araz izzat-hurmatga erishiladi. Va ana shunda shoh-u gado ishonchga muyassar bo‘lish mumkindir. N. o‘ylagan, orzu qilgan ma‘noda viqor va hilmni o‘zida mujassamlashtirgan shaxsni topish qiyin, albatta. Balki shu boisdan ham shoir qiyin va ziddiyatli vaziyatda xalqqa pushti panoh bo‘lishning daxlsiz namunasi tog‘da namoyondir, deydi:

*Bu sheva tog‘da zohirdururki, davrondin,
Qachonki tafriqa yetti ulusqa bo‘ldi panoh.*

Darhaqiqat, qaysi elat yoki millat tog‘ qadar viqorli, hayot zarbalariga qaddi bukilmaydigan shijoatli farzandlarni voyaga yetkazmas ekan,

hech qachon u mayda tushuncha va o‘tkinchi tashvishlar girdobidan chetlasholmaydi. Bu o‘rinda tog‘ timsoli keng fikrlashga chorlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

I.H.

VODIYI AYMAN – Q.: Ayman vodiysi.

VODIYI HAMIM – “S.S.” dostonida tasvirlangan vodi. Dostonda oltinchi iqlim yo‘lidan keltirilgan musofir hikoyasining qahramonlari Boxtar viloyatidan Hovar mamlakatiga qilgan safari chog‘ida ana shu vodiyan o‘tadilar. Bu bepoyon suvsiz dasht bo‘lib, unda doimo issiq shamol esib turar edi. Bu yerda jonivorlar mutlaqo yo‘q, tikan-u sho‘radan boshqa giyoh ham o‘smagan. Bu vodiyning qandayligini bilgan kishilar bu yo‘ldan yurmas edilar. Lekin Muqbil va Mudbir ushbu vodi haqida tasavvurlari yo‘qligi sababli bu yo‘lga kirib qoladilar:

*Ul ikov yo‘ldin bo‘lmasin ogoh,
Bo‘yla vodiya bo‘ldilar hamroh.*

Vodiyning dostonidagi tasviri chindan ham u yerning inson bolasi chiday olmaydigan ma‘vo ekanidan dalolat beradi. Hatto bu vodiyning suvi va tuprog‘i ham o‘zgacha. N. V.H.ning suvini naft (neft)ga, tuprog‘ini gugurtga qiyos qiladi:

*Tikan-u sho‘ra – sabza-yu bog‘i,
Naft-u go‘gird – suvi tuprog‘i.*

Bu yerning “V.H” deb atalishining sababi o‘ta issiqligi edi:

*Debon el “Vodiyi Hamim” otin,
Hirqati aylab oning isbotin.*

V.H.ni bosib o‘tishda hikoya qahramonlari ko‘p qiyinchiliklarga duch keladilar va bunda ularning har biri o‘zini har xil tutadi. Mudbir o‘zi-

ning besabrligini, irodasizligini namoyish etadi. U doimiy ravishda noliydi va hatto Tengriga ham e‘tiroz bildirib, “nahot bu yerda suv yaratish Unga qiyin bo‘lsa” deydi:

*Chun harorat sharora ko‘rguzdi,
Mudbiri xas sharoratin tuzdi.*

*Chun der erdi mast-u behushvor:
“Suv yaratmoq magar erur dushvor”.*

*Yo‘q edi mayl qilsa har so‘zga,
Tengriga e‘tirozdin o‘zga.*

U sherigiga ham ta‘na qiladi va “sen tufayli shu yomon ahvolga tushdim”, deya uni ayblaydi:

*Chunki ul poyadin tanazzul etib,
Ta‘n-u tashniyi hamrahig‘a yetib.*

*Kim: “Men notavoni xastag‘a kosh,
Sen kibi bo‘lmag‘ay edi yo‘ldosh!”*

*Seni ko‘rmak ne shum kun erdi
Ki, yomon muncha xosiyat berdi”.*

Ko‘rinadiki, V.H. bog‘liq epizod asarda o‘ziga xos badiiy funksiyani bajaradi. Bir tomondan u qahramonlar u-n sinov bo‘lsa, ikkinchi tomondan ularning xarakter xususiyatlarini ochib beradi. Mudbirdan farqli o‘laroq Muqbil qiyinchiliklardan nolimaydi, bu o‘rinda undagi ichki iymon-iroda namoyon bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабаи сайёр. TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

VOLA (taxallusi; asl ismi Eshonxo‘ja Mirinoyatulloxo‘ja o‘g‘li) (1770–1842, Ishtixon) – shoir. U tug‘ma basir bo‘lsa-da, zukkoligi, xotirasining kuchliligi, favqulodda qobiliyati b-n ajralib turgan. Yoqimli ovoz sohibi ham bo‘lgan. Otasi qozi bo‘lib, uning yordamida tahsil olgan.

Turkiy va forsiyda qalam tebratgan. Shavqiy, Nodim, Xiromiy kabi Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti namoyandalari b-n ijodiy muloqotda bo‘lgan. O‘zbek tilidagi ijodida N.ga, forsiy ijodida Hofizga ergashib, ularning ko‘plab g‘azallariga tatabbu‘ qilgan, muxammaslar bog‘lagan. O‘z zamondoshlari tomonidan “she‘rlari ravon va xalqqa manzur” deb ta‘riflangan, mumtoz g‘azalchilik an‘analarini a‘lo darajada egallagan V. zullisonayn shoir sifatida har ikki tildagi she‘rlaridan 2 ta devon tuzgani, bayozlar tartib bergani aytilsa-da, bizgacha turli bayozlar orqali 3 ming misradan ziyod she‘rlari yetib kelgan. Bu she‘rlar ishqi, ijtimoiy va pand-nasihat mavzusida yozilgan.

V. Buxoro amirligini larzaga solgan 1821–1826-yy.dagi qipchoqlar qo‘zg‘oloniga xayrixoh bo‘lgan. Amir tomonidan tazyiqqa uchragan. Qashshoqlik va muhtojlikda yashagan.

N.ning “Turra marg‘ulin ochib, ruxsori mahsiymoga soch”, “Na xam qoshlardururkim, hasrati qaddimni yo qilmish”, “Ishq ahli go‘ristonida qabrim chu zohir bo‘lg‘usi” misralari b-n boshlanadigan g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. M-n:

Na o‘tlug‘ oraz erkan,
shu‘lasi jismimg‘a jo qilmish,
Na hijron tig‘i erkan,
band-bandimdin judo qilmish,
Na kofir ko‘zlar erkan,
din-u iymondin judo qilmish,
Na xam qoshlardururkim,
hasrati qaddimni yo qilmish,
Na kipriklar o‘qikim, ro‘zgorimni qaro qilmish.

Muxammaslarida taxmis bog‘lanayotgan g‘azal vazni, qofiyasi, radifini saqlabgina qolmay, ularda mahorat b-n qo‘llangan badiiy san‘atlarni ham to‘ldirish va boyitishga harakat qilishi V. muxammasnavislikda katta tajriba to‘plab, yuksak malakaga ega bo‘lganidan dalolat beradi. Keltirilgan misol ham uning takror, tashbeh va mubolag‘a san‘atlarini qo‘llashda buyuk salafi b-n ijodiy bellashgani va muvaffaqiyatga erishganini ko‘rsatadi.

Adabiy ta‘sirni ikki shoir ijodidagi faqat shakliy o‘xshashliklardan emas, balki mazmun, uslub, tasvir usuli, ifoda tarzi, hatto ohangdan ham izlash kerak. Ayni jihatdan V.ning “Quyosh qorong‘ilik ichra pinhon bo‘lgani kabi go‘zal mahbuba ham yuzini qop-qora mushkin sochlari ichra yashirmish” mazmunidagi:

Yoshurmish orazin ul oy niqobi mushkfom ichra,
Nihon o‘lg‘an kibi ko‘zdin quyosh

ruxsori shom ichra,

misralari tasvir tarziga ko‘ra N.ning “Xuddi quyosh botib ketganidan keyin osmonga yulduzlar chiqib kelganiday yor yuzini yashirganida mening ko‘zimdan ham yoshlar sochiladi” mazmunidagi go‘zal va betakror:

Orazin yopqoch

ko‘zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz,

nihon bo‘lg‘och quyosh

baytini esga soladi.

Ad.: Вола. Фазаллар. Мухаммаслар // Асрлар нудоси. – Т., 1982; Абдуллаев В. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2002; Вола // ЎзМЭ, 2-жилд. – Т., 2001.

E.O.

VOLIN Semyon Lvovich (1909–1943, Germaniya) – sharqshunos olim. Peterburg universitetining Sharq fakultetida arab va turkologiya bo‘limlarini tugatgan. 1937–1941-yy.da Sharqshunoslik institutida ishlagan. “Turkman va Turkmaniston tarixiga oid materiallar”ning 1-jildini tayyorlashda faol ishtirok qilgan. V.S.L. bu nashru-n arab tilidagi manbalardan ko‘plab parchalarni tarjima qilib bergan. U Oltin O‘rda tarixi, Qadimgi Xorazm tarixi va Xorazm tili, Markaziy Osiyoda yashagan arablar tarixi va hayotiga taalluqli ilmiy ishlar muallifi. V.S.L. 1940-yy.da qatag‘on qilingan va hibsdan vafot etgan. Shu sababli V.S.L.

ning bir qator maqolalari uning vafotidan soʻng, oqlanganidan keyin eʼlon qilingan. V.S.L. Ulugʻ Vatan urushidan avval tayyorlana boshlagan va 1941-y.da oʻtkaziladigan N.ning 500 yilligiga bosilishi koʻzda tutilgan, lekin 1946-y.da nashr etilgan “Alisher Navoiy” toʻplami (q.) u-n maxsus Sankt-Peterburg fondlarida saqlanayotgan N. qoʻlyozmalarining tavsifiga bagʻishlangan maqola tayyorlaydi. V.S.L.ning bu maqolasi ham uning vafotidan soʻng nashr etildi. V.S.L. unda M.Y. Saltikov-Shedrin nomidagi Ommaviy kutubxona, Sankt-Peterburg davlat universiteti Sharq qoʻlyozmalari boʻlimida saqlanayotgan, ulardan koʻpchiligi XV–XVI asrlarda koʻchirilgan shoirning barcha asarlari qamrab olingan N.ning 124 qoʻlyozmasi tavsif etiladi. V V.S.L. har bir qoʻlyozma haqida soʻz yuritir ekan, Belen, Bloshe, Flyugel, Ryo, Semenov va boshqa kataloglaridagi maʼlumotlarni ham berib oʻtadi.

Ad.: Кононов Н. Тюркология в Ленинграде. – М., 1972.

S.Gʻ., Sh.R.

VOLIS – qadimgi yunon donishmandi Fales. Kichik Osiyoning Milet shahrida yashagan. Tugʻilgan va oʻlgan yillari aniq emas. Ayrim maʼlumotlarda uning eramizgacha boʻlgan 624–547-yy.da yashab, ijod qilgani aytilsa, boshqa bir maʼlumotda uning tugʻilgan yili eramizgacha boʻlgan 637, oʻlgan yili 558 deb qayd qilingan. Uchinchi taxminga koʻra Fales eramizgacha boʻlgan VII asrning oxiri – VI asrning birinchi yarmida yashagan. Fales yunon falsafa maktabining asoschisi hisoblanadi. Ushbu maktab tarixga Milet maktabi nomi b-n kirgan. Unga mansub olimlar faqat falsafa b-n cheklanmay, tabiiy fanlar b-n ham shugʻullanganlar, xususan, astronomiya, matematika, fizika, geografiya, shuningdek, kosmogoniyaga katta eʼtibor berilgan. Yevropa fanining yuzaga kelishi Milet maktabi bilan bogʻliq deb hisoblanadi.

N.ning “S.I.” dostonida Fales V. deb tilga olingan. N. Iskandar Kashmirga yurish qilganda Kashmir hukmdori Mallu afsungarlar va sehr-jo-

duni unga qarshi qoʻyadi. Iskandar esa oʻz hakimlariga murojaat qiladi. Ular huzurida besh yuzta hakim boʻlgani haqida yozadi va ulardan oʻntasining nomini keltiradi. Ular orasida V. ham bor:

*Qilinmun-u Volis-u Farfurnus,
Ki, Suqrot-u Hurmus kibi xokboʻs.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Асмус В.Ф. Античная философия. – Москва, 1998; Басни Эзона. – Москва, 1968.

A.A.

VORID (VORIDOT) – solikning ixtiyoriga bogʻliq boʻlmagan ravishda qalbda yuzaga keladigan maʼno, ilhom va fayz. V. lugʻatda “eshik qoquvchi”, “keluvchi” maʼnolarini anglatadi. Ibn Atoullloh Sakandariy hikmatlariga sharh yozgan Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari V. qalbni oldingi holidan qoʻzgʻatishi, rabboniy maʼrifatlarga sabab boʻlishi, gohida dahshatga solishi, hushidan ketkazishi ham mumkinligini taʼkidlab, shunday deydi: “Vorid, yaʼni ilohiy turtki taʼlimsiz, oʻqish, yozish, eshitish yoki boshqa vositalarsiz toʻgʻridan-toʻgʻri qalbga joylashib, taʼsir qiluvchi kuchga aylanadi. ...Oʻtgan davrda ham, hozir ham sayri sulukda boʻlib turganlardan anchalari aynan ushbu voridlar fitnasiga uchrab, aynib ketganlari va aynib ketayotganlari ming afsuslar b-n qayd etilayotgan haqiqatlardan biridir. Xuddi shu hollarni yashagan shayxlar hayotidan xabar beruvchi “N.M.”da Shayx Najmidin Kubro hayoti haqidagi eng taʼsirli oʻrinlar, solikning sayri sulukdagi turli hollarini koʻrsatuvchi voqealar tanlangan. Jumladan, “Bobo Farajni koʻrdumki, kirdi va dedi: Tunokun manzili “ilm ul-yaqin”din oʻttung. Bu kun yana ilm boshigʻa borursen. Men dars tarkin tuttim va riyozat va xilvatqa mashgʻul boʻldum. Ulumi laduniy va voridoti gʻaybiy koʻrina boshladi. Dedim: hayf boʻlgʻayki, ul favt boʻlgʻay! Oni bitir erdim. Boboni koʻrdumki, kirdi va dedi: shayton senga vasvasa beradur. Bu

so‘zlarni bitima! Davot va qalamni tashladim va ko‘ngul barchadin jam’ qilib, qulluq boshladim”, – deyiladi asarda. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, muridning tariqat hayotidagi eng tahlikali davri unga vorid, ilhom in’om etiladigan lahzalardir. Bu paytda solikni aldamchi hislar, o‘ziga bo‘lgan asossiz ishonch va kibr-u havo vasvasaga solishi mumkin. Bunday hollarda murid yo‘ldan adashadi yoxud eng yaxshi holat o‘sha bekatda turib qolib, maqomidan ko‘tarila olmaydi. Bu vaziyatda murshid chinakam yo‘l qorovuliga aylanadi va shariat islom doirasida to‘g‘ri qarorlarga kelib, muridga yangi-yangi vazifalar beradi. Murid ham qalbga inadigan har bir voriddan murshidini ogoh etadi. Go‘yoki bu hollarni murshidi bilan birga yashaydi. Tasavvuf ahliga ko‘ra, ma‘naviy yo‘lchilikda vorid muhim ahamiyatga ega. Shu bois “N.M.”da Abulhusayn Sirvoniyi Sag‘ir (q.s.)ning: “So‘filar avrod bilan emas, voridot bilandir” gapi keltiriladi. Shayx San‘on ta‘rifida ham uning qalbga vorid inishiga urg‘u beriladi:

*Shayx San‘on vosili dargoh edi,
Ko‘ngli g‘ayb asroridin ogoh edi.
...Voridoti arshdin payg‘omdek,
Voqeyoti vahiy ila ilhomdek.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. Бешинчи жуз. – Т., 2015.

I.H.

VOSIFIY ZAYNUDDIN MAHMUD IBN ABDULJAMIL (1485, Hirot – 1556, Toshkent) – fors-tojik shoiri, adibi va tarixchisi.

V.Z.M.A. 12-13 yoshlaridan badiiy ijodga kirishgan. Madrasada o‘qigan yillari V.Z.M.A. qasida va g‘azallar yozgan. U nazm va nasrning qator turlarini yaxshi egallagan, xususan, qasida, insho va muammo san‘atida katta mahoratga ega bo‘lgan. Shuningdek, V.Z.M.A. kotiblikda

ham nom chiqargan. Ular orasida Samarqandda ro‘y bergan qahatchilikka bag‘ishlangan qasidasi (1512) va anvoyi gullar nomini radif qilib yozgan lirik she‘rlari el og‘ziga tushadi. V.Z.M.A.ga haqiqiy shuhrat keltirgan asari “Badoye’ ul-vaqoye” bo‘lib, (1517–33-yy yozilgan) bo‘lib, undan muallifning esdaliklari va turli hikoyalari o‘rin olgan. S.Ayniy va N.Boldirevlar fikricha, V.Z.M.A. asarining tili xalq tiliga g‘oyat yaqin, xalqona iboralar ko‘plab istifoda etilgan. Asarda saroy xizmati tufayli hukmron doiralarga qaratilgan mubolag‘ali tasvir va madhiyalar ham mavjud. V.Z.M.A. asarida Hirot madaniy muhiti, taniqli namoyandalari, xususan, N. va uning adabiy davrasi haqidagi lavhalar g‘oyat maroqlidir.

“Badoye’ ul-vaqoye”da keltirilgan N. b-n bog‘liq hikoya va lavhalar N.Boldirevning “Alisher Navoiy” (1946, Leningrad) to‘plamiga kirgan “Navoiy zamondoshlari hikoyasida” nomli maqolada tahlil qilingan. Asarning 20 ta qo‘lyozma asosidagi ilmiy-tanqidiy matni N.Boldirev tomonidan tuzilgan, so‘zboshi, izoh va ko‘rsatkichlar b-n Sankt-Peterburg hamda Tehronda nashr etilgan.

N.Boldirev V.Z.M.A. haqida monografiya yaratdi va “Badoye’ ul-vaqoye”ning ilmiy-tanqidiy matni ham tadqiqoti” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi (1959). “Badoye’ ul-vaqoye” o‘zbek tiliga Naim Norqulov tomonidan qisqartirib tarjima qilinib, nashr etilgan (– T., 1979).

“Badoye’ ul-vaqoye”da N. b-n bog‘liq lavhalar anchagina ekani bejiz emas. Bu xalq orasida ulug‘ shoir shaxsiyati va faoliyatiga qiziqish kuchli bo‘lganidan dalolat beradi.

Ad.: Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Илмий-танқидий матн. М.-Л., 1951; С.Айний. Восифий. А.Болдирев. Зайниддин Маҳмуд Восифий. Таджик. писат. XVI в. – Сталинобод, 1957.

S.G‘.

VOFIR (ar. – mo‘l) – mafoilatun (2-va 5-hijolar cho‘ziq, qolganlari qisqa – V – V V –) as-

lining takroridan hosil bo‘ladigan bahr (mafoilatun mafoilatun mafoilatun – V – V V – / V – V V – / V – V V – / V – V V –). Qisqa unlilar ko‘p bo‘lgani u-n shunday nom berilgan. Bu bahr arab she‘riyatiga xos bo‘lib, turkiy va forsiy adabiyotda qo‘llanmagan. Lekin bahrning xususiyatlarini tushuntirish maqsadida N. “M.A.”da uning 2, Bobur esa “Muxtasar” asarida 21 vazniga to‘xtalganlar. “M.A.” N. vofiri musammani solim vazniga

*Firoq o‘tidin kuyar badanim,
tafidin erib oqar jigarim,
G‘am budururki, bog‘lanibon
yuzung sori tushmagay nazarim, –*

baytini misol qilib keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т., 2020.

E.O.

VOHIDOV Rahim (1942–2012, Buxoro) – adabiyotshunos olim, prof. V.R. 1970-y. B.N. Valixo‘jayev ilmiy rahbarligida “Amir Shayxim Suhayliy hayoti va adabiy merosi” mavzusida nomzodlik, 1988-y. “XV asrning II yarmi – XVI asrning boshlarida o‘zbek va fors-tojik adabiy aloqalari (qiyosiy-tipologik yo‘nalish)” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

V.R. – respublikamizdagi taniqli n.shunoslardan biri edi. Tadqiqot yo‘nalishi bevosita N. davri va uning zamondoshlari b-n bog‘liq bo‘lganidan u ulug‘ o‘zbek shoiri ijodi b-n ham butun umr shug‘ullanib keldi. Bu boradagi izlanishlarini N. va adabiy ta‘sir masalalaridan boshlagan olim dastlab “Muhaqqiqi buzurgi du adabiyot” va “Navoiy ijodi – ilhom manbai” risolalarini o‘quvchilar e‘tiboriga havola etdi. Keyin “M.N.” tarjimalarini chuqur tadqiq etdi (“Majolis un-nafois” tarjimonlari”, 1984). Oradan ko‘p o‘tmay u ulug‘ shoir haqida

maxsus risola yozdi (“Navoiy barhayot”, 1991). “Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” asarining tojikcha tarjimalari” risolasini e‘lon qildi.

Mustaqillik yillarida n.shunoslik uning asosiy tadqiqot sohasiga aylandi: u “Navoiyning ikki durdonasi” (1992), “Alisher Navoiyning ijod maktabi” (Buxoro, 1994), “Alisher Navoiy va ilohiyot” (Buxoro, 1994), “Navoiy qalbi-la sirlashgan inson” (1999), “Navoiyga oshufta ko‘ngil” (2005) singari risola va monografiyalarini yaratdi. Hamisha birlamchi manbalarga tayanish, ularni sinchiklab o‘rganib, teran tahlil qilish va har bir fikrini ishonchli dalillar b-n asoslash – V.R. tadqiqotlarining yetakchi xususiyati hisoblanadi.

V.R. N. ijodiga adabiy aloqalar, ijodiy ta‘sir va aks ta‘sir, an’anaviy ijodiy o‘zlashtirish va N. an’analarining davomiyligi, ilohiyotga munosabat va tarjimachilik, nihoyat n.shunoslik yo‘nalishlarida keng qamrovda ilmiy mushohada etishga harakat qilib, muhim natijalarga erisha olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Воҳидов Р. Навоий ижоди – илҳом манбаи. – Т., 1981; “Мажолис ун-нафоис” таржималари. – Т., 1984; Навоий барҳаёт. – Т., 1991; Навоийнинг икки дурдонаси. – Т., 1992; Алишер Навоийнинг ижод мактаби. – Бухоро, 1994; Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994; Навоий қалби-ла сирлашган инсон. – Т., 1999; Навоий меросига ошuftа кўнгил. – Т., 2005; Умрим дафтарида саҳифалар. Бухоро, 2012; Мирзаев – Т., Сафаров О., Ҳаққул И. Раҳим Воҳидов // ЎТА, 2002, №3.

I.H., E.O.

VOHIDOV Sulton (10.01.1937, Asht tuman – 29.11.1992, Xo‘jand) – adabiyotshunos, f.f.d-ri (1989), prof. (1990). Butun umr Tojikiston Davlat universitetining (Dushanbe) tojik adabiyoti tarixi kafedrasida ilmiy-pedagogik faoliyat b-n shug‘ullangan. 1966-y.da prof. Sh.Husaynzoda rahbarligida “Alisher Navoiyning “Xamsat-

ul-mutahayyirin” asari va uning XV asrda tojik va o‘zbek xalqlari o‘rtasidagi adabiy aloqalarni o‘rganishdagi o‘rni” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. V.S. o‘zbek va tojik xalqlari o‘rtasidagi mustahkam va chuqur ildiz otgan do‘stlik ramzi sifatida ikki buyuk zot N. va Abdurahmon Jomiyning samarali ijodiy hamkorligi, ustoz-shogird munosabatlarini o‘rganishga e‘tibor qaratdi. Izlanishlari natijasida ko‘plab tarixiy, adabiy va ilmiy manbalardan olingan ma‘lumotlar tadqiq qilishga erishdi. Albatta, N. ning “Xam.M.”i alohida maqomga ega. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, N. va Jomiy ilm-fan va madaniyat rivoji, yurt ravnaqi, xalqning farovonligi yo‘lida xizmat qilishgan. Ular nafaqat ijod va adabiyotda, balki siyosat va davlat boshqaruvida ham maslakdosh edilar.

V.S. 1974-y.da tadqiqot materiallarini yig‘ib, “XV asrda tojik va o‘zbek xalqlarining adabiy aloqalari” (N.ning “Xam.M.” asari asosida) Dushanbening “Irfon” nashriyoti orqali tojik tilida 130 betli monografiyasini nashrdan chiqarishga muvaffaq bo‘ldi. Bundan tashqari, V.S. N. va uning zamondoshlari haqida, “Ikki buyuk zotning do‘stligi” /Navoiy va Jomiy/ (1964), “Jomiy va Navoiy” (1966), “XV asrda tojik-o‘zbek adabiy aloqalari haqida” kabi turkum ilmiy maqolalari (1966), “Tojik va o‘zbek xalqlarining madaniy aloqalari haqida” (1966), “Navoiy va Amir Shohi” (1968), “Navoiy ishlarini xotirlash” (1991), “Makorim-ul-moh” yoxud Xondamirning Alisher Navoiy haqidagi ilk risolasi” (1991), “Navoiyning nafis yozishmalari” (1991) nomli ilmiy izlanishlari ham olimning N. ijodiga bo‘lgan cheksiz hurmatini namoyon etadi. Tojik Ensiklopediyasidagi (3-4-7-jildlar) “Navoiy”, “Foniy”, “Majolis un-nafois” maqolalari V.S. qalamiga mansub. Tadqiqotlari doirasida olim mashhur o‘zbek adabiyotshunoslari B.N.Valixo‘jayev, A.H.Hayitmetov, H.Homidov, S.G‘aniyeva b-n ilmiy hamkorlik qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жылдик, 5-жилд.

– Т., 2011; Алишер Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари XV асрдаги тожик ва ўзбек адабий алоқаларини ўрганишда муҳим манба сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т., 1966. – № 2, 30-34 бет); Фурўғи ҳусни маъний: Аз рўзгор ва осори проф. Воҳидов С. – Душанбе., 2007.

Bad.M., Sh.R.

VOHIDOV Erkin (1936, Farg‘ona – 2016, Toshkent) – shoir, dramaturg, tarjimon, jamoat arbobi. O‘zbekiston xalq shoiri (1987), O‘zbekiston Qahramoni (1999). ToshDU Filologiya fakultetini tugatgan (1960). V.E. bir

qator nashriyotlarda ishlagan. “Yoshlik” jurnali bosh muharriri (1982–83) vazifalarida faoliyat ko‘rsatgan.

“Tong nafasi” (1961), “Qo‘shiqlarim sizga” (1962), “Yurak va aql” (1963), “Mening yulduzim” (1964), “Yoshlik devoni” (1969), “Muhabbat” (1976), “Tirik sayyoralar” (1978), “Sharqiy qirg‘oq” (1982), “Kelajakka maktub” (1983), “Bedorlik” (1985), “Muhabbatnoma”, “Sadoqatnoma” (1986) kabi ko‘plab she‘riy to‘plamlari va saylanmalari nashr etilgan. “Orzu chashmasi”, “Nido” (1964), “Palatkada yozilgan doston” (1966), “Quyosh maskani” (1970), “Baxmal” (1974), “Ruhlar isyoni” (1979), “Toshkent sadosi” (1983) dostonlari, “Oltin devor” (1969), “Istanbul fojiasi” (1985) kabi dramalar muallifi. Adabiy merosi 8 jildda nashr etilgan (2000–2018).

N. siymosi V.E. ijodida alohida o‘rin tutadi. Tarjimayi hoida yozishicha, V.E.ning N. ijodi b-n o‘zi tarbiya topgan tog‘asi Karim Saxiboyev xonadonidagi adabiy gurunlardan boshlangan. Turli soha vakillari bo‘lgan adabiyot ixlosmandlari bunday suhbatlarda Hofiz, N., Fuzuliy, Bedil she‘rlarini o‘qib, tahlil qilganlar. Maktabda o‘qib yurgan davrida o‘quvchilar saroyidagi yosh adabiyotshunoslar to‘garagida Sharq mumtoz shoirlari qatorida N. she‘rlarini ham o‘qib beradi. Talaba-

ligida N. ijodi b-n jiddiy shug'ullanib, "Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni kompozitsiyasi" mavzusida diplom ishi yozgan. Unda dostonning qator nashrlarini qiyosiy o'rganib, ko'plab matniy xatolar va g'alizliklarni ham ko'rsatib bergan. Shu tariqa u mumtoz adabiyot ruhida tarbiya topgan. Bu haqda uning o'zi: "Men o'zim hazrat g'azallarini yoshlikdan o'qib qalbgga singdirganman va bu sohir so'zdan hammaning bahramand bo'lishini istayman", – deb e'tirof etadi.

V.E. uzoq yillar O'zbekiston televideniyesida "G'azal oqshomi" ko'rsatuvini olib borib, ko'plab mumtoz shoirlar qatori N. g'azallarining ma'no qirralarini xalqqa yetkazishga o'z hissasi qo'shdi. O'zi ham uning "Qaro ko'zum", "Junun vodiysida", "Aylagach", "Ko'yida yig'lar edim" kabi qator g'azallarini sharhlab berdi.

V.E. ijodini N. ta'sirisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Xususan, g'azallarida u buyuk salafi an'analarini mahorat b-n davom ettirdi, g'azallariga tatabbu' va muxammaslar yozdi. "Alisher Navoiy kemasi", "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa" nomli she'rlar yozdi, ko'plab she'rlarida esa N. nomini hurmat b-n tilga oladi. Jumladan, "O'zbekim" qasidasida ham betakror baytlar o'qiyamiz:

*Mir Alisher na'rasiga aks-sado berdi jahon,
She'riyat mulkida bo'ldi shoh-u sulton o'zbekim...
Menga Pushkin bir jahon-u menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor; ko'ksim osmon o'zbekim.*

N. haqida yozish V.E. u-n hamisha faxr-u iftixor tuyg'usi b-n omixta bo'lib ketadi. Chunki N. – o'zbekning faxr-u g'ururi timsoli. N. o'zbek adabiyotini jahon adabiyoti yuksakligiga ko'tardi. N. o'zbek adabiyotining jahon so'z san'atidagi maqomini tayin etdi. N. dunyodagi biror-bir daho san'atkordan kam emas, binobarin, rus Pushkini, ingliz Bayroni b-n maqtanganida o'zbek ham sira xijolat bo'lmay N.si b-n faxr etishi mumkin.

"Uchrashuv" she'rida nemislar Ikkinchi jahon urushida zabt etolmagan vatanimni bu xalq-

ning buyuk farzandi I.V.Gyote qalam b-n oldi deb lutf etadi hamda nemis va o'zbek xalqining ikki dahosini o'zaro qiyoslaydi, ikki zabardast so'z san'atkori asarlari qahramonlarining (Farhod va Faust, Majnun va Verter, Layli va Margarita) mushtarak qirralariga ishora qiladi.

V.E. bir qator maqolalari va suhbatlarida ham N. haqida fikr yuritadi, uning ijodiga baho beradi. Jumladan, "Javohirga bergisiz boylik" (1980) maqolasida ulug' shoir mahorati va ijodining umrboqiyliigi sirlari xususida mushohada yuritsa, "San'at va tafakkur" maqolasida (1978) N.ning 2 mashhur baytini shoirlik mahorati nuqtayi nazaridan tahlil qilib beradi. "Mangulikka teng lah-zalar" maqolasida (1991) ulug' shoir asarlarida ilgari surilgan umrboqiy g'oyalar ustida mushohada yuritadi.

V.E. N.ning "Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach", "To muhabbat dashti bepoyonida ovoraman", "Ko'zung, ne balo qaro bo'lubtur", "Har qachonkim kemaga ul oy safar raxtin solur" kabi badiiy barkamol va mashhur 4 g'azaliga muxammas bog'lagan. Ma'lumki, shoir o'zini ham bezovta qilib yurgan fikrlar har tomonlama teran va badiiy barkamol tarzda o'z ifodasini topgan, ko'nglini to'qlinlantirib yurgan tuyg'ular to'kib solingan g'azaldan ta'sirlanib va ilhomlanib, unga taxmis bog'laydi va shu bahona o'zining fikr-u tuyg'ularini unga omuxta qilib yuboradi – natijada ikki ko'ngil payvandidan iborat yaxlit muxammas dunyoga keladi. Farzand ota-ona muhabbatining hosilasi bo'lganidek, bunday muxammas ham ikki shoir ijodining birgalikdagi mahsuli hisoblanadi. V.E. ning N. g'azallariga bog'lagan muxammaslari ana shunday ijodiy hamkorlikning yorqin namunalari darajasiga ko'tarilgan. Chunki xalaf shoir tomonidan qo'shilgan misralar salaf shoir g'azalida ifodalangan badiiy voqelikni rivojlantiradi, to'ldiradi va boyitadi. Taxmis misralari g'azal baytlaridagi fikrlar u-n goh o'ziga xos ochqich bo'lib xizmat qilsa, goh ularning yangidan yangi qirralarini ochguvchi fikrlar shodasi, goh tashbehlar silsilasini boyituvchi badiiy topildiqlar halqasi bo'lib maydonga chiqadi.

N.ning "Oy yuzli sevgilim har qachonki safar azmini aylab, kemaga safar jihozlarini yuklasa,

mening oshiq ko'nglim ham to'lqinli daryo kabi mavj uradi" mazmunidagi matla' b-n boshlangan mashhur g'azaliga nihoyatda go'zal taxmis bog'laydi. Jumladan, g'azalning ilk baytidagi salafi ifodalagan holatni mana bunday o'ziga xos tasvirlar b-n boyitadi va ustoz shoir baytining o'ziga xos nazmiy izohi bo'lib xizmat qiladi:

Ayriliq oni yaqindur,
kema yo'l bongin cholur,
Vah, meni tashlab firoqqa,
yor yiroqqa yo'l olur,
Jon borib jono bilan,
sohilda bir jismim qolur,
Har qachonkim kemaga ul oy
safar raxtin solur,
Mavjlig' daryo kabi oshufta ko'nglim
qo'zg'olur.

Ma'lumki, g'azalning maqta'dan oldingi baytlarida pand-nasihati ruhida, ijtimoiy-falsafiy mazmundagi fikrlarni ifodalash taomilga kirgan. N. ham g'azalning ayni baytida "Bu dunyodan manfaat istab savdo dengiziga o'zingni otmaki, ko'ngilga boylik havosi tushsa, umr davlati qo'l-dan chiqib ketadi" degan hikmatli so'zga aylanib ketgan nihoyatda teran va yuksak hayotiy fikrni falsafiy mushohada o'laroq ilgari suradi. O'z navbatida, V.E. donishmand shoirning aql qulog'iga sirg'a, ko'ngil bo'yniga tumor qilib taqsa bo'ladigan bu hikmatli so'zini tinglash u-n yer-u ko'kni, butun mavjudotni bir lahza tin olishga chaqirar ekan, "Bu dunyoda kumush tanli yordan o'zga kumush tilama!" Ya'ni: "Muhabbat davlatidan bo'lak davlat istama!" degan o'ziga xos ohorli va chuqur ma'noli hikmatni o'rta tashlaydiki, bu aslida g'azal muallifi bayt mazmunini chaqishdan kelib chiqadigan falsafiy quyuq xulosadir:

Ey shamol, jim tur, samo jim, mavjudot,
bir lahza jim,
Tingla, olam, tingla, odam,
sen agar bo'lsang-da kim,
Buldur ustoz pandi: siymin
tandin o'zga so'rma siym,

Kirma savdo bahriga olamdan istab sudkim,
Siyim naqdi tushsa, lekin umr naqdi siyg'olur.

V.E. N. g'azallariga qator tatabbu'lar ham qilgan. Lekin bu tatabbu'lar ohorliligi va zamonaviyligi b-n ajralib turadi. Jumladan, u salafining mashhur "O'n sakiz yoshindadir" g'azaliga ergashib, hajviy bir g'azal bitadi:

O'n sakkiz ming olam oshubi
Padar boshindadir,
Ne ajab, chun o'g'li oning
O'n sakkiz yoshindadir.

G'azalda ota yoshligidan erkalab boshiga ko'targan farzandning 18 ga kirib – balog'at yoshiga yetib ham hanuz otasining yelkasidan tushmayotgani, o'z yo'lini topib ketolmayotganini fosh qilish ruhida yozilgan va farzand tarbiyasidagi og'riqli muammolaridan birini badiiy talqin qilgan.

V.E.ning "O'p" radifli g'azali N.ning ayni radifli g'azali ta'sirida yaratilgani – unga tatabbu' ekani yaqqol ko'zga tashlanadi. "Do'st bilan obod uying" g'azalida esa salafining "Do'st" radifli g'azali ta'sirini ko'ramiz. Yana N. ijodida "G'uncha" radifli g'azal, V.E.da esa "G'uncha" nomli g'azal mavjud. Bu g'azallarda ham obyekt g'uncha bo'lgani b-n talqin butunlay boshqa-boshqa.

V.E. N. ta'sirida yana qator bayt-u misralar ijod qilgan. Pok ko'ngil, pok ishq, pok ish, pok so'z, umuman, poklik N. asarlaridan qizil ip bo'lib o'tishi ma'lum. Jumladan, "M.Q."da o'qiy-miz: "Odamiyning yaxshirog'i uldurkim, porso va pok bo'lg'ay va Haq so'zin ayturda bevahm-u bok bo'lg'ay. O'zi pok-u ko'zi pokni inson desa bo'lur. Tili arig' va ko'ngli arig'ni musulmon desa bo'lur. Musulmon uldurki, musulmonlar aning til va ilgidin emin bo'lg'aylar va ko'zi ko'nglidin mutmain". Xalaf shoir qit'asidagi mana bu bayt ham ayni jihatdan buyuk salafi fikrlariga hamohang jaranglaydi:

Istasang toza ko'ngilga qo'nmasin zarra g'ubor;
Pok so'z-u pok ish va pok dil,
pok xayol bo'lmoq kerak.

V.E. ning ba'zi she'rlari mazmun emas, shakl, ruh emas, ohang jihatidan N.ga hamohangdir. M-n, V.E.ning:

*Seni yotlar tugul hatto –
Qilurman rashk o'zimdanda ham,
Uzoqroq termulib qolsam
Bo'lurman g'ash ko'zimdanda ham, –*

misralariga N.ning:

*Ne tahammul, gar yuziga tushsa
nomahram ko'zi,
O'z ko'zumni ayni g'ayratdin chu mahram
istamon, –*

baytining bevosita bo'lmasa ham, bilvosita ta'sirini ko'ramiz.

V.E. qator she'rlariga N. misralari yoki hikmatli so'zlarini epigraf qilib oladi. Jumladan, "Bizga so'z tegdi kecha" nomli g'azaliga "M.Q." pandnomasidagi "Vale barcha rost ham degulik emas" degan hikmatli so'zini, "Hijron yuki" g'azaliga esa N.ning: "Aylagin jondin judo etguncha jonondin judo" misrasi epigraf qilib olinadi.

Olim-u jurnalistlar b-n qilgan suhbatlarida ham N. ijodi xususida muhim fikrlar bildiradi. M-n, I.Haqqulning N. she'rlari sharh-u tahliliga bag'ishlangan "Zanjirband sher qoshida" kitobiga yozgan so'zboshisida "she'riyatimiz hali Navoiy sari yuksalishini orzu qilishimiz kerak"ligini ta'kidlar ekan: "Alisher Navoiyni anglash va his qilish o'zbek xalqining tarixini, madaniyatini, qalbi ehtiyojlarini, o'zligini anglash va his etish demakdir. Shunday ekan, Navoiyni, umuman, mumtoz adabiyotni bilish har bir o'zbek farzandi uchun ham qarz, ham farz", – deb yozadi. Sharq mumtoz so'z san'ati va tasavvuf falsafasi bilimdoni N.Komilov haqidagi maqolasida esa: "Navoiy barcha g'azal va dostonlarida majoziy ishqni vosita qilib, ilohiy ishqni kuylagan ekan!" – degan xulosani bayon etadi.

Umuman, V.E. N. ijodini bir n.shunosdan kam bilmas edi. Shuning u-n ham N. asarlari badiiyya-

ti va buyuk so'z san'atkor mahoratining sirlari haqida bir kitob yozish orzusini bayon etgan edi. Ijodi esa ulug' shoirning ilhom baxsh ta'siridan xoli emas. Bu haqda uning o'zi: "Navoiy ijodi meni she'riyatga olib kirgan. Ko'plar kabi u mening ham buyuk ustozim, piri komilimdir. Men hamisha bu yuksak ijod sehri oldida hayratga tushaman va unga intilib yashayman", – degan edi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Воҳидов Э. Тонг нафаси. – Т., 1961; Воҳидов Э. Шарқий қирғоқ. – Т., 1982; Воҳидов Э. Рухлар исёни. – Т., 1982; Воҳидов Э. Келажакка мактуб. – Т., 1983; Воҳидов Э. Мухаббатнома. 1-жылд. Садоқатнома. 2-жылд. – Т., 1986; Воҳидов Э. Шоиру шеъру шуур. – Т., 1987; Воҳидов Э. Изтироб. – Т., 1994; Воҳидов Э. Асарлар. 8 жылдик. – Т., 2000–2018; То қуёш сочгайки нур (Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондоилари таҳлилида). – Т., 2018; ЎЗМЭ. 2-жылд. – Т., 2001; Очилов Э. Эркин Воҳидов ижодида Алишер Навоий анъаналари // "Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари" (Э.Воҳидов ва Ў.Ҳошимовларнинг таваллудига бағишланган) мавзудаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – АндУ, 2021.

E.O.

VUJUD – arabcha so'z bo'lib, izohli lug'atlarda quyidagi ma'nolarda keladi: 1. Mavjudlik, borliq; 2. Gavda, jism. N. asarlarida ham, avvalo, V. mavjudlik, borlik ma'nolarini namoyon qilib, olam va odamga nisbatan barobar qo'llanadi. "M.Q."da dunyo va odamzodning V. yaratilishidan murod, Muhammad (s.a.v.) vujudi ekanligi aytiladi: "Va durudi noma'dud ul mahbubi oqibat mahmudg'akim, Haq taolo anga qurb va manzilat berdikim, olam va odam vujudidin maqsud aning vujudi erdi. Xujasta tiynati ruhi pokdin tohir va farxunda xilqati anosir tarkibidin pok erkani zohir". Shuningdek, vujud-badan jon ma'lum muddat saqlanuvchi

joy, qal'a ekanligi ko'p bor eslatiladi: "Har kim adam nihonxonasidin vujud anjumanig'a qadam urubtur va bu baqosiz oromgohda bir nafas o'lturubtur, yana qaytib asliy vatang'a azm etmak kerak va qaydin kelibdur yana ul yon ketmak kerak". Bunday fikr-qarashlar, ayniqsa, lirik merosida yanada teran ifodalanadi:

*Chun adam sahosidin keldim vujud ayvonig'a,
Buzg'ay erdi marg selobi ul ayvonimni kosh.*

Shu ma'noda V. fano, jon, ruh esa baqo ma'nosida o'zaro zidlanadi. V. istaklaridan voz kechish, ruhni kamol toptirish N. asarlarining yetakchi mavzularidandir. V. istaklari deganda, adabiyotda bashariy istaklar nazarda tutiladi. Undan qutulish oliy maqsad ekanligi uqtiriladi:

*Qil Navoiyni vujudi nangidin, yo Rab, xalos,
Chun vujudin barcha olam
ahlig'a nang aylading.*

Demak, ruh tahliyasida V.ning ham tarbiyasi juda muhim. Zero, ishqdan o'rtanish vujudga ham tegishlidir. N. buni badiiy tarzda shunday ifodalaydi:

*Vujudum o'rtading, ey ishq, emdi tarkim tut,
Xudoy uchunki, meni qayda ko'rdung, anda unut.*

N. V. tushunchasini "bud" so'zi b-n ham ifodalaydi:

*Anglag'il nobudini yuz qatla xushroq budidin,
Solikekim, faqr aro budi aning nobud emas.*

Tasavvuf lug'atlarida V. eng mukammal shakldagi vujud holi, Haqqa yetish ma'nosida keladi. Solik bashariy sifatlardan foniy bo'lgach, Haq vujudiga birlashur.

*Ey Navoiy, solik ersang, Haq vujudin bil vujud,
Mosivollohni – adam, Vallohu a'lam bissavob.*

"N.M." tazkirasida valiy zotlarning holi ham shunday bayon qilinadi: "Haqdin boshqaga vujudimda biror zarra, siynamda biror joy qolmadi". Va debdurki, qirq yildirki, nafsim bir ichgucha sovuq suv va achchiq dug' tilar".

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Улудағ С. Тасаввuf теримлари сўзлүгү. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т., 1983.

Z.R.

VUJUDI MUTLAQ – Mutlaq borliq, Alloh. Tassavvufiy istilohga ko'ra, faqat Allohning vujudi bor. Mavjud boshqa narsalarning mustaqil va o'z vujudlari yo'q. Vujud bitta va yagona bo'lib, u ham Allohning vujudidan iboratdir. N. asarlarida ham shunday qarashlar bor. Jumladan, "M."da shunday deyiladi: "Rahim ham sen, rahmon ham sen, azim ham sen, subhon ham sen. Subhonolloh, ne kibriyovu azamatdurkim, sendin o'zgaga vujud itloqi bo'hton va tuhmatdur. Zoting – qayyumi barhaq, vujudung boqiyi mutlaq. Sendin o'zga mavjud ko'runganlar namudi benamud, balki nobudu nomavjud, vujud va mavjudin sen maqsud. Taolo sha'nuka va amma ehsonuka va lo iloha g'ayruka. Yo vadud va Ma'budi vojib ul-vujud". N.ning mutasavvufiy fikr-mulohazalari "N.M."da valiylar tilidan ham beriladi. Tazkirada Shayx Avhaduddin Kirmoniyning quyidagi fikri keltiriladi: "Naqqoshning fitnasi o'z naqshida, o'rtada bir kishi yo'q, xotirjam bo'! Vujud haqiqati haqida o'zi gapirdi, o'zi eshitdi, shu sababdan o'zi ko'rsatdi, o'zi ko'rdi. Allohga qasamki, Allohdan boshqa haqiqat mavjud emasligiga ishonish lozim". N.ning Xoliq va xalq haqidagi nuqtayi nazari nasriy asarlarida hikmatlar tarzida kelsa, lirikasida hol ifodasi orqali beriladi:

*Tengdurur dahrg'a vujudu adam,
Balki ma'dum barcha mavjudi.*

Butun borliq abadiylikni inkor qilib, Haq vujudi boqiylikni isbot etmoqlikka tariqatda “nafyi isbot” deyiladi. Bu zikr paytida o'ziga xos so'z va harakatlar orqali amalga oshiriladi. N. g'azallaridan birida bu zikrning nafsni qalb darajasiga ko'tarishdagi ta'sirini shunday izohlagan edi:

*Kimki “illalloh” ila ko'ngliga istar payvand,
Nafyi “lo”sidurur, eldin kesilurga miqroz.*

Zikr ahliga ko'ra, “La ilaha” Haqdan boshqasini rad etib, “Illalloh” Haq taoloni isbot etadi. Uludog' “Tasavvuf terminlari lug'ati”da V.M.ni shunday izohlaydi: “Allohning vujudi yo'qlik ko'zgusida aks etishi bilan boshqa narsalar ham ko'rinish beradi. Lekin ular o'rtasidagi farq shakl va ko'rinishdadir. Aslida tajalliylar ham, tajalliy etgan ham Haqning borlig'idan iborat”. N.shunos Alibek Rustamov esa V.M.ni quyidagicha sharhlaydi: “... Bu tushuncha G'arb falsafasida “substantsiya” deb ataladi. Buning “qayyumi mutlaq” degan ma'nosi va lug'aviy ma'nosi “ega”, “murabbiy”, “yaratuvchi” bo'lgan so'zlar bilan ifodalangan ma'nolari bor: “Va ul mashg'ulluq “Ma xalaqalloh” fanosidur va “mo xalaqalloh” Xoliqining baqosidur. Nafy kalimasi bilakim, “lo iloha” bo'lg'ay, mosivollohni unutmog'dur va isbot kalimasi bilakim, “Illalloh” bo'lg'ay ko'ngulni ovutmog'dur va mashg'ul tutmog'dur”.

N.ning turli she'riy ifodadalarida ham, albat-ta, bu ma'nolarni ko'rishimiz mumkin. M-n:

*Istagan foniy vujudimdin asar,
Topqoy ul boqiy vujudinda xabar.*

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Tarixi anbiy va xukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Nasoyim

ul-muxabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Uludag' S. Tasavvuf terimlari so'zlu'gi. – Istanbul, 2005. Muxammad Fu'ayyid. Fu'ayyid ul-lug'om. Jild 1. – Dushanbe, 1987; Alisher Navoiy asarlarini tilingizning izohli lug'ati. 1-jild. – T., 1983.

Z.R.

VUZARO – N.ning “M.Q.” asarida zikr etilgan qirqta ijtimoiy guruhning biri. V. – vazir so'zining ko'plik shakli bo'lib, vazirlar ma'nosini anglatadi.

O'rta asr Sharq davlatlarida vazirlar, asosan, devon, moliya ishlari, iqtisodiy masalalar b-n shug'ullangan. Davlat xazinasini to'ldirish, soliqlar, podshohlik hisobidan turli ishlarga mablag' ajratish – bularning hammasi bevosita vazirlar faoliyat olib boradigan sohalar edi. Boshqacha qilib aytganda, mamlakatning obodligi, xalqning farovon yashashi ko'p jihatdan vazirlarga bog'liq bo'lgan. Pul, moddiy boyliklar b-n bog'liq sohalarda o'g'rilik, riyokorlikning ko'p bo'lishi barcha davrlar u-n xos, jumladan, vazirlar orasida ham, bir tomondan, xalqning, ikkinchi tomondan, davlatning mulkiga, xazinaga xiyonat qiladigan, odamlarni shilishga o'rgangan kishilar ko'p bo'lgan va bu hol jamiyatda ular haqida salbiy tasavvurlar hosil bo'lishiga, muayyan stereotiplarning shakllanishiga olib kelgan va “M.Q.”da ham ana shuning ta'sirini ko'rish mumkin. N. “M.Q.”ning beshinchi faslini mazkur ijtimoiy guruhga bag'ishlar ekan, ular haqida faqat salbiy fikrlarni bayon qiladi. N. ularni noinsof va zolimlar deb ataydi. Uning fikricha, vazirlar mamlakat xalqi yaratgan boylikni sovuruvchilardir: “Bu zolimlar – mulkni barbod berguvchilardur va mulk ahli yig'ushturg'onlarin biturguchilardir”, – deb yozadi u. Zolim vazirlarni fosh etar ekan muallif ilonlar, chayonlar singari tashbehlarni qo'llaydi. N.ning mazkur fasl so'ngidagi so'zlari alohida diqqatga sazovordir. U zolim vazirlarning munosib jazo topishlariga umid qiladi va buni quyidagi tarzda ifodalaydi: “Necha bu nish mazlumlarga sanchilg'ay, umid ulki boshlari ajal toshi bila

yanchilg‘ay”. Ulug‘ shoir va mutafakkirning vazirlar haqida bunday yozishi, albatta, bejiz emas, zero u bu kishilarning xalqqa qilgan zulmini ham o‘g‘rilik va qing‘irliklarini ham o‘z ko‘zi b-n ko‘rgan va guvoh bo‘lgan hamda qo‘lidan kelgancha ularga qarshilik qilishga, adolatsizlikka yo‘l qo‘ymaslikka intilgan. Uning Majididdin, Nizomulmulk singari vazirlar b-n kelisha olmaganing asl sabablaridan biri ham shu edi. N. o‘z asarlarida boshqa zolim vazirlarni ham tilga olgan. M-n, “M.N.”da Sone‘iy haqida shunday yozadi: “Vazir erdi. Zulm va badnafslig‘i jihati-din podshoh siyosatig‘a giriftor bo‘ldi va maqtul bo‘ldi”. O‘sha yerning o‘zida Xoja Musayyab haqida quyidagi so‘zlarni o‘qishimiz mumkin: “Ul dag‘i vazorat behudlig‘idin musulmonlarg‘a ajab zulmlar qilurg‘a bel bog‘lab erdikim, qazo devonidin bevosita siyosatqa mustavjib bo‘lub va el aning sharridin halos bo‘ldilar”. Shu b-n birga N. asarlarida odil, insofli hamda diyonatli, donishmand vazirlar haqida ham qaydlar bor. Shuningdek, “F.Sh.” dostonida sadoqatli, tadbirkor, yurtni g‘amini yeydigan vazir Mulkoro obrazi yaratilgan. Bu obraz talqinida N.ning vazir qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi qarashlari o‘z aksini topgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

XAVARNAQ (ar. – f.) – Bahrom u-n qurilgan afsonaviy qasr. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, X. yer yuzida tengi yo'q muhtasham qasrlari b-n shuhrat topgan shahar bo'lgan. N. "X."da tasvirlagan.

"S.S." syujetiga ko'ra Bahrom Go'r u-n uning otabegi Shoh Nu'mon o'g'li Munzir buyrug'i b-n Sinmor nomli me'mor tomonidan Yamanda qurilgan afsonaviy qasrning nomi:

*Ham Ajamdin qilib, Arabda maqom,
Ham Arabdin etib, Ajamg'a xiom.*

*Ishratidin Yamang'a ravnaq o'lub,
Qasri ayshi aning Xavarnaq o'lub.*

*Bo'yla qasrni yasari zamon me'mor,
Charx me'mori kelib Sinmor.*

Ad.: Алишер Навоӣ. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоӣ асарлари лугати. – Т., 1972.

B.R.

XADICHABEGIM – Sulton Husayn Boyqaroning xotini. Shohg'arib va Muzaffar Mirzolarning onasi. Shohning sevikli xotini bo'lganligi u-n unga katta hurmat va e'tibor ko'rsatilgan. N. asarlarida uni "Xadichayi zamon", "Bilqisi davron", "Mahdi ulyo" deb ulug'lagan. X. oldin Sulton Abusaidning g'unchachisi bo'lgan va undan bir qiz ko'rgan. Husayn Boyqaro uni o'z nikohiga olgandan keyin Boburning so'zlari b-n aytganda, "g'unchalilik martabasidin

begimlik martabasiga taraqqiy qildi". Husayn Boyqaro hukmdorligining dastlabki yillarida X. davlat ishlariga uncha ko'p aralashmagan. Uning hokimiyatga intilishi, eriga ta'sir ko'rsatishga urinishi 90-yy.dan keyin yaqqol ko'zga tashlanadiki, bu o'g'illarining voyaga yetishi hamda valiahdlik masalalari b-n bog'liq edi. X. o'g'li Muzaffar mirzoni barcha shahzodalardan yuqori bir maqomda turishini, uning taxt vorisi bo'lishini istagan va shu maqsad yo'lida turli fitnalar uyushtirib, Husayn Boyqaro davlatida o'zaro nizolar va ziddiyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Mo'min mirzoning o'ldirilishidek katta fojining (1497) asosiy aybdorlardan biri ham X. edi. Husayn Boyqaro vafotidan so'ng uning o'zi ham ayanchli fojialarni boshidan o'tkazgan. Shayboniyxon tomonidan hibsga olinib, qiynoqqa solingan. Bu azoblardan qutulib, Astrobodga borganda esa o'g'li Muzaffar mirzodan judo bo'lgan (1507).

X. nomi N. asarlarida tilga olingan. Shoirning unga bag'ishlangan ayrim g'azallari ham mavjud. Undan tashqari "S.S." dostonining X bobi to'laligicha X. madhidan iborat:

*Qaysi Bilqis, Sorayi Uzmo,
Qaysi Sora, Xadichayi Kubro...*

Lekin bulardan qat'iy nazar N. va Xadichabegim o'rtasidagi munosabatlar murakkab bo'lgan. Xususan, 1490-yy.dan boshlab ularning maqsad va intilishlari bir-biriga butunlay muvofiq emas edi. X. va uning ittifoqchisi Nizomulmuluk Husayn Boyqaro va uning o'g'illari orasiga nifoq solishga urinar edilar, chunki shahzodalar, xususan, to'ng'ich o'g'il Badiuz-

zamon otasi b-n yuz koʻrmas boʻlsa, shohning butun mehr-muhabbati X.ning oʻgʻliga qaratilar, uning taxt vorisi boʻlish imkoniyati ortar edi. N. esa, aksincha, shoh va oʻgʻillari oʻrtasidagi nizoga barham berish, oʻzaro urushlarga yoʻl qoʻymaslik, mamlakatda tinchlikni saqlashni asosiy vazifa deb bilgan va shu maqsadda oʻzining barcha imkoniyatlarini ishga solgan. Shaxsan oʻzi Balxga, Badiuzzamon huzuriga borib, uni otasi b-n yarashishga koʻndirgan. Lekin buni istamagan doiralari Husayn Boyqaroga taʼsir oʻtkazib, oxirgi lahzalarda ishni buzishga muvaffaq boʻlgan va sulh tuzilmagan. Shunga qaramay, N. va u boshliq uzoqni koʻruvchi davlat arboblari oʻz saʼy-harakatlarini toʻxtatmaganliklari, qolaversa, oʻzaro nizolarning mudhish oqibatlarini hamмага, shu jumladan, shoh va uning oʻgʻillariga ham ayon boʻlib qolganligi tufayli yarash bitimi tuzilib, qarama-qarshilikka chek qoʻyildi. Nizolar va fojialar kimlar tufayli yuz berganligi endi koʻpchilikka maʼlum edi va vaziyat kimnidir jazolashni talab qilar edi. Natijada, Nizomulmulk va uning oʻgʻillari, ayrim tarafdorlari qatl etildilar (1498). Lekin Sultonning suyukli rafiqasi u-n esa goʻyo bu ishlarning unga mutlaqo daxli yoʻqdek edi. Bobur Mirzo “Boburnoma”da X.B. haqida: “Oʻzini oqila tutar edi, vale beaql va purgoʻy xotin edi, rofiziya (shia mazhabining bir oqimi) ham ekandur”, – deb yozadi. X. Husayn Boyqaro vafot etguniga qadar davlatda oʻz taʼsiri va eʼtiborini saqlab qoldi. Sulton vafot etgandan soʻng (1506) u oʻgʻli Muzaffar mirzoni Badiuzzamon b-n shiriklikda podshoh deb eʼlon qilishga muvaffaq boʻldi. Biroq Shayboniyxon istilosi uning barcha saʼy-harakatlarini chippakka chiqardi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Т.АТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

XAYOLIY BUXORIY (t.y.n. – Buxoro – 1446/1447) – shoir. N. “M.N.”da tilga olgan. Xoja Ismat Buxoriyning shogirdi. Faqat shoirlikda unga shogird boʻlibgina qolmay, tariqatda ham muridi edi. Bisotiy Samarqandiy, Shayx Ozariy Tusiy, Kotibiy Tursheziy, Shohiy Sabzavoriy, Tolib Jojarmiy, Qosim Anvor, Yahyo Sebak, Abdurahmon Jomiylarning zamondoshi boʻlib, sheʼrlarida ular b-n hamohanglik koʻzga tashlanadi. Darveshlik tariqini tutib, faqirona kun kechirgan.

Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, isteʼdodli va xushtaʼb kishi boʻlib, darveshona, ravon va pokiza sheʼrlari bor va uning devoni Movarounnahr, Turkiston va Badaxshonda katta shuhrat tutgan. Abdurahmon Jomiy ham uning sheʼrlari nozik taxayyuldan xoli emasligini taʼkidlab, ijodidan namuna sifatida 2 baytini keltiradi.

Kamol Xoʻjandiyga ergashib gʻazallar yozgan. Asosan oshiqona gʻazallar ijod qilgan boʻlsa ham, ularda ijtimoiy mazmun va zamonadan shikoyat ohanglari koʻzga tashlanadi. Sheʼrlari qasida, gʻazal, musammat, qitʼa va ruboiy kabi janrlardagi namunalardan iborat boʻlib, devoni Movarounnahr, Badaxshon, Turkistonda mashhur edi. Bir muddat Hirotda ham yashagani u-n Xayoliy Hiraviy ham deyiladi.

X.B. devoni 1974-y.da Tabrizda nashr etilgan boʻlib, 2 ming baytdan ziyod sheʼrni oʻz ichiga oladi. 3 qasida, 1 musammat, 355 gʻazal, 3 qitʼa, 8 ruboiy va 6 farddan iborat. X.B. nashrida 1 qasida va 12 gʻazal ortiq.

N. “M.N.”da uning ijodidan namuna sifatida bir gʻazalining 2 baytini keltiradi. M-n:

*Ey tiyri gʻamatro dili ushshoq nishona,
Xalqi ba tu mashgʻul, tu gʻoyib zi miyona.*

Tarj.: Oshiqlar dili gʻaming oʻqiga nishona boʻlib, barcha sen b-n mashgʻul-u sening oʻzing oʻrtada yoʻqsan.

Oʻzi xushxulq va xushtabiat yigit boʻlib, qabri Buxorodadir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Мавлоно Хаёлий Бухорий. Девон. – Хўжанд, 2015; Бухорийлар бўстони. – Т., 1998; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Душанбе, 2014. Раҳматов Б. Муқаддима // Мавлоно Хаёлий Бухорий. Девон. – Душанбе, 2015.

E.O.

“XAZOYIN UL-MAONIY” (“Ma’nolar xazinasi”) – N.ning 1491–1498-yy.da tuzilgan 4 devondan iborat mashhur lirik kulliyoti. Ma’lumki, Amir Xusrav Dehlaviy sermahsul hayoti davomida yaratgan ulkan she’riy merosini umr fasllariga moslab 5 devon tartib berish b-n Sharq adabiyotida ayni yo’nalishda devon tuzish an’anasini boshlab bergan edi. N. maslahatiga ko’ra, Abdurahmon Jomiy bu an’anani davom ettirib, she’rlaridan 3 devon tuzadi. O’z navbatida, ustozining: *“Sening dog’i nazming turkcha alfozda chun mutaaddid bo’lubtur, sen dog’i har birisini bir ism birla mumtoz qil va har qaysini bir laqab bila jilvasoz etkil”*, – degan tavsiyasiga binoan N. ham umr fasllariga moslab 4 devon tuzadi. Buning u-n barcha she’rlarini to’plab, tahrir qiladi, har bir harfga yangidan hamd-u na’t yozib qo’shadi, yetishmagan harflar u-n yangi g’azallar ijod qiladi va Husayn Boyqaro nazaridan o’tkazib, ularni 4 devonga teng taqsimlaydi.

Ma’lumki, “X.M.”ga qadar ham N.ning muxlislari tomonidan tuzilgan va shartli ravishda “Ilk devon” (1465) va “Oqquyunli muxlislar devoni” (1472) deb atalgan devonlari va o’zi tomonidan tartib berilgan “B.B.” (“Badiiylik ibtidosi”, 1470–76) va “N.N.” (“Behad nodirliklar”, 1476–82) devonlari bo’lgan. “X.M.” ana shu devonlarga kirgan va ulardan keyin yozilgan she’rlari asosida tuzilgan. Chunki shoirning o’zi “X.M.” debochasida ta’kidlaganidek, bu devonlar tuzilganidan keyin o’tgan oz fursatda ko’p she’r yozgan va ularni tartibga solish xayolida yurgan. *“Xotirga kelur erdikim, agar bu avroqqa rabtu tar-*

tib berilmasa, bir havodis tundbodi eskach, har safhasin bir yon sovurg’ay va agar bu gulbarglarni zeb-u oyin bila bir guldasta bog’lanmasa, bir navoyib nasimi yetkach, har varaqin bir yon uchurg’ay”. Shu orada Husayn Boyqarodan barcha she’rlarini to’plab, bir to’plam tuzish haqida hukm bo’ladi va bu ishda har qancha yordam kerak bo’lsa, tayyorligini izhor qiladi. “Ey qadimiy bandayi xos-u ey boyri xodimi zaviy ul-ixtisos, burung’i ikki devonkim, bizning hukm-u xitobimiz bila murattab qilding va kulliyot-u juzviyotin bizning mashvarat-u ta’lim-u istisvobimiz bila tuzattingkim, birining ishqomiz abyotidin bu eski dayrning rafi’ toqida ushshoqning sho’r-u g’avg’osidur va yana birining shavqangiz g’azaliyotidin bu qadimiy mani’ gunbad ravoqida muhabbat ahlining ho’yu alolosi. Andin so’ngra yig’ilg’an ash’orningu nazm rishtasig’a tortilg’an durri shahvorning adadi burung’i devonlardin ortqan chog’lig’durur va bu latofatsifot xo’b-lar va malohatsimot mahubblar bila yana ikki devon tartib bersa bo’lurdek ma’lum bo’ladur. Netgungdurkim, bu ishdin dilbandroq bo’lg’ay-u ne qilg’ungdurkim, bu shug’ldin sudmandroq bo’lg’ay. Emdi avlo budurkim, bu g’arib ishga ko’ngul kelturgaysen, balki hukm bu erurkim, bu ajib amrg’a xoma surgaysen-u tafakkur xilvatgohida xayol sho’x-u ra’nolari bila bazm tuzgaysen va to falak gardish qilur, bashar jinsining xayolig’a kelmagan a’jubani elga ko’rguzgaysen”.

Muttasil xastalig-u quvvatsizlig-u nochorlik dastidan umidsiz bir ahvolda go’yoki zulmat ichida qolgan bu xoksorga ayni farmon tufayli obi hayot yetishgandek bo’ldi, deb lutf etadi bu haqda shoirning o’zi. Shundan keyin u shiddat b-n she’rlarini to’plash, saralash, tahrir qilish, yangilarini yozishga kirishib ketadi va 50–60 yoki 100 taga yetganida Husayn Boyqaroga yetkazib, uning nazaridan o’tkazib turadi.

Devonlar Husayn Boyqaro amriga ko’ra tuzilgani va har bir she’r shoh nazaridan o’tib, uning maslahati va tavsiyalari asosida ko’rib chiqilgani va joylashtirilgani jihatidan N. devonlari Sul-tonning mislsiz ta’bidek benazir-u har bir shohbayti

uning qutlug‘ zotidek jahongir bo‘lishini umid qiladi, bu ma‘no gavharlari shohning ta‘bi dar-yosidan-u zehni konidan hosil bo‘lgani va so‘z-u iboralar xazinasi o‘sha ma‘nolar gavharidan to‘lgani u-n “X.M.” deb ataganini ta‘kidlaydi.

*Bu bahrki, ganji lomakoniyy dedilar,
Har qatrasin obi zindagoniy dedilar.
Shah maxzani tab‘idin nishoni dedilar –
Kim, ani “Xazoyin ul-maoniy” dedilar.*

To‘rt devondan iborat bo‘lganligidan u “Chor devon” (“To‘rt devon”) nomi b-n mashhur bo‘lgan. Sharq she‘riyatidagi 16 ta janrda yozilgan she‘rlarni o‘z ichiga olgan bu majmuaning ilk devoni “G.S.” (“Yoshlik g‘aroyibotlari”) deb atalib, 650 g‘azal, 3 muxammas, 1 mustazod, 1 tarje‘band, 1 masnaviy, 50 qit‘a va 133 ruboiydan tashkil topgan. “N.Sh.” (“Yigitlik nodirliklari”) deb atalgan ikkinchi devon 650 g‘azal, 3 muxammas, 1 mustazod, 1 musaddas, 1 tarji‘band, 1 tarkibband, 50 qit‘a, 52 muammodan iborat. Uchinchi devon “Badoye‘ ul-vasat” (“O‘rta yoshlik go‘zalliklari”)da 650 g‘azal, 2 muxammas, 2 musaddas, 1 mustazod, 1 tarje‘band, 1 qasida, 60 qit‘a, 10 lug‘z (chiston), 13 tuyuq mavjud. To‘rtinchi devon bo‘lgan “F.K.” (“Keksalik foydalar”)da esa 650 g‘azal, 2 muxammas, 1 mustazod, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarje‘band, 1 soqiynoma, 50 qit‘a va 86 fardni o‘zida jamlagan. Ma‘lum bo‘ladiki, “X.M.”da jami 2600 g‘azal, 4 mustazod, 10 muxammas, 5 musaddas, 4 tarje‘band, 1 masnaviy (ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga maktub), 210 qit‘a, 133 ruboiy, 1 tarkibband, 52 muammo, 10 lug‘z (chiston), 13 tuyuq, 1 qasida, 1 musamman, 1 soqiynoma, 86 fard yoki jami 3132 she‘r mavjud bo‘lib, 44900 misradan iborat.

“M.L.”da shoirning o‘zi bu to‘rt devon ta‘rifida shunday ma‘lumot beradi:

“Ul jumladin, biri “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidurkim, kichik yoshda taqirrimdin guzorish va tahririmdin nigorish topibdurkim, maoniy g‘urabosidin g‘arib alfoz libosig‘a kiyurupmen va xalq ko‘nglin g‘aribiston ahli o‘ti bila kuydurupmen.

Yana “Navodir ush-shabob” devonidurki, yigitlik avoilda bayonim kilkidin namoyish devonig‘a va oroyish bo‘stonig‘a kiribdurkim, ul navodir tamoshosidin yigitlik mulkida g‘avg‘o solibmen va mulk yigitlari ko‘nglidin orom va qarorni olibmen.

Yana “Badoye‘ ul-vasat” devonidurkim, umr avositida xayolim xomasi aning zebig‘a naqshbandlig‘ va ziynatig‘a sehrpayvandlig‘ qilibdurkim, ul bade‘lar vositasidin shaydo ko‘ngullar eshigin ishq toshi bila qoqibmen va ul uyga fitna va ofat o‘tin yoqibmen.

Yana “Favoyid ul-kibar” devonidurkim, hayot avoxirida taxayyulum xomasi ani rashki nigorxonayi Chin va g‘ayrati xuldibarin qilibdurkim, anda ulug‘larga foidalar zulolin yetkurupmen va havaslari shu‘lasiga nasoyih zulolidin suv urubmen.

Bu to‘rt devon ovozasin chun rub‘i maskunga yetkurupmen, “Xamsa” panjasiga panja urupmen”.

Aslida N.da keksalik chog‘larida barcha she‘rlarini to‘plab, xronologik tartibda 4 devon tuzish niyati bo‘lgan. Lekin “X.M.”ga muharrirlik qilgan Husayn Boyqaro uning bu g‘oyasini ma‘qullamagan ko‘rinadi. Chunki devonlarda she‘rlar aralash keladi, ya‘ni yoshlik va yigitlik davri devonlariga o‘rta yoshlik va qarilikda yozilgan she‘rlar ham kiritilgan. Shuning u-n devonlar nomini shartli ma‘noda tushunish kerak. Bu haqda shoirning o‘zi Husayn Boyqaroga yo‘llagan maktubida “burung‘i ikki devon ash‘ori bila so‘ngra aytilg‘onlari bila qo‘shub, tartib bila to‘rt ayrildi, dag‘i to‘rt ot qilildi”, deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 1-жилд. – Т., 2000; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Очилов Э. Алишер Навоий. – Т., 2013; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий луғат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.

E.O.

XAYROBOD – Astrobod viloyatidagi qishloq. N.ning mulki bo‘lgan. N. mamlakatning boshqa joylarida bo‘lgani singari X.da ham bunyodkorlik, obodonchilik ishlarini amalga oshirgan. Ana shunday ishlardan biri X. to‘g‘onining qurilishi edi. Natijada ushbu mavzedagi ekinzorlar va bog‘-rog‘larning suv b-n ta‘minlanishi yaxshilangan. X. obod bir kentga aylangan. “Makorim ul-axloq”da ushbu qishloq b-n bog‘liq bir voqea hikoya qilinadi. Ma‘lumki, Badiuzzamon mirzo ham Astrobodda hokimlik qilgan. O‘sha vaqtlarda u viloyatni aylanib yurib, X.ga kelgan. Mirzo bu yerni yoqtirib qoladi va unda qishloqni sotib olish fikri tug‘iladi. U o‘zining atrofidagi kishilarga murojaat qilib, “Biron kishi o‘rtada turib bizga bu qishloqni sotib olib bersa edi”, – deydi. Yig‘inda N. ning xizmatchilaridan bo‘lgan G‘iyosiddin Muhammad Dehdor hozir edi. U bu so‘zni eshitib, shunday arz qildi: “Valine‘matim va maxdumimg‘a mening yaqinlik va noibligim shu qadarki, ul hazratning mol-u ashyosini istagancha tasarruf qilishim mumkin. Endilikda ul kishi taraflaridan bu qishloqni shahzodaga tortiq qildim”. Sulton Badiuzzamon Mirzo xursand bo‘lib, hazil tariqasida mazkur xojaga tizza urib qo‘ydi.

Bu xabar oliy tabiatli N.ning qulog‘iga yetgach, Xoja G‘iyosuddindan mamnun bo‘lib, bu qilgan yaxshi xizmati u-n u kishiga maxsus sarupo va bir ot puli deb 1000 kepakiyni Astrobodga yubordi.

Manbalarda N.ning X.da ko‘prik qurdirgani ham qayd etilgan.

Ad.: Navoiy zamondoshlari хотирасида. – T., 1985; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – T., 1967.

B.R.

XAYRULLAYEV Muzaffar Muxiddinovich – (17.11.1931, Qo‘qon) – 2004) akad, “Forobiyning dunyoqarashi va uning falsafa tarixida tutgan ahamiyati” mavzusida (PhD) (1966) ilmiy darajasini olgan. Sharq falsafasi tarixi yuzasidan “Abu Nasr al-Forobiy” (Toshkent: Fan, 1982),

“Abu Abdulloh al-Xorazmiy” X asr (Toshket: Fan, 1988), “O‘rta Osiyoda ilk Uyg‘onish davri madaniyati” (Toshkent: Fan, 1994) kabi kitoblar muallifi. Akad. M.Xayrullayev rahbarligida sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti so‘fizm b-n bog‘liq ilk marta tadqiqotlar to‘plamini ham yaratgan.

M. Xayrullayev Sharq falsafasini o‘rganish jarayonida Imom Buxoriy, Al-Forobiy, Al-Xorazmiy, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek faoliyati b-n bog‘liq tadqiqotlari qatorida N. ijodiga va asarlariga ham murojaat qilgan hamda u Mirzo Ulug‘bek va N.ni temuriylar Uyg‘onish davrining “madaniy ko‘tarinkilik cho‘qqilari” deb yuksak baholagan.

Olim yana N. qurdirgan ijtimoiy xarakterdagi binolar va uning ijtimoiy fikrlari yuzasidan kuza-tishlar olib borgan. Sulton Husayn Boyqaro va N. o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarga ham xolis fikr bildirgan.

Ad.: Хайруллаев М. Ўрта Осиёда ilk Уйғониш даври маданияти. – T., 1994.

B.R.

XALIL IBNAHMAD (Taxallusi; to‘liq ismi: Abu Abdurahmon al-Xalil ibn Ahmad ibn Amr ibn Taymir) (718/19–791/92, Basra) – mashhur arab olimi, aruz ilmi asoschisi. Al-Basriy taxallusi b-n ham mashhur bo‘lgan. Basra filologiya maktabi namoyandasi. Asarlari shogirdlari Sibavayh, Almaiy va boshqalar tufayli saqlanib qolgan. Eng muhim asarlaridan biri ilk arab grammatikasini tizimlashtirgan lug‘ati hisoblanadi. U bosh harflar talaffuziga asoslanib tuzilgan. Ayn (a –) harfi b-n boshlangani u-n lug‘at “Kitob al-ayn” nomini olgan. Bizgacha uning muxtasar shakli Abubakr Zubaydiy tahririda yetib kelgan.

X.A.gacha arab tili va adabiyotida hech kim aruz bo‘yicha tadqiqot olib bormagan. U islomgacha va islomdan keyin yashab ijod etgan arab shoirlari she‘rlarini 15 bahrga ajratib, bu bahrlarni 5 doiraga kiritgan. She‘r vaznini o‘lchash uchun 8 asliy ruknni kashf etgan. She‘r unsurla-

ri sifatida rukn, illat, zihof va boshqa istilohlarni qoʻllaganki, ular hozirgacha aruz ilmida faol qoʻllanadi. Keyin Hasan ibn Axfash mutadorik bahrini qoʻshib, ularning sonini 16 taga yetkazgan. Qarib, jadid va mushokil bahrlarini Ajam ahli ijod etib, ilova qilganlar. Shunday qilib, aruzdagi bahrlar soni 19 taga yetgan.

Koʻplab Sharq xalqlari sheʼriyati vaznlari aruz asosida shakllangan va rivojlangan. Baʼzi zamonaviy aruzshunoslar X.A. yunon va sanskrit tillarini ham bilgan va aruz tizimini kashf etishda bu tillardagi sheʼr tuzilishlaridan foydalangan, degan qarashni ilgari suradilar. Arab yozuvidagi harakat belgilarini ham X.A. ixtiro etganligi aytiladi.

U yaratgan aruz nazariyasi keyinchalik bir qator olimlar tomonidan rivojlantirilgan va takomillashtirilgan. Ular orasida Shams Roziy, Nasir Tusiy, Abdurahmon Jomiy singari adiblar bor. N. ham bu ishga oʻz hissasini qoʻshgan va oʻzining “M.A.” asarini yaratgan. Mazkur risolada N. X.A. nomini hurmat b-n tilga oladi va uni “bu fanning (*aruzning.*) vozeʼyi” (asoschisi, yaratuvchisi), deb ataydi. Fanning nomi xususida soʻz ketganda N. bu borada bir necha xil fikrlar borligini aytadi va ulardan faqat bittasini, yaʼni X.A. ning fikrini toʻliq bayon qiladi: “Va ul budurkim, Xalil ibni Ahmad rahmatullohki, bu fanning vozeʼidur, chun arab ermish va oning yaqinida bir vodiy ermishki, oni “Aruz” derlar ermish va ul vodiyda aʼrob uylarin tikib, jilva berib, bahogʻa kiyururlar ermish. Va uyni arab “bayt” der”. N. X.A. va boshqa aruzshunoslarning nomlari va asarlarini tilga olar ekan, ayni paytda oʻz risolasida ularning asarlarida koʻrsatilmagan doira va vaznlar borligini taʼkidlaydi.

X.A. nomi N.ning “M.L.” asarida ham tilga olingan. Unda N. oʻzining Xoja Kalimuddin Salmonning masnuʼ qasidasining matlaʼsiga qilgan tatabbuʼsini keltiradi va bu oʻrinda tarseʼ sanʼatidan foydalanganini qayd etadi hamda tarseʼ sanʼatini qoʻllagan holda ruboiy ham bitganini aytib, X.A. ruboiy qoidasini ishlab chiqqanidan beri bunday ruboiy yaratilmaganini taʼkidlaydi:

*Ey ruyi tu kavkabi jahon oroye,
V-zy buyi tu ashxabi ravon osoye.*

*Be moʻyi tu, yo Rab, chunon farsoye,
Gisuyi tu chun shabi figʻon afzoye.*

Yuqoridagi soʻzlar N. X.A.ni faqat aruz ilmi-ning asoschisi emas, balki ruboiyning janr xususiyatlarini ham belgilab bergan olim deb hisoblashidan dalolat beradi.

“Kitob ul-riqoʻ” (“Ritmikaga oid kitob”), “Kitob ul-nagʻam” (“Ohanglar kitobi”)ni ham unga nisbat beradilarki, ularning ikkalasi ham musiqa masalalaridan bahs etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи Саъдий ва Мажмаи баҳрайн. – Т., 1960; Бартольд. Сочинения. II (2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М., 1964.

Q.E.

XALIL SULTON (786-1384 – 814-1411) – Amir Temurning nabirasi. Otasi – Mironshoh mirzo, onasi – Xonzoda. X.S. 1405–1409-yy.da Samarqand taxtida oʻtirgan. U tashqi koʻrinishi ham, ichki dunyosi ham goʻzal, koʻplab fazilatlariga ega shahzoda edi. Oʻsha davr tarixchisi Xalil Sultonni shunday taʼriflagan: “Xalil Sulton Yusufdek chiroyli, Muhammaddek xushhulq, Xalildek muloyim, Ismoildek sadoqatli boʻlib, malohat belgilarini oʻzida jam qilgan, turli-tuman latofatlarga ega kishi edi”. Lekin podshohlik u-n bunday fazilatlarining oʻzi yetarli emas, davlatni boshqarish qattiqqoʻllikni, baʼzan hatto shafqatsiz boʻlishni talab qiladi. Bu xususiyatlar X.S.da yoʻq edi, shu sababli u uzoq vaqt hukmdorlik qila olmadi. Oʻziga qarshi dastlabki xurujlarni, shu jumladan, qarindoshi Sulton Husaynning isyoni (1405), amakivachchasi Pirmuhammad mirzo hujumini (1406) ochiq maydonda, halol jangda dafʼ qilgan X.S. koʻpni koʻrgan, makkor Amir Xudoydod qarshisida oʻjiz boʻlib qoldi. Magʻlub boʻlib, hokimiyatdan mahrum etilgan X.S.ni Shohrux Mirzo Ray

viloyatiga yuborgan va u o'sha yerda vafot etgan (1411). X.S. taxtda o'tirgan davrida shoirlarni o'z saroyiga to'plab, she'riyat majlislarini o'tkazib turgan. Bu majlislarda Mavlono Sakkokiy, Xoja Ismat Buxoriy kabi mashhur shoirlar ishtirok etganlar. Ular X.S.ga atab qasidalar ham yozgan. X.S. iste'dodli shoir edi. Uning she'riy devon tuzgani ma'lum bo'lsa-da, lekin u topilgan emas.

N. "M.N."ning temuriy ijodkorlarga bag'ishlangan yettinchi majlisida zikr etgan. Uning yozishicha, Xoja Ismat Buxoriy X.S.ning devoni ta'rifiga bag'ishlab qasida bitgan. N.ning so'zlariga qaraganda o'sha vaqtda ham bu devonni topib bo'lmagan. X.S. ijodidan faqat N. tazkirasida mavjud quyidagi birgina matla' bizgacha yetib kelgan:

*Ey, turki pari paykarimiz tarki jafu qil,
Komi dilimiz, la'li ravobaxsh ravo qil.*

X.S. o'ziga xos muhabbat tarixi b-n ham mashhur bo'lgan. U bobosi Amir Temurning qarshiligiga qaramay, o'zi sevgan qizga uylangan. Qizning ismi Shodmulk bo'lib, manbalarda yozilishicha, u X.S.ga davlat ishlarida ta'sir o'tkazgan. X.S. vafotidan so'ng Shodmulk ham yashashni istamagan va ko'ksiga xanjar sanchib o'zini ishq yo'lida fido qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ибн Арабшоҳ. Амир Темура тарихи. 2-жилд. – Т., 1992; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1997; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи Саъдий ва Маъмаи баҳрайн. – Т., 1960; Бартольд. Сочинения. II (2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М., 1964.

Q.E.

XALILOV Latif (1.04.1928–14.12.2004, Toshkent) – sharqshunos, adabiyotshunos. O'rta Osiyo (hozirgi O'zMU) davlat universitetining Sharq fakultetini tugatgan (1950). Mazkur universitet aspiranturasida tahsil olgan (1950–1953). Ni-

zomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi univesitet)da o'qituvchi (1953–1991), kafedra mudiri (1991–2004) bo'lib ishlagan.

1975-y.da "Alisher Navoiyning "Tarixi muluki Ajam" asarining tekstoligik tadqiqoti" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. X. N. asalarining XV jildligi va XX jildlik Mukammal asarlar to'plami uchun "T.M.A." va "T.A.H." asarlarini nashrga tayyorlagan. Shuningdek, olim N.ning mazkur asarlari haqida maqolalar e'lon qilgan.

X.L.ning n.shunoslikka qo'shgan asosiy hissasi yuqorida tilga olingan dissertatsiyasi hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda "T.M.A." u-n manba bo'lib xizmat qilgan asarlar, muallif bu manbalardan foydalanishda qanday tamoyillarga asoslangani, "T.M.A."da N.ning o'z davrining ilg'or g'oyalarini aks ettirgani, Sharqda yaratilgan "Tarixi Tabariy", "Tarixi Banokatiy", "Shohnoma" singari mashhur asarlarga suyangani kabi masalalar ko'rib chiqiladi, bu manbalarning qo'lyozmalari haqida ma'lumotlar beriladi.

Dissertatsiyaning eng muhim qismi "Tarixi muluki Ajam"ning qo'lyozma nusxalari tavsifi, uning XVIII–XIX asrlarda Yevropada nashr etilgan bosma nusxalari haqidagi bobdir. Muallif "Tarixi muluki Ajam"ning 19 ta qo'lyozmasi borligini qayd etadi. Tanqidiy nashrini tayyorlash u-n ulardan beshtasi tanlab olingan bo'lib, bittasi XV, ikkinchisi XVI, bittasi XVII va yana biri XIX asrga oid qo'lyozmalardir. Tayanch nusxa sifatida 1526-y.da ko'chirilgan va Parijda saqlanayotgan nusxa asos qilib olingan. Dissertatsiyaga tanqidiy matn ilova etilgan.

Ad.: Навоийга армузон(тўплам). – Т., 1968; Адабий мерос. – Т., 1968; Текстологическое исследование "Тарихи мулуки Аджам". Алишера Навои (Автореферат кандидатской диссертации). – Т., 1975.

H.H.

XALLUX – xalq nomi, etnonim. Tarixiy-adabiy manba va hujjatlarda ma'lum ma'noda ma'lumotlar uchraydi. N. X. nomini faqat "N.Sh."

devonining “Erur barot ila bayram ul oyg‘a zulf ila rux, Xush ulki tun-kuni bo‘lg‘ay bu ikkidin farrux” matla‘si b-n boshlanuvchi 111-g‘azalida qo‘llagan. N.ning g‘azal matnida X.ni qo‘llashdan maqsadi, birinchidan, g‘azalda berilgan rux – farrux – gulruh – posux – xallux – mux – kurux – cho‘x kabi qofiyalar tizimiga mos so‘z sifatida undan foydalangan bo‘lsa, ikkinchidan, g‘azalda esga olingan lo‘li, hind, turkman kabi etnonimlar qatorida sanab ko‘rsatgan:

*Malohat o‘lsa olur jonni lo‘li-yu hindu,
Gar o‘lmasa qochurur mohi o‘qcha-vu xallux.*

Ba‘zi tadqiqotlarda “Qobusnoma”da X. va qarluq etnonimlari bir xalq nomi sifatida berilgan, degan fikr ham mavjud, ammo bu fikr o‘z isbotini topmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011.

B.R.

XALOSIYA – Ixlosiya madrasasi qarshisida, Injil arig‘i yoqalab o‘tgan katta ko‘chaning janubiy tomoniga N. qurdirgan xonaqoh. X. ilmiy anjumanlar o‘tkaziladigan ilm-ma‘rifat maskani bo‘lgan. X. haqida N. “V.” asarida shunday ma‘lumot beradi: “Ixlosiya” madrasasi muqobalasi-dakim, mazkur bo‘lg‘on shori‘ning janubiy had-di bo‘lg‘ay, xonaqohe bino qilildikim, ul Hazratning davlati davomi va saltanati saboti uchun quyiroq mashrut bo‘lg‘on dastur bila har kun fuqaro masoking‘a taom bergaylar va har yil ehtiyoj ahlig‘a kiygulik yetkurgaylar. Va bu xonaqoh to‘ridakim, ham janubiy tarafi bo‘lg‘ay – gumbaze bino qilildikim, chun bu mahalla ul Hazrat davlatidin ma‘mur va eli dag‘i qalin va masrur bo‘lubturlar va bu jamoat bila Masjidi jome‘ orasida juzviy masofate bor. Qishda ba‘zi sovuq va balchig‘ uzri bila va yozda ba‘zi gard va issig‘ bahonasi bila “Ey mo‘minlar, qachon juma kuni-dagi namozga chorlansa, darhol Allohning zikriga boringlar va oldi-sotdini tark qilinglar” (Juma

surasi, 9-oyat) amridin g‘ofil va aning savobidin otil erdilar, muqarrar qildimkim, ul xonaqoh bila gunbazda jum‘a namozi qilg‘aylar, shoyad ul jamoat har nav’ nomasmu’ uzr bila ul davlatdin mahrum va bu saodatdin bebahra qolmag‘aylar. Dag‘i xatib va muqri va imom va ulcha bu amrda zaruratdur, muayyan bo‘ldi. Va “Ixlosiya” madrasasi o‘trusida bu xonaqohg‘akim, imorati har nav’ riyo va g‘ashdin xoli erdi va xotirg‘a ko‘p taraddudin xalos berdi, “Xalosiya ot qo‘ydum”.

Xondamirning “Makorim ul-axloq”da yozishicha, u “g‘oyatda go‘zal va ko‘rkam qilib qurilgan”. Bu yerda amir Alouddin Asiliy, amir Sadruddin Ibrohim Mashhadiy, xoja Imoduddin Abdulaziz Abhariy o‘z davrining zabardast olimlari dars berganlar. Xatib, qori va imom tayinlangan. Xonaqoh to‘rida gumbaz bino qilinib, tevarak-atrofdagi aholining kelib juma namozini ado qilishlari u-n barcha sharoit muhayyo qilib berilgan. Har kuni mingdan ziyod beva-bechoralar va miskinlarga ovqat tarqatilgan. Har yili muhtojlarga 2000 ga yaqin po‘stin, to‘n, ko‘ylak, lozim, taqya va kaf ulashilgan. Ixlosiya madrasasi b-n Xalosiya xonaqohida yigirma yil ichida dunyoning har tarafidan bu ikki muborak joyga minglab talabalar kelib, oz fursatda turli ilm va fanlarni o‘rganishga muvaffaq bo‘lib, hurmat va ehtirom b-n o‘z vatanlariga qaytganlar. Ular ko‘plari Hirot shahrida mudarrislik mansabiga erishganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

“XALQ ICHINDA BOR EDI BEG‘AYRATE...”

N.ning “L.T.” dostonidagi mazkur satrlar bilan boshlanadigan 47-bo‘limda kishilardagi yomon qusurlardan biri – g‘ayratsizlik qoralangan 7 baytli hikoyat. Simurg‘ni izlab yo‘lga chiqqan qushlardan biri – kabutar yo‘l mashaqqatlariga

chiday olmay, Hudhudga uzr aytadi. U o'z uzrida barcha qushlar orasidan Alloh unga xalq qo'lidan ovqat yeyishlikni qismat qilgani, odamlar kabutar u-n maskan va koshonalar qurib, oldiga suv va don keltirib qo'yishlariga o'rganib qolgani, Haq unga shuni ravo ko'rgan ekan, bundan bo'yin tovlash aqlsizlik, noshukrlik emasmi, deya bahona ko'rsatadi. Hudhud esa kabutarni beg'ayratlikda ayblab, Alloh unga koinotni uchib o'tgudek qanot nasib etgan bo'lsa-da, xaloyiq oldida zor-u intizor bo'lib, ulardan osh-non kutish aslo to'g'ri emas, deydi va o'z so'zlariga ibratli tamsil keltiradi. Hikoyatda aytilishicha, bir ishyoqmas, tanbal kishi bo'lib, u odamlardan musht, shapaloq yoki tepki yer, buning evaziga ulardan bir burda non yoki taom olib, kun ko'rardi:

– *Xalq ichinda bor edi beg'ayrate,
Elga beg'ayratlig'idin hayrate.
Mushtu silli birla apponi yebon,
Eldin olib luqma-u oni yebon.*

Kishilar uni quvib yuborsalar ham, hech qayerga ketmay, o'zining yomon qiliqlarini tark etmasdi. Eng xunugi, u tortadigan jafolarga ma'lum narx to'g'rilab qo'ygan edi. Qaysi bir kishi uni bir tepsa yoki ursa, u o'sha kishidan buning haqini talab qilib olar, qo'lga tushgan narsani, darhol og'ziga solar edi. Bir kuni kimdir uning qo'lga bir parcha non berib, shunday musht tushirdiki, u qayta o'rnidan tura olmaydigan bo'lib yer tishlab qoladi.

N. bu qismda tanballik, ishyoqmaslikning oqibatini sodda, ammo ta'sirchan badiiy ifoda etgan va insonlarni Rasululloh (s.a.v.)ning: “Albatta, Alloh taolo bandalari ichida g'ayratlisini yaxshi ko'radi”, hadisiga muvofiq g'ayrat-shijotga undagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

S.O'.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA NAVOIY OBRAZI

Ulug' kishilar haqida rivoyat va hikoyat yaratish qadimdan odat bo'lib kelgan. Turli zamonlarda yashagan davlat arboblari, sarkardalar, donishmandlar, olimlar, fozillar, shoirlar va san'atkorlar haqida xilma-xil rivoyat va hikoyatlar yuzaga kelgan. Rivoyat va hikoyatda ulug' kishilarning hayoti va faoliyati b-n bog'liq bo'lgan muhim voqea-hodisalar bayon etiladi, ularning shaxsiy sifatlari va fazilatlarini ta'rif-tavsif qilinadi. Aniq voqelik zaminida vujudga kelgan rivoyat va hikoyatda tarixiy haqiqat tasavvur va ijodiy to'qima b-n birgalikda yo'g'riladi. Binobarin, tarixda o'tgan arboblari haqida fikr yuritganda, rivoyat va hikoyatlar (yoki boshqa janrdagi asarlar)ning o'zi b-n cheklanib bo'lmaydi, ularni tarixiy manbalarga, ilmiy dalillarga solishtirib o'rganish asosidagina dadil so'zlash, hukm chiqarish mumkin. Agar rivoyat va hikoyat tarixiy haqiqatga muvofiq bo'lsa, tarixiy haqiqat mantig'iga mos kelsa, qimmatli manbaga aylanadi, tarixning yozilmay qolgan sahifalarini to'ldiradi.

N. haqida ham g'oyatda ko'p va xilma-xil rivoyat, hikoyat, latifa va afsonalar yaratilgan. Bular shoirning hayotlik chog'ida vujudga kelgan, tarixiy, biografik-xotiraviy kitoblar va boshqa manbalardan o'rin olgan. Real voqea, ulug' kishilarning faoliyati va shaxsiyati b-n bog'liq bo'lgan jihatlar mana shu rivoyat, hikoyat, latifa va afsonalarga zamin bo'lib xizmat qilgan. Uning asarlari xalqning o'lmas ma'naviy-madaniy xazinasiga aylandi. N. asarlari xalq b-n birga yashadi, ayrimlarining xalq variantlari vujudga keldi, xalq suyukli farzandi, betakror shoir va buyuk donishmandning badiiy obrazini yaratdi. Xalq ijodiyotidagi N.ning siymosi, shoirning badiiy obrazi tarixiy haqiqat b-n xalq fantaziyasining omuxta bo'lishi negizida vujudga keldi.

N. obrazining vujudga kelishi hamda takomili zamini va bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. N. badiiy obrazining asosiy zamini va manbavi tarixiy voqelik, uning hayoti va faoliyati, boy va xilma-xil adabiy hamda ilmiy merosidir. N.ning siymosi, uning “surati va siyrati” shu meros b-n birgalikda gavdalanadi.

2. N.ning hayoti va faoliyati, uning mijoz va xislatlari haqida Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Zayniddin Vosifiy, Zahiriddin Bobur, Mirzo Haydar, Faxriddin Ali Safiy kabi XV–XVI asr mualliflarining qimmatli ma'lumotlari, fikr-mulohazalari bor. Bulardan Xondamir N. haqida maxsus asarlar ham ta'lif etgan. Mazkur mualliflarning asarlarida tarixiy ma'lumotlar b-n birgalikda N.ga bevosiga yoki bivosita taalluqli bo'lgan hikoyat va rivoyatlar ham keltirilganki, ularda, ko'pincha haqiqat b-n ijodiy to'qima chatishib, mujassamlashib ketgan edi. N. o'z davrining yirik siymosi sifatida tarixiy adabiyot olamiga o'tib, uning badiiy obrazi vujudga kela boshlaydi. Bu, xususan, Zayniddin Vosifiyning bir qator hikoya-latifalariga xosdir. Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy va boshqalar ko'proq N.ga aloqador ma'lumotlarni bayon etib, u haqida o'z fikr-mulohazalarini jiddiy bir uslubda bayon etgan bo'lsalar, Vosifiy hazil-mutoyiba va hikoya-latifalarga ko'proq o'rin bergan.

3. Aftidan, XV asrning o'zidayoq xalq og'zaki ijodiyotida ham N. haqida turli hikoyat va rivoyatlar paydo bo'la boshlagan, ular b-n kitobiy hikoya va latifalar bir-biriga juda monand bo'lib, og'zaki ijod sifatida paydo bo'lgan ayrim hikoya yoki latifa kitobatga kirgani kabi ayrim kitobiy hikoya yoki latifalar og'zaki ijod sifatida ham keng tarqalgan. M-n, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", shuningdek, Faxriddin Ali Safiyning "Latoif ut-tavoif"dagi ba'zi hikoyalar ayni chog'da xalq og'zaki ijodiyotining ham bisotidir, ularda kitobiylik b-n og'zaki ijodning keskin chegarasi yo'q.

N. siymosi aks ettirilgan asarlar ikkiga – kitobiy va xalq og'zaki ijodi asarlariga ajraladi. Ammo ta'kidlab o'tilganidek, kitobiy hikoya va latifalarning birmunchasida xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatlar ham mavjud bo'lib, ularning misolida biz XV–XVI asr folklori namunalari ham ko'ramiz.

4. Adabiyotda Oybekning "Navoiy" romani (Oybek) Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher

Navoiy" dramasi, Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani kabi asarlarning yozilishi bilan N.ning badiiy va tarixiy siymosi yanada to'laqonli gavdalantirildi. Shu singari asarlarda biz N. hayotiga tegishli bo'lgan tarixiylik b-n birga xalq og'zaki ijodiga xos hikoyat va rivoyatlarni ko'ramiz.

N.ning to'laqonli siymosi aks etgan dastlabki asarlardan biri Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridir. N. b-n bevosita yoki bivosita aloqador bo'lgan 17 hikoya, 10 latifa va mutoyiba keltiradi. Hikoyalar asarning 9 bob (maqsadiga va xotimasiga kiritilgan bo'lsa) latifa va mutoyibalar uning "10-maqsad"ini tashkil etadi.

Ma'lumki, "Makorim ul-axloq"dagi hikoyalar N. hayoti va faoliyatiga doir fakt va voqealarning "hayotdan adabiyot olamiga o'tishi" ibtidosi edi. Ular orqali N. shaxsi va siymosi yanada to'laroq tasavvur etiladi.

10-maqsad "Latifalar va mutoyibalar" deb nomlangan. Muallif bobni hazil-mutoyiba va unga munosabat haqidagi mulohazalari b-n o'rinli hazil-mutoyibaga ijobiy munosabatda bo'lib, N.ning ham "munosib o'rinlarda latifasimon so'zlarni bayon ipiga" tortishini ta'kidlaydi. U N.ning faoliyati b-n bog'liq jiddiy voqealarni "hikoya" nomi b-n boshqa boblarda bergan bo'lsa, hazil-mutoyibani bir bobga birlashtiradi. Lekin "ulardan bir xillarini yozishga jur'at" qilib, jami o'nta latifa va mutoyibani hikoya qiladi. Hikoyalarda N.ning faoliyatidan biron lavha bayon qilinsa, uning aql-irodasi, shafqat va marhamati, himmat va saxovati kabi fazilatlarni ko'rsatuvchi voqealar naql etilsa, latifa va mutoyibalarda N.ning lutf qo'llashi, zarofati va hozirjavobligi ifoda etiladi. Lutf qo'llangan yoki nozik nuqta ishlatilgan kichik lavha (yoki voqea) latifa deb nomlangan. Shu jihatdan qaraganda, bu latifalar bizning odatdagi kichik hajmdagi hikoyalardan (afandilardan) farq qiladi.

Mutoyiba – hazil-mutoyibali kichik hikoyadir, Bobdagi 1, 2, 3, 5, 6, 7 va 8-hikoyalar latifa nomi, 4, 9 va 10-hikoyalarni esa mutoyiba nomi b-n nomlaydi. Latifalar N.ning favqulodda lutfi, latifasimon so'zlari b-n badiiylashib, latifa tusini

olsa, mutoyiba kulgili situatsiya va N.ning hazil-mutoyibasi b-n “kulgili hikoya” – “mutoyiba” darajasiga ko‘tariladi. Latifa:

“Bir kuni ko‘ngilli Amir fasohat va zarofat bobida zamon shoirlarining peshqadami Xoja Osafiyga nasihat qilish u-n muborak tilini bayonga keltirib aytdi:

– Men senga hayron bo‘lamanki, o‘tkir zehning va baland tab‘ing bo‘la turib, she‘r aytilish b-n kam shug‘ullanasan, hamma vaqtingni foydasiz ishlarga sarf qilasan.

– Hozirgi fursatda borgan sari ko‘proq she‘r aytilishga mashg‘ul bo‘layotirman. M-n, o‘tgan kecha 2 pullik sham yonib bitguncha 200 bayt aytdim, – dedi u.

Oliy Hazrat, ya‘ni N.:

– Demak u tizmalarning yuz bayti bir pul ekan-da”, – dedi.

Hikoyatga latifa tusini bergan narsa N.ning so‘zi, lutfidir. Shu asosiy komponentni mustasno qilsak, hikoya – latifa vujudga kelmaydi.

Zotan, “Makorim ul-axloq”dagi latifa va mutoyibalar N.ning o‘z lutfi, nuktasi, zarofati va mutoyibasi tufayli badiiy hikoya tusini olgan.

N.ga doir voqeyiy hikoya, latifa va hazil-mutoyibalarni jam etgan yana bir muhim manba Vosifiyning “Badoye‘ ul-vaqoye” asar bo‘lib, uning XIII–XVII boblari bevosita shoir nomi, faoliyati, ijodiyoti, shaxsiy sifat va xislatlari b-n bog‘liqdir. Muallif Ulug‘bek va N. nomlarini bir sarlavha ostiga birlashtirgan XII bob sarlavhasi shunday nomlangan: “Guftor dar zikri ba‘ze az fazoil va kamoloti sultoni Saidi Shahid Ulug‘bek Mirzo... va ba‘ze az shamoyili axloqi amiri kabir Alisher...” (“Saidi shahid sulton Ulug‘bek Mirzo... fazilati va kamolotidan ba‘zilari va qisman ulug‘ amir Alisher xulqining xush isi zikrida...”).

Chunonchi, Sohib Doro tilidan bayon etilgan bir hikoyada N.ning hayoti, uning fazilatlari, shu b-n birga, N. b-n Husayn Boyqaroning o‘zaro munosabatlarini yoritishda favqulodda ahamiyatga ega.

“Husayn Boyqaro N.ning mulozimlari qatoriga bir voqeanavis – ayg‘oqchini ham qo‘shib

qo‘ygan ekan. Buni hech kim bilmasa-da, N. payqagan. Kunlardan birida bir shaxs N. uyiga bir kalla qand, bir yoy va Qur‘on olib keladi. N. undan maqsadini so‘rasa, u otasi yuqori lavozimdagi shaxs bo‘lgani, o‘zi ham mansab orzusida ekanini aytadi. N. menda xizmat qilsang, yiliga besh yuz tangadan oshiq maosh ololmaysan. Boshqa maslahat beray. Qur‘onni sotsang, yuz tangaga olishadi, yoy bilan qandni yigirma tangaga sotasang, pichoq va sipohilar libosiga o‘xshash libos sotib olib, bashang kiyingan chiroyli yigitlarning yo‘lini to‘sib olib, “Sizni Xoja Muhammad Chinor chaqiryabdi” desang, u bechora yolnib-yolvorib, Xoja Muhammad Chinordan najot topmoq uchun borini senga hadya qiladi, shu yo‘l bilan boyib qolasan, deydi. U shaxs mulzam bo‘lib, “tuhfa”larini ko‘tarib, N. huzuridan chiqib ketadi.

Kechgan voqeani ayg‘oqchi Husayn Boyqaroga yetkazadi. Darg‘azab bo‘lgan shoh Hirot hokimi Muhammadvalibekni chaqirtirib, sening nomingdan Hirotni boshqarayotgan asranding Muhammad Chinor el-yurtga jabr-sitam qilib, kishilarning mol-mulki, qizi va o‘g‘liga ko‘z olaytirib qarayatgan ekan, agar tezda uni shahardan quvib chiqarmasang, uni ham, seni ham og‘ir jazo kutadi, deydi. Muhammadvalibek Muhammad Chinorni yuz kaltak b-n jazolab, shahardan haydab yuboradi”.

Bu hikoyada biz N.ning adolatsizlik va insofsizlikka qarshi mislsiz nafrat-g‘azabini, uning qat‘iyati va irodasini, hushyorligi va halolligini ravshan ko‘ramiz.

Sohib Doro tilidan bayon etilgan keyingi hikoyada N.ning Jahongirbek Barlosdan qasos olishi, Muhammad Badaxshiy tilidan aytilgan hikoyada haddan tashqari hovliqib ketgan, taxtiravonda ham nojo‘ya ishlar b-n shug‘ullangan Boyqaroning bakovuli Mirhoji Pirning N. tomonidan fosh qilinishi ifodalanadi. Bu hikoyalar N.ni adolatsiz, insofsiz va o‘z mansabini suiiste‘mol qilayotgan kishilarga befarq qarab qololmaydigan qat‘iyatli bir shaxs sifatida gavdalan-tiradi.

Asardagi N. b-n uning zamondoshi Binoiy fazilatlarini va uning zarofatlariga bag'ishlangan XVII bob muqaddima va sakkiz hikoyadan tashkil topgan. N. b-n Binoiy o'rtasidagi munosabatning yomon bo'lishi va keskinlashuvi bu ikki shaxsning mijoz-xarakteri b-n bog'liq xususiy masaladir. Ma'lumki, N. tabiatan nozik fe'li kishi bo'lgan. Binoiy esa xiyla mag'rur, ba'zan betakalluf; vaziyat bilan hisoblashib o'tirmay; har qanday gap-so'zni javobsiz qoldirmaydigan betga choparroq kishi bo'lib, ba'zan chegaradan chiqqan, haddan oshgan.

N. va Mavlono Binoiy haqidagi hikoya-latifalar shunday xususiy munosabatlar zaminida tug'ilgan, badiiy lashtirilgan, ba'zan ortiq darajada bo'rttirib tasvirlangan hikoya-latifalardir. Bular Vosifiyning "Badoye'ul-vaqoye'", Boburning "Boburnoma" va Qazviniyning "Majolis un-nafois" tarjimasida bayon etilgan: "Mirning odatlari bor edikim, har hayitda yor-do'stlar va suhbatdoshlar hamda mulozamatlarida bo'lgan mahram va fozillarga munosib sarpo in'om qilar edilar. Odat bo'yicha hayit kuni majlisda hozir bo'lgan kishilar oldiga chopon qo'ydilar, Mavlono Binoiy oldiga zarbof katta bo'g'cha olib kelib qo'ydilar. Ochib qarasalar, unda eshakning to'qimi ekan. Mavlono Binoiy o'rnidan turdi va qiblaga yuz o'girib sajda qildi, majlis ahli aytishdi: bu qanaqa sajda? Aytdi: bu shukr sajdasidir. Zeroki Mir hazratining mizoji Binoiyga nisbatan g'oyat yomon degan gap-so'z bor, hozir ma'lum bo'ldikim, bu yolg'on ekan va Mir bu kaminaga g'oyatda lutfli va marhamatli ekanlar. Ko'rmaysizmi, hammaga sharaffli choponlar yuborgan bo'lsalar, bu kaminaga o'z xususiy choponlarini yuboribdilar".

Agar bu hikoya darhaqiqat voqi' bo'lgan bo'lsa, N. qaltis hazil qilgan, Binoiy esa javobda undan ham oshib tushgan.

"Badoye'ul-vaqoye'"dagi N.ga taalluqli hikoyalar uning shaxsiy hayoti va xislatlarini, uning shoir, olim va davlat arbobi sifatida tutgan mavqeyini, ilm-fan, san'at-adabiyot ahllariga homiyiligini, musohiblari doirasini, do'stlari va

muxoliflarini, Husayn Boyqaro, vazir Majdiddin, shoir Binoiy va boshqalar b-n bo'lgan munosabati murakkabligini yoritishda muhim bir manba bo'lib xizmat qiladi. Lekin bu manbaga tanqidiy munosabatda bo'lish, mazkur manbani N.ga tegishli bo'lgan ishonchli manbalar b-n qiyosiy o'rganish lozim. Har qalay hikoyalar Navoiy siymosini ulug' va oddiy bir inson, pok, halol, irodali, qat'iyatli shaxs, nihoyatda iste'dodli shoir, olim, fozil, xalqparvar, mushfiq, saxovatli, marhamatli bir kishi, shu b-n birga, noziktabiat bir odam sifatida gavalantiradi.

Yozma manbalardagi N.ga taalluqli hikoya va latifalar, bir tomondan, tarixiy voqelikning, ikkinchi tomondan, badiiy fantaziya va ijodiy to'qimaning mahsulidir. Bu hikoya va latifalar mazmun jihatdan ham, badiiy uslub jihatdan ham folklor asarlariga yaqin va monandir. Ularda xalq asarlarida bo'lganidek, tasavvur va mubolag'a, hazil va mutoyiba, askiya va chandish, tugin va yechimda favqulotdalik kabi xususiyatlar muhim o'rin egallaydi. Folklorda N. obrazining yaratilishida mana shu hikoyalar ma'lum bir zamin bo'lib xizmat ham qilgan.

Xalq afsonalarida Navoiy siymosi. Xalq ulug' shoir va mutafakkir, olim va davlat arbobi haqida yangi-yangi asarlar yaratib, ularni avlodlarga armug'on etgan. Afsuski, N. haqida xalq yaratgan asarlarni yozib olish an'anasi bo'lmagan. Muqaddima bobda ta'kidlab o'tganimizdek, bu ish asrimizning 20-yy.da boshlandi. O'tgan davr ichida o'nlab xalq afsonalari yozib olib ommalashtirildi. A.A.Semyonov, P.Og'oliyev, Berdi Kerboboyev, M.Afzalov ommalashtirgan afsonalar, nihoyat, N.ning 525 yillik yubileyiga chiroyli tuhfa bo'lgan "Dono Alisher" to'plami shoir haqida xalq yaratgan durdonalarni to'plash va keng jamoatchilikka tortiq qilish borasida g'oyatda muhim ahamiyatga egadir.

Shu b-n birga, A.A.Semyonov, A.K.Borovkov, B.Kerbobov, Y.E.Bertels, M.Afzalov, M. Murodov va boshqalarning shu afsonalar haqidagi fikr-mulohazalari ham qimmatlidir.

N. haqida shu kunga qadar to'plangan va ommalashtirilgan folklor materialini til va hududi-

ga qarab shartli ravishda 3 ga bo‘lish mumkin. Bu fors-tojik tilidagi Buxoro afsonasi, “Mirali va Sulton Suyun” turkman sikli hamda o‘zbek tilidagi afsona va ertaklardir. Bu N.ning turkiy xalqlar va fors-tojik tilida gaplashuvchi xalqlar orasida shuhrat qozonganini ko‘rsatadi. N. haqidagi fors-tojik, turkman va o‘zbek tilidagi afsonalar o‘ziga xos xususiyatlarga ham, mushtarak jihatlarga ham egadir. Bosh mushtarak manbalarda biz aynan tarixiy faktlarni va N.ning aynan tarixiy qiyofasini emas, balki xalq tasavvuridagi siymosini, uning xalqning orzu-armonlari b-n uyg‘unlashib ketgan badiiy obrazini ko‘ramiz. Shu obrazni yaratishda xalq tarixiy zamindan, XV asr hayoti va aniq hodisalaridan yiroqlashadi, ayrim voqealarga yangicha mohiyat beradi, ba’zi tarixiy shaxslarni tasvirlash va baholashda erkin yo‘l tutadi. Ammo bularning hammasida N. obrazini yaratishga, uning siymosida oliyjanob insoniy sifat va fazilatlarni mujassamlashtirishga qaratilganini ko‘ramiz. Yana bir muhim mushtarak xususiyat N.ning haqgo‘y va erkin fikr bildirishidir. Uni ayrim afsonalarda shu darajada tavsiflashdiki, xuddi xalq qahramoni Afandiga (yoki Talhak hamda Mushfiqiyga) o‘xshab ketadi. Shuning u-n ham N. nomi b-n bog‘liq ayrim afsonalar xalq qahramonlari: Afandi va Mushfiqiylar nomi b-n ham aytiladi.

Afsonalar g‘oyaviy yo‘nalishi va N. obrazini talqin etishi jihatidagina emas, balki syujet va kompozitsiya hamda uslub jihatidan ham xiyla mushtarakliklarga egadir. Ba’zan bir syujet deyarli aynan takrorlanadi yoki bir-biriga o‘xshab ketadi. Tarixi va taqdiri, tili va udumi bir-biriga yaqin bo‘lgan xalqlarda bu holning sodir bo‘lishi taajjub emas. Turkman zaminida paydo bo‘lgan ayrim afsonalar o‘zbek xalqi orasida ham keng tarqalib, “o‘zbekchalashgan”i kabi, ayrim o‘zbek afsonalarining turkmanlar orasida tarqalib, “turkmanchalashgan” bo‘lishi mumkin. Xorazm vodiysi va Toshovuz mavzusi mana shunday aloqa va “almashuv”lar zamini bo‘lgan. O‘zbek afsonasi “Navoiy bilan Cho‘pon” va turkman afsonasi “Pатыша elerine”, “Tarixdagi to‘rt donish-

mand kishi” va “Уылдыз goren”, “Neme uchin”, “Mir Alisher bilan Sulton Husayn” va “Buda gecher”, “Pashshadan dod” va “Biz adam dalmi?” va boshqalar shuni ko‘rsatadi. Nihoyat, fors-tojik tilidagi N. va Guli haqidagi afsona b-n shu mavzu va syujetdagi turkman afsonasi “Etmak gerek” hamda o‘zbek afsonasi “Navoiy va uning sevgan qizi” o‘xshashligi ham buni tasdiqlaydi. Yana xarakterlisi shundaki, fors-tojik tilidagi Buxoro afsonasida N. b-n Husayn Boyqaroning Gulining o‘limi haqidagi mushoirasi fors-tojik tilida emas, balki o‘zbek tilidadir. Bu mazkur afsonaning dastlab turkiy tilda vujudga kelganini ko‘rsatadi.

Shubhasiz, bu mushtaraklik N. haqida yaratilgan afsonalarning milliy koloriti va o‘ziga xos xususiyatlarini inkor etmaydi. Afsonalarda voqea va hodisani o‘z tarixi b-n, turmushi b-n bog‘lab bayon etish, o‘z adabiy an‘analarini tatbiq qilish ko‘zga ravshan tashlanadi. Afsonani yaratgan yoki hikoya qilib yurgan xalq geografik atamalarni ham o‘z o‘lkasidan oladi (M-n, turkman afsonalarida Mari shahri, Murg‘ob, Tejan daryolari, Dashkopri, “Pulxatyn” ko‘priklari kabi). “Mirali – Navoiyni, – deydi Berdi Kerboboyev, – turkman xalqi o‘zining klassigi kabi sevardi. Savod chiqarmoq uchun maktabda o‘qiladigan asosiy kitoblardan biri Navoiyning lirikasi – g‘azallari bo‘lardir. Savodli, tushunchali odamlar o‘z atroflariga tinglovchilarni to‘plab, uning g‘azallarini, “Xamsa”sini haftalab o‘qir edilar. N.ning g‘azallari kuylarda, qo‘shiqlarda yangrar edi. Shu qo‘shiqlar hozir ham baxshilar og‘zidan tushgan emas, baxshilar, odatda, uzoq kechaning kuy-qo‘shig‘ini Navoiydan boshlaydilar.”

N.ning tili turkman tiliga yaqin va qulay bo‘lib, arabcha, forsha aralashgan so‘zlarni mullalardan so‘ralmasa, uning asosini savodli odamlar, tinglovchilar tushunar edilar. Shoirning turkman tiliga qulayligi, turkman xalqining uni o‘z klassigi sifatida sevishi turkman xalqining Mirali b-n Sultonsuyun borasida had-hisobsiz hikoya, naql va “shorta soz”lar yaratmog‘iga sabab bo‘lgandir. Turkman olimi prof. B.Karriyev va M.Kosayevlar aytishicha, turkman xalqida N.

bilan bog‘liq maxsus maqom N. perza – N. kuyi bor. Garchi prof. A.K.Borovkovning Sultonsuyun turkmanlarning afsonaviy bobokaloni Soinxon yoki Soilxon, Mirali esa rivoyatlarning ma‘lumoticha, Sulton Mahmud G‘aznaviy davrasi b-n bog‘liq shoir Mirali bo‘lishi mumkin, degan farazini yo tasdiq yoki rad etishga asosimiz bo‘lmasa ham, Mirali haqida turkman afsonalarining turkman zaminida juda qadimda paydo bo‘la boshlaganini ta‘kidlash kerak. Turkman afsonalarida N. ba‘zan hajvchi turkman shoiri Kamina-ga monand qiyofada gavdalanadi.

Xalq afsonalarini, ularning mavzusi va g‘oyaviy mazmuni hamda obrazlar tizimiga qarab, shartli ravishda uchga: “Oliyjanob inson”, “Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro, “Guli”ga bo‘lish mumkin.

Bir necha afsona N.ning oliyhimmatligi, saxovati, mushfiqligi va najotkorligiga bag‘ishlangan. Afsonalardagi faktlar tarixiy haqiqatga muvofiq kelmasa ham, lekin ularning ruhi tarixiy haqiqatga, N.ning sifat va fazilatlariga muvofiq keladi. “Pullar qayoqqa ketyapti?” (“Nira xarch edyesiu?”) afsonasida Sultonsuyunning Mirali uyiga mehmon bo‘lib borgani, qashshoq ro‘zg‘orini ko‘rib taajjublangani hikoya qilinadi. Ma‘lum bo‘lishicha, Mirali maoshini deyarli butunlay beva-bechoralarga, kambag‘al va muhtojlarga bo‘lib berar ekan. Miralining taklifi b-n Sultonsuyun va ikkisi kiyim-bosh va otlarini almashtirib, mahallalarga borishadi, “podshoning otini minib, kiyimlarini kiyib olgan Miraliga hech kim e‘tibor bermas, aksincha Miralining kiyim-boshlaridagi Sultonsuyunni olomon o‘rab olardi... Har tomondan: “Assalom, Mirali!”, “nuri diydami”, “xaloskorimiz, Xudo umringni uzoq qilsin” degan xitoblar eshitilardi... Oxiri Sultonsuyun bu beva-bechoralarga uy-joy qurib berishga, madad ko‘rsatishga va‘da etadi.

Afsonaning ruhi, shubhasiz, juda ko‘p kishilarga moddiy va ma‘naviy madad bergan, ochlik va yupunlikdan qutqarib qolgan oliyhimmat N.ning tarixiy siymosiga mos keladi. “Pulxotin” afsonasida esa Miralining Murg‘ob daryosi usti-

ga toshko‘prik qurgani hikoya qilinadi. Bu ham tarixiy haqiqat ruhiga muvofiq tushadi. “Navoiy bilan cho‘pon” afsonasida otasidan qolgan qo‘ylarning ko‘payib 700 ga yetgani, ikki yuzini cho‘ponga mehnat haqi uchun qoldirib, 500 qo‘yni bozorga haydashi, pulini podsho o‘lganda bera-sizlar, deb xaridorlarga tekin tarqatib yuborgani bayon etiladi. G‘azablangan podshoga N.: “... qo‘yni olib ketgan odamlar: “Ishqilib podshohimiz o‘lmasin. Podsho o‘lsa Navoiy pulini qistaydi”, deb sizni duo qilib yurishadi”, deb donolik va hozirjavoblik b-n omon qoladi. Bu hikoyada N.ning hikmat va saxovati, yomonlarga o‘lim tilashi (xalq qarg‘ishi), donoligi va hozirjavobligi o‘z ifodasini topgan.

“Ziyod Botir” xalq ertagida N. Ziyod Botir va uning yori Qamarxonni turli uqubat va tahlikalardan qutqarib, murod-maqsadiga yetkazgani hikoya qilinadi.

“Navoiy bilan yamoqchining o‘g‘li” afsonasi ham “Ziyod Botir” ertagiga mos bo‘lib, unda N. yamoqchining o‘g‘lini jazodan qutqarib qolib, sevganini – boyning qizini nikohlab olib beradi. “Yurt qorovuli”, “Tandir qurolmagan uy qurolarmidi” afsonalari mazkur afsonalarni to‘ldirib takomillashtiradi.

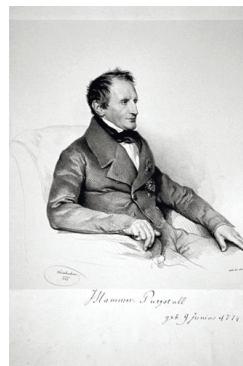
Afsonalardan bir nechtasi N.ning shoirligi, uning ijodiy ishlari b-n bog‘liq. Shulardan biri Sobir Abdulla yozib olgan “Bir matla’ tarixi” afsonasidir. N. Samarqandda tahsil ko‘rayotgan yillari bir gadodan “Ko‘kragimdur subhning pirohonidin chokroq, Kiprigim shabnam to‘kilgan sabzadan namnokroq” baytini tinglab, unga maf-tun bo‘lib qoladi, gadodan baytni sotib olmoqchi bo‘ladi (unda gado baytni aytmasligi shart), u ko‘nmaydi. Sulton Husayn taxtga chiqib, N.ni Hirotda chaqirtiradi, uni vazir lavozimiga tayinlaydi. Oradan o‘n yil o‘tib, N. Samarqandga keladi, qarib qolgan gado baytni sotishga rozi bo‘ladi, N. unga hovli-joy, tegirmon va bir eshak sotib olib beradi. Shundan keyin N. baytni mukammal g‘azal holiga keltiradi. Bu afsonada N.ning so‘z san‘atiga muhabbati, xalq durdonalarini e‘zozlashi ifodalangan. Yolg‘iz bir bayt g‘azal emas, u

ikki g'arib misra, uni tugal she'r holiga keltirish kerak. N. shunday qiladi. Shu b-n birga N. oliy-himmat kishi sifatida ham tasvirlangan.

Shunday qilib, kitobiy hikoya va latifalarda N. haqida tarixiy fakt va voqealar asosida so'z yuritilsa, afsonalarda xalq tasavvuridagi N. obrazi yaratilgan. Kitobiy hikoya va latifalarda mubolag'a, badiiy fantaziya bor, ammo ko'pincha, u ikkinchi elementdir. Shu b-n birga hikoya va latifalardagi mubolag'a va badiiy tasavvur N. siyomosini u yashagan tarixiy zamindan yiroqlashtirib yubormaydi. Xalq afsonalarida biz boshqa holatni, erkin ijodiy fantaziyani ko'ramiz. Xalq o'z afsonalarida tarixiy shaxs – N. obrazini yaratish vazifasini o'z oldiga qo'ymaydi. Uning maqsadi ulug' shoir va davlat arbobi nomi b-n umuman adolatsizlikka, jabr-sitamga qarshi murossasiz kurash olib borgan xalq farzandi, donishmand, hozirjavob shaxs obrazini yaratishdir. Xalq afsonalarida tarixiy hujjat emas, orzu, maqsad va uning qanoti bo'lmish tasavvur yetakchidir. Shu b-n birga, xalq ijodiyotida Alisher (Mirali) obrazi shu darajada xalqchillashadiki, u “dehqon”, “mardikor” va boshqa toifadagi mehnatkash sifatida tasvirlanadi, o'z yumori va hozirjavoblighi b-n Afandi, Mushfiqiy yoki Kaminaga yaqin qiyofada tasvirlanadi. Shu xususiyatlarni ko'zda tutib biz xalq asarlarini (“Ziyod Botir” ertagi bundan mustasno) “afsona” deb yuritishni, kitobiy asarlarni “hikoya” va agar hazil-mutoyiba unda yetakchi bo'lsa “latifa” deb yuritmoqni lozim ko'rdik. Avvalgi sahifalarda qayd qilinganidek, N. haqida xalq ijodi asarlarining mukammal va barqarorlashgan to'plamini tuzish, asarlarni saralash, sun'iy o'zgartirish va tahrirga yo'l qo'ymaslik kerak. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mustaqillikdan avvalgi davrlarda yaratilgan N. haqidagi xalq og'zaki ijodida davrning mafkurallari ham kirib qolgan ayrim latifa yo rivoyatlar ham yo'q emas. Demakki, N. b-n bog'liq kitobiy hikoya va latifalarni alohida jamlab, sharh va izohlari b-n keng kitobxonlar jamoatchiligiga taqdim etish lozim.

Ad.: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974; Алавия М. Навоий газалларида халқ таъбирлари. – Т., 1968, 8-сон; Афзалов М. Навоий ҳақида халқ афсоналари. – Т., 1948, 5-сон; Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т., 1979; Сафаров О. Халқ ганжинасига меҳр. Навоийга армуғон. 5-китоб. – Т., 2006; Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т., 2006; Аезов С. Алишер Навоий ижодида фольклор аънаналари. Вухду. Уз: Том 1 №1 (2020).

S.R.

XAMMER-PURGSHTAL YOZEF FON (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall) (1774–1856) – avstriyalik sharqshunos olim, tarjimon, shoir, diplomat. Arab, fors, turk, jami o'nta tilni bilgan. Avstriya FA asoschisi va birinchi prezidenti, Sankt-Peterburg va Fransiya akademiyalari xorijiy muxbir a'zosi. Asli gubernator oilasida tug'ilgan Purgstall Imperator va Qirollik Sharq tillari akademiyasida tahsil oladi. Keyinchalik 1807-y.ga qadar tarjimon bo'lib ishlaydi. 1808-y. fransuz qo'shinlari Venaga bostirib kirganda Sharq qo'lyozmalarini saqlashga harakat qiladi. Bir muddat (1811) Parijda ishlab, u yerda Silvester de Sasi b-n uchrashadi. Italiyada Sharq manbalarini o'rganadi, safarlari davomida kitoblar sotib oladi. Ko'p yillik davlat xizmatidan so'ng Avstriya FA ni tashkil etish u-n imperatoridan ruxsat oladi va keyingi faoliyatini ilmga bag'ishlaydi, bunga qadar ham u sharqshunos sifatida mashhurlikka erishgan edi. Arab adabiyoti, ruslarning kelib chiqishi, qipchoqlar va mo'g'ullar tarixi haqidagi asarlar, 10 tomlik “Usmonlilar imperiyasi tarixi” kitoblari muallifi. X.P.Y.F. Sharq shoirlari Nizomiy, Fuzuliy, Ibn al-Farid, Al-Mutanabbiy, Unsuriy, Boqiy, Ibn Vaxshiy kabi adiblarning asarlarini, xususan, Hofiz devonini nemis tiliga tarjima

qilgan (1812–13). Mazkur tarjimalar Gyotening “G‘arb va Sharq devoni” yaratilishiga ta’sir ko‘rsatgan. Fors adabiyotiga bag‘ishlangan kitobiga (1818) N. haqida maqolasini kiritadi. Kitobga Davlatshoh Samarqandiy va Som Mirzo asarlaridan shoirning tarjimayi holiga oid ma’lumotlar kiritilgan. Unda N.ning nasl-nasabi, asarlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati va bunyodkorlik ishlariga to‘xtaladi. N. ijodining G‘arbiy Yevropada o‘rganilishi bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan U.Sotimov X.P.Y.F. Yevropada N.ni birinchi marta taqlidchi shoir deb atagan va bu ta’rif Yevropada N. ijodining o‘rganilishi va ommalashishiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan, deb yozgan edi. O’sha davr olimlari asosan arab va forsiy tilli adabiyot b-n shug‘ullangani u-n X.P.Y.F. fors adiblari ta’sirida N.ning badiiy mahoratiga unchalik e’tibor bermagan ko‘rinadi. Biroq uning nemis tilida N. ijodi haqida ma’lumot bergani ham dastlabki ish sifatida muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ko‘plab turkiy adabiyotga tegishli qo‘lyozmalar Venada saqlanadiki, albatta, bu X.P.Y.F.dek olimlar asos solgan sharqshunoslik maktabi samarasi deyish mumkin.

Ad.: Сотимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. Автореферат дисс. по филол. – Москва, 1998.

O.T.

“**XAMSA**” (ar. – besh, beshlik). Sharq mumtoz adabiyotida an’anaviy mavzu va shaklda yaratilgan besh mustaqil dostonni o‘z ichiga olgan, bir muallif qalamiga mansub she’riy asar, turkum. Xamsachilik an’anasini boshlab bergan buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy (1141–1209) hisoblanadi. U aslida “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” (“Yetti go‘zal”) va “Iskandarnoma” nomlari b-n 5 mustaqil doston yozgan. Lekin so‘z san’atining bu badiiy yuksak durdonalari avvaliga “Panj ganj” (“Besh xazina”) nomi b-n mashhur bo‘lgan. Keyinchalik bu

dostonlarning o‘ziga xos janriy xususiyatlari va Sharq adabiyotida yangi hodisa ekanligidan kelib chiqib, “X.” adabiy atamasi b-n mumtoz adabiyotshunoslikda qonunlashtirganlar. Abdurahmon Jomiy ta’biri b-n aytganda, shoirning “X.”da “qo‘lga kiritgan nazokati va latofati hech kimga muyassar bo‘lmagan, balki, umuman, odamzod qudratidan tashqari. N. esa “ul nazmlar agarchi zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayonig‘a bahonadur”, deb ta’riflaydi.

Oradan yuz yil o‘tib, Nizomiy an’anasini asli Shahrisabzdagi lochin urug‘idan bo‘lgan, lekin Hindistonda yashab ijod qilgan mashhur fors-tojik shoiri Xusrav Dehlaviy davom ettiradi. U Nizomiy “Xamsa”sining birinchi dostoni “Maxzan ul-asror”ga javoban “Matla’ ul-anvor” (“Nurlarning chiqish o‘rni”), “Xusrav va Shirin”ga javoban “Shirin va Xusrav”, “Layli va Majnun” o‘rniga “Majnun va Layli”, “Iskandarnoma”ga javoban “Oyinayi Iskandariy”, “Haft paykar” javobida “Hasht behisht” (“Sakkiz jannat”) dostonlarini yaratadi. N. o‘z “X.”sini yaratishda syujetda Nizomiyga ergashsa, badiiyatda Xusravdan ta’sirlanadi.

Shundan keyin Abdurahmon Jomiy “X.”si mashhur (1414–1492). Ular: “Tuhfat ul-ahror” (“Oliyjanob kishilar tuhfasini”), “Sibhat ul-abror” (“Yaxshilar tasbehi”), “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun”, “Iskandar xiradnomasi”. Uning yana “Silsilat uz-zahab” (“Oltin zanjirlar”) va “Salomon va Absol” dostonlari bo‘lib, keyinchalik shoir “X.”siga ularni ham qo‘shib, “Haft avrang” (“Yetti taxt”. Forsiylar “Yetti og‘ayni” yulduzlar turkumini ham shunday deb ataydilar) deb nomladi. Abdibek Sheroziy, Amir Husayn G‘uriy, Ashraf, Xoju Kirmoniy, Abdullo Hotifiy kabi juda ko‘p shoirlar “X.” yaratganlar, lekin forsiy adabiyotda uch – Nizomiy, Dehlaviy va Jomiy, turkiy adabiyotda esa N. dostonlari shuhrat qozondi.

N. bolaligidan buyuk xamsanavislar “panjasiga panja” urish, turkiyda “X.” yaratib, bu tilning boyligini namoyish qilish orzusida yashar edi. 1483–1485-yy. mobaynida nihoyat bu niyat amalga oshadi – “H.A.”, “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”

va “S.I.” kabi 5 dostonni o‘z ichiga olgan buyuk “X.”sini yozib tugatadi. Bu b-n u o‘zbek tilining ham dunyodagi eng boy tillardan biri qatorida turishini, o‘zbek adabiyotining ham jahon adabiyotining bir qismi hisoblanishini, o‘zining jahon san’atining zabardast namoyandalaridan biri ekanini amalda isbotladi.

“M.L.”da N.ning o‘zi ma’lumot berishicha, shoir “X.”si ko‘pchilik o‘ylaganidek boshdan-oyoq Nizomiy Ganjaviy “Panj ganj” (“Besh xazina”)iga javob bo‘lmay, balki ilk dostoni “Hayrat ul-abror” uning “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”)ga, “Farhod va Shirin” – Amir Xusrav Dehlaviyning “Xusrav va Shirin”iga, “Layli va Majnun” – Xoju Kirmoniyning “Gavharnoma”-siga, “Sab’ ai sayyor” – Ashraf Marog‘iyning “Haft paykar” (“Yetti malak”)iga, “Saddi Iskandariy” – Abdurahmon Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy” (“Iskandar pandnomasi”)siga tatabu’dir.

26 ming bayt (52 ming misra)dan iborat bu doston XV asrning o‘ziga xos qomusi edi. Uning yaratilishi o‘sha davr kishilarini hayratga soladi. Abdurahmon Jomiy shogirdini eng nodir va eng yuksak so‘zlar b-n ulug‘laydi, Husayn Boyqaro esa do‘stini o‘zining sevimli oq otiga mindirib, o‘zi unga jilovdorlik qiladi.

N. ensiklopediyasida “Xamsa” dostonlari haqida alohida maqolalar yozilganini hisobga olib, mazkur maqola qisqa bitildi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018;

E.O.

“XAMSACHILIK AN’ANALARI” – o‘quv qo‘llanma nomi. Kitob Tohirov Sobirjon tomonidan filolog mutaxassislar u-n tayyorlangan. Qo‘llanmada Sharq adabiyotida xamsachilik an’anasiga asos bo‘lgan yirik epik dostonlarning yaratilish tarixi, Firdavsiy “Shohnoma”

sining xamsanavislik tarixida tutgan o‘rni yoritiladi. Tadrijiy ravishda qiyosiy tahlil qilingan 18 ta mavzuda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Xoju Kirmoniy, Ashrafali Marog‘iy, Abdurahmon Jomiy, N., Abdibek Sheroziy dostonlari an’ana va o‘ziga xoslik nuqtayi nazaridan tekshiriladi. Xamsanavislikning temuriylar davrida rivojlanishi Ashraf Marog‘iy va N., Jomiy dostonlari asosida yoritiladi. An’anada N. ning o‘ziga xosligi, turkum syujetlarning ishlanishi, “S.I.” kompozitsiyasining qiyosiy tahlili, N.ning badiiy mahorati orqali ochib beriladi. N. “X.”sining yaratilishi” mavzusida N. ning Nizomiy va Dehlaviy yo‘lidan borib, shakl jihatidan an’anaga tayangan bo‘lsa-da, o‘z dostonlarini shakllantirishda qiyin yo‘ldan borganini asoslaydi. Ijodiy izlanishlar mazmuni aks etgan g‘oyalarni dostonlardan olingan parchalar asosida dalillaydi. Keyingi davrdagi “X.” yozgan adiblarning dostonlari haqida ham ma’lumot berilgan. Kitobdagi tahlillar N. ijodining ayrichaligi hamda qiyosiy adabiyotshunoslik kesimida o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamsa. TAT. 10 jildlik, 6-8-jildlar. – T., 2011; Tohirov S. Xamsachilik an’analari. – Samarqand, 2020.

Bad.M.

“XAMSA TALQINLARI” – adabiyotshunos va tarjimon To‘xtasin Jalolovning adabiyotshunoslik yo‘nalishidagi ilk tadqiqoti. U 1938-y. da yozilib, 1938–1941-yy. mobaynida “Guliston” va “Yosh kuch” jurnallarida bosilgan. Muqaddima va yetti qismdan iborat bo‘lib, dostonlar nomi b-n ataluvchi dastlabki besh qismda “X.” tarkibiga kiruvchi “H.A.”, “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”, “S.I.” dostonlarining mavzu ko‘lami va obrazlar olami yoritiladi. 6-qism asarning til xususiyatlariga bag‘ishlangan bo‘lsa, 7-qismda ulug‘ shoirning badiiy mahorati masalalari o‘rganiladi.

Tadqiqot ilmiy-ommabop uslubda, ravon va hassos til b-n yozilgan. Bu uning ahamiyatini ta’minlagan.

Muqaddima tadqiqotga o‘ziga xos kirish bo‘lib, unda N. asarlarining xalqimiz orasida mashhurligi va qalbidan chuqur joy egallaganligi, dunyo miqyosida ham shuhrat qozonganligi xususida fikr yuritilib, Sharq va G‘arb olimlarining N. haqidagi ta’riflari keltiriladi. N. abadiyati va asarlarining shuhrati xususida muxtasar to‘xtalib, ulug‘ shoirning Sharqda mashhur afsonalar bahonasida o‘z davri voqeligi manzaralarini chizgani aytiladi.

“H.A.”ga bag‘ishlangan ilk qismda uning “X.” dostonlari u-n o‘ziga xos debocha ekanligi, shoirning siyosiy-ijtimoiy, ilmiy-falsafiy, madaniy-adabiy qarashlarini o‘zida jamlaganligi aytilgan. Boshqa dostonlarda obrazli tafakkur vositasida ifodalangan g‘oyalarning muxtasar chizgilari bu dostonda berilganligini asoslashga harakat qilingan.

“F.Sh.” dostoniga birmuncha keng to‘xtalib, dostonning ijobiy qahramonlari N. zamonasi u-n ideal obrazlar ekanligi, “Navoiy bu ajoyib dostonini u zamonning shohlari va shahzodalari uchun bir dasturilamal sifatida taqdim qilganini, “Malika Mehinbonu bilan shahzoda Farhodning ish uslubini Husayn Boyqaro bilan uning o‘g‘li, ham valiahdi Badiuzzamon kabilarga namuna qilib bergan”ligiga e’tibor qaratadi. Dostonni davr b-n bog‘lab talqin etadi. “Farhod bu – butun insoniy fazilatlarini o‘zida aks ettirgan oliyjanob odamning obrazi”, deb uni keng tekshiradi. Ma’lumki, sobiq tuzum davridagi adabiyotshunoslik qolipiga ko‘ra, doston qahramonlari ijobiy va salbiy obrazlarga ajratilgan.

“L.M.”ni ham Majnun, Layli, Navfal, Laylining otasi, Ibn Salom kabi obrazlar asosida tadqiq etadi. Bu syujet asosida turkiy tilda birinchi bo‘lib N. doston yozgani, bu ikki oshiq-ma’shuqlar haqidagi xalq ichida keng tarqalgan “afsona anga libosi mavzun“ vazifasini bajarganligini ta’kidlaydi. Lekin u ham asossiz ravishda ijtimoiy mavqe jihatidan o‘zaro teng bo‘lgan Layli va Majnunning birini oliy, ikkinchisini quyi tabaqa vakili sifatida ko‘rsatadi.

“S.S.” tadqiqida, avvalo, uning go‘zal kompozitsiyasiga e’tibor qaratadi. Keyin Nizomiy va Amir Xusrav dostonlariga qiyoslab, ular o‘rtasi-

dagi mushtarak va farqli jihatlaridan ayrimlarini ko‘rsatib o‘tadi. Doston voqealari va unda ilgari surilgan g‘oyalarni tahlil qilar ekan, Bahromning fojiali taqdiri orqali shoir Husayn Boyqaroga ishora qiladi – uning ko‘zini ochmoqchi bo‘ladi, deydi. “Darhaqiqat, Navoiyning bu dohiyona ishorasi to‘g‘ri chiqdi. Oradan ozgina fursat o‘tmay Husayn Boyqaro davlati yemirildi. Temur sulolasiga abadiy xotima berildi”, – deb yozadi.

“S.I.” tahlilida “Navoiyning Iskandari Aleksandr Makedonskiyning tarixiy portreti emas, balki shu tarixiy shaxsning N.ning ijod korxonasida qayta ishlangan badiiy obrazidir” degan fikrni ilgari suradi. Iskandar b-n bog‘liq voqealarning tarixiy va badiiy talqinlarini qiyosan o‘rganadi.

“Xamsa”ning tili” deb nomlangan 6-qismda beshlikning til xususiyatlari tekshiriladi. “Navoiyning o‘zbek adabiy tili uchun boshlagan kurashida “Xamsa” g‘alabani ta’min etgan asosiy omil sanaladi”, – deb yozadi u... – “Xamsa”ning yaratilishi ham N. u-n, ham o‘zbek adabiy tili u-n katta imtihon edi. N. bu imtihondan a’lo baho b-n o‘tib, o‘ziga abadiy shuhrat, o‘zbek xalqiga va uning tiliga sharaf bag‘ishladi”. Shoirning asar tili va qahramonlar nutqini ishlash, xalqona so‘zlardan foydalanishdagi mahoratini misol asosida ko‘rsatib beradi.

“Xamsa”ning badiiy xususiyatlari” qismida esa shoirning tashbeh, takror, istiora, tajohuli orifona kabi badiiy san’atlardan foydalanish mahorati tadqiq qilinadi. Lekin ta’kidlash kerakki, olim “X.”ning badiiyatini zamonaviy adabiyotshunoslik terminlari asosida tekshiradi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamsa. TAT. 10 jildlik, 6-8-jildlar. – T., 2011; Жалолов Т. “Хамса” талқинлари. – Т., 1960.

E.O.

“XAMSA” HAYRATLARI – O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning shu nomdagi she’rlar kitobi. Unda shoirning buyuk mutafakkir N.ning “X.” beshligiga kiruvchi birinchi doston – “H.A.”i ta’sirida yuzaga kelgan hayratlari badiiy ifoda etilgan. Mazkur asar ulug‘ bobomiz ijodini

o‘rganish, bugungi zamon o‘quvchisiga yaqindan tanishtirish yo‘lidagi urinishning, bu muh-tasham she‘riyatga mehr va ixlosning yangicha bir yo‘sinda ko‘rinishi b-n ham zukko o‘quvchini befarq qoldirmaydi. Ayniqsa, yosh kitobxonlar-ga ham N. she‘riyatini bilish va o‘rganishlari u-n ham muallifning ushbu nazmiy tajribasi katta ahamiyatga ega.

Kitob S.S.ning “Tuganmas hayratlar” nomli so‘zboshisi b-n boshlangan. So‘ngra uning dos-tondan olgan taassurotlarini nazmiy ko‘rinish-lari 50 dan ortiq katta-kichik she‘rlar shaklida berilgan. Shoir kitobni ta‘lif etar ekan, yuqorida ta‘kidlaganimizdek, o‘ziga xos shaklni tanlagan, ya‘ni N. dostonidagi aynan uni ilhomlantirgan baytlar she‘r nomi va epigrafga chiqarilgan, so‘ngra ijodkorning bevosita ko‘ngil kechinma-lari keltirilgan.

M-n, “H.A.”ning “Oltinchi maqolat”idan olingan mana bu bayti:

*Kimki ulug‘roq anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq anga shafqat kerak. –*

S.S. tomonidan quyidagicha rivojlantirilgan:

*Garchi ko‘p dunyoning yaxshi, yomoni,
Bir so‘z tiklab berar qayta dunyoni.*

*Kimki ulug‘roqdir – rahmat kerakdir,
Kimki kichikroqdir – rag‘bat kerakdir...*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Сайиуд С. “Хамса” ҳайратлари. – Т., 2016.

S.O‘.

“XAMSA”DA LIRIK CHEKINISHLAR – muazzam “X.” o‘zining ibratli hikoyatlari, rang-barang obraz va timsollari, axloqiy, ta‘limiy, ijtimoiy, falsafiy mazmuni b-n birga, badiiyati-ning go‘zal xususiyatlariga ko‘ra ham mumtoz adabiyotimizda beqiyos o‘rin tutadi. Undagi lirik chekinishlar “X.”ning poetik mukammalligini

ta‘min etuvchi yana bir o‘ziga xos jihatdir. N.ga-cha yaratilgan “X.”larda lirik chekinishlar faqat-gina Iskandar haqidagi dostonlarda uchrasa, N. “X.”sida esa, deyarli, barcha dostonlarda mav-jud. Bunday baytlar shoirning ichki, ruhiy olami, estetik fikr-tuyg‘ularini anglashga imkon berishi b-n ham ahamiyatlidir.

Jumladan, “H.A.”dagi hayratlar, boblar va ma-qolatlarning so‘nggi har ikki bayti (jami 25 bayt) soqiyga murojaat va may tavsifi b-n yakunlangan. Shuningdek, dostonning “Avvalgi hayrat”i soqiy-ga xitob b-n boshlanib, dastlabki 3 baytda may, jom va mastlik holati ta‘riflangan. Ularda qo‘llan-gan “jomi sabuh”, “subh mayi” poetik birikmalari ilohiy ishqqa, Haqqa, kamolotga erishish vosita-lari sifatida talqin qilingan. Mast bo‘lmoqlik esa ilohiy zavq-u shavq, Haq jamoliga vosil bo‘lish, ruhiy huzur-halovat:

*Subhdur, ey soqiy, etib mehr fosh,
Tut manga bir jom nechukkim quyosh....
Subh safoliq mayidin mast o‘lay,
Tong qushig‘a nolada hamdast o‘lay.*

Tasavvuf istilohida tong ham g‘aybdan kela-digan hamda qalbdan namoyon bo‘ladigan ilohiy nur va sirlarning jilvalanishi, namoyon bo‘lishi-ni bildiradi. Shuningdek, soqiyga murojaat bilan boshlangan lirik chekinishlarda asarda tasvirlana-yotgan voqea-hodisalarning umumiy mazmuniga ham ishora qilinadi. M-n, dostonning o‘n to‘rtin-chi maqolati oxiridagi Iskandar hikoyati quyida-gicha xulosalangan:

*Soqiy, erur komi dilim mastliq,
Moni‘erur lek tihidastliq.
Lutf ila ber ilgima may javhari,
May neki, oyinai Iskandariy.*

Yoki o‘n to‘qqizinchi maqolat so‘ngida kelti-rilgan Xoja Muhammad Porso haqidagi hikoyat mana bu tarzda yakun topgan:

*Soqiy, olib kel qadahi bodaye,
Shah tutsun, yo ani shahzodaye.*

*To bo 'layin mast saboh-u maso,
Necha riyo birla bo 'lay Porso.*

Bunday baytlar shoirning “F.Sh.”, “L.M.”, “S.I.” dostonlarida ham ko‘plab uchraydi. “F.Sh.” dostonida har bir bob va xotima so‘nggidagi 2 bayt (jami 47 bayt) soqiyga xitob b-n tugallangan. “L.M.”ning ham X–XXIV boblarida turli obyektlarga (“Ey piri muallimu muaddab”, “Ey gulshani ishq bog‘boni”, “Ey mahmili ishq sorboni”, “Ey zoli zamona”, “Ey dashtni aylagan vatangoh”, “Ey silsilayi junun aro band”, “Ey qaydi zamona birla xursand”, “Ey maxfiy o‘lub, valek zohir, ko‘zga g‘oyib, ko‘ngulga hozir”, “Ey choranamo”, “Ey zoyiri ka‘bayi saodat”, “Ey ishq elining siloh sho‘ri”, “Ey yori manozili nasimi”, “Ey navhagar”, “Ey tabib”, “Ey do‘st”), XXXVI bobda esa mug‘bachaga, XXXVII bobda bevosita soqiyga murojaat qilingan.

Lirik chekinishlarning keltirilishi va o‘ziga xos tuzilishiga ko‘ra, “S.I.” dostoni, ayniqsa, ajralib turadi. Nizomiy Ganjaviy ham “Iskandarnoma”ning “Sharafnoma” qismida soqiyga, “Iqbolnoma” qismida mutribga murojaat qilingan baytlarni keltirgan. Bunday ko‘rinishdagi baytlar Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy” dostonida ham uchraydi. N. esa “boshqa dostonlarida o‘z kayfiyatini soqiyga murojaat yoki ayrim umumiy xulosalarni bildiruvchi misralar orqali bergan bo‘lsa, “S.I.”da aniq o‘rnatilgan tartib bo‘yicha beradi”. Ya‘ni dostonidagi har bir bobning xulosasi soqiy (ba‘zan ayoqchi) va mug‘anniyga xitob b-n boshlanib, shoirning o‘ziga murojaati b-n yakunlangan.

“S.I.” boblarining xotimasida 150 ga yaqin lirik chekinishlar keltirilgan. Shundan 50 bayt soqiy (24 bayt) va ayoqchi (26 bayt)ga murojaat b-n boshlangan. Qolgan baytlarda mug‘anniyga va shoirning o‘ziga xitob qilingan.

Dostonning 7-bobini N. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarga bag‘ishlagan. Unda shoir salafining Iskandar haqidagi dostonlariga ham yuksak baho bergan. Bu fikrlar 8-bobda ham davom ettirilgan.

Shuningdek, unda hotif, ya‘ni ichki bir tovush, ilohiy kuch “X.”ni yozishga ruhlantirgani, shoirni qo‘liga qalam olishga undagani aytiladi. Mazkur bobning so‘nggida keltirilgan soqiyнома va mug‘anniyнома xarakteridagi xulosaviy baytlar shoirning fikr-kechinmalarini yorqin ifoda etgani b-n ham xarakterlidir. Chunonchi,

*Ketur soqiyo, ul kayoniy qadah,
Tag‘oreki, degaylar oni qadah.*

Kayoniy – qadimgi Eronda hukmronlik qilgan to‘rt tabaqadan birining nomi. Baytda qo‘llangan Kayoniy qadah esa, ulug‘vorlik va qudrat ramzi, shuningdek, ilhom sarchashmasi, ma‘naviy-ruhiy kamolot manbaidir. Bu orqali shoir xamsanavis ustozlarining ma‘no xazinasiga, ya‘ni ulkan va betakror ijodiga ham o‘ziga xos baho bergan. Shu sababdan bo‘lsa kerak, dostonda “kayoniy qadah” tog‘oraga qiyoslangan. Bu o‘rinda tog‘ora ham katta, benihoya, ulkan ma‘nolarida ishlatilgan.

Asarning boshqa bir o‘rnida “jomi Kayoniy” – Kayoniy jomi timsoli shoirning olam va odam qismati, dunyoning o‘tkinchiligi, inson umrining qisqaligi haqidagi falsafiy mu-shohadalarini ifoda etadi:

*Ayoqchi, mayi do‘stgoniy ketur,
To‘lo ayla jomi Kayoniy ketur.
Ki davronki, oyini o‘lmish jafu,
Ne Kayga, ne Dorog‘a aylar vafo.*

Ko‘rinadiki, lirik chekinishlarning aksariyati soqiy (yoki ayoqchi) – may quyuvchiga murojaat b-n boshlanib, asar voqealariga ishora qiladi, shuningdek, shoirning maqsadini yuzaga chiqarish u-n ishlatiladi. Mazkur murojaatlar o‘quvchida estetik zavq uyg‘otish, uning diqqatini jamlash va ulug‘ mutafakkirning hayotiy qarashlarini badiiy lavhalar vositasida jonli tarzda yetkazib berishga xizmat qilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10
жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Асадов М.*

Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020; Қаюмов А. Асарлар. 3 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2008.

M.A.

“XAMSAT UL-MUTAHAYYIRIN” (“Besh hayrat”) – N.ning memuar-biografik asari. Shoir mazkur asarni tariqatda – pir-u maslahatgo‘y, adabiyotda – ustoz-u maslakdosh, hayotda – do‘st-u hamdard maqomidagi ulug‘ inson Abdurahmon Jomiyning xotirasini abadiylashtirish maqsadida yozgan (1494). U muqaddima, uch maqolat va xotimadan iborat. An‘anaviy hamd, na‘t va Jomiy ta‘rifi b-n boshlanib, muqaddimada uning kelib chiqishi, ota-bobolari, beqiyos tug‘ma qobiliyati, boshlang‘ich ta‘limni tug‘ilgan qishlog‘i Jomda olib, keyin tahsilini kamolotga yetkazish u-n Hirotda kelib, shu yerda yashab qolishi, barcha zohiriy va botiniy ilmlarda tengsizligi, xususan, she‘rda, tasavvufda, tariqat odobida zamonasining yagonaligi, Sa‘duddin Koshg‘ariy, Shayx Bahouddin Umar, Boyazid Puroniy, Muhammad Asad kabi orif-u komillar suhbatiga yetishgani, 1457–58-yy.gacha shaharda yashab, so‘ng shahar chekkasi – Xiyobon bo‘shidagi Sa‘duddin Koshg‘ariy mozorini makon tutgani, shoh-u a‘yonlar, ulug‘lar-u fozillar hamisha uning ziyoratida bo‘lishlari haqida ma‘lumot beradi.

Birinchi maqolat Jomiy va N. orasida kechgan o‘zaro o‘xshash holatlar, fikriy mushtarakliklar hamda ajoyib so‘z va voqealar tasviriga bag‘ishlangan. M-n, Abdullo Ansoriyning “Munojot” risolasini ikkalalari ham bir o‘tirishda o‘qiydilar, Amir Xusrav Dehlaviy baytidagi bir so‘z ustida fikrlari bir joydan chiqadi, Mavlono Sog‘ariyning bir baytiga bir xil munosabat bildiradilar, Anvariyning qasidanavislikdagi mahoratiga baholari o‘xshash bo‘ladi va h.k. Shuningdek, Jomiyning valoyati, zarofati, fazilatlarini b-n bog‘liq ibratli va qiziqarli hikoyatlar keltiradi. Bu hikoyatlar Jomiyning tabiati, hozirjavoblighi, bilimdonligini ko‘rsatibgina qolmay, N.ga munosabati va iltifotini ham namoyon etadi. Ma-

qoladagi hikoyatlarning umumiy adadi 17 ta. Bu bob asarning eng muhim qismi bo‘lib, u to‘la ravishda Jomiy va N. o‘rtasidagi munosabatlariga bag‘ishlangan. Shuningdek, hikoyatlardan Jomiyning shoh-u shahzodalar, amir-u amaldorlar, ilm-u adab ahli b-n munosabatlari haqida ham keng ma‘lumot olamiz. Binobarin, bu orqali davrning siyosiy-ijtimoiy, madaniy-adabiy manzaralari chiziladi.

Ikkinchi maqolatda Jomiy b-n N. orasidagi maktublar keltiriladi. Asar o‘zbek tilida yozilgan bo‘lsa ham, maktublar va ulardan o‘rin olgan she‘rlar fors-tojik tilida. Chunki ikki buyuk zot o‘rtasidagi muloqot shu tilda kechgan. Bu b-n shoir o‘z ustoziga bo‘lgan hurmatini ham saqlagan. Bu maktublar ikki manguilikka daxldor insonning o‘zaro munosabatlarini oydinlashtirishdagina emas, balki ular ijodining ayrim qirralari, mahoratining ba‘zi jihatlarini muayyanlashtirishda ham muhim. Jumladan, “Tuhfat ul-afkor” qasidasining yaratilishi va Jomiyning unga bergan bahosi b-n bog‘liq o‘rinlar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Qasidadagi Najmiddin Kubro itiga oid bayt atrofida qo‘zg‘algan bahslar haqidagi hikoya ham qiziqarli. Ayni maqolada 13 lavhada mazkur yozishmalarning tarixi va mavzusi yoritib beriladi. Ularda nafaqat adabiy masalalar xususida so‘z boradi, shu b-n birga, o‘z davrining siyosiy-ijtimoiy voqealari ham u yoki bu jihatdan aks etadi.

Uchinchi maqolatda Jomiy asarlari haqida fikr yuritilib, ulardan 38 tasing nomi sanaladi va ularning aksariyati tasnifiga o‘zi sabab bo‘lganligi aytiladi. Uning tavsiyasi b-n Jomiy she‘rlarini 3 devonga taqsimlagani, o‘z navbatida, Jomiy maslahati b-n o‘zi ham 4 devon tuzganini qayd etadi. Shundan keyin ketma-ket Jomiy asarlaridagi o‘zi haqidagi va o‘z asarlaridagi Jomiy haqidagi fikrlar va ta‘riflar keltiriladi.

Xotimada N. o‘zining ustozini huzurida o‘qigan asarlari haqida to‘xtaladi. Jomiyning xavoriqi odat ishlari – avliyo sifatidagi karomatlaridan ba‘zi misollar keltiradi. Uning so‘nggi kunlari va o‘limi b-n bog‘liq tafsilotlarni bayon qiladi. Asarga ustozining vafotiga yil to‘lishi mu-

nosabati b-n yozgan va Husayn Voiz Koshifiy ma'arakada o'qib eshittirgan har biri 10 baytdan iborat 7 bandli (140 misra) dilso'z marsiyasini ilova qiladi. Sadridin Ayniy bu marsiyani ayni janrning eng jon o'rtar namunasi bo'libgina qolmay, unda Jomiyning butun ilmiy salohiyati va badiiy mahoratiga baho berilganligini ta'kidlagan edi.

“X.M.” mutolaasidan ma'lum bo'ladiki, Jomiy va N. bir-biri b-n juda ko'p tomonlama bog'langan. Eronlik adabiyotshunos olim Ali Asg'ar Hikmat bu do'stlikning yuksak muhabbat darajasiga ko'tarilganligini to'g'ri qayd etgan edi.

“X.M.” Jomiy va N. o'rtasidagi buyuk do'stlikka o'qilgan madhiyadek jaranglaydi, ular orasidagi hamjihatlik va hamkorlikka qo'yilgan badiiy obidaga o'xshaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Ганиева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013; Очилов Э. Жомий – Навоий идеалидаги комил инсон // Жомий ва ўзбек адабиёти. – Т., 2005; Олим Ф. “Хамсат ул-муҳаййирин”да тил ва тасвир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, № 4.

S.R., E.O.

XANTALA IBN SAFVON – rivoyatlarga ko'ra, X.I.S. quduq egalari, ya'ni “As'hob ur-rass”ga payg'ambar qilib yuborilgan. Bu qavm ham Bani Isroil avlodlaridan bo'lgan, “Quduq egalari” qavmi haqida Qur'oni Karimning ikki surasidagi (Furqon, 38–39, Qof, 12–13) oyatlar nozil bo'lgan. Alloh taolo Bani Isroilga Muso (a.s.)ni payg'ambar qilib yuborgunicha va Musoga Tavrotni nozil qilgunicha Nuh, Od, Samud, Lut va Shuayb (a.s.)larning qavmlaridan tashqari yana bir necha qavm ommaviy jazoga uchragan va halok etilgan edi. Bu haqda Qur'oni Karimning “Qisas” (Qissalar) surasi, 43-oyatida eslab o'tilgan. Hadislarda ham bunga ishoralar bor.

Ibn Jarirning rivoyatiga qaraganda, Abu Sa'id al-Xudriy (r.a.) aytadi: “Alloh taolo Tavrot nozil bo'lganidan keyin yer yuzida biror qavmni osmondan yo yerdan bo'lgan ommaviy halokat bilan jazolamagan. Illo bir qishloq ahlini maymunga aylantirgan”. Shunday ommaviy qirg'inga uchragan qavmlardan biri “As'hob ur-rass”, ya'ni quduq egalari qavmidir. Ular shayton alayhil–laning gapiga kirib, buzg'unchilik va fohishalikning tuban odatlarini o'zlariga kasb qilib olishgan edi.

X.I.S. haqida N. shunday yozadi: Xantala Qahr ibni Qahton o'g'li edi. Asarning Som ibn Nuh (a) bo'limida keltirilganidek, Qahton Som ibn Nuh (a.s.) avlodidir. Xantalani Tengri taolo Kalomullohda eslab o'tilgan “As'hob ur-rass” qavmiga payg'ambar qilib yuborgan. Ras Samud naslidin bo'lgan bir podshoh bo'lib, mag'rib zaminida u yazdonparast edi. Umri oxirida saltanatining kengayib ketishi natijasida unda kalondimog'lik va g'urur paydo bo'lgan va Tangrilik da'vo qilgan. Uning zamonida erkaklar turli hayvonlar b-n qo'shilishni odat qilib olgan, xotinlar esa charm va teridin o'zlariga olat yasab, farjlariga tiqib, lazzatlanishgan. Keyinchalik bu toifa xotinlar “ras” deyilgan. Shuningdek, “ras” qavmida bir-biriga surtinib taskin topadigan ayollar bo'lganki, ularni “sa'tariy” deyishgan. X.I.S. bu qavmni barcha qabih ishlaridan qaytarib, Allohga ibodat qilishga da'vat qilgan. Ammo ular hadlaridan oshganidan keyin X.I.S. duo qiladi, ularning suvlari quriydi va buni X.I.S. ning duosidan deb bilib, uni o'ldirish u-n lashkar tortib boradilar. X.I.S ham o'z yaqinlarini yig'ib, Tengri taolo hukmi bila Ras qavmiga qarshi jangga chiqadi. Ras qo'shini X.I.S. tomonga bir o'q otadi. Haq taolo qudratidin ul o'q qaytib, otgan kishiga tegib, uni halok qiladi. Jangda Ras va qavmi mag'lub bo'lib, qochib bir mis va ruxdan yasalgan qo'rg'ong'a kiradi, ammo foyda bermaydi. Hammasi halok bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т.,

2011; *Ибн Касир. Қисас ул-анбиё. Қоҳира; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1990.*

S.R.

XARAQONIY (taxallusi; toʻliq ismi: Shayx Abulhasan Ali ibn Ahmad Xaraqoniy) (X asrning 2-yarmi – Qumis – 1034) – tariqat piri, mutasavvif shoir. Xaraqon qasabasidagi kambagʻal oiladan boʻlganligi tufayli choʻponlik va dehqonchilik b-n mashgʻul boʻlgan. Oʻz davrining komil pirlaridan boʻlgan Shayx Abulabbos Qassob qoʻlida tarbiyalangan. Tahsilni nihoyasiga yetkazib, irshod olganidan soʻng bir umr tasavvuf b-n shugʻullangan. Oʻz ilmi, iqtidori, xulqi, ezgu ishlari b-n yigʻitligidayoq el ogʻziga tushgan X. koʻplab muridlarni tarbiyalab yetishtirgan. Oʻz davrining buyuk insonlari, jumladan, oriflar sultoni Abusaid Abulxayr, shayx ur-raisa Abu Ali ibn Sino, mashhur shoir va mutafakkir Nosir Xisrav, hatto Sulton Mahmud Gʻaznaviy uni ziyorat qilib, fayzli suhbatidan bahramand boʻlishgan. Xususan, X. va Abusaid Abulxayr oʻzaro yaqin munosabatda boʻlishgan. Abusaid uning xonaqohida olti oylab qolib ketgan. Shuning u-n ham u: “Men oddiy gʻisht edim, Xaraqonga borgach, gavhar boʻlib qaytdim”, – deb lutf etgan ekan. Shayxulislom Abdulloh Ansoriy bir necha yil uning xizmatida boʻlgan. Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns”, N.ning “N.M.”, Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asarlarida va boshqa manbalarda X. haqida maʼlumotlar keltiriladi. Chunonchi, N. yozadi: “Oti Ali binni Jaʼfar. Oʻz roʻzgorining yagona va gʻavsi erdi. Vaqtning qiblasiki, zamonida rihlat anga erdi. Shayx Abulabbos Qassob aytib erdiki, “bizning bu bozorhamiz Xaraqoniyga oʻtadi”. Rihlat va ziyorat aning vafotidan soʻngra Xaraqoniyga evruldi...”.

Barcha buyuk shaxslar kabi X.ning hayoti va faoliyati ham afsona-yu rivoyatlarga koʻmilgan. Chunonchi, uning Boyazid Bistomiy ruhidan tarbiya topganligi aytiladi. Xaraqondagi ulugʻlar mozorini ziyorat qilishga kelgan Boyazid Bistomiy: “Bu yerdan buyuk bir zotning hidi kelyapti, uning nomi Ali, kunyasi Abulhasan boʻla-

di”, – deb X.ning tugʻilishini 170 yil burun bashorat qilgan ekan. Oʻz navbatida, X. yigʻitligida 12 yil davomida Boyazidning mozorini ziyorat qilib, Allohdan uning ruhi poki orqali madad qilishini soʻragan ekan.

Manbalarda X.ning “Risolayi al-xoif al-xoim min lazma alloim”, “Fovatih al-jamol a gʻayri inho”, “Nur al-ulum” asarlari mavjudligi qayd etilgan. X.ning hayoti va faoliyatiga oid maʼlumotlar, hikmatli soʻzlari va sheʼrlaridan namunalar shayxning shogirdlari tomonidan tartib berilgan “Nur ul-ulum” (“Ilmlar nuri”) kitobida jamlangan. Tasavvufga oid tazkira va manoqiblarda undan parchalar keltirilgan. Muridlarning savollariga shayxning javoblari tarzida yaratilgan oʻn qismdan iborat ushbu kitobda tasavvuf taʼlimotining koʻplab nazariy va amaliy masalalari oʻz ifodasini topgan. X.ning har biri quyma hikmat kabi jaranglagan soʻzlari uning donishmand zot ekanligidan dalolat beradi. Asrlar davomida tasavvuf nazariyotchilari soʻfiylik taʼlimotining u yoki bu masalalarini tushuntirishda bu javoblardan foydalanib kelganlar. Chunonchi, uning soʻfiyga bergan mana bu taʼrifi kitobdan kitobga koʻchib yuradi: “Soʻfiy bir kundirki, quyoshga ehtiyoji boʻlmagay va bir tundurki, oyga ehtiyoji boʻlmagay va bir yoʻqlikdirki, borliqqa ehtiyoji boʻlmagay”. Shayx-shoirlarga nisbat beriladigan ruboiylar uning sheʼriy tabʼi ham baland boʻlganligidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Насоийим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Хомидий Х. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Донишмандлар тухфаси. Рубоийлар. – Т., 2009.

Z.R.

XAROBOT (ar.) – vayrona, xaroba. Majoziy maʼnosi “mayxona”, “maykada”, rind-u shoirlar, xonanda va sozandalar yigʻilib majlis quradigan maskan. X. tushunchasi Sharq adabiyotidagi rivoyatlarga koʻra, XII asrda Ganjadagi bir mahalning nomi b-n bogʻliq. Hayot zavqidan bahra-

mand bo‘lishni istagan san’atkorlar, xonanda va raqqosalar hamda shoirlar bu mahallaga to‘plinishar, she’riyat yuzasidan mushoiralar o‘tkazar, musiqa va qo‘shiq mavzularida mubohisalar olib borar ekanlar. Ozarbayjon shoirasi Mahsatiy xonim (XII) ruboiylaridan Xayyom va Hofiz Sheroziy g‘azallarida ham X. va X. ahli tez-tez qalamga olinadi.

X. “tasavvuf istilohida inson jismining xarob bo‘lishi – qanoat, faqr yo‘liga kirib, hayvoniy nafslar, keraksiz, yomon xulq-odatlardan qutulib, o‘zni xoksorlik, kamtarinlik rutbasiga solishdir”. X. rindlarining “nafslari tufroq bilan teng bo‘lsa-da, lekin himmatlari oldida baland osmon go‘yo pastdek. Zamon qayg‘ularidan ko‘ngli g‘amsiz, falak tashvishlaridan xotiri alamsiz. Na hayotdan, na o‘limdan qo‘rqadi; himmati oldida bor-yo‘q birday”. Shunga ko‘ra, N. she’riyatida X. poklik sharobi quyiladigan, ko‘ngil ma’naviy-ruhiy farah topadigan ilohiy maskan ma’nolarida ham talqin etilgan:

*Chun xarobot ichra mast o‘ldum ichib,
ey mayfurush,
Rindlar birla solib g‘avg‘o meni rasvo qadah.*

N. she’riyatida X. may, xursandchilik, dunyo tashvishlaridan forig‘ bo‘lish maskani sifatida ta’riflanadi:

*Ey ko‘ngul, mast o‘lali azmi xarobot aylab,
Dayr ko‘yida gadoliqqa mubohot aylab.*

X. ichra bir qadah sipqormoqni shoir Xizrning hayot chashmasidan afzal ko‘radi:

*Gar xarobot ichra mumkindur sumurmak bir qadah,
Xizr agar o‘ltursa borman chashmayi hayvon sari.*

Ad.: Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2009; Муҳиддинов М. Сўфийлар ахлоқи // “Тафаккур”, 1997 йил, 4-сон;

Раҳмонов В. Кўнгилар ҳамрози (Сўзбоши) // Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Т., 1991.

M.A.

XAROBOT AHLI – 1. Majoziy xarobotiy, xarob-turob bo‘lganlar. 2. Majoziy: mayxona ahli, may ichuvchilar. 2. Tasavvufda: so‘fiylar, rindlar. N. ijodida keng qo‘llangan timsol. X.A. ko‘ngli haqiqat qadahidan ilohiy ishq sharobini totgan Haq oshiqlaridir. M-n:

*May ichmish xonaqoh shayxi,
xarobot ahli, aysh aylang –
Ki, chiqmish baxya urg‘an xirqasidin
mablag‘i kori.*

Maz.: Xonaqoh shayxining ko‘nglida ham ilohiy ishq nuri porlab, u bundan mast-u sarxush bo‘libdi, ey xarobot ahli bo‘lgan rind-u so‘fiylar, bu xabardan xushhol bo‘lib, siz ham vajd-u holga tushing.

Ad.: Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996.

M.A.

XAROBOTIY (ar.) – 1. Xaroba joyda istiqomat qiluvchilar. 2. Darveshlar, tarkidunyo qilganlar. 3. Majoziy: may ichuvchilar, mayxona ahli. 4. Tasavvufda: ilohiy ma’rifat sohibi bo‘lgan komil inson. N. ijodida faol istifoda etilgan timsol.

X.lar deb tasavvufda o‘z vujudini mutlaq vujud va Haq zotida foniy qilgan mutlaq vujudga aytadilar.

*Navoiy xirqasin ta’n etma, ey rindi xarobotiy –
Ki, maxmur o‘lsa, uldur vajh*

mayg‘a qilg‘oli marhun.

Maz.: Ey xarobot rindi, N. xirqasini (eski deb) ta’na qilmaki, mast bo‘lsa, uni mayga garov qilishi u-n shu bahona bo‘ladi.

X.lar N.ning nasriy asarlarida ham uchraydi: “Eshittiki, ul g‘azalni xarobotiyilar chang u chag‘ona bila o‘qur erdilar” (“N.M.”).

Ad.: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва., 1965; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

M.A.

XARROT (Muhammad Yoqub. – Muhammad Yoqub Qurboniyoz Xarrot o‘g‘li (1867–1939) – xivalik xattot, musiqashunos. X. Komil Xorazmiy (1825–1899) oldida xat va savodini chiqargandan keyin musiqiy ta‘lim olishga kirishadi. X. Xorazm maqomlarini mukammal o‘rgangach, ularni o‘sha davrda yaratilgan Xorazm tanbur chizig‘i – milliy nota asosida ko‘chirib chiqadi. Tanbur chizig‘ini ko‘chirish u davrlarda eng qiyin vazifalardan biri hisoblanib, uni ko‘chirib chiqishga uncha-muncha xattot jur‘at qilolmagan. X. kitobat qilgan ikki jildli milliy musiqiy nota kitoblari O‘zbekiston Milliy Davlat arxivida saqlanadi.

X. Xiva saroyining to‘rt nafar bosh xattotidan biri bo‘lgan. Xiva saroyida ko‘chirilgan qo‘lyozmalar ichida Xudoybergan Muhrkan (1822–1920) hamda Muhammad Sharif devon (vafoti 1900) qo‘lyozmalari eng ko‘pi bo‘lib, miqdori bo‘yicha ulardan keyingi o‘rinda X. dastxatidan chiqqan qo‘lyozmalar turadi. Sharq qo‘lyozmalari markazida X. kitobat qilgan 50 dan ortiq qo‘lyozmalar mavjud.

X. Xivadagi bolalar musiqa maktabida Xorazm maqomlari bo‘yicha o‘qituvchi, teatr sozandasi bo‘lib ham faoliyat olib borgan. U 1937–39-yy. qatag‘onida jismonan yo‘q qilinadi.

X. ShQMda saqlanadigan N. va 41 ta turkiy va forsiy shoirlar (inv.1133.) qo‘lyozma-musaddasot (Musaddaslar)ini Movarounnahr chiroyli nasta‘liq xatida ko‘chirgan. Matn poygirli, har sahifasida to‘rt ustunda joylashgan va oltin suvli sariq chiziq ichiga olingan.

Ad.: Матёқубов О., Болтаев Р., Аминов Х. Ўзбек нотаси. – Т., 2009; ЎЗМЭ. 9-жилд. – Т., 2005.

Muh.A.

XARTMANN Martin (9.12.1851, Breslau – 5.12.1918, Berlin) – nemis sharqshunosi, islom-

shunos olim. Leypsig universitetida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan (1875). Germaniyadagi Bayrut elchixonasida ishlagan (1876–1887), Berlinda Sharq tillari kafedrasida dars bergan (1887–1918). Faoliyati davomida islom dinini fan sifatida o‘rganishga intilgan, “Islom olami” (1912) jurnaliga asos solgan. X.M. turk tilidan so‘ng o‘n yil davomida o‘zbek tilini o‘rganib, Germaniyada o‘zbek adabiyotining o‘rganilishiga katta hissa qo‘shgan. U turkshunos olim sifatida Turkistondagi Mashrab qadamjolari bo‘ylab yetti oy safar qiladi, kuzatishlari natijasida Mashrab haqida tadqiqotlar yaratadi. Herman Vamberi tarjimalari b-n nemis kitobxoniga tanish N. ijodini tushunish u-n o‘zbek tilini o‘rganish zarur degan g‘oyani ilgari suradi. “Chig‘atoy tili” darsligini tuzib, N. g‘azallari va hikmatlarini nemis tiliga tarjima qiladi. X.M. ilmiy tadqiqotlari bo‘yicha dissertatsiya yoqlagan M.Todjixodjayevo olim N.ning “Xarobot aro kirdim oshiftahol / May istarga ilgimda sing‘an safol” tarje‘bandi ta‘sirida “Xarobot ichra kirdim, aylab sado, / Sinuq kosa ilkimda, mayga gado” misralari b-n yakunlanuvchi soqiynoma yozganini aytadi. Xrestomatiyaning 6 qismida N.ning 3 ta g‘azali va shoirning turli g‘azallaridan saralab olingan 57 bayt, “Mahbub ulqulub”dan ikkita parcha eski o‘zbek yozuvida va nemischa tarjimasi b-n ilova qilinadi. G‘azallarni to‘g‘ri o‘qish u-n turkiy tilning leksik imkoniyatlari borasida ham tushuntirishlar berib boriladi. M.Todjixodjayevo N.ning “Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo / Aylamas to‘ti takallum, shakkaristondin judo” g‘azalining nemis tilidagi qayta tiklanishini tahlil qilar ekan, X.M.ning N. ruhiga singib ketgani va g‘azal mazmunini nemis tilida yaxshi ifodalay olganini yozadi. Umuman, X.M. turkiy adabiyotga muhabbati ortidan islom falsafasini, tasavvufni qunt b-n o‘rganadi, shuning u-n tarjimalarda sharqona ruhiyatni yaxshi ochib beradi, bu b-n nemis kitobxoniga N. asarlari mohiyati tugal yetib borishiga hissa qo‘shadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сугар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011;

Hartmann M. *Čaghataisches // Materialien zu einer Geschichte der Sprachen und Literaturen des vorderen Orients. Herausgeben von Martin Hartmann (Berlin). – Berlin., 1902; Тоджиходжаев М. Ўзбек адабиёти намуналари Мартин Хартманн таржимаси ва талқинида. – Т., 2016.*

O.T.

XATTOTLIK VA NAVOIY – XIV–XV asrlarda Sharqda keng ravnaq topgan qadim san’at turlaridan biri. Qo’lyozma asarlarni husnixat b-n ko’chirib, kitob shakliga keltiruvchi, husnixat san’ati qoidalarni puxta egallagan, bir qancha xat uslublarini biluvchi xattotlar kasbi. Xattotlikka ma’nodosh sifatida kotiblik, kitobchilik so’zlari ham qo’llanilgan. Yozuv paydo bo’lgan ilk davrlarda asos solingan. Yozuvning shakllanib, taraqqiy eta borishi b-n xattotlik ham rivojlana borgan. Xattotlar qaysi yozuvdagi matnlarni kitobat qilish b-n shug’ullansalar, o’sha yozuvning harfiy belgilarini, bir-biriga bog’lanishlarini, mutanosibliklarini, o’lcham va bichimlarini chiroyli qilib yozishga harakat qilganlar.

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda ilm-fanning ko’plab sohasi qatori xattotlik ham rivojlangan. Ilm-fan, adabiyot va san’atga doir barcha qo’lyozmalar mashhur xattotlar tomonidan ko’p nusxada ko’chirilgan. Temurning nabirasi Boysung’ur Mirzo (1397–1434) tomonidan Hirotda tashkil etilgan kutubxonada musavvir, naqqosh, sahhof, zarkor ustalar qatori kitobat san’ati vakillari ham faoliyat olib borgan.

Zamonasining eng mashhur xattoti Sulton Ali Mashhadiy (Nizomiddin) nasta’liq xatining mohir ustasi bo’lib, “Qiblai ul-kuttob” (Kotiblar qiblas), “Zubdat ul-kuttob” (Kotiblar sarasi), “Sulton ul-xattoton” (Xattotlar sultoni), “Kotib us-sultoniy” (Saltanat kotibi) kabi unvonlarga sazovor bo’lgan. N. xattotlar xizmatini yuqori baholab, ularga alohida hurmat va e’tibor ko’rsatgan. “M.N.”da Mavlono Sulton Ali Mashhadiy, Mavlono Soyilin, Kotibiy (Shamsiddin Muhammad Ibn Abdullo) kabi qator xattotlar nomini ehtirom b-n tilga olina-

di. “M.Q.”ning o’n yettinchi fasli kotiblar zikriga bag’ishlangan bo’lib, unda N. husnixat egalarini savodli va hushyor bo’lishga undagan o’rinlar mavjud: “*Yaxshi xat va nuqtadin safhag’a jamol, andoqki, yaxshi yuz safhasig’a xattu xol... Xushnavis hamkim, sahvi ko’p bo’lg’ay ilgi falaj illatig’a jo’b bo’lg’ay. Ulki, bejo nuqta bila “habib”ni “habis” qilg’ay va “muhabbat”ni “mehnat” – aningdek habisi mehnatzadag’a yuz la’nat. Yamon xatg’a g’alati behisob, qarriyi masxara soqolig’a xizob. Ul xatni qirqib mabrazg’a tashlag’oli yaxshi va iyasini moliki do’zax jahannamg’a boshlag’oli*”.

Xondamir N. kutubxonasida ishlagan xushxat kotiblar: Mavlono Sultonali Mashhadiy, Xoja Hofiz Muhammad, Mavlono Sultonali Koiniy, Mavlono Zaynuddin Mahmud, Mavlono Sultonali Sabz Mashhadiy, Mavlono Sulton Muhammad, Mavlono Alouddin Muhammad, Mavlono Sulton Muhammad Xandon, Mavlono Hijroniylar haqida qimmatli ma’lumot bergan. Xususan, Mavlono Shayx Abdulla Kotib haqida 45 yil N. xizmatida bo’lgani, ta’liq, nasta’liq, xatlarini bag’oyat latofat b-n bitgani va ilgari o’tgan xattotlar san’atini ko’p yaxshi bilganini qayd etadi. Ayrim mashhur xattotlar o’zlarini kotib, – deb atab, ismlariga shu so’zni qo’shib imzo chekkanlar.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Муродов А. Ўрта Осий хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. – Т., 2013.

E.Q.

XIVAQIY MULLO IBROHIM IBN MUHAMMAD YOQUB XOJA – XIX asrning ikkinchi yarmida Xorazmda yashagan mohir xattotlardan. “X.”dagi “H.A.” va “F.Sh.” dostonlarini alohida-alohida 1310/1892–93-yy.da ko’chirgan. Bu qo’lyozmalar O’zR FASHI ShQM fondida inv. № 2376- va 1254-raqamlar ostida

saqlanmoqda. Qo'lyozma maydaroq chiroyli nasta'liq xat va badiiy bezaklarga ega.

Ad.: *Ҳакимов М., Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.*

Muh.A.

XIZR (a.s.) – Musulmon Sharqi yozma va og'zaki adabiyotida keng tarqalgan timsollardan biri. X. (a.s.)ning nomi Qur'oni Karimda uchramas ham, “Kahf” surasida Muso (a.s.) b-n muloqot qilgan “solih” odamning X. (a.s.) ekanligi ko'p tafsirlarda qayd etilgan. Firdavsiyning “Shohnoma” va Nizomiyning “Iskandarnoma” kabi asarlarida X., Iskandar b-n hayot suvini izlab zulmat diyoriga safar qilishadi. Ular ayri-ayri yo'llardan izlashga tushishadi. Bu suv bulog'ini topib ichish Iskandarga emas, X. (a.s.)ga nasib etadi va u qiyomatga qadar hayot bo'lish baxtiga erishadi. Shuning u-n ham “Xizr umri” degan ibora abadiylik, barhayotlik ramziga aylanib ketgan. Ko'pgina musulmon bo'lmagan olimlar X. (a.s.)ning turli mifologik tasavvurlar asosida paydo bo'lgan mifik obrazlardan biri, yaxshilik va ezgulik homiysi sifatida talqin qilganlar. Ammo X. (a.s.) to'laqonli va keng qamrovli obraz sifatida islomiy adabiyotlarda aks etgan. Uning ismi ba'zi manbalarda Biqyo bin Milkondir deyiladi. O'zbek xalq og'zaki ijodida X. “odamlarga yaxshilik qiluvchi ezgu homiy, cho'lda yoki dengizda adashganlarga yo'l ko'rsatuvchi g'aroyib inson, ekinga mo'l hosil baxsh etuvchi mo'jizakor qudrat sohibi, baxt va davlat ato qiladigan ezgu pir, epik qahramonlarning doimiy hamrohi sifatida tasvirlanadi” (F.Nurmanov).

Abu Abdulloh Sulaymon Jazuliyning “Daloyil ul-xayrot” kitobida: X.ning kunyasi Abulabbos, Xizr uning laqabidir. “Qurib qolgan o't-o'lan ustiga o'tirganda yashil maysaga aylangani uchun X. (yashil, yashillik) deb atalgan. “Qisasi Rabg'uziy”da yozilishicha ham: “Xizr ma'nisi yashil bo'lur. Qayu tosh uza Xizr (a.s.) o'ltursa,

ul tosh yasharur erdi. Aning uchun Xizr ataldi. Aymishlar: qay-u yerda o'ltursa, ul yer ko'karar erdi... Mangu suyini ichib, tirik qoldi...”

Rivoyatga ko'ra, X. (a.s.)ning to'liq nasabi Balyo (yoki Ilyo) ibn Milkon ibn Folig', ibn Obir, ibn Solih, ibn Arfaxshad, ibn Som, ibn Nuh (a.s.) dir. Ibn Jarir at-Tabariyning yozishicha, Xizr Afridun ibn Isfiy zamonida yashagan olimlardan bo'lib, Muso (a.s.) o'z davrida u b-n uchrashgan. Ba'zilar Ibrohim (a.s.) davrida yashagan deyishsa, ayrimlar undan ozroq yo ko'proq vaqtdan keyin deyishadi. Uning payg'ambar yo valiy bo'lgani haqida ham ulamolar o'rtasida ixtilof bor. So'fiy ulamolarning qarashlariga ko'ra, u “obi hayot” suvini ichgani u-n qiyomatga qadar tirikdir, bizning oramizda yuradi-yu, ammo ko'zimizdan pindhondir. Va ba'zi solihlar u bilan muloqot qiladi. Bu zot haqida Imom Buxoriy rivoyatlarida Abu Hurayra (r.a.) aytadilar: Payg'ambarimiz (s.a.v.) dedilar: “Xizrning shu nom bilan atalishiga sabab u oppoq (sho'r) yerga o'tirsa ham, o'rmidan turishi bilan u yerdan yashil maysalar unib chiqardi”.

Qur'oni Karimning “Kahf” surasi, 65-oyatida X. haqida shunday deyiladi: “Bas, bandalarimizdan bir bandani topdilarki, Biz unga O'z dargohimizdan rahmat (ya'ni payg'ambarlik) ato etgan va O'z huzurimizdan ilm bergan edik”. Jomiyning “Nafahot ul-uns”ini sharhlagan Lomiy Chalabiy asar muqaddimasida yuqoridagi oyatdan kelib chiqib, X.ga: bandalik sifati, Allohning rahmati va laduniy ilm xos ekanligini alohida ta'kidlaydi. N.ning “F.Sh.”, “S.I.” dostonlarida X. (a.s.)ning homiyligi, donoligi va Iskandar b-n birga safar qilgani tasvirlansa, “N.M.” tazkirasida bir qator avliyolarning X. (a.s.) b-n suhbat qurganlarini yozilgan. Tariqatda X. (a.s.) b-n uchrashgan avliyoning darajasi yuksak hisoblangan. M-n: “F.Sh.” dostonida Ajdaho va Ahramanni yengib, temir paykarni mahv etish sari borayotgan Farhodga X. (a.s.) yo'liqib: “Kelibturmen sanga bo'lmoqqa hodiy”, – deydi, va bu yo'lda unga rahnamolik qiladi. N.Komilovning yozishicha, “aslida u ulug' maqsad sari tavajjuh etgan Farhodga G'aybdan kelgan madaddir”.

N. “T.A.H.” asarida ma’lumot berishicha, Tangri taolo Xizrga ilmi ladunni ato etgan bo’lib, hayvon suvi deganda shu narsaga ishora qilinadi. Laduniy ilmga sa’y-harakat b-n yetib bo’lmaydi, u Alloh tomonidan o’zi xohlagan bandasiga beriluvchi ilohiy ilmdir. Ma’lum bo’ladiki, X.ning abadiy hayot sohibi ekanligi ham aslida uning ilohiy ilmlar sohibi bo’lganligi b-n izohlanadi.

*Xizr umrin tilarlar ahli xirad,
Yor vaslidurur, hayoti abad.*

Shoir aytmoqchiki, aql sohiblari X. umrini orzu qiladilar. Bu b-n faqat uzun umrgagina ega bo’lish mumkin. Chinakam abadiy hayot esa yor vasliga yetib, u b-n birga bo’lishdadir.

Manbalarda X. (a.s.)ning Ilyos (a.s.) b-n qarindoshligi, ularning qutblar b-n muloqot qilishi, har besh yuz yilda umri, kuch va quvvatini yangilashi, uylanib bola-chaqa qilishi, lekin hech kim uni bilmasligi, hatto hazrat Payg’ambarimiz b-n uchrashgani va hadislar rivoyat qilgani, ba’zilar muhim duolarning o’rgatgani aytiladi.

N.ning yozishicha, Iskandar Zulqarnayn tiriklik suvini izlab zulmatga kirganida X. (a.s.) uni boshlab kirgan edi. Shuningdek, Ilyos (a.s.) ham ular bilan birga edi. Ammo tiriklik suvini Alloh taolo X. (a.s.) va Ilyos (a.s.)ga nasib qilgan:

*Xizrg’a nasib o’lsa hayvon ziloli,
Skandarga ichmakka yo’q ehtimoli.*

Ayrim manbalarda, “tiriklik suvi”dan murod ilmi laduniy edi deyiladi. Xoja Muhammad Porso (q.s.) asarida bitilishicha, u Sabzavorning Kavk shahridan bo’lib, islom dinining imom Shofe’iy mazhabidadir.

Rivoyatlarga ko’ra, bir kuni Malak ul-mavt (o’lim farishtasi) kelib, jonini olmoqchi bo’ladi. X. (a.s.) qattiq oh tortib yig’laydi. Hazrat Azroil: “Jonigingzni olayotganim uchun yig’layapsizmi?” deb so’radi. “Yo’q, Alloh taologa ibodat qilishdan qolyapman, shuning uchun yig’layapman”, deydi. Shu payt xitob bo’ladiki: “Niyating shu bo’lsa,

qiyomatgacha umr berdim”. Shu bois qiyomatga qadar u zot tirikdir.

N. devonlarida talmeh sifatida eng ko’p uchraydigan obrazlardan biri X. (a.s.) va u b-n bog’liq rivoyatlardir. “Xizr suvi”, “Xizr chashmasi”, Xizri rah” va “Xizr umri” kabi iboralar N. g’azallarida bot-bot tilga olinadi va yangi-yangi ma’nolar kashf qilinadi. Shuningdek, ayrim so’fiyona istilohlarda, X. (a.s.)dan maqsad bast – kenglikka, Ilyosdan maqsad qabz – torlikka ishoradir. X. (a.s.) so’zi N. she’riyatida ulug’ shoirning turli-tuman badiiy maqsadlarini yuzaga chiqarish u-n qo’llangan:

*Xat sanga Xizr-u labing – chashmayi Xizr,
Nutqung – ul chashma aro obi hayot.*

N. ijodida “Xizr suvi” abadiylik, abadiy so’z, buyuk saodat, yorning latif so’zi ma’nolarini ham bildiradi. Shuningdek, yorning xati X.ga, og’zi X. erishgan tiriklik suviga tashbeh qilinib, solik tarafdin qo’lga kiritilgan maqsad va ishqiy sirlarga dalolat qiladi:

*Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdur mudom,
Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo’ldum sanga.*

Shoir demoqchiki, ey soqiy, vaqtiki, amal va martabalardan kechib sening gadoying bo’ldim, (gado bo’lib sendan may tiladim) nasibam doimo Jomi Jam va X. suyi (obi hayot) bo’ldi. Baytda soqiy – muridiga ilohiy fayz ulashadigan ruhoniyy pir, murshid, Jomi Jam va X. suyi esa istiora yo’li b-n qadah va may (ilohiy fayz va ishq) ma’nosida qo’llangan. Yuqoridagi baytda X. suvi may o’rnida qo’llanib ardoqlangan bo’lsa, boshqa bir baytda habib (do’st, sevikli) ishqiga qaraganda “hayot suvi”ning qadrsiz ekani ochiq aytiladi. X. habib ishqiy tarafga emas, “hayot suvi” sari qadam tashlagani uchun vaqtini behuda o’tkazgan:

*Habib ishqiy aro buki o’lmading, ey Xizr,
Ichib hayot suyi, zoye’ aylading avqot.*

Quyidagi baytda jonon (yor) sari qo'yilgan bir qadam yuzta Xizr umridan afzal ekani aytilgan:

*Yuz Xizr umridin ortug'roqdurur ming jon berib
Bir qadam qo'ymoq, muyassar gar bo'lur,
jonon sari.*

N. she'riyatida X. suyi, X.i roh, obi hayvon (hayvon suyi) kabi istioraviy atamalar ham turli ma'nolarda keladi.

*Labing xat zohir etti, Xizr umri bersalar o'lgum,
Xususankim, Xizrg'a hamdam
o'lg'ay obi hayvoning.*

*Qo'lda, ey Xizri rahim, xasta Navoiy qo'lini,
Kim bu yo'l po'yasidin bag'ri aning toldi yana.*

*Jong'a zulfung tobodin ul la'li xandondur g'araz,
Xizrg'a zulmat tildin obi hayvondur g'araz.*

*Yuz Xizr umridin ortug'roqdurur ming jon berib
Bir qadam qo'ymoq, muyassar gar bo'lur,
jonon sari.*

Ad.: Алишер Навоий. *TAT. 10 жылдик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар. TAT. 10 жылдик, 1-жилд.* – Т., 2011; *Ислом. Энциклопедия.* – Т., 2004; *Носируддин Бурхониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий.* – Т., 1991; *Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи).* – Т., 2014; *Абу Абдурахмон Сулаймон Жазулий. Далойил ул-хайрот. Бомбей. 1310 (ҳ.қ.) й. Комилов Н. Тасаввуф.* – Т., 1996; *Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини. НДА.* – Т., 2007.

S.R.

“XIZR CHASHMASI” – Najmiddin Komilovning N. asarlarining tasavvufiy asoslari va forsiy merosi – “Sittayi zaruriya” qasidalari tadqiqini o'z ichiga olgan maqolalaridan iborat kitobi (2005). Olimning o'z davrida voqea bo'lgan “Tasavvuf va badiiy ijod”, “Timsollar

timsoli”, “Ishq otashining samandari”, “Suqrot – komil inson timsoli” kabi maqolalari N. she'r va dostonlarining irfoniy qatlamlarini ochishga bag'ishlangan. “Pok ruh madhida”, “Hayot chashmasi”, “Tafakkur tuhfalari”, “Tavakkul talqini”, “Najot yo'li”, “Komillik yo'li” kabi maqolalarida “Ruh ul-quds”, “Ayn ul-hayot”, “Tuhfat ul-afkor”, “Qut ul-qulub”, “Minhoj un-najot” va “Nasim ul-xuld” kabi forsiy qasidalarining mavzu ko'lamini va badiiy olami tahlil qilingan. “Forsiyda suxan pardoz aylab” maqolasida shoirning forsiy merosiga umumiy baho berilsa, “Tatabbu' – ijodiy musobaqa” maqolasida shoirning tatabbu'navislikdagi o'ziga xosligi va mahorati qirralari yoritiladi. Kitobdan olimning “Xamsa” dostonlari nasriy bayonlari tahliliga oid maqolasi ham o'rin olgan. Unga “Nasim ul-xuld” qasidasining nasriy bayoni ham ilova qilingan.

Ad.: Комилов Н. *Хизр чашмаси.* – Т., 2005.
М.А.

XIZRSHOH ASTROBODIY (taxallusi; ismi: Xoja Hasan) (XV asr) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida uni xushta'b va zakiy shoir sifatida zikr etadi. Abdurahmon Jomiyning “Layli va Majnun” dostoni javobida “Zayd va Zaynab” masnaviysini yaratgan. Yaxshigina xattot ham bo'lgan. Quyidagi tilga olingan masnaviysidan:

*Ey chehra kushoyi har jamila,
Komi tu shifoyi har alila.*

Tarj.: Har bir go'zalning husnini ochadigan, har bir bemorning shifosini beradigan o'zingsan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. TAT. 10 жылдик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3.* – Душанбе, 2004.

E.O.

XILVAT – Husayn Boyqaro, N. va bir necha mahramlar qatnashgan, she'riyat masalalari

yuzasidan, madaniyatga aloqador muammolar-dan bahs yuritiladigan anjuman. N. “M.N.”ning Husayn Boyqaro (Husayniy) she’riyati tahlili-ga bag’ishlangan sakkizinchi majlisi so’ngida “X.” deb nomlangan ilova qismda shohning she’rshunosligi va ijodkorlarga shafqati, marhamatini ko’rsatuvchi bir-ikki naqlni keltiradi. Ulardan birida hikoya qilinishicha, Mavlono Lutfiy va N. bahor paytida yomg’ir qalin yog’a-yotgan vaqtda uchrashib qoladilar. Lutfiy yodi-ga Xusrav Dehlaviyning hindcha she’riyatidan noyob ma’no tushadi va uni N.ga aytib beradi: Emish bahor ayyomida mahbub bir yoqqa borar ekan, shiddatli yomg’irdan yer balchiq bo’lib, toyib ketadi va yiqilay deganda g’oyat nozikli-gidan yomg’ir torlariga tirmashib, uning mada-di b-n o’zini o’nglab oladi. N.ga bu ma’no ni-hoyatda xush keladi. Xusravga ofarinlar o’qib, ko’pgina shoirlar va she’riyat muxlislariga ay-tib beradi. Hamma lol qoladi.

Bir kun Husayn Boyqaro huzurida shu she’r haqida so’z ochadi, lekin shoh sukut saqlab, ta’rifga chog’lanmaydi.

Ma’lum bo’ladiki, Husayn Boyqaroning Xusrav she’riga e’tirofi bor ekan. Keyingi maj-lisda shoh:

– Yomg’ir rishtasi yuqoridan pastga yo’nal-gani uchun uning madadi bilan rostlanib olish mantiqqa zid bo’ladi, deya o’z fikrini aytadi. Buni eshitgan N. va boshqalar g’oyat ta’sirlana-dilar. Husayn Boyqaro bahs mavzusida quyidagi baytni majlis ahliga havola qiladi:

*Za’fdin kulbamba ko’pmoq istasam aylar madad.
Ankabute rishta osqon bo’lsa har devorga.*

X.dagi suhbatlardan yana biri qunduzlik yosh shoir Qabuliy (q.) she’ri b-n bog’liq. N. hikoya qilishicha, Qabuliy bir g’azalini unga keltirib o’zi chiqara olmagan baytni tuzatib berishni o’tinadi. N. o’sha baytni boshqatdan yozib beradi. G’azal shoh huzuridagi majlisda o’qilganda Husayn Boyqaro N. yozgan baytni tanigan va shoirni chaqirtirib, uning ustidan hazil-mutoyiba

qilmoqchi bo’lgan. Lekin yosh shoir ko’pchilik oldida uyalmasin, deya she’rdan so’z ochmagan edi. Bu esa N.ni ham xijolatdan xalos qilgan.

N. Husayn Boyqaro X.larida bu xil ajoyib va g’aroyib suhbatlar ko’p bo’lar, bunda shohning she’rshunosligi, ijodkorlarga hamiyati namoyon bo’lar edi, deydi.

*Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис.
ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.*

S.G’.

XILVAT / UZLAT – arabcha bu kalimalar-ni-ning ikkovi ham chetga olish, yolg’izlanish, in-zivo ma’nolarini anglatadi. “Xilvat” va “Uzlat” faqat zuhdning emas, balki tasavvufning ham asosiy ma’naviy tajribalaridandir. Chunki barcha buyuk payg’ambar va avliyolar ma’lum bir mud-dat dunyo ishlari, kundalik hayot tashvishlaridan yiroq bir X. holini yashashgan. Hazrati Muso (a.s.)ning Sino tog’idagi tanholikda o’tkazgan kunlari so’fiylar u-n X.ning mumtoz namunasi bo’lgan. So’fiy ijodkorlarning, deyarli, barchasi X., U. yoki inzivo holatlaridan bahs yuritishgan. Bunday she’rlar N. devonlarida ham mavjud. Ulardan biri:

Parim bo’lsa, uchub qochsam

ulustin to qanotim bor;

Qanotim kuysa uchmoqdin,

yugursam to hayotim bor;

matla’si b-n boshlanadigan g’azaldir.

X. kalimasi tilga olinishi b-n uzlat so’zi yod-ga keladi. Ular ayni bir ma’noda qo’llaniladi, deb o’ylansa ham, tasavvufiy nuqtayi nazardan farqlanish bor. X. – odamlar va jamoadan olis bir go’shaga chekinib murshiddan tahsil olish bo’l-sa, uzlat nafsdan, nafs orzu-istaklaridan kechish, husni mutlaqdan o’zgani tark aylashdir. U. – farz va fazilat uzlatiga ajratilgan.

Farz U.i gunoh va gunohkorliklardan, jahl va jaholat ofatlaridan qutilishdir. Fazilat U.i esa keraksiz, befoyda va o’tkinchi ishlarga mashg’ul kimsalardan qochish “malaka”si.

*Kim dedim: "Uzlat eshigin ochqamen,
Dahri bema'ni elidin qochqamen,*

deganda N. fazilat U.ni nazarda tutgan.

Dunyodan ma'no axtargan kishi, albatta, ma'nisizlikdan qochadi va U. da yangi holat, yangi haqiqatlarga yo'l ochib, o'zining ma'naviy xaloskoriga aylanadiki, bunday yashashga tahalli deyilgan. Ammo buning so'qqaboshlik, odamlar b-n til topisha bilmaslikka hech aloqasi yo'q. X. masalasida N. naqshbandiylikning "xilvat dar anjuman" shartiga amal qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011.

I.H.

XIRAD (f.) – aql, fikr; zehn; hush, idrok. Islomda X. (aql) Alloh taolo tomonidan insonga berilgan ulug' ne'matlardan biri hisoblanadi. Chunki Qur'on barcha ishlarda aqlni ishlatishga chaqirib, aqlini ishlatmaganlarni qattiq tanqid qiladi. Qur'onda aqlga taalluqli so'zlar 50 marta, "aql egalari" so'zi esa 10 martadan ko'proq ishlatilgan. Shuning o'zi ham Ilohiy kalomning aqlga alohida e'tibor berganiga dalilidir. Alloh kitobida aqlning ulkan ne'mat ekanini bayon qiladi: "Bunda, albatta, aql ishlatuvchi qavmlar uchun oyat-belgilar bordir", "Aqlni ishlatmaysizlarmi? Aql yuritmaysizmi? Tafakkur qilmaysizmi?"

(Ra'd surasi, 4-oyat, Baqara surasi, 76-oyat).

Boshqa oyatlarda esa aqlni ishlatmaganlarni ayblaydi: "Allohning huzurida eng yomon jon-zotlar kar, soqov, aqlni ishlatmaydiganlardir"

(Anfol surasi, 22-oyat).

X. istilohi N. asarlarida ko'p qo'llanilgan bo'lib, X. sohibining donishmand va mutafakkirlikni namoyon etishga xizmat qilgan. Jumladan: *nuri xirad (aql nuri, aql ravshanligi), xiradoyin (aqlli, hushyor), xiradbaholig' (aqlli sanalganlik, zehnli deb baho olishlik), xirad irshodi (donolik yo'llanmasi), xiradlig' (aqlli), xiradmand (aqlli, dono), xiradmandlig' (aqllilik), xiradnihod*

(aqlli, hushli, zehnli), xiradpayvand (aqlli deb sanalgan), xiradparvar (aqlli, donishmand), xirad-pesha (aqlli, dono, o'ylab ish qiluvchi), xiradrub (es-hushni oluvchi, aqldan ozdiruvchi), bexirad (aqtsiz; hushsiz), bexiradlig' (aqtsizlik, nodonlik), noxiradmand (aqldan ozgan, aqtsiz), kamoli xirad (aql komilligi), xirad payki (aql elchisi), xirad ahli (aql ahli) va hok. so'z va so'z birikmalari mavjudki, ularning tahlil va talqin qilsak, avvalo, bevosita N.ning teran tafakkur quvvatini, nihoyatda keng tushunchali xiradmand Shaxs bo'lganini his qilamiz. Aslida, N.ga ko'ra, avvalo aqlarni yaratgan va komil aql egasi Alloh taolo bo'lib, qodirlik, oqillik va barcha sharafli sifatlar Unga xosdir.

Keyingi komil aql egasi Muhammad (s.a.v.), payg'ambarlar, avliyolar va ularning izdoshlaridir. Aslida inson yaralishi, nutqi, aqli va boshqa sifat-lari b-n ulug' xilqatdir. Uning bu sharofatidan aql-lar lol qoladi.

*Barchadin ashrafki ul inson erur,
Chun kamolida xirad hayron erur.*

Ammo inson ilm va tarbiya vositasida namu-nali bir shaxs yo ma'rifatsizligi hamda axloqsizligi tufayli hayvondan tubanga aylanadi.

N. g'azallarida odam farzandini mukarram va sharif sifat-lari b-n zikr qilsa-da, unga aql va ma'rifat bergan bo'lsa-da, Tangrining haqiqatini bilishdan ojiz. Quyidagi baytda aql har qancha fikr yurtishi b-n Tangri zotini hech bir narsaga tashbeh qilolmasligini, aksincha, so'z topolmay hayron-u lol bo'lib turishini ta'kidlaydi:

*Xirad zotingda tashbih etkali har fikrkim aylab,
Takallum anda yo'l topmay magar hayhot-hayhote.*

X. (aql) ulug' bir ne'mat. Ko'p mushkil ishlarni hal qiladi. Lekin ishq oldida ojiz bo'lib qolganidek, Tangri zotini bilishga ham ojiz. Shuning u-n ham Payg'ambarimiz Rasululloh (s.a.v.) "Tangrining yaratilari haqida fikr qilinglar, uni zoti haqida fikr qilmanglar", deb buyurganlar. N. quyidagi qit'asida o'zini xalq ichida oqil hisob-

lab, Tangrining zotini bilish u-n aql yuritadigan insonlardan ajablanadi. Ularni dengiz pufakchalarining jomi b-n suv miqdorini o'lchashga kirishgan odamlarga o'xshatadi. Ya'ni Tangri zotini har qancha uringan va fikr qilgan b-n bilib bo'lmasligiga ishora qiladi.

*Haq zotig'a biravki, xirad birla fikr etar,
Otin el ichra oqil-u farzona aylabon.
Miqdorini tengiz suyining istar anglamoq,
Lekin hubob jomini paymona aylabon.*

N. dostonlarining kirish qismlarida, munojotlarida ham Tangri zotini bilib bo'lmasligi, uning hech narsaga o'xshamasligi, aqllar bu yo'lda lol-u hayron ekanliklari juda ta'sirli va hayajonli misralar b-n ifodalangan. "L.M." muqaddimasidagi munojotda ham yuqoridagi fikrlarimizga hamohang misralar bisyor:

*Ey Majnunung xiraddin ozod,
Ohi beribon xiradni barbod.*

*Ey aql sening yo'lungda g'ofil
Kim, telba sening yo'lungda oqil.*

*...Har negaki desa o'xshamassen,
Sendin durur ul, sen ul emassen...*

N. "X."dostonlarida ko'ngilni jon, jasad, ruh, aql, xirad, til, uyat, poklik, nasihat, kenglik kabi tushunchalar b-n bog'lagan holatda mantiqiy qarashlarini ham bildirgan. Zero o'zganing ko'nglini topish, ko'ngildagidek ishlash va yashash, umuman, ko'ngildagidek hayot kechirish u-n har bir insondan katta kuch, mardlik va odamiylik, umuman, ma'naviy jasorat b-n birga aql(xirad) va ko'ngil hamrozligi talab qilinadi. Bu to'g'risida N. "Hamd"laridan birida shunday deydi:

*Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul, ko'ngulda xirad.*

E'tibor berilsa, N. "X" dostonlaridagi yetakchi qahramonlaridan birining har bir harakatini namu-

na qilib, uni X. timsoli sifatida ko'rsatadi. Shunday obrazlardan biri "F.Sh." dostonida Shopur obrazidir. Chin o'lkasidan dengiz safariga chiqqan Farhod halokatga uchrab, to'fon uning siniq qayig'ini Yaman sari surganida Farhodni qutqargan kema ahli orasida Shopur ham bor edi. Shopur – mohir musavvir, jahongashta donishmand odam. Yurtma-yurt kezib, ko'pni ko'rgan, katta hayotiy tajriba va nozik kuzatishlar, beqiyos insoniy fazilatlar sohibi bo'lgan bu "xiradmandi zamona" bir ko'rishdayoq Farhodning ko'nglida pinhon bir dardi borligini sezadi va uning ko'ngliga qo'l solib, sirridan ogoh bo'ladi.

N.ning "S.I." dostonida Hurmus Iskandar xizmatidagi "besh yuz hakim"dan kecha-yu kunduz hukmdor b-n birga bo'lgan o'n maslahatchi – donishmanddan biri sifatida tasvirlangan. Syujet rivoji davomida Hurmus ikki yuz hakim-hunarmandlarga ilmiy rahbarlik qilib suturlob ixtirosida faol qatnashadi, Iskandar vafoti munosabati b-n uning: onasiga Aflotun, Suqrot, Balinos, Burotlar qatorida ta'ziya bildirib, taskin beradi, iztirob chekmaslikka da'vat etadi. Hurmus dostonida Iskandar u-n yo'l-yo'riq, pand ibrat va nasihat-maslahatlardan tashkil topgan maxsus "Xiradnoma" yozgan yetti donishmand jumlasiga kiradi. U o'z "Xiradnoma"sida hukmdorni shafqatli bo'lishga, saxovatga chaqiradi, shan-u shavkat orttirish maqsadida qilingan isrofgarchilikni qoralaydi:

*Saxo uldururkim, shahi nomvar,
Basirat ko'zi birla aylab nazar...*

*Berur luqma angakim och erur
Olur ko'nglin aningki – muhtoj erur.*

"S.I."ning asosiy qismi esa o'z ichki qurilishi jihatidan "X."dagi boshqa dostonlarning birortasiga ham o'xshamaydi. Doston, aytilganidek, yirik davlat va jamoat arbobi bo'lmish muallifning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, axloqiy-didaktik qarashlarining badiiy majmuasi. N.ning o'ziga zamondosh hukmdorlar va taxtga da'vog'ar va-

liahdlarga davlatni boshqarish yuzasidan pand-u nasihat-xiradnoma tarzida yozilgan. Doston xuddi shu holat va bosh maqsadga to'la mos keluvchi ichki qurilishga ega. Asosiy syujet b-n bog'liq har bir bob to'rt "mustaqil" bo'laklardan tashkil topib, bunday boblarning shakliiy sxemasi ham o'ziga xos.

N. dostonida Iskandarning har bir xatti-harakatini aqlga muvofiq va aqllilik belgisi deb biladi. U oxir zamonda chiqib, insonlarga zarar yetkazadigan Ya'juj va Ma'juj qavmining tadbir qilib, ular yo'liga maxsus devordan to'siq qilgan Iskandarni purxirad (aqli komil) deb ta'riflaydi:

*...Bu oyin ila chun shahi purxirad
Ki, Ya'juj daf'i uchun chekti sad.*

Dostonda Iskandar birinchi navbatda diyonatli, fuqaro va mamlakat taqdiri ustida tinmay qayg'uruvchi, o'zini "oddiy banda"lar b-n teng bilib, zolimlarni jazolab, har qanday zo'ravonlikka barham beruvchi, yurtida qat'iy intizom va osoyishtalik, jamiyat a'zolari o'rtasida esa halollik, insof barqaror eta olgan adolatli hukmron, ideal shoh kabi gavdalanadi. U ham jismonan, ham ma'nan yetuk, chuqur bilim va tajribaga ega tadbirkor, ilm-u fan qudratiga ishonib, donishmandlarni o'ziga hamroh tutgan, hunar ahliga homiylik qilgan barkamol shaxs. Shunga qaramay, dostonda ta'kidlanishicha, u tinmay izlanishda bo'lib, o'z bilimini oshirishga katta ahamiyat beradi:

*Jahon ahlicha ilm-u donolig'i,
Xirad quvvatidin tavonolig'i.
Bo'lub qismi ham hikmat-u ham bilik,
Yana chekmayin o'rganurdin ilik...*

Bevosita doston voqeasi azador onaga Iskandarning doimiy hamrohi bo'lgan yetti hakim (Aflotun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Xurmus, Farfunyus, Arastu)ning ta'ziya-taskini va pand-u nasihatini bayoni bilan yakunlanadi. Keyin yana ilova boblar boshlanib, ularda Sulton Husayn Boyqaro va valiahd-shahzoda Badiuzzamon madh etiladi,

qadimgi Yunon donishmandlarining qisqa-qisqa "xiradnomalari" keltiriladi. Bevosita Badiuzzamonga qaratilgan bu "Xiradnoma"larni umuman davr shoh-shahzodalari davlat va mamlakatni idora etish nizomi deyish mumkin. Jumladan, Arastu shunday ta'kidlaydi:

*Xaloyiqqa ko'rma, qilib benavo,
Uzungga ravo ko'rmaganni ravo!*

Suqrot "Xiradnoma"sida mana bularni o'qiy-miz:

*Ulus ranjig'a ehtimom aylama,
O'zungga bu otni harom aylama.*

*Raiyatni adlingdin osuda tut,
Farog'at mihodida uyquda tut.*

Yana bir donishmand Asqalinus esa bo'lajak hukmronni quyidagicha ogohlantiradi:

*Qayu shahki, yo'q adl ila dod anga,
Ulus birla mulk o'lmas obod anga.*

*Chu shoh zulm sori uzotti ilik
Ochildi ulug' zulm o'yiga eshik.*

*...Kerak shah adolat shior aylagay,
Ki, zulm ahlini xoksor aylagay.*

Dostonda Asqalinus hakim el-yurtni tutish, davlatni boshqarish masalalarida Iskandarga maxsus "Xiradnoma" – pand-u nasihatlar kitoibi yozgan 7 donishmandning (Arastu, Aflotun, Suqrot va boshqa) biri sifatida gavdalanirilgan. Insonparvar shoir Asqalinus tilidan mamlakat ahvoli, xalq hayoti shohning qanday ekani b-n bevosita aloqador, hukmdor adolatli bo'lsagina, el-u yurt tinch va obod bo'ladi, agar u zulmkor bo'lsa, cheksiz zulm-zo'ravonlik eshigi lang ochilib ketadi kabi o'tkir ijtimoiy fikrlarni ilgari suradi, shoh odil bo'lishi kerak, degan qat'iy xulosani bayon etadi. Mana, Asqalinus "Xiradnoma"sining asosiy g'oyalari:

*Qayu shahki – yo ‘q adl ila dod anga,
Ulus birla mulk o ‘lmas obod anga!*

*Chu shah zulm sori uzotti ilik,
Ochildi ulug‘ zulm uyiga eshik.*

*Aning zulmi kishvarg‘a oncha emas,
Ki, zolim ne aylasa – so ‘z demas.*

*Agar shahga ish lutf-u gar kin erur.
Eliga hamul sheva oyin erur...*

*Kerak shah adolat shior aylagay
Ki, zulm ahlini xoksor aylagay!*

Suqrot Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy adabiyoti, xalq og‘zaki ijodi namunalarida katta donishmandlik va chuqur aql-idrok, shuningdek, yorug‘lik, nur, ziyo ramzi sifatida talqin qilinadi. “S.I.” dostonida Suqrot faol ijobiy qahramonlardan – Iskandar xizmatidagi besh yuz hakimga boshchilik qilib hukmronga “kecha-yu kunduz” hamroh bo‘lgan o‘n donishmand – maslahatchilardan biri sifatida tasvirlangan. Dostonda N. uni “hikmat ahlining ustodi” deb qalbi bilim va hikmatga to‘laligini e‘tirof etadi:

*... Ul hikmat ahlining ustodidur,
Zamiri xirad hikmat obodidur.*

Suqrot Aflotun b-n hamkorlikda Iskandar topshirig‘iga ko‘ra ikki yuz hakimga rahbarlik qilib, usturlobni ixtiro etadi, hukmdorning suv sathi va suv osti safari oldidan unga dengiz va muhitlar haqida, ularning yer yuzi bo‘ylab joylashishi to‘g‘risida ma‘lumotlar beradi. Suv safari vaqtida yo‘lboshchilik qiladi, ilmiy kuzatuvlar, o‘lchash va tekshirish ishlariga rahbarlikni amalga oshiradi. Suqrot Iskandar onasiga ta‘ziya bildirib, pand-u nasihat qilgan yetti donishmandning biri, dostonning yakunlovchi bobida esa Suqrotning Arastu, Aflotunlar qatorida Iskandar u-n adolatli va rivoyatparvar bo‘lishni tavsiya etuvchi “Xiradnoma” yozganligi aytiladi.

Xalq o‘rtasida katta obro‘ va ishonchga ega bo‘lgan mashhur donishmandlar tilidan aytilgan, aslida esa, yirik davlat va jamoat arbobi, ulug‘ mutafakkir N.ning XV asr tarixiy sharoiti va aniq voqealari asosida shakllangan tugal ijtimoiy-siyosiy qarashlarini lo‘nda ifodalovchi bu “Xiradnoma”lar dostonning xulosasi, “qissadan hissa” kabi, adolatli hukmron Iskandar hayoti va faoliyati tajribasining bosh ibrati, asosiy saboqlari kabi o‘qiladi.

N. X. ahli kimlar va ularning qanday fazilat-lari borligini ko‘rsatib o‘tganidek, Shu b-n birga aqlsiz, bexiradlarning alomatlarini ham aytib o‘tadi. “M.Q.”da “Xudpisand”ni ya‘ni kibrli, manman, o‘ziga bino qo‘yuvchi, maqtanchoq kishini “noxiradmand”, – beaql, beidrok, takabbur deb ataydi. Uning ta‘kidlashicha, bexirad shunday odamki, “... *af‘oli va ashkoli har nekim bor, o‘ziga xo‘b ko‘rungay, agarchi elga mardud bo‘lg‘ay, anga mahbub va marg‘ub ko‘rungay*”. “..Haqning hech amrig‘a bo‘yun qo‘ymag‘ay va shayotinning barcha buyrug‘in bajo keltururdin to‘ymag‘ay”. “...mayg‘a haris, badmast va muzmin, majlisig‘a giriftor bo‘lg‘onning qutulmog‘i nomumkin” va hokazo. Ulug‘ shoir “M.Q.” kabi asarlarida o‘z davridagi illatlarni va bexirad insonlarning tuban qiyofasini ochib bergan. Bexiradlik, aqlsizlik sabablarini, nafsparastlik, shuhratparastlik, manmanlik illatlarini ayovsiz fosh qilgan. Ilm va axloq tarbiyasi bilan erishiladigan odamiylik asoslarini ham ko‘rsatib o‘tgan.

N.ning X., aql haqidagi baytlari va keltirgan rivoyatlari insonlarni doimo o‘zini taftish qilishga, aql va mulohaza b-n ish yuritishga da‘vat qilaveradi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдик, 6-8-9-10-жылдлар. – Т., 2011; Абу Хомид Фаззолий. Кимиёи саодат. – Т., 2005; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жылдик, 4-жылд. – Т., 1984.

S.R.

XIRQA – shayx, murid va darveshlar kiyadigan maxsus kiyim. Bu soʻzning lugʻaviy maʼnosi *yamoq, parcha* yoki *quroqdan tikilgan kiyim* demakdir.

Istilohda esa shayx b-n murid orasida aloqa oʻrnatilishi, “muridning nafs bilan oʻzi orasida shayxning hukmronligini qabul aylashi”dir.

X. ikki turli – muridlik X.si tabarruk X.si boʻlgan. Tabarruk X. muridlarga koʻpchilik shayxlar tomonidan ham inʼom qilingan. “N.M.”dan: “Shayx Ali Lolo mashoyixdin koʻpining suhbatigʻa yetgan ermish. Derlarki, yuz yigirma toʻrt shayxi komili mukammaldin xirqa olib ermishlar va vafoti chogʻi yuz oʻn uch xirqa ul jumladin mavjud ermish”.

“Agar “xirqa” soʻzi qayerdan kelib chiqqan, deb soʻrasalar, – deydi Husayn Voiz Koshifiy, – “xaraq” soʻzidan kelib chiqqan, deb aytgil. “Xaraq” arab tilida parchalash demakdir. Bas, xirqa kiygan kishi barcha dunyoviy aloqalar ipini parchalasin (uzsin), toki u xirqa kiyishga munosib odam boʻlsin. Yana deydilarki, bu nom “xarq” soʻzidan olingan va “xarq” keng sahrodir. Yaʼni, bunday toʻnni kiygan kishi ishqning poyonsiz sahosida suluk qilib, mujohidat biyobonini riyozat qadami ila bosib oʻtadi. Va yana “xirqa” soʻzidan olingan ham deydilar. Chunki xirqa kiygan odam oʻzini ulugʻvor, oliyjanob tutsin, yaʼni taʼmaning shumligiga aldanib, xor boʻlmasin. Va yana baʼzilar, bu nom “xirqa” dan kelib chiqqan, deydilar va bu quloqning teshiladigan va sirgʻa osiladigan joyidir. Demak, X. kiygan odam eranlarning tamgʻali (xalqa taqqan) quli boʻlsin...”

Tasavvuf arboblarga koʻra, X. kiyish odati Ibrohim (a.s)ga borib bogʻlanadi. Ibrohim Xalilulloh olovga tashlangani zamon Alloh hukmi bilan Jabroil jannatdan bir koʻylak keltirib, unga kiydirgan va shu koʻylak sharofatidan ul zot olovda yonib kul boʻlishdan qutulgan ekanlar. Bu koʻylak dastlab hazrati Isʼhoqqa, soʻngra Yoqub paygʻambarga meros oʻtgan, Yoqub esa uni maxsus bir qutiga solib, oʻgʻli Yusuf (a.s.)ning boʻyniga osib qoʻyganlar. Yusuf paygʻambar yalangʻoch holda quduqqa tashlanganida Jabroil yetib

kelib, qutini ochib, unga koʻylakni kiydirgan ekan... Soʻfiylar X.da xuddi ana shu koʻylakning sirini koʻrib, unga maʼnaviy maʼnolar berganlar. Suhravardiy X.ning ikki turga – muridlik X.si va tabarruk X.ga ajralishini aytib, yana bunday degan: “Shayxlarning muridlariga kiydirishni istaganlari asl xirqa muridlik xirqasidir. Muridlik xirqasini haqiqiy muridlar, keyingisini esa murid boʻlmagan, ammo ularga oʻxshashga harakat qiluvchi mutashabbih muridlar kiyurlar”.

N.ning “N.M.”asarida Shayx Saididdin Fargʻoniyning “Xirqa nisbati ikkidur: biri irodat xirqasi va ani bir shayxdin oʻzgradin olmoq ravo emas va yana biri tabarruk xirqasi. Va ani koʻp mashoyixdin tabarruk uchun olmoq ravodur”, degan fikrlari keltirilgan.

X.ning rangi qora, koʻk (moviy) va oq boʻlgan. Tariqatga yangi kirganlar – qora, maʼlum bir darajaga yetishganlar – moviy, sayri sulukni nihoyasiga yetkazganlar oq rangdagi xirqa kiyishlari bir odatga aylantirilgan boʻlsa-da, xirqa-poʻshlikda moviy rangning nufuzi ancha ustun boʻlgan.

Tasavvufdan murod – X. kiyish emas, balki nafsni yengish, koʻngilni poklash, sabr va bardosh ila fikr, maʼrifat, ruhoniyyat yuksakliklarini egallashdir.

Ad.: Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

I.H.

XISRAVSHOH (t.y.n., 1503-y.da Qunduzda oʻldirilgan) – temuriylar davrida yashagan va faoliyat koʻrsatgan amirlardan. Hisor va Qunduz hokimi.

Asli kelib chiqishi turkistonlik qipchoqlardan. Dastlab navkar boʻlgan. 1469-y.dan boshlab temuriy Sulton Mahmud mirzo qoʻlida xizmat qila boshlagan va tez orada uning huzurida katta mavqeni egallagan. Sulton Mahmud vafotidan soʻng (1495) X. uning katta oʻgʻli Sulton Maʼsud mirzoga qarshi isyon koʻtarib, qoʻlga

tushirgan va mil tortib ko‘zlarini ko‘r qilgan. Keyinroq esa Sulton Mahmudning ikkinchi o‘g‘li Boysunqur mirzoni o‘ldirgan va shu tariqa hokimiyatni to‘liq o‘z qo‘liga olgan. Lekin 1503-y.da Bobur uni hokimiyatdan mahrum qilgan. X. Xurosonga borgan. Bu vaqtda Hisor va Qunduz viloyatlari Shayboniylar qo‘liga o‘tgan edi. X. bu viloyatlarni qaytarib olmoqchi bo‘lib, Sulton Husayn Boyqarodan ko‘mak so‘ragan. U yordam bermagach, o‘zi kelib Qunduzda Hamza Sulton va Mahdiy Sulton qo‘shinlari bilan jangga kirgan va o‘ldirilgan.

X.ning nomi N. asarlarida uchramaydi. Lekin Sulton Husayn Boyqaroning Qunduzga (X.ning viloyatiga) qilgan yurishi munosabati b-n bildirilgan fikr-mulohazalar mavjud. Jumladan, “Xam.M.” asarida Navoiy podshohning Qunduz viloyatiga yurish qilishini hech kim ma’qullamagan, xususan, Abdurahmon Jomiy unga Sultonni bu yurushdan qaytarishni tayinlagani haqida yozadi. “M.” asari tarkibida esa Hisorga qilingan yurish munosabati b-n yozilgan maktub ham bor.

N. hayotida yuz bergan bir musibatli voqea ham X. b-n bog‘liq. N.ning yaqin qarindoshi Mir Haydar Sabuhiy Xurosonni tark etib, X. huzuriga borgan. X uni Hirotga, Sulton Husayn Boyqaroga elchi qilib yuboradi. O‘sha vaqtda X. b-n Sultonning munosabatlari yomon bo‘lib, X. otasiga qarshi bosh ko‘targan Badiuzzamonga ko‘mak bergan edi. Sulton Husayn esa bundan benihoyat g‘azabga kelgan. Bundan tashqari, uning ko‘nglida Mir Haydarga nisbatan ilgaridan kudurat bor edi. Shuning oqibatida u Mir Haydarni qatl ettiradi. Bu voqea N.ga qattiq ta’sir qilgan va uni qayg‘uga solgan.

Ad.: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Хондамир. Ҳабиб уссияр. – Т., 2011.

Q.E.

XITOBIIYA – birinchi bor yo‘llanayotgan, ya’ni javob sifatida yozilmagan maktub. Sharq nasrida mavjud insho turlarining (murosala, mu-

rofia, riqo’) har biri, o‘z navbatida, ikki ko‘rinishga ajralgan. Birinchi yo‘llangan maktub X., oldin yuborilgan xatga javob sifatida yozilgan bitik javobiya deb atalgan.

Ma’lumki, N. yozishmalarida inshoning mavjud an’anaviy turlaridan foydalangan va yuqorida tilga olingan uchta turga mansub go‘zal insholarni yaratgan. “M.”da ularning X. ko‘rinishi ham mavjud. X.ning o‘ziga xos jihati shundaki, unda tashabbus muallif tomonidan bo‘ladi. Javobiyada esa bunday emas, bu xatlarda muallif o‘ziga yuborilgan maktubdagi fikrlarga munosabat bildiradi, boshqa kishining so‘roviga javob beradi, ya’ni boshqacha aytganda, mavzuni narigi tomon, boshqa shaxs belgilaydi. X.da esa aksincha, muallif o‘zi lozim topgan, zarur deb hisoblagan narsalar haqida yozadi. Aynan shu sababli ushbu ko‘rinishda bitilgan maktublar muallifning faoliyati, uni ko‘proq qaysi masalalar qiziqtirganini, o‘z xatlarida u qaysi mavzu va muammolarni ko‘targani, nimalarni muhim deb bilganini yaxshiroq ko‘rsata oladi. Bundan tashqari, u boshqalarning (ya’ni hukmdorlar, mansabdorlar, va h.k.) e’tiborini ham ana shu o‘zi muhim deb hisoblagan masalalarga qaratishi, ularning yechimini topish borasida maslahatlar va tavsiyalar berish imkonini ham yarata-di. N. “M.”ida X. sifatida bitilgan maktublari buni yaqqol tasdiqlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011.

Q.E.

XOVARIY – samarqandlik shoir, yamoqchilik b-n tirikchilik o‘tkazgan. Ta’bi ochiq va sho‘xlikka moyil bo‘lib, badiha aytishda mohir bo‘lgan. N. “M.N.” tazkirasida tarji’bandining takrorlanib keladigan bandini, shuningdek, bir matla’sini uning ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Mezanad goh ba cho‘bu goh ba musht,
Bozi-bozi maro bixohad kusht.*

Tarj.: U meni goh tayoq, goh musht b-n uradi, shu bahona o‘ynay-o‘ynay o‘ldirmoqchi bo‘ladi.

*Man ki umre ba havas payravii dil kardam,
Umr bigzasht-u nadonam, ki chi hosil kardam.*

Tarj.: Men bir umr havas orqasida dilning izidan chopdim. Umr shu tariqa o‘tdi-yu, bu ishimdan nimaga erishganimni bilmadim.

Qabri qayerdaligi ma’lum emas.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

XOJA – “S.S.” dostonidagi Diloromni tarbiyalagan xitoylik savdogar boyning ismi. X. Diloromni Bahromga bir mamlakat xirojiga teng pulga sotgan. N. Diloromdek go‘zal qizni pulga sotgani u-n X.ni qoralab, xasga tenglashtiradi va bunday ishni savdo kishisi (tojir)gina qilishi mumkin, – deydi:

*Jonni yormoqqa sotti Xojam xas,
Kim bu savdoni tojir etgay-u bas.*

Lekin X.da ozgina bo‘lsa-da odamgarchilik, Diloromga nisbatan mehribonlik tuyg‘usi yo‘q emas edi. Bu uning ma’lum vaqtdan keyin Diloromdan xabar olish u-n Xitoydan Bahrom yurtiga yo‘l olishida namoyon bo‘ladi. Xorazmlik – yettinchi musofirning hikoya qilishicha, X. kechasi dashtda Diloromni Bahrom g‘azabiga uchrab, qo‘l-oyog‘i bog‘liq holda yotganini ko‘radi, darhol uni qutqarib, yordam beradi, otalik qiladi. Natijada Dilorom o‘lim xavfidan qutulib qoladi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

L.J.

XOJA – istiloh, atama, tariqat pirlariga nisbatan keng ishlatilgan sifat yoki unvon. “N.M.”-da: “Akobirni Xurosonda *shayx* derlar va Samarqandda *xoja* va Rumda *bob* va Hindda *qozi*

derlar”, – deyiladi. “Tasavvuf terminlari lug‘ati”da esa bu kalima shunday izohlanadi. “...ilk naqshbandiya shayxlari sayyid, afandi, shayx kabi unvonlar o‘rniga X. unvoni b-n xotirlanadi. Shu bois Abdulxoliq G‘ijduvoniya nisbat berilgan tariqatga Xojagon deyilgan”. Tasavvufda murshidlarning sayyid, X. deya atalishi ma’naviy valodat, ruhoniy bir nasab ma’nosida keladi. Murid murshidning ma’naviy avlodidir. Zero, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) “Men sizning bobongiz maqomidaman”, deganda ruhoniy bobolikni nazarda tutganlar. Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniya, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Ahror, Sayyid ota kabi, hatto Xizr (a.s.) ham Xoja sifatlashi b-n kelganligi fikrimizning isbotidir. Ammo N. “N.M.”-da ta’kidlaganidek, Xojayi olam, Xojayi koinot – Muhammad (s.a.v.)dir: “Allohning payg‘ambari aytgan: “Uvays Qaraniy ehson va mehribonligi bilan tobeinlarning yaxshisidir”. Goh-goh Xojayi olam (s.a.v.) muborak yuzin Yaman sori qilib derdiki, “Men Xudoning nafasini Yaman tomondan tuymoqdaman”. Birovning vasfikim, oning vassofi Xojayi koinot bo‘lg‘ay va nafasi Rahmon bo‘lg‘ay, vasf qilmoq bag‘oyat beodobliq bo‘lg‘ay”. “M.Q.”da Rasululloh (s.a.v) Xojayi kavnayn – ikki dunyo egasi deyiladi: “Ulki aning zoti bila mubohidur xojayi kavnayn debdurkim, “Adlun soatun xayrun min ibodatis-saqalayn”.

Insonning X.ligi uning ma’rifati bilandir. N. bu xususda shunday deydi:

*Mundoq kishida yo‘q xirad va hushdin nishon,
Bilgil gado, agarchi, erur Xojai Jahon.*

Ad.: Пошихохожа. Мифтоҳ ул-адл ва Гулзор. – Т., 1962; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. – Т., 1993.

Z.R.

XOJA (POSHSHOXOJA, 1480–1547) – adib. Ismi Ibodulla Sayid Poshshoxoja Abdulvahhobxoja o‘g‘li bo‘lib, Niso shahrida tug‘ilgan. Buxoroda yashab, Xoja taxallusi b-n ijod qilgan, kichik nasriy hikoyalar muallifi. Buxoro adabiy muhitining rivojiga munosib hissa qo‘shgan. Ijtimoiy, falsafiy va didaktik

mavzudagi “Miftoh ul-adl”, “Gulzor”, “Maqsad ul-atvor” asarlari muallifi. X. bir qancha gʻazal, qita, ruboiy janrlarida ham ijod qilgan. Jumlat ul-mulk, sadr va shayx ul-islom vazifalarida faoliyat yuritgan. “Muzakkiri ahbob” asari muallifi X.ning oʻgʻli Hasanxoja Nisoriy “*Xoja tabiatida sidq juda kuchli edi. Va fuqaro xizmatini xolisanlilloh ado qilardilar. Koʻp fazilatlaridan boxabar kishi edilar. Ayniqsa, sheʼr fani va insho sohasini toʻla egallagandilar*”, – deb yozadi. Nisoriyning qayd etishi-cha, otasi forsiy va turkiy tillarda devon bitgan (Mazkur devonlari bizga qadar yetib kelmagan). “*Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur*”, – deb boshlanadigan gʻazalini Bobur mirzoga yuborgan. Hasanxoja Nisoriy “*...Podshohga maʼqul kelib, maqtagan edilar*”, – deya Boburning X. gʻazaliga yuksak baho berganini yozadi.

N. ijodi, undagi umuminsoniy gʻoyalar X. dunyoqarashi va asarlaridagi diniy-tasavvufiy, axloqiy, didaktik qarashlarning shakllanishiga muhim omil boʻlgan. N. ijodidagi turli obraz va syujetlar X. asarlariga asos boʻlib xizmat qilgan. Xususan, “Maqsad ul-atvor”ni “H.A.” dostoniga nazira tarzida bitgan. Oʻn besh bobdan iborat boʻlgan “Miftoh ul-adl”da olimlar, odil va zolim sultonlar hamda ijtimoiy-siyosiy, axloqiy mavzudagi qirqqa yaqin ixcham, ibratli hikoyatlar jamlangan. Turli mavzularni qamragan “Gulzor” asarining tuzilishi “Miftoh ul-adl”ga yaqin. Mazkur asarlarda koʻtarilgan muammolar dolzarbligi, gʻoyaviy-badiiy xususiyatlari jihatdan N.ning “H.A.”dagi hikoyatlar mazmuniga hamohang oʻrinlar mavjud. Hasanxoja Nisoriyning maʼlumotiga koʻra, X. Kistan Qaro sultonga atab “Layli va Majnun” asarini yozgan, biroq mazkur asar topilgan emas.

X. Xojagon silsilasiga mansub boʻlib, tariqatdagi shajarasi jihatdan Sadrxoja orqali Hazrati Zangi otaga taqaladi. Xojagon tariqatining mashhur vakili Mahdumi Aʼzam Kosoniy X.ni “Shahbozi baland parvoz” (Yuksak parvozli lochin) deya taʼriflagan. X. Buxoroda vafot etgan hamda Bahouddin Naqshband maqbarasi yoniga dafn qilingan.

Ad.: Poshshoxoja. Miftoh ul-adl va Gulzor. – T., 1962; Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. – T., 1993.

E.Q.

“**XOJA ABDULLO ANSORIY...**” – N.ning “L.T.” asarida ixlos, xushuʼ, xolis niyat qilish masalasiga bagʻishlangan “Oʻz adosi qusuri uzrigʻa tamsil” qismidan keyin illyustratsiya tarzida keltirilgan hikoyatning asosiy personaji. 5 baytli ushbu hikoyat tarixiy shaxslar b-n bogʻliq ibratli fikrlar aks etgan qismlardan sanaladi. Unda shayx X.A.A.ning “gʻaflatda va xushuʼsiz Qurʼon oʻqishdan koʻra, Allohni mudom yodda tutgan holda soz chalib, qoʻshiq aytish avlo” mazmunidagi mashhur soʻfiyona fikri berilgan:

*Boʻlsa lahnu nagʻmada ogohligʻ,
Behki toat vaqtida gumrohligʻ.*

N.ning bu hikoyati zamirida harakat, yurish-turish qanday boʻlishidan qatʼiy nazar, niyat yaxshi, xolis boʻlishi lozim, degan gʻoya ham yotadi.

X.A.A. Haraqoniyning shogirdi, piri Xuroson nomi b-n mashhur shayx, faqih va muhaddis olim boʻlib, XI (1006–1088) asrda Hirotda yashagan. “Tabaqot as-sufiya”, “Manozil us-soyirin” hamda “Munojot” kabi asarlarni unga nisbat beradilar.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М. 1965.

S.Oʻ.

XOJA ABDULLOH SADR (XV asr, 2-yarmi) – musiqashunos, sozanda, olim, xattot. Xoja Muhammad Marvoridning oʻgʻli. Asosiy ilm-u hunarlarni otasi huzurida oʻrgangan. N. “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha: “muddate vazorat devonida muhr bosar erdi va oʻz ixtiyori bila istigʻfor qilib, ofiyat kunji ixtiyor qildi. Bu toifadin anga muyassar boʻlgʻondek oz kishiga boʻlmish boʻlgʻay. Oʻzi kichik yoshida ulum kasb

qildi. Advor va musiqiy ilmida va xutut fanida benazir bo'ldi. Va qonunni ma'lum emaskim, hargiz kishi andoq cholmish bo'lg'ay. Va podshoh xizmatida oliy mansabqa sarfarozi bo'ldi. Ul jumladin biri sadoratdur. Va insho fanini ham kamolotg'a yetkurdi. Va o'zi yaxshi muhovaraliq va yaxshi xulqluq va yaxshi suhbatliq yigitdur... Va bu matla' aningdurkim:

*To dil dahonu turrai on dilnavoz yoft,
Xo'rd obi zindagoni, umri daroz yoft.*

Tarj.: Dil to u dil oluvchi yorning og'zi-yu sochini topdi, go'yo obi hayot ichdi-yu, uzun umrga muyassar bo'ldi.

Sozandalik va xonandalikda ko'proq Shodiy Hiraviyga ergashgan va uning asarlariga qator naziralar ijod qilgan. "Peshravi Sadr", "Amali Mahliqo", "Naqshi Marvorid" ("Ravona", "Ufor", "Barafshon" usullarida) va boshqa shular jumlasidandir. Barbat, qonun kabi sozlarni chalishda mohir bo'lgan. Qonun u-n ko'plab kuylar yaratgan. Ta'bi nazmi ham bo'lib, Sadr taxallusi b-n go'zal g'azallar yozgan. Asosan, o'z g'azallariga kuy bastalagan.

Kitobat, jadvalkashlik (kitobga ziynat berish), naqqoshlik va muhr yasash kabi hunarlarda ham tengsiz edi. Xattotlikda Sultonali Mashhadiyning izdoshi bo'lib, Sa'diy Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiylarning asarlarini zeb-u oroyish berib kitobat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис унафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

XOJA AVHAD MUSTAVFIY (to'liq ismi: Faxruddin Xoja Avhad Mustavfiy Sabzavoriy (1384–1463, Sabzavor) – shoir, matnshunos. Sabzavor a'yonlaridan bo'lib, bu xonadonni mustavfiylar (mustavfiy – hisobchilardan hisob oladigan devon ahli sardori, bosh hisobchi, sardaftar) deganlar. Oila qurmay, o'zini ilm-u ijodga bag'ishlagan. Davlatshoh Samarqandiy ta'biri b-n aytganda, bu

dunyoda bilim orttirishdan bo'lak narsaga havasi bo'lmagan. N.ning yozishicha, Kadud laqabi ham bo'lib, o'z asrining yagonasi edi. Tib, insho, tarix, sarf-u nahv, riyoziyot, nujum kabi o'z davrining barcha ilmlarida tengsiz bo'lgan. Hatto ulumi g'ariba – sehr ilmidan ham boxabar edi. Ma'rifatli va fozil inson bo'lib, arab, fors va boshqa tillardagi ming jildli kitobni kutubxonasida jamlagan va ularni ishonchli nusxalarga solishtirib, xatolari va o'chib ketgan joylarini tuzatgan. She'r-u shoirlikda tom mahorat hosil qilgan bo'lib, zamonasining qomusiy allomasi edi.

Davlatshoh Samarqandiyning ma'lumot berishicha, "Xoja Faxriddin Avhadiy bilimdonligi, fozil va kamolotga yetganligi tufayli faqir-u darveshona tabiat paydo qildi. Zakiy va iste'dodli kishilar hammasi hamma vaqt uning suhbatiga borib, ilm kasb qilish b-n mashg'ul edilar... Undan yaxshi so'z va yaxshi kitob yodgor qoldi. Tevarak-atrof amirlari-yu vazirlari Xojaga yaxshi in'omlar yuborar, Xoja esa ularni hamnishinlari, shogirdlari tirikchiligiga sarflar edi. Shu kunlarda u nodiri davronning manzil-makoni fozillar orzu etgan majlisxonadir".

Amir Shohiy Sabzavoriy b-n yaqin munosabatda bo'lib, o'zini uning shogirdi hisoblar edi. Devon sohibi bo'lib, qasida, g'azal va qit'alari b-n shuhrat qozongan. Shohiy Astrobodda umri oxirida aytgan ikki matla'sini X.A.M. tugatsin deb vasiyat qilgan va u mazkur baytlarni davom ettirib, yaxlit g'azal holiga keltirgan hamda devoniga kiritgan. Ustozi vafotiga bag'ishlab marsiya ham yozgan. U Shayx Ozariy vafoti ta'rixini ham aytgan.

N. "M.N." tazkirasida "Bu faqir ul buzrukvor suhbatig'a yetar erdi, ko'p iltifotlari bor erdi", – deb yozadi va ijodidan namuna sifatida quyidagi matla'ni keltiradi:

*Ey zi bo'stoni jamolat chashm-u
jonro zeb-u zayn,
Gashta bar nargis havodori chashmat farzi ayn.*

Tarj.: Ey sening jamoling bo'stonidan ko'z b-n jonga zeb-u ziynat yetishdi. Nargisga ko'zing b-n faxrlanish farzga aylandi.

N. “N.M.” tazkirasida ham uni alohida zikr etib, donishmand kishi ekani, arab tilidan ham bo-xabarligini ta’kidlaydi. Xalqdan uzilib, Sabzavor viloyatida istiqomat qilar edi. Podshoh-u hokimlar uning xizmatiga borib, ma’rifiy suhbatlaridan bahramand bo’lganlar. Lekin o’zining faqr istig’nosi shunchalik bo’lganki, ularning kelgan-kelmaganiga e’tibor ham qilmagan. “Bu haqir borasida ko’p qatla fotihalar o’qub, xayr duosi qilibdurlar. Umid uldurki, ijobat asari zohir bo’lg’ay, – deb yozadi N. – Xojaning hoqoyiq-u maorifi ko’p bor. She’r devoni dog’i bor”.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Давлатшиоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

XOJA ALOUDDIN (t.y. va v.y.n., Kirmon) – shoir, donishmand. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, vazir Xoja Afzal Muhammadning qarindoshi va Bibi Munajjima-ning inisi. Dunyoviy ilmlarni egallaganidan keyin tabiatida darveshlik kayfiyati ustunlik qiladi. Makkaga borib, 30 yilga yaqin bu muqaddas shaharda yashab, suluk va toatga mashg’ul bo’ladi. Tariqatda buyuk maqomlarni bosib o’tib, yuksak martabalarga etadi. Oliy himmati tufayli dunyoga etak silkib, maqsad ka’basida mustahkam o’rnashgancha visol haramiga e’tikof qilgan. Keyin Hirotga kelib, Abdurahmon Jomiy b-n suhbat tutgan. Jomiy vafotidan so’ng yana Makka sari yo’lga tushgan. Yo’lda Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining ilk dostoni “Maxzan ul-asror” tatabbu’sida bir masnaviy yozib, N.ga yuborgan. Unda ko’p haqiqatlar va tasavvufiy ma’nolarni darj etgan. Makkada tasavvuf istilohlari sharhida yana bir masnaviy bitib yuborgan. Ta’rifida qalam ojizdir. Tahqiq ahli o’qiganidan keyin muallifning mahoratiga beradilar. Kitobi hamdining ilk bayti quyidagicha:

*Ey jahon yofta namud az tu,
Bir adam tuhmati vujud az tu.*

Tarj.: Ey jahon sendan vujud topgan, tiriklik olamiga hayot bag’ishlagan ham o’zingsan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

XOJA AFZAL (to’liq ismi: Xoja Afzaluddin Mahmud ibni Ziyovuddin Muhammad Kirmoniy) (t.y.n., Kirmon – v. 1504, Hirot – shoir, donishmand, davlat arbobi. Kirmon mulkining aslzodalaridan, vazirlar avlodidan. Husayn Boyqaroning vaziri. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, go’zal ta’bli, ezgu axloqli, odobli va vazmin kishi bo’lgan. Fazl-u kamolotda, davlat devoni ishlarini yuritishda benazir, moliya ishi, hisob-kitob bobida tengsiz edi. N. “M.”dagi ma’lumotlardan birida uni shunday ta’riflagan:

*Anga yo’q barcha fazllarda badal,
Fazl ahlidin otidek Afzal.*

Sulton Abusaidning vaziri Xoja Burhoniddin Abulmajidning nazariga tushib, uning tavsiyasi b-n saroyga yo’l topadi – hisob-kitob ishlarini boshqaradi. 1473-y.dan boshlab 15 yilga yaqin Husayn Boyqaro saltanatida vazirlar devonini boshqargan. Insof va adolat b-n ish tutgan. Lekin Majdiddin Muhammad fitnasi tufayli Sulton b-n munosabatlari buziladi. Majdiddinning yovuz niyatini oldindan sezgan X.A. soliq undirish bahonasi b-n Astrobodga – o’sha paytda hokim bo’lgan N. huzuriga jo’naydi. Xoja G’iyosiddinni Hirotga jo’natib, u orqali Majdiddinning maqsadi X.A.ning mol-mulkini tortib olib, o’zini esa yo’qotmoqchi ekanligidan xabar topgan N. uni Iroqqa jo’natib yuboradi. Iroq hukmdori Sulton Ya’qub uni yaxshi kutib olib, marhamatlar ko’rsatadi. U yerdan hajga jo’naydi. Makka safaridan yana Iroqqa qaytib, bir muddat xotirjam umrguzaronlik qiladi. Iroqda unga vazirlikni taklif qila-

dilar, lekin u: “Men faqat o‘z podshohimga xizmat qilaman!” – deb, bu taklifni rad etadi. Keyin bir muddat Qumda yashaydi.

1497–1498-yy.da Husayn Boyqaro yana X.A. ni huzuriga da’vat etib, vazirlik mansabini qayta topshiradi. Endi u o‘z dushmanlaridan Nizomulmulkning hukmronligiga chek qo‘yadi. Vazirlik mansabidan yuqorilab, devon boshlig‘i mansabiga tayinlanadi. Hurmati oshgandan oshib, devoni oliyning boshlig‘i lavozimiga ko‘tariladi. Munshiy va tug‘ronavislar uning laqabini saltanat hamda xalifalik asoslarining ulug‘ nozimi, podshohlikning yaxshi ish yurituvchisi, deb yozadigan bo‘ladilar. Boburning yozishicha, u Kobulga kelgan mahalda X.A. bek bo‘lib, devonda muhr ham bosar edi.

X.A. faoliyati va shaxsiyatining diqqatga sazovor jihatlaridan biri uning N. b-n yaqinligi edi. U davlat ishlarini olib borishda N.ning maslahatlariga amal qilgan. O‘z navbatida N. ham X.A.ni qo‘llab-quvvatlagan va unga homiylik qilgan.

X.A. sohibdevon shoir bo‘lib, qasida va g‘azal janrlarida qalam tebratgan. Davlatshoh uning she‘rlariga yuqori baho berib, Xoju Kirmoniy va Salmon Sovajiyar ijodi b-n qiyoslaydi. Husayn Boyqaroga bag‘ishlab go‘zal qasida yaratgan. Devoni bizgacha yetib kelmagan. Parokanda she‘rlari tazkiralarda uchraydi. N. “M.N.”da uning quyidagi baytini keltirgan:

*To har sharare dona shavad kishti jahonro,
Barbod dihad otashi dil xirmoni jonro.*

Tarj.: To har bir uchqun dunyo ekinzorida donaga aylanguncha dil o‘ti jon xirmonini yelga sovuradi.

Yoki:

*Nago ‘yi chashmi xud bastam baroi daf‘i ozorash,
Xayoli ro ‘yat in jo bud, po ‘shidam zi ag ‘yorash.*

Tarj.: Nigohi qadalib, ozor bermasligi u-n ko‘zlarini yumib oldi dema, yuzing xayoli jo bo‘lgani u-n raqiblar ko‘rmasin deb ko‘zlarimni yumib oldim.

904–1498–1499-yy.da N. haj safariga ijozat so‘rab Husayn Boyqaroga murojaat qilganida X.A.ga ham maxsus xat yo‘llagan edi. X.A. N. ning dafn marosimlarida ham faol qatnashgan, o‘zi esa 906-y. rajab oyi, ya‘ni 1501-y. fevral oyida vafot etgan va Hirotning Gozurgohida Xoja Abdulloh Ansoriy yoniga qo‘yilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират-уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

S.G‘., E.O.

XOJA BAHOUDDIN UDIY (XV asr 2-yarmi, Samarqand) – musiqashunos, bastakor, sozanda, shoir. N.ning zamondoshlaridan. Uning huzurida tarbiyat topgan. Asli samarqandlik. Boshlang‘ich ma‘lumotni tug‘ilgan yurtida olib, keyin tahsilini kamolga yetkazish u-n Hirotga boradi. Yoshligidan Farobiy, Ibn Sino va boshqa olimlar asarlarini mutolaa qilgan. Soz chalish, qo‘shiq aytish, musiqa asarlarini tasnif etishda Ustod Shodiy Hiraviyga izdoshlik qilgan. Xusususan, ud chalishda mohir bo‘lib, ud soziga o‘zgartirishlar kiritgan, uni chalishning yangi usullarini kashf etib, ud u-n kuylar yaratgan.

Bobur u haqda shunday ma‘lumot beradi: “Udni mazaliq cholib, mazaliq nimalar aytur edi. Udning torlarini yakka qilib bu cholib-tur. Aybi bu ediki, bisyor noz bila cholur edi. Shayboniyxon bir navbat soz buyurur, takalluf qilib ham yomon cholur, ham o‘z sozini kelturmay, yaramas soz kelturur. Shayboniyxon fahmlar, buyururkim, suhbatda-o‘q g‘alaba gardanig‘a urarlar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi ishikim bor budur, filvoqi‘ xo‘b bordur. Ushmundoq nozuk mardaklarga mundin ko‘p-rak sazo kerak.

“Peshravi Xoja Udiy”, “Naqshi Sarvi Bo‘ston”, “Ajali Kamonabro‘”, “Savti Sitamgo-

ri” (“Shodiyona”, Barafshon” va “Isfahon”, “Hijoz”, “Navo”, “Rost” maqomlari usulida) shular jumlasidandir.

Ad.: Алишер Навоӣ. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

ХОҶА ДЕҲДОР (to‘liq ismi: Хожа Hofiz G‘iyosuddin Dehdor (XV asr, Hirot) – shoir. Abdurahmon Jomiy va N.ning yaqin suhbatdoshlaridan. Xondamir “Makorim ul-axloq”da N. b-n X.D. yaqinligini tasdiqlovchi bir hikoyat keltiradi.

X.D. va N. b-n do‘stlashganlari Husayn Boyqaro hukmronligi o‘rnatilgan yillarga to‘g‘ri keladi. Bu haqda N. “Xam.M.” so‘nggida Jomiy vafotiga bag‘ishlangan lavhada yozadi. X.D. Qur‘onni yetti qiroat b-n o‘qigan, uning hofiz bo‘lishiga Jomiy sabab bo‘lgan ekan. X.D. Jomiy dunyodan o‘tishi chog‘ida Astroboddan yetib kelib, uning boshida Qur‘on tilovat qilgan ekan. Zayniddin Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye” asarida Shayxzoda Ansoriy (q.s.) tilidan N. bilan X.D.ning qanday qilib tanishganlari haqida katta va maroqli hikoyatni keltiradi.

Sulton Husayn Boyqaro saroyida ham nadim sifatida o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan. Mirxond “Ravzat us-safo”da “farosat va zakiylik kamoloti” bobida asrining tengi yo‘q so‘zamoli va latifago‘ylari sardori hamda hamisha hazilomuz so‘zlar va xursandchilikni qo‘zg‘atuvchi mutoyibotlar sayqali b-n podshohning humoyun xotiri oynasidan xafalik zangini ketkazuvchi”, deb unga yuksak ta‘riflarni ravo ko‘radi. Darvesh Ali Balxda Husayn Boyqaroga qarshi isyon ko‘targanida o‘rtaga tushib, nizoni bartaraf etgani, Darvesh Alini Husayn Boyqaro huzuriga olib kelib afv tilatirgani ham uning sulton saroyi nazdidagi mavqeyi va hurmatidan dalolat beradi.

“Xam.M.”da keltirilgan lavhalardan ma‘lum bo‘lishicha, X.D. Jomiy b-n N. o‘rtasida elchilik

qilib turgan, ya‘ni N. o‘z uyida yo saroyda bo‘ladigan ziyofatlardan nasiba ilinsa, ustoziga shu odam orqali yuborar, u bo‘lsa yo‘lda yeguliklardan avval o‘zi miriqib yeb olar, pul-muldan ham urib qolar ekan. Yana Jomiy b-n qo‘shilib ham yeyishar ekan. Shunga ishora qilib, Jomiy unga bag‘ishlab qator hajviy ruboiy va qit‘alar bitgan. M-n:

*Ey Xoja, maro ba lutfi xud parvard,
Z-ovardani pushti dunba farbeh kard.*

*Binshasti-yu dunbaro ba rag‘bat xo‘rdi,
Burd ba shikam onchi ba pusht ovardi.*

Tarj.: Ey Xoja, meni xizimating b-n xursand qilding – orqangda dumba orqalab kelding, lekin uning hammasini o‘zing ishtaha b-n yeding. Shu tariqa orqangda olib kelgan narsangni qorningga solib olib ketding.

Agarda N. pul berib yuborsa, qadam haqi olib qolar, lekin samimiy va soddaligidan o‘zi olib qolganini o‘ylamay “Mir 500 (yoki 1000) tanga berib yubordilar”, – deb to‘g‘risini aytib qo‘yar, Jomiy hazillashib: “Menga olib kelganingni boshingdan sochaman”, – desa, “Menga yo‘lda olib qolganim ham yetadi”, – der ekan.

N. “M.N.”da uning yana bir xususiyati – nadimlik yuzasidan Sulton majlisida muqallidlik qilib, ko‘pchilikning tabiatini o‘xshatishini aytib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоӣ. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Мирхонд. Ravzat us-safo. // Навоӣ замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

ХОҶА ИМОД (XV asr oxiri, Lor – XVI asr boshi, Gujarot) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida, asosan, Hirotida yashagani yozilgan. Tijorat b-n tirikchilik o‘tkazgan. Odamshavanda kishi

bo‘lgan. “Masnaviysida xele rang va ziynat bor. “Layli va Majnun”g‘a tatabbu‘ qilibdur. Ko‘p eldin yaxshiroq tushubtur va g‘azal tavrda dag‘i yaxshi ta‘bi bor”:

*Burd so‘yi lab zabon-u shu‘la zad bar joni man,
Kard zohir lam‘aye az otashi pinhoni man.*

Tarj.: Tilini labining uchiga olib bordi-yu, mening jonimga shu‘la urdi. Shu tariqa mening yashirin nafasimdan alanga paydo qildi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

XOJA ISMAT BUXORIY (Taxallusi; To‘liq ismi: Xoja Faxriddin Ismatulloh binni Ma’sud Ismat Buxoriy (1365/1375–1436, Buxoro) – mutasavvif shoir va valiyulloh. Xojalar avlodidan bo‘lib, savdogarlik b-n shug‘ullangan otasi Buxoroning fozil kishilaridan bo‘lgan. “Ulug‘lar naslidan va fazilat ahli zumrasidan bo‘lib, nasabi Ja‘far ibni Abu Tolibga borib ulanadi”, – deb ma‘lumot beradi Davlatshoh Samarqandiy. X.I.B. boshlang‘ich ma‘lumotni otasidan olib, keyin Buxoro madrasalarida o‘qigan. O‘z davrining asosiy bilimlarini egallab, zamonasining yetuk olimi va shoiri bo‘lib yetishgan. Uning dovrug‘ini eshitgan Xalil Sulton Samarqandga – o‘z saroyiga da‘vat etadi. U shahzodaning doimiy hamsuhbati va she‘riyatdagi ustoz edi. Samarqand adabiy muhitida katta mavqega ega bo‘lib, hatto taniqli shoirlar ham undan maslahat olib turishgan. Islom dini yo‘lidagi xizmatlari u-n Faxriddin – dinning faxri deb ulug‘langan. She‘r ilmi, aruz va inshoda tengsiz bo‘lgan. Ismat va Nosiriy taxalluslari b-n ijod qilgan she‘rlari Sharq mamlakatlarida shuhrat tutgan.

X.I.B.dan bizgacha 8000 baytdan iborat devoni va 1035 baytli “Ibrohim Adham” dostoni yetib kelgan. Jumladan, 2 devoni nusxasi (inv. № 805/x.1435) va qasidalar to‘plami (inv. № 2529/III) O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyoz-

malar fondida saqlanadi. Devoni qasida, g‘azal, muxammas, tarkibband, qit‘a, ruboiy, masnaviy, muammo, marsiya, hajviya kabi janrlardagi she‘rlarni o‘z ichiga oladi. Bu devon 1987-y.da Tehronda nashr qilingan. Unga Ahmad Karamiy “Zabardast olim va porso orif” nomli so‘zboshi yozgan. So‘zboshida ta‘kidlanishicha, irfoniy jihatdan X.I.B. she‘rlari Hofizga va ravonlikda Sa‘diyga o‘xshaydi.

X.I.B. Abu Abdullo Rudakiy va Nosir Buxoriylardan keyin Buxoroda “so‘z qadrini, she‘r shuhratini qaytadan yuksak darajalarga ko‘tardi”. Mirzo Ulug‘bek davrida Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy tomonidan turkiyda yaratilgan ilmi bade‘ga bag‘ishlangan ilk turkiy asar – “Funun ul-balag‘a” (“Yetuklik ilmlari”)da she‘rlaridan bir necha iqtiboslar keltirilganligi, N. tomonidan ijodi yuksak baholangani uning mahoratli va mashhur shoir bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ba‘zi g‘azallari qo‘shiqqa aylanib, “Shashmaqom” tarkibidan o‘rin olgan.

N. “M.N.” tazkirasining birinchi majlisida X.I.B.ga ham o‘rin ajratib, jumladan, yozadi: “Movarounnahr buzurgzodalaridandur. Zohir ilmin takmil qilg‘ondur. G‘oyat xushtab‘lig‘idin o‘zin she‘rg‘a mansub qilib, devoni mashhur bo‘ldi. Va Xalil Sulton otig‘a yaxshi qasidalar bor”. “M.A.”da “...yana bir necha vaznki, ba‘zini Ajam shuarosi mutaaxxirlari aytibdurlar va ba‘zi bu zamonda nazm topibdur va hech aruzg‘a doxili bo‘lmaydur, agarchi filhaqiqat aruz buhurig‘a doxildurlar, ishorate alar sori qilmoq xoli az munosabate ermas erdi. Ul jumladin, ramali maxbundurki, har misra‘i sekiz rukndurki, bayti o‘n olti bo‘lg‘ay”, – deya ayni vaznga Xoja Ismatning o‘zbekcha baytlarini misol tariqasida keltiradi:

*Qomat-u zulf-u ko‘z-u qosh-u uzor-u xat ila xoli
Labingdurki, alarcha emas, ey sho‘xi sitamgar.
Sarv ila sunbul-u nargis yangi*

*oy-u quyosh-u sabzayi
Jannat kurrayi nofa-u gulbarg aro shakkar.*

X.I.B. maqbarasi peshtoqiga sayyidlardan biri tomonidan bitilgan quyidagi to‘rtlik darj qilingan ekan:

*Bu kavsaroso chashma oldida avval tahorat qil,
Keyin pir Xoja Ismat qabrini kirib ziyorat qil.
Agar ikki jahondan istaganing bo‘lmasa hosil,
Bu sahroga kel-u bechora sayyidni haqorat qil.*

T.Qorayev, R.Vohidov, F.Qosimov, S.S.Buxoriy, S.Olim kabi olim va adiblar X.I.B. haqida tadqiqotlar olib borganlar. S.Bobokalonov “Xoja Ismat Buxoriy she’riyatining janriy tarkibi, uslubi va badiiyati” mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хожя Исмаи Бухорий. Фазаллар, рубоийлар // Бухорийлар бўстони. – Т., 1998; Хожя Исмаи Бухорий. Фазаллар, рубоийлар. – Бухоро, 2002; Хожя Исмаи Бухорий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Абдурахмони Жомий. Баҳористон. – Душанбе, 2014; Давлатшоҳи Самарқандий. Тазкирату-ш-шуаро. – Хужанд, 2015; Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома (Амир Темур Кўрагон жангномаси). – Т., 1992; Қораев Т. Хожя Исмаиullo Бухорий. Танланган асарлар. – Т., 2008; Олим С. Хожя Исмаи Бухорий // “Бухоро мавжлари”, 2008; Бухорий С.С. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т., 2015; Бобокалонов С. Хожя Исмаи Бухорий шеърятининг жанрий таркиби, услуби ва бадияти. – Т., 2012.

E.O.

XOJA KAMOLUDDIN UDIY – N. davri-ning yaxshi cholg‘uvchilaridan bo‘lgan. Xalq ichida shuhrat tutgan. Donishmand kishi bo‘lib, nafis she‘rlar ham yozgan. “M.N.” tazkirasida ohorli tashbeh asosiga qurilgan quyidagi matla’si uning shoirlik mahoratiga namuna sifatida keltiriladi:

*Namexoham zi dida bar ruxat oyinaye sozam,
Zi mujgon bahri zulfat anbaroso shonae sozam.*

Tarj.: Ko‘zimni yuzing u-n oyina, kiprikla-rimni zulfing u-n muattar taroq qilmoqchi emas-man.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

XOJA MAS‘UD QUMIY (taxallusi; to‘la ismi: Rukniddin Mas‘ud Turkman Qumiy (t.y.n., Qum – 1488, Hirot) – forsiygo‘y shoir. Tug‘ilgan shahrida tahsilini kamolga yetkazib, shoirlikda dovrug‘ taratgan. She’riyatda martabasi oliy edi. Oshiqona g‘azallari mashhur bo‘lgan. Hirotga kelib Jomiy va N. boshliq adabiy davraga yo‘l topadi. N. “M.N.”da uning Qum shahrining ulug‘laridan ekanligi haqida ma’lumot berib, o‘zi b-n hamsuhbat ekanligini qayd etadi. Ijodiga yuksak baho berib, masnaviyleri puxta va g‘azallari ravon edi, go‘zal she‘r va baytlari ko‘p deydi. Sulton Husayn Boyqaro saltanati tarixini nazmga solishni unga buyuradi. 12 ming baytga yaqin yozadi. “Yusuf va Zulayho”, “Shams va Qamar” dostonlari, “Tig‘ va qalam” munozarasi mashhur. 5 ming baytdan ziyod turli janrdagi she‘rlarni o‘z ichiga olgan devoni xalq ichida shuhrat tutgan.

Quyidagi baytini N. juda go‘zal chiqibdi, deya e’tirof etadi:

*Be tu chun dar girya xobam mebarad,
Xob mebinam, ki obam mebarad.*

Tarj.: Sensiz yig‘lay-yig‘lay uyquga ketsam, tushimda suv oqizib ketayotganini ko‘raman.

Bir maktubga ilova qilib, nazm ahli va xush-ta‘blarga yuborgan mana bu baytini ham ma’qulaydi:

*Mushtoqam-u duram, g‘ami
jonkoham az in ast,
Mushtoqtaron durtarand, oham az in ast.*

Tarj.: Mushtoqman-u uzoqman, jonimga azob beruvchi g'amim shundandir. Kim qancha mushtoq bo'lsa, shuncha uzoq bo'ladi, ohim sababi shundandir.

Sommirzo Safaviy ham uning she'riyatda yuksak maqomga erishgani, ko'plab masnaviy-lar yozgani haqida ma'lumot beradi. "Tig' va qalam" dostonidagi tuya ta'rifiga bag'ishlangan bir baytini misol tariqasida keltiradi:

*Jahongarde, halime, burdbore,
Zi gulzori jahon qone' va xore.*

Tarj.: Jahongashta, muloyim va sabr-toqatli bo'lib, jahon gulzorida tikangagina qanoat qiladi.

Bu bayt aslida teran hayotiy falsafani o'zida aks ettirgan hikmatli so'z bo'lib, tuyaning hayoti insonlarga ibrat o'laroq ko'rsatilmoqda: dunyo otlig' gulzorda rang-barang gullar barq urib turganda uning gullar umriga zomin bo'lmay, bil'aks ularni tikandan xalos qilishi – gullarni qoldirib, tikanlarni terib yeyishi, tansiq va lazzatli yemishlarga emas, oddiy bir yegulikqa qanoat qilishi b-n tuya nafsni jilovlash timsoli bo'lib kelyapti. Nafsini yenggan inson obrazi bo'lib gavdalanyapti. Holbuki, shuncha fazilati mukofoti sifatida u dunyoning eng tansiq ne'matiga munosib.

Oshiqona she'rlari xalq ichida mashhur bo'lgan. Jumladan, quyidagi baytida ma'shuqaning xumor ko'zini hayotiy asos vositada juda go'zal va ohorli tasvirlaydi:

*Ba davri nargisi tu sarxushii lola chi boshad?
Muayyan ast, ki mastii yak piyola chi boshad?*

Tarj.: Bir piyolagina may ichgan kishining mastligi qayoqqa ham borardi? Shunga o'xshab, sening nargis kabi xumor ko'zingning oldida lolaning sarxushligi nima ham bo'lardi?

Ma'lumki, lola qadahga o'xshatiladi. Lekin uning bor-yo'g'i bittagina qadahi bor. Shoir bu hayot haqiqatidan badiiy haqiqat yaratadi: yolg'iz qadahdan iborat lola ichganda ham bir qadah may ichadi-da. Bir qadah may b-n esa ki-

shi mast bo'lmaydi. Ma'shuqaning xumor ko'zlari esa behisob may ichib, o'zini bilmay qolgan o'ta mast kishining ahvoliga o'xshaydi.

Boshqa bir baytida esa tazod va mubolag'a san'atlari vositasida ma'shuqaning mo'jaz og'zini tuzdonga o'xshatadi, lekin shunday tuzdonki, chumolining yuragidan ham kichik, shunga qaramay, uning tuzidan olamda fitna qo'zg'aladi:

*Namakdone, ba tangi chun dili mo'r,
Namak chandon, ki dar olam fitad sho'r.*

Sharq mumtoz she'riyatida ma'shuqaning og'zini mo'jazlikda tuzdonga o'xshatish bir an'ana tusini olgan. Buning ustiga, ma'shuqa oshiqqa ko'pincha achchiq so'zlar aytadi. Demak, bu jihatdan ham ma'shuqa og'zi va tuzdonning o'zaro nisbati bor. Ayni paytda, bu og'izdan oshiqqa jon bag'ishlaydigan yoqimli va ta'sirchan so'zlar ham chiqadi. Voqean, tuz so'zining ma'no-mazmun, latofat, zarofat, husn-u malohat ma'nolari ham mavjud. Shoir baytda yana sho'r so'zining ikki ma'nosidan ham tajnis san'ati vositasida mahorat b-n foydalangan: tuzli, sho'r va fitna, to's-to'polon, g'avg'o, jang-u janjal.

Jomiya payravlik qilgan, "Shams va Qamar" dostonining alohida faslida ustozini madh etgan.

Ma'lum bo'ladiki, X.M.Q. o'z davrining mahoratli shoirlaridan biri bo'lgan va haqli ravishda ilm-u adab ahlining ham, keng xalq ommasining ham muhabbat va e'tirofini qozongan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Соммирзои Сафавий. Тухфай Сомий. – Душанбе, 2018; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Ab.H., E.O.

XOJA MUAYYAD DEVONA (t.y.n. – v. 1464) – shayx, shoir. Shayx Abusaid Abulxayr avlodlaridan bo'lib, uning izdoshlaridan edi. N.ning "M.N." tazkirasida yozishicha, devona-fe'l, telbatabiat kishi bo'lsa-da, she'rlari ochiq

va ravon bo‘lgan. Ijodidan namuna sifatida Xoja Hofiz javobida aytgan bir g‘azalining matla’sini keltiradi:

*Chashm dorem az on sham’i saodatpartav,
Ki jahonro bidihad ravshani az sari nav.*

Tarj.: Saodat shu’lasini sochuvchi u shamdan jahonga yangidan ravshanlik yetishadi deb umid qilamiz.

Devona laqabini olishiga sabab shuki, podshohlik da’vo qilib, Xurosonni muridlari o‘rtasida taqsim qilgan edi. Abusaid Mirzo va Husayn Boyqaro o‘rtasidagi toj-u taxt kurashida Abusaid sha’niga madhiya aytgan va bu she’ri uning Husayn Boyqaro josuslari tomonidan o‘ldirilishiga sabab bo‘lgan.

Adabiy va tasavvufiy tazkiralarda X.M.D. mahoratli qalam sohibi sifatida zikr etilib, she’rlaridan namuna keltiriladi. Devoni va boshqa she’rlari bizgacha yetib kelmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

XOJA MUAYYAD MEHNA (XV asr, Mehna) – shayx, shoir. Shayx Abusaidning nabiralaridan. Mehnada yashagan yillari davomida mozor boshida shayxlik qilgan. Zohiriy ilmlardan yaxshi xabardor bo‘lib, zabardast voiz sifatida shuhrat qozongan. N.ning “M.N.” tazkirasida ma’lumot berishicha, uning va’z majlislari nihoyatda qizg‘in va ta’sirchan ruhda o‘tgan. Samo’ majlislari ham muxlislarni o‘ziga ohanraboday tortar edi. Sulton-u amaldorlar o‘rtasida hurmati baland bo‘lgan. Tazkira va bayozlarda hassos shoir sifatida ijodidan namunalar keltiriladi. Otabobolari xilxonasiga qo‘yilgan. Quyidagi matla’ uning go‘zal ta’bi mahsulidandir:

*Az mahi ro‘yi tu oinayi jon soxtaand,
V-andar oyina jonro nigaron soxtaand.*

Tarj.: Sening yuzing oyidan jon oyinasini yaratdilar va bu oyinaga jonni termiltirib qo‘ydilar.

“N.M.” tazkirasida N. uning o‘zi b-n munosabatiga to‘xtalib, shunday yozadi: “Bu haqirni farzandliq lafzi bila sarafroz qilib, xayr duosi ko‘p etib, boramda fotihalar o‘qub erdilar. Umid ulkim mustajob bo‘lg‘ay. Qabrlari ham Hazrat Shayxning munavvar gunbazlaridadur”.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O., Q.E.

XOJA MUSAYYAB (XV asr, Boxarz) – davlat arbobi, shoir. N. “M.N.”tazkirasida ma’lumot berishicha, vazirlardan biri bo‘lib, zulm-u badnafslilikda vazir Mavlono Sone’iydan ham o‘tib tushar edi. Mansab g‘ururidan xalqqa ko‘p zulmlar qiladi, lekin ilohiy jazoga mustahiq bo‘lib, el uning yomonligidan xalos bo‘ladi. Ba’zida nazmga ham mashg‘ul bo‘lib, quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Guzasht umr-u zi g‘aflat man onchunon mastam,
Ki hech tavba nakardamki oz nashkastam.*

Tarj.: Umr o‘tdi-yu, men hamon g‘aflatdan mastman. Biror-bir tavba yo‘qki, uni sindirmagan bo‘lsam.

Som Mirzo esa, aksincha, “Tuhfayi Somiy” tazkirasida Amir Musayyab degan shaxs haqida ma’lumot berib, uning rizaviy sayyidlaridan ekanini, go‘zal axloq va ezgu fazilatlar sohibi bo‘lganini, shoirlik ham qilgani haqida ma’lumot berib, ijodidan namuna sifatida bir matla’sini keltiradi:

*Omad raqib-u turrayi jononi man girift,
Go‘yo ajal rasid-u ragi joni man girift.*

Tarj.: Raqib keldi-yu, mahbubamning zulfidan tutdi, go‘yo ajal kelib, jonimning tomiridan olganday bo‘ldi.

Qabri Boxarzda.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўхфани Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.).

E.O.

XOJA PIR MUHAMMAD NAQQOSH (t.y. va v.e.y. n.) – tariqat ahlidan biri. N.ga zamondosh boʻlgan va uni duo qilgan. Jumladan, “N.M.”da oʻqiyimiz: “Murtoz va gʻayratligʻ kishi erdi. Avoyilda salotin xidmatigʻa mashgʻul erdi, soʻngra-lar goʻsha tutub, ibodat va iyollar maoshi uchun kasbgʻa mashgʻul erdi. Mavt marazida atibbo to-vugʻ joʻjasi buyurub erdilar. Maʼlum qilildi, emas erdi. Nasihat yuzidin deyildi esa, dedikim: men ulgʻayibmen va borur vaqtdur. Oʻz sihhatingʻa boʻlgʻon boʻlsa, onsiz dagʻi sihhat topgʻumdur. Yoʻq ersa ul ham sud qilmagʻusidur. Hamul marazda bordi. Qabri Xoja Toq goʻristonidadur. Bu faqir borasida xayr duosi koʻp qilur erdi. Umid ulki, mustajob boʻlmish boʻlgʻay”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Sh.R.

XOJA SAYYID AHMAD (XV asr) – N.ning zamondoshlaridan. Husayn Boyqaroning 1500-y. 4-avgustda bergan farmoniga binoan, N.ga haj safariga chiqish u-n ijozat beriladi. Safarning barcha yumushlari, zarur xizmat hamda koʻmak-lar u-n X.S.A. mutasaddi qilib tayinlanadi va yoʻl nishoni ham shu shaxs tomonidan yuboriladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.Gʻ.

XOJA FAZLULLOH ABULLAYSIY (XV asr, Samarqand) – olim, mudarris. Abullaysiy-lar Samarqandning qadimiy ziyoli xonadoni boʻ-lib, bu sulolaning Sharqda shuhrat topishi faqih

Abullays bin Muhammad bin Ibrohim Samarqan-diydan X asrda boshlangan edi. Uning “Tanbeh ul-gʻofilin” (“Gʻofillarga tanbeh”), “Xazinaho-yi fiqh” (“Fiqh xazinalari”), “Sahoyif ul-hayot” (“Hayot sahifalari”) kabi axloq va huquq masa-lalariga bagʻishlangan asarlari oʻz davridayoq katta shuhrat qozongan edi. Mavlono Jaloliddin X.F.A. ota-bobolari anʼanasini temuriylar davri-da sharaf b-n davom ettirgan yetuk olim va mo-hir mudarris, Samarqandning aʼlam ul-ulamasi edi. Qomusiy alloma Sayyid Sharif Jurjoniying xalifasi, undan “dars ayturgʻa ijozatnoma” olgan X.F.A.ni fiqhda tengsizligi jihatidan mashhur faqih, hanafiya mazhabi asoschisi nisbatan Abu Hanifayi soniy deb ataganlar, arab tilini kuchli bilganligidan taniqli arab tilshunosi Ibn Hojibga teng tutganlar. Bilim doirasining keng va chu-qurligi jihatidan uni hatto ikkinchi Ibn Sino deb ulugʻlaganlar. Boy kutubxonasi boʻlib, chor at-rofda dongʻi ketgan edi.

N. Samarqandga kelganida ana shu donishmand allomaning xonaqohidan hujra olib, ikki yil uning huzurida tahsil b-n mashgʻul boʻladi – falsafa, tarix, falakiyot, matematika, jugʻrofiyaga oid asarlarni qunt b-n oʻrganadi. Ulugʻbek davrida Samarqand-da aniq fanlar rivojlanganini hisobga olsak, N. bu boradagi ilmlarni, asosan, shu shaharda egallagan deyish mumkin.

Xondamirning maʼlumot berishicha, Xoja hamisha Alisherning zehni oʻtkirligini maqtab, uni boshqa talabalarga ibrat qilib koʻrsatar va boshqalardan ortiq koʻrar edi. N.ning oʻzi ham “M.N.”da “ancha iltifotlari bor edikim, “far-zand” der erdilar”, – deb yozadi.

Abullaysiy madrasasida N.dan tashqari Yusuf Andijoniy, Yusuf Safoiy, Harimiy Qalandar, Muhammad Badaxshiy, Baqoiy kabi isteʼdodli kishilar tahsil olganlar va shoir ular b-n yaqin munosabatda boʻlib, keyinchalik shoir “M.N.”da ular haqida maʼlumot bergan.

Sheʼr va muammoga ham mayli bor edi, deb N. X.F.A.ning gʻazalidan bir matlaʼ va bir muam-mosini oʻz tazkirasida keltirib oʻtadi:

*Qadi chun sarvi tu jon ast maro, balki ravon,
So 'yam, ey sarv, ravon shavki, fido sozam jon.*

Tarj.: Sarv kabi qadding men u-n jon, balki hayotdir, ey sarv, men sari tez kelki, senga jonimni fido qilay.

Samarqandda vafot etib, o'z xonaqohida otabobolari xilxonasida dafn qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Хондамир. *Макорим ул-ахлоқ (П. Шамсиев тарж.).* – Т., 1948; Айний С. *Алишер Навоий (А.Рустамов тарж.) // Танланган илмий асарлар.* – Т., 1978; Абдуллаев В. *Навоий Самарқандда // Сайланма.* – Т., 1982; Султон И. *Навоийнинг қалб дафтари.* – Т., 1969.

E.O., B.R.

XOJA XURD (XV asr, Samarqand) – shoir, olim. Samarqandning fazl-u adab aholidan. Zamonasining har tomonlama bilimli, donishmand olimi va shoiri sifatida mashhur bo'lgan X.X. haqida N. “M.N.”ning 6-majlisida maxsus fiqra bag'ishlagan: “*Xoja Xurd Samarqand taxtining yakqalama (birdan bir, dovrug'i ketgan) qozisi, “Ulug'bek Mirzo” madrasasining mudarrisidir. Bovujudi fazl-u kamol-u aql va donish xulyasi bila orastadur...*” deb ta'riflaydi. X.X. taqvoli, go'zal axloq b-n bezangan shaxs bo'lgan.

N. X.X.ning ijtimoiy hayotda yumushlari ko'p, nihoyatda band bo'lishiga qaramasdan, ta'bi nazmi borligi, insho va tarix fani b-n ham shug'ullanganligini qayd etib, uning muammolaridan birini misol tariqasida keltiradi. Muammo Bobo Xudoydod ismli mashhur abdolning vafotiga bag'ishlangan bo'lib, N. uni yaxshi baholaydi. N. “V.” asari tahririda uning tarixini “min vaqfi Alisher” jumlasiga yashirgan. Ijodidan namuna sifatida “malak” ismiga yozgan muammosini keltiradi:

*Dar miyoni har chiz, k-on az avji mah to mohi ast,
Mazhari isme ast kushta gar turo ogohi ast.*

Tarj.: Agar ko'ngil ko'zing ochiq bo'lsa, yer qa'ridan falak avjigacha bo'lgan oraliqda ism mazhari mavjudligini ko'raman.

N. o'zining “V.” asarida X.X.ni yana bir bor eslab, uning “vaqfi Alisher” nomli ta'rixiga munosabat bildiradi. Xulosa qilish mumkinki, bu ikki tarixiy shaxs o'rtasida samimiy yaqinlik bo'lgan, bir-birlarining turli faoliyatlariga befarq bo'lmagan. O'ziga va o'zgalarga g'oyat talabchan bo'lgan N.ning bir ijodkor haqida bir necha bor to'xtalgani X.X.ning salohiyatli qalamkash bo'lganiga dalolat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

E.O.

XOJA YUSUF BURHON (XV asr, Jom) – musiqashunos, tariqat piri. 7–8 yoshlaridan musiqa b-n shug'ullanib, bu boradagi ilk saboqni yaxshigina sozanda va shoir bo'lgan tog'asi Muhammad Ali G'aribiydan olgan N. keyinchalik X.Y.B. qoshida musiqa ilmi nozikliklarini o'rganadi. Shuning u-n ham “M.N.” tazkirasida u haqda ma'lumot berar ekan, “faqir musiqiy fanida aning shogirdimen”, deb yozadi.

X.Y.B., N.ning yozishicha, “faqr-u fano tariqida suluk qilur erdi” hamda xilvat va tanholik maslagini qattiq tutardi. Tariqat ahlining peshvosi edi. “Ko'proq o'z she'rig'a musiqiy bog'lar erdi. “Isfahon” amalini bu baytig'a bog'labturkim:

*Rasid mavsumi shodi-yu aysh-u tarab,
Agar gado ba murodi dile rasad chi ajab?*

Tarj.: Shodlig-u aysh-u ishrat mavsumi keldi – gado ham o'z dili maqsadiga yetishsa, ne ajab?

N. X.Y.B.dan nafaqat musiqiy, ayni paytda tariqat ilmini ham o'rgangan. O'z g'azallariga musiqa bog'lash va ularga tasavvufona ohang bag'ishlashni o'zlashtirdi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Абдуллаев А. *Навоийнинг тўрт устози // ЎТА, 2006, №1;*

Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Очиллов Э. Навоий ва мусиқа // Алишер Навоий. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мубтало бўлдум санга. – Т., 2013.

E.O.

XOJA HASAN XIZRSHOH (XV asr, Astrobod) – shoir, xattot. Devonatabiat va foniysifat kishi boʻlgan. Yaxshi sheʼrlar yozgan. “Layli va Majnun”ga oʻxshatib “Zayd va Zaynab” masnaviysini yaratgan. N. “M.N.” tazkirasida ijodidan namuna sifatida dostonidan va gʻazalidan bir baytdan misol keltiradi. Jumladan:

*Soyaat har jo, ki aftad bar zamin gul bardamad,
Ne guli tanho, ki sartosar gul-u shakkar damad.*

Tarj.: Har qayergaki soyang tushsa, oʻsha yerdan yolgʻiz gul emas, gul b-n birga shakar ham unadi.

Nastaʼliq xatini bu yozuvda mohir boʻlgan Hirot xattotlik maktabi namoyandalaridan Mavlono Jaʼfarga taqlidan goʻzal bitgan.

Abulqosim Bobur Mashhadda vafot etgan 1457-y.da X.H.X. shaharda xastalanib, holidan xabar oluvchi kishi boʻlmagan va N.ning yordami va mehribonchiligi soyasida oyoqqa turgan. Qabri Astroboddagi Masjidi jomeʼ roʻparasida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

XOJA HOFIZ MUHAMMAD XATTOT – Xondamir “Xulosat ul-axbor”da X.H.M. Xattot toʻgʻrisida shunday yozadi: “Hirot ul-olam” asarida keltirilishicha, X.H.M.X. katta bilim va hunarga ega boʻlib, nastaʼliq yozuvidan tashqari “yetti qalam” yozuvini ifodalash sanʼatini eng yuqori darajalarga yetkazdi.

N.ning yaqin kishilaridan boʻlib, uning jomeʼ masjididagi imomlik va xatiblik lavozimi X.H.M.X.ning zimmasida edi. Quyidagi matlaʼ uning ijodidan bir namunadir:

*Shakli hiloli abroʻyat az chashmi tar narafi,
Mohiy zi ayni bahr dame soʻyi bar narafi.*

Tarj.: Qoshingning yarim oy kabi shakli namlangan koʻzdan ketmadi, baliq bir dam boʻlsa-da, dengiz koʻzidan quruqlik tomon bormadi.

Ad.: Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Хулосат ул-ахбор фи баён ал-аҳвол ал-аҳёр. (Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар) асаридан бир бўлим // Гўё Эътимодий наирга тайёрлаган // Кобул, 1966.

K.R.

XOJA HUSAYN KIRANGIY (Toʻliq ismi: Xoja Kamoliddin Husayn ibn Jaloliddin Qanbar Kirangiy) (XV asr, Abivard – Hirot) – shoir, davlat arbobi. N. “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha, Abivard viloyatidan boʻlib, Xoja Abu Nasr Mehnaning opasining oʻgʻli edi. Otasi Xoja Qanbar Xurosonning katta obroʻ-eʼtibori va nu-fuzga ega arboblardan boʻlgan. Oʻzi tirishqoq, qatʼiyatli va toʻgʻrisoʻz kishi edi. Bir necha yillar yuqori mansablardan hisoblangan sadrlilik lavozimida ishlagan. Husayn Boyqaroning unga hurmat va marhamati baland edi. Oʻz vazifasini sidqidildan bajarib, sultonga ixlos b-n xizmat qilgan. Halolligi, toʻgʻrisoʻzligi va shoh oldida hurmat-eʼtibori yuksakligini koʻrolmagan hasadgoʻylar uni Husayn Boyqaroga yomon koʻrsatib qoʻyadilar. Sulton sadrlikka unga sherik qilib, Mir Sarbarahna laqabi b-n mashhur Shamsiddin Muhammad Andijoniyini tayinlaydi (Mir Sarbarahnaning X.H.K. b-n mansab talashishi haqida Xondamir oʻz asarlarida hikoyat keltiradi). Natijada, u xizmat lavozimidan isteʼfo beradi va qolgan umrini xilvatda oʻtkazadi. N. va Xondamirlar uning halol va diyonatli kishi boʻlganini eʼtirof etadilar. Taʼbi nazmi ham boʻlib, quyidagi bayt uning qalamiga mansub:

*Hech ohe juz ba yodat bar nameoyad zi dil,
Hech naqshe juz xayolat dar nameoyad ba chashm.*

Tarj.: Dildan sening yodingsiz hech bir oh chiqmaydi, ko'zga sening xayolingsiz biror surat kelmaydi.

X.H.K. Hirot Jome' masjidining qibla tarafida dafn qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

XOJA YUSUF HAMADONIY – Xojagon-naqshbandiyaning mashhur shayxi. X.Y.H 440 hijriy (1048 melodiy)-y.i Hamadon shahrining Buzanjird (yoki Buzinajird) qishlog'ida tavallud topdi. 535 hijriy (1141 melodiy) y.i Afg'onistonning Bomiyon shahrida vafot etib, u yerga dafn qilingan. Uning vasiyatiga ko'ra jasadi muridlari tomonidan hozirgi Turkmanistonning Marv shahriga ko'chirilib keltiriladi va u yerga ko'miladi.

N. "N.M."da: "Xoja Yusuf Hamadoniy (q.s.a.) kuniyati Abu Ya'qubdur. Imom, olim, orifi rabboniy, go'zal hollari, ko'p ehsonlari, yuksak karomot va maqomotlari bor edi", – deb sifatlaydi va uning Bag'dodga borib, Abu Is'hoq Sheroziydan ilm o'rgangani, ilmiy doiralarda qatnashgani, Bag'dod, Isfahon va Samarqand shaharlarida hadis eshitgani va tasavvuf yo'liga kirib, Abu Ali Formadiyga murid bo'lgani haqida yozgan.

Ma'lumki, X.Y.H. xojagon-naqshbandiya tariqatining bosh shiorlariga aylanib ketgan "Hush dar dam", "Nazar bar qadam", "Safar dar vatan", "Xilvat dar anjuman" qoidalarini ishlab chiqdi va amalda tatbiq etdi. X.Y.H.ning Xojayi jahon – Abdulxoliq G'ijduvoniy va Piri Turkiston – Xoja Ahmad Yassaviylarni tarbiyalab kamolga yetkazgani, shubhasiz, uning tasavvuf yo'lidagi ulug' xizmatlaridan biridir. Shu ma'noda, X.Y.H. yasaviya va xojagon tariqatining yetuk ma'naviy pirlaridan hisoblanadi. Abdulxoliq G'ijduvoniy "Maqomoti Xoja Yusuf Hamadoniy" da ustozining nasabi, shakl-u shamoyilidan tortib, yashash tarzi, vafoti, muriddlar va odamlar b-n munosabati, insoniy fazilatlarini haqida batafsil ma'lumot beradi. "Maqomot"dan ma'lum bo'ladiki, shayx Ha-

madoniy o'ta pokiza, taqvodor, halol va diyonatli bo'lib, boshqalardan ham shuni kutgani haqida N. o'z tazkirasida alohida e'tirof etgan.

X.Y.H.ning "Hayot mezoni" (Rutbat ul-hayot), "Odob tariqat" va "Inson va koinot haqida risola" asarlari Sayfiddin Sayfullah va Nodir Hasanlar tomonidan tarjima qilinib, 2003-y. nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.R.

XOJA ABDULXOLIQ G'IJDUVONIY (q.t.r.) (1103–1179) – xojagon-naqshbandiya tariqatining asoschisi; buxorolik yetti pirning birinchisi. Xojayi Jahon sifati b-n ham mashhur bo'lgan, G'ijduvon (Buxoro yaqini)da Imom Molik naslidan bo'lgan malatyalik olim Imom Abduljamil oilasida tug'ilgan.

N. "N.M."da X.A.G'.ning tutgan yo'li tariqatda hujjat va namuna hisoblangani, Haq b-n nohaqni ajratuvchi, adolatli kishilar nazdida, maqbul va mo'tabar bo'lib, hamisha sadoqat va softlik yo'lida yurgani, shariat va sunnatga rioya qilgani, turli bid'at-u xurofotlarga qarshi tinimsiz kurashganini qayd etadi. Shuningdek, N. X.A.G'. Xoja Bahouddin Naqshbandni ruhoniyyat jihatidan tarbiyat qilgani u-n u zotning ma'naviy piri va maxfiy (ovoz chiqarmay) zikr aytishni o'rgatgan ustoz ekanligi va ularning ruhoniyyat olamida muloqot qilganligi haqida asarida batafsil to'xtalib o'tadi: "Alarg'a ko'ngul zikri sabaqi yigitlikda Xoja Xizr (a.s.) din bo'lubdur va ul sabaqqa muvozzabat ko'rguzubdurlar va Xoja alardin farzandliq qabul qilibdurlar va buyurubdurlarki, havzlug' suvg'a kirib, g'o'ta ur va ko'nglungda "lo iloha illallohu Muhammadur rasulolloh" degil. Alar Xoja buyurg'ondek qilibdurlar va ishga mashg'ul bo'lubdurlar va kushodlar topibdurlar va avvaldin oxirg'acha alarning ro'zgori barcha xalq qoshida maqbul va mahmud ekandur". Shunga ko'ra, Xizr (a.s.) X.A.G'.ga zikr piri, Yusuf Hamadoniy hazratlari esa suhbat va xirqa piri.

X.A.G'. yigirma ikki yoshida Buxoroga keladi va Yusuf Hamadoniyning muridi bo'ladi. Yusuf Hamadoniyning xalifalaridan Xoja Ahmad Yassaviy Yassiga qaytarkan, ustozining vasiyatiga binoan muridlarini X.A.G'.ga topshiradi. Shundan keyin Buxoroda murshidlik qila boshlagan bu ulug' zotning muridlari safiga oddiy xalq qatori, ko'plab amaldorlar ham qo'shilgan. X.A.G'.ning obro'-martabasi faqatgina Markaziy Osiyo hududi b-n cheklanmaydi. U kishining Shom diyorida ham xonaqoh barpo etib, muridlar tarbiyasi b-n shug'ullangani haqida N. shunday yozadi: "Ularning valiyliklari yuksak darajada edi va Shomda ularning ko'p muridlari paydo bo'ldi. O'sha yerda ularning ostona va xonaqohlari qurildi".

N. "N.M." tazkirasida X.A.G'. hazratlarining turli karomatlaridan bahs etadi. Avvalo, shayxning har vaqt namozda Ka'baga borishi, suhbatlari ta'sirida zohidsuvrat yigitning zunnorini yechib musulmon bo'lishi kabi valiylik karomati keltiriladi. Shuningdek, "Agar Xudovand taolo mani behisht bila do'zax orasida muxayyar qilsa, men do'zaxni ixtiyor qilurmen. Nevchunki, hargiz nafsım murodi bila zist qilmaydurmen. Bu holda behisht nafs murodidur va do'zax Haq murodi", degan so'zlariga N. X.A.G'.ning e'tirozini keltirish b-n soliklarga Haq roziligi nimada ekanligini urg'ulaydi: "bandag'a ixtiyor bila ne ish, har qayon desa bor, borurbiz va qayon desa bo'l, bo'lurbiz, bandaliq budur! Yo'q, ulki, sen aytasan".

X.A.G'. "Vasoyo" ("Vasiyatnoma"), (bu risola "Odobı tariqat", "Haqoyiq ul-iymon", "Daqoyiq ul-irfon" degan nomlar bilan ham ataladi), "Maqomoti Yusuf Hamadoni", "Az guftori Abduliq G'ijduvoni" kabi asarlar muallifi hamdir. X.A.G'.ning "Maqomoti Yusuf Hamadoni" asari Sayfiddin Sayfulloh va Nodir Hasanlar tomonidan tarjima qilinib, nashr etilgan. (T.: "Yangi asr avlodi", 2003.)

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011;

S.R.

XOJA ORIF REVGARIY (q.s.) – mashhur shayx, buxorolik yetti pirlardan biri. Tug'ilgan va vafot etgan yilini ba'zilar 1165–1236–37-yy. deb ko'rsatsa, ayrim manbalarda Buxoroning Revgar qishlog'ida tug'ilgani va 1259-y. shu yerda vafot etgani qayd etiladi. N. "N.M." asarida u kishi haqida "Xoja Abduliqqa uch xalifa ermish: Xoja Ahmad Siddiq va Xoja Orif Revgariy va Xoja Avliyoyi Kalon. Va nisbat silsilasi Hazrat Xoja Bahouddin Naqshband (q.s.a.) bu jamoatdin Xoja Orifqa yetishur" degan ma'lumot beradi.

X.O.R. Abduliq G'ijduvoniyan tasavvuf ta'limotini o'rgangan. U G'ijduvoniyning to'rtinchi xalifasi sifatida ustozı vafotidan so'ng xoja-gon silsilasini boshqargan. "Silsilayi sharif"ning o'n birinchi piri, "Mohitobon", "Peshvoyi orifon", "Qutb ul-avliyo" va "Valiyilar yo'lboshchisi" sifatlari b-n tilga olinadi.

X.O.R.ning bizgacha ma'lum bo'lgan yagona asari "Orifnoma"dir. Hijriy 622 (milodiy 1225)-y. qalamga olingan bu asarda ilk so'fiylarning fikr-qarashlari b-n bir birga, ustozı Abduliq G'ijduvoniy b-n bog'liq manqabalar ham o'rin olgan.

"Orifnoma" risolasi o'zbek tilida ham nashr qilingan (T.: 1994). Ibrohim Haqqul "Xoja Orif Mohitobon" essisini yozgan (T.: 1996).

X.O.R.dan keyin serhalqa silsilani shogirdi va xalifasi Xoja Mahmud Anjir Fag'naviy (q.s.) davom ettiradi. X.O.R. umrining oxirida jahriy zikr qilishni bosh xalifasi Mahmud Anjir Fag'naviyga ta'lim beradi. Bu oshkora zikr ta'limi zamon ehtiyojlaridan edi. Zikrdan g'ofil bo'lgan xalq zikri jahriyani eshitish b-n zavq va shavqqa to'lar, jamoa bo'lib qilingan zikrdan ma'naviy foyda va fayzlar olardi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Хожа Ориф Моҳитобон. – Т., 1996.

S.R.

XOJA MAHMUD ANJIR FAG'NAVIY (q.s.) – mashhur shayx, buxorolik yetti pining biri (XII asr oxiri, Vobkent tumanidagi Anjir Fag'nav (hoz. Anjirbog') qishlog'ida tug'ilgan, Shu yerda – 1286-y. vafot etgan. Xojagon-naqshbandiya silsilasining o'n ikkinchi piri. Kun kechirish u-n suvoqchilik va tijorat b-n shug'ullangan. Xoja Orif Revgariyga xizmat qilib yetishgan, komil muridlaridan va eng ulug' xalifalaridan bo'lgan. Ustozining xilvat, tariqat va haqiqatda sirdoshi edi. N. bu kishi haqida “N.M.”da “U Xoja Orifning xalifalaridandir”, – degan ma'lumot b-n cheklangan.

Biroq N. tayangan bir qator boshqa tazkiralarda X.M.A.F. xufiyona (yashirin) zikr b-n jahriya (baland tovushli) zikrga barobar amal qilgan. Yakka shaxs u-n maxfiy zikrni, jamoat u-n jahriy zikrni afzal ko'rgani haqida ma'lumotlar bor.

X.M.A.F. fikricha, oshkora yoki xufiya zikrdan maqsad bir bo'lib, hikmat, maslahat va holat zarurati har ikki nav zikrda ham mavjuddir. Biroq sayr-u suluk maxfiy zikrga asoslangan.

X.M.A.F.dan keyin sarhalqa silsilani xalifalaridan Xoja Ali Romitaniy davom ettirdi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

XOJA ALI ROMITANIY (q.s.) – Buxoro (Romitan tumani, Qo'rg'on qishlog'i) 1192, Xorazm (Ko'hna Urganch) 1321-y. Xojagon-naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi. Xoja Mahmud Anjir Fag'naviyning xalifasi. “Silsilayi sharif”dagi o'n uchinchi halqaning piri hisoblanadi.

N. “N.M.”da X.A.R. “Xoja Mahmudning xalifalaridan bo'lgan”i, “silsilada ularning laqabi “Hazrat Azizon” ekani, “oliy maqomlari va aniq karomatlari ko'p bo'lgan”i va “to'quvchilik bilan” shug'ullangani” haqida yozadi. Jomiyning ta'kidlashicha, Jaloliddin Rumiyning quyidagi bayti X.A.R. ga qaratilgan:

*Gar na ilmi hol favqi qol budi kay shudi
Banda a'yoni Buxoro Xojai Nassojro.*

Tarj.: Hol ilmi qol ilmidan yuksak bo'limganda edi, Buxoro ulug'lari qachon Xoja Nassoj (to'quvchi)ga qulluq qilgan bo'lardilar.

N. keltirishicha, X.A.R.: “Agar yer yuzida Xoja Abdulxoliq farzandlaridan bittasi bo'lsa edi, Mansur hargiz dor ostiga bormagan bo'lardi”, degan ekan. X.A.R. Romitanda bir necha yil xalqni irshod etadi, keyin Bovard (Abivard) ga ko'chib boradi, u yerda ham muridlar yetishtiradi. Nihoyat, Xorazmga ko'chib borib, u yerda turg'un bo'lib qoladi.

X.A.R. adib va shoir ham edi. N. “N.M.”da “ulardan naql qilinishicha”, deb quyidagi ruboiyni keltiradi:

*Bo harki nishasti-yu nashud jam' dilat,
V-z tu naramid suhbati ob-u gilat.
Zinhor zi suhbatash gurizon mebosh,
Varne, nakunad ruhi azizon bihilat.*

Tarj.: Kim b-n birga o'tirsang-u unga qalbing bog'lanmasa, suhbating aslo qovushmasa, zinhor uning suhbatidan qochgin, yo'qsa, azizlar ruhi seni kechirmaydi.

X.A.R.ning “Risolayi Azizon” asari mashhur. Hikmatlarga to'la forscha she'rlar bitgan. “Tarixi nazm-u nasr” asari muallifi Said Nafisiyning qayd etishicha, X.A.R.ning “Mahbub ul-orifin” nomli asari bor. Unda muridlarga tavsiya qilingan o'nta asos qoidalar tushuntirilgan. Ali Safiyning “Rashahot ayn ul-hayot”, Rizoqulixonning “Riyozi ul-orifin” kabi asarlarida X.A.R. she'rlari keltirilgan.

N. X.A.R.ning “qabri Xorazmda mashhurdir”, deydi. Buxoroning Qo'rg'on yaqinidagi Saribo'ston qishlog'idagi qabri qadamjodir. X.A.R.dan keyin sarhalqa silsilani uning yetuk xalifalaridan Muhammad Bobo Samosiy davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

XOJA MUHAMMAD BOBOYI SAMOSIY (r.t.) – mashhur shayx, buxorolik yetti pirlardan biri (taxm. XIII asrning ikkinchi yarmida Buxoroning Romitan tumanidagi Samos qishlog‘ida tug‘ilgan va shu joyda 1340/1354-y. vafot etgan.) X.M.B.S. Xoja Ali Romitaniyning xalifasi, “Silsilayi sharif”da 14-halqaning piri sifatida keladi. N. “N.M.”da yozishicha, X.M.B.S. Bahouddin Naqshband tug‘ilishini va uning qishlog‘i Qasri Hinduvon Qasri Orifon bo‘lishidan bashorat beradi. Bahouddinning bobosi uch kunlik chaqaloqni X.M.B.S. huzuriga olib borganda u zot chaqaloqni ma’naviy farzandlikka qabul qilib, shogirdi Mir Kulolga Bahouddin tarbiyasi bilan jiddiy shug‘ullanishni topshirgan.

X.M.B.S. to‘rtta olim va fozil xalifa yetishtirgan: Xoja So‘fiy Suxoriy, Xoja Mahmud Sammosiy (o‘g‘li), Mavlono Donishmand Ali, Xoja Sayyid Amir Kulol. X.M.B.S. o‘zidan keyin shayxlik qilishni Sayyid Amir Kulolga topshirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

XOJA SAYYID AMIR KULOL (r.t.) – mashhur shayx, buxorolik yetti pirlardan biri (taxm. 1288, Buxoro yaqinida (hozirgi Kogon tumani)gi Suxor qishlog‘i – 1371) Xoja Muhammad Boboyi Samosiyning xalifasi. Kulolchilik b-n shug‘ullanganligi sababli Mir Kulol nomi b-n mashhur. “Silsilayi Sharif”da o‘n beshinchi halqaning piri sifatida kelgan. Uning 114 xalifasi bo‘lib, Bahouddin Naqshband, Shamsuddin Kulol (Amir Temurning piri), Orif Deggaroniy eng mashhurlari hisoblangan. N. “Hazrat Xoja Bahoudding‘a suhbat nisbati, tariqat suluki, odobi ta‘limi va zikr talqini alardindur”, deb aytadi.

X.S.A.K.ning Xoja Bahouddin Naqshband hazratlarining tarbiyasi b-n mashg‘ulligi tazkiralarda e‘tirof etiladi. Naqshbandiya singari ulug‘ tariqatning yuzaga kelishida X.S.A.K. alohida o‘r-

ni borligini “N.M.”da N. alohida ta’kidlaydi: “De-dilarki, har ne tarbiya bobida men sening haqing-da ko‘rguzubmen sen farzand Bahouddin bobida ko‘rgizgil! Andoq qildim va ishorat o‘z ko‘ksiga qilib dediki, bu emchakni sizing uchun quruttum va sizing ruhoniyaingiz qushi bashariyat bayzasidin chiqdi. Ammo sizing himmatingiz shahbozi balandparvoz tushubdur. Emdi ijozattur”.

X.S.A.K. o‘zidan keyin tariqat ijozatini o‘g‘li Amir Hamza, xalifalari Mavlono Orif Deggaroniy, Shayx Yodgor Kunsuruniy, Shayx Jamoliddin Dahistoniy, Shamsiddin Kulol va Bahouddin Naqshband hazratlariga topshirgan. Sayyid Amir Kuloldan keyin sarhalqa silsilani Xoja Bahouddin Naqshband davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Мавлоно Шаҳобиддин. Мақомоти Амир Кулол. Бухоро, 1909; Озод МўЪмин Хўжанинг “Ҳазрат Саййид Амир Кулол”. – Т., 2012.

S.R.

XOJA BAHOUDDIN NAQSHBAND (q.t.s.) – islom olamida ma’lum-u mashhur pir, naqshbandiya tariqatining asoschisi. Bahouddin Naqshband, Muhammad ibn Muhammad Bahouddin Naqshband Buxoriy (ko‘proq Bahouddin yoki Xoja Bahouddin Balogardon, Xo‘jayi Buzruk, Shohi Naqshband nomlari bilan mashhur) (1318-1389) – Buxoro viloyati hozirgi Kogon tumanidagi Qasri Hinduvon qishlog‘ida tug‘ilib, shu yerda vafot etadi. Bu qishloq keyinchalik X.B.N. sharafiga “Qasri orifon” deb atalgan. Voqean, X.B.N.ning bobosi ham Samosiyning muridi bo‘lib, uning tarbiyasida muhim rol o‘ynagan. Aynan bobosining sa’y-harakati b-n boshlang‘ich ta‘limni oila muhitida olib, yetti yoshidayoq Qur‘oni Karimni yod bilgan. X.B.N. ko‘plab tirik shayxlar suhbatiga yetgan bo‘lsada, vafot etgan ulug‘ valiyalar ruhoniyaatlaridan fayz olib, kamolga erishgan. Uvays Qaraniy, Hakim Termiziy kabi mashoyixlar qatori, Xojayi Jahon – Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniyy ruhoniyaatidan fayz olgan, u kishining tariqati va sayr-u

sulukiga taalluqli nimaiki bo'lsa, o'zlashtirgan, davom ettirgan. Muhammad Bobo Samosiy va Amir Kulolning ta'lim va tavsiyalarini uyg'unlashtirib, tariqatga jahonshumul asos va qoidalar kiritgan. O'tgan ulug' mashoyixlar ruhoniyyatidan fayz olib yetishgani u-n "uvaysiy" deyiladi. X.B.N. Buxorodagi qabristonlarni tez-tez ziyorat qilib turardi. N. "N.M." asarida X.B.N.ning "oti Muhammad bin Muhammad Buxoriydir. Xoja Muhammad Boboyi Samosiy u kishini farzandliqqa qabul qilgan, zohir yuzasidan tariqat odobining ta'limini Amir Sayyid Kuloldan olgan, ammo haqiqat yuzasidan uvaysiydurlar va tarbiyat Hazrat Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni (q.s.) ruhidin topibdurlar", – deb yozadi. Uvays Qaraniy, Mansur Halloj va Hakim Termiziylar ruhlari ham unga tavajjuh qilgani aytiladi. U bejiz o'zini Hakim Termiziy ta'limotining davomchisi hisoblamagan. Unga Xojayi Azizon nomi b-n mashhur bo'lgan xojagon silsilasining 4-piri bo'lmish Xoja Ali Romitaniyning tabarruk kulohi ham yetishgani va shundan so'ng uning holidi o'zgarish sodir bo'lgani naql qilinadi. Shuning u-n ham u o'zini Azizoning muridi hisobladi. U yana Amir Kulolning xalifasi Mavlono Orif Deggaroniy hamda Xalil ota, Qusam shayx kabi yassaviya shayxlaridan saboq olgan. X.B.N.ga Abduxoliq G'ijduvoni ruhoniyyat olamida ko'p nasihatlar qilish b-n birga sulukning boshida, o'rtasida va oxirida kerakli bo'lgan so'zlarni gapirgan. Shuningdek, N. X.B.N.ning yassaviy shayxlari (turk mashoyixlari)dan Qusam Shayxning uch oy xizmatini qilgani, "turk mashoyixlarining kibori" Hakim ota (Sulaymon Boqirg'oniy) tushiga kirib, uni Xalil ota xizmatiga yo'llagani va X.B.N. olti yilga yaqin uning xizmatini qilib, sayr-u sulukini kamolga yetkazgani haqida ma'lumot beradi.

N. "X." asarining dastlabki dostoni "H.A."-da X.B.N. (q.s.) madhidakim..", deb boshlanadigan faslini X.B.N. ta'rifiga bag'ishlab, 31 marta "naqsh" so'zini turli-tuman ma'nolarda qo'llaydi.

*Muncha ajab naqsh bila arjumand,
Kimsa emas g'ayri shahi naqsh band.*

Maz.: Shoh Naqshbanddan boshqa kishi bunchalar naqsh b-n ulug' bo'lgan emas.

Shoir "L.T." dostonida ham X.B.N. haqidagi hikoyani keltiradi va uning it haqidagi aytgan gaplarini mukammal foniylik timsoli sifatida talqin etadi. Shoir yozishicha, "Xojai oliy sifoti arjumand, Shah bahoul – haq vad-din Naqshband" o'z vujudini nimaga qiyos qilsa ham undan o'zini kam bilardi. Nogahon X.B.N.ning ko'zi murdor bir itga tushadi va o'zini unga tenglashtiradi. Shunda ko'zidan yosh oqib deydi:

*Dedi: "Ul ahli vafodur, men-emon,
O'zni oning birla emdi teng demon.*

*Ul Xudovandig'a qilmas juz vafo,
Lek menda zohir o'lmay juz jafu."*

Sohibnazar (Bahouddin Naqshband) bunday xayollarga borib turgandan keyin it uning oldidan o'tib ketadi. U zot tuprog'da it ayog'ining izini ko'radi. "Men ortiqmanmi yo bu iz?", degan xayolga boradi va darhol "Ey insofsiz, U iz vafo ahli ayog'idan nishon, sen esang etagingni sudrab vafosizlik sari borasan", deydi va egilib, itning iziga ko'zini surtadi. Shoir qissadan xulosa chiqarib: Ahli Haq shunday yo'llar b-n vujudlarini inkor etadilar, borliqlarini bu kabi sabablar ila nobud qiladilar. Shu yo'llar vositasida fano jomini ichib o'zlaridan asar qolmagandan keyin Haqqa vosil bo'ladilar, deydi:

*Haq vujudidin baqoye topmayin,
Jomi vahdatda liqoye topmayin.*

*Chun fano xaylig'a doxil bo'ldilar,
Boqiyi Mutlaqqa vosil bo'ldilar.*

N. X.B.N.ga ayricha hurmat va ehtirom b-n qaragan. Uning tariqatini mukammal va martabasini yuksak deb hisobladi. N. ning keltirishicha, Mavlono Jaloluddin Xolidiy hazratlaridan Hazrat Xoja Bahouddinning suluk va tariqining nisbati mutaaxxir (keyingi) shayxlardan qaysi piring

tariqiga (tariqati, suluk yo‘li)ga munosabati (aloqadorligi, o‘xshashligi) bor, deb so‘raganlarida, u kishi shunday javob beribdilar: “So‘z mutaqqadimin (oldin o‘tgan) mashoyixdin deng va ikki yuz yildin ortuqdurki, bu nav’ osori valoyat (valiylik asari) zuhuriki, hazrat Hoja Hazratlarig‘a Tengri taolo inoyatidin voqe’ bo‘lubdur. Tariqat mashoyixig‘a mutaaxxirlardin (keyingilardan) hech kimga bo‘lmaydur”. N. X.B.N.ni fano va baqoga erishgan yetuk avliyo va komil orif sifatida e’tirof qilgan.

Manbalarda Bahouddin Naqshbandning “Qudsiya” (“Ilohiy so‘zlar”), “Avrod” (“Virdlar” – duolar, zikrlar), “Avrodi sag‘ir” (“Kichik virdlar”), “Voridot” (“Ko‘ngil kechinmalari”), “Daloyil ul-oshiqin” (“Oshiqlik dalili”), “Hayotnoma” kabi tasavvufga oid risolalari va ruboiylari bo‘lganligi haqida ma‘lumot beriladi.

X.B.N. ham tariqat va she‘riyatni o‘zaro omuxta qilgan shayx-shoirlardan bo‘lib, turli manbalar, tazkira va manoqiblarda unga nisbat berilgan qit‘a, ruboiy va baytlarga duch kelamiz. Xususan, 1997-y.da Lohur (Pokiston)da Muhammad Sodiq Qasuriy shayx-shoirning 137 ta ruboiysini sharhlari b-n birga e‘lon qilgan. Bu ruboiylar E.Ochilov tomonidan tarjima qilinib, alohida kitob holida so‘zboshi va izohlar b-n nashr etildi.

Ad.: Alisher Navoiy. *Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Alisher Navoiy. *Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Alisher Navoiy. *Насойим ул-мухаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Рубоиёти Нақшбанд.* – Лоҳур, 1997; *Фахриддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт.* – Т., 2004; *Necdat Tosun. Bahauddin Nakshband.* – Istanbul, 2002; *Дурдона (Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақоматлари).* – Т., 1993; *Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва Ўзбек адабиёти.* – Т., 2002; *Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балоғардон.* – Т., 1993; *Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий.* – Т., 1996; 2009; *Садриддин Салим Бухорий. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд.* – Т., 2007. *Сай-*

фуллоҳ С. Ҳазрати Нақшбанд рубоийлари. – Т., 2009; *Баҳоуддин Нақшбанд. Рубоийлар (Э.Очилов тарж.).* – Т., 2022. *Амир Камолiddин Ҳусайн Гозургоҳий. Маҷолис ул-ушшоқ.* – Техрон, 1998; *Олим С. Нақшбанд ва Навоий.* – Т., 1996; *Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм (Ҳ.Бобобеков ва Н.Норқулов тарж.).* – Т., 1998; *Султон И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти.* – Т., 1994; *Ислом. Энциклопедия.* – Т., 2004; *Сайфуллоҳ С. Етти пир (Дунё муришдлари).* – Т., 2019; *Сайфуллоҳ С. Буюклар ҳалқаси (Олтин силсила валийлари).* – Т., 2011; *Раҳимов К. Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир.* – Т., 2020; *Наврӯзова Г., Зоиров Э. Бухорои шарифнинг етти пири.* – Т., 2018; *Очилов Э. Тариқат ва шеърят // Баҳоуддин Нақшбанд. Рубоийлар (Э.Очилов тарж.).* – Т., 2022.

S.R., E.O.

ХОҲА МУҲАММАД ПОРСО (r.t.) – Хожа Bahouddin Naqshbandning yetuk xalifalaridan. N. u kishining to‘liq nomini “Muhammad bin Muhammad bin Mahmud Hofiz Buxoriy” deb keltiradi. (1345, Buxoro – 1419, Madina). X.M.P. Buxorodagi madrasalarda tahsil olib, Qur‘on va hadislarni, kalom ilmini chuqur o‘rgangan. Bahouddin Naqshband uni shogirdlikka qabul qilib, “porso” (taqvodor, dindor, ma‘sum) taxallusini bergan. Naqshband vafotidan so‘ng, uning o‘rniga tariqatga rahbarlik qilish salohiyatiga ega bo‘lsa-da, asosiy xalifalikni Naqshbandning boshqa yetuk shogirdi Alouddin Attorga topshirgan.

N. “N.M.” asarida X.M.P.ning zikriga alohida ehtirom ko‘rsatib, batafsil to‘xtalgan. N.ning yozishicha, Bahouddin Naqshband umrining oxirgi paytlari kasal bo‘lib yotganida muridlar davrasida X.M.P.ni quyidagicha ta‘riflaydi: “... maqsud bizing zuhurimizdin oning vujudidur va anga ikkalasi tariyq bilaki, jazba va suluk bo‘lg‘ay, tarbiyat qilibman. Agar mashg‘ulluq qilsa, olam ondin munavvar bo‘lur. Yana bir mahalda burx sifotin mavhibat nazari bila alarg‘a karomat qildilar va Hazrat-Mahdum n.m.n. “Na-

fahot ul-uns”da bitibdurlarki, burx sifoti “Qut ul-qulub” kitobida mazkurdur va yana bir mahal mavhibat nazari bila alarg’a nafasni bag’ishladilarki, har ne alar desalar ul bo’lg’ay va yana bir mahalda dedilarki, har ne ul desa Haq taolo oni qilur. Hadisi sahih hukmi bilaki: “Allohning bandalari ichida shundaylari borki, agar Allohga qasam ichsalar, Haq qasamlarini rost keltiradi” dermanki, de, ul demas. Va yana bir mahalda alarg’a xufya zikri buyurdilar va ijizat berdilar amalig’a ul mujib bilaki, tariqat odobining daqoyiq-u haqoyiqidin ulcha bilur va oning ta’limidin, bulardan tashqari benihoyat iltifotlari bor...”

X.M.P. o’sha davrdagi siyosiy jarayonlarda ham faol ishtirok etgan. Ali Safiyning “Rashahot” asarida X.M.P.ning o’sha davrdagi siyosiy voqealarga ham aloqador bo’lgani haqida ma’lumot keltirilgan. Uning faoliyatidan Amir Temurning farzandi Muhammad Jahongirning o’g’li Xalil Mirzo, shuningdek, Xuroson Shohi Shohrux Mirzo ham yaxshi xabardor bo’lgan. Porso Shohrux Mirzo b-n turli masalalar bo’yicha yozishmalar olib borganligi va Ulug’bek saroyi (Samarqand va Buxoro)dagi ilmiy munozaralarda qatnashganligi manbalarda qayd etilgan.

Tasavvuf va islom tarixiga oid “Risolayi qudsiya” (“Xoja Bahouddinning qudsiy kalimalari haqidagi risola”), “E’tiqod” (“E’tiqod haqida risola”), “Tahqiqot” (“Tasavvuf istilohlari bo’yicha risola”), “Tafsiri Qur’on” (“Qur’on tafsiri”), (“Karomatlar haqida risola”), “Muxtasari tarixi Makka” (“Makka shahrining qisqacha tarixi”), “Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband” (“Xoja Bahouddin Naqshband maqomoti”), “Haftodu firqa” (“Yetmish ikki firqa”) kabi 20 dan ortiq asar yozgan. Shariat va tariqat masalalariga bag’ishlangan va unga katta shuhrat keltirgan asari “Fasl ul-xitob bivusulil ahhob” (“Do’sklar visoliga etishda oq ila qorani ajratuvchi kitob”) bo’lib, u o’rta asrlarda islom ulamolari u-n qo’lanma vazifasini o’tagan. Asarda islomda bahsli sanalgan 500 ga yaqin masalalarga ahli sunnat val jamoat nuqtayi nazaridan javob berilgan. N. “Xam.M.”da Jomiy huzurida o’qigan kitobla-

ri qatori “Risolayi qudsiya” ni ham tilga olgan. “H.A.”da esa X.M.P. ning o’g’li b-n hajga borgan va haj ahli undan duo so’rashganida, o’g’li Xoja Abu Nasrning duo qilgani haqidagi ibratli bir hikoyani keltirib o’tgan.

X.M.P. haqida risola va xotiralar ham yozilgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiy “Risolayi suxononi Xoja Porso” nomli asar yozgan. Unda Jomiy X.M.P.ning tasavvuf va naqshbandiya tariqatiga oid hikmatli so’zlarini keltirgan va izohlagan. N.ning “Xam.M.” asarida (uchinchi maqolatida) Jomiyning X.M.P. ga bag’ishlangan asari nomi keltirilgan.

X.M.P. ikki marta haj safarini ado etgan. Dastlab Bahouddin Naqshband b-n, keyin 1419-y. Buxorodan Termiz, Balx va Hirot orqali Nishopurga, undan esa Madinaga kirib boradi. N. “N.M.” tazkirasida X.M.P.ning keyingi haj safari haqida batafsil ma’lumot beradi. Aytilishicha, Makkada sog’-salomat haj arkonlarin bajargan. Makkadan chiqayotganida, Junayd Bag’dodiy u b-n uchrashib, unga hajning qabul bo’lganidan bashorat bergan. Madinaga yo’l olishidan oldin kasallikka chalingan. Va oyning yigirma uchida chorshanba kuni Madinaga yetib borgan va Hazrat Risolat (s.a.v.)dan bashorat topgan, payshanba kuni vafot etgan. U kishini Baqi’ qabristoniga amir ul-mo’minin Abbos (r.a.)ning muborak qabrining yoniga dafn etishgan. “Shayx Zaynuddin Xavofiy hazratlari Misrdin bir oq tosh” yo’ndirib kelib u kishining qabri boshiga qo’ygan. “Rashahot” muallifi Ali Safiyning ma’lumotiga ko’ra, X.M.P. vafot etganida, taxminan, yetmish uch yoshlar orasida bo’lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон. – Т., 1993; Маънавият юлдузлари. – Т., 2001; Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот. (2-наири) – Т., 2004.

S.R.

XOJA ALOUDDIN ATTOR (q.s.) – Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy (t.y.n – 1399). Bahouddin Naqshbandning xalifasi va kuyovi. Silsilayi sharifning o‘n yettinchi piri hisoblanadi. N. ma‘lumotiga ko‘ra, X.A.A.ning ismi Muhammad binni Muhammad Buxoriydir. Tazkirada N. “Nafahot ul-uns”dagi ma‘lumotlarga tayangani va ko‘pgina ma‘lumotlarni ushbu asardan o‘qish mumkinligini aytarkan, shunday ma‘lumotni keltiradi: “haqiqatni aniqlovchi olimlarning rahbari, diqqat b-n tekshiruvchi ulug‘larning peshvosi, yuksak asarlar va fasohatli tadqiqotlarning muallifi, nasabi ulug‘ Sayyid Jurjoniy, unga Allohning rahmati bo‘lsin!”ki, inhirot tavfiqi Xoja Alouddin as‘hobi sulukida topqondur va niyoz-u ixlos alarning xodimlar va mulozimlarig‘a paydo qilg‘ondur”. Hazrat Bahouddinning eng yaqin suhbatdoshlaridan. Bahouddin Naqshband hazratlari hayotlik paytidayoq unga ko‘p toliblarning tarbiyasini ishonib topshirgan va: “Alouddin bizning og‘irimizni yengil qildi, unda shubhasiz “tom va komil suratda” avliyolik alomatlari bilinmoqda”, – degan ekan. A.A. madrasani tugatmasdan Naqshband sulukiga kirgan, bir umr piri yonida bo‘lgan. Naqshbandning boshqa bir xalifasi – Xoja Muhammad Porso X.A.A. iltimosiga ko‘ra “Risolayi qudsiya” (“Xoja Bahouddinning qudsiy kalimalari”) kitobini bitgan va unda X.A.A.ning o‘z piri haqidagi o‘nlab rivoyat va xotiralarini keltirgan. N. X.A.A.ning yaxshi suhbat natijasida ko‘p toliblar nuqsonlar poygohidan, Allohga yaqinlik darajasiga chiqqanlar va mukammal martabaga etishganlar, deydi. Shuningdek, N.ning “...Borlar der ermishlarki, to men Shayx Zaynuddin Aliyi Kulol suhbatig‘a yetmadim, rafzdin qutulmadim va to Xoja Attor majlisig‘a ulanmadim, Tengrini tanimadim” singari ma‘lumotlari xojaning ma‘naviy rutbasini, zamondoshlarining unga hurmatini belgilaydi.

X.A.A. ustoz kabi hanafiy mazhabida bo‘lgan va bir muddat Xorazmda ham irshod ishlari b-n shug‘ullangan, Bahouddin Naqshbandning sayr-u sulukini davom ettirgan holda, unga yangi usullar ham ilova qilgan. U o‘zining yo‘nalishida

muroqaba usuliga alohida e‘tibor beradi. X.A.A.ning fikricha, muroqaba usuli nafy isbot usulidan afzal va jazbaga yanada yaqinroqdir. Muroqaba holiga ko‘nikma hosil qilgach, zehn doimo bir nuqtada jamlanadi va natijada ko‘ngillarni fath etish maqomiga erishiladi. X.A.A. bu usul orqali yuzaga kelgan jazba b-n toliblarni tezda qurbat maqomiga erishtirish mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Shuningdek, u ustoz kabi suhbat usuliga katta ahamiyat berardi.

Vafotidan oldin X.A.A. yaqin xalifasi Ya‘qub Charxiyga yaqindagilarni suhbat b-n, uzoqdagilarni esa kitob vositasida tarbiyalash lozimligini vasiyat qilib, irshod etish vazifasini topshiradi.

Alouddin Attor Hasan Attor (o‘g‘li), Nizomiddin Xomush, Ya‘qub Charxiy, Husomiddin Porso Balxiy, Mavlono Abu Said, Abdulloh Imomiy Isfahoniy, Shayx Umar Motrudiy, Mavlono Ahmad Maska, Sayyid Sharif Jurjoniy kabi xalifalar yetishtirgan.

A.A.dan so‘ng sarhalqa silsilani uning xalifasi Mavlono Ya‘qub Charxiy davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

MAVLONO YA‘QUB CHARXIY (q.t.s.) – Ya‘qub Charxiy Usmon bin Muhammad (taxm. 1363, G‘azna, Afg‘oniston – 1447, Chag‘oniyon hoz. Denov) G‘aznaga qarashli Charx qishlog‘ida tug‘ilgani u-n Charxiy nisbasini olgan. Silsilayi sharifning o‘n sakkizinchi piri. M.Y.Ch o‘z yurtida boshlang‘ich ta‘lim olgandan keyin (1380). Hirotdan Buxoroga kelib Bahouddin Naqshband (1318–1389)ga murid bo‘ladi. Lekin Bahouddin Naqshband M.Y.Ch. ni kuyovi Alouddin Attor tarbiyasiga topshiradi. N. yozishicha, Hazrat Naqshband vafotidan so‘ngra M.Y.Ch. Badaxshong‘a ketadi va Xoja Alouddin “Chag‘oniyong‘a kelib, mutavattin” bo‘ladi. Alouddin Attor M.Y.Ch. ga odam yuborib,” Hazrat Xojayi buzurkvor (Bahovaddin

Naqshband) ishorat qilg'an so'zni izhor" qiladi va M.Y.Ch. to Alouddin Attor vafot etguncha u kishining xizmatida bo'ladi va ustozni vafotidan so'ng to umrining oxirigacha Halg'atu (Dushanbe yaqinida) qishlog'ida yashaydi. M.Y.Ch faqat komil murshid emas, balki yetuk olim hamdir. U kishidan bizga tasavvuf, fiqh, tafsir va davlatchilikka oid asarlar meros bo'lib qolgan. U o'z hayoti davomida 10 ga yaqin risola yozgani ma'lum, lekin bizgacha 7 ta asari yetib kelgan. Shulardan 4 tasi tasavvufga, 1 tasi fiqhga, 1 tasi tafsirga, 1 tasi davlatchilikka oiddir. Ular quyidagilardan iborat. "Risolayi qudsiya" ("Qudsiy kalimalar haqida risola"), "Risolayi abdoliya" ("Abdollar haqida risola"), "Sharhi asmoulloh" ("Alloh ismlarining sharhi"), "Risolayi unsiya" ("Do'stlik haqida risola"), "Tafsiri Charxiy" ("Charxiy tafsiri"), "Kitob ul-faroiz" ("Meros taqsimi haqida kitob"), "Risola dar manoqib va aqoyid" ("Manoqib va aqoyid haqida kitob").

M.Y.Ch hayoti va ilmiy faoliyati haqida M.Razzoqova 2001-y.da "Ya'qub Charxiyning ilmiy merosi va uning naqshbandiya tariqati rivojida tutgan o'rni (XIV–XV)" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

M.Y.Ch.dan keyin sarhalqa silsilani yetuk xalifalaridan biri Xoja Ahrori Vali davom ettiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Жомий. Нафахот ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс. – Душанбе, 2013; Фахруддин Али Сафий. Рашахот; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004; Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб. – Т., 1996; Раззоқова М. Мавлоно Яъқуб Чархий. – Т., 2013; Дошишманлар тухфаси. – Т., 2009.

Е.О.

ХОЖА UBAYDULLOH AHROR (q.s.), (taxallusi; asl ismi Ubaydulloh; 1404–1490) – hozirgi Toshkent viloyati Bog'iston qishlog'ida tug'ilgan. Uning bolalik va yoshlik davri Tosh-

kentda o'tgan. Shajarasi ona tarafidan Shayx Xovand Tahurga borib yetadi. Bu haqda N. yozadi: "Alarning mavlidi Toshkandur va otalari darvesh kishi ermish va ona tarafidin hamonoki, Shayxi Tahurki, ul viloyatda mutaayyin shayx ermish, anga yetarlar" X.U.A. Samarqand madrasalarida tahsil olgan. N. ta'kidlashicha, Jomiy "Nafahot ul-uns" asariga o'z davrida tirik bo'lgan shayxlardan faqat X.U.A.ni kiritgan.

N. "N.M."da yozishicha, X.U.A. tasavvufdagi ilm va tajribasini orttirish maqsadida "Xuroson mashoyixidin Hazrat Mirsayid Qosim Anvor, Shayx Bahouddin Umar, Shayx Zaynuddin Xavofiy, Mavlono Muhammad Asad va Mavlono Sa'duddin Koshg'ariy bilan uchrashgan va Movarounnahr mashoyixlaridin Xoja Muhammad Porso, Xoja Abu Nasr, Mavlono Nizomuddin Xomush bilan suhbat qilgan. Mavlono Ya'qub Charxiy (q.s.) din irshod va tarbiyat topgan". X.U.A. Bahouddin Naqshband ta'limotining davomchisi sifatida oddiy odamlar, ruhoniylar va podsholar o'rtasida katta obro'ga ega bo'lgan. Haqiqiy valiy bo'lgani u-n hamma u kishini Xoja Ahrori Vali deb atagan. Ayni vaqtda, dehqonchilik va tijorat ishlari b-n shug'ullangan va ko'p mol-mulkka ega bo'lib, mamlakatning ichki va tashqi siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan.

X.U.A. qalamiga mansub uch risola – "Faqarot ul-orifin" ("Oriflar so'zlaridan parchalar"), "Volidiya", "Havroiyya" bizgacha yetib kelgan. X.U.A. naqshbandiylikning murshidi sifatida shuhrat qozonib, o'z davrining ijtimoiy, falsafiy, ma'naviy hayotida muhim o'rin tutdi. Jomiy, Navoiy, Bobur X.U.A.ni o'zlariga ma'naviy pir – ustoz deb bilganlar, unga bag'ishlab dostonlar bitishgan, asarlarini o'zbek tiliga o'garishgan. X.U.A. Samarqandda vafot etgan.

X.U.A. Muhammad Zohid, Muhammad Abdulloh Xojagiy (o'g'li), Muhammad Qozi kabi xalifalariga shayxlik ijozatini bergan, Mir Abdulavval, Faxriddin Ali ibn Husayn, Mavlono Shayx, Sayyid Ali Kurdiy Maqtul, Ismoil Shirvoniy Mavlnozoda O'troriy, Isoyi Fozil Buxoriy, Shayx Axto kabi ilg'or muridlarni tarbiyalab

kamolga yetkazgan. Sarhalqa silsilani xalifasi Muhammad Zohid Vaxshivoriy davom ettirgan.

N. "H.A." dostonida Bahouddin Naqshbandning ta'riflari tugagandan keyin X.A.V. madhi boshlanadi. N. bu ulug' zotni Hazrat Naqshbandga haqiqiy "xalafi mutlaq" ya'ni o'rinbosar, izdosh deb biladi va uni ta'rif – tavsif etadi.

*Ulki bu ofoq ichida toq erur,
Toq nekim, murshidi ofoq erur.*

*Charxi nigun dargahida xokro 'b,
Balki jabini bila xoshokro 'b.*

*Yuz qo 'yubon qullug 'ig 'a shohlar,
Bazmida bexud o 'lub ogohtar,*

N. she'r oxirida Xudoga iltijo qilib, X.U.A. ruhoniyyatidan madad yetishini so'raydi:

*Himmatidin bizni ham etsun Xudoy,
Faqr yo 'lida g 'ani, imong 'a boy.*

Ad.: Alisher Navoiy. *Xayrat ul-abror*. TAT. 10 jildlik, 6-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. *Nasoyim ul-muxabbat*. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

E.O.

MAVLONO SA'DUDDIN KOSHG'ARIY – Hirotning mashhur shayxlaridan, (vafoti, 1456) Jomiy uning qiziga uylangan. N. "N.M."-da yozishicha, M.S.K. boshda diniy ilmlarni puxta egallaydi, so'ngra tasavvufga rag'batli borligi uchun Nizomiddin Xomush suhbatlariga qatnashadi va unga murid tushib, shayxlik darajasiga erishadi. O'z davrining shayxlaridan Zayniddin Xavofiy b-n ham muloqotlar qilib, undan ham tasavvuf sirlarini o'rganadi. M.S.K. Xurosonda naqshbandiylik tariqatini yoyishda katta hissa qo'shadi. N. "Xam.M."da M.S.K.ni "qutbi tariqat va g'avsi haqiqat" deya tilga oladi va o'z davrida, "Naqshbandiya xojalari silsilasining" "komil va mukammil murshid"laridan bo'lgani-

ni qayd etadi. M.S.K. qabri vafotidan keyin muqaddas ziyoratgohga aylangan. Shu bois bo'lsa kerak, N. "M.N."da keltirishicha, M.S.K.ning xalifasi Mavlono Burujiyning qabri o'z piringning yonida bo'lsa, Abdurahmon Jomiyning ukasi Mavlono Muhammad Jomiyning qabri M.S.K. sufasida, uning ayog'i saridadir. Jomiy "Nafahot ul-uns"da M.S.K. b-n bog'liq bir qator voqealar va karomotlarni naql qiladi. N.ham "Nasoyim ul-muhabbat" da ularni keltirib o'tadi. M.S.K.dan keyin uning silsilasini Jomiy, Burujiy va boshqa xalifalari davom ettirgan.

Ad.: Alisher Navoiy. *Nasoyim ul-muxabbat*. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; *Muxammad Boqir. Bahouddin Balogardon*. – T., 1993; *E'qubjon Isxоqov. Naqshbandiya ta'limoti va 'zbek adabiyyati*. – T., 2002; *Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy*. – T., 1966; *Alibek Rustamiy. Hazrati Navoiyning 'tifoqodi*. – T., 2010; *Isлом энциклопедияси*. – T., 2004; *Ma'naviyat yulduzlari*. – T.: 2001; *Faxriddin Ali Sa'fiy, Rasha'ot (2-na'iri)*. – T., 2004; *Oriq Usmon. Buxori sharifning etti piiri*. – T., 2003; *Sayfidin Sayfulloq. Bуюklar xalqasi*. – T., 2011; *Abdulxay ibn Abdulfatx al-Xusayniy. Hazrati Xojа Axrori Vаli nasabnomasi*. – T., 2004; *Sadриддин Салим Бухорий. Табаррук зиёратгоҳлар*. – T., 1993; *Xojа Абдуллоқ Фиждувоний*. – T., 2003; *Озод Мўъмин Хўжа. Хазрат Сайид Амир Кулол*. – T., 2012.

E.O.

XOJU KIRMONIY (Taxallusi; to'liq ismi: Abulato Kamoliddin Mahmud ibn Ali ibn Mahmud, 1270, Kirmon – 1354, Sheroz) – fors-tojik shoiri. Otasi Ali bin Mahmud Kirmon shahri-ning obro'-e'tiborli kishilaridan bo'lgan. Yoshligi ona shahrida o'tib, unda she'r va adabiyotga havas juda erta uyg'ongan. Til, adabiyot, falsafa, mantiq, ilohiyot, nujum, tarix, tasavvuf kabi o'z davrining barcha asosiy ilmlarini jiddu jahd b-n o'zlashtirgan. Xoju taxallusi b-n she'rlar yozib,

X.K. deb shuhrat qozongan. Ko'ngliga sayr-u sayohat ishq'i tushib, avval Sherozga yo'l oladi. Kamolot kasb etish maqsadida shahar ulamo va fuzalolariga yaqinlashadi. Keyin Kozirunga ko'chib o'tib, mashhur tariqat piri Shayx Aminiddin Muhammad Koziruniyga qo'l beradi. Qo'li qisqaligiga qaramay, Shom, Bayt ul-muqaddas, Hijoz, Iroq, Bag'dod, Jurun (Hurmuz va Abbos bandari yaqinidagi viloyat), Isfahon va Hamadon shaharlarida qiynalib yashaydi. Shu tariqa, 19 yillik musofiratdan so'ng 1338–1339-yy.da tug'ilgan yurtiga qaytadi.

X.K.dan qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, tarkibband, mustazod kabi janrdagi she'rlarni o'z ichiga olgan mukammal devon va 6 masnaviy (doston) bizgacha yetib kelgan. Devoni "Sano'ye' ul-kamol" va "Badoye' ul-jamol" deb ikki qismga ajratilgan. 932 ta g'azali alohida kitob holida Kirmonda nashr etilgan. Masnaviyalaridan Abulqosim Firdavsiy "Shohnoma"si ta'sirida yozilgan "Somnoma" vazir Abulfath Majduddin Mahmudga bag'ishlangan. "Xamsa"si tarkibidagi "Humoy va Humoyun" dostoni Abusaid Bahodirga atalgan. Davlatshohning yozishicha, bu dostonida u so'zning dodini bergan.

Ma'lumki, N.ning "L.M." dostoni Xojuning "Gavharnoma"sigata tabab'dir. Bu haqida uning o'zi "yana chun "Layli va Majnun" vodusida ishqni po'ya urub, Xoju himmati "Gavharnoma"tida nisorimga gavharlar yetkuriptur", – deb yozgan edi "M.L."da.

Qabri Sherozda muqaddas ziyoratgohlardan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фазалиёти Хожу Кирмоний. – Кирмон, 1378 (х.-ш.); Девони ашъори Хожу Кирмоний. – Техрон. 1336 (х.-ш.); Хожуи Кирмоний // Адабиёти форсу тожик дар асрҳои XII–XIV. – Душанбе, 1983; Рубоий ва рубоийсароён. – Техрон, 1994; Гулшани адаб. Жилд 2. – Душанбе, 1975; Очиллов Э. Сўз сеҳргари (Сўзбоши) // Ҳофиз Шерзий. Ишқ гавҳари. – Т., 2006; Фаниева С. Алишер Навоий ва Хожу Кирмоний // "Ўзбек

мили ва адабиёти", 2013, 2-сон; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1983.

E.O.

XOLID – N. muammolarida yashirin kelgan so'z. N. yaratgan muammolar ham miqdor, ham sifatiga ko'ra turkiy xalqlar she'riyatining alohida o'zanini tashkil etadi. Uning "D.F." va "R.M" asarlarida fors-tojikcha, "X.M" hamda boshqa asarlarida esa o'zbek tilida yaratgan muammolari o'rin olgan bo'lib, ular turli mavzularga bag'ishlangani b-n xarakterlidir. Qizig'i shundaki, X. ismiga "D.F."da 4 o'rinda murojaat qilingan.

Forsiy 175-dastlabki muammo hisob va tashbeh qoidasi b-n yechiladi. Uning matni quyidagicha:

*Nuqtayi mushkin zi oraz goh po'shad mohi man,
Goh bikshoyad pai saydi dili gumrohi man.*

Tarj.: Mening go'zalim mushkli nuqtasini (xolini) dam yopadi, Dam mening gumroh dilimni ovlash u-n ochadi.

Muammoning yechimi: "Nuqtayi mushkin" – (xol) dan kinoyadir. "Saydi dil" iborasining dili, ya'ni o'rta harfini ovlasa – Xolid ismi hosil bo'ladi.

*Hamchu aksi sunbuli tar bar zulole az xushiy
Zulf dar oinayi on ro' nigar bo sarkashiy.*

Tarjimasi: Yoqimli zilol (toza) suvda ho'l sunbul aksiga o'xshagan, Yuzi oyinasidagi zulf (soch)ga sarkashlik bilan qara (Harflar oina ichida teskari ko'rinadi).

Muammoning yechimi: "Zilol" – ning "le" – si "xushi" – dagidan bo'lsa, bo'ladi. U sarkashlik qilsa, bo'ladi. Endi zulf, ya'ni harfi uning yuzida bo'lsa, hosil bo'ladi. Ishoraga ko'ra uni oynada ko'rsatsa – X. ismi hosil bo'ladi.

*Dono, ki laqab bahri dile memonad,
Xoro go'yad dili turo gar donad.*

Tarj.: Dil u-n laqab qo'yuvchi dono (kishi) Agar sening dilingni bilsa, (tosh) deb aytadi.

Muammoning yechimi: Dono sening "Dil" – ingni agar bilsa, (yoki aylantirsa, "gar do nad" bo'ladi va "Xo" – ni aytsa ("xo" ro go'yad) – X. ismi hosil bo'ladi.

*Holi dil bingar, ki to gashta ba zulfat poybast,
Chun xudiy gar yobad,
az insof gardad zeri dast.*

Tarj.: Dilning holiga qara, agar u zulfingga ulansa, O'zini topgach, insofdan itoatkor bo'ladi.

Muammoning yechimi: "Xol" – yor zulfi, ya'ni harfiga poybast bo'lsa yoki ulansa, – X. ismi hosil bo'ladi.

Shu ismga "N.Sh." devonida ham o'rin ajratilgan.

*Nuqtayi mushkinki ul yuz uzra bo'lmish jilvagar,
To hisobin anglasun el yuz yoshur, ey siymbar.*

Bayt ma'nosida "o'z hisobini yo'qotib qo'yish" xalq iborasi qo'llanilgan. Yuzida mushkin xoli bor go'zal ko'ringanda, hamma o'z hisobini yo'qotib qo'yadi. Kishilar es-hushlarini yig'ib olishlari yoki o'z hisoblarini topishlari u-n go'zal yuz yashirinishi kerak. Bu shart muammo holida bajariladi. Muammo yechish qonun-qoidalari va talabiga ko'ra, so'zning arab imlosidagi ko'rinishiga e'tibor beriladi: **دلخ** So'zini tashkil qiluvchi harflar ma'shuqaning qoshi, zulfi, burni-yu alifdek qomatiga ishora etadi va har bir a'zoning tengsiz nafis-nazokati birlashganda ham, qora xolingning go'zalligicha emas, uni yashira ham olmaydi, unga teng ham kelolmaydi, deya N. lutf qiladi. Demak, yashirin ism hisob va tashbeh qoidasi bilan yechiladi: "Nuqtayi mushkin"dan maqsad "xol" **دلخ** dir. "To" **ت** hisobi abjad bo'yicha 400 (to'rt yuz) bo'lib, bundan "yuz" so'zi yashirilsa, "to'rt" qoladi. u esa abjadda **د** harfi bo'lib, mazkur **دلخ** ga qo'shilsa, **دلخ** ismi hosil bo'ladi. "Mushkin" va "siymbar" lafzlari "oq" va "qora" mazmunlarini anglatishi b-n baytda o'za-

ro tazod – zidlikni yuzaga keltirgan. "Xolid"da-gi bir nuqta mushkin (qora) xolga ishora bo'lib, siymbar – kumush (oq) badan ma'shuqaning husniga husn bo'lib qo'shilgani anglashiladi.

Darhaqiqat, N.ning bu tarixiy shaxsga bir necha o'rinda murojaat qilishi tabiiydir. Chunki Islom tarixida sahoba Xolid ibn Valid mashhur bo'lib, dinning keng masshtabda yoyilishida tengsiz harbiy jasorat ko'rsatgan. Shoir temuriylar saltanatining mustahkamlanishini istab, shoh va shahzodalarni ogohlikka, o'rnak olishga chaqirishda boshqa asarlarida bo'lgani kabi mazkur janrdan ham unumli foydalangani ravshanlashadi.

N.ning boshqa asarlarida kuzatilganidek, hammaga ma'lum so'zlarni ma'lum bir maqsadlar b-n go'zal she'riy uslub va san'atlarda taqdim etish uning shaksiz yuksak badiiy san'atkorligiga ishoradir.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг "Рисолаи муфрадот" асари ва унинг муаммолари: Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т., 1970.

S.R.

XOM–Nuh(a.s.)ning o'rtanchi o'g'li. N.ning ma'lumot berishicha, ba'zilar X.ni payg'ambar deganlar. Nuh (a.s.) unga Hind mamlakatlarini tayin qilib, u yerga yuborgan va X.ning avlodi u yurtda keng tarqalgan. Uning to'qqiz o'g'li bo'lgan: Hind, Sind, Nuba, Kan'on, Kush, Qibt, Barbar, Zix, Habash. Bu to'qqiz kishining avlodi ko'p bo'lgan va "oralarida o'n sekkiz lug'at (til) paydo bo'lgankim, biri boshqasining lug'atin" (tilini) yaxshi tushunmagan. "Ba'zi debdurlarkim, bu jihatdin har lug'at (til) ahli bir mulkka mutafarriq bo'ldilar" (tarqaldilar). Xullas, X. avlodi u iqlimda ko'paygan va turli tillar paydo bo'lgan. Aytishlaricha, Buxtunnasr va Namrud har ikkalasi ham X.ning Kush otlig' o'g'lining naslidan bo'lishgan.

Manbalarda keltirilishicha, Alloh taolo X. ning otasiga qilgan beadabligidan yuzini qoraytirgan va pushti kamaridan bo'ladigan xalq ham qora ranglilardan bo'lgan. X.ning urug'idan hindular, habashiylar, zangilar tarqalgan.

N. "M.L." asarida yozishicha, X.ning beadabligi uning tiliga ham ta'sir etgan va tilida shikastalik, g'alizlik paydo bo'lgan. Hind tilidagi nuqson va g'alizlik, fasohat-u balog'atdan xolilik o'sha beadablik ta'siridan, degan rivoyatlar bor.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурхониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Т., 1991; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

XONDAMIR (taxallusi: G'iyosiddin Muhammad bin Xoja Humomuddin bin Xoja Jaloliddin Muhammad bin Burhoniddin Muhammad Sheroziy (1476, Hirot – 1534, Dehli) – mashhur muarrix. Otasi Humomiddin Muhammad o'z davrining o'qimishli, fozil kishisi bo'lib, Sulton Abusaidning o'g'li Sulton Mahmud Mirzoning vaziri, onasi esa mashhur muarrix Mirxondning qizi bo'lgan. U tarix, adabiyot va inshoni mukammal egallab, zamonasining fozil kishilari qatoridan joy olgan. Tarixga qiziqqanidan bobosiga shogird tushib, uning ishlari davom ettiradi – "Ravzat us-safo"ning oxirgi jildini nihoyasiga yetkazadi va o'zi ham dongdor muarrix bo'lib yetishadi. Yoshligidan o'tkir zehni va keng bilimi tufayli N. e'tirofiga sazovor bo'lib, uning kutubxonasiga mudirlik qilgan. N. uni muttasil kamolot kasb etishga rag'batlantirib, moddiy va ma'naviy jihatdan hamisha qo'llab-quvvatlab turgan. Homiyi vafotidan keyin bir muddat Balxda Badiuzzamon mirzo saroyida xizmat qiladi. Husayn Boyqaro vafotidan so'ng Badiuzzamon mirzo b-n Hirotga qaytib, 1510-y. gacha shu yerda bo'ladi. U Hirotning Muhammad

Shayboniyxon (1507) va Ismoil Safaviy (1510) tomonidan istilo qilinishining jonli guvohiga aylandi. Safaviy hukmronligi davrida Xurosonda qahatchilik bo'ldi. Shayboniylarning tez-tez uyushtirib turadigan talonchilik hujumlari ahvolni badtar og'irlashtiradi. Shuning u-n X. 1514-y. Shimoliy Afg'onistondagi Pusht qishlog'iga ketib, adabiy-tarixiy ijod b-n shug'ullanadi. Badiuzzamonning o'g'li Muhammad Zamon xizmatida bo'ladi. 1528-y. Hindistonga – Bobur Mirzo huzuriga boradi. Bobur ham, keyin uning o'g'li Humoyun ham bu nuqtadon muarrix b-n yaxshi munosabatda bo'lishgan, ijod qilish u-n unga barcha sharoitni yaratib berishgan. X. ularning bir necha yurishlarida ishtirok etgan. "Humoyunnoma" asari u-n Humoyun tomonidan unga "Amir ul-muarrixin" unvoni berilgan. U Humoyun b-n birga navbatdagi harbiy yurishdan qaytib kelayotganida yo'lda vafot etadi va vasiyatiga ko'ra, Dehliidagi mashhur qabristonga – buyuk shoir Xusrav Dehlaviy yoniga dafn etiladi.

X. sermahsul olim bo'lib, 13 ta asar yozgan. Bizgacha ulardan 8 tasi yetib kelgan: "Maosul ul-muluk" ("Podshohlarning zamondoshlari"), "Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-axyor" ("Xayrli kishilar ahvoli xabarlarining xulosasi"), "Makorim ul-axloq" ("Yaxshi xulqlar"), "Dastur ul-vuzaro" ("Vazirlar uchun qo'llanma"), "Nomayi nomiy" ("Atoqli nomalar"), "Inshoyi G'iyosiy" ("G'iyosiy asarlari"), "Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar" ("Bashar ahli siyratidan xabar beruvchi do'st"), "Humoyunnoma". Shuningdek, Mirxondning chala qolgan "Ravzat us-safo" ("Poklik bog'i") asarining oxirgi – 7-jildi. Yana 5 ta asarining nomi ma'lum bo'lsa-da, o'zi topilmagan: "Osor ul-muluk va-l-anbiyo", "Axbor ul-axyor", "Muntaxabi tarixi Vassof", "Javohir ul-axbor", "G'aroyib ul-asror". "Xulosat ul-axbor" va "Makorim ul-axloq" asarlarini bevosita homiyi va ustoz N.ga bag'ishlab yozgan. Shuning u-n ham u ilmida N.ning tarjimaiy holini yozgan ilk biograflardan hisoblanadi. Albatta, u shoir hayoti va faoliyatini yilma-yil, raqamlar asosida yoritmaydi, lekin shoirning inson va ijodkor sifatidagi

o‘ziga xos xususiyatlari, ish va ijod tartibi, odamlar b-n munosabati, mahorati qirralari, ustoz va shogirdlari, nozik zarofat va hazillari, amaldorlik faoliyati va raiyatga xizmatlari, ehsonlari va xayriya binolari va boshqalar xususida o‘zi ko‘rgan va eshitgan voqealar, aniq dalillar asosida yozish b-n N.ning buyuk zot sifatidagi betakror qiyofasini gavdalantiradi.

O‘z asarlariga Sharq xalqlari tarixini eng qadimgi davrlaridan boshlab yoritgani, Chingizxon va uning avlodlari faoliyati haqida keng ma’lumot bergani, temuriylar davlatining tashkil topishi, rivojlanishi va inqirozi, shayboniylarning tarix sahnasiga chiqishi, Boburning Hindistonda o‘z hukmronligini o‘rnatishi, Humoyunning uni mustahkamlash u-n kurashi voqealarini izchil tasvirlagani b-n jahon madaniyat ravnaqiga katta hissa qo‘shgan olimlar qatoridan munosib o‘rin egalladi.

N.ning ma’lumot berishicha, “salohiyatli yigit”, “tarix fanida mahorati bor” X. badiiy ijod b-n ham shug‘ullanib, Naqiy taxallusi ostida she’rlar yozgan. Bizgacha uning alohida she’rlar to‘plami yetib kelmagan, lekin tarixiy asarlari orasida keltirilgan ruboiy, qit’a, muammo va fardlari, masnaviylaridan parchalari va baytlari uning iste’dodli shoir bo‘lganligidan dalolat beradi. 1994-y. Tehronda chop etilgan “Ruboiynoma” kitobida ham X.ning 3 ta ruboiysi berilgan. U o‘z ruboiylarida Sharq she’riyati u-n an’anaviy bo‘lgan ishq, yor ta’rifi, hijron, oshiqlik mavzularida fikr yuritadi. Chunonchi, quyidagi ruboiysida hijronning oshiq ahvolini qanchalar tang qilgani, jigarini qon qilib, ko‘zlaridan oqizgani haqida yozadi:

*Dardo, ki zi hajrat jigari man xun shud,
Xushi jigaram zi chashmi tar berun shud,
Dar orzo‘i tu joni man mahzun shud,
Dil peshi tu bud, holash, oyo, chun shud?*

Tarj.: Afsuski, hajring tufayli jigarim qon bo‘lib, yoshli diydalarimdan oqdi. Vasling orzusida jonim g‘amgin bo‘ldi. Dil esa sening huzuringda edi, bilmaymanki, uning holi ne kechdi?

Mana bu ruboiy esa mahbubaning haddan ziyod go‘zalligi, u tufayli hammayoq muattar hidga chulg‘angani, oshiqning dil-u joni ham yayragani, lekin unga yetolmagani u-n dili kuyib, ko‘zlaridan gulob quyilganidan bahs etadi. Mahbuba gulday bo‘lsa, chor-atrofni xushbo‘y hidga to‘ldirsa, bu muattar hid dil-u joniga singgan oshiq ko‘zidan ham achchiq ko‘z yoshi emas, balki yoqimli hidi b-n dimog‘ni qitiqlovchi gulob to‘kilsa, ne ajab!

*Ey gashta havoi ko‘i tu atrofshon,
Az nakhati xulqi tu muattar dilu jon.
Dar otashi hajri tu dilam so‘xt chu ud,
Gardid gulobi ashk az dida ravon.*

Tarj.: Sening ko‘ying havosidan atrofga muattar hid taraladi. Xulqingning xushbo‘y hididan dil-u jon muattar. Hajring otashida dilim ud kabi kuydi, ko‘zlarimdan yosh gulobi shashqator bo‘ldi.

Oshiq dili ham ud – yonganida xushbo‘y hid taratadigan yog‘och kabi kuyadi. Ruboiyda ma’shuqa husni va xulqini ta’riflashda, oshiqning uning hajrida kuyib, yosh to‘kkanini tasvirlashda ham faqat go‘zal, dilga yoqadigan so‘z, timsol va tashbehlardan foydalanilgan.

P.Shamsiyev, B.Ahmedov, D. Yusupova, I. Bekjon kabi olimlar X.ning hayoti va faoliyati bo‘yicha u yoki bu darajada tadqiqot ishlarini olib borganlar. Mashhur muarrixning “Makorim ul-axloq” asari P.Shamsiyev tomonidan juz’iy qisqartirishlar b-n tarjima qilinib, bir necha marta nashr etilgan. Shuningdek, B.Ahmedov, I.Bekjonlar “Xulosat ul-axbor”, “Habib us-siyar”, “Dastur ul-vuzaro” asarlaridan parchalarni o‘zbek tiliga o‘g‘irib e’lon qilganlar.

Ad.: Аlisher Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Фиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (П.Шамсиев тарж.).* – Т., 1948; *Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”дан. “Дастур ул-вузаро”дан. “Ҳабиб ус-сияр”дан.*

(Б.Аҳмедов тарж.) // *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1985; *Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати* (“Ҳабиб ус-сияр”нинг Бобур ҳаёти ҳақидаги боблари); *И.Бекжон тарж.* – Т., 2011; *Хондамир. Рубоийлар // Минг бир рубоий.* – Т., 2009; *Аҳмедов Б. Хондамир.* – Т., 1965; *Бекжон И. Кириш // Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати.* – Т., 2011.

Q.E.

XONIM SULTONBEGIM – Mo‘min Mirzoning onasi, Badiuzzamon Mirzoning katta xotini. Bu temuriy malika haqida manbalarda ma‘lumotlar bitilgan. Mumtoz muarrix Xondamir “Habib us-siyar” asarida Mo‘min Mirzoning bevaqt o‘limi b-n bog‘liq tasvirda malikaning ayanchli ahvoli xususida shunday xabar bitgan: “... shahid bo‘lgan shahzodaning g‘amga cho‘mgan onasi Xonim Sultonbegim va uning bechora hamshirasi gardanlariga qora namat tashlab, ko‘ylaklarining yoqalarini pora-pora qilib, zor yig‘lab, faryod ko‘tarib, qiyomat alomatlarini paydo qildilar... O‘sha vaqtda shaharda turgan amir Sorbon Junayid marhumning jasadini yuvish va takfinlash b-n mashg‘ul bo‘ldi va o‘zining ajoyib madrasasiga dafn etdi, bir necha kun xatmi Qur‘on qildirdi”.

Ad.: *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1986.

B.R.

XORAZM – qadimgi shahar va viloyat. Movarounnahrning shimoli-g‘arbida, Amudaryo quyi oqimining chap sohilida joylashgan bo‘lib,

shimoliy va shimoli-sharqdan Qoraqalpog‘iston, janubiy va janubi-g‘arbdan turkmanlar b-n chegaradosh. X–XII asrlarda, Xorazmshohlar davrida, ayniqsa, rivojlangan. N. asarlarida ham bir necha o‘nlab o‘rinlarda X. toponimiga murojaat qilingan. X. jug‘rofiy nuqtayi nazardan Movarounnahr va Xuroson davlatlari oraliq‘ida joylashgani u-n ham Temuriylar tarixida muhim o‘rin tutgan. Jumladan, N. “H.A.” dostonining 3-maqolatida sultonlar va ularning adolatidan bahs yuritib, 27-bobda Husayn Boyqaroning mardlik va adl tariqini ko‘rguzganini ibrat qilib ko‘rsatarkan, ma‘lum bo‘ladiki, bu voqealar hali u taxtga o‘tirmagan vaqtlarida, Xorazmda yuz bergan.

*Yuz, iki yuzcha kishi birla qazoq,
Gah eri Xorazm edi, gah Adoq.*

Shuningdek, dostonning 43-bobida shoir Sulton Muhammad Xorazmshohning Imom Faxr Roziy b-n hammomda uchrashib qolib, imomning so‘zi tufayli takabburlikdan voz kechib, do‘stlashgani haqidagi ta’sirchan hikoyatda ham voqealar X. diyorida yuz bergani ayon bo‘ladi.

*Qildi chu Xorazmni oromgoh.
Ko‘rmagiga kelmadi Xorazmshoh...
Ichsa kishi bo‘lg‘ay anga xokiroh,
Aytma Xorazmki, Xorazmshoh...*

Ma‘lumki, “S.S.” dostoni N. ijodida muhim o‘rin tutuvchi asarlardan sanaladi. Mazkur asar kompozitsiyasida ham X. atamasi diqqatni tortuvchi joy nomlaridan ekani ma‘lum bo‘ladi. Zero, shoir shoh Bahromga Diloromning xabarini olib kelgan sayyohning 7-iqlimdan kelganini ta’kidlaydi. Demak, X. o‘lkasi dunyo xaritasida 7 iqlimning biri bo‘lib, tarixiy-siyosiy mavqeyi nihoyatda yuqori bo‘lgan:

*“Menki, tushmish buyon guzor manga,
Mulki Xorazm erur diyor manga...”*

*Qildi Xorazm ahli istiqbol,
Fahm qilmoqqakim nedur ahvol.*

*Chun yiroq erdi kishvari Xorazm,
Qildilar ul taraf azimat jazm...*

Xususan, voqealar tuguni ham X. diyorida maskan tutgan Diloromning topilishi b-n yechim topadi.

*Ul taraf jazm qildi azm etmak,
Toki Xorazm haddig 'a etmak.*

*Kim: "Bu yanglig' xabar eshittuk jazm
Ki, bor ermish makoningiz Xorazm.*

*Yana Xorazm shahig 'a yozdi misol,
"Buki Xorazmdin bir illiq mol,*

*Xojag 'a zodi roh etkursun,
Xoja mahmilni bu taraf sursun".*

*Chunki Xorazm shahig 'a etti misol,
Vajh berdi xizonadin filhol.*

X. mil. av. asrlarda ham ijtimoiy-siyosiy nuqtayi nazardan muhim strategik markazlardan bo'lgani "S.I." dostonida qayd etiladi. Unda X. Iskandar tomonidan fath etilgan davlatlar qatorida alohida sanaladi. Chunonchi, shimoliy o'lkalari fathiga kirishgan Iskandar ilk navbatda X.ga tavajjuh etadi.

*Chu mulk olg 'ali da 'bu xo ' razm etib,
Tavajjuh bila fathi Xorazm etib.*

Mazkur asarda Iskandarga qarshi jangga otlangan Doro qo'shinlari safida dashti qipchoqliklari b-n birga oq libosda X.liklar ham saf tortgani diqqatimizni jalb etadi.

*Bu kofurgun saf aro razm eli,
Kelib Dashti Qifchoqu Xorazm eli.*

N. ranglar jilosini va asarga ko'rsatadigan ta'sirini teran his qilgan holda, bu jihatni dostonlariga mahorat b-n singdiradi. U "S.S." dostonida Diloromning daragi X.dan chiqqach, mazkur o'lka tavsifida oq rang va uning ma'nodoshlariga urg'u

berganidek, "S.I."da ham Doro qo'shiniga kelib qo'shilgan X. askarlarini oq liboslarda tasvirlaydi.

Umuman olganda, "X." dostonlarida X. istilohi muayyan badiiy-estetik, adabiy-tarixiy vazifa bajargan hamda beshlikning umumiy kompozitsion butunligini ta'minlashga xizmat qilgan.

X. diyorida azaldan ilm-fan taraqqiy qilganini bu yerda yetishib chiqqan dunyoga mashhur allomalar-u avliyolar, shoir-u davlat arboblari nomi tasdiqlaydi. "L.T." dostonida esa N. Najmiddin Kubroning X.dan ekaniga alohida urg'u beradi va shayx b-n bog'liq tasavvufiy mazmundagi hikoyatni keltirib, "N.M."da uning nihoyatda taqvoli, ulug' shayx ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, "M.N."da ko'plab X.liklar shoirlarga o'rin ajratadi. Xoja Abulvafo (q.s.)ga bag'ishlangan fiqrada uni kibor avliyolardan, deb ta'riflaydi. So'ngra "Xorazm xalqi g'oyat malakiy sifatlig'idin Xojani "yer farishtasi" – derlar erdi", deya X. xalqining fazilatlarini ta'kidlab o'tadi. "N.M."da mazkur X.liklar avliyoni yana bir esga oladi. Xuddi shuningdek yoki Mavlono Husayn Xorazmiyning Ka'b ibn Zuhayr bitgan "Qasidayi Burda"ga xorazmiycha turkiy til b-n sharh yozganini olqishlaydi. N. Haydar Xorazmiy, Nursaidbek, Muhammad Solih, Darvesh Xusomiy, Sulton Husayn, Mavlono Baqoiy, Mavlono Xayriy singari X.liklar yaxshi ta'bi nazmi bor shoirlar haqida ham to'xtaladi. Ulug' shoirimiz "N.M." tazkirasida Xoja Ali Romitaniy, Majdiddin Bog'dodiy, Shayx Raziyyuddin Ali Lolo singari mashhur tasavvuf shayxlariga to'xtalib, ularning X.da tug'ilib o'sganlarini ta'kidlaydi. N., shuningdek, X.da yashab o'tgan va jahonshumul shuhratga ega bo'lgan Zamaxshariy va uning mashhur "Kashshof" asarini o'zining "M.Q." asarida tilga oladi: "...bema'ni hazayonin Jorulloh bitgan "Kashshof" gumon qilg'ay". Shuningdek, N. Qur'on oyatlarining ilohiy kalom ekanligini ta'kidlar ekan, agar bir kishi Zamaxshariyning "Kashshof" tafsirini sharhlasa-yu, biror oyatga amal qilmasa, go'yoki, qilgan ishi ham e'tiqodi ham "yo'q"dek gap ekanini ta'kidlaydi:

*Amal bir oyat ila aylamas, chu yo'q taqdir,
Biravki aylasa "Kashshof"da o'zin shorih.*

Ko‘rib o‘tganimizdek, N. asarlarida qadim X. diyorining nomi tez-tez ko‘zga tashlanadi va mazkur yurt tarixi hamda adabiyoti b-n bog‘liq ma‘lumotlar bilimimiz va tasavvurimizni boyitishga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. СаДДу Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 6-жилд. – Т., 2003.

S.R.

XORAZMIY ABDURAHIM (t. va v.e.y.n., XV asr, Xorazm – Sheroz) – shoir, xattot. Abdurahmon Xorazmiyning o‘g‘li. Xattotlik sirlarini o‘z davrining taniqli xattoti bo‘lgan otasidan o‘rgangan. Ukasi Abdulkarim ham ham xattot bo‘lib, ota-bola xattotlar Tabrizda oqquyunlilar hukmdori Sulton Ya‘qub (hukmronlik yillari – 1478–1490) saroyida faoliyat olib borganlar. X.A. 1460–1494-yy.da Tabriz va Sherozda oqquyunlilar saroyida xizmat qilgan. Bu sulola hukmdorlar u-n bir necha asarlar ko‘chirib bergan. Ular mashhur xattot Sultonali Mashhadiy b-n raqobat qilib, uning xattotlik uslubiga qarshi nasta‘liq xatida o‘z uslublarini yaratganlar. Bu uslubni aslida X.A. ixtiro qilgan bo‘lsa-da, uni X.A. takomillashtirganligi jihatidan u “shevayi Anisiy” nomi b-n atalgan. Som Mirzo Safaviyning ma‘lumot berishicha, nasta‘liq xatini yuksak mahorat b-n bitgani tufayli u Sultonali Mashhadiy darajasida ulug‘langan. Jumladan, N. devonining oqquyunlilar sulolasi hukmronligi hududidagi muxlislar tomonidan tuzilgan devonini 1471-y.da ko‘chirgan. U Qohira kutubxonasida saqlanadi. 67 varaqdan iborat. Hajmi 20x13 sm. Qo‘lyozmada 2 ta miniatyura ham mavjud. Unda N.ning jami 229 ta she‘ri keltirilgan: 224 g‘azal, 1 mustazod, 3 muxammas va 1 tarje‘band. U “Ilk devon”dan keyin, shoirning rasmiy devonlaridan oldin tuzilgan bo‘lib, N.ning, asosan, 1466-y. dan keyin yozilgan she‘rlarini o‘z ichiga olgan. U Sherozda ko‘chirilgan va oqquyunli hukmdori Uzun Hasanning o‘g‘li Xalilga yoki boshqa bir

amaldorga bag‘ishlanganligi taxmin qilinadi. Chunki unga miniatyura ishlagan musavvir Xalil saroyida xizmat qilgan. Qo‘lyozmaning asosiy xususiyatlaridan biri shoir she‘rlari o‘g‘uz turkchasiga adaptatsiyalashtirilgani, o‘g‘uz lahjasida so‘zlashuvchi o‘quvchilar auditoriyasiga yaqinlashtirilganidir. M-n:

Ul quyoshdekkim, anga mone’

bo‘lur abri bahor

misrasi:

Ul gunashtekkim, anga mone’

bo‘lur abri bahor; –

shaklida berilgan. Yoki “mehr ko‘p ko‘rguzdim” “mehr cho‘x ko‘rsatdim” tarzida o‘zgartirilgan va h.k.

X.A.ning xattotlik uslubi XV asr oxirigacha xattotlar u-n namuna hisoblangan. Safaviylar saroyidagi xattotlik maktabiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Qozi Ahmadning “Gulistonii hunar” kitobida ma‘lumot berilishicha, Sheroz va uning atrofida yashab ijod etgan aksar xattotlar uning uslubida kitobat qilganlar.

X.A. Anisiy taxallusi b-n ijod qilib, she‘rlaridan devon tuzgan. Som Mirzo “Tuhfayi Somiy” tazkirasida ijodidan namuna sifatida uning bir g‘azali matla‘isini keltiradi:

*Mija mone’ nashavad ashki mani mahzunro,
Natavon bast ba xoshok rahi Jayhunro.*

Tarj.: Men g‘amga botganning ko‘z yoshlarini kiprik to‘sib qololmaydi, zero, xoshok b-n Jayhunning yo‘lini bog‘lab bo‘lmaydi.

N. “M.N.” tazkirasining ikkinchi majlisida birovlarining she‘rlarini o‘zlashtirib oladigan va Hirotda dafn etilgan Anisiy nomli shoir haqida ma‘lumot beradiki, u butunlay boshqa Anisiy bo‘lishi kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Тазкираи “Тўҳфаи Сомий”. – Техрон, 1347

(x.ш.); *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. 1-жилд. – Душанбе, 1988; Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2012, № 1.*

E.O.

XORAZMIY ABULVAFO (XIV asr oxiri – 1432, Xorazm) – musiqashunos, bastakor, sozanda, olim, shoir, donishmand. Tugʻilgan yurtida musiqa, falsafa, riyoziyot, falakiyot, tibbiyot ilmlarini oʻrganadi. Soʻng bir muddat Buxoro, Samarqand va Hirot madrasalarida tahsil olib, ilmini kamolga yetkazadi. Abdurahmon Jomiy, N., Abdulloh Marvarid, Shodiy Hiraviy, Gʻulom Shodiy kabi adabiyot va musiqa ilmlari bilimdonlari b-n tanishib, ular b-n yaqin aloqa oʻrnatadi, musiqa va soʻz sanʼatining koʻplab masalalari boʻyicha bahs yuritadi. Jomiy tavsiyasiga koʻra musiqa nazariyasiga oid “Risolayi musiqiy” (“Musiqqa haqida risola”) asarini yozadi. 12 maqom misolida sozlarning tor-u pardalari haqida ham nazariy va amaliy yoʻsindagi tafsir yaratgan. Bu borada buyuk salafllari anʼanasini davom ettirgan.

Ilmiy-adabiy manbalarda uning “Lavoyihi asror” (“Ravshanlik sirlari”) va “Nasr ul-javohir” (“Nasr durdonalari”) nomli ilmiy-tasavvufiy ruhda risolalar yozgani toʻgʻrisida maʼlumot berilgan. Lekin u koʻproq ruboiylari orqali mashhur boʻlgan. Taniqli afgʻon adabiyotshunos olimi Najib Moyil Hiraviy Tehronda nashr etilgan “Dar shabistoni irfon” (“Irfon xilvatxonasida”) asarida X.A. haqida ham muhtasar gapirib, uning 146 ta ruboiysini ilova tariqasida keltiradi. Bu ruboiylar Tehron Milliy kutubxonasida 306 raqami ostida saqlanayotgan “Jungi asrori irfon” (“Irfon sirlari daftari”) toʻplamidan olingan. Tehronda 1993-y. chop etilgan “Ruboiynoma” toʻplamida esa shayx-shoirning 98 ta ruboiysi berilgan.

N. “M.N.” va “N.M.” asarlarida X.A.ni alohida hurmat va ehtirom b-n tilga oladi. M-n, “M.N.”da oʻqiyimiz:

“Xoja Abulvafo Xorazmiy (q.s.) kibri avliyodindur. Xorazm xalqi gʻoyat malakiy

sifotligʻidin Xojani “yer farishtasi” derlar erdi va Xoja ulumi zohiriy va botiniyni takmil qilib erdi. Va tasavvufda yaxshi musannofoti bor va mashhurdirkim, ulumi gʻariba ham bilur erdi, ammo andin zohir boʻlmas erdi, balki gʻoyati tavajjuh va istigʻroqdin parvo ham qilmas edi. Advor va musiqiy ilmida dagʻi mahorati bor erdikim, risolasidin maʼlum boʻlur. Xoja avsofin har kishi bitir boʻlsa, alohida bir kitob bitmak kerak, maʼlum emaskim, bir kitobda ham siqqʻaymu yo yoʻq. Bir ruboiysi bila ixtisor qiloli:

*Bad kardam-u eʼtizor badtar zi gunoh,
Zero, ki dar in hast se daʼviyi taboh:
Daʼviyi vujudu daʼviyi quvvat-u feʼl,
Lohavla valo quvvata illo billoh.*

Tarj: Uch nohaq daʼvo sabab yomon ish qildimki, uzri gunohdan battar: ular vujud, quvvat va feʼl daʼvosi boʻlib, barcha kuch va qudrat sohibi Allohdir.

Xoja ham Xorazmda olamdin oʻtti va muborak marqadi ham Xorazmdadur”.

“N.M.”da yozadi: “Xoja Abulvafo xizmatlarigʻa tavid arbobi va mavojid va azvoq asʻhobi soʻfiya mashoribidin shurbi tamom bor er mish. Andoqki, alarning rasoil va ashʻoridin, bataxis ruboiyotidin bu maʼni zohirdur va bu daʼvo isbotigʻa necha ruboiy keltirilur... Va alarning vafoti sakkiz yuz oʻttiz birda er mish...”.

X.A. ruboiylari vahdat ul-vujud taʼlimotining sheʼriy ifodasi hisoblanadi. U tasavvuf nazariyasi talab-qoidalarini sheʼriy usulda bayon qilib bergan. Bu dunyoning oʻtkinchiligi, nafs va jismning Haq yoʻlida toʻsiqligi, haqiqiy hayot Alloh huzurida ekanligi, buning u-n kamolot kasb etib, xulqni poklab, komillik martabasiga erishish zarurligi, Alloh haqiqatlar haqiqati ekanligi, uni aql b-n anglab boʻlmasligi, faqat yuksak maqomga koʻtarilgan koʻngil holi b-n uni tanish mumkinligi, Alloh ehtiyojsiz zot ekanligi, bu dunyoni oshkor qilib, oʻzini pinhon tutganligi, banda koʻngliga ilohiy ishq Allohning oʻzi tomonidan solinishi, oʻzini bilgan hoy-u havasga qul boʻlmasligi, darveshlik, zavq-u talab, dardmandlik, faqr-u fano, Haq yoʻli-

da o‘zni unutish, nom-u nishonsizlik va boshqalar X.A. ruboiylarining asosiy mavzulari hisoblanadi. Xos so‘fiylardan bo‘lgan shayx-shoir ruboiylarida ilohiy ishq tarannumi yetakchi, majoziy muhabbat tasvirini, deyarli, uchratmaymiz.

O‘zbek adabiyotshunoslari X.A. hayoti va ijodiga keyingi yillardagina e‘tibor qarata boshladilar. H.Islomiy, H.Abdullayev, O.Usmon, E.Ochilovlarning shayx-shoir haqidagi dastlabki kuzatishlari e‘lon qilindi. E.Ochilov uning 98 ta ruboiysini tarjima qilgan. M-n:

*Sen soyaga boq: shu ‘ladan izlaydi visol,
To soyaligicha qolsa u – vasl mahol.
Gar soya vujud zulmatidan topsa xalos,
Nur bo‘lg‘usi qolmay nuqsi, topg‘usi kamol.
Tun yarmida yor xayoli bo‘ldi mehmon,
Dedim: “Dil-u jon senga fidodir, jonon!”
Dedi: “Dil-u jon, axir, sening mulkingmas,
Himmat qilish o‘zgalar molidan oson”.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Рубоийнома. Гузидан рубоийёт аз Рӯдакий Самарқандий то имрӯз. – Техрон, 1994; Абулвафо Хоразмий. Рубоийлар // Муҳаббат тароналари. – Т., 2005; Абулвафо Хоразмий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O., M.A.

XORAZMIY HAYDAR (XIV asrning oxiri – Xorazm – XV asrning I yarmi) – shoir. U haqda ba‘zi tazkiralardagina ayrim ma‘lumotlar saqlanib qolgan. Chunonchi, N. “M.L.” asarida uni Sakkokiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiy kabi “xushta‘b” shoirlar qatorida sanab o‘tsa, “M.N.” tazkirasida – temuriy shahzodalarga bag‘ishlangan yettinchi majlisda Sulton Iskandar Sheroziy (Umarshayxning o‘g‘li) zikrida X.H.ni ham tilga oladi: “Mavlono Haydar turkigo‘y aning modih ekandur. Bu aning masnaviysidurkim:

*Himmat ilidur yadi bayzo degan,
Er nafasidur dami Iso degan”.*

Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”sida: “Fuzalo va shuarodan Mavlono Haydar edikim, turkiy va forsiyda go‘zal va diqqatga sazovor she‘rlari bor va Shayx Nizomiyning “Maxzan ul-asror”iga javob bitib, uni amirzoda Iskandarga bag‘ishlagan”, degan ma‘lumotlar mavjud.

X.H.ning lirik merosi saqlanib qolmagan, bizga qadar uning faqat ulug‘ ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining birinchi dostoni “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasi”) ga nazira tarzida yozilgan “Gulshan ul-asror” (“Sirlar gulshani”) dostoni yetib kelgan. Yaqinda topilib, ilmiy muomalaga kiritilgan XV asrning 1-yarmida yashagan Shayx Ahmad Taroziyning 1436–1437-yy.da o‘zbek tilida yozilgan “Funun ul-balog‘a” (“Yetuklik ilmlari”) nomli adabiyotshunoslikka oid asaridan ma‘lum bo‘lishicha, biz shu paytgacha Lutfiyga nisbat berib kelganimiz “Gul va Navro‘z” dostoni aslida X.H.ga tegishli ekan. U o‘z asarida “Mavlono Haydar aytur” deb dostonidan bir necha marta misol keltiradi. Zahridin Muhammad Bobur ham “Muxtasar” risolasida bu asarni X.H.ga nisbat bergani ma‘lum.

X.H. o‘zbek adabiy tili taraqqiyoti u-n kurashgan shoirlar jumlasiga kiradi. Shuning u-n ham u o‘z dostonida o‘zbek tili boyliklarini ko‘zko‘z qilishga intiladi. Temur va temuriylar davrida turkiy xalqlarning mavqeyi ko‘tarilishi b-n turkiy tilning nufuzi ham ortishi ushbu asarning turkiy tilda yozilishiga sabab bo‘lganligini ta‘kidlaydi:

*Turk zuhuridur ochunda bu kun,
Boshlar uluq yir bila turkona un!*

*Turk surudini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg‘u bila ko‘kla qo‘buz.*

Shoir “Gulshan ul-asror”ni Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” dostonidan ta‘sir lanib

yoʻzгани, bu yoʻlda ulugʻ ustoz unga rahnamolik qilganini quyidagi misralarda eʼtirof etadi:

*Menki pishurdim bu laziz oshni,
Shayx Nizomiydin olib choshni.*

*Shayx Nizomiy damidin jon topib,
Maʼnisidin yorligʻu burhon topib.*

“Gulshan ul-asror” sof oʻzbek tilida yozilgan. Unda arab va fors tilidagi soʻzlar juda oz. Bu hol X.H.ning oʻzbek tilining ijtimoiy-madaniy hayotdagi mavqe-maqomini tayin etish, uning nufuzini koʻtarish u-n kurashgan milliy til va adabiyot fidoyilaridan biri ekanligini koʻrsatadi. Oʻzbek tilidagi axloqiy-falsafiy dostonchilikning yetuk namunasi sifatida oʻzbek adabiy tili va adabiyoti taraqqiyotida muhim rol oʻynagani hamda mumtoz adabiyotimiz xazinasidan munosib oʻrin egallagani ham “Gulshan ul-asror”ning ahamiyati va X.H.ning baland salohiyatidan darak berib turibdi.

Asarning qoʻlyozma nusxalari London, Parij, Vena, Qozon kutubxonalarida, fotonusxalari Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar fondida saqlanadi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Ҳайдар Хоразмий. Гулшани роз // Муборак мактублар.* – Т., 1987; *Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи.* – Т., 1976; *Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 1977; *Фаниева С. Navoiy nasri naфосати.* – Т., 2000.

Ab.H., E.O.

XORAZMIY HUSAYN (1368/69–1435/36) – tasavvuf olimi, mutasavvif shoir. X. hayoti va ijodini maxsus tadqiq etgan amerikalik sharqshunos olim Devin Devisning izlanishlaridan maʼlum boʻlishicha, u taxminan 1368–69-yy.da tugʻilgan, 1420–30-yy.da uning taʼsiri

va shuhrati oʻzining eng yuqori choʻqqisiga chiqqan, 1435–36-yy.da fojiali oʻlim topgan. Otasining ismi Hasan boʻlgan. Oʻz asarlarida u nisbasini kamtarlik b-n Husayn ibn Hasan Xorazmiy deb qoʻygan. Xorazmning hokimi Amir Shohmalik va uning oʻgʻli Ibrohim saroyida maslahatchi boʻlib xizmat qilgan. Amir Shohmalik va koʻchmanchi oʻzbek sultonlari orasida tinchlik-doʻstlik munosabatlarini oʻrnatish u-n elchilik xizmati b-n Dashti Qipchoqqa ham borgan.

N. “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha, Mavlono Husayn Abulvafo Xorazmiyning “zohir ilmida shogirdi va botin ilmida muridi”dir. Oʻz zamonida nihoyatda shuhrat tutgan. “Maqsadi aqso” (“Eng soʻnggi maqsad”) asarini yozgan. Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi maʼnaviy”si va islom olamida mashhur “Qasidayi burda”ga “xorazmiycha turkiy til bila sharh bitibdur”. Axloqi va fazilatlarini tasavvufdagi yuksak maqomiga munosib.

*Ey dar hamin olam pinhon tuivu paydo tu,
Har dardi dili oshiq, ham asli mudovo tu.*

“Ey bu dunyoda pinhon ham oʻzing, paydo ham, oshiq diliga dard ham oʻzing, davo ham” matlaʼli gʻazali u-n kufirda ayblab, Hirotga olib keladilar. Ammo donishmand va orif kishi boʻlgani u-n boʻyniga qoʻya olmaydilar va Xorazmga qaytib ketishiga ruxsat beradilar.

Devin Devis Mavlono X.H.ning quyidagi asarlari haqida maʼlumot beradi:

1. “Javohir ul-asror va zavohir ul-anvor” (“Sirlar javohiri va nurlar jilvasi”). X.H.ning “Masnaviyi maʼnaviy”ga yozgan mashhur sharhi (1430–31). Lekin u asarning faqat yarmi – dastlabki uch daftarini sharhlagan. Bu uning soʻnggi asari boʻlgani u-n vafoti tufayli yakunlanmay qolgan boʻlishi mumkin.

2. “Kunuz ul-haqoyiq fi rumuz ul-daquoyiq” (“Haqiqatlar xazinasini va nozik maʼnolar ramzi”). Bu allomaning “Masnaviyi maʼnaviy”ga yozgan dastlabki sharhi.

3. “Yanbu ul-asror va nasoyih ul-abror” (“Sirlar chashmasi va yaxshilar nasihati”) yoki “Nasihatnomayi shohiy” (“Shohlik nasihatnomasi”). Xorazm hukmdori Amir Shohmalikning tajriba va xulosalarini o‘z ichiga olgan pandnoma yo‘nalishidagi asar (1428-29).

4. “Sharhi muxaxxas” (“Muxtasar sharh”). Astronomiyaga oid bu risola X.H. bilim ko‘lami ning chuqur va izlanishlar doirasining qanchalik keng bo‘lganligini ko‘rsatadi.

5. “Maqsad al-aqso”. Arab tilidagi payg‘ambar tarixining forsiy tarjimasini. Bu muallifning eng mashhur asari bo‘lib, N. va Xondamirlar tomonidan ham tilga olingan.

6. Devon. Lui Massinonning ma‘lumotiga qaraganda Hindistonda Mansur Halloj nomidan e‘lon qilingan devon aslida X.H.nikidir.

7. “Kashf al-Hudo” (“Haqiqatlar kashfi”) nomli falsafiy asar.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аҳмедов А. Шайх Хусайнбобо тарихи. – Т., 2006; Девис Д. Хусайн Хорезми: среднеазиатский суфий начала XV века // Из истории суфизма: источники и социальная практика. – Т., 1991; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

XORAZMIY MUHAMMAD YOQUB-JON XOLIS – Xivada XIX asr ikkinchi yarmida yashagan. Fors-arab tillarining bilimdoni. Tarix va adabiy-diniy kitoblarni o‘zbek tiliga o‘g‘irgan. Mohir xattot sifatida ko‘p kitoblarni ko‘chirgan. Jali xati (yirik) b-n yozgan bayoz va qit‘alari bor. U Xolis taxallusi b-n she‘rlar ijod qilgan.

Xiva shahrida 1286/1869-y.da “X.”ni ko‘chirib tugatgan. Toshkent, Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI. Inv. № 790. 333 varaq. Qo‘lyozma husnixati va badiiy bezaklari jihatidan XIX asr Xorazm kitobat san‘atining noyob namunasi.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т., 1991;

Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

XORAZMLIK SHOIRLAR IJODIDA NAVOIY AN‘ANALARI – N. ijodi o‘zidan keyingi shoirlar u-n ibrat maktabi bo‘ldi. Xususan, Xorazm shoirlari ijodida ham N. an‘analari munosib tarzda davom ettirilgan. N.ning xorazmlik shoirlar ijodiga ta‘siri xususida V.Abdullayev, G‘.Karimov, R.Majidiy, Y.Yusupov, S.Dolimov, Xolid Rasul, O.Qosimxo‘jayeva, M.Salayeva, H.Abdullayev va boshqalar o‘zlarining Xorazm shoirlari haqidagi tadqiqot ishlarida ma‘lumot berganlar.

Xorazmlik shoirlardan Majlisiy, Mavlono Vafo Vafoiy, Umar Boqiy, Ravnaq, Nishotiy, Roqim, Kiromiy, Munis, Ogahiy, Komil, Feruz, Tabibiy, Bayoniy, Mirzo, Niyoziy, Rog‘ib, Avaz Devoniy va boshqa ijodkorlar N. an‘analarini davom ettirganlar, ilhom olganlar.

XVI asrda yashab, ijod etgan Majlisiy o‘zining “Qissayi Sayfulmuluk” dostonini yaratishda N.ning “F.Sh.” dostonidan ta‘sirlangani sezilib turadi. M-n:

*Dedikim, Majlisiy, holing nechukdir
Firoq o‘tida ahvoling nechukdir?*

kabi N. dostoniga hamohang misralar ko‘p uchraydi.

N. she‘riyatidan ijodiy o‘rganish, ijodiy ta‘sir ishq mavzusidagi g‘azallarda asosiy o‘rinni egallaydi. Buning boisi atoqli n.shunos A.Hayitmetov ta‘kidlaganidek, “Ishq mavzusi N. lirikasida boshqa temalar uchun asosiy fan, ba‘zan bahona yoki parda vazifasini bajardi. U o‘zining har qandan fikrini shu masalaga bog‘lab ifodalaydi va ilgari suradi”.

Darhaqiqat, ishqiy mavzudagi she‘rlar ijtimoiy ohang b-n yo‘g‘ilib XVI asrda Xorazmda yashab, ijod etgan Mavlono Vafo Vafoiy she‘riyatida ham yaratilgan. Jumladan, N. yozadi:

*O‘zga bo‘ldi yor mehri menda boqiydur hanuz,
Notavon ko‘nglimda ul oy ishtiyoqudur hanuz.*

Ravnaq esa:

*Bu na tole edikim, qilmadi imdod hanuz,
Bo'lmadi xotirimiz qayg'udin hanuz,*

deya shogirdlik kalomini bitgan.

Pahlavonquli Ravnaq devonidagi 12 ta muxammasning to'qqiztasi N. g'azallariga bog'langani ijodiy ta'sir natijasidir.

XVI asrda Xorazmda yashab ijod etgan Muhammad Niyoz Nishotiy N. an'analarini munosib davom ettirgan. Ayniqsa, uning "Husn-u Dil" dostoni N.ning dostonnavislik borasidagi an'analarini davom ettirganidan dalolatdir. Nishotiy N.ning o'ziga xos badiiy mahoratiga yuqori baho berib, uni ijodda quyoshga tenglashtirib, ulug' ustozga munosib shogird bo'lishini orzu etadi.

Yana bir ijodkor Roqim lirikasida ham N. she'riyatining ta'siri sezilib turadi. Roqim ijodi bo'yicha tadqiqot olib borgan O.Qosimxo'jayevaning ma'lumotiga ko'ra, shoirning 86 muxammasidan 29 tasi N. g'azallariga bog'langan.

Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis (1778–1829) XIX asr Xorazm adabiy muhitining karvonboshisi hisoblanadi.

Shermuhammad Munis she'riyati u-n N. ijodi ilhom manbayi bo'lib xizmat qilgan. M-n bir o'rinda:

*So'z ichra Navoiyki jahongirdurur,
Munisg'a maoniy yo'lida pirdurur, –*

deya faxriya bitgan bo'lsa, quyidagi baytda shoirning N.ga mehr-u e'tiqodi sezilib turadi:

*Bas erur senga aylab hamisha tarbiyat,
Menki Munisman, meni qilmoq Navoiy dastgir.*

Adabiyotshunos N.Jumaxo'ja: "Munis ulushshoq"dagi ko'pgina g'azallar navoiyona uslubda yozilganiga ajablanmasa ham bo'ladi. Bu tabiiy hol. Munisning qator nazira va muxammaslari N. b-n maslakdosh, fikrdosh bo'lish, ba-

diy so'zga shoirga xos yo'sinda yondashish samarasi sifatida yuzaga kelgan"ligini qayd etadi.

Munisning N. g'azallariga bog'langan "Bu kecha sahni gulistonda bizning jononadur", "Firoq dashtini charx etti to diyor manga", "Shirin suxan Laylivashim vaqtiki qohir bo'lg'usi", "Bahoroso jamolidin gul ochmoq iktisob aylab", "To g'ami ishq bo'libtur romim", "Subhkim, dayr aro tutdim orom", deb boshlanuvchi va boshqa muxammaslari yuksak badiiyat namunalari hisoblanadi.

Yana bir ulug' so'z san'atkori Muhammadri-zo Erniyozbek o'g'li Ogahiy (1809–1874) ijodida ham N. ruhi yaqqol ko'zga tashlanadi. "Muhammadrizoning she'riyat sirlarini mukammal egallab, yirik ijodkor sifatida kamol topishida, asarlarining badiiy yetuk va g'oyaviy xalqchil ruh egallashida ulug' N.ning ta'siri, ayniqsa, samarali bo'ldi", – deb yozgan edi adabiyotshunos A.Abdug'afurov. Darhaqiqat, bu ta'sirni Ogahiy ham e'tirof etgan edi:

*Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,
Bahra gar yo'qtur Navoiyning navosidin sanga?!*

N. va Ogahiy g'azallaridagi mavzu va g'oyaviy yo'nalishda ham hamohanglik ko'zga tashlanadi. Shoirlar fikr va qarashlarida ham o'xshashlik bor. N. she'riyatidagi komil inson g'oyasi, tasavvufga munosabat va boshqa masalalarda ham yakdillik seziladi.

Ishq mavzusidan so'z ketganda esa bu ikki daho ijodkor she'riyatidagi quyidagi baytlar hamohanglik kasb etadi. N. yozadi:

*Ey Navoiy, ishq atvorini hifz aylay degan,
Barcha ishni tark etib, qilsin bizning devonni hifz.*

Ogahiy esa:

*Ogahiy holini gar ishq ichra bilmak istasang,
Chashmi ibrat birla dardangez devonimg'a boq,*

deyish b-n shogirdlik kalomini bitgan.

Komil Xorazmiy (1825–1899) Xorazm adabiy muhitining ko'zga ko'ringan badiiy mahorati

yuksak ijodkorlaridan sanaladi. Komil Xorazmiy devon tartib bergan shoir, tarjimon, xattot, musiqashunos, davlat arbobi sifatida adabiyotimiz tarixida muhim o‘rin egallaydi. Uning she‘riy merosida N. an‘analari davom ettirilgan. Shoirning o‘zi esa “Ne tong Komil Navoiy yanglig‘ o‘lsa so‘z aro sarmast...” deya faxriya bitgan edi.

N. ijodida “Ey ko‘ngil” radifli g‘azallar bir nechta. Bu g‘azallarga tatabbu‘ Ogahiy, Komil Xorazmiy ijodida ham uchraydi. N. yozadi:

*Olam ahlig‘a vafo ko‘p qildimu, ko‘rdim jafu,
Ulfating bu xayldin sen bori qil kam, ey ko‘ngul.*

Mumtoz adabiyotda ko‘ngil bosh timsollaridan biri hisoblanadi. Ko‘ngil asosiy tasvir vositalaridan biri. Ko‘ngilga murojaat Komil Xorazmiy she‘riyatida N.dan ta‘sirlangan holda quyidagi tarzda qalamga olingan.

*Bo‘lmasa gar dunu sifla do‘sti gardun, ey ko‘ngil,
Nega dunni shod etar, dononi mahzun, ey ko‘ngil.*

Komil Xorazmiyning “Ahhob” radifli g‘azalida umrning g‘animatligi, do‘st-u yorning qadriga yetish borasida so‘z ketadi. G‘azal shunday boshlanadi:

*Tutinglar bir-birovning suhbatini
mug‘tanam ahbob,
Ki barcha bo‘lg‘umiz navbat bilan
bir-bir adam, ahbob.*

Bu g‘azal ham N. ijodidan bahramandlik asosida bitilgan. N. yozadi:

*Ki bir kun bo‘lurmiz adam, ey rafiq,
G‘animat tutoli bu dam, ey rafiq,*

Bu baytlarda ham g‘oyaviy yo‘nalishda, xulosaviy fikrlarda mushtaraklik ko‘zga tashlanadi.

Komil Xorazmiy ham N. g‘azallariga bir qancha muxammaslar bog‘lagan. Muxammasda Komilning o‘z salafi egallagan yuksak cho‘qqiga ko‘tarila olgani ko‘zga tashlanadi:

*Olam ahlidan vafo osorini qilmang gumon,
Naqd umrim sarf etib qildim alarni imtihon,
Uzlat istab ahli olamdin qoching boricha jon,
Oshnolig‘ aylabon o‘z joningizg‘a har zamon,
Boisi yuz ming balo-u o‘z mehnat-u
g‘am bo‘lmangiz.*

N.ning she‘riyatdagi an‘analarini davom ettirgan xorazmlik shoirlardan yana biri Otaniyoz Niyoziydir (1844–1928). Otaniyoz Niyoziy ulug‘ shoirlar an‘analarini davom ettirib, ular fikrini rivojlantirib, go‘zal g‘azallar bitgan. Ma‘lum bir o‘rinlarda Niyoziy ijodiyoti ruh va uslubda N. she‘riyatiga uyg‘unlik kasb etgan. N. yozadi:

*Zihi husnung zuhuridin tushub
har kimga bir savdo,
Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz avg‘o.*

*Seni topmoq base mushkuldurur,
topmaslig‘ osonkim,
Erur paydoliq‘ing pinhon,
vale pinhonlig‘ing paydo.*

Otaniyoz Niyoziy N. g‘azalidan ta‘sirlanib, yangicha ma‘no qirralarini qo‘shib, shunday misralar bitadi:

*Zihi osori sun‘ingga ne poyon-u, ne had paydo.
Ne mulking hizig‘a bo‘lgay
nigahbon-u rasad paydo.
Emas hayrat mahalli homid-u zokirlaring sori,
Tavajjuh qilgali gar bo‘lmasa jinsi adad paydo.*

Ijodiy ta‘sir shunchaki taqlidchilik degani emas. Ta‘sir orqali shoir o‘zining nimaga qiziqishi, nimani qo‘llab, nimani inkor etishini ham namoyon qiladi. N.ga ergashish, ulug‘ mutafakkir so‘zlaridan ta‘sirlanish o‘z-o‘zidan dunyo hodisalariga juda keng qarash, hayotiy haqiqatlarning muhimidan nomuhimini oson farqlash, ezgulik va yovuzlik, adolatsizlik o‘rtasidagi ziddiyatlarini chuqur mushohada qilish, inson qalbining eng chuqur joylariga nazar tashlashga ilhomlantiradi. Lekin bularning yuzaga chiqishi bevosita ishq mavzusiga bog‘liqdir.

An'anaga aylangan va N.dan keyin ham izchil tatbiq etilgan bu usulga Niyoziy ham to'la sodiq qolgan edi. N. oshiqlikni oriflik, faqirlik va darveshlikdan butunlay ajratmagani yoki qarama-qarshi qo'ymaganligi ma'lum, albatta. Niyoziyda ham shunday, u hatto, shoh va darvesh muammosini hal qilishda boshqa bir ijodkorga emas, aynan N. nuqtayi nazariga tayanadi.

Umuman, Otaniyoz Niyoziy g'azaliyotidan N. ruhi ufurib turadi. Shoir uchun N. ijodi rag'bat va ilhom manbayi bo'lgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shuning u-n ham Niyoziyning ko'pgina g'azallari N. uslubiga ergashib yozilgan. Otaniyoz Niyoziyning ko'pgina g'azallari N.ga nazira g'azallar deyish mumkin. Otaniyoz Niyoziy devonidagi 16-g'azal N.ning "B.B." devonining 9-g'azali ta'sirida bitilgani ayon bo'ldi. N.ning mashhur g'azali shunday so'zlar b-n boshlanadi:

*Har gadokim, bo'ryoyi faqr erur kismet anga,
Saltanat zarbaftidan hojat emas xil'at anga.*

*Shah yurub olam ochar, darvesh olamdin qochar,
Ham o'zing insof bergilkim, bu ne nisbat anga.*

N. g'azalida talqin qilingan jasoratbaxsh g'oya Niyoziyning ham ilhomlantirganki, bu albatta, e'tiborga molik. Niyoziyga ko'ra, jahon kishvarin fath aylamak sultonning rasmi. Bundan yuz burish uning odatiga to'g'ri kelmaydi. Aytish mumkinki, Niyoziy ta'rifidagi darvesh yanada ozodroq qiyofada ko'rinadi.

*Garchi darveshlar harob ahvol erur, masrurdur,
Kim nuqudi din-u millat bordurur manhud anga.*

N.ning "B.B." devonidan o'rin olgan oltinchi, yettinchi g'azallar na't g'azallar hisoblanadi. Niyoziy devonida ham bir necha shunday she'rlar mavjud. Baytlar adabiyot ixlosmandlariga yod bo'lib ketgan: "Ko'nglum o'rtansun agar, g'ayringa parvo aylasa", deb boshlanuvchi N. g'azaliga Niyoziy muxammas bog'lagan. N.

ishqi haqiqiyini qalamga olar ekan, o'zi mansub bo'lgan naqshbandiya tariqati ahkomlarini ham g'azalga singdiradi. Naqshbandiya tariqatining shiori: "Dil ba yor-u dast ba kor", ya'ni "Qo'ling ishda, ko'ngling Allohda bo'lsin" demak.

Naqshbandiya tariqati uzlatga chekinib, jahr qilishni, ya'ni ovoz chiqarib zikr qilishning tarafdori emas. Shu sabab N. ushbu misralarni yozgan:

*G'ayr zikrin oshkor qilsa, lol o'lsun tilim,
Qaysi bir til hamki, zikring oshkoro aylasa.*

Maqsad aniqki, oshiq oshkora zikr qilishni istamaydi. Shuni e'tirof etish joizki, Niyoziy yuqoridagi misralarga yangicha ruh beruvchi satrlar bitgan:

*Xotirimga boshqa yodi kelsa, xok o'lsun dilim,
Ham uzulsin g'ayriga gah xam qilur bo'lsa belim,
Ham qurub qolsun badanning
maddasi bo'lgan gilim...*

Niyoziy inson yaralishining tuproqdan – gildan ekanligini ham qalamga oladi. N.ning hammaslagi sifatida Niyoziy badiiy talqinda ham o'ziga xoslik yaratdi: "Orzu bo'ldi azaldin ko'ngluma ishqing fani", "Bu ajab husn guli aslo xazondin so'lmag'ay" deyish b-n shogirdlik kalamini aytdi.

*Turfadur Majnunliqim holimni bilmasdur habib,
Bir nafas bo'lmas rifoqatdin mango hargiz nasib,
Bolalig' dasti aro endi bo'lubdurman g'arib,
Kelturung raf'i jununimg'a parixon, ey tabib,
Kim ul ansabdur pari har kimni shaydo aylasa.*

Muxammas shunday yakun topadi:

*Zoli dunyo fikrida sarg'arma, so'lma nechakim,
Ey Niyoziy, aldanib uzrinib kulma nechakim,
Inqiyod aylab, aning yuziga kulma nechakim,
Dahr sho'xiga Navoiy sayd bo'lma nechakim,
Kun uzori uzra tun zulfing mutarro aylasa.*

N.ning talqinicha, dahr sho‘xi – olamning aldanchi o‘yinlari, ehtiros-u hislariga sayd bo‘lmoqlik fojia. Niyoziy esa “Zoli dunyo fikrida sarg‘arma, so‘lma, nechakim” deydi. Bu fikr N. talqinining yana bir qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Ko‘rinadiki, ustoz fikriy olami shogirdlarga ilhombaxsh tuyg‘u sifatida zohirlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Салаева М. Навоий ва Хоразм шоирлари. – Урганч, 1993; Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Т., 1961; Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т., 1996; Жумаев А. Мунис газалиёти. – Т., 1991; Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон // Абдугафуров А. Огоҳлар оғаҳи. – Т., 1999.

D.G‘.

XORAZM VA XORAZMLIKLAR HAQIDA NAVOIY – N. Xorazm va xorazmliklarga o‘z asarlarida alohida mehr b-n qaragan. U bu azim vohadagi hayot, urf-odatlar, madaniy va adabiy muhitdan yaxshigina xabardor bo‘lgan.

Husayn Boyqaro o‘sha vaqtda Xurosonga qarashli bo‘lgan Xorazmga N.ning akasi Shayx Bahlulbekni hokim qilib tayinlagan. Bu esa N. ning Xorazm hayoti b-n tanishishida ham muhim omillardan bo‘lgan.

Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida Shayx Bahlul N.ning “ulug‘ birodari”, ya’ni katta akasi ekanligi yoziladi. Bu xususda N. ham “M.N.” asarida, “Bahlulbek faqirning og‘asi” deb yozgan edi.

Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida yozilishicha, “Bir vaqtda Sulton (Husayn Boyqaro) Xorazm viloyatini obod qilish va unga binolar qurish xayoliga tushib, binokorlik va dehqonchilik ishlariga yaxshi ahamiyat berib harakat qilishlari va joylanib turishlari u-n Xurosondan uch ming xonadonni Xorazmga ko‘chirish haqida majburiy buyruq chiqardi”.

Tabiiyki, uch ming xonadonni vatanidan judo qilish yaxshi emasligini anglagan N. do‘sti Boyqaroga bunday ishning noto‘g‘riligi haqida to‘q-

qiz bor arz qilgan. O‘ninchi marta arz qilganda, Boyqaro faqat ming xonadonni Xorazmga ko‘chirishni amr qildi. N. o‘troqlashgan xurosonliklarni Xorazmga majburiy ko‘chirgandan ko‘ra, XII asrning 80-yy.da Hazoras va Xivadan Hirotga ko‘chirtirib kelingan naqqosh, me‘mor, hunarmandlarni o‘z ellari – Xorazmga yuborish zarurligini uqtirib, do‘sti Boyqarodan bu haqda farmon chiqartirib oldi.

N.ning “S.S.” dostonida maxsus Xorazm b-n bog‘liq bob bor. Asarning 33-bobida xorazmlik musofir hikoyati berilgan.

Shuningdek, N. “M.N.”, “N.M.”, “T.A.H.” asarlarida Xorazm adabiy muhiti, ijodkorlari xususida to‘xtalgan.

“N.M.” tazkirasida hayoti va faoliyati yoritilgan shayxlardan 20 nafardan ziyodi asli xorazmlik yoxud bilvosita Xorazmga aloqadordir. Bu shayxlarni ma‘lumotlar xarakteriga ko‘ra ikki guruhga ajratish mumkin:

1. N. boshqa asarlarida qisman ma‘lumotlar bergan, lekin bu asarida kengroq to‘xtalgan shayxlar. (Xoja Abulvafo Xorazmiy, Abdulloh Muborak, shayx Najmiddin Kubro, Xubbi Xoja, Sayyid ota va boshqalar).

2. Ilk bor tilga olinib, hayoti va ijodiga doir muhim jihatlari yoritilgan shayxlar (Pahlavon Mahmud, shayx Alovuddin Xorazmiy, Abulhasan Ishqiy, Muhriy Mahmud, Imra‘tun Xorazmiya va boshqalar).

N. “N.M.” asarida quyidagicha ma‘lumot keltiradi: “Kuniyatlari Abuljanob va otlari Ahmad ibni Umar Xevaqqiy va laqablari Kubro va deb-turlariki, alarg‘a Kubro andin laqab bo‘ldiki yigitlik ovonidaki, zohir ulumi tahsilig‘a mashg‘ul ermishlar, har kim bilakim, munozara va mubohasa qilsalar ermish – ul kishiga g‘olib bo‘lurlar ermish... Va alarni Shayx Valitarosh deb-turlar”. N. Najmiddin Kubroning sifatleri haqida ma‘lumot berar ekan, Shayxning nazari kimga tushsa, valiylik martabasiga erishishi xususida to‘xtalgan. Bir kuni Najmiddin Kubroning muborak nazarlari bir itga tushgani haqida rivoyat keltirgan: “Alarning muborak nazarlari ul it sori tushti. Filhol baxshish topib, mutahayyir va bexud bo‘lib,

shahrdin yuz evurdi va go‘ristong‘a mutavvajeh bo‘ldi va boshin yerga surtar edi. Debturlarki, har yon borsa, kelsa erdi, ellik oltmishqa yaqin it ani irishib, andin ayrilmaslar erdi va qayda sokin bo‘lsa, tegrasida halqa urib, iliklarin ilk ustiga qo‘yub, un chiqarmaslar erdi va nima emaslar erdi va hurmat bila turarlar erdi. Oqibat ul yaqinda o‘ldi. Ul hazrat buyurdilarki, ani dafn qildilar va qabri boshida imorat yasadilar”. Shuningdek, “N.M.”da Shayx Najmiddin Kubroning shogirdlari haqida ham ma‘lumotlar berilgan.

N. yuqoridagi tazkirasida xorazmlik shoir Hakim ota Sulaymon Boqirg‘oniy haqida to‘xtalar ekan, uning Ahmad Yassaviy shogirdlaridan biri ekanligini, unga “Hikmat tili go‘yo bo‘lganligini” yozadi. Darhaqiqat, Sulaymon Boqirg‘oniy hikmat bobida Yassaviyga munosib izdosh bo‘la oldi. Asarda Hakim ota haqidagi ma‘lumotlar quyidagicha yakunlanadi:

“Andoqqi aning favoyidi atrok arosida mashhurdur. Ul jumladin biri budurkim:

*Tiki turg‘on tubaydur,
Borg‘onlarni yutadur,
Borg‘onlar kelmas bo‘ldi,
Magar manzil andadir.*

N.ning ta‘kidlashicha, xorazmlik shayxlarning anchasi murshidlik irshodiga erishgan. Xudo yo‘liga o‘zini bag‘ishlab, riyozat-u mashaqqatlarini yenga olgan sabotli ulamolalar bo‘lib, ilohiy karomat va islomiy e‘tiqodga cheksiz sadoqat ko‘rsatganlar. Shulardan biri “o‘n ikki kun bir vuz‘ (yuz, qo‘l yuvish) b-n namoz qilgan va o‘n besh yil yonin yerga qo‘ymagan” shayx Alouddin Xorazmiy edi. Asarda bu shayx fazilatlarini Imom Yofi‘iy bergan ma‘lumotlar asosida hikoya qilindi. Shuningdek, bu ma‘lumotlarning bir qismi ilk ayol avliyo – Imra‘atun Xorazmiya haqida bo‘lib, “Xorazm navohiysida bir xotun ko‘rdimki, yigirma yildan ortuqroq yegulik va ichgulikni ishtig‘ol ko‘rguzmaydur edi”, – deya ta‘riflanadi.

N.ning “N.M.” asarida Pahlavon Mahmud ruboiylari va hayotiga oid ba‘zi rivoyatlar mazmunini keltirilgan. N. Pahlavon Mahmudning shoirlik

iqtidoriga, xususan, ruboiylariga yuksak baho bergan. Shoirning uchta ruboiysini sharhlash orqali donishmand shoirga xos vatanparvarlik, el-parvarlik, jismoniy va ma‘naviy barkamollik fazilatlarini ulug‘lanadi. N. keltirgan rivoyatlarning birinchisi Pahlavon Mahmudning hind Pahlavoni b-n kurash tushishi, ikkinchisi esa hind shohining o‘limdan qutqarishi xususidadir.

N. asarlarida Xorazm shevasiga, o‘g‘uz lahjasiga oid ko‘plab so‘zlar uchraydiki, ularning boshqa lahjada so‘zlovchilar tushunishlari qiyin.

*Solur andog‘ jahona g‘avg‘oe,
Koinot ichra bir **aloloe**.*

“**Muft**” (**mut**) – so‘zi Xorazm vohasidagi tekin yoki arzon degan ma‘nolarni anglatadi. Misol:

Dedi: bu yerda oltin ancha muft. Men qilurman shah oltunini nufut.

“**Al**” – qo‘l ma‘nosini beruvchi so‘z bo‘lib, azaldan to bugungacha qo‘llanilib kelinyapti. N. hazratlari yozadi:

*Oni ham chekdi mezboni saxiy,
Mehmon alinda saxo ko‘r, ahij.*

“**Ibriq**” – ko‘za:

*Zaytga robitai bo‘ldi daqiqi,
Non ikki kurs edi, su bir ibriq.*

Yurmoq – ta‘bir qilmoq:

*Men tushingni yo‘ray, vale sen ham.
Shart qilqim, ne aytsam men ham*

Xullas, birgina “S.S.” asarining o‘zida “dadak” – churi yoki omi, “qovmoq” – haydamoq, “izo” – iztirob, “injitmoq” – xafa qilmoq singari yuzlab xorazmliklarning o‘g‘uz lahjasida ishlatgan, Hozirda ham iste‘molda bo‘lgan so‘zlarni uchratishimiz mumkin.

Bundan tashqari, N.ning boshqa asarlarida “isvand – isriq”, “yavg‘an – yog‘siz”, “iri – yirik”, “is – hid”, “yaban – yavan – cho‘l”, “yal-

paq – yoyiq”, “yumruq – musht”, “yumurtqa – tuxum”, “yo‘rinchqa – beda”, “kadi – qovoq”, “katxudo – oqsoqol”, “kat–uxlaydigan oromgoh”, “lachak – ro‘mol” (faqat Sharqda Xorazmdagina ayollar lachak nomli ro‘mol o‘rashgan), “mayruq–majruh–cho‘loq”, “manglay – peshona”, “muft – mut – tekin”, “mug‘anniy – musiqa-chi”, “oyilmak – ayilmak – xastalikdan o‘z holiga kelish” singari ko‘plab Xorazm shevasiga oid so‘zlar uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдуллаев Ҳ. Сўз сеҳри. – Т., 2005.

D.G‘.

XOQONIY SHIRVONIY (taxallusi; to‘liq ismi: Afzaliddin Ibrohim Xoqoniy Shirvoniy, 1120–1199, Shirvon) – forsig‘oy ozarbayjon shoiri. Otasi Ali ibn Usmon duradgor bo‘lgan. Undan yosh ajralgan Ibrohim o‘z davrining donishmandlaridan bo‘lgan amakisi Umar ibn Kofiddin qo‘lida tarbiyalanib, sarf-u nahv, falsafa, riyoziyot, nujum ilmlarini o‘rganadi. Amakisidan keyin Abul‘alo Ganjaviydan she‘r-u shoirlik bo‘yicha ta‘lim oladi. Abul‘alo Shirvonshohlar saroyi shoirlarining peshvosi edi. U X.Sh. va uning do‘sti Falakiyni saroyga jalb etadi. Voqean, bo‘lajak shoirga Xoqoniy taxallusini ham u beradi, o‘ziga kuyov ham qiladi. Bu davrda Sanoiyning “Haqiqat ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar bog‘i”) dostoni nihoyatda mashhur bo‘lib, uning ta‘sirida Ibrohim bungacha Haqoyiqiy taxallusi b-n she‘rlar yozgan.

X.Sh.ning adabiy merosi qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy, tarkibband, tarje‘band janrlaridagi namunalarni o‘z ichiga olgan devoni va “Tuhfat ul-Iroqayn” (“Iroq tuhfalari”) nomli masnaviydan iborat. 1157-y.da Jamoliddin Abuja‘far Muhammad ibn Ali Isfahoniya bag‘ishlab yozilgan ushbu

qasida shoirning Makka, Madina, Iroq, Mosul, Bag‘dodga qilgan safarlari taassurotlarining nazmiy talqini bo‘lib, 3000 bayt hajmida. Olti maqola (har maqola yana fasllarga bo‘linadi) va xotimadan tashkil topgan.

Ma‘lumki, XII asr she‘riyatida Xuroson va Iroq uslubi yetakchilik qilgan. To‘g‘rirog‘i, Xuroson uslubidan Iroq uslubiga o‘tish boshlangan edi. Iroq uslubi ifoda tarzining murakkabligi va timsollar tizimining serqirraligi b-n ajralib turardi. Ilmiy-falsafiy istiloh-tushunchalarning keng qo‘llanishi o‘quvchi u-n bu uslubdagi she‘rlarni tushunishni yanada qiyinlashtirardi. X.Sh. ham Iroq uslubiga mansubligiga qaramay, tabiatan Xuroson uslubiga yaqin edi. Shuning u-n ham atoqli sharqshunos Y.E.Bertels shoir ijodining Xuroson uslubi b-n genetik jihatdan aloqadorligini qayd etgan edi. N.ning Nizomiy va X.Sh. ijodiga muhabbati va ularga izdoshlik qilishining sabablaridan biri ham shunda.

Devoni 17 ming baytdan iborat bo‘lib, 220 qasida, 330 g‘azal, 300 ruboiy, 230 forsiy qit‘a va 450 ta arabcha she‘rni o‘z ichiga oladi. Sh.Shomuhamedov X.Sh.ning g‘azal va ruboiylaridan namunalar, “Madoyin saroyi” qasidasi va “Tuhfat ul-Iroqayn” masnaviysidan parcha tarjima qilgan. E.Ochilov 200 ga yaqin ruboiylarini o‘zbekchallashtirgan.

N. ijodi Sharq mumtoz so‘z san‘atining ko‘plab adabiy chashmalaridan suv ichgani ma‘lum. Shunday ilhombaxsh chashmalardan biri – so‘z mulkida mo‘jiza ko‘rsatgan, badiiyat kashshofi bo‘lmish mashhur ozarbayjon shoiri va mutafakkiri X.Sh.ning durdona asarlari hisoblanadi.

“M.Q.” asarida majoziy muhabbat tarannumi ustuvor shoirlar guruhiga kiritgani, “X.”ning nihoyasida Sharqning zabardast so‘z san‘atkorlari davrasida tasvirlagani N. X.Sh. asarlari b-n yaxshi tanish bo‘lganligini ko‘rsatadi. “M.L.”da uni qasida ustodlaridan biri sifatida zikr etadi, “xal-loqi maoniy” – “ma‘nolar ijodkori” deb ulug‘laydi. “N.M.” tazkirasida esa oriflar qatorida zikr etadi. Unda “anga she‘r tavidin boshqa tavre bor emishki, she‘r aning janbida gum ermish” deydi

va uning soʻfiyona bir sheʻridan ikki bayt keltirib, uning bunday soʻzlari koʻpdir deb yozadi.

N.ning 6 forsiy qasidasini oʻz ichiga olgan “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”) turkumining oxirgi 2 tasi X.Sh.ga tatabbuʻ qasidalar hisoblanadi. “Minhoj un-najot” (“Najot yoʻli”) Avhadiddin Anvari (1095–1172) b-n birga X.Sh.ga tatabbuʻ boʻlsa, “Nasim ul-xuld” (“Jannat nasimi”) qasidasida X.Sh.ning mashhur “Piri taʻlim” (“Qasidai shiniya”) qasidasiga tatabbuʻdir. Turkumdagi barcha qasidalar kabi bu 2 qasida ham mantiqan bir-biriga bogʻliq boʻlib, “5-qasidada jannatdan badargʻa boʻlgan Odam Ato farzandlari bani basharning chin insoniylik – Komil insonga xos boʻlmagan noxush va nomunosib axloqiy belgilari, nafs yoʻlida qilgan nojoiz ishlari tanqid qilinadi va 6-qasidada ana shu nuqsonlardan qutulishning yoʻli tariqat ekani, tasavvuf va tariqat – Komillikning bosh yoʻli ekani batafsil tushuntiriladi” (N.Komilov). Mutafakkir shoirning oʻzi ham buni “M.L.” asarida qayd etadi: “Bu olti qasida hamdu naʼt va sano-yu maʼvizatdur (nasihatdir) va ahli tasavvuf va tariqat tili bila maʼrifat” bayon etilibdir.

X.Sh.ning, xususan, “Qasidayi shiniya”si “iymon nuri sarchashmasi” sifatida nihoyatda shuhrat tutib, unga Amir Xusrav Dehlaviy, Sayfi Isfarangiy, Xoji Kirmoniy, Abdurahmon Jomiy, N., Urfiy Sheroziy, Fuzuliy kabi 50 dan ziyod buyuk soʻz sanʼatkorlari tatabbuʻ qilganlar. N. oʻz qasidasida ularni birma-bir eslab oʻtadi. X.Sh. qasidasida hazaji musammani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun – V – – – / V – – – / V – – – / V – – –) vaznida yozilgan. N. uning vazni va qofiya tartibini saqlasa-da, mazmunan oʻziga xos ohorli qasida yaratadi.

Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, uning “Nasim ul-xuld” qasidasida bir paytning oʻzida X.Sh.ning “Qasidayi shiniya” (“Piri taʻlim”), Amir Xusrav Dehlaviyning “Mirʼot us-safo” (“Poklik koʻzgu-si”), Abdurahmon Jomiyning “Jilo ur-ruh” (“Ruh jilosi”) qasidalariga tatabbuʻ sifatida yozilgan va Husayn Boyqaroga bagʻishlangan. Tariqat yoʻlining oʻziga xos badiiy talqini boʻlgan ushbu qasida muallif mansub boʻlgan naqshbandiya talablari asosida yozilganligidan kelib chiqib, uni ayni silsilaning oʻziga xos dasturi deyish mum-

kin. “M.L.” asarida shoirning oʻzi “Bu qasidagʻa dogʻi koʻp maoniy gavhari darj va umr naqdi xarj boʻlubdur”, – deb yozadi.

“Sharq qasidachiligi aro aloqalar tarixida muhim ahamiyat kasb etgan” “Minhoj un-najot” qasidasida hazaji musammani maqsur vaznida yozilgan boʻlib, u Anvari va X.Sh. qasidalariga tatabbuʻdir. Unda shoir har biri hikmat darajasidagi pand-u nasihatlarini qizgʻin ehtiros, hassos tuygʻular va ohorli timsol-u tashbehlar b-n omixta qilib, goʻzal va taʼsirchan tarzda ifodalaydi. “M.L.” asarida muallifning oʻzi uning mavzusi bobida shunday deydi: “Yana “Minhoj un-najot” qasidasida hidoyat tariqin tuzupmen va zalolat ahliga najot shahrohin koʻrguzupmen va matlaʼsi budurkim:

Zihi az shamʼi roʻyat chashmi mardum

gashta nuroni,

Jahonro mardumi chashm omadi az ayni insoni.

Tarj.: Yuzing shamidan kishilarning koʻzi ravshan tortgani na ajoyib! Insoniylik koʻzi – haqiqati boʻlganing uchun ham sen jahonning koʻziga aylanding.

N. X.Sh.ning 2 qasidasiga tatabbuʻ qilgan boʻlsa-da, negadir, “D.F.”da gʻazallariga tatabbuʻlar uchramaydi. Lekin bu hol uning buyuk salafi sheʻriyatidan bexabarligini koʻrsatmaydi. Zero, izdosh shoir gʻazallarida ustoz soʻz sanʼatkorining baʼzi gʻazal va baytlari taʼsirida yozilgan mushtarak misralarga duch kelamiz. Aytaylik, X.Sh.ning oʻz davridan shikoyat qilib: “Bu zamonda vafoning hatto boʻyi, inson xilqatida esa doʻstlikning rangi qolmadi”, – mazmunidagi:

Dar in ahd az vafu boʻe namondast,

Ba odam oshnoroʻe namondast, –

singari baytlari N. ijodida mana bunday jaranglaydi:

Dahr bogʻi ichra chun bir gulga yoʻq boʻyi vafu,
Qilmagʻay erdi havu koʻnglum

qushi ul gulga kosh.

Maz.: Bu dunyo bog'ida biror-bir gulda vafodini topilmaydi – qani edi ko'nglum qushi bunday gulga mayl etmasa!

X.Sh.ning N. ijodiga ta'siri katta va serqirra bo'lib, bu mavzuni har tomonlama keng va chuqur o'rganish buyuk mutafakkir va san'atkor shoir oziqlangan chashmalarni bilish u-n ham muhimdir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қудуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Девони Хоқони Ширвони. Дар 2 жилд. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Инжулар уммони. – Т., 1988; Хоқоний Шарвоний. Қасоид. Ғазалиёт. Ашъори мутафариқа // Хони маъни. – Душанбе, 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Т., 1997; Гулшани адаб. Жилд 1. – Душанбе, 1975; Арасли Х. Хакани ве ярадычылыгы // Хагани Ширвани. Сечилмиш эсерлери. – Баку, 1956; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузуди. – М., 1962; Рубоий ва рубоийсароён. – Техрон, 1372 (х.-ш.); Комилов Н. Хизр чаишмаси. – Т., 2005; Абдуллаев А. “Насим ул-хулд” қасидасида ирфоний гоълар // ЎТА, 2007, №1; Эркинов С. Алишер Навоийнинг форс тилидаги қасидалари поэтикаси // Адабиёт кўзгуси, № 7. – Т., 2002; Эркинов С. Навоий ва Хоқоний // ЎТА, 2008, №1; Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Очилов Э. Алишер Навоий ва Хоқоний Ширвоний // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзудаги 8-улуслараро конференцияси материаллари. – Т., 2023.

Е.О.

XRISTOFOR Armeno (Arminiy) (XVI asr) – tarjimon va adib, Yevropa Uyg'onish davrining vakillaridan biri. Asli Tabriz shahridan bo'lgan. Italiyaning Venetsiya shahrida yashagan va ijod qilgan.

X.A. N.ning “S.S.” dostonini italyan tiliga o'g'irgan va u 1557-y.da Venetsiyada nashr qi-

lingan. Kitob “Sarandib shohining uch navqiron o'g'lining X.A. tomonidan italyan tiliga o'g'irilgan ziyorati bayoni” degan nom ostida chop etilgan bo'lib, ikki qismdan iborat. Birinchi qismida Xusrav Dehlaviyning “Hasht behisht” asari tarkibidagi bir hikoya tarjimasini berilgan. N. dostoni kitobning ikkinchi qismidan o'rin olgan. X.A. aslyat muallifining (ya'ni N.ning) otini ko'rsatmagan. Tadqiqotchilar asar mazmunidan kelib chiqib, uning N. “S.S.”ining italyanacha tarjimasini ekanligini aniqlagan.

X.A. tarjimasida N. asari Italiyada ko'p marta qayta nashr qilingan. Shuningdek, mazkur tarjima asosida doston Yevropaning boshqa tillariga ham o'g'irilgan va chop etilgan. Y.E.Bertelsning qayd etishicha, ushbu kitob Italiyaning o'zida 1584, 1611, 1622, 1628-yy.da, Bazel va Leypsigda nemis tilida 1888, 1690, 1723-yy.da, 1719-y.da fransuz, 1766-y.da golland tillarida nashr qilinganki, bu hol uning o'sha davrda katta shuhrat qozongan va keng tarqalganidan dalolat beradi.

X.A. o'zining yuqoridagi ishi b-n N. ijodini birinchi marta Yevropa ahliga yetkazdi va n.shunoslik tarixida o'ziga xos iz qoldirdi.

Ad.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. – М., 1965; Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М.-Л., 1948.

Q.E.

XUDNAMO (XUDNAMOLIK) – Insonga xos salbiy xislatni anglatuvchi jumla. Arabcha so'z bo'lib, shuhratparast, maqtanchoq kabi manolarni bildiradi.

N. X. insonlarni “M.Q.”ning bir nechta faslida tanqid qilganini ko'ramiz. U “Saxovat va himmat” faslida “Mubohot uchun bermak xudnamoliq va aning bila o'zin saxiy demak behayoliq”, degan nasihatni yozgan. Yoki asarning “Nomunosib noiblar zikrida” noiblarning bu kabi salbiy xislatini jiddiy tanqid ostiga olgan va ularni shoh eshigiga nomunosib deb topgan: “Yolg'onchi xudnamo noib nisbati musallamay kazzob millati, nubuvvat tuhmatini o'ziga solg'on va Jabroil vahiydin dego-

ni bori yolg'on". Munga ham shox xususiyati izhori g'ayri voqe' yolg'on bori... Mundoq noibki, bir bo'lmag'an fe'li-yu qavli, shoh eshigidin gum bo'lg'oni avli". Kitobning "Fosiq va badmaosh, bahodirliq lofin urg'onlar zikrida" N. yana bir "tariqlari-xudnamoliq"qa berilgan tabaqa vakillarini nafrat bilan tasvirlaydi: "Shoh eshigida yormoqni zoye' qilg'uvchi jamoatkim, alardin ne Tengrig'a toatdur va ne shahg'a itoat. Tariqlari-xudnamoliq va rasmlari-xudoroliq. Ishlari-mastlig', varzishlari-xudparastlig'".

N. X. insonlar tasviri b-n bog'liq jihatlarni o'zining lirik she'rlarida ham mahorat b-n yoritgan. Uning "N.Sh."dan joy olgan "Xalos" radifli g'azal matla'siga murojaat qilsak, N. X.ni *xudnamolik* shaklida qo'llaydi. Shoir g'azalda soqiyga, jafogarga, o'ziga murojaatlar qilar ekan, may vositasida nafaqat o'zini yomonliklardan saqlangan qilib ko'rsatuvchi, ikkiyuzlamachi, riyokor porsolardan, balki X.likdan ham xalos bo'lgani xususida mamnuniyat b-n yozgan:

*May meni qildi riyoyi porsolig'din xalos,
Porsoliq yo'qki, ijbu xudnamoliqdin xalos.*

"B.B." devonida berilgan "Emishtuksen" radifli g'azal maqta'si oshiq va ma'shuqa o'rtasida bo'lib o'tgan hazilga yo'g'rilgan aytishuvga qurilgan bo'lib, unda o'qiymiz:

*Dedim: "Kamina itingmen", kulub manga aytur:
"Navoyiyo, ne balo xudnamo emishtuksen?!"*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011.

B.R.

XUDOYOROVA Munira Baxronovna – 1977-y.da Navoiy viloyati Qiziltepa tumanida tug'ilgan. 1994–1999-yy.da Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek filologiyasi fakultetida tahsil olgan. Filologiya fanlari bo'yicha (PhD,

2022). Ayni paytda Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti lavozimida faoliyat yuritadi.

2022 yilda "Alisher Navoiy she'riyatida qit'a janri" mavzusida doktorlik (PhD) dissertatsiyasini himoya qilgan. Dissertatsiyada N. she'riyatida qit'a janrining poetikasi, qit'aning turkiy yozma adabiyotning ilk davrlaridan boshlab XV asrning I yarmigacha bo'lgan taraqqiyot bosqichlari, zo'hid, orif, olim, murshid, oshiq, faqir, falon kabi bir qator obrazlar tizimiga va ijtimoiy, axloqiy, irfoniy g'oyalar, shuningdek, vazn, qofiya, kompozitsiya, tasvir vositalari kabi badiiy xususiyatlarga egaligi asoslab berilgan.

N. qit'alarining XVI–XIX asrlar o'zbek mumtoz adabiyotida qit'a janri rivoji, qit'alarining ma'rifiy mazmun kasb etishi, timsollar olamining bo'yishiga ko'rsatgan beqiyos ta'siri ochib berilgan.

Matbuotda N. hayoti va ijodi, n.shunoslik masalalariga oid 40 ga yaqin maqolalari e'lon qilingan.

Ad.: Худоёрова М. Алишер Навоий шеъриятида қитъа жанри. Фил.фан.док. (PhD) дисс. – Т., 2022.

H.A.

"XULOSAYI ABBOSIY" – N. asarlarini o'qib tushunish u-n XIX asrda Eron Ozarbayjonining hokimi shoh Abbos Mirzo Qojariy farmoni b-n tuzilgan lug'at. Muallifi – Muhammad Huvayi. Lug'at 26 bobdan iborat bo'lib, unda 6000 dan ortiq turkiy so'z forscha izohlangan.

Muhammad Huvayi bu lug'atni yaratishda ko'pgina manbalardan, m-n, Mirzo Muhammad Mahdixonning mashhur "Sangloh"i va XVII asrning eng yaxshi izohli lug'atlaridan biri – Muhammad ibn Xalaf Tabriziyning "Buxxonqote" hamda N.ning nazmiy va nasriy asarlaridan unumli foydalangan. Shuni aytish lozimki, Muhammad Huvayi lug'at yaratishda arab, fors va hind lug'atchilik maktablariga tayangan.

Lug'at arab alifbosida tuzilgan bo'lib, 24 bobdan iborat. Boblardagi har bir so'z arab alif-

bosi tartibiga qattiq rioya qilgan holda joylashtirilgan. “X.A.” fors tilida yozilgan bo‘lib, to‘rt qismdan iborat:

1. Muqaddima (1b-17b-betlar); 2. Chig‘atoycha-forscha lug‘at (17b-189 betlar); 3. Arab, fors va kinoyali so‘zlarning N. asarlarida qo‘llanilgan ba‘zi bir jihatlari haqida (189b-203a betlar); 4. N.ning tushunilishi qiyin bo‘lgan ba‘zi she‘rlariga izohlar (204a-205a betlar).

Lug‘atning asosiy qismini eski o‘zbek tiliga mansub bo‘lgan so‘z va iboralar tashkil etadi.

“X.A.” lug‘atida so‘zlarga izoh 4 usulda berilgan: 1) ekvivalent uslubi; 2) qisqa izohlash; 3) mufassal izohlash; 4) ensiklopedik izohlash.

Lug‘at maqolasi esa quyidagicha berilgan. 1) so‘z; 2) so‘zning fonetik tuzilishi; 3) so‘zning fors tilidagi ma‘nosi. Lug‘atda jami 6000 mingdan ziyod so‘z va iboralar keltirilgan.

Mazkur lug‘atning qimmatli tomonlaridan biri, muallif har bir o‘zbekcha so‘zning ma‘nosini fors tilida bayon etgan. So‘zning orfografiyasi haqida mukammal ma‘lumotlar bergan. So‘ngra turkiy tillardan undosh va, ayniqsa, unli tovushlarning talaffuzini aniq aks ettirishda, ya‘ni uning orfoepiyasida, arab harflarining naqadar oqiz ekanligini inobatga olib, barcha chig‘atoy tilidagi unlilar o‘tmishda qanday talaffuz qilingan bo‘lsa, o‘sha holda berishga harakat qilgan. Bunda lug‘at muallifi arab, fors, hind lug‘atshunoslik ilmida keng qo‘llanilgan lug‘aviy terminlar bo‘lmish “ishba”, “imala”, “sukun”, “muhmala”, “mu’djama”, “mushaddad”, “muxaffaf”, “mu’arrab”, “muharraf”, “tashdid”, “taxfif” kabilardan mahorat b-n foydalangan.

Bu lug‘at o‘tmishdagi ko‘pgina lug‘atnavislarning asarlari u-n manba bo‘lib xizmat qilgan: Pave de Kurteylning “Chig‘atoycha-fransuzcha lug‘at”, Fath Ali Qojariyning 1862-y.da tuzgan “Lug‘at ul-ashroriyya” yoki “Bahjat ul-lug‘at”, Shayx Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” hamda Joliz Teodor Zenkerning “Turk-arab-forscha lug‘at”i.

“X.A.” lug‘atining qimmatli omillaridan eng asosiysi shuki, so‘zlar va iboralar, ayniqsa, fe‘l-

lar, ulardan foydalanuvchilarga juda qulay va tushunarli qilib berilgan, zeroki, har bir kitobxon o‘ziga lozim bo‘lgan so‘zni darhol topa oladi.

Pave de-Kurteyl, Fath Alixon, Teodor Zenker va b.lar lug‘at tuzishda “X.A.”dan foydalanganlar. Lug‘atning qo‘lyozma nusxalari Sankt-Peterburg, Parij, Eron kutubxonalarida saqlanadi.

Ad.: Қодиров Т. Алишер Навоий асарлари учун қимматли манба. Ўзбек тили ва адабиёти, № 5, 1985.

E.U., S.O‘.

“XULOSAT UL-AXBOR FI BAYON AL-AHVOL AL-AXYOR” (“Yaxshi kishilar hayoti bilan bog‘liq ma‘lumotlarning xulosasi”) – Xondamirning 1499-y.da yozilgan va N.ga bag‘ishlangan umumiy tarix haqidagi kitobi. U muqaddima va payg‘ambarlar, podshohlar, davlat arboblari, ilm-fan va adabiyot namoyandalari hayoti va faoliyati to‘g‘risida hikoya qiluvchi 10 maqoladan iborat. Unda Husayn Boyqaro va N. davrida Hirot va uning atrofida olib borilgan ulkan bunyodkorlik ishlari va ilm-fan, adabiyot va san‘at rivoji bo‘yicha amalga oshirilgan tadbirlar xususida ham muhim ma‘lumotlar mavjud. Muqaddimada e’tirof etishicha, N. unga o‘z kutubxonasining ixtiyorini topshirgach, 6 oy o‘qib-o‘rganish va izlanishdan so‘ng uni yozib tugallagan. Asar qo‘lyozmalari Kalkutta, Kobul, Toshkent va Istanbulda saqlanadi. U ingliz va fransuz tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan. N. hayoti va faoliyati b-n bog‘liq qismlaridan parchalar B.Ahmedov tomonidan o‘zbek tiliga ham tarjima qilinib, “Navoiy zamondoshlari xotirasida” to‘plamida e‘lon qilingan.

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

E.O.

XURDADON (f.) – eng mayda narsalarga cha biluvchi, nozikfahm, zehni o‘tkir, zakovatli.

Ishlarning nozik va mayda jihatlarini biluvchi, nuktadon, dono. Hamma narsaning mohiyati va haqiqatini biluvchi; nozikta' b, o'tkir ko'z. Teran tafakkur va nozik taxayyul sohibi. N. ijodida ham yuqoridagi ma'nolarda qo'llangan. M-n:

*Tab' ganjiddin maoni xurdasin, yuz qatla hayf
Kim, nisor etmakka shohi xurdadone topmadim.*

N. bu sifatni ko'proq Husayn Boyqaroga loyiq ko'radi:

*Ey Navoiy, xurdayi nazmingg'a isloh istasang,
Shohi G'oziydin jahonda xurdadonroq yo'q kishi.*

Ba'zida hammadan ayb topadigan kishini ham aytishadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷик. Жилд 2. – М., 1969; Бурҳони қотей. Жилд 1. – Душанбе, 1993; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

E.O.

XUROSON (f.) – tarixiy-geografik hudud. Hozirgi Eronning shimoli-sharqiy, Turkmanistonning janubiy va Afg'onistonning shimoli-g'arbiy qismlarini o'z ichiga olgan. X. so'zi serquyosh o'lka ma'nosida ham tushuniladi. XIV–XV asrlarda X. Amudaryoning chap tomonidagi hududlarni anglatgan. Mazkur mintaqa qadimgi davrdan boshlab boy, obod, rivojlangan madaniyatga ega hudud hisoblangan. XIV asrning oxirgi choragidan boshlab X. Amir Temur saltanati tarkibiga kirgan. Husayn Boyqaro davlatining asosiy qismini X. tashkil etgan. N.ning hayoti va faoliyati ham X. b-n bog'liq. Ulug' shoir o'sha davrda X.ning markazi bo'lgan Hirotida tug'ilgan va ayrim yillarni hisobga olmaganda uning butun hayoti shu yerda o'tgan. N. X.ning mazkur davrdagi siyosiy-ijtimoiy, madaniy-adabiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan. XIV

asrning ikkinchi yarmida X.da yuz bergan yuk-salish, madaniyat va adabiyotning gullab-yashnashi N. nomi b-n bog'liq. Uning adiblarga, ilm ahliga, san'atkorlarga ko'rsatgan homiyligi, N. yordami va qo'llab-quvvatlashi tufayli yetishib chiqqan rassomlar, shoirlar, olimlar, ularning dunyo fani va madaniyatiga qo'shgan hissalar haqida yozilgan va bu barchaga ma'lum. N. X.ning turli yerlarini obod qilishga ulkan hissa qo'shgan, jumladan, Hirot, Mashhad, Nishopur, Marv, shaharlarida bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan.

X. N. ijodida ham o'ziga xos o'rin tutadi. Bu-yuk shoir X.ga juda katta mehr b-n qaragan va uni asarlarida madh etgan. "H.A." dostonining 19-maqolati X. va Hirot ta'rifiga bag'ishlangan. Bobning nasriy sarlavhasi quyidagi so'zlar b-n boshlanadi: "Xurosonning adimul misl kishvari bayonidakim, "Irama zot zotil-imodil-lati lam yuhlaq misluho fil-bilod" karimasi oyatedur aning sha'nida... "Mazkur bobda N. X.ning geografik joylashuvi, shaharlari, tog'lari, tabiati va boshqa xususiyatlarini chuqur badiiyat b-n yo'g'rilgan misralarda ta'riflaydi. O'rta asrlarda Sharqdagi geografik tasavvurlardan kelib chiqqan holda shoir X.ni to'rtinchi iqlimda joylashgan, deydi va bu iqlim haqida shunday misralar bitadi:

*Yerda bu iqlim erur dilpazir,
Ko'kda quyosh toramidek benazir.
Bo'ldi chu mavzu' masohat fani,
Dedilar iqlimi chaxorum ani.*

N. tasvirida X. jannatga o'xshagan, obod bir yurt. Uning hududida shaharlarning son-sa-nog'i yo'q. X.ning tog'lari oldida osmon xuddi dashtdek. Bu tog'larning bag'rida konlar bo'lib, ular turli javohirlarga to'la. N. X.ning dashtlari, o'simliklarini ham tavsiflaydi va "yetti iqlim tana, Xuroson uning siynasidir" deya xulosa qiladi:

*Yeti falak naqdig'a ganjina ul,
Yeti aqolim tan-u siyna – ul.*

Shoir X.ning tabiati, go‘zal shahar va qishloqlari bilangina emas, iste‘dodli, qobiliyatli insonlari b-n ham faxrlangan. U “M.N.”da ularning ko‘plarini zikr etgan. “M.L.” asarida N. X.ni “Xuroson mulkikim, fazl-u kamol ahlig‘a olam mamolikining Misri muazzami va savodi a‘zamidur” deb ta‘riflagan va o‘ttiz yildan ortiq, qirq yilga yaqin davr mobaynida bu yerdan yetishib chiqqan ijodkorlarning katta qismi b-n hamkorligini, ularning asarlari yuzasidan fikrlar bildirib, maslahatlar bergan, adabiyotga, ijodga doir turli masalalar xususida bahslar, munozaralar bo‘lganda ko‘pchilik uning fikrini qabul qilganini mamnuniyat b-n qayd etgan.

Shoir ijodida X. mavzusi faqat yuqoridagilar b-n cheklanmaydi, “S.I.” dostonining 35-bobida ham N. Iskandarning jahonni egallashi u-n qilgan yurishlari munosabati b-n yana X. va Hirotda to‘xtaladi, bu o‘lkaning go‘zalligi va obodligini yana madh etadi.

N.ning yozishicha, X.ning ob-havosi Iskandarning mijoziga yoqqan va unga zavq bag‘ishlagan:

*Xuroson havosida topti nishot,
Mizojiga yuzlandi ko‘p inbisot.*

Bobda X.ning kengligi, uning hududida bu loq va daryolar tasvirlanadi, xususan, N. bu mintaqaning obodligini ta‘minlovchi to‘rt daryo – Hirmand, Darijaz, Murg‘ob va Chahcharonni bir-bir tilga oladi va ta‘riflaydi. X.ga maftun bo‘lgan Iskandar bu yerda shahar qurishga farmon beradi va unga Hirotda deb ot qo‘yadilar.

Bobning X.ga bag‘ishlangan qismini muallif ushbu o‘lkaning hech qachon zavol ko‘rmasligi haqidagi ezgu tilaklar ifodalangan misralar b-n nihoyalaydi:

*Alo, toki bo‘lg‘ay sipehr uzra mehr,
Yoruq mehr nuridin o‘lg‘ay sipehr.
Anga bo‘lmasun mehr yanglig‘ zavol,
Sipehr etmasun xalqin oshuftahol.*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 9-жилд. – Т., 1997.

Q.E.

XUROSONIY Ali Muhammad (taxallusi; ismi: Muhammadiyev Ali) (29.10.1950, Tojikiston Respublikasi Panjakent tumani) – tojik adabiyotshunosi, sharqshunosi. Dushanbe DUni tugatib (1972), Tojikiston FA Sharqshunoslik institutida ish boshlagan va hozirgacha shu yerda faoliyat ko‘rsatadi. 1999-y.dan Tojikiston adiblar ittifoqi a‘zosi.

X. Tojikistondagi ko‘zga ko‘ringan n.shunoslardan biri hisoblanadi. U, asosan, N. va fors-tojik adabiyoti mavzusida hamda “Devoni Foniyy” bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib boradi. “Mavlono Jomiyning Alisher Navoiy qasidalariga ta‘siri” (2004), “Alisher Navoiy-Foniyning Nizomiy Ganjaviy ijodi misolida fors-tojik adabiyotidan ta‘sirilanishi” (2010) maqolalari shular jumlasidandir. N. tavalludining 550 yilligi munosabati b-n u 1990-y.da “Do‘stona munosabatlar hamda Jomiy va Navoiyning adabiy aloqalari” nomli tadqiqot yaratgan. Unda ikki buyuk so‘z san‘atkori hayoti va ijodi, o‘zaro hamkorligining muhim qirralari o‘z aksini topgan. 1991–1992-yy. larda esa “Abadiy do‘stlik”, “Nuktadonlik muhiti g‘avvosi”, “Foniyy, senga agar Xusrav-u Hofiz rahnamo bo‘lsalar..”, “Forsiyda edi..”, “Tafakkur haykali”, “So‘z san‘ati ustalari sohibdillardir”, “Hofizga jo‘rovoqlik” kabi maqolalarini e‘lon qildi. “D.F.”dagi ruboiylar va “S.Z.”dan 2 qasidani chop ettirdi. 1993-y.da esa “D.F.”ni salmoqli muqaddima b-n 320 safiha hajmida fors alifbosida nashr qildi.

Ad.: Муносибати дӯстонаву равобиту эҷодии Ҷомий ва Навоий. – Душанбе, 1990; Меҳру Муштарий (мажм.мақолаҳо). – Душанбе, 2010; Ахтарони адаб. Жилд

1. – Душанбе, 2008–2018; Девони Фоний. – Душанбе, 2018; Гулиани адаб. 3-жилд. – Душанбе, 1976. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Энциклопедияи миллии тожик. – Душанбе, 2011; Ражабов Ҳ. Кўлвори пурбори муҳаққиқ // Адабиёт ва санъат, 20.10.2016.

E.O.

XURRAM – N. muammolarida yashiringan soʻz yoki ism. Biron nom yoki muayyan maʼnoga dalolat qiluvchi “kalomi mavzun”, yaʼni “vaznli soʻz” baytlar tarkibida berkitilishi sheʼrning qiziqarliligini oshirib, kitobxonni mushohadaga chorlaydi. Ijodkor misralar qatiga ustalik bilan yashirgan nomni topish, anglab yetish oʻquvchida zavq uygʻotadi. N.ning forsiydagi mazkur sheʼrlari rang-barang ismlarni qamrab olgani bilan xarakterli boʻlib, “D.F.”dagi bir muammo X. ismiga bagʻishlangan:

*Kosaho dorad chu soqiy, avvalash xoham zi xum,
V-ar diram boshad, tamaʼdoram zi sonivu seyum.*

Tarj.: Soqiyning kosasi boʻlsa, xumdan birinchisini istayman, Agar tangam boʻlsa, ikkinchi va uchinchisini tamaʼ qilaman.

M.E.: مخ – “xum”ning avvali خ harfi, مرد – “diram” – tanganing ikkinchi va uchinchi harflari, qoʻshsa, مرخ X. ismi hosil boʻldi. Muammo yechishning aʼmoli tashili intiqod uslubiga tayinlangan ushbu yechimda harflarni tartibi b-n saralashga amal qilinadi.

“R.M.”dagi 179-raqam ostida ham “X.” ismi berkitilgan. Mazkur muammoda mayxona piri muhtasibgʻa taʼzir berib, uning qoʻlidagi darrasini tortib olgani va uning dastasi va uchini kesib, xum ichiga tashlagani soʻz oʻyini orqali tasvirlangan:

*Piri dayri mo zi dasti muhtasib chun darra kand,
Dastavu noʻgash burid on gohash
andar xum fikand.*

Tarj.: Bizning mayxona pirimiz muhtasab qoʻlidan darrasini yulib oldi, Dastasi va uchini kesib, uni xum ichiga tashladi.

Muammo isqot qoidasiga koʻra yechiladi: “Darra” درر ning dastasi د harfi va ر uchi harflari kesib olinsa, ر harfi qoladi. Uni “xum” مخ – ichiga tashlansa, مرخ X. ismi hosil boʻladi.

Ayni nomdagi ikki muammoni mazmun va yechimiga koʻra turli usullarda bitgan N. oʻz devonini bir xillik va xilma-xillik mezonlariga koʻra ham betakror bezagani maʼlum boʻladi.

Ad.: *Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри / Масъул муҳаррир: Эркинов С. – Т., 1986; Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг “Рисолаи муфрадат” асари ва унинг муаммолари: Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т., 1970.*

S.R.

XUSRAV (f.) – N.ning “F.Sh.” dostoni qahramoni. Qadimgi Eronning Sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor Xusrav II Parvez (hukmronlik yillari – 590–628) bu qahramonning prototipi boʻlib xizmat qilgan. Xalq ogʻzaki ijodiga mansub asarlarda, yozma adabiyot namunalari, xususan, Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostonida u oʻtmish davri hukmdorlarining namoyandasi sifatida tasvirlangan. Qator ilm-u hunarlardan bahramandligi tufayli X. aql-u tadbir b-n hukm yuritib, saltanatini mustahkamlaydi, lekin keyinchalik aysh-u ishratga berilib, tubanlikka yuz tutadi. Ishq-u vafo yoʻlida ustuvor emas. Farhod goʻzal axloqi va ishq bobidagi sadoqati b-n uni mot qiladi. X. umrining oxirida Shirin taʼsirida yaxshi tomonga oʻzgarib, yana adl-u adolat yoʻlini tutadi, lekin oʻz farzandi Sheruya tomonidan oʻldiriladi.

X. N.ning “F.Sh.” dostoni voqealar rivojiga 36-bobdan kelib qoʻshiladi.

Sharq xalqlari ogʻzaki va yozma adabiyotida uning Shirin b-n muhabbat dostoni afsona va rivo-

yatlar, doston va qissalar tarzida keng tarqalgan. X. va Shirinning sevgi qissasi “Xamsa”larning asosiy dostoni qatoridan o‘rin olgan. Lekin N. mavjud an’anani yangilab, Farhodni asosiy qahramon qilib oladi.

N. dostonida X. Mag‘rib, ya’ni Eron hukmdori bo‘lib, Madoyin uning poytaxti. Bir qancha o‘g‘illari bo‘lishiga qaramay, birortasi taxtga loyiq emas edi. Shuning u-n umri o‘tib borayotgan shoh o‘rniga munosib valiahd qoldirish maqsadida o‘ziga mos malika axtaradi va Shirinning xabarini topib, unga sovchi jo‘natadi. Lekin Mehinbonu Shirinning er zotiga mayli yo‘q degan javob b-n X. sovchilarini ortiga qaytaradi. X. yana bir necha marta sovchi yuboradi, lekin sovchilar har gal quruq qo‘l b-n qaytadilar. Shundan so‘ng X. qahr-u g‘azabga minib, arman yurtiga qo‘shin tortib keladi. Buni bilgan Mehinbonu qal’ani yaxshilab mustahkamlagan, oziq-ovqatni ham zaxira qilgan edi. X. qal’aga kirolmay, uni qamal qilib yotadi. Farhod bir tosh uzra manzil tutib, Eron qo‘shiniga eng ko‘p xavf tug‘diradi. U uzoqni mo‘ljallab otgan ulkan toshlar tufayli dushmanlar qal’aga yaqinlasholmaydilar. U hatto tosh otib, X. tug‘ining mahchasi (bayroq uchiga o‘rnatilgan oltin yoki kumushdan yarim oy shakli)ni uchirib yuboradi. Farhodni yo‘qotmay, qal’a fathi muyassar bo‘lmasligiga ko‘zi yetgan X. vaziri Buzurg Ummid b-n maslahatga ko‘ra bir makkor hiylagarni yollaydi. U behushdori b-n Farhodni uxlatib qo‘yib, X.ga tutqun qilib beradi. Hushiga kelmay turib uning qo‘l-oyog‘iga kishan solib, o‘ziga keltiradilar. Farhodning shukuh va salovati X.ni xavotirga soladi.

X. va Farhod munozarasi – dostonning eng muhim o‘rinlaridan biri. Bu orqali shoir o‘zining ishq haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi – shoh va gadoning ishqdagi mavqeyini ko‘rsatib beradi.

Dedi: Nedur sanga olamda peshar?

Dedi: Ishq ichra majnunluq hamisha...

Dedi: Qay chog‘din o‘ldung ishq aro mast?

Dedi: Ruh ermas erdi tang‘a payvast...

Dedikim: Shahg‘a bo‘lma shirkatandesh!

Dedi: Ishq ichra tengdur shoh-u darvesh!

Farhodning X.ga o‘zini teng tutib dadil gapirishi, savollariga asosli javoblari b-n uni mot qilishi shohning qahr-u g‘azabini qo‘zg‘atib, hukmdorga bo‘ysunmaslikning oqibati nima b-n tugashini ko‘rsatib qo‘yish va bu ish barchaga ibrat bo‘lishi u-n uni avval dorga osib, keyin gulxanda yoqib, kulini ko‘kka sovurmoqchi bo‘ladi. Lekin “ruxsorida valoyat nuri zohir”ligi u-n Farhodni o‘ldirishga jur’ati yetmaydi va baland tog‘ ustidagi eng xavfli jinoyatchilar u-n barpo qilingan mustahkam Salosil qo‘rg‘oniga bandi qiladi.

Manbalarda aytilishicha, X. misli ko‘rilma- gan boyliklarga ega bo‘lgan va hech bir podshohga nasib bo‘lmagan hashamatda yashagan. Zamondoshlarida katta taasurol qoldirgan ushbu shaxsning nomi keyinchalik badiiy adabiyotga ham kirib kelgan, xususan, Nizomiy va Xusrav Dehlaviy dostonlarida bosh qahramon sifatida tasvirlangan. Sosoniylar sulolasi vakili sifatida X. N.ning “T.M.A.” asarida ham zikr etilgan. N. ning yozishicha, X. o‘z o‘g‘illarini tutqunlikda saqlagan, yigirma ming kishini zindonga solgan, ko‘p kishilarni qatl qilgan. Umuman, “F.Sh.”dagi X. obrazi b-n uning prototipi o‘rtasida bir qator umumiylik mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Эркинов С. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т., 1971; Зоҳидов В. Мир идея и образов Алишера Навои. – Т., 1961; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Жалолов Т. “Хамса” талқинлари. – Т., 1960; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

Q.E.

“XUSRAVE TARH ETTI...” – N.ning “L.T.” dostonidagi LIX bobda keltirilgan 15

baytli illyustrativ hikoyat. Undan oldingi qismda Shunqor b-n Hudhud o'rtasida shohlik masalasi-da bahs vujudga keladi va Shunqor o'zining podshohligini aytib, shohga ehtiyoji yo'qligini izhor etadi:

*Boshima oltun tumog'a toji zar,
Chun meni haq bo'yla qilmish tojvar.*

*Sen chun voqifsen bori holotima,
Xayl aro ham zotima ham otima.*

*Xo'b emas bir shah qo'yub boshig'a toj,
O'zga shahga zohir etmak ehtiyoj.*

Shundan so'ng Hudhud shunqorga javobida unga bir hikoyat aytib beradi. Hikoyatga ko'ra, bir podshoh o'z mamlakatida nimadir munosabat b-n bayram e'lon qiladi. Butun mamlakat quvonchga to'lib, shodiyona qiladi. Bundan foydalangan bir "qaltabon" (hamiyatsiz, razil, pastkash) qamishdan ust-bosh kiyib, qo'lida qamishdan qalqon, o'qdon va bayroq tutib, atrof-dagilar o'rtasida o'zini "podshohe bo'ryo" deb e'lon qiladi. U o'zini "shohi kishvar oyin" deb bilib, hamsuhbatlari b-n birga podshoh saroyida-gi rasm-odatlarini masxaralab, kulgi qiladi.

*Jam'aro bir qaltaboni behayo,
Otin aylab podshohi bo'ryo.*

*Bo'ryodan sar-basar kisvat anga,
Sodog'-u qalqon ila royat anga.*

*O'zidek yosab nechani yor sara,
Yo'q sara, necha laimi masxara.*

*Bazm maydoni alarg'a jilvagoh,
Zohir aylab bid'ati har dam taboh.*

Xursandchilik mavsumi tugagach, podshoh odamlaridan bir necha kishi kelib, uning "chat-ri"ni buzib, bo'yrasini yoqib, "toji" b-n boshiga tushiradilar. Shundan keyin uning qanday "pod-

shoh"ligi ayon bo'ladi. Muallif bu timsol b-n taxt va amalga ruju qo'ygan shaxslarni hamda ruhiyatdagi amalparastlik illatini qoralaydi. N.ning aqidasi ko'ra, podshohlik ishi dunyodagi eng ma'suliyatli vazifa. Shuning u-n u hikoyatda ba'zi kimsalarga xos o'rinsiz hazil, taqlidchilik, kal-tabinlikni fosh etib, har kim o'ziga munosib ish b-n shug'ullanishi, qo'lidan keladigan ishni qili-shi kerak, degan g'oyani yumor yo'li b-n, "soxta podshoh" timsolida ilgari surgan. Zero, mazkur obrazni ruhiyatdagi ayrim qusurlarga va ayni paytda jamiyatdagi muayyan illatlarga muqoyasa qilish mumkin. Bu ko'pma'nolilik xususiyati dostonning badiiy quvvatini oshirgan va N.ning tasavvufdagi maslagi – naqshbandiya g'oyalari-ning targ'ibi u-n muhim ahamiyat kasb etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг "Лисон-ут тайр" достонидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

S.O'.

XUSRAVIY (XV asr) – fors-tojik tilida ijod qilgan hirotlik shoir. N. "M.N."ning 2-majlisida bergan ma'lumotiga qaraganda, X. da'vosi baland, biroz kattazang, o'jar kishi bo'lgan. Bunga qaramasdan, u N.ning oldiga o'z she'rlarini olib kelib, munosabatini so'rar ekan. Ammo uning fikrini eshitishdan avval o'z she'rlari haqida balandparvoz so'zlar b-n gap boshlar va natijada N. e'tiroz bildirishiga o'rin qolmas ekan. Tazkirada X. devonidagi g'azaldan bir bayt keltirilgan:

*Zi la'li yor dandone giriftam,
Hayote yoftam, jone giriftam.*

Tarj.: Yorning la'li(labi)dan bo'sa oldim-u, tiriklik topdim, jonga ega bo'ldim.

N. fiqra so'nggida X.ning Hirotda vafot etgani va o'sha yerda dafn qilingani xabarini bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O‘

XUSRAVIYA – N. Marv shahrida qurdirgan madrasa. Xondamir Mirzo Kichik nomi b-n mashhur bo‘lgan Husayn Boyqaroning jiyani (egachisining o‘g‘li) Muhammad Sulton bino-ning birinchi g‘ishtini qo‘ygani u-n uning X. deb atalgani haqida yozadi. Ayni paytda, X. jumal hisobi b-n uning qurilish yili tarixini ham bildiradi.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

M.A.

“XUSRAVI SOHIBQIRON” (“JAMSHIDI SOHIBQIRON”) – unvon, e‘tirof. N. asarlarida bu ibora – unvonlar ko‘p o‘rinlarda Sulton Husayn Boyqaroni ta‘riflash maqsadida ishlatilgan. M-n:

*Qiron qilding, Navoiy, nazm arokim, iltifot etmas
So‘zungdin o‘zga so‘zga xusravi sohibqiron hargiz.*

“...To bu farxunda zamon va xujasta davronkim, – bu jamshidi sohibqiron saltanat taxtin oldilar?...”

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

A.A.

XUTBA (ar. – targ‘ibot, nutq) – juma namozlarida, diniy bayramlarda xatib tomonidan o‘qiladigan va‘z. Bunda Allohning birligi va Muhammad (s.a.v.) uning payg‘ambari ekanligini yodlab o‘qish barobarida podsholik taxtida o‘tirgan shaxsning nomi ham tilga olingan. Husayn Boyqaro taxtga o‘tirganida bir guruh zalolatpeshalar X.ga shialarning 12 imomi nomini qo‘shib o‘qitish, xulafoyi roshidin nomlarini esa olib tashlashni maslahat beradilar. Lekin u Jomiy b-n maslahatlashib, X.ni odatdagi dastur bo‘yicha o‘qish-

ni buyuradi va uni o‘zgartirishga uringanlarning ra‘yini rad etadi. N. she‘riyatida ham X. so‘ziga turli maqsadlarda ko‘p murojaat etilgan. M-n:

*Kishvar anga nur-u safo xittasi,
Anshi etib hamd-u sano xutbasi.
Xutbayi joshingni o‘qub Mushtari,
Kursiyi nuhpoya aning minbari.*

Muayyan podshoning siyosiy hukmronligining e‘tirof etilishi uning nomi X.ga kiritilishi-kiritilmasligi b-n belgilangan. N. “M.”ning Badiuzzamon mirzoga yozgan 56-maktubda shahzodaga turli hayotiy masalalarda tanbehlar bitar ekan, shulardan biri shahzodaning X.da otasi Husayn Boyqaro nomini olib tashlagani haqidadir. Chunonchi “Mirzoga Temurbek to‘rtunchi nasabdur. Mirzo xutbada bekning otig‘a sharif ruhig‘a masjidi jome‘da har odina kuni duo qildururlar. Bu ishda Mirzog‘a ham duodin o‘zga ne kelgay. Siz nishoningiz tug‘rosidan Mirzoning muborak otin chiqorursiz. Kerak Iroqdin Makka, balki Mag‘rib zaming‘acha olsangiz bu voqea bo‘lmas erdi”.

N. “M.N.”, “N.M.” kabi asarlarida ham xutba haqidagi hayotiy hodisa va badiiy lavhalarni yozib qoldirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ислом. – Т., 2004; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

E.O.

XUFFOSH (XAFFOSH) – tunda uchuvchi parranda, ko‘rshapalak. Bu istilohni mashhur tasavvuf olimi Shahobiddin Suhravardiy (1153–1191) ilmiy muomalaga kiritgan bo‘lib, u go‘yo g‘ofillik va qalbi ko‘rlikni ifodalaydi. Badiiy adabiyotda X. orqali yaqqol ko‘rinib turgan haqiqatlarni anglash va qabul qilishga qobil

bo'lmagan aqli qosirlarga ham ishora qilinadi. N. she'riyatida X. Yaratgan vasliga yetolmay, hijron dardida kechalari bedor bo'lgan oshiqqa ham o'xshatiladi. X. qancha urinmasin quyosh yuzini ko'ra olmaganidek, oshiq ham firoq o'tida kuyishga mahkum, demoqchi bo'ladi N.:

*Mumkin ermas chun quyosh vasli kecha xuffoshqa,
Ey ko'ngul, ul yon necha hijronda parvoz etkasen.*

Mutafakkir shoir Yaratgan zotini idrok qilishda aqlning o'zligini ham X.ning quyoshni ko'rolmaslik qismati b-n muqoyasa qiladi:

*Xirad gar a'mo esa kunhi zoting ichra ne tong,
Quyoshni ko'rmasa xuffosh bordurur ma'zur.*

Tarj.: Ko'rshapalakning quyoshni ko'rishga o'zligi ma'zur tutilganidek, aql ham Haq zotining mohiyati idrokiga ko'r bo'lsa, buning sira ajablanadigan joyi yo'q.

Shoir zehniyati qosir, fahm-u donishdan yiroq kimsalarning hayot mohiyatidan mosivo umr kechirib, yetuklik maqomiga yetolmasligini X.ga o'xshatadi:

*Ko'r bilmas yorug' ekanni quyosh,
Kunduz uchmog' g'arib erur xuffosh.*

N. navqironlikni quyoshga, umrning keksalik pallasini esa tun qorong'uligiga qiyos etar ekan, oshiqning ma'shuqa surati-yu siyratiga asir ekanligini X.ning tun zulmatidan ayrila olmasligi b-n taqqoslaydi:

*Sen quyosh yanglig' yorub subhi shabob ayyomida,
Bizga tundek tiyralik qismat qarilig' shomida.
Tun savodinda magar xuffoshlar parvozidur,
Muztarib jonlar qushi shabrang zulfung domida.*

Tasavvufda zuhd voz kechish, tark etish, qiziqmaslik va e'tibor bermaslik ma'nolarni anglatishi ma'lum. Zohid o'z amali b-n Allohning roziligini topib, jahannam azobidan qutulishni maqsad qiladi. Badiiy adabiyotda zohidning uzlati va xalqdan yiroqlashishida riyo va kibr bo'-

lishi mumkinligi aytilib, tanqid qilinadi. N. ham bu olamning asosi ishq ekanligini ta'kidlab, zuhd ahlining muhabbat nurini ko'ra olmasligini X. holatiga tashbeh qiladi. M-n:

*Zuhd xuffoshi ocha olmasa ko'z, kimga gunah,
Ishq xurshidi yorutmish chu azaldin to ba abad.*

X. timsoli N. dostonlarida ham uchraydi. "S.I."da 19-bob Iskandarning otasi vasiyatiga ko'ra, taxtni egallashga majbur bo'lgani va adolat b-n siyosat yuritgani bayon qilinadi ekan, bob sarlavhasida "...aning adli aynining quyoshi bila zulm shomining xuffoshin ko'r etib, jahonni yorutqoni va zulm ahlining zulmatdek olam yuzidin qiroq tutqoni", deyilib, zolim amaldorlar zulmi X. timsolida jonlantirilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик,
1-10-жылдлар. – Т., 2011; Саъжодий.
Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний.
– Техрон, 1379 (х.-ш.).*

M.A.

“XUSH KO'RURMEN DAHRNI SOVUG' SUV BIRLAKIM BU YOZ...” – N. qit'asi:

*Xush ko'rurmen dahrni sovug' suv birlakim, bu yoz
Bo'ldi issig'din quyosh ko'zlargajarrisagari.
Bir ayog' muzluk suv jomi Jamdurur, nevchunki bor
Bir ayog' og'ziricha muz oynai Skandari.*

Yoz oyi. Havo issiq. Shu qadar issiqki, odam faqat muzday suv nafasi b-n jon saqlab biladigan-day. U go'yo borliqning asosiy fayzi va farog'ati. Uningsiz tabiat xush ko'rinmaydi. Quyosh ko'kdan olov purkaydi. "Xush ko'rurmen dahrni sovug' suv birlakim..." degan lirik qahramonning istagi, o'ylaymizki, yoz alangalarida toblangan har bir o'zbek u-n anglasharli.

*Osmon lov-lov yonar oftob qo'ridan,
Ufqda sarobdan otashin baldoq.
Chinqirib yuborar kunning zo'ridan
Qaygadir berkinib olgan chirildoq.*

Ko'ryapsizki, Abdulla Oripov bitgan bu satrlarda xuddi N. fikrlari davom ettirilganday. Ular hazrat N. tasviridagi manzarani boyitadi. Muqoyasa qilgingiz keladi. Yana Abdulla Oripov misralari yodga tushadi:

*Butun olam go'yo ulkan doshqozon,
Qaydadir – ko'rinmas uning naryogi.
Bu qaynoq qozonni kuzatmoq oson,
Ichiga tushmoqlik osonmas chog'i...*

O'shanda bobokalon shoirimiz tasavvurida ham olam ulkan bir “doshqozon”ga aylanmaganmikan, deysiz. Bir piyola “muzluq suv”ni jomi Jamshidga, shu piyola og'irligicha muzni oynayi Iskandarga tenglashtirgan (garchi bu mubolag'ali qiyos bo'lsa-da) shoir yoz issig'i junbushga kelgan paytlarda manglayi “ter bilan qotib”, berahm otashga chidagan zahmatkash dehqonning ahvolini xayoldan forig' etganiga mutlaqo inonmay-siz. Shunda beixtiyor Hirot atroflaridagi “Nogahon falakka urgan kabi do'q” so'zsiz qotib turgan “bo'ychan teraklar”, “Birovdan xijolat bo'lgan kabi” dami ichida “yer chizib” turgan tollar, “butaning tagida” hayratga cho'mgan bo'zto'rg'ay va “shoxchadagi qushcha”lar ko'z oldingizda gavdalanadi. Axir, siz bularni hech vaqt borib ko'rmagansiz, bilmagansiz. Bu xayoliy sayohat va guvohlikning siri nimada? She'riy mantiqning kuchi va uyg'unligida. Tasvir va manzaraning tabiiy tarzda bog'lanishida!

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“XO'B EKAN CHOG'DAKI MUSTAG'NI EDING, KELMAS EDING...” – N.ning “N.Sh.” devoniga kiritilgan qit'asi:

*Xo'b ekan chog'daki mustag'niy eding,
kelmas eding,
O'tti chun xo'blug'ung javr manga yetkurma.*

*Ko'p kelur vaqtu oz kelmaking emgatti meni,
Oz kelur vaqtda ko'p kelmak ila o'turma.*

Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”ida shunday hikoyat bor: Bir darvish shon-shuhratli bir podshoh b-n tez-tez uchrashib, yoqimli suhbatlar qurishar ekan. Kunlardan birida shoh yuzida qandaydir malollik izlarini sezibdi-yu, buning sabablarini o'zicha mushohada qilibdi. Lekin tez-tez kelishidan bo'lak sabab topmabdi. Shundan boshlab, shoh huzuriga qatnashni to'xtatibdi. Oradan ancha vaqt o'tibdi. Shoh-u darvish yo'lda uchrashib qolishibdi. “Ey darvish, – debdi hukmdor, – nechun mendan aloqani uzding, kelish-ketishdan qadaming nega tiyildi?” O'shanda darvish: “Mening kelishimdan chehrangda malol ko'rgandan, “Nega kelmaysan?” – deya savol eshitish yaxshiroq ekanini angladim”, – degan ekan.

Odamlararo bordi-keldi ko'pchilikka juda jo'n ish tuyulishi mumkin. Aslida esa bunday emas. Darvishning zukkoligi shundaki, muomala-munosabatdagi zo'rma-zo'rakilik, ichki samimiyatsizlikni paytida sezib, vaqtda insoniy qadri va nafsoniyati muhofazasi haqida o'ylay olgan. Aks holda, u shoh oldida kundan-kun o'zini kamsitaverardi. Borish-kelish – mehr, harakati, bir qalbnig ikkinchi bir qalb b-n uchrashish sog'inchi, ma'naviy-axloqiy birlik fursati. Bularni chuqur fahmlamagan kimsalar Zahiriddin Muhammad Bobur aytganiday, goho borish-kelishini “lutf etib”, do'st-u birodarlarini o'ksitsalar, ba'zan ularda yoqimsiz taassurotlar paydo qiladilar. Mana N. tomonidan tanqid qilingan kimsani olaylik. Uning turmushi farovon, ishlari yurishgan chog'ida atayin tortinchoqlikka berilgan – borish kerak bo'lgan joyga bormagan. Bu xo'blug' fursatlari o'tgach, u oyog'ini tortgan kishinikiga ko'proq kela boshlagan. Ammo uning har kelishi uni qarshi oluvchiga jabr orttirishligini bu havoyi do'st anglashdan ojiz. Chunki u ko'p kelish zarur vaqtda “oz kelmak” odamni qiynashi, mahzunlashtirishi, buning aksi o'laroq “oz kelur vaqtda ko'p kelmak” ham azoblashini ko'ngildan kechirmagan. Bunday kimsalar hayotda ko'p uchraydi. Biroq mehr-u oqibati sust, o'z ahvoliga qarab turlanadigan har qanday yaqin kishiga:

*Ko‘p kelur vaqt-u oz kelmaking emgatti meni,
Oz kelur vaqtda ko‘p kelmak ila o‘lturma, –*

deyish kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни топишдир. – Т., 2021.

I.H.

“XO‘BKIM, YO‘QTUR SHAMOYIL BIRLA SHIRIN SO‘Z ANGA...” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Xo‘bkim, yo‘qtur shamoyil birla shirin so‘z anga,
Saydi bo‘lmas el, nechakim bo‘lsa zebo suvrati.
Xil‘atin zarboft debodin gar etsun bil yaqin,
Kim namudor ichradur zarboft debo suvrati.*

Ahmad Donish farzandlariga nasihat qilib: “Suratlaringni emas, siyratlaringni tuzatinglar...” degan ekan. Insonda tashqi go‘zallik ham bo‘lishi kerak. Lekin odamdagi asosiy go‘zallik – ichki, ma’naviy-ruhiy go‘zallik. Axloqi buzuvchi, farosat-siz kishining shakl-shamoyili har qancha yaxshi yoki ko‘rkam bo‘lmasin, u el e’tiborini o‘ziga tortmaydi. N.ning bu qit‘asi shu haqda. She’rda o‘quvchiga tanishtirilayotgan kimsa, ko‘rinishidan chiroyli va yoqimli. Ammo shunga yarashiqlik “shirinso‘z” yo‘q unda. Shu bois odamlar ko‘ngliga yaqin emas: “Saydi bo‘lmas el, nechakim bo‘lsa zebo suvrati”. Bobomiz bunday zebolikning mohiyatini jonsiz suvratga teng qo‘yadilar. Zotan, quruq jasadga nafis naqshli ipak matolardan kiyim kiydirilgani b-n, “zarboft debo suvrati”dan boshqa hech nima ko‘zga tashlanmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни топишдир. – Т., 2021.

I.H.

XO‘QANDIY ASHUR MUHAMMAD – XIX asr birinchi yarmida Qo‘qonda yashagan. Qo‘qon xattotlik maktabi vakili. U N. asarlari-dan bir necha nusxalar ko‘chirgan. 1. Arba’in. Terma devon. Toshkent. O‘zR FASHI. inv. № 3622-11, 111 437-varaq. 1250/1834-y.; 2. Terma devon. O‘sha fond. Inv. № 8241. 506-varaq. 1252/1836–37-y. Har ikkala qo‘lyozma chiroyli nasta’liq xati b-n Qo‘qonda kitobat qilingan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

XO‘QANDIY MULLO SARIMSOQ – Buxoro (XIX asr) xattotlik maktabi vakili. Jizzaxda tug‘ilgan, Buxoro madrasasida ta’lim olgan. U madrasani tugatib, xat mashqi b-n shug‘ullanadi. X.M.S. Pir Anvor maqbarasida 13 marta chilla o‘tirganida ham faqat xat mashq qilardi, husni xati shu darajaga yetadiki, unga “Miraliyi soniy” yoki “Mir Imodi soniy” deb murojaat qilishgan. Amir Haydar saroyida kotib bo‘lgan, undan so‘ngra Amir Umarxon taklifi (Umarxon Buxoro xattotlaridan mohirlarini o‘z saroyiga taklif etib turgan. M-n, Mirzo Yusuf Samarqandiyarga o‘xshash) b-n Qo‘qonga borib, Umarxon saroyida xizmat qilgan. Uning asosiy faoliyati Qo‘qondalik vaqtida amalga oshgan. Amir Umarxon va vazirlar unga har bir qit‘a u-n 14 buxoriy qizil oltin berardilar va natijada, u ko‘p mol egasiga aylangan. X.M.S. Amir Umarxondan ruxsat olib, tug‘ilgan vatani Jizzaxga yo‘lga chiqqanida dushmanlari tomonidan qatl etilgan. U “H.A.” dostoni, “Terma devon” va “T.M.A.”ni bir muqovada jamlab, yirik nasta’liq xatida kitobat qilgan (O‘zR FASHI. Inv. № 1711-II, III, IV varaq. Qo‘qon shahrida kitobat bo‘lgan. Yirik chiroyli nasta’liq xat, Qo‘qon qog‘ozi).

Ad.: Садр Зиё, Тазкират ул-хаттотин, ШҚМ, қўлёзма инв. 1304; Ҳақимов М. Алишер

Навоий асарларини кўчирган хаттотлар.
– Т., 1991; *Собрание восточных рукописей*
академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Мух.А.

ХО‘QANDIY NOSIRXON XOJA – XX
asr boshlarida Qo‘qonda yashagan. Qo‘qon xat-
totlik maktabi vakili. N.ning “Xam.M.” asarini
Qo‘qon shahrida 1338/1919–20-y.da chiroyli
nasta’liq xati b-n ko‘chirgan (O‘zR FAShI. Inv.
№ 693 70 varaq).

Ad.: *Ҳакимов М. Алишер Навоий*
асарларини кўчирган хаттотлар, Т., 1991;
Собрание восточных рукописей академии
наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Мух.А.

YETTI VODIY – N.ning “L.T.”dostonida ta’riflangan yettita vodiya. Nuh surasidagi: “Holbuki, U zot sizlarni bosqichma-bosqich yaratdiku (Nuh: 71/14!)” oyatiga asoslanib, mutasavviflar Alloh insonni yetti darajada yaratgan, degan fikrni ilgari surishadi. Shu tarzda tasavvufda **atvori sab’** – yetti maqom: *nafs, qalb, ruh, sir, sirrus-sir, xafi, axfo* tushunchalari paydo bo’lgan. Bu yo’lda Y.V., yetti to’siq, yetti qasr, yetti bosqich, yetti qadam yoxud yetti sir bor. Dostondagi Y.V. ham ana shunga bir ishoradir. Qalb xastaligiga davo izlab qilingan safar juda qattiq va uzoq bo’lishiga qaramay, komil murshid tajribasi bilan yetti vodiya: **talab, ishq, ma’rifat, istig’no, tavhid, hayrat** va **fanoga** ajratilib, sayri sulukda izchillik va yengillik hosil qilingan.

Tariqatda Rasululloh (s.a.v.) vorisi o’laroq yo’l bosiladi. Aslida o’zlikni anglash yetti, Ibn Sinoning “Risalat ut-tayr” kabi asarlarida esa sakkiz manzil deya belgilanishi ham Muhammad (s.a.v.)ning me’rojdagisayriga asoslanadi. Me’roj – payg’ambarimiz (s.a.v.)ning Alloh taolo huzuriga ko’tarilishi. Tariqat tarbiyasida ham mo’minning me’roji nazarda tutiladi. Bu yo’lchilikda murshidlar Haq yo’lchilarini payg’ambar orqali Allohga bog’lovchi bir robitadir. Shu bois “L.T.”da bu vazifa yo’lboshchi Hudhud zimmasiga yuklatiladi. N. doston syujetida Y.V. ta’rifini keltirishdan oldin bir qush tilidan “Qachon bu qatig’ yo’lni qat’ etamiz-u, qachon manzilga yetamiz” kabi savolni beradi. Rahnamo Hudhud bu savolga shunday javob qaytaradi:

*Ollimizda yetti vodiya dur azim,
Har birida behadu andoza biym.*

*Lek har vodiya manzil behisob,
Kim hisobidin qilur tab’ ijtinob.*

*Yetti vodiya asl-u manzillar fur-u’
Ayloli ul asl sharhig’a shur-u’.*

*Vodiya avval – Talab vodiya sidur,
Boshlag’on ul yon sharaf hodiya sidur.*

Ma’lum bo’lmoqdaki, Y.V. tamkinga erishib, solikning ma’lum muddat dam olib ko’chadigan bekatidir. Solikning bu yo’lga kirishini, Alloh azza va jallaning ne’mati sharifi sifatida qabul qilishgan so’fiylar Anfol surasining 17 oyatini xotirlashadi: “Bas, (ey musulmonlar), ularni sizlar o’ldirmadingiz, balki Alloh o’ldirdi. (Ey Muhammad, ularning yuziga qo’lingizdagi bir siqim tuproqni) otgan paytingizda, siz otmadingiz, balki Alloh otdi, va (bu g’alabani Alloh) O’z tomonidan mo’minlarga chiroyli in’om bo’lsin, deb qildi. Albatta, Alloh eshitguvchi, bilguvchidir”. Bani bashar – Odam (a.s.) avlodlari. Nafs tarbiyasida merosiy tuyg’ularga tayaniladi. Odam (a.s.)ning Alloh taologa ishq va vatan sog’inchi, umuman, hijron-u huzunidan Tavba tazarru dunyoga keldi. Bu Odam (a.s.)ning nafsiga qo’yan ilk talablaridan edi. Komil murshidlar ham ilk vodiyni talab deb nomlanadilar. N. “Talab vodiya sining sifati” sarlavhasi ostida ushbu vodiya sayr aylagan tolibning holini bayon qiladi:

*“Chun Talab vodiya sig’a qo’ysang qadam,
Ollingg’a har dam kelur yuz ming alam.*

*Istabon topmay duri noyobni,
Mundadur tark aylamak asbobni.*

*Mol-u mulk-u har nedur solikka band,
To'rt takbiri fano urmoq baland.*

*Har nekim g'ayri talabdur tashlamoq,
O'zni maqsad manzilig'a boshlamoq.*

Talab vodiysi tavsifidan so'ng talab mohiyatini amaliy jihatdan yorituvchi hikoyat keltirildi. Yusuf surat shahzoda ishqida zindonga tashlangan, uning sakboni bo'lgan ikki talabgorning holati bayon qilinadi:

*Dardmande ayladi bir kun savol,
Kim: – “Nedur sizga bu mehnat ichra hol?”*

*Bu dedi: “Mehnat degan qaysi bo'lur,
Kom-u rohatdur mashaqqat ne bo'lur,*

*Menki ishq ko'nglum ichra to'lg'ali,
Rozi erdim ko'yida it bo'lg'ali...”*

*Ul dedikim: – “Ishq etib ko'nglumga zo'r,
Rozi erdimkim maqomim bo'lsa go'r.*

*Garchi holo band aromen ustuvor,
Vaslidin ko'nglum erur ummidvor”.*

Solik doimiy imtihonda bo'ladi. Turli mashaqqatlar ila sinov maydoniga qayta-qayta tashlanaveradi. Faqat bu yo'lda talabdan voz kechmaslik, umidni uzmaslik, sidq-u sadoqat muhimdir. Shu bois bu ikki sodiq talabgor ham shahzodaning xos mahramiga aylanadi. Vodiylar sifati va hikoyatlar bir-birini to'ldiradi. Asar so'nggida har bir vodiy adosida munojotlarning kelishi bu maqomlar haqidagi bilimlarni yana-da mukammallashtiradi. N. asarlarida komillikning yo'llarini: tariqi abror, tariqi ahyor, tariqi shutter sifati turlicha ko'rsatadi. “L.T.” shutterlar yo'lidir. Shuning u-n dostonidagi manzil-u makonlar tavsifini lisoni tayr orqali berish sirrini anglash kerak. N. ham:

*Jannat-u kavsar-u gar to'bi-yu hur,
Istamak sensiz talabindur qusur.*

*Jon-u ko'nglumni o'zungga tolib et,
Dard ila ishqingga shavqum g'olib et.*

*Ham talab zavqini vosil qil manga,
Ham tilab topmog'ni hosil qil manga.*

*Mosivalloh xotirimdin salb qil,
Onda zikringni huzuri qalb qil, -*

deydi.

Irfoniy adabiyotda bosib o'tilishi kerak bo'lgan ikkinchi vodiy Ishqdir. Barcha mutasavvif shoirlar kabi N. ham ishqni o't – otashga tamsil etadi. Ishqda parvonalik har nimadan ustun qo'yiladi. Oshiqlik – parvonadek ko'ymoq, bulbuldek izhori dil aylamoq. Bu ishqning olovi bo'lganligi uchungina yonish oshiqda farah va huzur baxsh etadi:

*Ishq barqi xonumonni kuydurur,
Xonumon yo'qkim, jahonni kuydurur.*

*Tarki jon oshiqqa varzish onglag'il,
Yor uchun o'lmak kamin ish onglag'il.*

Asma'iy va ishqda jonbaxsh etgan oshiq haqidagi rivoyat keltiriladi. Ular orasida ishq mohiyati haqida yozishmalar ishq ta'rif-tavsifinigi-na emas, oshiqning holini ham aniq bo'yoqlarda tasvirlaydi. Ilmda talabning qalb maqomi b-n, ishqning ruh maqomi hollari b-n hamohangligi ma'lum. Bu yo'lichilikdagi parvozda qushning bir qanoti ishqdir. Ammo Shayx Najmiddin Kubro: “Ma'rifat va muhabbat qanotlari hech qachon teng kelmagay. Ma'rifat qanoti doimo muhabbat qanotidan balanddir”, – deydi.

Ma'naviy yo'lichiligida uchinchi vodiy ma'rifatdir. Ma'rifat Allohni ism va fe'llari ila tanishdir. Allohni tanigan kimsa qalbi poklanadi va unga ilhom beriladi. So'fiylar bu holga “lavoyih”, “shohid”, “fath”, “ishorat” kabi nomlar berish-

gan. Ma'rifat qalbgga, sevgi ruhga, tajalli sirga tegishli. Ma'rifatning kashfi ko'ngilda bo'ladi. Orif "Fotiha" surasidagi yetti shart: hamd, jahd, xavf, rajo, tavakkul, ixlos, istiqomat sohibiga aylanadi. Ruhiiy tarbiyada har bir tolibning fe'l-atvori, ma'rifat darajasi inobatga olinadi. Bu yo'lda pashshayu fil, Fir'avn-u Muso, Dajjol-u Iso bor. Kimdir Lotni panoh etsa, kimdir "La ilaha illalloh" – deydi. Ular har biri o'zicha haq. Insonning zalolati va hidoyati, taraqqiy-u tanazzuli ma'rifatidadir. Ushbu haqiqatni oldinroq manzilni qat' etgan yo'l qarovuligina aniq ko'rsata oladi:

*Chun suluk ichra ko'p erdi ixtilof,
Ko'pragi durd erdi, lekin ozi sof.
Kim ravishda soft erdi mashrabi,
Bor edi ul tobe'i shar'i nabi,–*

deya muallif ma'rifat vodiysining ta'rifini yakunlaydi. Demak, to'g'ri yo'l dini islom, shariati Muhammadiyadir. Zikr ahli go'zal kalima Tavhid – La ilaha illalloh, uning mukammalligi esa Muhammadur rasululloh – Muhammad uning rasuli iqrori b-n deyishadi. Mana shu yo'l turli-tumanligi kabi haqiqatlar ma'rifat vodiysida anglashiladi. Bunga misol tariqasida "Ko'rlar va fil" voqeasi hikoya qilinadi: Naql qilishlaricha, bir guruh ko'rlar musofirlik yoxud asirlik tufayli Hindistonga borib qolibdi. Bir zamonlar o'tgach, taqdir taqazosi b-n ular o'z yurtlariga qaytib kelishibdi. Bir kishi ulardan so'rabdi: "Hindistonda fillarni ko'rdinglarmi?" Ular: "Ha", – deya javob berishibdi. "Ko'rgan bo'lsangiz dalil keltiringchi", – debdi o'sha kishi. Ammo ular filni ko'rmagan, hatto yaxshi so'rab surishtirmagan ham edi. Har biri filning bir a'zosini paypaslab, u haqida o'zicha tasavvur, bilim hosil qilgan edi, xolos. Shu sababli fil qo'llarini ushlagan basir fil sutunga o'xsharkan desa, qornini paypaslagan "yo'q, u besutun" deydi. Xartumini ushlagan filni ajdahoga o'xshatsa, tishlarini ushlagan biri "yo'q fil ikkita suyak" ekan, deya ta'rif beradi. Quyrug'idan xabar topgan kishi esa filni osilib turgan ilonga qiyos etadi. Filning boshini paypaslash nasib et-

gan kishi uni bir qoyaning tumshug'i deya sharhlaydi. Nihoyat, filning quloqlarini paypaslagan kishi uni qimirlab turgan ikki yelpig'ich deya ta'riflaydi. Ular ko'rlik yuzasidan shu tariqa turli so'zlar aytdilar. Garchi ularning barcha so'zlar rost bo'lsa, ham, ularning hammasi nuqsonli edi. Shu b-n birga bu ta'riflarda tartib ham yo'q. Shuning u-n ham filbonlikda yetuk donishmand ustod, o'zi hind bo'lgan kishi fil haqida naql qilganlarni malomat qilmasdan shunday deydi: "Har bir odam fil haqida bilganlaricha xabar berishdi. Ular bir-birlariga zid fikrlarni aytgan bo'l-salar ham, kechirarlidir. Zero, ularning har biri bilganicha so'zladi, biroq birortasi filni ko'rmagan edi. Lekin ular aytgan sifatlarning bari jamlansa, bir ma'rifat hosil bo'lib, ulardan fil haqida muayyan tasavvur dunyoga keladi. Hikoyatda e'tibor berish zarur bo'lgan jihatlar: ko'rlar, fil, filbon donishmand kabi laduniy timsollar va joyning Hindiston deya tanlanishi. Ko'plab talqinlarda ta'kidlanganidek, hikoyatda Hindiston Haq dargohini tamsil etgan. U yerga yo'l olgan ko'rlar Haq irfoniga talabgor yo'lchilardir. Filbon esa komil murshid, fil haqidagi ma'rifatdan xabardor orifibilloh. Shu bois u ko'rlarning holini angelaydi va ularni ayblamasdan har birining so'zini rost deydi. Zero, nafs tarbiyasida qanchalar ma'rifatga erishib, solik yuksak martabalarga ko'tarilsa ham, Alloh azza va jallaning biror ism, fe'l va sifatlari tajallisini anglab yetadi, xolos.

To'rtinchi vodiy Istig'no deb ataladi. Istig'no g'ani asosidan olingan bo'lib boy bo'lmoqdir. Ammo bu badavlatlik Allohdan boshqasiga muhtoj bo'lmaslik. "Zero, Alloh barcha odamlardan behojatdir (Ankabut: 28/6)" oyatga asosan, Al-G'aniy Allohdir. Barcha mulklar Yaratuvchisi va sohibigagina muhtojliklik martabasiga erishish Istig'nodir. Uning 3 turi bor: barcha sabablarni qalbidan olib tashlagan solikning ko'ngil g'inosi, faqat Parvardigorning hukmlariga rozi bo'lishni o'ylaydigan nafs g'inosi. Bunda qalb barcha riyokorlik, yolg'ondan poklanadi. Va oxirgisi esa so'fiyning Haq taolo bilangina zanginlik topishidir. Buni ham uch darajaga ajratishgan. Birinchi-

si – Haq taolo o‘zini zikr etganini mushohada qilish. Ya’ni, Alloh azza va jallaning azalda o‘zini bilib yaratganini anglagan solik abadiyatga qadar ham Allohning unutmashligini idrok etadi. Ikkinchisi – Allohning har narsaning avvali ekanini anglash. Solik bunda taqdirini yozuvchi, barcha rizqlarni ato etuvchi, butun ehtiyojlarni qondiruvchi Alloh ekanini anglaydi. Uchinchisi esa so‘fiyning Allohning ismlarida fano bo‘lgach, uning zotida fanolikka erishishidir. Istig‘no vodiysidan o‘tish juda mushkul. Ammo N. nazdida, solik bu vodiyni rizo maqomi b-n bosib o‘tadi. Shoir fikr-mulohazalarining dalili u-n Hazrati Ibrohimning Namrud tomonidan olovga otilishi rivoyatini keltiradi. Zotan, shu holida ham “Hasbunallohu va ni‘mal vakilu” (U (Alloh taolo) naqadar yaxshi vakildir), deya omon qolgan Ibrohim (a.s.)ning rutbasi istig‘no vodiysining sir-sinoatini to‘la ochib beradi:

*Oytqilkim ehtiyojning negadur?
Lutf-u ehsondin mijozing negadur?*

*Neki sen dersen muhayyo ayloli,
Ulcha koming oshkoro ayloli?*

*Dedi ulkim: – “O‘t manga ro‘zi qilur,
Ehtiyojim ne ekonni ul bilur.*

*Yo‘q sanga xud ehtiyojim bu nafas,
Toki zohir aylagaymen multamas”.*

Istig‘no vodiysi insoniy olamda sidrat ul muntahoni ifoda etadi. Allohning fe‘l va sifat-lari tavhidiga erishgan solik bu maqom ta‘sirida “Anal Haq” shathini zikr eta boshlashi mumkin.

N. keyingi vodiylar ta‘rifini shunday boshlaydi:

*Vodiyi Tavhid ondin so‘ngra bil,
Fard o‘lub tajrid ondin so‘ngra bil.*

*Chun bu vodiylar sori sayring qo‘ydi gom.
Fard-u yaktolig‘ sanga bo‘ldi maqom.*

*Borchag‘a kom-u havu tajrid o‘lur,
Borchag‘a lahn-u navo tafrid o‘lur.*

Tavhid – yakka, yagonalik, birlikdir. Darhaqiqat, “Alloh, farishtalar va ilm ahlari – adolat bilan hukm qilguvchi yolg‘iz Allohdan o‘zga hech qanday Tangri yo‘q, faqat Uning o‘zi borligiga guvohlik berdilar. Hech qanday Tangri yo‘q, faqat Uning o‘zi bor. U qudratli, hikmat egasidir (Imron: 33/18) oyatining sirri ko‘ngillarda oshkor bo‘ladi. Alaloqibat, solik bu vodiylar senlik va menlikdan ozod bo‘ladi. Ikkilik yo‘qolib faqat birlik qoladi:

*Bir bo‘l-u, bir ko‘r-u, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.*

*Ikkilik bu yo‘lda ahvolliqdurur,
Sirri vahdatdin mu‘attalliqdurur.*

Bu vodiylar so‘ng “Anal-Haq” zikri ila sir oshkor etgan Mansur Halloj haqida hikoyat keltirilishi bejiz emas. Maqomi tavhidida inson o‘z holiga muhayyir. Nafs tarbiyasida jiddu jahd aylab, O‘zligini unutgan – nafs-u havoni yenggan vohid solik hayrat maqomiga ko‘tariladi. Dostonning asosiy qahramoni, ya’ni muallif ham Robbul olamin – olamlar Murabbiyidan tavhid maqomiga erishishni istab yolvoradi:

*Har kishikim qismi tavhid aylading,
Boisi tajrid-u tafrid aylading.*

*Kimki o‘zluksin chiqording oni chust,
Aylading o‘llingda tavhidin durust.*

*Menu o‘zluksin shirkatin mendin itur,
Mahz tavhidin sari, yo Rab, yetur.*

*Menda, yo Rab, qo‘yma menlikdin nishon,
O‘zlugungda mahv qil domonkashon.*

Mana shunday ma‘nan qayta tug‘ilish bosqichini ko‘rsatishda dostonidagi “Mahmud va

Ayoz” hikoyati alohida e’tiborga molik. Vohid b-n muhayyir (tavhid va hayrat), deyarli, farqlanmaydi. Yor bilan uchrashish tavhid, uchrashish paytidan keyingisi esa hayratdir. Alloh taologa makon va zamon nisbat etilmagani sababli solik u-n ham makon va zamon o’rtadan ko’tariladi. So’fiy ham ibn-ul vaqt, ham ab-ul vaqtdir.

Fano so’nggi vodiidir. Ammo ko’p irfon egalari kabi N. ham bu vodiyni Faqr-u fano deb ataydi:

*Borchadin so’ng vodiysi Faqr-u fano,
O’tmas ondin sayr ila solik yano.*

*Qat’o’lur munda suluk ahlig’a gom,
Ish bo’lur o’zga qilig’ birla tamom.*

*Lek manzildin xabar bermas birav,
Kim bu yo’ldin yonmadi bir rohrav.*

*Bu yetti vodiysi dog’i ijmol erur,
Lek tafsilida ko’p ishkol erur.*

Kubro hazratlari fano maqomini shunday anglatadi: “Sayyor avvallari sababni, so’ng-ra esa musabbibni mushohada etar. Vaqt o’tishi bilan sabab-u musabbibni ayni onda mushohada etgudek bir tarzda ular bilan aloqa bog’lab, ulfatchilik qilar. So’ngra esa foniyan kechib boqiyini tanlar va shundan keyin faqat musabbibni ko’ra boshlar. Bir guruh shayxlar (q.s.) ning “Hamma narsadan so’ng Allohni ko’rdim, keyin esa Uni hamma narsa ila birga ko’rdim. Undan ham keyin hamma narsadan avval Uni ko’rdim”, degan so’zlarining ma’nosi ham xuddi ana shudir. Bu Alloh tavhidida foniy va zikrida istig’roq holining sharofatidan erur”. Atvori sab’aning alohida ta’rifiga bag’ishlangan asarlarda ko’rinadiki, tavhid vodiysida bir bor foniylikka erishgan solik hayratdan o’ziga keladi hamda faqr-u fano vodiysida tamoman o’zlikdan kechib baqobillohga yuz tutadi. Yaratilqlarning bari mahv o’lib, yolg’iz Yaratuvchi qoladi.

*Kim qilib Simurg’ o’ttuz qush havas,
O’zlarin ko’rdilar ul si murg’u bas...*

*Munda zohir bo’ldi sirri “man araf”,
Kim ko’rubtur gavhar o’lmog’lig’ sadaf.*

*Bordur inson zotida oncha sharaf,
Kim yamon axloqin etsa bartaraf.*

Y.V. so’nggida solik “Men go’zal xulq ustida yaratildim” degan Rasulullohga vorislikka erishadi. Ammo bu vodiylarda riyozat chekish, mashaqqat ila bosib o’tish erlar ishidir:

*Barchasi fahm ettikim bu mushkil ish,
Ul jamoat loyiqi ermas emish.*

*O’zlaridin barcha navmid o’ldilar,
Mubtaloi huzni jovid o’ldilar.*

*O’yla topti bo’yla muhlik so’z vujud,
Kim nihodidin borining chiqti dud.*

*Balki chun bu ishga voqif bo’ldilar,
Vahmdin ul dam ko’pi xud o’ldilar.*

Vodiylar ta’rifini eshitgan ba’zi qushlar qo’ruvudan jon taslim etadilar. Zero, bu qatig’ va uzun yo’ldir. N. bu zahmatli yo’lchilikni to’laqonli ko’rsatib bera olgan. Y.V. sifati vasfidan keyin – 10 (6 vodiysi sifati ta’rifidan keyin 1 tadan, 7-vodiysi sifati ta’rifidan keyin 4 ta) hikoyat (150, 152, 154, 156, 158, 160, 162, 163, 164, 165-boblar) keltiriladi. E.V. adosi munojotidan keyin ham 7 tamsil (175, 177, 179, 181, 183, 185, 187-boblar) mavjud.

Xullas, Alloh bir mo’min qulini valodat ahliga qo’shmoq istasa, u qulining ko’ngliga Irodat sifati ila tajalli etadi. U qul esa talabi Haq dardiga tushadi. Va darajama-daraja unsiyat hosil qiladi. Talab vodiysida – Tolib, Ishq vodiysida – Oshiq, Ma’rifat vodiysida – Orif, Istig’no vodiysida – G’aniy, Tavhid vodiysida – Vohid, Hayrat vodiysida – muhayyir, nihoyat, Faqr-u fano vodiysida

– Foniya aylanadi. Birinchi manzilda haqiqiy Matlub tanlanadi. Vujud bu manzilda riyozatga bel bog‘laydi. Va Ikkinchi bekatda nafs poklanib, ko‘ngil zavqqa to‘ladi. Va bu manzil solik u-n eng xush manzillardan bo‘lib, nafs shu yerda qolishni ixtiyor etadi. Ammo manzil uzoq, yo‘l qatig‘dir. Solik ilm yordamida ildamlashi lozim. Islom ma‘rifati qalblarga inib, “aql” bu manzilda qoladi. To‘rtinchi manzilda go‘zal axloq sohibiga aylanib, zikrulloh b-n mashg‘ul bo‘ladi, tavakkul maqomi egasiga aylanadi. Bu ko‘ngil maqomidir. Beshinchi manzilda orif valilar bo‘ladi. Ular basirati ochiq, voqifi asrorlardir. “Jon” ushbu manzilda qoladi. Ilohiy ummonga g‘arq bo‘lish oltinchi maqomdir. Ularga lutf va qahr tafovuti yo‘q. Vujud, nafs, aql, ko‘ngil va jon tark etilgach, ularning yo‘qligi tufayli oqizlangan solik Haqning rahmati bo‘lmish inoyat, hidoyat, tavfiq, aqli kull orqali, shuningdek, ma‘shuqa ishq va jamol umidi b-n visolga erishadi. Demak, avvalo, talabda Do‘st tanlanadi, nafi ammora nafi marziyaga almashadi, aqli maosh aqli kullga, jon esa qudsiy ruhga aylanadi. Allohning fayz-u rahmati Haq yerini yo‘l so‘nggi – yettinchi manzilga olib boradi.

Ad: Алишер Навоий. Лисон ум-майр. ТАТ. 9-том. – Т., 2011; Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004; Najmiddin-i Daye. Sufillerin seyri. – Istanbul, 2013.

Z.R.

YETTI OTA VA TO‘RT ONA – yetti ko‘k va to‘rt unsur. Ba‘zan yetti raqami o‘rnida to‘qqiz ham qo‘llanilgan. Ismoil Haqqiy Bursaviy bu haqda yozadi: “Surati insoniyya to‘qqiz ota, to‘rt ona va uch boladan iborat erur. To‘qqiz otadan murod – to‘qqiz ko‘k falagi, to‘rt onadan maqsad havo, otash, suv va tuproq, ya‘ni to‘rt unsur. Uch farzanddan murod esa o‘simlik, ma‘dan va hayvon, ya‘ni mavolidi salosadir”.

Mahmud Shabustariy yanada soddaroq qilib, buni bunday tushuntiradi: “Inson o‘z suratida zohir aylashdan oldin ona rahmida va ota belida

bir qatra suvdan iborat edi. Ota-ona shu bir qatra suvni yegan narsalaridan, ya‘ni hayvonot, nabotot va jamodotdan to‘plashgan. Bu uch borliqqa to‘rt unsur ona, to‘qqiz ko‘k ota erur, ya‘ni jamodot, nabotot va hayvonot to‘rt unsur va to‘qqiz qat ko‘kdan paydo bo‘lgan”. Bular bevosita insonning yaratilishiga dahldor mulohazalar. Insoni komil masalasiga kelganda, yetti ko‘k tushunchasiga tamoman yangicha yondoshilib, unga butunlay yangi ramziy-majoziy mazmun singdirilgan. Aziziddin Nasafiyning yozishicha, o‘pka, miya, buyrak, yurak, o‘t xaltasi, jigar va taloq singari ichki organlar yetti ko‘kni tamsil etadi.

Mumtoz shoirlarimiz, jumladan, N. ham samoviy olam – yetti yoki to‘qqiz ko‘k xususida so‘z yuritganda hamma payt ham jismoniy mavjudliklarni emas, balki insonga nisbat berilgan ramz va majoz orqali komil inson mohiyatini yoritishga qaratilgan fikr-mulohazalarga ham diqqatni jalb etishgan. Bunga esa mavjud olamda bor hamma narsa odamda ham bor, komil inson faqat yerdagi emas, samodagi barcha narsalarni ham o‘zida jamlagan, degan ishonch keng yo‘l ochgan. N.ning quyidagi misralarida ham “yetti ato” yetti ko‘kni anglatadi:

*Jinsi bashar yo‘q ogahing, xurshid xoki dargahing,
Ko‘k mahd aro tifli rahing yetti ato-u to‘rt ano.*

Ad.: Умар Жайлон. Тасаввуфий шеър шарҳлари. – Истанбул, 2000; Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Истанбул, 1993; Азизиддин Насафий. Инсони комил. – Т., 2021.

I.H., S.J.

YETTI SAYYORA – Sharqda qadimdan yetti sayyora, to‘qqiz falak tushunchalari mashhur bo‘lgan. Yerga yaqinligiga qarab, Oy – birinchi, Atorud (Merkuriy) – ikkinchi, Zuhra (Venera) – uchinchi, Quyosh – to‘rtinchi, Mirrix (Mars) – beshinchi, Mushtariy (Yupiter) – oltinchi, Zuhal (Saturn) – yettinchi falakda deb tasavvur qilingan. To‘qqiz falak deganda, ushbu sayyoralarga yana ikkita qo‘shiladi: “Falaki savobit” (turg‘un

falak) – burjlar. Bu – sakkizinchi osmonda bo‘ladi. Falak ul-avlok (Falaklar falagi) – to‘qqizinchi osmon. To‘qqizinchi falak deganda osmonning eng yuqori qismi tushuniladi.

“X.”ning to‘rtinchi dostoni “S.S.” – “Yetti sayyora” deb ataladi. Bu sayyoralarning har biri bir rang b-n ham bog‘liq: Kayvon – qora, Quyosh – sariq, Oy – yashil, Mirrix – qizil, Atorud – nilufar (moviy), Mushtariy – sandal, Zuhra – oq. N. yetti haftani shu yetti sayyora nomi b-n bog‘lab, “S.S.” dostonida Bahrom har kuni bir qasrda bir iqlimdan kelgan musofirning hikoyasini eshitadi: shanba kuni – qora qasrda, yakshanba kuni – sariq qasrda, dushanba kuni – yashil qasrda, seshanba – qizil qasrda, chorshanba – nilufariy qasrda, payshanba kuni – sandal tusli qasrda, juma kuni – oq qasrda.

N. Bahromni – Mirrix, Diloromni – Zuhraga o‘xshatadi. Ma‘lumki, Mirrix – qahramonlik va jang-u muhoriba timsoli bo‘lsa, Zuhra – go‘zalik va san‘at ramzi.

Ad.: Alisher Navoiy. Sab‘au sayёр. TAT. 10 jildlik, 7-jild. – T., 2011; Эшонкулов Х. Самовот – ишқ мазҳари. – T., 2008.

H.E.

YETTI TAMUG‘ – yetti do‘zax, do‘zaxning yetti qavati, nomlari: Nori jahannam, Lazo, Xutamo, Soir, Soqar, Jahim, Xaviya. Musulmonlar orasida Y.T. va undagi jazo-yu azoblarga doir fikrlar ancha keng tarqalgan. Chunki islomga ko‘ra, do‘zax ham xuddi ko‘kka o‘xshab yetti qavatdan iborat bo‘lib, birinchisida ikkiyuzlamachi, munofiq kishilar; ikkinchisida Misr fir‘avnlari va ayonlari; uchinchisida dahriylar, to‘rtinchisida afsungarlar, beshinchisida kofirlar, oltinchisida yulduzparastlar jazolanar ekan. Nihoyat, so‘nggi qavatda adashganlar azobga mahkum etilib, olov yongan qavatlardan farqli ravishda, unda qattiq sovuq paydo bo‘larmish. Lekin N. do‘zax va jahannam ishonchida diniy fikr-mulohazalar b-n kifoyalaniq qolmasdan, jahannam va uning azob-u qiynoqlarini insonning o‘zidan, yanada aniqrog‘i, uning nafsidan axtargan:

*Xilofi shar‘ agar yetti ko‘kka chiqqungdur,
Yaqinki, yetti tamug‘din batardur ul yettov.*

Shuning u-n ham shoir nafsoniy hirslarni qattiq qoralab, tanqid ostiga olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. TAT. 10 jildlik, 4-jild. – T., 2011.

I.H., S.J.

YO‘LCHIYEVA Munojotxon Abduvaliyevna (1960, Andijon) – xonanda. O‘zbekiston xalq artisti (1994). “El-yurt hurmati” ordeni b-n mukofotlangan (1998). “O‘zbekiston Qahramoni” (2021) “Sharq taronalari” 1-xalqaro musiqa festivalida 1-mukofot sovrindori (1997). Toshkent konservatoriyasini tugatgan (1985). Hofiza N.ning “Saraxbori Dugoh” (“Xolu xating xayolidin ey sarvi guluzor...”), “Munojot” (“Kelmadi”), “Ushshoq” (“Qaro ko‘zim”), “Nimcho‘poniy” (“Zulfiga mayl ey nasimi anbar afshon aylama...”), “Mubtalo bo‘ldim sanga, Bayot II” (“O‘lturgusi”) kabi g‘azallarining targ‘ibotchisi sifatida mamlakatimiz va dunyo sahnasida mahorat b-n ijro etgan va milliy qo‘shiqchiligimiz rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011.

B.R.

YADA TOSHI – sehrli tosh, jodu (f.: hajar ul-xutur – xotirga keltiradigan tosh). Qadimdan turkiy xalqlar orasida maxsus tosh yordamida afsun-duo o‘qish yo‘li b-n qor, yomg‘ir, shamol, bo‘ron chaqirish yoki ularni to‘xtatish udumi bo‘lgan va u XX asrgacha amal qilib kelgan. Sigir, ot yoki to‘ng‘iz oshqozonidan chiqqan tosh ustida o‘qilgan duo yordamida yomg‘ir chaqirilgan. Tarixiy manbalarda dushmanga qarshi ku-

rashda ham Y.T.dan foydalanilganligi haqidagi ma'lumotlar uchraydi. M-n, tarixga Loy jangi nomi b-n kirgan Amir Temur va Amir Husayning Jeta (Mo'g'uliston) xoni Ilyosxo'jaga qarshi Toshkent b-n Chinoz oralig'ida – Chirchiq dar-yosi bo'yida bo'lib o'tgan jangida, Ali Yazdiyning yozishicha, halol jangda g'olib kelolmasligini payqagan Ilyosxo'ja hiyla ishlatadi: yadachi Y.T. yordamida kuchli jala yog'diradi va u jangni o'z foydasiga hal qiladi. Turkiy xalqlar orasida qurg'oqchilik munosabati b-n yomg'ir chaqirish marosimida aytiladigan sust xotin mavsum-marosim qo'shig'i ham mashhur.

Y.T. haqida qadimgi xitoy, arab manbalarida ham ma'lumotlar saqlangan. Turkiy-runik manbalarida, ayniqsa, Beruniyning "Mineralogiya", Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'otit turk", Mirzo Ulug'bek "To'rt ulus tarixi", Rashididdining "Majmuat ut-tavorix", N., Zahiriddin Boburning "Boburnoma", Muhammadrizo Ogahiy asrlaridagi ma'lumotlar ham diqqatga sazovordir. Turkiy-runik manbalarida – ۴۸۸۵ [y^atda], Mahmud Koshg'ariyda – یت [y^at], یت [yat] shakllarida uchraydi. N.ning asarlarida Y.T. "yada", "jada", "yado" tarzida qo'llanilgan. N. asarlarida Y.T. haqida ma'lumot borligini birinchi bo'lib A. Inon "Tarixda va bugun shomonizm" asarining "Yada (jada, yat) toshi va yomg'ir tilsimlari" bo'limida "Jada toshi afsonasi Chig'atoy devon adabiyotidan ham o'rin egallagan. N. "F.K." devonida: "Yada toshig'a qon yetgach yog'in yoqqandek, ey soqiy, / Yog'ar yomg'urdek ashkim chun bo'lur la'ling sharobolud bayti bordir" degan fikri b-n xabar beradi. E'tiborga molik tomoni shundaki, bu g'azal A. Inon aytganidek, "F.K." devonida emas, balki "B.B." devonining 113 va "G'.S." devonining 117-g'azali sifatida takrorlanib qayd etilgan. Aslida g'azal to'qqiz baytdan iborat bo'lib, yuqoridagi baytlar g'azalning uchinchi bayti hisoblanadi. G'azalni sharhlaganimizda quyidagi ma'no kelib chiqadi. Birinchi, "Yada toshig'a qon yetgach yog'in yoqqandek, ey soqiy" baytidagi e'tibor bersak. Y.T.dan foydalanish u-n ayrim amallar qilinishi kerak bo'lgan. Afsonalarda,

Y.T.ga ma'lum bir hayvonning qonini tekkizish hamda suvga solish yoki quyoshga qaratilish orqali darhol yomg'ir chaqirilganligi aytilgan. Unga ko'ra, Y.T.ga qon tekkizilishi va yadachining duolari ta'sirida yomg'ir, do'l, jala, shamol, bo'ron paydo bo'lgan. Bu afsonalardan xabari bo'lgan N. ikkinchi baytida: "Yog'ar yomg'urdek ashkim chun bo'lur la'ling sharobolud", ya'ni xuddi Y.T.ga qon tekkanda qizargani kabi, seni labinga sharob tegib qizardi, ya'ni "sharobolud" – sharob yuqi bo'ldi deb, ko'z yoshim Y.T. yog'dirgan yog'ar yomg'irdek deya, ta'kidlamoqda. Yuqorida sharhlangan bayt juda ko'p mahalliy xorijiy ilmiy maqolalarda misol sifatida qo'llanilgan. Shu ma'noda, N. asarlarida hali olimlar e'tibor bermagan baytlarga e'tibor qaratsak. "F.K." devonining fardlar bo'limi 31-fardiga e'tiborimizni qaratamiz: *Qotiq ko'nglungdin oqti xalq yoshi, / Kim, yomg'ur boisidur joda toshi.* Ushbu fard takror tarzida "B.B." devonida ham 31-fard sifatida qayd etilganini ham aytib o'tishimiz kerak. Fardning ma'nosiga e'tibor bersak, shohning ko'ngli qattiqligidan xuddi Y.T. yog'dirgan qalin yomg'ir kabi xalq yoshi oqti deyilmoqda. Ortiqacha izohlarsiz bu fard ma'nosini bemalol tushunishimiz mumkin. Bu fardda ham Y.T.ning yomg'ir yog'dirishi ta'kidlab ko'rsatilmoqda. Yana bir yangi misollardan biri "B.V." devonining 595-g'azalida uchraydi: *Sel-larkim to'kar ko'zum yoshi, / Soyining toshidur yado toshi.* Ushbu g'azal aslida 7 baytdan iborat bo'lib, yuqoridagi parcha g'azalning birinchi bayti ya'ni, matla'si hisoblanadi. Yuqorida ham aytib o'tganimizdek, yadachilar amalini bajarish uchun. Y.T.ga qon surtishgan va uni suvga solishgan yoki quyoshga qaratishgan. Baytda ham soyning toshi Y.T. bo'lib suvda turibdi. Buning natijasida ko'zimning yoshi sel kelganda soylar to'lib-toshib oqqani kabi to'kiladi, degan ma'no kelib chiqmoqda.

Y.T. timsoli davrlar o'tishi b-n og'zaki adabiyotdan, yozma manbalarga ko'chdi va asrlar davomida mumtoz adabiyot vakillari u-n, xususan, N. asarlari u-n ham poetik xom ash-

yo vazifasini o‘tab berdi. Turkiy xalqlardagi Y.T. haqidagi afsonalardan va yadachilarning marosim amallaridan N.ning to‘liq xabardor bo‘lganligi yuqoridagi baytlar sharhlanganda oydinlashdi. N. asarlaridagi Y.T. haqidagi ma’lumotlar F.Ko‘pruluzoda, A.Inon, S.Mutallibov, M.Jo‘rayev kabi olimlar hamda yosh tadqiqotchilar A.Ureten, N.Jo‘raqo‘ziyevlarning tadqiqotlarida qayd etilgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т., 2006; Журакузиев Н.И. Древнетюркский мифический камень яда в произведениях Алишера Навои // Преподавание языка и литературы. №5/2014; Маҳмуд Кошгарий. Девону луготит турк. 3 томлик, 3-том. – Т., 1963; Навоий асарлари учун қисқача лугат. – Т., 1993; Inan A. Tarihte ve bugün şamanizm. – Ankara, 1954; Köprülüzade F. Eski Türklerde dini-sihri bir anane. Darülfünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Cild IV, Sayı 1. – Istanbul, 1925; Üğreten A. Türk kültüründe “Yada taşı” ve XVIII. yüz yıl sonu Osmanlı-Rus savaşlarında kullanılması // Belleten. Aralık, 2000. – Ankara, 2001.*

Nod.J.

YADI BAYZO (ar. yad – qo‘l, bayzo – oq; yadi bayzo ko‘rsatish – mo‘jiza va karomat ko‘rsatish) – oq qo‘l, nurli qo‘l. Sharq mumtoz adabiyotidagi obrazlardan biri. Bu obraz Muso (a.s.) b-n bog‘liq bo‘lib, payg‘ambarligining isboti u-n u qator mo‘jizalar ko‘rsatgan. Shunday mo‘jizalaridan biri – qo‘lini qo‘ltig‘iga tiqib chiqarsa, u quyoshday porlab nur taratar edi. Turi Sinoda ilohiy otashda kuygani evaziga Haq taolo uning qo‘liga shunday mo‘jiza baxsh etgan. Shundan u Y.B. nomi b-n mashhur bo‘lgan. N. “T.A.H.” asarida bu haqda Muso (a.s.)ga “yadi bayzo va aso mo‘jizasi karomat bo‘ldi”, – deb yozadi. Mumtoz adabiyotda talmeh san’ati vositasida bu

voqeaga ishora qiladilar. Y.B. Sharq she’riyatida mo‘jiza, karomat va xoriqulodot amallar – ya’ni odatdan tashqari ishlar, hodisa, mahorat, qudrat, yorning oppoq qo‘li kabi ma’nomlarni tamsil etib keladi.

Ad.: *Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Т., 1990; Фиёс ул-лугот. Ж. 2. – Душанбе, 1988; Ислом. – Т., 2004; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.*

E.O.

YAZD CHO‘LI (Yazd sahrosi) – Eronning markaziy qismidagi shahar atrofidagi hudud. Mazkur hudud Yazd shahri nomi b-n ataladi, tarixiy-geografik atama. N.ning bolaligi b-n bog‘liq xotiralarida Y.Ch. haqida gap boradi. Eng ishonchli ma’lumotni Xondamir “Makorim ul-axloq” tarixiy asarida yozib qoldirgan. Ma’lumotga ko‘ra, N.lar oilasi Shohrux Mirzo vafotidan keyin Hirotni tashlab Iroq tomon yo‘lga tushadi. N. oilasi qo‘shilgan karvon Y.Ch.dan o‘tadi. Shu vaqtda hali bola bo‘lgan N. uxlagan holda otdan tushib qoladi. Karvon belgilangan manzilga yetib keladi, so‘ng qarasarlar u yo‘q. N. ham uyqudan uyg‘onganda, holatini anglaydi, so‘ng otasi do‘stlari bilan uni izlab topadi. Yana N. “M.N.”, “N.M.”da mumtoz muarrix Ali Yazdiy haqida alohida fiqralar yozgan. Shu fiqrada Y.Ch., Yazd shahri b-n bog‘liq hududni ham esga olgan. Ma’lumki, mazkur joy N. yashagan davrda temuriylar davlat boshqaruvida bo‘lgan hudud hisoblangan.

Y.Ch. adib Mirkarim Osimning “Zulmat ich-ra nur” asari tarkibidan o‘rin olgan hikoyalardan biri “Yazd Cho‘li”da ham o‘zining badiiy ifodasini topgan. Mazkur asarini N.ning tarixiy siymosiga bag‘ishlangan. Yozuvchi hikoyani yozishda buyuk shoir Y.Ch.da karvondan tushib qolgani, ota-onasi va karvondagilarning tahlikaga tushishi va N.ning sog‘lom holda topishi, uning jasur qiyofasini tasvirlagan. Adib mazkur hikoyani yozishda, asosan, N.ning shogir-

di, tarixchi Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida yozib qoldirgan tarixiy ma’lumotlardan unumli foydalangan. Mirkarim Osim hikoyada buyuk shoirning bola obraziga o’quvchini qiziqtirish maqsadida badiiy to’qimaga ham keng o’rin bergan. Umuman, yozuvchining san’atkorligi tufayli “Yazd cho’li” hikoyasida tarixiy haqiqat-u badiiy to’qima bir-birini to’ldirishga xizmat qilgan. Mazkur hikoya maktab darsligidan ham o’rin olgan, o’quvchilarning N. haqidagi eng sevimli badiiy asari hisoblanadi.

Mirkarim Osim “Yazd Cho’li” asarida mazkur tarixiy-geografik toponim haqida ikkita joyda to’xtalgan. Har ikki tarixiy lavhada ham 5-6 yashar bola bo’lgan N.ning Y.Ch.da uyqu bosib, otdan tushib qolish tarixiy voqeasi bolalarga mos tarzda talqin qilingan. Geografik, tarixiy manbalarga suyangan holda mazkur hudud joylashgan chegarani ham asarda to’g’ri bergan. Chunonchi: “Yo’lovchilari Hirot vodiysidan chiqib, Yazd vohasigacha cho’zilgan katta sahroga (cho’l) qadam qo’yishlari bilan safar og’irlashdi, odam yursa oyog’i, qush uchsa qanoti kuyadigan bu sahroda faqat kechalari yo’l bosish mumkin edi. Yo’lchilar har yer-har yerda bo’lgan sho’r quduqlardan suv chiqarib, meshlarini to’ldirib olar edilar. Bepoyon qum sahrosi hammaning joniga tekkan edi. Karvon bir necha kundan keyin Yazd vohasidagi Taft qishlog’iga yetib keldi, vatq yarim kechadan oqqan edi. Yo’lchilar karvonsaroyga tushib, orom oldi... Yo’lovchilar ba’zan yalanglikda tunab qolar, ba’zan karvonsaroylarga tushib bir-ikki kundam olar edilar. Biroq Yazd cho’liga qadam bosishlari bilan ahvol o’zgardi. Karvon salqin kechalari yo’l bosib, kunduzlari quduqlar bo’yida orom oladigan bo’ldi.”

Birinchidan, hikoyada Alisherlar oilasining Hirotidan Iroqqa ketish tafsiloti badiiy talqin qilingan. Ikkinchidan, ular qo’shilgan karvon Hirotidan chiqib Y.Ch.ga kirishi, karvonning mazkur cho’lda azob-uqubatlarni ko’rishi, tunlari yurib, kunduzi dam olishi, shunday holatda ham yosh bolalarning o’zlarini o’yin b-n ovutishi aytilgan. Uchinchidan, Y.Ch. Yazd sahrosi shaklida

ham berilgan. Unda Alisherning qanday qilib otdan tushib, Yazd sahrosida uxlab qolishi, tongda uyg’onishi, otasidan “...Iroq viloyati – kunbotish tomonda, Hirot – kunchiqishda”, – degan gapni eshitgandi. Aqlli bola kun yorishib kelayotgan tomonga qarab yurib ketdi”, fikr asosida o’zi Iroq tomonga yo’nalishi tasvirlangan. To’rtinchidan, uning otdan tushib cho’lda qolishini dastlab onasi sezib qoladi. Ona yig’laydi, ota vahimaga tushadi. Xullas, otasi uch-to’rt kishi b-n kelgan yo’llari tomon yurib ketadi. Qo’rquv b-n kelayotgan ota yo’lda N.ni uchratadi. U ham otasini ko’rishi b-n baqirib yig’laydi. Oltinchidan, hikoya xulosasi ijobiy yakunlanadi. Bunda adib daho shoirning bolaligi b-n bog’liq bir lavhani o’quvchiga taqdim etgan. Unda buyuk N.ning porloq kelajagi qaysidir ma’noda bashorat qilingandek.

Hikoya haqida gapiradigan bo’lsak, ma’lumki, Mirkarim Osim yozgan tarixiy asarlarni uchga bo’lib o’rganish mumkin. 1. Tarixiy-qahramonlik mavzusidagi asarlar. 2. Tarixiy-maishiy mavzu. 3. Tarixiy-tarjimaiy hol asarlari. Mazkur hikoya adibning tarixiy-tarjimaiy hol asarlar mavzusiga kiradi. Yuqorida aytganimizdek, N.ning bolalikdagi tarixiy tarjimai holi b-n bog’liq bir lavha badiiy talqin qilingan.

N.ning bolalikdan tug’ma iste’dod, tabiatan fazilat egasi bo’lganligi Y.Ch. tasvirida aniq tasvirlangan. Uning qobiliyatini yuzaga chiqarishda oila muhiti ota va onasi obrazlari ham berilgan. Shuningdek, hikoyada uning zakiyliги Taftda mumtoz muarrix Ali Yazdiy b-n uchrashuvi va suhbatida ham yaqqol ko’rinadi.

Asarni to’rt tasnif asosida o’rganish mumkin. 1. Tog’asi Mirsaidning N.lar xonadoniga kirib kelishi, Shohrux mirzoning vafoti haqidagi sovuq xabarni aytishi va opasi va tog’asining Hirot shahrida yuz berishi mumkin bo’lgan to’polonlar xususida gapirishi. 2. Shoir Mirsaidning hirotliklar bir karvon tuzib tinch muhitga ketishi b-n bog’liq rejani aytishi va G’iyosiddin Bahodirga taklif kiritishi bu gap-so’zlardan bola Alisherning voqif bo’lishi gapirilgan. 3. G’iyosiddin Kichkinaning Mirsaidning taklifiga ko’nishi va

ularning karvon xayli b-n Hirotdan chiqib ketishi va Iroq tomon yoʻnalishi tasvirlangan. 4. Yoʻnalishda bola Alisherning Y.Ch.da karvondan qolib ketishi, uning ruhiy holati, onasining payqab yetishi, otasining izlab topishi va bola b-n otaning koʻrishishi b-n bogʻliq chizgilarning berilishidir. 5. Umuman olganda, “Yazd Choʻli” hikoyasida barcha tarixiy (Mirsaid Kobuliy, Gʻiyosiddin Bahodir, Ali Yazdiy va Alisher) va toʻqima obrazlar (karvondagi xonadonlar sohiblari va Alisherning otasi b-n uni izlab orqaga qaytgan doʻstlari) bola Alisherning portretini, ruhiyatini, ongini, hayot tarzini ochib berishga qaratilgan.

Koʻrinib turibdiki, asarda adib, asosan, tarixiy shaxslar obrazidan unumli foydalangan. N. haqida asar yozgan keyingi davr adiblari ham N. ning bolalaligi xususida lavha yozar ekan, mazkur holatga alohida toʻxtalgan.

Ad.: Аlisher Навоий. *Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. (Форс тилидан Раҳматов К. таржимаси)* – Т., 2018; *Миркарим Осим. Синган сетор.* – Т., 2014; *Мирвалиев С. Ўзбек адиблари.* – Т., 2003.

B.R.

YAZDIGURD III (Yazdijurd) – Sosoniylar sulolasidan oxirgi hukmdor. Yevropa tarixchilari uni Yazdigerd III deb ataydilar. 632-y.dan 651-y.gacha podshoh boʻlgan. Aytish joizki, Y. hukmronligi davrida mamlakatda siyosiy, iqtisodiy, maʼnaviy buhron kuchayadi: turli oʻlkalar oʻzlariga mustaqillik eʼlon qilib, birin-ketin mamlakat tarkibidan chiqqa boshlashadi. Natijada, davlat sustlashib, ichki boshboshdoqlik, parokandalik kuchaydi va arablarning 633-y.dagi hujumiga bardosh bera olmadi. Arablarga qarshi katta qoʻshinga Rustamni lashkarboshi etib tayinlangan. Bu qoʻshin Kadisiyada arablar b-n urushib, magʻlubiyatga uchragan, Rustam ana shu jangda halok boʻlgan (Qodisiya 637). Ikkinchi marta Y. Nihovand yaqinida arablarni toʻxtatishga uringan, 642-y.da boʻlib oʻtgan janglarida ular Y.ning

qoʻshinlariga qaqshatqich zarba berishdi. Xullas, bu gal ham forslar yengilgan. Y. qochishga majbur boʻlib, turli viloyatlarda yurgan, oxiri Marvga tomon yoʻl oladi. 651-y.da u Marvda yerda bir tegirmonchi tomonidan oʻldirilgach, sosoniylar sulolasi hokimligi xotima topdi.

N. “T.M.A.”da Y. hayoti va faoliyati haqida maʼlumot bergan. N. uni Shahriyorning oʻgʻli, Parvezning nabirasi ekanligini yozadi. Hukmronlik muddatini yigirma yil deb koʻrsatadi va arab lashkaridan yengilib, qochib Marvga borgani va u yerda bir tegirmonchi uni oti va kiyimlarini egalash maqsadida oʻldirganini qayd etadi. Y. nomini u asar xotimasidagi masnaviyda ham tilga oladi va shunday yozadi:

*Agar Yazdijird oʻlsun ar Shahriyor,
Vagar Bahrom oʻlsun, gar Isfandiyor.*

*Ki, qoʻydi vujud uyiga chun qadam,
Yana anga boʻlmoq keraktur adam.*

“S.I.” dostonining XIV bobidagi ushbu bayt ham Y.ga bagʻishlangan:

*Yana Yazdijird oldi mulk-u diyor,
Ki, derlar laqabda ani Shahriyor.*

Yuqorida aytilganidek, N. “T.M.A.”da Y.ni Shahriyorning oʻgʻli deb ataydi: “Va ul vaqtda Yazdijird binni Shahriyor Istaxrda erdi, otasi Shahriyor Parvez oʻgʻli erdi”. Yuqoridagi baytda esa Shahriyor Y.ning laqabi sifatida tilga olingan.

Ad.: Аlisher Навоий. *Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Аlisher Навоий. СаДДи Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Грантовский Э. и др. История Ирана.* – М., 1972.

Q.E.

YAZID – toʻliq ismi Yazid ibn Muoviya ibn Abu Sufyon. 645–683-yy.da yashagan. Umma-viylar sulolasidan boʻlgan ikkinchi xalifa. Y.

islom tarixida mashhur kimsalardan hisoblana-
di. Lekin bu mashhurlik ijobiy tomondan emas.
Manbalarda u salbiy sifatlar b-n ta'riflanadi, ko'-
pincha mualliflar Y. haqida so'z ketganda nafratli
ohanglarda yozadilar. Buning asosiy sabablari
quyidagilardan iborat: Y. 680-y. 10-oktyabrda
Karbalo dashtida Payg'ambar (s.a.v.)ning na-
birasi Husayn (r.a.)ni, uning oila a'zolari va ta-
rafdorlarini (jami 72 kishi) o'ldirgan; Ibn Utba
boshchiligida qo'shin yuborib, Madina shahri-
ni talon-toroj qildirgan; Makka shahriga hujum
uyushtirgan. Bu hujum vaqtida muqaddas Ka'-
bada yong'in chiqqan; ichkilik ichgan, raqsga
tushgan, itlar va maymunlar boqqan. Yuqorida-
gi ishlari tufayli uning nomi Sharq adabiyotida
yomonlik, yovuzlik timsoliga aylangan. Mo'min
mirzo qatl qilinganda Xuroson shoirlaridan Gul-
xaniy Astrobodiy quyidagi ruboiyni yozgani va
bu she'r mashhur bo'lib ketgani bejiz emas:

*Bozori zulm boz rivoji digar girift.
Z-on kofire, ki mo'mini dinro shahid kard.
Onjo Yazid omad-u kori Husayn soxt,
Injo Husayn omad-u kori Yazid kard.*

Din mo'minni o'ldirgan kofirlar dastidan
zulm bozori boshqacha tarzda qizidi. U yerda
(ya'ni Karbaloda) Y. kelib Husaynni o'ldirgandi.
Bu yerda Husayn Y. ishini qildi.

Y. nomi N. asarlarida ham tilga olingan. Jum-
ladan, "H.A." dostonida shunday bayt bor:

*Ismda ko'p keldi tafovut padid,
Biri Husayn o'ldi, birisi Yazid.*

*Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр.
ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Зайниддин
Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1979.*

Q.E.

YAKQALAM – N.ning "X."da Y. timso-
li Nizomiya, uning ilk "Xamsa"sigam ishora-
dir. Shu b-n birga, quyoshning chiqishidan bo-
tishigacha bo'lgan mamlakatlarni bir hukm

ostida birlashtirgan shoh Iskandarga nisbatan
ham ishlatiladi. "S.I."ning "Iskandar ishla-
rining tafsili" nomli XXIII bobida Iskandar-
ning jahongir, mulkgirligidan so'ng ungacha
bo'lgan jahondorlarning qadri tushdi, shi-
kast etdi, deb shoir Iskandarni Y. deb ataydi:

*Quyoshdek sipehr uzra tortib alam,
Yurib oldi olam yuzin yakqalam.*

Ushbu baytga e'tibor qaratsak, N. alam – Y.
shaklida qofiya yaratib, so'z o'yini hosil qiladi.
Ya'ni alam so'zining birinchi ma'nosi azob-u
alamlar bo'lsa, ikkinchi ma'nosi davlat atribut-
laridan biri bayroqdir. Jahondorlik dunyo shoh-
larining hammasiga ham nasib bo'lmagan, ja-
hongirlikning azob-u alami ham, mashaqqatlari
ham ziyoda bo'lgan. Chekkan alamga yarasha
alam – bayroqlari yuqori ko'tarilgan, o'z davri
hukmdorlariga bayroqdorlik qilgan kabi fikrlarni
Iskandar misolida tushuntirib, poetik tasvir lay-
di. Y.ning birinchi ma'nosi Iskandarning o'ziga
ishoradir, ikkinchi ma'nosi ushbu bob syujeti mi-
solida aytganki, shoh Iskandarning o'zi qo'lga ki-
ritgan yigirmadan ortiq mamlakatlari va suv ola-
mini bir hukm ostida birlashtirishdagi mahorati
va maqomiga ishoradir.

459 nafar qalam ahliga to'xtalgan "M.N."
asarini ushbu timsolga bog'lab, tarixiy-qiyosiy
aspektida tahlil qilganimizda, ma'lum bo'ldiki,
N. yagonalik va mohirlik ma'nosida Y. obrazini
nafaqat mashhur shoir, mashhur asar yoki hukm-
dorlarga, balki mashhur xattotlar, adolatpesha
qozilarga ham nisbat beradi. N. bu asarda Y. un-
vonini olgan mashhur xattot Mavlono Sulton Ali,
adolatpesha qozi Xoja Xurdni ham tilga olgan.
Bu haqda shunday ma'lumotlarni uchratamiz.
"Mavlono Sulton Ali mashhadlig'dur. Bu kun
Xurosonda va olamning aksar bilodida "nasta'-
liq" xatida qiblat ul-kuttobdur va kitobat mulki-
ning qalamravi yakqalama anga musallamdur"
qabilidagi e'tirofi fikrimizning isbotidir. Ushbu
e'tirofdagi qalam b-n bog'liq "qiblat ul-kuttob"
– kotiblar qiblasi nomli laqab va unvon haqida-

gi ma'lumot ham e'tiborga molik. Yoki "Xoja Xurd – Samarqand taxtining yaqqalama qozisi va Ulug'bek Mirzo madrasasining mudarrisidir", degan ma'lumot fikrimiz dalili. Asarda N. lutf va mubolag'a usulida qalam tili, qalamzan, qalam ilgi iboralarini ham qo'llagan: "Mir Husayn Muammoiy – Nishopurdindur. Shaharda tahsil qildi. Oncha hamida axloq va pisandida atvori borkim, sharhidin qalam tili va qalamzan iligi ojizdur...". N. "X."da qo'llagan yaqqalam timsoli Muhammad (s.a.v.), shoh Iskandar, Nizomiy va u yaratgan ilk "Xamsa"ga, turkiy til maqomiga nisbatan qo'llangan bo'lsa-da, umuman, poetik tasvir hamda obrazli fikrlashda yaqqalam N.ning o'ziga, o'zi yaratgan ilk turkiy "X."ga, uning so'z olamidagi betakror ma'naviy xazina ekanligiga, so'z mulkidagi maqomiga nisbatan ishora borligini ham unutmashimiz kerak. Ulug' shoirning ushbu bayti fikrimiz isboti:

*Bu besh ganjnikim, kushod ayladim,
Varaq uzra oni savod ayladim.*

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. "Қуёшлиқ истасанг, касби камол эт" (Навоийнинг ҳуқуққа оид қарашлари хусусида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2013 йил 13 сентябрь.

B.R.

YANGI ANIQLANGAN NAVOIY LUG'ATI – Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasining "Nodir nashr va qo'lyozmalar bo'limi"da PV 78 raqamli Nazar Ali Sayyidning "Navoiy asarlari lug'ati" saqlanmoqda. Qo'lyozma 22x12 sm hajmda bo'lib, 79 sahifadan iborat. Xati nasta'liq, poygirlari to'liq, qog'ozi novvot rang. Qo'lyozma taxminan XVI–XVII asrlarda Nusratulla Buxoriy tomonidan ko'chirilgan. Ushbu o'zbekcha-forscha lug'atning asliyatini va qachon tuzatilganligi hozircha noma'

lum. Lug'at titul varag'iga 1973-y., deb yozilgan. Bu uning kutubxonaga kelib tushgan vaqtini anglatadi. Qomusda, asosan, N., shuningdek, Lutfiy, Mir Haydar asarlaridagi o'zbekcha so'zlar fors tilida izohlangan. O'rta asr lug'atchilik an'analari usulida tuzilgan ushbu asar, muqaddimasida o'zbekcha so'zlarning yasalishi haqida umumiy ma'lumot berilgan. Lug'at eski o'zbek alifbosi bo'yicha tuzilgan. *Alif, b, t, s, sh, k, y* harflariga ko'plab misollar berilgani holda *ch, d, r, z, g, m, i* belgilariga misollar kamroq keltirilgan.

Qomus avvalida *ot, o't, tuz, to'sh, uz, it, yosh, o'q* kabi omonim va ko'p ma'noli so'zlar misolida o'zbek tilining boy va rang-barangligi haqida ma'lumot berilgan. Nazar Ali Sayyid quyidagi to'rtlikning birinchi misrasida *it* so'zi *kuchuk*, ikkinchisida *ket*, to'rtinchisida *itar* ma'nolarida ishlatilganligini ko'rsatish maqsadida "M.L."dan misol keltiradi:

*Ey raqib, o'zni anga tutsang ham it,
Bizga rahm aylab, aning kuyidin it.*

*Garchi bor do'zaxcha ishqing shu'lasi
Bizni o'z ilging bila ul sari it.*

Ikkinchi faslda qarindoshlik terminlari izohlangan: *og'a-barodari buzrug, ini-barodari ko'chak, egach-hohari buzrug, singil-hohari ko'chak, yotlig'-duxtari, bo'ta-farzand*. Undan so'ng tana a'zolari keltirilgan: *engak-zanaxdon, ko'ksuk-siyina, manglay-peshona, tiz-zon-u, ern-lab, tish-dandon*. Lug'atdagi asosiy misollar N. asarlaridan olingan. Chunonchi, *uyat va uyal* so'zlari forscha *sharmandagi* ma'nosi b-n izohlangach, shoirning quyidagi baytlari keltiriladi.

*Gulga farxunda jamolingdin uyat,
Sarvg'a toza niholingdin uyat.
Ey ko'z, onsiz o'zga ko'rmakni qilmishsen havas,
Hajr tig'idin o'yul yoxud Navoiydin uyal.*

Ayrim so'zlariga Lutfiy, Mir Haydar asarlaridan misollar keltirilgan. Chunonchi *o'run* so'

ziga Mir Haydarning quyidagi bayti keltirilgan:
o'run-o'rin – maqom va joygoh boshad:

*Bor edi bu toifa bizdin burun,
Jarga bilan dunyoda tutqon o'run.*

So'z ma'nolari sodda, lo'nda izohlangan:
iya-ba ma'niyi sohib boshad, nazm:

*Bir iyasiz it bo'lub erdi Navoiy yorsiz,
Bo'lmasun yo rabki, hargiz banda sultondin judo.*

Agar so'z ma'nosi keng o'quvchilar omma-siga tanish bo'lsa, misol berilmaydi: *egak-suxan, o'rgamchi-ankabut, tiz-zonu, uchmoq-bihisht*. Ma'rifatli ota-bobolarimiz kelajak avlodga aniq ma'lumot qoldirish u-n so'zning orfografiya va orfoepiyasiga alohida e'tibor berganlar. Arab yozuvida bir xil yozilib, turli ma'no anglatuvchi omograflar yoniga maxsus grammatik belgilar qo'yanlar. Nazar Ali Sayyid *ur* va *o'r* so'zlari arab yozuvida bir xil yozilishini hisobga olib, ikkinchi so'z *o'r-chuqur* ma'nosini anglatishini ko'rsatish maqsadida yoniga *imola* atamasini qo'yadi.

K harfi lug'atda *kofi arabiy, g esa kofi ajamiy* atamasi orqali ko'rsatilgan: *kengash-kofi avval arabiy va kofi soniy ajamiy ba ma'nii mashvarat*. Lug'at ma'lumotlari ayrim olimlarimizga eski o'zbek tili tovush tizimi haqida fikr yuritayotganlarida u davrlarda yashamagan, u davr unilari tizimidan bexabar Yevropa olimlariga emas, balki XIV–XIX asrlarda yashab, o'z ko'zi b-n ko'rib, quloqlari b-n eshitib, qo'llari b-n yozib qoldirgan ma'rifatli bobolarimiz ma'lumotlariga suyanishimiz lozimligini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.U.

YASOVUL (t.-mo'g'.) – 1. Yuqori mansabdagi amaldorlarga xizmat qiluvchi qurolli

soqchi, posbon. 2. Hukmdor saroyidagi kichik amaldordan; Y.lar ba'zida taxt sohiblarining yashirin xizmatchilari ham hisoblangan. Y. ko'proq ma'muriy vazifalarni bajargan. 3. Qorovulboshi; tartib va intizomni saqlovchi naqib. “M.Q.”ning avvalgi qismi 8-fasli “Yasovul guruhi zikrida”, deb nomlanib, unda N. yozadi: “Yasovulki, bir mazlum ishi keynicha borg'ay va ul mazlumni zolimdin qutqorg'ay. Agar muhd tilamagi maqdurdin ortuqroqdur, ul zolimga ulug'roq o'rtoqdur. Agar sa'yig'a yarasha olur xayoli bo'lg'ay, ota merosi va ona sutidek haloli bo'lg'ay. Va agar tama'yi haqq us-sa'yidin kamdur, erlik va muruvvat anga musallamdur. Va agar sa'y qilg'ay va olmag'ay, muzdkim anga haqdur, ani desa bo'lg'aykim, valiyi mutlaqdur. Ko'p eranlar bu ishni shior etibdurlar va bu suluk bila qulaiy maqsodig'a yetibdurlar”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-лугот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

M.A.

“YASOG'LIQ VA QORA CHERIK ZIKRIDA” – “M.Q.” asarining “Avvalg'i qism”i 9-fasli mamlakatdagi hukm yurituvchi, farmon beruvchi harbiy cherik haqida bo'lib, N. bu toifani ham, asosan, tanqid qilish yo'lidan borib tasvirlaydi. Asarda ularga ajratilgan bo'lim muxtasar, ammo xarakterli chizgilari, jumladan, ularning xulq-atvori, yurish-turishlaridan tortib jamiyatda yetkazadigan zararlari obrazli bayon qilingan. Avvalo, shoir “Yasog'liq va qora cherik zikrida”ni “Ya'juj va ma'juj” (oxir zamonda chiqadigan xunuk bashara, bahaybat, hamma narsani nobud qiluvchi, odamxo'r maxluq) xaylig'a sherik, deya nihoyatda keskin tashbeh qo'llaydi. Asardan ma'lum bo'lishicha, ular shunchalikki, kulfat yetkazib tinmaydi, askar tortib yurishlaridan hech bir naf' yetmaydi. Butun ishlari talay olganni talab, begona yurtlarda esa chigirtkadek

ko'kargan nimaiki bor, yeb, yalab ham qo'yadi. Shoir taajjublanib bayon etishicha, insoniylik b-n ular orasida go'yo xusumat, musulmonlik b-n nizo bordek. Shunday bo'lmasa, fahm-idrok, aql-insofni onglaridan chiqarib yuborisharmidi?! Qaysi tomonga yuzlanishsa, undan hech qaytish yo'q, istihola begona, kecha-yu kunduz g'aflat uyqusida, hatto tanalari issiq-sovuqni, ochliq-yalang'ochlikni farqlamaydigan holga kelib qolganlari bor.

Shuni ham aytish lozimki, Yaratganning har nav elga inoyati bo'lganidek, "Yasog'liq va qora cherik zikrida" ahli orasida yaxshi fazilatli lilar ham borligi, ularda eranlarning xislatlari mujassamligi adib tomonidan urg'ulangan.

N. kuyinib yozadiki, odamiysizlikda hayvon ulardan uyalar darajada: o'z sipohiylarining mollarini bu buzuq qavm tekinga tortib olishadi. Fasl oxiridagi ruboiyda yuqoridagi fikr-qarashlar yanada mahorat b-n nazmda ifodalangan:

*Ul qavmdin a'juba xaloyiq bo'lmas,
Kim, me'dalari harom erdin to'lmas.
O'lguncha balo chekib erurlar mavjud,
Chin bo'ldi bu da'voki, yasog'liq o'lmas.*

Shuning u-n ijodkor mavzuni odamzod jazo bera olishi juda mushkul bo'lgan taoifaga Allohning balosi yog'ilgay, degan fikr b-n yakunlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O'.

YASRIB – Madinayi munavvaraning qadimiy nomi. Ilk o'rta asrlardan Madina deb yuritilgan. N. "Xam.M." asarida ustoz Abdurahmon Jomiyning o'zi tug'ilgan Jom viloyatidan Hirotga kelishini Muhammad (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga ko'chishiga qiyoslagan edi:

*Quyosh ul nav'ki, Mag'rib sori,
Yo Nabi, o'ylaki, Yasrib sori.*

Keyinchalik Davlatshoh Samarqandiy ushbu tashbehni boshqacharoq shaklda N.ning o'ziga nisbatan qo'llaydi:

*Onchunon, k-az maqdami Sayyid shuda Yasrib aziz,
Gasht dorulfazli olam az vujudi o' Hiri.*

Tarj.: Muhammad (s.a.v.) qadami tufayli Madina aziz-u mukarram bo'lgani singari, Alisher Navoiyning muruvvat va saxovat uyg'unlashgan faoliyati tufayli Hirot ham olamning dorulfazliga aylandi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015.

E.O.

YASSAVIY AHMAD (XI asr 2-yarmi – 1166/67 Sayram) – tariqat piri, mutasavvif shoir. N. "Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixi" deb ta'riflagan Y.A. ma'rifat va futuvvat aholidan bo'lmish Shayx Ibrohim oilasida dunyoga keladi. Uning hayoti va faoliyati afsona-rivoyatlarga yo'g'rilib, qancha yashagani turli-tuman talqin qilinib kelyapti. Uni 120, 125, hatto 130 yil mr ko'rgan deydilar. U 63 yoshga to'lganida, yer yuzida Payg'ambar (s.a.v.)dan uzoq yashashga andisha qilib, bir chilla-xona qazdiradi va umrining oxirigacha tashqariga chiqmay, o'sha joyda hayot kechiradi.

Onasi Shayx Ibrohimning xalifasi Muso Shayxning qizi Oysha xotun edi (Uni Qorasoch momo ham deydilar). U ham ota, ham ona tomonidan shayxzodadir. Y.A. Sayramdagi ajdodlarini Hazrat Ali (r.a.)ga bog'laydigan xojalar sulolasiga mansub. U oilada ikkinchi farzand hisoblanadi. Gavhari Shahnoz ismli opasi bo'lgan. Y.A. tug'ilgandan ko'p o'tmay onasi, 7 yoshida

esa otasi dunyodan o'tib, uning tarbiyasi opasi Gavhari Shahnoz zimmasiga tushadi. Keyin ular Yassi shahriga ko'chib borishadi va shu yerda u tariqat yo'lidagi ilk ustoz Arslonbob b-n uchrashadi. Bu haqda uning o'zi keyinchalik hikmatlarida shunday yozgan edi:

*Yetti yoshda Arslon bobom izlab topti,
Har sir ko'rub, parda birla bukub yopti,
Bihamdulloh, ko'rdum, dedi, izim o'pti...*

Tariqat talabiga ko'ra, solik biror yetuk shayxga qo'l berib, uning rahnamoligida riyozat bosqichlarini bosib o'tadi. Lekin ba'zi so'fiylar bunga ehtiyoj sezmaydilar. Chunki ularni Xizr (a.s.), Muhammad (s.a.v.) yoki o'tgan buyuk avliyolardan birining ruhi g'oyibona tarbiyalaydi. Bu hodisa tasavvufda uvaysiylik, deb ataladi. Y.A. ham uvaysiy shayxlar sirasiga kiradi. Rivoyat qilishlaricha, Muhammad (s.a.v.) sahobalari b-n g'azotga ketayotganlarida Jabroil (a.s.) jannatdan bir tovoq xurmo keltiradi. Ittifoqo, bir dona xurmo yerga tushadi. Jabroil (a.s.) bu xurmo bir necha vaqtdan keyin dunyoga kelajak Y.A.ning nasibasi ekanligidan xabar beradi. Payg'ambar (s.a.v.) sahobalariga yuzlanib:

– Bu omonatni egasiga kim yetkazadi? – deb so'raydilar.

Hech kim bu ishga jur'at qilmaydi. Shunda Arslonbob:

– Agar lozim ko'rsangiz, bu vazifani men o'z zimmamga olsam, – deydi. Payg'ambar (s.a.v.) o'z muborak qo'llari b-n xurmoni uning og'ziga solib qo'yar ekan, Y.A.ning ta'rif-tavsifini keltirib, uning tarbiyasi b-n shug'ullanishni amr etadilar. Y.A. 7 yoshda ekan, Arslonbob uni izlab keladi. U maktabdan qaytayotgan Y.A.ni o'ziga ma'lum ishoralarga ko'ra tanib, unga salom beradi. Ahmad javob qaytarib, o'ziga atalgan “omnat”ni so'raydi. Arslonbob Allohning irodasiga, uning valiyligiga qoyil qoladi. Bu haqda Y.A. hikmatlaridan birida:

*Yetti yoshda Arslonbobga qildim salom:
“Haq Mustafo omonatin qilgin in'om”, –*

deb yozgan edi. Bugina emas, Y.A.ga yoshligidanoq Xizr (a.s.)ning nazari tushib, undan turli kashf-u karomatlar sodir bo'lgan.

Tasavvufda har bir pir muridni o'z bilimi va iste'dodi darajasida tarbiyalagach, layoqatiga qarab, uni o'zidan kuchli pirlarga yo'llagan. Shu tariqa ko'p so'fiylar bir necha purning tarbiyasini olganlar. Arslonbob ham Y.A.ning boshlang'ich tarbiyasini nihoyasiga yetkazgach, uni o'sha davrdagi ilm-madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Buxoroyi sharifga yo'llaydi. Bu yerda u diniy va tasavvufiy ilmlarni chuqur o'rganishga kirishadi, arab va fors tillarini mukammal o'zlashtiradi. Buxoroda uning hayotida muhim ahamiyat kasb etgan voqea yuz beradi – u o'sha zamonning buyuk shayxi Yusuf Hamadoniy b-n uchrashadi va unga murid bo'ladi. Y.A. Hamadoniyning 3-xalifasi bo'lgan. Yusuf Hamadoniy vafot etgach, uning o'rnini avval Abdulloh Barraqiy, keyin esa Hasan Andoqiy egallaydi. Andoqiydan so'ng irshod xirqasi Y.A.ga topshirilgan. Bir muddat xonaqoh murshidi sifatida faoliyat ko'rsatgach, u ustozining ma'naviy ishoratiga ko'ra, o'z o'rnini ham, muridlarini ham Abdulxoliq G'ijduvoniya qoldirib, Yassiga qaytadi. Bu yerda xalqni islomga, tariqatga da'vat etib, yassaviya degan yangi va ilk turkiy tariqatga asos soladi. Unda islomiy tasavvuf g'oyalari ilk marta turkiy tilda talqin va targ'ib qilingan. I.Haqqulning yozishicha, u Qur'oni Karimni asos qilib olib, forsiy tasavvuf tajribalaridan foydalangan holda, turkiy axloq, qadimiy turkiy dunyoqarash va ishonchlarni ham o'ziga omixta qilgan.

Yassaviylik jahriy zikrga asoslanadi. Jahriyaning mohiyatini nido va hayqiriq tashkil etadi. Muridlar shayx atrofida halqa va to'da bo'lib, jo'r ovoz b-n Allohga zikr bajo keltirib, munojot qilardilar. Bunday zikr paytida bo'g'izdan arraning tovushiga o'xshagan ovoz chiqqani u-n u “zikri arra” deb ham yuritilgan. Y.A. hayotligidayoq uzoq o'lkalarga muridlarini jo'natib, o'z tariqatini keng tarqatishga harakat qildi. Yassaviya tariqati avval Sayhun va Toshkent hududida, keyinroq Xorazm, Movarounnahr, Xuroson,

Ozarbayjon, va hatto, Onado‘li diyorlarida keng tarqaldi, yassaviylik shimolda Qozongacha, G‘arbda Bolqon yarim oroligacha yetib borgan.

Ma‘lumki, she‘rning ta‘sir kuchi beqiyosligi va yodda qolishi osonligini payqagan tasavvuf shayxlari bu borada o‘z ta‘limotlarini omma orasiga yoyish u-n she‘riyatdan bir vosita sifatida foydalanganlar. Forsiy tasavvuf shayxlari bu borada ko‘proq ruboiyga tayangan bo‘lsalar, turkiy tasavvuf shayxlari hikmat aytganlar. Y.A. ham oddiy xalq ommasi anglaydigan uslubda so‘fiyona hikmatlari – she‘rlari b-n atrofidagi odamlarni Haq yo‘liga chaqiradi, ularning ma‘naviyatiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. N.Mallayev Y.A. hikmatlarining ko‘pchiligi muayyan bir kuyga muvofiq yaratilib, shayx-u muridlar tomonidan kuylangan, va‘zlarda o‘qilgani haqida ma‘lumot bergan edi. Ayni jihatdan, Y.A. turkiy adabiyotda hikmat janrining asoschisi ham hisoblanadi. U “o‘z ona tilini ilk bora tariqat tili maqomiga ko‘tardi. Uni arab va fors tasavvuf tili davrasiga qo‘shdi” (I.Haqqul).

Y.A. haj ziyorati davomida Markaziy Osiyo, Eron, Arabistonni kezib chiqadi. Ko‘p shayxlar, aziz-avliyolar va mashhur ruhoniylar b-n uchrashadi. XII asrgacha Turkiston o‘lkasi haqida mensimay so‘zlaganlar endi uni hayajon va ehtiros b-n tilga oladilar, uni tabarruk o‘lka sifatida qayd etadilar. Bu esa muborak Y.A. nomi b-n bog‘liq edi. Uning nomi XII asrdan keyin Turkistonni avliyolar manziliga aylantirdi. Y.A. karomatlar va maqomotlar b-n yashardi va barcha turkistonliklar unga ixlos-u e‘tiqod qilardi.

N. ham “N.M.”da Y.A. haqida yuksak fikrlar bildiradi: “Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli (uzluksiz) va nomahsur (cheksiz) er mish. Murid-u ashobi g‘oyatsiz va shoh-u gadoning irodat va islosi ostonida nihoyatsiz er mish. Imom Yusuf Hamadoniyning as‘hobidindur. Xoja Abdulkoliq G‘ijduvoniylar bilan suhbat tutubdur va Xoja Abdulloh Barraqiylar va Xoja Hasan Andoqiylar bilaki, ham Imom Yusuf Hamadoniylar muridlaridur. Imom qaysi biyik marotibga yetibdurlar, musohib bo‘lubdur va ro‘zg‘or mashoyixidin ko‘p buzurgvorlar aning tarbiyatini topibdurlar va Shayx Razi-

iddin Ali Lolo shayxi buzurgvor Shayx Najmiddin Kubro xizmatiga yetardin burun Xoja Ahmad Yassaviy xizmatida bo‘lur erdi va aning xonaqohida aning irshodi bila suluk qilibdur va aning mazori Turkistonda – Yassi degan yerdaki, aning mavlid va mansha‘yidur (kelib chiqish joyi), voqe‘ bo‘libdur va Turkiston ahlining qiblayi duosidur”.

O‘z tuzuklari-da: “...mashoyixlar, so‘fiylar Xudoni tanigan oriflardir. Ularning xizmatlarida bo‘lib, suhbatlar qurdim va oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning so‘zlarini eshitib, karomatlar ko‘rdim, favqulodda odatlarini mushohada etdim va suhbatlaridan rohatlanib, huzur qildim”, – deb lutf etgan Amir Temurning, ayniqsa, Y.A.ga ixlos-e‘tiqodi baland bo‘lib, Yassi shahrida uning qabri ustiga mahobatli maqbara qurdiradi. Turk sultoni Yildirim Boyazid ustiga yurishdan oldin mashoyixlar sarvaridan fol ochganida: “Har qachon bir mushkulotga duch kelsangiz, ushbu ruboiyni 70 marta o‘qing”, – degan bashorat chiqqan ekan:

*Yaldo kechani sham‘i shabiston etkan,
Bir lahzada olamni guliston etkan,
Bas, mushkul ishim tushubtur, oson etkil,
Ey barchaning mushkulini oson etkan.*

Amir Temur bu ruboiyni takrorlab, Boyazid ustidan g‘alaba qozongan ekan.

Asosiy shiori luqma halolligi bo‘lgan tariqat ahli faqat o‘z peshona teri evaziga kun ko‘rishni maqsad qilib olganlar. Qo‘lidan ish keladigan har bir so‘fiyning biror-bir foydali mehnat b-n shug‘ullanishi shart bo‘lgan. Tasavvuf tarixiga nazar tashlasak, dongdor shayxlarning ham ko‘pchiligi muayyan kasb b-n shug‘ullanganliklarini ko‘ramiz. Y.A. ham buyuk salaf an‘anasini ixlos b-n davom ettirgan. U har kunini uchga taqsimlagan: 1-qismida muridlar b-n shug‘ullanib, ularga ilm-u irfondan saboq bergan, 2-qismida ibodatlarini b-n mashg‘ul bo‘lgan, 3-qismida esa qoshiqtaroshlik qilgan.

Manbalarda yozilishicha, Y.A.ning Ibrohim ismli o‘g‘li va Gavhari Xushnoz (yoki Gavhari Shahnoz) ismli qizi bo‘lgan. O‘g‘li yosh o‘lib ketadi, qizining nasli esa uzoq davom etadi.

Y.A. hikmatlari qadimdan turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan. Bu hikmatlarning tili hayratlanarli darajada o'z davri tilidan uzoqlashib, XVII–XVIII asrlar tilini, yanada aniqrog'i, bir qadar zamonaviy tilni eslatishi ularning tildan tilga ko'chib, sayqallanib, o'zgarib kelishidir. “Devoni hikmat”ning qadimiy qo'lyozmalari topilmagan. Uning mavjud nusxalarini keyingi asrlarda xalq og'zidan yozib olib, kitob holiga keltirishgan. O'tmishda shoir qo'lyozmalari “Devon” deb atalmagan, balki “Hikmat” nomi b-n yuritilgan. Hikmatlarning ilk toshbosma nashrlarini amalga oshirgan noshirlar hikmatlar kitobini boshqa mumtoz shoirlarniki kabi “Devon” deb atashni muomalaga kiritishgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik markazi qo'lyozmalar fondida Y.A. hikmatlarining Toshkent, Buxoro, Istanbul, Qozon shaharlarida bosilgan 33 ta ana shunday toshbosma nashrlari saqlanadi. Markaz fondidagi shoir hikmatlarini o'z ichiga olgan qo'lyozmalarning umumiy soni esa 175 ta. O'z-o'zidan, uning tarkibiga Y.A.ga mansub bo'lmagan hikmatlar ham kirib qolgani tabiiy. Bu hol ba'zi tadqiqotchilarda shubha tug'dirgani, “Yassaviy hikmat yozganmi o'zi?” degan savollarni keltirib chiqargani ma'lum. Lekin Y.A.ning qo'lga qalam olib yozmasa-da, hikmat aytgani aniq. Devondagi quyma she'rlar, bayt va tashbehlar shundan dalolat beradi.

Tasavvuf tarixidan ma'lumki, tariqat pirlari ko'pincha zikr-u samo' majlisleri yoki muridlari b-n suhbatlar paytida badehatan so'fiyona ruh-dagi, axloqiy mazmundagi she'rlar va hikmatlar aytganlar va keyinchalik bu namunalar shogirdlari tomonidan to'planib, kitob holiga keltirilgan. Y.A. ham jahriy zikrlar paytida g'aybiy ilhom natijasida hikmatlarini badehatan aytgan, ular ravon va zohiran sodda bo'lgani u-n shogirdlari osongina yodlab olishgan va tildan tilga o'tib, turkiy tilli xalqlar orasida keng tarqalgan. ham bir necha asrlar davomida og'izdan-og'izga o'tib, o'zgarishga uchragan.

Ma'lumki, shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy yuksak baytlarni Sharq adabiyotida

shohbayt deyishadi. Y.A. devonida ham shunday mukammal baytlar, go'zal misralar, ohorli tashbehlar mavjudki, ifoda tarzi, tili o'zgarishga uchragani b-n mohiyati o'zgarmagan, ularning qomusiy bilim, katta hayotiy tajriba, yuksak she'riy salohiyati bo'lmagan bir kishining aytishi amrimahol. Bu bayt, misra va tashbehlarini, ta'bir joiz bo'lsa, bemalol shohbayt, shohmisra va shoh-tashbeh deb aytish mumkin. Zero, ular shoirona tizmalar, badiiy salmog'i baland she'rlar, har biri bir hikmat darajasidagi quyma bitiklar. Chunonchi, baytlar:

*Afsonadur shariat, farzonadur tariqat,
Durdonadur haqiqat, oshiq'larga munosib.
Chin olim yostug'in tosh-tin yaratti,
Nima uqti, ani olamga aytti.*

Misralar:

*Toliblarga durr-u guhar sochtim mano.
Qanot qoqar uchar qushdek ko'nglim mening.*

Yoki mana bunday tashbehlar, hikmatli iboralar, fikrlarni shoirona ta'b va zavq sohibi bo'lmagan kishining aytishi qiyin: “shavq sharobin ichtim mano”, “daryo bo'lub toshtim mano”, “ishq do'konin qurdim mano”, “dunyo qo'ysang, ishing bitar”, “ko'ngul qushi lomakonga yetdi”, “ich-u toshim Haq nuriga to'ldi”, “zikr jonni rohati”, “zavq daryosi mavj urdi”, “so'ngaklarim Alloh dedi” va h.k.

Y.A. hikmatlarida Qur'oni Karim ma'nolari talqini, islom ahkomlari va tariqat asoslari targ'ibi, ilohiy ishq tarannumi, pand-nasihati, ezgu axloq ta'rifi, yomon xulqlar, dunyo, nafs tanqidi, falsafiy muhokama-mushohada, hasbi hol ohanglari, o'zni yozg'irish – mazammata etish g'oyalari yetakchi o'rin tutadi.

Y.A. hikmatlarida ilohiy ishq mavzusi ham hassoslik b-n qalamga olingan. Bu – bejiz emas. Zero, tasavvufda ishq – Allohni anglash vositasi. Dunyo ishq tufayli yaratilgan. Inson ham kamolotga ishq tufayli erishadi. Bir so'z b-n aytganda,

Alloh – Olam – Odam munosabatlari ishq asosiga qurilgan. Binobarin, ko‘nglida ishqiy yo‘q odam odam emas, u – hayvon, u – kesak. Shuning u-n ham:

*Ishqsiz kishi odam ermas, anglasangiz,
Bemuhabbat – shayton qavmi, tinglasangiz,
Ishqdin o‘zga so‘zni agar so‘zlasangiz,
Ilkingizdan imon, islom ketti bo‘lg‘ay.*

Shu tariqa, tadqiqotchilarning guvohlik berishlaricha, buyuk mutasavvif shoir Qul Hoja Ahmad, Qul Ahmad, Miskin Ahmad, Y.A. kabi taxalluslar b-n 4400 atrofida hikmat aytgan. Bundan tashqari, uning “Faqirnoma” risolasi ham mavjud. Ba’zilar “Yassaviy qalamiga mansub “Manoqibnoma” ham bo‘lishi kerak, demoqdalar”. Shuningdek, “Tariqat odobi” risolasi va bir qator boshqa asarlar ham unga nisbat beriladiki, ularning mualliflik masalasi hali uzil-kesil hal qilinmagan.

Y.A. tasavvuf piri sifatida yangi turkiy tariqatga asos solibgina qolmay, shaklan sodda, usluban ravon, mazmunan teran, badiiy yuksak hikmatlari orqali hikmat aytish an’anasini boshlab bergan va turkiy adabiyotga katta ta’sir ko‘rsatgan siymodir. Bu an’ana uning shogirdlari va izdoshlari tomonidan izchil davom ettirilib, o‘ziga xos adabiy maktabga aylangan. Xususan, Sulaymon Boqirg‘oniy, Yunus Emro, Muhammad Shayboniy, Qul Ubaydiy, Kamol Shayx Iqoniy, Mavlono Shams O‘zgandiy, Azimxoja Eshon, Huvaydo, Zaliliy, Maxtumquli, Majzub Namanxoniy, Shayx Xudoydod, Yusuf Bayzoviy kabilar turkiy hikmatnavislik maktabining eng yorqin namoyandalari hisoblanadilar. M-n, Yunus Emro “Devoni hikmat”dan shu darajada ta’sirlanganki, hatto uning ba’zi she’rlarini bevosita hikmatlarning she’riy tarjimasini deyish mumkin. Binobarin, Y.A.ning turkiy xalqlar ijtimoiy-falsafiy tafakkur ta-raqqiyotidagi xizmati beqiyos.

Ad.: *Ahmad Yassaviy. Xikmatlar. – T., 1991; Ahmad Yassaviy. Devoni xikmat. – T.,*

1992; Hojja Ahmad Yassaviy. Devoni xikmat. Yangi topilgan namunalari. – T., 2004; Hojja Ahmad Yassaviyning yangi topilgan xikmatlari. – Sayram, 2004; Hojja Ahmad Yassaviy. Devoni xikmat. – T., 2006; Ahmad Yassaviy. Sulaymon Boqirg‘oniy. Xikmatlar kullieti. – T., 2011; Ahmad Yassaviy. Sulaymon Boqirg‘oniy. Xikmatlar. – T., 2013. Temur tuzuklari // “Sharq yulduzi”, 1989, 8-son; Rustomov E. Ahmad Yassaviy xikmatlarida tarix va sado-si // “Ўzbek tili va adabiyoti”, 1972, № 4; Xaqkul I. Tasavvuf va she’riyat. – T., 1991; Karim F. Muqaddima // OZP Fa Shygystanu institutunynadagi Qojja Axmet Iasauu xikmetterinin qoljazba katalogy. – Turkistan, 2006; Yassaviylik // ЎЗМЭ. 10-жилд. – T., 2005; Abdullaev A. “Devoni xikmat”da yassaviy tariqati goylari // “Ўzbek tili va adabiyoti”, 2005, № 6; Turar U. Tasavvuf tarixi. – T., 1999; Hojja Ahmad Yassaviy: xaiti, ijodi va an’analari. – T., 2001; Yassaviy kim edi. Maqolalar va “Xikmatlar”dan parchalar. – T., 2004; Jabborov N. Hojja Ahmad Yassaviy – tasavvuf osmonining porloq kuyishi. – T., 1994; Ochiлов Э. “Turkiston axlining qiblai duosi” // Barxait sийmolari. – T., 2012.

E.O.

YASSI (asli – Saksi) – Turkiston shahrining qadimiy nomi. Y. tarixiy-geografik toponim sifatida tarixiy va adabiy manbalarda ma’lumotlar uchraydi. Ahmad Yassaviyning ulug‘ nomi, “Devoni hikmat” asari va Sohibqiron Amir Temurning uning sharafiga Y.da qurdirgan mahobatli maqbarasi (1396–1397) ma’lum ma’nodan Y.ni dunyoga mashhur qilgan.

N.ning “N.M.” tazkirasida ham Y. tarixiy-geografik toponim sifatida tilga olingan. Asosan, Ahmad Yassaviy va uning ayrim izdoshlariga bag‘ishlab bitilgan fiqrlarida uchraydi va ba’zi o‘rinlarda Y. “Turkistonda, Yassi degan yerdaki” tarzida bitiladiki, bundan Y. va Turkiston bir tarixiy-geografik toponim ekanini anglash mumkin. M-n, N. tazkiraning “Xoja Ahmad Yassaviy”

nomli fiqrasida Yassi haqida shunday ma'lumot bitilgan. N. unda "Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixidir. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish" deb yozar ekan, yana muallif ushbu fiqrada "...aning mozori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va mansha'dur, voqe bo'lubdur va Turkiston ahlining Qiblayi duosidir", – deb yozgan xabar-da Y. shaklida tilga olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“YATIM VA LAIMLAR” – “M.Q.”ning o'ttiz ikkinchi fasli Y. va L.lar zikriga bag'ishlanib, unda sayoq, xasis va nokas kimsalarga xos illatlar bayon qilinadi. Bunday odamlar o'zlari musulmon ko'rinsalarda, tabiatlaridagi pastkashlik, razillik, bezorilik sabab tirikchilik o'tkazish u-n biror kasb yoxud hunar egallamaydilar, xulq-atvoridagi yirtqichlik va hayvonlikni o'zlariga shior qilib oladilar. N. bu haqida: "Yatimki pichoq urmoq aning ishi bo'lg'ay, o'zi telba it, pichoq aning tishi bo'lg'ay. Sog'lig'ida qutuz it va usrukligida qochib andin yuz it. Panjalari nishi ajal qullobi, nechukkim dasht siboyi, o'lturur kun uchun iymon duosidek o'rganib ruboiy. Yaxshi-yamon so'kunj etkurib, aqrabdek nechaki etsa nish urub. Ne aql alarda ne din, ne hayo alarda va ne tamkin. Ishlari noe'timodlig' va nopoklik, varzishlari bemuruvvatlig' va beboklik. Shahrning soir arzoli hasharat ul-arz, xaloyiqg'a alardin ehtiroz vojib, balki farz", – deya mazkur qavmning qabihligi, razolat va zalolat botqog'iga botgani, ulardan elga turfa ziyon-u zahmat yetishini qattiq qoralaydi va Nabiy (s.a.v.)ning "Aziyat yetkazuvchilarni o'ldiringlar" mazmunidagi mazkur fikrlari b-n quyidagicha xulosa qiladi:

*Xaloyiq iyyo alarg'a sifot,
Nabiy dedikim: "Uqtul ul-muziyot".*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

YAXSHILIK – 1. Yaxshi xislat, xulq-atvor kabilarga egalik; 2. Ixtiyoriy ravishda biror kishining manfaatini ko'zlab ish tutish, biror manfaat yetkazish; mehribonlik; xayrli ish, ezgulik. Kishilik jamiyatidagi eng xarakterli falsafiy kategoriyalaridan biri bo'lmish Y. haqida diqqatga molik nuqtalarni N. o'z asarlari qatiga ustalik b-n singdirib yuborgan. M-n, "G'.S." devonidagi bir g'azalda husni matla' san'atini qo'llagan N. yorni ham jon oluvchi, ham jon beruvchi sifatida tasvirlab, uning ma'no ko'lamini kengaytiradi.

*Ey, mening jonim olib yaxshilig'ing,
Beribon jon yana yaxshi qilig'ing.*

Keltirilgan tamsilda zohiran zidlik borday ko'rinsa-da, birinchidan, ishq odobi shuni taqozo etsa, ikkinchidan, muayyan holatning jamiyat tutumlarida va oshiq-ma'shuq munosabatlarida turlicha qabul qilinishi hayotning yakrang emasligini ko'rsatadi. Inchunin, kimningdir Y. qildim deb bilgani yomonlik bo'lib chiqishi va aksincha holatlar tez-tez uchraydi. Matla'ning birinchi misrasidan ayon bo'lishicha, Dilbar ozgina tabassum yo shirin kalom etish bilan bechora ishq tolibiga juda katta yaxshiliq qildim deb, sanaydi. Oshiqqa esa bu kutilmagan muruvvat juda "og'ir" kelib, xursandchilikdan jon berar holga keladi. Unga qaytadan tiriklik bag'ishlovchi ham Dilbarning o'zi, uning chiroyli qiliq (noz ila qarash, qosh qoqish, takalluf ila so'zlash, istig'noli yurishini)i ekanligiga endi ajablanmasa bo'ladi.

N. "S."sining XVIII bandida yuqoridagi baytga hamohang, hatto juda yaqin mazmundagi satrlar mavjud:

*Shukrkim, behad erur yaxshilig'ing,
Andin ortuq dog'i yaxshi qilig'ing.*

Bu bo'lim temuriy shahzodalardan biriga, aniqrog'i, Badiuzzamon mirzoga atalgan bo'lib,

uning Y.da bardavomligini, boz ustiga, go‘zal axloqli – xush qiliqli ekanligini madh etadi. Har ikki bayt tegishli asar matnida yaxlitlikda o‘qilsa, bir shaxsga qaratilgani ravshanlashadi. Bu fikrlarimiz N. lirik va epik merosining mushtarakligini dalillashga xizmat qilish barobarida “S.I.”dan olingan navbatdagi baytlar ham ayni to‘xtamga kelishda yordam beradi. Chunonchi, bundan oldingi misralarda manzil aniq aytib qo‘yilgan:

*Yig‘ib yaxshilik birla yaxshi qiliq,
Qiliqdek boshingdin-ayoq yaxshiliq.*

Ko‘rinadiki, *yaxshi* lafzining uch o‘rinda takrorlanishi shoirning ko‘zda tutilgan maqsadga urg‘u berishiga yordam berish b-n birga kitobxonni Y.ning mohiyatini chuqurroq mulohaza qilishga undashi b-n ahamiyatlidir.

*Husni davrig‘a vafo yo‘q, bu quyosh bot uyoqur,
Xo‘blardin xush erur yaxshilig‘-u yaxshi qilig‘.*

“F.K.”dagi bayt mutolaasi ham uning oldingi misralarning mantiqiy davomi ekanini ko‘rsatadi. O‘zaro munosabatda xushaxloq, xushmumalalik odamni ichdan nurlantirib, husniga husn qo‘shadi hamda qalblarda mehr-muhabbat paydo qilib, uzviy rishta hosil qiladi. N.ning ishqqa murojaat qilishidan ham murod shuki, kishi ishq tufayli ko‘rkamlashadi, qalbi ezgulikka to‘lib-toshadi. Beqiyos go‘zallik ko‘ngilda tunganmas mehrni tug‘diradi. Bu esa hayotning davomiyligini ta‘minlovchi bog‘dir.

*Muddayi, chun daming ermastur issig‘,
Qilma sovug‘lug‘-u hamgomani yig‘.*

*O‘xshar axloqinga husnungki, erur;
Yaxshilik lozimasi yaxshi qilig‘.*

Darhaqiqat, “Dunyoni go‘zallik qutqaradi”, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) aytadilarki: “*Bir-biringizga yaxshilik qilinglar, toki oralaringizda mehr-muhabbat paydo bo‘ladi*”.

Binobarin, yaxshi qiliq – Y. qilish, shirinso‘zlik, andishali, ochiq chehrali bo‘lish, sirni saqlash, yaxshi niyat qilish kabilarni qamrab olinishi nazarda tutilsa, satrlardagi mazmunning hadisga muvofiqligi oydinlashadi. “Utlub ul-xayri inda hisonil-vujuhi” – “Yaxshilikni esa yuzi ochiq kimsalardan kutinglar”, hadisini esa N. o‘zining “A.” asarida tubandagicha badiiy talqin etgan:

*Eyki, bir ishda hojating bo‘lsa,
Yaxshi yuzlukdin ista baxshoyish.
Toki baxshoyishidin avvalroq
Ko‘rmagidin yetushgay osoyish.*

Bu ham shoir ilgari surgan badiiy niyatning nechog‘li zalvorli ekanligini urg‘ulaydi.

N. qit‘alari uning badiiy mahorati ko‘zgusi hamda sharqona odob-axloq, insoniyatning azaliy hayot tarzini tartiblovchi qoidalar majmuyi hamdir. Fikrimizni “Yomon yomonlig‘ini qilmasa, yaxshilig‘cha bor va bir yaxshilig‘ qilsa, o‘n yaxshi qiliqcha” nomli qit‘asi tasdiqlaydi:

*Har kishikim topsa davron ichra joh-u e‘tibor
Kim, aning zotida bedod-u sitam bo‘lg‘ay qilig‘.
Yaxshilig‘ gar qilmasa, bori yomonlig‘ qilmasa
Kim, yomonlig‘ qilmasa, qilg‘ancha
bordur yaxshilig‘.*

Maz.: shoir kishilarga qarata: “Yaxshilik qila olmasang, hech bo‘lmasa, yomonlik qilmaki, shu ishingni o‘zi ham yaxshilikdir”, – deydi. Shuningdek, qit‘a sarlavhasi Rasululloh (s.a.v.) ning bir Y.ka o‘n savob yozilishi haqidagi hadislariga ham ishoradir.

“H.A.” dostonida ham yuqoridagi fikr-mulohazalar birmuncha o‘zgarishlar b-n o‘z aksini topgan:

*Yaxshilik ar aylamasang ish chog‘i,
Aylamagil bori yomonliq dog‘i.*

“F.K.” devonida Y. va yomonlik falsafiy kategoriyasining qonuniyatlarini badiiy shaklga

solish b-n axloqiy qarashlarini bayon eta turib, insoniy munosabatlardagi eng murakkab holatlardan biriga shoir o'z munosabatini bildiradi, ya'ni bu teskari aylanuvchi falakning ishlari ham tersdir. Ko'pincha, kishining qilgan yaxshiligiga yomonlik qaytadi yoki javobsiz qoladi. Shuning u-n lirik qahramon o'ziga "Menga yaxshilik yetadi deb, ko'pam quvonma, eng to'g'risi, qilgan yaxshiligingni va o'zgan yetgan yomonlikni unut, eslama", deydi:

*Falakdin yaxshiliq yetkay debon,
ko'nglungni shod etma,
Yomonlig'kim etar, holo unut,
o'tkanni yod etma.*

"T.A.H." asarida ham she'rda zikr etilgan ma'nolarni Luqmon hakim hikmatlarida ham o'qish mumkin: "Ikisini doyim yod qilmoq kerak va ikisini unutmoq kerak. Burung'i ikidin biri o'zi qilg'on yxshiligidur va biri g'ayri qilg'on yomonlig'". "N.M." tazkirasida Abubakr Farro' (q.t.s.)ga bag'ishlangan faslda mashoyixning Y. borasidagi mulohazalari betakror va chuqur mazmunga, hayotiy asosga ega bo'lib, o'quvchiga turmush sabog'ini beradi: "...Yaxshiliklarni yashirish yomonliklarni yashirishdan tuzukroqdir. Shunda najot topishga umid bor".

"F.Sh." dostonida esa inson hamma vaqt Y.da bardavom bo'lishi lozimligi asar qahramonlarining fe'l-atvorlari, boshidan o'tkazganlari, taqdiri orqali amaliy shaklda uqtirilgan:

*Chu mahsulidin o'lmas kimsa qochmoq,
Keraktur yaxshiliq tuxmini sochmoq*

Shoir bu va keyingi baytlarda Sheruya otasining joniga qasd qilib, uni qatl etdigina emas, balki davron undan Farhod qonini istadi, kimki birovga zulm o'tkazsa, albatta, unga jazo etishadi. Modomiki, shunday ekan, shoir Y. urug'ini ekish darkor, degan fikrni ilgari suradi.

N. "X." tarkibidagi "S.S." 4-iqlim yo'lidan kelgan sayyoh hikoyati qahramon Shoh Jo'na va

Mas'ud o'rtasidagi do'stlikni ulug'laydi: Mas'udning saxovatligi, Y. qilishga harisligini ibrat qilib ko'rsatadi:

*Ham demakdin ziyoda yaxshilig'i,
Yaxshiroq olam ahlidin qilig'i.*

*Yaxshilik birla gar qolur oti,
Bu erur mujibi mubohoti.*

*Senki mustahsan o'tti avqoting,
Yaxshiliqqa chiqibdurur oting.*

N. "Yaxshilik qilgan inson saodat xazinasi-ga erishadi", – degan tajribalardan sobit bo'lgan xulosani Mas'ud timsolida ko'rsatib berar ekan, "S.I." dostonida shoh Iskandarning ustoz Arastu orasidagi savol-javoblarda ham Y.ka chaqiriladi, yaxshi amalning mukofotidan bahs etiladi.

Shoh Iskandar savoli:

*Yana so'rdi doroyi hikmatsirisht:
Ki ey harfi hikmat sanga sarnavisht,*

*Bukim keldi har ishga bir xosiyat,
Manga zohir etkim, nedur kayfiyat?*

*Ne fe'leki keldi birovdin yomon,
Yomonliq ko'rardin anga yo'q omon.*

*Va gar yaxshiliq kimga af'ol erur,
Jazosi aning ganji iqbol erur.*

Arastuning javobi:

*Ki, har kim ayon etsa yaxshi qilig',
Yetar yaxshiliqdin anga yaxshilig'.*

Futuvvat tariqiga ko'ra, kishi borini boshqalar bilan baham ko'rishi, kishilarga Y. qilishi, muhtojlarning hojatini chiqarganidan xursand bo'lishi kerak. Inchunin, ahli tariqatning futuvvatga bergan ta'rifida "Umrni do'stlar xizmatiga bag'ishlash, faqat yaxshilikni o'ylab, yaxshi-

lik qilishdan charchamaslik, ezgu xulq-atvorga ega bo'lish, borini o'zgaralar bilan baham ko'rib, muhtojlar hojatini chiqarish, pir-u ustozlar, do'st-birodarlar nomusi, sharafini himoya etish, zohiran va botinan pok yurib, halol-pokiza insonlar suhbatini qozonish..."ga targ'ib etilgan bo'lib, bularni N. asarlarida va N. mansub bo'lgan naqshbandiylik suluki arkonlarining uyg'unligida ko'rinadi. "N.M."da Abu Abdulloh Muqriy (q.s.)dan rivoyat qilinshicha, "...futuvvat – dushmang'a Ya.dur". Zotan, N.ning o'zi ham hayoti davomida yozganlariga amal qilib yashagani esa yana bir namuna maktabidir.

Zero, N.ning Y. borasidagi teran adabiy-estetik qarashlari umrining so'ngida yozgan "M.Q." asarida sodda, tushunarli tilda, saj' usulida aks etgan: "Yana bir amri azim ehsondurkim, aning bayonida ko'p so'z ayondur. Al-insonu ubayd al-ehson anga dol va halli jazo al-ehson ilal al-ehson – Alloh sanga qanday Y. qilsa, sen ham boshqalarga shunday Y. qilgin. Jami' mazohib va milal ahli qoshida sobitdurkim, yaxshiliq jazosi yo'qtur – bajuz yaxshiliq va nubuvvati lison mo'jaz bayonig'a dag'i bu ishorat o'tubdurkim, ahsin kama ahsana allohu ilayka – ul Hazrat mundoq amr etibdurki, Y. yetkur andoqkim, Tengridin sanga yaxshiliq yetibdur. Bu amr sifatig'a mavsum bo'lmoq qadur, mundin azimroq amr ne nav' bo'la olur va anbiyo va hukamo va avliyo va uqalo va ulamo dag'i munga mutaffiqdurlar va hech kishi muxolifat qilmaydurlar va mundin ehson tariq bilmaydurlar.

N. hazrat Ali (r.a.)ning rivoyati b-n aytilgan va she'rga solingan Payg'ambar (s.a.v.) hadislarini – hikmatli so'zlariga bag'ishlangan "N.J." asarida berilgan "Vaz' ul-ehsoni fi g'ayri mavzi' ihi zulmun", ya'ni "O'z o'rnida qilinmagan Y. – zulm bilan barobardir" degan mazmundagi ruboiy Y. haqidadir:

*Yaxshiliq erur yamong'a mahkam bedod,
Voqif bo'l-u zohir etma har dam bedod,
Ehson erur andinqi, kerak kam bedod,
O'z yerida qilmog'ondur-u ham bedod.*

She'rda Y. qilishning o'z qoidalari, o'rni, me'yori singari zaruriy masalalar ham ifoda etilgan bo'lib, N. qalamga olgan mavzu haqida batafsil to'xtalib, eng kichik detallari b-n anglatib bergani ayon bo'ladi. Muallifdagi sinchkovlik, zukkolik va diqqat o'quvchini, albatta, befarq qoldirmaydi. Y. qilishning shart-sharoitlari "N.M." tazkirasida ham bot-bot tilga olingan. Xususan, Mahfuz b. Muhammad (q.s.) bag'ishlangan 160-fiqrada bayon etilganlar e'tiborga sazovordir: "...kimning ko'ziga faqat o'z Y.lari ko'rinsa, u odamlar nafratiga duchor bo'ladi. Agar yomonliklari ko'rinsa, odamlar nafratidan emin bo'ladi. Odamlarning yaxshirog'i qalbi sog'lom va musulmonlarga xayrixoh bo'lganidir". Tazkiraning Abulabbos Ibn Ato (q.t.r.)ga ajratilgan lavhasida uning "Adab – do'st tutilgan narsalar (yaxshiliklar) b-n to'xtashdir. Buning ma'nosi nima? – deb so'raganlarida, aytdi: Allohga pinhon va oshkor adab bilan muomala qilsang, ajamiy bo'lsang ham adabli hisoblanasan", deganlari esa yaxshi ish, yaxshi amal, yaxshi so'z, yaxshi niyat odobning eng muhim atributi ekanligini ta'kidlashga xizmat qiladi.

Y. – mutlaq Y., u nurli ranglar b-n jilolanadi. Shoirning hayotga munosabati ham ana shunday. Uning u-n yomon shoh barcha yomon xislatlarni jamlagan odam, yaxshi shoh esa barcha ijobiy xislatlarni jamlagan shaxs. Yaxshi odam – xushaxloq, odil va oqildir. Yaxshilarning yaxshisi yer-u ko'kni bir nazar b-n qamrab olgan Bahouddin Naqshband yoki oriflar orifi Abdurahmon Jomiy. Bular ilohiy uruj darajalaridan ildamlashib ketgan valiy insonlar.

Shuningdek, N. asarlarida Xizr (a.s.)ni Y. va fahm-u idrok timsoli sifatida tasvirlanganini kuzatish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011.; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. (Форс-тожик тилидан Н.Комилов тарж.) – Т., 1994; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис

ва ҳаёт (*Нубувват ва рисолат китоби*). – Т., 2006; *Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси*. – Т., 1992.

S.O‘

YA’JUI VA MA’JUI (ar.) – Qur’onda zikr etilgan buzg‘unchi qavmning nomi. Bu ikkisi Nuh (a.s.)ning o‘g‘li Yofas urug‘idan bo‘lib, ko‘p sonli mazkur qavmning yer yuziga chiqib kelishi qiyomat alomatlaridan hisoblanadi. Y.M. badiyat va badkirdor bo‘lishgan. Quloqlari shunchalik katta ekanki, birini ostlariga to‘shab, ikkinchisi b-n ustlarini yopib yashar ekanlar. Bu qavm uzun va burama oyoqlari b-n odamlar va hayvonlarni tuzoqqa tushirib, keyin yer ekan. Y.M. o‘tgan yo‘lda biror tirik jon qolmash. Odamlar ularning dastidan dodga kelgan edilar. “Kahf” surasida keltirishicha, 2 tog‘ orasida yashaydigan va biror gapni anglamaydigan qavm Zulqarnaynga tog‘lar ortidagi Y.M.dan, ularning buzg‘unchiliklaridan arz qiladilar. Zulqarnayn bu qavm yordami b-n ular hamda Y.M. o‘rtasida ulkan va mustahkam temir devor quradi. Y.M. bu devorni teshib ham, oshib ham o‘tolmaydilar. Y.M.lar tuni b-n bu devorni yalab chiqib, tonggacha yupqalashtirib qo‘yar ekanlar. Lekin quyosh nuri chiqishi b-n u asl holiga qaytar emish. Shu tariqa jahongirdan madad so‘ragan qavm tinchlik-xotirjamlikka erishadilar. Iskandar devorining ochilib, Y.M.ning chiqib kelishi qiyomat alomatlaridan biri hisoblanadi. Ular benihoya ko‘p bo‘lganliklaridan xuddi sel kabi oqib keladilar. Yo‘llarida uchragan narsani yeb, daryolarning suvini ichib tugatadilar. Yer yuzini fasodga to‘ldiradilar. Shunda Iso (a.s.) ko‘kdan inib, Dajjolni o‘ldiradi. Y.M. esa uning duosi b-n ko‘r bo‘lib o‘ladi. Lekin ularning qachon yer yuziga chiqishlarini Alloh taolodan boshqa hech kim bilmaydi.

Qur’oni Karimda, Zulqarnayn haqidagi qissa va afsonalarda, irfoniy adabiyotda Y.M. haqida ma’lumot berilib, keyinchalik ular ramziy ma’no kasb etgan. Uni tabiatga va nafsga, Iskandar devorini esa inson jismiga nisbat beradilar. “S.I.” (“Iskandar devori”) aslida inson jismi timsoli –

uni o‘rtadan ko‘taribgina Haqqa yetish mumkin. “Lohiyнома”da bu haqda Attor shunday yozadi:

*So‘rarsen: ne emish saddi Skandar,
O‘zingdiren o‘zingga saddi akbar.*

*Vujuding sad emishdir senga, to‘g‘on,
Sen unda o‘ltirursen lol-u hayron.*

*O‘zingsen unda Ya‘juj-u Ma‘juj,
Damodam bir bo‘g‘ov qiynog‘iga duch.*

Iskandar ham tariqat soliki bo‘lib, u obi hayot – ilohiy ma’rifatni izlaydi. Lekin jismi bu yo‘lda eng katta to‘siq – saddi Iskandar, nafs xohish-istaklari, sa’y-intilishlari esa Y.M.

N.ning “F.K.” devoniga kirgan g‘azallarning birida Y. obrazi ishtirokida quyidagi bayt uchraydi:

*Umr yanglig‘ bevafodur xalq go‘yo, ey Xizr,
Chekti Zulqarnayn ya‘juji vafo o‘llig‘a sad.*

Zamona ahlining bevafolidan, kishilar da vafo yo‘qligidan shikoyat ruhida bitilgan bu baytdagi Y.da yovuzlik, odamxo‘rlik ma’nosi yo‘q: shoir asosiy e’tiborni “sad” – devorga qaratadi, vafo oldiga to‘siq, g‘ov qo‘yilganini ta’kidlaydi.

“G‘.S.”dagi g‘azallarning birida ham shoir bu obrazga murojaat etadi, unga behisoblik, uzluk-sizlik ma’nolarini singdiradi hamda jiddiy ijtimoiy mazmunni o‘zida jamlagan “g‘am-u anduh ya‘juji” birikmasini tuzadi:

*G‘am-u anduh ya‘jujig‘a har devor saddedur,
Fano mayxonasidek topmaduk dor ul-amon hargiz.*

“S.I.” dostonining 68-bobida N. Y.M. qisasini yoritadi. Jumladan, bu qavmga shunday tavsif beradi:

*Qad uzra yoyilmish parokanda soch,
Biri bir qarishdur, biri o‘n quloch...*

*Quloq iki yondin bo'lub birga juft,
Najas tanlarin ko'zdin aylab nuhuft.*

*Kelib g'ul barmog'i barmog'lari,
Vale dev tirnog'i tirnog'lari.*

*Yomon yuzlari rangi behad sarig',
Qizil tuklar anda safodin arig'.*

*Biaynih ko'z andoqki, maymun ko'zi,
Vale shum har qaysi mal'un ko'zi.*

*Burun ichlarin til bila pok etib,
Topib lazzat, o'zin tarabnok etib...*

*Og'izdin to'ng'uzdek chiqib iki tish,
Vale yerni qozmoq alar birla ish.*

*Ne yerniki ul tishlar etti taboh,
Qiyomatqacha butmay andin giyoh...*

Mumtoz adabiyotda Y.M. timsolidan salbiy narsalar, yovuz kuchlar, zolim, qonxo'r, nopok va razil kishilarni sifatlash u-n foydalaniladi.

Ad.: Куръони Карим (А.Мансур тарж.). – Т., 1992; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Т., 1990; Ислом энциклопедияси. – Т., 2004; Шайх Фаридулдин Аттор. Илоҳийнома (Ж.Камол тарж.). – Т., 2007; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O.

YAQINIY – XV asrda yashab ijod qilgan adib va shoir. Y. turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan. Yusuf Amiriy, Ahmadiy an'alarining davom ettirib, turkiy tilda “O'q va yoy” munozarasini yozgan. Nasriy yo'lda bitilgan mazkur asar o'zbek adabiyotida munozara janrining shakllanishida munosib hissa qo'shgan. Y. haqida N.ning “M.L.” hamda “M.N.” asarlarida ayrim

ma'lumotlar uchraydi. Xususan, N. “M.L.” asarida temuriy hukmdorlardan bo'lmish Shohrux Sulton (1377–1447) davrida ilm-fan, madaniyat, adabiyot ravnaq topgani va turkigo'y shoirlar ijod qilgani haqida yozib, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Amiriy, Gadoiylar qatorida Y.ni ham eslaydi. “M.N.”da Yaqiniy haqida nisbatan kengroq to'xtalgan: “*Mavlono Yaqiniy – tundroq mashrabliq kishi erdi. Turkiy va forsiy she'r aytur erdi. Turkchasidin bu matla'in ko'p mubohotlar bila o'qur erdikim:*

*Ohkim jonimg'a yettim yori nodon ilgidin,
Dod-u faryod ul jafochi ofati jon ilgidin.*

Ammo forsiysidin bu matla'si yomon voqe' bo'lmaydurkim:

*Subheki, dam ba mehr nazad yak nafas tuyi,
Naxleki, bor naxo'rad az u hech kas tuyi.*

Tarj.: Bir nafas bo'lsa ham quyoshga dam urmagan tong sensan, mevasidan hech kim yeya olmaydigan daraxt sensan). Oxir damida beadabona so'zlaridin tavba qilib, ahli saloh tariyqi bila kechti. Umedkim, ma'fu bo'lmish bo'lgay. Qabri Darayi Dubarodarondadur.

Ad.: Абдувоҳидова М. Ўзбек адабиётида мунозара. – Т., 1984; Муборак мактублар. Наширга тайёрловчилар: Абдувоҳидова М., Мухторов Ҳ., Қосимхонов Б., Жўраев О. – Т., 1987; Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). – Т., 2017.

E.Q.

YA'QUB (a.s.) – ushbu payg'ambarning nomi Qur'oni Karimda o'nta suraning o'n yetti oyatida zikr etilgan. To'liq ism-sharifi Ya'qub Isroilulloh ibn Is'hoq Safiyulloh ibn Ibrohim Xalilullohdir. Ulamolara “Isroil” so'zining ma'nosini turlicha talqin qilganlar. Jumladan, “Abdulloh”, “Ruhulloh” degan ma'nolarga ham ega. Ba'zi rivoyatlarga

ko'ra, u Bayt ul-Muqaddasda xizmat qilib, chiroqlarini yoqib chiqar edi. Har kuni jami 600 ta chiroq yoqilardi. Shayton kelib chiroqlarni o'chirib ketardi. Bir kuni panada turib, Shaytonni ushlab oladi va bo'ynidan zanjir o'tkazib, bir terakka bog'lab qo'yadi. "Isr" so'zining ma'nosi "asir olish" degani. Boshqa bir qarashga ko'ra, Isr – asir, banda, Il esa – Tangrining nomi, ya'ni Tangrining quli, bandasi degan ma'noni beradi.

N.ning "T.A.H." xabar berishicha, Y. (a.s.) payg'ambari mursaldir va ko'p payg'ambarlar uning naslidan chiqqan. Uni Isroil derlar. Otasi Is'hoq (a.s.) vafot etgan kechasi akasi Iysdan xavfi borligi u-n Y. (a.s.) Kan'ondin maxfiy tarzda Shom diyoriga chiqib ketadi. Buning sababi shundaki, bir kuni Is'hoq (a.s.)ning ko'ngli kiyik go'shtini tusab qoladi. Shunda onasining gapi b-n Y. (a.s.) otasining oldiga qo'zi go'shtini olib kirib ikrom qiladi. Ko'zi ko'r bo'lgan ota Y. (a.s.) olib kirgan go'shtni yegach, avlodlaridan ko'p payg'ambar chiqishini Allohdan so'rab duo qiladi. Vaholanki, ota Iysni yaxshi ko'rar edi. Iys ovga ketib, kiyik go'shtini olib kelganda voqeadan xabar topadi va dili ranjib, akasiga nisbatan adovat paydo bo'ladi.

N. yozishicha, bu safarda bir kecha Y. (a.s.) tush ko'radi. Tangri taolo unga xitob qilib, Bayt ul-Muqaddas binosini qurishni buyuradi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Quddusdagi Bayt-ul Muqaddasni Y. (a.s.) qurgan va yahudiylarning ilk ibodatgohlarini ham shu payg'ambar barpo etgan. U yerda Y. (a.s.)ning avlod-u zurriyotlari hokim bo'lib, payg'ambarlik va saltanat qurib, xalqni o'z himoyatlarida shod va xursand asraganlar.

Y. (a.s.) uyg'onib, xursand bo'lib, otasining uning haqiga qilgan duosi ijobat bo'lganini sezib, yo'lga tushadi. Ko'p mamlakatlarni kezib, Lubnon yashayotgan joy – Fidon degan yerga yetib borib u yerda maskan quradi. Y. (a.s.)ning suhbatlari Lubnonga yoqib qoladi. Y. (a.s.) uning Layyo ismli qizining qo'lini so'raydi. Biroq unga uylanishga mablag'i bo'lmagach, yetti yil Lubnonga qo'y boqib berish sharti b-n qiziga uylanishini kelishib oladilar. Ammo muddati yetgach, nikoh kechasi Lubnon o'zining Rohil ismli katta qizi-

ni unga nikohlab beradi. Y. (a.s.) buni bilgach, Lubnondan xafa bo'ladi. Shunda Lubnon, "Katta opasi uyda qolib, kichigini nikoh qilish munosib emas, agar ko'ngling Layyoga uylanishni istasa, yana yetti yil xizmat qilib ber, uni ham senga nikohlab beray" deydi. Y. (a.s.) uning aytganini qilib, yetti yildin so'ng, Layyoni ham nikohlab oladi. Layyo o'zining Faliha va Zalifa ismli ikki kanizagi b-n Y. (a.s.)ning uyiga kelin bo'lib boradi. Ularning shariatida opa-singilni bir kishi nikoh qilib olishi mumkin edi. Muso (a.s.) zamonida bu ish bekor bo'ldi. Ko'pchilik tarix ahlining fikriga ko'ra, Y. (a.s.)ning Layyodan oltita o'g'li bo'lgan: Ro'bil, Sham'un, Yahudo, Lodi, Zarbun, Yashxar. Rohildan Yusuf (a.s.) va Ibn Yaminlar. Kanizak Falihadan Don va Nafqol, kanizak Zulfadan Kov va Asra dunyoga kelishgan. Y. (a.s.)ning farzandlar ko'p bo'lgandan keyin, xizmatkorlari, chorvalari va boshqa mollari ko'payib ketgan.

Y. (a.s.) keyinchalik g'urbatdan vataniga qaytadi. Akasi Iys esa safar ixtiyor qilib, Rum sari yo'lga tushadi. Iysning amakisi Ismoil (a.s.) qizidan beshta o'g'li bor erdi. Shulardan birining ismi Rum bo'lgan va shu mamlakat uning nomi b-n atalgan. Rum qaysarlari uning naslidandir.

Ayrim tarixchilarning yozishicha, Iys olamdan o'tgan kun Y. (a.s.) ham Kan'onda vafot etgan.

She'r:

*Ya'qubni ham sipehri purfan,
Berdi necha kun jahonda maskan.*

*Paymonayi umri chunki to'ldi,
Davron anga dog'i uzr qo'ldi.*

Y. (a.s.) haqida gap borganda husnda tengsiz bo'lgan o'g'li Yusuf (a.s.) qissasi, uning tush ko'rishi, hasadchi o'gay qardoshlari tomonidan karvonchilarga sotilishi, Misrdagi Zulayho b-n bo'lgan mojarolar, zindonga tushishi, tush ta'bir qilishi va payg'ambarona farosati tufayli Misrga hokim bo'lishi yodga tushadi. Y. (a.s.) esa o'g'li Yusuf firoqida uyning bir burchagida tunlarni

yig‘lab o‘tkazadi va ko‘r bo‘lib qoladi. Bu uyni “bayt ul-ahzon” (G‘amlar uyi”) deb ataydilar. Yusuf (a.s.) podsho bo‘lgandan so‘ng otasiga o‘z ko‘ylagini tiriklik va sog‘inch nishonasi sifatida yuboradi, ko‘ylakni ko‘ziga surtgan otaning ko‘zlari ochiladi.

N. she‘riyatida Y. (a.s.) voqeasiga ishora qilib, o‘z yoridan ayro tushgan va uni sog‘inib yashagan oshiq holatini tasvirlaydi. “Bayt ul-ahzon” vositasida esa g‘am, alam va hijron dardiga muhtalo bo‘lgan oshiq holati va uning mahzun maskani nazarda tutiladi.

*Yo falak berdi yig‘i ko‘r aylagan Ya‘qubning
Ko‘zlari ochilmoq uchun Mohi Kan‘on mujdasin...*

*Yusufum hajrida Ya‘qub g‘am ichra, mutribo,
O‘ylamenkim, xushlug‘um yo‘q
nag‘mayi Dovud ila.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1990; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 20-жуз. Анбиёлар қиссаси.

S.R.

YA‘QUB MIRZO (Sulton Ya‘qub, vafoti 1490-y.) – oqquyunlilar sulolasining vakili, Iroq va Ozarbayjonda 1478–1490-yy.da hukumronlik qilgan. Ma‘rifatli hukmdorlardan bo‘lib, ilm-fan va san‘at, madaniyat ahllariga homiylik ko‘rsatgan. Y.M. hukmronligi davrida Oqquyunlilar davlati b-n Husayn Boyqaro davlati o‘rtasidagi munosabatlar yaxshilangan va rivojlangan. Bunda N.ning ham hissasi katta bo‘lgan, zero, N.ning Y.M. bilan shaxsiy munosabatlari yaxshi edi. Sulton Husayn mirzo N.ni Astrabodga hokim etib tayinlaganda ham ana shuni hisobga olgan. Haqiqatdan ham N.ning bu yerga kelishi ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarning yaxshi-

lanishiga xizmat qilgan. O‘z davlati b-n chegardosh viloyatga N.ning hokim etib tayinlanganidan xursand bo‘lgan Y.M. darhol elchi va sovg‘a salomlar yuborib, do‘stlik aloqalarini mustahkamlagan. Bu haqda Mirxond “Ravzat us-safo” da ma‘lumot bergan: “Astrobod viloyati ul hashamatli amirning izzatli masnadi bo‘lgan o‘sha kunlari oliy darajali podshoh, adolatpanoh Sulton Ya‘qub mirzo bir necha bor so‘zamol va ishonchli odamlarni faxrli choponlar va mo‘l-ko‘l taniq mollar, inoyatli va marhamat uyg‘otuvchi maktublar bilan yuborib, muhabbat va do‘stlikni kamoliga yetkazdi”.

N. va Y.M. o‘rtasida samimiy aloqalar mavjud bo‘lgani, ular bir-birlariga doimo sovg‘a-salomlar yuborib turganini N.ning “Xam.M.” da yozgan so‘zlari ham tasdiqlaydi. N. Abdurahmon Jomiy devonini Abdusamad degan kotibga ko‘chirtirgan. Kotib devonni chiroyli xat b-n ko‘chirgan bo‘lsa-da, lekin ko‘p xato qilgani sababli Abddurahmon Jomiy N.ning iltimosi b-n kotibning barcha xatolarini o‘z qo‘li b-n tuzatib chiqqan va qo‘lyozmaning so‘nggi varag‘iga shu voqeaga bag‘ishlangan bir qit‘ani yozib qo‘ygan. Y.M. N.dan kitob so‘raganda N. xuddi shu kitobni unga yuborgan va yuqoridagi voqeani bayon qilgan. N.ning yozishicha, bu tuhfadani Y.M. behad mamnun bo‘lgan hamda N.ga minnatdorchi-lik bildirib maktub yuborgan. Y.M. faqat she‘riyatni sevib qolmay o‘zi ham she‘rlar yozgan. N. uni “M.N.” tazkirasining 7-majlisiga kiritgan. Garchi Y.M. zikri juda qisqa bo‘lsa-da, N.ning unga munosabatini va bahosini ko‘rsatishi b-n ahamiyatlidir. N. uning forsiy tildagi bir ruboiy-sini keltirgan. Ruboiy falsafiy mazmunda bo‘lib, unda olamning besabotligi haqida so‘z yuritiladi. Bu muallifning hayotga falsafiy qarashidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011.

Q.E.

YA'QUBXON OQQUYUNLI TURKMAN (to'liq ismi: Ya'qub bin Amir Hasanbek bin Ali bin Qaro Usmon (vafoti – 1518) – davlat arbobi, shoir. “Tuhfayi Somiy”da ma'lumot berilishicha, uning ajdodlarini O'g'uzxonga nisbat beradilar. Eronga qo'shin tortib kelganda, Diyorbakrda yashab qolganlar. Bu suloladan hukmdorlik taxtiga ilk bor Hasanbek chiqqan, keyin uning o'g'li Xalilbek, olti oydan so'ng esa kichik ukasi Y.O.T. Diyorbakr hokimi bo'lgan. Keyin Ozarbayjonga yuz burdi. Eronning qator shaharlarini egalladi va xonlik taxtiga muqim o'tirdi. Iroq va Ozarbayjonda hukmronlik qilgan bu ma'rifatparvar shoh ilm-u adab ahliga homiylik qilib, o'zi ham she'rlar yozgan. Faxriy Hirotiy u rahnamolik qilgan adabiy muhitga mansub 40 nafar shoir haqida ma'lumot beradi. Abdurahmon Jomiy haj safaridan qaytishda Tabrizda u b-n ko'rishib, muloqotda bo'lgan hamda “Salomon va Absol” dostonini unga bag'ishlagan. N. uni she'riyat bilimdoni, iste'dodli shoir va ma'rifatparvar hukmdor sifatida e'tirof etgan. “M.N.” tazkirasida “Turkman salotinda aningdek pisandida zotlig' va hamda sifotlig' yigit oz bo'lg'ay. Darveshsifat va foniyyash erdi”, – deb yozadi.

N. boshqa shoirlar haqida fikr yuritganda ham ular b-n bog'liq holda Y.O.T. nomini tez-tez tilga oladi. Jumladan, Kamoliddin Husayn Iroqqa borganida Y.O.T. uni hurmat-ehtirom b-n kutib olib, Biyobong degan har yili yuz ming oltinga yaqin daromad keltiradigan joyni unga suyurg'ol qilib beradi. Lekin bu darveshtabiati inson uning bahridan o'tib, Xurosonga qaytib keladi. Husayn Abivardiyning bir baytini tanqid qilishganida hakamlilik qilish u-n Sulton Y.O.T.ga yuboradi. Qozi Isoni u shu “martabada ta'zim va tarbiyat qildikim, hech podshoh ahli aloqadin hech kishini oncha tarbiyat qilganini tarixlarda ko'ru olmaydur”. Yoki uning qoshida Shayx Najmdan “maxsusroq va noyibroq kishi yo'q erdi”. Bu dalillar, bir tomondan, Sulton Y.O.T.ning ijod ahlini hamisha qo'llab-quvvatlaganini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan o'zi ham adabiyotni teran tushungani dan guvohlik beradi.

*Boqiylikni jahonda kam ko'rgayman,
Har shodligida ming bir g'am ko'rgayman.
Bu ko'hna musofirxonaning har yog'idan
Yo'qlik dashtiga yo'l ham ko'rgayman.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; IX–XVII асыр туркмен эдебиятинин шахырлары. – Ашгабат, 1967; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2009; Sirojiddinov Sh. Amir Alisher. – Т., 2023.

E.O., M.A.

YAHYO SEBAK (taxallusi; ismi: Mavlono Muhammad Fattohiy Nishopuriy) (XV asr oxiri, Nishopur – 1448, Hirot) – shoir, aruzshunos olim va xattot. Tuffohiy, Fattohiy, Xumoriy, Asroriy kabi taxalluslar b-n ijod qilgan. Yoshligi tug'ilgan shahrida o'tib, shu yerda tahsil olgan. O'z davrining asosiy ilmlarini egallagan. Xususan, aruz, qofiya, badiiy san'atlar, xat san'atida benazir iste'dod sohibi bo'lib, N., Darvesh Mansur Sabzavoriy kabi o'z davrining yetuk namoyandalari aruz va bade'ilmida uning shogirdlaridan edilar. Bunday oqil-u fozil kishi hukmdor e'tiborini tortishi tabiiy. Y.S. ham Hirotga da'vat qilindi va Shohrux mirzo saroyi ilm-u adab ahli safidan joy oladi. So'ng bir muddat Samarqandda bo'lib, madrasada tahsil oladi. Mirzo Ulug'bekning do'st-u hamsuhbatiga aylanadi. U 7 yildan keyin “Husn va Dil” dostonini tugatgach, taxm. 1438-y.da Samarqandni tark etadi. Nishopurga borib, yana Hirotga qaytadi va umrining oxirigacha Hirotta yashaydi. Qabri Hirot xiyobonida.

Y.S. ijodiy faoliyatining ilk bosqichida Asroriy va Xumoriy taxalluslari b-n ijod qilib, g'azallar devoni ham tartib bergan – unda asosan o'tgan ustozlarining she'rlariga tazmin va tatabbu' qilgan. Devondagi g'azallar turli taomlardan bahs etib, Abuishoq At'imaning “Kanz ul-intiho” (“Ishtaha xazinasi”) devoniga o'xshash bo'lgan va “Xumoriy va Asroriy kitobi” nomi b-n mashhur bo'lgan. Umrining o'rtalarida Fattohiy taxallusi b-n yozgan g'azal va qit'alari asosida 3

ming bayt hajmida yana bir devon tartib bergan. Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma’naviy”-si vaznida (ramali musaddasi mahzuf) “Ta’biri xob” (“Tush ta’biri”) nomli bir masnaviy ham yozgan. “Shabistoni xayol”, “Ravzayi bo’ston”, “Xamriyot” (Mayga bag’ishlangan she’rlar), matolar nomi va turi tasnif qilingan “Risolayi albisa” (“Liboslar haqida risola”), fozillar so’zlari va go’zal she’rlardan saylangan “Asrornoma” degan asarlari ham bo’lgan.

N. uning shogirdi Darvesh Mansurdan aruz ilmi bo’yicha tahsil olgani u-n ham o’zini vosita b-n Y.S.ning shogirdiman deb lutf etgan.

“Mavlono Yahyo Sebak – Xuromon mulkining rangin fozili erdi, ko’p ulum va fununda mohir erdi. Sanoye’ va aruz fanida barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning tab’i diqqatini har kishi bilay desa, “Shabistoni xayol” (“Xayol xilvatxonasi”) degan kitobini ko’rsun”, – deb yoza-di yana u hamda Fattohiy va Asroriy taxalluslari b-n yozgan g’azallari matla’sidan bittadan misol keltiradi. Jumladan:

*Ey, ki davri lola sog’ar xoli az may mekuni,
Raft umr, in dog’i hasratro davo kay mekuni.*

Tarj.: Ey lolalar ochilganda may qadahini xoli qiluvchi kishi, umring o’tyapti, uning hasratiga qachon davo qilasan?

Asroriy taxallusi b-n yozilgan quyidagi g’azal matla’si esa Xoja Hofiz javobida:

*Arrayi bargi kanab, ey bangiyon, z-on tez shud,
To burad bexi niholi aql-u iymoni shumo.*

Tarj.: Ey bangilar, nasha barglarining uchi sizning aql-u iymoningiz ildizini qirqish uchun o’tkirlashgandir.

“Mavlono darveshvasht va qone’ kishi erdi. Go’shaye ixtiyor qilg’on jihatidin latoyifi tab’i oz-roq shuhrat tutti”, – deb yakunlaydi fikrlarini u.

Davlatshoh Samarqandiy, Xondamir, Faxri Hirotiylar uning bir necha “Dahnoma”lari, “Dastur ul-ushshoq” (“Oshiqqlarga qo’llanma”) man-

zumasi, san’atlar haqidagi “Risolat fil-inshoot ul-masnu’ot”, qasidalar, g’azal, ruboiy va qit’alar kitoblari mavjudligi haqida ma’lumot beradilar. Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha: “Fozil va aksariy ilmlardan xabardor kishi erdi. Mag’firatli xoqon Shohruh sulton zamonida fazli va iste’dodi bilan shuhrat qozondi. (U) xususan she’r va xattotlik ilmida g’oyat mohir, sohibi ilm ekanidan...

Mavlono Yahyo (Sebak)ning she’r san’ati va (uning) badiiyligi xususida mubolag’a borkim, u aslo san’atsiz suxanvorlik qilmas edi...”

“Shabistoni xayol” asarining ayrim nusxalari O’zR FA Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondida saqlanadi (inv. № 3813) I, 252,90 (IV, 1642, 1660).

Y.S. ruboiylaridan namunalar E.Ochilov tomonidan tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Гулишани адаб. Намунаи назм иборат аз панж жилд. Жилд 3. – Душанбе, 1976; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Аҳмедов Б. тарж. – Т., 1981; Фаниева С. Яҳё Себак // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

YODGOR MUHAMMAD MIRZO (1450, Isfahon – 1470, Hirot) – temuriy shahzoda, Amir Temurning nabirasi Sulton Muhammad Mirzoning o’g’li. U otasi vafotidan keyin tug’ilgan. Otasi 1450-y.da Abulqosim Bobur b-n hokimiyat u-n kurashib halok bo’lgach, Y.M.M. Iroqda, turkman hukmdorlari saroyidan panohtopgan. Sulton Abusaid 1469-y.da Uzun Hasan b-n bo’lgan urushda yengilib, o’ldirilgandan so’ng, Y.M.M. uzun Hasan yordamida Xurosonni egalash u-n kurash boshlaydi. Bu vaqtda Hirot taxtiga Husayn Boyqaro o’tirgan edi. Y.M.M. u b-n Chinoron degan joyda jang qilib, mag’lubiyatga uchragan. Ikkinchi marta Uzun Hasandan yor-

dam olib, qaytadan bostirib kelganda, Husayn Boyqaro dushman qo‘shinining son jihatdan ustunligini hisobga olib, jangga kirmaydi va Hirot-dan chiqqanda, Y.M.M. ammasi Poyandasulton Begim yordamida Hirot taxtini egallagan (1470).

Lekin u hokimiyatni saqlab qololmagan, tez orada Xuroson ahlida unga qarshi norozilik paydo bo‘lgan, chunki Y.M.M.ga yordam bergan turkmanlar katta mavqega ega bo‘lib, xalqqa nisbatan zulm qila boshlagan. Voqealarni ziyaraklik b-n kuzatib turgan Husayn Boyqaro payt poylab, to‘satdan hujum qilgan. N. mana shu tarixiy voqealarda faol qatnashgan, Chinoron jangida ishtirok etib, o‘zining oqilona maslahati b-n g‘alabaga hissa qo‘shgan. Tarixiy manbalarda N.ning Y.M.M.ni qo‘lga olishda shaxsiy jasorat ko‘rsatgani qayd etilgan. Sulton Husayn Boyqaro navkarlari Y.M.M. turgan qasrning atrofini o‘rab olganlar, lekin tepaga chiqishga hech kimning yuragi dov bermagan. Shunda N. Sultondan ruxsat olib, qilichini sug‘urib, unga hassa kabi suyangan holda birinchi bo‘lib zinadan ko‘tarilgan. Shundan so‘ng boshqalar ham yuqoriga chiqqanlar va Bog‘i Zog‘onda mast holda uxlab yotgan Y.M.M. asir olinadi. Sulton Husayn Boyqaro amirlari talabi b-n uni qatl ettirgan.

Zero, mumtoz muarrix Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla‘yi sa‘dayn” asarida N.ning nomi ilk marta shu voqea munosabati b-n esga olingan. Xondamir ham N. ga bag‘ishlab bitgan “Makorim ul-axloq” asarida bu voqeaga alohida to‘xtalgan: “Tadbirli amir Alisher bu taklifni ma‘qullamadi va dediki: “Eng yaxshisi, boqqa tunda kiraylik, chunki kunduzi bo‘lsa mirzo Yodgor Muhammadning odamlari bizning hujumimizdan xabardor bo‘lib kelib, tezlik bilan tayyorgarlik ko‘rishi va ishni boy berib qo‘yishimiz ehtimolidan uzoq emas. Dushman kechasi bizning harakatimizdan xabardor bo‘lganda ham, to‘plana olishi aqldan juda uzoqdir. Ikkinchidan, maqsadimiz yuzaga chiqmagan taqdirda, insonning ko‘z oldiga qorong‘ulik pardasi tutilgan bo‘lib, bir tomonga chekinishimiz mumkin bo‘ladi. Aksincha, kunduz kuni bu

hol muyassar bo‘lmaydi. Sultoni sohibqiron bu taklifni qabul qilib, kechasi Bog‘i zog‘onga kirdi. Sof ko‘ngilli Amirning tadbirlari muvaffaqiyatli chiqib, “Xulosat ul-axbor”da yozilishicha “mirzo Yodgor Muhammad qo‘lga tushib oxiratga safar qildi”.

Bobur ham “Boburnoma”da ushbu voqea haqida gapirar ekan, Y.M.ni “betajriba o‘g‘lon bir yigit edi”, deb ta‘rif bergan.

Y.M.M. nomi va u bilan bog‘liq voqealarga N. yana “S.S.” dostonining XI bobida to‘xtaladi. Jumladan, Bahromshohning turk xoqonini tor-mor qilishdagi harbiy taktikasi (Bahromshoh ko‘p ming sipohlik turk xoqonini g‘aflat paytida qo‘lga tushirib, o‘z taxtini qayta egalaydi.)ni N. maslahati b-n Sulton Husayn Boyqaro Y.M.M.ga qarshi qo‘llagan. N. shu harbiy usulga “S.S.”da quyidagicha ishora qilgan:

*Kishvarin oldi, o‘lg‘och ul pinhon,
Necha yuz ming cherik bila xoqon.*

*Necha yuz kimsa birla gohi sitez,
Bir shabexun chu ayladi angez.*

*U‘yla xoqonni tor-u mor etti
Kim, sipehr olidin firor etti.*

*Asare qolmadi bu to‘fondin,
Ne sipohidin-u ne xoqondin.*

*Bo‘lmadi buyla fath damsozi
G‘ayri Bahrom-u Xusravi G‘oziy.*

*Topti chun xasmidin bu nav‘kushod,
Oncha olam eliga ayladi dod.*

Adib “T.M.A.”ning “To‘rtinchi tabaqa soso- niylardur” nomli fasli Bahrom Binni Yazdijirdga bag‘ishlangan qismida Y.M.M. b-n bog‘liq yuqorida keltirilgan hodisalarga qisqacha to‘xtalib, keyinchalik Husayn Boyqaro haqida yozmoqchi bo‘lgan asarida bu voqeaga yana bir bor qaytishini yozadi.

Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida ham Y.M.M. b-n bog‘liq 2 ta hikoyat keltiriladi. Ularning har ikkalasi ham N. b-n bog‘liq.

Ad.: Alisher Navoiy. Tarixi muluki ajam. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Sabʼai sayʼer. 10 jildlik, 7-jild. – T., 2011; Abdurazzoq Samarqandiy. Matlaʼ as-sabʼdayin va majma al-bahrayn. 2-jild. – T., 2008; Navoiy zamondoshlari хотирасида. – T., 1985; Бобур. “Бобурнома”. – T., 2002; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – T., 2015.

Q.E., E.O.

YOLG‘ON – N. asarlarida ikki xil – axloqiy va estetik kategoriya sifatida talqin etiluvchi so‘z, termin. Adib Y.ning izohiga o‘zining, xususan, “H.A.”, “M.Q.” asarlarida ancha keng to‘xtalgan, axloqiy kategoriya sifatida N. Y.ni rostga, to‘g‘rilikka, halollikka zid qo‘yadi, uni keskin qoralaydi. “M.Q.”da bu haqda quyidagi ta‘rif va jummalarni o‘qiymiz:

*“Kimki so‘zi yolg‘on, yolg‘oni zohir
bo‘lg‘och, uyolg‘on”.
“So‘zning asnofi bag‘oyat cho‘qtur,
yolg‘onidin yamonroq sifi yo‘qtur”.*

N. yolg‘onchi odamni jamiyatdagi eng yaramas, qabih, iflos odam, deb hisoblaydi: “Ulki yolg‘on bila sarfi avqot etgay, anga bu yamon kelmay yana mubohot etgay. Agar mustame‘ni g‘ofil topqay, yolg‘onni ching‘a o‘tkarsa, maqsud din hosil topqay. Zihi Tangriga yamon banda, ne Tangridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusat shior qutluq uydin tashqari. Bayt:

*Ul kishini qutluq evdin tashqari surmak kerak,
Qutluq ev dunyo durur, ya‘niki o‘lturmak kerak”.*

N. Y. talqiniga juda katta ijtimoiy ma‘no berib, uni o‘z davri, o‘z davridagi ijtimoiy-siyosiy

va ma‘naviy hayot b-n bog‘lar ekan, bu illatning tag zamini hayotda, ijtimoiy tuzumda ekanini, hammayoq yolg‘onchilar b-n to‘la ekanini, hatto yolg‘on, ikkiyuzlamachilik hukmron ekanini, undan butunlay qutulish mumkin emasligini ko‘radi. Ahvol shunday ekan, chinga nisbatan yolg‘on ustun ekan, shoir o‘z zamondoshlarini yolg‘onni loaqal kamroq ishlatishlarini orzu qiladi:

*Har kishi yolg‘onni desa, lek kam,
Bo‘lg‘ay edi kosh bu davronda ham!*

“Yolg‘onchi har necha so‘zida fasihiroq, so‘zi qabihroq”, – degan shoir yolg‘onni insoniyat, jamiyat hayotidagi eng katta nuqson, balo deb tushunadi va qayta-qayta unga qarshi kurashish lozimligini uqtiradi. N. oxir-oqibatda yolg‘onning va yolg‘onchining beburd bo‘lib, sharmandayi sharmisor bo‘lishini, haqiqat tantana qilishini, yolg‘onchilik kishilar hayotidagi eng yomon odat (“oyin”) ekanini ta‘kidlab “M.Q.”da yozadi: “Har kimki, so‘zi chin bo‘lmag‘ay, rostlar ko‘ngliga ul so‘z qabul oyin bo‘lmag‘ay. Yolg‘onchi so‘zin bir-ikki qatla o‘tkargay, o‘zga netgay? Yolg‘oni zohir bo‘lg‘on din so‘ngra anga rasvolig‘ yetgay va so‘zi e‘tibori el ko‘nglidin ketgay”.

Lekin N. yolg‘onni ikki turga ajratar ekan, hayotdagi odamlarning o‘zaro muomalasidagi yolg‘onni qattiq qoralagani holda adabiy asarlardagi, she‘riyatdagi yolg‘onni yoqlaydi. Shoirning fikricha, Y. garchi hayotda nomaqbul narsa bo‘lsa ham, ammo adabiyotda, xususan, she‘rda uning o‘z o‘rni, ahamiyat bor bo‘lib, buni har qanday tushungan odam tan olmay iloji yo‘q. Bu fikr birinchi marta N. tomonidan 1465–1466-y. da ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she‘riy maktubida:

*So‘z ichraki yolg‘on erur nopisand, –
Chu nazm ettilar, qildi dono pisand, –*

shaklida ifodalangan edi. Bu masalaga N. keyinchalik “H.A.”da to‘xtalib, odatda shoir-larning o‘z asarlarida haqiqat, deb yozganlari

boshdan-oxir yolg'on ("Harzav-u hazyon") bo'lib, ajablanadigan joyi shundaki, ularning eng yaxshilari – eng yolg'onlaridir, – degan edi:

*Chin demagi harzav-u hazyon bori,
Turfa bukim, yaxshi – yolg'on bori.*

Bu fikr "M.Q."da ham, deyarli, takrorlangan ("Yolg'on so'z juz nazmda nopisand va aning qoyili noxiradmand"). Bu masalada N. arablar orasida keng tarqalgan "She'ning eng yaxshisi eng yolg'oni" maqolidagi fikrni rivojlantirgan bo'lib, bu o'rinda "yolg'on" badiiy to'qimani, she'riy mubolag'ani, fantastikani, yorqin istiora va tashbehni anglatadi. She'riyatning qasida, g'azal, doston, vasf va boshqa, deyarli, hamma turlariga oid badiiy tasvirda shoir ijodiy tafakkuri, xayolga keng erk berishi, mubolag'alarining turli xillarini qo'llashi, xayolan bor narsani bo'rttirishi yoki g'oyat kichraytirishi, shu yo'l b-n biron ta'sirili obraz yaratishga intilishi tabiiy. Shoir she'rida tasvirlangan kishilar (m-n, oshiq-ma'shuqlar) obrazi aynan jonli hayotdagidek, oddiy bo'lishi kitobxonda hayajon uyg'otmaydi. Shu ma'noda shoirlar oddiy narsalarni, hatto sodda kishilarni ham o'z estetik idealidan kelib chiqqan holda yanada xunuklashtirib tasvirlaganlar. Bu – badiiy asar, badiiy tasvir qonuniyati. Binobarin, Y. estetik kategoriya sifatida talqin etilar ekan, shoir unga ijobiy ma'no berib, she'riyatning, badiyatning muhim komponenti sifatida qaraydi va baholaydi. She'riyatdagi yolg'onga shunday qarash Nizomiy Ganjaviy, Muhammad Fuzuliy adabiyot olimlaridan Abdulqodir Jurjoniy, Kaykovus ibn Qobus, Nizomiy Aruzi Samarqandiy, Xatib Tabriziy va boshqalarga ham xos. M-n, Kaykovus "Qobusnoma" asarida o'g'liga she'ri ta'sirchan bo'lishi u-n "mumkin qadar istioralarni" ishlatishni, madhda ham istioralarni qo'llashni maslahat beradi. Lekin Kaykovus madh, mubolag'ada me'yor bo'lishini uqtirib: "Agar she'rda yolg'on va mubolag'ani yaxshi desalar ham, yolg'onni haddan oshirib" yubor-maslikni maslahat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами ва Фуззули. – М., 1962; Хайитметов А. Шарҳ адабиётининг ижодий методи тарихидан, – Т., 1970; Қобуснома. – Т., 1968.

Ab.H., S.R., M.A.

YORIY (XV asr, Sheroz) – shoir, naqqosh. N. "M.N."ning oltinchi majlisida Y. haqida yozadi: asli sherozlik bu shoir Xurosonga keladi. Naqqoshlik san'atini endi egallay boshlagani u-n N. uni oltin b-n naqshlash ishi ustalariga topshiradi. Oz fursatda yaxshi naqqosh bo'lib yetishadi. "Lekin, – deb qayd qiladi N. – *andoq ma'lum bo'ldikim, g'arazi naqqoshlik o'rganmakdan naqshbozlik (hiylagarlik) ekan*". Keyinchalik Y. ajab hunarlar ko'rsatadiki, N. ular haqida yozishni istamaydi. "M.N." tarjimoni Faxriy Hirotiy qo'shimcha ma'lumotiga ko'ra, N. Y.ga ko'p shafqatlar ko'rsatgan edi. Lekin u podshoh va amirlarning muhriga taqlid qilib, muhrlar yasab, yaramas xayollar b-n nishon, farmonlar yozishdek g'ayriqonuniy ishlarga qo'l urgan. Oxiri Y.ning bu ishlaridan voqif bo'ladilar, lekin ayblarini kechiradilar. "Ammo, – deb yozadi Faxriy, – u kabi muzahhib (zarhal qiluvchi usta) va muharrir (yozuvchi) hech vaqt bo'lmagan". Faxriy ham N. kabi Y. she'riyatidan forsiyda bir matla' keltiradi.

"Shunday ishlar qildiki, ularning tarixi uzun" deydi N. va uning qalamiga mansub bir matla'ni ijodidan namuna sifatida keltiradi:

*Zi ashki didaki, dil pur zi durri maknun ast,
Biyoki, bahri nisori tu ganji Qorun ast.*

Tarj.: Ko'z yoshlardan dil noyob durlarga to'ldi, kelgil, Qorun xazinasini sen uchun nisordir.

"M.N."ning ikkinchi tarjimoni Qazviniy Y. haqidagi ma'lumotlarni tarjima qilgan ekan, "oz fursatda obdon naqqosh bo'ldi" degan jumlaning "qisqa vaqtda ikkinchi Moniy bo'ldi", – deb tarjima qiladi. Bundan Y.ning naqqoshlikdagi

mahorati chindan ham yuksak bo'lgani angla-shiladi. Uning ayblarini ma'zur tutilgani ham Y.ning ana shunday mahorat egasi bo'lgani b-n ham izohlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, – Т., 1959; Ойбек. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ҳақида. 9-жилд. – Т., 1974; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, 3-нашри. – Т., 1976.

S.G., E.O.

YOSUMAN – N. ijodida ko'p uchraydigan badiiy obraz.

Dahr zoli nechakim Farhodkushdur, turfa ko'r Kim, xatodur tutsa gar andin Parviz ko'z.

Maz.: Dunyo Yosumani har qancha Farhodlarni terib o'ldirmasin, qizig'i shundaki, Parvizga o'xshaganlarning undan umid qilishi ayni xatodir.

Haqiqatan ham, dunyo otliq Y. harchand Farhoddek asl odamlarni juvonmarg qiluvchi bo'lmasin, Xusrav kabi nokaslar ham undan vafo umid qilishi xatodir, chunki hayot tegirmoni navbati b-n yaxshini ham, yomonni ham o'z komiga tortadi.

N. olam va odam mohiyati haqida ko'p bosh qotirgan, tiriklik va o'lim sabablari ustida muttasil mulohaza yuritgan, inson hayotining maqsadi, ma'no-mazmuni xususida bir umr o'ylagan, tabiat va jamiyat sirlarini o'zicha yechishga intilgan. Uning chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba, olimona teran tafakkur va shoirona o'tkir nigoh b-n uyg'unlashgan fikr-mulohazalari, falsafiy xulosalari hikmat kabi jaranglashi shundan. M-n, mutafakkir shoir tiriklik va o'lim to'g'risidagi ko'p yillik mushohadalarining natijasi sifatida ajal dastidan hech kim qochib qutulolmaydi

– shoh ham, gado ham, qari ham, yosh ham, yaxshi ham, yomon ham bu bevafo dunyoni bir kuni tark etishi muqarrar, binobarin, dunyo otliq nozanin b-n mangu birga bo'lishga umid qilish xato ekani haqidagi azaliy va abadiy haqiqatni yangi obrazlar va ohorli fikrlar asosida o'ziga xos teran va go'zal shaklda ifodalaydi.

Bu yerda, avvalo, dahr zoli: dahr – dunyo, zol – qariya (chol yoki kampir) degani. Tasavvuf she'riyatida dunyo ko'pincha noz-u ishva b-n oshiqclarini yo'ldan uradigan, lekin hech kimga vafo qilmaydigan bevafo ma'shuqaga, paranjichachvon ichida go'yoki sarvqomat va go'zal ko'rinadigan, aslida esa qaddi bukchaygan, tishlari to'kilgan qari kampirga, talabgorlarini sehr-u jodu, makr-u hiyla b-n o'z tuzog'iga tushirib, xohlagan ko'yiga soladigan jodugar, alvasti, yosuman, ajuzaga o'xshatiladi. Shundan dahr (dunyo) zol (qariya: chol yoki kampir), dunyo arusi (kelini) degan obraz Sharq adabiyotida keng tarqalgan va u N. ijodida ham ko'p uchraydi. Mumtoz she'riyatda dunyo ming oshiqqli ma'shuqa sifatida ham talqin qilinadi.

Bu yerda “F.Sh.” dostonidagi Farhodning Xusrav yollagan Y. makri b-n o'ldirilganiga ishora qilinyapti. Holbuki, bilamizki, Xusravning quvonchi ham uzoqqa bormaydi – Shirin-ning vasliga yetolmay, o'g'li Sheruya tomonidan o'ldiriladi. N. fikricha, ishq – ko'ngil ishi, unda kuch b-n hech narsaga erishib bo'lmaydi. Ma'shuqa tomonidan moyillik bo'lmasa, oshiqning barcha sa'y-u harakatlari behuda. O'z navbatida, padarkush Sheruya ham olti oy o'tmay, ajal sharbatini totadi.

N. ko'plab g'azallarida Y. obraziga qayta-qayta murojaat qilib, bu boradagi fikrlarini yanada rivojlantiradi, chuqurlashtiradi va boyitadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Очиллов Э. Тафаккур ва талқин // Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O., M.M.

YOFAS (a.s.) – Nuh (a.s.)ning uchinchi o‘g‘li. N. uning kunyasini Abut-turk (Turkiylar otasi) deb ataydi, boshqa manbaga ko‘ra “Qamug‘ (barcha) turklar Yofas urug‘i turur”.

N. “T.A.H.” asarida Y.(a.s.)ni mursal payg‘ambar deydi. Uning Turk, Xazar, Siqlob, Rus, Misk, Chin, Kamori degan yettita o‘g‘li bo‘lgan. Ba‘zilar Torax nomli 8-o‘g‘li ham bo‘lgan deyishgan. Iskandar Zulqarnayn Y.ning to‘rtinchi o‘g‘li bo‘lib, Rus naslidandir”.

Nuh (a.s.) Turon zaminni Y. (a.s.)ga va Eronni Somga va Hindistonni Homga bergan. Mazkur mamlakatlar aholisi ushbu uch kishining naslidan tarqalgani uchun Y. (a.s.)ni Abut-Turk, Somni Abul-Ajam va Homni Abul-Hind, deganlar.

N. “M.L.” asarida ham turkiy, forsiy va hind tillarining Nuh payg‘ambarning uch o‘g‘lidan tarqalgani va bu tillarning o‘ziga xosligidan bahs yuritgan. Y. (a.s.) nubuvvat (payg‘ambarlik) toji b-n sarafroz bo‘lib, qardoshlaridan mumtoz bo‘lgan.

Rivoyatlarga ko‘ra, Nuh to‘fonidan keyin 80 kishi yerga eson-omon tushadi Ular tushgan joyni “Qaryat us-samoniyna” (Saksonlar qishlog‘i) deyishadi. Biroq dengiz kasalligi tufayli ulardan 7 kishigina tirik qoladi. Bular – Nuh, uning uchta o‘g‘li va uchta kelini. Shu jihatdan Nuhni Odami soniy, ya‘ni Ikkinchi Odam deyishadi. Y. (a.s.)ning qarindoshlaridan sarafroz bo‘lganining yana bir sababi otasining duosini olganidir. Chunki rivoyatga ko‘ra uxlab qolgan Nuh (a.s.)ning usti ochilib qolganida, o‘g‘li Hom avrat andomini ko‘rib kuladi, Som esa bu qilig‘i u-n Homni urushib ketadi, Y. hech narsa demasdan, kelib o‘z libosi b-n otasini ustini yopib qo‘yadi.

Shuningdek, dunyodagi uchta asosiy tillar guruhi, ya‘ni Y. (a.s.) tillar guruhi, Somiy tillari guruhi va Homiy tillari guruhi hamda uchta irqning asosi (yevropoid, mongoloid va negroid) ham ayni Nuh (a.s.)ning uchta o‘g‘liga bo‘rib taqaladi.

N. davom etib yozadi: Chun Y. (a.s.) Xito mulkida mutamakkin bo‘ldi, bu o‘g‘lonlarig‘a

har yerniki berdi, ul yerni ul o‘g‘li oti bila atadilar.

*Chiqarg‘a bu vayronadin chora yo‘qtur,
Gar Odam va gar Nuh-u, gar Som-u Yofas.*

N. soqiy nomalaridan birida Husayn Boyqaroni madh etadi. Turkiylar otasi Y. (a.s.)ning ham uning ruhidan faxrlanishini ta‘kidlab o‘tgan.

*Kim ayo to‘rt ulusqa voris,
Faxr etib zotinga ruhi Yofas.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 1991; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

YOQUBOV Homil Islovich (1907–1998, Toshkent) – o‘zbek adabiyotshunosi va adabiy tanqidchisi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1968). F.f. d-ri, prof. Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zbekiston davlat mukofotining sovrindori (1970),

“Hamid Olimjonning ijodiy yo‘li” (1936) “Zahiriddin Muhammad Bobur” (1940), “Abdulla Qahhor novellalari” (1946), “G‘afur G‘ulom” (1955), “Oybek” (1959), “Adibning mahorati” (1966) singari tadqiqotlar muallifi.

Y.H.I. N. ijodiy merosini o‘rganish b-n ham shug‘ullangan. U “Alisher Navoiyning “Xamsa”-si”, “O‘zbek adabiyotining faxri”, “Navoiyning “Sab‘ai Sayyor” dostoni”, “Sab‘ai Sayyor”da shahar qatlamlarining obrazi” singari maqolalar hamda “Cho‘lpon va Navoiy” risolasini yozgan. Yuqorida tilga olingan maqolalarida u N. ijodi-

ning o'zbek adabiyotidagi o'rni va ahamiyati, "X." va uning tarkibidagi "S.S." dostoni haqida so'z yuritgan, ularning bir qator xususiyatlarini yoritgan. "Cho'lpon va Navoiy" risolasida Cho'lpon she'riyatida N. an'alarining davom ettirili-shi, Cho'lponning N. va uning ijodiga munosaba-ti masalalari ko'rib chiqilgan. Muallif Cho'lponning 1924-y.da e'lon qilingan "Besh yuz yil" ma-qolasida N. ijodining o'zbek adabiyotidagi o'rni to'g'ri baholanganini ta'kidlagan.

Y.H.I ushbu risolada N. va Cho'lpon ijodi-dagi g'oyaviy-badiiy mushtaraklikni ko'rsata-di. Bunda u, eng avvalo, har ikki shoir she'-riyatida insonparvarlik, adolat g'oyalarining oldinga surilishi, ulardagi xalqparvarlik, o'z xalqi va ona tiliga mehr, xususan, Cho'lpon she'rlarida mustamlakachilikka qarshi norozilik tuyg'ularining aks etishini yoritib beradi. Bundan tashqari, muallif har ikki shoir asarlaridagi ishq talqini haqida ham so'z yuritgan va Cho'lponning "Qalandar ishq" she'ri misolida bu talqinning N. she'riyatidagi ishq talqini b-n yaqinligini ko'rsatishga harakat qilgan.

Ad.: ЎзМЭ. 3 жилд. – Т., 2002; Ёқубов Х. Чўлпон ва Навоий. – Т., 1997; Ёқубов Х. Адибнинг маҳорати. – Т., 1966.

Q.E.

YOQUT (Yoqut al-Musta'simiy) – arablar orasida va islom olamida shuhrat topgan kotib (t.y.n., 1268-y.da vafot etgan). U Bag'dodda abbosiy xalifa Musta'sim hukmronligi davrida yashagan. "Qur'on"ni ko'chirishda yagona hisoblangan. Sharq adabiyotida talmeh san'ati vositasida uning ulug' nomi va xattotlik san'atiga ishora qilib yozilgan baytlar uchraydi.

N. asarlarida Y.ning nomi tilga olinmagan, ammo N.ga bag'ishlab yozilgan Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida ulug' amir kutubxonasida Y. ko'chirgan "Qur'oni Karim" nusxasi borligi va uning yo'qolgan varaqlarini tiklash bilan bog'liq voqea bayon qilingan hikoyat keltirilgan: "Hikoyat. Bir vaqtlar oliy

hazrat Amirning kutubxonasida Xoja Yoqut degan kotib xati bilan ko'chirilgan va bir necha sahifasi yo'qolgan Qur'on bor edi. Ul hazratning muborak xotiri o'sha nafis tuhfani takomillashtirishni istab, tushib qolgan sahifalarini yozib chiqishni Xoja Hofiz Muhammad xuffozga topshirdi. Xoja Hofiz Muhammad bir necha kun mobaynida qanday yo'l bilan ortiq-kamlik qilmaydigan, sahifasi sahifasiga to'g'ri keladigan qilib qay yo'sin bilan yozish chorasini axtardi. Shu payt ul hazratning qo'liga mavlono Shams Ma'ruf qalamiga mansub Qur'on nusxasi tushdi. Uning xati va ko'rinishini sahifalari yo'qolgan o'sha Qur'onga yaqin ko'rib, "tushib qolgan sahifalarini shundan ko'rsangiz, ehtimol, mos tushar", deb Xoja Hofiz Muhammadga yubordi. Ittifoqo, mavlono Shams Ma'ruf buni ilgari o'sha Xoja Yoqut Qur'onidan betma-bet, yo'lma-yo'l, bironta harfini o'zgartirmasdan ko'chirgan ekan. Shuning b-n bu sahifalarni ko'chirish oson bo'ldi.

Ad.: Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1986; Ражабова Б. Унсия (Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг шахсий кутубхонаси ҳақида). "Хуррият" газетаси. 2022 йил. 14 май. №18.

B.R.

"YOQUTNING HUSNIXAT JIHATI..." – "H.A." dostonining qalam, xat va uning jamiyatdagi o'rni, ahamiyatiga bag'ishlangan o'n ikkinchi maqolatga badiiy illyustratsiya sifatida maqolat oxirida keltirilgan hikoyaning boshlanishi. Hikoya abbosiy davrida Bag'dodda yashab, 1268 (hijriy 667) y.da vafot etgan, "Qur'on"ni husnixat b-n ko'chirishda shuhrat topgan va katta obro' orttirgan mashhur xattot Yoqut to'g'risida. Yoqut "Qur'on" xatini o'z husni xati b-n yuksak darajaga ko'targan bo'lib, bu haqda ko'pgina rivoyatlar mavjud. Mazkur hikoyada ulug' musavvirlardan Suh-ravardiy bir anjumanda xalifa Musta'sim bilan

yonma-yon suhbatlashib o'ltirar ekan, ko'zi odamlar orasida o'ltirgan Yoqutga tushadi, hayajonlanib o'rnidan turib ketadi. Suhravardiy xalifaga bunday tengi yo'q kotib b-n faxrlanishi kerakligini uqtiradi. Bundan ta'sirlangan xalifa esa Yoqutni o'z oldiga chaqirib, yonidan joy ko'rsatishga majbur bo'ladi.

Oddiy kasb egasi Yoqut o'z xati b-n shunday martabaga erishganini N. zavq-u shavq ila hikoya qiladi. Hikoyada husni xat b-n bog'liq chinakam san'atni, san'atkor mehnatini ulug'lash g'oyasi kuylangan.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброп. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

YUDAXIN Konstantin Kuzmich (1890, Orsk – 1975, Frunze), turkiyshunos olim, f.f. d-ri, prof. (1949), O'zR FAning muxbir a'zosi (1952), Qirg'iziston FA akademigi. U "Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at"ning muallifi. Qirg'iz-

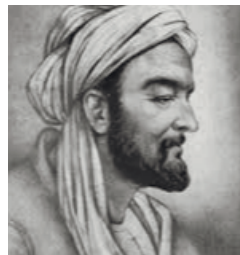
cha-ruscha lug'at u-n Davlat mukofoti sovrindori (1967), Xalqaro ural-oltoy ilmiy jamiyatining faxriy a'zosi bo'lgan (1961). Olim 1929-y.da birinchi bo'lib N. asarlari tilining unlilar tarkibini tekshirgan. U Umarxon Amiriyning quyidagi tuyug'idagi:

*Sham'yanglig' yonadur boshimdin o't,
Ko'z yoshimdin yer yuzida undi o't,
Qon yoshim qildi yo'lungni lolazor,
Muncha ta'sir ayladim qonimdin o't.*

"O't" so'zlari talaffuzda bir-biridan farqlanmagan, agar farq qilinganda, unda tuyuq yaratib bo'lmas edi, degan xulosaga keladi. Shu mulohazalariga asoslanib olim eski o'zbek tilida oltita unli bor va N. davri tili hozirgi Farg'ona shevalariga yaqin turishini dalillaydi.

Ad.: Юдахин К.К. Чизатой тилининг товушлари таркиби масаласига доир материаллар. – Культура и письменность Востока. №4. "Баку, 1929.

S.O'.

YUGNAKIY ADIB AHMAD (XII asr oxiri, Yugnak qishlog'i – XIII asr 1-yarmi) – turkiy adabiyotning zabardast namoyandasi, mutafakkir. Tarjimayi holi haqida, deyarli, ma'lumot

yo'q. "Hibat ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar tuhfası") nomli asari bizgacha yetib kelgan. Uning oxirida Y.A.A. ismi tilga olinadi. Asar nusxalaridan biriga temuriy amaldorlardan Arslonxoja Tarxon tomonidan ilova qilingan 10 baytlik masnaviyda Y.A.A. haqida ba'zi ma'lumotlar mavjud. Undan ma'lum bo'lishicha, Y.A.A. Yugnak degan so'lim va bahavo joyda tug'ilgan. Otasining oti Mahmud Yugnakiy bo'lgan. Kitobi adabdan iborat bo'lib, nomi – "Hibat ul-haqoyiq". Koshg'ariy tilda yozilgan bu kitobni shoir nuqtadonlik b-n nazm rishtasiga tergan. "Qutadg'u bilig"dan bir ikki asr keyin yaratilgan bu asar o'zbek mumtoz adabiyotining noyob durdonasi hisoblanadi. N. "N.M." tazkirasida Y.A.A.ga alohida o'rin ajratib, ham shaxsi, ham ijodi xususida yuksak fikrlarni bildirishi uning ham zabardast so'z ustasi, ham mashhur tasavvuf namoyandasi bo'lganligidan dalolat beradi.

Y.A.A. tug'ilgan joy olimlar o'rtasida ko'p tortishuvlarga sabab bo'lgan. Samarqand, Farg'ona va Turkistonda Yugnak joy borligi aytilsa-da, ko'pchilik uni Samarqand atrofida deyishga moyil. Chunonchi, XII asrda yashagan mashhur muarrix Abdulkarim as-Sam'oniyy "Al-Ansob" ("Nasabnoma") kitobida yozadi: "Bu nisba (taxallus) "Yug'anak"dan va bu (joy) Samarqand qishloqlaridan. Bu nisba bilan Abuhammad Ahmad ibn Abu Ahmad al-Yug'anakiy mashhurdirlar".

Y.A.A. tug‘ma ko‘r bo‘lgan, lekin N. ta‘biri b-n aytganda, nihoyatda ziyrak va zakiyligi b-n ajralib turgan: “Haq subhonahu va taolo agarchi zohir ko‘zin yopuq yaratqandur, ammo ko‘ngli ko‘zin bag‘oyat yoruq qilg‘ondur... Va aning tili turk alfozi bila mavoizu- nasoyihqa go‘yo ermish. Xeyli elning muqtadosi ermish. Balki aksar turk ulusida hikmat-u nuktalari shoye‘dur. Nasm tariqi bila aytur ermish, aning favoididindur.

*Ulug‘lar ne bersa, emasman dema,
Ilik sun, og‘iz ur, emasang ema!*

Va ham aningdurkim:

*So‘ngakka ilikdur, eranga bilik,
Biliksiz eran – ul so‘ngaksiz ilik”.*

Shoir “Hibat ul-haqoyiq”ni tugatib, uni hukmdor Dod Sipohsolorbekka taqdim etadi. Mashhur sharqshunos olim Y.E.Bertels bu asar qadimga o‘zbek adabiy tilidan mumtoz o‘zbek adabiy tiliga o‘tishda bir ko‘prik bo‘lganini aytadi. Asar tilida qadimiy turkiy so‘zlardan ko‘ra, arab va fors so‘zlarining ko‘p qo‘llangan shundan dalolat beradi. Y.A.A. bu asari b-n o‘zbek adabiy tili va adabiyoti rivojiga katta hissa qo‘shdi.

“Hibat ul-haqoyiq” 14 bob, 512 misradan iborat. Dostonning birinchi bobi Allohga hamd, ikkinchi bobi Muhammad (s.a.v.) na‘ti va choryorlar ta‘rifiga, uchinchi bobi Dod Sipohsolorbek madhiga bag‘ishlangan. To‘rtinchi bobda kitobning yozilish sabablari bayon qilingan. To‘rt muqaddima bobdan so‘ng asosiy qismga o‘tiladi. Beshinchi bob – ma‘rifatning foydasi-yu jaholatning zarari, oltinchi bob – til odobi, yettinchi bob – dunyoning o‘tkinchiligi, sakkizinchi bob – saxiylik va baxillik, to‘qqizinchi va o‘ninchi boblar turli masalarga bag‘ishlangan bo‘lib, o‘n birinchi bob – kitobning xotimasi (Asarning 1480 yili Istanbulda Abdurazzoq Baxshi tomonidan ko‘chirilgan

nusxada 11 bob mavjud – uch bob yo tushib qolgan, yo boshqalariga qo‘shilib ketgan).

“Hibat ul-haqoyiq” ilk bor uyg‘ur yozuvida bitilgan. Uning nusxalari ko‘p bo‘lib, ularda asar hajmi turlicha. Hozircha ma‘lum qo‘lyozma uchtasi to‘liq, qolgani parchalardan iborat. 1444-y. Samarqandda Zaynulobiddin baxshi, 1480-y. Istanbulda Abdurazzoq baxshi va Turkiyaning To‘pqopi kutubxonasidagi noma‘lum kotib tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozmalar e‘tiborli nusxalar hisoblanadi. Asarni birinchi marta turk olimi N.Osimbek topib, nashr ettirgan (qisqartirilgan nashri – 1906, to‘liq nashrlari – 1916, 1925). Keyin 1951 va 1992-yy.da uni R.R.Arat so‘zboshi, izohlar va oltita nusxasining faksimilesi va Turkiyada XVI asrda ko‘chirilgan arab yozuvidagi nusxasining tarjimai b-n nashr ettiradi. O‘zbekistonda asardan parchalar Fitrat, Oybek, P.Shamsiyev, S.Mutalibovlar tomonidan o‘zbek adabiyoti namunalaridan tuzilgan majmualarda e‘lon qilingan. So‘ng u Q.Mahmudov tomonidan alohida kitob sifatida e‘lon qilindi (1968; 1971). O‘tgan asr oxirlarida uyg‘ur olimi H.Temur va T.Ayyub, qozoq olimlari E.Qurishjonov va B.Sog‘indiqovlar uni asl matni, tarjima va fotonusxalari b-n nashr ettirganlar. Shuningdek, Y.E.Bertels, A.Fitrat, M.F.Ko‘pruli, T.Takin, E.Rustamov, N.Mallayev, A.Qayumov, A.Hayitmetov, A.Rustamov, M.Imomnazarov, B.To‘xliyev, N.Rahmonov, I.Haqqulov, G.Xo‘janova va boshqalar Y.A.A. va “Hibat ul-haqoyiq” haqida u yoki bu darajada tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Т., 1968, 1971; Қадимги обидалар. – Т., 1972; Қадимий ҳикматлар. – Т., 1987; XI–XIV асрнинг туркий ёдгорликлари. – Т., 1994; Абдурауф Фитрат. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” // Танланган асарлар. 3 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2000; Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асару ҳақида. – Т., 1972; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1978; Буюк сиймолар, алломалар. 1-китоб. – Т., 1995; Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. – Т., 2001; Раҳимов К. Абдулкарим ас-Самъоний “Юганак” ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2004, 1-сон.

М.А., Е.О.

YUZ – qoplondan kichikroq bo‘lgan yirtqich hayvon. Undan ovda foydalanadilar. Ov iti ham deytilar. Uning yordamida ko‘proq ohuni ovlaydilar. Nonxo‘rishni yaxshi ko‘rib yeydi.

N. forsiy qit‘alaridan birida ochofat kishini Y.ga qiyoslaydi:

*Ser bar har xo‘shaye dast mazan,
Ki shavad mujibi sad ranj-u fasod.*

*Yuz k-ablahtari hayvonot ast,
Ser az to‘ma chu gardad ba murod.*

*Oh-u ar shox zanad bar xalqash,
Natvonad so‘yi o‘ chashm kushod.*

*Tu xud insoni-yu hikmat fani tu,
Kamtar az yuz shavi sharmat bod.*

Tarj.: Qorning to‘q bo‘lsa, har narsaga qo‘l urma, chunki u yuz ranj-u fasodga sabab bo‘ladi. Y. degan maxluq hayvonlar ichida eng ablahi bo‘lib, ovqatdan to‘yib murodiga yetganida kiyik agar uning halqumiga suzsa, ko‘zini ochib u tomonga qarolmaydi. Sen, axir, insonsan-ku, hikmat sening fazilating hisoblanadi. Y. degan maxluqdan ham tuban ketish sen u-n uyatdir.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988.

Е.О.

YUZ LAFZ – N. “M.L.” asarida tilga olgan fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zlar majmuasi, tilshunoslikka oid atama. N. kitobda bular xususida ilmiy uslubda ma‘lumot yozgan va ba‘zilarini baytlar misolida izohlashga harakat qilgan: “Bu yuz lafzdurki, g‘arib maqosid adosida ta‘yin qilibdurlarki, hech qaysi uchun sort tilida lafz yasamaydurlarki, barchasi muhtojun ilayhdurki, takallum chog‘ida kishi anga muhtoj bo‘lur. Ko‘pi andoqdurki, aslo aning mazmunin tafhim qilmoq bo‘lmas va ba‘zini, anglatsa bo‘lgay, har lafz tafhimi uchun necha lafzni tarkib qilmag‘uncha bo‘lmas, ul dag‘i arabiy alfoz madadi bila va turk alfozida bu nav’ lafz ko‘p topilur. Masalan, bu mazkur bo‘lg‘on yuz lafzdin bir nechaga mashg‘ullik qilib sobit qilali, to xasm muqobalada ilzom bo‘lsunki, o‘zgalarni munga qiyos qilsun.”

N. turkiy va forsiy tillarni qiyosiy aspekt-da o‘rganar ekan, ma‘lumotida “...takallum chog‘ida kishi anga muhtoj bo‘lur” deb alohida tushuntirish bergan.

Ad: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“YUZ TUMAN NOPOK ERDIN YAXSHIROQ...” – N.ning “N.Sh.” devonidagi qit‘asi:

*Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq
Pok xotinlar ayog‘ining izi.*

*Lut o‘g‘lin ko‘rki soldi tiyralik
Dinga nafs ilgida tab‘i ojizi,*

*Dahr aro yoqti sayodat mash‘alin,
Pok ravliqtin rasululloh qizi.*

“Nopok” degan birgina so‘z odamning barcha yaxshi xususiyatini yo‘qqa chiqaradi. Balki shuning u-n N. yuz tuman nopok erdin

pok xotinlar ayog‘ining izini ortiq va qadrliroq bil, degan. Anbar Otin she‘rlaridan birida ayol yuksakligini tan olmagan erkaklarning fikrlarini ifodalab: “Erni xotindin afzal qilib yaratgan deydilar”, deb yozgandi. Bu – qoloqlik va ojizlikning hukmi. Ayol u-n poklikdan ko‘ra afzallik yo‘q. Buni Hazrat N. Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning qizi (rasululloh qizi) Bibi Fotima (r.a.) misolida ta‘kidlaydi. Ikkinchi baytdagi dalil – “o‘z qavmini ma‘naviy buzuqlardan qaytarib, to‘g‘ri yo‘lga sola olmagan Lut payg‘ambar tasarrufidagi voqealar”ga (Y.Is‘hoqov) pokizalikdan Hasan (r.a.) va Husayn (r.a.) singari saodatmand o‘g‘illarga ona bo‘lgan Bibi Fotima (r.a.) taqdiri qaramaqarshi qo‘yiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“YUZIGA ASLI YOMONNING...” – N. ning “G‘.S.” devonidagi qit‘asi:

*Yuziga asli yomonning ko‘p ochma gulshani xalq,
Siyax gilemga albatta mehr aylama fosh.
Ki qilmadi gul isi birida toza ruh jual,
Quyosh charog‘iga parvona bo‘lmadi xuffosh.*

Odam bolasi onadan yomon bo‘lib tug‘ilmaydi. U tarbiyatsizlik tufayli yoki nosog‘lom muhit ta‘sirida yomon shaxs sifatida shakllanadi. Xo‘sh, bundaylarni yaxshi muomala-munosabat b-n o‘zgartirish mumkinmi? Qit‘aning umumiy mantig‘i bu savolga: “Mumkin emas”, – deb javob qaytarishni talab etadi. Va ayni paytda yuqoridagi fikrimizni bir qadar isloh qilish majburiyatini ham tug‘diradi. Ilondan ilon paydo bo‘ladi, chayondan chayon, deyishadi. Xuddi shunga o‘xshab badaxloq ota-onalardan yomon farzandlar ham tug‘iladi. Bular N. iborasi b-n aytganda, “asli yomon”lardir. Bobomizning nasihatlariga amal qiladigan bo‘lsak

bunaqalarga xushxulqlik ko‘rsataverish donolikdan emas. Negaki, “siyoh gilam”ga qancha nur to‘kilmasin, uning qaroligi ortsa ortadiki, kamaymaydi. “Asli yomon”ning qora gilamga qiyoslanishi b-n ham kifoyalanish mumkin edi. Lekin mana bu o‘xshatish shoir nuqtayi nazari-ni yanada yorqinroq ayon etadi:

*Ki qilmadi gul isi birla toza ruh jual,
Qo‘yosh charog‘iga parvona bo‘lmadi xuffosh.*

Jual – qoraqo‘ng‘iz (tezakqo‘ng‘iz). Uning qismati gul isinimas, tezak bo‘yini hidlash. Shuning u-n unga gul isi birla ruhni tozalash nasib etmagan. Xuffosh – ko‘rshapalak-chi? Uning hayoti zulmat bag‘rida kechadi. Ko‘rshapalak “quyosh charog‘iga” parvonalikdan mahrumdir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

YULDASHEV Toboshar (1973) – f.f.n, dotsent. 2003-y. “Navoiy va Boburning islom farzlariga bag‘ishlangan asarlarida qo‘llangan she‘riy atamalarning lisoniy tahlili” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olim “S.M.”da haj amallari haqida yozar ekan, Alloh o‘rnida do‘st va somi’ so‘zlari qo‘llanishini ta‘kidlaydi.

Asarda qo‘llangan shar‘iy atamalarning muayyan qismini turkiy so‘zlar tashkil qiladi: tengri, yo‘vmaq, o‘luksa va boshqalar. Arabcha so‘zlar quyidagi vaznlarda ishlatilgan:

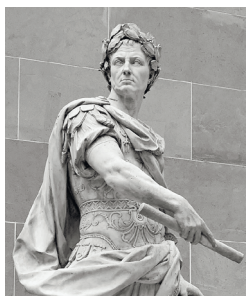
- a) af‘ol vaznidagi ko‘plik: *a‘mol-amallar*;
- b) fu‘alo vaznidagi ko‘plik: *ulamo-olimlar*;
- v) fu‘al vaznidagi ko‘plik: *umam-ummatlar*;
- g) fu‘ol vaznidagi ko‘plik: *tujjor-tujoratlar*;
- d) af‘ilo vaznidagi ko‘plik: *anbiyo-nabiylar*.

Forscha so‘zlarga quyidagilarni kiritish mumkin: *pok, xudoy, tarozu, guvoh, ro‘zador, peshin* va boshqalar.

Shar'iy atamalar quyidagi qo'shimchalar vositasida yasalgan: *-at-jamoat, karahiyat; -liq -lig' -lik: poklik, arig'lik, tanug'luq; -siz: kaf-foratsiz, niyatsiz; -no: nobolig', nomuayyan; be- besunnat, befariza.*

Ad.: Юлдашев Тобошар. Навоий ва Бобурнинг Ислом фарзларига бағишланган асарларида қўлланган шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили. Филл. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2003.

E.U.

YULIAN – Rim imperatori. 360–363-yy.da taxtga o'tirgan. Bunga qadar u Galliyada legion qo'mondoni bo'lgan. Sobiq imperator Konstansiy Galliyadagi Rim legionlarini Sharqqa yuborib, Eronga qarshi urushda foydalanmoqchi edi. Bundan norozi bo'lgan legionerlar isyon ko'tarib, Y.ni imperator deb e'lon qilganlar. Konstansiy hokimiyatdan mahrum bo'lgan va vafot etgan.

Y. nasroniylikka qarshi bo'lgan. U taxtni egallagach, xristianlik ta'limotini maktablarda o'qitishni taqiqlagan. Y. Eronga qarshi urush boshlagan. Urushning dastlabki davrida Y.ning omadi kelgan, uning qo'shinlari fors armiyasiga birin-ketin zarbalar berib, Sosoniylar imperiyasining katta qismini egallab olgan. 363-y. da esa Y. Sosoniylar davlati poytaxti Ktesifon (Madoyin) shahrini zabt etgan. Lekin shundan so'ng omad undan yuz o'girgan. sosoniylar hukmdori Shopur II tashabbusni o'z qo'lga olib, Rim armiyasini mag'lubiyatga uchratgan.

Bu voqealar “T.M.A.”da o'z aksini topgan. Bu o'rinda N. bergan ma'lumotlar, asosan, yuqoridagi aytilganlarga mos keladi. N. ham dastlab urushda Qaysarning (ya'ni Yulianning) qo'li baland kelgani va u Sosoniylar davlatining katta qismini bosib olganini tasdiqlaydi:

“Qaysar ... sipoh tortib yurub, aning mulkini olib, ko'p buzug'luq qildi”. N.ning yozishicha, faqat Rudbor va Shahriyor degan ikki muzofot Shopurning kishilari qo'lida qolgan, boshqa barcha yerlar Rum qo'shini tomonidan zabt etilgan. Shopur bu ikki muzofotdagi odamlarini o'ziga qo'shib, Qaysar b-n jang qilgan va yengib chiqqan.

Y.ning urush harakatlarining dastlabki davridagi g'alabalarini N. o'ziga xos tarzda izohlaydi. Uning yozishiga ko'ra, Shopur urushdan oldin o'z ehtiyotsizligi orqasidan (u yolg'iz o'zi Rumga borgan) Qaysar qo'lga tushib qolgan. Qaysar uni tutib, Eronga qo'shin tortgan. Shopur asirlikdan qutulishga muvaffaq bo'lgan va shundan so'ng dushmanni mag'lub etgan.

N.ning Qaysarning keyingi taqdiri haqida bergan ma'lumotlari ham Yevropa tarixchilarinikidan farq qiladi. Ular Y.ning Shopur b-n bo'lgan jangda og'ir yaralangani va o'lgani haqida yozadilar. N.ning fikricha esa, Qaysar asir qilib olingan. Shopur undan urush tufayli o'z mamlakatiga yetkazilgan zararlarni undirib olgan va vayron bo'lgan yerlarni Rum hisobidan obod qildirgan. Albatta, N. bu o'rinda qandaydir manbalarga suyangan bo'lsa kerak, lekin Y.ning 363-y., ya'ni Shopur b-n urush bo'lgan yilda vafot etgani aniqdir. Undan keyin hokimiyatni boshqa bir imperator – Galliyen egallagan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ковалев С.И. История Рима. – Л., 1986; Гумилев Л. Древние тюрки. – М., 2008; Ражабов Қ. ва бошқалар. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011.

Q.E.

YUNON – tarixiy-geografik toponim, N. asarlarida ham uchraydi. Tarixda antik sivilizatsiya markazlaridan biri bo'lgan Y. haqida tarixiy va adabiy manbalarda, hujjatlarda qadimgi Y. xudolari va ma'budlari, Y. tili, Y. alifbosi, Y. madaniyati, Y. faylasuflari, Y. af-

sonalari, qadimgi Y. she'riyati, yunon maktablari haqida talaygina ma'lumotlar yozilgan.

N. "T.A.H.", "S.I." asarlarida Y. tarixiy-geografik toponimini mahorat b-n Y. aqidasi, davlat nomi, Y. faylasufi, hakimlari kabi ma'nolarda qo'llagan. N.ning "T.A.H." kitobida yozishicha, ya'ni "Yunon ahli aqidasi" bo'yicha, Xurmus hakim bu – Idris (a.s.)dir. O'qiy-miz: "Idris (a.s.) suryoniy payg'ambardur. O'tasi Yazid zamonida butparastliq shoy'e bo'ldi. Anga vahiy keldikim, ul elga butparastliqdin man' qilg'ay. ...Va ani xalq musallasun-na'ma deydilarkim, uchunchi payg'ambar va uchunchi hakim va uchunchi podshoh erdi. Yunon ahli aqidasi budurkim, Hurmus hakim uldur. Xat va nujum ilmini ul paydo qildi va kiymak va yemak andin qoldi. Haq taolo aning uchun o'tuz sahifa nozil qildi."

N. asarning "As'hobi kahf va ba'zi mutafarriq axbor" faslida Y.ni mamlakat nomi sifatida tilga olgan. U Y.ning butparast zolim podshohi Daqyunus va uning mulozimlari orasida musulmonlari ham bo'lib, ular hamisha yashirin tarzda ibodat qilishi haqida yozgan. Chunonchi: "As'hobi kahf va ba'zi mutafarriq axbor. As'hobi kahf bobida ixtilof ko'ptur. Muxtasari budurkim, Yunon mulkida Aqsus shahrida Daqyunus otlig' maliki jabbor bor ermishkim, ba'zi debdurlarkim, butparast ermish, ba'zi debdurlarkim, uluhiyyat da'vosi qilur ermish. Va bu as'hobi kahf, ba'zi rivoyat bila aning mulkiming buzurgzodalari va ba'zi rivoyat bila, navvob va mulozimlari ermishlar va musulmon ekandurlar. Va yoshurun Tengri taolo ibodatin qilur ermishlar. Daqyunus bu holdin voqif bo'lub, alarning qatli fikrida bo'lmish. Alar bu holni ma'lum qilib, ittifoq bila shahrlaridin qochib, el yo'lur vahmidin yo'lsiz biyobong'a tushub, bir qo'ychig'a uchrab, qo'ichi dagi alarg'a qo'shulub, qo'ychining iti ham erishib, Raqim otlig' g'org'a kirmishlar."

N. "S.I."ning XXXVII bobida Xurosonda yashovchi ikki do'st haqida hikoya qiladi va ulardan birining safarga chiqishi hamda uning

Y.da ma'lum muddat yashab, hikmat ilmga rag'bat ko'rsatishi, hakimlardan hikmat o'rganishi xususida maroq b-n gapirgan:

*Ki, tushti guzargohi Yunon sori,
Yetishti o'luk – obi hayvon sori.*

*Yere ko'rdi tufrog'i hikmatsirisht,
Magar hikmat erdi anga sarnavisht.*

*Necha vaqt anda maqom ayladi,
Bilik kasbiga ehtimom ayladi.*

*Musohib bo'lub ahli hikmat bila,
Base ilm kasb etti rag'bat bila.*

N. yana dostonda qadimgi Y. hakimi Arastuni shoh Iskandarning maslahatchisi sifatida talqin qilgan.

N. "M.N." tazkirasida alohida fiqra bag'ishlagan ba'zi shoir va adib haqidagi ma'lumotlarga yozilgan n.shunoslarning sharhlarida ularning nafaqat arab, fors, turkiy tilda, balki Y. tilida ham she'rlar yozgani xususida xabarlar bitilgan. M-n, O'zbekiston Qahramoni S.G'aniyeva "M.N."ning Amir Qosim Anvor haqidagi fiqraga yozgan izohida ham xuddi shunday ma'lumot uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Саҳди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

YUNUS IBNI MATTO (a.s.) – mursal payg'ambar. Yunus ibn Matto ibn Binyamin ibn Ya'qub ibn Is'hoq ibn Ibrohim (a.s.)dir. Yunus (a.s.) Iso ibn Maryamga o'xshab onasining nomi b-n mashhurdir. Payg'ambarlardan Y.I.M. va Iso ibn Maryam (a.s.)largina onalarining nasabi b-n atalgan. U Shom mamlakatining Mavsil qishloqlaridan biri ninavolikdir. N. "T.A.H."da Y.I.M. (a.s.)ning Sulaymon

avlodidan bo'lgani va undan keyingi mursal payg'ambar ekani haqida yozadi.

Alloh taolo Y.I.M. (a.s.)ni Suy xalqini iymonga da'vat qilish u-n yuboradi. Suy xalqi uni yolg'onchiga chiqaradi. G'azablangan Y.I.M. (a.s.) qavmini qarg'aydi va balo kelganda "duo qilish uchun mani topolmasinlar" deb, Allohning roziligisiz ahli – oilasini olib, qavmidan maxfiyroq joyga chiqib ketadi. Y.I.M. (a.s.) xalq orasidan chiqib ketgandan keyin Tangri uning qavmiga olov yog'ib turgan bir bulutni yuboradi. Qavm bu holni ko'rgach, Y.I.M. (a.s.)ga iymon keltirish u-n uni axtara boshlaydilar. O'z payg'ambarlarini topishga ko'zlari yetmaganidan keyin, "Yunus ibn Matto (a.s.) yo'q bo'lsa, Alloh hozir-ku!", deb katta-kichik boshlarini yalang qilib tavba-tazarruga tushishadi. Tavbalari haqiqiy bo'lgani u-n Alloh tavbalarini qabul qiladi va ulardan baloni daf etadi.

Y.I.M. (a.s.) qavmidan uzoqlashib, bir kema minganda, dengizda bir nahang baliq paydo bo'lib, kema ahliga hujum qila boshlaydi. Hammalari baliqqa bir kishini qurbon qilishga kelishib, qur'a tashlaydilar. Uch marta ham qur'a Y.I.M. (a.s.) nomiga chiqqandan keyin u kishini dengizga tashlashga qaror qilishadi. Y.I.M. (a.s.) g'azabga uchraganini bilib, o'zini baliqning og'ziga tashlaydi. Baliq uni yutadi va Tangri baliqning qornida o'z payg'ambarini eson-omon saqaydi. Y.I.M. (a.s.) baliqning qornida doimo tasbeh aytadi va tavba qiladi. Oxir-oqibat Tangri qirq kundan keyin uni uch qorong'ulikdan: kemanding, suvning va baliq qornining qorong'uligidan qutqaradi. Baliq qirg'oqqa kelib uni chiqarib tashlaydi. Zaiflashib qolgan payg'ambarga amri ilohiy b-n bir kiyik sut beradi, daraxt soyabon bo'ladi va yana qirq kun o'tkandan keyin o'z holiga kelib qavmiga qaytadi. Qavmi uning hidoyati b-n iymonga musharraf bo'lishadi va Y.I.M. (a.s.) Tangri hukmini bajo keltiradi. Uni Kufada dafn etilgan, deyishadi. Bu voqealarga N. ruboiysida mana bu tariqa ishora qiladi:

*Yunuski, nubuvvat ko'zini yorutti,
Takzib ila qavm ko'nglini o'rgotti.
Bolig' ichida agarchi maskan tutti,
Ham oxir ajal bolig'i ani yutti.*

Ad: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пайгамбарлар тарихи. (исломия тарихи). – Т., 2014.

S.R.

YUNUS RAJABIY (1897–1976, Toshkent) – O'zbekiston xalq artisti (1953), O'zR FA akademigi (1966), Hamza nomidagi O'zbekiston Davlat mukofoti sovrindori (1971), "Buyuk xizmatlari uchun"

ordeni (2000) sohibi, bastakor, xonanda va sozanda (nay, dutor), o'zbek musiqa merosining to'plovchisi. Y.R. bastakor sifatida N. ijodiga murojaat qilgan va "Ne navo", "Yor mehri", "Muhabbat dashti", "Tong nasimi" ("Chapandoz" xalq kuyi asosida), "Koshki" ("Tanovor" xalq ashulasi asosida) ashularini N. g'azallariga bastalagan. 1968-y. da Sayfi Jalil b-n hamkorlikda "Navoiy Astrobodda" musiqali dramasini yozgan. U N. ning dostonlari asosida "Farhod va Shirin" (1922), "Layli va Majnun" (1926) spektakllariga mos kuy va ashula yo'llarini tanlagan.

B.R.

YUSUPOV Ibroyim (1929–2008) – XX asr qoraqalpoq adabiyotining namoyandasi. Shoir Chimboy tumanidagi "Ozod" qishlog'ida tug'ilgan. Qoraqalpoq davlat pedagogika institutini tamomlagan. "Amudaryo" jurnalida

bosh muharrir, O'zR FA QQ filiali N.Davqorayev nomidagi Til va adabiyot institutida il-

miy xodim, Qoraqalpog‘iston Yozuvchilar uyushmasi raisi, “Erkin Qoraqalpog‘iston” gazetasida bosh muharrir lavozimlarida ishlagan. O‘ttizga yaqin she‘riy kitoblari bosilgan. “Baxt lirikasi”, “Sharq yo‘lovchisiga”, “Dala armonlari”, “Kuz shamoli”, “Ko‘ngildagi keng dunyo”, “Bulbul uyasi”, “Umr senga oshiqman” v.h. “Keksa tutdagi kuz” hikoya va ocherklar kitobi bosilgan. “Qirq qiz”, “Umr-bek laqqi”, “Mangu buloq”, dramalarini yozgan. “Ajiniyoz” operasi u-n libretto yaratgan.

Shoirning yigirmaga yaqin kitoblari o‘zbek, rus va turkman tillariga tarjima qilingan. U N. g‘azallarining Qoraqalpog‘istondagi targ‘ibotchilaridan biridir. N.ga bag‘ishlab bir qator g‘azallar yozgan. U “Do‘stlik”, “El yurt hurmati” ordenlari b-n taqdirlangan. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri, “O‘zbekiston Qahramoni” unvonlari sohibi. Berdaq nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan.

K.Q.

YUSUPOVA Dilnavoz Rahmonovna (1976, Kitob) – adabiyotshunos, f.f. d-ri, prof., O‘zMU O‘zbek filologiyasi fakultetida (1993–1998) o‘qigan. Shu universitetda aspirantura (2005–2008)da tahsil olgan. 1998-y.dan O‘zMU O‘zbek filologiyasi fakultetida, 2016-y.dan Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TA-Uda pedagoglik faoliyatini olib bormoqda. Y.D.R. akad. B.Nazarov rahbarligida “Alisher Navoiy “Xamsa”sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi” mavzusida nomzodlik (2008), so‘ngra f.f. d-ri G.To‘ychiyeva ilmiy maslahatchiligida “Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili” mavzusida doktorlik (2019) dissertatsiyalarini himoya qilgan. Respublika va xalqaro miqyosda yuzdan ortiq maqolasi chop etilgan. “Alisher Navoiy “Xamsa”sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi” (2011), “Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili” (2019) monografiyalari, “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi” (Alisher Navoiy davri, 2013), “Aruz alifbosi”

(Navoiy poetikasidan saboqlar, 2014), “Adabiyotdan universal qo‘llanma” (2014, 2016, 2018), “O‘zbek mumtoz va milliy uyg‘onish davri” (2016), “Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari” (2019) o‘quv qo‘llanmalari, “Aruz va mumtoz poetikaga kirish” (2020) darsligi, “Risolayi aruz” (Abdurahmon Jomiy asari, 2014) tarjimalari nashr qilingan. Y.D.R. Respublika oliy o‘quv yurtlari talabalariga u-n mo‘ljallangan “Navoiyshunoslik” (2018, 2020) darsligining hammualliflaridan biridir. “Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at” (2016) tarkibidan o‘rin olgan 500 dan ortiq maqola Y.D.R. tomonidan yozilgan.

Y.D.R.ning nomzodlik dissertatsiyasida N. “X.”si tarkibiga kiruvchi dostonlar ritmining mazmun b-n bog‘liqligi masalasini o‘rganish bosh maqsad qilib olinib, ritmik unsurlar – vazn, ritmik variatsiyalar, qofiya, radif, badiiy san‘at va ritmik urg‘uning “X.” dostonlari mazmunini ochishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Tadqiqotda ritmik variatsiyalarga ega bo‘lgan xafifi musaddasi maxbuni mahzuf va hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf vaznlarining N. “X.”si dostonlaridagi o‘rnini ko‘rsatish va ritmik variatsiyalarning dostonlar syujeti tizimidagi voqealar rivoji, qahramonlar ruhiy holatiga mos tarzda o‘zgarish sabablari, N. “X.”si tarkibiga kirgan dostonlardagi radif, qofiya va mazmun uyg‘unligi tadqiq qilingan.

Doktorlik dissertatsiyasida temuriylar davridagi aruzga doir risolalar tadqiqi maqsad qilib olingan bo‘lib, unda N.ning “M.A.” asari Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a”, Atoullah Husayniyning “Badoye’ us-sano’ye”, Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz”, Sayfi Buxoriyning “Aruzi Sayfiy”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi” asarlari b-n qiyosiy jihatdan tahlil etilgan. Qiyosiy tahlil aruziy birliklar: *juzv, asliy rukn, zihof, bahr* va *doiralar* misolida amalga oshirilgan.

Ad.: Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”суда мазмун ва ритмнинг бадий

уйғунлиги. *Монография*. – Т., 2011; Юсупова Д. *Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография*. – Т., 2019; Юсупова Д. “Наводир ун-ниҳоя” девонига доир янгиликлар // *Олтин битиклар*. – Т., 2018; №1; Yusupova D. *Comparison of prosody used in the works by Alisher Navoi and Abdurakhman Jami // ISJ Theoretical & Applied Science*. – Philadelphia, USA, 2019. Issue 05, Volume, 73; Yusupova D. *Comparative analysis of treatises about aruz (prosody) by Nasir ad-Din Tusi and Alisher Navoi // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*. Volume 05, issue 03, March 2020.

S.O‘., Sh.R.

YUSUF (a.s.) – Ya‘qub (a.s.)ning o‘g‘li. Qur‘onda Y. (a.s.) qissasi “eng go‘zal qissa”, deya ta‘riflanadi va u “Yusuf” surasida to‘liq keltiriladi. N. yozishicha, Y. (a.s.)ning mashhur qissasi to‘g‘risida bir qator nazm va nasr ahli, jumladan, Firdavsiy va Jomiyalar, Xoja Mas‘ud Iroqiy va yana bir qator azizlar bu mavzuda qalam tebratgan. O‘zi ham “umr omonlik bersa, turk tili bila” Y. (a.s.) qissasi to‘g‘risida asar yozishni niyat qilib, shunday bayt keltiradi:

*Haq bu tavfiqni nasib etgay,
Yo nasib ulcha Tangridin etgay.*

N. bu borada yozadi: Y. (a.s.) bani odam jinsining jamlilrog‘idur. Bir kuni o‘z yuzini ko‘z-guda ko‘rub, husnining istig‘nosidan g‘ururga ketdi va ko‘nglidan “oyo agar men qul bo‘lsam edi, mening bahoyimni kim bera olgay ekan” degan fikr kechadi. Haq taolo g‘ayrat ko‘rguzib, shundoq taqdir qildiki, og‘olari Yusufni o‘n yetti (qalb) dirhamga sotdilar”.

*O‘gub jannat gulin voiz tilarkim, aylasam savdo
Necha eski diramg‘a Yusufum, vah, ko‘rgil idrokin.*

Y. (a.s.)ning beqiyos husni, otasi Ya‘qub (a.s.)ning unga bo‘lgan cheksiz muhabbati,

akalarining Y. (a.s.)ga hasad qilib uni quduqqa tashlashlari va arzimagan pulga Misr karvoni-ga qul qilib sotib yuborishlari hikoya qilinadi.

Misrga ketayotgan karvonga sotilgan Y. (a.s.)ning boshidan kechirganlari, uni Misrda Maliki Rayyonning xazinachisi bo‘lgan Misr azizi sotib olishi, Azizning Zulayho ismli xotini bo‘lganligi va uning Yusufga oshiq bo‘lib qolgani ko‘pchilikka ma‘lum. Bu vaqtda Y. (a.s.) o‘n yetti yoshida edi. Zulayho o‘z niyatiga erisha olmagach, Azizga Y. (a.s.)dan shikoyat qiladi. Aziz voqeani surishtirgach, Zulayhoning yolg‘ondan Y. (a.s.)ga tuhmat qilgani ma‘lum bo‘ladi. Bu gap Misr ahli orasida yoyilib ketadi va Zulayho “falon kan‘oniy qulg‘a oshiq bo‘lub, o‘zin xalq tiliga solibdur” degan ta‘na malomatlar ichida qoladi. Zulayho bu holat o‘z qo‘lida bo‘lmaganini ta‘nachilar va tannozlarga bildirib qo‘yish maqsadida ziyofat uyushtiradi. Ular Y. (a.s.)ni ko‘rgach, oldilarida turgan mevalarni kesish u-n olib kelingan pichoqlar bilan mevalar o‘rniga qo‘llarini kesa boshlaydilar. Ayollar o‘z hollaridan voqif bo‘lib, Zulayhoni ma‘zur tutadilar...

Qullik davrida Y. (a.s.) va Misr Azizining xotini – Zulayho o‘rtasidagi mojarolar, tuhmat b-n zindonga tushishi, tushlarni to‘g‘ri ta‘bir qilish mo‘jizasi, umrining oxirida sabri va layoqati tufayli Misrda aziz bo‘lgani akalari b-n uchra-shib ularni kechirgani hikoya qilinadi. Otasining uning firoqida yig‘lab ko‘zlari ko‘r bo‘lganini bilgan Y. (a.s.) tirikligi va sog‘inch nishonasi sifatida ko‘ylagini otasiga yuboradi. Ko‘ylakni ko‘ziga surtgan otaning ko‘zlari ochiladi.

N. uchun Y. (a.s.) qissasi ijod va ilhom manbai bo‘lgan. Y. (a.s.) go‘zallik, poklik va donishmandlik timsoli bo‘lsa, Ya‘qub (a.s.) ma‘shuqi vaslini qumsagan, unga nigoron va intizor bo‘lgan sadoqatli oshiq sifatida keltiriladi.

*Gulruxum yodi bila ko‘nglum erur gulga haris,
Kim, berur Yusuf isi qon aro yuz pora qamis...*

*Istab ul butni xirad belida zunnorin ko‘rung,
Bir kaloba ip bila Yusuf xaridorin ko‘rung...*

*Yo falak berdi yig‘i, ko‘r aylagan Ya‘qubning
Ko‘zlari ochilmoq uchun Mohi Kan‘on mujdasin.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; *Ислом энциклопедияси.* – Т., 2004; *Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи).* – Т., 2014; *Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи (Қуръони карим қиссалари).* 1-2. – Т., 2014.

S.R.

YUSUF (BADIY) – taniqli shoir va adabiyotshunos, musiqa ilmi bilimdoni, mohir sozanda Y. Andijonda tavallud topgan. *Badiiy* taхallusi b-n ijod qilgan. Xondamirning yozishicha, aruz ilmi, sanoye‘ va badoye‘, muammo fanidan xabardor bo‘lgan. Yoshligida ilm o‘rganish maqsadida Samarqandga borib, N. b-n tanishgan. N. “M.N.”da *“Faqir tahsil uchun Samarqandg‘a borg‘onda, ul Andijondin keldi va anda faqir bila bo‘lur erdi. Sig‘ari sin jihatidin she‘rida xomlik bo‘lsa faqir isloh qilur erdim”*, – deya qayd etadi.

Y. Husayn Bayqaroning hukmronligi yillarida Hirotga boradi va taniqli usta Shodiydan musiqa sirlarini o‘rganib, uning mashhur shogirdlari qatoridan joy oladi. N.ning xizmatida bo‘lib, uning homiyligida ijod qilgan. In‘om-u ehsonlaridan bahramand bo‘lib, Hirot madaniy muhitida o‘ziga xos baland mavqe‘ga ega bo‘lgan. Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida *“Ta‘bi va zehning nuqsonsizligi bilan ma‘lum, doimo oliyjanob...”*, bo‘lganini yozadi. N. “M.N.”da Y.ning forsiy tilda yozilgan quyidagi baytlarini keltiradi:

*Gar bad-in obu havo ko‘yat buvad manzilga ham,
Ne zuloli Xizr boyad ne dami ruhullaham.*

“Mir‘ot us-safo” qasidasi tatabbu’sida bu bayti yaxshi voqe‘ bo‘lubturkim:

*Duri maqsud jo‘yon majma ul-bahrayn shud sufi
Ki, bahre dar ast az chashmayi
har chashmi giryonash.*

Y. “Devon” tartib bergan (“Kitobxonayi madrasayi fuqaho”) hamda Xusrav Dehlaviy va N.ga tatabbu‘ qilib qasidalar bitgan. Bu xususda Bobur: *“Yana Yusuf Badiiy... Farg‘ona viloyatidindur, qasidani yomon aytmas ekan-dur”*, – deya qayd etadi.

Y. o‘z she‘rlaridan ayrimlariga turk-zarb usulida Navro‘z maqomida kuylar ijod qilgan. Yaratgan kuylari xalq o‘rtasida keng yoyilgan va ko‘p kuylangan. Ularning miqdori 360 dan ortiq. Muammo ilmi qoidalariga bag‘ishlangan “Risolayi muammo” asarini yozgan. (Mazkur risola f.f. d-ri J.Jo‘rayev tomonidan O‘zR FASHI qo‘lyozmalar fondida 2893/IV va 9005/VI raqami ostida saqlanayotgani aniqlangan). Y.ning lug‘atshunoslik sohasiga doir asarlari ham mavjud. Xususan, “Tajnis ul-lug‘ot”, “Risolayi lug‘ot”, “Se lug‘oti Badiiy”, “Qasida dar halli lug‘ot”, “Salsa se lug‘ot”, “Manzum dar bayoni lug‘ot”, “Nazm ul-salosa fil-lug‘ota”, “Nazm ul-salosat”, “Lug‘ot” kabilar shular jumlasidan.

Umrining oxirgi yillarida Saraxsda yashagan. Xondamirning yozishicha, 897 (1491/92)-y.da vafot etgan. Mozori hazrat Shayx Luqmon xonaqohida joylashgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *“Бобурнома”*. – Т., 2012; *Навоий замондошлари хотирасида.* Тузувчи: Ахмедов Б., 1985; *Жалолиддин Жўраев. Бадий Андижоний ва унинг филологияга оид асарлари хусусида.* 2001; *Қаюмов А. Бобур давридаги Андижон адабий муҳити. Хожа Юсуф Андижоний.* – Т., 2009; *Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабибу-с-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратларидан хабар берувчи дўст).* Форс тилидан Ҳазратқулов Ж., Бекжонов И. *Таржимаси.* – Т., 2013.

E.Q.

“YUQORI O‘LTURURNI KIM TILASA...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Yuqori o‘ltururni kim tilasa,
Kishilikdin ani yiroq bilgil,
O‘lturur safda yuqorilikdin,
O‘lturur safda yaxshiroq bilgil.*

Qadimgi Xitoyda aka-uka ikki podshoh bo‘lgan ekan. Ular uzoq vaqtlar bir-birlariga xalaqit bermasdan, birodarlikda davlatlarini boshqarishibdi. Ammo katta shoh nihoyatda shuhratparast ekan. Shu sabab bo‘libdi-yu, o‘rtada nizo ko‘tarilibdi. Nizo qonli jangga aylanibdi. Oxiri yoshi kichik podshoh og‘asini yengibdi. U qarindoshlik burchi tufayli akasiga: “Tila tilagingni”, debdi. O‘shanda mag‘lub shoh: “Men yengildim. Toj-u taxt, lashkar-u davlat hammasi qo‘limdan ketdi. Mayli, nimanani xohlasang barchasini ol. Barchasi seniki. Menga faqat bitta narsa – hammadan yuqori turish, odamlar ustidan hukmronlik qilish huquqini qoldir”, degan ekan. Bu – inson qonidagi istak. U sharoitga qarab shakllanadi, o‘z rivojlanadi. Shohning so‘zlari shu xohishning eng taraqqiy topgan nuqtasini ifodalaydi. Yuqori o‘ltirmak tilagi, ongli ravishda kimlarnidir o‘zingdan pastda ko‘rmoq rag‘batidir. Bundan bora-bora ko‘p pinhoniylar, zulmkorliklar, oshkora bepisandlik va bag‘ritoshliklar tug‘iladi. N. mana shularning barisini to‘g‘ri mushohadadan o‘tkazganligi u-n ham:

*Yuqori o‘ltururni kim tilasa,
Kishiliqdan ani yiroq bilgil, –*

deb ko‘rsatma bergan. Mansab, manfaat, boylik shuhrat ma’nolarida “yuqori o‘lturmak”-likka intilish – iblisona harakat. Chindan ham shunday kimsalarni odamiylik sharafidan yiroq hisoblash kerak. N.ning hukmicha, safda “yuqorilik”ga yetishish ham sharafmas. Yaxshisi – oddiy odamlar qatorida bo‘lishdir. Muhimi, mana shu safdan o‘zini ajratmaslikdir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

ZEBOIY XONIM (XV asr) – shoira. N.ga zamondosh, uni Jomiy madh etgan. N. “M.N.”-ning III majlisida Mavlono Zeboiy degan shoir haqida “men uni ko‘rmaganman, ammo she‘rini eshitganman”, – deb yozadi. Ayol shoirlar haqidagi tazkiralardan ma‘lum bo‘ldiki, bu ijodkor ayol va she‘rlari ancha shuhrat tutgan ekan. N. Z.X.ning quyidagi forsha matla‘isini keltiradi:

*Qomatat shevayi raftor chu bunyod kunad.
Sarvro bandayi xud sozad-u ozod kunad.*

Tarj.: Qomating yurishni boshlasa, sarvni o‘z bandasi qilib tashlaydi, ham ozod qilib yuboradi.

Z.X. N. davridagi adabiy jarayonda ishtirok etgan shoiralardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.
S.G‘.

ZAYD ZAHHOB – N.ning “S.S.” dostonidagi ikkinchi hikoyatning qahramoni. Z.Z. dostonidagi murakkab obrazlardan biri. N. bu obraz misolida insonning naqadar murakkab xilqat ekanini, uning tiynatidagi turli ibtido-larni (yomonlik, yaxshilik) va inson shaxsiyatida shu b-n bog‘liq ravishda mavjud qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni ko‘rsatib beradi. Z.Z. bir tomondan, mohir hunarmand, o‘z ishini san‘at darajasiga ko‘targan zargar, tengi yo‘q muhandis va ixtirochi. Bundan tashqari, u katta aql va salohiyat egasi. N. uni hakim va faylasuf deb ham ataydi. Ikkinchi tomondan esa, u o‘z manfaati yo‘lida hech qanday

ishdan tap tortmaydigan makkor tovlamachi, qo‘li qing‘ir yulg‘ich. Z.Z.ning iste‘dodi, aqli, ixtirochiligi uning shoh u-n yasab bergan taxti misolida ko‘rinadi. N. tasvirida bu taxt bugungi kunning eng ilg‘or texnika yutuqlarini eslatadi.

Shoh taxtga o‘tirmoqchi bo‘lib, uning zinasining birinchi poyasiga oyoq qo‘yganda, poyalar bir-biriga kirishib, pastga tushadi. Bundan tashqari, ushbu taxt ishora vositasida boshqariladi va o‘zi yuradi. Bular Z.Z.ning ixtirochi sifatidagi iqtidori naqadar ulkanligini ko‘rsatsa, taxtning hashamati va bezaklari uning mislsiz san‘tkorligini o‘zida namoyish etadi. Lekin shunday mo‘jizani yaratgan bu iste‘dod va san‘at sohibi ayni paytda boylik orttirish u-n pastkashlikka qo‘l urgan, taxt yasash u-n xazinadan berilgan oltinlarning bir qismini o‘zlashtirgan va o‘rniga kumush qo‘shgan edi. O‘g‘riligi fosh bo‘lib zindonga tashlangan, bor-yo‘g‘i musodara qilingan Z.Z.ning xatti-harakatlari uning boshqalarga o‘xshamaydigan, favqulodda kuchli shaxs ekanini ko‘rsatadi. U har qanday og‘ir ahvoldan ham qutulib chiqish mumkin, deb hisoblaydi, umidsizlikka tushmay zindondan qochish rejasini tuzadi va uni amalga oshiradi. Bu o‘rinda Z.Z.ning kuchli irodasi namoyon bo‘ladi.

Z.Z.ning yot ellardagi sarguzashtlari davomida shaxsiyatining yana bir qator qirralari ochilib boradi va N. uni “faylasuf, hakim” deb ta‘riflagani bejiz emasligi ayon bo‘ladi. Qisqa vaqt ichida u o‘zi u-n butunlay begona bo‘lgan dinning mohiyatini to‘liq anglab oladi va tez orada ulkan bir rahnamo mavqeyini egallay-

diki, bu mazkur obrazning yuksak intellektual salohiyatidan dalolat beradi. Ammo bu salohiyat o'zgacha maqsadlarga xizmat qiladi va Z.Z. ning bu xatti-harakatlari butparastlar ibodatxonasidagi boyliklarni o'zlashtirishga qaratilgan. O'z maqsadiga erishgan Z.Z.ning bundan keyingi ishlari ham hayratomuz. Milsiz boylikka ega bo'lgan Z.Z. endi istagan yerida yallo qilib yashashi mumkin edi. Lekin u yurtiga qaytadi va o'z ixtiyori b-n yana zindonga kiradi. Shohning kasalini davolash u-n uni zindondan chiqarmoqchi bo'lganlarida, u o'z talablarini qo'yadi va dushmanlarini jazolatishga erishadi. Ayni paytda u ilgari o'zi shoh xazinasidan o'zlashtirgan oltinlarni biriga o'n qilib qaytaradi. Shohni davolagandan so'ng o'zi olib kelgan barcha boyliklarni unga topshiradi va hukmdorning buyrug'i b-n bu oltinlar odamlarga taqsimlab beriladi.

“S.S.”dagi Z.Z. haqidagi hikoya va undagi Z.Z. obrazi shuni ko'rsatadiki, N. o'z davri voqeligini, ijtimoiy munosabatlarni yaxshi bilishi va asarlarda aks ettirishi b-n bir qatorda jamiyatning rivojlanishi tufayli sodir bo'layotgan o'zgarishlarni, ijtimoiy munosabatlarda endi paydo bo'layotgan yangi tamoyilni ham ilg'ay olgan. U pulning, moddiy boyliklarning jamiyat hayotidagi qadri ortib borayotgani va bundan keyin yanada ortishini, binobarin, bu hol kishilarning yangi qatlamini – pul, boylik u-n hamma narsaga tayyor, tovlamachilikni kasb qilib olgan, lekin ayni paytda nihoyatda aqlli, ayyor va iste'dodli kishilarning paydo bo'lishiga olib kelishini ham muayyan darajada ko'ra bilgan. Buning badiiy ijoddagi aksi o'laroq, jahon adabiyotida firibgar va tovlamachilar obrazi yaratila boshlandi, romanchilikda esa hatto alohida bir yo'nalish – firibgarlik romanlari (plutovskiy roman) yuzaga keldi. N.ning Z.Z. haqidagi hikoyasi va Z.Z. obrazi Yevropa romanchiligida ana shu yo'nalish yuzaga kelishidan oldin mazkur mavzuda yaratilgan asar va obraz sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ad.: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, Жилд 2. – Т., 1977; История всемирной литературы. – М., 1971; Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E

ZAYNIDDIN ABU BAKR TAYABODIY

(t.y.n. – v. 1388/89, Tayabod) – tasavvuf shayxlaridan. N. “N.M.”da Z.A.T. ilohiyotga oid bilimlarni puxta egallagani va Ahmadi Jomiy (q.s.) ruhidan tarbiyat topganini qayd etgan. Rivoyatlarga ko'ra, Z.A.T.ga Ahmadi Jom g'oyibdan “Sening dardingning davosi bizning shifoxonada” degan emish. Buni eshitgan Z.A.T. yetti yilgacha Tayaboddan Jomga oyoq yalang qatnab, Qur'onni ming marta xatm qilgan ekan. So'ngra Mashhadga, u yerdan Tusga muqaddas mozorlar ziyoratiga borgan ekan.

N. Xoja Muhammad Porso (q.s.) tilidan Xoja Bahouddin Naqshband (q.) Makka safariga chiqqanda yo'lni Buxorodan Hirotga solib, Z.A.T.ning 2-3 kun suhbatini olganini hikoya qiladi. Ular uchrashganda Z.A.T. ziyoratchining otini so'raganda, u Bahouddin deb javob beribdi. Z.A.T. debdiki, “Bizing uchun bir naqsh bog'lang. Alar debturlarki, kelibbizki, naqshe eltgaybiz”. Bu rivoyatdan ko'rinadiki, Z.A.T. Xoja Bahouddin hunari – naqsh bog'lash, ya'ni gul solish ekanligidan xabardor bo'lgan, Xojaning javobida “Kelishimizdan maqsad bir gul naqshini, suratini (obrazini) olib ketishlikdir”, degan ma'noda go'zal lutf qilgan.

N. Z.A.T. vafoti 791-y. muharram oyining oxirgi kuni (1388, 31-dekabr) panjshanba kuni deb ko'rsatadi va shu munosabat b-n Malik Imomiddin Zavzaniy yozgan forscha 6 misra ta'rixni keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

M.A.

ZAYNUDDIN MAHMUD NISHOPURIY (t.y.n. – vafoti 1513, Nishopur) – xattot. Sultonali Mashhadiyning shogirdi va kuyovi bo‘lib, kitoblarni tez va did b-n ko‘chirgan. Shayxim Suhayliy kulliyotini ustozlari ko‘chirishni boshlab, u nihoyasiga yetkazgan va zarhal b-n ziynat ham bergan. N.ning yaqin kishilaridan bo‘lgan. Shoir kutubxonasida faoliyat yuritib, asar ko‘chirish b-n shug‘ullangan. Nasta‘liq xatida mohir edi. N.ning hurmatiga erishgan, lutf-u ehsonidan bahramand bo‘lgan. Suls, tavqe‘, riqo‘, rayhon, zulf kabi xat turlarini turli usullarda yozishda ham shuhrat qozongan. Xat va xattotlik san‘ati rivojiga hissa qo‘shgan. Mirali Hiraviyning ustozlari. “Xulosat ul-axbor” (“Xabarlar xulosasi”) va “Mir‘ot ul-olam” (“Olam ko‘zgusi”) asarlari muallifi. Xattotlik faoliyati mahsuli bo‘lgan Nozim Hiraviy devonining bir nusxasi Tehron davlat kutubxonasida, Jomiy devonining bir nusxasi Tehronlik Abdulhusayn Mas‘ud Ansoriy kolleksiyasida, Bahrom Mirzo va Saidahmad Mashhadiy maktublaridagi 16 ta qit‘a Saltikov-Shchedrin nomidagi Sankt-Peterburg Markaziy kutubxonasida saqlanadi.

Ad.: Navoiy zamondoshlari хотирасида. – Т., 1985; Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

ZAYNULOBDIN HUSAYNIY – (Taxallusi, to‘liq ismi: Zaynulobidin ibn Muhammad ibn Mahmud Husayniy) (t.y. v.n.) – bastakor, musiqashunos, shoir, olim. Hirotdagi Ixlosiya madrasasining mashhur mudarrisi oilasida tug‘ilib, o‘z davrining asosiy ilmlarini otasidan o‘rgangan. Ilmi bade‘ va musiqa nazariyasida tengsiz edi. Ixlosiya madrasasida riyoziyot, falsafa, musiqa nazariyasi va ilmi bade‘dan dars bergan. Jomiy va N. iltimosiga ko‘ra ovoz nazariyasi va amaliyotiga oid “Musiqaning ilmiy va amaliy qoidalari” risolasini yozib, N.ga bag‘ishlagan. Uning

yagona nusxasi 42-inv. raqami b-n O‘zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Risolada bir qator musiqa terminlari sharhlanib, past va baland ovozlarning hosil bo‘lishi haqida ma‘lumot beriladi. Jumladan, dutor haqida ham batafsil ma‘lumot berilgan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ZAKARIYO (a.s.) – Qur‘oni Karimning 8 joyida nomi zikr qilingan payg‘ambarlardan biri. Nasabi haqida Qur‘onda hech narsa deyilmagan bo‘lsa-da, N. “T.A.H.”da uning Sulaymon (a.s.) avlodidan ekanini yozgan. Ba‘zilar Horun avlodidan deb aytishgan. Hadisda aytilishicha, Z. (a.s.) najjor (duradgor) bo‘lgan.

Z. (a.s.) Bayt ul-Maqdisda mujovirlik qilgan va Maryamning otasi Imron b-n amakivachcha bo‘lishgan. U Maryam tarbiyasini kafillikka olgandan keyin doimo holidan xabar olib turgan. N.ning ma‘lumotiga ko‘ra, qachonki Maryamda ibodat qilish qobiliyati paydo bo‘lgach, Z. (a.s.) unga masjiddan bir xona ajratib beradi. Ajratilgan xonaning eshigi yo‘q bo‘lib, faqat zinadan chiqilgan. Xabar olib qaytilayotganda, zinadan kirish joyi qulflab qo‘yilgan. Maryamning oldida qishda yoz mevasini va yozda qish yeguliklari muhayyo bo‘lganini ko‘rgan Z. (a.s.) Maryamdan bu hodisalar haqida so‘raganida, Allohning lutfi ekanini aytgan.

Shunda Allohning har narsaga qodir ekanini bilgan Z. (a.s.) qari va zaif bo‘lsa-da, Allohning marhamatidan umid qilib, farzandsizlik dog‘ini ko‘rmaslik u-n Undan farzand berishini so‘raydi. Farzand so‘rashidan asosiy maqsad nasl qoldirish hamda gunoh ishlarga mashg‘ul bo‘layotgan “Bani Isroil” qavmini to‘g‘rilikka va haq dinga da‘vat etadigan avlod bo‘lishini istaydi. Shunda unga yaqin zamonlarda tug‘ilajak va payg‘ambar bo‘lajak Yahyo (a.s.) haqida vahiy orqali xabar beriladi. N. ning yozishicha, Z. (a.s.) unday bo‘lsa, xotini homilador bo‘lganini qanday bilishi mumkinligini Allohdan so‘raganida – “Xotining

homilador bo‘lganida, sen odamlarga gapirolmay qolasan, faqat ishora b-n so‘zlaysan, bu holat uch kun davom etadi. Ana shunda bilgilki, ayoling homilador bo‘lgan bo‘ladi. Shu kunlarda sen Allohga tasbeh va tahlil aytishga mashg‘ul bo‘lgin”, – degan xitob bo‘ladi.

Z. (a.s.) ham boshqa payg‘ambarlar kabi xalqni yaxshilikka chaqirar va yomonlikdan qaytarishga harakat qilardi. Maryam hazrat Iso (a.s.) ga homilador bo‘lib, uni tuqqandan keyin xalq onani ham, bolani ham ko‘p malomat qilishadi. Iso (a.s.) tilga kirib, Maryamning begunohligi isbotlangandan keyin ham malomatlar davom etgan. Haqiqatni tushuntirish Z. (a.s.) u-n og‘ir kechgan. Oxir-oqibat Z. (a.s.) Maryamni malomat qiluvchilardan uzoqqa olib ketadi. Uni quvadilar, u bir yog‘och yorig‘iga kiradi va yorig‘ berkiladi. Dushmanlar yetib kelib, uning kiyimini yoriqdan tashqarida ko‘radilar, arra olib kelib yog‘ochni kesishadi va uni o‘ldirishadi. N. bu voqeadan afsuslanib: “Bu yerda so‘z aytishdan, “balki dam urardin xoma tili lol va til xomasi gung maqol”-dir, yaxshisi maqsadga ko‘chaylik”, deydi.

N. “T.M.A.”da, Z. (a.s.), Yahyo (a.s.) va Jirjis (a.s.)larning ashkoniyatlardan Shopur binni Ashk zamonida yashagani haqidagi ba‘zi xabarlarini keltirib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислоҳ. Энциклопедия. – Т., 2004; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 20-жуз. // Анбиёлар қиссаси. – Т., 2007.

S.R.

ZAKI VALIDIY TO‘G‘ON (AHMAD) (1890–1972) – dunyoga mashhur tarixchi olim, siyosatchi va davlat arbobi. Z.V.T. o‘zbek mumtoz adabiyotini ham yaxshi bilgan va Ahmad Yassaviy, Mavlono Lutfiy, Shayboniy. Ubaydiy, So‘fi Olloyor kabi shoirlarimizga bag‘ishlab maqolalar yozgan. Uning N. shaxsi va ijodiyotiga qiziqishi e‘tiborga loyiq. “Xotiralar” kitobida hikoya qilinishicha, bolalikdayoq u N. she‘rlarini yod olgan: “Bolalik yillarida onam menga o‘z xotirasida olib qolgan ko‘plab she‘riy parcha-

larni yod oldirardi. Bu parchalar kimga oid ekanini onamning o‘zi ham bilmasdi. Ammo, yillar o‘tgach, men Navoiy ijodini o‘rganar ekanman, ushbu parchalarning aksariyati she‘riyat sultoni Navoiy qalamiga mansub ekanini bildim”.

Keyinroq Z.V.T. N.ning butun adabiy va ilmiy merosi b-n tanishib chiqadi. “Navoiyning Parij milliy kutubxonasida saqlanayotgan barcha asarlarini o‘qidim, Navoiyga doir mendan avval yozilgan eski va yangi asarlarning ham ko‘pchiligini ko‘zdan kechirdim”, – deydi u.

G‘arbdagi ilmiy tadqiqotlar va N. asarlari tarjimasi b-n tanishuv Z.V.T.da faqat ijobiy emas, balki jiddiy tanqidiy fikrlar ham uyg‘otadi. Uningcha, “sharqshunos Belinning “Xamsat ul-mutuhayyirin”, “M.Q.” va “M.N.”dan qilingan tarjimalarida xato sonsiz-sanoqsizdir. Fikr-qarashlaridagi asosiy chalkashliklaridan biri esa Navoiynigina tanitishi va turkiyda ijod qilgan buyuk san’atkorni Eron shoiri o‘laroq ko‘rsatishidir...”.

“Umumiy turk tarixiga kirish” kitobida u N.ning adabiy shaxsiyati, ijodiyotiga xos yetakchi xususiyatlar, turkiy adabiyotni rivojlantirishdagi tarixiy xizmatlarini umumiy tarzda ta‘kidlab o‘tgan bo‘lsa, “Islom qomusi” u-n yozilgan “Alisher Navoiy” nomli maqolasida mutafakkir shoirning tarjimai holi, siyosiy va madaniy hayotdagi mavqeyi, san’atkorligidan bahs yuritgan. “Alisher Navoiy asarlarida hokim bo‘lgan ruh, – deydi olim, – samimiyat, soddalik, azim va iroda. Xolislik, tom jiddiyat ila vobastalikda ifodalangan. N.ga ko‘ra, inson mohiyat e‘tibori bilan hayotdan shodlanishi, dunyo go‘zalliklarini sevishi hamda ular uchun kuyib-yonishi zarurdir”.

Bu so‘zlarda N.ning dunyoqarashi, ideali, ijodiyotining tub mohiyati haqqoniy ta‘riflangan.

Ad.: Аҳмад Заки Валидий Тўгон. Умумий турк тарихига кириш (2-нашр). – Истанбул, 1970; Шу муаллиф. Хотиралар. – Истанбул, 1969; Ислоҳ энциклопедияси. Жилд 1; Шарипов Р. Аҳмад Заки Валидий Тўгон (библиография). – Т., 1998.

I.H.

ZAKOT – (tozalanish, sadaqa berish) mol-mulk, daromaddan beriladigan sadaqa, xayr-ehson. Islomning besh asosiy ruknlaridan biri. Shariatga muvofiq, muayyan boylikka ega boʻlgan musulmon Z. beradi. Z. beruvchining mablagʻi oʻzi va qaramogʻidagilarning zaruriy ehtiyojlaridan ortiqcha boʻlishi lozim. Bu mablagʻga kishining jamgʻarmasi, doʻkonda sotiladigan narsalari, sotaman deb olib qoʻygan narsalari, birovga bergan qarzi kiradi. Qurʼoni Karimning ayrim suralarida Z. namoz b-n yonma-yon zikr etilgan. Z. yilda bir marta berilishi shart boʻlgan xayr-ehson (sadaqa qatoriga kiradi va ayni vaqtda ibodat hisoblanadi. Z. miqdori mablagʻlarning 1/40 ulushi (2,5 %)ga teng. Z.ni Z. bera olmaydigan musulmonlar olishga haqli. Z. avval qarindoshlar orasidagi muhtojlarga, bunday qarindoshlar boʻlmasa, kambagʻal, qarzdor musofirlarga beriladi. Z.ning asl hikmati faqir va muhtojlarning hojatini chiqarmoqdir.

N. “S.M.” asarining “Islomning uchinchi ruknikim, zakotdur bayon qilmoq” degan faslida Z.ning xususiyatlari haqida quyidagicha yozadi:

*Zakot oʻldi uchinchi rukn bilgil,
Nechukkim, amr qilmish Tengri qilgʻil.*

*Kishi sohibnisob oʻlguncha maʼmur,
Emaskim, Haq tutubtur ani maʼzur.*

*Nisob oʻlsa kishi moligʻa zohir,
Ayirmoq farz keldi qirqdin bir.*

N. “N.M.”da Abu Abdulloh Duniy (q.s.) haqidagi hikoyatda Z. b-n bogʻliq holatni shunday izohlaydi: “... Duniy koʻp Qurʼon oʻqur erdi. Har qachon zakot yoki sadaqa oyatiga yetsa erdi, xushhol boʻlub egnidin bir nima chiqorib berur erdikim, eshikdin tashqari chiqorib qoʻyung, har kishi yetsa, olsun!”

N. oʻz tanbehlarida ham Z. b-n bogʻliq masalalarga alohida eʼtibor qaratgan. M-n, “M.”ning Badiuzzamon mirzoga qarata yozgan 57-maktabda quyidagilarni taʼkidlagan: “Yana ulkim,

devoniylargʻa hukm boʻlsakim, atrofdin kelgan bozurgonlarning jonibin rioyat qilsalar. Ul viloyatda “tamgʻo” lafzi mazkur boʻlmasa. Z.ni sharʼ va hukm yoʻsuni bila Z.chilar alardin mustaxlas qilsalar. Z.chilar ishidin tavochi moh-bamoh, balki hafta-bahafta vuquf topib, arzgʻa yetkursalar. Juzviy jarima qilgʻonni kulliy siyosat qililsa, bok yoʻqdur, to bu ovoza olim mamolikiga yoyilsa, tujjorning to ruju koʻprak boʻlsa”.

Umuman, N. Z. soʻzini oʻz asarlarida umumiy boylikning qirqdan biri miqdorida har yili olinadigan diniy soliq maʼnosida ishlatadi, ammo sheʼrlari matnida esa Z.ning badiiy talqini ham bor.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. Жилд 1. – Т., 2002.

B.R.

ZANAXDON (zaqan, zanax) – bagʻbaqa (a. baqbaqa – qulqullash; pufak hosil boʻlish yoki gʻabgʻab – ikkinchi iyak, baqbaqa) Iyak ostidagi bir oz osilinqirab turgan yumshoq et. Tasavvuf sheʼriyatida Z. deb, solikning tabiatiga muvofiq va uygʻun boʻlgan ish; ilohiy tajalliyar paytida yuz beradigan teran mulohaza damlari; jamol mushohadasi boʻlgan lazzat maqomi kabi maʼnolarni anglatadi.

N. gʻazallarida Z. soʻzining ham lugʻaviy ham tasavvufiy maʼnolari koʻzga tashlanadi. Bunday baytlarda tashbih, tanosub va tazod kabi sanʼatlar mahorat bilan ishlatilganiga guvoh boʻlamiz. Quyidagi baytda shoir oʻxshatish sanʼatini qoʻllab, yor zulfini parishon qilgandan keyin (ilohiy tajallilar, sirlar oshkor boʻlganda) oshiq mahbubining zanaxdoniga bogʻlangan (jamol mushohadasiga yuzlangan) koʻnglini yorning zulfiga qaratadi. Bu yerda oshiq qalbining mahdud tuygʻulardan yuksak holatga, mohiyatga tomon yuzlangani, oʻrgimchakning toriga tarmashib, yuqoriga chiqayotgan paytdagi holatiga qiyos qilingan.

*Chiqti zulfin solg'ach ul chohi zanaxdondin
ko'ngul,
Ankabut ul nav'kim, torig'a chiqqay yormashib.*

Navbatdagi baytda esa **urma zanax** – behuda gap-so'z qilma, ma'nosidadir.

*Xating sipohi chu chiqti nechukki mo'r-u malax,
Demaki, qochmasun arbobi ishq-u urma zanax.*

Bir qator N. asarlari u-n tuzilgan lug'atlarda, **Zaqan** – bag'baqa, saqog'; **Saqog'** – iyak, bag'baqa; **G'abg'ab** – iyak, (pastki jag') bag'baqa, saqog' deb ta'rif berilgan. Qaysidir o'rinlarda bunday ta'riflar to'g'ri bo'lishi mumkin. Aslida Z. – bag'baqa, saqog' – iyak sifatida ikki a'zo ekani N. baytlaridan ham bilinib turadi:

*Dedim zaqaning tutub, saqog'ingni o'pay,
Ko'z qoshingga surtubon qabog'ingni o'pay.
Guldek yuzung islaron dudog'ingni o'pay,
Yo'q, yo'q-yo'q, agar desang, ayog'ingni o'pay.*

Z. so'zi iboraviy birikmalarda kelib o'ziga xos ma'nolarni ham bildiradi. M-n, Binoi zanaxdon – Bag'baqa tuzilishi, tarhi; Zanax urmoq – 1. Behuda gaplar gapirmoq; laqillamoq, chakak urmoq; 2. Maj. Lof urmoq; Zanax chohi – Bag'baqa chuqurchasi; Sebi zanaxdon – Bag'baqa to'garagi; Go'yi zanax – Bag'baqa to'garagi va h.k.

Ad: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Ж. 1. – Т., 2006; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.).

S.R.

ZANGI OTA (Zangi bobo) – Hakim otaning xalifasi bo'lib, Ahmad Yassaviyning ustози Arslonbobning nabirasidir. N. Zangi ota haqida: “Turkiston mashoyixidindur va ko'p mashoyix xidmatu suhbatig'a yetibdur. Va turk ulusida ma-

shohirlardindur. Aning bobida ham ko'p so'zlar manquldur”, shaklida ta'rif bergan.

Ad: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

M.A.

ZAND (POZAND, POJAND) – “Avesto”ning sosoniylar hukmdorlari tomonidan pahlaviy tilida qayta tiklangan kitobi, tafsiri. “Zand / Zind / Jand / Pozand / Pojand / ning lug'aviy ma'nosi “bayon qilish”, “izohlash” demakdir. N.ning lirik va nasriy asarlari matnida qo'llangan. N. 1488-y. da yaratgan mashhur tarixiy asari “T.M.A.”ning Kayoniylarga bag'ishlanga ikkinchi tabaqasida bu suloladan saltanat qilgan to'qqiz kishining beshinchisi sifatida shoh Gushtasp Halab mulkida hukmronlik qilgan davrida Zardushtning paydo bo'lishi, otashparastlik dini yo'lida zahmatlar, sa'y-harakatlar ko'rsatishi, “Z.” kitobini tasnif qilishi va hakim ekanligi, shu sababli hukmdor va xalq e'tiborini o'z diniga qarata olganligini ko'rsatib o'tadi. Shoh Gushtasp ichki siyosatida Zardusht dinini rasman qabul qilib, davlat dini maqomida fuqarolari bilan birgalikda yangi din qoidalarini o'rgana boshlashi, hatto, tashqi siyosatida ham Zardusht dini targ'iboti bilan shug'ullanishi bayon qilinadi. Rum qaysariga ishonchli vakil yuborib, ularni ham bu yangi dinga da'vat qiladi. Ammo qaysar Faridun shoh ahdnomasini eslatib, Rum qaysarlari bir dinda bo'lishini, diniy o'zgarish qilmasligini aytib, rad qiladi. Gushtasp Faridun shoh ahdnomasini e'tirof etib, “Z.” kitobini o'qish, o'rganish bilan mashg'ul bo'ladi. 120 yil saltanatni boshqaradi. Firdavsiy “Shohnoma” asarining “O'n ikki jang” dostonida ham shunday fikrlarni aytib o'tgan: “Eronda Gushtasp hukmronlik qilgan davrda Zardusht ismli payg'ambar paydo bo'ladi. Gushtasp o'z fuqarolari bilan birgalikda Zardushtning yangi dinini qabul qiladi”. Demak, N. Zardushtni hakim deb tanishtirsa, Firdavsiy payg'ambar deb ko'rsatadi, boshqa qator manbalarda esa uning mutafakkir-

ligi aytiladi. Nizomiy ham “Iqbolnoma” dostonining “Do‘stlarni yodlamoq” va “Dostonni yangilamoq bayoni” bobida Iskandarning zardushtiylik diniga va “Z.” kitobiga bergan talafotlarini nazarda tutib, “Z.” kitobini yodga oladi:

*Sehrdan u obi Zardushtni yutdi,
“Zand”la tirik olov olamdan o‘tdi.*

Baytda shoir mahorat b-n yashirin talmeh san’ati vositasida hukmdorning Istaxr shahrini bosib olib, o‘z olimlariga “Avesto”dagi tibbiyot, falsafa va ilmi nujumga oid o‘rinlarini tarjima qilib, qolgan qismini yoqib yuborish b-n bog‘liq voqealarga ham ishora qilgan. Aynan N. ning o‘zi ham bu talofat haqida “S.I.” dostonida shunday ma’lumotni aytib o‘tadi:

*Chu Zardusht daf‘ig‘a qildi g‘ulu,
Alar o‘tig‘a tig‘ila urdi suv.*

N. g‘azallari matnida ham “Zand”, “Pojand” atamalarini yodga olib, talmeh va tamsil san’atlari yordamida ijtimoiy fikrlariga tamsil qilgan hamda “Pojand-xovand” shaklida navoiyona uslubga xos betakror qofiyalar yaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду жилд. I-II жилд. А-О. П-Ж. – Москва: Энциклопедия, 1968; Навоий асарлари лугати. (Тузувчи П.Шамсиев, С.Иброҳимова). – Т., 1972; Фалсафий-қомусий лугат. Тузувчи ва масъул муҳаррир Назаров Қ. – Т., 2004; Ҳомиджон Ҳомидий. Авестодан Шоҳномагача. – Т., 2007; Очилов Э. Бир ҳовуч дур // Навоий газаллари ва байтлари шарҳи. – Т., 2011; Ҳакимов М. Шарқ манбаашунослиги лугати. – Т., 2013; Фирдавсий. Шоҳнома. 2-жилд. Форс тилидан Ҳ.Ғулум, Ж.Жабборов ва Назармат таржимаси. – Т., 1976; Низомий. Иқболнома.

Форс тилидан Ж.Субҳон таржимаси. – Т., 2009; Ражабова Б. Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ. – Т., 2015.

B.R.

“ZANJIRBAND SHER” MINIATYURA-SI – n.shunos olim O.Sharafiddinovning “Alisher Navoiy” asarida bir necha miniatyuralar, kitobat san’ati namunalari hamda “Zanjirband sher” rasmi “Alisher Navoiyning o‘zi haqida o‘zi ishlagan rasm. Hirot. 1500 yil” degan izoh b-n keltiriladi. Keyinchalik bu rasm to‘plamlarda ham berildi. Lekin u qayerdan olingan, asl nusxasi qayerda saqlanadi, birinchi marta kim va qachon nashr qilgan, uning ostidagi sana (1500) qanday asoslarga tayanadi, rasm biror yerda tavsif etilgani va h.k. savollar mutlaqo javobsiz qolgan edi. N. hayot yo‘li. uning ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham bu haqda hech qanday ma’lumot uchramaydi.

1929-y. Yevropada (Parij-Bryussel) ikki albom nashr etildi. Bu ikki albom Toshkent kutubxonalarida yo‘q. Ulardan biri Anand K.Kumarasvami tomonidan nashr qilingan. Bu albom Viktor Golubevning Boston nozik san’atlar muzeyida saqlanayotgan Sharq miniatyuralari kolleksiyasidan bir qanchasini o‘z ichiga oladi. Albomning 48-betida Hirot badiiy maktabi namunalari berilgan. Xat namunalari, naqsh va gullar solingan lavhalar hamda Behzod shogirdlaridan mashhur rassom va naqqosh Sulton Muhammadning o‘g‘li Muhammadiyning avtoportreti ostida “Zanjirband sher” rasmi berilgan. Hajmi 6,5x13 sm. Rasm rangli emas, g‘oyat nafis ishlangan. Uning ikki tarafiga o‘rimli naqshlar ichida gullar solingan jadval tortilgan. Chap tomonidagi yuqori burchakda gulli bezaklar orasida oq rangda “Amali Amir”, pastki burchakda esa “Alisher”, Sher rasmi ostida esa “Amali Mir Alisher” degan yozuvlar bor. Xuddi shu rasm Aminag Sakisman nashr etgan ikkinchi albomda 113-raqam ostida sahifa yuqorisida berilgan, hajmi 6,5X16,5 sm.

A.Sakisman albomning 62-63-sahifalarida Boburga tayanib N. haqida ba’zi ma’lumotlarni

keltiradi va shoirning durustgina rassom bo'lganini yozadi. Rasm haqida to'xtalib: "Bu asar, hech shubhasiz, Behzodning "Sher" laqabli homiysiga mansub bo'lib, XV asr mahsulidir" – deydi.

"Hirot maktabi, Mir Alisher 1500-y., degan ma'lumotni ham A.Sakisian qayd etgandir.

N. chizgan "Zanjirband sher" rasmi Yevropada 1929-y.da ikki marta nashr qilingan. Asl nusxasi esa Amerikaning Boston shahridagi nozik san'atlar muzeyida Viktor Golubev kolleksiyasida saqlanadi.

N.ning "Tuhfat ul-afkor" qasidasida shunday bayt bor:

*Qaydi zinat musqiti farr-u shuko 'hi xusravist,
Sheri zanjiri zi sheri besha kamsavlattar ast.*

Tarj.: Zeb-u ziynatga hirs qo'yish podshohlik sha'n-shavkati va shukuhini barbod etishdir, Zanjirband sherning savlati o'rmon sheri savlatidan kamroqdir.

Bu baytda zanjirband sher obrazi tashbeh sifatida keladi. Shuning u-n ham N. bu rasmini chizganida o'zini ko'zda tutganmi yoki yuqoridagi baytdagi fikrlarini rassomlik san'ati vositasida ifodalamoqchi bo'lganmi, qat'iy bir xulosaga kelish mushkul. Aytish kerakki, A.Kumarasvami albomida (36-raqam) Ustod Murod nomli naqqoshning (XVI asr) ham Zanjirband sherni chizgan rasmi mavjud.

S.G'.

ZARDUSHT (Zaratushtra, Zoroastr) – (taxm. mil. avvalgi 618-y., Xorazm – mil. avvalgi 544-y., Balx) – Zardushtiylik dinining asoschisi. Arjasp hukmdorligi davrida maydonga chiqqan va ta'limotini targ'ib qilgan. Ushbu dinning mohiyatida yomonlik va yaxshilik, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi doimiy, abadiy kurash g'oyasi yotadi. Zardushtiylikning asoslari bayon etilgan kitob Avesto hisoblanadi. O'z ta'limoti va dinini targ'ib etar ekan, Z. hozirgi Afg'oniston va Shimoliy Eronda katta muvaffaqiyat qozongan. Mil. av. 544-y.da Balxda o'ldirilgan.

N. Z. va uning ta'limoti haqida to'liq tasavvurga ega bo'lgan. Uning "T.M.A." asarida keltirilgan ma'lumotlar shundan dalolat beradi. N. Z.ni ahamoniylar sulolasidan bo'lgan hukmdor Gushtasp davrida faoliyat ko'rsatgani, "Zind" kitobini tasnif qilganini yozadi. N. Z.ning dini va ta'limotini yoyishda muvaffaqiyat qozonishining asosiy sababi uning hakimligi va chekkan riyozatlarida, deb hisoblaydi. Shuningdek, u hukmdor Gushtaspning ham bu ta'limotni qabul qilganini qayd etadi. "Chun hakim erdi va riyozat jihatidan elni sayd etib erdi, Gushtasbni ham firifta qildi. Gushtasp Z. dinin ixtiyor qilib, elni ham ul millatqa kiyurdi".

N.ning bu so'zlari zardushtiylikning Gushtasp hukmronligi davrida rasmiy e'tirof etilganini va u davlat dini darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. N.ning yozishicha, Gushtasp Rum qaysariga elchi yuborib, uni ham zardushtiylikka da'vat qilgan. Zardo'sht va uning ta'limoti haqida N. "S.I." dostonining kayoniylar sulolasiga bag'ishlangan 12-bobida ham yozadi:

*Vale tutti Zardusht oyini ul,
Majus o'ldi istab, alar dini ul.*

N. Z. dinini "gabr dini" deb ham ataydi, jumladan, Z. haqida "ul gabr dinida riyozatlar va mu-shohadalar tortib erdi" deb yozadi. "Gabr" so'zi N. she'riyatida ham uchraydi. "G'.S." devonida quyidagi bayt mavjud:

*Dayr piri bandasidurmenki nofiz hukm ila,
Aylamish yuz ming juhud-u gabr ala tarsoni zabt.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; ЎзМЭ. *Жилд3.* – Т., 2002; Иран. *История и культура* – М., 1980; Иванов М. *Очерк истории Ирана.* – Москва., 1952.

Q.E.

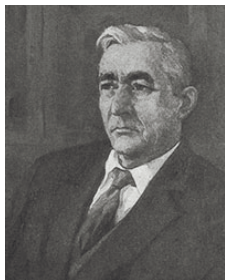
ZARIPOV Botir (1968) – f.f.n. 2002-y. “Zonimlarning badiiy san’at turlarini hosil qilishdagi ishtiroki” (“Alisher Navoiy asarlari misolida”) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olim *ajdaho, bo’ri, nahang, it, bulbul* kabi zonimlar vositasida N. yigirmadan ortiq she’riy san’atlar (tazod, saj, tashbeh, tanosub) yaratganini aniqlagan. U “F.K.”dagi:

*Qo’nub ul sarv uza bulbul,
chekib gul shavqidan g’ulg’ul,
Bu sarv uzra ochilib gul,
anga terdin tushub shabnam, –*

baytini tahlil qilar ekan, shunday yozadi: “*Bunda bulbul, g’ulg’ul, ochilib gul so’zlari saj’san’atini hosil qilgan bo’lib, sajlangan leksemalar qatorining poetik o’zagi bulbul zoonimi hisoblanadi*”, – deb xulosa chiqaradi. Monografiyada shoirning tabiatdagi jonzotlarni yaxshi bilgani ko’rsatilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилида зоонимлар. – Т., 2007.

E.U.

ZARIFOV Hodi Tillayevich (taxallusi Hodi Zarif. 1905 – Toshkent–1972)–o’zbek folklorshunosligiasoschisi, n.shunos olim. O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan fan arbobi (1967), f.f. d-ri (1965), prof. (1967). Abu Rayhon Beruniy nomi-

dagi Respublika Davlat mukofotining laureati. O’zbek xalq og’zaki ijodi, o’zbek klassik adabiyoti va o’zbek tili bo’yicha ko’pgina ilmiy tadqiqotlarning muallifi. Z.H.T. o’zbek xalq ijodini to’plash, nashr etish, o’rganish bo’yicha katta ishlarni amalga oshirish b-n bir qatorda n.shunoslik taraqqiyotiga ham munosib hissa qo’shgan olimdir. 1930-y.i N. “X.”sining Abduljamil kotib ko’chirgan qo’lyozma nusxasini topish va

davlat fondiga topshirishda ishtirok etgan. Bu “X.”ning eng qadimgi qo’lyozmasi bo’lib, hozirgi vaqtda katta ilmiy ahamiyat qozongan. 1938-y.i N. tavalludining 500 yilligini nishonlash yuzasidan Hukumat yubiley komissiyasi tuzildi. Komissiya ishi 1948-y.cha davom etdi. Z.H.T. bu komissiyaga kotib qilib tayinlandi va komissiya ishida faollik ko’rsatdi. 1940-y.i “Родоначальник узбекской литературы” maqolalar to’plamida Z.H.T.ning “Ruboiy” degan maqolasi bosildi. Unda Z.H.T. birinchi bo’lib N. ruboiylarining g’oyaviy badiiy tahlilini berishga harakat qildi. 1944-y.da esa “Alisher Navoiyning ruboiy va tuyuqlari” degan ilmiy risolasi bosilib chiqdi. 1948-y. Z.H.T. tomonidan nashrga tayyorlangan N. “Aforizmlar”i bosilib chiqdi. Urush tufayli orqaga surilgan N. yubileyi o’tkazilishi munosabati b-n Z.H.T. “Navoiy zamondoshlari” degan kitobni ham nashrdan chiqardi, bundagi kirish maqolada birinchi marta N.ning adabiy muhiti keng yoritilib, unga zamondosh o’zbek shoirlarining asarlaridan ko’pgina namunalar berilgan edi. Shuyili bosilib chiqqan “Ulug’ o’zbek shoiri” to’plamiga esa olimning “Lutfiy va Navoiy” maqolasi kiritilgan. Bular hammasi N. ijodini, uning adabiy muhitini chuqurroq tushunishga xizmat qildi. M-n, Lutfiy va N. munosabatlari, N. ijodida Lutfiyning roli Z.H.T.gacha hech kim tomonidan maxsus o’rganilmagan edi. Bu maqolasi b-n olim adabiy ta’sir masalalarini o’rganishga ham hissa qo’shdi.

1939-y.da N. ko’rgazmasini (1940-y.da ko’rgazma asosida Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyini) tashkil etish, 1957-y.da N. ijodini o’rganish bo’yicha har yil o’tadigan an’anaviy konferensiyaga asos solish hamda uning o’n beshga yaqin yig’ilishlarini o’tkazish Z.H.T.ning nomi b-n bog’liqdir. Z.H.T. Sharq qo’lyozmalarini, jumladan, N. asarlari qo’lyozmalarini to’plash va ularni davlat fondlariga olishda ham samarali faoliyat ko’rsatdi. Z.H.T. 1957-y. O’zFA Prezidiumi qoshida tuzilgan Navoiy qo’mitasining doimiy a’zosi va kotibi edi. Olim shu tarzda respublikamizda n.shunoslik fanini tashkil etish va rivojlantirishga katta hissa qo’shdi. Z.H.T.ning

1939-y. Yunus Latif tomonidan nashrga tayyorlangan N.ning “M.Q.” asari, 1948-y. G‘.G‘ulom tomonidan nashrga tayyorlangan “F.Sh.” dostoni 50–60-yy.da Porso Shamsiyev tomonidan ilmiy-tanqidiy teksti tayyorlangan “S.S.”, “F.Sh.” dostonlari nashrlariga muharrirlik qildi.

Y.E.Bertels “Navoiy” asarining yozilishida unga ko‘maklashgan o‘zbekistonlik olimlarni sanab, ularga minnatdorlik bildirib o‘tar ekan, Z.H.T.ning nomini ham zikr etishi bejiz emas. N. merosini o‘rganishga bag‘ishlangan an‘anaviy ilmiy konferensiyalarning birida olim ulug‘ shoirning birinchi devoni – “B.B.”ning tuzilgan yilini aniqlashga chuqur ilmiylik b-n yondashib, mazkur devon 1469–1482-y.lar orasida emas, 1471-y.da tuzilgan, degan fikrni ilgari surdi. Olimning N. haqidagi bir qancha maqolalari uning “Fozillar fazilati” to‘plamidan joy olgan. Z.H.T. n.shunoslarning birinchi avlodiga mansub iste’dodli olim sifatida n.shunoslikda o‘z o‘rniga ega.

Ad.: Мирзаев Т. Ходи Зариф. Адабий портрет. – Т., 1967; Ўзбек халқ ижоди. Ҳ.Т.Зарифов туғилган кунининг 60 йиллигига. – Т., 1967; Ходи Зариф ҳақида: Библиографический очерки. О деятелях общественных наук Узбекистана. I. – Т., 1977.

Ab.H., B.M.

“ZARRA ILMI” – fanning moddalarning eng kichik bo‘laklarini o‘rganuvchi sohasi, atomistika. Zarralar haqidagi ta‘limot, avvalo, qadim Yunonistonda yuzaga kelgan va Demokrit, Epikur kabi moddiyunchi-faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan. Bu ta‘limotga ko‘ra, dunyo zarralardan tashkil topgan. N.ning “V.” asaridagi:

*Alimiki, bir zarra ilmida fosh,
Bidoyat sipehrida yuz ming quyosh, –*

degan baytidan anglashiladiki, u fanning shu sohasidan xabardor bo‘lgan va bu ilmni dunyoning tuzilishini o‘rganish yo‘lidagi yuz ming quyoshga taqqoslagan.

N. she’rlarida ko‘p vaqt zarra tushunchasi quyosh tushunchasi, obrazi b-n yonma-yon keladi. Quyosh zarrani tutib turuvchi, harakatga keltiruvchi katta kuch sifatida talqin etiladi:

*Zihi mazohir aro mehri orazingdin nur,
Quyoshdin uylaki zarrot xayli ichra zuhur.*

*Vujuding ayladi kavnu makon vujudin fosh,
Hamul sifatki, quyosh qildi zarrani mashhur.*

*Ne osig‘ har zarrag‘a ohim quyoshdek solsa o‘t,
Ul quyosh ko‘ngliga chunkim zarraye kor aylamas.*

Shu b-n birga N. quyoshni zarrasiz, zarrani quyoshsiz tasavvur eta olmaydi:

*Vujudung ayladi mavjud ulusnikim, bo‘lmas –
Vujud zarrag‘a mavjud bo‘lmag‘uncha quyosh.*

N.ning lirik qahramoni oshiq yoriga murojaat etib, “quyoshsiz zarra mavjud bo‘la olmaganidek, sensiz ulus ham yashay olmaydi”, – deydi. Ayni vaqtda N. Z. o‘ziga xos murakkab bir olam bo‘lib, uni to‘la bilish, mohiyatini tushunish g‘oyat mushkul ekanini tan oladi. U tarjebandlarining birida zamondosh-kitobxonlariga xitob qilib, sen mendan quyoshning nimaligini aytib berishimni so‘rayapsan, lekin men qancha harakat qilmay quyosh u yoqda tursin, hatto bir zarra mohiyatini senga hal qilib berishdan o‘jizman, – deydi:

*Quyosh yo‘qki, bir zarra mohiyatin –
Topa olmadi sa‘y ila fikratim.*

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

“ZAFARNOMA” – adabiy-tarixiy asarlarning bir turi. Ilk marta “Z.” nomi b-n Hamdulloh Mustavfiy 1335-y.i she’riy asar yozib, Erondagi tarixiy voqealarni tasvirlagan. Asar 75 ming baytdan iborat bo‘lib 25 ming bayti Eronning arablar

tomonidan qanday bosib olinganiga, 20 ming bayti arab istilosidan keyingi mo'g'ullargacha bo'lgan davrga, 30 ming bayti elxoniylik hukmronligiga bag'ishlangan.

N. o'z zamondoshlaridan Mavlono Abdullohning ham "Z." yozayotganini, uning bu asarni Nizomiy Ganjaviyning "Iskandarnoma" dostoniga javob sifatida yuzaga kelayotganini xabar qiladi va undan uch bayt she'r misol keltiradi. Shuningdek, "M.N."da ustoz Mavlono Lutfiyning bir she'riy asarini o'zbek tiliga tarjima qilganini aytadi: "Mavlono Lutfiyning "Zafarnoma" tarjimasida o'n ming baytdan ortiqroq masnaviyysi bor, bayozg'a yozmag'on uchun shuhrat tutmadi...". N. ta'kidlaganidek, bu asar oqqa ko'chirilmagani u-n o'sha davrdayoq yo'qolib ketgan ko'rinadi. Lekin Lutfiy "Zafarnoma"si qaysi "Zafarnoma" tarjimasini ekanini bizga ravshan emas.

Mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy qalamiga mansub "Z." esa 1425-y.da yozib tamomlangan. Asarning asosiy qismi Markaziy Osiyo tarixini yoritishga, Sohibqiron Amir Temur (1336–1405) faoliyatiga bag'ishlangan. Asarning muqaddima qismida turkiy xalqlar tarixiga oid ma'lumotlar ham bayon qilingan. "Z."da Sohibqironning tug'ilishidan to vafotiga qadar bo'lgan voqealar qalamga olingan, uning buyuk lashkarboshi, davlat arbobi sifatidagi fazilatlarini ko'rsatilgan, ulkan bir markazlashgan davlat yaratish yo'lidagi kurashi tasvirlangan.

N. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Z."siga katta e'tibor b-n qaragan va o'z asarlarida tilga olgan. jumladan, bu tarixiy shaxs b-n shaxsan ko'rishgani, uning "Z." asari borligi haqida "M.N."ning 2-majlisida ma'lumot beradi. Bundan tashqari, N. "T.M.A.", "T.A.H." asarlarini yozishda "Z."dan foydalangan. N.ning ushbu asarga munosabati "M." asarida ham mavjud. Badiuzzamon mirzoga yo'llagan maktubida u shahzodaga nasihat qilgan ekan, ko'proq kutubxonada bo'lishni va "Z."ni o'qishni tavsiya etadi. N. homiyligida ijod qilib, o'rta a.lar tarix faniga ulkan hissa qo'shgan Mirxond, Xondamir singari olimlar ham o'z ishlarida Yazdiy "Z."sidan manba sifatida foydalanganlar va uning an'analari davom ettirganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. 10 ҷилдлик. 9-ҷилд. – Т., 2011; Адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XII–XIV. Қисми дуюм. – Душанбе, 1976.; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1997.

Q.E.

ZACHIN – mumtoz nasriy asarlarda an'anaviy tarzda matn ichidagi keyingi bob, yangi jumlaning boshlash u-n qo'llanadigan boshlanma so'z. Z.lar xalq og'zaki ijodi namunalari keng qo'llanib, asarga ziynat, ko'rk bag'ishlagan. Yozma adabiyotda muallif tilidan voqealarning qulay va qiziqarli bayon qilinishi u-n xizmat qilgan.

Z.lar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: butun asarni boshlovchi saj'li gap qurilmasi va bir so'zdan tashkil topgan boshlanma.

Bir so'zdan tarkib topgan *alqissa, alhosil, vaqteki, ammo, chun* kabi Z.larning har biri muayyan vazifaga ega bo'lib, matn tarkibida voqealar rivojini, mazmun yo'nalishiga qarab qo'llanadi. Ular asarning ichki izchilligi, uzviyligini ta'minlash, boblarni bir-biriga ulash maqsadida ishlatiladi, badiiy tasvirning ta'sirchan chiqishiga xizmat qiladi. "Alqissa" Z.i eng faol qo'llanuvchi so'zlardan biridir. Bu so'z biror voqeaning yakunidan so'ng boshqa voqea boshlanishini anglatib, bo'lib o'tgan jarayonlarni umumlashtirib, yakuniy xulosa yasaydi. Mazkur boshlanma ba'zida voqealar cho'zilib, davom etayotgan o'rinda kitobxonni sergaklantiradi, diqqatini yangilab, keyingi voqealar rivojiga yo'naltiradi. N. ham "X." dostonlarida mazkur Z.dan unumli foydalangan:

*Butub alqissa har bir qasri oliy,
Yasaldi bog'lari jannat misoli.*

Z.larning har birining o'z vazifasi, qo'llanish o'rni bo'lib, badiiy asar tili va uslubida alohida badiiy vazifani bajaradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 ҷилдлик, 6-ҷилд. – Т., 2011.

O.T.

ZAHIR FORYOBIY (to‘liq ismi: Zahiriddin Abulfazl Tohir ibn Muhammadi Foryobiy (1160, Foryob – 1202, Tabriz) – fors-tojik shoiri. Boshlang‘ich ta‘limni Foryobda olib, Nishopurda tahsilni davom ettiradi. Fors va arab tillarini chuqur o‘zlashtiribgina qolmay, tarix, falsafa, tasavvuf, hatto matematika va astronomiya fanlarini ham o‘rganadi.

Devoni qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy, tarkibband janrlaridagi she‘rlarni o‘z ichiga oladi. Jamoliddin Isfahoniy, Mujiriddin Baylaqoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Nizomiy Ganjaviy, Asiriddin Axsikatiy, Anvari Abivardiy kabi shoirlarga izdoshlik qilgan. Shuning u-n ham N. “M.Q.”-da Z.F.ni ijodida majoziy ishq tarannumi ustuvor shoirlar sirasiga kiritadi. “Hiloliya” qasidasi mashhur bo‘lib, Amir Xusrav Dehlaviy, Badriddin Chochiy, Salmon Sovajiy qatorida N. ham unga tatabbu‘ bog‘lagan. She‘rlari sodda, ravon, rang-barang ma‘nolar va badiiy san‘atlarga boy. Devonida 140 ta ruboiy mavjud. E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan:

*To har nafasing ushbu tiriklikdan o‘tar,
Yo‘l qo‘ymaki, u behuda yo‘qlikka ketar.*

*Sarmoyasi umr, axir, jahon davlatining,
Yet qadriga – kunma-kun seni tark etar...*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Гулишани адаб. Жилд 1. – Душанбе, 1975; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Девони Заҳир Форъобий. – Техрон, 1388 (х.-ш.); Заҳир Форъобий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

ZAHHOK – Eroniy xalqlari qadimiy asotir va dostonlari, “Shohnoma” va boshqa asarlarning qahramonlaridan biri. Bani Sabo qabilalaridan bo‘lgan Himyar qabilasida tug‘ilgan. Laqabi Bevarasp bo‘lgan. Bevarasp – o‘n ming ot degani. Z. o‘n ming

asl otlarning sohibi bo‘lgani u-n ham shu laqabni olgan.

“Avesto”da uning nomi Aji Dahaka (Ajdaho, Ajdahor) shaklida keladi. “Avesto” rivoyatlarida afsonalariga ko‘ra, Z. – Eron zaminida uzoq yillar hukmronlik qilgan 3 boshli, 6 ko‘zli ajdaho. Firdavsiy “Shohnoma”sida Z. Mardos ismli Arabiston mamlakati hokimining o‘g‘li. U Iblis qutqusi b-n otasini o‘ldirib, taxtini egallaydi. Bu paytda Eron podshohi Jamshid kibr-u g‘ururga berilib, toj-u taxtini boy beradi. A‘yon-u sarkardalar Z.ni uning o‘rniga o‘tkazadilar. Iblis yana paydo bo‘lib, oshpaz sifatida Z. uning xizmatiga kiradi. U bir gal Z.ning ikki yelkasidan o‘padi va u o‘pagan joydan 2 ilon o‘sib chiqadi. N. “T.M.A.” asarida yozishicha: “Zahhok saltanati va zulmi uzoqqa tortti, andoqkim el aning zulmidin o‘z bo‘ldilarkim, aning ikki egnidin andoq maraz paydo bo‘lub erdikim, og‘rig‘iga odamizod mag‘zidin o‘zga hech nima taskin bermas erdi. Ba‘zi muarrixlar aning ikki egnidin yilonlar chiqib, g‘izolari kishi mag‘zi erdi ham debturlar. Har taqdir bila ul har kun bu jihatdin ikki kishi o‘lturur erdi. Gunahlik kishi bo‘lmasa, chek so‘lib, soyir xalqdin qatl qilur erdi. Sipohonda Kova ohangarning bir o‘g‘li bor erdi, bu jihattin qatl bo‘lub erdi, yana bir o‘g‘lig‘a dag‘i chek tushiti. Ul betahammul bo‘lub, qichqirib, elga ko‘p ta‘nlar qilib, Z.ni so‘kti. El dag‘i anga muttafiq bo‘lub, xuruj qildilar. Dag‘i Sipohon volisini o‘lturub, Z. ustig‘a yurudilar. Bag‘oyat qalin el jam‘ bo‘lub, Faridunkim, ba‘zi Jamshid nabirasi debdurlar, ba‘zi Obidin o‘g‘lig‘akim, Tahmuras naslidin bo‘lg‘ay, nisbat qilibdurlar, ul chog‘da Z. vahmidin qo‘ychilar orasida yoshurun bo‘lur erdi, tonib, ko‘torib, Kova ohangar sipohsolor bo‘lub, temurchilar belig‘a bog‘lar saxtiyonni yig‘och boshig‘a bog‘lab, alam qilib yurub, Zahhokdin chun el ayurulub erdilar, turolmay qochti. Ammo uni qovub iliklab, Faridun ani jazosig‘a yetkurdi. Z. saltanati ming yil erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т.,

2011; *Fiёс ул-луғом. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. – Т., 2011.; Алиакбар Деҳхудо, Луғатнома, – Техрон, 1998.*

Muh.A.

ZEHNIY KOBULIY (XV asr, Hirot) – shoir, xattot. Hirotida tahsil olgan. N.ning shogirdlaridan boʻlgan. Turli ilmlarni oʻrganish va xattotlikka ragʻbati kuchli boʻlgan. Quyidagi matlaʼ uning taʼbi nazmidan:

*Man, ki hamchun zulfi mushkinat pareshon
mondaam,
Gardane kaj karda, bar roʻi tu hayron mondaam.*

Tarj.: Men mushk hidli zulfing kabi parishon ahvolga tushdim, boʻynimni eggancha sening yuzingga hayron boʻlib qoldim.

Ad.: *Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. Душанбе, 1988.*

E.O.

ZIYOVUDDIN YUSUF (1477, Hirot – 1544, Arp (Xuroson) – shoir, olim, xattot. Abdurahmon Jomiyning 3-oʻgʻli (Maʼlumki, u 4 oʻgʻil koʻrgan boʻlib, birinchisi 1 kun, ikkinchisi 12 oy, toʻrtinchisi 40 kun yashagan). Jomiy oʻgʻliga qattiq koʻngil bergan boʻlib, oʻz navbatida, oʻgʻil ham otaga mehr-u oqibatli boʻlib yetishgan. Jomiy oʻgʻlining taʼlim-tarbiyasiga katta eʼtibor bergan. Asrlar davomida “Sharhi Mullo” nomi b-n oʻqitilgan mashhur tilshunos Ibn Hojibning “al-Kofiya” asariga yozgan sharhi ham Z.Y. ga bagʻishlangan. U otasi huzurida, shuningdek, N., Abdulgʻafur Loriy, Abdulvoseʼ Nizomiy, Ali Safiylar qoshida hamda Hirot madrasalarida tahsil olgan. Adabiyot, riyoziyot, muammo va boshqa fanlarda tengsiz boʻlib, shayxulislom martabasiga yetadi. Jomiy “Bahoriston” pandnomasi, dostonlaridagi nasihatga oid fasllar va “Favoyidi

Ziyoiya” asarlarini oʻgʻliga bagʻishlab yozgan. Shuningdek, “Bahoriston”, “Yusuf va Zulayho”, “Tuhfat ul-asror” asarlarida Z.Y.ga maxsus boblar ajratilgan boʻlib, unda shoir oʻgʻliga oʻz oʻgitlarini bayon etgan.

N. “N.M.”da yozishicha, muammo qoidalari-ga bagʻishlangan “Mufradot” asarini yaratganida, Jomiy uni gʻoyat maʼqul koʻrib, oʻgʻli Z.Y.ga oʻqish u-n tavsiya qiladi. N.ning yana eʼtiroficha, Z.Y. shu asar asosida muammo fanini oʻrganadi.

Z.Y. xushtabʼ, zarif, insonparvar, olijanob shaxs boʻlgan. Sheʼrlaridan ayrim namunalar bizgacha yetib kelgan. M-n:

*Namedonam kase az navʼi inson,
Ki boshad az xatovu sahvi ozod.
Manam on shohbozi olami quds,
Ki dar sayram xato hargiz nayaftod.*

Tarj.: Ayb-u xatodan xoli kishini odamlar orasida uchratganim yoʻq. Men ham poklik olamining lochiniman – mening yoʻlimda xato sira boʻlmasligi kerak.

N. “X.M.” oxirida Jomiy vafoti tafsilotlarini yoritgan ekan, “Mavlono Ziyovuddin Yusufkim, alarning arjumand farzandlaridurlar, ayogʻlari sori koʻzlarigʻa oʻtru oʻlturub erdi. Alar qachon koʻz ochsalar, anga iltifot yuzidini boqadurlar erdi”. Keyin N. iltimosi b-n Z.Y. oʻrnidan turadi. Bu maʼlumot xalqlarda mavjud boʻlgan – jon berish oldidagi ilhaqlik tushunchasi b-n bogʻliq boʻlib, N. ustozini nazdida, ana shu maʼnoda mehribonlik koʻrsatgan.

Ad.: *Alisher Navoiy. Hazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Абдураззоҳ Самарқандий. Мажмаи баҳрайн. 2-китоб. – Т., 2008; Музакири аҳбоб. – Т., 1993; (Изоҳлар қисми); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе., 1988.*

E.O.

ZIJ – Q.: TAQVIM.

“ZIJİ KO‘RAGONIY” / “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” (“Ko‘ragoniy yulduzlar jadvali” / “Ulug‘bek ziji” – temuriy podshoh Mirzo Ulug‘bek Samarqandda dunyodagi eng buyuk rasadxona qurdi va shu rasadxonada ilmiy kuzatishlari asosida 1437-y.da yaratilgan ilmiy asar. “Z.K.” fors tilida yozilgan; keyinchalik arab, turk tillariga tarjima qilingan. Ulug‘bekning shogirdi Ali Qushchi zij qo‘lyozmalarining keng tarqalishiga katta hissa qo‘shdi.

Ulug‘bek qurdirgan rasadxonaning ulug‘vorligi va u yozgan “Z.K.” ilmiy asarining buyuk ahamiyati haqida N. “F.Sh.” dostonining “Sultonzoda Abdulvaforis Shohg‘arib Mirzo”ga bag‘ishlangan bobda shunday hayajonli satrlarni bitgan:

*Temurxon naslidin sulton Ulug‘bek
Ki, olam ko‘rmadi sulton aningdek.*

*Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod
Ki, davr ahli biridin aylamas yod.*

*Valek ul ilm sori torti chun dast,
Ko‘zi ollinda bo‘ldi osmon past.*

*Rasadkim bog‘lamish – zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur.*

*Bilib bu nav‘ilmi osmoniy
Ki, andin yozdi “Ziji Ko‘ragoniy”.*

*Qiyomatg‘a deguncha ahli ayyom,
Yozorlar oning ahkomidin ahkom.*

N. Samarqandda bo‘lganda Ulug‘bek rasadxonasi, uning salobatini o‘z ko‘zi b-n ko‘rgan va uning yozganlarida katta haqiqat aks etgan edi.

N. bu dostonidan tashqari “M.N.”da ham Ulug‘bek Mirzoni va “Z.K.” asarini hurmat va iftixor b-n tilga oladi: “Ulug‘bek Mirzo – donishmand podshoh erdi. Kamoloti bag‘oyat ko‘p erdi. Yetti qiroat bila Qur‘oni majid yodida erdi.

Hay‘at va riyoziyini xo‘b bilur erdi. Andoqkim, zij bitidi va rasad bog‘ladi va holo aning ziji oroda shoye‘dur. Bovujudi bu kamolot gohi nazmg‘a mayl qilur”.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. “Зижи Кўрагоний”. Жилд 4. – Т., 2002; Аҳмедов А. Улугбек Муҳаммад Тарагай. – Т., 2011.

B.R.

ZIYOIY AHMAD (1913–1989, Qashg‘ar) – uyg‘ur klassik adabiyoti bilan hozirgi zamon uyg‘ur adabiyoti o‘rtasida ko‘prik rolini o‘ynagan shoir, dramaturg, tadqiqotchi. Z.A. samarali ijod qilgan bo‘lib, “Gul va bulbul” (1926-y., doston), “Qora kunlar. Nurli hayot” (1938-y., drama), “Xoin Vangjinvey” (1938-y., drama), “To‘zimas chechaklar” (1947, she‘rlar to‘plami), “Ladah yo‘lidagi karvon” (1947, safar xotiralari), “Ilmiy obidalarimiz yaratuvchilaridan Yusuf va Mahmud” (1980, tarixiy doston), “To‘rt daf‘a o‘lib, beshinchi qayta tirilgan odam” (1980, biografik roman) kabi asarlari uning adabiy merosidan o‘rin olgan. U 30 yoshidayoq yetuk olim sifatida shakllanib ulgurdi va “Madaniyat va yangi qurilish” (1943), “Yosh yozuvchilarga” (1943), “Vijdon va muhokama” (1947), “Uyg‘ur xalq adabiyotining o‘ziga xosliklari va badiiy san‘at” (1954), “Uyg‘ur klassik adabiyotining taraqqiyot yo‘nalishi va adabiy samarasi” (1957), “Tarixiy meros. “Qutadg‘u bilig” to‘g‘risida” (1983), “Klassik adabiyotimizning qadimiyligi va uning xorijiy tillar ta‘siriga uchrashi” (1984.), “Qutadg‘u bilig” kimniki va uning tili to‘g‘risida” (1987) singari teran maqolalar e‘lon qildi. Tarjimon sifatida ham mahorat ko‘rsatib, ilk bor Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” nomli qomusiy lug‘atni arab tilidan uyg‘ur tiliga o‘g‘irgan, so‘ngroq esa, aniqrog‘i, 1970–1980-yu.da “Ravzat us-safo”, Islom falsafasi tarixi”, “Buyuk xun imperatorligi”, “Tarixiy Rashidiy”,

Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (1984.), Abdurahmon Nizoriyning “Robiya va Sa‘din” (1957.) kabi qator kitoblarni fors va turk tillaridan ona tiliga o‘g‘irgan.

N.ning “X.” asaridan ta’sirlanib, mazkur asarga nazira tariqasida 51 bob, 13 ming 486 misradan iborat “Robiya va Sa‘din” nomli doston hamda shu nomda opera ham yaratgan. Z.A. operada, jumladan, quyidagilarni yozgan: “Qo‘lingizdagi bu opera biz uyg‘urlarning Layli va Majnuni, Farhod va Shirini yoki G‘arib va Sanami o‘rnida ko‘riladigan Robiya va Sa‘din degan uyg‘ur yoshlarlarining muhabbat gulistonida firoq va hijron shamoli dastidan xazon bo‘lib, uqubat sahosida mahrumlik ila naqadar mashaqqat chekkanliklari va, nihoyat, ularning muhabbat yo‘lida qurbon bo‘lganliklarini ko‘rsatkuchi asardir. Ko‘p vaqtlardan beri shuni o‘ylab yuramanki, arablarning Layli va Majnuni, bog‘dodliklarning G‘arib va Sanami va boshqalarning Farhod va Shirini bor ekan, uyg‘urlarning o‘shanday sevikli qahramonlari yo‘qmi?! Bizning xalqimiz tarixiy o‘tmishida bunday voqealar bo‘lmaganmi? Men har o‘zimga shunday savol berar edim. Baxtinga, menga ham shunday maqsadga erishish muyassar bo‘ldi. Men o‘sha izlagan narsamni topdim. Uni Arabiston cho‘llaridan, Bog‘dod vodiylaridan yoki Armaniston tog‘laridan emas, balki uyg‘urlar yashagan eng qadimiy hudud – Qashg‘ar viloyatiga qarashli Fayziobod nohiyasidagi Boyto‘qay qishlog‘ida kashf qildim”.

“Robiya va Sa‘din” nomli doston (1985)da Z.A. shunday satrlarni bitgan edi:

*Mana Farhod-Shirin, Layli-Majnun,
Unga bog‘labdilar adiblar mazmun.
O‘tilgan bo‘lsa-da necha zamonlar,
Unutmabdi buni qissaxonlar.*

Bundan tashqari Z.A. “Robiya va Sa‘din” dostonida N. g‘azallaridan namunalar keltirgan. O‘zi ham N. va Nizoriy g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. Shuningdek, “Hazrat Navoiy va Abdurahim Nizoriy” mavzusida ilmiy tadqi-

qot yozgan. Shuning uchun ham Z.A.ni N. an‘analarini XX asr uyg‘ur adabiyotida qayta namoyon etishga uringan tadqiqotchilardan, deyish mumkin.

Ad.: Адабиёт энциклопедияси: атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва наирлар. Жилд 1. Тузувчи: проф. Болтабоев Ҳ. – Т., 2015; ЎЗМЭ. – Жилд 1. – Т., 2000.

E.O.

ZIYRAK MULLO MUHAMMAD – XIX asr birinchi yarmida yashagan. Xorazm xattotlik maktabi vakili. N.ning “Terma devon”laridan birini chiroyli nasta’liq xati b-n ko‘chirgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida Inv. №6792 raqami ostida saqlanadi.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

ZIYRAK QUSH – OGOH INSON TIMSOLI

*Dahr bog‘i aro ko‘p istamagil aysh-u tarab –
Kim, guli shu‘layi g‘am, g‘unchasidur xori taab.*

*Sunbuli rishtalarin rishtayi maqsud dema –
Kim, ko‘ngullar qushi domig‘a erur barcha sabab.*

*Arig‘i ichra ushoq toshi agar inju erur,
Toyiri umrung uchun donavu su topti laqab.*

*Angla ziyrak qush anikim, ko‘rubon mundoq dom,
Bo‘lmag‘ay tegrasida obxo‘r-u dona talab.*

*Dona yeb, hosil etib fazla, najas aylamagay
Bog‘ sahnini, rioyat qilibon tarki adab.*

*Yo bo‘lub domg‘a muhkam, topa olmay maxlas,
Urunub, tolpinibon aylamagay sho‘r-u shag‘ab.*

*Chun Navoiy ko 'zi bog 'liq qush erur olam aro,
Bu chamandin anga uchmog 'ni nasib et, yo Rab!*

Dunyoni qoralash, tanqid qilish – mumtoz adabiyotda asosiy o‘rin tutadi. Bu diniy-tasavvufiy qarashlar bilan bog‘liq. Unga ko‘ra, dunyoga ortiqcha mehr qo‘yish insonni Haq yo‘ldan ozdiradi, Parvardigoridan begonalashib, tubanlashuviga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham so‘fiyona adabiyotda dunyo ko‘pincha noz-u ishva bilan oshiqclarini yo‘ldan uradigan, lekin hech kimga vafo qilmaydigan xiyonatkor ma‘shuqaga o‘xshatiladi; parangi-chachvon ichida go‘yoki sarvqad va go‘zal ko‘rinadigan, aslida esa qaddi bukchaygan, tishlari to‘kilgan qari kampirga qiyoslanadi; talabgorlarini sehr-u jod-u b-n tuzoqqa tushirib, o‘z yo‘rig‘iga yurgizadigan, xohlagan ko‘yiga soladigan jodugar, alvasti, zol, ajuza qiyofalarida tasvirlanadi. Barcha yomonlik, yolg‘on, riyo timsoli bo‘lganligi u-n ham N. boshqa bir g‘azalida dunyoni islomdagi har to‘rttala mazhab bilan uch taloq qo‘yganligini aytgan edi:

*Dahr zolin to 'rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi bori mundoq kadxudoliqdin meni.*

N.ning falsafiy qarashlarini o‘z ichiga oluvchi orifona g‘azallari jumlasiga kiruvchi mazkur g‘azalda ham dunyoning yomonliklari xususida so‘z boradi, unga ko‘ngil bermaslikka, dunyo to‘rlaridan qutulishga da‘vat qilinadi:

*Dahr bog 'i aro ko 'p istamagil ayshu tarab –
Kim, guli shu 'layi g 'am, g 'unchasidur xori taab.*

“Bu dunyo bog‘ida ko‘p ham aysh-u safoga berilma: uning ko‘zlarini yashnatguvchi gullari aslida g‘am shu‘lasi, qalbingga quvonch bag‘ishlovchi g‘unchalari mashaqqat tikanidir”.

Bunda aziz umrni o‘yin-kulgi, hoyu havasga berilib, behuda o‘tkazmaslikka da‘vat mavjud. Zero, Alloh huzurida inson har bir xatti-harakati, har bir aytgan so‘zi u-n hisob beradi. Umrini

dunyo bog‘ida aysh-u ishratda o‘tkazgan kimsalarning qalbini qiyomatda u gullar g‘am o‘tiga aylanib kuydiradi, bag‘riga u g‘unchalar mashaqqat tikani bo‘lib sanchiladi.

Quyidagi baytda esa dunyo ma‘shuqa ko‘rinishida gavdalantirilmog‘da:

*Sunbuli rishtalarin rishtayi maqsud dema –
Kim, ko 'ngullar qushi domig 'a erur barcha sabab.*

Maz.: Dunyo otlig‘ ma‘shuqa zulfining torlarini maqsadga yetkazadigan vosita b-n aldanma, – deb ogohlantiradi shoir, – ularning har biri aslida ko‘ngillar qushini ovlash uchun bir tuzoqdir.

Soch – tasavvuf she‘riyatida moddiy dunyo timsoli bo‘lib keladi. Uning uzunligi – dunyoviy hoy-u havaslarning chek-chegarasizligiga, qalinligi – tirikchilik tashvishlarining son-sanoqsizligiga, halqaligi – nafs bandalari ko‘nglini ovlash uchun tuzoqqa, qoraligi – o‘ziga ergashganning qismatini qora qilishiga qiyoslanadi va hokazo. Sochning ilonga, ajdarga o‘xshatilishi ham uning ayni ma‘noda dunyoga nisbati borligidan kelib chiqqan. Mumtoz she‘riyatda ko‘p uchratadiganimiz – zulf asiri bo‘lgan ko‘ngillarning ma‘shuqa kulgichi chohiga tushganliklari haqidagi tashbehlar-da shundan dalolat beradi.

*Arig 'i ichra ushoq toshi agar inju erur,
Toyiri umrung uchun donavu su topti laqab.*

Maz.: Bu dunyo arig‘i ichidagi mayda toshchalar agarda dur bo‘lganida ham aldanmaki, ular umring qushini ovlashga mo‘ljallangan suv va donalardir”.

Diqqat qilsangiz, g‘azalda dunyo o‘quvchi ko‘z o‘ngida ovchi sifatida gavdalantirilyapti. Bu ovchining oddiy ovchidan farqi shundaki, u odamlarni ovlaydi: tuzog‘ini yoyadi – lazzatlarini va‘da qiladi; suv-u dona sochadi – ne‘matlarini ko‘z-ko‘z etadi. Lekin ziyrak qush suv-u donaga aldanmaydi, uning ortida tuzoq borligini anglaydi:

*Angla ziyrak qush anikim, ko'rubon mundoq dom,
Bo'lmag'ay tebrasida obxo'ru dona talab.*

Bunda ziyrak qush – o'zini anglagan kishi muft dona ilinjida ortiqcha yeb-ichish orqasida adab qoidalarini unutib, bog' sahnini najosat bilan iflos qilmaydi:

*Dona yeb, hosil etib fazla, najas aylamagay
Bog' sahnini, rioyat qilibon tarki adab.*

Yoki domga qattiq bog'lanib qolib, keyin undan qutulish yo'lini topolmay, urinib, talpinib, g'avg'o-yu to'polon ko'tarmaydi:

*Yo bo'lub domg'a muhkam, topa olmay maxlas,
Urunub, tolpinibon aylamagay sho'r-u shag'ab.*

Bu dunyoning har bir lazzati, har bir ne'mati bir tuzoq. Bu tuzoqqa tushmaslik uchun kishi naqshbandiyaning "Nazar bar qadam" qoidasida asoslab berilgani kabi har bir qadamini o'ylab bosishi, o'z xatti-harakatini muttasil nazorat qilib borishi kerak.

"Kalila va Dimna" asarida dunyoga ko'ngil bergan kishining qismatini Barzuya hakim quturgan tuyadan qochib qutulmoqchi bo'lgan bir odamning ahvoliga o'xshatadi: u najot ilinjida "jar ustiga egilgan ikki shoxga osilib, jar yoqasiga oyoq qo'yadi, lekin oyog'i ostidagi indan to'rtta ilon bosh chiqarib turgani ko'zga chalinadi, jarning ostiga nazar tashlasa, u yerda bir ajdaho og'zini ochib, uning tushishini kutib turganligini, yuqoriga qarasa oq va qora sichqonlar u osilib turgan shoxlarni to'xtovsiz kemirayotganliklarini ko'radi. Bu ahvoldan qutulish yo'lini o'ylab turganida undan nariroqda bir asalari uyasiga ko'zi tushadi, barmog'ini bolga botirib yalay ketadi, bolning shirinligi uning boshini shu darajada aylantiradiki, natijada, u o'zining qanday ahvolda ekanligini unutadi, oyoqlarini to'rt ilonning boshiga qo'yganligi va bu ilonlar har onda chaqib olishlari mumkinligi, sichqonlar shoxlarni, albatta, kemirib sindirishlari, shoxlar

sinsa, u ajdaho domiga tushishi muqarrarligi xayolidan ko'tariladi. Jaholat pardasi aql nurini to'sib qo'yadi, oz fursat o'tmay, jarga qulab tushib halok bo'ladi.

Men dahshatli, chuqur jar deb bu dunyoni nazarda tutaman. Shoxlarni kemirgan oq va qora sichqonlar – kecha va kunduzdir. Ularning har ikkalasi insonlarning umrini ozaytirish, halok etish uchun uzluksiz bir-birini almashtirib turadi; to'rt ilon – borliqning mohiyatini tashkil etgan to'rt unsurdir; bularning birortasi o'z muvozanatini yo'qotsa, inson darhol mahv bo'lib ketadi; bol – azobi ko'p, foydasi kam bo'lgan, odamlarni to'g'ri yo'ldan ozdirib, ularga najot darvozalarini bekitgan foniy dunyodir; ajdaho – hech kim qochib qutula olmaydigan o'limdir".

*Chun Navoiy ko'zi bog'liq qush erur olam aro,
Bu chamandin anga uchmog'ni nasib et, yo Rab!*

Mazkur g'azal "X.M."ning ikkinchi kitobi – "N.Sh." devoniga kiritilgan. Ma'lum bo'ladiki, u shoirning yigitlik davrida yaratilgan. Bu davrda dunyo ne'matlariga aldanish xavfi ko'proq bo'ladi.

"Makorim ul-axloq"da keltirilishicha, yigitlik pallasida N. riyozatga bel bog'lab, uzlatga chekinadi, xalq suhbatidan qo'l tortib, mashhur Suhayl xonaqosida ibodatga beriladi. "Yoshlik va yigitlik zamonida doimo darveshlar suhbatining talabgori edi, imkoni boricha bu oliy makon guruhga ixlos va muridlik qadami bilan mulozamat qilardi. Bir qancha vaqt aloqa ipini uzib, tabarruk joy bo'lgan "Raboti Suhayl"da turdi. Xalq bilan aralashishdan etak yig'ishtirib, fayzli vaqtlarini ibodat va riyozat ahllari bilan birga o'tkazdi. Mamlakat jilovi Sultoni sohibqironning iqtidorli qo'liga o'tgandan keyin hidoyat va irshod nurlarining manbai bo'lgan zotning ota-bobolari bu adolatli podshoh yaqinlari jumlasidan bo'lganliklaridan ul hazratni nihoyatsiz inoyat nazarlari ostiga olib, oliy mansablarni qabul qilish va davlatni idora etish ishlariga taklif qildi.

Hidoyat yo'lidagi Amirning sharif xotiri faqr va fano yo'lini tutishga moyil bo'lganlikdan harchand

bu mashg'ulotga kirishishdan bosh tortsa ham, Sultoni sohibqiron qistashni ortira berdi...". Lekin Navoiyning martaba va nufuzi ortib borsa-da, u sira kibr-u havoga berilmadi. Aksincha, o'z xulqini tarbiyalash, xoksorlik va tavozeni haddi a'losiga yetkazish payidan bo'ldi. Bu haqda Xondamir shunday yozadi: "Martaba va ulug'likning dastlabki davridan va davlat iqbolining avvalgi paytidan boshlab, harchand hidoyat shiorli Amirning hashamat va e'tibor bayrog'i yuksala borsa-da, tavozu' va kamtarligi ortgandan orta bordi. Harchandki, bu saodatli zotning shavkat va ixtiyor niholi ko'tarila borgani sari shikastanafslik va foniylikka ko'p-dan-ko'p urinib, o'zini past tutish va arzimastlikdan dam urardi. Har qachon podshohi sohibqirondan o'z holiga birin-ketin inoyat va marhamat ko'rgan sari xilvat joyga borar, bosh yalang'ochlab, bir miqdor tuproqni bosh ustiga sochar va aziz nafsig'a undab aytardiki, dunyo martaba va hashamatlarining e'tibori yo'q, zinhor bu martabalarining qo'lga kirishini xudbinlik va takabburga sababchi qilma: o'zingni tuproqqa teng tutib, mumkin qadar fuqaro va miskinlar ishini hal qilishga urin".

Darhaqiqat, N.dagi martaba va obro'-e'tibor b-n kibr-u g'uruga berilib ketmaslik, dunyo degan nozaninning o'zi quchoq ochib, yo'lini to'sib, qo'lidan tortib turganda uning yolg'onchi nozu ishvasiga uchmay, o'zini pok saqlab qola olishning o'zi bo'lmaydi. Shuning u-n shoir Allohga murojaat qilib aytadiki: "Navoiy bu olamda ko'zi bog'liq qushga o'xshaydi, uning dunyo makriga aldanishiga yo'l qo'yma, tiriklik to'rlarini uzib chiqib, ilohiy parvoz aylashini nasib et!"

N.ning boshqa bir asari – "Munj."da ham shunga o'xshash fikrlarni o'qiydiz: "Ilohi, dunyo mayli rishtasin ko'nglumdin uz va nafsoniyat tiyralig'ida hidoyat sham'i bila o'zung sari yo'l ko'rguz!"

Ziyrak qush – N. g'azallarida ko'p uchrab, o'zini anglagan kishi, ogoh inson timsoli bo'lib keladi. Bu obraz vositasida shoir odam bolasini hushyorlikka chaqiradi. Ziyrak qush aslida Sharq adabiyotida keng tarqalgan timsollardan bo'lib, Abu Ali ibn Sinoning mashhur "Ayniya" qasidasida, Sa'diy Sheroziyning "Guliston" pandnomasida ham uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муножот. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1948.

E.O.

ZIKR – so'zlash, bayon qilish, xotirlash, yod aylash, xotirdagini unutmaslik ma'nolarini anglatadigan arabcha kalima bo'lib, Allohga yaqinlik qilish maqsadida aytiladigan vird va duolarni o'z ichiga oladi. Tasavvufda bandani Allohga yaqinlashtiruvchi eng oson va samarali yo'l, bu – zikr. Qur'oni Karimning saksondan ortiq yerida Allohni zikr qilish buyuriladi: "Ey mo'minlar, Allohni ko'p zikr qilinglar! Va erta-yu kech u Zotni poklab tasbeh aytinglar". ("Ahzob" surasi, 41-42-oyatlar) Tasavvufda qalb pokligi va xotirjamligi muhim bo'lgani u-n mutasavviflar quyidagi oyatga ahamiyat beradilar: "Ogoh bo'linggizkim, Allohni zikr qilish b-n qalblar orom olur" ("Ra'd surasi, 28-oyat). Shuningdek, "Jannat ahli hech narsadan pushaymon bo'lmaydilar, faqatgina dunyoda zikrsiz o'tkazgan vaqtlaridan afsuslanishadi" hadisi so'fiylarni davomli zikrga undagan. Shuning u-n tasavvufda bu so'z g'aflat va isyon – esdan chiqarishning ziddi o'rnida tatbiq etilgan.

Z.ning eng afzali "kalimayi toyyiba" (La ilaha illalloh)dir. Kim bu kalimani ixlos b-n o'z umrida bir marta aytsa, kufri iymonga, nopokligi pokizalikka aylanadi. Qur'oni Karimning nomlaridan biri ham zikrdir. Zikr barcha tariqatlarining asli, asosidir. Z. insonlarni haqiqiy tavhidga erishtiradigan mashaqqatli va zavqli yo'l. U kamolot maqomlarining o'zagi yoki tamali sifatida tasavvuf olamida xos mavqe va ahamiyatga ega. Zikr dil, fikr va tuyg'uni Allohga yo'naltirish, Alloh b-n mukammal shuuriy, zehniy muloqot qilishdir. Tasavvufda zikr ikki qismga ajratilgan: biri – zikri omma, ikkinchisi – zikri xos.

Z. tasavvufdagi har bir tariqatda, har bir tasavvuf ahlining nazdida barcha qoida, usul va odoblarning boshidir. Tariqat pirlari va muridlarning Z.ning foydalari haqidagi umumiy qarashlari asosan bunday bo'lgan: Z. – shaytonga qarshi eng o'tkir yarog'. Qalbdan g'am, qayg'u

va g'ussalarni haydab, dilga quvonch, farah va kenglik bag'ishlaydi; Z. – tafakkur va ma'rifatning yuksalishini ta'minlar; har turli yomonliklarning ildizini quritib, nainki xato, gunohlarning ham yo'lini to'sadi. Shu bois N. g'azallardan birida:

*Menga lazzat sening zikring,
menga quvvat sening fikring.
Menga ishrat sening vasling,
menga toat sening yoding,*

deb yozgan.

N. Z.ni ko'ngilning joni sifatida ham ta'riflagan:

*Do 'st yodi tirik asrar chu Navoiyning ko'nglini,
G'ayr zikri bila doim nega bo'lg'ay hamroz.*

N. "N.M."asarida yozishicha, Shayx Abu Said Abulxayr sulukining boshida "har kecha bir chohda bosh to'ban o'zini osar va tonggacha zikr aytib chiqqani u-n muborak ko'zlaridin qon kelar ekan". Shayx Abdulloh bin Muhammad Xarroz: "ochlik – zohidlar taomi, zikr – oriflar taomi", – degan bo'lsa, Shayx Abubakr Shaqqoq: "Allohning zikri b-n bo'l. Agar holing quvvatli bo'lsa, uning zikriga g'arq bo'lib ketasan. Alloh ham seni zikr qiladi", – deb aytgan ekan.

N. "M.Q."da "Zikr sharhida" batafsil ma'lumot beradi: "Zikr qalbning va tilning Haq yodi bilan mashg'ul bo'lishidir. Va ba'zan til zikr qilmay, ko'ngil doim Haq yodi bilan mashg'ul bo'ladi. Zikrning yuksak darajasi zokir zikr qilingan zotda "nobud va yo'q bo'lmog'idir". To foni bo'lib zikr qilmaguncha maqsadga erishib bo'lmaydi. Ammo zikr qiluvchi ko'rgan va his qilgan sir-asrorlarini asrashi, hech kimga aytmasligi kerak. Chunki "Shoh rozin asramoqda tilin tiymag'anning boshi boribdur va g'ayrat va siyosat tig'i aning nihodidin dimor chiqoribdur". N. Xoja Abdulla Ansoriy tilidan hikoyat keltirib, Mansur Xalloyning sirni oshkor qilib boshi ketgani, Abdulla Ansoriyning sirni yashirib aziz bo'lganiga ishora etadi.

N. Qur'ondagi "Er va osmondagi bor narsalar Allohni zikr qiladi", degan oyat ma'nosini bir qator munajatlarida ta'kidlab o'tadi.

*Zarrot aro har zarraki bor, zikringga zokir,
Amtor aro har qatraki bor, hamdingga go'yo.*

N. dunyodagi zarralarning har bir zarrasi Haq zikriga zokir-u, yomg'irlarning har bir qatrasini Uning hamdiga go'yo ekanini aytib o'tar ekan, ayrim baytlarida bu olamni Haqni zikr qilgani unigina yaxshi ko'rishini, yo'qsa, bu olam va undagi bor narsalar do'zaxning o'tidek unga azob berishini ham ta'kidlab o'tadi:

*Navoiy xush ko'rar olamni oting zikridin, yo'qsa,
Anga do'zax aro o'tidekdurur dunyovu mo'fho.*

N. quyidagi baytda ham Haq zikri b-n yashashini oshkor aytgan:

*G'ayr zikrin oshkora qilsa lol o'lsun tilim,
Qaysi bir til hamki zikring oshkoro aylasa.*

Ya'ni Haqdan boshqasini zikr qilsam tilim lol bo'lsin. Shuningdek, qaysi bir tilki, riyokorlarcha zikringni oshkor etsa, bunday til ham lol bo'lsin (tutilsin).

N. Z. aytishni poklanish va komillik sari tashlangan qadam, deb bilgani u-n ham asarlarida bu mavzuga qayta-qayta murojaat etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саййид Жаъфар Саҷжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон, 1370 (х.-ш).

I.H.

ZINDA PILI JOMIY – Q.: Ahmadi Jomiy.

ZOBULISTON (ZOBUL) – Seyistondagi shahar va viloyat. Firdavsiy "Shohnoma" siga ko'ra, Som, Zol, Rustam kabi pahlavonlar navbati b-n hukmronlik qilgan afsonaviy mamlakat.

Ular o‘z mulklarini obod qilib, tinchlik-osoyish-taligini ta‘minlaganlar. Ba‘zan bu mamlakat Guliston deb ham ataladi. Eron shohlari da‘vatiga ko‘ra, Som, Zol va Rustam dushmanlarga qarshi janglarga jo‘nar, g‘alaba b-n yana o‘z mulklariga qaytar edilar.

N. “S.I.” dostonining qadimgi Eronning kayoniylar sulolasi tarixiga bag‘ishlangan 12-bobida shunday yozadi:

*Yana mulk uza tutti Bahman qaror,
O‘churdi zalolat o‘tidan sharor.*

*Agar Zobulistong‘a soldi futur,
Vale Bayti Maqdasqa berdi surur.*

N.ning “T.M.A.” asarida ham Z. bir necha marta tilga olinadi. M-n: “Afrosiyob urushida Girshosp favt bo‘ldi va Zoli Zar Zobulistondin cherik tortib kelib, Afrosiyobni Erondin chiqardi”. Kayoniylardan Gushtosp davrida Arjasp binni Afrosiyob Eronga qarshi qo‘shin tortadi. Gushtosp unga qarshi Rustamni yo‘llamoqchi bo‘ladi, lekin u Z. dan kelmaydi. Bahman taxtga o‘tirganda esa otasi Isfandiyorning qasosi u-n dastlab Z.ga – Rustamga qarshi yurish qiladi va h.k.

Ad.: Алишер Навоий. Саодди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

ZODI ROH (ROHILA) – yo‘l ozig‘i. N. asarlarida ham sayri sulukdagi ma‘naviy oziq ma‘nosida tushuniladi. Tasavvuf ilmida solik u-n zarur bo‘lgan ma‘naviy vazifalar va ularning natijasida erishilgan hol va maqomlar sharhlangan. Ular tavba, zikr, shukr, tavoze‘, tavakkul va h.k. N. asarlarida ham bu xususda ba‘zan ishoratlar bo‘lsa, goho bevosita ilmiy-nazariy qarashlar bildiriladi. Jumladan, shoir “M.Q.” asarida tavakkulni nafs tazkiyasida muhim ozuqa sanab, shunday deydi: “Tavakkul Haq yo‘lida vosita asbobin

raf’ qilmoqdur va vasila hijobin daf’ qilmoq. Va sabtlarg‘a miyonchiliqdin uzr qo‘lmoqdur va sabab va uzrsiz musabbibqa banda bo‘lmoqdur. Taqdir quti bozusi ollida sabab rishtasi churuk va qazo mash‘ali partavi qoshida vosita uchquni o‘chuk. Tavakkul ahlikim, maqsud vodiysig‘a qadam qo‘yubdurlar yo‘l zodi Haq xoni ehsonidin bilibdurlar”. Bu kabi fikrlar lirikasida ham ko‘zga tashlanadi:

*Ne solikkakim, dasht etib jilvagoh,
Tavakkulni aylab anga zodi roh, –*

deya devonida ham tavakkulga alohida e‘tibor qaratadi. Haqiqatan, ma‘naviy yo‘lchi u-n ruhiy tarbiyada muhim hollardan biri tavakkuldir. Hamma moddiy va ruhiy ehtiyojlarni barini Alloh taolodan so‘rash. Ibnul vaqtga aylanish demak. Tiriklik g‘amini, kelajak qayg‘usini qilmaslik tavakkuldir. Tavakkulga erishgan solik rizo, shukr kabi hollarga yuksaladi. Ma‘lumki, ruhiy tarbiyada maqsud-u matlab – fanodir. N. buni chuqur anglagan va asarlarida adam yo‘lida Z.R. fano ekanligidan botbot bahs etadi:

*Bir zarra og‘zi ramzini har kimki angladi,
Yo‘li adam tariqidur-u zodi rah – fano.*

“L.T.” dostoni bevosita nafs tarbiyasi badiiy sharhlangan asar sanaladi. Unda ham ma‘naviy karvonda murid u-n zarur ozuqalar bir-bir ko‘rsatib berilgan. N., ayniqsa, eranlar fazilat-u xislatlardan so‘z ocharkan, shunday deydi:

*Bo‘yla vodiy qat‘ida beishtiboh,
G‘amni etmishlar eranlar zodi roh.*

*Yo‘l g‘ami kelmish eranlarning ishi,
Yo‘lda g‘amsizni kishi demas kishi.*

*G‘amdin aylarlar eranlar shodlig‘,
Bu muqayyadlig‘ durur ozodlig‘.*

Allohning valiy qullari eranlar uchun bu uzun va qattiq yo‘lni bosib o‘tishda Z.R. – g‘amdird.

G'am, iztirob, dard insonning tarbiyachisi ekanligi aytiladi. N. esa uni Z.R., ya'ni tariqatda yo'l ozuqasi darajasiga ko'taradi. Ulug' shoir asarlarida ma'naviy hollar, maqomlar rang-barang ifodalarda talqin qilinadi. Biroq ularni jamlasang, ma'lum bir tizim paydo bo'ladi. Xuddi shunday Z.R. masalasida ham. Yo'l so'nggida solik bar-chasidan forig' bo'ladi:

*Ya'ni bu yo'l zodidur bezodlig',
Zodu to'sha qaydidin ozodlig'.*

Nafsi sofiyaga yuksalgan solik har qanday Z.R.dan ozod bo'ladi.

N. asarlarida solik u-n ma'naviy ozuqa Z.R., yo'l zodi, yo'l yarog'i birikmalari bilan ham keladi.

*Yuz adam mulkiga qo'y dum, kelki,
istaydur ko'ngul
Bu uzun yo'l zodi ko'z tikmak
yuzungga bir zamon.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ум-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғом. Жилд 1. – Д., 1987. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Жилд 1. – Т., 1983.

Z.R.

ZOL – I. Firdavsiy “Shohnoma”si va unga ergashib yozilgan “Bahmannoma”, “Jahongirnomma”, “Barzunoma” va boshqa asarlar qahramonlaridan biri. U Zoli Zar, Doston deb ham ataladi. Z. – qari, kekxa, Zoli Zar – oq sochli qariya, Doston – makr, hiyla (bu yerda Z.ning makr qurboniga aylangani ko'zda tutiladi).

Z. haqida N.ning “T.M.A.” asarida ham so'z boradi. Jumladan, Z.ning Eron shohlaridan Manuchehr davrida tavallud topgani haqida xabar beradi. Z.ning otasi Som Narimon Manuchehrning lashkarboshisi edi. Afrosiyobni Eron

tuproq'idan Z. o'zi to'plagan sipoh b-n surib chiqargani xususida fikrlar borligini aytadi. Zob binni Tohmosp xizmatida bo'lib, mulk tinchligini saqlash va uni obod qilishda unga yordam bergani haqida yozadi. Z. Girshospning ham lashkarboshi bo'lgan. Afrosiyobga qarshi urushda Zobulistondan qo'shin tortib kelib, uni Eron mulkidan surib chiqargan.

II. So'z ko'hna dunyo, eski falakning sifati bo'lib keladi hamda asosan jodugar, hiylagar kampir, yosuman, ko'pni ko'rgan qariya ma'nosini bildiradi. M-n, “F.Sh.” dostonida Xusrav Parviz tomonidan Farhodni makr-u hiyla tuzog'iga tushirish u-n yollangan jodugar kampirni N. “Zoli makkora”, “Qadi ikki bukulg'an pir zole” sifatlari b-n zikr etadi. Z. N. boshqa asarlarida ham uchraydi:

*Chun jadyin sog'di charx zoli,
Sut qatralarin oritti holi?*

*Ul sut bila san'at aylabon zol,
Ko'rguzdi panir qursi filhol...*

*Bu voqea ichra notavon Zol,
Andinki degaylar o'ldi badhol...*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажсам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. – Т., 2011.

E.O.

ZOLI ZAR – N. “H.A.” dostonning “Sultonlar zikri” nomli bobida mahorat b-n yaratgan ona obrazi. Bu obraz vositasida N. onalarning tabiiy haq-huquqlarini hamda adolat tantanasini poetik talqin qilgan. Urush bois yolg'iz o'g'lidan ayrilgan kekxa ona adolat izlab, Shoh G'oziydan o'g'lining xun bahosini talab qiladi va qoziga murojaat qiladi. Qozining ikki guvoh haqidagi talabiga ona ziyraklik b-n: “ikki guvoh sening

insof va adolatingdir”, – deb javob beradi. Onaning donolik b-n aytgan ramziy ikki guvohini Shoh G‘oziy ham, qozi ham tan oladi. Sulton esa adolatni o‘zidan ustun qo‘yadi va qozi hukmiga bo‘yin egadi. Sultonning bu adolati bois ona diyat (diniy qoidaga ko‘ra birovni o‘ldirganlik u-n to‘lanadigan qon bahosi, xun puli)ni tanlaydi. Adolat sabab Shoh G‘oziy jabrdiyda onaga yuksak himmat va hurmat ko‘rsatadi, ona esa boyib ketadi va xalq orasida esa “Zoli zar” – Tilla kampir nomi b-n mashhur bo‘ladi. Shoir ushbu ona timsolida o‘zining adl, adolat hammaga barobaridir, degan ezgu hamda umumbashariy g‘oyalarni tarannum qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброп. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Оналар билан суҳбат. – Т., 2014.

B.R.

ZOT (ar.) – Alloh; ega, sohib; mohiyat, bir narsaning asli, asosi; shaxs, ulug‘ zot; inson tabiati, shaxsiyat; kelib chiqish, nasl-nasab.

N. asarlarida ko‘pincha Z. so‘zi orqali, asosan, Alloh nazarda tutiladi va uning sifatleri zikr qilinadi.

*Aqli Kull hayratda zoting bobida,
Zot yo‘q, har bir sifoting bobida.*

N. “H.A.” da Xoliq hamdiga to‘xtalar ekan, Unga hamd aytish mutlaqo zarurligini va barcha zarralar uning Zotiga hamd aytuvchi, Tangri Zoting yagonaligi quyoshdek ma‘lum, zarradan ko‘p, quyoshdan ham yorug‘ ekanini ta‘kidlaydi.

*Hamd angakim vojibi bizzot erur,
Homid aning zotig‘a zarrot erur.*

*Vahdati zotig‘a quyoshdek tonuq,
Zarradin afzunu quyoshdin yoruq.*

Bir qator she‘rlarda Z. orqali Muhammad (s.a.v.)ga, Uning pokiza nasabiga va eng ulug‘ in-

son ekanligiga, shuningdek Me‘roj bilan bog‘liq g‘azallarda hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning farishtalar tomonidan e‘zozlanishi kabi voqealarga ishora qilinadi:

*Ajab farxunda zote senki, Odam
Mubohot aylagay sendek o‘g‘uldin.*

*Ey musallam, sanga har yaxshi sifot,
Bu sifoting bila yo‘q sen kibi zot.*

*Xoki poyingni maloyik qildilar toji sharaf,
Alloh-Alloh, kim ko‘ruptur bu sifat zoti sharif.*

Z.ning ko‘p ma‘nolilik jihatlaridan yana biri shuki, inson tabiati va shaxsiyatiga va shaxsiyatdagi fazilatlarga ishora qiladi. N. ustoz va yaqin birodarlaridan biri Sayyid Hasan Ardasherni ta‘riflab shunday yozadi: “... ammo adab va hilm va tavozu’ va hayo zotlarig‘a aningdek g‘olib er-mishkim...”

“N.M.”da esa Shayx Mahmud Bihoriyga quyidagicha, ta‘rif beradi: “...karomotu xavoriqi odot andin ko‘p zohir bo‘lur erdi va bazl (in‘om, ehson, hadya, baxshish; saxiylik) zotida g‘olib erdi”.

Z. boshqa so‘zlar b-n birikib, o‘ziga xos ma‘no tashiydi. Jumladan, bizzot – shaxsan, bevosita; zotida – aslida; Farxundazot – baxtli kishi; Ismi zot – atoqli ot, Alloh; Tiyrazot – jaholatda, qorong‘ulikda qolgan kishi; Karih uz-zot- yoqimsiz, xunuk, jirkanch, asli yomon. Kunhi zot – biror kishining asli, mohiyati; Zoti yuksak – nasabi toza, nasabi baland; Oliyot – zoti oliy, yuksak martabali; Pisanshida zot – e‘tiborli, izzatli kishi va h.k. M-n, “Ya‘qub Mirzo – turkman salotinida aningdek pisanshida zotlig‘ va hamida sifotlig‘ yigit oz bo‘lg‘ay. Darveshsifat va foniyyash erdi...”.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброп. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R., Z.R.

ZOHID – zuhd-u taqvo egasi. Dunyoviy ishlardan yuz o‘g‘irib, toat-ibodat b-n mashg‘ul bo‘lgan kishi. Ba‘zi zohidlar shariatning zohirini ushlab, botinidan bexabarligi u-n ham tanqidga nishon bo‘lgan. Aslida zuhd va Z.lik tasavvufning ma‘lum bosqichlari bo‘lib, ijobiy hodisalardan sanalgan. Sahobalardan Abu Xalod (r.a.) Payg‘ambar (s.a.v.)dan quyidagi hadisni naql etgan: “Dunyoga nisbatan zohid bo‘lgan va zuhd haqida pand-nasihat qilish fazilatiga ega bo‘lgan bir kishini ko‘rgan paytingizda unga yaqinlashing. Chunki u hikmatli so‘z aytadi”. Aynan ana shunday da‘vatlar so‘filarni Z.likka undagan. Ibn Sinoga ko‘ra, “dunyoning zavq va ne‘matlaridan yiroqlashgan kimsaga Z.; nofila ibodatlar, turli duo va boshqa ibodatlariga o‘zini bag‘ishlagan kishiga obid” derlar.

N. “N.M.”da mashoyixlarning bir qator zuhd va Z.lik haqidagi hikmatli so‘zlarni keltirib o‘tgan. Jumladan, Shayx Muhammad Vose’ demishki: “bu dunyoda zohid bo‘l va hech kishidin tama’ qilma, to barcha xalq sanga muhtoj bo‘lg‘aylar, mundoq bo‘lg‘andin so‘ngra lojaram sen g‘aniy va podshoh bo‘lg‘aysen va dunyoda mundoq bo‘lg‘on oxiratda ham podshohdur”. Shayx Yahyo b. Mu‘oz Roziy aytgan: “zohidlar dunyo g‘urabosidurlar va oriflar – oxirat g‘urabosi”. Shayx Abdulloh bin Muhammad Xarroz deydi: “ochlik – zohidlar taomi, zikr – oriflar taomi”.

N. ba‘zi shayxlar haqida: “olim va zohid erdi”, “zohid va mutavarri” (parhizkor) erdi”, “zohid va muttaqiy kishi ermish”, degan ta‘riflar beradi. Shuning u-n ham N. g‘azallarida ikki qiyofali zohid ko‘zga tashlanadi. Biri – haqiqiy dinparast Z. Ikkinchisi – ishqdan bexabar, haqiqatni anglamaydigan, faqat jannat umidida ibodat qiladigan, riyokor va zohirparast zohid. Shoir asarlarida aynan riyokorlari tanqid qilindi. N.ning quyidagi ruboiysida zohirparast Z.ga hur, o‘ziga jonona, Z.ga jannat-u o‘ziga mayxona kerakligi aytilib, lirik qahramon va mayxonada soqiy-u maydan (murshid-u ishqdan) bahramand bo‘lishni orzu qiladi.

*Zohid, senga hur, manga jonona kerak,
Jannat sanga bo‘lsun, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqi-yu paymona kerak,
Paymona necha bo‘lsa to‘la, yona kerak.*

N.ga ko‘ra, Z.likning darajasi va shartlari bor. Shu shartlardan eng muhimi dunyoga ko‘ngil qo‘ymaslik, ibodatning ixlos ila bajarilgani, zuhdning ishq b-n omuxta bo‘lganidir. Ishqdan xoli Z.lik, tuzsiz taomga o‘xshaydi.

*Zohid o‘ldum deb, Navoiy, ishqni tark etmakim,
Bo‘lmasa ul sho‘r, tuzsiz luqmadur zuhdi faqat.*

N.ning Z. haqidagi qarashlarini o‘rganish, uning she‘rlarini to‘g‘ri tushunishimizga yordam beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбириоти ирфоний. – Техрон. 1370 (х.-ш.); Абдулкарим Қушайрий. Қушайрий рисоласи. – Истанбул. 1991.

S.R.

ZOHIDOV Vohid – (1914.14.12–1983.19.07., Toshkent) – yirik o‘zbek adabiyotshunosi, publitsisti, fal-safa fanlari d-ri. O‘zbekiston davlat mukofoti sovrindori. “O‘zbek adabiyoti tarixidan” (1961), “Inson va zamon sadosi” (1961), “Donolar dav-rasi” (1973), “Hayotbaxsh badiiyat taronasi ” (1975), “Nafosat ijodkori ” (1981), “Ulug‘ shoir ijodining qalbi” (1970), “Sharqni sharafab”, “Мир идей и образов Алишера Навои” (1971) va boshqa ko‘plab ilmiy va publitsistik asarlar muallifi. Z.V. N.ning badiiy merosini o‘rganish-ga ham salmoqli hissa qo‘shgan. N. asarlarining

15 jildligini, rus tilida chiqqan 10 jildligini tayyorlashda tahrir hay'ati a'zosi sifatida ishtirok etgan. "O'zbek adabiyoti tarixidan" kitobida N. ning "X." va "L.T." asarlariga alohida to'xtalib o'tgan. "X."ga bag'ishlangan "Mangu hayot xazina" maqolasida u ushbu ulkan badiiy obidaga yuksak baho beradi, xususan, asarning turkiy tilda yozilgani o'sha davr madaniy va adabiy hayotida katta voqea bo'lganini ta'kidlaydi. N.ning genial san'atkorligini, "X."ning yuksak badiiyatini, unda ilgari surilgan g'oyalarning ilg'or, o'lmas g'oyalar ekanini ko'rsatib beradi.

Z.V. "L.T." haqidagi maqolasida mazkur dostonning N. ijodida alohida o'rin tutishini, shoirning dunyoqarashi va falsafasini o'zida aks ettirishini qayd etadi. Muallif dostonning "Adabiy jihatdan nafis va komil, mazmunan chuqur va falsafiy" asarligiga alohida urg'u beradi. Bunda Z.V. o'sha davrdagi ayrim adabiyotshunoslar singari N. ijodining diniy dunyoqarash b-n bog'liq jihatlari xaspo'shlash yoki uning asarlaridagi riyokor shayxlar, din ahllari tanqid qilingan o'rinlarni umuman, dinni, diniy dunyoqarashni tanqid qilish, deb talqin etishga urinmagani, masalaga xolis, ilmiy nuqtayi nazardan yondashgani diqqatga sazovor. U "Navoiy sof musulmon bo'lgan, Qur'onni chin haqiqat, ilohiy deb bilgan, Muhammadni haqiqiy payg'ambar degan", – deb yozadi va shoir asarlarida so'fiyona fikrlar borligini e'tirof etadi hamda ayni paytda, N. mazkur so'fiyona fikrlar vositasida ilg'or g'oyalarni oldinga surganini, insonni ulug'laganini ko'rsatishga intiladi.

Z.V. o'zining bu yo'nalishdagi izlanishlarini "Buyuk shoir ijodining qalbi" kitobida davom ettirdi va N. ijodining badiiy ham falsafiy-tasavvufiy jihatlarini o'rgandi. Olim N. dunyoqarashi masalasini chuqur tadqiq etdi. O'z tadqiqotlari natijasida u N. dunyoqarashi asosida panteizm yotishi haqida xulosa chiqaradi. Shu b-n birga uni boshqa so'fiy shoirlardan farqlashga, shoir dunyoqarashi va falsafasining o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib berishga harakat qiladi, N. ijodining umuminsoniy, insonparvarlik mohiyatini ochib beradi. Z.V. qalamiga mansub "Baridin g'araz

inson edi" maqolasi ham N. asarlarining insonparvarlik mohiyatini tadqiq etishga bag'ishlangan. Z.V.ning "V.", "Debocha sirlari" maqolalari "V." asarini va "X.M." debochasini o'rganishga qo'shilgan muhim hissa bo'lish b-n bir qator da N. tarjimayi holi va ijodiy biografiyasining ayrim jihatlarini yoritishga qaratilgani b-n muhimdir. Shuningdek, har ikki maqolada ham N. va Husayn Boyqaro munosabatlariga, Husayn Boyqaro shaxsi va faoliyatiga doir fikrlar bayon qilingan. Bu o'rinda Z.V.ning faqat Husayn Boyqaroning emas, o'tmishda yashab o'tgan boshqa hukmdorlarning faoliyatlariga ham obyektiv baho berishga da'vat qilishi alohida diqqatga sazovor. Jumladan, muallif shunday yozgan: "Axir, feodal hukmdorlarning hammasini ham barcha ijobiy narsalarni yakson qiluvchi, har jihatdan zarargina keltiruvchi yomon kishilar, deb hisoblayverish mumkin bo'lavermasa kerak!" Maqolaning 1970-y.da yozilganini hisobga olsak, Z.V. ko'z o'ngimizda xolis ilmiy fikrlarini ayta olgan jur'atli tadqiqotchi sifatida namoyon bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. Жилд 2. – Т., 2002; Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. – Т., 1961; Зоҳидов В. "Мир идей и образов Алишера Навоий". – Т., 1971; Зоҳидов В. Ҳаётбахш бадшият таронаси. – Т., 1975; Зоҳидов В. Улуг шоир ижодининг қалби. – Т., 1970.

Q.E.

"ZUBDAT UT-TAVORIX" ("Tarixlar qaymog'i") – N.ning tarixiy mavzudagi asari nomi. Bu asarning yozilish tarixi, vaqti haqida shoir "M.L."da quyidagicha ma'lumot bergan: "Bu "X." shug'lidin chun farog'at topibmen, taxayulum geti navardin salotin ta'rix dashtiga chopibmen, chun noma savoli zulmatidin "Zubdatut-tavorix" asodin tuzupmen, salotin o'lgan otin bu hayvon suyi b-n tirguzupmen".

Demak, N. "Z.T."ni yozishga 1485-y.dan, ya'ni "X." yozilgandan keyin kirishgan va taxminan

1485-y.da tugallagan. Bir guruh olimlar “Z.T.” deganda, “T.M.A.”ni tushunganlar. B. bir guruh esa shu vaqtgacha bizga noma’lum bo’lgan bir asarni tushunganlar. O’z vaqtida sharqshunos S.P.Volin bu masalaga muhim aniqlik kiritib, “Z.T.” N.ning “T.A.H.” va “T.M.A.” nomlari b-n atalgan asarlarning umumlashmasi ekanini, shu sababli bu ikki asarning kirish qismi yo’qligini uqtirgan edi. Chindan ham bir qancha o’rinlarda bu ikki asar birga ko’chirilgan va birga muqovalangan. Lekin Xondamir keltirgan N. asarlari ro’yxatida bu ikki asar mustaqil asarlar sifatida tilga olingan. Biroq afg’on olimi V.Juzjoniy “Amir Alisher Navoiy asarlari” maqolasida shoirning “Z.T.” asarini butun jahondagi qo’lyozma fondlaridan qidirganini, lekin topa olmaganini yozadi.

Ba’zi qo’lyozmalarda, shu jumladan, H.Sulaymonov nomidagi Qo’lyozmalar institutida 1964–1965-yy.da ko’chirilgan. Inv. № 533 qo’lyozmasining 73a-varag’ida avtor nomidan “T.A.H.” yozib bo’linganidan keyin shunday jumla bor: “Chun anbiyo alayhum assalom tarixi va hukamo va ibod so’zi alo al-ijmol majkur bo’ldi, emdi Ajam muluki zikriga shuru’ qiloli” – deyiladi. Bu yana shuni ko’rsatadiki, “T.M.A.” N.ning “T.A.H.” asarining bevosita davomidir.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Волин С.П. Описание рукописей произведений Навои. В ленинградских собраниях. сб. “Алишер Навои”. М.–Л., 1946.

E.O.

ZULF (f.) – Ayollarning ikki chekkasidan tushib turgan kokillari, umuman, ayollarning sochi, mahbuba, sevgilining sochi. Kokil, gajak; Z. tasavvuf adabiyotida ko’p ishlatiladigan timsollardan biri bo’lib, uning bir qancha ma’nolari bor. Z. jaloliy tajalliy va tariqat mushkilotlari; mutlaq jamol vahdatining to’silishiga sabab bo’ladigan jamoliy tajalliy va jaloliy sifat; Z. – yashirin mohi-

yatdurkim uni anglash va idrok qilishga hech kim qodir emas; olamning g’aroyib suratlari; yo’qlik olami. Z. – vahdat martabasi va Alloh taoloning zotidurki, uning sir-sinoatiga yetmoq mumkin emas. Z. – g’aybiy huviyyat. Shuningdek, zulf qudrat va jamol tajalliysining sifati bo’lib, u vahdatga to’siqdir. Va so’fiylar istilohida zulf tugal, bo’lak narsalar – aql va his bilan idrok qilinadigan narsalar, arvohlar va jismlar, javhar va arazlarning daraja-maqomlari imkoniyatidan kinoyadir. Ayrim tasavvuf lug’atlarida Z. – kufur zulmatidan ham kinoya deyilgan. Tasavvufda Z.ning uzunligi, beqarorligi, gajakligi, xamligi, parishonligining o’ziga xos ma’nolari bor. M-n, Z. xamligi – ilohiy asror demak. Uning uzunligi – borliq mavjudotning kengligi. Beqarorligi – olamning o’zgaruvchanligi. Z. gajagi – ilohiy sirlarning maxfiyligi; tariqat mushkilotlari; shahodat (ko’z bilan ko’rildigan, mavjud) olamida ilohiy asrorning pinhonligi. Z. halqasi – ilohiy borliqlar va ashyolarning ayri-ayri holdagi martabalari.

Ko’rib o’tganimizdek, Z.ning tasavvufda turli talqinlari mavjud bo’lib, shoir nazarda tutgan ma’nosini matndan kelib chiqib, tahlil qilish lozim bo’ladi.

Z. N. devonlarida ko’p qo’llangan timsollardan bo’lib, “G’.S.” devonining o’zida bu atama 167 marta turli ma’nolarda istifoda etilgan. Xususan, tashbih, tanosub va tazod vositasida yaratilgan baytlar ko’p uchraydi. N. bir baytida yor Z.ini tuzoqqa, xolini tuzoqqa qo’yilgan donga o’xshatib, mahbubining xolini sevgan oshiq, uning Z.iga muhtalo bo’lsa, ajablanmaslik kerak, deydi:

*Zulfig’ a tushsa Navoiy xoli shavqidin ne tong,
Domdin yo’q chorasi har qushki,
bo’lg’ ay dona do’st.*

Boshqa bir baytda nur va zulmat – yuz b-n zulfga o’xshatiladi va erta-yu kech oshiq muddasi ham shular ekani aytiladi:

*Nur-u zulmatni Navoiy netar, ul yuz keraku zulf,
Kim budur ko’nglida gar subhu gar shom tamanno.*

Z. kokil va gajak ma'nosida ham keladi. "Sa-qolin qirqib, ikki quloq tuzig'a zulflar oshuftahol qo'yg'aylar". Quyidagi baytda kunning yuziga tun qorong'uligi taralgan paytlarda dunyo go'zallariga aldanib qolmaslik uqtirilgan.

Dahr sho'xig'a, Navoiy, sayd bo'lma nechakim, Kun uzori uzra tun zulfin mutarro aylasa.

N. asarlarida Z. b-n bog'liq iboralarning rang ba rang ma'nolariga duch kelamiz. M-n, Zulfi sohir – Sehrlovchi zulf, jozibali zulf; Zulfi sunbul – Qop-qora, xushbo'y soch; Zulfi tobdor – Toblangan, o'rilgan soch; Zulf tobi – Soch o'rimi; Zulf tori – Soch tolasi va hak.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2006; Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

S.R.

ZULLISONAYN – (ar. – ikki til egasi, ikki tilni biluvchi kishi) – ikki tilda asar yozuvchi ijodkor. Bu ijtimoiy talab yoki biror sabab b-n yuzaga keladi. Uning tabiiy ravishda vujudga kelishida ikki yoki undan ortiq xalq vakillarining yonma-yon yashashi ham sabab bo'ladi. M-n, islomdan keyingi davrda fors va arab ikki tilliligi vujudga kelib, ko'pgina olim-u adiblar o'z asarlarini shu ikki tilda yozgan bo'lsalar (Aytaylik, Ibn Sino fors va arab tillarida ijod qilgan), so'ng turkiy va forsiyda yozadigan shoirlar yetishib chiqdi (Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, N., Fuzuliy, Ubaydiy, Ogahiy, Tabibiy va boshqalar). Ma'lumki, N. nafaqat o'zbek, balki fors-tojik tilida ham Foni taxallusi b-n samarali ijod qilgan Z. shoir hisoblanadi. U fors-tojik tilidagi ijod namunalarini yig'ib, "D.F."ni ham tartib bergan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek va tojik til-

larida qalam tebratadigan shoir-u adiblarni ko'ramiz (Fitrat, Ayniy, Hamza va boshqalar). XX asrda o'zbek va rus tili ikki tilliligini davr o'rtaga qo'yadi. Umuman, Z.lik ijtimoiy hodisa sifatida tillarning o'zaro boyishi va rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatuvchi omildir.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фониӣ. TAT. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 4-жилд. – Т., 2002.

Sh.R.

ZUL-KIFL (a.s.) – N. bu payg'ambar haqida ixtilof ko'pligi, ba'zilar uni Hizqil desalar, ayrimlar Ayyub (a.s.)ning o'g'li Bishr ekani, vahlanki, sahih rivoyatga ko'ra Z. (a.s.), Alyasa' ibni Axtub (a.s.)ga vasiy, ya'ni merosxo'r edi, deb yozadi. N. Z. (a.s.) "Kafolat egasi" laqabi b-n atalishining ikki sababi borligini aytadi.

Birinchisiga ko'ra, Z. (a.s.) Alyasa'ning o'rinbosari sifatida bani Isroilni Tangri taolo ibodatiga dalolat qilgan, Muso (a.s.) dini rivojida va "Tavrot" hukmlarining ijrosida va ta'limida kafil inson bo'lgan. Ikkinchi qavlgaga ko'ra, Alloh taolo uni Kan'on ismli bir kofir podshohni iymonga da'vat qilishga buyuradi. Kan'on aytadiki, mendan ko'p gunohlar sodir bo'lgan, iymon keltirsam Tangri taolo qoshida qabul bo'ladimi yo yo'qmi? Agar sen Haq taolo rahmatiga kafil bo'lsang, men ko'ngil to'qligi b-n iymon keltirgayman. Z. (a.s.) Kan'ong'a kafil bo'ldi, kafolat xati bitib berdi. Kan'on iymon keltirib, saltanatni tark etib, Alloh ibodatiga mashg'ul bo'ldi. Ajali yetib vafot etgach, vasiyatiga ko'ra xatni u b-n birga ko'madilar. Rivoyat qilishlaricha, Haq taolo payg'ambarning kafolati jihatidan Kan'onni rahmatiga olib, jannatiga kiritadi. Va bir farishtaga bu holatni elga oshkor qilish amr bo'ladi. Qavm ham bu holatdan ta'sirlanib, iymon keltirib, Z. (a.s.)ning risolatini (payg'ambarligini) e'tirof qiladilar. Z. (a.s.) bir muddat qavmi hidoyatiga mashg'ul bo'lib, olami foniygaga vido' qildi.

*Zul-kifl ishikim, Haqqa dalolat erdi,
Haq rahmatidin elga kafolat erdi.*

*Chun qavmning oyini zalolat erdi,
O'tti chu zamirig'a malolat erdi.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

ZULQAVOFI' (ar. – uch va undan ortiq qofiya) – qofiya b-n bog'liq san'atlardan biri bo'lib, u bayt tarkibida uch yoki undan ortiq qofiyadosh so'zlar juftligini keltirishdan iborat. Z. she'rga alohida musiqiylik va jarangdorlik baxsh etadi. N. ijodida Z.ning betakror namunalarini uchramtamiz. M-n, "L.M." dostonidan olingan quyidagi bayt buning yorqin misoli:

*Har qissada shukr sol tilimga,
Har g'ussada sabr ber elimga.*

Ushbu baytda "tilimga" – "elimga" juftligi asosiy qofiya bo'lsa, "qissada" – "g'ussada", "shukr" – "sabr" juftliklari ham o'zaro qofiya bo'lib kelmoqda.

Z. tarse'ga o'xshab ketadi. Lekin tarse'da birinchi misradagi barcha so'zlarning ikkinchi misradagi so'zlarga qofiyadosh bo'lishi talab qilinsa, Z.da uch va undan ortiq so'zlar o'zaro qofiyadosh bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

ZULQARNAYN – Q.: ISKANDAR.

ZULQOFIYATAYN (ar. – ikki qofiyali) – yonma-yon ikki qofiya keltirishga asoslangan lafziy san'at. Bunda baytda asosiy qofiyadan tashqari yana bitta qofiyadosh so'z keltiriladi. M-n:

*K-ey bori asrori irfon moyili,
Zotingiz bu ganji pinhon qoyili.
Yonmag'aylar ul talab vodusidin,
Qolmag'aylar ul sharaf hodisidin.*

Z. she'ring ifodaliligini oshirib, musiqiylikni kuchaytiradi. Bunday she'rlar jarangdor va ta'sirchan bo'lishi jihatidan shoirlar bu san'atga murojaat qiladilar. O'z navbatida, bu san'at shoiridan katta mahorat va nozik san'atkorlik talab etadi.

Badiiy san'atlarni ishlatishning ustasi bo'lgan N. o'z ijodida Z. san'atidan "ko'p va xo'b" foydalangan.

*Qo'ymasang bizni bu g'aflat domida,
Tiyralik birla zalolat shomida.*

*Ko'ksiga urub firoqdin tosh,
Yerga urub ishtiyoqdin bosh.*

*Bu kez Farrux ko'nglun birga berdi,
Nekim fikrini bir tadbirga urdi.*

Ba'zan bayt misralarining boshdan-oxir qofiyadosh va ohangdor so'zlardan tashkil topganidan ularni noqis tarse' deyish ham mumkin:

*Qish oldorotib humumi elni,
Yoz elporotib samumi yelni.*

Z.da goh qofiyalar o'rtasiga hojib tushib qo'lishi mumkin. Bunda uni Z.i mahjub deydilar. Oldingi so'zda tajnis ishlatilsa hojibga, keyingi so'zda qo'llansa, radifga o'xshab ketadi.

*Hazin Farhod shug'lin ayla shirin,
Ki topqoyesen nigore o'yla Shirin.*

Bu yerda tajnis radif emas, qofiya bo'lib kelmoqda.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Л., 1972;

Атоуллоҳ Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (А. Рустамов тарж.). – Т., 1981; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983; Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979.

Ҳ.И., Е.О.

ZUMURRAD (y.) – och yashil tusli, oliy sifatli, qimmatbaho tosh, zumrad. Balxlik qomusiy olim Mahmud ibn Valining (XVII) “Bahr ul-asror” asarida keltirilishicha, Z.ning 7 navi boʻlgan: zubbobiy (dala kalamushi tusida), rayhoni (rayhon rangida), silkiy (lavlagi bargi rangida), zanjoriy (yashil tusda), qurrosiy (togʻ piyozi tusida), ohuyi (ohu tusli) va sobuniy (iroqi sovun rangida). Ulardan eng yaxshisi zubbobiy boʻlgan. Agar u sara va bequsur boʻlsa, 1 dirhami 50 dinor, 3 dirhami 200 dinor, 5 dirhami 1000 dinor boʻlgan. Beruniyning “Mineralogiya” asarida yozishicha, Z.ning maydalangan bir boʻlagi zaʼfarni daf etadi. Uni yonida olib yurgan va tez-tez unga qarab turgan kishining koʻzlari ravshan boʻladi.

N. asarlarida Z. turli badiiy maqsadlarda qoʻllanadi. M-n, quyidagi baytida koʻklamda yashillikka burkangan zamin maʼnosida kelyapti:

*Boʻyla mavsumda keraktur aysh bazmin tuzgali
Ham zumurrad rang yer, ham bodayi yoqutrang.*

Z. shoir gʻazallarida koʻproq maʼshuqaning xatini sifatlab keladi. “F.K.” devonida “Zumurrad” radifli gʻazal ham mavjud:

*Labing laʼl-u xating, ey jon, zumurrad,
Boʻlurmu laʼlgʻa har yon zumurrad.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2006; Аҳмедов Б. Тарих сабоқлари. – Т., 1994.

А.А.

ZUNNOR – musulmon davlatlarida yashovchi nasroniyalar majburan belga bogʻlab yuradigan maʼlum bir rangdagi chilvir. Z.ning lugʻaviy maʼnosidan tashqari, tasavvufda: sevgiliga xizmat va itoat etishga azm-u qaror qilmoq; xizmatiga astoydil bel bogʻlamoq; ishq yoʻlida sadoqatli boʻlmoq; solikning din yoʻlidagi oʻzgarmas eʼtiqodi; yaqin (ishonch, eʼtiqod) yoʻlidagi payravlik, sobitlik; baʼzi oʻrinlarda dunyoga koʻngil bermoq va “men”lik daʼvosini ilgari surmoq maʼnolarida ham keladi.

N. “N.M.” asarida hikoya qilishicha, ashuro kunlarida toʻla jamoatga Abduxoliq Gʻijduvoni maʼrifatdan gapirib turgan bir payti, zohidlar suratida bir nasroniy yigit kirib keladi. Egnida xirqa yelkasida joynamoz bir chekkada oʻtiradi. Hazrat Xoja unga qaraganlarida, u Abduxoliq Gʻijduvoniydan: “Moʻminning farosatidan qoʻrqing, chunki u Allohning nuri b-n boqadi” degan hadis mazmunining sirri nima, deb soʻraydi. U kishi javob beradilarki: “...bu hadisning sirri budurki, xirqang ostidagʻi zunnoringni kesib, iymon kelturgaysen. Ul yigit filhol zunnorin kesti va iymon kelturdi”.

N. sheʼrlarida Z., asosan, tasavvufiy timsol sifatida keladi. Quyidagi baytlarda Z. sevgiliga sadoqat koʻrsatmoq, ishq yoʻlida azm-u qaror qilmoq, kabi manolarda qoʻllangan.

*Dayr piri xidmatigʻa, ey koʻngul, bel bogʻlading,
Balkim ushbu bogʻlamoqqa bor edi zunnor shart.*

*Ul but gʻamidin kofiri ishq oʻlgʻali koʻnglum,
Jon rishtalarin jamʻ qilib bogʻladi zunnor.*

Z. b-n bogʻliq baytlarni tahlil qilishda, unga yondosh timsollar va ularning oʻzaro ichki, uygʻun munosabatlarini eʼtiborga olish lozimdir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Девони Хожа Ҳофиз Шерозий. – Бомбей. 1277ҳ. (1860м.).

Е.О.

ZUNNUN ARG‘UN (1507-y.da o‘ldirilgan) – Sulton Husayn Boyqaroning amirlaridan. Tarixiy manbalarda Zunnun arg‘un, Zunnunbek, amir Zunnun arg‘un kabi nomlar b-n tilga olinadi. Avval Abu Said mirzoga xizmat qilgan. Sulton Husayn mirzo davrida Samarqandan Hirotga kelgan va G‘ur hokimi etib tayinlangan. Keyinroq Sulton Husayn mirzo unga Zamini Dovar viloyatini ham bergan. Ko‘p vaqt davomida Husayn Boyqaroning o‘g‘li Muhammad Ma’sum mirzo nomidan Qandahorni idora qilgan.

XV asrning 90-yy.dan boshlab Z.A. va u boshliq arg‘un beklari Xurosonda siyosiy beqarorlikni yuzaga keltirishga, markaziy hokimiyatni zaiflashtirishga, o‘zaro nizolarni avj oldirishga intiluvchi asosiy kuchlardan biri bo‘lib qolgan edi. Z.A. va uning o‘g‘li Shohbek Badiuzzamon mirzoni otasiga dushman qilib qo‘yishga uringanlar. Ular shahzodani Husayn Boyqaroga qarshi gij-gijlagan. Z.A. va Shohbek Badiuzzamonning otasiga qarshi harbiy harakatlarida unga madad berganlar va Badiuzzamon tomonida turib jang qilganlar. Tabiiyki, arg‘un beklarining bu xatti-harakatlari N. boshliq ilg‘or kuchlarning intilishlariga zid edi. 1497-y.da Z.A.ning o‘g‘li Shohbek Badiuzzamonga qo‘shilib, Nishin o‘langida Husayn Boyqaro b-n urishgan. Jangda Sulton Husayn g‘olib chiqqan. N. bu urushda bevosita ishtirok etmagan bo‘lsa-da, o‘zining ayrim chora-tadbirlari b-n g‘alabani ta’minlashiga hissa qo‘shgan. 1498-y.da Badiuzzamon mirzo va Z.A. Husayn Boyqaroning Astrobodda ekanidan foydalanib, Hirotni qamal qilganlar. N., Muhammad Valibek, Bobo Alibek va boshqa amirlar shaharning devor va burjlarini mustahkamlab, mudofaa choralari ko‘radilar. So‘ngra N. shaharda qoladi, boshqa beklar tashqariga chiqib jang qiladilar. Garchi ular mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsalar-da, Badiuzzamon mirzo va Z.A. poytaxtni egallay olmaydi.

Z.A. va boshqalarning bu kabi xatti-harakatlari mamlakatga katta zarar keltirish b-n birga o‘zlarining ham boshi berk ko‘chaga kirib qolishlariga sabab bo‘lgan va oxir-oqibatda ular Sulton Husayn mirzoga bosh egishga majbur bo‘lganlar. Bu vaqtda N. olamdan o‘tgan edi.

Bunda Bobur ham muayyan rol o‘ynagan. 1503-y.da Bobur Hisorga kelganda, Xisravshohning butun qo‘shini uning tarafiga o‘tgan. 1504-y.da Bobur Zunnun arg‘unning o‘g‘li Muqim arg‘undan Kobulni tortib olgan. Bu voqealar tufayli Xisravshoh, Z.A. va Badiuzzamon ilojsiz ahvolda qolganlar. Buning ustiga o‘sha paytda Shayboniyxonning Xurosonga yurish qilish xavfi bor edi. Shusababli ular vahimaga tushib, qolib Hirotga boradilar va Husayn Boyqaroga itoat etadilar. Sulton Husayn vafotidan so‘ng Z.A. Badiuzzamon mirzo huzurida sohibixtiyor bo‘lgan. O‘sha paytda bir nechta shayx va mullalar uning oldiga kelib, “Xizbulloh” laqabini berib unga “Shayboniyxon b-n urushda sen yengib chiqasan”, deyishgan. Shayboniyxon Xurosonga bostirib kirganda. Z.A. yuqoridagi so‘zlarga ishonib, u b-n jangga kirgan va mag‘lubiyatga uchrab, o‘ldirilgan.

Ad.: Хондамир. *Ҳабиб ус-сияр*. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома*. – Т., 2002; *Навоий замондошлари хотирасида*. – Т., 1985; Заҳриддин Муҳаммад Бобур *энциклопедияси*. – Т., 2014.

Q.E.

ZUN-NURAYN (r.a.) – “ikki nur egasi” ma’nosini bildiradi. Bunda xalifa Usmon (r.a.)ning Muhammad (s.a.v.)ning ikki qizlariga uylanganiga ishora qilingan, shuning u-n ham Usmon ibn Affon (r.a.)ga “Zunnurayn” – ikki nur egasi nomi berilgan. N. bu xalifa madhida shunday deydi:

*Ul hayo koniki nurul-ayn edi,
O‘ylakim aynayn zun-nurayn edi...*

*Kimga bergay dastkim rabbi g‘afur,
Kulbasig‘a solg‘ay andoq ikki nur.*

Ad.: Жумаева С. *Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини*. – Т., 2010.

S.J.

ZUNNUNI MISRIY – Abul Fayz Savbon ibn Ibrohim. (796–859, Misr). Misrdagi ilk tasavvuf vakillaridan, soʻfiy shayxlaridan biri. N. ham “N.M.”da uning “oti Savbon bin Ibrohim, kuniyati Abulfayz va laqabi Zunnun” ekanini, Misrning Ixmim degan mavzeida yashaganini, imom Shofeʼi rahmatullohi alayhning qabri oʻsha yerdaligini aytadi. U Imom Molik Anasning shogirdi va uning mazhabida boʻlgan, ustozining “Muvatto” asarini undan eshitgan, fiqh ilmini chuqur oʻzlashtirgan. Magʻriblik shayx Isrofil uning piri boʻlgan. Undan juda koʻp karomatlar zohir boʻlgan. Zunnun (baliq egasi – Yunus (a.s.) ning taxallusi) Misrdan boʻlgani uchun Misriy nisbati bilan tilga olinadi.

Z.M. soʻfiylik taʼlimotini yoyish uchun Makka, Damashq, Antiokiya shaharlarini kezgan. U Imom Ahmad Hanbal, Valid bin Abdulloh, Abulhusayn Nuriy, Abu Yaʼqub Hoshimiy, Abbos bin Hamza Nisoburiy, Abu Said Xarroz, Abu Abdulloh Nabojiy, Abdulloh Hozir, Ali bin Muvaffaq, Abu Amr Dimishqiy, Ibrohim bin Dovud Qassor Raqqiy, Abu Muhriz Sheroziy, Fotima Nisoburiya, Joriyai Savdo, Imraʼatun Majhula kabi orif va orifalar bilan suhbat qurgan. Uning Sahl ibn Abdulloh Tustariy, Muhammad bin Hasan Javhariy, Yusuf bin Husayn Roziy va Abu Abdulloh Jallo kabi mashhur shogirdlari boʻlgan. Oʻsha davrning baʼzi olimlari tasavvufni bidʼat hisoblagan, Z.M.ni muʼtaziliylar taʼlimotiga qarshi deb xalifa al-Mutavakkilga xabar yetkazishgan. Xalifa uni Misrdan Bagʻdodga chaqirib, bir muddat zindonband qilgan. Lekin u bilan suhbatlashgandan keyin soʻzlari, nasihatlaridan hayratga tushgan va uni ozod qilgan. Aytishlaricha, Z.M. u yerdan ozod boʻlib, Makkaga borganida u yerda ham maʼlum vaqt qamalgan. Lekin shularga qaramasdan tasavvufga oid asarlar yozgan.

N. “N.M.” asarida Z.M.ning vafotidan soʻnggi qiziq maʼlumotlarni keltiradi: Z.M. “Janozasin elturda, benihoyat yashil qushlar janozasigʻa oyat (belgi, nishona) qilib erdilar. Andoqkim, borgʻon xaloyiq alarning koʻlagasi-

da erdi. Andin soʻngra Z.M.gʻa xalq koʻnglida qabul voqeʼ boʻldi». Soʻng uning qabri boshidan odamlar xatiga oʻxshamaydigan gʻaroyib bitiktosh topiladi. Unda “Zunnun Allohning doʻsti va shavq tufayli Alloh yoʻlida qurbon boʻlgan”, degan maʼno bitilgan boʻlib, uni har qancha harakat qilgan bilan oʻchirish imkoni boʻlmaydi. Z.M. birinchilardan boʻlib tasavvufning “hol va maqom”laridan soʻz yuritgan. N.ning aytishicha, u “Vaqtning imomi va roʻzgorning yagonasi va bu toifaning boshi” boʻlgan va barcha silsilalarda uning nomi kechgan. U birinchilardan boʻlib, “ishoratni iboratga” keltirib, tasavvuf yoʻlida “soʻz aytgan”. N. yana xabar beradiki, bu tabaqa shayxlaridan Junayd (q.s.) bu ilmga tartib berib, kitoblar yozib uni yoydi. Shibliy oraga kirib, uni minbarda aytib, hammaga oshkor qildi. Shayx Junayd shunday degan ekan:” Biz bu asrorni yoshurun uylarda va sardobalarda mahramlargʻa aytur erdik. Shibliy minbar ustiga aytib, elga oshkor qildi”. Z.M.ning 15 ga yaqin asari bor, deb hisoblashgan. Lekin bizga uning ayrim sheʼriy parchalari va hikmatli soʻzlarigina yetib kelgan. Muhiddin ibn Arabiy u haqda xotira asar yozgan. Uning xotiralarida Z.M. ning nomi haqidagi ixtilofli qarashlar berilgan. 1. Z.M.ning ismi Abulfayz bin Ahmaddir. 2. Z.M. bin Ibrohim al-Ixmimiy, quraysh qabilasining mavlolaridan. Otasi Ibrohim esa Nubalidir. 3. Alfayz ismi, Zunnun laqabi. Abulfayz esa kunyasidir. 4. Zunnun kunyasidir, ismi Alfayzdir va Zunnun uning laqabidir. Hofiz Abu Nuaym Zunnunni ozgʻin, soqoli oqarmagan va oq qizgʻish rangli odam edi, deb tanitadi.

N. Z.M. nomini “H.A.” dostonining “Riyo-yi xirqapoʻshlar suluki” haqidagi toʻrtinchi maqolatida hamda “Ishq oʻti taʼrifi” haqidagi toʻqqizinchi maqolatlarida maʼlum bir maqsadini ifodalash uchun uning nomini tilga olib oʻtadi. Shuningdek, N. mazkur asarida Z.M.ning hikmatli soʻzlaridan keltirib oʻtadi: “Allohu taolo bandasining nafsini unga xor qilib koʻrsatishi, uni ulugʻ qiladigan har qanday narsadan koʻra azizroq va muhimroqdir”. “Maxfiyroq va qattiq-

roq parda – nafsni ko‘rish va unga tadbir qilish, ya’ni jilovlashdir”, “Alloh zotini tafakkur qilish nodonlik va unga ishorat qilish shirkidir. Ma’rifatning haqiqati hayratdur”.

N. “N.M.” asarida Z.M.ning quyidagi so‘zlarini keltiradi: U aytgan: uch (ma’naviy-ruhiy) safar qildim va (odamlar uchun) uch xil ilm olib keldim. Ya’ni odamlarga taqdim qildim. Avvalgi safarda shunday bir ilm olib keldimki, xos (inson)lar ham qabul qildi, omma ham qabul qildi. Ikkinchi safarda shunday bir ilm olib keldimki, xos qabul qildi va omma qabul qilmadi. Va uchunchi safarda shunday bir ilm olib keldimiki, ne xos qabul qildi va ne omma qabul qildi. Qochoq, quvg‘in va yolg‘iz bo‘lib qoldim”. Shayx ul-islom (Abdulloh Ansoriy) dediki, avval tavba ilmi erdiki, uni xos ham avom ham qabul qildilar. Ikkinchi, tavakkul va muomalat va muhabbat ilmi ediki, xos qabul qildilar va avomlar qabul qilmadilar. Uchinchi, haqiqat ilmidurki elning ilmi aql-u toqatidin tashqari erdi. Xaloyiq anglamadilar va uni inkor qila boshladilar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2017; Фариддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. –Т., 2017.

S.R.

ZUHAL – Saturn sayyorasining Sharqda-gi nomi. Yana bir nomi Kayvon. Z. yettinchi osmonda joylashgan, deb hisoblanadi va shu sababli yuksaklik, balandlik ramzi sanaladi. N. “F.Sh.” dostonidagi bir baytda Z.ni “yettinchi qo‘rg‘on posboni” deb ataydi:

*Qolib yettinchi qo‘rg‘on posboni,
O‘tub chobuksuvori osmoniy.*

Bunda Z.ning yettinchi osmonda joylashganiga ishora bor. “S.S.” dostonida shunday bayt mavjud:

*Zuhal asbobin ayladi bir-bir,
Hinduyidekki, bo‘lsa ma‘rakagir.*

Baytda N. Z.ga nisbatan “hindudek” so‘zini qo‘llaydi. Sharq adabiyotida hindu qoralik, zulmat ramzi. “H.A.”dan olingan ushbu baytda ham Z.ning qorong‘ulik, zulmat timsoli sifatidagi ma’nosiga ishora qilinadi:

*Sham‘i Zuhal zulmatini nur etib,
Zangiyi shabrangni kofur etib.*

Baytda so‘z me’roj haqida boradi va “payg‘ambar shami (nuri) Z. zulmatini nur, tun rangidagi (ya’ni qop-qora) zangini kofur (oq) qildi” degan ma’no ifodalanadi.

Z.ga qoralik, zulmatning nisbat berilishi bejiz bo‘lmay undagi yana bir xususiyatni – nahsiyatni ta’kidlashga xizmat qiladi. Z.ning voqea va hodisalarga ta’siri nahs deb hisoblanadi. N. “S.I.”da Me’rojga bag‘ishlangan bobda payg‘ambarni ulug‘lashda ana shundan foydalanagan. Payg‘ambar (s.a.v.) yettinchi osmonga ko‘tarilganda, uning sharofati tufayli Z. nahslikdan qutulib saodatga erishadi:

*Yettinchiga chun obir aylab samand,
Saodatdin o‘lub Zuhal bahramand.*

*Bo‘lub daf‘aning barcha nahsiyoti,
Qavli bo‘lub aning saodat oti.*

Z. timsol sifatida N. lirikasida ham uchraydi va yuqorida aytib o‘tilgan ma’nolarda qo‘llanadi. Bunga shoirning quyidagi baytlari misolida ishonch hosil qilish mumkin.

*Chun Zuhal toli‘bo‘lur xoling xayoli fitnadin,
Jonim ichra yuz ming oshubi balo izhor etar.*

Yoki:

*Ne shomdurki, mehr onga kofur sepmayin,
Har dam Zuhal uzori bo‘lur anda mushkbez.*

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011.

Q.E.

ZUHD – din va shariat taqiqlagan yomon ish, botil tushunchalardan o‘zni tiyish, nafsoniy orzu, shahvoniy lazzatlardan kechib nafsni jilovlash tajribasi demak. Z. – tarki dunyo qilish, mosivodan yuz o‘girib Allohga tomon borish yo‘li hisoblanadi. Z.ning asosiy talabi: harom va shubhali narsalardan qochish, o‘tkinchi dunyo sevgisini dildan chiqarishdir. Haqiqiy zuhdiy hayot insonni sabr-qanoat, sokinlik va rizoga o‘rgatadi.

Ahmad bin Hanbalning tasnifi bo‘yicha, zuhdning uch shakli bo‘lgan. *Birinchi, haromni tark aylash. Bu – avom zuhdi. Ikkinchi, halolning ham zarur bo‘lmagan qismidan kechish. Bu – xovosning (xos kishilarning) zuhdi. Uchinchi, Alloh b-n munosabat va aloqaga to‘siq bo‘ladigan har qanday narsadan kechish. Bu – oriflarning zuhdi.*

Z. kalimasining Qur’oni Karimda uchrashi va Hazrati Payg‘ambar (s.a.v.) tomonlaridan ham ishlatilgani ilmiy adabiyotlarda aytib o‘tilgan. Naql qilinishicha, sahoba Rasuli akrom (s.a.v.)ning huzurlariga kelib, “*Yo Allohning habibi, menga shunday bir ishni ko‘rsatingki, uni bajarganimda Haq ham, xalq ham mendan rozi bo‘lsin*”, debdi. Shunda Payg‘ambar (s.a.v.): “*Dunyoga munosabatda zohid bo‘lgilki, Alloh seni sevadi, odamlarning qo‘llaridagilariga nisbatan zohidlik ko‘rsatgilki, ular seni sevgaylar*”, degan ekanlar.

N. Z.ni ta’riflaganda ilk davrlardagi olim, orif zohidlar fe‘l-atvori va maslaklarini e’tiborda tutgan: “Zuhd dunyo orzularidan kechmakdur va nafs alarning mavto zahrin ichmakdur. Va mol-u joh xayoli rishtasin ko‘nguldin uzmakdur va nang-u nomus butlarin ushaturg‘a o‘zin tuzmakdur va qabul umidig‘a riyozat tariqin tutmakdur...”. “M.Q.”da “Zuhd zikrida” nomli maxsus bob mavjud. N. unda Z. va uning inson kamolotidagi mavqeyidan so‘z ochadi: “...Va shariat jodasida mardona turmoqdur. Va tariqat vodiysig‘a purdardmandona qadam urmoqdur. Va boshni riyoyi sajdag‘a indurmamakdur, balki andoq toatni xayolg‘a kechurmamakdur. Ko‘zni asramoqdur barcha nomahram yuzdin va tilni tutmoqdur barcha nomashru’ so‘zdin. Quloq karligidur molo,

ya’ni mas’mu’otdin ilik tortmog‘lig‘dur barcha nomashru’otdin. Ayog‘ langligidur xaloyiq taraddudidin va nutq gungligidur so‘zda el tashaddudidin. Og‘izga savm muhridur nedinki, nafs tamannosi bo‘lg‘ay va nafsg‘a ya’s kofuridur har shay’dinki tabiat taqozosi bo‘lg‘ay. Taom qillatidur onchakim, muyassar va aning jibillati rioyatidur onchakim, maqdur. Xilvatta ulfatdur aladdavom, uzlatga mudovamatdur molokalom. Va layl qiyomig‘a muvozatidur va zikr davomig‘a mudovamatdur”.

Ana shu Z. N. ning go‘zal axloq, komil inson tushunchalarining asosini tashkil qiladi.

N. ijodida janriy rang-baranglik g‘oya ifodasining turli-tumanligiga ham sabab bo‘lgan. Ayniqsa, lirikasida Z. haqidagi nuqtayi nazari va uning talqinlari har xil. Bir o‘rinda u zohidlikka talabgor:

*Navoiy, yigitlikni qo‘y, chun qariding,
Qilib tavba, bo‘l zuhdu taqvog‘a tolib.*

Aksariyat esa, Z. va zohidlik ishq va oshiqlik, irfon va oriflikka ma’lum ma’noda zidlantiriladi:

*Anga halol may-u ishq dayr aro bilkim,
O‘ziga zuhdni qilmish harom men yanglig‘.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Калободий. Таъарруф (Тугилиши даврида тасаввуф). – Истанбул, 1992; Абдулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. – Истанбул, 1991; Никельсон Р. Тасаввуфнинг пайдо бўлиши масаласи. – Истанбул, 1999.

Z.R.

ZUHRA – Venera sayyorasining Sharqdagi nomi. Uni yana Nohid ham deb ataydilar. Diniy rivoyatlarga ko‘ra, u aslida sohibjamol ayol bo‘lib, Horut va Morut ismli farishtalar unga oshiq bo‘lib qoladilar hamda Z.ga Ismi a’zam – Allohning sirli va muqaddas ismini o‘rgatadilar. Z. Ismi a’zamni o‘qib, osmonga ko‘tarilib ketadi va porloq bir yulduzga aylanadi. Z. – falak

cholgʻuvchisi, goʻzallik, shodlig-u xursandchilik, raqs-u musiqa ramzi sifatida mumtoz sheʼriyatda keng qoʻllanadi.

Bu holni N. asarlarida ham koʻramiz. Buyuk shoir ushbu timsol vositasida ajoyib tasvirlar yaratadi. B. osmon jismlari singari Z. ham N. tomonidan “X.” dostonlarining meʼroj tuni taʼrifiga bagʻishlangan boblarida tilga olinadi. “F.Sh.” dostonining beshinchi bobida Paygʻambar (s.a.v.)ning Buroqda Z.ga yetib borgani shunday ifoda etiladi:

*Yeturgach Zuhragʻa davlat rikobi,
Dafin yirtib qudumi ehtisobi.*

Yuqorida aytilganidek, Z. mohir mutrib, musiqachi timsoli boʻlgani u-n bu oʻrinda N. uni qoʻlida daf (doira, childirma) b-n tasvirlagan. “L.M.” dostonining toʻrtinchi bobida quyidagi bayt mavjud:

*Zuhra yoʻlida tuzub navo zer,
Mutriblardek boʻlub miyongir.*

N. sheʼriyatida Z. goʻzallik timsoli sifatida qoʻllanishini “Masnaviy” (Said Hasanga mak-tub) asarida koʻrish mumkin. Unda shoir Z.ni Sharqdagi boshqa bir nomi b-n Nohid deb ataydi:

*Kamol ichra tush vaqti xurshiddek,
Jamol ichra tong boshi Nohiddek.*

“M.” tarkibidagi ruboiylardan birida ham N. adresatni ulugʻlashda ushbu obrazdan foydalan-gan. U (yaʼni adresat) shu qadar ulugʻki, Z. uning bazmida mutriblik qiladi:

*Ey Zuhra, kelib mutribi bazmi tarabing,
Birjisdin ortibon hayovu adabing,*

*Olam elida Xisrav-u Xoqon laqabing
Odamga degincha xon bin xon nasabing.*

Bunday misollar N. sheʼriyatida bu timsol oʻziga xos oʻrin tutishini va umuman, shoirning uni qoʻllashdagi yuksak badiiy mahoratini namo-yon etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Q.E.

O‘TANOVA Sirdaryoxon Hakimjonovna – n.shunos. F.f.n. (2007), dotsent (2020). 1979-y. da Jizzax viloyatida tug‘ilgan. 2001-y.da Jizzax davlat pedagogika instituti O‘zbek filologiya fakulteti bakalavriatini, 2003-y.da Guliston davlat universitetining filologiya fakulteti magistraturasini tamomlagan. “Alisher Navoiy g‘azaliyotida rang simvolikasi” mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan (2007). “Alisher Navoiy g‘azaliyotida rang simvolikasi” (2011) monografiyasi muallifi. Mazkur monografiyada rang simvolikasining adabiy matn mohiyatini ochib berishdagi o‘rni, N. lirikasida qo‘llanilgan ranglarning lirik qahramon kechinmalarini ifodalashdagi roli, shuningdek, ulug‘ shoirning badiiy mahoratidan bahs etilgan.

O‘.S.H. “Alisher Navoiy ensiklpodiyasi”ning mualliflaridan biridir.

N. hayoti va ijodi, n.shunoslik masalalariga oid maqolalari respublikamiz hamda xorij, jumladan, Ozarbayjon, Turkiya, Xitoy jumhuriyatlarining nufuzli ilmiy jurnallarida chop etilgan. N.shunoslikka bag‘ishlangan Respublika va xalqaro miqyoslardagi anjumanlarda faol ishtirok etgan.

M.A.

“O‘ZBEK-TOJIK ADABIY ALOQALARI TARIXIDAN” – taniqli n.shunos olim Ergashali Shodiyevning XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi o‘zbek-tojik adabiy aloqalari tarixiga bag‘ishlangan risolasi (1973). Unda N.ning bu davr shoirlariga ta’siri, ularning ustoz shoirga izdoshliklari, g‘azallariga yozgan tatabbu‘lari, bog‘lagan muxammaslari borasida ham keng fikr yuritiladi. M-n, N.ning Yusuf Saryomiy,

Muqimiy, Furqat, Rahmatulloh Voze, Hamza ijodiga ta’siri yoritilgan.

Ad.: Шодиев Э. Ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихидан (XIX аср охири ва XX аср бошлари). – Т., 1973.

E.O.

“O‘ZBEK ADABIYOTI” – o‘zbek adabiyoti tarixi materiallaridan tuzilgan bu 4 jildlik kitob O‘zR FA TAI tomonidan nashrga tayyorlangan bo‘lib, 2-jildi N. asarlaridan tarkib topgan. Mas’ul muharrir: V.Zohidov. Muharrirlar: P.Shamsiyev, R.Majidiy.

N.ning poetik ijodidan, ilmiy-tarixiy asarlaridan namunalar keltirilgan kitob shoir hayoti va ijodi haqidagi qisqa ma’lumot b-n boshlanadi. Shundan so‘ng, “X.M.”ning 1-devoni “G‘.S.”dan 18 g‘azal, “Ey, husnungga zarrot jahon ichra tajalli, mazhar sanga, ashyo” misrasi b-n boshlanuvchi bir mustazod, “Subhidam maxmurluqdin tartibon dardi sare” misrasi b-n boshlanuvchi bir musaddas, har bandi “*Xarobot aro kirdim oshufta hol, May istarga ilgidma sing‘on safol*” bayti b-n tugallanuvchi tarji‘band, 1 masnaviy (Hasbi hol), 4 qit‘a, 14 ruboiy; 2-devon “N.Sh.”dan 16 g‘azal, “Koshki” radifli muxammas, 4 qit‘a; 3-devon “B.V.”dan 17 g‘azal, har bandi “Yodingni qilay harifi majlis” bayti b-n tugallanuvchi tarji‘band, “H.” qasidasi, 6 qit‘a, 5 tuyuq; 4-devon “F.K.”dan 13 g‘azal, “Ey ko‘ngul” radifli musamman, soqiy-noma (6 qismdan iborat), 4 qit‘a, 5 fard keltirilgan. Bu namunalar prof. H.Sulaymov tomonidan nashrga tayyorlangan. Kitobdan N. “X.”siga ham alohida o‘rin ajratilgan: “X.A.”, “F.Sh.”,

“L.M.”, “S.S.”, “S.I.” dostonlaridan parchalar berilgan. Ular P.Shamsiyev tomonidan nashrga tayyorlangan. Shuningdek, “L.T.” (A.Hayitmetov nashrga tayyorlagan), “M.Q.”, “X.M.”, “H.S.H.A.”, “H.P.M.” (P.Shamsiyev nashrga tayyorlagan), “M.N.”dan (S.G‘anyieva nashrga tayyorlagan), “M.”, “V.”, “M.L.”, “N.J.” va N.ning forsiy tilda yozilgan asarlari jamlangan “D.F.”dan namunalar (19 g‘azal, “Tuhfat ul-afkor” qasidasidan parchalar, Jomiyning “Koshki” radifli g‘azaliga musaddasi, soqiynoma, Jomiy vafotiga marsiya-tarkibband, 2 qit‘a, 5 ruboiy, Jomiy va Pahlavon Muhammad vafotiga ta’rix) o‘rin olgan. Kitob N. asarlarining eng sara namunalarini qamrab olgani b-n muhim manba sanaladi.

Ad.: O‘zbek adabiyoti. “Alisher Navoiy”. 4 jildlik, 2-jild. – T., 1959.

S.O‘.

“O‘ZBEK ADABIYOTINING ASOSCHISI” (Rus tilida. Alisher Navoiy haqidagi maqolalar to‘plami. Toshkent: Fan, 1940) – N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n tayyorlangan kitob. To‘plam N. yubileyi komitetining raisi A. Abdurahmonovning maqolasi b-n boshlanadi. Bundan so‘ng tilshunos olimi A.Borovkovning “Alisher Navoiy hayoti va ijodining o‘rganilishi”, degan maqolasi berilgan. Unda mavzu yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiylariga to‘xtab o‘tilgan. Prof. Y.E.Bertels N. “X.” sidagi “L.M.” dostoniga tegishli fikr-mulohazalarini ilgari surgan bo‘lsa, atoqli o‘zbek shoiri Hamid Olimjon va “F.Sh.”ni o‘ziga xos yo‘sinda tadqiq va talqin qilgan. Shoir Uyg‘unning “Navoiy “Chor devon”i ham to‘plamdagi e‘tiborga loyiq maqolalardandir.

Ruboiy Sharq she‘riyatidagi eng mashhur janrlardan. Shunga qaramasdan, yigirmanchi asrning 40-yy.da ham adabiyotshunoslikda ruboiy tarixi va janr xususiyatlaridan ma‘lumot beruvchi ishlar bo‘lmagan. Hodi Zarifov domlaning “Ruboiy” maqolasi ana shu yetishmovchilikka barham berish yo‘lidagi ilk qadam bo‘lgandi.

N. to‘g‘risida ko‘p narsa bilishga hali chanoq kitobxonning Yunus Latifning “Mahbub ul-qulub”, A. Usmonovning “Muhokamat ul-lug‘atayn”, M.Salening “Makorim ul-axloq” va muallifiga oid maqolalarni ishtiyoq b.n mutolaa qilganini tasavvur etish qiyin emas. N. haqida rus tilida yozilgan ilmiy va ilmiy-ommabop asarlar kamchil ekanligi bois shu kitobda Xondamirning “Makorim ul-axloq”idan tanlangan parchalar tarjimai ham berilgan.

M.A.

“O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI” II jild. XV asrning 2-yarmi – XX asrda O‘zR FA Til va adabiyot instituti rahbarligida respublikadagi n.shunoslar muallifligida yaratilib, prof. A.Hayitmetov mas‘ul muharrirligida nashr etilgan yirik tadqiqot (T.: Fan, 1977. – 460 b.) “O‘zbek adabiyoti tarixi” 5 jildligining II jildi XV asr 2-yarmi o‘zbek adabiyoti tarixini ilmiy yoritishga bag‘ishlangan. Kitobda o‘zbek adabiyotinnng asoschisi N. hayoti va ijodi asosiy o‘rinni egallaydi. Maxsus bob va qismlarda N. yashagan davr, N. ning hayoti va faoliyati, adibning o‘zbek va fors tillaridagi lirik merosi keng tahlil qilinadi, uning dostonchilik janri taraqqiyotidagi roli ko‘rsatiladi.

O‘zbek adabiyoti tarixining eng rivojlangan davri XV asrning ikkinchi yarmi bo‘lib, bu davrda o‘zbek adabiyoti va o‘zbek adabiy tilining asoschisi, ulug‘ shoir va mutafakkir, yirik davlat arbobi, madaniyat homiysi N. ijodi yuzaga keldi, ilm va san‘at ajoyib yutuqlarni qo‘lga kiritdi. N. shu davrda yashab ijod qilgan mashhur tojik shoiri va mutafakkiri Abdurahmon Jomiy b-n yaqindan hamkorlik qilib, ikki buyuk adibning hamfikrligi o‘zbek va tojik adabiyotlarining bundan keyingi taraqqiyotiga xizmat qildi.

N.ning hayoti va ijodi, uning hayoti va faoliyati b-n bog‘liq masalalar o‘zbek, qardosh va xorijlik olimlar tomonidan ilmiy asoslarda keng va chuqur o‘rganildi. Bunda shoir tug‘ilgan kunning 500 yilligi va 525 yilligi munosabati b-n o‘tkazilgan yubileylarning roli ham katta bo‘lgan. Hozirgi vaqtda N.ning hayoti va ijodi haqida o‘zbek, rus va

boshqa qardosh xalqlar tillarida, shuningdek, xorijda, Sharq va Yevropa xalqlari tillarida e'lon qilingan kitob va maqolalar bibliografiyasining o'zi bir necha jildni tashkil etadi. Bu esa o'zbek adabiyotining boshqa vakillariga nisbatan N. ko'proq o'rganilganligidan dalolat beradi.

Mazkur vaziyatdan va, shu b-n birga, N.ning faqat o'zbek adabiyoti tarixida emas, balki jahon xalqlari adabiyoti tarixida ham ijobiy rol o'ynagani, adabiy, ilmiy merosining favqulodda boyligi, janrlar e'tibori ila rang-barangligidan kelib chiqib, besh jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi" ustida ish olib borgan mualliflar jamoasi XV asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek adabiyoti tarixini maxsus jildda yoritishni maqbul ko'rdi. Mazkur jildni yaratishda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) ilmiy xodimlari, respublikadagi n.shunos olimlar katta tashabbus va g'ayrat ko'rsatishib, bunda ulug' shoirning alohida nom qo'yib yozgan, deyarli, hamma asarlari imkoniyat darajasida tahlil etishgan. Ushbu jildga kiritilgan "XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy, adabiy va madaniy hayot tavsifi", "L.M." qismlarini f.f.n. T.Ahmedov, "Alisher Navoiyning hayot yo'li" qismini f.f.d. A.Hayitmetov va f.f.n. M. Mirzaahmedova, "X.", "H.A.", "Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga she'riy maktubi", "T.M.A." faslini A.Hayitmetov, "X.M." qismini f.f.n. Y. Is'hoqov, "F.Sh." qismini f.f.d. S.Erkinov, "S.S." bo'limini f.f.n N.G'anixo'jayeva, "S.I." bo'limini f.f.d. A.Qayumov, "Navoiy qasidalarini" qismini f.f.d. E.Rustamov, "Foniy devoni" qismini f.f.d. Sh.Shomuhamedov, "Mezon ul-avzon" haqida" bo'limini O'zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi, f.f.d. I.Sultonov, "M.L" bo'limini f.f.d. A.Rustamov va f.f.n. S.G'aniyeva, "L.T.", "Navoiyning prozaik va ilmiy-prozaik asarlari", "M.Q.", "M.N.", "Xam.M.", "H.S.H.A.", "H.P.M.", "V.", "M.", "N.J.", "Husayn Boyqaro" ("Kirish"da) qismlarini S.G'aniyeva, "Alisher Navoiyning "Mufradot" asari va uning muammolari" bo'limini f.f.n. L.Zohidov,

"Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo" fasllarini f.f.n. T.G'afurjonova yozganlar. Shuningdek, A.Hayitmetov va M.Mirzaahmedova mualifligiga oid qismlar f.f.d. A.Abdug'afurov tomonidan tahrir qilindi. Mazkur jildni f.f.n. N.G'anixo'jayeva nashrga tayyorlagan.

Yirik hajmli ushbu kitob mavzular qamrovi va talqinlarning ilmiyligi b-n ham ancha yuksak saviyada turadi. U N. biografiyasi, uning deyarli, barcha asarlari bir butunlikda tahlil etilgani b-n o'tgan asrda shu mavzuda qilingan tadqiqotlar orasida qimmatli manbadir.

Shuni ham aytish lozimki, kitobda N. "X."si va diniy-tasavvufiy mazmundagi asarlari, shuningdek, Islom tarixi b-n aloqador hodisalar badiiy talqin etilgan matnlar Sobiq sho'rolar mafkurasi ta'siri tufayli yanglish yoki atayin buzib talqin qilingan o'rinlar mavjud.

"O'zbek adabiyoti tarixi" kitobi oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalari, adabiyot tarixi mutaxassislariga va N. ijodi b-n qiziquvchilarga mo'ljallangan.

M.A., S.O'.

"O'ZBEK KLASSIK ADABIYOTI ASARLARI UCHUN QISQACHA LUG'AT"

– mumtoz o'zbek adabiyoti va tili bilimdonlari P.Shamsiyev va S.Ibrohimov tomonidan 1953-y. nashr qilingan ushbu lug'atda 12000 dan ortiq so'z va birikma izohlangan. O'quvchilarga yengillik tug'dirish maqsadida so'zlar avval kirill, so'ngra arab alifbosida berilgan: – azizroq, izzatliroq; ab – ota; abad – abadiy, doimiy; abadiylik, doimiylik; abd – banda, qul. So'zlarning faollik darajasidan kelib chiqib, ayrim harflarga kam (e-1, yo-2, y-1), ayrimlariga ko'p (b-28, m-59, s-34, t-33) sahifa ajratilgan.

So'zlar asosan bir ma'nosi b-n izohlangan: zahab – oltin, tilla, beh – yaxshi, xo'p, ma'qul, dilshod – dili shod, xursand. Ayrim so'zlar ikki ma'nosi b-n izohlangan:

mudir 1) idora etuvchi; 2) aylantiruvchi omonim so'zlar raqam b-n ko'rsatilgan: ayog' – piyola, kosa; ayog' – oyoq.

Minnat 1 – qilingan bir ish va yaxshilikni yuziga borib gapirish.

Minnat 2 – 1) maqtoʻv; 2) yaxshilik, inʻom; 3) birovning keltirgan yaxshiligini iqrar etish.

Ayrim soʻzlar izohida u b-n birikib keladigan birikmalar ham berilgan: mugʻ 1) majusiy, otash-parast, oʻtga choʻqinuvchi; 2) may, mayfurush; mugʻ dayri 1) mayxona, ichkilixona; 2) oʻtga topinuvchilar ibodatxonasi.

Soʻzlarning koʻplik shakli qavs ichida berilgan:

Sana – yil (koʻpligi sinii). Soʻz variantlari yonma-yon berilgan: qayon, qoyon qaysi tomon, qaysi yoq, qayerga, qayoqqa. Ayrim joylarda ular bir-biriga havola qilingan: qabon q. qobon.

Mazkur lugʻatni 2023-y. S.Rafiddinov qayta nashrga tayyorladi.

Ushbu lugʻat hanuz qimmatini yoʻqotmagan.

Ad.: Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. – Т., 1953.

E.U.

“O‘ZBEK KLASSIK MUSIQASI VA UNING TARIXI” – maʼrifatparvar, prof. Abdurauf Fitratning oʻzbek mumtoz musiqasi taraqqiyoti tadrijiga va N.ning milliy musiqamiz tarixida tutgan oʻrniga bagʻishlab yozgan kitobi. (A.Fitrat. “Oʻzbek klassik musiqasi va uning tarixi”. – Toshkent: Fan, 1983. 57 b.) Asar 1926-y.da Samarqandda bitilgan. N. nomi kitobning “Usul” faslida Abdurahmon Jomiyning “Risolayi muammo” asarining yaratilishi b-n bogʻliq maʼlumotda va “Musiqamizning tarixiga bir qarash” (“Turk musiqasi”) nomli bobida esa aruz vazniga bagʻishlangan “M.A.” asarida maʼlumot bergan “Argʻushtik” otli bir usul doirasi borligi haqida batafsil gapirib oʻtgan. Olim fikrlariga dalil sifatida N. lirikasidan misollar keltirgan.

Kitobda muallif musiqamiz tarixida “Qari Navoiy” kuyining N. asari boʻlgani ehtimoli xususida ham qimmatli xabar yozgan. Hatto mazkur kuyning notasini kitobga ilova tarzida bergani alohida ahamiyatga ega. Fitrat N.ning “Navoiy

eng buyuk musiqiy ustozlarini eng isteʼdodli musiqiy talabalarini oʻz tarbiyasiga oldi” deb buyuk siymoning murabbiy muqavviyligiga ham ishora qilgan.

Ad.: Фитрат. Ўзбек классик музыкаси ва унинг тарихи. – Т., 1993.

B.R.

“O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI VA YANGI O‘ZBEK ADABIYOTI (ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI)” – N. hayoti va ijodiga bagʻishlab f.f. d-ri., prof. M.Asadov muallifligida nashrga tayyorlangan oʻquv qoʻllanma. Mazkur oʻquv qoʻllanma, asosan, oliy taʼlim muassasalari talabalari uchun moʻljallangan boʻlib, unda N. yashagan davr, shoir tarjimai holiga oid asosiy maʼlumotlar hamda uning asarlari xususidagi tahlil va talqinlar oʻz ifodasini topgan. Maʼlumki, N.ning badiiy merosi nihoyatda serqirra boʻlib, janr va mavzu koʻlami jihatidan juda keng hisoblanadi. Qoʻllanmada 15 ta mavzu keltirilgan boʻlib, ularda N. ijodidagi maʼlum bir yoʻnalish maxsus yoritilgan. 1-mavzu N. hayoti va ijodiga bagʻishlangan boʻlsa, 2-mavzu shoir sheʼriyati, devonlarining yaratilish tarixi va tarkibiy tuzilishi kabi masalalarni oʻz ichiga oladi. Qoʻllanmaning 3-4-mavzulari Xamsachilik anʼanasining vujudga kelish tarixi, N. “X.”sining mushtarak va farqli jihatlarini, “H.A.”dagi maqolat va hikoyatlar tahlili va doston badiiyati xususida batafsil maʼlumot beradi. 5-mavzu “F.Sh.” dostoni haqida boʻlib, bunda muallif Farhod obraziga diqqat qaratadi va undagi ibratli xislatlar adabiy parchalar misolida koʻrsatib beriladi. Keyingi uch doston ketma-ket mavzularda tahlil qilinib, dostonlarning tarkibiy tuzilishi, badiiyati va obrazlar tizimiga eʼtibor qaratilgan. Muhimi, “X.” dostonlari tadqiqida asarning hech bir jihati nazardan soqit qilinmagan, ayniqsa, ulardagi umumbashariy xususiyatlar tahlili asosiy oʻringa qoʻyilgan. Mutafakkir shoirning ilmiy va diniy asarlari 10-mavzuda keltirilgan boʻlib, N.ning adabiyotshunos va tilshunos sifatidagi xizmatlari “M.”, “M.A.” hamda “M.L.”

singari nazariy asarlari tahlili misolida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, N.ning chin e'tiqodini ko'rsatuvchi "Munj.", "S.M.", "A.", "N.J." singari diniy asarlari ham shu qismda yoritilgan. Shoirning memuar-yodnoma hamda tazkira asarlariga ham qo'llanmada alohida qismlar ajratilgan bo'lib, mazkur kitoblardagi ustoz va zamondosh shoirlarga bo'lgan yuksak ehtirom, ijtimoiy muhitga xolis munosabat kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, o'quv qo'llanmada "L.T." dostonidagi ramziy-majoziy tasvir usuli hamda irfoniy mazmun-mohiyati haqida ham maxsus to'xtalib o'tilgan. Ayniqsa, N.ning oxirgi asari "M.Q."ning ma'rifiy ahamiyati kitobda alohida yoritilgan bo'lib, ta'lim-tarbiya uchun kerak bo'ladigan o'rinlar birma-bir tahlil qilingan. Qo'llanma yakunida mavzulashirilgan glossariylarning berilishi ma'lumotlarning yanada aniq va tushunarli bo'lishi uchun xizmat qilgan. Muallif har bir mavzuni yoritishda, oxirgi yillarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan samarali foydalanigan va N. hayoti-ijodiga doir bahs-munozarali ma'lumotlarga aniqlik kiritib ketgan. Jumladan, N. lirik merosidagi janrlar tizimi: qit'a, ruboiy, muxammas va soqiynoma tadqiqida buni yaqqol kuzatish mumkin. Umuman olganda, muallif shu kungacha N. haqida ilm-fanga ma'lum bo'lgan ma'lumot va talqinlarni chuqur o'rganib, eng aniq va asosiylarini qo'llanmada jamlagan.

Ad.: Асадов М. Ўзбек адабиёти тарихи ва янги ўзбек адабиёти (Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди)[матн]: ўқув қўлланма. – Т., 2023.

N.J.

O'ZBEK URUG'LARI – ilmiy adabiyotlarda N. asarlari asosida qaysi shevalar yotadi, degan munozara yuradi. Ayrim olimlar Bobur yozib qoldirgan ma'lumotga asoslanib, shoir asarlari asosida Andijon shevasi yotadi, desalar, A.K.Borovkov Qo'qon shevasi, X.Doniyorov qipchoq shevalari, D.Abdurahmonov, B.Hasanov barlos shevasi yotadi, degan fikrni bildirganlar. F.Abdullayev "Alisher Navoiy asos solgan ada-

biy tilning negizini, hech shubhasiz, O'zbekiston hududiga tarqalgan o'zbek shevalari, birinchi navbatda, yangi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan yetakchi shahar shevalaridan axtarish kerak", deb yozadi. Shoir asarlarini chuqurroq o'rganish bu masalaga birmuncha aniqlik kiritishga yordam beradi, deb o'ylaymiz. Bu aniqlik shoir asarlarida uchrovchi urug' nomlari b-n bog'liq. Shoir asarlarida o'ttizdan ortiq urug' nomlari uchraydi. G'azallardagi urug'larga berilgan tavsiflar N. ular b-n bevosita muloqotda bo'lganligini ko'rsatadi.

Avvalo, shuni aytish kerakki, N. hamma turkiy qavm, urug'larni umumlashtiruvchi turk etnonimi b-n ataydi:

*Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.*

Yoki:

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.*

Shu b-n birga, turk urug'ini ham ayni atama b-n nomlaydi:

*Ko'ngul bermish so'zimg'a turk jon ham,
Ne yolg'uz turk, balkim turkmon ham.*

Shoir asarlarida bir necha joyda o'zbek so'zi qalamga olingan:

*Yana yuz, ming, o'zbek, mo'g'ul birla zam,
Yuz ellik ming ul sori qalmoq ham.*

Yoki:

*Shoh-u toj-u xil'atekim, men tamosho qilg'ali,
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas.*

Sulduz urug'ini XV asrda tuzilgan "Badoye' ul-lug'at" muallifi To'le' Hiraviy turkiy hisoblaydi:

*Navoiy sevdi bir lo'lini, kezdik rub'i maskunda,
Agar arlot, agar barlos, agar tarxon, agar sulduz.*

Keyinchalik – XX asrga kelib bu urug' boshqa elatlar b-n aralashib ketganidan bo'lsa kerak. Janubiy O'zbekiston etnik tarkibining yirik tadqiqotchisi B.X.Karmisheva uni mo'g'ul urug'i sifatida qayd etib, Denov bekligida yashaganligini ko'rsatib o'tadi. Bu so'z ayrim joylarda hozir **yulduz** shaklida uchraydi.

Arlot va bilgut etnonimi "F.K."da bir necha joyda uchraydi:

*Ey Navoiy, meni zor ayladi bir lo'livash,
Kim ham arlot unut bo'ldi manga, ham bilgut.*

Bu urug'lar ham O'zbekiston hududida yashaganlar. Buxoroning Olot tumani arlot urug'i nomi b-n bog'liq. *Arlot* so'zi talaffuzda olot shaklini olgan. Bilgut urug'i boshqa elatlar b-n qo'shilib ketganidan bo'lsa kerak, hozircha uchratmadik.

"F.K."da uchrovchi yag'mo qavmi haqida ham shuni aytish mumkin:

*Chu ko'rdim og'zi-yu zulfni,
hushum bordi yag'mog'a,
Ki mul kayfiyati fahm o'ldi aning
mim-u lomidin.*

Yag'mo urug'i Mahmud Koshg'ariy asarida ham qayd qilingan. "N.Sh."dagi qo'ng'irot urug'i:

*Men tilab husn, vale shoh tilab nasl-u nasab,
Menga lo'liy bilan hind-u anga qo'ng'irot-u qiyot.*

Hozir ham Qashqa va Surxon vohalarining ko'pgina joylarida yashaydilar.

"G'.S."da turkiy malish, malash va barlos urug'lari qalamga olingan:

*Ey Navoiy, naylay, el tarxon bilan barlosini,
Kim berur ko'nglumga holo malish ul sho'x malash.*

Bu urug'lardan malish va malashni hozir uchratmadik, ammo barloslar asosan Qashhadaryo va Surxondaryoda yashaydilar. Tarixdan ma'lumki, o'rta asrlarda barloslar jamiyat hayotida nufuzli o'rinni egallaganlar. Prof. A.Y.Yakubovskiyning ko'rsatishicha, N. barlos urug'idan chiqqan.

Qashqadaryoda mirak b-n bog'liq anchagina atamalar bor: Mirak tog'i, Mirak qishlog'i. O'rta asrning mashhur san'atkori Mirak Naqqosh ismidagi birinchi so'z ham mirak urug'i b-n bog'liq. "G'.S."dagi misoldan ko'rinishicha, mirak urug'i ayollari yurish-turishi, go'zalligi b-n ajralib turganlar:

*Chamanda savsan-u ra'no qadig'a moyilmen,
Ki savsaniy to'n ila jilva qilur miragim.*

N. qiyot urug'ini bir necha marta qalamga oladi:

*Ey Navoiy, chu gadosen sen-u bir lo'livash,
Shohg'a mirzo-yu mirak, ong'a qiyot-u qo'ng'irot.*

Bu urug'ning Janubiy O'zbekiston hududida yashashi olimlar tomonidan qayd qilingan.

Shoir asarlarida hozirda G'uzor va Qamashi, shuningdek, Samarqand viloyatining Qo'shrabot tumanlarida yashovchi turkman urug'i ham qalamga olingan:

*Navoiy turklarning tarki tutsa, ayb qilmangkim,
Anga bir turkman mahvash g'ami do'loshibdur.*

Qipchoq shevasi shahobchasiga xos bu urug' vakillari o'zlarini turkmanlarga hech qanday aloqalari yo'qligini ta'kidlaydilar.

Shoir asarlaridagi chig'atoy va xalaj urug'lari:

*Navoiy, ista mazohirda chehrayi maqsud,
Arab va gar chig'atoy, yo'qsa turkman-u xalaj*

Etnograf olimlar ta'kidlashicha, respublika-miz janubida yashaganlar. M-n, chig'atoy urug'i hozir ham Boysunda, Sherobodda, Darbandda, Qo'hitang tizmalari atrofida yashaydilar.

B.X.Karmisheva Janubiy O‘zbekiston vohalarini sinchkovlik b-n tekshirar ekan, Sangardakda (Uzun rayoni) **muqimiy** urug‘ini qayd etadi. O‘zbekning bu urug‘i N.ning “B.V.” devonining 511 raqamli g‘azalida uchraydi:

*Soqiyo, aylar xumorim qasdi jon, qilsam ne ayb,
Xasta jonimni muqimiy, ko‘yi xammor orzu.*

Bayt mazmunidan ko‘rinib turibdiki, shoir soqiyga murojaat etib, xumor meni o‘ldirmoqda, agar muqimiy kabi xasta jonim ichkilik orzu qilsa, ne ayb, demoqda. Afsuski, bu urug‘ni ham hozircha uchratmadik.

Shoirning “V.” asarida **qiyot, qo‘ng‘irot, barlos, arlot** b-n birgalikda, **qovchin** va **jalo-yir** urug‘lari uchraydi: “...va jaloyir g‘avg‘osi va qovchin alolasi mavjud erdi...”.

Ayniqsa, bu yerdagi **qovchin** urug‘i diqqatga sazovor. Bu urug‘ vakillari bugungi kunda Qamashi, Yakkabog‘ tumanlarda yashaydilar.

“F.K.”dagi:

*Soching qarosida yuz ming tibbat-u totor,
Qading havosida ming sarvi o‘chavu xallux.*

uja/uha va **xallux** urug‘lari bizga boshqacharoq shaklda etib kelgan. **Uja/o‘cha** so‘zi Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Aji qishlog‘i nomida saqlanib qolgan. **Xallux** hozir **qarluq** shaklida uchraydi. Shoir asarlarida uchrovchi **xo‘ja** va **saroy** urug‘lari:

*Necha xo‘ja, saroy birla kaniz,
Tutqali sarvi siymbarni aziz –*

Hozir ham Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida yashaydilar. “F.K.”da **chigil** urug‘i qalamga olingan:

*Poklar Chin-u Chigil husni aro bo‘lg‘an ila,
Kimsa oloyish alar jonibig‘a yo‘l bermas.*

Bu so‘z “N.Sh.”da **chug‘ul** shaklida ham uchraydi:

*Ko‘zlarimgim, turku tojik o‘ldi ko‘nglum mulkida
Zulm etar ul nav‘ikim, bir kishvar ahlig‘a chug‘ul.*

Chigil so‘zi **chik** va **el** so‘zlaridan hosil bo‘lgan. Chiklar eng qadimgi turkiy urug‘lardan bo‘lib, tuva xalqi shakllanishida ham ishtirok etgan.

Hozir, asosan, Chiroqchida yashovchi **chuyut-juyut** urug‘i “F.K.”da qayd qilingan:

*Ey Navoiy, ayladi lo‘livashe ko‘nglumni qayd,
Xalqni atrok asir etti vale bizni jatut.*

N.ning “N.Sh.”devonidagi **oqar** urug‘i:

*Ey Navoiy, manga bas ul sanami lo‘liyvash,
Bekka qipchoq-u og‘ar, shahg‘a qiyot-u bilgut –*

Hozir boshqa urug‘lar b-n qo‘shilib ketgan. Lekin u joy nomi sifatida saqlanib qolgan. M-n, Zomin tumanidagi “Progress” davlat xo‘jaligidagi Oqar qishlog‘i gapimizning isboti bo‘lishi mumkin. **Lekin** va **yuz** urug‘lari “F.Sh.”da qayd qilingan:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.*

N.ning “N.Sh.” devonida bir necha marta **mirza** urug‘i qalamga olingan:

*Xo‘blug‘ mulkida yuz shoh o‘lsa,
Biri bo‘lg‘aymu bizing mirzodek.*

Yoki:

*Meni bir mug‘bacha oshuftau volih qilmish,
Naylay islom aro gar ko‘p esa mirzov-u mirak.*

Shevashunos B. Jo‘rayevning ko‘rsatishicha, bu urug‘ o‘zning bir bo‘limi sifatida hozir ham Chiroqchi tumanida yashaydi.

“N.Sh.”dagi tug‘moch urug‘ini hozircha uchratmagan bo‘lsak-da, u o‘rta asrlarda bu vohalarda yashaganligi shubhasiz:

*O'zbek, mo'g'ul o'lg'ay aning ollida musulmon,
Bilmon oni qalmoqmur, yo'q esa tag'moch.*

“B.V.”da **bek** urug'i uchraydi. Ayol jinsi **beka** shaklida ishlatilgan:

*Ishq agar bo'lsa havoyi nafsdin pok, ey ko'ngul,
Yo'q tafovut, dilbaring gar beka bo'lsun, gar mirak.*

Hozir Shahrisabzda yashovchi **begzoda** urug'i bu so'z b-n bog'liq bo'lsa kerak, degan fikrdamiz.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, shoir tilining dialektal asoslarini izlashda yuqorida ko'rsatib o'tilgan urug'lar tiliga e'tibor berish kerak. Baxtimizga bu urug'lar hozir ham mavjud. Ulardan har birining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish N. asarlari tilining dialektal asoslarini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.

E.U.

“**O'Z**”, “**O'ZLIK**” – Turkiy adabiyotda nafs aksariyat turkiy “o'z”, “o'zlik”, “menlik” so'zlari b-n beriladi. Haq yo'lchilari u-n o'zlikni yengish, uni tarbiyalash muhim sanalgan. Arab va fors adabiyotining ta'sirida turkiy diniy-tasavvufiy adabiyotning paydo bo'lishi alohida bir hodisa bo'lganligidek, turkiy so'zlarning irfoniy istiloh sifatida qo'llanilishi ham alohida ahamiyatga ega. “O'z”, “O'zlik” mana shunday so'zlardan sanaladi. O'zlik – asli mohiyat, tub asos, biror bir narsa yoki mavjudlikning boshqasini o'xshamaydigan, ya'ni o'ziga xos xususiyat va sifatlaridir. Bularsiz o'sha narsa yoki ashyo mavjud bo'lmaydi. Naql etilishicha, Alloh taoloning ilk yaratiqi bir javhar bo'lib, unga “avval” deyilgan ekan. Alloh ruh va jismlar olamini yaratayotganda o'sha javhargacha nazar solgani hamon u erib qaynay boshlabdi. Va uning tubiga cho'kkan narsaga “o'z” deyilib moddiy va ma'naviy barcha borliqlarning sir-asrori unda yashiringan

ekan. “O'z” o'zagidan paydo bo'lgan o'zlik kalimasi ham insoniylikning javhari, tub asosi mazmunini aks ettirgan.

Vaqt va zamon o'tib “o'z”, “o'zlik” – bularning muqobili “men” va “menlik” tushunchasiga o'zgartirishlar bo'lgan. Bu ish, asosan, tasavvuf va tasavvuf adabiyoti vakillari tomonidan amalga oshirilgan. Bunga esa “Nafsini bilgan Robbini bilur” hadisi ta'sirida nafsni chuqur o'rganish, tekshirish va isloh qilishga kirishish sabab edi. O'zining o'zlik, yomonlik, yovuzlik va qabihliklarini aniqroq anglaguncha ham inson ko'p adashgan, biri-biridan og'irroq xatoliklarga yo'l qo'ygan. Nihoyat, tasavvuf va tariqat peshvolari Haq va haqiqat yo'lidan ozdirib, odamni xor-u zalil aylab, goh hayvonga, goh shaytonga yaqinlashtiruvchi barcha yomonliklarning bosh manbai nafsdur, – degan xulosaga kelib, unga O'zlik nomini berishgan. Ulug' salafari Xoja Ahmad Yassaviy, Hofiz Sheroziy, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiylar kabi N. ham o'zlikni asosan mazkur ma'noda talqin qilgan. N. o'zlikni axloqiy tozalik, ma'naviy yetuklikka to'siq bo'ladigan eng og'ir yuk, deb hisoblaydi va turli janrdagi she'rlarida undan qutilishga chorlaydi. Mutafakkir shoir dostonlaridan birida aniq va lo'nda qilib mana nima degan:

*O'zlugungdek og'ir yuking yo'q bil,
Ul og'ir yukdin o'zni aylagil yengil.
Chunki ul yukni o'zdin etting kam,
Do'st ko'yida bil burung'i qadam.*

Ma'lum bo'layotirki, o'zlik yukini yengil-latishni shoir Allohga tomon borish, ya'ni sayri sulukdagi dastlabki qadam, deb hisoblaydi. O'zlik yuki o'zi nima? Nafs tasarrufidagi hirs, tama', riyo, hasad, adovat singari qirqqa yaqin yomon va chirkin sifat va xususiyatlardir. O'zni bilish inson botinidagi shu nafs farzandi va navkarlari b-n endi shakllana boshlagan ma'naviy menlik orasidagi uzoq davom etadigan ixtilofda ko'pincha bashariy menlik g'olib chiqqani uchun kuchli, erkin, mustaqil shaxsning shakllanishi to'xtaydi va suvrat b-n siyrat orasida axloqiy-

ma'naviy nomuvofiqlik yuzaga keladi. Bunday tolesizlikning oldini olish uchun N. mana bunday ko'rsatma beradi:

*Noqis uldurkim, o'zni komil degay,
Komil ulki nuqsin isbot aylagay.*

*O'z kamolidin demas ahli kamol,
Ahli nuqson ichradur bu qil-u qol.*

Tasavvufshunos, faylasuf va adabiyot mutaxassisleri orasida o'zlik masalasida ikki xil qarash bor. Bir guruh tadqiqotchilar inson o'zligini oliy darajaga yetkazdimi, xuddi dengizga qo'shilgan bir tomchi suvday mavjudligini yo'qotishi va Allohga fano bo'ldim, deyishi kerak degan fikrdadirlar. Bu tushuncha qanchalik ziddiyatli bo'lsa, shuncha mulohazaga muhtojdir. Chunki N. so'zlari b-n aytganda, shaxsning o'z vujudig'a tafakkur qilib, har ne istasa, o'zidan istash ko'nikmasini yo'qotadigan har qanday g'oya jamiyatda qo'rqqoq, mute, ma'naviy g'ayrat va shijoatdan mahrum kimsalarning sonini ko'paytiradi, xolos. Endi ikkinchi nuqtayi nazarga kelsak, unga ko'ra solik ishq va irfonga fone bo'ladimi, xalq saviyasidan yuksalib, Haq diydoriga yetishadimi, bundan qat'i nazar ma'nana o'zligini boy bermasligi kerak.

Mutafakkir shoir N. lirikasida o'z, o'zluk kalimasi irfoniy istiloh darajasiga ko'tarilish barobarida turli ma'no qirralarini namoyon qilgan. Yangi badiiy talqinlar yuzaga kelgan. M-n, "B.B." devonidagi:

*Erur maqsad yiroq, vodiy uzun,
tun tiyra, yo'l bo'rtoq
Bu yo'lda salb etib o'z**luk** yukin,
o'zni sabukbor et,*

kabi baytlarda o'zluk so'zi tavhid yo'lchiligida bir og'ir yuk ekanligi, undan qutilish, engish zarurligi uqtiriladi. Bunday misollarni ko'plab uchratish mumkin. Ammo N. har bir asarining maslagi, janriy mohiyatidan kelib chiqqan holda ifodalar tanlaydi. She'riyatida lirik qahramonning

ma'naviy hol va maqomlarining izhori sifatida o'z, o'zluk turkiy so'zlaridan foydalansa, dos-tonlarida nazariy xulosalarni o'rta tashlaydi:

*O'zni o'z**luk** qaydidin aylab xalos,
Topib o'z**din** o'z**g**alikka ixtisos.*

O'z**luk**ni mahv etib o'z**luk**ka etish tavhid vodiysi fano maqomi b-n bog'liqligiga guvoh bo'lindi. Solikning shunday baland maqomida o'z**luk** haqida bahs yuritiladi:

*Ey Navoiy, tashlab o'z**luk**ni, fano yo'lig'a kir-
Kim, erur ul yo'lda egningga bu og'ir yuk balo.*

Shuningdek, ishq b-n bog'liq hollarda o'z, o'zlik, ya'ni nafsdan so'z ochiladi. Zero, o'zlik tarbiyasi ishq b-n boshlanadi. Qalblarda ishq urug'i tushgach, inson o'zlik mohiyati haqida tafakkur qilishni boshlaydi. Shuningdek, o'zlikni yengib, o'zlikka yetish mashaqqatida kuch topa oladi:

*Desangkim, o'z**lug**umdin,
o'zga hoyil bormu jonong'a,
Bo'lurmu, ey Navoiy,
ishq aro mundin batar hoyil?!*

Mazkur so'zlarning irfoniy-istilohiy ma'no qirralari ko'proq maqta' yoki maqta'dan oldingi begona baytda uchraydi:

*Navoiy, o'rta**bon** o'z**luk**, qadam
bu yo'lg'a qo'y, ya'ni
Ki har hamrohkim bo'lg'ay
tajarrud moni'i yondur.*

"N.M." tazkirasida ham o'zlik haqida so'z boradi: "Mavlono der ermishlarkim, avval qatlakim, Hazrat Xojayi buzurgvor muborak suhbatlarig'a etib, o'zni topshurduk, alar buyurdilarki, biz o'z**luk**umiz bila hech ish qilmasbiz, bu kecha ko'ralikim, seni radmu qilurlar, yo qabulmu?" "O'zni topshurish", aslida nafsini, iroda-

sini shayxga taslim qilishdir. “O‘zluk zulmati”ni yengish valiy zotlarning maqsadi bo‘lgan. N. ham shunday munajat qiladi: “Ilohi, o‘zluk yomonlig‘idin o‘zlugum bila o‘ta olmaydurmen va yaxshilarning etagin yomonlig‘im uyotidin tuta olmaydurmen Ilohi, emdi hamkim, barchadin kechmak xayolin qilurmen, o‘zlugum bila kecha olmon, yaqin bilurmen”.

N. O‘z, o‘zluk so‘zlarini boshqa ijodkorlarga nisbatan ko‘p qo‘llagan. Xalqda ham “o‘zingga kel”, “o‘zini unutdi”, “o‘zidan ketdi” kabi iboralar ham aynan nafsga ishora qiladi. N.ning turkiy tilni she‘riyat tiliga aylantirish maqsadi b-n birga turkiy ruhni berishdagi imkon-imtiyozlardan foydalanishi ham alohida ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Насафий А. Тасаввуфда инсон масаласи: Инсони комил. – Истанбул, 1990; Рамазонов Н.Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. – Т., 2015.

I.H., Z.R.

O‘ZBEKISTONDA NAVOIYSHUNOSLIK

N. hayoti va ijodini o‘rganish hali uning hayotligidayoq boshlangan edi. Mirxond, Davlatshoh Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Vosifiy, Faxriy Hirotiy, Ahliy Sheroziy, Qazviniy kabi olimu adiblarning asarlarida ulug‘ shoir hayoti va faoliyati u yoki bu darajada yoritilgan. Xondamirning “Makorim ul-axloq” asari esa bevosita N.ga bag‘ishlangan.

N. ijodini o‘rganish, asarlarini ko‘chirish, ular asosida lug‘atlar tuzish hamda Sharq va G‘arb tillariga tarjima qilish keyingi asrlarda kuchaygan bo‘lsa-da, shoir hayoti va ijodini sistemali ravishda o‘rganishga XX asrda asos solindi. Bu asrda n.shunoslik shakllandi, rivojlandi va asosiy fan tarmog‘i sifatida ajralib chiqdi.

N.ning hayoti sermazmun, faoliyati serqirra, ijodi sermahsul bo‘lganligidan n.shunoslik bir necha yo‘nalishda qizg‘in ish olib bordi va ularning barchasida ko‘zga ko‘rinarli natijalarga erishdi:

I. N. hayoti, faoliyati, ijodi, davri, muhiti, badiiy mahorati, adabiy an‘analari, asarlari tarjimalarini o‘rganish. Bu yo‘nalishda amalga oshirilgan muhim, n.shunoslikning keyingi taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan va hozirgi kunda ham ahamiyatini yo‘qotmagan ishlar sifatida A.Fitrat va V.Mahmudlarning maqolalari, O.Sharafiddinovning “Alisher Navoiy” (1939) kitobi, “Родоначальник Узбекская литература” (1940), “Ulug‘ o‘zbek shoiri” (1948), “Navoiy va Jomiy” (1966), “Navoiy zamondoshlari xotirasida” (1985), “Navoiy nigohi tushgan ...” (1987) to‘plamlari, S.Ayniyning “Alisher Navoiy” (1948) monografiyasi, M.Shayxzodaning shoirning mahorat sirlarini ochishga bag‘ishlangan tadqiqotlari, Oybekning “Navoiy gulshani” (1967), A.Hayitmetovning “Navoiy lirikasi” (1961), T.Jalolovning “Xamsa” talqinlari” (1962), S.G‘aniyevaning “Alisher Navoiy” (1968), N.Mallayevning “Genial shoir va mutafakkir” (1968), V.Abdullayevning “Navoiy Samarqandda” (1968), I.Sultonning “Navoiyning qalb daftari” (1969), V.Zohidovning “Ulug‘ shoir ijodining qalbi” (1970), A.Abdug‘afurovning “Navoiy ijodida satira” (1972), A.Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” (1987), Y.Is‘hoqovning “Navoiy poetikasi” (1983), S.Hasanovning “Navoiyning yetti tuhfasini” (1991), I.Haqqulning “Zanjirband sher qoshida” (1989) asarlarini ko‘rsatish mumkin.

II. N. asarlarini izlab topish, matniy tadqiq etish, nashrga tayyorlash va chop etish. Shoir xalqimiz o‘rtasida har qancha mashhur bo‘lmasin, uning “X.M.” (“Chor devon”) va “X.” asarlarigina keng tarqalgan. Qolgan ko‘pchilik asarlari olimlarimizning tinimsiz izlanishlari va sa’y-harakatlari tufayli jahonning turli qo‘lyozma fondlari va shaxsiy kutubxonalaridan topilib, ularning nisbatan mukammal tayanch nusxalari tanlanib, boshqa nusxalar b-n qiyosiy o‘rganilgan holda to‘liq nusxalari tiklandi va keng jamoatchilikka yetkazildi. Natijada bu asarlarning bir qator alohida nashrlaridan tashqari N.ning III jildlik “Tanlangan asarlar” (1948), XV jildlik “Asarlar” (1963–1968), XX jildlik “Mukammal asarlar to‘plami” (1987–

2003), X jildlik “To‘la asarlar to‘plami” (2011) nashr etildi. Shu tariqa ulug‘ shoir merosi to‘la holda kitob javonlarimizdan o‘rin oldi.

III. “Devoni Foniyy” va N.ning forsiy merosi nashrlari, tarjimalari tadqiqi. Ma’lumki, N. nafaqat o‘zbek, balki fors-tojik tilida ham Foniyy taxallusi b-n samarali ijod qilgan zabardast zullisonayn shoir hisoblanadi. U 1495–1500-yy.da fors-tojik tilidagi ijod namunalari to‘plab, “D.F.”ni tartib bergan, shuningdek, “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”) va “Fusuli arbaa” (“To‘rt fasl”) qasidalar to‘plamini tuzadi. Shoirning forsiy merosini taniqli matnshunos olim H.Sulaymon Parij kutubxonalaridan topib kelib, ilk marta 1965-y. N.ning XV jildlik “Asarlar” to‘plamining 5-jildi sifatida 2 kitobda nasriy tarjimasi b-n e‘lon qilgan edi. XX jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”da u nisbatan to‘liq holda uch jildda – XVIII–XX jildlar, X jildlik “To‘la asarlar to‘plami”ning esa V jildida nashr etildi. Ularni H.Sulaymon, M.Muhammadjonov, L.Zohidov, S.Erkinov, A.Habibullayev, H.Muxtorova, S.Rafiddinov, Sh.Yorqin, E.Ochilov, N.Bekovalar nasriy tarjima qilganlar.

N.ning forsiy merosi to‘liq she’riy tarjima qilinmagan. Lekin turli yillarda G‘.G‘ulom, Habibiy, Sh.Shomuhamedov, A.Hayitmetov, J.Kamol, H.Said G‘ani, N.Muhammad, E.Shodiyev, S.Rafiddinov, E.Ochilovlar undan namunalari tarjima qilganlar. Bu boradagi salmoqli natija O‘zbekiston xalq shoiri J.Kamolga tegishli bo‘lib, u N.ning forsiy ijodidan 200 g‘azal va 10 qasidani tarjima qilib, “Foniyy gulshani” nomi b-n alohida to‘plam holda nashr ettirdi (2011).

Shoirning forsiy merosi Fitrat, Ayniy, N.Mallayev, Sh.Shomuhamedov, B.Valixo‘jayev, S.Erkinov, N.Komilov, A.Abdullayev, S.Erkinov, S.Rafiddinov, E.Ochilov, K.Mullaxo‘jayeva, N.Bekova, D.Yusupova va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

IV. N. asarlarining nasriy bayonlari. Keng xalq ommasini ulug‘ shoir asarlaridan bahramand qilish maqsadida “X.” dostonlarining qisqartirilgan nasriy bayonlarini yaratishni XIX asrda

Xorazmda Umar Boqiy boshlab bergan bo‘lib, u “F.Sh.” hamda “L.M.”ning nasriy bayonini yaratadi. Uning hamyurti Mahzun ham “L.M.”ning nasriy bayonini yaratgan. Keyin toshkentlik Mir Maxdum Shohyunus “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”, “S.I.” dostonlarini nasriy tabdil qiladi. Bu an‘ana yangi davrda ham davom etib, o‘tgan asrning 40-yillarida “F.Sh.” (G‘.G‘ulom), “L.M.” (A.Umariy, Sh.Husaynzoda), “S.I.” (I.Maxdum, Yu.Latif) dostonlarining nasriy bayonlari nashr etildi. 1974–1978 yy.da “X.”ning P.Shamsiyev nashrga tayyorlagan ilmiy tanqidiy matni asosida to‘liq tabdili amalga oshirildi: “H.A.”, “F.Sh.” (A.Hayitmetov), “L.M.” (N.Norqulov, V.Rahmonov), “S.S.”, “S.I.” (I.Maxsumov), shuningdek, “M.Q.” (I.Maxsum, 1983) va “L.T.” (Sh.Sharipov, 1991), “H.A.” (A.Malik, 2021), “X.” (O.Davlatov, D.Yusupova, 2022) asarlarining nasriy bayonlari ham yaratildi.

V. N.xonlik anjumanlari. Shoir hayoti va ijodiga bag‘ishlab respublika va xalqaro miqyosda ko‘plab ilmiy-amaliy anjumanlar o‘tkazilib, sohaning dolzarb muammolari xususida fikr almashilgan va ularning materiallari alohida to‘plamlar holda nashr etilgan. Ayniqsa, N.ning 1948-y. da 500, 1968-y.da 525, 1991-y.da 550, 2001-y. da 560, 2011-y.da 570, 2021-y.da 580 yillik yubileyi xalqaro miqyosda tantana qilinib, ular munosabati b-n ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirildi, kitob va to‘plamlar nashr etildi.

1957-y.dan buyon har yili 9-fevralda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va Adabiyot instituti (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)da an‘anaviy n.xonlik anjumani o‘tkaziladi va N. hayoti va ijodi bo‘yicha amalga oshirilgan yillik ishlar sarhisob qilib boriladi. Ushbu anjumanlar mahsuli sifatida “Ulug‘ o‘zbek shoiri” (1948), “Navoiy va adabiy ta’sir masalalari” (1968), “Navoiy va ijod saboqlari” (1981), “Navoiyning ijod olami” (1-kitob, 2001, 2-kitob, 2011, 3-kitob, 2016, 4-kitob, 2022) kabi maqolalar to‘plamlari nashr etilgan.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida o‘tkaziladigan n.xonlik

anjumanlarining mahsuli sifatida “Navoiyga armug‘on” to‘plamining 6 ta kitobi nashr etildi.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida tashkillashtirilayotgan n.xonlik konferensiyalari natijasida yuzaga chiqayotgan “Alisher Navoiy va XXI asr”, Toshkent Sharqshunoslik universitetining tizimli to‘plamlari bu silsilani yanada to‘ldiradi.

VI. N. asarlarining sharhlari. Keyingi yillarda N. asarlarining mag‘iz-mohiyatini keng o‘quvchilar ommasiga yetkazib berish maqsadida shoirning g‘azallari, qit‘alari, ruboiylari, hatto alohida baytlari sharhlab berilmoqda. A.Rustamov, A.Hayitmetov, A.Abdug‘afurov, Y.Is‘hoqov, N.Komilov, I.Haqqul, S.Olim, N.Jumaxo‘ja, I.Bekjon, S.Rafiddin, E.Ochilov, N.Abdulhakim, K.Mullaxo‘jayeva, B.Rajabova, M.Asadovlarning bu boradagi ishlari diqqatga sazovor. Bu sharhlar asosida alohida to‘plamlar va kitoblar ham nashr etildi. “Alisher Navoiy. G‘azallar. Sharhlar” (1991) to‘plami, I.Haqqulning shoir qit‘alari sharhlangan “Kamol et kasbkim” (1991), N.Jumaxo‘janing N. g‘azallari sharhiga bag‘ishlangan “Satrlar silsilasidagi sehr” (1996), N.Komilovning uning 50 g‘azali sharhlangan “Ma‘nolar olamiga safar” (2012), E.Ochilovning g‘azal va baytlari sharhi asosidagi “Bir hovuch dur” (2011) I.Haqqul va E.Ochilovlarning “Ishq va hayrat olami” (2020), O.Davlatovning “X.M.”dagi g‘azallar sharhlangan “Ma‘nolar xazinasi” (2021) kitoblari shular jumlasidandir.

VII. N. ijodini o‘rganishga bag‘ishlangan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari. N. hayoti va ijodini o‘rganishga bag‘ishlab bir necha o‘nlab doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangan. A.Sa‘diyning “Navoiy ijodi – o‘zbek klassik adabiyotining yuqori bosqichi”, V. Zohidovning “Navoiyning dunyoqarashi” kabi doktorlik dissertatsiyalari b-n boshlangan bu an‘ana keyinchalik A.Hayitmetov, A.Abdug‘afurov, V.Abdullayev, N.Mallayev, A.Rustamov, Sh.Sharipov, B.Hasanov, B.Bafoyev, Y.Is‘hoqov, M.Muhiddinov, S.Olimov, D.Salohiy, Sh.Sirojiddinov, H.Jo‘rayev, F.Karimova, K.Mullaxo‘jaye-

va, N.Bekova, O.Davlatov, D.Yusupova, Z.Isa-qova, N.Bozorovalar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirildi va bugungi kunda yoshlar ham n. shunoslikka oid dolzarb mavzularda tadqiqotlar olib bormoqdalar.

VIII. Mustaqillik davri n.shunosligi. istiqlol yillarida N.ga davlat miqyosida ahamiyat berilayotgani tufayli n.shunoslikda sifat o‘zgarishlari vujudga kelmoqda, tadqiqotlarda ilmiy xolislik va nazariy teranlik ko‘zga tashlanmoqda, olimlar shoir ijodini jahon so‘z san‘ati kontekstida olib o‘rganishga kirishmoqdalar. Zero, N. faqat o‘zbeklar yoki turkiy va forsiy xalqlarning emas, balki barcha jahon xalqlarining shoiri, u dunyoviy miqyosdagi tafakkur sohibi. U o‘z asarlarida bashariy muammolarni ko‘tarib chiqqan, umminsoniy qadriyatlarni ulug‘lagan, jahonshumul masalalarni yechishga uringan. Binobarin, shoir asarlarining xalqaro andozalar asosida yangicha nuqtayi nazardan o‘rganilishi, N.ning falsafiy qarashlari, merosining diniy-tasavvufiy mohiyati, badiiyatini tadqiq etishga qiziqishning ortishi N. dahosini butun ulug‘vorligi b-n anglashga imkon yaratishi shubhasiz.

Istiqlol davri n.shunosligining yutuqlari sifatida A.Hayitmetovning “Navoiyxonlik suhbatlari” (1993), S.G‘aniyevaning “Navoiy nasri nafosati” (2000), A.Qayumovning “Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash‘orlar” (2011), A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” (2006), R.Vohidovning “Navoiy va ilohiyot” (1996), N.Komilovning “Xizr chashmasi” (2008), I.Haqqulning “Navoiyga qaytish” (1-kitob, 2007, 2-kitob, 2011, 3-kitob, 2016, 4-kitob, 2021), S.Olimning “Ishq, oshiq, ma‘shuq” (1992), Sh.Sirojiddinovning “Alisher Navoiy: manbalarning qiyo-siy-tipologik, tekstologik talqini” (2011), “Amir Alisher” (2023), A.Abdudirovning “Amir Alisher Navoiy” (2003, 2013), Q.Ergashevning “Некоторая государственная деятельность Алишера Навои” (2009), “Alisher Navoiyning nasriy uslubi masalalari” (2021), B.Rajabovaning “So‘zlar bilan so‘zlashuv” (2023), Alisher Navoiy Xalqaro jamoatchilik fondi tashabbusi

bilan nashr etilgan 30 jildlik “Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi” (2021) kitoblarini ko‘rsatish mumkin. Bu tadqiqotlar shoir ijodi istiqloq mafkurasi asosida har tomonlama chuqur va xolis tekshirilgani b-n katta ahamiyat kasb etadi.

E.O., M.A.

O‘N KANIZAK – “F.Sh.” dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o‘n kanizak: Dilorom, Dilor, Diloso, Gulandom, Sumanbo‘y, Sumanso, Parichehra, Parizod, Parivash, Paripaykar. Ularning nafaqat ismi go‘zal, jismi ham har qanday ta‘rifdan ustun turadi: “*Bari ham sarvqomat, ham dilorom*”. Buning ustiga, ularning har biri bir sohada tengsiz: biri she‘r, biri musiqa, biri tarix, biri hisob, biri mantiq (logika), biri nujum (astronomiya), biri balog‘at (adabiyot nazariyasi), biri hikmat (falsafa), biri haqoyiq (mavjudot haqiqatlari haqidagi fan), biri muammo yechishda o‘z davrining eng oldi bo‘lgan: bu fanlarning yuzlab ustasidan bularning bittasi mohirroq edi:

*Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,
Yuz fanliq aro har qaysi yakfan.*

Lekin shoir ularning qaysi biri qaysi sohada mohirligini aniq qilib ko‘rsatmagan – biri u-biri bu hunarda mumtoz deb umumiy yo‘sinda ta‘kidlab o‘tadi. Nomlar va hunarlar ketma-ketligi bo‘yicha Dilorom “ash‘or bahri ichra g‘avvos”; Dilor “advor davri ichra raqqos”; Diloso “mantiq rusumida raqamkash”; Gulandom “hay‘at rukumig‘a qalamkash”; Sumanbo‘yning “shevasi ilmi haqoyiq”, Sumanso “Balog‘atda... aytib daqoyiq”; Parichehra tarix fanida tengsiz; Parizod “hikmat fani ichra yagona”; Parivash hisob fanida mohir; Paripaykar muammo ilmida yagona bo‘lib chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

M.M.

O‘N SAKKIZ MING OLAM – tasavvuf she‘riyatidagi poetik obrazlardan biri. Diniy nuqtayi nazardan ham, oddiy odamlar tushunchasida ham O‘.S.M.O. ifodasi olamning ko‘pligini ifodalaydi. N. ijodida ham ko‘p qo‘llangan. M-n:

*O‘n sakiz ming olam oshubi
agar boshindadur,
Ne ajab, chun sarvinozim
o‘n sakiz yoshindadur...
Navoiy o‘n sakkiz ming olam ichra
bor esa rasvo,
Tong ermas, chunki bo‘lmish
mahvashining yoshi o‘n sakkiz.*

Olamlar sonining o‘n sakkiz mingga yetkazilishi to‘qqiz falak, anosiri arba‘a, mavolidi salosa, inson va insoni komilning yig‘indisidir. Bularning jami o‘n sakkiz, zuhur e‘tibori ila har biri mingdan bo‘lib, O‘.S.M.O. hosil bo‘ladi. Chunki qadimda arablar hisobiga ko‘ra, ming eng oxirgi raqam sanalgan, har bir olam mingga qadar ziyod qilinib, O‘.S.M.O. ifodasi hosil qilingan. N. bunga boshqacharoq yondoshadi. Shoir nazarida “O‘.S.M.O.” to‘rt unsur, yetti ko‘k, olti jihat va insondan iboratdir:

*To‘rt unsur, yetti ko‘k, olti jihat –
Nodiru oliy asosi koinot.
Barchadin ashrafki ul inson erur;
Chun kamolida xirad hayron erur.*

Aslida O‘.S.M.O. ifodasi tasavvuf ta‘limoti zamirida yuzaga kelgan bo‘lib, Haq oshiqlarining siyrat olamiga daxldordir. O‘.S.M.O. iborasi sufiylik zaminida yuzaga kelganligi bois unga juda ko‘p ma‘nolar singdirilgan. Alloh ilk tajalliysi b-n Aqli kull (Muhammad nuri)ni yaratgan. Aqli kull tajalliylaridan boshqa maxluqotlarni bino qilgan. Nuri Muhammadiya navbati b-n ruhlar olami (nafsi kull), tabiat, xayyula, jismi kull, shakl, arsh, atlas falagi, manozil falagi, yetti ko‘k, yetti qat yer va mavolidi salosa (ma‘dan, o‘simlik, hayvonot) martabalarida

zuhur etganki, bular O‘.S.M.O.ni tashkil etgan. Demak, O‘.S.M.O. tushunchasi insonning kamol martabalari b-n bog‘liq. Shu haqiqatga asoslanib, mutasavvuf ijodkorlar nazdida O‘.S.M.O. insonga tegishli bo‘lib, bu uning o‘n sakkiz ming sifatidir. Bulardan olti mingi nabototga, olti mingi hayvonotga, olti mingi insonga taalluqli. Bular esa bir-biridan ayri emas, N. quyidagi baytlarda yuqorida qayd etilgan haqiqatlarning deyarli barchasi e‘tiborga olingan va o‘zining badiiy ifodasini topgan:

*Haq vujudi keldi bahri bekaron,
Mavji oning ofarinishdin ayon.
O‘n sakkiz ming olam ichra har ne bor,
Kim qilurlar ahli ma‘ni e‘tibor.*

Ad.: Adham Jabachi o‘g‘li. Tasavvuf terminlari lug‘ati. – Anqara, 1979; Маҳмуд Байроқдор. Тасаввуф ва замонавий илм. – Истанбул, 1989; Гулпинарли А. Маснавий таржимаси ва шарҳи. – Истанбул, 1990; Хужеврий. Каишфул маҳжуб. – Истанбул, 1996; Исҳоқов Ё. Ўн саккиз минг олам асрори. “Навоийга армуғон”. 3-китоб. – Т., 2003; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991.

S.J.

O‘TERBERGENOV Abulqosim (1951)
shoir.

Shuningdek, yozuvchi, publitsist ham tarjimon. Turkmanistonning Ko‘hna Urganch shahrida tug‘ilgan. Qoraqalpoq davlat pedagogika institutini tamomlagan. “Erkin Qaraqalpaqistan” gazetasida bo‘lim mudiri, “Amudaryo” jurnalida bosh muharrir lavozimlarida ishlagan. Qoraqalpog‘iston teleradiokompaniyasida muharrir bo‘lib ishlagan. Shoirning “Tomchilar”, “Bulaqlar”, “Dunyo bir ajoyib joydir”, “Allohingni unutmang”, “Sharq ohanglari” va boshqa she‘riy to‘plamlari bosilgan. “Do‘zax ichida” romani, bir necha hikoyalar turkumi o‘quvchilarga ma‘lum. Hozirgacha “Saylanma”larining olti jildligi e‘lon qilindi.

O‘.A., asosan, Sharq mumtoz adabiyoti an‘analari ruhida she‘rlar yozadi. Hofiz, U.Xayyom, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Mashrab, Maxtumquli, Andalib, Bobur, Ogahiy, Mullanafas, Furqat, Ajiniyoz g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. N.ning yigirmaga yaqin she‘rlariga muxammaslar bog‘lab, naziralar yozgan. N.ning ba‘zi g‘azallarini qoraqalpoq tiliga o‘g‘irgan. N. ijodi haqida maqolalari ham bor. U turkman va o‘zbek adabiyotlaridan bir necha asarlarni qoraqalpoq tiliga tarjima qildi. O‘.A.ga “Qoraqalpog‘istonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi” faxriy unvoni berilgan.

K.Q.

O‘TTIZ QADAH – (Q.: To‘qqiz qadah).

GʻAVS – madadkor, qoʻllovchi maʼnolarini anglatuvchi soʻz boʻlib, dunyo sirlaridan voqif, Alloh tomonidan saylangan maʼnaviy qoʻriqchilardan. Qutb, abdol, avtod, nujabo, nuqabo kabilar qatorida Gʻ. ham boʻlib, yordam beruvchi degan maʼnoni anglatadi. Gʻ. obrazi koʻproq xalq ogʻzaki ijodi namunalari, manoqib, tazkira, shuningdek, dostonlarda uchraydi. Gʻ. larga tayyi makon va zamon rutbasi berilganligi, har vaqt tilasa, gʻoyib boʻlib va har vaqt tilasa, hozir boʻlish fazilatlarini xususida “N.M.” tazkirasida keltiriladi: “Pas, men va Ibn Saqqo va Shayx Abdulqodir va ul hanuz yigit erdi, gʻavs ziyoratiga borduq. Yoʻlda Ibn Saqqo dediki, men andin masʼala soʻrgʻumdurki, javobin bilmagay. Men dedim: masʼala soʻrgʻumdur, to ne degay? Shayx Abdulqodir dediki, maʼozalloh, andin nima soʻrgʻaymen, men borurmen va aning barakoti intizorin tortarmen. Chun aning qoshigʻa kirduk, ani oʻrnida koʻrma duk. Bir zamon oʻlturduk, koʻrduki oʻz oʻrnida oʻlturubdur. Pas gʻazab bila Ibn Saqqogʻa boqib dediki, ey Ibn Saqqo, mendin masʼalae soʻrarsenki, men maʼnosin bilmagʻaymen? Ul masʼala budur va javobi bu: Men ham koʻradurmenki, kufir oʻti sendin zabone uradur. Andin soʻngra manga boqdi va dediki, ey Abdulloh, mendin masʼalaye soʻrarsen va koʻrarsenki, ne dermen. Ul masʼala budur va javobi bu: Har oyina dunyo seni qulogʻingʻacha bosa olgʻayki, mening bila beadabligʻ qilding! Andin soʻng Shayx Abdulqodirgʻa boqdi va dediki, Xudoy va Rasulni xushnud qilding, adab jihatidinki, asrading, goʻyoki koʻrarmenki, Bagʻdodda minbar qoʻyarsen va chiqib aytursenki, “shu oyoqlarim har bir Alloh valiysining boʻynidadir”. Haqiqatan,

Gʻ.ning karomat ila soʻzlaganlari Abdulqodir Giloniy hayotida roʻy beradi va “gʻavs ul-aʼzam”, yaʼni “*buyuk madadkor*” laqabiga ega boʻladi. Gʻ. larning himmatidan umidvor boʻlinadi, ammo barchasi Allohning xohish irodasi ekanligini ahli ilm taʼkidlashadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

GʻAZAL (ar. – ayolni sevish, unga oshiqona munosabatda boʻlish) – Sharq adabiyotida eng keng tarqalgan lirik janr. Gʻ. termini dastlab VI–VII asrlarda arab sheʼriyatida paydo boʻlgan. Soʻng Oʻrta Osiyo va Sharq xalqlari adabiyotlariga oʻtib, XIII–XIV asrlarda toʻla shakllangan. Hajmi 3 baytdan 19 baytgacha qilib belgilangan. Lekin 21, hatto 27 baytli gʻazal namunasi uchraydi. *aa, ba, va, ga, da* va hokazo tarzda qofiyalanadi, boshdan oxir bir vaznda yoziladi. Ilk bayti **matlaʼ** yoki **mabdaʼ**, oxirigisi **maqtaʼ** yoki **xotima** deb ataladi. Agar ikkinchi baytning misralari ham oʻzaro qofiyalansa, **zebi matlaʼ** yoki **husni matlaʼ** deyiladi. Xalq orasida Gʻ. soʻzi umuman sheʼr, sheʼriyat va qoʻshiq maʼnosida ham qoʻllangan. Gʻ.ning paydo boʻlishi va rivojlanishi musiqa sanʼati b-n chambarchas bogʻliq. Dastlab gʻazalga taxallus qoʻyilmagan, bu keyinchalik anʼanaga aylangan.

Gʻ. dastlab ishqiyy mavzuda yozilgan boʻlsa-da, keyinchalik uning mavzu doirasi kengayib bordi hamda ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, mavʼiza (pand-nasihati) va hajviy gʻazallar yuzaga keldi. Gʻ. lar tuzilishiga koʻra, 4 mustaqil turga

ajraladi: 1) Mustaqil baytlardan tuzilgan (parokanda) G'.lar; 2) Yakpora G'.; 3) Voqeaband G'.; 4) Musalsal G'. Ma'no jihatidan esa orifona, oshiqona va rindona G'.larga bo'linadi.

Fors so'z san'atida G'.lar dastlab Rudakiy ijodida uchrasa-da, Sa'diy ijodida to'la shakllanib, she'riyatning asosiy janrlaridan biriga aylandi, keyin Hofiz uni yuksak darajaga ko'tardi: o'zigacha tasavvufiy va dunyoviy yo'nalishda rivojlanib kelgan G'.chilikni o'zaro omixta qildi. Xusrav Dehlaviy, Kamoliddin Isfahoniy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy, Xoju Kirmoniy, Salmon Sovajiy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi zabardast shoirlar G'. taraqqiyotida katta rol o'ynaganlar. O'zbek adabiyotida G'.ning ilk namunalari Rabg'uziyning "Qisasi ar-Rabg'uziy", Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sida uchraydi; keyinchalik Sayfi Saroyi, Hofiz Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Sakkokiy, Atoiy, Gadoiy, Lutfiy, N., Bobur, Ubaydiy, Mashrab, Mujrim-Obid, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar va boshqalar ijodida rivojlantirildi.

Fors-tojik G'.chiligida aruz vaznining hazaj bahri, turkiy xalqlar G'.chiligida ramal bahri ko'p qo'llangan. M-n, N.ning 2600 G'.laridan 1600 ga yaqini, Atoyining 260 G'.laridan 109 tasi, Husayn Boyqaroning esa barcha G'.lari ramalda yozilgan. Aruzda 21 ta bahr bo'lib, o'zbek g'azaliyotida faqat N. ularning ko'pchiligini qo'llagan. G'.da ishqiy mavzu yetakchilik qilishiga qaramay, G'.navislar bu janrning imkoniyatlaridan inson ma'naviy dunyosining, shuningdek, tabiat va jamiyatning barcha murakkab tomonlarini ifodalash u-n foydalanganlar.

XV asrdan G'. o'zbek she'riyatida ham asosiy va yetakchi janrga aylandi. N. o'zbek tilida 2600 dan ortiq G'. yaratib, bu janrning g'oyaviy-mavzuiy doirasini kengaytirdi, G'.ni hayotga yaqinlashtirdi, G'.da realistik tamoyillarni kuchaytirdi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; Мирзаев А.М., Рудаки и развитие газели в

Х–ХV вв. – Д., 1958; Хайитметов А. *Навоий лирикаси.* – Т., 1961; Шайхзода М., *Ғазал мулкининг султони. Асарлар. 4-жилд.* – Т., 1972; Носиров О. *Ўзбек адабиётида газал.* – Т., 1972; Орзибеков Р., *Ўзбек лирик поэзиясида газал ва мусаммат.* – Т., 1976; Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М., *Ўзбек классик шеърятини жанрлари.* – Т., 1979; Жумахўжа Н., *Сатрлар силсиласидаги сеҳр.* – Т., 1996.

E.O.

“G'AZALDA UCH KISHI” – N.ning “F.K.” devoniga kiritilgan qit'asi:

*G'azalda uch kishi tavridur ul nav'
Kim, andin yaxshi yo'q nazm ehtimoli.*

*Biri mu'jiz bayonlig' sohiri hind,
Ki ishq ahlini o'rtar so'z-u holi.*

*Biri Iso nafaslik, rindi Sheroz,
Fano dayrida mast-u louboli.*

*Biri qudsi asirlik orifi Jom,
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.*

*Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,
Bu uchning holidin har bayti xoli.*

*Hamono ko'zgudurkim, aks solmish,
Anga uch sho'x mahvashning jamoli.*

Ushbu qit'ani hazrat N. g'azalchilikdagi ustodlari ta'rifiga bag'ishlagan. Birinchi baytdagi fikr umumiy. Unda g'azalda uch kishining uslub va ravishi yaxshi ekanligi, ulardan o'tkazib she'r yaratish mushkul ishligi ta'kidlangan. Keyingi ikki qator shu uch g'azal ustasining biri haqida:

*Biri mu'jiz bayonlig' sohiri hind,
Ki ishq ahlini o'rtar so'z-u holi.*

Bu “sohiri hind” – Xusrav Dehlaviy. Shu bir baytda Dehlaviy iste'dodiga xos muhim fazilat-

lar aytilgan. Birinchidan, u she'rda ifoda siqig'ligi, ya'ni "mu'jiz bayonliq"qa erishgan. Shu mahorati tufayli uning o'zi sohir, so'zlari sehrli. Ikkinchidan, bu shoirning qalbi yolqinli. Ruh va holatlarida ham so'zonlik aks etadiki, bular ishq ahlining bag'rini o'rtaydi. Navbatdagi satrlarni o'qiymiz:

*Biri Iso nafaslik rindi Sheroz,
Fano dayrida mast-u louboli.*

Iso (a.s.) – rivoyatlarga binoan, nafasi b-n o'likni ham tiriltira biladigan payg'ambar bo'lganmish. N. Isoga o'xshatayotgan "rindi Sheroz" – nafasi o'tkir buyuk fors shoiri – Xoja Hofiz Sheroziydir. U fano mayxonasining rindi. Rindligi u-n ham ko'ngli o'tkinchi dunyoning o'tkinchi g'am-u tashvishlaridan forig'. Hofizning g'azaliyoti murda ko'ngillarni ham tiriltiruvchi xayoliy ohanglari, haqiqat mayi madh etilgan ma'nolari b-n she'rxon yuragiga larza soladi.

*Biri qudsi asirlik orifi Jom,
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.*

Bu bayt Abdurahmon Jomiy madhiga bag'ishlangan. Bunda Jomiy birinchidan, poki-zalikka (qudsi asirlik) namuna qilib ko'rsatilgan. Ikkinchidan, u Jom shaxsidan yetishgan orif, haq ilmining allomasi. Shuning uchun ham uning oddiygina safol idishi (hatto singan safoli) shoh Jamshidning o'sha mashhur Jomi b-n tengdir. Bu obrazli fikr bevosita Jomiyning ijodiyotiga ham tegishlidirki, uning "sing'on safoli"dan zavq va ma'rifat simirgan kishilarning orifga aylanmasligi mumkin bo'lmagan holdir.

*Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,
Bu uchining holidin har bayti xoli.*

Demak, hazrat N. she'riyatiga nazar tashlagan kishi "bu uchlikning", ya'ni Xusrav Dehlayiy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy-

ning ta'sirini seza oladi. Bobomiz qit'a so'ngida o'z she'riyatini ko'zguga, ustozlarini esa shu ma'naviy oynaga jamoli aks etgan uch "mahvash"ga nisbat berganlar:

*Hamono ko'zgudurkim, aks solmish,
Anga uch sho'x mahvashning jamoli.*

Bu qit'a faqat ustozlarga hurmat-ehtirom ma'nosidagina emas, do'stlikni ulug'lashi jihatidan ham ibratlidir. Axir, unda ta'riflari bitilgan uchala shoir ham forsiy adabiyotning o'lmas va-killaridir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Холоти Саид Ҳасан Ардашер. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Холоти Паҳлавон Муҳаммад. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

I.H.

G'AZZOLIY (taxallusi; to'liq ismi: Abu Homid Muhammad ibn Muhammad Tusiy) (1058–1111, Tus) – ilohiyot olimi, tasavvuf nazariyotchisi, faylasuf, faqih. Tug'ilgan shahrida ta'lim olib, keyin Nishopurda ash'ariy maktabi ulamosi Juvayniy qo'lida tahsil ko'rgan. Bag'dodda saljuqiylar vaziri Nizomulmulk huzurida xizmat qilgan. Bu haqda N. "N.M."da shunday yozadi: "Jamoati fuzalo bilaki, oning suhbatida bo'lar erdilar, mutaaddid majolisida munozara va mujodala qildi va alarg'a g'olib bo'ldi. Va Bag'dodda Nizomiya madrasasi tadrisinga tafviz qildilar. To'rt yuz sakson to'rtida (milodiy 1091) Bag'dodga borib dars aytdi va Iroq ahli barcha anga shefta va firifta bo'ldilar. Baland qadr, arjumand poya topti". 1091–1095-yy.da Nizomiya madrasasida dars bergan. Ismoiliiylar Nizomulmulkni o'ldirganlaridan keyin haj bahonasida Bag'dodni tark etib, 1096–1106-yy. da Sharqning Shom, Bayt ul-muqaddas, Iskandariya shaharlarida bo'lgan. Damashq va Tusda yashagan. Nizomulmulkning o'g'li Faxrulmulk

taklifiga ko'ra, 1106–1110-yy.da Nizomiya madrasasida tag'in mudarrislik qiladi. Umri-ning oxirida Tus yaqinidagi tug'ilgan qishlog'i G'azzolaga qaytib, shu yerda xonaqoh tashkil etadi. N. ta'biri bilan aytganda, "xalqdin xilvat ixtiyor qildi va mufid kitoblar tasnif qildi".

Asosiy asarlari: "Ihyo-yu ulum id-din" ("Diniy ilmlarni tiriltirish"), "Kimyoyi saodat" ("Saodat kimyosi"), "Maqosid ul-falsafa" ("Falsafa maqsadlari"), "Tahofut ul-falosifa" ("Faylasuflarni rad etish"), "Nasihah ul-muluk" ("Hukmdorlarga nasihat").

G'. o'z asarlarida islom ilohiyoti tizimini ishlab chiqib, uni falsafiy jihatdan asoslashga intilgan, islom va tasavvufni o'zaro qo'shib talqin etgan. Chunonchi, "Ihyo-yu ulum id-din" asarida tasavvuf va islomni murosaga keltirib, bir-biriga chambarchas bog'ladi. Shundan so'ng tasavvuf tariqatiga kiruvchilar u-n shariatga rioya etish qat'iy qonunga aylandi. G'. fanoni tasdiqlasada, Mansur Halloj olg'a surgan hulul, ya'ni so'fiyning Allohga qo'shilib, singib ketishini rad etadi. G'. fikricha, fano Allohga ruhan yaqinlashish, xolos. U Aristotelning Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino kabi Sharqdagi izdoshlari b-n olamning yaratilganligi, koinot abadiyligi, ruhning o'lmasligi muammolari, sababiyat nazariyasi va h.k. bo'yicha bahs yuritgan. Islom tafakkuri va o'rta asr Yevropa falsafasiga barakali ta'sir ko'rsatgan.

Qur'onni mukammal sharhlab, islom qoidalarini ilmiy asoslab bergani u-n zamondoshlari tomonidan "Hujjat ul-islom" ("Islom dalili") deb ulug'langan.

G'.ning "Kimyoyi saodat" asari XIX asrda Sharqiy Turkistonda Muhammad Iso tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan. Yangi davrda Alouddin Mansur va Rashid Zohidlar undan parchalar tarjima qildilar. M.A'zam va H.Boltaboyevlar ham "Mukoshafat ul-qulub" va "Ihyo-yu ulum id-din" asaridan parchalarni ularning turkiy tarjimasidan o'zbekchalashtirganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,

2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс // Осор. Дар 8 жилд. Жилди 8. – Душанбе, 1990; Ислom. Энциклопедия. – Т., 2004; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати. 1-китоб. – Хўжанд, 1997; Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимёи саодат. – Т., 1995; Муҳаммад Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёу улуму ид-дин // "Ёшлик", 1990, 6-сон, Ислom тасаввуфи манбалари. – Т., 2005. Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. – Т., 2003; Муҳаммад Ғаззолий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

G'AZZOLIY AHMAD (XI asr, 2-yarmi, Tus – 1124, Qazvin) – tasavvuf olimi, mutasavvif shoir. Shayx Abubakr Nassojning muridi bo'lib, mo'tabar asarlari bor. Jumladan, "Savoneh" ("Hodisalar") kitobi nihoyatda mashhur bo'lgan. Faxriddin Iroqiy "Lama'ot" ("Shu'lalar") asarini uning ta'sirida yaratgan. "N.M."da yozilishicha: "Savoneh" fuzulidin biri budurkim, ma'shuqa barcha holi b-n ma'shuqdir, bas istig'no aning sifatidur. Va oshiq barcha holi bilan oshiqdur, bas iftiqor aning sifatidur. Oshiqqa hamisha ma'shuq keraklik, bas, iftiqor aning sifatidur. Va ma'shuqqa hech nima darboist emas, chunki o'zi o'ziningdur, lojaram istig'no aning sifati bo'lg'ay".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аҳмад Ғаззолий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

M.A.

G'AYB – lug'atlarda hozir emaslik, g'o'yiblik, ko'zga ko'rinmaslik; 2. Sir, yashirilik kabi ma'nolarda irzohlanadi. G'. – Alloh taologa ma'lum, bandalaridan yashirgan sirdir. Bu haqida bir necha oyatlar nozil bo'lgan: "Alloh payg'ambarlarini to'plab: "Sizlarga (ya'ni, qilgan da'vatingizga ummatlaringiz tomonidan) qanday javob bo'ldi?" – deb so'raydigan kunida, ular: "Biz bilmaymiz. Faqat

Sening O‘zinggina g‘ayb ilmlarining bilimdonisan”, deydilar (Moida: 109)”. N. asarlarida ham barcha sirlardan ogoh – Olim ul- g‘ayb deya Alloh nazarda tutiladi. “S.I.” dostonida Sulton Abu Said Ko‘ragon ta‘rifida shunday bayt bor:

*Hunar ko‘p berib olimul-g‘ayb anga,
Vale bor edi bir ajab ayb anga.*

*Ki, maxzan yig‘org‘a solib maylini,
Tutar erdi tanqis ila xaylini.*

G‘., hatto payg‘ambarlarga ham ma‘lum emasligi Qur‘oni Karimda ta‘kidlanadi: “Ayting (ey Muhammad): “Sizlarga: “Huzurimda Allohning xazinalari mavjud”, demayman va g‘aybni ham bilmayman. Yana sizlarga: “Men farish-taman”, ham demayman. Men faqat o‘zimga vahiy qilingan narsalargagina ergashurman”. Ayting: “Ko‘r bilan ko‘rguvchi (ya‘ni yo‘lsiz bilan Allohning yo‘lida yurguvchi) kishi barobar bo‘lurmi?! Tafakkur qilmaysizlarmi?! (An‘om: 50)”. Inson Robbining lutfi marhamati ila U bildirgan ba‘zi narsalarnigina bilishi mumkin, xolos. Bu “Ilhomi g‘ayb” deyiladi. Tasavvuf ahlining nuqtayi nazari bo‘yicha, basiratning ochilishi avval ko‘zdan boshlanadi. Keyin navbatma-navbat yuz, ko‘krak va butun vujudda yuzaga chiqadi. Basirati – ko‘ngil ko‘zi to‘la ochilgan kishiga “Shayx ul g‘ayb” nomi berilgan. Mana shunday qalblariga vorid inib, ilhom nasib etgan valiy zotlar haqidagi “N.M.” tazkirasida N. Hofiz Sheroziy (q.s.) haqida: “Alar *lison ul-g‘ayb* va tarjumon ul-asrordurlar. Baso asrori g‘aybiya va maoniyi haqiqiyyaki, surat kisvatida va majoz libosida ado qilibdurlar. Agarchi ma‘lum emaski, alar irodat iliki bir pirga bermish bo‘lg‘aylar va tasavvuf tariqida bu toifadin biriga nisbat durust qilmish bo‘lg‘aylar. Ammo so‘zlari andoq bu toifa mashrabi bila muvofiq voqe‘ bo‘lubdurki, hech kishiga andoq ittifoq tushmaydur”, – deydi. Ta‘kidlash joizki, basirati ochiq, ko‘ngil kashfiga erishgan zotlar

G‘. haqiqatlaridan bahs etadi. Yaratgan sirlaridan bandalarini ogoh etib, hidoyatga undaydi. Ilohiy sirlardan xabar beruvchi ilm “Ilm g‘ayb” yoki “Ilmi laduniy” deyilgan.

“Ayting: “(Xohlagan) amalni qilinglar. Bas, Alloh, Uning payg‘ambari va mo‘minlar qilgan amallaringizni ko‘rib turar va yaqinda g‘ayb-u shahodatni (ya‘ni, yashirin va oshkor narsalarning barchasini) bilguvchi zotga qaytarilursizlar. Bas, U zot sizlarga qilib o‘tgan amallaringizning xabarini berur” (Tavba: 105) oyatlarga ko‘ra, ilm ahli olamni insonlar ko‘zidan yashirin ma‘naviy olam – G‘. olami, ko‘rinuvchi ma‘lum olamni esa shahodat olami, deya ikkiga ajratishgan. “N.M.” tazkirasida qalb ko‘zi ochilgan basirat ahli karomatlaridan so‘z yuritiladi. Shayx Alo-uddavlaning quyidagi e‘tirofi bunga dalildir: “G‘aybda ko‘rdumki, Haq (s.t.) manga ayturki, sen bilmassanki, har hasratki Imom G‘azzoliyg‘a bor, mundin ortuq yo‘qdurki, sulukni tugatmay bizing xizmatimizg‘a keldi. Andin so‘ngraki ul g‘aybdin keldim, o‘z tilimda uqdaye toptim va xomushlik pesha qildim va o‘z ishimga mashg‘ul bo‘ldum”. Insonlarda g‘aybni bilishga, uni idrok etishga bir mayl, fitriy bir intilish hamisha bo‘lgan. Shu bois nafsni tazkiya etishga harakat qilishgan. Nafsni tarbiya etgan solih qullar – olami kubroga aylanishgan. Ularning qalbida kashf-u karomat paydo bo‘lib, olami sug‘ro mujassamlashgan. Zero, poklangan nafs natijasida ziynatlangan ko‘ngil oynasida g‘ayb bitilmish Lavh ul-mahfuz ko‘rina boshlagan. G‘.ning Lavh ul-mahfuzda bitilgani haqidagi xabardan: “Balki ularning oldilarida g‘ayb (ya‘ni g‘aybda bo‘ladigan barcha ishlar bitilgan Lavhul-Mahfuz) mavjud bo‘lib, ular (aytayotgan so‘zlarini o‘shandan) yozib olayotgandirlar?! (Nun: 47)” kabi oyatlar orqali ogohlantiriladi. Ammo ko‘ngilni 7 darajasini ko‘rsatgan ahli tasavvuf oltinchi maqomini g‘aybiy mukoshafa joyi – Suvaydo deya, Odam avlodlarining imkoniyatlari, ularning ilmdan nasibalanish imtiyozlarini ko‘rsatishgan. N.ning shunday qahramonlaridan biri “L.T.” dostonidagi Shayx San‘ondir:

*Shayx San'on vosili dargoh edi,
Ko'ngli g'ayb asroridin oghoh edi.*

G'.ga ishonmoq kamolotning shartlaridan biridir:

*Yugurma rizq uchun, ne yetsa
Haqdin anglakim, komil
Ne kelturgil demish, ne g'aybdin
yetganni qaytormish.*

Inson qadarga inonmog'i, shodlig-u kulfatni birday qabul qilishi G'. , ya'ni Allohga ishonmog'i, tom tavakkulidandir.

Mumtoz adabiyotda inson a'zolarining har biri ma'lum bir ramzdir. Jumladan, yorning og'zi – Sirri G'.dan nishona hisoblanadi. Ma'shuqa labi haqidagi ta'rif-tavsif G'.ga oshnolikka ishoradir:

*G'ayb sirridin berib og'zi nishon,
O'zi g'ayb ahlidek, ammo benishon.*

“B.V.” devonida esa boshqa bir ifodaga duch kelinadi:

*Og'zi ramzig'a agar yo'l topmadim, ermas ajab,
G'ayb sirrig'a ne tong el topmataq oson vuquf.*

Ma'naviy olamni qo'riqlovchi Allohning mumtoz qullari G'. eranlari – rijol ul-g'ayb deyilgan. N. Abubakr Qasriy (q.t.s.) haqidagi ta'rifda G'. ahli iborasini qo'llab, shunday valiyalar jamoasiga ishorat qiladi: “Hubayra qasridin erdi, valiy va g'ayb ahlini ko'rar erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

G'ANI ABDULLO (11.03.1912–28.01.1984, Samarqand) – tojik dramaturgi, shoiri, tarjimoni. Tojikiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan san'at xodimi. 1932-y.da O'zbekiston pedakademiyasining adabiyot fakultetini tugatgan. Tojikiston Respublikasi Maorif komissariyatining ilmiy-tadqiqot institutida ishlagan. Tojikiston Yozuvchilar uyushmasi kotibi bo'lgan (1934–1937). Keyin Tojikiston akademik teatrida adabiy emakdosh bo'lgan.

G'.A. 30-yy. boshida o'zbek tilida she'r-u dostonlar yozgan. Tojik tilida ham ijod qilgan. Adabiy maqolalari ham bor. So'ng dramaga qo'l urgan. “Vaxsh” (1933), “Baxt vodiysi” (1936), “Vose' isyoni” (1936), “Rustam va Suhrob” (1937), “Inson sharafi” (1956), “Tog'lar navosi” (1957), “To'fon” (1957, hammualliflikda), “Hurriyat” (1964), “Inqilob chavandozlari” (1970), “Umid yulduzlari” (1975), “Tong qushi” (1980) kabi zamonaviy va tarixiy mavzulardagi dramalar muallifi.

G'.A. “Jomiy va Navoiy” (1969) dramasini yaratgan. Unda ikki xalqning buyuk farzandlari o'rtasidagi bebaho do'stlik tarannum etiladi. U N.ga bag'ishlab qator she'rlar ham yozgan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

G'ARB-U SHARQ (g'arb va sharq yoki sharq va g'arb) – xalq tilida va adabiy asarlarda keng qo'llanadigan ibora. G'arb – dunyoning to'rt tomonidan biri, sharqqa qarama-qarshi quyosh botadigan, kunbotar tomon. Sharq – ko'tarilish, dunyoning to'rt tomonidan biri, g'arbg'a qarama-qarshi bo'lgan, kunchiqish tomon. Jahon adabiyoti tarixida ijodkorlar o'z asarlari, she'riy devonlarini “G'arb-u sharq” nomi b-n ham atashgan. M-n, I. V. Gyotening “G'arb-u sharq” devoni.

N. “S.I.”ning “So'z vasfi...” nomli bobida:

*Ichar xayl so'z bodayi sofini,
Demak, farz keldi so'z avsofini.*

deb soʻzni, soʻz sehri va qudratini vasf, shayx Nizomiy va Mir Xusrav kabi xamsanavis ustozlarini madh qilar ekan, *gʻarb-u sharq* iborasini topib qoʻllaydi. Soʻz gavharidan kunbotar-u kunchiqish toʻldi, lekin qiymatida katta farq bor. Soʻz tarixida kimdir mayda chaqaga arziydigan soʻz aytuvchi boʻldi, pastladi, kimdir esa oltin beruchi, qimmatli, chuqur maʼnoli soʻz aytuvchi boʻldi va *gʻarb-u sharq*da shuhrat qozondi, degan ijtimoiy fikrlarini bayon qiladi. N. oʻzining ijtimoiy fikrlari isboti u-n soʻz ustalaridan shayx Nizomiy va Mir Xusrav Dehlaviylarning soʻz qoʻllashdagi mahoratiga urgʻu beradi va ular oʻz “Xamsa”lari b-n *gʻarb-u sharq*ni egalagan, degan eʼtirofini ham nazm iplariga teradi:

*Bu gavhardin oʻldi toʻla gʻarb-u sharq,
Vale topti qiymatda bisyor farq.
Birovga yetishgonga qiymat pashez,
Yana birga qiymat kelib ganjhez.*

N. “F.Sh.”ning Armaniston mulkida Farhod qazish ishlarini olib borgan togʻ tasvirida ham *sharq-u gʻarb* tarzida bitgan, ammo asarning boshqa bayonlarida esa *gʻarbu sharq* iborasi oʻrnida, asosan, *margʻib-u mashriq* yoki *boxtar* va *boxovar* iboralarini ishlatgan. M-n, dostonning Shopur haqidagi tasvirida *boxtardin to baxovar* tarzida qoʻllagan:

*Jahon mulkin kezib kishvar-bakishvar,
Hududi boxtardin to baxovar.
Xito mulkiga ham tushgan guzori,
Kelib oligʻa Moniy dasttori.*

Kuzatishlarimizga koʻra, N. *gʻarb-u sharq* iborasining *margʻib* va *mashriq*, *boxtar* va *baxovar* kabi sinonimlarini faqat bosh qahramonlar bilan bogʻliq syujetlardagina qoʻllagan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. СаДДу Искандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

GʻARIB (YOKI JADID) (ar. – *gʻarib* soʻzi ajoyib, kamyob, jadid esa yangi maʼnosini bildiradi) – foilotun (2-hijo qisqa, qolganlari 2 choʻziq – – V – –) aslining 2 marta va mustafʼilun (3-hijo qisqa, qolganlari choʻziq – – – V –) aslining 1 marta takrorlanishidan hosil boʻladigan bahr (foilotun foilotun mustafʼilun – – V – – / – V – – / – – V –). Arab sheʼriyatiga xos boʻlib, oʻzbek adabiyotida qoʻllanmagan. N. “M.A.”da bu bahrga misol sifatida:

*Ne baloligʻ hajr erurkim, zor oʻlmisham,
Kelki, ul koʻz hajrida bemor oʻlmisham, –*

baytini keltiradi. Bobur esa “Muxtasar” asarida uning yana 10 vaznini koʻrsatib, ularning barchasiga turkiy baytlar bitgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҗиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998.

E.O.

GʻARIB I (ar.) – bechora, musofir, boshqa joydan kelgan, kimsasiz, umuman olganda, shaxsga nisbatan ishlatiladi. Oʻz yurtidan boshqa yurtga safar etgan soʻfiylar Gʻ. deyilgan. Ammo bu foniylar dunyoni *gʻurbat* hisoblaganlar, asl vatani ruhlar olamidan ayrilganliklari u-n oʻzlarini Gʻ. deb ataydilar, chunki ularning nazdida chin *gʻariblik* asl vatan boʻlgan ruhlar olamidan bu olamga kelishdir. Ruh hamisha oʻsha olamni qoʻmsaydi. Zero, inson bu dunyoda har doim oʻzining Gʻ.ligini yodda tutishi kerak. Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallam: “*Islom gʻarib holatda boshlandi va qanday boshlangan boʻlsa, oʻshanday gʻarib holga qaytadi. Gʻariblarga Tubo boʻlsin!*” dedilar”. Ilm ahliga koʻra, holini tushunmagan, tuygʻu va kechinmalarini anglamagan, johillar orasida qolgan olim, fosid va fosiq-lar orasida qolgan taqvo ahli *gʻarib*dir. Judayam baland maʼnaviy va ruhiy holda boʻlgan soʻfiy-

lar u dunyoda ham, bu dunyoda ham g‘aribdirlar. Chunki ularning holini biron anglamaydi. Najmiddin Kubro hazratlari hol ahli o‘laroq shunday deydi: “... inson *“Makoni av adno”*dan (Najm, 53:9) qaytgach, Haq libosiga burkanadi va bunga jalvat deyiladi. Bu martabadagi so‘fiylarning ikki jihati bor: inson deya tanilib, boshqa insonlar bilan munosabatda bo‘ladilar, malakut olamida yashaydilar. Ikkinchi tomondan esa ko‘rinmaydilar, majhuldirlar, xalqdan uzoq bo‘lib, g‘ayb olamida yashaydilar. Shu bois ular “g‘uraboyi haqiqiyiya” (haqiqiy g‘ariblar) deya nom olganlar. Zero, Payg‘ambarimiz: “...*G‘ariblar qanday saodatlidirlar!*” – deya marhamat qilganlar”. G‘. va G‘.lik irfoniy asarlarda bosh mavzulardan bo‘lgan. Shuningdek, G‘.lik aslida Odam atoning yerga inishi – asl vatanidan ayrilishidir. Mana shu haqiqatni anglagan payg‘ambarlar, valiyar – Haq yo‘lchilari bu dunyoda va ahli dunyo orasida o‘zlarini begona va kimsasiz his etgan, natijada irfoniy adabiyotda ularning hollarini ifoda etuvchi G‘. obrazi dunyoga kelgan:

*G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo‘lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg‘a tikandek oshyon bo‘lmas emish.*

“Mir‘oti ushshoq” nomli tasavvuf lug‘atida: “g‘urbat – jonon haramidan dil-u jonning yiroqlashuvi; poklik olamidan ajralib nafs-u sharni yaqin bilmoq”, – deb sharhlangan. Sayyid Sajjodiy “g‘urbat”ni quyidagi tarzda tasniflaydi: 1. Vatandan judolik g‘urbati. 2. Johil va fosiq qavm orasida majburan, ya‘ni g‘ayriixtiyoriy ravishda o‘tirgan odam g‘urbati. 3. “G‘urbat Haq talabi bo‘lib, bu – orifning g‘urbati, zero, orifning himmati ma‘rufdurki, u oxirat ahli orasida ham g‘aribdur”. Chunki, orif “Xalq orasida anissiz bo‘ling! – degan da‘vatlarni ham aslo yoddan chiqara olmaydi. N. ruboysida ilgari surilgan botiniy mazmun orifning g‘urbatidir”. Mazkur ruboiy N.Mallayev, Y.Is‘hoqov, A.Hayitmetov, I.Haqqul kabi bir qator adabiyotshunoslar tomo-

nidan o‘rganilgan. Bu mashhur ruboiy mazmun-mohiyatida ham G‘. shaxsiyati, uning ma‘naviy dunyosi to‘laqonli ochib berilgan.

*Tanimg‘a choklar ochti, ne ayb, agar o‘lsam,
Ki ruh bulbulining loyiqi emas bu qafas.*

deyilgan. O‘z vujudini qafas sezgan G‘., gunoh va musibatlariga to‘la olamni “ruh bulbul”ning qafasi deb anglaganligi shubhasizdir. Tasavvuf ta‘limotida G‘.ning ilohiy erki – “Anal-Haq”lik. Ana shu hurlikka yetishguncha u g‘urbatda yashaydi, g‘urbatdan tinimsiz azob chekadi. Xaraqoniyning “Nur al-ulum” asaridan o‘qiymiz: “So‘radilarki, g‘arib kimdur. Dedi: Tani bu jahonda g‘arib kishi g‘arib emasdur. Balki dili vujudida, siri ichida bo‘lganlar g‘aribdur. So‘radilarki, uning do‘stlari qanday fazilatli kishilar? Dedi: dunyo do‘stligidan dili forig‘ bo‘lganlar”. N. “N.M.” tazkirasida bu holga e‘tibor qaratib, valiyar tilidan g‘ariblarini tavsiflaydi. Ularga xos xususiyatlarga urg‘u beradi: “Abulhasan Subayhiy (q.s.) debdurki, “g‘arib – o‘z vatanida musofir bo‘lgan kishidir”. Va ham ul debdurki, “g‘arib – o‘ziga monandi bo‘lmagan kishi”. Va ham ul debdurki, “g‘arib – o‘zi kabilar bilan suhbat qurgan kishi”.

G‘. so‘zi b-n o‘zakdosh *g‘aribiston*, *g‘aribxonona*, *g‘aribona*, *g‘urbat* lafzlari ham G‘. va G‘.lik haqidagi qarashlarga oydinlik kiritadi. N. “M.Q.”da G‘.lik sirrini to‘la ochib beradi. Va undan qutulish yo‘llarini ko‘rsatadi: “Odam bila shayton muxolifatin unutm. Ota dushmanin o‘zungga do‘st tutma. Otangni bihishtdek ma‘manidin jalo qildi va yillar xokdon g‘aribistonida zalil va mubtalo qildi. Va otang avlodidin ba‘zi anga intiqom tuzdilar va xor-u zabun qilib jafolar ko‘rguzdilar. Nafsni chun taqvo riyozati bila zerdast qildilar – shaytonni zalilliq bila yerga past qildilar”. N.ning mana shu hikmatli so‘zlarini anglagan Odam avlodlari o‘zlarining G‘.ligini va undan omon qaytishni aslo unutmashliklari lozim.

N. asarlarida G‘. lafzi asosidan kelib chiqqan *g‘aribona*, *g‘aribiston*, *g‘aribxonona* so‘zlari ham keladi. N.ning lirik qahramonida G‘.lik holi ha-

misha ustun bo‘lgan. Hatto soqiyga murojaatida ham shoir shunday deydi:

*Soqiyo, jomi g‘aribona ketur,
Men g‘arib ichsam ani, yona ketur.*

Musofir G‘. istagan may ham boshqacha. U g‘aribona jom istaydi. Yana bir o‘rinda G‘. un va g‘aribona xulq tilaydi:

*Soqiyo, ko‘nglum etar boda havas,
Lutf qilg‘ilki, erurman bekas.*

*Tut g‘arib un bila paymona manga,
Ko‘rguzub xulqi g‘aribona manga.*

*Yig‘lamoq holima bir dam fan etay,
Zor-u bekasligima shevan etay.*

N. G‘. kalimasini janr talabi b-n turli hislarni ifoda etish uchun qo‘llaydi. Ya‘ni G‘. kim degan savolning javobi turli asarlarida turlichadir. Birida boshqa yurtida kezgan sayyoh, ba‘zilarida o‘z yurtida abadiy vatanni qo‘msagan sayyor. “N.M.”da o‘qiymiz: “Va Zunnun sayyoh ermish. Debdurki, bir kun borur erdim, bir yigit ko‘rdumki, anda sho‘re bor erdi. Dedim: qaydinsan, ey g‘arib? Dedi: G‘aribmu bo‘lur ulki, Oning bila muvonasati bo‘lg‘ay? Bu so‘zdin qichqirib, behush yiqildim”. Demak, insonning Yaratgan b-n unsiyati bor ekan, u hech bir olamda G‘. emasdur. “M.Q.”ning o‘ttiz uchinchi fasli “G‘arib va benavolar zikrida” deb ataladi. Bunda G‘. salbiy ma‘noda qo‘llaniladi: “Jut va lo‘lining ko‘pragi muzhik harakoti va tuz usuli. Muallaq urmoqlarida xoksorlig‘ oshkor, sarnigun turmog‘larida bee‘tiborlig‘ padidor. Anoniyatlari yuziga tezak solib chamanvar va insoniyatlig‘lari doirasi maymunlarig‘a chanbar... Tong otqoch er va xotuni kasb uchun tarqashib, o‘g‘ul va qizlari ko‘y va ko‘chada butrashib. Har qaysi har nekim hosil qilib, oqshom barcha bir yerga yig‘ilib, topqonlarin tugatmaguncha uyqu mayli qilmay, tongla ne yegumizdur demak so‘zin bilmay. Tongla ish-

lari o‘tgan burung‘i kun ishi, bu ham bir ishdur agar qila olsa kishi. Bu razolat kishilik takabburidin xo‘broq va bu zalolat yaxshiliq tasavvuridin marg‘ubroq”.

G‘.ning ko‘pligi “g‘urabo”dir. N. u-n g‘ariblik hissi juda kuchli bo‘lgan. Ham shoir, ham o‘z davrining olim-u orifi o‘laroq bu holdan barchani ogoh etgan. Hatto, o‘z nazmini G‘. ma‘nilar b-n yaratilgan g‘aribona, ya‘ni insonlar qalbining dorush-shifosi, deb ataydi:

*Nazmim ichra g‘arib ma‘nilar
G‘urabo xaylidin nishonadurur.
Anda har bayt necha ma‘ni ila
Bayt emaskim, g‘aribxonadurur.*

Ilmda N.ning muhrida “Kun fid-dunyo kaanaka g‘aribun av obir-u sabilin” borligi aytilgan. Mazkur hadisi sharifni izohlab, bir qit‘asida yozadi:

*Dedi hazrati mafxari koinot,
Anga kim edi huznin o‘ksitguchi.
Ki dunyoda bo‘lg‘il nechukkim, g‘arib
Va yoxud aningdekki, yo‘l o‘tkuchi.*

N. asarlarida “g‘aribi zor”, “g‘aribi xasta”, “g‘aribi g‘urabo”, “g‘aribi bekas”, “g‘aribi benavo”, “g‘aribi oshiq” kabi birikmalar keladi:

*Gar berur husni zakotin, ey Navoiy, yo‘qturur
Xastaye zori g‘aribi benavo andoqki men.*

Yoki:

*Ilojimdin bo‘lub ojiz dedilar hikmat ahlikim,
G‘arib-u xasta yo‘qkim, oshiq-u devona hamdur bu.*

Yoxud:

*Ishq dashtin hech g‘urbatkash musofir ko‘rmasun,
Men g‘arib ul dasht aro ko‘rganni kofir ko‘rmasun,*

degan.

“L.T.” dostoni G‘aribistonda qolgan G‘. ahlining o‘z vataniga ma‘naviy safari sir-sinoatini, usul-arkonini badiiy talqin qiladi. Yo‘lboshchi Hudhud shunday deydi:

*“Bu g‘aribiston aro bo‘lg‘on muqim,
Ko‘nglunguzdin ketgan ul noz-u na‘im.*

*Bersa haq tavfiq jiddu jahd etay,
To yana sizni anga hamahd etay.*

*Bu safarda ranjlardur ta‘miya,
Ko‘nglunguzga yetsa ondin tasfiya,*

*Bu manozil qat‘idin yetgach futuh,
Sofiy o‘lsa jisingiz andoqki ruh”.*

“M.Q.” asarida “G‘arib va benavolar zikrida” nomli fasl mavjud bo‘lib, bunda jut (hindu qabilasi) va lo‘lilardan bahs yuritiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

I.H.

G‘ARIB II – ajoyib, qiziq, kamyob ma‘nolarida keluvchi arabiy so‘z. N. bu kalimani mazkur ma‘nolarida ko‘p bora qo‘llagan:

*G‘arib qissa erur ishqim, tuganmadi hech,
Agarchi bo‘lg‘ali olam binosi aytiladur.*

Shoir ba‘zi o‘rinlarda bu so‘zning shakldoshlik xususiyatidan foydalanib, go‘zal baytlar yaratadi:

*G‘ariblig‘da, demankim, g‘am-u malolati bor,
Ki sendin ayru ko‘ngulning g‘arib holati bor.*

*Habib ko‘yida ahbobning himoyati bor,
Navoiy asru va lekin g‘aribu bekasdur.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

“G‘ARIB VA BENAZOLAR” – “M.Q.”ning o‘ttiz uchinchi fasl nomi. Unda N. jut va lo‘lilarning kundalik turmushi, yashash tarzi, ularga xos beg‘amlilik, takabburlik, o‘yin-kulgiga o‘chlik kabi ayrim illatlar haqida bayon qilgan. N. “M.Q.”ning “Xaloyiq ahvol va af‘ol va aqvolining kayfiyati”, – deya nomlangan birinchi qism 40 fasldan iborat bo‘lib, unda jamiyatdagi turli toifa va tabaqa vakillari: odil sultonlar-u zolim, johil podshohlar, bek-u noiblar, vazir-u navkarlar, shayxulislom, mufti, mudarris, imomlar-u nujum ahli, tujjorlar, dehqonlarning turmush tarzi, yaxshi xulq-atvori b-n birga ayrim ayb va nuqsonlari haqida ham bahs qilgan. Xususan, “G‘.B.”lar zikrida masxarabozlik, kuldiruvchi harakatlar jut va lo‘lilarning kundalik odati ekanini ta‘kidlaydi. “*Bukun topqonni yeb, tongla g‘amin yemay, tilab nima bermagandin shikoyat so‘zin demay. Vatan va maskanlari xorlig‘ vayronasi, manzil va ma‘manlari xoksorlig‘ koshonasi. Tong otqoch er va xotuni kasb uchun tarqashib, o‘g‘ul va qizlari ko‘y va ko‘chada butrashib. Har qaysi har nekim hosil qilib, oqshom barcha bir yerga yig‘ilib, topqonlari tugatmaguncha uyqu mayli qilmay..*” deya mazkur qavmni ta‘riflarkan, bu kabi razolat, past tabiatlilik, adashish va zalolat ayrim odamlardagi takabburlikdan, ularning yaxshilik deb o‘ylagan tasavvuridan ma‘qulroqdir, deya fikrini quyidagicha xulosalaydi:

*Kishi agar kishi o‘lsa, o‘zin kishi demagay,
Qilurda hech ishin ham kishi ishi demagay.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

G'ARIBIY (taxallusi; ismi Muhammad Ali (t.y. noma'lum, Hirot – v. Samarqand, 1469) – sipohiy, shoir, musiqachi. N.ning kichik tog'asi. "M.N."da ma'lumot berishicha, u xushsuhbat, xushxulq, xushtab' va dardmand (ya'ni yuragida dardi bor) yigit edi. Musiqa ilmidan ham yaxshigina xabardor bo'lib, ovozi yoqimli, usuli go'zal edi. Ma'lumki, N. ham musiqa bilimdoni edi. U yetti-sakkiz yoshlaridan musiqa b-n shug'ullanib, bu borada ilk saboqni iste'dodli sozanda bo'lgan tog'asi G'.dan olgan. U mohir xattot ham bo'lgan. Ana shu alohida fazilatlarini tufayli Husayn Boyqaro ham unga boshqalardan ko'proq inoyat ko'rsatgan. Sultonning toj-u taxt u-n olib borgan kurashlarida ham akasi Said Kobuliy b-n birga bo'lgan. Shuning u-n ham N.: "Agarchi bu faqirlarning qavm va xayli Sulton sohibqironning boyri qullari va mavrusiy bandalaridurlar, ammo bu mazkur bo'lg'on salohiyatlar jihatidan ul hazratning iltifoti inoyati aning bila o'zgalardin ko'proq edi", – deb yozadi.

Zullisonayn shoir bo'lgan: ham forsiy, ham turkiyda qalam tebratgan. N. o'z tazkirasida uning har ikki tildagi ijodidan namuna keltiradi. Turkiy bayti:

*Dardi holimdin agar g'ofil, agar ogoh esang,
Hech g'amim yo'q sen manga gar dilbar-u
dilhoh esang.*

Forsiy matla':

*Chashmi bemori tu hardam notavonam mekunad,
La'li jonbaxshi tu, jono, qasdi jonim mekunad.*

Tarj.: Sening bemor (ya'ni xumor) ko'zing meni har lahza zaif-u beqaror qiladi, jon baxsh etuvchi labing esa jonimga qasd qiladi.

Husayn Boyqaroning xizmatini tark etib, Samarqandga borganida akasining qotili tomonidan o'ldiriladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020;*

Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2023; Sirojiddinov Sh. Amir Alisher. – Т., 2023.

M.A.

G'AROYIB US-SIG'AR (Yoshlik g'aroyibotlari)

To'rt devonni jamlagan "X.M." lirik kulliyotining birinchi devoni. Ilk devon bo'lganligi bois salmoqli debocha yozilgan. Debocha an'anaga ko'ra, hamd b-n boshlanadi: "Shukr-u sipos ul Qodirg'akim, chun adam osoyishgohidin vujud oroyishgohlarig'a jilva berdi, insonni soyir maxluqotdin nutq sharafi bila mumtoz qildi". Shoir debochada nasr va nazmdan birday foydalanib, shoirlik salohiyati, she'rdan mazmun va shakl uyg'unligi, "X.M." devonlar to'plami kabi qator masalalar xususida bahs yuritadi. Bu hol na'tda ham yaqqol ko'rinadi: "Va durudi noma'dud ul anbiyo halqasining xotimig'akim, "innash-she'ra lahkmatun va innal-bayona lasihrun" nuktasi bila shuaro poyasin hukamo martabasig'a chekti-yu bayon rutbasin sehr manzilasi'g'a tortti.

Ruboiy:

*Ulkim chu balog'at etti da'vo a'rob
Ko'rguzdilar ul da'vo aro ko'p itnob.*

*Chun nuktasida qildi ayon gavhari nob,
Da'vogari gavharlari bo'ldi siymob".*

N.ning tarjimayi holi va ijodiy evolyutsiyasi o'z asarlarida aks etgan. Shulardan biri shoirning debochalaridir. "G'.S." debochasida ham "al faqir-ul-haqir Alisher al-mutaxallis bin-Navoiy" kichik yoshdan o'zini she'ning parishon savdosiga topshirgani, "B.B." va "N.N." nomli devonlar tuzgani, nihoyat, Husayn Boyqaro amri b-n barcha she'rlarini 4 devonga jamlagani, aslida avvalgi devonlar ham sulton hukmi va madadi ila bo'lgani haqida ma'lumot beradi. Aytish mumkinki, N.ning nafaqat nasriy, balki lirik merosida ham H.Boyqaroga bag'ishlovlar talaygina. Debochada ham do'sti shoh Husayn Boyqaroga

alohida e'tibor qaratiladi: "Umid ulkim, bu to'rt devonkim, Sultoni sohibqiron oti bila muzayyaldurur-u alqobi bila mutarraz, ham aning otidek rub'i maskunda to'lg'a-yu ham aning alqobidek to'rtunchi ko'kka degincha muntashir bo'lg'ay. Shukrkim, bu banda nazm vasilasi-yu she'r vositasi bila tamom umrumni ul hazratning madhi bila kechurdum va barcha hayotimni aning duosi bila o'tkardim".

N.ning debochada kulliyotning "X.M." deya nomlanishidan tortib, har bir devonning tartib ila kelishi va nomlanishi to'g'risida ham ma'lumot berishi tabiiy bir holdir. Zero, N.da shoirlik bir maslak o'laroq o'zining ma'lum vazifalariga ega edi. Devonlarining nomlanishi haqida esa shunday deydi: "To'rt faslining muqobalasidakim, to'rt devon voqi' bo'luptur, har qaysig'a bir munosib ot darboyist edi, ul sababdin avvalg'i devonnikim, tufuliyyat bahori g'unchasining ajib gullari va sig'ar gulzorining bog'chasining g'arib chechaklari bila orosta bo'lub erdi, "G'aroyib us-sig'ar" deyildi. Va ikkinchi devonnikim, yigitlik-u oshuftalig' va shabobu oluftalig' yoziyu dashtida yuzlangan nodir vaqoyi' bila pirosta bo'lub erdi, "Navodir ush-shabob." ataldi. Va uchunchi devonnikim, vasat-ul – hayot mayxonasida ishq bila shavq paymonasidin yuzlangan badi' nishotlar kayfiyatini yozilib erdi "Badoye' ul-vasat" ot qo'yuldi. Va to'rtunchi devonnikim, umrning oxirlarida yuzlangan ishq dardu ranji foydalarikim, jonso'z oh urmoq-u jon topshurmoqdurkim, anda sabb bo'lubtur, "Favoyid ul-kibar" laqab berildi. Jumladan, yoshlik bahorining ajib gullari va o'spirinlik gulzorining g'arib chechaklari b-n orosta bo'lganligi u-n nomi ham "G'.S." bo'lganligini ta'kidlaydi.

Shoir "G'.S." devoniga umr fasllarining navbahori-yu hayot gullarining yashnagan gulzori bo'lgan 7-8 yoshdan – 20 yoshgacha bo'lgan davrda yozgan she'rlari kirganligini ta'kidlaydi. Lekin "X.M."ga muharrirlik qilgan Husayn Boyqaroga bu tadrijiy tartib ma'qul bo'lmagan bo'lsa kerakki, mazkur devonlardan N.ning boshqa davrlarda yozgan she'rlari ham o'rin ol-

gan. "G'.S." ham bundan mustasno emas. M-n, "G'.S."dagi bir qator she'rlarda Husayn Boyqaro shoh sifatida zikr etiladi, holbuki, u taxtga chiqqanda N. 28 yoshda edi. Binobarin, devonlar nomining mazmunini shartli ma'noda tushunish kerak. Bu haqda shoirning o'zi ham "Munsh."dagi maktublaridan birida "burung'i ikki devon ash'ori bila so'ngra aytilg'anlarim bila qo'shub, tartib bila to'rt ayrildi" deb izoh beradi. Taniqli manbashunos H.Sulaymonning nisbiy tasnifiga ko'ra, "G'.S."dan jami 840 ta she'r o'rin olgan bo'lib, ularning 156 tasi yoshlik, 499 tasi yigitlik, 27 tasi o'rta yoshlik, 158 tasi qarilik davriga mansub. Umuman, "G'.S." 650 g'azal, 3 muxammas, 1 mustazod, 1 tarje'band, 1 masnaviy ("Sayyid Hasan Ardasheriga she'riy maktub"), 50 qit'a va 133 ruboiydan tashkil topgan.

Devonning kattagina qismini g'azallar tashkil qiladi. Debochadan so'ng hamd va na't g'azallar keltiriladi. G'azallar arab alifbosi tartibida beriladi. Devon:

*Ashraqt min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
"Yor aksin mayda ko'r" deb, jomdin chiqti sado,*

matla'li hamd g'azal b-n boshlanadi. Hamd va na't g'azallar devonning har o'rnida kelganligiga guvoh bo'linadi. M-n, "Dol harfining diloromlarining davroni "G'aroyib"din" sarlavhasi ostida kelgan ilk g'azal na'tdir:

*Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,
Suvratda sanga valid, ma'noda sanga farzand.*

Devonda janrlar quyidagicha tartiblangan: debocha, g'azal, mustahzod, muxammas, musaddas, tarji'band, masnaviy, qit'a, ruboiy.

Devonda qit'alarning sarlavhalanishi va ichki bir mazmuniy tartibga egaligi e'tiborga molik. "Tengri zoti haqiqati..." nomli hamd va "Rasuli a'zam sha'nida..." na't qit'adan so'ng fano haqidagi qit'alar boshlanadi:

*Foniyi mutlaq o'lmayin solik,
Anga yo'qtur umidi maqsadi kull.*

*Qaro tufroqqa sing'mayin qatra,
Andin imkoni yo'q ochilmoq gul.*

“G‘.S.” devonining bosh qahramoni, shubhasiz, shoirning o‘zidir. Devon N.ning hol va maqomlaridan tashqari ijtimoiy-siyosiy qarashlarini ham namoyon qiladi. Turkiy tilda ham go‘zal bir devon yarata olish imkonini asoslashi esa adabiyotshunosligimizda alohida hodisa.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сугар. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

Ab.H., E.O.

G‘AFUR G‘ULOM (taxallusi; asl nomi G‘ulomov G‘afur (1903–1966, Toshkent) shoir, tarjimon, adabiyotshunos. Toshkent shahrida Qo‘rg‘ontegi mahallasidagi eski maktab va madrasada, rus-tuzem (1916) va “Hayot” maktablarida (1918) o‘qigan.

Tirikchilik u-n kosiblik, tunukasozlik, harf teruvchilik qilgan. Muallimlar tayyorlash kurslarini tugatib, “Cho‘lpon” (1919), “Hayot” maktablarida o‘qituvchi, bolalar uyi (1926), “Urfon” maktabida mudir (1928) bo‘lib ishlagan. “Kambag‘al dehqon” (1928), va “Sharq haqiqati” (1929) gazetalarida mas‘ul kotib, “Mushtum”, “Yer yuzi” jurnallari gazetasida adabiy xodim (1930–1942), O‘zR FA Til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim (1943–1966) lavozimlarida faoliyat ko‘rsatgan. O‘tgan asrning 30-yy.dan shoir, hikoyanavis, dramaturg, tarjimon sifatida ijod qilib, “Dinamo”, “Yigit”, “Egalari egallaganda”, “Xitoydan lavhalar” (1931), “Tirik qo‘shiqlar” (1932), “Ko‘kan” (1934), “Sizga” (1935), “Chashma” (1939) she‘riy to‘lam va dostonlari, “Jo‘raboy” hikoyalar to‘plami, “Netay” (1932), “Tirilgan murda” (1935), “Yodgor”, “Shum bola” (1932) qissalari va “Muxbir sudi” (1929) pyesasini nashr etgan. V.Mayakovskiyning “Hayqiriq”, (1929), Hodi

Toqtoshning “Muhabbat tavbasi” (1931) dostonlari, V.Shekspirning “Otello”, “Qirol Lir”, O‘rdu-bodiyning “Besh so‘mlik kelin”, N.Hikmatning “Bir sevgi afsonasi” pyesalarini, M.Kozimiyning “Qo‘rqinchli Tehron” romani, A.S.Pushkin, M.Y. Lermontov, T.Shevchenko, N.Nekrasov, M.Tur-sunzoda asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

G‘.G‘.ning ijodiy takomili va adabiy-ilmiy faoliyatida N. muhim o‘rin tutadi. U o‘zining buyuk salafi asarlarini muttasil mutolaa qilgan, ulardan ta’sirlangan, unga ergashgan. 30-yy. oxirida N. tavalludining 500 yilligini keng tantana qilish maqsadida tuzilgan Navoiy komiteti a’zosi sifatida ayni tadbirlarda faol ishtirok etgan va o‘zi ham “F.Sh.” dostonini bir necha qo‘lyozmalar asosida nashrga tayyorlagan. “U dostonning o‘smir va yosh kitobxonlarga mo‘ljallangan variantini ham nasrda yozib, 1939-y.da “Bolalar va yoshlar” nashriyotiga topshirgan edi”. Turli yillarda buyuk so‘z san’atkorining hayoti va ijodi haqida “Navoiy va zamonamiz”, “Sharq nazmi osmonining ikki porloq quyoshi” (Jomiy va N.), “Buyuk ustoz” maqolalarini yozgan. Shoir hayoti b-n bog‘liq “Ma‘no va mazmuni o‘g‘irlangan she‘r” va “Yuz bayti bir pullik she‘r” nomli ikki latifa bitgan. Buyuk salafiga bag‘ishlab “Alisher” nomli badiiy barkamol va umrboqiy she‘r yaratgan. Hirot safari va N. qabri ziyorati taassurotlari asosida “Xoki musallo”, “Taxti safar” xotiralari, “Alisher Navoiy qabri ustida” nomli mu-xammas yozgan, “Tun bila tong” radifli mashhur g‘azaliga go‘zal taxmis bog‘lagan. Yana ko‘plab she‘rlarida turli munosabat b-n uni tilga olgan, u haqda fikr yuritgan. Forsiy merosidan 2 g‘azalni tarjima qilgan.

G‘.G‘.ning “Kechmish va kechirmishlarimdan” deb atalgan tarjimayi holidan ma‘lum bo‘lishicha, uning otasi ham, onasi ham adabiyot muhibi bo‘lishgan. Bu haqda shoirning o‘zi shunday eslaydi: “Hali beshikda yotar ekanman, onam Hofiz, Jomiy, Navoiy va Fuzuliy g‘azallaridan xonish qilib, meni allalardi. Tabiiyki, ularning asarlari ona suti bilan qonimga singib, jism-u ruhimga sayqal berardi”. Ko‘rinadiki, Sharq

mumtoz soʻz sanʼatiga, jumladan, N. ijodiga muhabbat Gʻ.Gʻ.da hali yoshligidan boshlangan. Oʻzi 9 yoshidayoq savodi chiqib, Saʼdiy, Hofiz, N. asarlarini bemalol oʻqiganligi haqida maʼlumot beradi. Keyinchalik shoir barcha Sharq soʻz sanʼati buyuk namoyandalarini oʻzining xesh-aqrabolari deb atagan edi: “Men – Sharq shoiriman. Shuning uchun Sharq klassiklarining hammasi mening xesh-aqrabolarim, desam, ajablanarli boʻlmas. Mening bu xesh-aqrabolarim – fors sheʼriyatining otasi Abu Abdullo Jaʼfar ibn Muhammad binni Abdurahmon binni Odam Roʻdakiy, Hakim Abulqosim Firdavsiy, Hakim Umar Xayyom, Shayx Muslihiddin Saʼdiy Sheroziy, Shamsiddin Muhammad Hofiz, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy va boshqalar.

Meni shularning merosi va anʼanalari tarbiyalagan”.

“Alisher” nomli baquvvat va salmoqli sheʼri garchi hukmron mafkura taʼsirida yozilgan boʻlsa-da, unda ulugʻ shoirning soʻz saltanatidagi mavqeyi va u yashab ijod qilgan davrga munosib baho bera olgan. Jumladan, ilk banddayoq Vatanni togʻ-u Alisherni unda oʻkirgan sherga nisbat beradi:

*Yuksak togʻ oralab oʻkirgan sherning
Naʼrasiga tengdir aksi sadosi.
Besh yuz yil yangradi togʻday Vatanda
Buyuk Alisherning asriy nidosi.*

Gʻ.Gʻ. “oʻzbek adabiyotining otalari qatoriga koʻtarila olgan oʻzbekning ulugʻ shoiri Alisher Navoiy” va uning durdona asarlari bobida mana bunday tashbehli misralar bitadi:

*Oʻzbek deb atalgan ozod ulusning
Otaxon shoiri, qadrlı ustod.*

*Oshiqlar gʻazaling kuyga solganda,
Maʼshuqlar dilining xonasi obod.*

*Biror shohbaytingni yoddosh tutmagan
Kattadir, kichikdir, bizda kishi yoʻq.*

*Oltin baldoqdagi nifrit koʻzi kabi
Asaring biz uchun boʻldi qorachiq.*

Sheʼrning koʻlami keng va teran boʻlib, u faqat N. taʼrifi b-n chegaralanmaydi: muallif shoir yashagan davrga ham, temuriylar saltanatining inqiroziga ham, oʻzbek xalqi tarixining koʻhna va shonli ekanligiga ham, uni qabila sifatida kamsitayotgan Gʻarb olimlarining qarashlariga va mamlakatning taraqqiyot yoʻlidagi zalvorli odimlarga ham oʻz munosabatini bildirib oʻtadi.

1964-y.da Hirotga borib, buyuk salafi mozorini ziyorat qilganida “Alisher Navoiy qabri ustida” nomli muxammas yozadi. Albatta, muxammas shoʻro mafkurasi qolipida yozilgan va shoir buyuk salafning orzulari roʻyobga chiqqan yurtidan kelganini taʼkidlab charchamaydi. Muxammasni N.ning mashhur misrasidan tazmin oʻlaroq foydalanish b-n tugatadi:

*Vatan osmonida nurga toʻla oftobni, yulduzni,
Buyuk iqbolni ijod aylagan minglarcha gul yuzni,
Qorongʻi shomi yoʻq doim
munavvar baxtli kunduzni,
Jamolini koʻrishga bir umrlar yummayin koʻzni,
“Navoiy ham yotar to roʻzi
mahshar tarki xob aylab”.*

Gʻ.Gʻ. shu safar jarayonida va uning ilhomi bilan N.ning tazodga asoslangan mashhur “Tun bila tong” radifli gʻazaliga goʻzal taxmis bogʻlaydi:

*Mening qarogʻimu oning jamoli tun bila tong,
Mening zavolimu oning kamoli tun bila tong,
Mening kuyuk mahim, oning hiloli tun bila tong,
Mening firoqimu oning visoli tun bila tong,
Bu navʼdahrda yoʻq ehtimoli tun bila tong.*

Aslida radifning oʻzi oʻzaro zid maʼnoli soʻzlar asosiga qurilgan: “tun bila tong”. Gʻazalning

ilk misrasida muallif yorning firog‘i va visolini tun b-n tongga nisbat beradi. Chindan ham, firoq zulmat tunga-yu, visol yorug‘ tongga o‘xshaydi-da. G‘.G‘. esa o‘zi qo‘shgan uch misraning har birini tazod asosiga qurib, muxammasni yanada kuchaytiradi: oshiq ko‘zining qorachig‘i-yu ma‘shuqning jamoli, oshiqning zavoli-yu ma‘shuqning kamoli, oshiqning so‘ngan oyi b-n ma‘shuqning yangi chiqqan oy – hilolday barra qoshlari – barcha-barchasi nisbatda tun b-n tongga, ya‘ni zulmat va yorug‘likka qiyos qilinadi.

G‘.G‘. boshqa qator she‘rlarida ham o‘zining turli fikrlarini kuchaytirish va tasdiqlash maqsadida N.ni, uning mashhur asarlari va qahramonlarini tilga oladi.

“Bosmaga tayyorlovchidan” degan muqaddimada G‘.G‘. “F.Sh.” dostonini nashrga tayyorlashda yigirmatalab qo‘lyozma asosida Shohmurod kotib tomonidan ko‘chirilib, 1901-y.da Toshkentda Porsev matbaasida bosilgan nusxadan, shuningdek, o‘zining qo‘lidagi Xiva, Buxoro, Qo‘qon va Toshkentda ko‘chirilgan ishonchli qo‘lyozmalardan foydalangani haqida xabar beradi va uni tabdil qilgani to‘g‘risida shunday deydi: “Dostonning tili keng o‘quvchilar ommasiga yaxshi anglashilarli bo‘lsin uchun uni bugungi adabiy tilda nasr b-n ham yozib chiqdik. Har bir baytning to‘g‘risida uning hozirgi adabiy tildagi ifodasi ham berildi”.

G‘.G‘. amalga oshirgan “F.Sh.”ning nasriy bayoni N. ijodini xalqqa yaqinlashtirish yo‘lida muhim qadam bo‘libgina qolmay, ulug‘ shoir asarlari tabdilining n.shunoslikda alohida yo‘nalishga aylanishiga yo‘l ochib berdi. U buyuk so‘z san‘atkorining til jihatidan og‘ir, usluban murakkab, timsol-u tashbehlariga boy dostonini mazmun-mohiyatini o‘quvchiga tushunarli bir usulda bayon qiladi. M-n, Farhodning harb san‘atini qisqa bir fursatda egallab, bemisl qudrati va mahorati b-n hammani hayratga solgani haqidagi quyidagi baytlarni o‘zbekchaga mana bunday tabdil qiladi:

*Qilichi zarbasi olinda har mard
Shigof andoqki suvdin yer aro darz.*

*Ne yer, tog‘ini kisvat qildi xoro,
Bu kisvatdin qilib darz oshkoro.*

*Qilib gar hamla Alburz uzra bir gurz,
Bo‘lub gard-u chiqib gardung‘a Alburz.*

*Evurgach nayzasin davri falakvor,
Bo‘lub qalqon o‘ziga charxi davvor.*

Nasriy bayoni: “Qilichining zarbasi oldida har bir zamin suvda yer ustida darz ketganday yorilar edi. Qaysi bir tog‘ o‘ziga qanday toshlarni kiyim qilib olgan bo‘lsa, Farhod o‘sha kiyim-boshdan yorug‘ ochar edi. Agar Alburz tog‘iga bir turli ursa, u gard-gard bo‘lib, osmonga chiqib ketar edi. U falakday nayzasini boshidan aylantirganda o‘ziga aylantiruvchi ko‘kni qalqon qilib olar edi”.

1939-y.da yozgan “Folklordan o‘rganaylik” nomli salmoqli maqolasidayoq bir necha o‘rinda N.ni tilga oladi. Jumladan, tasavvufiy mazmundagi “F.Sh.” dostonining xalq variantida hayotiylik birinchi o‘ringa chiqqani xususida shunday yozgandi: “Hatto yozma adabiyotdan folklorga ko‘chgan ba‘zi syujetlarda ham, aslida pessimistik unsurlar bo‘lishiga qaramay, xalq qo‘liga o‘tgach, o‘sha unsurlar yo‘qolib, ularning o‘rnini optimistik egallaydi. Bu so‘zga xarakterli misol N.ning “F.Sh.”ni b-n shu poemaning xalq o‘rtasidagi variantidir”. Dostondagi shoirga tushkunlik ruhi bo‘lib ko‘ringan narsa aslida undagi tasavvufiy mazmun edi.

G‘.G‘.ning “X.” dostonlari misolida N.ning o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodidan samarali foydalanish barobarida o‘zi ham xalq og‘zaki ijodiga kuchli ta‘sir o‘tkazgani b-n bog‘liq mana bu mulohazalari ham teran ilmiy asosga ega: “Ma‘lumdirki, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”ni yozishda xalq adabiyotidan keng foydalanishi bilan birga, ikkinchi navbatda N.ning “F.Sh.”i ham folklorga ta‘sirsiz qolmagan. Xalq og‘zida aytilib kelayotgan bir necha variantdagi bu dostonlarda asosiy syujet bo‘lib Navoiy matni yotadi”.

Yoki: “Ulug‘ adib, shoir va olim N.ning shoh asarlari bo‘lgan “F.Sh.”, “L.M.” “S.S.”dagi yetti

musofir hikoyalari xalq ijodidagi kuchli fantaziyaning, aqllarni shoshirar darajadagi uydirmachilik san'atining, kam-ko'stsiz so'z boyligining jamuljamida adabiyot san'atining tojidagi gavhari serobiday porloq namunasidirki, N. bu asarlari b-n xalqning ulug' ijodkori bo'lib qoladi. U o'z syujetlarini xalqdan olgani kabi, ikkinchi navbatda xalq uchun syujet beradi. Uning "Farhod va Shirin"i xalq o'rtasiga singib ketgan va haligacha ertak va doston shakllarida bir necha turli qilib aytilib keladi. "Layli va Majnun" ham shunday".

N.ning 500 yillik yubileyi munosabati b-n yozgan "Navoiy va zamonamiz" nomli maqolasida (1948) ulug' shoir asarlarida haddi a'losida kuylangan insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqlar do'stligi, ilm-u ma'rifat kabi g'oyalarning barcha zamonlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etib, hech qachon o'z qimmatini yo'qotmasligi va barcha davrlar u-n birday xizmat qilaverishi haqida to'liqlanib yozadi. "Alisher Navoiyning birorta asari yo'qkim, yo muqaddima qismida, yo bo'lmasa oxirida biror bahona vositasi b-n ilm-u ma'rifatga, birlikka targ'ib va tashviq qilmagan bo'lsin. Jahonda baxtiyor bo'lmoq, saodatmand bo'lmoq, "har ikki dunyoda" aziz va mukarram bo'lmoq ilm va ma'rifat bilangina muyassar bo'ladi, deydi Navoiy", – degan fikrlarni bildiradi, jumladan, maqolada. Jomiy va N. haqidagi "Sharq nazmi osmonining ikki porloq quyoshi" maqolasida (1964) esa ikki buyuk so'z san'atkori o'rtasidagi o'zaro do'stlik va hamkorlik qirralari yoritiladi. Unda, jumladan, shunday qimmatli fikrlarni o'qiyimiz: "Jomiy va Navoiy o'rtasidagi ijodiy hamkorlik shu qadar mustahkam va shu qadar yaqin ediki, ularning ijodxonasi bir-biridan nur olardi. Ular bir xil manfaat bilan yashar, bir havodan nafas olar, bir-birini nazm maydonida yangidan-yangi qahramonliklar ko'rsatishga ruhlantirar edi". Ayni maqolada taniqli sharqshunos Y.E.Bertelsning fikr-u mulohazalarini qo'llab-quvvatlab, Abdurahmon Jomiy o'zbek tilini bilgan, agar "X."ni o'qib tushunmaganida unga bu qadar yuksak baho berishdan andisha qilar edi deb yozadi: "O'zbek adabiyotiga katta hurmat

bilan qaragan Jomiy o'zbek tilini bilgan, Navoiy va boshqa o'zbek mualliflarining asarlari bilan originalda tanishgan va o'zining do'stona va qimmatli fikrlarini bayon etib turgan".

N. tavalludining 525 yilligi munosabati b-n yozgan "Buyuk ustoz" maqolasida (1966) shoir ijodining qimmatini va n.shunoslik taraqqiyoti xususidagi kuzatishlarini bayon etadi. Unda, jumladan, o'zining bir umrlik kuzatish va mulohazalarining qaymog'ini bayon etadi: "Navoiy asarlarini o'z davri eng ilg'or axloq nomalarining badiiy kodeksi deb atash mumkin".

"Ko'p yillik ijodiy mehnatning samarasi va shoir falsafiy va ham badiiy tafakkurining poetik sintezi bo'lgan bu asar ("Xamsa" – E.O.)ga g'oyaviy teran yangi, original, dostonlardan o'lmas abadiy tiplarning badiiy galeriyasi gavdalanadi".

G'.G'.ing nafaqat she'riyati, balki nasriy asarlarida ham N. ta'sirini ko'ramiz. Jumladan, mashhur "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi "H.A."dagi Ayyub va o'g'ri hikoyatini esga soladi. Hikoyada kampir, hikoyatda Ayyub muruvvat ko'rsatib, yordam berish b-n o'g'rini tarbiyalab, to'g'ri yo'lga soladilar.

"D.F."ning she'riy tarjimasiga birinchi bo'lib G'.G' qo'l uradi. Shoir tavalludining 525 yilligi oldidan u "Bir qadah may izlabon ketdim bugun mayxonaga" va "Yaxshi bo'lg'ay olam ahlin qilmasang hech yodlarin" misralari boshlanadigan 2 g'azalini o'zbekchalashtirib, 1966-y.da e'lon qiladi. Chunonchi, 2-g'azal ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun – – V – – \ – V – – \ – V – – \ – V –) da yozilgan bo'lib, tarjimon uni ayni vaznning o'zi b-n tarjima qilish orqali asliyatga ham shaklan, ham mazmunan muvofiq tarjima yaratgan:

*Harchi hastand ahli olam beh, ki n-ori yodashon,
To ba xotir n-oyadat az yodashon bedodashon.*

Yaxshi bo'lg'ay olam ahlin

qilmasang hech yodlarin,

Olmasang hech xotiringga

yodlarin – bedodlarin.

Lekin 1-gʻazal hazaji musammani axrabi so-
lim vaznida boʻlib, mutarjim uni ham ramali mu-
sammani maqsurda tarjima qilgan.

Ad.: Faфур Фулом. Асарлар. 10 жилдлик. – Т., 1972–1976; Faфур Фулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 жилдлик. – Т., 1983–1988; Faфур Фулом. Виқор (Лирика). – Т., 1980; Faфур Фулом. Танланган асарлар (Назм ва наср). – Т., 2003; Каримов Н. Faфур Фулом // ЎзМЭ. 11-жилд. – Т., 2005; Оташинафас шоир (Тўплам). – Т., 1994; Жўраев О. Алишер Навоий асарларининг Faфур Фулом ижодига таъсири // Адабиёт кўзгуси (Илмий тўплам). № 6. – Т., 2000; Очилов Э. Алишер Навоий ва Faфур Фулом // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2023, № 3; Ражабова Б. “Навоий деб мусаллога келибмен...”. Маърифат // 2023, 26 июль.

E.O., M.A., B.R.

GʻIYOSIDDIN – N. davri Hirot shoirlari-
dan. “M.N.”da keltirilishicha, tolibi ilm va xush-
taʼb yigit boʻlgan. Tabobatga mashgʻul boʻlib, bu
sohadagi shuhrati boshqa ishlaridan koʻproq edi.
Tabobatga oid risola ham yozgan. Shoirlilik isteʼ-
dodi ham baland boʻlib, Nizomiyning “Maxzan
ul-asror” dostoniga javob aytgan. N. bu tatabbuʼ-
ning goʻzal va maʼnoli chiqqanini taʼkidlaydi.
Ijodidan namuna sifatida bir matlaʼsini keltirib
oʻtadi:

*Ey sabo, k-on bogʻi orazro tamosho kardayi,
Muztarib mebinamat goʻyo gule vo kardayi.*

Tarj.: Ey sabo, ul husn bogʻini tomosha qil-
dingmi? Seni iztirobda koʻrayapman – goʻyo bir
gulning pardasini ochgandaysan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

GʻIYOSIDDIN KICHKINA (Gʻiyosiddin
Bahodir, Kichkina Bahodir, Gʻiyosiddin Mu-

hammad, t.y. va v.y. nomaʼlum, Hirot) – N.ning
otasi. Chunonchi, Gʻ.K. haqidagi dastlabki va
eng ishonchli xabarlar N.ning oʻz asarlaridan
ayon boʻladi. Jumladan, “B.B.”ning debocha-
sida “otam bu oston xokbezi, onam ham bu sa-
roy boʻstoni kanizi”, – deb ularning temuriylar
xonadoni xizmatida boʻlganliklarini kamtarona
taʼkidlab oʻtgan. Shuningdek, muallifning “V.”-
sidagi “bu xoksorning ota va abukim, ul hazrat-
ning (Husayn Boyqaroning) obo va ajdodi xiz-
matlaridakim, har biri saltanat konining gavhari
va shujoat beshasining gʻazanfari erdilar – ulugʻ
marotibqa sazovor va biyik manosibqa komgor
boʻlgʻon erdilar”, degan maʼlumotlari ularning
saltanatda nufuzli kishilar boʻlganligi va urush-
yurishlarda qahramonlik namunalarini koʻrsat-
ganliklaridan dalolat beradi.

Tarixchi Mirxondning “Ravzat-us-safo” (“Sof-
lik bogʻi”) asarida qayd etilishicha, N.ning ota to-
monidan bobosi Amir Temurning ikkinchi oʻgʻli
Umarshayx Mirzo (1394) b-n emikdosh boʻlgan.
Agar ikki bir-biriga begona bolani goʻdakligida
bir ona emizdirsa, ular emikdosh deyiladi. Bu
emikdoshlikdan uch xulosaga kelish mumkin. Bi-
rinchidan, N.ning ajdodlari oʻz davrining mansab-
dor, badavlat va eʼtiborli kishilari boʻlgan. Ikkin-
chidan, ular Temuriylar xonadoniga yaqin boʻl-
ganlar. Uchinchidan, ular ham turkiy xalqlarning
Temuriylar mansub boʻlgan urugʻidan boʻlishgan.
Temuriylar xonadoniga yaqinlik N. ajdodlaridan
boshlangan va davom etgan. N.ning otasi Gʻi-
yosiddin Muhammad ham Temuriylardan Boy-
qaro Mirzoning oʻgʻli Gʻiyosiddin Mansur b-n
emikdosh edi. Boyqaro Mirzo Umarshayxning
Pirmuhammad, Rustam, Iskandar va Ahmaddan
kichik, beshinchi oʻgʻli edi. U 1415–1416-yy.da
Hamadon (Eron) hukmroni boʻlgan. Uning yago-
na oʻgʻli boʻlmish Gʻiyosiddin Mansur esa hoki-
miyat egasi boʻlmagan va 1445-y.da vafot etgan.
N.ning doʻsti, 1469–1506-yy.da Xuroson mamla-
katida podshohlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro
Gʻiyosiddin Mansurning oʻgʻli boʻlib, otasi vafot
etganda 7 yoshda edi. U N. b-n yoshligidan doʻst
boʻlib, boshlangʻich maktabda ham birga oʻqish-

gan. N.ning otasi xuddi shu Husayn Boyqaroning otasi b-n emikdosh edi. Bu voqelik haqida tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy ham “Matla’yi sa’dayn va majmayi bahrayn” asarida shunday yozadi: “... *Amir Alisherdirkim, qadim zamonlardan uning mukarram bobolari va ajdodi oliy amirlar qatoridan joy olgan edilar. Umarshayx Mirzo ibn Amir Temur davrida ularning hayoti lavhiga ko’kaldoshlik baxti e’tibor qalami b-n yozib qo’yilgan edi*”. N. nomini tarixda birinchi bor yozma qayd etgan ushbu manba N.ning shaxsan nazorati ostida yakunlangani b-n ham qiymatlidir.

N.ning otasi jasoratli kishi bo’lganligi sababli G’iyosiddin Bahodir, G’.K., Kichkina Bahodir laqablari b-n mashhur bo’lgan. *Kichkina* laqabi uning gavdasiga nisbatan emas, balki yoshiga nisbatan qo’llangan. Yuqorida qayd etganimizdek, uning emikdoshining nomi ham G’iyosiddin bo’lib, u N.ning otasidan yosh jihatidan kattaroq bo’lgan. Voqean, uning o’g’li Sulton Husayn ham N.dan uch yosh katta edi. Birga o’sayotgan ikki G’iyosiddinni bir-biridan farqlash maqsadida N.ning otasi G’.K. deyilgan va bu atama keyinchalik uning mashhur laqabiga aylanib ketgan. Aslida G’.K. gavdali, pahlavon kishi bo’lgan. Darvoqe, uning G’iyosiddin Bahodir laqabi ham bejiz qo’lanilmagan. Jumladan, Alisherning otasi sipohiy bo’lgan va harbiy xizmatlari tufayli mansab pillapoyalaridan ko’tarilgan. Unga berilgan Bahodir laqabi ham jangda ko’rsatgan qahramonligi b-n bog’liq.

Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro” asarida G’iyosiddinning harbiy bo’lganini ta’kidlash b-n birga “...zamonasining mashhur kishilaridan va Chig’atoy ulusi ulug’laridandir. Sulton Abulqosim Bobur bahodir... hukmronligi davrida mamlakat idorasi va davlatga kafillik uning qo’lida bo’lib, sultonning yaqin kishisi edi”, deyish b-n kifoyalangan. Prof. A.Hayitmetov tarixchi Abdulmo’minxon (XVI asr)ning “Tom-ut-tavorix” (“Mukammal tarixiy voqealar to’plami”) asarida N.ning otasi yuksak olijanob fazilatlar sohibi sifatida tilga olinganini aniqlagan. Voqean, “Tavorix”da yozilishicha, G’.K. ko’pincha urush payti-

da qo’lga tushgan “bandilarning ko’plarining xun bahosini to’lab, ozod qilib yuborgan”.

N.ning o’zi ham “N.M.” asarida otasining oddiy xalqqa, muhtojlarga mehribon bo’lganini mamnuniyat va faxr b-n qayd etadi: “Bu faqir (Navoiy)ning otasining faqr ahliga (kambag’al-larga, darveshlarga, tasavvuf ahliga) ko’p irodat-u (mehr-u) ixlosi bor erdi”. Tazkirada yana hiko-ya qilinishicha, bir yili G’iyosiddin podshoh topshirig’i b-n Astrobodga borayotgan ekan. Havo qattiq sovuq bo’lib, yo’lda bir yupun kiyingan darvesh undan to’nini so’raydi. G’iyosiddinning unga rahmi kelib, to’nini yechib beradi. G’iyosiddinning bunday oliyanob ishlari nihoyatda ko’p bo’lgan. U XV asrning 50-yy.da bir qancha sana Sabzavor (Eron) viloyatiga hokimlik ham qilganini N.ning “M.N.” tazkirasida Mir Shohiy ismli shoirning jasadi Astroboddan vatani Sabzavorga olib kelingan paytda otasi bu yerda hukumat ishlarini boshqarib turganligi haqidagi qaydlaridan bilish mumkin.

N.ning otasini “Amir Kichkina” deb tilga olgan Faxriy Hirotiyning o’z “Latoyifnoma”sida G’.K.ning Sulton Abu Said mirzo saroyida xizmat qilgani haqidagi xabari yanada e’tiborga loyiq: “*Mirning tarjimayi holidan xabardor mo’ysafid tarixchilar va to’g’ri so’zli dunyo ko’rganlar o’z asarlarida shunday keltiradilarki, Mirga amirlik mansabi merosiydir. uning otasi Amir Kichkina Sulton Abu Sa’idning xizmatida edi. Garchi muhr-u mansabi bo’lmasa ham, katta hurmatga ega edi*”. Mashhur tarixchi G’iyosiddin Xondamir ham “Habib us-siyar”da Mirzo Ibrohim, Alaiddavla, Boysung’ur Mirzo, Shohruh Mirzo (1456–1457-yy.da bir muddat Hirot taxtiga o’tirgan) tomonidan Abu Sa’id Mirzo b-n ittifoq tuzish maqsadida huzuriga elchilar yuborarkan, ularga hamrohlik qilish Amir Alisherning otasi G’.K.ga topshirilgani, Abu Sa’id Mirzo esa elchilarni izzat-ikrom ila qabul qilib, kuzatib qo’rganiga guvohlik bergan. Inchunun, bu ma’lumotlar G’.K.ning N. 11-12 yoshlarida ekanida vafot etgani haqidagi ma’lumotni noto’g’riligini ko’rsatadi. Bu paytda N. taxminan 16 yoshlarda bo’lgan.

Shunisi diqqatga sazovorki, N.ning ham ota, ham ona tomonidan bo‘lgan ajdodlari shunday fozil, donishmand, insonparvar, g‘ayratli va talantli kishilar sifatida mamlakatni boshqarishda Temuriylarga katta yordam berishgan. Shu jarayonda ular temuriylarning eng yaqin kishilariga aylanib, mamlakatda o‘zlariga xos yuksak mavqeli xonadon ahli tarzida e’tibor qozonishgan. Ular orasidan shoir, sarkarda va davlat arboblarning yetishib chiqishi N. dunyoga kelgunga qadar ham davom etgan.

Davlatshohning o‘z qaydlarini “Sipohiy bo‘lishiga qaramay, fozillikni tashlamadi” deya yakunlashi G‘.K.ning ilm-fanni sevgan, fozil, saxiy, shoirtabiat va mardona kishi bo‘lganiga va N.ning ma’rifatli oilada kamol topganiga qat’iy ishora beradi.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”. Қўлэзма. ЎзРФА ШҚМ, инв. №1825; Бабаҳаджаев М. Герат эпохи Алишера Навои. – Т., 1969; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1977; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-жилд. – Т., 1987; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т., 2011; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Хўжанд, 2013.; Фиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

E.O.

G‘IJJAKIY USTOD SAYID AHMAD (XV a.) – sozanda, xonanda, shoir. Buxoroda tug‘ilgan. Tahsilini kamolga yetkazgach, o‘sha davrning ilmiy va madaniy markazi bo‘lgan Hirotga kelib, Husayn Boyqaro saroyida xizmat qiladi. Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida uni N. homiyligida tarbiya topgan sozandalar qatorida zikr

etadi va “xushchaqchaq, xushsurat va shirinso‘z kishi bo‘lib, g‘ijjakni yaxshi chalar edi” deb yozadi. Mirzo Haydar ham uning g‘ijjak va ud chalishning mislsiz ustasi bo‘lganligini ta’kidlab o‘tgan. U g‘ijjak chalishning yangi usullarini kashf etib, uning kosasi va dastasini takomillashtiradi. Natijada sadosi jarangdor va ta’sirchan bo‘ladi. G‘.U.S.A.ning g‘ijjak chalish usuli Hirotida behisob muxlislar paydo qilib, ko‘pchilik sozandalar unga taqlid qilganlar. U g‘ijjak chalishni o‘rganish u-n darslik va qo‘llanmalar yozadi, kamonli torli sozlar u-n kuylar yaratadi. G‘.U.S.A. yozgan musiqaga oid asarlar va u bastalagan kuylar Hirot va Buxoroda keng tarqalgan.

Hirot naqoraxonasidagi sozandalar guruhiga rahbarlik qilgan va ular u-n o‘ziga xos dasturlar ishlab chiqqan. U o‘z davrining Ustod Noyi, Ustod Hasanali Balaboniy, Ustod Qulmuhammad Udiy, Ustod Ali Xonaqohiy kabi mashhur sozanda va xonandalari b-n hamkorlikda ijod qidib, Sharq musiqasi tarixi taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. U “Iroq”, “Buslik”, “Isfahon”, “Navo”, “Husayniy” kabi kuy va maqomlar ijod qilgan. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, badiiy yetuk g‘azal va ruboiylar yozgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

“G‘OFILE QO‘YDI QADAM BO-ZORG‘A...” – mazkur misra b-n boshlanuvchi 19 baytli hikoyat “L.T.” dostonining “Istishhodig‘a hikoyat” sarlavhasi ostida XXXV bo‘limda keltirilgan. Darveshlar hayotiga oid bu rivoyatni N. to‘tining yo‘l azobiga toqat keltirmay, Hudhudga bergan savolidan so‘ng javob tariqasida bitadi. Bir g‘ofil darvesh o‘zini tasavvuf peshvosi qilib ko‘rsatishga harakat qiladi. Xizr (a.s.) ning libosi rangida kiyinib, bozorda kezar ekan, karomat va mo‘jizalar ko‘rsatishga qodir ekanligi haqida vaysab, odamlardan xayr-u ehson sifatida

pul va oziq-ovqat ola boshlaydi. Shu payt uning qarshisida haqiqiy murshid paydo bo‘lib, qo‘l-dagi to‘rvasini ochishni so‘raydi. Murshid to‘r-
vaning ichida bulg‘anib yotgan narsalarni ko‘rib, ularni “harom” deydi va daromad qilish u-n unga “bir hovuch tufrog‘-u tosh” olib beradi. Ular shu zahotiy oq tillo va boshqa javohirlarga do‘nadi. Murshid esa ko‘zdan yo‘qoladi. Yashil to‘n kiygan soxta darvesh hayratdan lol bo‘lib, oh-voy chekadi, qilmishlari tufayli el oldida yuzi shuvut bo‘ladi.

N. mashaqqatlarga sabr qilish, ustozga e‘timod etish, yengiltaklik, maynavozchilikka berilmaslik g‘oyasini ilgari surar ekan, yana bir bor so‘fiyona teran tafakkuri va so‘z qo‘llash mahoratini namoyon etadi:

*Dedi: – “Pir ollimda kasb etkanni-tut,
Kim ko‘raykim hosil aylabsen ne qut”.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

S.O‘.

G‘OFURBEKOV To‘xtasin Botirovich (07.05.1939. – Farg‘ona) – san‘atshunoslik fanlari d-ri, prof. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1989), “Mustaqillik” nishoni (1992) va “El-yurt hurmati” ordeni (2014) sohibi. O‘nlab monografiyalar, darslik va o‘quv qo‘llanmalar, yuzlab ilmiy maqolalar muallifi. G‘.T.B. o‘z ilmiy tadqiqotlari doirasida Amir Temur va Temuriylar Uyg‘onish davri madaniyatiga katta e‘tibor qaratgan. Mazkur shonli davrning daho so‘z san‘atkori N.ning o‘zbek va fors musiqa san‘ati rivojiga qo‘shgan hissasi hamda munosabati xususida olim o‘zbek, rus, ingliz, fors tillarida “Navoiy va musiqa”. Muammoga bir nazar. “Navoiy” almanaxi. № 1 (o‘zbek, ingliz va rus tillarida). 1991; “Alisher Navoiy va Eron madaniyati”. Вклад Иранских народов в развитие

мировой цивилизации (rus, ingliz, fors tilida). – Dushanbe, 1992; “Hazrat Navoiyning musiqiy tafakkuri”. O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati gazetasi 2002; “Saylanma”. Toshkent: Musiqa. 2009; “Bastakorlik ijodiyoti: tarixi, tahlili, taqdiri”. Toshkent: Muharrir nashriyoti. 2019; “Alisher Navoiy ijodida musiqa san‘atining o‘rni” kabi ilmiy maqolalar e‘lon qilgan.

Ad.: Гофурбеков Т. Сайланма. – Т., 2009; Гофурбеков Т. Бастakorлик ижодиёти: тарихи, таҳлили, тақдири. – Т., 2019.

B.R.

G‘UL (ar.) – 1. Diniy aqidaga ko‘ra, har xil qiyofaga kirib, odamlarni yo‘ldan ozdiradigan maxluq; soya; jin. 2. Majoziy: haromzoda. 3. Zanjir, temir halqa. Gunohkorlar va zindon ahlining qo‘li va bo‘yniga taqiladigan temir halqa, zanjir. 4. Markaz, qo‘shinning markazi, qalb. N. she‘riyatida qo‘llangan obrazlardan biri. M-n:

*Vodiyi hijronda ag‘yorig‘a yor o‘ldum, ne tong,
Gar bo‘lur g‘uli biyoboniy bila devona do‘st.*

Yoki:

*Ham burung‘or, ham juvong‘or kinsigol,
Ham yana g‘ul-u hirovulda bu hol.*

Ad.: Фиёс ул-лугот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – Душанбе, 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. – Т., 1985.

A.A., E.O.

G‘ULOMOV Yahyo – (1908–1977, Toshkent) – O‘zbekistonda arxeologiya fanining asoschilaridan. Tarix fanlari d-ri (1960), prof., (1955), O‘zR FANing haqiqiy a‘zosi (1966). O‘zR FA Tarix va arxeologiya insti-

tutining bo‘lim mudiri va direktori vazifalarida ishlagan. Ilmiy faoliyatini 1933-y.dan boshlagan G‘.Y. O‘zbekistonda sug‘orish tarixi mavzusi ustida ishlab, Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo o‘zanlarini o‘rganish bo‘yicha muhim tadqiqotlar yaratib, Zarafshon, Xorazm, Farg‘ona vodiysining tosh davri tarixini tadqiq etishga muhim hissa qo‘shgan. Olim 1938-y.dan boshlab S.P. Tolstovning Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasida faol qatnashib, ilmiy ishlar yaratdi. U “O‘zbekiston tarixi”, “Samarqand tarixi” ko‘p tomli kitoblarining mualliflaridan biridir.

G‘.Y. O‘zbekiston madaniyati va adabiyoti tarixini o‘rganishga ham munosib hissa qo‘shgan. Uning bu yo‘nalishdagi yirik ishlaridan biri N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n 1948-y.da nashr etilgan “Ulug‘ o‘zbek shoiri” to‘plamidan o‘rin olgan “Alisher Navoiyning davrini o‘rganish haqida” deb atalgan maqolasidir. N. hayoti va u qoldirgan katta hajmdagi merosni o‘rganishda dastlab shoir yashagan davrni har tomonlama tasavvur etish nihoyatda muhimdir. N. davrida oid mavjud tarix va madaniyat manbalari asosida yaratilgan G‘.Y. tadqiqotida O‘rta Osiyo va Xurosonning XII–XV asrlardagi manzaralari keng yoritib beriladi. Olim o‘z asarida ijtimoiy-siyosiy hayotdagi muhim voqealar bayonida madaniy va adabiy hodisalarga ham qisqa to‘xtaydi. O‘rta Osiyo va Xurosonda mo‘g‘ullar hukmronligi xarobalari o‘rnida yuzaga kelgan Temur asos solgan markazlashgan davlatni ta‘riflar ekan, olim davrning katta voqeasi bo‘lgan Sarbadorlar harakati, uning mavqeyi, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotga ta‘siri masalalariga e‘tibor qiladi. Maqolada O‘rta Osiyo va Xurosonda temuriylar sulolasining qad ko‘tarishi, uning asoschisi Amir Temurning harbiy yurishlari, sohibqiron shaxsiyatining butun murakkabliklari b-n tushuntirib beriladi. Maqolaning N. hayoti kechgan XV asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy-siyosiy voqealariga bag‘ishlangan qismidagi tafsilotlar o‘quvchini o‘sha davrning keng manzaralari ichiga olib kiradi. Ulug‘bek davridagi Samarqandning ilmiy-madaniy markaz sifatidagi taraqqiyoti, Ulug‘bek

rasadxonasi va unda olib borilgan kuzatishlarining ahamiyati, bu davrda yetishib chiqqan fan, madaniyat arboblarning xizmatlari mo‘jaz bayon qilib o‘tiladi.

G‘.Y. tadqiqotida Shohrux va Husayn Boyqaro hukmronliklari yillaridagi Xuroson va uning markazi Hirot hayoti keng yoritilgan. Shu o‘rinda N. va Husayn Boyqaro o‘rtalaridagi munosabat masalasi ham qalamga olinadi. Lekin muallif bu o‘rinda asosiy diqqatni N.ning Husayn Boyqaro hokimiyatidagi iqtisodiy va siyosiy hayotda xalq va mamlakat manfaatlaridan kelib chiqib amalga oshirgan ishlariga qaratgan. N. sa‘y-harakatlari b-n barpo etilgan masjid va madrasalar, xonaqoh va shifoxonalar qurilishi misolida XV asr Hirotning arxitektura jihatidan yangilanishining tashabbuskori sifatida xarakterlangan.

Shuningdek, tilga olingan to‘plamda G‘.Y. qalamiga mansub “XV asrda O‘rta Osiyo shaharlarida binolar ansamblining traditsiyasi haqida” deb nomlangan maqola ham o‘rin olgan bo‘lib, unda N. tomonidan Injil arig‘i yoqasida qurilgan “Ixlosiya” madrasasi va “Xalosiya” xonaqohi haqida ma‘lumot beradi. Bu binolarning qurilishi tarixi haqida fikr yuritir ekan, “Vaqfiya”da bayon etilgan ma‘lumotlarga tayangan.

G‘.Y.ning N. davri tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan asarlari hamma vaqt dolzarb bo‘lib qoladi.

Ad.: Фуломов Я. Алишер Навоийнинг даврини ўрганиши ҳақида. “Улуг ўзбек шоири”. – Т., 1948; Фуломов Я. XV асрда Ўрта Осиё шаҳарларида бинолар ансамблининг традицияси ҳақида (ўша тўпламда).

S.O‘.

G‘ULUVV-G‘ULUV – (qiy-chuv, g‘avg‘o, g‘ovur-g‘uvur; haddan oshmoq, chegaradan oshmoq), lof urish, bo‘rttirish. Tasavvur qilish juda qiyin bo‘lgan, amalda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lmagan tasvir usuli. Mubolag‘aning turlaridan bo‘lib, unga ko‘ra ijodkor tomonidan aqlga sig‘maydigan, imkoniyatdan tashqari kuchli mubolag‘a qo‘llanilgan. Bunda biron vo-

qea Shu darajada boʻrttiriladiki, bu hodisaning sodir boʻlgani va boʻlishi mumkinligiga mutlaqo ishonib boʻlmaydi. Gʻ. xalq ogʻzaki ijodi va mumtoz adabiyotda koʻp uchraydi. Tabiat tasviri, obrazlar qiyofasi taʼrifi va asar qahramonlarning kuch-qudratini bayon etishda aqlga sigʻmaydigan, hayotiylikdan yiroq voqea-hodisa Gʻ. vositasi bayon qilinadi. N.ning ijodida Gʻ.ning koʻp namunolari uchraydi. Xususan, “F.Sh.” dostonida Farhod mingan kemandi uchi va tubi, balandligi-yu chuqurligini taʼriflashda Hut (Baliq) va Savr (Hoʻkiz) deb ataluvchi quyosh burjlariga hamda qadimgi diniy eʼtiqodga koʻra, goʻyo yer katta hoʻkizning, hoʻkiz esa baliqning ustida joylashgan, – degan aqidaga ishora qilib, sheʼriyatidagi Gʻ. sanʼatidan foydalangan.

*Uchi koʻk Huti-yu Savrini sonchib,
Tubi yer gov-u mohisini yonchib.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Хўжанд, 1972; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2015.

E.Q.

SHABDEZ (f. – shab – tun, dez – rang) tun rangli, ya’ni qora tusli (ot). Qadimgi Eronning sostoniyalar sulolasiga mansub hukmdor Xusrav Parvezning mashhur otining nomi. Rumdan keltirilgan bu ot dunyodagi barcha otlardan baland va kuchli edi. Bal’amiy, Tabariy, Saolibiy asarlarida uning ta’rifi keltirilgan. Umuman, ot ma’nosida ham keladi. Majoziy *tun* ma’nosida ham qo’llanadi.

N. “T.M.A.” asarida muarrixlar “hayrat tariqi bila” sanab o’tgan Xusravga “muyassar bo’lg’on nimalar” qatorida Sh.ni ham sanab o’tadi: “Yana bir ot edikim, Shabdezg’a mashhur erdikim, soyir otlardin to’rt qarish biyikroq erdikim, ul o’lg’ondin so’ngra suratini tortturub, aning bila xursand bo’lur erdi”.

*Gahi Shabdezi olamgardidin deb,
Zamone ganji bodovardidin deb.*

Xusrav Sh.ni shunchalik yaxshi ko’rganki, o’zi nima esa, otiga ham o’sha taomni bergan. Sh. o’lganda uning haykallarini yasaganlar. Xusrav farmoniga ko’ra granitdan uning oti b-n birgalikdagi haykali ham Qutvus va Sinimmar degan ota-o’g’il haykaltaroshlar tomonidan yaratilgan. Rivoyatlarga ko’ra, Xusrav kim Sh.ning o’limi xabarini keltirsa, uni o’ldiraman, deb qasam ichgan ekan. Ot o’lganda otboqar bu xabarni yetkazish u-n o’sha davrning mashhur bastakori va hofizi, Xusrav saroyining sozandasi Borbad huzuriga madad so’rab boradi. U Shabdez nomli nihoyatda g’amgin va ta’sirchan kuy yaratib, shu orqali sevimli otining o’limi xabarini Xusravga yetkazadi va otboqarni o’limdan saqlab qoladi.

Sh. Sharq mumtoz so’z san’atidagi an’anaviy obrazlardan biri bo’lib, u Xusrav Parvezning afsonaviy oti, umuman bebaho ot ma’nolaridan tashqari, tun oti, vaqt oti kabi ko’pdan-ko’p ma’nomlarni badiiy tamsil etadi. Xususan, N. ijodida ham Sh. yuqoridagi ma’nomlarni yuzaga chiqaradi:

*Bodayi gulgun keturkim, shomi hijron men kibi
Yuz tuman Farhodni past aylagan Shabdez erur.
Charx chun bemehrdur, Parvezdek qoning to’kar,
Mehrningkim, shomi siymin na’ldek Shabdezi bor.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Т.АТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мудуки Ажам. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

SHAVQIYA – N. tomonidan barpo qilingan, o’rtasidan suv oqib o’tgan musaffo va xushhavo bog’.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

D.A.

SHABUSTARIY MAHMUD (taxallusi; to’liq ismi: Shayx Sa’duddin Mahmud bin Aminiddin Abdulkarim bin Yahyo Shabustariy (1290 – Tabriz, Shabustar qishlog’i – 1321) – mashhur tasavvuf olimi va mutasavvif shoir. O’z davrining asosiy ilmlarini egallagan Sh.M. fozil va donishmand kishi bo’lib yetishadi. Eron, Xuroson, Misr,

Shom, Hijoz kabi Sharqning yirik shaharlariga sayohat qilib, mashhur ulamo va mashoyix suhbatiga yetishadi. Uning o'zi bu haqda umri oxirida – 1319–1320-yy.da yaratilgan “Saodatnoma” asarida umrimning bir qismini tavhid ilmini o'rganish u-n sarfladim, buning u-n Misr-u Shom-u Iroqda kunni tunga ulab yelib-yugurdim, oy-u yillar qishloqma-qishloq, shaharma-shahar kezdim, bu faning ulamo-yu mashoyixini har yerda uchratib, ko'plab nozik nuqtalarni jamladim va ular asosida ajib bitiklar bitdim, deb yozadi.

Safar chog'ida Kirmonda oila qurib, farzandlar ko'radi. Umrining oxirida tug'ilgan qishlog'iga qaytib, 33 yoshida vafot etadi. Vasiyatiga ko'ra, ustoz Shayx Bahouddin Ya'qub Tabriziy yoniga dafn qilinadi. Qabri muborak qadamjoldan bo'lib, ozarbayjon hukmdorlari tomonidan turli asrlarda uch marta ta'mirlangan.

Sh.M. dastlab nosir sifatida nom chiqarib, irfondan bahs etuvchi “Risolayi shohid” (“Shohid haqida risola”), “Mir'ot ul-muhaqqiqin” (“Oriflar ko'zgusi”), “Haq ul-yaqin” (“Ishonchli haqiqat”) kitoblarini yozadi. “Gulshani roz” – uning ilk she'riy asari. Shundan keyin uch mingdan ortiq baytdan iborat “Saodatnoma” masnaviysini yaratadi. U muallifning safarlari va muloqotlari mahsulidir. O'z zamonasining Bobo Hasani Surxobiy, Bobo Farajiy, Tabriziy, Xoja Muhammad Kajajoniy, Xoja Abdurrahim Tabriziy va Xoja Soyimuddin Tabriziy kabi besh nafar mashhur oriflari so'zlari, faoliyati va maqomlariga bog'liq holda vahdati vujud, vahdati shuhud, ma'rifat yo'llari va tasavvuf masalalari xususida fikr yuritadi. Imom G'azzoliyning “Minhoj ul-obidin” (“Taqvodorlar yo'li”) asarini ham forsiyga tarjima qilgan. Pahlavon Mahmud qalamiga mansub deb qaralayotgan “Kanz ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar xazinasini”) masnaviysi Eronda uning nomidan chop etilganki, ko'pgina tadqiqotchilar buni shubha ostiga oladilar. Shuningdek, qator g'azal va ruboiylar ham yozgan.

N. “N.M.” tazkirasida Sh.M.ga ham, uning asarlariga ham yuksak baho beradi: “Bu toifaning kummali (yetuk, komil) dindur. Bu fan ahli

qoshida muqarrar va kalom-u maqoli bu toyifa tariqi adosida mustahsan. Tasnifot-u kutubi bor. Ul jumladin, “Haq ul-yaqin”durki, ulcha imkoni bor, bu qavm holoti va ta'rifida ham daqiq va ham mufid voqe' bo'lubdur. Yana “Shohid”durki, ul ham ishorat ahli tili bilan maorif bayon qilibdur, ul dag'i ta'rifdin mustag'niydir. Va mabdavu maod bobida yana bir kitobi bormi, bu tariqda suluk ahlig'a ko'p mufid-u muntij (foydali va natija beruvchi) voqe'dur. Yana “Gulshani roz”durkim, ham zohir ahlining rangin-u purkor masnaviylari va ham haqiqat ahlining shirin-u fayzossor so'zlarida andin ravonroq va purchoshniyroq (o'ta lazzatbaxsh) va sho'rangizroq (jazb etuvchi) va shavqomizroq nazm aytsa bo'lg'ayki, yo'qdur! Va ul bu nav' erkindurki, Mir Husayni bu toifa istiloh va tili bila necha savol bitib, Iroq mashoyixi afoziliga yiboribdur, ul savolotqa javob umidi bila va ul mushkilot halli tama'i bila. Agarchi savolot o'ttuzcha ortuq, yo o'ksuk bor, ammo o'n yetti baytda nazm libosig'a kiribdur. Alar nazarig'a yetkach, ul mushkilot halli uchun ul savolot javobig'a mashg'ul bo'lubdurlar va ul masnaviyni aytibdurlar. Va abyotini adadi ming bir voqe' bo'lubdur. Asmoullah adabi bila muvofig. Va unga “Gulshani roz” tasmiya qilibdurlar. Va Shayxning muborak marqadi Chabushtardadurki, Tabriz navohiysidadur”.

“Gulshani roz” – Sh.M.ning nomini dunyoga tanitgan mashhur asari. Tasavvuf ta'limotining eng asosiy masalalari va muhim tushuncha-istilohlarini nazmiy talqin qilgan bu asar nafaqat so'fiylar va oriflar, balki ma'rifat asrori b-n qiziqqan barcha toifani birday o'ziga jalb etib kelgan. U 1317-y. hazaji musaddasi maqsur (mahzuf) vaznida yaratilgan bo'lib, mingdan ortiq baytni o'z ichiga oladi. Asarning yozilish tarixi nihoyatda qiziq: xurosonlik shayx-shoir Amir Husayn Hiraviyning o'z davri aql sohiblarini qiynagan savollar haqidagi she'riy nomasini elchi Sh.M. ishtirokchi bo'lgan davraga kelib o'qib beradi. Mahmudning ustoz bo'lgan Aminiddin Tabriziy bu savollarga javob berishni unga topshiradi. Avvaliga nasriy asarlarida ayni masalalarda javob

berib o'tganini bahona qilib, javob qaytarishni xohlamaydi, lekin elchi bu gal nazmiy javob talab qiladi. Shundan keyin u darhol badiha tarzida barcha savollarga javob qaytarib, elchi b-n birga Hiraviyga jo'natib yuboradi. Oradan bir muddat o'tgach, elchi bu masalalarni kengroq bayon etishni so'raydi va Sh.M. bir necha soat ichida "Gulshani roz" masnaviysini yozib tugatadi.

Bu savollar va javoblar tasavvuf falsafasining asosiy masalalari – tafakkur, ma'rifat yo'lining talabi, vahdat siri, olam mohiyati, o'zlikka safar, komil inson, Allohning zot-u sifatleri, Xoliq-u maxluq, orif-u ma'ruf, Analhaq va boshqalardan bahs yuritadi, ayni paytda, yuz, zulf, xat, xol, sharob, sham, shohid, xarobotiy, but, zunnor, tarsolik kabi so'fiyona istilohlarning ma'nolariga oydinlik kiritadi. Muallif bu tushunchalarni she'riy yo'sinda aniq va lo'nda, sodda va tushunarli ta'riflash barobarida, tamsil yo'li b-n dalillar keltirib, yanada keng va chuqur izohlaydi.

XIV asrdan boshlab "Gulshani roz"ga ko'plab sharhlar yozilgan. Ozar olimi Sh. Ismoilov ulardan 18 tasini ko'rsatadi. Bu sharhlar orasida Ne'matulloh Valiyning "Ravzayi athor" ("Pokiza bog'") va Shamsiddin Muhammad Lohijiyning "Mafoteh ul-e'joz fi sharhi "Gulshani roz" ("Mo'jizalar kaliti yoki "Gulshani roz" sharhi") nomli sharhlari mashhur.

Bu asarni Amir Temur ham sevib mutolaa qilganligi ma'lum. Sohibqiron tilidan naql qilishlaricha, u bir mahal "Masnaviyi ma'naviy" va "Gulshani roz"ni sevib o'qigani, ayniqsa, "Gulshani roz"dan behad zavq olgani va uning sharo-fatidan Ozarbayjonga qo'shin tortganida, Sh.M. vatani bo'lgani u-n ham Shabustar qishlog'iga tegmay o'tganini aytadi.

N. temuriyodalardan Abulqosim Boburning ham tasavvufga oid asarlardan Faxriddin Iroqiyning "Lama'ot"i b-n Sh.M.ning "Gulshani roz"iga muhabbati ayrialigi haqida "M.N." tazkirasida ma'lumot berib o'tadi.

"Gulshani roz" o'zidan keyingi Sharq so'z san'atiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Bu ta'sirdan o'zbek adabiyoti ham chetda emas. O'zbekiston

xalq shoiri J.Kamol tomonidan u o'z vaznida o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Т., 2013; Шайх Маҳмуд Шабустарий. – Техрон, 1382 (х.ш.); Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. – Баку, 1976; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988–1989; Маҳмуд шабустарий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009. Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг "Гулшани роз" асари // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2011, 4-сон.

E.O.

"SHAVQI NAVO" – taniqli tarjimashunos olim va publitsist Zuhridin Isomiddinovning N. haqidagi maqolalari b-n birga, g'azal, mustazod va fardlari sharhidan iborat kitobi. Kitobdan muallifning "Navoiyning ideali", "Navoiyning jur'ati haqida Boburning bir qaydi", "Adabiyotimizning mavlud oyi", "Navoiyning so'zlari va Navoiy haqida so'zlar" nomli 4 ta maqolasi, shoirning 35 ta g'azali, 2 ta mustazodi va 9 ta fardi sharhi o'rin olgan. O'zining e'tirof etishi-cha, bu sharhlar n.shunosning ilmiy-akademik uslubdagi emas, balki bir navoiysevarning ilmiy-ommabop sharhlari hisoblanadi. Yana bir o'ziga xos jihati, kitobda, asosan, N. qo'shiqqa aylangan she'rlari sharhlangan va keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan. Zero, "har bir yangi talqin shoirning ruhiy olami, badiiyati sirlarini inkishof etish yo'lida qo'yilgan bir qadam" ekanligi shubhasiz.

Maqolalar o'ziga xos qiziqarli fikr-u qarashlarni ilgari surgani b-n ajralib turadi. M-n, "Navoiyning ideali" maqolasida ideal obraz darajasiga ko'tarilgan Farhod obrazida Muhammad (s.a.v.)ga xos ba'zi sifat va fazilatlar aks etgani va Payg'ambarga ishoratlar mavjudligini daillashga harakat qiladi. Ayni paytda, "Xamsa"

dostonlarini ham yangicha tasniflaydi: “Hayrat ul-abror” – o‘ziga xos hamd, “Farhod va Shirin” – na‘t, “Layli va Majnun”da shoir Allohga ishqini kuylagan, “Sab‘ai sayyor” Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi o‘zining buyuk salafllari vasfiga bag‘ishlangan, “Saddi Iskandariy” esa “Iskandari soniy” Husayn Boyqaro madhida.

“Navoiyning jur‘ati haqida Boburning bir qaydi” maqolasi “Boburnoma”da keltirilgan bir qayd asosida N.ning qanday qilib Husayn Boyqaroni shialikni davlat dini deb e‘lon qilishdan to‘xtatib qolgan tarixini yoritish va bu qarorning kelib chiqish sabablarini oydinlashtirishga bag‘ishlangan.

Xullas, ushbu kitob, muallifning o‘z ta‘biri b-n aytganda, N.ni o‘z holiga ko‘ra his etishi va o‘z idrokiga yarasha anglashi mahsuli sifatida dunyoga kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Исомиддинов З. Шавқи наво. – Т., 2021.

E.O.

SHAVQIY (XV asr, Chechaktu) – shoir. N. ning “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berishicha, u o‘zi maqbul va tabiati muloyim yigit bo‘lgan. Ham turkiy, ham forsiyda go‘zal she‘rlar ijod qilgan. Har 2 tildagi ijodiga bittadan matla‘ keltiradi. Jumladan, turkiy matla‘si:

*Borib ovvora ko‘nglum zulfing ichra muftalo qoldi,
Tarahhum qilki, mendin bordi-yu, emdi sango qoldi.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011.

M.A.

SHAVQIY KATTAQO‘RG‘ONIY – (1785–1861-yy.) Abulqosim o‘g‘li Muhammad Sharif Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy iste‘dodli shoir, XIX asr o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili. Kattaqo‘rg‘onning Alijon qishlog‘ida tug‘ilib, o‘s-

gan. Ilk savodini o‘z ona yurtida olgan shoir tahsilini keyinchalik Buxorodagi Govkushon madrasasida davom ettiradi. O‘zbek, tojik va arab tillarida ijod qilgan. Sh.K. 1841-y. Buxoroda “Debochayi devon va g‘azaliyoti Shavqiy” devoniga tartib bergan. Ijodida g‘azal janri salmoqli o‘rin egallaydi. Shu bilan birga muxammas, musaddas, musabba‘, musamman, muashshar hamda ruboiy, masnaviy, fard, qit‘a, marsiya, chiston kabi janrlar ham uchraydi. Lirik she‘rlarining umumiy hajmi 3000 misraga yaqin. Sh.K.ning ijodi turli mavzularga bag‘ishlangan. Xususan, uning “*Alijon bormag‘il qalloshlikdin, Tiling tishlab o‘larsen ochlikdin*” misralarida ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, o‘zi yashagan davrdagi siyosiy tuzumdan nolish, og‘ir iqtisodiy ahvol, muhtojlik va qashshoqlikning mehnatkash xalq boshiga turli kulfatlar yog‘dirgan haqidagi norozilik kayfiyat aks etadi.

Vozih Buxoriyning “Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-ashob” asarida ma‘lumot berilishicha, Sh.K. islom va shariat qoidalari haqida bahs yuritilgan “Muxtasar ul-viqo‘ya” masnaviysini nazm yo‘lida sharhlab, “Mir‘ot ul-muxtasar” asarini yozgan. Asar 26 fasldan tashkil topgan, taxminan 23 000 misradan iborat. Oxirida arabcha so‘z va istilohlarning ma‘nolariga izoh sifatida “Hallul lug‘at” ilova qilingan. Shu b-n bir qatorda arab tili grammatikasi (sahv, nahv)ga oid “Risolayi qofiya yo mir‘ot un-nahv” asarini yozgan.

Sh.K. N. ijodiga ulkan ixlos, muhabbat va qiziqish b-n qaragan, fikr-g‘oyalaridan ilhomlangan. M-n:

*Burnog‘i rasolari zamona
Go‘stardilar el aro nishona.
Bir necha kitob debon Navoiy,
Yetkazdilar hazinlara davoye.*

Sh.K. N. ijodiga xos adabiy an‘analarini davom ettirgan, g‘azallariga tazmin va taxmislar bog‘lagan. Xususan. N.ning

*Zihi husning zuhuridin tushib har kimga bir savdo,
Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g‘avg‘o.*

matla'li g'azaliga quyidagi misralarni qo'shib, 11 band (55 misra)dan iborat taxmis bog'laydi:

*Shabistoni adamdin kelturib dunyovu mofixo,
Tajalligoh zoting aylading oyinayi oshiyo,
Biri mahrumi vasling, birni qilding volayi shaydo.*

N.ning:

*Ne xush bo'lg'ay ikovlon mast bo'lsak vasl bog'inda,
Qo'lum bo'lsa, aning bo'ynida-yu og'zim qulog'inda,*

deb boshlanadigan mashhur g'azaliga ham musaddas bog'lagan. Jumladan,

*Falakda edi ohim, qonli yoshim ko'z qarog'inda,
Ketib sabr-u qarorim dilbari Shirin so'rog'inda.*

*Yururmen telbarab, Farhod yanglig' hajr tog'inda,
Xayolida bo'lur zikrim, ko'ngul hushyor chog'inda.*

*Ne xush bo'lg'ay ikovlon mast bo'lsak vasl bog'inda,
Qo'lum bo'lsa, aning bo'ynida-yu og'zim qulog'inda...*

Shoir Sh.K. 1861-y.da Kattaqo'rg'onda vafot etadi hamda Abulqosim qishlog'ida joylashgan "Xo'ja Abdurahmon ota" qabristoniga dafn qilinadi. Mazkur makon hozirgi kunda muqaddas qadamjoldardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Орзибеков Р. Шавқий Каттақўрғоний ва унинг адабий мероси: фил.фан.номз. дисс. – Самарқанд, 1963; Орзибеков Р. XIX аср ўзбек адабиёти тарихига доир материаллар (Каттақўрғон шоирлари). – Самарқанд, 1985.

E.O.

SHAVQIYA BOG'CHASI – N. tomonidan barpo etilgan bog'cha. Hirot atrofida bo'lgan. O'zining yaratuvchilik, bunyodkorlik odatiga sodiq bo'lgan ulug' shoir poytaxt atrofida bir qator go'zal va obod maskanlar barpo etgan. Bu haq-

da Xondamir shunday ma'lumot beradi: "Sohibi tamkin amir ul jannat monand shaharning (Hirotning) atrofida yana bir talay bog'-u bo'stonlar qurdirganlar". Xondamir ularning nomlarni sanab o'tadi va ular orasida Sh.B.sini ham qayd qiladi. Uning yozishicha, Sh.B. juda sof, toza manzil bo'lib, o'rtasidan ariq oqib o'tgan.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

SHAYBONIYLAR – o'zbek xonlari sulolasi. XIII asrda yashab o'tgan Shaybanxon bularning ajdodi bo'lgani u-n shu nom b-n atalgan. Ushbu sulolaning turli tarmoqlariga mansub xon va sultonlar uzoq vaqtlar davomida keng hududlarda hukmdorlik qilganlar: Ural va Edil (Volga) bo'ylarida, Xorazmda, Dashtda, Qrim va Turonda va h.k. Ular orasidan ko'plab mashhur hukmdorlar chiqqan. Jumladan, Abulxayrxon Dashti Qipchoqda o'zbeklar davlatini barpo etib, uzoq yillar taxtda o'tirgan va qudratli hukmdor bo'lgan. Uning nabirasi Shayboniyxon Samarqandni egallab (1500) Movarounnahrni o'z hokimiyati ostida birlashtirgan. Ushbu sulolaning mashhur vakillaridan biri Ubaydullaxon edi (1540-y.da vafot etgan). Sh. Movarounnahrda XVI asr oxiriga qadar hukmdorlik qilgan. Ularning so'nggi vakili Abdulmo'minxon 1598-y.da suiqasd natijasida o'ldirilgan va shundan so'ng hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasi qo'lga o'tgan. N. asarlarida bevosita Sh.ga doir qaydlar, ularning nomlari uchramaydi. Lekin N. davlat arbobi, ikkinchi tomondan, tarixni, chuqur o'rgangan olim sifatida Sh.ni yaxshi bilgani shubhasizdir. Muhammad Shayboniyxon Samarqandni olganda N. tirik edi. Bu voqeaning aks-sadosi Hirotga ham yetib borgan. O'sha vaqtda N. haj safari orzusida edi. Uning huzuriga shayxulislom Sayfiddin Ahmad boshchiligida poytaxt Hirotning obro'li a'yonlari tashrif buyurgan va ushbu safarga bormaslikni iltimos qilganlar. Bunda ular mamlakatning tinchligi va

hududlarining daxlsizligi N.ga bog‘liq ekanligini aytib, uning Xurosonda qolishini taqozo etuvchi bir qator omillarni sanab o‘tganlar, Ular orasida Shayboniyxon tomonidan solib turilgan xavf ham bor edi. Bu xususda ular shunday deganlar “Shayboniyxon Movaraunnahrni istilo qilgan. Amudan o‘tish xohishi bordir... shariat yuzasidan shunday paytlarda haj vojib emasdir”. Xalq va mamlakat manfaatini hamma narsadan ustun qo‘ygan buyuk shoir ularning bu iltimosini qabul qilgan.

Ad.: ЎзМЭ. 9-жилд. – Т., 2005; Мухаммадёр ибн Араб Қатагон Мусаххари билод. – Т., 2009; Абулғозий. Шажарайи турк. – Т., 1992; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

SHAYDA – “X.”dagi epizodik obraz. Doro qo‘shini pahlavonlaridan birining ismi. “S.I.” dostonida Dorodan ko‘p jabr-sitam ko‘rib, Iskandar xizmatiga o‘tib ketgan Boriq Barbariy ikki shoh qo‘shini yuzma-yuz kelganda, yakka-yakka jangga chiqadi va o‘ziga raqiblarini chorlaydi. Shunda Doroning pahlavonlaridan Harron maydonga chiqadi va yengiladi. So‘ngra Harroning qarindoshi bo‘lmish jasur Sh. Boriq Barbariyning qarshisiga keladi va qattiq olishuvdan so‘ng u ham yengiladi:

*Laqab Shayda birla anga fosh o‘lub,
Nasab birla Harrong‘a qardosh o‘lub.*

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SHAYPOL – “S.I.” dostonida Iskandarning qo‘shin boshliqlaridan biri. Doroga qarshi urushga saf tortgan Iskandar qo‘shinini ta‘riflar ekan, N. Sh.ni quyidagicha tasvirlaydi:

*Sipahdor alar ichra Shaypol o‘lub,
Tahavvurda chun Rustami Zol o‘lub.*

Ad.: Алишер Навоий. Саъди Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

SHAYX – yoshi ulug‘, qabila boshlig‘i, yetakchi, pir. Orif zotlarga, irshod ahliga ham Sh. deya murojaat etishgan. “N.M.”da Xoja Ahmad Yassaviy shunday ta‘riflanadi: “Turkiston mulkingining shayx ul-mashoyixidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish. Murid-u as‘hobi g‘oyatsiz va shoh-u gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoniy (q.s.)ning as‘hobidindur”. Tazkirada, deyarli, barcha valiyalar shayx sifatlashi b-n sifatlanadi. Tasavvuf ilmida murshid uch sinf: suhbat, tarbiya hamda tasavvuf haqida nazariy bilim beruvchi ta‘lim shayxlariga ajratil-sa-da, tariqatda *suhbat* va *tarbiya Sh.lari* muhim sanalgan. Suhbat Sh.i – suhbatlarda ham bilimi, ham holi b-n ta‘sir o‘tkazuvchi murabbiy. Ta‘kidlash joizki, suhbat payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) va sahobalarning yo‘li bo‘lib, hamma zamonlarda ham muhim ahamiyat kasb etgan. De-yarli, barcha tariqatlar ta‘lim dasturida eng ahamiyatli usul Suhbatdir. Zero nafaqat tariqat shoirlari ijodida, balki mumtoz adabiyotimizda ham *suhbat*, *suhbatdosh*, *musohib*, *suhbatgoh* kabi kalimalar istiloh darajasiga ko‘tarilgan. Suhbat shayxlarining faoliyati barcha tazkira va manogib mualliflarining ham diqqat markazida turgan. “N.M.”da Shayx Saydaloniy (q.t.s.)ning suhbat to‘g‘risidagi qimmatli fikri keltiriladi: “Ul debdurki, Haq bila suhbat tuting va agar tuta olmasangiz ul kishi bila tutungki, ul Haq bila suhbat tutar, to aning suhbat barakoti sizni Haqqa yetkurgay”. Bahouddin Naqshband hazratlarining quyidagi fikrlari alohida e‘tiborga molik: “Va der ermishlarki, bizing tariqimiz suhbatdur va xilvatda shuhratdur va shuhratda ofat. Xayriyat jam‘iyatdadur va jam‘iyat suhbatda bu shart bilaki, bir-biriga nafy bo‘lulg‘ay... Ishorat angadurki, agar jam‘i bu yo‘l soliklari bir-biri bila suhbat tutsalar, anda ko‘p xayru barakatdur...”.

Muridlar suhbatlarda murshidning ma‘naviy

hollaridan ta'sirlangan, fayz-u futuh olishgan. Eng muhimi, suhbat xayri barokotidan murid basirati ochilib, qalbiga ilhom-u kashflar yog'ilgan hamda ruhni sayqallash boshlangan. Tarbiya Sh.i – ota-ona farzandini tarbiya etib ulg'aytirganidek, bu shayxlar muridlarini ma'nan voyaga yetkazadi. Ular *tariqat Sh.i, irshod Sh.i, taslim Sh.i* ham deyilgan. Abdulkarim Qushayriy ta'kidlaganidek: “Tarbiya shayxlari ham muallim, ham murabbiy, ular ham ilm beradi, ham axloqni tarbiyalaydi”. Alloh valiylarini sevib, ularning hayotini namuna yanglig' qabul qilish muridning qalbini fayz-u nurga to'ldirgan. *Qol Sh.laridan* farqli o'laroq *Hol Sh.lari* so'fiylikda kamolga erishgan, o'rgangan ilmlarini azimat ila muridlariga o'rgatgan va ularni maqsad manziliga yetkazgan shayxlardir.

Demak, *tarbiya va suhbat* Sh.larini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Faqat tarbiya usullarida ma'lum jihatlarga farqli yoxud ba'zi amaliy tomonlar ustuvorlik qiladi, xolos. Ba'zi tariqatlarda zuhd, ayrimlarida xilvat, yana birlarida suhbatga tayinilgan. Tariqat maktablarining tarbiya usullarini bir-biridan keskin farqlab bo'lmaydi. Chunki ularning maqsad va manbasi yagona. Qodiriyada tush, kubroviyada xilvat, naqshbandiyada suhbatga alohida ahamiyat berishgan. Lekin har murid tush, uzlat, suhbat tajribasi ma'rifatining barchasidan bahramand bo'lgan. Murshidining e'tibori ko'proq muridning xilvat yoxud tushiga qaratilsa-da, zohiran muridning yolg'izlanishi, shayxidan uzilishini ko'rsatadigan bu hollarning birortasida u ma'nan murshididan uzoqlashmaydi.

Ruh tarbiyasini riyokor, ilmi holdan bexabar, faqatgina da'vosi katta “shayx”larga topshirishdan qattiq xavotirda bo'lishgan.

Riyokor Sh.lar haqidagi qarashlar, deyarli, barcha mumtoz ijodkorlar diqqat-e'tiborida bo'lib, hamisha murod talab muridlar ogohlikka chorlangan. Ayniqsa, ma'rifatparvar N.ning murshidga ehtiromi qanchalar baland bo'lsa, riyokor, tamagir Sh.larga nisbatan nafrati ham hech bir ijodkorda uchramaydi. “Meni ishqdan man etar soda shayx” deya, hatto “Shayx” radifli g'azal-

lar bitgan mutafakkir shoir “M.Q.” asarida “Riyoysi shayxlar zikrida” nomli alohida bob ajratib: “Hayhot-hayhot, uyat, yuz ming uyat. Turfa bukim, bu mazharg'a muridlar ham bor, xizmatida barcha sheftau qaror. Ul bu do'konni yurutib tadbir bila va ma'rakani qurub tazvir bilakim, shayoting'a mahalla hayratdur va devi laing'a mujibi ibrat va nafratdur”, – deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

SHAYX ABDULLOH (XV asr, Hirot) – shoir. N. “M.N.” tazkirasida ma'lumot berishicha, “agarchi majnunshior kishidur, ammo chun salim fitrati bor, goh-goh tiliga nazmlar o'tar”. Xotini ham Bediliy taxallusi b-n she'rlar yozib, Hirotida shoira sifatida tanilganidan N.: “Desa bo'lurkim, aning uyida zano-mardi xushta'bdur”, – deb yozadi. O'g'li Shayxzoda Ansoriy ham muammo-navis shoir bo'lgan. N. Sh.A. ijodidan namuna sifatida quyidagi matla'ni keltiradi:

*Mani miskin ba sari ko'i tu harchand davidam,
G'ayri ohe-yu sirishke zi dil-u dida nadidam.*

Tarj: Meni miskin sening ko'yingda harchand yelib-yugurmay ko'ngil ohi-yu ko'z yoshidan bo'lak narsa ko'rmadim.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

“**SHAYX ABULABBOS...**” – N.ning “L.T.” dostonida “Faqr-u fano vodiysining adosi” (7-vodiy)dan keyin berilgan hikoyatning bosh qahramoni. Tarixiy shaxslar b-n bog'liq ibratli fikrlar aks etgan hikoyatlar sirasidagi bu hikoyatda din va tavhid masalalari bo'yicha donishmand Shayx Abulhasan Xaraqoniy (vafoti h. 425, mil. 1034)

ning piri Sh.A. Qassob Omuliyning hayoti va qarashlariga oid bir lavha keltirilgan. Sh.A. asli ismi Ahmad ibni Muhammad ibni Abulkarim.

Hikoyat 29 baytdan iborat. Unda bayon qilinishicha, Sh.A. turgan xonaqohga birov kirib keladi va tahorat u-n “ibriq” (obdasta) talab qiladi. Unga obdasta beradilar. U bir necha obdastani urib sindiradi. Muridlar bu holatdan Sh.A.ni xabardor etadilar. Sh.A. muridlariga u kimsa qancha talab qilsa, shuncha obdasta berishlarini buyuradi. “Xonaqoh sahniga kirgan beadab” berilgan hamma obdastalarni chil-parchin qiladi. Unga xonaqohda obdasta qolmaganini aytadilar. U endi shunday talab qo‘yadi:

*Dedi: “Gar ibriq yo‘qtur qoytingiz,
Boribon o‘z shayxingizga oyingiz,*

*Kim saqolin hozir etsun munda bot,
To topay bu amr bandidin najot.*

Sh.A. obdastalarni sindirgan “bebok”ning so‘zlarini eshitishi b-n xonaqohga kirib keldi. Necha yillardan buyon yuvib-tarab yurgan soqolini qo‘l-lari b-n tutib, “qassobga soqol nimaga kerak?” deb, obdastalarni sindirib, tahorat olgan beadabning oyoqlarini artishi u-n tutadi. “G‘ofili bebok” Sh.A.ning bunday kamtarona harakatidan xijolatda lol bo‘lib, o‘zini shayx oyog‘iga tashlaydi va hushdan ketadi.

*Soliki foniy anga solib nazar,
O‘zluqidin qo‘ymadi rang-u asar.*

*Bu sifat noqisni takmil ayladi,
Misni oltun birla tabdil ayladi.*

Darhaqiqat, N. fano vodiysining mohiyatini yoritish u-n ham ushbu hikoyatni keltiradi. Shoir ma’naviy kamolot masalasini qo‘yarkan, uning yaxshi timsoli sifatida Sh.A. obrazini yaratgan. “Soliki foniy” – Sh.A.ning “beadab” kimsaga nazar tashlagach, u hushdan ketib, o‘ziga kelganda barcha noqisliklarini tark etadi va Haq yo‘lga

kiradi. N. Sh.A.ning bir nazar ila noqisni takmil etishini misni oltinga evrilishiga mengzab, juda o‘rinli tashbeh qo‘llaydi. Hikoyat orqali Fano maqomiga yuksalgan sayri suluk ahlining fazi-latlari, himmati kitobxonga yana-da yorqin ang-lashiladi.

Shu mazmundagi hikoyat Abdurahmon Jo-miyning “Nafohat ul-uns” asarida ham bor.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

S.O‘

“SHAYX ABUSAID ABULXAYR...” – N. ning “L.T.” asarida (qushlardan birining Hudhudga tariqat yo‘li mashaqqatli, uni darmonsiz va kasal-mand jism qanday nihoyasiga yetkazishi mumkin, degan savoliga Hudhud “Zaif tana kishini oqibat o‘limga eltadi, bas, shunday ekan, yor (Alloh) yo‘lida jonni fido qilish kerak”, deb javob bergandan keyin dalil sifatida) CXLIII bo‘limda keltirilgan hi-koyatning bosh qahramoni.

Hikoyat 15 baytdan iborat bo‘lib, unda hiko-ya qilinishicha, Sh.A.A. ilohiy ishqni o‘ziga bosh maqsad qilib oladi. Ko‘zlagan niyatiga erishish u-n tarkidunyochilikka beriladi va ko‘p vaqtni dasht-u tog‘larda o‘tkazadi. Kunduzi Alloh nomi-ni tinimsiz takrorlab, kechqurunlari bir vayrona-dagi quduq cho‘piga o‘zini oyog‘idan osib, uzoq vaqt turadi, oqibatda o‘ladi. Shundan so‘ng hiko-yat so‘nggida N. xulosa qilib shunday yozadi:

*Ishq aro budur eranlarning ishi,
O‘lmayin topmas bu davlatni kishi.*

Sh.A.A. hayoti b-n bog‘lab keltirilgan bu af-sona-rivoyatda irfoniy ma’no ifoda topgan. Sh.A.-A., aslida, tarixiy shaxs. U mashhur so‘fiylardan bo‘lib, ismi Fazlulloh, Xurosonda tug‘ilgan, hij-riy 1048-y.da vafot etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисонут-тайр” достонининг генезиси ва гоъвий-бадий хусусиятлари. – Т., 1982.

S.O‘:

SHAYX ABU BAKR NISHOPURIY... – N.ning “L.T.” asarida Hudhudning bir qush b-n “kamolot”ga erishish masalasidagi 18-savol-javobidan keyin keltirilgan CXXXVII bo‘limdagi 21 baytdan iborat illyustrativ hikoyat qahramoni – shayxning nomi. Dostondagi Sh.A.N. hayoti bilan bog‘liq bu rivoyatga Attorning “Mantiq ut-tayr” asarida berilgan afsona asos bo‘lgan.

Unda hikoya qilinishicha, Sh.A.N. Nisho-purdan sayohatga chiqadi. Uni juda ko‘p murid va muxlislari tantanalar b-n kuzatib boradilar. Shayx bu hashamatlardan istihola etadi, ko‘ngliga g‘ashlik tushadi. Nafsi vasvasa qilib, kibrlanib ketishdan qo‘rqib, chora izlaydi:

*Bu mahalda bir eshak aylab fig‘on,
Chiqdi ondin bir biyik el nogahon.*

*Shayxqa bu ramzdin vaqt o‘ldi xush,
Vajd-u raqs aylab yiqilib qildi g‘ash.*

Shu paytda yo‘lda duch kelib qolgan eshakning xatti-harakatidan ibrat olgan shayx baqirib-qichqirib raqsga tushadi va go‘yoki o‘zidan ketib yiqilgan bo‘ladi. Murshidi komilni bunday holatda ko‘rgan odamlar tezda tarqalib ketishadi. Maqsadga erishgan Shayx ular haqida deydi:

*Yo‘qsa har mag‘rur, duni bulhavas
Bir biyik davlatqa topmas dastras.*

Ma‘lum bo‘ladiki, faqr oyinida “xayl-u sipoh” b-n bo‘lmoqlik solikni maqsaddan chalg‘itadi. Shuning u-n Sh.A.N. fano vodiysida yolg‘izlikni – vahdatni iroda etadi. N. mazkur hikoyat orqali tasavvuf maslagining amaliy bosqichlarini shu mazmundagi tarixiy voqealarga bog‘lagan holda mahorat b-n bayon qilgan.

“L.T.”dagi tarixiy shaxslar bilan aloqador ibratli fikrlar aks etgan hikoyatlar guruhiga kiruvchi ushbu qissa qahramoni Sh.A.N. tarixiy shaxs Abdullo ibn Muhammad bo‘lib, 238–328 (853–935) yu.da yashagan. U hadisshunoslik va qonunshunoslikda mashhur mutasavviflardan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

S.O‘:

SHAYX ALI TAG‘OYI (Shayx Alibek – XV asrning 2-yarmi – XVI asr boshi) – Badiuzzamon mirzo amirlaridan. Ismiga “tag‘oyi“ so‘zining qo‘shilishiga qaraganda, Badiuzzamonga ona tarafdan qarindosh bo‘lgan. Badiuzzamon Astrobodda, so‘ngra Balxda hokim bo‘lganda Shayx Alibek uning huzurida edi. Shahzoda otasiga qarshi isyon ko‘tarib, urushga otlanganda Shayx Ali tag‘oyini Balx qal‘asini qo‘riqlash u-n qoldirgan (1497). Badiuzzamon mag‘lubiyatga uchrab qochib ketgandan so‘ng Sh.A.T. Balxni Sulton Husayn mirzoga topshirgan va o‘zi ham uning huzurida qolgan. Shahzoda otasiga qarshi dushmanlikni davom ettiradi. Otasi u b-n yarashish maqsadida Sh.A.T.ni Shayx Jaloliddin b-n birga elchi qilib yuboradi. Ular qaytib kelib Badiuzzamon Balx viloyatini yana unga qaytarib berilishini istayotganini va shu shart b-n sulhga rozi bo‘lishi haqidagi xabarni yetkazadilar (1498-y. 21-iyul). Sulton Husayn bu shartga rozi bo‘lmagan va urushga tayyorlana boshlagan. Ota-bola o‘rtasida yana qonli janglar boshlanishidan tashvishga tushgan N. Sulton huzuriga kelib, uni o‘g‘li b-n yarashishga undaydi. N.ning maslahati b-n Husayn Boyqaro Seiston va Faroh viloyatlarini Badiuzzamonga berishga rozi bo‘ladi va ular orasida yarash bitimi tuziladi (1498-y. avgust).

Sh.A.T. yana Badiuzzamon huzurida xizmatini davom ettiradi. Sulton Husayn vafot etib, Ba-

diuzzamon ukasi Muzaffar mirzo b-n sheriklikda taxtga o'tirganda, Shayx Ali tag'oyini o'z tomonidan Hirotda dorug'asi etib tayinlagan. Muzaffar mirzo tomonidan esa Yusuf Ali ko'kaldosh dorug'a bo'lgan (1506).

Sh.A.T.ning nomi N. "M."idagi bir maktubda uchraydi. Maktub Badiuzzamon mirzoga yozilgan bo'lib, unda N. mirzo b-n ko'rishish ishtiyoqida ekanligini izhor qiladi va "bu haqda Shayx Alibek va Husayn Alibekka aytgan edim, ular sizga yetkazgan bo'lsa kerak", deb yozadi. Bu so'zlardan Sh.A.T.ning o'sha paytda N. huzuriga kelib ketgani ma'lum bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Буюклик хислати. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

SHAYX BAHLULBEK (t. va v.e.y.n.) – davlat arbobi, shoir, tabib. N.ning ota bir, ona boshqa akasi. Bir muddat Xorazmda hokimlik qilgan. Iste'foga chiqqach, N.ning xo'jalik ishlarini boshqargan. Darvesh Ali kabi u ham tabobatga qiziqqan. Ta'bi nazmi ham bo'lib, muammolar yozib turgan. Lekin badiiy ijod b-n jiddiy shug'ullanmagan. "M.N."da "tabibsheva, tolibi ilm yigitdir" deb, bir muammosini misol tariqasida keltiriladi:

*Bahri may, soqiy, chu doram intizor,
Be labi o' mondaam andar xumor.*

Sh.B.ning Amir Kamoliddin Sulton Husayn degan o'g'li, uning Mir Ibrohim degan farzandi bo'lib, ikkalasi ham she'r yozgan. N. Mir Ibrohimni farzand qilib olib, o'zi tarbiyalagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013.

E.O.

SHAYX BAHOUDDIN UMAR (t.y.n. – Hirotda – 1470/71) – mashhur shayxlardan. Shohruh Mirzo zamonida Sa'duddin Koshg'ariy, Shamsuddin Muhammad Asad, Xoja Zaynuddin Jomiy kabi ulug' shayxlar b-n birga haj ziyoratiga borgan. Hirotda Iydgoh shimolida dafn etilgan. Abulqosim Bobur uning mozori ustiga hashamatli maqbara qurdirgan. N. "M.N." tazkirasida Hofiz Ali Jomiyning Sh.B.U. qabristonida dafn etilganligi haqida ma'lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SHAYX BISTOMIY – N.ning "L.T." dostonida tasvirlangan hikoyatning bosh qahramoni. Hikoyatda Sh.B. hayotiga bir lavha keltirilgan. Unda hikoya qilinishicha, Sh.B. olamdan o'tgach, uning bir muridi shayxni tushida ko'radi va undan ahvol so'raydi. Shayx maloiqlarga so'roq bergani va so'roq vaqtida ulardan Alloh meni "qulim" deb qabul qildimi, deb so'raganini, ijobiy javob olgach, o'sha qabul sizlarga javob, deb aytganini ta'kidlaydi.

Hikoyatda butun umrini Alloh rizosi yo'liga sidqidildan aziyat chekish b-n o'tkazgan insongina uning "lutfi"ga sazovor bo'ladi, degan g'oya ilgari surilgan. Bunday mazmundagi hikoyat Atorning "Mantiq ut-tayr" asarida ham bor.

Ma'lumki, Sh.B. (874–961) tarixiy shaxs bo'lib, tasavvuf adabiyotining yirik vakilidir. Asli ismi Tayfur binni Iso binni Odam. Shayx Boyazid Bistomiy nomi b-n mashhur. U Tayfuriya tariqatining asoschisi.

"L.T."da Sh.B. haqida N. yana bir hikoyat va misol keltirgan. Bundan tashqari, shoir "N.M." tazkirasida Sh.B.ga maxsus fiqra bag'ishlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

S.O'.

SHAYX BUZG‘USH SHEROZIY (taxallusi; to‘liq ismi: Shayx Najibuddin Ali ibni Burg‘ush Sheroziy (t.y.n. – Sheroz – 1280) – tasavvuf olimi va mutasavvif shoir.

Shomdan Sherozga kelib yashab qolgan boy savdogarning o‘g‘li bo‘lib, otasining tushiga Hazrat Ali kirib, najib va solih farzand ko‘rishini bashorat qiladi. Shuning sharafiga o‘g‘li tug‘ilganda ismini Ali qo‘yadi, laqabi – Najibuddin. Badavlat oiladan bo‘lishiga qaramay, faqirona turmush tarzini odat qilib, jundan tikilgan chakmon kiyar, oddiygina yeb-ichar edi. Shayx Shahobiddin Suhravardiyini tush ko‘rib, Shayx Ibrohimning tavsiyasi b-n mashhur tariqat piri xizmatiga boradi va uning qo‘lidan xirqa kiyadi. Shayxning ijozati b-n Sherozga qaytib, xonaqoh ochadi va murid tarbiyasiga mashg‘ul bo‘ladi. Holi va karomatlari xalq orasida mashhur. Suhravardiyga ergashib yozgan go‘zal she‘rlari va yetuk risolalari mavjud. Shuning u-n ham N. “N.M.” tazkirasida u haqda ma‘lumot berar ekan: “Shayx so‘zining isi alardin kelur, – deb yozadi. – Bir kun anga dedilarki, tavhid sirrin bir misol bila ravshan qil! Dedi: ikki ko‘zgu va bir olma. Asr fuzalosidin biri hozir erdi, bu ma‘noni nazm qildi:

*Shayxi komil Najibuddin – piri suxun,
In harfi nav ovarda ba sahroi sukun.
Gufto, ki zi vahdat ar misole xohi,
Sebevu du oina tasavvur mekun.*

Tarj.: So‘z olamining piri bo‘lgan komil Shayx Najibuddin sukunat sahrosiga o‘zining yangi hikmati bilan fayz bag‘ishladi: agarda vahdatdan misol tilasang, bir olma-yu ikki oynani tasavvur qil!

“N.M.”da keltirilishicha: “Bir kun dedi: ma‘shuqning xolin payvasta ta‘rif qilurlar, bu ajabki, anda xud xol yo‘qdur. Ham ul fozil hozir erdi, bu ma‘noni ham nazm qildi”.

*Bir yorki, chiroyda yo‘q timsoli uning,
Dilki, xolidan ayru emas holi uning.*

*Men madh etaman yuzidagi xolini-ey,
Holbuki, yuzida yo‘q emish xoli uning.*

N. shuning u-n ham uni “Olim erdi va orif, sarchashmayi ulumu maorif”, – deb ta‘rif etadi.

Ad.: Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс. – Д., 2013; Алишер Навоий. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Дошишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

SHAYX ZIYORATGOHIY (to‘liq ismi Nuriddin Abdurahmon Shayx Shoh Ziyoratgohiy) (t. va v.e.y.n. – Hirot) – tariqat shayxi, tasavvuf olimi. “N.M.”da ma‘lumot berilishicha, u Faroxda tug‘ilgan. Kichik yoshda otasi uni ziyoratgohga olib kelib, o‘zining muridi Mavlono Kalon tarbiyasiga topshiradi. Balog‘at yoshigacha Mavlono Kalonning huzurida tahsil olib, keyin ziyoratgohdagi eski madrasada zohiriy ilmlarni takmil qiladi. So‘ngra shaharga kelib, suluk b-n mashg‘ullik qiladi. Tabiati zuhdga moyil bo‘lganidan g‘ayb fayz-u irshodi b-n sarafroz bo‘ladi va ziyoratga qaytib, otameros uyida sokin turadi. Xalqdan uziladi. Nafaqat amaldor va e‘tiborli kishilar, hatto shoh-u shahzodalar ham ziyoratiga borsalar eshigini qoqmas edilar, bir chetda kutib o‘tirar, biror kishi uydan chiqsa, xabar berar edi. Shayxning o‘zi xohlamaguncha birov kirmasdi. Suhbatiga musharraf bo‘lganlar haybatidan so‘z ayta olmas edilar. So‘zlari ta‘sirli hamda shoh-u gadogacha pand-u nasihat bir xil edi. “Va bu faqir bila ko‘p iltifoti bor edi. Ko‘p qatla xayr duosi qilib erdi. Umid ulki, mustajob bo‘lmish bo‘lg‘ay. Yoshlari yetmish ikkiga yetganda ziyoratgohda dunyodan o‘ttilar. Va Hirot shahrida Shayx Bahouddin Umar (q.s.) hazirasig‘a naql qildilar”, – deb tugatiladi u haqdagi fiqra.

Sh.Z.ning avlod-ajdodlari ikki yuz yil davomida Hirotning Ziyoratgoh qasabasida imom-xatiblik qilib kelgan. U ham ota-bobolari ishini davom ettirgan. Uni “Jomeyi jadid” (Yangi jome) dagi vazifasidan olib tashlaganlarida taniqli

shayx Muhammad Tabodgoniy Amir Shayx Ahmad (Suhayliy)ga maxsus maktub yozib, Sh.Z.ni qattiq turib himoya qiladi, uning olim va fozil, taqvodor va solih kishi, zohid va obidlar sarasi, ikki haram hojisi ekanligini ta'kidlab, bu ishdan N.ni xabardor etishi va uning sa'y-harakati b-n haq joyida qaror topishini so'raydi. "Soqiyno-ma"da:

*Yana bir dard-u g'amim ogohi,
Hamdamim, yor Ziyoratgohiy, –*

deb yozishidan uning N.ga yaqinligini ko'rsatadi. Voqean, "M.Q."ning "Qanoat zikrida" deb nomlangan 4-bobida keltirilgan hikoyatga ko'ra, ilohiy sirlar kashshofi bo'lgan Sh.Z. qanoat yo'lini tutib, odamlarning nazr va hadyasi, shoh-u amaldorlarning in'om-ehsonlarini qabul qilmagan. O'z hovli-joyida dehqonchilik va bog'bonchilik b-n shug'ullanib, taqvo-toatni kanda qilmasdi. Natijada, Hirot shoh-u amaldorlari, shayx-u ulamolari uning ziyoratiga borib, halol mehnat b-n yetishtirgan non yoki dasturxonidan biror ne'mat qo'llariga tushsa, ko'zlariga surtib, qo'yinlariga solib, tabarruk deb ahli ayollariga olib kelardilar va ulardan yeganlar oxiratda najot topishdan umidvor bo'lar edilar.

"Qanoat natijasi mundin komilroq oz zuhur qilib erkin va xursandlig' bog'chasining rayohini mundin tarovatliroq kam ochilib erkin, – deb xulosa qiladi shoir va quyidagi qit'ani keltiradi:

*Jahon ichra ko'p sur' ko'rguzdi Sone',
Emasdur kishi turfa andoqki gone'.
Kishidin talabsiz g'ino hosil etmak,
Yana judg'a bo'lmamoq hech mone'.*

Ad.: Аlisher Navoiy. Соқийнома. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Маҳбул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

М.А.

SHAYX NAJMIDDINI KUBRONING SO'ZI VA ITGA TUSHGAN KO'ZI – "L.T."
dostonidan o'rin olgan hikoyat:

*Shayx Najmiddin Kubro – qutbi dahr,
Bir nazardin kimgakim yetkursa bahr.*

*Yorubon nuri viloyatdin ko'zi,
O'zlugidin oyirilur erdi o'zi.*

*Bu sifatda yetti ul yerga ishi,
Kim vali bo'ldi ko'zi tushkan kishi.*

*Sukr vaqti soldi chun bir kun nazar,
Ul nazardin bo'ldi bir it bahravar.*

*Oshnolig'din yetishti choshni,
Tortib itlik siyratidin boshni.*

*Yuz qo'yub shayx ollida qildi niyoz,
Barcha itlar uzra bo'ldi sarfarozi.*

*Har qayon shahr ichra qilsa erdi mayl,
Itlar erdi girdida andoqki xayl,*

*Qayda o'ltursa edi itlarga shoh,
Halqa erdi davrida xayl-u sipoh.*

*Chun qazodin boshig'a yetti ajal,
Shayx eshiginda qozibon bir mahal –*

*Dafn etib qabrin namudor ettilar,
Qabrin insondek padidor ettilar.*

*Aylab itlar motamida ko'p fig'on,
Qabrining davrida tuttilar makon.*

*Yuz qo'yub qabrig'a holo – ahli roz,
Ko'rguzurlar sidq yuzidin niyoz.*

*Bu dam ul Xorazmda mavjud erur.
Kishvarekim hokimi behbud erur.*

*Bo'lmag'ay olamda mundin turfa so'z,
Kim saodat ahli itga solsa ko'z,*

*Yetkurur itga natija ul nazar,
Zotig 'a solur kishilikdin asar.*

*Itgakim yetgay validin tarbiyat,
Qushqa ham tong yo 'q nabidin tarbiyat.*

*Ne kishilik kim inoyatdin nishon,
Nash 'ai nuri valoyatdin nishon.*

*Qushqa ham bo 'lsa payambar lutfi tush,
Ne ajab bo 'lsa mute 'yi barcha qush.*

*Sobiqan ham qissa o 'tmish bu qabil,
Sidqig 'a As 'hobi kahfetti dalil.*

*Chun inoyat aylasa hayyi mujib,
Itga-yu qushqa ne tong etsa nasib.*

“L.T.” dostonida qushlar o‘z hollariga ko‘ra ma‘naviy yo‘lboshchi Hudhudga turli-tuman savollar bera boshlashadi. Avvalo, ularni nima sababdan Hudhudning ma‘rifat sohibi-yu o‘zlarining haqiqatdan bexabarliklari ajablantiradi. Zero ular zohirda bir-biridan aslo farq etmas, bari bir jinsdadir. Oralaridagi bunday botiniy tafovutni Hudhud tasavvufdagi muhim masalalardan sanalgan nazar b-n bog‘lab izohlaydi. Ya‘ni Hudhudga Sulaymon (a.s.)ning ko‘zi tushgan edi. Sulaymon (a.s.) esa Allohning nazari tushib tanlangan, ham rasul, ham ins-u jin, shuningdek, hayvonlar-u qushlarga podshoh etib saylangan nabiy. Hudhudagi buncha irfon, buncha izzatning boisi esa unga mana shu sultonning nazari tushishidandir. Chunki safo ahlining nazari kimgaki tushsa, uning ichki olamida bir evrilish bo‘lib, muqarrab qullardan biriga aylanadi. U ishq-u irfondan nasiba oladi. Go‘yoki bunday zotlarning nazari tufrog‘ni kimyoga aylantiradi. Shu bois nazarkarda, nazarli kabi e‘tiroflarning ruh tarbiyasida muhim o‘rni bor. Aslida imtihon olamida adashib yurgan odamizodning tavbaga kelib, hidoyat yo‘liga tushishining sabablaridan biri nazar. Yoxud bunday muhib qullar nazarkardalik b-n dunyoga keladilar. Shu bois ularning tug‘ilishidanoq g‘ay-

rioddiylik, erlik sifatlari namoyon bo‘la boshlaydi. Bu hol xalq og‘zaki ijodi hamda mumtoz adabiyotda hamisha e‘tiborga olingan va o‘ziga xos tarzda ifodalangan. Valiylarning nazari suhbat va ilmi ma‘rifatidan keladigan fayzi barakoti kabi ta‘sirlidir. Ularning nazari b-n muridning qalbida haqiqiy ishq jazbasi va irfon zavqi paydo bo‘ladi. Basirat ko‘zi va ruhoniyyat eshigi ochiladi. Tazkira va manoqiblarda ko‘pgina valiylarning nazarkardaligi aks ettirilgan bo‘lib, uning samaralaridan kitobxon nazar tushunchasining mazmun-mohiyatini teran anglashga harakat qiladi. Biroq aytish mumkinki, irfoniy adabiyotda hikoyat tarzida, lirikada talmeh san‘ati asosida nazar mavzusi shayx Najmiddin Kubro va u kishining nazari tushgan itdagi o‘zgarishlar orqali to‘laqonli yoritishga harakat qilingan. Jumladan, “L.T.”da ham Navoiy o‘sha mashhur voqeani so‘zlab beradi. Avvalo, e‘tibor beradigan bo‘lsak, shoir shayxning valiylik martabasidan so‘z ochadi. Ul zotning ma‘naviy martabasini “*qutbi dahr*” deya baholaydi. Demak, Kubro hazratlari o‘z davrining qutbi bo‘lgan. *Qutb, qutbi zamon, qutbi dahr, qutbul-aqtob* dunyoning Alloh tomonidan saylangan ma‘naviy sultonlaridir. Shayx Ibn Arabiy “Futuhot” asarida: “Abdollar yetti kishi bo‘lib, yetti iqlimga joylashadi. Har bir badalga maxsus bir iqlim borki, u shu iqlimning qutbidir. Bu yetti iqlim abdollarining qalblariga nubuvvat haqiqatlari nozil bo‘ladi. Zohir va g‘ayb olami Alloh belgilagan ikki imom tarafidan qo‘riqlanadi. Qutb esa bularning barchasini muhofaza qiladi”, – deydi. Demak, qutb o‘z zamonida qanday voqea ro‘y berishidan hamisha voqif bo‘ladi va Allohning izni ila ma‘lum ma‘noda bularni boshqaruvchi uning o‘zidir. Shayx Kubro hazratlari ham mana shunday ma‘naviy sultonlardan ekanligi shubhasiz. Fikrimizni nafaqat shayx asos solgan o‘ziga xos usul-u arkonga ega kubraviya tariqati hamda irfoniy-badiiy asarlari quvvatlaydi. Balki uning ijtimoiy-siyosiy hayot b-n bog‘liq shonli umr yo‘li ham bunga guvohlik berishi shubhasiz. N.ning turli asarlaridagi valiylar hayoti haqidagi ma‘lumotlari

hamda tasavvuf ilmiga oid qarashlari bir-birini to'ldiradi. M-n, "N.M."da o'qiymiz: "...Bir kun ul Hazrat majlisida As'hobi Kahf ahvolining taqirri va tahqiqi o'tar erdi. Shayx Sa'diddin Hamaviy (q.s.)ki, Hazrat Shayxning as'hobidindur, xotirig'a o'ttikim, oyo bu ummatda andoq kishi bo'lg'aymukim, suhbatlarga itga asar qilg'ay? Hazrat Shayx karomat nuri bila ma'lum qildilar va qo'pub xonaqoh eshigiga borib turdilar. Nogoh bir it yetishdi va quyrug'in tebratadur erdi. Alarning mubarak nazarlari ul it sori tushdi. Filhol baxshish topib, mutahayyir va bexud bo'lub, shahrdin yuz evurdi va go'ristong'a lutavajjih bo'ldi va boshin yerga surtar erdi". Darhaqiqat, ushbu voqea dostonida ham atroflicha izohlanadi. Shayxi Valitaroshning kimgaki nazari tushsa, uning valilik nuridan bahra olib, o'zlugidan ayrilardi. Tasavvufda "o'z", "o'zlik" kalimalari zid ma'noli istiloh sifatida keladi. Birinchidan, o'z lafzi orqali nafs ma'nosi bildirilsa, ikkinchidan, nafsni tazkiya etish natijasida erishilgan ruh martabasiga ishora qilinadi, ya'ni tasavvuf o'zlikni yengib, o'zlikka yetish tajribasidir. Nazarkarda kishilar ham nafsini tazkiya etib, valiylik darajasiga ko'tarilar edi. Bu hiko-yatda diqqat qilish lozim bo'lgan tariqatdagi hol va maqomlar mavjud. Bir kun Shayx sukr holida ekan, nazari itga tushadi. Xo'sh, sukr qanday hol? Nega u aynan sukr holida ekanligida itga nazari tushdi va bu muborak nazardan itning holi o'zgardi? Tasavvuf manbalarida sakr (sukr) va sahv holi haqida alohida to'xtalinadi. Sukr almashib turuvchi hollar, turli shatahotlar aytiladigan lahzalarni bildiradi. Haq oshig'ining ishq sharobi va mushohada mayini ichgachgina sukr holiga tushishi aytiladi. Tajalliyoti zavqiyaning to'rtinchi darajasi sukr deyilgan. Ilk zavq totish, ikkinchisi shurb, ya'ni ichishdir, uchinchisi qonmoq bo'lsa, to'rtinchisi sukrdir. Bu mastlik, sarxushlik holi qanchalar oshsa, Allohga yaqinlik ham shuncha ziyoda bo'ladi. Mana shunday jazba holida uning nazarida ham bir yetuklik jamlanib, kimga ko'zi tushsa, unda boshqa bir ma'naviy hol boshlanadi. Bundan nafaqat oda-

mizod, balki hayvonlar ham ta'sirlanishi eslatilib, bani bashar uyg'oqlikka chorlanadi. Nafs tarbiyasi eng muhim vazifaligi uqtiriladi.

Nazar tushgan itda oshnolik, yaqinlik hissi jo'sh uradi va u itlik siyratidan voz kechadi. Shayx oldiga boshini qo'yib, niyoz etadi. Va barcha itlardan martabada ulug' bo'lib, ularning shohiga aylanadi, qolgan itlar esa uning sipohiy-lari kabi uning tevaragida halqa qilib o'tirardilar. Shu o'rinda yana tazkiradagi ma'lumotlarga murojaat qilsak: "... Debdurlarki, har yon borsa, kelsa erdi, ellik-oltmishqa yaqin it oni erishib, ondin ayrilmaslar erdi va qayda sokin bo'lsa, tegrasida halqa urub, iliklarin ilik ustiga qo'yib, un chiqarmaslar erdi za nima emaslar erdi va hurmat bila turarlar erdi. Oqibat ul yaqinda o'ldi. Ul Hazrat buyurdilarki, oni dafn qildilar va qabri boshida imorate yasadilar". Dostonida nazarkarda it haqidagi haqiqatlarga yanada oydinlik kiritiladi. Ya'ni bu it kunlardan bir kun ajali yetib vafot etganda shayxning eshigi oldidan qabr qazib, uni dafn etadilar. Valiy nazari b-n boshqa itlarning ma'naviy sultoniga aylangan bu itning qabri odamlarniki kabi aniq, belgili bo'ldi. Itlar qabr ustida motamdan ko'p ohu fig'on qilib, shu yerda manzil makon etadilar. Hozir ham ahli roz – sir ahli bu qabrga yuz qo'yib, sidqlari yuzasidan niyozmandlig' qilishadi. Bu qabr hozir ham hokimi baxtiyor Xorazmda mavjud, der ekan, shoir o'quvchining diqqatini jamlab, xulosaviy fikrlarini bayon qiladi. Demak, olamda bundan ham ajablanarli, bundan-da qiziqroq hodisot bormi? Ya'ni saodat ahli itga nazar tashlasa va natijada it zotida kishilik xususiyatini namoyon bo'lsa?! Agarchi itki valiydan tarbiyat topsa, nabiyning qushni tarbiya etishidan ajablanishga hech qanday o'rin yo'q. Bu inoyat unga faqat kishilikdan nishon beribgina qolmay, valiylik nuri nash'asidan ham darak bermoqda. Qushga ham payg'ambar lutf ko'rsatsa-yu, barcha qushlar unga tobe bo'lsa ne ajab! Avvallari, ya'ni qadimda ham shunga o'xshash qissa bor edi. "As'hobi Kahf" qissasi bunga dalil bo'la oladi. Go'zal qissalarning uchtasini o'zida jamlagan Qur'onning 110

oyatdan iborat 18-surasi Kahfdir. Unda dastlab qalblarini Alloh irodasiga taslim etgan, “As’ho-bi Kahf” nomini olgan imon sohiblari haqidagi qissa, ikkinchisi kalimulloh Muso va ma’naviy yo’lboshchi Solih Qul va nihoyat, Zulqarnayn va Ya’juj Ma’juj qissasi keltiriladi. Ushbu qissalar barcha xalqlar orasida mashhurdir. Ularga nafaqat hadisi sharif, tafsir, balki tasavvufga oid ilmiy-irfoniy adabiyot, tazkira va manoqiblarda ham e’tibor qaratildi. Qissalardagi voqealar xalq og’zaki ijodi va mumtoz adabiyotda ham o’zining betakror badiiy ifodasini topdi, tarixiy qahramonlar badiiy obraz va timsollarga aylandi. Mufasssirlar “As’hob ul-Kahf” – “G’or birodarlari” qissasini shunday hikoya qilishadi. Iso (a.s.) zamonlaridan so’ng Rum davlatlaridan birida Daqyunus nomli zolim podshoh taxtga o’tiradi. U odamlarni butga sig’inishga majburlar, amriga bo’ysunmaganlarni o’ldirar ekan. Biroq bir necha yigitlar “Allohdan boshqa ilohga sig’inishni istamay, shaharni tark etishga qaror qiladilar. Yo’lda bir cho’ponning iti ham ularga ergashadi. Bundan xabar topgan podshoh askarlari ularning ortidan tushishadi. Yigitlar va it bir g’orga kirib yashirinishadi. Askarlar esa g’orga kirishga qo’rqib, ochlik va tashnalikdan o’lib ketishadi, deya g’or og’zini bekitib qo’yadilar. Ammo Alloh taolo o’zining sodiq qullarini asrab, uzoq uyquga cho’mdiradi. Ular uyg’onganlaridan oradan uch yuz yil o’tib ketgan, taxtga ham odil shoh chiqqan edi. Va ular hozirgina uyquga ketgan kabi uyg’onadilar.

Albatta, qissada Allohning sodiq qullariga lutf-u marhamati, qiyomat kunida hisob-kitob u-n bandalarini qayta tiriltirishi haq ekanligi kabi qator ibratlar bor. Mana shu xulosalardan biri ular b-n saodatga musharraf bo’lgan itdir. Badiiy adabiyotda “... to’rtinchilari, yettinchilari, sakkizinchilari” deya e’tirof etilgan bu it bir obrazga aylandi. Mashoyixlar suhbatida nafsning shayton hiylalarini farqlashi, ruhning oliy maqomga ko’tarilishi ayni haqiqat ekanligi ko’pincha “As’ho-bi Kahf” qissasini keltirish orqali ta’kidlangan. Valiylarning suhbatini, quvvayi nazarining favqu-

lodda ta’sir kuchini dalillash u-n talmeh san’ati vositasida “As’ho-bi Kahf” itini xotirlash yetarli bo’lgan. N. ham ushbu timsoldan mahorat b-n foydalanadi. Va hikoyat so’ngida shunday xulosaga keladi: “Hayyi mujib – Alloh taolo inoyat aylasa, it ham, qush ham nasiba olishi mumkin, axir buning nimasi ajablanarli?! N. dostonda bir umumiy ma’noga ega so’zlarni turli o’rinda turlicha qo’llaydi. So’zning sehri N. baytlarida juda chuqur his qilinadi. “Hayyi mujib” Allohning sifatlaridan biri – “Yaratuvchi tirik” ma’nosini anglatuvchi iboradir. Aslida mazkur hikoyatda ham ma’nan qayta tug’ilish, abadiy tiriklik masalasi mavjud. Ta’kidlash joizki, hikoyaning doston syujetida tutgan qiymati alohida e’tiborga molik. Hikoyanavis asarning asosiy obrazi barcha qahramonlarning peshvosi Hudhudning ma’rifat sohibi ekanligini asosli dalillaydi. Va u ma’naviy karvonda rahnamo, yo’lboshchi bo’lishga eng loyiq, eng haqlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

SHAYX OZARIY TUSIY (Taxallusi; To’liq ismi: Shayx Jaloliddin Ali Hamza ibn Malik Hoshimiy Bayhaqiy Isfaroiniy Marvaziy (1380–1462, Isfaroyin) – fors-tojik shoiri. Bir muddat Tusda yashagani u-n Tusiya taxallusi b-n shuhrat qozongan. Yoshligida she’r-u shoirlik b-n shug’ullanib, Shohruh Mirzo saroyining malik ush-shuarosi bo’lgan va unga bag’ishlab qasidalar yozgan. Shu yerda Shayx Muhiddin G’izoliy Tusiya shogird tushib, uning huzurida hadis va hikmat o’rganadi. U b-n birga haj safariga chiqib, qaytishda Halabda Shoh Ne’matulloh Valiy muridlari halqasiga qo’shiladi va ikkinchi marta Ka’ba ziyoratiga boradi. Bir yil Makkada yashab, Ka’ba tarixi va uni ziyorat etish tartiblari haqidagi “Sa’y as-safo” (“Poklikka intilish”) asarini yozgan. O’ttiz avliyo b-n uchrashib, ularning suhbatini olgan. Makkadan Hijoz yo’li orqali Hindistonga borib, Dakan hukmdori Ah-

mad shoh Valiy Bahmaniy saroyida katta e'tibor qozonib, bu sulola tarixiga bag'ishlangan "Bahmannoma" masnaviysini yaratadi. Hind hukmdori buning u-n unga bir lak (ellik ming dirham) in'om etadi. Buning minnatdorchiligi u-n shoh oyog'iga bosh urishini talab qilganlarida, u bu in'omdan voz kechadi. Keyin vataniga qaytib, Boysunqur Mirzo saroyida xizmat qiladi. 1436-y.dan xilvatga chekinib, butun boyligini ilm toliblariga bo'lib beradi. U o'z davrining zabardast shoirlaridan bo'lib, qasida va g'azallar devoni 30 ming baytga yaqin. "Bahmannoma", "Imomiya", "Samarot" ("Natijalar"), "Javohir ul-asror" ("Sirlar javohiri"), "Mafotih ul-asror" ("Sirlar kalitlari") kabi masnaviylari ham bor. "Ta'rix-i Ka'ba", "Tug'royi Humoyun" ("Muborak tug'ro (belgi)"), "G'aroyib ud-dunyo va ajoyib ul-a'lo" ("Dunyo g'aroyibotlari va samo ajoyibotlari") asarlarini arab tilidan tarjima qilgan.

N. ham "M.N."da Sh.O.T.ning she'rlari o'z davrida shuhrat qozongani, xususan, Hindistonda ko'p ulug'lar va mashoyixlar xizmatiga musharraf bo'lgani, hind eli unga murid va ixlosmand bo'lganliklari haqida ma'lumot beradi. "Tarixi tomm"da yozilishicha: "Ul zot zohiriy ilmlar birla orasta, botiniy ilmlar zevalari birla pirosta edilar; din-u millat ilmi dalillarining otasi; avliyolik va kashfi haqiqatlari ahkomlari bo'yicha olim; ilohiy ma'rifat chirog'i ul zot mehrobida munavvar; cheksiz ilohiy rahmatlar javohirlari ul zot dili ganjinasida to'plangandir. Ul zot mushkin hidli qalamlar shakarnisoridir. Hazrati Shayxning fasih nutqlari go'yo, sirlar javohiri g'azal devoni, bir necha risolasidir".

O'zR FASHI qo'lyozmalar fondida "Javohir ul-asror" asari nusxasi (inv. № 2263) saqlanadi.

Hoji Avhad Mustavfiy (q) Sh.O.T.vafoti ta'rixiga "Xusrav" so'zini topgan. "Xusrav" abjad hisobida 866–1462 ga teng.

Ad.: *Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи*

адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. (Бобобеков Ҳ. ва Норқулов Н. тарж.). – Т., 1998; Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981.

E.O.

SHAYX RAVOSIY (vafoti 1467, Hirot) – temuriylar davrida yashagan tasavvuf arboblari-dan. To'liq nomi Shayx Sadruddin Ravosiy. Asli Shug'on degan joydan. Sulton Abusaid mirzo davrida 1464-y.da Hirotga kelgan. Sulton Abusaidning unga ixlosi bo'lgan va tez-tez shayx huzuriga kelib, majlislarida ishtirok etgan. Yoshligidan tasavvufga moyilligi bo'lgan N. ham Sh.R. majlislarida qatnashgan va ular o'rtasida yaqinlik bo'lgan. "Ko'nglumni base sayd qildi" deb yozgan edi N. bu haqda. V.V.Bartold ularning munosabatlarini noto'g'ri tushungan va shoirning Samarqandga surgun qilinishini shu bilan bog'laganki bu fikr asosli emas. N.ning Sh.R. b-n yaqinlashuvi 1460-yy.ning o'rtalarida yuz bergan. Bu N. hayotining eng og'ir davri, ruhan va moddiy jihatdan qiynalgan yillari edi. N. va Sh.R. munosabatlari, ularning N. hayoti va dunyoqarashi, xususan, tasavvufiy qarashlariga ta'siri hali o'rganilmagan. Manbalarning birida aytilishicha, Sh.R. b-n Samarqand ulamosidan Xoja Fazlulloh Abullaysiy o'rtasida do'stona munosabatlar bo'lgan. Demak, N.ning Hirotidan Samarqandga kelib, Xoja Fazlulloh xonaqosida yashashi va undan ta'lim olishi tasodifiy emas va bu Sh.R.ning tavsiyasi b-n bo'lgan deb hisoblashga asos bor.

Sh.R. she'riy ijod b-n ham shug'ullangan. N. uni "M.N."ning ikkinchi majlisiga kiritgan va quyidagi forscha matla'sini keltirgan:

*Zihi zi orazat chashmi maro nur,
Hamesha az jamolat chashmi bad dur.*

Tarj.: Sening yuzingdan ko'zlarimga nur keladi, jamolingdan hamisha yomon ko'z yiroq bo'lsin.

Sh.R.ni N. o‘zining “N.M.” tazkirasiga ham kiritgan. Unda Sh.R.ning shayx Zaynuddin Xavofiyning xalifalaridan ekanligini, tasavvufiy bilimlardan dars berganligi haqidagi ma’lumotlar keltirilgan. N.ning yozishicha, Sh.R. Hirot shahrida vafot etgan va o‘z yurti Shug‘onda dafn etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ас-саъадайн мажмаъ ал-бахрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

SHAYX RO‘ZBEHON BUQLIY (To‘liq ismi: Abu Muhammad b. Abu Nasr Baqliy Faseviy (1129, Faso – 1213, Sheroz) – tasavvuf olimi, mutasavvif shoir. Fors viloyatining Faso shahrida mayda savdogar oilasida dunyoga kelgan. Ajdodlari baqqollik va ko‘kfurushlik b-n shug‘ullanganlari u-n Fasoiy va Baqliy taxalluslari b-n shuhrat qozongan. Yoshligidan Iroq, Kirmon, Hijoz va Shomga safar qiladi. Iskandariyada Shayx Abunajib Suhravardiy b-n uchrahib, Sadridin Abutohir Ahmad ibn Muhammad Isfahoniy huzurida birgalikda “Sahihi Buxoriy” bo‘yicha tahsil oladi. Faxriddin Maryam va Ali ibn Muhammadlardan badiiy so‘z sirlarini o‘rganadi. Rashiddin Abulhasan Ali Huzurida fiqh ilmini o‘qiydi. Shayx Sirojiddin Mahmudga murid tushib, uning qo‘lidan xirqa kiyadi. Bir muddat Makkada yashagandan so‘ng, Sherozga qaytib, muridlar tarbiyasi b-n mashg‘ul bo‘ladi. N.ning “N.M.” asarida yozishicha, u olimlar sultoni, oriflar hujjati, oshiqlar peshvosi edi. Ellik yil Sherozning Atiq nomli Jome’ masjidida va’z aytgan.

60 dan ortiq risolalar yozgan: “Abhar ul-oshiqin” (“Oshiqlar mayog‘i”), “Minhoj al-solikin” (“Soliklar yo‘li”), “Kashf ul-asror” (“Sirlar kashfi”), “Masolik ul-tavhid” (“Tavhid maslagi”), “Mantiq ul-asror” (“Sirlar mantig‘i”), “Mashrab al-ruh” (“Ruh tabiati”) va boshqalar. Arab va fors-tojik tilida yozgan she‘rlari “Devon ul-ma-

orif fish-she‘r” (“Ma’rifat va she‘r kitobi”) kitobida jamlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Шайх Рӯзбеҳон Буқлий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

SHAYX SAN‘ON – “L.T.” dostonidagi qahramon. Sharq xalqlari adabiyotida, xususan, “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiq va Uzro”, “Yusuf va Zulayho” dostonlaridagi obraz. Adabiyotshunoslikda Sh.S. tarixiy shaxs degan taxminlar ham mavjud. Sh.S. Abdulqodir Giloniy hazratlari davrida yashagan valiy bir zot ekanligi aytiladi. Kunlarning birida zamonning ulug‘ avliyolari Abdulqodir Giloniyning nasihatlarini tinglab o‘tirishganda, Sarvari koinot (s.a.v.)ning ruhoniyligi zohir bo‘ldi va: “Ayting, ey Abdulqodir; Sening oyoqlaring barcha azizlarning yelkasida!” Abdulqodir Giloniy hazratlari Muhammad (s.a.v.) payg‘ambarimizning bu so‘zlarini yig‘ilganlarga so‘zma-so‘z keltiradilar. Hammalari buni qabul qildilar va “oyoqlaringiz bizning yelkamiz va boshimizdadir”, dedilar. Darhaqiqat, o‘sha paytda hozir bo‘lmagan ko‘p avliyolar ruhan xabardor bo‘lib, Abdulqodir Giloniyning ulug‘ligini “boshimiz va ko‘zimiz ustiga” deya qabul qilganlar. Biroq Bag‘dod yaqinida bo‘lgan mashhur Sh.S. “Men ham u kabi ulug‘man”, – deb ta’zim qilmasligini aytadi. Aynan o‘sha paytda Abdulqodir Giloniy hazratlarining ma’naviyati namoyon bo‘lib, “Agar menga ta’zim qilmasang, cho‘chqaning oyog‘i yelkangda bo‘lsin, kofir qiziga ta’zim qil”, – deb duo qiladi.

Shayx San‘on tarixi bo‘yicha maxsus tadqiqot olib borgan Ozarbayjon olimi Zohid Akbarovning yozishicha, “Shayx San‘on (Ibn Saqqo) afsonaviy emas, balki XI–XII asrlarda yashagan tarixiy bir shaxs bo‘lib, uning boshidan kechgan sarguzashtlar ma’lum bir o‘zgarishlarga uchragan, u to‘g‘risida sekin-asta dostonlar ham yara-

tilib, og‘izdan og‘izga ko‘chgan, tasavvuf g‘oyalari ifodalash uchun tariqat adabiyotiga ko‘chirilgan, nomiga maqbara, qabrlar nisbat berilgan, keyinchalik folklor rivoyatlari uning g‘oyaviy o‘rnini qorishtirib yuborgan”.

Husayn Jovid “Shayx San‘on fojiasi” asarida Sh.S.ni hijriy IV asr oxiri va V asr boshida yashagan din olimi, keyinchalik Rum (Vizantiya)ga ketib qolgan Ibn Saqqo shaxsiyati b-n bog‘laydi.

Abdurahmon Jomiy “Nafahot ul-uns” tazkirasida Sh.S. – Ibn Saqqo ulug‘ avliyo – G‘avsni ikki do‘sti b-n bahs boylashib sinaganligi bois uning duoibadiga qolganligi haqidagi ma‘lumotlarni keltiradi. N. ham Abdurahmon Jomiy tazkirasida Sh.S. haqida ilk bor “N.M.” asarida maxsus to‘xtaladi. Shayxni shunday ta‘riflaydi: “Ishq va muhabbat bahrining gavhari va shavq-u malomat otashkadasining samandari erkandur va Shayx Nozim (q.s.) aning bobida mundoq debdurki.

Masnaviy: “O‘z davrida yashagan Shayx San‘onning fazilati haqida har qancha yozsam oz. U kamolga yetgan to‘rt yuzta muridi bilan Haramda ellik yil yashadi”.

G‘azzoliyning Sh.S. ishqiga bag‘ishlangan “Tuffat ul-muluk” asari bo‘lsa-da, Sh.S. afsonasining Sharqda keng tarqalishida Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoni muhim rol o‘ynagan. Uning ta‘sirida Gulshahriy va N. asarlar yozishdi. Bu dostonga javob sifatida N. “L.T.” asarini yozgan. Dostonda Sh.S. haqidagi hikoyaga maxsus o‘rin berilgan, Sh.S.ning harami sharifda sirlar mahrami, imom va katta din olimi bo‘la turib, xristian qizini sevib qolishi, Ka‘bani tark etib, ko‘p yil Rumda qolib ketishi, sevgan qizining xohishiga ko‘ra islom dinidan kechib, xristianlikni qabul qilishi, Qur‘onni yondirishi, beliga zunnor bog‘lashi, may ichib, cho‘chqa boqishi sabab-oqibatlarini teran ochilgan. N. ijodidagi Sh.S. obrazi qazoyi qadarga taslimiyat, duoning mo‘min hayotidagi ahamiyati, nafs tazkiyasida ishqning o‘rni kabi qator masalalarga oydinlik kiritadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хусайн Жовид. Шайх Санъон фожиаси. – Боку, 1977.

Z.R.

“SHAYX SAN‘ON HIKOYATI” – N.ning “L.T.” dostonidagi yirik hikoyatlardan biri. Hajmiga ko‘ra (515 bayt) uni doston ichidagi doston yoki qissa deb atash ham mumkin. Mazkur hikoyatda N. Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonidagi mashhur Shayx San‘onning o‘z davri, muhiti u-n g‘oyat g‘ayritabiiy bo‘lgan ishqiy sarguzashtlari b-n bog‘liq qissani, syujetini, g‘oyasini to‘la saqlagan holda turkiy tilda yangidan hikoya qilib, tasvirlab bergan.

Islom olamining markazi – Ka‘bada imomlik qilgan, yoshi esa bir yerga yetgan Shayx San‘onning tushiga kunlarning birida Rum (Vizantiya) mamlakati kiradi. Shayx unda o‘zini mast-alast, nasroniy diniga o‘tgan holatda ko‘radi. Uyg‘onib qayta uxlasa, yana o‘sha tush. Shayx Rumga safar qilishga qaror qiladi. To‘rt yuz muridi uni kuzatib boradi. Shayx u yerda nasroniy dinidagi go‘zal bir qizni ko‘rib o‘zini yo‘qotar darajada unga oshiq bo‘lib qoladi. Uning ko‘z oldini qorong‘ilik bosib, o‘zini ulkan bir baxtsizlik domida sezar ekan, N. shayx nomidan deydi:

Bilmon, oyo, tun balosinmu deyin?

Manga tushgan kun balosinmu deyin?

Bu bayt N.ning “N.Sh.” devonidan:

Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin?

Ko‘ngluma har birining dardu balosinmu deyin?

kabi baytlarini xotirga keltiradi. Ya‘ni dostonda shayx San‘onning ishqiy kechinmalari, hijron azoblari chuqur lirizm bilan ifodalangan. San‘on yaxshi ko‘rib qolgan rumlik qiz boy xonadondan bo‘lib, shayxning ustidan xohlagancha kuladi, masxara qiladi:

...Shayxliq tavrida oting yo 'qmudur?
Oq soqolingga uyoting yo 'qmudur?

Chun sanga to 'qsonu yuzga yetti yosh,
Ham qari demak bo 'lur, ham seni yosh.

Yosh esang, kirmaydurur aqling hanuz,
Qarig 'on degay xarifliqtin bu so 'z...

Lekin San'on o'z muhabbatidan, o'z sevgilisi visoliga erishish niyatidan qaytmaydi. Shunda qiz chin yurakdan bo'lmasa ham, San'onni sinab ko'rish, yupatish ma'nosida bir necha shart qo'yadi. Bu shartlar San'on u-n nihoyatda og'ir bo'lib, u qizning visoliga yetishish u-n o'z dinidan voz kechishi, nasroniylikni qabul qilishi, Qur'onni kuydirishi, may ichib mast bo'lib, beliga nasroniylik dini belgisi – zunnor bog'lashi kerak edi:

May ichib, zunnor olib, bo 'lg 'onda mast,
Kuydurub mushafni, bo 'lmoq butparast.

Buning ustiga yana bir yil cho'chqa boqib, otashgohda o't yoqishi lozim edi. Kutilmaganda San'on bu shartlarning hammasini qabul qiladi. Shogirdlari esa hang-mang. Hech qanday yalinish-yolvorish, nasihat shayxni yo'ldan qaytara olmaydi. Attor singari N. ham buni oshiqlikning haqiqiy ko'rinishi deb baholaydi. Hikoya oxirida garchi San'on o'z muridlari duosi b-n o'z diniga qaytsa ham, qiz tushida Iso payg'ambarni ko'rib, uning gapi b-n San'onni chindan yaxshi ko'rib, uning orqasidan Ka'baga borsa ham, San'on va uning sevgilisi – nasroniy qizi muhabbatlari fojia b-n tugasa ham, unda haqiqiy ishqning buyukligi, murakkabligini tasvirlash birinchi o'ringa qo'yilgan.

N. mazkur hikoyada Attorning xalqchil, sodda tasvir uslubini saqlashga, ta'sirchan badiiy bo'yoqlardan mo'l-ko'l va yaxshi foydalanishga intilgan va bunga muvaffaq bo'lgan. Qissa oxirida N. o'zi bilan shayx San'on obrazi o'rtasida katta yaqinlik ko'radi, o'zi ham ishq iztiroblarini undan kam tortmaganini, vaqti kelsa, bu haqda maxsus asar yozajagini aytadi:

Shayxni andoqki, shaydo etti ishq,
Olam ahli ichra rasvo etti ishq.

So 'ngra mendin solmadi g 'avg 'osini,
Kimsa ko 'ngli mulkiga yag 'mosini.

Holim andin kimsa gar ortuq demas,
Ortuq ermas bo 'lsa ham, o 'ksuk emas.

Kel, Navoiy, so 'zni holo xatm qil,
Ishq aro izhori da 'vo qilmag 'il.

Bir necha kun umrdin tobsam omon,
Sharhi ishqim nazm etay bir doston.

Anda bilgay kimgakim insofdir,
Kim so 'zum chinmu durur yo lofdur.

Lekin N.ning o'z muhabbati haqida alohida asar yozgani bizga ma'lum emas. Shayx San'on haqidagi an'anaviy qissani ommalashtirishga N. ham o'zining muhim ulushini qo'shdi. Ba'zi hollarda "L.T."dagi Shayx San'on hikoyasining maxsus ko'chirilgan, kitob qilingan hollari ham bo'lgan. Mazkur qissa hozir ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O., Z.R., S.O'.

SHAYX UL-ISLOM – 1. Qari, keksa; 2. Oliy diniy rutba. Musulmon davlatlarida din va shariat b-n bog'liq barcha masalalarni hal etish Sh. ixtiyorida bo'lgan. Bundan tashqari Sh.lar hukmdorlar b-n ham doimiy muloqotda bo'lib, davlat, xalq hayotiga oid muhim qarorlarni qabul qilishda ham ishtirok etganlar. Bu mansabga din va shariat sohasida ulkan bilimlarga ega bo'lgan va diniy olim sifatida e'tirof etilgan, ikkinchi tomondan, o'zining taqvodorligi, pokligi va boshqa fazilatlari b-n xalqning, musulmonlar

jamaosining hurmatiga sazovor bo'lgan kishilar tomonidan munosib ko'rilgan va tayinlangan.

Muayyan tabaqalar va kasb-egallari ahvolotidan bahs etuvchi "M.Q." asarining 11-fasli Sh. ga bag'ishlangan. Asarda ta'kidlanishicha, Sh. musulmonlar peshvosidir. Sh.lik talabiga ko'ra, u islompanoh olim, oliy dargohga yaqin orif, donishmand shariatparvar, faqirlarga xursandchilik yetkazuvchi va tariqatni mahkam tutgan bo'lishi lozim. N., shuningdek, Sh.ning yaxshi-yomoniga shafqatining fayzi birdek yetishi va katta-yu kichik hidoyatidan so'zsiz naf' olishi lozimligi, eng muhimi, shariat qonunlari ijrosida qat'iyatli, xususan, bid'atchi, dinda yangilik yaratishga intiluvchilarga murosasiz bo'lishi shartligin yozadi. Fasl so'ngida kelgan bayt Sh. haqidagi fikr-mulohazalarni yakunlovchi, yanada teran anglatuvchi mazmunga egadir, ya'ni yuqorida aytilgan sifatlarga sohib Sh. Boriy taoloning ham yaqini darajasiga erishgan Sh. piri Ansoriy kabidir:

*Mundin o'ldi muqarrabi Boriy,
Shayx ul-islom piri Ansoriy.*

Movarounnahr va Xuroson tarixida Sh.likning bitta xonadon vakillari qo'lida bo'lgani, ya'ni avloddan avlodga o'tgani ham ko'riladi. Samarqand Sh.lari ham shunday bo'lgan. Muhammad Solih "Shayboniynoma"da ular haqida shunday yozadi:

*To'rt yuz yil ekandur davri ayyom,
Ki alar ekandurlar shayxulislom.*

*Abuka birla otasi mashhur,
Otlari barcha kitobda mastur.*

Hirotda esa Taftazoniylar xonadoni vakillari uzoq asrlar davomida ushbu mansabni egallab kelganlar. N. davrida ham shulardan biri – Sayfiddin Ahmad Taftazoniy shayxulislomi edi. U katta olim bo'lib, ko'p asarlar yozgan va "Sharhi faroiz" asarini N.ga bag'ishlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т., 2009; Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашидий. – Т., 2008.

Q.E.

SHAYXIY (XV asr) – musiqashunos, sozanda, bastakor, shoir. Asli Tabasdan bo'lgan, ancha muddat Iroqda yashagan. U yerda musiqa nazariyasini o'rganib, bir necha asarlar ham yaratgan. N. "M.N."da Sh.ning Tabasda ham shayx, ham vaqf yerlarini boshqaruvchisi bo'lib ishlagani haqida ma'lumot beradi va she'rlaridan bir matla' keltiradi.

"M.N." tazkirasini fors tiliga tarjima qilgan Muhammad Qazviniiy o'zidan ilova qilib, Sh.ning N. vafotidan keyin Makkaga borgani va Arab mamlakatlarida musiqa sohasida nihoyatda shuhrat qozonganini yozadi. Uning 2 shogirdi bo'lib, ular jo'rlikda Sh.ning musiqiy tasniflarini mahorat b-n kuylashgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

SHAYXZODA ANSORIY (XV asr, Hirot) – shoir. Shoirlar xonadonidan bo'lib, otasi Shayx Abdulloh ham shoir bo'lgan. Onasi ham Bediliy taxallusi b-n she'rlar yozib, shaharda tanilgan. N.ning "M.N." tazkirasida ma'lumot berilishicha: "Kichik yoshidin tahsilg'a mashg'uldur va muammo fanida ko'p muloyimat andin zohir bo'lur ham ayturida, ham ocharidakim, ulug'roq elga mahalli taajjubdur". Ijodidan namuna siyatida "sod" ismiga yozgan bir muammosi keltiriladi:

*Novak az mujgon chi andozi ba qasdi joni man,
Bar hazar bosh az sirishki chashmi xunafshoni man.*

Tarj.: Mening jonim qasdiga muncha kiprik o'qini otasan – qonli ko'zimning yoshidan qo'rq-maysanmi?

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SHAYXZODA MAQSUD

(1908, Ganja (Ozarbayjon) – 1967, Toshkent) – shoir, dramaturg, adabiyotshunos, tarjimon. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1964). Bokudagi dorilmualliminni tugatgan (1925).

1928-y.da O‘rta Osiyo Sharq fakultetida tahsil olgan. “Sharq haqiqati” (1929–32), “Qizil O‘zbekiston” (1932) gazetalari, “Guliston” jurnalida (1933–34) ishlagan. Fan qo‘mitasi huzuridagi aspiranturaga o‘qishga kirgan (1934), ayni paytda Til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan (1935–38). 1938 y.dan umrining oxirigacha Nizomiy nomidagi Toshkent pedagogika instituti (hozirgi TDPU)da o‘zbek adabiyoti tarixidan dars bergan. “Yangi devon” (1937), “Kurash nechun?” (1942), “Chorak asr devoni” (1958), “Xiyobon” (1968) kabi she‘riy kitoblari, “Jaloliddin Manguberdi” (1944), “Mirzo Ulug‘bek” (1961) fojialari muallifi.

Sh.M. zabardast n.shunoslardan hisoblanadi. Adabiyotshunos sifatida u bir umr shoir ijodini tadqiq etib keldi. Uning N. haqidagi “Klassik adabiyotimizning ulug‘ siymosi” nomli ilk maqolasi 1938-y.da “O‘qituvchilar gazetasi”da bosilgan. Unda ulug‘ shoirning o‘zbek adabiy tili va adabiyotining mustahkam poydevorini qo‘ygani, o‘zining boy va rang-barang adabiy merosi b-n o‘zbek tilining ham badiiy ijod u-n yaroqliligini isbotlagani, ijodining xalqchil va insonparvarlik negiziga asosiy urg‘u beradi. N. bo‘yicha yaratilayotgan hozirgi tadqiqotlar yaqin kelajakda fanning n.shunoslik sohasi poydevorini qo‘yishi haqidagi fikrni ilgari suradi.

1940-y.da yozilgan “Ilm-u ma‘rifatning jo‘shqin kuychisi” nomli maqolasida “Hayrat ul-abror” va “Mahbub ul-qulub” asarlari misolida ilm-u ma‘rifatning ahamiyati, ustoz-shogirdlik munosabatlari xususida fikr yuritadi.

“Navoiy va Bobur” (1940), “Navoiy ijodida folklor motivlari”, “Navoiyda adl-u insof masalasi” maqolalari (1941) “Qizil O‘zbekiston”, “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetalarida bosilgan.

1941-y.da Sh.M.ning “Gumanist shoir” risolasi chop etiladi. U 9 qismdan iborat: 1) Navoiyning siyosiy qarashlari; 2) Navoiyda gumanizm; 3) Navoiy ijodida ayol obrazi; 4) “Xamsa”da muhabbat muammosi; 5) Navoiy – o‘z davrining eng madaniy kishisi; 6) Navoiy ilmparvar; 7) Navoiyda vatanparvarlik va internatsionalizm; 8) Navoiy va yoshlik; 9) Navoiy va zamonamiz.

Sh.M. 40-yy. oxirida N. ijodi b-n qizg‘in shug‘ullanadi. “Yuksak g‘oyalar va chuqur tuyg‘ular kuychisi”, “Navoiyning Samarqandda kechirgan kunlari”, “Hayrat ul-abror” haqida”, “O‘lmas oshnalar”, “Navoiyning lirik qahramoni” maqolalari shular jumlasidandir.

U “H.A.”da 3 masala asar markaziga qo‘yilgan va 20 maqolat ularni yoritishga qaratilgan deydi: inson va uluhiyat, inson va jamiyat, inson va uning o‘zligi.

“Navoiyning lirik qahramoni haqida (“G‘aroyib us-sig‘ar” bo‘yicha) maqolasida shoir she‘rlarining mavzu ko‘lami va obrazlar olamini tekshiradi. “X.M.” – XV asrning nazmiy qomusi, deb lutf etadi. Voqean, shoir to‘rt devonining umumiy nomi “Xazoyin ul-maoniy” ekanligiga ham u birinchi bo‘lib e‘tibor qaratgan edi.

“Alisher Navoiy lirikasining ba‘zi bir poetik usullari haqida” (1959), “Ustodning san‘atxonasida” (1966) turkum maqolalari N. g‘azallarining badiiyati va shoir mahorati qirralarini ochib berishga qaratilgan. N. g‘azallarining har tomonlama keng va teran tahlili hamda birlamchi adabiy manbalar, xususan, Sharq poetikasidagi uchlik – ilmi aruz, asli bade‘ va ilmi qofiya qoidalariga tayangan holda Sh.M. ulug‘ shoir ijodiy laboratoriyasiga chuqur kirib boradi. N. g‘azallarining mavzuiy tasnifiga bag‘ishlangan oxirgi maqolasi – “G‘azal mulkingning sultoni” orqali shoirga bergan ushbu ta‘rifi ommalashib ketgan.

Taniqli adabiyotshunos olim N.Mallayev tomonidan to‘plab nashrga tayyorlangan Sh.M.

ning N. haqidagi tadqiqotlari uning 6 jildli “Asarlar” to‘plami 4-jildini tashkil etadi (1972). Ulug‘ shoir haqidagi bu rang-barang ilmiy ishlar Sh.M.ning n.shunoslik taraqqiyoti va tarixida o‘ziga xos o‘rni borligini ko‘rsatadi.

Ad.: Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар, 6-жилдлик, 4-жилд. – Т., 1972; Ғаниева С. Мақсуд Шайхзода – навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010, № 1; Каримов Н. Шайхзода // ЎЗМЭ. 9-жилд. – Т., 2005.

S.G‘., E.O., M.A.

“SHAYXI IROQIY SHOMDA...” – N.ning “H.A.” dostonidagi “Ishq o‘ti ta‘rifi”ga bag‘ishlangan (IX maqolat) bobida berilgan hikoyatning sarlavhasi ana shunday so‘zlar b-n boshlanadi. Hikoyat 32 baytdan iborat. Unda tarixiy shaxs – mashhur Shayxi Iroqiy hayotiga oid bir rivoyat keltirilgan. Rivoyatga ko‘ra, umri toat-ibodat va xudojo‘ylikda o‘tayotgan “faxri zamon” Shayxi Iroqiy Misrda bir qancha muddat turib qolgandan keyin Shom (hozirgi Suriya) sari safarga otlanadi. Bu xabar Shom podshohiga ham yetadi. U mashhur shayxning kelishini o‘zi va mamlakati u-n katta sharaf deb bilib, hammani peshvoz chiqishga da‘vat etadi. O‘zi ham arkoni b-n shayxni qarshilashga otlanadi. Shom ahli shayxni ko‘rgach, otdan tushib “yo‘liga bosh” qo‘yadilar. Ular orasida:

*Lutf-u malohatda jahon ofati,
Dema jahon ofati, jon ofati, –*

deya ta‘riflangan yosh shahzoda ham bor edi. Shayx uni ko‘rib, hayratga tushadi:

*Shayxga tufroq o‘lubon xayl-u shoh,
Lek bo‘lub Shayx anga xoki roh.*

Shayx “xirqayi irshod”ini yirta boshlaydi, bu holdan “ulus” lol bo‘ladi. Podshoh va uning o‘g‘-li shayxga murid bo‘ladilar.

Hikoyatda chin insoniylik va tabiiy go‘zallik har qanday soxtakorlikdan ustunligi madh etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” дostonидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

S.O‘.

SHAYXIM SUHAYLIY (taxallusi; to‘liq ismi: Nizomiddin Ahmad Amir Shayxim Suhayliy (1444–1502, Hirot) – davlat arbobi va shoir. Davlatshohning ma‘lumot berishicha, ota-bobolari Chig‘atoy ulusining nufuzli kishilaridan bo‘lib, sohibqiron davridan boshlab yuqori mansablarda xizmat qilib kelganlar. Shohrux zamonida ular muhim hukumat vazifalarini bajarganlar. Sh.S. 1469-y.gacha Sulton Abu Saidga mulozim bo‘lgan. So‘ngra Sulton Husayn Boyqaro xizmatiga kirgan. 1472-y.da muhrdor etib tayinlangan. Sh.S. muhrdorlik lavozimiga N.ning tavsiyasi b-n tayinlangan. Keyinchalik amir rutbasini olgan. Sommirzo ham uning kelib chiqishini turkiy qavm b-n bog‘laydi.

Abdurahmon Jomiy va N.ning yaqin do‘stlaridan bo‘lgan Sh.S. Shayx Ahmad Shayx Ozariyning shogirdi bo‘lib, 11 yoshidan she‘r yozgan va 12 yoshidan ustozining taklifi b-n o‘ziga Suhayliy (yorug‘ yulduz) taxallusini olgan. Hirot va Samarqandda tahsilini kamolga yetkazib, 20 y. dan ziyod Sulton Husayn Boyqaroning mulozimi va vaziri sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Ilmi adab ahliga homiylik qilgan. 1494-y.da Husayn Voiz Koshifiy uning sharafiga o‘zi amalga oshirgan “Kalila va Dimna”ning yangi tarjimasini “Anvori Suhayliy” (“Suhayliy nurlari”) deb atagan. Umring oxirida saroy xizmatidan ketgan.

N. u b-n yaqin do‘st bo‘lgan va “yori aziz” deb ardoqlagan. “D.F.”da “Tatabbu‘yi yori aziz” sarlavhasi b-n kelgan 3 g‘azal Sh.S. g‘azallari-ga nazira tarzida bitilgan. Davlat ishlari, siyosiy-harbiy vaziyat bilan bog‘liq ravishda yuzaga

kelgan og'ir, nohush paytlarda N. Sh.S.ga dalda bergan. Jumladan, 1498-y.da Sulton Husayn mirzo isyonchi o'g'li Kepak mirzoga qarshi Haydar mirzo va Amir Sh.S. boshchiligida lashkar jo'natgan. Lekin ular mag'lubiyatga uchranganlar va Mashhadga kelganlar. O'sha paytda N. ham Mashhadga edi. N.ning Amir Sh.S.ga va Haydar mirzoga tasalli berib, mehribonchilik ko'rsatgani xususida manbalarda ma'lumotlar bor: "O'sha kunlari oliyshon xoqonning hukmi b-n Kepak mirzoga qarshi yuborilgan Haydar Muhammad mirzo va Amir Shayx Ahmad Suhayliy mag'lubiyatga uchrab, Mashhadga keldilar va Amir Alisher... Mirzo hamda Amir Shayxni ovuntirish uchun ularga yaxshi otlar, nafis parchalar tortiq qilib, yig'ilishga hozir bo'lganlarning yuziga lutf-u marhamat eshiklarini ochdi".

Sh.S. b-n munosabatlari haqida N.ning o'zi ham to'xtalib o'tgan. Bu haqdagi qaydlarni biz "Xam.M.", "M.N.", "M." kabi asarlarda uchratishimiz mumkin. Shoirning "Soqiynoma"sida Sh.S.ga maxsus qism bag'ishlangan va unga atab haroratli misralar bitilgan:

*Soqiyo, jomg'a quy maydin sel,
Mayi xurshid-u aning jomi Suhayl.*

*Kim Suhayliy zoridur zor ko'ngul,
Ki tilar suhbatin afkor ko'ngul.*

N. bu o'rinda Sh.S.ning shaxsiyatini ham, ijodini ham yuksak baholaydi:

*K ey jahon xalqi aro zoti nafis,
Zotingg'a fazl-u adab ikki anis.*

*Durri nazming suyi ul nav' ravon,
Ki oqib suftidin obi hayvon.*

*Sensen ulkim, yo'q sen kebi zot,
Naqdi ma'ni bila farxunda sifot.*

"M.N."da do'stiga yuksak baho berib, shunday yozadi: "Avvaldin oxirg'acha faqir bila iltifot

va ittihodi ko'p uchun mundin ortuq ta'rifin qilil-sa, o'zumni ta'rif qilg'ondek bo'lurdin qo'rqub, ixtisor qilindi" deydi: "Xuroson mulkining mutaayyin elindindurur. Kichik yoshidan tab' osori va zihin namudori andin ko'p zohir va hamida axloq va pisandida maosh atvoridin bohir erdi. Sulton Abu Sa'id Mirzo xizmatiga tushub, maxsus mulozim bo'ldi va ash'ori el orasida shuhrat tutti va holo yigirma yildin ortuqroqdurkim, Sulton Sohibqiron xizmatidadur va rafe' munosib va a'lomarotibg'a musharrafudur...". Shundan keyin "Iydiya" qasidasi va yana 2 forsiy g'azalining matla'larini namuna sifatida keltiradi. Jumladan:

*Dil, chu shikasta makush oshiqi xastaholro,
Sangi sitam chi, mezani murg'i shikasta bolro.*

Tarj.: O'zi xasta, dili shikasta oshiqni o'l-dirma, qanoti singan qushga sitam toshini otib nima qilasan?

Va "Layli va Majnun" masnaviysida Layli-ning xastaligi ta'rifida bu bayt aningdurkim:

*Go'yi zanaxash zi hol gashta,
Monandayi sebi sol gashta.*

Tarj.: Beholligidan iyagi olmasi go'yo bultur-gi olmaga o'xshab qolgan edi.

Xondamirning "Xulosat ul-axbor"da ma'lumot berishicha, "Olijanoblighi, baland martababilighi, zehning soffligi, ta'bining latifligi bilan mashhurdir, doimo fasohatli baytlar va balog'at asarlik she'rlar yozib turadi. Uning qasidalari, g'azallari va devoni mashhurdir, masnu'ot va maknunot xalq og'zida mazkurdir. Yigitligidan to shu kunlargacha olihazrat amir Alisher bilan uning o'rtasida birodarlik va yaqin suhbatdoshlik munosabatlari mavjud va amir Alisher doimo uning martabasi yuqori bo'lishi borasida g'ayrat ko'rsatib keladilar".

Sh.S. zullisonayn shoir bo'lib, forsiy va turkiy devoni mavjud. Turkiy devonining taqdiri noma'lum. Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"da uning

*Ishqda men komil-u Farhod-u Majnun shuhrati,
Olloh-Olloh, ne kishilarga bu ishning himmati,*

matla'li turkiy bir g'azalini va quyidagi matla'sini keltiradi:

*Ey meni jabr-u jafo bobida mu'tod aylagan,
O'zgalari birla vafo qasrini bunyod aylagan.*

Forsiy devoni qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, tarkibband, tarje'band, mustazod va fard kabi janrlardagi she'rlardan iborat bo'lib, umumiy hajmi 2500 baytdan ziyod. "Layli va Majnun" dostoni ham mavjud (2065 bayt). Amir Xusrav Dehlaviyning "Daryoi abror" ("Solih kishilar daryosi"), Abdurahmon Jomiyning "Lujjat ul-asror" ("Sirlar daryosi"), N.ning "Tuhfat ul-afkor" ("Fikrlar tuhfasini") qasidalariga tatabbu' yozgan. Forsiy va turkiy adabiyot rivojiga munosib hissa qo'shgan.

An'anaviy mavzularda ijod qilgan: ishq taranumi, yor vasfi, may ta'rifi, ezgu xulqlar targ'ibiyu noshoyista illatlar tanqidi, shayx-u zohidlar mazammati, ilm egallash, xulqini poklash, komillik kasb etishga da'vat kabi g'oyalar she'rlarining asosini tashkil etadi. Favqulodda tashbehlar va dahshatli mubolag'alarni sevib qo'llashi, "qo'rq'udek alfoz va maoniy darj" (Bobur) qilishi b-n mashhur edi. U bir kuni Abdurahmon Jomiy huzurida "G'am tunida ohim girdbodi falakni o'rnidan qo'zg'atdi, ko'z yoshim ajdahosi yer yuzini yutib yubordi" ma'nosidagi quyidagi baytini o'qiganida:

*Shabi g'am girdbodi oham az jo burd gardunro,
Furo' burd ajdahoyi seli ashkam rub'i maskunro,*

U: "Mirzo, siz she'r aytasizmi yo odam qo'rqitasizmi?" – deb lutf etgan ekan. Bu aslida Jomiyning Sh.S. iste'dodi va mahoratini e'tirof etishi edi.

Sh.S. hozirjavob shoir bo'lib, ba'zida hajviy she'rlar ham yozgan va ular zamondoshlari orasida mashhur bo'lib ketgan. Jumladan, "M.N."da

keltirilishicha, Abdurahmon Jomiy haj safariga o'tlanganida o'sha zamonning Vaysiy va Sog'ariy kabi shoirlari ham bu ulug' zotga hamroh bo'lmoqchi bo'ladilar. Lekin Vaysiy ulovi yo'qligi, Sog'ariy esa boshqa bir bahona b-n safardan qoladilar. Sh.S.ning ayni voqea munosabati b-n bir hajviy qit'a yozadi va u butun Hirot ilmiy-adabiy muhitida mashhur bo'lib ketadi.

*Vaysi-yu Sog'ariy ba azmi Haram,
Gashta budand har dushon safari,
Lek az on roh har du vo mondand,
On yak az be xari-yu in zi xari.*

Tarj.: Vaysiy bilan Sog'ariy – har ikkalasi Ka'ba ziyoratini niyat qilgan edilar. Lekin biri eshagi yo'qligi, ikkinchi esa eshakligi uchun har ikkalasi ham bu safardan qoldilar.

Sh.S. qasida janrida ham barakali ijod qilgan va Sulton Ahmad mirzo, Husayn Boyqaro, N.lar-ga bag'ishlab qasidalar bitgan.

Botir Valixojayev u haqda "Shoirning do'sti" maqolasini ("Sharq yulduzi", 1968, 1-son) yozgan, Rahim Vohidov hayoti va ijodi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Бобурнома. – Т., 2002; Гулшани адаб. Жилд 4. – Душанбе, 1977; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Т., 2002. Воҳидов Р. Сухайлий. – Т., 1976; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Соммирзои Сафавий. Тухфаи Сомий. – Душанбе, 2018; Гулшани адаб. Жилд 4. – Душанбе, 1977; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

Q.E., E.O.

SHAKL VA MAZMUN – adabiyotshunoslik va san’atshunoslikka oid muhim atama. N.ga ko’ra, mazmun b-n shakl orasida mustahkam birlik bo’lishi kerak. Mazmun b-n shaklning birligi, mazmunning shaklga qaraganda ustunligi haqidagi N. ta’limotining chuqur ma’nosi shundan iboratki, ma’no voqelikdir, asosdir. Lekin adabiyotda mazmun o’ziga muvofiq, yuksak shaklsiz bo’lsa, jonsizdir, qiziq emasdir. Bunday asar to’liq qimmatli badiiy asar bo’la olmaydi.

Voqelikni aks ettirar ekan, borliqning u yoki bu hodisasi haqida so’zlar ekan, shoir o’sha voqelikni, borliqni she’riy san’atning butun boyliklaridan, qonun-qoidalardan, bir so’z b-n aytganda, badiiy vositalardan foydalanish kerak (m-n, qofiyalar, o’xshatishlar, mubolag’alar, kinoyalalar, so’z o’yinlari va h.k.). Shoir o’zining aks ettirmoqchi bo’lgan voqeligini mana shulardan uning o’ziga muvofiq (Farhodning o’ziga bir, Xusravga boshqa) libos yasab, uning mana shu libosda xalqqa, o’quvchiga taqdim etishi kerak. Shu libosi ayrim sharoitlarda uning taqdirini hal eta oladigan darajada muhim ahamiyatga ega bo’lishi mumkin. Lekin shakl qanchalik katta rol o’ynamasin, ma’noning unga nisbatan ustunligi, asosiyliigi, hal qiluvchiligi umumiydir, shaklsizdir. Shoir qancha usta bo’lmasin, uning obyektga kiygizgan libosi qanchalik mohir ishlangan, go’zal bo’lmasin, u agar tegishli mazmunga ega bo’lmasa, o’quvchida ishonch uyg’ota olmaydi. Demak, asos ma’nodir, mazmundir. Shakl esa o’sha asosning muvaffaqiyatini, taqdirini hal etishda yaqindan ishtirok etadigan libosdir, omildir. N.ning shoirdan talabi shuki, muayyan voqelikka uning o’ziga mos, to’g’ri keladigan, qiyofasini, mohiyatini yaqqol ko’rsatadigan, gavdalantiradigan libos kiydirishi kerak. N. bu haqda “H.A.” dostonida shunday deydi:

*Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo’lsun aning surati har ne durur.*

*Nazmki ma’ni anga marg’ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo’b emas.*

*Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma’ni dog’i dilkash anga.*

*Yo Rab, ani xalq dilafro’zi et.
Xasta Navoiyg’a dog’i ro’zi et.*

N. mazmunni bir go’zalning tanasiga o’xshatadi, shaklni esa o’sha go’zalning kiygan kiyimiga, libosiga, unga beriladigan bezakka qiyos etadi:

*Lafz libosin tikibon rang-rang,
Kiymak uchun ul sanami sho’x-u shang...*

N. mazmun b-n shakl orasidagi munosabat haqida o’zining ta’limotini o’rtaga tashlab, bir tomondan, buyuk adabiyot va estetika nazariyotchisi sifatida ko’rinsa, ikkinchi tomondan, quruq shaklbozlikka, formalizmga zarba beradi. N.ning mazmun b-n shakl orasidagi munosabatlarni to’g’ri belgilashi, avvalo, o’z davri u-n katta ahamiyatga ega bo’lib, aniq vazifalar va maqsadni o’z oldiga qo’ygan edi.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Зоҳидов В. *Улуғ шоир ижодининг қалби.* – Т., 1970; Зоҳидов В. *Мир идей и образов Алишера Навоий.* – Т., 1961; Ҳайитметов А. *Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қараишлари.* – Т., 1959.

Ab.H.

SHAM – Sharq mumtoz adabiyotida eng ko’p qo’llanilgan tamsiliy obrazlardan biri. Sh. ning yonishi ma’shuqning nurli diydori va adl qaddiga, parvonaning unga muttasil intilishi chin oshiqlikka qiyoslangan. Tasavvuf istilohlariga ko’ra, “Sham – solikning qalbini yoqqan ilohiy nurning tajalliysi, mushohada ahlining qalbida porlagan ilohiy nuri”, deya izohlangan. Darhaqiqat, tasavvuf adabiyotida Sh. obrazi ilohiy nur, manba, parvona esa ilohiy mohiyatni – manbani anglab yetish timsolidir va u oxir-oqibatda o’z

maqsadi yo'lida (o'zini o'tga urib) halok (foni) bo'ladi.

N. lirikasi va dostonlarida ham parvonaning Sh.ga erishish holatini fano deb baholaydi va bu holatda parvonaning ikki foydasi kabi tasavvufiy fikrni o'rta tashlaydi. Buning sababini, N.ning g'oyaviy maslagi – naqshbandiylikning mohiyatidan qidirish lozimdir. Ushbu tariqatning yo'nalishi haqida fikr bildirib, prof. N.Komilov quyidagilarni yozadi: “Naqshbandning diqqat-e'tibori tasavvufni shariat bilan kelishtirish, ilhom hayajon va tug'yonlarini, Mansur kabi “Anal-Haq” deb nido qilishni so'ndirdi, lovullagan alangalar o'rniga laxcha manqallarni paydo etib, betoqat bulbul emas, jimgina shamga talpinib, yonadigan parvonani afzal deb bildi”. Demak, N. ham parvonani sahiv tarafdori bo'lgan solikka qiyoslaydi va ishqidan “nolayuzor” qiluvchi bulbulga – sershovqin mayl – sukra tarafdori bo'lgan majzub timsoliga ba'zan parallel, ba'zan esa qarshi qo'yib, go'zal she'riy san'atlar yaratadi:

*Gul yuzida bulbul sening asroringa notiq,
Sham' o'tida parvona sening husninga shaydo.
Jamoling partavidin sham' o'ti gar gulsiton ermas,
Nedin parvona o't ichra o'zin solur Xaliloso.*

Sh. va parvona timsollari shoirning mahoratiga qarab rang-barang ma'nolarda qo'llanilgan, ayniqsa, Yorning jamolini, oshiqning ahvolini tasvirlashda qo'l kelgan:

*Ochqil o'tlug' orazing, ey sham'kim, parvonadek
O'rtanay boshing uza bir necha qatla aylanib.*

Lirik qahramon Yoriga “ey sham'kim”, deb murojaat qiladi va o'tlug' yuzini ochishini aytadi. Oshiq bu b-n Sh.ning o'tida kuyayotgan parvona singari yorining boshi uzra bir necha bor aylanib, o'rtanmoqchi bo'ladi. Shoir oshiqlikni mana shunday o'rtanish va azoblarsiz tasavvur etolmaydi. Shoir boshqa bir baytida vayrona kulbani yorning husni yoritganidek, har kuygan parvona ham mehr Sh.ni yoritishi haqida kuylaydi:

*Ul charog'i husn vayron kulbani yorutqali
Mehr sham'in yorituptur har kuyuk parvonamiz.*

N. ijodida sham' va shabiston talqini yanada chuqurroq mazmunga ega:

*Ul malohat sham'idin mundog'ki jismim yonadur,
Har bir uchqun g'am shabistonida bir parvonadur.*

Yor malohatining Sh.i sabab oshiq jismining yonishi aytiladi va undan sachragan har bir uchqun g'am kechasidagi parvonaga qiyoslanadi. Bunda vujud yongandagi uchqunlar parvonaga o'xshatilib, baytning badiiyatini yanada oshirgan. Shoir boshqa baytida esa Sh. va shabiston istilohlarini birga qo'llaydi:

*Pardag'a kirgan kibi xurshidi raxshon har kecha,
Azmi xilvat aylar ul sham'i shabiston har kecha.*

N.ning faqat turkiy tilda yaratgan devonlarida emas, balki forsiy merosida ham Sh. va parvona obrazlariga duch kelinadi. Zotan, N. va uning salaflari ijodini ham ushbu obrazlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jumladan, bir tatabbu' g'azalida shoir shunday deydi:

*Sham'i xurshed, ki gulzori jahon ravshan az ast,
Gule az bazmgohi nuzhati darveshon ast.*

Tarj.: Jahon gulzorini ravshan etuvchi oftob sham'i darveshlar poklik bazmining bir gulidir.

N. tatabbu' yozish an'analariga rioya qilgani holda shakliy belgilarni saqlab, ba'zi ibora-ifodalarni qaytargan bo'lsa-da, lekin g'oyani rivojlantirish, yangi tasviriy obrazlar qo'llab poetik mazmunni chuqurlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Muhimi shundaki, N. o'z g'azalida ifodalagan g'oyalar Hofiz va Jomiy g'oyalari b-n hamohang. N. ham darveshning martabasini Arshi a'loga ko'tarib maqtaydi, ularni ezgu ishlar ijodkori, ilohiy rahmat va xayr-u barakat manbayi deb hisoblaydi:

N. she'riyatida uchraydigan Sh. timsoli oshiqlikning odobi, dunyoviy va tasavvufiy mo-

hiyatini talqin etishda muhim o‘rin tutgan. Zero, oshiqlik har doim ham fig‘on-u nola emas ekan, “anjumanda xilvat” ko‘ruvchilarning botiniy ma‘rifati, koshiflik yo‘lida o‘zgacha yonish, o‘zgacha fidoyi qat‘iyat bor. Ushbu bayt mazmuni bizning Sh. va parvona yuzasidan aytgan fikrlarimizni tasdiqlaydi:

*Ul o‘tki o‘rtadi parvonani, hamul o‘tdin
Ko‘rungki qovruladur sham‘dog‘i yog‘i bila.*

Shoirning mashhur “Qaro ko‘zum kelu...” deb boshlanuvchi g‘azali maqta‘sidagi Sh. tim-soliga yuklangan ma‘no yana-da zalvorli ekanini ko‘rish mumkin:

*Navoiy, anjumani shavq jon aro tuzsang,
Aning boshog‘lig‘ o‘qin sham‘i anjuman qilg‘il.*

Anjumani shavq – shoir oshiq qalbidagi ish-tiyoq-istakning avj olishi, yorga yetishish orzusi taraddudini shu ibora b-n ifodalagan (iboraning lug‘aviy ma‘nosi – orzumandlik, kuchli rag‘bat majlisi, ma‘rakasi). Bundan ruhiy hayajon, qo‘zg‘alish, surur bo‘ronining boshlanishi ham anglashiladi. Jon ichida shunday anjuman tuzish ko‘ngilning nurlu orzularga limmo-lim bo‘lishidir. Boshqolig‘ o‘q – o‘tkir uchli, o‘tkir tig‘li kam-mon o‘qi. O‘q uchining boshog‘ga o‘xshashligi ham e‘tiborga olingan. Shunday ko‘rinishda u chiroyli kiprik va yonib turgan Sh.ga shaklan monanddir. Voqean, *boshog‘lig‘ o‘q* deganda, N. yor kiprigini aytmoqchi. Chunki, kiprik – muhabbat o‘qi, qaysikim, to‘g‘ri yurakka borib qadaladi.

Bir o‘rinda N. ustoz va do‘sti Sayyid Hasanni Sh.ga qiyoslaydi. U, aslida, oddiy bir inson, kasbi – sipohiylik, umrining oxirida esa darvesh hirqasini kiyib, xonaqohda o‘tirgan kishi. Biroq N. nazdida, u zamonasining buyuk zotlaridan biri:

*Safo subhining mehri purxandasi,
Fano shomining sham‘i raxshandasi,*

Umuman olganda, bu obrazlar ishtirok etmagan shoir devonini uchratish qiyin, shuningdek,

asosiy qahramonlari mazkur obrazlar bo‘lgan bir qator masal, munozara va dostonlar mavjud. M-n, N.ning “L.T.” dostonidagi “Parvonalar majmu‘yi Sh. haqiqiy sharhida” (yoki soddaroq nom bilan aytsak, Sh. va parvonalar”) masali ham shu tipdagi asarlar jumlasiga kiradi. Shoirning bu masalida ko‘pgina mualliflar va shular qatori o‘z ijodiyotida ham qayta-qayta tilga olinib kelgan oddiy bir detal – parvonalar yonib turgan Sh.ga intilish hodisasi asos qilib olingan. Unda keltirilishicha, parvonalar bir kecha yig‘ilishib, Sh.ga tolib bo‘ladilar; kelishib olib, Sh.ning mohiyatini anglamoqchi bo‘ladilar. Shunda ulardan biri Sh.ga yaqinlashadi, uning munavvar nurini ko‘rib, qaytib kelib boshqalarga hikoya qilmoqchi bo‘ladi Ammo parvonalar uning so‘zidan hech narsa anglamaydilar, chunki u Sh. nima ekanini tushuntirib bera olmaydi. Shu zaylda yana bir necha parvona Sh. atrofni aylanib kelib, ko‘rganlarini so‘zlaydilar. Lekin “topmadi mushkul kushod andin dog‘i”, ya‘ni maqsad amalga oshmaydi.

*Sham‘davrida qanot ko‘p urdilar,
Har biri o‘z bol-parin kuydurdilar.*

*Har biri kuyganicha ondin topdi kom,
Sharhi dushvor erdi-yu naqli harom.*

Ma‘lum bo‘ladiki, har bir parvona Sh. nuridan lazzatlandi, ammo uni sharhlab bera olmasdi, chunki shu‘lani til bilan sharhlab, tushuntirib bo‘lmaydi, kishi to kuymasa, olov haroratini anglamaydi. So‘nggi parvona qo‘rqmasdan o‘zini shu‘laga urib, pok bo‘ladi va o‘zi ham shu‘laga aylanadi. U o‘z maqsadi ichra nobud bo‘lib, fanoda ayni muddaoga erishadi:

*Foniyo, lofi fano urmog‘ni qo‘y,
Vasl esa koming, fano o‘tig‘a kuy.*

*Evrulub sham‘o‘tig‘a parvonor,
O‘zni tashla shu‘lag‘a devonor.*

N. bundan ikkita xulosa chiqargan: biri – Haq nuriga g‘arq bo‘lib, uning jamoli haroratida yon-

maguncha Haqni anglab bo‘lmaydi. Ikkinchisi – Haqqa yetgan odam (kuygan parvona kabi) bu sirni bayon qilib bera olmaydi. Bu – Haqq ul-yaqinning xuddi o‘zidir. Ya’ni foniy bo‘lish, subyektning obyektga aylanishi, solik vujudining batamom yo‘qolib, ilohiy olamga qo‘shilib ketishi. Inson ham fano o‘tida kuymasdan turib, haqiqatning asl mohiyatiga erisha olmaydi. Shoir hikoyat so‘ngida *Foniy taxallusini qo‘llash b-n vodiy mohiyatini yanada teranroq, chuqurroq anglatadi*

Sh. va parvona timsoliga yana N. dostonning “Qushlar shoh tilab topmag‘ondin mutahayyir bo‘lg‘onda, Hudhud Simurg‘din xabar degoni” bo‘limida ham murojaat qiladi:

*Hudhud ul nuri xiraddin bahramand,
Rohbarlig‘ afsaridin sarbaland...*

*Kirdi ul majma‘ aro devonavor,
Sham‘i maqsud vasfida parvonavor.*

Ya’ni Hudhud ul aql nuridan (Simurg‘ga yaqinlikdan) bahramand, rahbarlik toji b-n boshi baland demoqda shoir va buning sababini maqsad shamiga parvonalikda ko‘radi. Bunda Sh.ga parvona bo‘lish unga yaqinlik, yana aniqrog‘i, unga sirdosh bo‘lish ma’nosida kelmoqda. Bundan ham maqsad fano – chunki Hudhud N.ning ta’rifi bo‘yicha hodiyyi komil – ruhini Ma’shuqqa fano qilgan komil inson va komil ustoz timsolidir.

Demak, N. ijodida va, ayniqsa, “L.T.” dostonida Sh. mutlaq jamol va kamol ramzida, parvona esa bu jamol va kamol ishqida kamolotga erishgan, fano martabasiga chiqqan, biroq o‘z ishqini oshkor qilmagan, sahv yo‘lidagi orif solik timsolida ifodalangan.

Ad.: Alisher Navoiy. TAT. 10 jildlik, 1-10-jildlar. – T., 2011; Sajjodiy S.Ж. Фарҳанги истиљоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Alisher Navoiy asarlarini tilingning izohli lugati. 3-jild. – T., 1984.; Abdug‘odirov A. Tasavvuf istilohlarining

qisqacha izohli lugati. 1-kitob. – Xujand, 1997.; Iskender Pala. Ansiklopedik divan shiri sozlig‘i. – Istanbul, 2004; Komilov N. Tasavvuf. – T., 2009.; Muxammadhusayni Burxon. Burxonni qoteh. Lugat. – Jildi 2. – Dushanbe, 2004.; Xaqkulov I.Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (Ғоявийлик, издошлик, образлар олами) ф.ф.д.дис. – T., 1995.

S.O‘., Sh.T.

SHAMINOS – “S.I.” dostonida. N. Iskandarga doimo hamroh bo‘lgan o‘n maslahatchi-donishmandlardan biri sifatida sanab o‘tadi.

Ab.H.

SHAMMASON – qal’a, Jojiramda joylashgan. Tarixiy manbalarda, xususan, “Ravzat us-safo”da Yodgor Muhammad Mirzo voqeasi (1470) va N. shaxsi bilan bog‘liq voqealar bayonida tilga olingan. Chunonchi: “...zafar asarlik askarlar gohida Yodgor Muhammad Mirzo Astrabod dahnasida turgan amir Shayx Hasan Temurning rishtasini uzgan, ammo Hasanning o‘zi Shammason qal’asi tomon qochgan va bir necha kundan keyin qal’adan chiqib, niyozmandlik qo‘lini shahzoda Yodgor Muhammad davlati etagiga urgan, unga tamoman tobe’lik bildirgan, degan xabar tarqaldi”. Bu xabar O‘rdu orasida tarqalgach, Sulton Husayn Boyqaroning harbiy sardorlari uning qoshidan qochib, Yodgor Muhammad Mirzo O‘rdusiga yuzlanadi va natijada, Hirot qo‘ldan ketadi va N. yorliq b-n u yerga yuboriladi.

Ad.: Navoiy zamondoilari хотирасида. – T. 1986.

B.R.

SHAMOYIL – 1. Tug‘ma fe’l-atvor, xulq, axloq; 2. Shakl, surat, ko‘rinish, tuzilish. Jumladan, N.ning “G‘.S.” debochasida yozishicha, “kashmiriyisi sehrsozlig‘da dilrabovu dilkash va rumiyisi turktozliqda kofiroyin-u farangiyvash va

xitoyisi xunrezlig‘da novakzan-u shershikor va xo‘taniysi fitnaangizlig‘da sherafkan-u g‘izolakirdor” g‘azallari ma‘lum miqdorga yetganda, sohibqiron Husayn Boyqaroning kimyoasar nazaridan o‘tkazib olganini yozar ekan, she‘rlariga turli san‘at va zebolig‘ ila Sh. – ko‘rinish berganini ta‘kidlaydi. Shuningdek, kulliyotning har bir devonidan joy olgan “Shin” harfiga tegishli g‘azallarni maxsus nomlar ekan, mazkur harfga mutanosib bo‘lgan Sh. lafzini qo‘llaydi: “Shin” harfining sho‘xlarining shamoyilidin”.

Islom olamida Sh. deyilganda, har bir musulmonning nazarida, avvalo, Muhammad (s.a.v.) gavdalanadi. Zero, sahobalar sevikli Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ni shu qadar aniqlik bilan vasf qilishganki, Sh. kitoblarini o‘qiganda, xuddi u zotni ko‘rgandek tasavvur uyg‘onadi. As‘hobi kirom Rasululloh (s.a.v.)ning yuzlari, ko‘zlari, qoshlari, kipriklari, sochlari, qo‘l-oyoqlari, yurishlari, o‘tirishlari, kiyinishlari, ovqatlanishlari, ibodatlari, odamlar b-n muomalalari qandayligini tiniq tavsiflab berishgan. Imom Termiziy ana shunday hadislarni “Sh.”da jamlagan, ularni mohirona tartiblab, boblarga ajratgan. Shunga asoslanib ta‘kidlash mumkinki, N. lirik asarlarida Ma‘shuq obrazining Muhammad (s.a.v.) ko‘zda tutilgan o‘rinlarida yoki u kishiga bag‘ishlangan na‘tlarda, tabiiyki, Payg‘ambarimizning Sh.lari ta‘rif-u tavsif etiladi. Baytda ma‘shuqaning qomati haqida so‘z ketganda, shoir Sh.ning ko‘rinish, tuzilish ma‘nolariga murojaat etgani ma‘lum bo‘ladi, ayni vaqtda sarv-u guldagi shakl-u Sh., husn-u latofat ins (odam)u jinda yo‘qdir, deyish b-n yana Rasululloh (s.a.v.)ning tengsiz barnolikalari madh etilgan:

*Noz etki sarv-u gulda, bal ins-u jinda yo‘qtur
Bu husn-u bu latofat, bu shakl-u bu shamoyil.*

Yoki:

*Bu ne qomat, bu ne raftor-u na shakl-u na shamoyil,
Kim, etar aqlni madhush, dog‘i hushni zoyil.*

Ko‘z inson u-n eng katta ne‘matlardan biri bo‘lishi b-n birga g‘oyat go‘zal a‘zo hamdir,

unga nazokatli nargis guli ham hasad qilayotganiga ko‘ra, bu yerda ham Payg‘ambarimiz (s.a.v.) ning ko‘zlari haqida gap ketayotganini anglash mumkin:

*Ko‘zung shamoyilini nargis ar ko‘ra olmas,
Sanga ne fikr ko‘zi chiqsun ulki, bo‘ldi hasud.*

Buni ayni Sh. so‘zi maxsus ishlatilmagan o‘rinlarda ham osongina payqab olsak bo‘ladi:

*Anjum ichra orazing me‘roj shomi o‘ylakim,
Tushsa durri shabcharog‘e har taraf shabnam aro.*

Misralarda Rasululloh (s.a.v.)ning Me‘roj kechasi yulduzlar orasidan ko‘ringan munavvar yuzlari xuddi oppoq shabnam donalari uzra kechani chirog‘day yoritadigan durga o‘xshatiladi. N. asarlarida bunday namunalarni minglab o‘rinlarda kuzatish mumkin. “X.” beshligida Me‘roj kechasi tasviri b-n aloqador barcha o‘rinlarda ham, shubhasiz, Muhammad (s.a.v.)ning tengsiz Sh.laridan bahs etilgan. “F.Sh.” dostonida tasvirlanishicha, Chin hoqoni va Farhod gulnoriy qasrga kirganda, har yonda gullar turli-tuman rang va ko‘rinishda ochilib turganini ko‘rib, behad sevinishadi:

*Huvaydo qildi har gul bir shamoyil,
Shah o‘ldi qasri gulgun sori moyil.*

Abu Usmon Mag‘ribiydan “Zarif kimdur?” deb so‘rashganda, “Zarif – tabiati, axloqi, fe‘li va shakl-u shamoyilida soxtalik bo‘lmagan kishidir”, deya javob bergani haqida N. “N.M.”da yozadi. Umuman, Sh. istilohi N. asarlarida “sharqi shamoyil”, “ifoda shamoyili”, “ulfat shamoyili” singari iboralar shaklida ham uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абу Ййсо Муҳаммад ат-Термизий. Шамоили

Муҳаммадийя. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Зиёбуддин Раҳим. – Т., 2020.

S.O‘.

SHAMS QAYS ROZIY (to‘liq ismi – Shamsuddin Muhammad ibn Qays Roziy, XII asrning oxiri, Ray – XIII asrning birinchi yarmi) – mashhur fors-tojik adabiyotshunosi. Taxminan XII asrning 80-yy.da Eronning Ray shahrida tug‘ilgan. Boshlang‘ich ma‘lumotni ona shahrida olib, qisqa muddatda o‘z davrining asosiy ilmlari, xususan, aruz va ilmi bade‘ni mukammal o‘rganadi. Tahsilini kamolga yetkazish maqsadida 1205-y.da o‘sha davrning ilm va madaniyat markazlaridan bo‘lgan Buxoroga keladi. 1207-y. Malik Sanjar isyonini bostirish maqsadida Buxoroni istilo qilgan Muhammad Xorazmshoh olimni o‘z saroyiga da‘vat etadi va u 1219-y.gacha Xorazmda yashaydi. Mo‘g‘ullar hujumi tufayli Xorazmni tashlab qochgan Muhammad Xorazmshoh b-n birga Iroqqa hijrat qiladi. 1219–1226-yy. uning hayotidagi sarson-sargardonlik yillari bo‘lib, u shahardan shaharga ko‘chib yurib, mo‘g‘ullar istilosining butun dahshatlarini o‘z ko‘zi b-n ko‘radi. Rayda ikki marta asirga tushib, ko‘p qiyinchiliklarni boshidan o‘tkazadi. 1226-y. Fors otabegi Sa‘d ibn Zangi xizmatiga kiradi. Donishmand va tajribali Sh.Q.R. tez orada obro‘-e‘tibor qozonib, shohning xos nadimlari qatoridan o‘rin oladi. 1231-y. homiysi vafot etgach, o‘rniga Abubakr ibn Sa‘d o‘tiradi. Bu davrda ham olimning maqomi baland edi. Uning shundan keyingi hayoti haqida ma‘lumotlar yo‘q.

“Al-mo‘jam fi ma‘oyiri ash‘ori-il-ajam” (“Ajam she‘r o‘lchovlari lug‘ati”) kitobi unga favqulodda shuhrat keltirib, nomini abadiyatga naqsh etdi. “Tibyon ul-lug‘at at-turki alo lison ul-qang‘ali” (“Turkiy tilning qang‘ali tilidagi mufassal bayoni”), “Al-uyub fi muqaffi ash‘or ul-arab” (“Arab qofiyasining ayblari”), “Kitob ul-kofi fil-aruz-zayn va-l-qavofi” (“Aruz va qofiya xususida batafsil ma‘lumot”) kabi risolalar ham yozgan bo‘lib, ular bizgacha yetib kelmagan.

“Al-mo‘jam” debocha, ikki qism va xotimadan iborat. Debochada o‘z tarjimai holi –

tug‘ilgan joyi, yoshlik yillari, turli mamlakatlarga sayohatlari, mo‘g‘ullarning Kichik Osiyoga hujumi va ularning dahshatli oqibatlari, sarson-sargardonliklari, Rayda ikki marta asir tushgani, asarning yozilish sababi va taqdiri xususida fikr yuritadi. Kitobning birinchi qismi aruzga bag‘ishlangan bo‘lib, 4 bobni o‘z ichiga oladi: 1-bob – aruz haqida ma‘lumot, ruknlar va ularning nomlanishi, 2-bob – juzvlar va ruknlar asosida vujudga kelgan vaznlar, 3-bob – aruzdagi o‘zgartirishlar – zihoflar, 4-bob – eski va yangi bahrlar tahliliga bag‘ishlangan. Ikkinchi qism qofiya va badiiy san‘atlardan iborat bo‘lib, 1-bob – she‘r va qofiya tabiati, 2-bob – qofiya unsurlari va ularning nomlanishi, 3-bob – qofiya unsurlarining qo‘llanishi va nomlanishi, 4-bob – qofiyaning qo‘llanish doiralari va qofiya turlarining tasnifi, 5-bob – qofiya qusurlari, 6-bob – badiiy san‘atlar haqida. Xotima qismida she‘r va shoirlik xususidagi muhim kuzatishlarini bayon etib, badiiy jihatdan sayoz she‘rlar va iste‘dodsiz shoirlarni tanqid qiladi.

“Al-mo‘jam” adabiyotshunoslik haqidagi qadimiy va mukammal asar bo‘lib, she‘r nazariyasi va shoirlik shartlari, shoir va munaqqid munosabati xususidagi muhim manba hisoblanadi. O‘z davridagi ijtimoiy-siyosiy voqealar va adabiy jarayon to‘g‘risida ham batafsil ma‘lumot beradi. Mo‘g‘ullar istilosiga qadar ijod qilgan forsiyza-bon shoirlar haqida so‘z yuritib, ular ijodidan namunalar keltiradi. Mavjud 19 bahrqa ilova qilib, yangi ijod qilingan 21 vazn haqida ma‘lumot beradi. Salaf badiiy san‘atlarni umumiy yo‘sinda uch-to‘rt sahifada tushuntirgan bo‘lsalar, u har bir san‘atni alohida va batafsil bayon etib, ularga misollar keltiradi. San‘atbozlikni tanqid qilib, ularni ikkiga ajratadi: haddan tashqari ko‘p san‘at ishlatilgan she‘rlarni mutakallif (soxta va g‘ayritabiiy she‘r), sodda va tabiiy she‘rlarni matbu‘ (yoqimli) deb ataydi. O‘tmish va zamondosh shoirlarning she‘rlarini ilmiy asosda keng va chuqur tahlil qiladi. Bunda so‘z mantiqi, qo‘llanish o‘rni va fikrning ifoda tarziga alohida e‘tibor beradi. Shakl va mazmun birligini talab qiladi. Mazmun – asos, shakl – tobe bo‘lishi kerak, deydi.

“Al-mo‘jam” o‘zidan keyin yaratilgan ilmi bade‘ga oid barcha asarlarga ta‘sir ko‘rsatgan – mumtoz va zamonaviy adabiyotshunoslarning barchasi Sh.Q.R.ni o‘zlariga murabbiy deb biladilar. N. ham “Mezon ul-avzon” asarida uni aruz fanidagi ustoz sifatida e‘tirof etadi. Uning she‘r mohiyati, shoirlik shartlari, badiiy san‘atlarni qo‘llash me‘yorlari haqidagi fikrlari hozirgi davrda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Тоиров У. Шамси Қайси Розий ва “Ал-мўъжам фи маъойири ашъор-ил-ажам”и ў // Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 1. – Душанбе, 1988; Очиллов Э. Шамс Қайс Розий // ЎзМЭ. 9-жилд. – Т., 2005; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991.

E.O.

SHAMSIYEV PORSO (1897.10.2. Buxoro – 1973. 23.3. – Toshkent) – o‘zbek matnshunos olimi, n.shunos. F.f.d-ri (1970), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1972). Dastlab Buxoro maorifini tashkil etish ishlariga faol qatnashgan. Maorif tizimida (1925–1930), O‘zbekiston Davlat pedagogika nashriyotlarida (1931–40) muharrir, N.ning 500 yillik yubileyini tayyorlash qo‘mitasida maslahatchi (1940–41), O‘zR FA nashriyotida katta muharrir bo‘lib ishlagan. 1945-y.dan hayotining so‘ngiga qadar O‘zR FA Til va adabiyot instituti-ning katta ilmiy xodimi bo‘lgan.

1952-y.da Sh.P. N. “Sab‘ai sayyor” dostoni-ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlab uni nomzodlik dissertatsiyasi sifatida himoya qiladi. 1956-y.da esa uni alohida nashr ettirdi.

Sh.P. matnshunoslikka doir izlanishlari natijasida “Xamsa”ning to‘liq nashrini amalga oshirdi. Bu nashr matnning to‘laligi, savodliligi jihatidan puxta tayyorlangan. Keyinchalik nashr matni N. 15 tomligiga kirgan “Xamsa” dostonlari u-n asos bo‘ldi. Sh.P. “Alisher Navoiy “Xamsa”sining il-

miy-tanqidiy teksti va uni tayyorlash prinsiplari” mavzusida 1970-y.da doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Sh.P. Sulton Ali Mashhadiy va Abduljamil ko‘tiblarning hayoti va xattotlik san‘ati haqida hali ma‘lum bo‘lmagan ma‘lumotlarni mufassal sharh hamda izohlar b-n ilmiy taomilga olib kirdi. Jumladan, Britaniya muzeyi fondida saqlanuvchi Abduljamilning “Tuhfat us-salotin” nomli asarni kotibning asari bo‘lmay, uning tomonidan N. g‘azallaridan tuzilgan baytlar majmuasi ekanligini, baytlar esa 45 mavzu bo‘yicha saralanib, “Tuhfa”lar deb atalganini va majmuada 408 bayt mavjudligini aniqlab bergan edi.

Sh.P. ko‘plab fondlardagi N. qo‘lyozmalarini o‘rganib chiqqan, ular orasida fanga ma‘lum bo‘lmagan, sharhlanmagan mohir nusxalarni topgan va ularning ilmiy tavsifini bergan. Jumladan, Qozon davlat universiteti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan N.ning “X.” qo‘lyozmasi XVI asrga mansubligini, uni boshqa eng qadimiy va mo‘tabar nusxalari b-n muqoyasa qilib chiqqach, N. qo‘lyozmasiga yaqin turgan, to‘liq, nuqson va farqlari oz bo‘lgan qo‘lyozma ekanligini, shuningdek, yana Qozonda 976/1568-y.da Hirotda Mahmud kotib tomonidan ko‘chirilgan N. “Ilk devoni”ni ham aniqladi va ilmiy tavsifini berdi. Olim 893/1487–88-y.da Hirotda Abduljamil tomonidan tuzilgan N.ning ikkinchi rasmiy devoni “N.N.”ning qadimgi nusxasini topdi va uni Sulton Ali Mashhadiy ko‘chirgan shu devon qo‘lyozmasi b-n qiyoslab, asosiy tafovutlarni qayd qilib chiqdi.

Sh.P. N. 15 tomligi uchun “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mahbub ul-qulub”, “Munshaot”, “Vaqfiya”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Nazm ul-javohir”, “Arbain” kabi asarlari va “Xamsa”ning hamma dostonlarini tayyorlab bergan edi.

“O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at”, “Navoiy asarlari lug‘ati” (S.Ibrohimov bilan hamkorlikda) kabi lug‘atlar, “O‘zbek adabiyoti (xrestomatiya o‘rnida), “O‘zbek poezi-

yasi antologiyasi” (5 tomlik, 1961-62), “Boburnoma” (S.Mirzayev b-n birga) kabi asarlar nashr etilishida Sh.P. xizmatlari benihoya katta. Shuningdek, Sh.P. Jomiyning N., N.ning esa Jomiy haqida yozganlarini yig‘ib, alohida so‘zboshi b-n “Jomiy va Navoiy” nomli to‘plamni nashr ettirdi.

Sh.P. G‘afur G‘ulom asarlarini nashrga tayyorlash ishlarida ham faol qatnashdi. Olim N. asarlari nashri haqida ham ilmiy maqolalar e‘lon qildi.

Sh.P. Xondamirning N.ga bag‘ishlangan “Makorim ul-axloq” asarini (M.Faxriddinov bilan birga) o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Ўзбек матнунослигига оид тадқиқотлар. – Т., 1986.

S.G‘.

SHAMSUN OBID – N. yozishicha, Iso (a.s.) b-n hazrat Risolat (s.a.v.) zamonlarining orasida arablar ichida kechasi b-n ibodat qiladigan bir obid bo‘lgan. Tangri taolo unga shunday jismoniy kuch bergan ekanki, mushriklar necha marta qasd qilsalar ham, zafar topa olmaganlar. Hech bo‘lmagandan keyin qavmning hukmdori obidning xotinini qo‘lga oladi va u yerini tutib bersa, o‘z nikohimga olaman, deb va‘da beradi.

Bir kechasi Sh.O. uyquga ketganida, g‘addora ayol uning oyoq-qo‘lini arqon b-n qattiq bog‘lab tashlaydi. Sh.O. uyg‘onib, bir kerishganda barcha arqonlarni uzib yuboradi. Bu bog‘lab tashlashining sababini xotinidan so‘raganida, sening kuchingni sinamoqchi edim, deya aldaydi. Mushriklar bu ishdan natija chiqmagandan keyin, xotinga zanjir berib yuboradilar. Bu safar xotini uni zanjir b-n bog‘lab tashlaydi. Sh.O. yana uyg‘onib, bir kuchanib, zanjirni uzib yuboradi. Bu ish ham natija bermagach, xotini makr yo‘liga o‘tib, sizni qanday bog‘lasa yecholmaysiz, deya ayyorona so‘raydi. Sh.O. kimki meni o‘z soch-soqolim b-n chirmab bog‘lasa, yecha olmayman, deb javob beradi. Buni eshitgan xotin kofirlarni xabardor qilib, belgilangan kechasi uyining oldiga kelib turishlarini aytadi. O‘sha kecha xotini erini o‘z soch-

soqoli b-n bosh barmog‘ini bog‘lab, kofirlarga topshirib yuboradi. Ular Sh.O.ni bandi qilib, podshoh huzuriga eltadilar. Podshoh uni to‘rt ustunga bog‘lashni va keyin qatl qilishni buyuradi. Sh.O. bu holatda duo qilgan edi, bir qushga amr bo‘lib, uni banddan qutqardi. U banddan xalos bo‘lgach, ustunlarni tortib, saroyni podshoh ustiga qulatadi va butun saroy ustunlar ostida qoladi. Natijada, podshoh va uning xizmatkorlaring barchasi halok bo‘ladilar.

Sh.O.ga bu voqe‘lar ma‘lum bo‘lgach, xotinini taloq qiladi.

N. yozadiki, rivoyatlarga ko‘ra, Sh.O. ming oy ibodat qilgan. Tafsir ahli Qur‘oni Karimning “Qadr” surasida keltirilgan “Qadr kechasi ming oydan yaxshiroq” (3-oyat) oyatidan maqsad o‘sha Shamsun ibodat qilgan ming oydir. Ba‘zi tafsilarda keltirilishicha, o‘tmishda Bani Isroildan bir kishi qurol olib ming oy Alloh yo‘lida jihad qilgan ekan, “Qadr kechasi ming oydan yaxshiroq” degan oyat shunga ishoradir.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Хусайн воиз Кошифий. Тафсири Хусайний. – Бомбей, 1312 (х.-ш.).

S.R.

SHAMSHOD (f.) – hamisha ko‘m-ko‘k bo‘lib yashnab turadigan, barglari mayda-mayda va g‘uj-g‘uj bo‘lgan daraxt. Tanasi qattiq bo‘lib, undan har xil narsalar yasaydilar. Tik va chiroyli daraxt bo‘lganligidan uni sarvga ham o‘xshatadilar. Aynan baland va mavzun bo‘yli ekani, mayda va g‘uj barglari qizlarning sochiga o‘xshab ketganidan uni go‘zallarning kelishgan qadd-u qomatiga ham tamsil etadilar. Sh. N. asarlarida ham ana shunday mazmunlarda qo‘llanadi. M-n:

*Shamshodig‘a titramak padidor,
Tong yelidin o‘ylakim sapidor.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

M.A.

SHARAFIDDIN ALI YAZDIY (taxminan XIV asr oxiri – Yazd shahri yaqinidagi Taft mavzeyi – 1454) – mashhur muarrix, adabiyotshunos va shoir. Otasi Shayx Hoji o‘z davrining yirik olimlaridan bo‘lib, tasavvuf ahli bilan hamfikir edi. Sh.A.Y. ham so‘fiylar bilan yaqin aloqada bo‘lgan. 1435-y.gacha Sherozda – Shohruxning o‘g‘li Ibrohim Sulton saroyida xizmat qilgan. 1429-y.i uni Shohrux saroyga da‘vat etib, Ulug‘bekka murabbiy qilib tayinlagani haqidagi ma‘lumotlar mavjud. Manbalarda uning Samarqandga – Mirzo Ulug‘bek huzuriga borgani to‘g‘risida ham gap boradi. Ibrohim Sulton vafotidan keyin Shohruxning nevarasi, Sultoniya, Qazvin, Ray va Qumni o‘z ichiga olgan viloyat hokimi Mirzo Sulton Muhammad saroyiga taklif etiladi. U Shohruxning kasalligidan foydalanib, atrofdagilarining qutqusi b-n 1445–1446-yy.da isyon ko‘taradi, Hamadon va Isfahonni egallaydi, Sherozni qamal qiladi. Shohrux bu isyonni bostirib, gunohkorlarni jazolaydi. Ular orasida Sh.A.Y. ham bor edi. Shahzoda Abdullatif uning gunohini so‘rab olib, o‘zini Hirotda jo‘natadi. Hirotda u Jomiy b-n uchrashib, Taftga qaytadi. Umrining oxirigacha bir xonaqohda yashab, shu yerda dafn etiladi.

Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mam-lakatlarining XIV va XV asr boshlaridagi tarixidan bahs yurituvchi “Zafarnoma” asari unga favqulodda shuhrat keltirdi va uning nomini zabardast muarrix sifatida tarix sahifalariga naqshladi. Bu asar “Fathnomayi sohobqiron”, “Tarixi jahonkushoyi Temuriy” nomlari b-n ham yuritiladi. U 1419–1425-yy.da Sherozda fors tilida yozilgan. Muallif niyatiga ko‘ra, u muqaddima va uch qismdan iborat bo‘lishi kerak edi. Muqaddimada turkiy qabilalar tarixi, Chingizxonning to‘rt ulusi va Temur shajarasi umumiy yo‘sinda bayon qilingan. Birinchi qism Amir Temur hayoti va faoliyatini aks ettiradi. Shohrux va Ibrohim Sultonga bag‘ishlangan ikkinchi va uchinchi qismlari yo yozilmagan, yo bizgacha yetib kelmagan. Asar Ibrohim Sultonning tashabbusi, yordami va homiyligida 1424–1425-yy. Sherozda yozilgan. “Zafarnoma” – Temur yurishlari haqidagi ras-

miy hujjatlar, tarixiy asarlar va bu yurishlarning bevosita shohidi bo‘lgan kishilarning hikoyalari-ga asoslanganligi jihatidan Sohobqiron haqidagi asarlarning eng mukammali hisoblanadi.

Sh.A.Y. ilmi zohir va ilmi botinda tengsiz bo‘lib, xususan, hay‘at ilmida davrining yagonasi edi. U ilmi nujum, she‘riyat va tasavvufga oid qator asarlar yozgan: “Hulali mutarraz dar muammo va lug‘az” (“Muammo va topishmoqlar borasida bezakli libos”), ushbu asarning qisqartirilgan nusxasi bo‘lmish “Muntaxabi Hulal”, “Mavotin yo manozir dar muammo” (“Muammo fanida turar joy va manzaralar”), “Qunh uz-zod dar ilmi vaqfi a‘dod” (“Adadlar muvofiqligi ilmida haqiqat cho‘qqisi”), “Al-kitob fi ilmi usturlub” (“Usturlub ilmiga oid kitob”), “Devoni Sharaf Yazdiy” (“Sharaf Yazdiy devoni”), “Haqoyiq at-tahlil” (“Tahlil haqiqatlari”), “Sharhi “Qasidayi burda” (“Qasidayi burda” sharhi), “Sharhi “As-moulloh” (“Ollohning ismlari” sharhi), “Tuhfat ul-faqir va hadiyat ul-haqir” (“Faqirning tuhfasiyu haqirning hadyasi”), “Munshaot” (“Maktublar majmuasi”), Amir Temur tarixiga bag‘ishlangan nomsiz she‘riy asar.

Shohrux vafotidan keyin boshlangan toj-taxt talashlari davrida Xurosondan qochib, Iroqqa borayotgan N. oilasi Taftda Sh.A.Y. b-n uchrashadi. Mashhur muarrix yosh Alisher b-n savol-javob qilib, zehniga tan beradi va uning haqqiga duo qiladi.

Keyinchalik N. “M.N.”ning ikkinchi majlisida unga alohida fasl bag‘ishlab, bu uchrashuv tafsilotlarini bayon qiladi, mashhur asarlari haqida fikr yuritadi va fazl-u kamoloti haqida, jumladan shunday deydi: “Mavlononing sohibkamollig‘i olam ahli qoshida musallamdur”. Misol tariqasida tab‘i nazmidan bir forsiy matla‘ ham keltiradi. Umuman, N.ning “M.N.” tazkirasidagi Sh.A.Y. to‘g‘risida yozgan ma‘lumotlarini ikkiga ajratib o‘rganish mumkin: 1) tazkiraning ikkinchi majlisida Sh.A.Y. hayoti va faoliyatiga alohida to‘xtalgan; 2) asarning Mavloni Uloi Shoshiy, Mavloni Muhammad Omiliy, Mavloni Lutfiy to‘g‘risidagi fiqralarida ma‘lum bir adabiy, ma’-

rifiy ta'sir yoki adabiy aloqa sabab yo'l-yo'lakay Sh.A.Y.ni ham esga olib o'tgan.

“N.M.” tazkirasida esa shayx-u valiylar qatorida zikr etib, “donishmand va sohibkamol kishi” ekanligi, “o'z zamonasida adili va naziri yo'q”ligi, tasavvufda “Xoja Soyinuddin Turk shogirdi”ligi, “Soyir usulida va tasavvufning ham ilmida otin a'lam” tutishlari, “Taftda xonaqohi, shogirdi va muridlari” borligi haqida ma'lumot beradi. “Humal” asarining muqaddimasida tasavvuf ahlining istilohlarini ramz-u imo b-n shunday bitganki, ularni faqat so'fiylarning eng yetuklari tushunsalar kerak, deb yozadi. “Zafarnoma”, “Qasidayi burda” sharhi” va “Asmoullah” sharhi” asarlari mashhurliqi, “Hulal”, “Munozara” va “Muntaxab” asarlari borligini qayd etadi.

N. “T.M.A.” va “T.A.H.” asarlarini yozishda Sh.A.Y. “Zafarnoma”sidan foydalangan va bu asar N. u-n muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qilgan.

XV–XVI asrlarda Lutfiy va Hotifiy “Zafarnoma”ning she'riy tarjimasiga qo'l urganlar. XVI asr boshlarida shayboniyxonlardan Ko'ch-kunchixonning topshirig'i b-n Muhammadali ibn Darveshali Buxoriy uni o'zbek tiliga tarjima qilgan. Hofiz Muhammad ibn Ahmad tomonidan turk tiliga ham o'girilganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. 1822–1823-yy.da Xivada Xudoyberdi ibn Qo'shmhammad So'fi al-Xivaqiy asarni qisqartirib o'zbekchalashtirgan. XVIII asrdan boshlab asarning ayrim qismlari fransuz (Peti de la Kroa, 1713), ingliz (J.Darbi, 1723) va rus tillariga tarjima qilingan. Uning asosiy qismi fors tilida Kalkuttada (1887–1888), Tehronda (1957) chop qilingan. 1972-y.i taniqli sharqshunos olim A.O'rinboyev tomonidan uning faksimil nashri Toshkentda bosilib chiqdi. Amir Temur tavalludining 600 yilligi munosabati b-n “Zafarnoma”ning Movarounnahr voqealariga bag'ishlangan qismining ilmiy izohli tarjimasi O.Bo'riyev tomonidan amalga oshirilib, o'zbek tilida nashr etildi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10*

жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1972; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1994; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Иккинчи жилд. – Т., 2008; Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб. – Т., 1996; Ўринбоев А. Сўзбоши // Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1994; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996; Минг бир рубоий. – Т., 2009.

B.R., Q.E., E.O.

SHARAFIDDINOV OLIM (taxallusi Ayn) (1903, Toshkent – 1943, Belorussiya) – adabiyotshunos. O'zbekiston FA ning muxbir a'zosi (1943), 2-jahon urushi ishtirokchisi (1941–43; urushda halok bo'lgan). Eski maktabda arab, fors tillarini, mumtoz adabiyotni o'rgangan. Toshkentdagi Erlar bilim yurtida o'qigan (1918–20), Boku oliy ped. in-tini tugatgan (1925). Turk olami tarixi, falsafasi, adabiyotini, shuningdek, xorijiy va antik adabiyotni chuqur o'zlashtirgan. Bokudan qaytgach, Erlar bilim yurtida, Ta'lim-tarbiya texnikumida, yozgi o'qituvchilar tayyorlash kurslarida (1925–30) adabiyotdan dars bergan. Samarqandagi O'zbekiston pedagogika akademiyasi (1930–32), Toshkentdagi madaniy qurilish (1932–33), Til va adabiyot (1937) in-tlarida, Navoiy yubileyini o'tkazish qo'mitasida (1938–41) ilmiy xodim, bo'lim mudiri, O'rta Osiyo un-tida (1933–35), Toshkent ped. in-tida (1935–38) dotsent, kafedra mudiri bo'lib ishlagan.

Sh.O.ning adabiy tanqid sohasidagi, xususan, Cho'lpon va Abdulla Qodiriy ijodlariga bag'ishlangan dastlabki maqolalari XX asrning 20-yy. da e'lon qilingan. U, shuningdek, Hamza, S.Ayniy, Uyg'un, A.Lohutiy va boshqalar ijodi haqida ham bir qancha maqolalar yozgan, o'rta maktablarning 5-, 6-, 7-, 9-sinflari uchun adabiyotdan darslik, xrestomatiya va dasturlar tuzgan. Uning 7-sinf uchun yozgan “Adabiyot. XIX–XXasr-

lar” darsligi bir necha bor nashr etilgan. Sh.O. ilmiy ijodining asosini N. ijodining turli qirralariga bag‘ishlangan o‘nlab maqolalari va “Alisher Navoiyning hayoti va ijodi” (1939, 1967, 1971, 1978) monografiyasi tashkil etadi.

M.Nikitskiy, V.Baltold, Y..Bertels, A.Fitrat, A.Sa‘diylarning bu boradagi tadqiqotlarini davom ettirib va rivojlantirib, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Xondamirning “Habib us-siyar”, “Makorim ul-axloq”, Davlatshohning “Tazkirat ush-shuaro”, Boburning “Boburnoma”, Vosifyning “Badoye‘ ul-vaqoye” kabi birlamchi manbalarga tayanib yozilgan shoir haqidagi o‘zbek tilidagi bu dastlabki mustaqil tadqiqot muallifiga haqiqiy shuhrat keltirdi. Uning tadqiqoti N. asarlari nuktadonlik b-n tahlil qilinganligi, yangi ma‘lumotlarga boyligi, hassos zavq b-n samimiy ruhda yozilganligi, sodda va ravon uslubi ila alohida ajralib turadi. Unda ulug‘ shoirning hayoti, faoliyati, merosi bir butun holda o‘rganiladi. Monografiyaning katta qismi “Xamsa” tahliliga bag‘ishlangan. U har bir dostonni alohida-alohida olib, avval syujetini hikoya qilib, keyin tahlilga o‘tadi. Albatta, zamona zayli b-n u shoir asarlarini dunyoviy talqin qilgan, ularning tasavvufiy jihatlarga e‘tibor qaratmagan, diniy asarlarini chetlab o‘tgan bo‘lsa-da, Navoiy asarlarining umumiy g‘oyasi va mazmunini to‘g‘ri belgilagan, uning buyuklik sirlari va mahorati qirralarini bilimdonlik b-n ochib bergan. U bu asarlarni chuqur va sinchiklab o‘rganib, ularning ruhiga kira olgan, mohiyatini teran tushungan, yuksak badiiy qimmatini ko‘rsata bilgan. Sh.O. monografiyasining yana bir jihati shundaki, u birinchi manbalardan to‘plangan boy materiallar asosida yozilgan. Bu ishni garchi akad. V.V.Bartold “Mir-Ali-Sher va siyosiy hayot” tadqiqotida boshlagan bo‘lsa ham, lekin u asosan N.ning ijtimoiy-siyosiy faoliyatini yoritishga ko‘proq ahamiyat bergan, uning adabiy faoliyati siyosiy faoliyati soyasida qolgan edi. Sh.O.N.ga, avvalo, shoir sifatida qaragan. Shu bilan birga Sh.O. o‘z tadqiqotini yaratishda tarixiylik tamoyillariga izchil amal qildi. Muallif N. yashab ijod qilgan davrdagi adabiy-madaniy mu-

hit, N. ijodi yuzaga chiqishida bu muhitning o‘rni, xususan, XV asrning ikkinchi yarmiga kelib o‘zbek adabiyoti erishgan yutuqlar, ularga N.ning munosabatini ko‘rsatishga katta e‘tibor berdi. N. ijodining o‘ziga xosligi, uning o‘zbek va boshqa Sharq xalqlari adabiyotida chuqur ildizi borligini ishonchli qilib ko‘rsatishga erishdi. S.Ayniy Sh.O.ning “Alisher Navoiy” monografiyasi haqida: “Bu “Tarjimayi hol” bugungacha N. to‘g‘risida yozilgan “Tarjimayi hollar”ning eng to‘g‘risi, eng to‘lasi va eng mazmunlisi” deb yozgani bejiz emas edi.

Sh.O. N. faoliyatiga, uning o‘zbek adabiyoti tarixida tutgan o‘rniga g‘oyat to‘g‘ri baho berganini alohida ta’kidlash joiz. Jumladan:

“Alisher Navoiy o‘zining ko‘p qirrali ijodiyoti b-n o‘lmas asarlar yaratgan shoir, faylasuf, lingvist, tarixchi, rassom, bastakor, san’atkor va olimlarning bilimdon homiysi sifatida tarixda sharaffi nom qozondi. Uning juda ko‘p sondagi mazmundor she‘rlari o‘zining formasi, jarangdorligi, fabulasining o‘quvchiga zo‘r ta’sir qoldiradigan usta ishlanishi b-n kishini o‘ziga tortadi. Ular chuqur gumanistik g‘oyaviy mundarija, xalqchil fikrlar bilan sug‘orilgandirlar” (O.Sharafiddinov. Tanlangan asarlar. – T., 1978, 22-bet).

“Navoiy poetikasining ba’zi xususiyatlari to‘g‘risida” nomli maqolasi shoir mahorati qirralarini ancha keng va chuqur yoritishga yo‘naltirilganligi b-n e‘tiborga molik. Olimning “Xamsa” dostonlari yuzasidan olib borgan nozik kuzatishlari hali-hanuz o‘quvchilarni qoyil qoldiradi. N. merosiga beqiyos hurmati balqib turgan “Navoiy ijodining xato talqinlariga qarshi” nomli ilmiy-nazariy jihatdan baquvvat maqolasi-da Abdurahmon Sa‘diyning XX asrning 20–30-yy.dagi N. ijodi b-n bog‘liq sayoz va biryoqlama qarashlarini keskin tanqid qilgan.

Olimning 1939-y. “Qizil O‘zbekiston” gazetasida bosilgan “Navoiy ijodiyotini qalbakilashtirishga qarshi” maqolasi N. adabiy merosini soxtalashtirish, n.shunoslikdagi vulgar sotsiologizm ko‘rinishlariga qaqshatqich zarba berdi. Olim vafotidan keyin 1948-y. bosilgan “Bahromgo‘r

obrazi va “Sab’ ai Sayyor” to’g’risida” degan maqolasi shoir asarlarini ilmiy-qiyosiy o’rganishni boshlab bergan jiddiy maqolalardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Т., 1972; Танланган асарлар. – Т., 1978; Шарафиддинов О. Танланган асарлар. – Т., 1978; Расулов А. Олим Шарафиддинов // ЎзМЭ, 9-жилд. – Т., 2005. Расулов А. Олим Шарафиддинов // ЎТА, 2004, № 2. Атанязова М. Олим Шарафиддинов – Навоий ижоди тадқиқотчиси // ЎТА, 2010, № 3.

S.O’., Sh.R.

“SHARBATI KAR BO’LDI ERSА OQIBAT...” – N.ning “N.Sh.” devonidan o’rin olgan qit’asi:

*Sharbati gar bo’ldi ersa oqibat,
Zotida lekin karam bordur amin.*

*Ushbu ikki vajah ila ermas ajab,
Gar aning otin xitob etsang karim.*

Bu to’rtlikka “Sharbatning qulog’i og’irligiga qit’a demak...” deb sarlavha qo’yilgan. Savol tug’iladi: bunday “bag’ishlov” kasalga chalingan kishiga malol kelmaydimi? Sarlavhada “agarchi bu ham anga og’ir kelur”, degan uzrli jumla bor. Odamning vujudi va a’zolari xastalanishi tabiiy. Biroq undagi olijanob fazilatlarining shikastlanishi yomon. Sharbatining esa qulog’i og’irlashgani b-n zotidagi qaram omon saqlangan. U ham karim – saxiy, marhamatli, ham amin – ishonchli posbon.

Hamza Hakimzoda Niyoziy saxiylarni uch toifaga ajratib yozadi: “Ularning yana bir qismida davlat bo’lmas, lekin davlati bor kishilarni va’z-u nasihat qilib, ehson qildirur, beva-bechoralarga ishlab topgan nimarsasini xoh libos, pul bo’lsin uloshib berur. O’zini ochdan o’lmog’iga ko’zi yetib tursa xam o’zidan boshqa xoh hayvon, odam bo’lsun qorni och kishiga qo’lidagi oshab turgan taomini berur. O’zini o’lmog’i bilan

ish bo’lmas. Har doim umumga foydasi ko’proq tegadurg’on ishlarni qilur. Birgina umumni foydasi uchun bo’ladurgan ishga vatan, xonumon, balki shirin jonidan ham kechar. Mana bu zotlarga Karim deyilur”. Shunday fazilatlar sohibini odamlar kar “yorlig’i” bilan tilga oladimi? Kar deyilsa ham, bu so’z karim bo’lib eshitilaveradi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидур. – Т., 2021.

I.H.

SHARBATIY (XV asrning II yarmi) – N.ga yaqin bo’lgan shoirlardan. N. xonadonida ulg’ayib, voyaga yetgan. Juda salohiyatli va qobiliyatli bo’lgani u-n ko’p fanlar bo’yicha bilimlarni egallagan. Shuningdek, naqqoshlikni ham bilgan. She’r ham yozgan. N. uni “M.N.”ga kiritgan va quyidagi forsiy baytni ijodidan namuna sifatida keltirgan:

*Junun omad shior va mehri ro’yi on parizodam,
Mani devona z-on ro’ dar zaboni mardum aftodam.*

Tarj.: O’z parizodim yuzining mehri va junun menga odat bo’ldi. Men devona shu sababli xalq tiliga tushdim.

N.ning Sharbatiyga bag’ishlangan hazilomuz qit’asi bor va u “N.Sh.”devoniga kiritilgan. Qarang: “Sharbatiy kar bo’ldi ersa oqibat...”

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафос. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SHARIAT (ar. – ostona va suv ichish joyi; to’g’ri yo’l; izhor qilmoq, bayon qilmoq; islom hukmlari, qonun-qoidalari, qonunchiligi). Shar’iy istilohda Islom dinining hukmlar to’plami, Alloh taoloning amr va taqiqlari “shariat” deyiladi. Sh. ning qo’llanishi Qur’oni Karimning

“Josiya” surasi 18-oyatiga asoslanadi: “So‘ngra (ey Muhammad!) Biz sizni (diniy) ishdan iborat shariat uzra (barqaror) qildik. Bas, Siz o‘shanga ergashing va bilmaydigan kimsalarning havoyi (fikir)lariga ergashmang!”

O‘tmish va hozirgi zamon huquqshunos olimlari tomonidan Sh.ga turlicha ta‘riflar berilsa-da, ular mohiyatan bir xil: “Sh. – Alloh tomonidan o‘rnatilib va payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) orqali insonlarga yuborilgan, so‘zsiz bajarilishi shart bo‘lgan me‘yorlar va ko‘rsatmalar yig‘indisidir”. Omma tushunchasiga ko‘ra ham, Sh. xilma-xil diniy, axloqiy, huquqiy, maishiy hamda axloqiy me‘yorlar, umuman, islomiy turmush tarzi, keng qamrovli islomiy xulq-atvor qoidalari majmui sifatida tushuniladi. Payg‘ambarlar davlat etgan dinlarning asosi bir bo‘lsa-da, ular yetkazgan hukmlar, ya‘ni Sh.lar turlichadir. Shuning uchun o‘tmishda ma‘lum bir payg‘ambar davrida joriy bo‘lgan diniy hukmlarni keyin kelgan payg‘ambar o‘ziga yetkazilgan ilohiy hukmlar (shariat) orqali mansux (bekor) qilgan. Payg‘ambarimiz (s.a.v.) yetkazgan hukmlar, ya‘ni Islom shariati qiyomatgacha davom etadi. Insonlar manfaatini ta‘minlash va uni himoya qilishda Sh.ning o‘z talab va tavsiyalari mavjud. Sh.ning sinonimi sifatida ash-shar‘, islomiy ash-shir‘a, islomiy at-tashri‘ so‘zlari ham ishlatiladi. Sh.ning farz, vojib, sunnat, harom, makruh kabi asos-tayanch tushunchalari bo‘lib, ular o‘ziga xos ma‘nolarni anglatadi. Islom shariatiga muvofiq bo‘lishni ta‘minlovchi qonunlar va mezonlar “fiqh” deyiladi. Umuman Sh. islomda Alloh joriy qilgan amaliy hukmlar majmui bo‘lgani u-n ba‘zan fiqh ma‘nosida ham qo‘llanadi. Unga ko‘ra, Sh. – “musulmonlarning Qur‘on asosida ishlab chiqilgan diniy, jinoiy va fuqarolik qonun-qoidlari”ni anglatadi. Sh. ba‘zan din va islom ma‘nosida ham keladi. Sh.ning sunniylik va shialik yo‘nalishi bo‘yicha juda ko‘p adabiyotlar nashr bo‘lgan va qadimdan madrasalarda o‘qitilib kelingan.

N. yoshlikdan Sh. ilmlarini puxta o‘zlashtirib, hayoti davomida unga qat‘iy amal qildi. Shu bois uning hayotida ham, asarlarining mazmun-

mundarijasida ham bu ta‘limotning chuqur ildiz otganini ko‘ramiz. N.ning bevosita ta‘limi va tarbiyasini olgan tarixchi olim G‘iyosiddin Xondamir “Makorim ul-axloq” asarida ulug‘ shoirning “shariat arkonlariga rioya” etib, islom shartlarini ado etishda bosh-qosh bo‘lgani, boshqalarni ham bu yo‘lga targ‘ib qilgani, o‘nlab masjid – madrasalar, xonaqoh va rabotlar qurgani” va h.k.z.lar haqida aytib o‘tadi.

N. hayotiy faoliyatida Sh.ni qanday himoya qilgan va diqqatni qaratgan bo‘lsa, asarlarida ham uni ulug‘laydi, Sh.ga e‘tibor qaratishni, ko‘rsatmalarini bajarishni va undan tajovuz etmaslikni ta‘kidlaydi. Shoirga ko‘ra, tavhid sirridan xabardor bo‘lishni istagan odam, albatta, Sh.ga amal qilishi kerak. Chunki Sh.ni xor qilish, uning chegaralarini buzib o‘tish murtdlik, dinsizlik hisoblanadi. Bu haqda N. mana nima deydi:

*Eyki debsenkim, bilay tavhid sirridin xabar,
Shar‘din nekim tajovuz ayladi ilhod bil.*

N. bir baytida Sh.dan tashqari, Sh. doirasida bo‘lmagan amallar b-n riyozat chekib, sofflikka intilgan odamni go‘yo murdor narsani suv b-n yuvib taskin topgan kishiga o‘xshatadi. Chunki murdor, ya‘ni o‘zi o‘lib qolgan narsa har qancha suv bilan yuvilsa ham pok bo‘lmaydi. Demak, ulug‘ shoirning ta‘biricha, Sh. zohiriy va botiniy poklikning asosi hisoblanadi:

*Shar‘din ayru riyozatdin safo kasb aylagan,
O‘yladurkim sof o‘lur taskin bila murdor su.*

N. “B.V.” devonidagi qit‘alaridan birida yozadiki, johil aqliga ergashgan va yo‘ldan ozgan kishi, Payg‘ambar shariatiga teskari yurganidan keyin “zulmat bodiyasida hidoyat sham‘idan bepartav” qoladi, ya‘ni unday kishining yo‘lini hidoyat sham‘i yoritmaydi – zulmatda qoladi. Aksincha, tavakkul ahli safarda shariat yo‘lidan chiqmagani uchun o‘z manzillariga etadi: *Nabiy shar‘idin ayoq chiqarg‘an kajrav ko‘zi zulmat bodiyasida hidoyat sham‘idin bepartavdur.*

*Bu yo'lda kimki nabi shar'idin chiqardi qadam,
Yo'l ozdi, chunki mute' o'ldi aqli johilig'a.*

*Tavakkul ahliki chiqmas safarda jodadin,
Yaqindururki, yetar gom birla manzilig'a.*

Boshqa bir baytida “shariati bayzo” (poki-za va nurli shariat)ni “mehr” (quyosh)dan ustun qo'yishni, quyoshni zarradan ustun qo'yishga o'xshatadi:

*Demak, shariati bayzoni mehrga rojih,
Quyoshni zarrag'a qilg'an kibidurur tarjih.*

Tasavvuf kitoblarida “Eng ulug' karomat, bu istiqomatdir”, deyiladi. N. “F.K.” devonida shunga ishora qilib aytadiki, Payg'ambar (s.a.v.) Sh.da mustahkam turish, solik uchun karomatni egallashdan qiyinroqdir:

*Nabi shar'ig'a topmok istiqomat
Erur solikka mushkilrok karomat.*

Mazkur devonning boshqa bir o'rnida esa shoirimiz talabni yanada qat'iyroq qo'yib, Sh.ni to'g'ri, haq yo'l deb e'tirof etadi va kimki shariat ko'prigidan o'tmasa, jannatga kirolmasligini ta'kidlaydi:

*Siroti mustaqim o'ldi shariat,
Ki jannat topmog'ung o'tmay bu puldin*

N. “S.M.” asarini maxsus e'tiqod va Sh. masalalariga bag'ishlagan. Shuningdek, islom shariati buyurgan iymon keltirish, namoz, ro'za, zakot, haj kabi amallarni, odob-axloq masalalarini “H.A.”, “M”, “V”, “M.Q” kabi qator kitoblarida ham yoritdi. U podsholar va temuriy shahzodalarga nasihat qilganda ham doimo Sh.mezonini unutmadi.

N. “M.Q.” asarida shayxulislom, mufti va qozi kabi Sh. peshvolarini, Sh.ga amal qilgan holda fatvo va buyruq berishlarini, poraxo'rlik va rishvatdan uzoq bo'lishlarini qattiq talab qiladi. M-n,

u qozilarga munosabat bildirar ekan, aytadiki: “Shar'iy hiylalar girihidin ko'ngli ochuq, fuqaho tazvirlari tiyraligidin zamiri yoruq. Rishvaxo'r muftilar – qoshida mankub va hiylakor vakillar – olida ma'yub. Omiy qoziki may ichkay – o'lturgulukdur va do'zax o'tiga yetmasdin burun kuydurgulukdur. Qoziyi rishvaxo'r – islom hisorig'a raxnagar. Ulki rishvat berib qazo ola olg'ay, rishvat olib ham shar'ni buza olg'ay. Qoziy kerakim, jodayi shar'din qadam chiqarmag'ay va siroti mustaqimdin tashqari bormag'ay. Mustaqim xat har qayonkim, mayl qildi egri bo'ldi”. Shayx ul-islom ham “komili shar' bo'lg'ay qonunig'a rosix va barcha muftade'lar bid'atig'a nosix”.

N. “M.” asarida sultonlarga nasihat qilar ekan, ularning oddiy odamlarga nisbatan Tangri taolodan hojatlari ko'proq ekani va shuning uchun Sh.da mustahkam va Tangriga itoatliroq bo'lishlari lozimligini aytadi: “Har kishi shar' joddasida rosixroq Tengri taolo bila payg'ambar (s.a.v.)g'a mute'roq va murodi hosilroq va baliyotdin eminroq”.

Mashvarat bilan ish tutish lozimligiga e'tibor qaratilgan. N. Sh. talablarini eslatib, bunday deydi: “Kerak erdikim, shar' rioyati uchun, o'zingiz ham oz yo ko'p soqol qirqmasangiz erdi, anga ne etgaykim, elingizning ham soqollarin qirqturmag'aysiz. Munda ko'p so'z bor, desa bo'lmas”.

N. barcha asarlarida Sh.ni targ'ib qiladi, unga amal qilish va unga beparvo bo'lmaslikni ta'kidlaydi. Sh.dan tashqari qadam qo'yib, harom ishlarga mashg'ul bo'lish, zinokorlik, mayxo'rlik va poraxo'rlik kabi Sh. qoralagan va taqiqlagan narsalarga berilishni qattiq tanqid qiladi. Ulug' shoirning Sh.ga bo'lgan munosabati uning e'tiqodi va dunyoqarashini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий.

Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Фиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Аҳмад Ҳодий Мақсудий. Ибодати исломия. – Т., 2016.

S.R.

SHARIF FAN – N. tomonidan aruz ilmi va faniga berilgan yuksak baho va ta’rif. “M.A.” asarida “Аmmo bilgilkim, aruz fanikim, nazm avzonining mezonidur (she’r vaznlarining tarozusidir), sharif fandur. Nevchunkim, nazm ilmi rutbasi bag’oyat biyik rutbadur”, deya ta’riflangan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“SHARHI RUBOIYOT” (“Ruboiylar sharhi”) (to’liq nomi: “Sharhi ruboiyot fi isboti vahdat al-vujud” (“Vahdat ul-vujud isbotiga oid ruboiylar sharhi”) – Abdurahmon Jomiy tomonidan o’zining vahdat ul-vujud mavzuidagi 46 ta ruboiysi sharhiga yozilgan risolasi (1473). Asarda avval ruboiylar, so’ng ularning sharhi berilgan. “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida N. unga “fano tariqida mosivalloh azosig’a to’rt takbir urmoq aning mutolaasidin muyassardur” deb baho beradi, ya’ni uni o’qish natijasida Haqdan bo’lak barcha narsadan ozod bo’lishning eng yuksak darajasi hosil bo’ladi. J.Xolmo’minovning yozishicha: “Sh.R.” Jomiyning nafaqat vahdat ul-vujud mavzusidagi she’rlarini, balki uning ilmiy-nazariy yo’nalishdagi falsafiy-irfoniy merosini o’rganishda ham eng yaxshi ochqich hisoblanadi. Chunki bu asarda Jomiyning barcha falsafiy-irfoniy qarashlari, vahdat ul-vujudiy talqinlari, mazhabiy mavqeyi va naqshbandiyona kayfiyati jamuljam shaklda, go’zal va mo’jaz bir uslubda o’z ifodasini topgan”. “Sh.R.” Jomiyning eng ko’p ko’chirilgan asarlaridan bo’lib, jahon kutubxonalari va ilmiy markazlarida uning yuzlab qo’lyozma nusxalari saqlanadi. Shundan 14 tasi O’zbekistonda – O’zR FASHida saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008.

E.O.

“SHARHI “FUSUS UL-HIKAM” (“Fusul ul-hikam” sharhi”) – Abdurahmon Jomiyning Shayx Muhyiddin Arabiyning “Fusul ul-hikam” asariga bitgan sharhi. U mazkur asarga yozilgan mashhur sharhlardan hisoblanadi. Ma’lumki, “Fusus ul-hikam” ramz-u majozlar vositasida nihoyatda murakkab til va uslubda yozilganligi tufayli XIII asrdayoq unga sharh yozish ehtiyoji paydo bo’lgan. Bu ishga ilk bor Ibn Arabiyning shogirdi, mashhur tasavvuf olimi Sadriddin Ko’niyaviy qo’l urgan va asar uning sharhi b-n birga o’qitilgan. Tasavvuf ahlida katta qiziqish uyg’otgan bu asarga sharh yozish XVI asrgacha davom etib, unga oxirgi sharhlardan birini Jomiy yozgan. Asarga 35 tadan 120 tagacha sharh yozilganligi aytiladi. Jumladan, Mavloni Kamoliddin Husayniy va Xoja Muhammad Porso kabi vatandoshlarimiz ham sharh bitishgan. Jomiy “Sh.F.H.” orqali vahdat ul-vujud falsafasini tavhid asosida, Imom Hanifa mazhabi, Imom Moturidiyning aqidaviy ta’limoti asosida talqin qilib, Ibn Arabiy qarashlarini targ’ib qiladi va uni naqshbandiya ta’limoti b-n bog’laydi. J.Xolmo’minovning fikricha, “naqshbandiylik ta’limotida vahdat ul-vujud g’oyalariga keng yo’l ochib bergan asosiy omil Mavloni Jomiyning irfoniy asarlari va birinchi navbatda uning falsafiy-irfoniy sharhnomalaridir. Bular orasida Jomiyning “Sh.F.H.” nomli sharhi alohida o’rin tutadi”. O’z asarlarida vahdat ul-vujud g’oyasini ilgari surgan N. ham ustoz va do’ssti Abdurahmon Jomiyning mazkur sharhidan yaxshi xabardor bo’lgan.

Ad.: Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т., 2008.

E.O.

SHATH (SHATAHOT) – “harakat”, “to’lib-toshish” ma’nolarini anglatadi. Sh. tasavvufiy

istiloh bo‘lib, so‘fiylarning ma‘naviy hollarida zohiran qaraganda tushunib bo‘lmaydigan, shariatga qarshiday tuyulgan, botinan esa Allohga bo‘lgan shiddatli sevgining izhori sifatida aytgan so‘zlaridir. Bu tasavvufdagi sakr va sahv holi b-n ham bevosita aloqador. Sakr almashib turuvchi hollar, turli Sh.lar aytiladigan lahzalarni bildiradi. Solik ishq sharobi va mushohada mayini ichgachgina, sakr holiga tushgan. Bu hol qanchalar oshsa, Allohga yaqinlik ham shuncha ziyoda bo‘ladi. Va mana shunday hollardagina Sh.lar aytiladi. Ilohiy ishq behushligida aytiladigan Sh.lar qabul qilinmagan, xoslar ham sirni oshkor qilganlik u-n jazba sohiblarini qoralaganlar, ko‘ngil sirini ochganlar jazolangan. N. shunday ma‘lumot beradi: “Shayx Najibuddin debdurki, Shayx Jamoluddin Lur (q.t.s.) doyim shathiyot aytur erdi. Ulamo va sulaho aning inkorig‘a qo‘ptilar va takfir qildilar. Va aning qatlig‘a fatvo qilib, Otabek Abubakrki, shahrning podshohi erdi, qoshig‘a eltilar va qatl ijozati tiladilar. Otabek dediki, agar ikki kishi ham sizga muttafiq bo‘lsalar, qatl qilay! Biri Shayx Najibuddin Ali Buzg‘ush, yana biri Shayx Mu‘inuddinki, ham Sherozning buzurgi ermish. Ul fatvoni mening qoshimg‘a kelturdilar. Men bitidimki, ul majzubdur va mag‘lub, aning qatli joyiz emas. Va Shayx Mu‘inuddin ham andoq o‘q bitib erdi. Otabek aning qatlig‘a hukm qilmadi”.

Tasavvuf ahllaridan ba‘zilari Sh.lari b-n mashhur va bu sakr holida aytgan so‘zlari orqali Mansur Xalloy, Nasimiylar kabi qattiq jazolanganlar. N. “N.M.” tazkirasida ham valiylarning Sh.laridan keltirish barobarida shathiyotda mashhur zotlarni ta‘kidlaydi: “Ja‘far b. Muhammad b. Nusayr Xuldiy Xavvos (r.t.) debdurki, Iroqning ajoyibi uch nimadur; Shibliyning shathi va Murta‘ishning nuktasi va mening hikoyotim”.

Kubraviya tariqati vakili Majdiddin Bag‘dodiy Sh.lar aytiladigan holni shunday izohlagan: “Zohir olamidagi “Bu mening Robbimdir” ofiyati malakut olamida “Anal-Haq” sirriga aylanadi. Bu ibtido bo‘lib, unda hali xomlik, qusur bordir. Shu bois beixtiyor “Anal-Haq” va “Subhoniyy”

kabi imtihonlar o‘rtaga chiqadi. Va bular hulul shubhasini tug‘diradi. Solik bu holdan hazrati Muhammad yo‘lini izlab va uning pok ruhidan madad tilab, shubhalardan qutuladi. Natijada, borlikdan yo‘qlikka odim tashlarkan, Allohning nuri ila ubudiyatdagi nuqsonini ko‘radi va undagi iftixor va ehtiyojini ham idrok etadi. Va “Anal-Haq” emas, “Anal-Turob” (Men tuproqman) deyishni boshlaydi”. Albatta, sir maqomiga ko‘tarilgan Haq yo‘lchisi o‘zining holiga sohib bo‘lishi, uni oshkor qilmasligi lozim. Chunki avom uchun uning zarari juda kattadir. Hujjat ul-islom Imom G‘azzoliy Sh.larning avom xalqqa zarari haqida to‘xtalib, shunday deydi: “...Abu Yazid Bistomiyyning “Subhoniyy, Subhoniyy”, ya‘ni “men ayb-nuqsondan pokman” degan so‘zlarini keltiradilar. Hatto bir guruh dehqonlar o‘zlarining dehqonchiliklarini tark etib, shu kabi da‘volarni izhor qila boshlashdi. Chunki bunday so‘zlar inson nafsigaz lazzat beradi. Zero, bu kabi so‘zlardan kishi o‘zini buyuk maqomlarga erishgan deb hisoblab, nafsni poklash amallari-dan chekinadi... Ammo Abu Yazid Bistomiyydan keltirilgan yuqoridagi rivoyat sahih emasdir. Agar uni u kishidan aniq eshitishgan bo‘lsa, u zot Alloh taoloning so‘zini takrorlab turgan paytida eshitgan bo‘lishlari mumkin. U kishining “Darhaqiqat, Men – Allohdirman! Mendan o‘zga iloh yo‘q! Bas, Mengagina ibodat qil (Toho: 20/14)” deya-yotganlarini eshitishgandir. Bunda u zotning faqat hikoya qilib aytayotganlarini tushunish lozim. Tasavvuf arboblarning qariyb barchasi bu mavzuga maxsus to‘xtalishgan. Jumladan, Najmiddin Doya ham “Solik bu yo‘lda ba‘zi ruhoniyy maqomlarga erishadiki, bashariy sifatidan, suv va tuproq libosidan chiqadi, mujarrad holga keladi. Haq sifatleri zuhurining nurlari unga etishadilar. Butun ruhoniyy sifat va nurlar solikka tajalli etadi. Bu maqomda ko‘ngil oynasi soflashganligi va ruh tajallisining aksini qabul etadigan holga kelganligi u-n o‘ziga “Men Haqman” va “Na qadar shonliman” zavqini topadi. Shunda “Kamolotga erishdim” degan xayol va g‘ururni paydo qiladi. Bu holda aqlining quvvati, vahmi va tushunchasi

hech kim anbiyo va avliyodan ustun bo‘lolmasligini idrok qilolmay qoladi. Bunday bir tahlika chog‘ida agar Haq lutfining tasarrufi qo‘lidan tutmasa, imonidan ajralish xavfi bor. Bu maqomda hushu va ittihad ofati ham kutiladi”.

Ammo irfoniy adabiyotda Sh.lar muhim ahamiyatga ega. Ularning izoh va sharhlari uchun maxsus tadqiqatlar olib borilgan. Zero ularning haqiqiy ma’nosini anglash mushohada kengligiga, muroqabaga olib keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввуф. – Т., 2002; Фаззولي. Ихё улумиддин. – Т., 2014; Gökbulut S. Mecdüddin Bağdadı ve tasavvufi görüşleri. – Ankara: İlahiyat yayinevi, 2019; Najmiddin-i Daye. Sufillerin seyri. – Istanbul, 2013.

Z.R.

“SHAH LUTFI GARCHI BO‘LSA KO‘P QOBIL, TOPAR NASH‘U NAMO...” – N.ning “B.V.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Shah lutfi garchi bo‘lsa ko‘p qobil,
topar nash‘u namo,
Bevajhdur; bu nuktaga har kimsakim diqqat tutar.
Garchi quyoshtin parvarish olam yuziga omdir,
Sahroda qumg‘og‘-u tikan,
bo‘stonda sarv-u gul butar.*

Shayx Sa‘diyning “Guliston” asaridagi hikoyatlardan biri mana bunday mazmunga ega: qaysidir podshoh o‘g‘lini bir olim tarbiyasiga topshirib: “Bu sening farzanding, o‘z o‘g‘ullaringning biriday uni tarbiyala, unga ta‘lim o‘rgat!” – deydi. Olim shahzodani zahmat chekib bir necha yillar davomida o‘qitib, o‘rgatibdi. Lekin mehnatlari zoye ketib, shohning o‘g‘lidan odam chiqmabdi. O‘z bolalari esa ilm-fan, fazl-u odobda kamolotga yetishishibdi. Bundan ogoh bo‘lgan podshoh olimni koyib: “Sen ahdingni buzib, va‘daga vafu qilmading”, debdi. Shunda olim: “Ey malik, tar-

biyaning rasm-u qoidasi bir yo‘sinda bo‘lur va lekin iste‘dod turlicha erur”, degan ekan. Yuqoridagi qit‘ada aksini topgan falsafiy ma‘no ham Shayx Sa‘diy hikoyatidagi olimning hukmiga yaqin. Mamlakat hukmdori barchaga bab-barobar yaxshilik marhamat ko‘rsatdi, deylik. Bu lutfdan hamma ham teng bahramand bo‘la oladimi? “Ha”, deyish uchun isbot kerak. Hazrat N. ikkinchi satrdayoq bunday fikrga diqqat etish dalilsizligini ta‘kidlab, bosh maqsadni tamsil orqali isbotlaydilar:

*Garchi quyoshtin parvarish olam yuziga omdir,
Sahroda qumg‘og‘-u tikan,
bo‘stonda sarv-u gul butar.*

Ya‘ni: quyosh olam yuziga teng nur sochsa ham, sahroda qumg‘og‘-u tikan, bo‘stonda sarv-u gul bitadi. Abdulla Qahhor: “Bu juda chuqur, juda zo‘r gap, do‘ppini yerga qo‘yib, xo‘p o‘ylab ko‘radigan gap”, degan edi. Haqiqatda shunday. Odamning bag‘ri cho‘lga o‘xshab qaqrab, ruhan huvillab yotsa yoki tabiat ato etgan qobiliyatdan mahrum bo‘lsa, unga marhamat ko‘rsatilib, sharoit yaratilmasin, u baribir noshudligicha qoladi. Buning aksi o‘laroq iste‘dodli kishilar har qanday qarshilikni yengib bo‘lsa-da, o‘z maqsad va ko‘zlangan orzulariga erishib, el-yurtga manfaat yetkaza oladilar.

Ad.: Алишер Навоий. Бадое ул-васат. TAT. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“SHAHARDA OLIB SOTQUVCHILAR” – “M.Q.”ning yigirma yettinchi fasl nomi. Unda shahar savdogarlari toifasiga xos ayrim illatlar: sifatsiz molni ko‘kka ko‘tarib maqtashi, arzon olib, qimmat sotishga urinishi, ulardagi insofsizlik, chayqovchilik, yolg‘on ont ichish, hiylagarlik haqida bayon qilingan. N. “Shahr savdogari g‘adrkish o‘ziga sud va musulmonlarg‘a qahtandish. Elga ziyon aning sudi, o‘ng‘oy olib og‘ir

sotmoq aning maqsudi. Olurda katonni bo‘z deb, sotarda bo‘z vasfida katondin ortug‘ yuz so‘z deb. Sholni to‘rqa o‘rnig‘a o‘tkara olur bo‘lsa, ta‘sir yo‘q, bo‘ryoni zarbaft yerida sota olur bo‘lsa, taqsir yo‘q. Do‘konida barcha mato‘ mavjud, g‘ayri insof. Noinsoflig‘idin barcha jins hosil g‘ayri taqsirg‘a e‘tirof. Tojiri musofir ul kadbonug‘a hamzonu, balki ani cherikchi desa bo‘lur, muni kadbonu. Anga sud – olg‘uvchig‘a nuqsoni mol, ikki jonibdin yolg‘on ont ichguvchi dallol”, – deya fikrini ushbu bayt bilan xulosalaydi:

*Bu xayl odam emaslar, yaxshi boqsang,
Erur suding alardan gar yiroqsan.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

SHAHD TOG‘I – “S.I.” dostonida tasvirlangan tog‘. Dostonning qirq uchinchi bobida Hind royi (hukmdori) Iskandarga itoat etgandan so‘ng uni mehmon qilgani va Iskandar qish faslini u yerda o‘tkazgani hikoya qilinadi. Roy Iskandarning dam olishi u-n Beshai Nigor degan joyni tanlagan. Sh.T. ana shu joyning g‘arb tomonida joylashgani mazkur bobda qayd etilgan. Dostonda ushbu tog‘ning go‘zal tasviri berilgan. Muallif unda qishin-yozin ochilib turuvchi gul va rayhonlarni, buloqlar va ko‘llarni, tog‘da yashovchi xayvonlarni tilga oladi hamda “shahd” so‘zidan foydalanib, badiiy yuksak misralar yaratadi:

*Qish-u yoz maml-u rayohin anga,
Kelib nahlayi shahd gulchin anga.*

*Kishi qaysi toshe sorikim boqib,
Aning shahdi bir chashma suvdek oqib.*

*Kiyik xayli bu tog‘ uzra ming gala,
Gul-u shahd arosida bori yala.*

Sh.T. dostonning qirq yettinchi bobida ham tilga olingan. Iskandar butun qish davomida Be-

shayi nigorda dam oladi, ovga chiqadi, sayr qiladi, shu jumladan, Sh.T.ga chiqib may ichadi:

*Gahi Shahd tog‘ig‘a aylab uruj,
Quyosh, o‘ylakim, qilsa mayli buruj.*

*Chu may birla tog‘ uzra xushhol o‘lub,
Hamul shahddin forig‘ulbol o‘lub.*

Sh.T. b-n bog‘liq tasvirlar bob mazmunida muayyan o‘rin egallaydi va muallifning badiiy niyatini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Хасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Т., 1991.

Q.E.

SHAHID – arabcha so‘z bo‘lib, guvoh ma‘nosidadir. Islom olamida ulug‘ maqomlardan biri. Dini uchun, ya‘ni Alloh taolo uchun, or-nomus, e‘tiqod, g‘urur, oila, Vatani uchun halok bo‘lganlar Sh.dir. Sh.lar yuvilmasdan dafn etiladi. Islom tarixida ilk shahid mashhur sahoba Ammor Yosirning onasi Sumayyadir. Rasululloh (s.a.v)ning shahidlik maqomi kimlarga berilishi haqida ko‘plab hadislari mavjud: “Ummatimning shahidlari oz bo‘ladi. Alloh yo‘lida yurganda o‘ldirilgan kimsa shahiddir; inson o‘z to‘shagida Alloh yo‘lida yotganida o‘lsa shahiddir; qorin og‘ri bilan vafot etgan kimsa shahiddir; chayon yoki ilon chaqqanidan o‘lgan kimsa shahiddir; suvga g‘arq bo‘lib o‘lgan kishi shahiddir; yirtqich hayvon tishlaganidan o‘lgan kishi shahiddir; vayrona ostida qolib jon bergan kimsa shahiddir; tug‘ayotganda o‘lgan ayol shahiddir”. Ammo ayrim hadislarda ularning sanadi boshqacha keladi. Badiiy adabiyotda esa aksariyat ishq shahidlaridan bahs yuritiladi. Sulaymon Uludog‘ “Tasavvuf terminlari lug‘ati”da Sh.larni: “Haq yo‘lda Haq uchun Haq sevgi bilan jon bergan, tajalli nuri bilan hayotdan ko‘zlarini yumgan oshiq”, – deya izohlaydi. Bunday oshiq-lar Allohning xos qullari – valiy zotlardir. Shuning uchun “N.M”da yuksak martaba shahidlik haqida

Sayyid Kamoluddin Muhammadning bir baqqol o‘limi haqidagi taassurotlari xabar beradi: “Ko‘rdumki, birav tog‘din inib keldi qushdek ta’jil bila. Va dedi: ey Umar, ilgari borki, namoz qilali! Ilgari bordim, namoz qilurda ko‘rdum, bizing bila osmon orasida yashil va oq qushlar namoz qiladurlar. Chun namozdin forig‘ bo‘lduk, bir azimul-xilqa yashil qush ul qushlar orasidin indi va tobut qoshida o‘lturdi va tobutni yutti va uchub o‘zga qushlarga‘a qo‘shuldi. Va tasbeh o‘quy borurlar erdi, to nazardin g‘oyib bo‘ldilar. Men mutaajjib bo‘ldum. Ul kishi dedi: “Ey Umar, eshitmagan-misan, shahidlar ruhi jannatning xohlagan yerida sayr qiladigan yashil qushlar ichida bo‘ladi. Bular qilichdan shahid bo‘lganlar. Ammo muhabbat Sh.larining jasadlari ham, ruhlari ham yashil qushlar ichida bo‘ladi. Bu kishi ulardandir, ey Umar!”.

N. lirikasida ham Sh.i ishq oshiqlar obrazi yaratilgan. “F.K.” devonidagi bir g‘azalda ishq Sh.i hol-u martabasi izohlanadi:

*Loladek qonliq libosim birla dafn aylang meni,
Kim shahidi ishq ma’hudi kafang‘a kirmadi.*

“B.B”da esa:

*Qon emaskim yopti gulgun hulla jannat xozini,
Ishqmu tanni shahid aylarda uryon aylagach?*

Sh.lik maqomi, Sh.larning oxiratdagi martabasi haqidagi oyat va hadislarni mushohada qilgan insonlarda Sh. bo‘lish orzusi paydo bo‘lgan. Termiziy hadislariga ko‘ra, Jobir roziyallohu anhu shunday rivoyat qiladi: “Nabiy sollalloh-u alayhi vasallam: “Kimni yer yuzida yurgan shahidga nazar solish xursand qilsa, Tolha ibn Ubaydullohga nazar solsin”, dedilar”. Demak, tirikligidayoq Tolha ibn Ubaydulloh shahidligi va jannat ahllaridan ekanligi haqida xabar berilib, sahobalar orasida yanada Sh.likka muhabbat kuchaytirilgan. N. ham bir baytida shunday armon qilgan:

*Tilar ko‘nglum o‘zin ishqing shahidi,
Ki bor ul g‘amzayi fattong‘a muhtoj.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimlari sözlüğü. – Istanbul, 2005.

Z.R.

SHAHIDIY QUMIY (t.y.n., Qum – 1529, Hindiston (Gujarat) – shoir. O‘z davrining yaxshi tahsil olgan fozil kishisi va zabardast shoiri bo‘lgan. Hirotda 2 marta kelgan. Bu yerda Abdurahmon Jomiy b-n hamsuhbat bo‘lar edi. Bir yilcha Qazvinda yashagan. Gilon sultoni Mirzo Ali bu shaharga kelganda, shoirga ancha tilla pul in’om qilgan. U esa bu pullarni uyining bir burchiga to‘kib qo‘ygan. Yaqinlari va do‘stlaridan kimda zarurat bo‘lsa, olib sarf qilaverar ekan. Shoirda mol-dunyoga qiziqish bo‘lmagani u-n uni devona deganlar. Bir muddat Sul-ton Ya’qubbek b-n musohib bo‘lgan. O‘z davri hukmdorlaridan birining saroyida malik ushshuaro ham bo‘lgan. Homiysi vafotidan keyin Gujaratga ketgan.

Tazkira va bayozlar orqali yetib kelgan she’rlariga qaraganda, u ko‘proq g‘azallar yozgan. G‘azallari asosan ishq mavzusida bo‘lib, odob-axloq va o‘z hasbi holi b-n bog‘liq fikrlarini ham ularning qatiga singdirib yuborgan. 4 ming bayt atrofidagi she’rlarini o‘z ichiga olgan devoni bizgacha yetib kelgan bo‘lib, Tehrondagi Adabiyot institutida saqlanadi. N. “M.N.” tazkirasida: “Badihasi ravondur va taassubi g‘olib va tab’i hazlg‘a ko‘p rog‘ibdur” deb uni ta’riflaydi va “yaxshi voqe’ bo‘lubtur” deb quyidagi matla’sini keltiradi:

*Biyo, ey ishq, otash zan dili afsurdayi moro,
Ba nuri xesh ravshan kun charog‘i murdayi moro.*

Tarj.: Kel, ey ishq, bizning so‘ngan ko‘nglimizga o‘t sol, o‘z nuring bilan o‘chgan chirog‘imizni yondir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;

Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик.
Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

“SHAHNA, ZINDONIYLAR VA ASASLAR” – “M.Q”ning avvalgi qism, 30-fasli “Shahna va zindoniylar va asaslar zikrida” deb nomlangan bo‘lib, N. o‘zi yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy tabaqa vakillaridan shahna – qo‘riqchi, soqchi, kunduzgi posbon; zindoniy – mahbus; asas – mirshab, qadimgi shaharlarni qo‘riqlovchi tungi soqchilarning ahvol-ruhiyati, tabiati va kundalik turmushda jamiyat uchun foyda-zararlari haqida lo‘nda matnda tavsif beradi. Zero, zikri kelgan jamoalarni mutafakkir keskin fosh etgani ko‘rinadi. Dorug‘a, shahna va asaslarning vazifasi shaharda tartib saqlovchi ma‘mur bo‘lsalar-da, ular zimmlariga yuklangan mas‘uliyatini ado etishda kamchilikka yo‘l qo‘yishlari, xususan, o‘g‘ri va ashad-diy kallakesarlarning jinoyatlariga ko‘mak berib, sheriklik qilishlarini qattiq qoralaydi. Shuningdek, N. zindonni do‘zaxga qiyos bilib, asas va shahnalarni azob farishatlari va do‘zax moliklariga mengzaydi. Ularning zolimligi shu qadarki, u yerga tushgan gunohkorlarning bo‘yinlariga xalqalar tizmasi, qo‘l-oyoqlariga esa qatma-qat zanjirlar urib, bandi qilishgan. Kisavur va qimorbozlar mirshablardan hech hayiqmay, bozor va qimorxonalarini ijaraga olgan kabi foydalanishadi. N. zindonni mahshar maydoniga o‘xshatib, fasl so‘nggida keltirilgan baytda Tangridan ranj-u uqubat, dard-u mashaqqat manzilidan xalos qilishini so‘raydi:

*Bir manzil erur anda base ranj-u uqubat.
Tushgan kishiga anda o‘kush dard-u suubat.
Vale ul haram ichra bo‘lg‘ong‘a xos,
Umid ulki ham tengri bergay xalos.*

Ad.: *Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ўғирувчи: Баҳодир Қобул. – Т., 2021.*

Q.E.

“SHAHNAYI XUROSON” – unvon. Muhammad Aslan Tusiyning mashhur unvoni. Uning bu unvoni haqida N. “N.M.”da “Ani Shahnai Xuroson bitibdurlar” deb yozadi.

Ad.: *Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.*

B.R.

“SHAHNING AF‘OLI...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Shahning af‘oli etar xayli sipohig‘a asar,
Chun nabi dediki, “annosu alo dini mulk”,
Hukamo ham dedilar shahni tengiz, xayli ariq,
Ul achchig‘dur, bu achchig‘ ul
chuchuk o‘lsa, bu chuchuk.*

Shohning fe‘l-u harakatlari uning atrofidagilar – amaldor va xizmatkorlariga ta‘sir o‘tkazadi. Bu – hazrat N. o‘rtaga tashlagan fikr. U kishi buni tasdiqlash uchun bitta hadis keltiradilar. Buning ma‘nosi shuki: “Shohning e‘tiqodi qanday bo‘lsa, odamlariniki ham o‘shandaydir”. Ikkinchi dalil sifatida u qadimgi yunon allomalarining hikmatlariga murojaat etilgan:

*Hukamo ham dedilar shahni tengiz, hayli ariq,
Ul achchig‘dur, bu achchig‘
ul chuchuk o‘lsa, bu chuchuk.*

Yosh n.shunoslardan birining aniqlashicha, shoir bunda Arastu so‘zlaridan foydalangan bo‘lib, ular shoirming “T.A.H.” asarida keltirilgan ekan. N. yozadilar: “Aristotolis Aflotunning shogirdidir. Iskandarning vaziri erdi. Aning so‘zlaridin budurkim, podshoh uluq rudga o‘xshar va atboyi (fuqarolari) arig‘largakim, rud suyiga har hol bo‘lsa, arig‘lar suyiga hamul holdur. Ul chuchuk bo‘lsa, bular chuchuk, ul achig‘ bo‘lsa, bular achiq, ul sof bo‘lsa, bular sof, ul loy bo‘lsa, bular loy. Bas, podshohga vojibdur g‘oyat hikmat va e‘tidol (mu‘tadillik) bila maosh qilmoq (umr kechirmoq) to xayl va hashami mutobaat qilg‘aylar.

She'r:

*Shoh daryo va xalq erur anhor,
Ikkisining suyiga bir maza bor”.*

Arastu tomonidan sodda, lekin ulug' fikr bayon qilingan. Shoh adolat daryosi bo'lsa, mam-lakatda adolat irmoqlari to'liqlanib oqadi. Bu “daryo”ning suvi sho'r yoki taxir, ya'ni podshoh zolim va diyonatsiz bo'lsa, uning atrofidagi ki-shilar fe'l-atvorida shunday xususiyatlar, albatta, tarkib topadi.

Qit'ada ifodalangan g'oya mohiyatan eskir-masdir. Bugun shohlar yo'q. Ammo ming-ming-lab odamlarni boshqaradigan amaldorlar bor. Shu-ning u-n N.ning ushbu so'zlaridan har bir mansab-dor tegishli xulosa chiqarishi kerak. Chunki nodon va yomon fe'lli amaldorlardan qo'lostidagilariga hech payt yaxshi fazilatlar yuqmaydi. Bu esa oqi-bat-natijada xalqqa ziyondir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“SHAHO, EL JAVHARI JONIN CHI-QORDING...” – N.ning “G'.S.” devonidan o'rin olgan qit'asi:

*Shaho, el javhari jonin chiqarding,
Javohir hirsidin bedod etib fosh,
Chu ulgundur ne osig' to'kmak oni
Mazoring uzra andoqkim, ushoq tosh.*

Boylikni sevgan shoh elini sevmaydi. U xalq molini talash hirsiga taslim bo'lib, kambag'al-ning ahvolini unutib, beva-bechoralarning o'g'-rilardan qolgan narsalariga qo'l cho'zishdan ham hazar qilmaydi. Dur-u gavhar, tillo-yu kumushga o'chlik jallodlikdan yomon. Jallod bosh kesadi. “Javohir sevar” sultonlar-chi? Ular N. iborasi bi-lan aytganda, “el javhari jonin” sug'urib, so'rib

olishadi. Bu – dahshatli bedodlik. Bu zulm va zo'ravonlikning ayovsiz tantanasi demakdir.

N.ning yigitlik davrlarida yaratilgan ushbu qit'ada go'yo shoh va shoir yuzma-yuz kelgan-day. Shoirning podshohga murojaati – aybnoma mazmuniga ega. “Javohir hirsini”, “javhari jonin” iboralari zulm-u istibdodning ham, mazlumlik va xonavayronlikning ham oxirgi chegaralargacha borib yetganligini aks ettiradi. Xo'sh, boylik hirsini telbaligidan “el javhari jonin” chiqargan hukm-dor oxir-oqibatda nimaga erishadi? U yiqqan ja-vohirlarini narigi dunyoga orqalab ketolmaydi. Bular, nari borsa, uning yutoq nafsini kondirar. Ammo o'limdan so'ng ularning “ushoq tosh” mi-soli mozori uzra to'kilishidan hech foyda yo'q.

*Chu o'lgundur ne osig' to'kmak oni
Mazoring uzra andoqkim, ushoq tosh, –*

deyiladi shohga murojaat so'ngida. Bu fikr faqat shohlargamas, mol-u dunyo yig'uvchi, javohir-parast har bir kishiga tegishli.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

SHAHRIYOR – N. forsiyda 500 yaqin mu-ammo yaratgan bo'lib, ularda tarixiy-siyosiy, falsafiy-estetik, diniy-ma'rifiy sohalardagi mu-him va qiziqarli jihatlar nihoyatda ustalik b-n qa-lamga olingan. “D.F.”dan joy olgan № 243-, № 245-raqamlardagi jumboqli baytlar “Shahriyor” ismiga bag'ishlangan. Uning birinchisi ushbu satrlarda ifoda etilgan:

*Ba kunji oqibat chun ovaro ro'y,
Dili mo chun mahi masnad zi har so'y.*

Tarj.: Oqibatning burchagiga qarasang, biz-ning dilimiz har tomondan oyga o'xshagan taxtdir.

Berkutilgan so'z misralardagi “oqibat”, “ovard”, “ro'y” kalimalaridan izlanadi va uning

burchaklaridagi harflar birlashtirilsa, “Shahriyor” kelib chiqadi.

Navbatdagi ayni nomdagi muammo matni diqqat bilan o‘qilsa, unda an’anaviy oshiq obrazining ishq diyoridaagi holi tasvir etilgan:

*Shahriyore, ki dilozori man ast,
Ham shah-u ham mah-u ham yori man ast.*

Tarj.: U mening dilzoro go‘zalim, Menga ham shoh, ham oy, ham qamardir.

Ushbu muammo tansis va taxis hamda talmeh qoidasi b-n yechiladi va unda dilozor go‘zalning ta‘rifi beriladi. Ikinchi misrada ishora b-n nomning qismlari oshkor qilingan bo‘lib, “shah” – *شاه so‘ziga “oy”-“qamar” dan talmeh qoidasiga asosan re – qo‘shilsa va unga “yor- so‘zi tarkib topsa, “Shahriyor” – رايحه hosil bo‘ladi.* Bu muammoni Xondamir ham “Makorim ul-axloq”da misol sifatida ko‘rsatib o‘tgan.

Keltirilgan muammo vazniy belgilari, poetik go‘zalligi b-n ham betakrorligi shubhasiz. “Dilozori – yori” lafzlaridagi tovush uyg‘unliklari, “Shahriyor” so‘zining o‘zagidan keyingi misrada “shah”ni takror ishlatish orqali yashirilgan so‘zga ham ishora, ham bayt mazmunini chuqurlashtirish uchun istifoda etilgan. Bunday mohirona ifoda uslubi N.ning fors tili va she‘riyatini yuksak maqomda egallaganidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фониий. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри / Масъул муҳаррир: Эркинов С. – Т., 1986.

S.R.

“SHAHRIYORE BOR EDI SHAHLARG‘A SHOH...” – “L.T.”da qushlardan birining Hudhudga “izlab borayotgan podshohimizga maqbul bo‘ladigan qanday tuhfa (sovg‘a) olib borishimiz lozim?” deb bergan savoliga Hudhud: “uning qaramog‘ida dil mashaqqati va otashidan bo‘lak barcha narsa muhayyo”, deya qaytargan

javobidan so‘ng keltirilgan hikoyatning birinchi misrasi. Bu hikoyat Attorda keltirilmagan. U hajm jihatidan “Shayx San‘on”dan keyin turadi. Hikoyat 81 baytdan iborat. Unda hikoya qilinishicha, buyuk bir shahanshohning g‘oyatda go‘zal bir o‘g‘li bo‘lgan ekan. Shoh uni el-yurt ko‘zidan yiroq tutib, shahzodani maxsus bog‘ va qasrda asrabdi. Vaqti kelib shahanshoh olamdan o‘tibdi. Uning o‘rniga shoh ko‘tarilgan shahzoda kundan birida chavgon o‘ynashga chiqibdi. Uni ko‘rgan barcha xaloyiq “devona-yu zor”, “ishq domiga giriftor” bo‘libdi va unga ergashib, uning qasr-u bog‘ini qurshab olishibdi. Bu holatdan g‘azablangan podshoh:

*Kim: – “Bu g‘avg‘o ahlini haryon surung,
Ketmaganlarni jazog‘a yetkurung!..” –*

deb farmon beribdi. Biroq hech kim o‘z joyidan jilmabdi. Hayratda qolgan podshoh “Kimki o‘z mutaxassisligi bo‘yicha menga manzur bo‘ladigan narsa yaratib kelsa, o‘sha odamni mulozim qilib olaman, agar ma‘qul bo‘lmasa, boshidan judo qilaman”, deb jar soldiribdi. Barcha el va “ahli fazl-u ilm”, “shoir”, “munshi”, “zargar”, “jomabof”, “najjor”(duradgor) va boshqa kishilar ishga tushibdi.

Bir kecha shoh “bir-iki mahram nadimi” bilan mirshab kiyimida el qilayotgan ishlarni kuzatishga chiqibdi. Hamma antiqa narsa yaratish b-n band emish. Biroq u narsalar podshohga manzur bo‘lmabdi. U (podshoh) aylanib, biror ish bilan shug‘ullanmay, faqat oh-nola chekayotgan “bir g‘aribi zor” kulbasiga kiribdi. U bechora “*Mangakim yo‘q tuhfa juz (boshqa) oh-u dard*” deya qon yig‘layotgan ekan. Uning bu holati podshohga qattiq ta‘sir qilib, musofirning oldiga kiribdi va suhbat qilibdi.

Y.E.Bertelsga ko‘ra, bu hikoyat fors adabiyotidagi turli tarqoq motiv va mazmunlar asosida to‘qilgan bo‘lib, o‘ziga xos originallik va ta‘sirchanlikka ega. Bu hikoyatning boshqa hikoyatlardan yana bir farqi shundaki, unda N.ning faqat fors tilida yozilgan asarlarida ishlatiladigan

Foniy taxallusi (doston oxirida ishlatganidan tashqari) berilgan. Bu hikoyatda “shoh, ranj, ma-shaqqat chekish” yo‘li b-n asl maqsadga erishish mumkin, degan so‘fiyona g‘oya ilgari surilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.

S.O‘:

SHAHNISABZ – Samarqandning janub tomonida joylashgan Markaziy Osiyoning qadimiy shaharlaridan biri. Dastlab, Kesh, Kash deb atalgan Sh. hozirgi Qashqadaryo viloyatining tuman markazi bo‘lib, o‘tgan ming yilliklarda Samarqand – poytaxt shaharning eng yirik kentlaridan biri bo‘lgan.

Shahrisabz yashil shahar demakdir. Shuning uchun ham N. o‘zining “S.S.” dostonida dushanba kuni Oy sayyorasining rangiga mos yashil qasrda mehmon bo‘lib turgan shoh Bahrom huzuriga kirgan 3-iqlim yo‘lidan kelgan sayyoh hikoyatini maxsus Sh. shahriga bog‘lagan. Unda shoir Sh.ni asar personajlari tilidan shunday tariflaydi:

*Dedilar: Kishvari durur dilkash,
Oti ham Shahrisabz erur, ham Kash.*

*Xizr monand sabzadin rangi
Sabzasi suyi ko‘zgusi rangi.*

Misralardagi Sh. haqidagi yorqin tasvirlar 1465–69-yy.da Samarqanddan yashagan N. bu shaharni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan bo‘lishi mumkinligiga ishora etadi.

Musofir hikoyatni yakunlab, o‘zining Sh.dan, Sa‘d avlodlaridan biri ekanligini ma‘lum qilgach, shoh Bahrom uni Sh.ga voliy etib tayinlaydi:

N. “M.N.” tazkirasining oltinchi majlisida Abulbaraka degan kishining Shahrisabzda bir qancha vaqt qozlik qilgani haqida xabar beradi. Shuningdek, U “N.M.” tazkirasida yozishicha,

Keshlig‘ ato va Umar atolar Kesh shahridan bo‘lgan. Ma‘lum bo‘ladiki, Sh. qadimda Kesh deb ham yuritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маъжолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насоийм ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

“SHAHG‘A MUQARRAB O‘LSA BIROV BARCHA XAYLDIN...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Shahg‘a muqarrab o‘lsa birov barcha xayldin,
El barcha dushman o‘lsa aning birla vajxibor.*

*Kim xayl-u shoh oshiq-u ma‘shuqu erur yaqin,
Gulchehrayeki, oshiq anga bo‘lsa beshumor.*

*Ul barchasidin o‘lsa birisiga multaftit,
Dushman bo‘lurda o‘zgalarga ne ixtiyor.*

Dushmanlik xilma-xil bo‘ladi. Qit‘ada shulardan biri xususida so‘zlangan. Aslida ma‘shuqa uchun oshiqqlar o‘rtasidagi g‘animlik azal-azaldan ma‘lum. Hazrat N. shu ravshan haqiqatga tayanib, boshqa bir ziddiyatning mohiyatini ochganlar. Shoh – davlat tepasidagi yagona shaxs. Boshqa hech kim undan baland mavqeda turolmaydi. Uning atrofidagilar ko‘pchilik. Ulardan biri hukmdorga “muqarrab”, ya‘ni juda yaqin bo‘lsa, qolganlar – “barcha dushman o‘lsa aning birla vajhi bor”.

*Kim xaylushoh oshiq-u ma‘shuq erur yaqin,
Gulchehrayeki, oshiq anga bo‘lsa beshumor.*

Shuning uchun shoh kimniki o‘ziga yaqin olib, unga iltifot ko‘rsatsa, “dushman bo‘lurda o‘zgalarga” hech ixtiyor qolmaydi. Bunday dushmanlikning turgan-bitgani ziyon va razolat.

Boshliq va hokimlarga muqarrablik tufayli paydo bo'ladigan adovat hamda ularning zararli oqibatlarini hamon davom qilayotirki, N.ning so'zlari bu hodisalarning ichki qatlamlarini anglashga xizmat etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Қаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

SHAHNISABZIY YORMUHAMMAD QARRO

U hofizi Qur'on, mudarris, Buxoro xattotlik maktabining namoyandaligidan. Xushovoz bo'lgani uchun "Qarro" laqabini olgan. 7 qalam (yetti xil xat turi), xususan, Movarounnahr nasta'liq xatini chiroyli yozgan. XIX asrning birinchi yarmida xattotlik faoliyatining asosiy qismini qo'lyozma asarlarni kitobat qilish b-n o'tkazgan. N.ning bir nechta asarlarini ko'chirgan: "Xamsa" (SamDU asosiy kutubxonasi. Inv. 1008817. varaq. 1229/1814; O'zR FASHI. Inv. № 3592. 354 varaq. 1237/1822 y.; O'zR FASHI. Inv. № 13242. 289 varaq. 1248-49/1833-34 yy.); "Mahbub ul-qulub" (O'zR FASHI. Inv. № 5024/3. 40 varaq, nafis nasta'liq xat, 1233/1817-18; O'zR FASHI. Inv. № 3592. 354 varaq. 1237/1822); "Lison ut-tayr" (O'zR FASHI. Inv. № 3592. 354 varaq. 1237/1822). Qo'lyozmalarning aksari Shahrisabzda kitobat qilingan, chiroyli xafiy (kichik) nasta'liq xatida bitilgani bilan o'ziga xosdir.

Ad.: Қаққимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

SHAHNISABZIY MUHAMMADYUNUS IBN BOBOJON – U XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkentda yashagan mohir xattot. U N.ning "X."si va "M.Q." asarini 1289/1872-73-y.da Tosh-

kentda kitobat qilgan. Bu qo'lyozma O'zR FASHI. da inv. 9350 raqam ostida saqlanmoqda. Xattot N.ning terma devonini ham chiroyli nasta'liq xatida 1296/1879-y.da kitobat qilgan. Bu qo'lyozma ham inv. № 1238 raqam bilan saqlanadi.

Ad.: Қаққимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

SHAHNISABZIY MUHAMMAD TOHIRXO'JA – U Buxoro xattotlik maktabi vakili, olim. Nasx va nasta'liq xatida mohir bo'lgan. "Xamsa" va "Mahbub ul-qulub"ni bir muqovada jamlab ko'chirgan: O'zR FASHI Inv. № 2913. 338 varaq. Shahrisabzda 1245/1829-y.da kitobat bo'lgan.

Ad.: Қаққимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

SHAHOBIDDIN SUHRAVARDIY (taxallusi; to'liq ismi: Shahobiddin Abuhafs Umar ibn Muhammad Bakriy Suhravardiy (1144, Zanjon – 1234, Bag'dod) – yirik tasavvuf olimi. Ko'nyasi *Abu Abdulloh, Abu Nasr, Abu Qosim* bo'lib, islom uchun qilgan ulkan xizmati va sohibi irshod bo'lganligi bois *Shahobiddin, Shayx ul-slom, Shayx ush-shuyux* unvonlari bilan mashhur bo'lgan. "N.M." tazkirasida N. Sh.S.ning karomatlari, tariqat ahlidan ekanligini turli valiyalar haqidagi ma'lumotlarda berish barobarida maxsus ham to'xtaladi. N.ning ma'lumotiga ko'ra, shayx "Abubakr Siddiq (r.a.) farzandlaridindur. Tasavvufda intisobi o'zining ammi Shayx Abunnajib Suhravardiyg'a". Jumladan, tazkirada Imom Yofe'iy tomonidan "o'z davrining yagonasi, nurlar matla'si, sirlar manbayi, tariqat rahbari, haqiqat tarjimoni, zohiriy va botiniy ilmlarda barcha ulug'

shayxlarning ustozlari, oriflar yo'lboshchisi, soliklar tayanchi, rabboniy olim" deb ta'riflangan. Ustozlari va amakisi Abunnajib Suhravardiy Abdulqodir Giloniy hazratlari bilan suhbatdosh va ma'naviy birodar bo'lgan. Shu sababli Sh.S. ham Giloniy suhbatlariga musharraf bo'lgan. Tariqatda suhbatning ta'siriga alohida qiymat bergan N. ushbu ma'lumotga ham e'tibor qaratadi: "...Va Shayx Abdulqodir Giloniy r. suhbatiga yetibdurlar va alardin o'zga ham mashoyixdin ko'pning suhbatiga musharraf bo'lubdurlar. Va debdurlarki, ba'zi abdul bila muddate Abbodon jazirasida bo'lur ermishlar. Va Xizr (a.s.) bila suhbat tutubdurlar. Shayx Abdulqodir alar vasfida debdur: "Sen Iroq-dagi mashhur kishilarning oxirgisisan". Giloniyning ushbu ta'rifi mashhur bo'lgan. Va hazratning duolariga musharraf bo'lgan Sh.S. suhravardiya tariqatida muhim o'ringa ega bo'ldi, tasavvufni anglash haqidagi ko'plab kitoblari bilan birga muridlarni ham tarbiyat etdi. N. Sh.S. asarlari bilan tanish bo'lgan va ulardan ta'sirlangan. Shayxning kitoblari islom, tasavvufni tushunishda bugun ham qiymatlidir. Shu bois N. ham ularning ba'zilar haqida asarlarida to'xtaladi. Olima Suyima G'aniyeva "Navoiy tilga olgan asarlar" risolasida bu haqida ma'lumot beradi. N. quyidagi asarlarini alohida e'tirof etadi: "Ko'p tasniflari bor. "Avorif"dek va "Rashf un-nasoyih" va "A'lom ut-tuqo"dek. "Avorif"ni Makkada tasnif qilibdurlar". "H.A." dostonida qalam va qalam ahli haqida yozarkan:

*Kilki "Shavohid" sari bo'lsa kafil,
Shohidi maqsudg'a bo'lsa dalil.
Bo'lsa "Haqoyiq"niki cheksa qalam,
Ezsa "Maorif"niki yozsa raqam, –*

deya tahsinga loyiq asarlarni sanaydi. Shuningdek, keyingi bobda xattot Yoqut Hamaviy haqidagi ma'lumotlarda ham xattotning buyuk martabasi Shayx S.ning bahosiga ko'ra belgilanadi. Shayx uning ishi doim "Qur'on" ko'chirish bo'lib, hech kim u singari ko'chira olmasligini, Xudoning so'zlariga ziynat bergani uchun uni hurmat qilish

vojibligini ta'kidlaydi. Irfon ahli boshlig'i so'zlaridan Yoqutni bilgach, shoh unga o'z majlisiga kelib o'ltirishni buyuradi.

N.ning shayxga ehtiromini Sh.S.ning valiylik rutbasidan bahs yuritilgan mazkur bobning boshlanishidan ham bilish mumkin:

*Bog'i fano gulbunida shuhravard,
Ulki anga gulshan edi Suhravard.*

*Nafs-u havo devig'a bermakka tob,
Avji haqiqat falakida shihob.*

*Taxti uza oni chiqorib turub,
Chun oni o'lturtub, o'zi o'lturub.*

*Durj bir erdi dog'i gavhar iki,
Burj bir-u ustida axtar iki.*

N. "N.M." tazkirasida Sh.S.ning Sayyid Burhonuddin Muhaqqiq q.s., Shayx Muhammad Yamaniy (q.t.r.), Xoja Ahmad b. Mavdud b. Yusuf Chishtiy q.s., Shayx Bahouddin Valad (q.t.s.), Shayx Farid Shakkarganj (q.s.a.) kabilar bilan musohibli, Shayx Najibuddin Ali b. Buzg'ush Sheroziy (q.s.), Shayx Shamsuddin Safiy (r.t.)lar esa muridlari ekanliklari aytiladi. Ammo uning zamondoshi va suhbatdoshlari orasida shayxi akbar Ibn Arabiy alohida ta'kidlanadi. Ular orasida kechgan hol suhbatlaridan bahs etiladi.

"Va Imom Yofi'iy tarixida mazkurdurkim, Shayx Muhyiddin Arabiy bila Shayx Shihobuddin Suhravardiy (q.s.)g'a muloqot ittifoqi voqe' bo'lubdur. Va ba'zi akobir dedilarki, ul muloqot Haram tarafida ekandur. Har biri alardin yana biriga nazora qilib o'tushubdurlar, onsizki oralari-da kalome voqe' bo'lg'ay. Andin so'ngra Shayx Shihobuddin holini alardin so'rubdurlar. Alar debdurlarki, "u boshdan oyog'iga qadar sunnat bilan to'ladir". Shayx Shihobuddindin alarning holini so'rubdurlar. Debdurki, "u haqiqatlar dengizidir!". Ba'zi buzurgvordin andoq eshitildiki, Haram soyasida suhbat tutubdurlar. Va Shayx Shihobuddin ul Hazratdin necha savol qilibdurlar.

Ba'zig'a javob beribdurlar va ba'zig'a debdurlarki, Tubo daraxti soyasida javob bergumizdur. Bu so'z bila bir-biridin ayrilishibdurlar". Darhaqiqat, Sh.S. fiqh bilimdonlaridan edi. Uning amalida, ta'lim usullarida Muhammad (s.a.v.) ning sunnatiga tayanganligi yaqqol ko'ringan. U haqida zamondoshlarining xotiralari ham fikrimizni quvvatlaydi. N. ham shayxning bu fazilatini urg'ulaydi: "Iqbolliya" risolasida mazkurdurki, Shayx Ruknuddin Alouddavla q.s. debdurlarki, Shayx Sa'duddin Hummuyiydin so'rubdurlarki, Shayx Muhyiddin Arabiyini nechuk topting? Debdurki, "Sohilsiz, shiddatli to'lqinlanuvchi daryo". Va debdurki, Shayx Shihobuddin Suh-ravardiyini nechuk topting? Debdurki, "Suh-ravardiy peshonasidagi payg'ambar (s.a.v.)g'a tobelik nuri bu boshqa narsadir". Sh.S.ning hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlarga N.ning "N.M." asari asos ekanligi shubhasiz. Chunki tazkirada ham shayxning hayoti, ham asarlari, ham tariqati, ham zamondoshlari bilan muloqotlari haqida atroflicha to'xtalinadi. Shayxning vafoti haqida esa shunday deyiladi: "Valodati besh yuz o'ttuz to'qquzda Rajab oyida erinish, vafotlari olti yuz o'ttuz ikkida erinish, vallohu taolo a'lam".

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т., 2004; Шаҳобиддин Сухравардий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004.

E.O.

SHERAM (t.y. va v.y.n., – Xuroson) – shoir. N.ning "M.N." tazkirasida keltirilishicha, tarbiya ko'rgan, go'zal axloqli, tug'ma iste'dodli kishi bo'lgan. Ravon uslubda badiiy yetuk she'rlar yozgan. Zullisonayn shoir bo'lib, ham turkiy, ham forsiyda qalam tebratgan. N. uning quyidagi turkiy va forsiy matla'larini misol keltiradi. Turkiy matla':

*Yoridin har kim tushar ayru, parishonlig' chekar,
Vasl qadrin bilmagan mendek pushaymonlig' chekar.*

Forsiy matla':

*Mashav, nosih, ba ko'yi aql-u donish rahnamun mora,
Nadorem ixtiyori to chi farmoyad junun moro.*

Tarj.: Ey nasihatgo'y, aql-u ma'rifat ko'yida bizga rahnamo bo'lma, chunki bizning ixtiyorimiz o'zimizda emas, junun – telbalik qayoqqa yo'llasa, o'sha yoqqa ketaveramiz.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SHEROZ – Sh. murakkab so'z bo'lib, sher-yaxshi, roz-hamasl. Sh. Eronidagi tog'dan oqib tushadigan suvlari shirin, havosi mo'tadil, atrofi tog'lar bilan o'ralgan, dengizdan 1585 gaz balandlikda, Tehrondan 933 ming gaz uzoqlikda joylashgan shahar nomi. Eronning janubiy qismida bo'lib, shimoldan Isfahon, sharqdan Yazd va Kirmon bilan chegaradosh. Sh. qadimiy shahar – Fors ibn Som ibn No'h tomonidan barpo etilgan. Bu shaharni Hajjojning ukasi Muxammad ibn Yusuf Saqafiy qaytadan obod qiladi. Sh.da qadimda olti darvoza bo'lib, "Bog'i shoh", "Isfahon", "Sa'diy", "Qassobxon", "Shohdo'iy" va "Karzun" nomlari bilan atalgan Sh. o'zining aziz-avliyolari va Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Ahli Sheroziy kabi mashhur shoirlari hamda boshqa buyuk shaxslari b-n mashhur.

N. asarlarida Sh. unda tug'ilgan kishilar, shoirning salafllari, ulug' siymolar nomi eslanganda ko'p bora tilga olingan. M-n.: "Vali Qalandar-Bobur Mirzoning mulozimlaridan... Sherozda favt bo'ldi va qabri hamondadur".

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома, Техрон. 9-жилд.

Muh.A.

SHEROZIY IBODULLOH AYYUB IBN FAZLULLOH– xattot, olim. Nasx va nasta’liqda yozgan. “Saddi Iskandariy”ni Tabrizda 1076-hijriy yilning safar oyida (1665-yil avgust) ko’chirib tugatgan. Sankt-Peterburg Sharqshunoslik institutida (inv. № S 832. 255 varaq) saqlanmoqda.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

SHEROZIY SA'DIY – (to‘liq ismi – Muslihiddin Abu Muhammad Abdulloh ibni Mushrifiddin (1203–1292, Sheroz) – mashhur fors-tojik shoiri, adibi va mutafakkiri. Sharq xalqlari orasida Shayx Sa’diy nomi b-n shuhrat tutgan. Otasi Sheroz otabegi Sa’d

binni Zanjiyning mulozimlaridan bo‘lgan. Lekin otadan yosh yetim qolgan Sh.S. boshlang‘ich ma’lumotni tug‘ilgan shahri Sherozda olgach, tahsilni davom ettirish u-n xalifalik poytaxti, ilm va madaniyat markazi bo‘lgan Bag‘dodga boradi. Mashhur “Nizomiya” va “Mustansiriya” madrasalarida kalom, fiqh, tafsir ilmlari, arab tili sarf-u navhi, arab va fors adabiyoti, Sharq falsafasi, tarix, mantiq, tib, tabiiy va aniq fanlarni o‘rganadi. O‘z davrining dongdor tasavvuf olimi va faylasuf adibi Shahobiddin Suhravardiy hamda yirik ilohiyot allomasi Abulfaraj Abdurahmon ibn Javziy qo‘lida tahsil oladi. XI asr saljuqiy sultonlardan bir nechtasiga vazirlik qilgan yirik davlat va jamoat arbobi Nazomulmulk asos solgan “Nizomiya” madrasasi 6 ming talabani o‘z

bag‘riga olsa, “Mustansiriya” kutubxonasida 70 ming jilddan ortiq kitob bo‘lgan. Bu ikki ulkan madrasaning musulmon Sharqidagi nufuzini shundan ham bilsa bo‘ladi. Talabalar orasida, ayniqsa mashhur arab shoiri Mutanabbiy she‘rlariga qiziqish kuchli edi. Bu mutolaalar keyinchalik Sh.S. ijodiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Sh.S. bu yerdagi ilmiy-adabiy davralarda faol ishtirok etib, bilimining keng va chuqurligi, dalillarining o‘tkir va asosliligi, voizlik iqtidori tufayli hammaning e’tiborini o‘ziga jalb qilar va bahs-u munozaralarda hamisha g‘olib chiqar edi.

Madrasani tugatgan Sh.S. olgan bilimlarini amaliyotga qo‘llash o‘rniga, Sharq mamlakatlari bo‘ylab uzoq yillik sayohatga otlanadi. Buni ikki sabab b-n asoslash mumkin: birinchisi – shoirning sayohatga o‘chligi, ikkinchisi – mo‘g‘ullar tasarrufidagi ulkan hududda ilm-u ijod u-n osoyishta shart-sharoitning yo‘qligi. U goh olim va voiz, goh so‘fiy va darvesh suratida Eron, Arabiston, Kichik Osiyo, Misr, Xuroson, Sharqiy Turkiston kabi mamlakatlarni ba’zida ot-u eshak, ba’zan esa poyi piyoda kezib chiqdi. Bu sayohatlar 20 yildan ortiq davom etgan. Sayohat davrida Sh.S.ga karvonni qaroqchilardan himoya qilib, muhorabaga kirishiga ham, turli joylardagi madrasa va qozixonalarda va’z o‘qishiga ham, shayx-u so‘fiylar b-n mubohasa qilishiga ham to‘g‘ri kelgan. U Hindistonda ham bo‘lib, bir muddat butxonada istiqomat qilgan, salibchilarga asir tushib, ularning qal’alarini tuzatish ishlarida qatnashishga majbur bo‘lgan. Bu sayohatlar davomida Sh.S. hayot ilmini chuqur o‘rganib, inson fe’lini butun murakkabligi b-n anglab, o‘z davrining ko‘pni ko‘rgan donishmand kishisi bo‘lib yetishdi. XIII asr o‘rtalarida Sherozga qaytib kelgan shoir dunyo tashvishlaridan o‘zini chetga olib, shahar chekkasidagi shayx Abu Abdulloh Hafif xonaqosida faqirona hayot kechiradi.

Fors-tojik adabiyotida Sh.S.ning maqomi juda yuksak. Xususan, boy hayotiy tajribasi asosida yaratgan “Bo‘ston” (1257) va “Guliston” (1258) asarlari unga olamshumul shuhrat keltirdi. Uni g‘azal janrining ustodi sifatida ulug‘lashadi,

chunki ungacha forsiy she'riyatning yetakchi janrlari qasida, doston, masnaviy, qit'a va ruboiy edi. Rudakiy, Sanoiy, Xoqoniy, Jamoliddin va Kamoliddin Isfahoniylar ko'plab g'azallar yozgan bo'lsalar-da, ular qasida va qit'a xarakteriga ega bo'lib, o'zaro mustaqil alohida baytlardan g'azal yaratish an'anasini S.Sh. boshlab berdi. U g'azalchilikdagi o'zigacha olib borilgan tajribalarni rivojlantirib, g'azalni takomilga yetkazdi, keyin Hofiz Sheroziy uni yuksak cho'qqiga olib chiqdi. S.Sh. g'azallari 4 devondan iborat bo'lib, ular "Tayyibot" ("Latif g'azallar"), "Badoye" ("Yangi g'azallar"), "Xavotim" ("Xotima g'azallar") va "G'azaliyoti qadim" ("Eski g'azallar") dan iborat. Sh.S. ikki tilda yoziladigan she'r turi – mulamma' (shir-u shakar)ning ham asoschisi hisoblanadi. Arab tilini yaxshi bilganligidan u arabcha misra va baytlarni forsiy b-n uyg'unlashtirib, ushbu shaklni ixtiro qilgan. Keyinchalik forsiy-turkiy ibora va misralar vositasida shiru shakar yozish an'ansi paydo bo'ldi. Sh.S. tarjeband janrini ham rivojlantirib, baland poyaga ko'tardi. Undan keyin o'tgan shoirlar, hatto Hofiz va Jomiy kabi she'r ustodlari ham bu borada unga ergashdilar. Sh.S. fors-tojik badiiy nasrining ham asoschisi hisoblanadi. Ungacha faqat maktublar, hujjatlar, ilmiy va tasavvufiy asarlar, adabiy xarakterdagi tarixiy lavhalarigina nasrda yozilgan. Bundan tashqari, shoirning "Sohibiya" asari, arabcha va forscha qasidalar, qit'a, ruboiy va fardlari ham mashhur. Eronda Muhammadali Furo'g'iy tomonidan tartib berilgan Sh.S. kulliyoti 18 bo'limdan iborat bo'lib, o'ndan ortiq janrdagi asarlarni o'z ichiga oladi.

Bir umr xalq ichida yashagani, hayotning butun achchiq-chuchugini totgani u-n ham Sh.S. asarlari boshqa Sharq shoirlaridan hayratlanarli darajada hayotiyliigi b-n alohida ajralib turadi. Uni Sharq adabiyotshunoslari vuqu'go'y, ya'ni hayotni bor bo'yicha tasvirlaydigan adib deyi-shadi. "Bo'ston" va "Guliston" hayotiy hikoyatlardan tashkil topgani, donishmand shoirning bu hikoyatlar so'nggida qissadan hissa tarzida keltirgan she'rlari real turmushdan chiqarilgan xulo-

salar ekanligi b-n jahon ilm-u adab ahlini birday o'ziga tortib kelmoqda. "Guliston"ga ergashib ko'plab asarlar yozilgan, lekin ulardan faqat 3 tasi shuhrat qozongan: Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston"i, Majdiddin Xofiyning "Xoriston"i, Habib Qooniyning "Parishon"i. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Tinchlik Kengashi binosi peshtoqiga "Guliston"dan olingan quyidagi misralarning darj etilgani ham Sh.S.ning insoniyat shoiriga aylanib ketganligidan dalolat beradi:

*Bani odam a'zoyi yak paykarand,
Ki dar ofarinish zi yak gavharand.
Chu uzve ba dard ovarad ro'zgor,
Digar uzvhoru namonad qaror.*

Tarj.: Odam bolalari ibtidoda bir gavhardan bino bo'lganlari tufayli yaxlit bir vujud a'zolari kabidirlar. Binobarin, zamon uning bir a'zosiga jarohat yetkazsa, boshqa a'zolari ham o'z tinchini yo'qotadi.

1958-y. Butun Jahon Tinchlik qo'mitasining qarori bilan "Guliston"ning 700 yilligi xalqaro miqyosda keng tantana qilingan.

Pand-nasihati, hikmat Sh.S. asarlarining qat-qatiga singib ketgan. U hayotiy voqea-hodisalarni turli shakllarda ifodalab, ko'rgan-kechirganlari yuzasidan xulosa chiqaradi va kishilarni insoniy kamolotga da'vat etadi, umr yo'llarida qoqilmalik, adashmaslik, o'tkinchi hayotning qadriga yetishga, bir-birini avaylashga chaqiradi, halol mehnat qilib, osoyishta yashashning ahamiyatini tushuntiradi, ilm-u hunarning afzalliklarini uqtiradi. Albatta, tasavvuf adabiyoti namoyandasi sifatida shoir so'fiyona she'rlar ham yozgan. Lekin ularda ham, N. ta'biri bilan aytganda, haqiqiy va majoziy muhabbatni mahorat bilan omixta qilib yuborgan.

Sh.S. asarlarining tili sodda, uslubi lo'nda, xalqona so'zlar va obrazli iboralarga boy, tashbeh-u timsollari hayotiy, she'riy san'atlarni mahorat bilan qo'llaydi. Shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy yuksak bu asarlarga o'xshatib yozishga uringanlar ko'p, lekin hech kim Sh.S. darajasiga ko'tarilolmagan. Shuning uchun ham

fors-tojik adabiyotshunoslari uning uslubini “sahli mumtane”, ya’ni “oson-u, imkoni yo‘q” deb ta’riflaganlar.

Sh.S. o‘zidan keyingi Sharq adabiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan zabardast so‘z san’atkoridir. Shoir asarlari qadimdan o‘zbek xalqi orasida ham mashhur. “Bo‘ston” va “Guliston” madrasalarda asosiy darsliklar qatorida o‘qitilib kelgan. O‘zbek shoirlari undan o‘rgangan, ta’sirlangan. “Guliston” 1390–1391-yy.da Sayfi Saroyi tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan edi. N. “Devoni Foni”da Sa’diy g‘azaliga 22 ta tatabbu’ qilgan, shuningdek, uning tavridda 4 ta g‘azali mavjud. Chunonchi, N.ning Sh.S. g‘azaliga yozgan bir tatabbu’sida o‘qiymiz:

*Foniy, ba rahi Sa’diy agar zad qadame chand,
Bo o‘ suxanash bin, ki chu shiru shakar aftod.*

Tarj.: Foni Sa’diy yo‘lida bir necha qadam urgani uchun ham so‘zlari sut va shakar qo‘shilganidek shirin bo‘ldi.

N.ning o‘zbek tilidagi ijodida bu buyuk salafining ta’siri katta. Bevosita “Guliston” ta’sirida yozilgan “M.Q.” asarida uni “haqiqat asrorig‘a majoz tariqin” omixta qilgan shoirlar guruhi-ga kiritib, “maoniy ahlining nuktapardozi” deb ulug‘laydi. “N.M.”da esa Sh.S.ga alohida fasl ajratib, uning batafsil ta’rifi va u b-n bog‘liq rivo-yatlarni keltiradi. Jumladan, u yozadi: “So‘fiya-ning afozilidan ermesh... ulumidin tamom bahra-si bor ermesh va odobdin komil nasibi. Ko‘p sa-far qilibdur va aqolimni kezibdur va necha qayta hajg‘a yayoq boribdur... Va kibor mashoyixdin ko‘pining xizmatig‘a yetibdur. Shayx Shahobud-din suhbatig‘a musharraf bo‘lubdur va alar bila bir kemada daryo safari qilibdur...”

Shayxning ash‘ori devoni va “Bo‘ston” masna-viysi va “Guliston” kitobi va soyir kutubi va raso-yili andin mashhurroqdurki, andin biror nima irod qilg‘ay. G‘azalga‘y akobiru shuaro oldida mundoq muqarrardurki, g‘azal tavig‘a Shayx muxtare’durlar, jonso‘xtalar va ishqibozlarga‘a va dilafro‘x-talarga‘a va jongudozlariga‘a filvoqe’ g‘arib haqqa sobit qilibdurlar”.

N.ning hikmatga aylanib ketgan mashhur:

*Odamiy ersang, demagil odami –
Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami, –*

misralari Sa’diyning

*Tu gar mehnati digaron beg‘ami,
Nashoyad, ki nomad nihand odami, –*

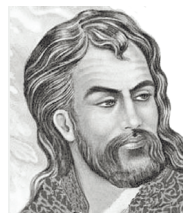
baytidan ilhomlanib yozilgani shubhasiz.

“L.T.” dostonida ham maktabda “Bo‘ston” va “Guliston” asarlari o‘qitilgani haqida ma’lumot beradi.

Avloniyning “Turkiy guliston” asarlari bevosita S.Sh. ta’sirida yaratilgan. S.Sh. asarlarini o‘zbek tiliga Muhammadrizo Ogahiy, Murod-xo‘ja domla, Sidqiy Xondayliqiy, G‘.G‘ulom, Chustiy, Muinzoda, Sh.Shomuhamedov, R.Ko-milov, E.Ochilov kabi fors-tojik adabiyotining bilimdonlari tarjima qilganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Куллиёти Саъди. Техрон, 1380 (х.ш.); Саъдий. Бўстон. – Т., 1960; Саъдии Шерози. Мунтахаби куллиёт. – Д., 1956; Муслиҳиддин Саъдий. Гулистон. – Т., 1968; Саъдий Шерозий. Гулистон (Огаҳий тарж.). – Т., 1993; Саъдии Шерози. Бўстон. – Душанбе, 1965; Саъдии Шерозий. Гулистон. – Душанбе, 1988; Саъдий Шерозий. Ҳикматга тўла олам. – Т., 2007; Саъдий Шерозий. Ҳикматлар. – Т., 2013;

E.O.

SHEROZIY HOFIZ – (taxallusi; to‘liq ismi: Shamsuddin Muhammad Hofiz Sheroziy (1326 – Sheroz – 1389) – mashhur fors-tojik shoiri. Asl ismi – Mu-

hammad, laqabi – Shamsuddin, taxallusi – Hofiz, Xoja Hofiz nomi b-n jahoniy shuhrat qozongan. Unga berilgan Xoja sifati ota-bobolarining savdogarlar tabaqasiga mansubligini bildiradi. Lekin otasi yosh o‘lib, oila tang ahvolga tushib qoladi. Yosh Muhammad tirikchilik u-n novvoyga xamirturush tayyorlab beruvchi bo‘lib ishga kiradi. Topgan pulining bir qismini tahsil olishga sarflaydi. Zehni o‘tkir bo‘lganidan tez orada fiqh, hadis, arab tili va adabiyoti, Qur‘on va uning tasvirini mukammal o‘zlashtiradi. U, xususan, Qur‘on qiroatida mahorati tom hosil qilib, uni 14 usulda tilovat qiladi. Ma‘raka-yig‘inlarda Qur‘onni, qissaxonlik kechalarida xalq kitoblarini yoqimli ovozda o‘qib berib, ro‘zg‘or tebratadi. Shuning u-n ham uni Hofiz deb ulug‘laydilar va bu nom keyinchalik shoirning adabiy taxallusiga aylanib ketadi. U mohir xattot ham bo‘lib, tirikchilik u-n turli kitoblarni ko‘chirgan, Qur‘onni kitobat qilgan. Sh.H. ko‘chirgan Xusrav Dehlaviy “Xamsa”sining “Xusrav va Shirin”, “Iskandarnoma”, “Hasht bihisht” dostonlarining bir nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida 2179-raqami b-n saqlanadi.

Sh.H. yashagan davrda Sheroz Eronning ilmiy-madaniy markazlaridan biri edi. Saroydagi rasmiy adabiy muhitdan tashqari, shahar hunarmandlarining qissaxonlik va she‘rxonlik davralari ham mashhur edi – shoirni tarbiyalagan va elga tanitgan ana shu davralar bo‘ladi.

U o‘zi sevgan Musallo bog‘iga dafn etilgan va uning sharofati b-n keyinchalik bu bog‘ Hofiziya nomini olib, jahon ilm-u adab ahlining ziyoratgohiga aylangan. Abulqosim Boburning e‘tiborli a‘yonlaridan bo‘lgan Muammoiy shoir qabrini obod qildirgan. So‘ng Eron hukmdorlaridan Muhammad Karimxon Zand hozirgi sag‘anani qurdirgan (1811). Bu yerda kecha-kunduz shoir muxlislarining oqimi tinmaydi. Sh.H. Sharqda shunchalik shuhrat tutganki, uni muqaddaslashtirib, devonini ilohiylashtirib, fol kitobiga aylantirganlar. Sh.H. qabri ustiga uning devoni qo‘yilgan va shoir ziyoratiga kelganlar u asosida fol ochadilar.

Agar Sh.H. va Shohnabot ismli qizning muhabbati to‘g‘risidagi rivoyatlar haqiqat bo‘lsa, u oila qurib, ikki o‘g‘il ko‘rgan: biri yoshligida nobud bo‘lgan, Shohnomon nomli ikkinchi o‘g‘li Hindistonda vafot etib, Burhonpurda dafn qilingan. Xotini ham yosh o‘lib ketgan. Shoir she‘rlarida bu judoliklar haqida ishoralarga duch kelamiz.

Sh.H.dan bor yo‘g‘i bir devon meros qolgan. Shuni ham uning o‘zi tuzmagan. Bu ishni Sh.H. vafotidan 30–40 yil keyin shoirning do‘sti va shogirdi Muhammad Gulandom amalga oshirgan. Lekin shu birgina devoni b-n u yarim dunyoni egalladi. Gulandomning shoir devoniga yozgan muqaddimasida aytilishicha, xos-u avomning majlisi, din-davlat arboblarning xilvatdagi suhbatlari, so‘fiy va rindlarning davralari Sh.H. g‘azallariz qizimasdi – u hayotligidayoq barcha toifaning xos shoiriga aylanib ulgurgan edi.

Sh.H. bir umr Sherozda yashadi. U faqat bir martagina XIII asrning 70-yy. boshida qisqa muddat Isfahon va Yazdda bo‘lgan. Shoirning she‘rlari Sherozdan tashqarida ham mashhur bo‘lganligidan Bangola hukmdori Sulton G‘iyosiddin, Dakan podshohi Shoh Mahmud Bahmaniylar Sh.H. o‘z saroylariga da‘vat qilib, sovg‘a-salomlar yuborganlar. Sulton Ahmad Uvays Jaloyiriy uni Bag‘dodga ham taklif qilgan. Lekin o‘z vatani va xalqini beqiyos muhabbat b-n sevgan Sh.H. na saroyga borgan, na boshqa mamlakatlarga. U hukmdorlarni madh etmagani, saroy muhitidan o‘zini olib qochgani, aksincha, mehnatkash va huquqsiz xalq tomonida turib, uning quvonch-u tashvishlari, dard-u alamini otashin misralarda tarannum etgani u-n yuqori tabaqalarga yoqmadi, ularning tahqir va xo‘rlashlariga nishon bo‘ldi. Mutaassib din namoyandalari va riyokor shayx-u zohidlarni mazammal etgani u-n ulamolarning qahr-u g‘azabiga duchor bo‘ldi. Holbuki, Sh.H.ning o‘zi komil musulmon bo‘lib, ijodi Qur‘oni Karim va Hadisi sharif otlig‘ ikki buyuk chashmadan suv ichadi. Shuning u-n ham uning devonini “Forsiy Qur‘on” deb ulug‘lashgan.

Sh.H. hammayoqni vayronaga aylantirgan mo‘g‘ullar hukmronligi inqirozga uchrab, mayda

xonliklar o'rtasidagi o'zaro toj-u taxt talashlari avj olgan, bundan xalqning tinkasi qurib, ahvoli xarob bo'lgan bir davrda yashab ijod etdi. Uning davrida Sheroz 5 marta ana shunday janglar girdobiga tortilib, o'zi vayron, xalqi qatli om qilindi. 50 yil (1338–1388) mobaynida 6 marta podshoh almashganligi ham shoir yashagan davrning notinchligini ko'rsatadi. Bu podshohlardan faqat ma'rifatli va she'riyat muxlisi bo'lgan Shayx Abuishoq Injugina (1342–1353) Sh.H.ni qo'llab, unga homiylik qilgan. Undan keyin taxtga o'tirganlar b-n shoirning munosabati yaxshi bo'lmagan. Uni hatto quvg'in qilmoqchi bo'lganlar, lekin Sh.H.ning Sherozdan tashqarida ham mashhurligi bunga monelik qilgan. Bu narsalar uning ijodiga ta'sir etmasligi mumkin emas edi. Ma'shuqa ta'rif-tavsifi, visol lazzati-yu hijron hasratini tarannum etish vositasi bo'lgan g'azalga u ijtimoiy mavzular, falsafiy fikr-mulohazalarni omixta qildi. O'z davrining siyosiy manzaralarini, ma'naviy qiyofasini haqqoniy gavdalandirdi. U ishq atalgan ulkan va bepoyon mavzu ichiga Olam va Odam dardini, jamiyat muammolarini dadil olib kirdi. Taqdir, dunyo, zamon, odamlar tanqidi shoir ijodida yetakchi o'rin tutishi bejiz emas. Hofizni Hofiz qilgan narsa aslida – shu. Shoir insonning orzu-intilishlari, quvonch-u qayg'usi, dard-u tashvishlari, muhabbati, fikr-u o'ylarini avj pardalarda kuylash b-n adabiyotning asosiy obyekti inson ekanligini amalda isbotladi. Shuning u-n ham asrlar o'tsa-da, uning shuhrati zarracha pasaygan emas, bil'aks, kundan kunga ortib bordi va bundan keyin ham shoir ijodiga bo'lgan qiziqish kamaymasligi shubhasiz.

Sh.H. g'azallari, avvalo, jozibali va yoqimli ohangi b-n har qanday o'quvchini o'ziga tortadi. Keyin hassos va isyonkor ruhi b-n uning qalbini to'lqinlantiradi. Rang-barang timsol-u tashbeh-lari, yuksak badiiyati b-n maftun etadi. Nihoyat, keng va chuqur ma'nolari b-n aqlini band etadi. Qavat-qavat ramz-u timsollar pardasiga o'ralgani b-n izlanish va tafakkur qilishga undaydi. Shoir she'rlari bir necha ma'no qirralariga ega bo'lganligi u-n ham har bir toifa uni o'zicha talqin etadi,

o'z maqsadiga xizmat qildiradi. Chunonchi, tasavvuf olimlari Sh.H.ni ilohiy ishq kuychisi sifatida o'rgansalar, G'arb va sobiq tuzum davridagi adabiyotshunoslar, aksincha, uni butunligicha dunyoviy shoirga chiqarib qo'ygan paytlar bo'ldi. Aslida shoir ijodida ilohiylik va dunyoviylik ajoyib bir tarzda uyg'unlashib ketgan. "M.Q." asarining "Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida" deb nomlangan 16-faslida N. qalam ahlini haqiqiy ishq kuychilari, o'z ijodida haqiqiy va majoziy ishqni omixta qilgan hamda majoziy ishqni tarannum etgan shoirlar deya uch guruhga bo'lar ekan, Sh.H.ni ikkinchi guruhga kiritadi. U yer-u ko'kning yaratuvchisi bo'lmish Allohni ta'rif-tavsif etish, unga bo'lgan hassos muhabbatini avj pardalarda tarannum aylash b-n birga, Parvardigori olamning zamindagi xalifasi insonni ham unutmadi. Dunyo adabiyotida so'zni Sh.H.day ming bir maqomda o'ynatgan, so'zga ming bor ma'no yuklagan, so'zni ming bir sehr-u sinoat pardasiga o'ragan yana bir shoirni topish qiyin. Sharqda hofizxonlik bejiz shuhrat tutmagan. Sh.H. devoni madrasalarda maxsus darsliklar qatorida o'qitilgan. Sh.H. she'rlari tabiiyligi, samimiyligi, hassos bir muhabbat va yuksak badiiyatga yo'g'rilganligi, mazmunan teran va serqatlamligi, falsafasining quyuqligi, nozik ishoralarga boyligi, uslubining murakkabligi uchun ham unga "lison ul-g'ayb" – "g'oyibning tili" sifatini berganlar. Firdavsiy – masnaviyini, Umar Xayyom – ruboiyini qanchalik takomilga yetkazgan bo'lsalar, Sh.H. ham g'azalni shunchalik yuksak maqomga ko'tardi. Mana, necha asrlardan buyon ruboiyda biror shoir Xayyomga yetolmagani kabi g'azalda ham hech kim Sh.H. ning oldiga tusholgan emas.

O'z ijodida may va u b-n bog'liq timsollardan haddi a'losida foydalangani u-n Sh.H. rind va mayparast sifatida mashhur. Tasavvuf adabiyotida so'fiyona istiloh-timsollarni eng ko'p qo'llagan va ularga eng ko'p ma'no yuklagan ham Sh.H. hisoblanadi.

Sh.H. o'zbek adabiyotiga ham kuchli ta'sir o'tkazgan. Sayfi Saroyi, Hofiz Xorazmiy, Sakkokiy,

Atoiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Nodira, Amiriy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Hamza kabi barcha davr shoirlari Sh.H.ni o'zlariga ustoz bilganlar, undan ta'sirlanib she'rlar bitganlar. Chunonchi, asl ismi Abdurahim bo'lgan Hofiz Xorazmiy turkiy she'riyatning Hofiz Sheroziyisi bo'laman deb o'ziga Hofiz taxallusini tanlagan bo'lsa, hofizona hassos va yoqimli g'azallari u-n Fuzuliyini turkiy she'riyatning Hofiz Sheroziyisi deb ulug'laganlar. N. Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy bilan birga "biri – Isonafaslik Sheroz", deb Sh.H.ni ham g'azalchilikdagi ustozlari qatorida alohida ajratib ko'rsatadi. Shoirning o'zbek tilidagi ijodi bu buyuk salafi ta'siridan xoli emas. "N.Sh." devonidagi so'nggi g'azalda uning o'zi bu haqda shunday yozadi:

*Yanaki nutq ila-yu ruh ila eturdi anga
Fuyuz orifi Jomiy-u rindi Sheroziy, –*

Maz.: "Yana Jom orifi (Jomiy) va Sheroz rindi (Hofiz) ham (N. ijodiga) so'z va ruh ila fayz yetkazdi".

Forsiyda esa u, asosan, Sh.H. yo'lidan bordi. "M.L." asarida N.ning o'zi bu haqda: "Yana forsiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavridakim, jami' suxandolar va nazmpiyrolar nazarida mustahsan va matbu'dur, tartib beribmankim, olti mingdan abyoti adadi ko'prakdurki, ko'prak ul Hazrat sha'niga tatabbu' voqe' bo'lubdur", – deb yozadi va salafini g'azalda "yagonai asr" deb ataydi. U fors tilida bu buyuk salafi g'azallari tatabbu'ida – 211, uning tavrida esa 20 ta g'azal yozgan. Ayni jihatdan "D.F."ni N.ning "Hofiznoma"si deb aytish mumkin (A.Hayitmetov). Bu g'azallarning ko'pida u Sh.H.ni ulug'laydi, uning o'z ijodiga ta'siri, undan o'rgangani xususida so'zlaydi. Jumladan:

*Shahi-yu rif'at agar orzu kuni, Foniy,
G'ulomi Hofiz-u xoki janobi Jomiy bosh, –*

Tarj.: Ey Foniy, agar (so'z mulkida) shohlik va yuksak martabani orzu qilsang, Hofizning bandasi-yu Jomiy ostonasining tuprog'i bo'l.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlaridan e'tiboran Sh.H. G'arb dunyosini ham o'ziga qaratdi. U G'arb ilm-u adab ahlida Sharq so'z san'atiga nisbatan mehr-u qiziqish uyg'otdi. Xususan, 1812-y. da Yozey Fon Hammer shoir devonini to'laligicha tarjima qilib, nemis tilida nashr ettirgach, Sh.H. ning shuhrati Germaniyada ortib ketadi. O'sha paytda Germaniyada Sh.H. she'rlari o'qilmaydigan, uning ijodi ustida bahs yuritilmaydigan biror adabiy uyushma yoki to'garakni topish qiyin edi. Sh.H.ga ergashib yozilgan she'rlar ko'paydi, hatto nemis adabiyotida sharqona shakldagi she'rlar, g'azallar paydo bo'ldi. I.V.Gyote "G'arb-u Sharq devoni"ni yaratdi. Bu devon G'arb adabiyotiga Sharq ruhini olib kirdi. Gyote o'zini – Hotam, ma'shuqasini – Zulayho deb atab, ko'plab sharqona she'rlar ijod qiladi. H Sh.H.ni "noyob uslub dahosi", "muqaddas Hofiz", "Sharqning Volteri" deb ulug'laydi. Umuman, G'arbda Sh.H.ni Heyne, Gyote, Shelli, Volter, Bayron kabi ulug' adiblar qatorida tilga olishgan. Rus adabiyotida ham Sh.H. katta shuhrat qozondi. A.Fet, A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov, V.Jukovskiy, S.Yesenin, P.Gnedich, M.Praxov, A.Maykov, A.Mixaylov, M.Kuzmin, V.Ivanov, V.Bryusov kabi rus shoirlari Sh.H. ta'sirida hofizona ohanglarda she'rlar yozganlar, uning ijodini yuksak baholaganlar.

O'zbekistonda Sh.Shomuhamedov, A.Hayitmetov, N.Komilov, H.Homidiy, A.Quronbekov, M.Azimov, R.Karimov, E.Ochilov va boshqalar Sh.H.ning adabiy merosi va hayoti ustida tadqiqot olib borganlar. Shoir she'rlari Xurshid, Chustiy, Muinzoda, Vasfiy, Sh.Shomuhamedov, J.Jabborov, E.Vohidov, J.Kamol, J.Quvnoq, O.Muxtor, S.Sayyid, M.Kenjabeq, O.Bo'riyev, O.Erkin, E.Ochilovlar tomonidan tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Фавайид ул-кибар. Т.АТ. 10 жылдлик, 4-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Ҳофиз Шерозий. Куллиёт. – Д., 1983; Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий. Фазаллар. – Т., 1958; Ҳофиз Шерозий шеърятидан. – Т., 1985; Ишқ дафтари. – Т.,

2000; *Ҳофиз Шерозий. Рубоийлар // Муҳаббат тароналари. – Т., 2005.*

E.O.

SHERUYA – N.ning “F.Sh.” dostonidagi qahramon, Eron shohi Xusravning o‘g‘li. Mazkur obraz dostonga uning so‘nggi qismlarida kirib keladi va faqat 51, 52-boblarda tasvirlangan voqealarda ishtirok etadi. Ma‘lumki, Xusrav dostonidagi asosiy salbiy obrazlardan biri. N. uni takabbur, zolim, xudbin hukmdor sifatida tasvirlaydi.

Xusrav o‘z o‘g‘liga ham hech qanday mehruhabbat ko‘rsatmaydi. Sh.ga ham otasining fe‘l-atvori sira xush kelmaydi:

*Aning birla atosi tab‘i noxush,
Ato tavri dog‘i kelmay anga xush.
Ato hargiz o‘g‘ul ko‘nglig‘a boqmay,
O‘g‘ulg‘a ham ato af‘oli yoqmay.*

Farhod o‘limidan keyin Xisravning taklifiga a‘yonlari va qamalda qiynalgan xalqning tazyiqi ostida rozilik bildirgan Mehinbonu holdan ketgan Shirinning o‘ziga kelishi u-n fursat va Farhod bino qilgan bahavo qasr-u hovuz bo‘yi-da dam olib, sog‘ligini tiklashi u-n ijozat so‘raydi. Shohning ijozati b-n Shirinni taxtiravonga solib, tog‘ bag‘ridagi boqqa olib borayotganlarida shamoldan parda ko‘tarilib, Xisrav qo‘shinlari qatorida tomoshaga chiqqan Sh.ning ko‘zi uning beqiyos husniga tushadi va oshiqi beqaror bo‘lib qoladi. Otasiga azaldan kek saqlab yurgan, u b-n o‘zaro munosabatlari sovuq bo‘lgan Sh. uni oradan ko‘tarmay maqsadi hosil bo‘lmasligini biladi va Xusravning zulmidan bezgan amaldorlar b-n til biriktirib, shohni qatlga yetkazadi. Sh. Xusravni o‘ldiradi, lekin u bu ishni otasi zolim bo‘lgani uchun emas, birinchidan, Shiringa uylanish ilinjida, ikkinchidan, otasining toj-taxtini egallash maqsadida amalga oshiradi. Bunda Sh.ning ham otasi singari xudbin, rahmsiz ekani ravshanlashadi. Sh. otasidan boshqa ko‘plab salbiy xislatlarni ham meros qilib olgan, jumladan, u juda joni

shirin, qo‘rqoq shaxs. Bahrom Chin mulkidan kelib Farhod uchun qasos olmoqchi bo‘lganda Sh. unga qarshilik ko‘rsatishga o‘zida kuch topolmaydi va “Farhodning o‘limida mening hech qanday aybim yo‘q, buni Bahromga ayt”, – deb Shopurga yalinadi. Shopurning tushuntirishidan so‘ng Bahrom uni jazolash niyatidan qaytib, o‘z huzuriga chaqirtirganda Sh. ro‘para bo‘lishga jur‘at etolmaydi, lekin Bahrom qo‘ygan barcha talablarni bajaradi. Jumladan, urushda vayron bo‘lgan joylarni yana qaytadan tiklab obod qiladi. Aslida, “F.Sh” dostonidagi ushbu obrazning prototipi sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor Sh.dir. U 628-y. o‘z otasi Xusravni o‘ldirib, taxtni egallagan, lekin ko‘p taxtda o‘tirmay vafot etgan.

N.ning “T.M.A.” asarida yozishicha, xalq Xisravning zulmidan to‘yib, Sh.ni uning o‘rniga o‘tqazadi. Mutakabbir va mutaassib Xisrav munajjimlarning zavoling avlodningning qo‘lida degan bashoratidan vahimaga tushib, 17 o‘g‘lini hibsdan saqlagan, ularning ayollar b-n yaqinlik qilishiga yo‘l qo‘ymagan edi. Yana munajjimlarning Zobuliston hokimidan xatar bor, degan gaplariga ishonib, Mardonshoh sipohsolorni o‘ldiradi. Sh. ham mulk dag‘dag‘asi b-n 17 og‘a-inisini qatl qiladi. Otasini esa intiqom shartiga ko‘ra Mardonshohning o‘g‘li qo‘li b-n o‘limga yetkazadi. Lekin o‘zi ham 7 oy ustida bedavo bir kasallik b-n olamdan o‘tadi. Doston muqaddimasiida “Ajal Sheruyasi” deyish b-n N. uni hatto ajal timsoli sifatida ko‘rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. Иккинчи том. Тошкент, 1977; Қаюмов А. “Фарҳод ва Ширин” сирлари. – Т., 1972.

Q.E.

SHE’R (ar. – shuur – sezgi) – 1) muayyan o‘lchov asosidagi ritmga ega nutq shakli, nazm; 2) she’riy yo‘lda yozilgan kichik hajmli asar, lirik she’r. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida, xususan,

“Devoni lug‘otit turk”da Sh. “qoshug” deb atalgan va asosan to‘rt qatorni tashkil etgan. Fitrat Sh.ni manzum (tizim she‘rlar) va mansur (sochim she‘rlar) kabi turlarga ajratar ekan, vazn va qofiyani tizim she‘rlar uchun xos sifatdir, – deya baholasa, mansur she‘rlarda esa vazn va qofiya emas, balki so‘zlardan san‘atkorona foydalanish muhimligini yozadi. Mumtoz adabiyotda, xususan, N. zamonida she‘rshunoslik ilmiga alohida ahamiyat berilgan. Shoirlarning mazkur ilmini qay darajada puxta egallagani uning darajasini ham belgilovchi omillardan sanalgan. “G‘.S.”da *“Va durudi noma‘dud ul anbiyo halqasining xotamig‘akim, inn ash-she‘ra lahikmatun va inn al-bayona lasihrun nuktasi bila shuaro poyasin hukamo martabasig‘a chekti-yu bayon rutbasin sehr manzilasig‘a tortti”*, – deb shoirlar martabasini ulug‘laydi. “S.S.”da badiiy adabiyotda ikki uslub, ya‘ni nazmiy va nasriy uslub mavjudligini ta‘kidlab, ularni bir-biriga qiyoslar ekan:

*Nasr-u nazmi angaki mudrakdur,
Nazmining poyasi biyikrakdur. –*

deya nazmning nasrdan ustun ekanligini, she‘riy asarlarda chiroyli, ta‘sirli ibora va badiiy san‘atlarni ko‘plab qo‘llash va injuni ipga tergandek misralar tizish mumkin, nasr esa, sochib yuborilgan javohir kabidir, – deydi. Mutafakkir shoir “H.A.”da quyidagi fikrlarni keltirgan:

*Nuktavu ta‘rix-u hikoyot ham,
She‘rda har nav‘ maqolot ham.*

Yoki “S.S.” dostonida quyidagi baytni uchramiz:

*She‘r ham chun kishigadur farzand,
Ko‘ngliga qut-u bag‘rig‘a payvand.*

Ad.: *Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи*

сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Маҳмуд Қошғарий. Девони луготит турк; Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т., 2006; Қурононов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2013.

E.Q.

SHIBLIY ABUBAKR (ABUBAKR JA‘FAR BIN YUNUS) (Abubakr Ja‘far bin Yunus 861 – Somurra – 945) – bag‘dodlik so‘fiy, shayx. Junayd Bag‘dodiy hamda Mansur Hallojning shogirdlaridan va safdoshlaridan. Manbalarda aytilishicha, uning ota-bobolari asli o‘ratepalik bo‘lib, keyinchalik Bag‘dodga ko‘chib borishgan. N.ning xabar berishicha, otasining nomida ixtiloflar bor. Lekin Sh.A.ning qabri toshida Ja‘far bin Yunus deb yozilgan ekan. N. Sh.A.ning asli misrlik ekanligini aytib o‘tadi. Sh.A.ning otasi, amakisi mansabdor shaxslardan bo‘lgan. Sh.A.ning o‘zi ham dastlab xalifa Muvaffaqning hojibi vazifasida ishlagan. 40 yoshida shimoliy Erondagi Damovand viloyati voliysi etib tayinlangan, to‘satdan bu vazifani tark etib, Bag‘dod-dagi mashhur so‘fiylardan Xayr un-Nassoj majlisida tavba qilib, so‘fiylik yo‘lini ixtiyor etgan. Junayd Bag‘dodiydan tasavvuf sirlarini o‘rgan-gan. Mansur Halloj b-n yaqin bo‘lgan. Uning qatlidan keyin ehtiyotkorona harakat qilgan va Mansur Hallojni Allohning sirini ochganlikda ayblagan. Sh.A. kalom ilmida Horis Muhosibiy-ning izdoshlaridan sanalgan.

Sh.A. o‘z davridagi Junayd Bag‘dodiy, Mansur Halloj, Abubakr Saydaloniy kabi bir qator mashhur so‘fiylar bilan suhbat qilgan. Abubakr Timistoniy, Abulhusayn Xusriy, Shayx Abu Zur‘a Roziy, va Abdulaziz Tamimiy kabi so‘fiylarning ustozlari bo‘lgan.

Sh.A. so‘fiyona mazmunda she‘rlar ham yozgan. Abul‘alo al-Ma‘arriy uning she‘rlariga yuqori baho bergan. Undan bizga naql va rivoyatlar hamda hikmatli so‘zlar yetib kelgan. N. “N.M.”da Sh.A.ning tasavvuf sirlarini birinchilardan bo‘lib, minbarlarda oshkor etganligini aytib o‘tadi: “Avval kishikim, ishoratni iboratqa kelturdi

va bu tariyqdin so‘z aytti, ul (Shibliy) erdi. Chun yana bu tabaqada Junayd (q.s.) paydo bo‘ldi. Bu ilmga tartib berib, bast qilib, kutub bitidi. Chun Shibliy (q.s.) arog‘a kirdi. Bu ilmni minbar ustiga aytib, oshkoro qildi. Junayd so‘zidurkim, biz bu asrorni yoshurun uylarda va sardobalarda mahramlarga‘a aytur erdik. Shibliy minbar ustiga aytib, elga oshkor qildi”.

N. “N.M.” tazkirasida Sh.A.ning hayoti haqidagi muhim ma‘lumotlar bilan birgalikda ulug‘ so‘fiyning ibratli hikmatlarini ham keltiradi. “N.M.”ning debochasidagi zakot ta‘rifida faqihlar amali bilan so‘fiy zotlarning bu farzni ado etishdagi farqli tomonlari ulug‘ avliyo Sh.A. hikmatli so‘zlari misolida yoritilgan: “Shayx Shibliy (q.s.)din bir faqih so‘rubdurki, zakot adosi ne nav‘dur? Shayx debdurlarki, sanga farz bo‘lur zakotnimu deyin? Yo manga farz bo‘lur zakotnimu deyin? Aytibdurlarki, manga bo‘lur zakot qaysidur va sanga bo‘lur zakot qaysidur? Shayx debdurlarki, sanga bo‘lur zakot uldurkim, har ikki yuz diramdin besh diram Tengri yo‘lida bergaysan. Manga bo‘lur zakot budurkim, har ikki yuz diramdin ikki yuz besh diram Tengri taolo yo‘lida bergaymen”. Tazkirada Junayd Bag‘dodiyning Sh.A. haqidagi e‘tiroflariga alohida o‘rin ajratilgan: “Abubakr Shibliyga‘a boshqalarga nazar qilganingizdek nazar qilmang. Chunki u Alloh ko‘zlaridan bir ko‘zdir”. Shuningdek, Shayx Junayd Bag‘dodiy Sh.A.ni o‘z qavmining toji, deb ataganligi ham qayd qilingan. “N.M.”da Sh.A.ning “Hurriyat – qalb hurriyatidir, boshqa narsa emas”, “Zohir ko‘zni haromlardan, botin ko‘zni esa Allohdan boshqasiga nazar solishdan saqlang” kabi ibratli pandlari ham keltirilgan. Tazkiradan Sh.A. hazratlarining so‘fiylikka zid o‘laroq semizliklari ma‘lum bo‘ladi. Ammo u kishining semizliklari haqidagi izohlari ham ma‘naviy martabalari xususida tasavvurni oydinlashtiradi: “Anga dedilar: xush semizsen va muhabbatiki sen da‘vo qilursen, taqozoye semizlik qilmas. Dedikim: “Qalbm ishqozlik qildi, tanim bexabar qoldi. Agar xabardor bo‘lganda semirmas edi!” N. “N.M.”da

valiylarning bir-birlari haqida ta‘rif-tavsiflari orqali ham ularning hol va maqomlari, o‘ziga xos fazilatlarini ko‘rsatadi. Duniy (q.s.) to‘g‘risida to‘xtalarkan, Sh.A. holi haqida shunday deydi: “Xaraqoniy ayttikim, men ayttimki, ul Shibliy erdikim, mast keldi va mast kettiki, men ani o‘z qoshimda ko‘rdumki, havoda raqs qilur erdi va manga shukr der erdi”.

Inson o‘zining ko‘ngil mohiyatini mushohada etishi bosh masaladur. Chunki u baytulohdir. N. aytadi: “Shibliydin so‘rdilarki, qaysi nima ajabroq? Dedi: Ul ko‘ngulki, Tengri taolosini tanig‘ay va onga osiy bo‘lg‘ay”.

Ma‘lumki, ulug‘ avliyolar, aziz zotlarga Alloh taolo odatdan tashqari ishlarni amalga oshirish ne‘matini ato qiladi. Bu karomat, tush, kashf, ilhom kabi sharafli ne‘matlardir. Tazkirada Sh.A. hayoti misolida unga berilgan fazl haqida hikoya qilinadi. Unga ko‘ra, Sh.A. o‘lim to‘shagida yotgan mahalda bir xodimi Bakir Dinavariydan masjidga olib borishni iltimos qiladi. Yo‘lda bir odamga duch kelishadi. Sh.A. tongda shu odam b-n bir ishi bor ekanligini aytadi va o‘sha oqshom vafot etadi. Uning g‘usli u-n keltirilishi kerak bo‘lgan inson o‘sha kuni masjid yo‘lida uchragan solih edi. N. Sh.A.ning 87 yoshda hijriy 334-y. hayotdan ko‘z yumganini aytadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Фариддин Атмор. Тазкират ул-авлиё. – Истанбул, 1991.

H.H.

SHIS (a.s) – N.ning yozishicha, Odam (a.s.) Hobil firoqida ko‘b betoqat bo‘lgandan keyin Haq taolo Odam (a.s.)ga muruvvat ko‘rsatib, Sh. (a.s.)ni bergan va Sh. (a.s.)ning muhabbati Odam (a.s.)ning Hobil motamidagi iztirobini kam qilgan. Odam (a.s.) Sh. (a.s.)ni Iqlimo degan farzandlaridan biriga uylantirib qo‘ygan va uni o‘z o‘rnida valiahd qilib qoldirgan. Alloh taolo Sh. (a.s.)ga payg‘ambarlikni ato qilgan, xabarlarga

ko'ra, unga ellik sahifalik kitob ham tushirgan. Sh. (a.s.) Ka'ba binosini tosh va ganch bilan qorishtirib, imorat qilgan. Uning yettita o'g'li bo'lgan. Nubuvvatidan qirq besh yil o'tgach, farzandlariga Qobil avlodi tomonidan bo'ladi-gan har qanday urush va zararlarni daf qilishni vasiyat qilgan. Katta o'g'li Anushni o'z o'rnida valiahd qilib, olamdan o'tgan. Uni Abu Qubays tog'iga Odam (a.s.) yoniga dafn qilganlar. Manbalarga qaraganda, 912 yil umr ko'rgan.

Rabg'uziy Sh. (a.s.)ning Qobildan bir yuz o'ttiz yil o'tgandan keyin tug'ilganini aytadi. Ayrim manbalarda aytilishicha, Sh. (a.s.) suryoniy tilida "Hibatulloh", ya'ni "Tangri atosi" demakdir. Chunki Shis (a.s.) tug'ilgan paytda Jabroil (a.s.) "Bu Hobilning o'rniga Allohning bergan hadyasidir", degan ekan.

N. u haqidagi ma'lumotlarni quyidagi ruboiy bilan yakunlaydi:

*Gar Shis va gar Qobil erur, gar Hobil,
Yoshlari agar yuz yil erur, gar ming yil,*

*Bir necha kun etsalar jahonda ta'til,
Oxir borig'a ajal buyurur ta'jil.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. *Қисаси Рабғузий*. – Т., 1990; Обидов Р. *Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир*. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2005.

S.R.

SHIFOIYA – "Dor ush-shifo" (Shifo saroyi) muolaja markazi, tibbiyot madrasasi. N.ning o'z mablag'lari hisobidan Hirotida qurdirgan tibgoh. Xondamir "Xulosat ul-axbor"da Hirotning tashqari qismidagi Jome' masjidni ta'riflar ekan, Dor ush-shifo mazkur jome' masjidining janub tarafida bag'oyat latofat va nazokat bilan qurilganini qayd qilib: "O'sha jannat misol binolar oralig'ida kavsar misol bir hovuz ham qurilgan bo'lib, xizirmaqom hakimlar hamda Isodamlik tabiblar doi-

mo g'ariblar va bemorlarni muolaja qilish bilan mashg'uldirlar", – deydi. Sh. haqida "Makorim ul-axloq"da ham ayrim qaydlar mavjud. Jumladan, "Injil arig'i bo'yida, Ixlosiya madrasasining g'arbiy tomonida qurilgan bo'lib, nihoyatda toza va sarishta davo maskani bo'lgan. Hirot ta'rifida Zahiriddin Muhammad Bobur bu xususda: "...dorush-shifosinikim "Shifoiya" derlar", – deya tasvirlaydi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, mazkur shifo maskanida Mavloni Nizomiddin Abdulhay tabib, Mavloni Darvesh Ali tabib, Mavloni G'iyosuddin Muhammad tabib, Mavloni Muhammad Mu'in kabi tabobat ilmida zamonasining eng ilg'or vakillari xizmat qilgan.

N. "F.K." va "M.N."da Sh.ni "Dor ush-shifo", – deya qalamga olgan o'rinlar mavjud. Xususan, "M.N."da Mavloni Bayzoiy haqidagi ta'rifda: "*Mahmud Barlos Hisordin elchilikka kelganda bila kelib erdi. Ul borg'onda xasta bo'lub qoldi. "Dor ush-shifo"da muhofizatin qilg'ondin so'ngra sihat topib, Yana Hisorg'a bordi*", – deb qayd qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Фавоийд ул-кибар*. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Мухаммад Бобур. *Бобурнома*. – Т., 1989; Фиёсиддин Хондамир. "Мақорим ул-ахлоқ". – Т., 2018; Навоий замондошлари хотирасида. *Тузувчи: Б.Ахмедов*. – Т., 1985.

E.Q.

SHODIYEV ERGASHALI (1932–2005) – f.f.d-ri (1973) prof. (1973). Sharqshunoslar assotsiatsiyasi a'zosi (1983), Tojikiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi (1996), Tojikiston Xalq maorifi a'lochisi (1973). Xo'jand davlat pedagogika instituti (hozirgi Xo'jand davlat universiteti)ni tugatib (1955), shu yerda ishlagan. Laborant (1953–56), o'qituvchi (1956–58), katta o'qituvchi (1959–66), dotsent (1966–72), kafedra mudiri (1967–69), katta ilmiy xodim (1970–72), o'zbek adabiyoti kafedra-

si prof.i (1973–2005). 40 dan ortiq monografiya, to‘plam, broshyura, o‘quv qo‘llanmalari va 400 ga yaqin maqolalar muallifi.

Sh.E. tadqiqotlarining katta qismi n.shunoslikka bag‘ishlangan. Olimning N.ning tojik adabiyotiga munosabati, fors-tojik tilidagi asarlari; Tojikistonda n.shunoslik, tojik shoirlari va N. adabiy aloqalari tadqiq etilgan ilmiy ishlari shu jihatdan e‘tiborlidir. Sh.E. N.ning Foniyl taxallusidan tashqari, “Fano” va “Fanoiy” taxalluslari b-n ham ijod etganligini birinchi bo‘lib asoslab bergan edi. Shuningdek, Sh.E. tadqiqotlarida N. ijodidagi tojik shoirlari Abulqosim Firdavsiy, Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Abdurahmon Jomiy an‘analari, N.ga yosh zamondosh bo‘lgan tojik shoirlari Kamoliddin Osafigi, Zayniddin Vosifiy, Kamoliddin Binoiy, Abdulloh Xotifiy ijodida N. an‘analari yangi ilmiy ma‘lumotlar asosida tahlil etilgan.

Sh.E. ilmiy faoliyati tadqiqot doirasining kengligi va topilmalarga boyligi b-n ajralib turadi. Chunonchi, adabiyotshunoslikka ma‘lum bo‘lmagan Bibisharifa Ojiz, Nozil, Shaydo, Lisoniyl, Zinnat, Rosix, Nuzxat, Favziyl, Sho‘xiyl, Bifazilat, Mahzun, Muxlis, Zebo kabilar ijodi ilk marta Sh.E. tomonidan o‘rganildi. Sh.E. Xo‘jand adabiy muhitining ilk tadqiqotchisi sifatida o‘zbek va tojik tillarida Xo‘jand shoirlari tazkirasini yaratib, ularda XII–XIX asrlarda yashagan 30 dan ortiq shoirlarning hech kimga ma‘lum bo‘lmagan asarlarini o‘quvchilarga taqdim etdi. Bulardan tashqari, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Hamzaning Xo‘jand adabiy muhiti bilan aloqasi va Xo‘jandda yaratgan asarlari haqidagi ilmiy yangiliklarni ham birinchi marta Sh.E. fan olamiga olib kirgan edi.

Ad.: Алишер Навоийнинг тожик адабиётига муносабати масаласига доир. – Хўжанд, 1964; Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Хўжанд, 1967; Алишери Навои. – Хўжанд, 1968; Навоий ва ёш тожик адиблари. – Хўжанд, 1969; Ҳамза ва тожик адабиёти. – Хўжанд, 1969; Ўзбек-тожик

адабий алоқалари тарихидан. – Т., 1973; Тожикистонда Навоийни ўрганиш. – Хўжанд, 1985.

S.O‘.

SHOMUHAMEDOV ALISHER SHO-ISLOMOVICH – (01.03.1953, Toshkent) 1975-y. da ToshDUning Sharq fakultetini tugalladi. F.f.n. (1981), dotsent (1985). 1974–76-yy.da Eronda ishladi, 1976–1979-yy.da O‘zR FA Qo‘lyozmalar institutida ilmiy xodim, 1979-y.dan umrining oxirigacha Sharq fakulteti o‘qituvchisi. 30 dan ortiq maqolalar muallifi.

Sh.A.Sh. “Navoiy ijodida tatabbu’” (Foniyl va Jomiy g‘azallari timsolida) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi va bu ishini 1981-y. da nashrdan chiqardi.

Sharq she‘riyatida va, xususan, N. lirik ijodida tatabbu’ an‘analari yuzasidan qator maqolalar e‘lon qildi. N. tatabbu‘larining mohiyati, shoir ijodiyotida o‘ynagan roli, uning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berdi.

Ad.: Шомухамедов А. Татаббуъ в творчестве Алишера Навои (на примерах татаббуъат Фани на газели Джамии). – Т., 1984; Некоторые особенности татаббуъат Алишера Навои. В кн. Актуальные проблемы иранск. Филологии. – Душанбе, 1985; Об изучении “Диван-е Фани”, научн. труды ТашГУ. Востоковедение. – Т., 1990.

S.G‘.

SHOMUHAMEDOV SHOISLOM MAHMUDOVICH – (16.04.1921, Toshkent, 2007) – sharqshunos, eronshunos olim. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1978), f.f. d-ri (1968), prof. (1970). Firdavsiyl nomidagi xalqaro mukofot laureati (1973), “El-yurt hurmati” ordeni sohibi (1998). U O‘rta Osiyo Davlat universiteti sharqshunoslik fakultetida o‘qituvchi, dotsent (1958–60), fakultet dekani (1960–1972-yy.), universitetning ilmiy ishlar bo‘yicha prorektori (1972–1985-yy.), kafedra prof.i (1985-y.dan),

Toshkent davlat sharqshunoslik institutida kafedra prof.i bo‘lib ishlagan.

Sh.Sh.M.ning tarjimonlik faoliyati ham g‘oyat samarali bo‘lib, Ibn Sino, Firdavsiy, Umar Xayyom, Sa‘diy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Bedil, Hofiz, Jomiy kabi ulug‘ fors-tojik shoirlarining asarlarini tarjima qilgan. N.ning Jomiy vafotiga marsiyasini ham o‘zbek tiliga mahorat b-n o‘g‘irgan (1977) qilgan. Shuningdek, “Navoiy hikmatli so‘zlari”ni (1968), “Navoiy she‘riyati” (1977) va ayni shu kitobchani rus tilida (1978) ham o‘quvchilarga yetkazgan.

Sh.Sh.M. “D.F.” nashri munosabati b-n “Народы Азии и Африки” jurnalida N.ning forsiy she‘riyati tahliliga bag‘ishlangan maqola e‘lon qilgan (1968).

Sh.Sh.M. N.ning “D.F.”si borasidagi tadqiqoti “O‘zbek adabiyoti” 2-jildida kiritilgan. Tadqiqoti davomida g‘oyat ko‘p qiziqarli ma‘lumotlarni aniqlagan. Ma‘lumki, N.ning “D.F.”ga kiritilgan 554 ta g‘azalidan 237 tasi Hofiz Sheroziyga, 52 tasi Abdurahmon Jomiyga, 32 tasi Amir Xusrav Dehlaviyga, 25 tasi Sa‘diy Sheroziyga, 5 tasi Mavlono Kotibiyya, 4 tasi Mavlono Shohiyga, 4 tasi Kamol Xo‘jandiyga, 2 tasi Amir Vafoiyga nazira, tatabbu‘ tariqasida yozilgan. Sh.Sh.M. S.Ayniy, H. Sulaymon, A.Mirzoyev, Hodizoda R. tadqiqotlariga ergashib, “D.F.”ning yaratilishi, yuzaga kelish sabablari, shuningdek, N. ijodida davriy an‘analari va tatabbu‘larining janr xususiyati, obrazlar olami, vazni, qofiya, radifi hamda tatabbu‘lar kimga qaratilganligi xususida alohida tadqiqotlarni amalga oshirgan. Sh.Sh.M. ikki buyuk shoir N. va Jomiyning do‘stligi hamda ijodiy hamkorligi haqida qator maqolalar muallifi hamdir.

N. asarlarida yuksak ehtirom b-n tilga olgan Firdavsiy Tusiyning muhtasham “Shohnoma”sini mahorat b-n fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan va nashr ettirgan (1975–1979). Olim N. nomi, ibratli hayoti, sermahsul ijodi, asarlari tilga olingan Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”ini ham fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan va chop ettirgan. Kitobga izoh va sharhlarni o‘g‘li A.Shomuhamedov yozgan.

1998-y.da Sh.Sh.M. olim, shoir hamda tarjimon sifatida mumtoz va hozirgi zamon Eron adabiyoti bo‘yicha tadqiqotlar, o‘quv qo‘llanmalari, fors adabiyoti tarixi va darslik, nazariy qo‘llanmalar hamda 200 dan ortiq maqolalar e‘lon qilgan, aniqrog‘i, umumiy hisobda 90 ga yaqin kitob yaratgan. U tarjimon sifatida o‘nlab Sharq shoirlari asarlarining o‘zbek xalqi ma‘naviy mulkiga aylanishiga ulkan hissa qo‘shgan.

Ad.: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том. – Т., 1978; Жомий. “Баҳористон” (Форс тилидан Шоислом Шомухамедов таржимаси). – Т., 2019.

S.G‘.

SHOPUR – N.ning “F.Sh.” dostonidagi asosiy obrazlardan biri. Xamsachilikka asos solgan Nizomiydan boshlab Sh. “Xamsa”larning asosiy qahramoniga aylangan. Nizomiyning “Xisrav va Shirin”ida Sh. Xisravning murabbiysi, do‘sti va homiysi, qissaxoni, uning Shirin b-n munosabatlarida vositachi va ko‘makchi sifatida gavdalangani. Salaflarining ayni mavzudagi asarlari syujetiga to‘xtalar ekan, bu haqda shoir, jumladan, shunday deydi:

*Ichib gah Borbad lahni bila may,
Gahi Shopur doston deb rayoray.*

Xusrav Dehlaviy dostonida Sh. shohning eng yaqin nadimi va roviysidir. Xisravga Shirinni ta‘riflab, uning suratini ko‘rsatib, arman mulkiga boshlaydi.

N. dostonida Sh. yetakchi obrazga aylanadi. Chin yurtidan dengiz safariga chiqqan Farhod halokatga uchrab, to‘fon uning siniq qayig‘ini Yaman sari surganida Farhodni qutqargan kema ahli orasida Sh. ham bor edi. Sh. – mohir musavvir, jahongashta donishmand odam. Yurtma-yurt kezib, ko‘pni ko‘rgan, katta hayotiy tajriba va nozik kuzatishlar sohibi bo‘lganidan beqiyos insoniy fazilatlarini o‘zida mujassam etgan bu “xiradmandi zamona” bir ko‘rishdayoq Farhodning

ko'nglida pinhon bir dardi borligini sezadi va uning ko'ngliga qo'l solib, siridan ogoh bo'ladi:

*Bu xayl ichra bor erdi rahnavarde,
Musofirshevayi ozoda marde.*

*Hunar bobida ustodi zamona,
Zamona ichra naqqoshi yagona...*

*Jahon mulkin kezib kishvar-bakishvar,
Hududi boxtardin to ba xovar.*

*Xito mulkiga ham tushgan guzori,
Kelib o'llig'a Moniy dastkori...*

*Qalam ahlig'a oning tarhi dastur,
Jahon ahli debon otini Shopur.*

Sh. va Farhod darhol do'stlashib, bir-birini ko'rmasa turolmaydigan darajaga yetishadi. Sayohatlari davomida arman yurtida ham bo'lgan, Shirin ta'rifini ham eshitgan Sh.:

*Hamul ganjeki, bo'lmishdir umiding,
Yetishgay qufliga mendin kaliding, –*

deb unga o'ynada ko'rgan mulki suratini chizib ko'rsatadi va uni o'sha Erammonand yurtga olib boradi. Tog'ni qazib, Shirin yashagan qal'aga suv keltirishida ham, Shirin b-n bo'lgan muhabbat mojarosida ham, qisqasi, umrining oxirigacha u b-n birga bo'lib, unga jonini fido qiladi.

Shirinni ko'riboq hushidan ketib yiqilganida ham Sh. joniga ora kiradi. Farhodni behushdori yordamida hushidan judo qilib, Xisravga tutqun qilib bergan hiylagar makkorni tosh b-n urib o'ldiradi. Farhod Salosil qo'rg'onida bandiligida oshiq-ma'shuq o'rtasida elchi bo'lib, ularning maktublarini bir-birlariga yetkazadi. Bundan xabar topgan Xisrav uni qo'lga olib, bandi qiladi. Shirinning iltimosi b-n tutqunlikdan xalos bo'lgan Sh. Farhodning jasadini topib keladi. U dafn qilinganidan keyin qabri ustida ko'kaldoshi Bahrom b-n birga mujovir bo'lib oladi.

Farhod tog'ni qazib, suv chiqarganida ham, arman mulkini Xisrav Parvez hujumidan himoya qilganida ham, Mehinbonu va Shirin b-n uchra-shuvlarida ham yonida hamkor va maslahatchi bo'ladi.

Farhod o'limidan keyin Mehinbonu va Shirinning sirdoshi va suyanchig'i bo'lib qoladi.

Bahrom va Sheruya o'rtasida elchilik qiladi.

Beqiyos insoniyligi va olijanoblighi b-n Farhodning barcha ishlarida madadkorlik qilgan Sh. majozan maqsad yo'lida unga rahnamolik qilgan buyuk hodiydir.

Sh. "F.Sh." dostonida chin do'stlik va haqiqiy sadoqat timsoli sifatida gavdalanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

E.O., M.M.

SHOPURI ZULAKTOF (Shopur II, 309–379-yy.) – N.ning "T.M.A." asarida zikr etilgan sosoniy hukmdor. Otasi Hurmuz edi. N. Sh.Z.ni aqlli, lekin qahri qattiq kishi sifatida tasvirlaydi. "T.M.A."da uning yoshligi va bolalik chog'i haqida ma'lumotlar ham keltirilgan, chunki u go'daklik paytida podshoh deb e'lon qilingan edi. N.ning yozishicha, Sh.Z.ning yoshligidan foydalangan arab podshosi Toir mamlakatning katta qismini bosib olgan va ko'p vayrongarchiliklar qilgan. Sh.Z. yigit bo'lgandan so'ng arablarga qarshi yurish qilib, ulardan o'ch olgan. Ko'p arablar qirib tashlangan yoki azob-uqubatlardan b-n o'ldirilgan. Shu voqeadan so'ng Sh.ga "Zulaktof" deb laqab berganlar: va buzuqliq qilgan a'rob qasdig'a buyurdi va ko'p ta'ziyat bila o'lturur erdi. Bu jihatdin ani Zulaktof dedilar". N.ning yozishicha, Sh.Z. yashirincha safar qilib Rumga borgan. U yerda uni tanib qolganlar va u hibsga olingan. Qaysarning buyrug'i b-n Sh.Z. ni mol terisiga o'rab tikib qo'yanlar. Qaysar uni shu ahvolda olib yurib, Eronni istilo qilgan.

Sh.Z. qochishga muvaffaq bo'lgan va Qazvinga kelgan. U qaytadan lashkar to'plagan hamda qaysar b-n urushib g'olib chiqqan.

N. Sh.Z., deb zikr etgan ushbu hukmdorni tarixchi olimlar Shopur II deb ataydilar. Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, u otasi Xurmuzd II o'lgandan so'ng, go'daklik paytida shoh deb e'lon qilingan. Bu ma'lumotlar N. asaridagi ma'lumotlarga mos keladi. Davlat ishlarini bu paytda, asosan, onasi olib borgan. Voyaga yetgandan so'ng barcha ishlarni o'z qo'lga olgan. Sh.Z. Mesopotamiyani o'z davlatiga qo'shib olishga intilgan. Demak, N.ning "T.M.A." da Sh.Z. b-n arablar o'rtasidagi urush va nizolar haqida yozgan so'zlari muayyan tarixiy asosga ega. Sh.Z.ning bu intilishlariga Vizantiya imperatori Konstansiy to'sqinlik qilgan. 361-y.da Konstanziy vafot etgan. Undan keyin taxtga o'tirgan Yulian Sosoniylar davlatiga qarshi urush e'lon qilgan. Urushda u yengilgan va halok bo'lgan.

Mana shu o'rinda tadqiqotchilar bergan ma'lumot bilan "T.M.A."dagi ma'lumotlar o'rtasida farq ko'zga tashlanadi. N.ning yozishicha, imperator halok bo'lmagan, balki Sh.Z. tomonidan asir qilib olingan. Sulh tuzilgach, u ozod qilingan va yarash shartlariga binoan urush tufayli vayron bo'lgan yerlarni Vizantiya hisobidan tiklab, obod qilib bergan. Shopur II 379-y.da vafot etgan. U, yuqorida aytilganidek, go'daklik paytida hukmdor deb e'lon qilingani u-n yashagan yoshi b-n hukmdorlik muddati teng, ya'ni yetmish yil yashagan va yetmish yil taxtda o'tirgan. Bu ma'lumotni N. ham tasdiqlaydi va "...saltanatining muddati yetmish yil erdi va ba'zi yetmish ikki debdurlar" deb yozadi.

Sh.Z.ni N. "S.I."dostonining sosoniylarga bag'ishlangan XIV bobida ham tilga olgan. Bu o'rinda N. uni "Shopuri Hurmuz" deb ataydi;

*Yana yetti Shopuri Hurmuzg'a zo'r,
Ki. soldi sipoh birla olamg'a sho'r.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Д.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVI-II века. – Л., 1958; Грантовский Э.А., и др. История Ирана. – М., 1972.

Q.E.

SHOHBAYT – Ohoriy, ta'sirchan baytlardan tashkil topgan, yuksak mushohada hamda teran mazmunga boy, shakl va mazmun jihatdan ta'sirli, badiiyati yuqori, san'atkorlik bilan aytilgan, she'rdagi eng sara bayt.

Aslini olganda, g'azal yoki qasidaning eng go'zal, eng teran, eng yetuk bayti. "Shohbayt qasida yoki g'azalda o'zining salmoqli ma'nosi, jozibali yorqin uslubi bilan boshqa barcha baytlardan ajralib turadi. Ana shunday bayt matla' sifatida husni matla' va maqta' shaklida kelganda esa husni maqta' deb yuritiladi". (Y. Is'hoqov) Aytish joizki, Sh. qasida va g'azallarda o'zining salmoqli ma'nosi, kitobxon yoxud tinglovchi diqqatini jalb qilishi, jozibali yorqin uslubi b-n boshqa barcha baytlardan ajralib turadi. Sh. ko'p hollarda g'azalning oxirida, asosan, maqta'dan oldingi bayt sifatida keladi hamda falsafiy xulosa shakliga ega bo'lib, ijtimoiy-axloqiy mazmuni va uslubiy tugallangan bo'ladi. Bunday bayt matla' sifatida kelsa, san'at sifatida husni matla' va maqta' shaklida kelganda esa husni maqta', deb yuritiladi. Ma'lumki, Sharqda badiiy so'zning nufuzi nihoyatda baland bo'lgan – favqulodda tashbehlar, kutilmagan iboralar, nafis lutfilar, nozik qochirimlar juda qadrlangan, badiiy kashfiyot darajadasidagi she'r va baytlar tildan tilga, kitobdan kitobga ko'chib yurgan. Shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy jihatdan mukammal, qasida yoki g'azalning asosiy mohiyati, yetakchi g'oyasini o'zida mujassam etgan baytlar mumtoz adabiyotda "shohbayt" sifatida yuksak baholangan. Jumladan, Shayx Sa'diyning bir bayti, hatto Alloh taologa xush kelib, farishtalari orqali unga nur to'la tabaqlar yo'llagani rivoyat qilinadi. Shoh-u amirlar o'zlariga yoqqan

bir she'r yo bayt u-n shoirning og'zini dur-u javohirga to'ldirganlari haqida hikoyatlar saqlanib qolgan. Xo'ja Hofizning Samarqand-u Buxoroni bir go'zalning xoliga bag'ishlab yuborgan bayti avval Amir Temurning qahri, keyin mehriга sazovor bo'lgani mojarosi barchaga ma'lum. Atoiyning mashhur:

*Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'tturur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur, —*

misralari hali-hanuz kishini hayrat va hayajonga solib keladi. Yosh N.ning birgina baytiga o'z davrining malik ul-kalomi bo'lgan Lutfiy butun boshli devonini almashmoqchi bo'lgan. Imora degan shoirning: "Mahbubam o'qiyotgan paytida misralar qatidan chiqib, lablaridan o'pib olish uchun o'z g'azalimning ichiga bekinib olishni istayman" mazmunidagi baytini bir davrada eshitgan mashhur tariqat piri Abusaid Abulxayr shartta o'rnidan turib, uning ziyoratiga yo'l olgan.

G'azal binosining poydevori matla' bo'lgani u-n shoirlar matla'ga katta mas'uliyat b-n yondashib, uning go'zal va barkamol chiqishiga intilganlar. Aytish mumkinki, matla'dan qanoat hosil qilmay turib, g'azalning o'ziga kirishmaganlar. Shuning u-n ham, asosan, matla'lar Sh. darajasiga ko'tarilgan. Tazkiralarda shoirlarning mahorati mezoni sifatida ko'pincha matla'larning keltirilishi bejiz emas.

Adabiyotni so'zdan mo'jiza yaratish san'ati, deb bilgan N. har bir asari ustida zargarona ter to'kkan, har bir so'zni she'r uzugi ko'ziga gavharday mahorat b-n qo'ndirgan. Shuning u-n ham "X.M." devonlar turkumidan joy olgan 2600 g'azal matla'sining hammasi ham Sh. darajasida deyish mumkin. M-n:

*Yor og'iz ochmasqa dardim
so'rg'ali toptim sabab,
Ko'p chuchukluktin yopushmishlar
magar ul ikki lab.*

Bu bayt Sharq she'riyatida mashhur husni ta'lil san'atining betakror namunasi. Ma'lumki,

bu san'at vositasida keltirilgan dalil ifodalangan fikrning haqiqiy sababi bo'lmasa-da, u o'zining badiiy go'zalligi b-n kishida zavq uyg'otadi, e'tiborni tortadi. M-n, keltirilgan baytda ma'shuqaning oshiq ahvolini so'ramasligiga lablarining azbaroyi shirinligidan bir-biriga yopishib qolganligi sabab qilib ko'rsatiladi. Albatta, bu haqiqat emas, balki "go'zal yolg'on", lekin ushbu tashbeh o'zining badiiy go'zalligi, nozikligi, ohorliligi b-n o'quvchini hayratga soladi.

Yoki:

*Husni ortar yuzda zulfin anbarafshon aylagach,
Sham' ravshanroq bo'lur torin parishon aylagach.*

Sham shunday ham yonib, yorug'lik taratadi, lekin piligi tolalarini yozib yuborsa, uning yonish doirasi kengayib, yorug'ligi kuchayadi va kengroq sahnni yoritadi. Shunga o'xshab, mahbubaning sochi shunday ham husniga husn qo'shadi, shunday ham undan muattar hid taraladi, lekin uni yozib yuborsa, ham hidi gurkirab ketadi, ham chiroyini yanada ochadi va oshiq'lari safi yanada ko'payadi.

Sh. faqat matla'da emas, badiiy barkamol g'azallarning xohlagan joyida kelishi mumkin. Lekin ko'proq maqta'dan oldingi baytda keladi. Chunki maqta'dan oldingi bayt ko'pincha g'azalning kulminatsion nuqtasi hisoblanadi. Ba'zan maqta'da ham keladi. Jumladan:

*Ey Navoiy, er esang dunyo arusin qil taloq,
Bir yo'li bo'lma zabun bu zoli makkor ollida.*

Ma'lumki, dunyoni qoralash, tanqid qilish — mumtoz adabiyotda asosiy o'rin tutadi. Bu diniy-tasavvufiy qarashlar b-n bog'liq. Unga ko'ra, dunyoga ortiqcha mehr qo'yish insonni Haq yo'ldan ozdiradi, Parvardigoridan begonalashib, tubanlashuviga sabab bo'ladi. Shuning u-n ham so'fiyona adabiyotda dunyo ko'pincha noz-u ishva b-n oshiq'larini yo'ldan uradigan, lekin hech kimga vafo qilmaydigan xiyonatkor ma'shuqaga o'xshatiladi; paranji-chachvon ichida go'yoki

sarvqad va go‘zal ko‘rinadigan, aslida esa qaddi bukchaygan, tishlari to‘kilgan qari kampirga qiyoslanadi; talabgorlarini seyr-u jodu b-n tuzoqqa tushirib, o‘z yo‘rig‘iga yurgizadigan, xohlagan ko‘yiga soladigan jodugar, alvasti, zol, ajuza qiyofalarida tasvirlanadi. Barcha yomonlik, yolg‘on, riyo timsoli bo‘lganligi u-n ham shoir o‘z-o‘ziga, ayni paytda o‘quvchiga, ya‘ni barchaga murojaat qilib, o‘zini mard deb bilgan kishi dunyo makkorasining asiriga aylanib, xor-u zor bo‘lmaslik u-n uni taloq qilishi lozimligini ta‘kidlamogda. Bu – g‘azaldagi eng muhim, eng kuchli bayt. Bu – g‘azalning kulminatsion nuqtasi. Mana bu shohbayt esa g‘azalning o‘rtasida kelgan:

*Ursa dushman zaxm,
erur marham tavaqko‘ do‘stdin,
Ikkisizaxmursa, tongyo‘q, chok-choko‘lmoqtanim.*

Maz.: Dushman urib, jarohat yetkazsa, do‘stning malham qo‘yishidan umid qilaman, lekin har ikkalasidan zaxm etsa, tanimning chok-chok bo‘lishidan boshqa iloji yo‘q.

Bu bayt ham do‘st-u dushman qiyosiga bag‘ishlangan g‘azalning eng asosiy hal qiluvchi bayti hisoblanadi.

Maqta‘dan oldingi Sh.ga misol:

*Ey falak, qaysi quyosh yuzlukni bir kun charx uza
Jilvalar qildingki,
oqshom yerga pinhon qilmading?*

Falakning bevafoqligi-yu inson umrining o‘tkinchiligi haqidagi haqiqatni teran ifodalagani jihatidan hikmat darajasiga ko‘tarilgan ushbu bayt, shubhasiz, Sh.dir.

Ma‘lum bo‘ladiki, Sh. g‘azal (yoki qasida) ni g‘azal qilib turgan, uni yozishdan asosiy maqsad hisoblangan eng go‘zal, eng teran, eng yetuk bayti bo‘libgina qolmay, ayni paytda shoir mahoratining o‘ziga xos namoyishi, iste‘dod qudratini belgilovchi o‘ziga xos mezon hamdir.

Sh. hamma davrlarda so‘z ustalari, adab ahli, she‘riyat shinavandalari tomonidan yuksak baho-

langan. Sh.da ko‘pincha teran hayot haqiqati va quyuk falsafiy hikmat o‘zining betakror badiiy talqinini topadi. So‘zning butun nazokati va nafosati, fikrning eng teran va rang-barang qirralarini o‘zida mujassam etgan bunday baytlar mo‘jiza darajasida bo‘ladi. Sh.lar badiiy tafakkur taraqqiyotiga, estetik did yuksalishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Shoirlar Sh.lar asosida she‘rlar yozib, ularda ifodalangan qavat-qavat ma‘no qirralarini kashf etishga harakat qiladilar.

N.ning o‘zi Sh. atamasini o‘rni b-n qo‘llaydi:

*Bo‘ldi, chu shoh surdi isloh etarga xoma,
Har bayti – shohbayte, har noma – shohnoma.*

Sh. boshqa baytlarga nisbatan ohangdor, tasvirda rangdor bo‘lishi b-n birga she‘rxonning ong va idrokiga kuchli ta‘sir o‘tkazadi, falsafiy mushohadaga chorlaydi. N. ijodida Sh.ning go‘zal namunalari ko‘p uchraydi. Xususan, “G‘.S.” devonidan joy olgan “Qaro ko‘zim”, – deb boshlanadigan mashhur g‘azalidagi maqta‘dan ikki bayt oldin kelgan quyidagi misralar shohbayt sanaladi.

*Xazon sipohig‘a, ey bog‘bon, emas mone‘,
Bu bog‘ tomida gar ignadin tikan qilg‘il.*

Yoxud: “F.K.” devonidagi 73 g‘azaldagi mazkur misralar ham shohbaytga misol bo‘ladi:

*Xalqdin har yaramas kelsa, xush ulkim, Haqq‘a
Desa bo‘lmas, mening uchun yana bir xalq yarot.*

N. devonlarida Sh.lar durday terilib, olmosday tovlanib turadi va har biri mutafakkir shoirning mahoratini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

*Firoq vaqtidir, ey ko‘zlar, emdi qon yig‘lang,
Bilurmusizki, bu kun ne kishidin ayrilasiz?*

*Kimki bir ko‘ngli buzug‘ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka‘ba vayron bo‘lsa, obod aylagay.*

*Ulug'lardin nasib istar esang, kasbi kamol etgil,
Nedinkim, anbiyog'a ilmliq inson erur voris.*

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Наводир уш-шабоб*. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Бадоеъ ул-васат*. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Фавойид ул-кибар*. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. *Сўз санъати сўзлиги*. – Т., 2006; Ҳаққул И. *Шоҳбайт – энг порлоқ байт // Алишер Навоий. Шоҳбайтлар*. – Т., 2007; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик*. Жилд 3. – Душанбе, 2004; Ё. Исҳоқов. *Сўз санъати сўзлиги*. – Т., 2014; *Навоий асарлари лугати*. – Т., 2011.

I.H., E.O.

SHOH BADAXSHON (t.y.n. – Badaxshon, 1467) – shoh, shoir. Bu qadimiy xonadon, N. “M.N.”da ma’lumot berishicha, ming yillar davomida Badaxshon saltanatida hukmronlik qilib kelgan. Abusaid mirzo bu oilani tag-tomiri b-n yo’qotib, mol-mulkini egallaydi. Sh.B. va uning o’g’li Ibn La’liyini qatl ettiradi. Mozori Shayx Zaynuddinda.

Sh.B. La’liy taxallusi b-n ijod qilgan iste’dodli shoir bo’lib, devon ham tuzgan. Lekin devoni hali topilmagan. N. uning iste’dodiga dalil sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Mo ba savdoyi tu tarki jonu sar xohem kard,
Komi jon har dam zi la’lat purshakar xohem kard.*

Tarj.: Biz sening g’amingda jonimiz-u boshimizni tark etishni, jon og’zini har lahza labingdan shakarlarga to’ldirishni xohlaymiz.

Mana bu bayti ham ohorli tashbeh asosiga qurilgan bo’lib, o’quvchi e’tiborini yarq etib o’ziga tortadi:

*Ba rahguzari tu chun xoki rah shavam, tarsam,
Ki magzari ba man-u bigzari ba rohi digar.*

Tarj.: Sen o’tadigan yo’lning tuprog’i bo’lishni xohlayman-u, lekin mening ustimdan bosib o’tmay, boshqa yo’ldan ketasanmi, deb xavotirdaman.

Ma’lumki, la’lning eng a’lo navi Badaxshonda hosil bo’ladi. Shuning uchun shoh-shoir Badaxshon hamda la’l – vatani va nomi asosida tajnis san’ati yaratadi:

*To chand nishini ba Badaxshon, La’liy,
On beh, ki zi sang la’l berun oyad.*

Tarj.: La’lning tosh bag’ridan chiqqani afzal, bas, La’liy sen qachongacha Badaxshondan chiqmay o’tirasani?

Badaxshon – bir tog’li o’lka. Shu tog’lar orasida qolib ketasanmi, deydi shoir o’z-o’ziga murojaat qilib. La’l tosh bag’ridan chiqib, dunyoga mashhur bo’lganiday, sen ham o’zingni dunyoga tanitmaysanmi?

Badaxshoniylarga xayrixoh bo’lgan N. ularning qirg’in qilinishini adolatsizlik hisoblab, juda og’ir qabul qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис уннафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; *Энциклопедияи адабиёти ва санъати тоҷик*. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

Q.E.

SHOH ALI BEN ABDULALI (XV asr) – “M.N.”ni fors tiliga tarjima qilgan. Ammo Sh.A.B.A. qilgan tarjima tugallanmagan. Faxriy Hirotiy va Muhammad Qazviniylarning ikki forsiy tarjimasi noshiri Ali Asg’ar Hikmatning yozishicha, Sh.A.B.A.ning tarjimasi yettinchi majlisdagi Badiuzzamon Mirzo zikrida uzilib qolgan. Tarjimaning yagona nusxasi Ryo katalogida qayd qilinishicha, Britaniya muzeyida saqlanadi. Ryo tarjimon muqaddimasiga tayanib, Sul-ton Din Muhammad davrida amalga oshirilganini yozadi. Ryo fikriga ko’ra, Din Muhammad Jonibekxonning o’g’li, Abdulloh II Shayboniyning jiyani bo’lgan. Din Muhammad Abdulloh va Ab-

dulmo‘min davrida qisqa muddat Xurosonning bir qismi (aniqrog‘i, Nishopurda) hukmronlik qilgan. U 1598-y.da Hirotni bosib olgan va tez orada Shoh Abbos 2 Safaviy tomonidan quvilgan va halok bo‘lgan.

Prof. A.N.Boldirev Ali Asg‘ar nashriga yozgan taqrizida Din Muhammadning Hirotida hukmronlik qilgan davri g‘oyat qisqa va siyosiy voqealarga to‘la bo‘lgani uchun “M.N.” tarjimasini 1598-y.da emas, balki uning Nishopurdagi hokimligi davrida, ya‘ni XVI asrning 80–90-yy.da bajarilgan bo‘lishi ehtimol, deb qayd qiladi. Ayni chog‘da A.N.Boldirev bu davr tarixida ikki Din Muhammad yashaganini yozadi: biri – Shayboniylardan Avanes xonning o‘g‘li Marv hokimi Ubaydulloxon muxolifi (960–1552-yy.da vafot etgan) ikkinchisi – 974/1566–1567–980/1572–74-yy. mobaynida Balxda hukmronlik qilgan Pir Muhammad Shayboniyning o‘g‘lidir. A.N.Boldirev “M.N.” ana shulardan biri davrida tarjima qilingan bo‘lishi kerak, degan taxmini ham o‘rtaga tashlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Наирга тайёрловчи сўзбоши ва изоҳлар муаллифи. Али Асгар Ҳикмат. – Техрон, 1945; Болдирев А.Н. Персидские переводы “Маджалис ан-нафаис” Навои. Ученые записки ЛГУ. История филологии стран Востока. № 128. Вып. 3. – Л., 1952.

S.G‘.

SHOH NE‘MATULLOH VALIY (taxallusi; to‘liq ismi: Sayyid Nuriddin ibn Mir Abdulloh Kirmoniy. 1329, Halab – 1431, Kirmon) – fors-tojik shoiri, tasavvufdagi ne‘matullohiya tariqati asoschisi. Sayyid va Ne‘matulloh taxalluslari ostida irod qilgan, Sh.N.V. nomi b-n mashhur bo‘lgan. Bolaligida oilasi b-n Kirmon shahriga kelib, shu yerda ta‘lim oladi. Balog‘at ilmi, kalom, fiqh, hikmatni o‘rganib, 24 yoshida haj ziyoratiga borib, 7 yil Makkada yashab qoladi. Keyin Balx, Marv, Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Yazd, Tabriz, Misr, Madina, Karbalo, She-

roz va boshqa shaharlarga sayohat qilib, tasavvuf ta‘limotini o‘rganish va targ‘ib qilish b-n shug‘ullanadi hamda xalq orasida katta shuhrat qozonadi. U tasavvufga oid arab va fors tillarida 100 dan ortiq risola yozgan. Undan g‘azal, qasida, tarje‘band, masnaviy, qit‘a, ruboiy, dubaytiy, fard kabi janrlardagi she‘rlarni o‘z ichiga olgan salmoqli devon yetib kelgan. Valiy shoir ijodida ilohiy ishq tarannumi ustuvor bo‘lib, asarlari, asosan, tasavvuf haqiqatlaridan bahs etadi.

Ne‘matullohiya tariqatida Haqqa yetishning 6 maqomi qabul qilingan: taslim (tavba), vara‘ (parhez), muhabbat, faqr, rizo, fano. Unda xoja-gon tariqatidagi kabi xilvat dar anjuman, junaydiyadagi sahv – hushyorlik qoidalari ham ilgari surilgan, mehnat bilan halol rizq topish, zikrdan uzilmagan holda pok yashash silsila a‘zolari u-n shart qilib qo‘yilgan. Ne‘matullohiyaning markazlari Eron va Hindistonda bo‘lib, faoliyati ikki tarixiy davrga bo‘linadi: birinchisi – Sh.N.V. davridan XVIII asr boshlarigacha, ikkinchisi – XVIII asr oxiridan hozirgacha.

“Zohiri-yu botiniy ulumida komil va zuhd-u taqvo bilan orasta” (N.) Sh.N.V. hukmron doiralar b-n yaqin bo‘lib, jumladan, temuriylardan Shoh-rux Mirzo va Iskandar Sulton, Hindistondagi Dakan viloyati hokimi Ahmadshoh I Bahmaniy kabi hukmdorlar uni faol qo‘llab-quvvatlab turishgan. “U hatto Hirot viloyati amiri Imodiddin Hamza Husayn al-Hiraviyning qiziga uylangan ham edi. Shoh Ne‘matulloh Valiy barcha tabaqalar, xususan, turkiy xalqlar orasida muqaddas qutb, karomatli avliyo sifatida nihoyatda ulug‘langan”.

N. ham “N.M.” tazkirasida yozadi: “Zamonning salotini, xususan, Hinduston mulki-ning maliklari anga murid-u muxlis er mishlar. Va tuhfa va nazri benihoyat ul mulkdin Kir-mong‘a – Mir xizmatig‘a yuborurlar er mish. Mir nazmg‘a dag‘i mashg‘ul bo‘lur er mishlar. Va devonlari dag‘i bor”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати

тожик. Жилд. 2. Душанбе, 1989; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати (2-китоб). Хўжанд, 2002; Девони Шоҳ Неъматуллоҳ Валий. – Техрон, 2002; Шоҳ Неъматуллоҳ Валий. Рубоийлар // Донишмандлар тўхфаси. – Т., 2009; Шоҳ Неъматуллоҳ Валий. Рубоийлар // Минг бир рубоий. – Т., 2009.

Е.О.

“SHOH ULUSI O‘ZIGA MUSHOBIH BO‘LUR ZIKRIDA” – Shohning xalqi shohiga o‘xshagan bo‘lishi haqida. “M.Q.” asaridan o‘rin olgan 10-fasl nomi. N. bu bo‘limda muayyan shoh ahli: mulozim, xizmatchi va tobe bo‘lgan har bir odamning ishi va xatti-harakatlari shoh ishiga o‘xshagan bo‘ladi, deydi. Saroy ahlining kayfiyati va fidoyilik qilishi, vazifani sidqidildan bajarishi boshqaruvchiga chambarchas bog‘liqligini amalda kuzatgan shoir podshohni adolatga chaqiradi: agar shoh adolatparvar bo‘lsa, ulus shiori ham hamisha adolat bo‘ladi, bordi-yu zulmkor bo‘lsa, el ham zulmga rag‘batli bo‘ladi. Davlat boshlig‘i islom shariatini mahkam tutsa, xalq ham din va islomni qattiq ushlaydi. Agar kufrga olib boruvchi xislatlar b-n o‘rtaga chiqsa, omma ham uning ortidan ergashib, kufri fe‘liga aylantiradi. Donishmandlar shohni pishqirib oquvchi daryoga, qavmini esa daryo tebrasidagi anhora qiyoslagan. Daryoning kayfiyati va xosiyati qanday bo‘lsa, anhorlarda ham o‘shanday vaziyat bo‘lishi muqarrar: bu chuchuk bo‘lsa, ular ham chuchuk, bu qora bo‘lsa, ular ham qora, bu sokin bo‘lsa, anhorlarda ham sokinlik hukm suradi. Fasl so‘ngida keltirilgan masnaviyi faslda bayon qilinganlarni muxtasar she‘riy ifodasi, deyish mumkin:

*Arig‘larki, ul bahrdin ayrilur,
Biliklik alarning suyin ham bilur,
Chu birdur suv daryo bila nahr aro,
Emas ta‘mida hojati mojaro.*

Chunonchi, bu mulohazalar xalqimizdagi “Qovun qovundan rang oladi” maqolini yodga tu-

shiradi. Zero, shoh va uning ahli o‘rtasidagi bog‘liqlikdan bahs etuvchi hikmatlar N.ning davlat arbobi sifatidagi tajribalarining natijasidan, uning har bir vaziyatni nechog‘li sinchkovlik b-n kuzatib borgani, har vaqt o‘z yurtining iqboli u-n qayg‘urganidan darak beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O‘.

SHOHID – N.ning “M.” asaridan olingan ushbu ism muammo yechish usulining 2-amali, ya‘ni a‘moli tahsilining tasmiya uslubiga ko‘ra nomdan harf olish yo‘li b-n chiqariladi. Tasmiya (nomlash) nazmda nomlanib yozilgan harf b-n ishorat qilish va uning ismini topish yoki ism b-n ishorat qilish va undan nomlanganni (harf nomi) istashdir. Asarda “Sh.” muammosining matni quyidagicha:

*Shak nest, k-ahli olam dar soyayash daroyad,
Shohe, ki az adolat dilho hameraboyad.*

Tarj.: Adolatdan dillarni olgan shohning soyasiga butun olam ahli kirsas ajab emas.

A‘moli tahsili tasmiyaga muvofiq muammo halli topiladi: *اشه* – shoh *عدالت* – “adolat” dan dillarni, ya‘ni o‘rta harflarni olsa, *دال* bo‘ladi. Uning shakli *د* bo‘lib. *اشه* “shoh”ga qo‘shilsa, *اشهد* – Sh. ismi hosil bo‘ladi.

N. ning “Sh.” ismiga bitgan muammosi ham uning bu sohada mahoratli muammonavis ekani-dan dalolat berib turadi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри // Масъул муҳаррир: Эркинов С. – Т., 1986.

S.R.

SHOHIIY (Taxallusi; to‘liq ismi: Sulton Mas‘ud Mirzo (1475–507) – zullisonayn shoir. Turkiyda Sh., forsiyda Orifiy taxalluslari b-n

ijod qilgan va har ikki tildagi she'rlari asosida alohida-alohida devonlar tuzgan. Abusaid mirzoning o'g'li Sulton Mahmud mirzo xonadonida dunyoga kelgan bu shahzoda besh bo'g'in orqali sohibqiron Amir Temurga borib bog'lanadi. Sulton Mahmud mirzoning to'ng'ich o'g'li bo'lib, onasi Mirbuzurg Termiziyning qizi Xonzodabegim edi. Amakisi Sulton Ahmad mirzoning Soliha Sultonbegim degan qiziga uylanadi. 1594-y. da u Hisor hokimi qilib tayinlanadi. Otasining vafotidan so'ng, ukalari Boysung'ur mirzo va Sultonali mirzolar b-n birga Samarqand taxti u-n kurashga kiradi, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrab, ortga chekinadi. Boysung'ur Mirzo uni ta'qib etib, Hisorni ham qamal qilgach, Sulton Husayn Mirzodan panoh izlab Hirotga boradi. Bu yerda o'zining izzat-ikrom b-n kutib olinganiga qaramay, yana toj-u taxt ilinjida o'zboshimchilik b-n Movarounnahrda yo'l olganida bek atkasi Xusravshoh uni qo'lga tushiradi va ko'rnamaklik qilib, o'zining valiyne'matzodasi ko'ziga mil tortadi. Shundan keyin yaqinlari uni yana Hirotga olib kelishadi. Husayn Boyqaro unga xayrixohlik ko'rsatibgina qolmay, Begimsulton ismli qizini berib, o'ziga kuyov qiladi. Bu nikohdan bir o'g'il-u bir qiz tug'iladi. U 1507-y.da shayboniylarning Hirotga hujumi paytida o'ldirilgan.

N. "M.N." tazkirasining temuriy ijodkorlarga bag'ishlangan yettinchi majlisi oxirida Sulton Mas'ud mirzo haqida ham ma'lumotlar beradi: "Sulton Mas'ud mirzo – ravshan zehnlilik va mustahsan tab'liq va pokizaxisol va mahmudfiol yigitdur. Vafo va diljo'yulq aning shiori, saxo va darveshxo'yulq aning atvori. Mulk ravnaq va intizomida axtari mas'ud. Nazm zeb va ziynat itmomida abnoyi jinsqa maqsud. Bu turkcha matla' aningdurkim:

*Yor borib, jong'a qo'ydi dog'i furqat, ey rafiq,
Ko'ngluma kor etmasunmu dardi g'urbat,
ey rafiq?"*

"Boburnoma"da Bobur Sh.ning shoirligi va taxalluslari xususida ma'lumot bermagan bo'lsa-

da, "Risolayi aruz" asarida Sh. ijodidan ham namunalar keltirgan. Jumladan, ikki g'azali matla'si ramal bahrining "avvalgi vazni"ga yaxshi misol sifatida tilga olinadi.

Sh.ning turkiy devoni A.Abdug'afurov tomonidan nashrga tayyorlanib, salmoqli so'zboshi va izohlar b-n chop etilgan. Devon mutolaasi uning iste'dodli va mahoratli qalam sohibi ekanligidan dalolat beradi.

*Baski, Shohiy, topti she'ring el aro barg-u navo,
Tong emaski, she'r ilan desang navoiyvormen, –*

Maz.: "Ey Shohiy, she'rlaring el ichra shuhrat topganidan kelib chiqib, men ham Navoiy yo'lida qalam tebrataman deb iftixor etsang yarashadi", – deb yozgan shoir ijodida chindan ham g'azal mulki sultonining samarali va ilhombaxsh ta'sirini ko'ramiz.

U she'riyat yo'lidagi rahnamosining ko'plab g'azallariga tatabbu' qilgan, taxmislar bog'lagan, uning yo'lida qator baytlar bitgan, ba'zi bayt-u misralarini o'z she'rlariga tazmin qilib olgan. Jumladan, "Bor edi ul hamki, bir chog' bizga yore bor edi", "Vahki, umrum barcha zoye' bo'ldi el komi bila", "Gul sochar el bog' aro – sarvi ravonim keldimu?", "Qoshi yosinmu deyin, ko'zi qarosinmu deyin?", "Xastadur jonim mening, to bordi jononim mening", "Kechti umrum naqdi g'aflat birla nodonlig'da hayf", "Sel un chekti-yu, savdo menda bepoyon hanuz", "Qaysi to'biy jilvasi sarvi xiromoningcha bor?", "Ohkim, ul oshno begona bo'ldi oqibat", "O'tg'a solg'il sarvni, ul qaddi mavzun bo'lmasa", "Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo", "Ey ko'ngul, gar kimsa ahvolim demas yor ollida", "Ey manga sensiz bahor-u bog'-u bo'stondin malol", "Kimki, oni yor dedim, bo'ldi ag'yor, ey ko'ngul", "Ey ko'ngul, oy yuzidin mahrumsen, qon yig'lag'il", "Jonga yettim sendin ayr-u hajr aro, ey yor, kel", "Sayli ashkimdur yana hajrida tug'yon qilgudek", "Jonimizga, ey falak, tuzmak jafomu qilmading" kabi misralar b-n boshlanuvchi g'azallariga tatabbu' qilgan.

N.ning ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilun) vaznida bitilgan 7 baytli “Edi” radifli mashhur gʻazali mavjud. Gʻazalda shoir bir mahallar oʻzining ham yori boʻlgani, lekin taqdir tuhfa etgan bu baxtga shukr etmaganining jazosi sifatida uni falak tortib olgani xususida soʻz boradi. Sh. ayni vazn va hajmda, lekin “bor edi” soʻz birikmasini radifga chiqarib, bir gʻazal yaratadi. Bunda ham vaqtida qadriga yetmagan yorini boy berganidan nadomat tuygʻusi oʻz aksini topgan. Demak, har 2 gʻazalda mavzu mushtarak, vazn bir, hajm teng, radif esa oʻxshash. N. oʻz gʻazali maqtaʼsida “Bir mahallar mening ham yorim bor edi, agarchi toʻla maʼnoda yorim bor edi deyolmasam ham, har holda yorim bor edi”, – deb kinoya qilsa:

*Bor edi ul hamki, bir chogʻ bizga yore bor edi,
Kulliy ar yor oʻlmasa filjumla bore yor edi, –*

Sh. “Yorim yonimda boʻlgan, oldida hurmat-eʼtiborim boʻlgan u kunlar qoʻldan ketdi”, – deb nadomat chekadi:

*Bordi ul ayyomkim, ollimda yore bor edi,
Yor ollida manga ham eʼtibore bor edi.*

N.ning “Keldimu” radifli gʻazaliga tatabbuʼsi ham oʻziga xos yangi bir gʻazalning dunyoga kelishiga turtki boʻlgan. Ayni paytda ayni gʻazal va tatabbuʼ aro ham muayyan mushtarakliklar koʻzga tashlanadi. Jumladan, har 2 gʻazalning 5-baytlarini qiyoslab koʻraylik:

N.:

*Hajridin oʻldum demangkim,
boshima kelmish Masih,
Ayting, ul osoyishi ruhi ravonim keldimu?*

Sh.:

*Oʻlmish erdim hajr dardidin, dengiz, ey doʻstlar,
Jismi gʻamfarsud aro ruhi ravonim keldimu?*

N: “Endi bu oshiqi bechora maʼshuqa hajrida oʻldi degan xayolga bormangki, mening boshimga aslida jon ato etuvchi Masih tashrif buyuribdi, yaxshisi, xabar beringki, jonimning osoyishi keldimi?”, – deb lutf etsa, Sh.: “Ey doʻstlar, faqir hijron dardidan oʻlgan edim, aytingki, gʻam adoyi tamom qilgan jismim aro jonim keldimi?”, – deb mubolagʻa qiladi.

Sh. baʼzi tatabbuʼlarida N.ning baytlarini tazmin oʻlaroq ham keltiradi. M-n., ustozining “Vahki, umrum barcha zoyeʼ boʻldi el komi bila” misrasi b-n boshlanadigan badiiy barkamol gʻazaliga qilgan “Mehnat ichra boʻlsa har kim koʻngli oromi bila” misrali tatabbuʼsida gʻazalning:

*Zahrni oʻz komi birla ichsa andin yaxshikim,
Ichsa hayvon sharbatin nokomligʻ jomi bila,*

degan uchinchi baytini:

*Zahrni oʻz komi birla ichsa, ondin yaxshiroq,
Ichsa hayvon sharbatin nokomligʻ jomi bila,*

tarzida juzʼiy tafovutlar b-n oʻz tatabbuʼsiga 2-bayt oʻlaroq singdirib yuboradi.

Sh.ning nashr etilgan devonidan oʻrin olmagan, lekin “India Offis” kutubxonasiidagi devoni qoʻlyozmalarida mavjud “muxammaslarning deyarli barchasi N. gʻazallariga taxmis tarzida yaratilgan. Bu dalil Sh.ning ulugʻ shoirni oʻziga sheʼriyatda ustoz deb bilganligini, uning ijodini yuksak ibrat-namuna oʻrnida koʻrib, oʻsha yuksaklikka, saviya-darajaga intilganini koʻrsatadi (A.Abdugʻafurov).

Maʼlumki, adabiy taʼsir keng va serqirra hodiya boʻlib, u nafaqat bevosita, balki bilvosita ham namoyon boʻladi. Bevosita taʼsirda shoir oʻzini ilhomlantirgan gʻazalda oʻz ifodasini topgan mavzuni oʻsha vazn, qofiya va radifda davom ettirsa, bilvosita taʼsirni aniqlash birmuncha keyin kechadi. Bunda shoirning umumijodi taʼsir manbayiga aylanadi. U oʻziga kuchli taʼsir koʻrsatgan shoir ruhida, ohangida, uslubda, yoʻlida sheʼr yaratadi.

M-n, N. qator baytlarida hijronning o‘limdan ham og‘irligini aytib, falakdan jonondan judo qilguncha jondan judo qilishini so‘raydi. Sh.ning quyidagi baytida ayni fikrning bevosita bo‘lmasa ham, bilvosita ta‘sirini ko‘ramiz:

*Hajr ollida o‘lum oson emishtur, angladim,
Ne esa mushkil, erur mushkilroq ondin dardi hajr.*

Maz.: Hijron oldida o‘lim oson ekanligini anglab yetdim – judolik dardi bu dunyodagi eng og‘ir narsadan ham og‘ir ekan.

Ma‘lum bo‘ladiki, Sh. N.ga izdoshlik qilgan, ijod yo‘lida uni o‘ziga mayoq deb bilgan, uning ta‘sirida qalam tebratgan shoirlardan hisoblanadi. Shahzodaning ulug‘ so‘z san‘atkori g‘azallariga qilgan ko‘plab tatabbu‘lari, bog‘lagan taxmisleri, uning tavri va tarzida bitgan qator baytlari shundan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Султон Масъуд Мирзо Шоҳий. Девон. – Т., 2001; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Т., 2014; Абдуғафуров А. Султон Масъуд Мирзо Шоҳий (Сўзбоши) // Султон Масъуд Мирзо Шоҳий. Девон. – Т., 2001; Очилов Э. Навоий ва Шоҳий // “Илм-фан муаммолари тадқиқотчилар талқинида” мавзуидаги халқаро илмий конференция материаллари тўплами. – Хўжанд-Қўқон, 2023.

E.O.

SHOHİY AMIR (Mir Shohiy) (1485, Sabzavor – 1453, Astrobod) – temuriylar davrida yashagan fors shoiri. Uning ismini N. “M.N.” tazkirasida Mir Oqmalik deb ko‘rsatadi. Boshqa manbalarda Amir Og‘amalik deyiladi va to‘liq shakli Amir Og‘amalik boshqa Jamoliddin Amir Shohiyi Sabzavoriy tarzida keltiriladi. Temuriylar, xususan, Shohrux Sultonning o‘g‘li Boysung‘ur Mirzo shoirlarga, adabiyot ahliga homiylik qil-

gan. O‘sha davrda yashab ijod qilgan bir qator iste‘odli shoirlar uning iltifoti va g‘amxo‘rligidan bahramand bo‘lganlar va ulkan ijodkorlar sifatida tanilganlar, jumladan, Sh.A. g‘azal ustalaridan biri deb e‘tirof etilgan. Sh.A. N. tazkirasining birinchi majlisiga kiritilgan. N. unda Sh.A. she‘rlari haqida “Aning she‘rini choshni va salosat va yakdastlik va latofatida ta‘rif qilmoq hojat ermas. G‘azali agarchi ozdur, ammo barcha xaloyiq qoshida pisandida va mustahsandur”, deb yozadi. Tazkirada Sh.A.ning Astrobodda vafot etgani va uning na‘shi Sabzavorga olib kelib dafn qilganliklari haqida ma‘lumot berilgan. N. Sh.A.ni ko‘rmagan bo‘lsa-da, u b-n xat yozishganini ham aytib o‘tadi. Shuningdek, u Sh.A.ning tugallanmay qolgan ikki g‘azalining matla‘ini keltirgan va shoirning vasiyatiga binoan, Sabzavor shoirlaridan Xoja Avhad Mustavfiy ularni tugatib, devoniga kiritganini xabar qilgan. Bundan tashqari, N. shoirning vafotiga bitilgan marsiyadan bir bayt keltirgan. Buyuk mutafakkir shoir Sh.A. haqda “M.L.”da ham tilga oladi.

N. o‘sha davr adabiy jamoatchiligi o‘rtasida Anvariylar va Salmon she‘riyatini qiyoslash asosida bahslar bo‘lgani, bahslashuvchilar bir-birlariga so‘zlari o‘tmagach, uning oldiga kelganlari va N.ning bu xususda bildirgan fikrlari b-n taxminlari bartaraf bo‘lgani haqida yozadi va xuddi shunday holatlar Sh.A. va Mavlono Kotibiy g‘azallari borasida hamda Shayx Nizomiy va Xusrav Dehlaviy masnaviylari xususida ham ko‘p bora bo‘lganini qayd etadi.

Sh.A. nomi N.ning forsiy devonida ham tilga olinadi. N. Sh.A.ning uchta g‘azaliga tatabbu‘ yozgan. Ulardan biri “Peshi jomi purmayi raxshanda mahro tob nest, Sog‘ari xurshedro gar tob hast, in ob nest” deb, ikkinchisi “Fasli bahor-u har kase bo sarvi gulruxsori xud, Man bodili chun g‘uncha xun dar furqati dildori xud” deb, uchinchisi “Har dam rasad ba dilchu zi olamg‘ame digar, g‘am nest chun zi maybuvadad olame digar” deb boshlanuvchi g‘azallardir. Har uch g‘azalning tepasiga “Tatabbu‘yi Mavlono Shohiy” deb sarlavha qo‘yilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Амиршоҳийи Сабзаворий. Мунтахаби ашъор. – Душанбе, 1987; Шоҳий Сабзаворий. Рубоийлар // Минг бир рубоий. – Т., 2009; Мамедова М. Дебоча // Амиршоҳийи Сабзаворий. Мунтахаби ашъор. – Душанбе, 1987; Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996.

Q.E.

SHOHMUZAFFAR (1481–1505, Hirot) – naqqosh, musavvir. O‘z davrining mashhur naqqoshi va musavviri Ustod Mansurning o‘g‘li. Mirzo Haydarning ma‘lumot berishicha, Ustod Mansur “musavvirilar ustozlari bo‘lgan. Ustod Mansurning mo‘yqalami nafis va go‘zal bo‘lgan... Shohmuzaffar undan-da o‘zib ketdi. Uning qalami tasviri g‘oyatda nafis, toza, chiroyli va dadil ediki, ko‘z qamashardi. U yigirma to‘rt yoshida olamdan o‘tdi, umri davomida yettita yoki sakkizta to‘plamga rasm chizgan. Uning qoralama suratlarini odamlar qo‘lida saqlangan. Shu soha ustodlari ularni behad qadrlashadi”. Chunki u naqqoshlik va musavvirlikda ustod darajasiga yetishgan. Tasvirining nozikligi b-n ajralib turgan. Boburning yozishicha, Sh.ning tasavvufga oid yaxshi bir asari ham bo‘lgan. N. “X.”sining bir nusxasi uning sehrli qalami b-n naqsh-u zinat topgan. Bu uning eng sara ishlaridan hisoblanadi. Miniatyura san‘atida u ustozlari Behzodga izdoshlik qilgan.

Ad.: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. Душанбе, 2004.

E.O.

SHOHRUX SULTON (1376, Samarqand – 1447, Ray) – temuriy hukmdor. Amir Temurning to‘rtinchi o‘g‘li. 1393–1405-yy.da Xuroson hoki-

mi. 1405-y.dan mustaqil hukmdor. Tarixiy manbalarda “xoqoni said” deb tilga olinadi. Yoshlik paytlaridan boshlab, siyosiy-harbiy ishlarga aralashib, sohibqiron tomonidan olib borilgan urush va yurishlarda ishtirok etgan va tajriba orttirgan. Amir Temur vafotidan keyin Sh.S. 1405-y.dan 1420-y.g.a qadar bo‘lgan vaqt ichida sohibqiron saltanati-ning katta qismini o‘z qo‘l ostida birlashtirgan va 1447-y.gacha hukmronlik qilgan. Davlatni boshqarishda Sh.S. adolat mezonlariga amal qilishga intilgan. Uning hukmronligi davrida harbiy yurishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, ular, asosan, temuriylar davlatini birlashtirish va uning hududlarining daxlsizligini ta‘minlash maqsadiga qaratilgan edi. Sh.S. obodonchilik ishlariga, fan va madaniyatni rivojlantirishga katta e‘tibor bergan. Uning farmo-niga binoan 1405-y.da Hirot shahrining devorlari, darvozalari qayta tiklangan. Sh.S.ning uzoq yillar hukmronligi davrida mamlakatda ko‘plab madrasalar, masjidlar va boshqa obidalar barpo etilgan. Sh.S. o‘sha vaqtda vayrona holatda bo‘lgan Marv shahrini obod qildirgan. U Murg‘ob daryosida to‘g‘on barpo etib, mazkur shaharga suv keltirgan. Shundan so‘ng, bu yerga ko‘plab odamlar ko‘chib kelgan va bu joy temuriylar davlatining obod shaharlaridan biriga aylangan. Poytaxt Hirot Sh.S. davrida mintaqaning eng yirik ilm-fan, madaniyat markazlaridan biri bo‘lib qolgan. Sh.S. davrida ko‘plab olimlar, me‘morlar va hunarmandlar yetishib chiqqan. O‘zbek adabiyotining ulkan vakillari bo‘lgan Mavlono Lutfiy, Mavlono Atoiy, Mavlono Sakkokiy, Mavlono Gadoiy, kabilar ham mana shu davrda ijod qilganlar. Ular Sh.S.ning shaxsiga, hukmdor sifatidagi fazilatlariga yuksak baho berganlar. Lutfiy va Sakkokiyning Sh.S.ga bag‘ishlab yozgan qasidalari bunga yaqqol dalildir.

N. Sh.S. hukmdorligi davrida dunyoga kelgan. U Sh.S.ga va faoliyatiga hurmat bilan qaragan. N. turkiy tildagi adabiyotning rivojlanishida temuriylar davri alohida o‘rin tutishini ta‘kidlar ekan, “M.L.” asarida shunday yozadi: “Ammo Sultoni Sohibqiron Temur Ko‘ragon zamonidin farzandi halafi Shohrux sultonning zamonining oxirigacha turk tili bila shuaro paydo bo‘ldilar... Sakkokiy

va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiylardek”. Shuningdek, N. “M.N.” asarining yettinchi majlisida ham Sh.S.ni zikr etadi va uning garchi she’r yozmasa ham she’rni, adabiyotni tushunadigan, o’rni kelganda vaziyatga mos she’rlar o’qiy oladigan kishi bo’lganligini ta’kidlab, quyidagi naqlni keltiradi: Mashhur me’mor Qavomiddin tomonidan qurilgan bir imorat tarhi Sh.S.ga yoqmagan va shundan so’ng me’mor bir yil ishdan mahrum bo’lgan. Yangi yilda u bir taqvim bitib saroyga kelgan. Sh.S. uning bu ishiga tabassum qilib, quyidagi baytni o’qigan:

*Tu kori zaminro nak-u soxti,
Ki, ba osmon niz pardoxti.*

Tarj.: Sen yerdagi ishlarni yaxshi bajarib, endi osmonga chiqding (osmon ishlariga kirishding).

N.ning Sh.S. tomonidan boshlangan ishlarni davom ettirgani diqqatga sazovordir. Ma’lumki, Sh.S. Hirotda Xoja Abdulloh Ansoriy qabri boshida mozar va ziyoratgoh barpo etgan. (1425–1427). Keyinchalik bu ishni N. davom ettirgan. Taniqli tarixchi Xondamirning xabar berishiga qaraganda, N. umrining oxirigi yillarida ko’p vaqtini shu yerda o’tkazgan va ziyoratgohni obod qilish uchun ko’p kuch sarflagan. Sh.S. qurdirgan binolar yonida bir xonaqoh barpo etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий “Матлаъ ас-саъдайн ва Мажма ал-бахрайн”. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

SHOHQULI G’IJJAKIY – (XV asrning II-yarmi – XVI asr boshlari) g’ijjakchi sozanda. N.ning tarbiyasida o’sgan. Asli Iroqi Ajamdan, N. xonadoniga kelguncha xor-zor, sarson-sargardon yurgan. N.ning unga nazari tushib, o’z tarbiyasiga olgach, bu mashaqqatlardan xalos bo’lgan.

“M.”dan ma’lum bo’lishicha, N. undagi qobiliyatni ko’rib, qo’llab-quvvatlagan va Sh.G’. bunga javoban tez orada g’ijjak, ud, qo’biz va boshqa sozlarni chalishda benazir bo’lib yetishadi. Xususan, g’ijjakni chalish tarzini takomillashtiradi. Barbatga o’xshab, unga ham bir tor qo’shadi. G’ijjak u-n ko’plab “Peshrav”lar ijod qiladi. Asarlaridan “Navo” maqomi yo’lidagi “Savt” hamda “Muxammas” zarbi tarzidagi “Turkzarb” va “Peshravi Husayniy” usullari mashhur bo’lgan. Ta’bi nazmi ham bo’lib, Shohquli taxallusi b-n go’zal g’azallar yozgan.

Ulug’ shoirning sa’y-harakatlari, Sh.G’.dagi qobiliyat va salohiyatni yuzaga chiqarish u-n hamma imkoniyatlarni ishga solgani orqasida u mohir sozanda, g’ijjakchi bo’lib yetishgan va katta shuhrat qozongan. Lekin shuhrat yukini ko’tara olmagan, ya’ni hozirgi til bilan aytganda, “yulduzlik kasali”ga yo’liqqan, nafs ketidan quvib, har xil nomunosib ishlar, fisq-u fujurga berilgan, hammani, shu jumladan, uni tarbiya qilgan, o’z mehrini bergan N.ni ham ranjita boshlagan, ko’ngliga ozor bergan. Bir so’z b-n aytganda, Sh.G’. valiyne’matining tuzini oqlamaydi, o’z muvaffaqiyatlaridan boshi aylanib, kibr-u g’ururga beriladi, muxoliflarning gapiga kirib, yomon yo’llarga kiradi. Mashq qilmay qo’yadi. Ulug’ shoirning bu shaxs u-n qilgan ishlari, uning tarbiyasiga qanchalik kirishgani haqida Xondamir shunday yozadi: “Hunarparvar amir o’zining maqbul odati talabiga ko’ra, uning tarbiyasiga shu qadar kirishdiki, undan ortig’ini tasavvur etib bo’lmaydi, balki bedag’dag’a va shubhasiz, aytish mumkinki, olamning yaratilishidan to shu vaqtgacha biror sohibi davlat sozandani bu qadar baland martabaga ko’targan emas”. N. qilgan ana shunday ishlarni e’tiborga olsak, Sh.G’.ning qilmishlari shoir qalbiga qanchalik alam yetkazganini tasavvur etish qiyin emas.

Bularning bari “M.”dagi bir maktubda o’z aksini topgan. N.ning asrandi farzandiga xati sifatida bir nechta olimlarning diqqatini tortgan maktub ana shu bo’lib, ular kimligini bilishga qiziqqan va aniqlashga uringan shaxs, ya’ni mak-

tub adresati Sh.G'.dir. Maktubdagi so'zlar Xondamirning Sh.G'. tarbiyasiga N.ning qanchalik kuch-g'ayrat sarflagani, hech kim hech bir davrda bunday ishlarni qilmagani haqidagi fikrlarni tasdiqlaydi. "Fisog'urs hakim zamonidinkim, – deb yozadi N., – advor (musiq) ilmining voziidur, Arastu zamonig'achakim, muallimi avval deb-turlar va Abu Nasr Farobiy chog'idinkim, muallimi soniy deb-turlar, Xoja Abdulqodir asrg'achama'lum emaskim, bu fanda hech podshoh zamonda bu fan aholidin hech kimga buncha tarbiyat va nash'u namo voqe' bo'lmish bo'lg'aykim, senga voqe' bo'ldi" N.ning undan ko'ngli ranjib, maxsus maktubda bularning barchasini birma-bir aytib o'tadi. Jumladan, uning kamoloti yo'lidagi o'zining xizmatlari haqida N. shunday yozadi: "Hayotimni sening tarbiyatingga mash'uf va avqotimni sening muhofazatingga masruf qildim va farzandlig'ing raqamini xotiring'a muharrar va otalig' mehr-u shafqatin holingga muqarrar ettim... sening tarbiyatingga kundin-kunga ustuvorroq va riyaozingga lahzadin-lahza beqarorroq erdim". Keyinchalik Sh.G'. o'z xatosini anglab, yana to'g'ri yo'lga qaytgan va N. e'tiborini qozongan hamda Husayn Boyqaro saroyida baland martabaga erishgan bo'lsa-da, shoir uning ismini "M.N." tazkirasiga kiritmaydi va sababini yuqoridagi maktubda ko'rsatgan. "Otingni to'rt daftardin chiqarilibtur, – deb yozadi N., – bir – mulozimlar daftarida farzandliq laqabidin, balki oshnoliq ismidin; ikkinchi – "M.N." "daftarida fazl va tab' ahli chargasidin; uchunchi –... erlik, insoniyat va musulmonlig' va hamiyat daftardin; to'rtunchi – podshohi islom hazratidakim, muborak tiliga yomon duong o'tubtur".

Ad: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ноқобил фарзанд ким? // 1991; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

SHOH G'ARIB MIRZO (1470–1496, Hirot) – temuriy shahzodalardan, Husayn Boyqaroning ikkinchi o'g'li (onasi Xadicha begim). Shoir taxallusi "G'aribiy". "Yaxshi ta'bli, so'zga chechan yigit bo'lgan. Sulton Husaynning hukmi b-n bir qancha muddat Hirotni idora qilish Sh.G'.M.ga topshirilgan.

Bobur yozishicha, Sh.G'.M. bukri bo'lgan, ammo ko'rinishi ham xunuk bo'lishiga qaramay, fe'l-atvori yaxshi, xulqi go'zal, so'zlari yoqimli, o'zi iste'dodli bo'lgan. Bobur ta'biri b-n aytganda: "Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. "G'aribiy" taxallus qilur edi. Devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

*Dar guzar didam pariyo 'ye shudam devonaash,
Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.*

Tarj.: Ko'chada bir pari yuzlini ko'rib, devonasiga aylandim, na uning nomini bilaman-u na qayerda turishini.

Undan o'g'il-qiz qolmagan, otasi hayot ekanida vafot etgan.

N. "F.Sh." oxirida Sh.G'.M.ga alohida bob ajratadi. Uni yaxshi fazilatlariga ega, ilm-ma'rifatga tashna bo'lgan yosh shahzoda sifatida ta'riflaydi va unga ba'zi nasihatlarini beradi. Mamlakat va xalq taqdiriga aloqador shaxslarning, ayniqsa, ilm-fan o'rganishlarini N. g'oyat muhim deb bilgan. Sh.G'.M.ning ham ilm o'rganishga jahd qilishi, kasbni egallashda kamolotga intilishi lozimligini ta'kidlab, bu xususda misol tariqasida Iskandar va Ulug'bek mirzolari keltiradi. N. diniy ilmlarni (fiqh, hadis va tafsirni) hikmatni o'rganishni nasihat qiladi. Ayniqsa, tarixni o'rganishning ahamiyatini alohida qayd qiladi. Bunda qaysi hukmdor zulmkorlik qildi, qay biri adolat b-n ish tutdi, qaysi tadbirlardan mamlakat obod bo'ldi, qanday ishlar ulusni barbod qildi va h.k. larga fikr berishni uqdiradi.

N. shahzodaning tabiatidagi nozik ma'no, so'z yorqinligiga moyillikni maqtaydi. Ana shu jihat

Sh.G'.M.ning shoirlik iqtidoriga aloqador bo'lib, 90-yy.da u ko'zga ko'ringan zullisonayn shoir sifatida tanilgan. N. "M.N."da Sh.G'.M.ning she'riyatidagi iste'dodiga, uning yuqorida keltirilgan nozik ma'nolar topib, o'tkir fikr yuritishi qobiliyatini madh etadi. N. yozishicha, Sh.G'.M.ning hofizasi g'oyat mustahkam, zehni o'tkir bo'lgan. U Qur'on qiroati va she'r o'qishda mohir bo'lgan, ov qilish va qush solishni yaxshi ko'rgan. U ham nazmda, ham nasrda qalam tebratgan.

"M.N."da Sh.G'.M.ning uchta turkiy va ikkita forsiy matla'sini keltiriladi.

Agar tazkirada shoirlar ijodidan bir-ikki xarakterli matla' va baytlarni keltirilganini inobatga olinsa, N. o'z davrida Sh.G'.M. she'riyatiga alohida e'tibor b-n qaragani ma'lum bo'ladi.

Forsiydagi she'ri:

*Do'ston, har gah guzar so'yi mazori man kuned,
Joiy takbiram duoyi joni yori man kuned.*

Tarj.: Do'stlar, goho mozorim tomon kelib turing. Menga fotiha o'qish o'rniga yorim jonini duo qiling.

N. ham Bobur ham Sh.G'.M.ning devon tartib qilganini ta'kidlaydilar.

"M.N." tarjimoni Faxriy Hirotiy o'zidan ilova qilgan to'qqizinchi majlisda keltirishicha, hirotlik bir shoir "G'aribiy" taxallusini olganda, Husayn Boyqaro o'g'lining xotirasi u-n uning taxallusini "Majlisiy"ga o'zgartirgan ekan.

N. "M."da Sh.G'.M.ga yozilgan maktub bor. Ushbu ruboiy b-n boshlanadi:

*Ermas andin nola bila oh g'arib,
G'urbat istar gar ulus ogoh g'arib,
Tushsa kishi bir mulk aro nogoh g'arib,
Kim so'rg'ay ani shohi jahon – Shoh G'arib.*

Maktub N. va Sh.G'.M. o'rtasida samimiy munosabatlar bo'lganidan darak beradi.

N. "Soqiynoma"sida ham Sh.G'.M.ga bag'ishlangan qism mavjud.

N. Sh.G'.M. o'limiga marsiya ham yozgan. Har bandi 6 baytdan iborat 5 bandli (60 misra)

tarkibband marsiyada sohibi devon shoir, kamtar va shirin so'z shu shahzodaning o'limi barcha she'riyat ahli uchun, uning adolatidan, marhamatidan bahramand bo'lgan shahar ahli (bu o'rinda Boburning "necha mahal Hiri hukumatin Sulton Husayn Mirzo Shoh G'arib mirzog'a berib edi", – deb yozganini nazarda tutish joyizdir) u-n, ayniqsa, N. u-n katta yo'qotish ekanligi qalamga olinadi.

"Ravzat us-salotin"ning noshiri Hisomuddin Rashidiy ta'liqot qismida Sh.G'.M. tavalludi 864/1459–60, vafoti 902/1497–97 deb yozadi va "otasi o'z mozoriga tayyorlagan "sangi haft rang qalami" (yetti bezakli xat) qabr toshini o'g'li qabriga yoptirgan" deb yozadi.

Sh.G'.M. devoni Germaniyaning Gamburg milliy kitobxonasi saqlanadi. 2007-y. Shafiq Yorqin so'zboshi bilan nashr qildi. 15-ashyo raqami b-n saqlanayotgan qo'lyozma to'plamdan Sh.G'.M.ning forsiy va turkiy she'rlari ham o'rin olgan. Unga ko'ra, uning hozirgacha bizga yetib kelgan forsiy merosi 37 g'azal, 1 qit'a va 1 muxammas, turkiy merosi esa 76 g'azal va 4 muxammasdan iborat bo'lib, umumiy hajmi 1767 misrani tashkil etadi. Turkiy muxammaslarining 3 tasi N., bittasi Husayn Boyqaro g'azallariga bog'langan.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960; Адабий мерос-2. 1971; Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. – Т., 2014; Шоҳғариб Мирзо Ғарибий. Девон. – Т., 2001; Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. – Т., 2014; Ёрқин Ш. Ғарибийнинг ҳаёти ва янги топилган қўлёзма девони ҳақида // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2001, № 1; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

S.G'. E.O.

SHUAYB (a.s.) mashhur payg‘ambarlardan biri. Xushsuxanligi va benazir voizligi sabab “Xatibulloh” laqabi b-n ham eslanadi. Qur’oni Karimda Sh. (a.s.) ismi 9 marta zikr etilgan.

N. “T.A.H.” asarida “xatib ul-anbiyo” bo‘lgani, Sh. (a.s.)ning Ibrohim yoki Solih (a.s.) avlodidan ekanida ixtilof borligi, onasi Miko Lut (a.s.)ning qizi bo‘lgani haqida yozadi. Haq taolo uni Madyan va Ayka o‘lkasiga payg‘ambar qilib yuborgan. Bu joy Shom o‘lkasi yaqinida joylashgan. Ular tarozu va oldi-sotdi ishlarida qalloblik qilari, tanga va pullarni o‘zlaricha yasar edi. Shuning u-n ular Sh. (a.s.)dan mo‘jiza sifatida toshlarni misga aylantirib berishni so‘rashgan. Kasblari qaroqchilik va o‘g‘rilikdan iborat edi. Butparastlik qilishardi. Madyan ahli unga bo‘yusunmagach, Alloh taolo ularga olov va issiqlik balosini yuboradi. Yetti kun havoning harorati juda issiq bo‘lib ketganidan, qavm aholisi chiday olmasdan o‘rmon va daraxtlari ko‘p bo‘lgan joyga yuzlanadilar. Biroq oxirida do‘zaxiy bir olov tushib, barchasini kuydiradi. Tarixchilar qavmga kelgan mazkur issiq havoni Samum yeli deyishadi. Sh. (a.s.) va unga ergashgan solih zotlarga bu balodan omon qoladilar.

N. yozishicha, “Shuayb (a.s.)ning umri iki yuz yigirmaga yetkonda” vafot etgan va Makkada Rukn va Maqom arosida dafn etilgan. Ba’zilar “As’hobi Ras” (quduq ahli) Sh. (a.s.) zamonida bo‘lgan deyishadi. Sh. (a.s.)ni suryoniy tili bila Shirub deydi. Mo‘jizalaridin biri shuki, kuffor toshni mis qilmoq tiladilar, uning duosi bila borcha toshlar mis bo‘ldi. E’tiqod qilmadilar, yana avvalgi holiga qaytdi. She’r:

*Shu’ayb ayladi chun jahondin xirom,
Zuhur etti Muso alayhissalom.*

Muso (a.s.)ga payg‘ambarlik yetishidan avval Sh. (a.s.) xonadonida bir necha yil cho‘ponlik qiladi, u zotning Safuro degan qiziga uylanadi.

Sh. (a.s.) N. she’riyatida ko‘pincha rahnamo – pir sifatida qo‘llanilgan.

*Pirsiz kezma bu vodiy ichrakim, topmas Kalim,
Tiyra shomin ravshan amr etmay anga xidmat
Shuayb.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониқдин Рабғузӣ. Қиссаси Рабғузӣ. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

SHCHERBAK Aleksandr Mixaylovich (1926–2008) – f.f. d-ri, prof. N. asarlari asosida “Грамматика староузбекского языка” (“Eski o‘zbek tili grammatikasi”) risolasini nashr etdi. Olim ushbu asarida mumtoz o‘zbek tili fonetikasi, morfo-

logiyasi va sintaksisining birinchi marotaba Yevropa tilshunosligi yutuqlari asosida izohlab, tilshunoslik faniga katta hissa qo‘shdi. Shoir asarlaridagi so‘z turkumlari va qo‘shimchalarning grammatik vazifalarini ilmiy jihatdan sharhlab, N. tilini ilmiy jihatdan o‘rganishga asos soldi. Monografiya oxiridagi uch ilovada mumtoz o‘zbek tilida she’r tuzilishi, (247–256-betlar), grammatik terminlar lug‘ati (256–263-betlar), affikslar-qo‘shimchalar ko‘rsatkichi (267–271-betlar) berilgan.

Ad.: Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М–Л., 1962.

E.U.

CHAVGON (f.) – “ot to‘pi” o‘yinida to‘p (go‘y)ni uradigan uchi qayrilgan, egri tayoq. Asli chavlajon bo‘lib, arab tiliga savlajon bo‘lib o‘tgan. Lug‘atda savlajon egri va egik aso ma‘nosida keladi. Ch.ning ham uchi egri. Shuning u-n savlajon deganlar. Chavandozlar Ch. o‘yini deb atalgan o‘yinda ot ustida turib, bu tayoq b-n to‘p surganlar. “Ot to‘pi” o‘yining o‘zi ham Ch. deyiladi. N. bu so‘zdan timsol o‘laroq turli badiiy maqsadlarda keng foydalanadi. M-n:

*Mendin ul chobukning, ey payki sabo, maydonin o‘p,
Kuyiga boshim niyozin yetkurib, chavgonin o‘p.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969.

E.O.

ЧАКОВАК (f.) – 1. Chumchuqdan kattaroq, hudhud (popishak)ga o‘xshagan boshida toji bor xushovoz qush; so‘fito‘rg‘ay. 2. Majoziy go‘zal va yoqimli ovoz va kuy. N. asarlarida turli maqsadlarda keng istifoda etilgan timsollardan. M-n:

*Nechukkim anglamish erdi yako-yak,
Borin sayrodi andog‘ki chakovak...*

*Kushod o‘lg‘ay anga ul barcha novak,
Chiqorg‘ay rar oningdekkim chakovak.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

M.A.

CHALABIY (XVI asr) – rumlik kotib, olim, muarrix, turk tarjimoni va xattoti. Tabriz xattotlik maktabining namoyandasi. Ch. XVI asrning birinchi yarmida yashagan. U N. asarlaridan kitobat qilgan bir qo‘lyozma to‘plam Sankt-Peterburg Davlat xalq kutubxonasining Sharq bo‘limida TNS 56 raqami ostida saqlanadi. Qo‘lyozma tarkibiga “A.”, “B.B.” debochasi, “Terma devon” va “V.” kirgan. Hajmi 225 varaq. Kotib Ch. deb imzo chekkan va 1527-y.da (934-y.) Tabriz shahrida ko‘chirib tugatganini qayd etgan. “Terma devon” tarkibida 6 ta rasm bor. Ch. ko‘chirgan bu qo‘lyozma Tabriz kitobat san‘atining eng yuksak namunalaridan biri hisoblanadi.

Ad.: Муҳаммад Шариф Садрӣ Зиё. Тазкират ал-хаттотин. ШҚМ-1, № 1304/III; Хондамир.Равзат ус-сафо. 7-дафтар; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971.

Muh.A.

CHARKAS I – Tarixiy-geografik toponim, atqli ot. N. “N.M.” tazkirasida Shayx Bobo Tilanchiga bag‘ishlab yozgan “Bobo Tilanchi (q.r.)” nomli fiqrada Ch.ni Shayx istiqomat qilgan manzil ma‘nosida tilga olgan: “Marv yo‘lida Charkas ban-

dida sokin erdi. Majzub erdi. Ilayida qish va yoz o't yoqarlar erdi. Bir siqa kishi bu toyifadinki, so'zida shoyibayi kizb yo'q erdi, dediknm, Xorazm tarafidan kelurda aning takyasig'a yettim va aning bila muloqot qildim.”

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

CHARKAS II – Kamon o'qining uchi, tig'ning dami, turdosh ot. N. “H.A.” dostonida Ch.ni ana shu ma'noda qo'llagan. M-n:

*Shu'layi tig'in demagil charkasi,
Chekti zabona hamul o't shu'las.*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

CHAG'ONA (f.) qadimiy musiqa asboblaridan biri. Ch. 30–40 sm.dagi yog'ochdan yasilib, uning bir uchini teshadilar va unga bir necha qo'ng'iroqni osadilar. Ch. chalish jarayonida harakatga tushib, zarb va usul vujudga kelgan. Ch. O'zbekiston, Tojikiston va Koshg'arda Safoylil nomi b-n ham mashhur. Shuningdek, musiqadagi kuylardan birining nomi ham Ch. deyiladi. N. “M.Q.” asarida Ch. musiqa asbobini ham tilga olib o'tgan. M-n: “Mayxonada kimki maydin ibo qilg'ay, nay uni bir dilkash navo bila ani rasvo qilg'ay. Agar kishi may xavosin boshidin chiqorur, g'ijjak maddi nay nolasi bila yolborur. Va tanbur pardadag'i fitnadin halok etar va ofiyat pardasin chok etar va chang zorlig' bila bo'g'zin tortar va ud lisoni nag'masining targ'ibi changidin ham ortar. Andakim rubob boshin yerga qo'yub niyoz ko'rguzgay va qo'buz quloq tutub ayshg'a targ'ib ohangni tuzg'ay. Chun qonun va

chag'ona nolasi quloqqa tushgay va mahvash soqiy yukunub, may ayoqig'a tushgay, ul vaqt zuhd-u taqvog'a ne e'tibor va hush-u xiradg'a ne ixtiyor. Agarchi ishq faqr ahlini rasvo qilurda bulardin farog'dur va lekin ul o'tni yoruturg'a nay damidin el-u maydin yog'dur. Arab tevasi “hudiy” lahni bila bodiya qat'ida tez bo'lur, bulut buxtisi ra'd sadosidin soiqaangiz. Insong'a mahzi g'alat xayoldur va odamiyg'a bu ofatdin qurtulmoqliq maholdur”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

ШАHORJO'YI OXUND IBN MIRHASAN Xorazm xattotlik maktabining vakili. “X.M.”dan ikki nusxa ko'chirgan: Bu qo'lyozmalar O'zR FASHIda inv. №9289 (388 varaq) va inv. №154 (H.Sulaymonov fondi)da saqlanmoqda. 1260/1844-y.i yirik nasta'liq xatida ko'chirilgan.

Ad.: Ҳакимов М., Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

ШАHORJO'YI MULLO O'ROZ MIFTI IBN RO'ZI MUHAMMAD ELBEGI Mullo O'roz XIX asr Buxoro xattotlik maktabi vakili. Nasx va nasta'liq xatida mohir xattot. N.ning “X.”sini nasta'liq xatida, Qo'qon qog'ozi, Chorjo'yda Muhammadyor Dodhoh ibn Muhammad Solih Dodhohning iltimosiga ko'ra 1227/812-y.da ko'chirgan. O'zR FASHIda inv. №8831 (271 v.) raqam bilan saqlanadi.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

“ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ÜZERINE BIR BIBLIYOGRAFYA DENEMESİ” mazkur bibliografik tavsif turk olimi Murat Elmali tomondan tuzilgan bo‘lib, unda Turkiya nashrlarida chig‘atoy adiblari haqida 1937–2006-yy. oralig‘ida e‘lon qilingan 254 ta maqolaning ro‘yxati va mazmuni xronologik tartibda berilgan. Mazkur ma‘lumotlar “Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi” jurnalida (17-106) e‘lon qilingan bo‘lsa-da, 90 sahifa hajmi tashkil etadi. Ro‘yxatda: Sakkokiy, Husayn Boyqaro, Komron Mirzo, Bobur, Abulg‘ozi Bahodirxon va boshqa turkiy adiblar ijodi haqidagi maqolalar tavsifi ham berilgan. Biroq asosiy maqolalar N. hayoti va ijodi, asarlariga tuzilgan lug‘atlar haqida. Har bir e‘lon qilingan tadqiqotning muallifi, sarlavhasi, nashr joyi, pastida esa mazmuni berib borilgan. Jumladan, Kamol Eraslon, Fuod Ko‘prulu, Ahmet Kaferoglu, Yanosh Ekman, Ismoil Hikmat Ertaylon, Basim Atalay, Enver Ayjan, Agah Sirri Levend, Ali Nihat Tarlan, Go‘nul Alpay, Abik Deniz kabi ko‘plab turk, shuningdek, bir qancha o‘zbek olimlarining turk tilidagi maqolalari ko‘rsatilib, izohlangan. Mazkur ma‘lumotlar Turkiyadagi n.shunoslikni o‘rganishda qimmatli manba vazifasini o‘taydi.

Ad.: Murat Elmali. Çağatay Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt. XXXV, 2007.

N.H.

CHETINDOG‘ YUSUF – turk olimi, n.shunos. N. va usmonli shoirlari o‘rtasidagi adabiy aloqa hamda izdoshlik mavzusini qunt b-n yoritishga bel bog‘lab, e‘tibor va e‘tirofga loyiq ishni amalga oshirgan navqiron olimlardan biri Ch.Y. dir. U 1969-y. Turkiyaning Kilis shahrida tavalud topgan. O‘rta maktabni bitirgach, Bo‘g‘ozichi

universitetining Turk tili va adabiyoti bo‘limida tahsil olgan. Oliy o‘quv yurtini tugatib, Fotih universitetida ish boshlagach, N.ning Onado‘li adabiyotiga ta‘sirini maxsus o‘rganishga kirishgan va “Alisher Navoiyning g‘arbiy turkiy tilli devon adabiyotiga ta‘siri” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan.

Uning butun olimlik e‘tibori va mehri N. shaxsiyati, ijodiyoti, XV–XVI asr usmonli shoirlariga o‘tkazgan ta‘siri va samaralarini tarixiy, ilmiy, adabiy manbalar asosida yoritishga qaratilgan. Shu ma‘noda olimning “Alisher Navoiyning usmonli she‘riyatiga ta‘siri” (Anqara 2006) nomli kitobi alohida ahamiyatga molikdir. Bundan tashqari uning “Alisher Navoiy hayoti va asarlari” (Istanbul 2004), “Alisher Navoiy” (Istanbul 2011) kabi yirik asarlari, N. va Hirot adabiy maktabi mavzusida o‘nlab maqolalari ham bor.

Ch.Y.ning tashabbusi va g‘ayrati bilan 2012-y.ning fevralida Istanbulda xalqaro N. simpoziumi tashkil etildi. Bu yig‘inga ko‘p sonli turkiyalik olimlar bilan birga Ozarbayjon, Eron, Pokiston, Afg‘oniston, Xitoy, Tojikiston, Qirg‘iziston, Germaniya, Rossiya kabi davlatlardan kelgan adabiyotshunoslar, yurtimizdan tashrif buyurgan yigirmaga yaqin olim va ijodkorlar, O‘zbekistonning Turkiyadagi elchixonasi va bosh konsulxonasi xodimlari qatnashishdi.

M.F.Kuprulizoda, A.N.Tarlan, O.S.Levend, K.Eraslon kabilar o‘tgan asrda n.shunoslikka munosib hissa qo‘shishgan. Bu zahmatkash olimlarning tadqiqotlaridan so‘ng Turkiyada n.shunoslik to‘xtab yoki uzilib qolmadi. Hozirgi paytda Ch.Y. bu xayrli ishni davom ettirmoqda. N.ga yuksak ehtiromining bir e‘tirofi sifatida uning “Alisher Navoiy va usmonli she‘riyati” kitobi va “Alisher Navoiy” risolasi o‘zbek tilida nashr etildi.

Ad.: Четиндог Ю. Алишер Навоийнинг усмонли шеърлятига таъсири. – Анқара, 2006; Четиндог Ю. Алишер Навоий ҳаёти ва асарлари. – Истанбул 2004; Четиндог Ю. Алишер Навоий. – Истанбул, 2011.

N.H.

CHIN (XITO(Y)) – mumtoz adabiyotlarda qoʻllanilgan Xito(y) yurtining nomi. Manbalarda qadimiy yigirmata turkiy qabiladan biri – xitoylar istiqomat qilgan joy. Biroq mazkur atama hozirgi davlat va xalq nomidan kelib chiqmagan. Mahmud Koshgʻariy Ch. mamlakati uchga Yuqori Ch. (Sharqda boʻlib, Tavgʻach deyilgan), Oʻrta Chin (Xitoy), Quyi Chin (Barxan deyiladi va u Qashgʻarda)ga boʻlinganini yozgan. Ch. turkiy tilda “pok”, “haqiqiy”, “toʻgʻri”, “rost”, “toʻliq” kabi maʼnolarni anglatgan. Ch. qadim manbalarda koʻp uchragani sabab, Turkistonning bir boʻlagiga nisbatan qoʻllanilgan atama boʻlgan yoxud Xitoy tarixidagi Ch. (Sin) sulolasi (mil. av. 246–270) nomiga aloqador, – degan taxminiy qarashlar mavjud. Ch. avvaldan nozik va goʻzal xalq amaliy sanʼati va miniatyuralar vatani boʻlishi b-n birga qadimdan oʻzining sifatli qogʻozi, tengsiz va rang-barang matolari, xushboʻy mushklari, hunarmandchilikdagi turli buyumlari hamda naqqoshlikdagi yutuqlari b-n dong taratgan. Ch. N.ning “F.Sh.” dostonida bosh qahramonning, yaʼni Farhodning vatani sifatida tasvirlangan. Dostonda Farhodnin otasi Xoqon deb ataladi. Maʼlumki, “xoqon” turkiy hukmdorlariga nisbatan ishlatiladi. N.da Ch. turklar yurtini, Xoqoni Ch. turkiy hukmdorlarni anglatishini koʻrsatuvchi qaydlar “T.M.A.” asarida mavjud. Jumladan, Hurmuz binni Anushervon zamonida Eronga turli tomondan hujumlar boʻlgani haqida u shunday yozadi: “Atrofdin dushmanlar mulki tamaʼsigʻa yuz qoʻydilar: Rumdin qaysar va Arabdin Abbos ul-ahval... va Turkistondin Xo-

qoni Chin”. N. tasviridagi Ch. juda goʻzal va bepoyon mamlakat, uning hukmdori esa barcha podshohlardan ulugʻ va ustun:

*Ki Chin mulkiki, rashki naqshi Chindur,
Savodi gʻayrati xuldi barindur.*

*Ikki olamcha mulki vusʼat ichra,
Yetti garduncha taxti rifʼat ichra.*

Shuningdek, N. dostonida Ch. mamlakati-ning goʻzallari, u yerdagi mohir hunarmandlar va sanʼatkorlarni ham taʼriflaydi hamda oʻquvchi koʻz oʻngida obod, madaniyati rivoj topgan bir oʻlkani gavdalantiradi. Bir oʻrinda muallif Farhodning yurtiga nisbatan “Xoʻtan mulki” iborasini ishlatadiki, bu ham yuqoridagi fikrimizni, yaʼni dostonidagi Ch. mulki turkiylar yurti ekanligini, Farhod, Xoqon, Bahrom, Mulkoro singari qahramonlarning oʻz turkiy xalqimizning vakillari ekanligini tasdiqlaydi.

Ch. mohir naqqosh va musavvirlar, hunarmandlar yurti hisoblangan va shu bilan bogʻliq ravishda oʻrta asr adabiyotida “Chin naqshi”, “naqqoshi Chin”, “surati Chin” singari ibora va tashbehlar paydo boʻlgan. Shuningdek, Ch. goʻzallari, ohusi, mushki ham mashhur edi va shu tufayli “luʼbati Chin”, “buti Chin”, “ohuyi Chin” “mushki Chin”, “Chin gʻazoli” kabi ibora va tashbehlar yuzaga kelgan va mumtoz adabiyotda keng qoʻllangan. Xususan, “F.Sh.”da Moniy Xito mulkida tengsiz naqqosh boʻlgani taʼriflanadi. “*Labing shavqida bir devonayi bandi naboti Misr; Soching savdosida bir poʻstpoʻshi nofai Chin ham*”, “*Chin kiyigi desam koʻzin, vah nedurur itob anga, Chun-ki qarosi koʻrguzur har sori mushki nob anga*”, “*Keldi chin naqqoshi ul yuz naqshini qilmoqqa tarh*” kabi misralari bunga dalil.

N. Farhodni Ch. xoqonining oʻgʻli sifatida gavdalantirishi yoxud “S.S.”da Diloromni Ch. da tengi yoʻq bir goʻzal, – deya taʼriflashi bejiz emas.

N. lirikasi ham Ch. nekbin tuygʻular ifodasi uchun qoʻllangan. M-n:

*Ko'zung Chin g'azoli-yu ostida xoli,
Aning nofasidin tomib mushki Chin ham.*

Yoki shu devondan boshqa bir bayt:

*Orazing Chin naqshi, zulfung mushk-u
har yon xol xol erur,
Hind elikim Ching'a kelmish
mushk savdo qilg'ali.*

N. ayrim o'rinlarda Ch. va Xito(y)ni alohida joy o'laroq tasvirlab: *"Xitoy-u Chin aro o'n ikki ming shahr"*, deydi. Yana boshqa o'rinda shunday yozadi:

*Yigitliq ondakim arzoni etti,
Xitoy-u Chin elining xoni etti.*

Yoxud:

*Tushub olam aro g'avg'osi har yon,
Jahon mulkida vovaylosi haryon.*

*Farang ahlida zulmining fig'oni,
Xito-u Chinda javri qo'zg'aloni.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Махмуд Кошғарий. Девони луготит турк. – Т., 1960; Абдухолиқ Абдурасул ўғли. Чин ва Мочин. – Т., 2006.

Q.E., E.Q.

CHINGA / CHINKA – xalq orasida keng tarqalgan nikoh marosimi qo'shiqlaridan biri. N. "M.A." asarida uning 2 xili bo'lib, biri munsarihi matviyi mavquf vazniga tushishi, ikkinchi xili esa aruzning biror vazniga tushmasligi haqida ma'lumot beradi: "Yana "chinga" durkim, turk ulusi zifof va qiz ko'churur to'ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag'oyat muassir va ikki nav'dur. Bir nav'i hech vazn bila rost kelmas va bir nav'ida bir bayt aytilurkim, munsarihi mat-

viyi mavquf bahridur va "yor-yor" lafzini radif o'rnig'a mazkur qilurlar, andoqkim:

*Qaysi chamandin esib keldi sabo, yor-yor –
Kim, damidin tushti o't jonim aro, yor-yor?*

Muftailun fo'ilon muftailun fo'ilon
N. "S.I."da Iskandarning Ravshanak va Mehrnozga to'y berib uylangani haqidagi 56-bobini quyidagi sho'x-shodon misralar b-n yakunlaydi:

*Mug'anniy, tuzub chinga vaznida chang,
Navo chekki, hay-hay o'lang, hoy o'lang.*

*Desang senki, jon qardoshim, yor-yor,
Men aytayki, munglug' boshim, yor-yor.*

*Navoiy, chu sarmanziling Chingadur;
Surudung dog'i sur aro chingadur.*

Ch. hozirga qadar xalqimiz orasida yashab keladi – u "yor-yor" va "o'lan" kabi nomlar b-n ataladigan to'y-marosim qo'shig'ining aynan o'zidir. Kelin kelganda olov atrofida o'ynab, yor-yor aytadilar. V.V.Radlov ham Ch. so'zini "nikoh to'yi-da qo'shiqchi va cholg'uvchilarning kelinni kutib olish paytida aytadigan ashulasi" deb izohlagan. E.Umarov bu so'zning etimologiyasini "chang" so'zi b-n bog'lab, "ovoza", "shon", "ma'lum bo'lish" ma'nolariga ega ekani haqida yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Умаров Э. "Чинка" қандай қўшиқ" // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2003, № 6; Исмоилов Ж. "Аёлгу" ва "Чинка" қўшиқлари Музайяна Алавия талқинида" // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2012, № 4.

E.U.

CHIN KO'ZGUSI – Q.: Oyinayi chin;

CHINDOVUL (t.) – qo'shinning orqa qismi; qo'shin yoki harbiy bo'linmani himoya qilish u-n orqadan kelayotgan qism (arergard). Soqa deb ham atalgan. N. asarlarida ham Ch. haqida

ayrim qaydlar uchraydi. M-n: “M.L.”da u yoza-di: “Yana bir “vov” va “lom” ba’zi lafzg’a ilhoq qilib, bir ma’abbir va bir maxsus sifatqa ta’yin qilurlarki, salotinning xoh razm asbobi uchun va xoh bazm jihoti uchun mo’tabardur. Andoq-ki, *hirovul*, *qarovul* va *chindovul* va *yasovul* va *so’zovul* va *patovul* va *kitpovul* va *yasovul* va *ba-kovul* va *shig’ovul* va *laqovulkim*, alar mundin oriydurlar”.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

E.O.

CHINORON JANGI (1469) – Husayn Boyqaro bilan Yodgor Muhammad o’rtasida bo’lgan jang. Unda N. ham ishtirok etgan. Jangdan oldin Husayn Boyqaro va amirlar munajjimplarni cha-qirmoqchi bo’lganlar. Munajjimplar qulay, “sa’d” (baxtli, qutlug’) vaqtini belgilab berishlari kerak edi. Lekin N. bunga qarshi chiqqan va bu vaqtning boy berilishiga sabab bo’luvchi behuda ish ekanini aytib, iloji boricha tezroq harakat bosh-lashni taklif qilgan va Husayn Boyqaro bu fikrni quvvatlagan. Asosiy jangdan bir kun burun har ikki qo’shinning ilg’or qismlari o’rtasida to’qna-shuv bo’lgan. Husayn Boyqaro yuborgan qism Yodgor mirzoning Ali Jaloyir boshchiligidagi ilg’or qismi tomonidan mag’lubiyatga uchratil-gan. Ertasi kuni asosiy, hal qiluvchi jang bo’lib o’tgan. Husayn Boyqaroning o’zi lashkarning qalbida (markazda) turgan. Amir Muborizud-din Valibekka soqa sardorlik, Kichik mirzoga lashkarning o’ng va Abduxoliqbekka so’l qo’li topshirilgan. Hasan Shayx Temur, Mo’g’ulbek, Shayx Abusaidlar hirovullikka tayinlangan. Yodgor mirzo qo’shini esa quyidagi tartibda yasol tuzgan: barong’orda: Amir Ali Jaloyir; javong’orda: Amir Ahmad Ali Forsiy barlos, Sulton Husaynbek Arhangiy; hirovulda Ayyub Shayx jaloyir va Muhammad ko’kaltosh. Jang boshlanganda Valibek Yodgor mirzo qo’shini-ning javong’origa hujum qilib tor-mor keltirgan.

Boshqa tomondan Amir Hasan Shayx Temur hamla qilgan. Yodgor mirzoga ko’mak berish u-n kelgan turkmanlar qattiq hujumlar uyushti-rib, Husayn Boyqaro lashkarining markaziga ya-qinlashib kelgan vaqtida Husayn Boyqaro shax-san o’zi jangga kirgan va ularning ustiga shiddat b-n bostirib borib, chekinishga majbur qilgan. Husayn Boyqaroning bu hujumi jang taqdirini hal qilgan va Yodgor Muhammad mirzo yengilib qochgan. Uning lashkaridan juda ko’p kishilar o’ldirilgan va asir qilib olingan.

Ad.: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

“CHIQTI OV AZMIG’A JAVLON AY-LAB UL CHOBUKSUVOR...” – N.ning birin-chi marta “B.B.” devoniga kirgan va taxminan yigitlik davrida yozilgan g’azali. Ramali musam-mani maqsur vaznida. 7 baytdan iborat.

*Chiqti ov azmig’a javlon aylab ul chobuksuvor,
Jon nisor ul sayd uchunkim, jon anga qilg’ay nisor.*

*Bu edi qasdimki bir kun saydi fitrok aylagay,
Qilg’anim umre kiyiklar birla suhbat ixtiyor.*

*Chun kiyik qatlini istar, koshki ruhum uchub,
Bir qatil etgan kiyik jismi aro tutqay qaror.*

*Toki yetkursam rikobig’a boshimni, koshki,
Qilsa shaxsimni qazo it shakli birla oshkor.*

*Qomati hajrida har yon yoradin qonlig’ ko’ngul
Bir kiyikdekdurki, o’q zaxmi bila bo’lmish figor.*

*Go’r uchun ochmoq nedur har lahza bahromi kamand,
Chun seni Bahromdek aylar ajal go’ri shikor.*

*Ey Navoiy, ul quyoshning soyasida ko’r itin
Komronu yo’q sanga ollida itcha e’tibor.*

Gʻazalda maʼshuqa ovchi chavandoz qiyofasida tasvirlangan boʻlib, N. davrida ov qilishda, adabiy asarlardan oʻsha davr miniatyuralaridan maʼlumki, ayollar ham qatnashgan. Gʻazalning originalligi, avvalo, maʼshuqaning odatdagicha nazokati ayol qiyofasida emas, balki jasorat maydonida jangovar holatda koʻrishishi, tap tortmasdan jonivorlarga tashlanishi, ularning qonini toʻkib, oʻlja sifatida qoʻlga kiritishidadir. Hayotda doim faol harakatda turgan shoir ov sharoitida yorning mahorat b-n kiyiklarni ovlashini ijobiy baholaydi va iloji boʻlsa, u oʻldirgan kiyik u-n oʻz jonini berishga tayyorligini aytadi:

*Chun kiyik qatlini istar, koshki ruhum uchub,
Bir qatl etgan kiyik jismi aro tutqay qaror.*

Oshiq ov manzarasini tomosha qilar ekan, sevgilisi mingan otning uzangisiga boshini qoʻyishini, it shakliga kirib, u b-n yonma-yon yurishini orzu qilishdan or qilmaydi:

*Toki yetkursan rikobigʻa boshimni, koshki,
Qilsa shaxsimni qazo it shakli birla oshkor.*

Shu b-n birga gʻazalning insonparvarlik mohiyati shundaki, lirik qahramon oshiq yuragining ich-ichida kiyiklarning odamlarning xursandchiligi yoʻlida jabr chekib oʻldirilishini va yarador boʻlishini qoralaydi, oʻz qalbini yor oʻqidan zaxmdor boʻlgan kiyikka tashbih etadi:

*Qomati hajrida har yon yoradin qonligʻ koʻngul
Bir kiyikdekdurki, oʻq zaxmi bila boʻlmish figor.*

Bundan keyingi baytlarda esa shu gʻoya yanada chuqurlashtiriladi va goʻr (yovvoyi eshak) oviga oʻch shoh Bahromni eslab, u goʻrlarga qanday ziyon yetkazgan boʻlsa, taqdir ham uni shunday jazolagan edi, hozir ham shunday boʻladi, – deydi:

*Goʻr uchun ochmoq nedur har lahza bahromi kamand,
Chun seni Bahromdek aylar ajal goʻri shikor.*

Maqtaʼda N. yana lirik mavzuga qaytib, sevgilisi oʻz yonida ketayotgan itga N.ga nisbatan koʻproq eʼtibor qilayotganini, oʻzining esa yor “ollida itcha eʼtibori” yoʻqligidan shikoyat qilishi b-n gʻazalni tugallagan. Gʻazalda xursandlik b-n xafachilik, lirik mazmun b-n ijtimoiy mazmunning qoʻshilib, omixta boʻlib ketgani u-n chuqur hayotiylik bagʻishlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

CHIGʻATOY – turkiy qabila – urugʻ nomi, etnonim. Tarixiy-adabiy manba va hujjatlarida Ch. haqida koʻplab maʼlumotlar bitilgan. N. asarlarida ham turkiy xalq va qabila-urugʻ nomi sifatida xabarlar bor. Shoir ulardan turli maqsad va soʻz muddaolarida foydalangan. N. Ch.ni soʻz va chigʻatoy lafzi, chigʻatoy ulusi, chigʻatoy mirzalari kabi birikma shaklida qoʻllagan. Mazkur etnonim uning “N.N.” devoni hamda “M.L.”, “H.S.A.”, “M.N.” kabi nasriy asarlari matnida uchraydi.

Shoirning “N.N.” devonidan oʻrin olgan 7 baytli “Muhandise topa-yu egnima qanot yasatay, Uchub havosida qushlar aro oʻzumni qotay” matlaʼ b-n boshlanuvchi gʻazalning maqtaʼsida Ch. soʻz shaklida uchraydi:

*Navoiy oʻyla ulus xonigʻa erur oshiq,
Ki, turk qullari Joʻchidur aning-u Chigʻatoy.*

“M.A.”da chigʻatoy xalqi tarzida berilgan, oʻqiymiz: “Yana turk ulusi, bataxis chigʻatoy xalqi aro shoyiʼ avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda ayturlar.”

“H.S.A.”da N. ustoz “suhbati va soʻzi xush” Sayid Hasan Ardasherining suhbatdoshlari haqida gapirganda, oʻz davrning ulamo fozillari va ashrof-u imomlari qatorida chigʻatoy ulusining beklarini ham tilga olgan: “Asrning ulamo va ashrof va aimmasi bila doim musohib erdilar va chigʻatoy ulusining oliy miqdor beklari ulcha yoshgʻa

va yo‘lg‘a alardin ulug‘ erdilar va ulcha teng erdilar, alarni sharafi nafs jihatidin o‘zdin ulug‘ tutub, anga ko‘ra ta‘zim qilurlar erdi.”

Ma‘lumki, N. “M.N.” tazkirasini Qosim Anvorga bag‘ishlab yozgan fiqra bilan boshlagan. Unda Qosim Anvorning ixroji va yana Hirotga qaytib kelishi, muridlari xususida gapirgan bayonda uning muridlari safida chig‘atoy mirzalari ham borligiga alohida urg‘u bergan. Chunonchi: “Balx va Samarqand sari borib, muddate bo‘lub, yana dor us-saltanat azimati qildilar, yana Chig‘atoy mirzodalari, balki ulus ozadalari murid bo‘lub, hujum qila boshladilar. Ravishlari pok erdi va nafasleri otashnok.”

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

CHOVUSH (t.) – 1. Lashkar yoki karvonning oldida boruvchi. 2. Lashkarning muayyan qismining yetakchisi. 3. Hudaychi; saroy amaldori. 4. Eshik og‘asi, yasovul. 5. Xizmatchi; qorovul. N. she‘riyatida ham yuqoridagi ma‘nolarda ishlatilgan. M-n:

*Ishq chovushlari yuz qofilani har lahza
Ko‘yidin mulki fano sori ravon ayladilar.*

Ad.: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдли, 3-жилд. – Т., 1984; Фиёс ул-лугот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969.

E.O.

CHOR DEVON (f.) – to‘rt devon. N.ning 4 devondan iborat “X.M.” devonlar turkumi adabiy davralarda, xalq orasida shunday nom b-n mashhur bo‘lgan. (Q.: “Xazoyin ul-maoniy”).

E.O.

CHORZARB (f-ar.) – O‘zbek musiqasidagi “Shashmaqom” kuylaridan birining nomi. N. “H.P.M.” asarida mazkur kuy nomi tilga olingan: “*Bu amalda base maqomot va shaabote darj qilib erdikim, ta‘rifdin mustag‘nidur va asru dilpazir va bag‘oyat benazir bog‘lanib. yana ishlar ham misli: “qavl” va “g‘azal” va “chorzarb”-dek va “savi” va “naqsh” xud behaddu add bog‘labdurki, xaloyiq orasida mashhurdurki, borchasin darj qililsa mujibi itnob bo‘lur*”. Ma‘lum bo‘ladiki, shoirning qirq yillik “mahrami sirri nihoniy”si – Pahlavon Muhammad kurashlarda kuragi yerga tegmagan mashhur pahlavon bo‘lish bilan birga musiqa ilmida zamonasining mashhurlaridan bo‘lgan, maqomot – musiqashunoslik ilmida Shashmaqom, Xorazm maqomlari va Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llarining majmuasi va shaabote – musiqa yo‘llariga kuylar qo‘shgan. Jumladan, Pahlavon Muhammadning yaratgan “Qavl”, “G‘azal”, “Savi”, “Naqsh” kuylari qatorida “Ch.” ham xalq orasida mashhur bo‘lgan.

N. asarlari musiqa nazariyasi, musiqiy cholg‘ulariga doir ko‘plab ma‘lumotlarga boyligi bilan ham ilmiy ahamiyatga ega. Shubhasiz, ular XV asrdagi madaniy muhit haqida to‘la tasavvur beruvchi manba vazifasini ham o‘taydi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.

S.O‘.

CHORSU – XV asrda Hirot shahrining markaziy qismi.

Ab.H.

CHOSHNI (f.) – 1. Sinash, mazasini bilish u-n tatib ko‘riladigan ozgina taom, shirinlik, sharob va boshqa; narsaning ta‘mini bilish, xususiyatidan ogoh bo‘lish. 2. Maza, ta‘m, lazzat, bahra, halovat; rohatlanish, lazzatlanish. 3. Yaxshilik, ma‘qullik; sifat, namuna. N. asarlarida bu

soʻz oʻzining barcha maʼno qirralari b-n namoyon boʻladi. M-n:

*Zotimda chun mayi azaliy choshnisi bor,
Har sori mast koʻz solib, andoqki tokmen.*

“M.N.” tazkirasida Ch. adabiy istiloh maqomiga koʻtarilib, shoirlarning sheʼrlarini baholash mezoni boʻlib xizmat qiladi. M-n, N. Shohiy Sabzavoriyning shoirlik mahorati xususida fikr yuritir ekan, “Aning sheʼrini choshni va salosat va yakdastlik va latofatida taʼrif qilmoq hojat emas”, – deydi. Mavlono Qambariy haqida “nazm ayturgʻa cholok erdi va sheʼrida ham choshni bor”, – deb yozadi. Mirzo Hoji Soʻgʻdiyning bir bayti haqida gapirir ekan, “Bu baytida xeyli soʻz rangi va choshnisi bor”, degan fikrni bildiradi. Maʼlum boʻladiki, Ch. soʻzini N. sheʼrni sheʼr qiladigan xususiyatlar – badiiy goʻzallik, yetuklik, harorat, nafosat, noziklik; dard, zavq, bahra maʼnolarida qoʻllagan.

“N.M.”da shayxlarning holiga baho berganda ham, Ch. soʻzidan foydalanadi. M-n: Mavlono Mahviy haqida “Tabʼida xiyliḡina choshni bor” deb yozsa, Bobo Shoʻrida haqida “tabʼida koʻp choshni zohir boʻlur” deydi.

Choshniligʻ – bahramandlik; maʼqullik, yaxshilik. M-n: “Mavlono Ahliy... bu matlaʼsi ham xeyli choshniligʻ tushubtur”.

Ad.: Alisher Navoiy. Faroyib us-sigar. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Majolisun-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muxabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy asarlari tilining izoḡli lugati. 4 jildlik, 3-jild. – T., 1984; Muḡammad Fiʼsudḡin. Fiʼs ul-lugot. Jild 1. Duḡanbe, 1987; Farḡanḡi zaboni tojiki. Jild 2. – M., 1969.

E.O.

CHOGʻIR–(eskit.,)–may, sharob. Ch.–asosan, shirin taʼmga ega boʻlgan, quyuq va moʻtadil

quvvatli (taʼsiri kuchli ham, kuchsiz ham emas) ichkilik. Oʻtmishda uzumning maxsus navlaridan tayyorlangan. N. gʻazallarida Ch. maʼshuqa goʻzalligi va ishq-muhabbat tuygʻularini yuzaga chiqaruvchi oʻziga xos poetik obraz boʻlib keladi. M-n:

*Qaddi havosida labidin rohat istaram,
Ichsam kerak mudom chogʻiri moʻtadil bila.*

Ad.: Alisher Navoiy. Hazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011.

M.A.

“CHU DUSHMAN OʻLDI QADIMIY...”
– N.ning “Gʻ.S.” devoniga kiritilgan qitʼasi:

*Chu dushman oʻldi qadimiy ziyonidin hazar et,
Agarchi nutqi ravonbaxshi jonga rohat erur.
Suv birla oʻt aro ziddiyat oʻldi chun azaliy,
Agar hayot suyidurki, oʻtqa ofat erur.*

N. dushmanlik tuygʻusining zararli oqibatlari, xususan, dushmanga munosabatdagi ehtiyot va hushyorlik haqida qayta-qayta gapirganlar. “M.Q.”ning bir oʻrnida: “Dushman aldoviga uchma... Dushmanning gʻarazi oʻz yomon niyatiga yetmoqdir...” deyilsa, boshqa bir joyida: “Zoʻr dushmaning magʻlub boʻlsa shodlanma, uning ishidan gʻofil boʻlma. Uni jazolashda sabrli boʻlish, muomalada ehtiyotkorlik lozimdir”, deya nasihat beriladi. Deylikki, zoʻr dushman – qadimiy dushman. Gʻanimlik hissiyotlarining umri choʻzilgan sayin, ularning ziyon tigʻlari ham oʻtkirlashadi. Nega shunday? Bu qitʼada mana shu savolga mukammal bir javob bor. Dushmanlik qaysidir vaziyatlarda hiylagarlik mugʻombirlikdir. Tilyogʻlamalik ham yovning sinovlardan oʻtgan quroli. Dushman shirin soʻzlari b-n jonga rohat berishi mumkin. U bu ishni makkorlik b-n eplaydi ham. Ammo bunday “rohat” chalgʻituvchi gʻaflat tuzogʻidir. Bobomiz ayni shu narsadan “hazar et!” – deydilar. Buning isboti u-n oʻt va suv orasidagi ziddiyatni eslatadilar. Chindan

ham o‘t va suv o‘rtasida azaliy ixtilof bor. Suv, shoir aytmoqchi, garchi hayot suvi bo‘lganida ham o‘tning zavoli. Suv bor joyda olov yonmaydi. Olovning umri tugaydi. Lekin bu oddiygina mantiq ko‘zgisida qadimiy dushmanning ham qilmishi, ham sovuq basharasi kutilmaganda ravshanlashib ketadi. N. bu she‘rni yozganlarida, dushmanga dushmanlik qilmoq kerak, degan niyatni ko‘zlamaganlar. Balki kunlar va oylar emas, yillar davomida kin-u adovat pichoqlarini ichida yaltiratib yurgan g‘animingning kimligini bil, uning tilidagi shakaridan hazar qil, demoqchi bo‘lganlar. Bu bugunning ham gapidir. Bu – odamni g‘araz, hasad, tuhmat toshlaridan ehtiyot bo‘lmoqqa undovchi hikmatli so‘zlardir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. TAT. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“**CHU RAZL HAVSALASIZDUR...**” – N.ning “B.V.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Chu razl havsalasizdur, ne tong, agar nogah,
Yetishsa muknat anga, arjumand tutqay o‘zin.
Chu sukr boisi nisyon erur ajab ermas
Ki, joh ani mast aylagay, unutmog‘ay o‘zin.*

Inson xulq-atvorini chuqur bilish, uning holi-ni, ahvalidagi o‘zgarishlarni yaxshi anglash b-n bevosita bog‘liqdir. N. qit‘a janridagi she‘rlarida axloq-odob, ta‘lim-tarbiya masalalariga diqqatni jalb etsa-da, aslida ularning aksariyatida holning sirlari, ijobiy yoki salbiy hollarning aql va axloqqa ko‘rsatgan ta‘sirlari ham tadqiq etiladi. Razl – past, tuban, yaramas tabiatli kimsa degani. Razolatga o‘ch, razillik yo‘lidan yurgan odamda hech vaqt ochiq va mardona bir harakat bo‘lmaydi. U niyatini yashirish, payt poylab, kun o‘tkazishga mahkum. Ana shu sabablarga ko‘ra ham N. razl-ni havsalasiz, deya ta‘riflaydi. Lekin bu aldanchi havsalasizlikdir. Tasavvur qiling, bir pastkash balandroq bir amal yoki martabaga erishdi. Nima

bo‘ladi? Unda birinchi ko‘zga tashlanadigan kayfiyat izzattalablik bo‘ladi. Ya‘ni N. aytmoqchi, o‘zni “arjumand” tutadi.

Odamlar orasida “Amal har qanday kishini o‘zgartiradi”, degan qarash bor. Aslida esa bu sayozlik, o‘jizlik, havoyilik, xususan, razillikning yuzaga qalqishidirki, bunda amalni ayblash o‘zini uncha oqlamaydi. Mansab va martaba o‘zni unutmog‘ay, “Kim eding-u, kim bo‘lding”, degan savol xususida bosh qotirmaslikka imkon beradi. Bu esa mastlik holatidan deyarli farqlanmaydi. Buni ko‘p marotaba ko‘rgan, kuzatgan N. yozadi:

*Chu sukr boisi nisyon erur ajab ermas
Ki, joh ani mast aylagay, unutmog‘ay o‘zin.*

“Nisyon” – o‘zni unutish. O‘tkinchi dunyo omadlari yuz ochganida tuban kimsalar o‘zlarini arjumand etsalar, bundan ajablanmang. Chunki ular kim ekanliklarini darhol esdan chiqaradilar. Baland amal-u martaba “sharobi”dan mast bo‘lganlar, albatta “unutmog‘ay o‘zin”, deydi donishmand shoir. Bu gap faqat o‘tmishning emas, bugunning ham eng muhim va dolzarb gapidir.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. TAT. 10 жылдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“**CHUN MANGA LUTF ETTI SHOH...**” – N.ning qit‘asi:

*Chun manga lutf etti shoh devonda muhr,
Bu edi eldin quyi muhr o‘rmog‘im.*

*Kim erur nafsi sarkash ma‘nig‘a,
Barchadin bo‘lg‘ay quyi o‘lturmog‘im,*

*Chun shikastayi nafs hosil bo‘lmadi,
Mundin o‘ldi muhrni sindurmog‘im.*

Tarixchi Mirxond “Ravzat-us-safo” kitobida Hazrat N.ga muhrdorlik mansabi berilganligi ha-

qida yozadi: “Xayr-u ehson, latofat va ko‘ngil zarofati bobida amir Alisherning tengi yo‘qligidan jahongir podshohning (Husayn Boyqaro nazarda tutilgan – I.H.) xotiri hamma vaqt unga moyil bo‘lib, ulug‘lik vazirlik va amirlik martabasini unga in‘om etdi. So‘zning qisqasi shulki, avval ul hazrat ulug‘ muhrni amir Alisherning qo‘liga tutqazdi va ul amir bir necha vaqt muhrdorlik lavozimida qoyim turib, xizmatkorlik poyasini yuqori osmondan ham o‘tkazdi”.

Oradan ancha muddat kechgach, shoir bu mansabni tark etmoqchi bo‘ladi va maqsadini podshohga yetkazadi. Iltimos qabul qilinadi. Lekin Husayn Boyqaro N.ni yanada yuqoriroq martabaga – devoni oliy amirligi mansabiga tayinlamoqchi bo‘ladi. Shoirning qarshiligiga qaramasdan, bu ish amalga oshiriladi. Husayn Boyqaro “ma‘lum soatda muhr bossin” uchun hazrat N. qo‘liga nishon berganida u kishi, Mirxond aytmoqchi, “nafsi siniq bo‘lganidan, nishonning shunday joyiga muhr bosadikim, undan pastroqqa muhr bosishga” joy qolmaydi.

Bu qit‘a ana shu voqealar taassurotida yozilgan. Birinchi satrdagi “chun manga lutf etti shoh...”, degan fikr – tarixiy haqiqatga to‘la mos fikr. Ikkinchi satrdagi gap ham to‘g‘ri: muhr eng quyi joyga bosilgan. Bunga Mirxondning so‘zlari guvohlik berib turibdi. Olimning e‘tiroficha, “xos-u avomni” hayron qoldirgan bu voqeaning sodir bo‘lishiga sabab N.ning bag‘oyat kamtarligi, kamsuqumliligi, xullas, nafsi siniqligi. Barchadin “quyi o‘lturmog‘”, sirtidan nazar tashlanganda, favqulodda ishmas. Ammo o‘sha vaziyatda N. u-n bu jiddiy holat edi. Chunki g‘urur va “nafsi sarkash”ni mag‘lubligi tasdiqdan o‘tkazilgandi.

Mirxondning guvohligiga ko‘ra, o‘shandan so‘ng N. muhr bosgan joy “muhriga ega bo‘lgan har bir mansabdor orasida talash” bo‘lgan ekan. N.dan ibrat olish mumkin. Biroq hech bir ishda u bilan musobaqa qilish imkoni bo‘lmagan. She‘rning oxirgi baytidagi mazmunga diqqat qiling:

*Chun shikastayi nafs hosil bo‘lmadi
Mundin o‘ldi muhrni sindirmog‘im.*

Albatta, muhr sindirilmagan. Lekin “shikastayi nafs hosil” bo‘lmagach, baribir chora axtarish kerak-ku! Chora topilgan. Shuning u-n ham ulug‘ shoir muhrni xayolan sindirib tashlagan. Taniqli olim Alibek Rustamov nafsning axloqiy jihati b-n bog‘liq istilohiy so‘z va bir necha ibora ma‘nolarini izohlab, “nafsi mutmainna”ni bunday sharhlaydi: “Nafsi mutmainna” iborasidagi “mutmainna” so‘zi ishonch hosil qilgan, xotirjam bo‘lgan degan ma‘nodadir. “Nafsi mutmainna” sohiblarining nafsni batamom jilovlangan bo‘lib, bular nafsning g‘alayonidan qutulgan xotirjam kishilardirlar. Boshqacha qilib aytganda, bular nafs talablarini xayolga ham keltirmaydigan aziz kimsalardir. Bularga eng yuksak insoniy xislatlar xosdir. N. muhr bosmoq marosimida ham eng yuksak insoniy xislatlar sohibi ekanligini namoyish qilgan edilar.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“CHU NAVKARGA BERDING IJOZAT, YANA...” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Chu navkarga berding ijodat, yana
Kelib, qilsa xizmatqa quldoshliq.
Bil andoqki, juftunga bersang taloq,
Yana istagay qilmoq o‘ynoshliq.*

Navkar so‘zi hozir, asosan, askar ma‘nosida tushuniladi. Lekin bu she‘rda u nufuzli biror mansabdorga yordamchi – xodim mazmunini ifodalaydi. Oqil va tadbirli boshliq kimlardir ishga tayinlashda ham, vazifasidan ozod etishda ham, albatta, shoshmashosharlik va adolatsizlikka yo‘l qo‘ymaydi, balki “yetti o‘lchab, bir kes”, qabilida hukm yuritadi. Deylikki, qonuniy ehtiyoj va zaruriyat tufayli qaysidir bir xodim martabasidan chetlashtirildi. Uning yana qaytib kelib,

“xizmatqa qo‘ldoshlik” qilishi to‘g‘rimi? Qit‘adagi hukm bo‘yicha, bunday hamkorlik noto‘g‘ri. Bu b-n munosabat va faoliyatdagi subutsizlik qoralanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“**CHUN G‘ARAZ SO‘ZDIN ERUR MA‘NI ANGO...**” – N.ning “B.V.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Chun g‘araz so‘zdin erur ma‘ni ang,
Noqil o‘lsa xoh xotun, xoh er.
So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini,
Ko‘rma kim der oni, ko‘rgil kim na der.*

“So‘z borkim, eshituvchi taniga jon kiyurur va so‘z borkim, aytguvchi boshini elga berur”, – deyiladi “M.Q.”da. Eshituvchining taniga jon kirgizadigan so‘z – ma‘nili so‘z. U, avvalo, o‘ylangan, ko‘ngulda pishitilib, aniq maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi. U faqat to‘g‘rilikka xizmat qiladi, anglanmaganni anglatib, e‘tiborga loyiq va zarur haqiqatlarni ifoda etadi. Shuning u-n gapiruvchi kishi – u xoh xotin, xoh erkak bo‘lsin, ma‘nili fikr aytishi, so‘zlashdan maqsad – mazmun ekanligini unutmazligi zarur. Maza-matrasiz so‘zlar b-n, bema‘ni gaplar, albatta, farqlanadi. She‘rning ikkinchi baytida buni xatosiz anglash “usul”laridan biri, balki eng asosiysi bayon qilingan:

*So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini,
Ko‘rma kim der oni, ko‘rgil kim na der.*

Darhaqiqat, so‘zlovchining holi kishini, ehtimolki, chalg‘itar. Biroq “so‘z holi”ga nazar tashlash, bevosita fikr tabiiyligiga doxil munosabat esa tinglovchini aldanish va yuzaki hukmlardan qutqazadi. Shuning u-n har qanday naql qiluvchining kimligiga emas, nima deyishiga qarash kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

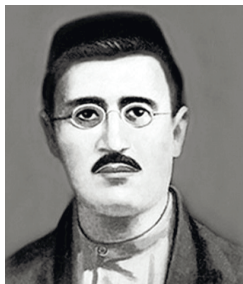

CHUSTIY (1904–1983) – shoir, tarjimon. Nabixon (Nabixo‘ja) Nurillaxo‘ja o‘g‘li Ch. 1904-y. Naman-ganning Chust tumanida tavallud topgan. Yoshligida eski maktab va madrasalarda tahsil olgan Ch. keyinchalik

Toshkentda faoliyat yuritgan. Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri, O‘zbekiston Yozuvchilari uyushmasi Adabiyot jamg‘armasida turli lavozimlarda, O‘zR FA Til va adabiyot instituti (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)da ilmiy xodim bo‘lib ishlagan. Adabiyotga mehri baland bo‘lgan Ch. butun umrini ijodiy faoliyat va she‘riyatga bag‘ishladi. Mumtoz she‘riyatning turli: g‘azal, ruboiy, tuyuq, qit‘a, mustazod, muxammas, musaddas, murabba‘, masnaviy janrlarida qalam tebratdi. Ch. qator she‘riy to‘plamlar va turli sahna asarlari bilan birga “Hayotnoma”, “Sadoqat gullari”, “Ko‘ngil tilagi”, “Ko‘rguncha xayr endi” devonlari hamda “Zafarnoma”, “Tirik jannatga kirgan kampir”, “Ki-yiknoma”, “Gul sadosi”, “Uyg‘urobod”, “Bog‘i Eram” kabi dostonlari muallifi hamdir. U zullisonayn shoir bo‘lib, o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. O‘zbek mumtoz she‘riyatining yetuk vakillari – N., Bobur, Mashrab, Fuzuliy, Zebuniso, Nodira, Muqimiy, Furqat hamda fors-tojik adabiyotining Rudakiy, Sa‘diy, Hofiz, Jomiy, S.Ayniy, Lohutiy kabi ulkan siymolarini ustoz deb bilib, ular ijodidan ta’sirlangan, g‘azallariga taxmislar bog‘lagan. Ch.ning o‘zbek n.shunosligi rivojida xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Xususan, Ch. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ni (1, 2-j.) tuzishda ishtirok etgan hamda “D.F.”ga kirgan g‘azallarni o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Чустий. Садоқат гуллари девони. – Т., 1992; Мирвалиев С. Ўзбек адиблари. XX аср ўзбек адабиёти. – Т., 2000.

E.Q.

CHO'LPON (Abdulhamid Sulaymon o'g'li) (1897, Andijon – 1938, Toshkent) shoir, o'zbek lirik nasri asoschisi, yozuvchi, dramaturg, mohir tarjimon. Shuningdek, uning “Adabiyot nadur?” singari o'nlab ilmiy maqolalari zamonaviy adabiyot va adabiyotshunoslik ravnaqiga katta hissa qo'shgan. Istiqlolning ilk yillarida Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti, 1999-y.da “Mustaqillik” ordeni berilgan. Dastlab madrasa, so'ngra rus-tuzem maktabi tahsilini olgan Ch. fors, arab, rus tillarini yaxshi o'rgangan va mazkur tildagi badiiy adabiyot b-n chuqur tanishish imkoniyatiga ega bo'lgan. “Ulug' hindiy” maqolasida: “O'zimning yo'lsizligimdan biroz so'zlab o'tayin. N., Lufiy, Boyqaro, Mashrab, Umarxon, Fazliy, Furqat, Muqimiylarni o'qiymen: bir xil, bir xil, bir xil!” – degan Ch. N. tavludining 500 yilligi arafasida “O'zbek bilim hay'ati e'tiboriga 500 yil” nomli murojaatnoma yozadi. Bu murojaatnoma N. sharafiga o'tkaziladigan tadbirning nechog'lik zarurligidan tortib, ushbu anjumanning qanday o'tkazilishi rejasigacha ko'rsatib bergan. Unda, avvalo, N.ning shoirlik mavqe-martabasidan so'z ochiladi: “Chig'atoy adabiyoti va tiliga Navoiyning qilgan xizmati juda ulug'dir. U kungi yangi o'zbek adabiyoti va uning bu kungi sodda shevasi, menimcha o'sha chig'atoy shevasidan o'zga emasdir. Ba'zi bir kishilar N.dan ancha keyin chiqqan adib va shoirlarimizdan bir-ikkita soddaroq yozg'anlarini ushlab olib, ularni haddan tashqari ko'tarmak b-n narigini bir qadar tubanlashdirmoqchi bo'lsalar ham, Navoiy o'zbek tili va adabiyotida tegishlik yuksak mavqeni olgandir”. Mashhur usmonli yozg'uchisi Sham-siddin Somibekning usmonli adabiyotining ulug'

vakili Fuzuliyni N.dan keyingi o'rinda ekanligi haqidagi qarashlariga tayangan holda, N.ning nafaqat o'zbek qavmi, balki umumturk xalqi adabiyotida o'ziga yarasha mavqedaligini dalillaydi. O'z adiblariga 5-6 asrlik umr yashata bilgan xalqlar uncha ko'p emasligini ta'kidlagan shoir N.ning 500 yilligini katta bir shodlik, bayram tarzida tantana qilinishi lozimligini adabiyotshunos nuqtayi nazaridan isbotlay oladi. Ch.dagi ilmiy aniqlik, fikrlashdagi tizimlilik mazkur murojaatnomada ham yaqqol ko'rinadi. Uning anjumanni munosib darajada o'tkazish u-n qo'ygan 7 ta talab va rejasi o'z davrida n.shunoslik uchun qanchalar muhim bo'lgan bo'lsa, bugun ham shunchalar qimmatlidir:

1. Hozirdan boshlab yaraliq kishilarimizdan bir hay'at tashkil qilib, 500 yillik bayramini mumkin qadar tantana b-n o'tkazish yo'lini topmoqqa o'shal hay'at vakil qilinsun.

2. Hay'at N.ning bosilmag'an asarlarini topib, bosdirishga lozim ko'ruylanlarini bayramgacha bostirish chorasini ko'rsun.

3. N.ning mukammal tarjimayi holi yozdirilsun.

4. N.ning shevalaridan terma bir asar tuzulib, nafis qililib bosdirilsun.

5. N. nomiga yuqori o'qush yurtlarining adabiyot-til fakultetlarida o'zbek talabalari u-n iste-pendiyalar ochilsun.

6. O'zbekistonning poytaxtida N.ga haykal tikulsun.

7. Ba'zi bir o'zbek shaharlarining ko'cha ismlari N. otig'a quyulsun.

Ch. N.ga bag'ishlab maxsus she'r yoxud sho-irning aniq g'azallariga o'xshatmalar yozmagan bo'lsa-da, ulug' ijodkorning beqiyos adabiy me-rosidan ta'sirlangani shubhasizdir.

Ad.: Чўлпон. Асарлар 4 жилдлик. IV жилд. – Т., 2016.

Z.R.

CHO'PON – “L.M.” dostonining epizodik personajlaridan biri. Layli qabilasining cho'poni. U Qaysni Hay qabilasidagi maktabda o'qib yurgan paytidan tanir edi. Ikki yoshning pok sevgisini ham bilar, ular boshiga tushgan savdolar-

dan ham boxabar edi. Shuning u-n ham dashtda o‘zini bilmay yurgan Qaysga o‘zini tanitib, unga yordamlashishga tayyorligini bildiradi:

*Seni ko‘rub erdim ul hashamda,
Maktabda saboq o‘qur alamda...*

*Ishqing alamin dag‘i bilurmen,
Har chora qilay desam qilurmen.*

Ch.ning bu so‘zlari Masih kabi Majnunning umidsiz vujudiga jon bag‘ishlaydi, Xizr kabi hayot chashmasini ko‘rsatganday bo‘ladi, tayog‘i Musoning asosi kabi sehrlil tuyuladi. Qays undan Laylining qabilasiga olib borishini, sevgilisi b-n ko‘rishishga yordam berishini so‘raydi. Ch.ning maslahatiga ko‘ra, kechgacha u b-n qolib, qorong‘i tushgach, bir qo‘y terisini yopinib, qo‘ylar suruvi b-n birga qabilaga kirib boradi. Layli dugonalari b-n qo‘ylarning sog‘ilishini tomosha qilish u-n poda to‘xtagan joyga keladi. Yulduzlar ichra oydek porlab turgan Laylini ko‘rgan Majnun qattiq oh urib, so‘yilgan qo‘ydek yiqiladi. Qo‘ylar hurkib, har yoqqa qochadilar. Dasht o‘rtasida Majnun o‘likday cho‘zilib yotar edi. Uning nolasi Layli qulog‘iga yetib, qizning yuragi kuygancha voqea joyiga keladi. Oshig‘ining bu ahvolini ko‘rgan ma‘shuqa ham bir oh urib, hushini yo‘qotadi. Tuproqqa yiqilib, ikkalasi yonma-yon yotadi.

*Oshiqi erur ishida sodiq,
Ma‘shuq bo‘lur boshida oshiq, –*

deb xulosa qiladi N.

Shu tariqa, Ch.ning yordami b-n Layli va Majnun yana bir marta diydor ko‘rishadilar. Lekin ikkalasi ham bir-birini ko‘rishi b-n hushidan judo bo‘ladi.

Kanizaklari Laylini olib ketadilar. Iz olib kelgan otasi Majnunni ham qabilasiga olib ketadi.

N. Ch. siymosida oliyjanob, mard, tanti, insonparvar, ishq ahlining ahvolini tushunadigan, oshiq-ma‘shuqlardan o‘z madadini ayamaydigan xayrixoh inson obrazini yaratadi. Chunki u Majnunga yordami tufayli boshiga tushishi mumkin bo‘lgan noxushliklar, muqarrar ko‘ngilsizliklar-

dan zarracha cho‘chimay, ishq el ichra ovoza bo‘lgan chorasiz oshiqqa madad qo‘lini cho‘zadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Қайюмов А. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. – Т., 2008.

E.O.

CHO‘PONZODA (taxallusi; asl ism-sharifi Bakir Vagap o‘g‘li, (1893, Simferopol – 1937, Boku) qrim-tatar shoiri, adabiyotshunos, turkiyshunos. Ch. turkiy xalqlar tili, folklori va yozma adabiyoti masalalariga bag‘ishlangan ilmiy asarlar yozgan. U yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo‘mitasiga (1927–29) va Ozarbayjon Xalq maorif komissarligi huzuridagi terminologiya qo‘mitasiga (1929) rahbarlik qilgan. Ch. 1936-y. yozida Ozarbayjonning qishloq joylariga borib, so‘nggi marta dialektologiya va folklorga oid boy materiallar to‘plagan. Ch. 1926–28-yy.da O‘zbekistonga bir necha marta kelgan va o‘zbek folklorshunos, tilshunos, adabiyotshunos olimlari b-n yaqin ijodiy aloqada bo‘lgan.

Ozarbayjon matbuotida Ch.ning N.ga bag‘ishlangan bir necha tadqiqotlari e‘lon qilindi. Jumladan, Ch. “Navoiy tilchi” (“Kommunist” gazetasi, Boku, 1926-y. 4-mart) maqolasida N.ni tilshunos sifatida tadqiq etadi. “Shahar tili bo‘lmagan turkchanning, ayni zamonda adabiy til ham bo‘la olmasligi tushunarlidir” va shu xulosaga keladiki, N.ning tili, uning o‘z kitobida ham zikr etib o‘tganidek, adabiy turk tili bo‘lmasdan, balki xalq tili bo‘lgan hamda bu bilan Ismoil Hikmatning qarashlariga bir qadar qarshi chiqadi. Turk dunyosining buyuk tilchi va adabiyotshunos olimi Ch.ning Ozarbayjon tilshunoslik ilmiga juda katta xizmatlari singgan. Shu nuqtayi nazardan yondashganda, turkiy xalqlarning klassik tarixida N. yaratgan asarlarga tilshunos olim sifatida baho berishi, asarlarini tavsiflashi asosli ilmiy to‘xtamlarga olib kelgan. Forsiy she‘r tili hukmronlik qilayotgan bir zamonda N.ning “X.” yozishi uning turkiy til mavqeyini yuksaltirishda inqilob yasaydigan isboti edi. Ayni shu dalilga, ya‘ni “X.”ning qator afzalliklariga urg‘u bergan Ch. maqolasini shunday boshlaydi: “Turkiy til-

ning to'rt buyuk mudofaachisi bo'lgan, bular: birinchisi "Devoni lug'otit turk"ning muallifi Mahmud Koshg'ariy, ikkinchisi "G'aribnoma" sohibi bo'lmish Shayx Oshiq Poshsha, uchinchisi Navoiy va nihoyat, to'rtinchisi "Masira ul-ulum" nomli Sarf (tilshunoslik fanining morfologiya bo'limi) kitobi ijodkori Barg'amali Qodiriydir. Bular orasida Mir Alisher Navoiy – turkiy tilning Markaziy Osiyoda yorqin davri eng oxirgi vakillaridan, olim, faylasuf shoirlaridan biridir". Olim qayd etadiki, hali "XI asrda Mahmud Koshg'ariy shaharda forscha, ovullarda esa turkcha so'zlashishlarini qayd etgandi. Mir Alisher Navoiy so'z aytgach, uch-to'rt asr ichida vaziyat butunlay o'zgargani anglashiladi". Mahmud Koshg'ariydan so'ngra buyuk Nizomiy davri, undan so'ngra Nasimiy davrida hamon fors tili hukm surardi. Ch. ushbu maqolasining har bir jumlasida xuddi turkiy tilning tarixiy xronologiyasini tezisdek sharhlab beradi. Va xulosalarini-da N.ning adabiy merosi misolida tavsiflaydi. "Turkiy aristokratiyaning, saroy ahli tilining ajnabiy millat tili oldida zaiflashuvi ko'proq O'rxun kitoblarida, Tokyolar davrida ko'zga tashlanmoqda. Shu b-n birga faqat boylar va zodagonlarning emas, balki butun shahar ahlining ham forscha kuchli rag'batli borligini xuddi shu tarzda Navoiydan-da o'qiydiz". N.ning adabiy tilga oid barcha fikr-qarashlarini diqqat markazidan kechirgach, "Navoiyning tilga oid satrlarida ikki xil qarash bor" degan yakuniy xulosaga kelgan Ch. yana yozadi: "Qur'on tili bo'lgan arabcha samoviy bir til o'laroq o'rtadan chiqarilib bo'lgach, bu joyda qolgan uch til: sart (fors), turk va hind tilidir".

Tilshunos olim N.ning hind tiliga oid mulohazalariga sukut saqlab, uning forsiy va turkiy tillar qiyosi borasidagi mulohazalari haqida shunday yozadi: "Navoiyning fikricha, sart (fors) tili turkiychadan ilmiy bo'lish b-n barobar, turkiy til sart (fors)dan ko'ra ancha tushunarlidir. Navoiy asoslangan til, o'zining kitobida zikr etgan turkiy tilli shoirlar, adib va faylasuflarning tili bo'lmay, xalq tilidir". Ma'lumki, mutafakkir N. mashhur "M.L." asarida aynan shu ikki lison – fors va turk tillari qiyosi qalamga olingan.

Ch.ga ko'ra, N.ning o'zi yozganlaridan, zarur bo'lsa, boshqa ko'plab manbalardagi ma'lumot-

lardan ham anglashiladiki, N.ni Chig'atoy adabiyoti mavqeyi u-n kurashishga chaqirgan va himoyasi u-n ko'maklashgan bu Husayn Boyqarodir. Hamma N. turkchasining zarurligi va afzalliklari isboti haqida gapirganda, Husayn Boyqaroning uning bu xizmatlaridan naqadar hayajonga tushgani va minnatdorchiilik to'la aytgan so'zlariga, albatta, ishora qiladi.

"Navoiyning tili va tilchiligi haqida" nomli maqolada ham "Navoiy tilchi" maqolasida ko'tarilgan ayni masala tadqiqotga jalb etilib, N. davri adabiy tili xususida uning e'tiborga sazovor, tarixiy xizmatlari xususida fikr yuritilgan. Va shuni ham alohida qayd etadiki, N.ning 500 yillik yubileyi munosabati b-n chop etilgan mazkur kitoblar qardosh Ozarbayjon tuprog'ida ramziy xarakter kasb etadi va O'zbekistonda N. kulliyotining nashr etilishi xabarini ham yozadi. Tabiiyki, bu nashrlar I turkologiya qurultoyi o'tkazilgan zamon – o'sha yillarda turkiy tilli xalqlar ziyolilarining bir nuqtaga to'planganidan guvohlik beradi, bu esa Ch. aytganidek, o'ziga xos ramziy ma'noga ega bo'lgan. Ch.ning yozishicha, shoir yubileyini o'tkazish uchun esa 10 kishidan iborat nazorat guruhi tashkil etilgan. 1926-y. 4-martda 1-majlisdan so'ng qurultoy xuddi shu tarkibda N.ning 500 yillik yubileyiga bag'ishlangan tantanali kechada ishtirok etdi. II Turkologiya qurultoyining Samarqandda o'tkazilishiga doir qabul qilingan qaror u-n ham bu hodisa simvolik mazmunga ega.

Yirik tilshunos Ch.ning maqolalari ilmiy ahamiyatga molik bo'lib, turkiy tilli o'lkalarda maqola, dissertatsiya, risola va monografiya tarzida olib borilgan bu kabi izlanishlar jahon n.shunosligining ko'p yillik tarixga egaligini, mazmunan teranligini, keng qamrov va masshtabda davom etib borganligini tasdiqlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 9-жылд. – Т., 2005; Алмаз Улви. Бәкір Ҷобанзадә: Нәвайнин дили вә дилчилији хаққинда. – Баки, 2014. №4.

O.U., S.O'.

QISQARTMALAR RO‘YXATI

- ar.** – arabcha, arab tilida
a.s. – alayhissalom
akad. – akademik
“A.” – “Arba’in”
b-n. – bilan
“B.B.” – “Badoye ul-bidoya”
“B.V.” – “Badoye ul-vasat”
“D.F.” – “Devoni Foniy”
er. av. – eramizdan avvalgi
“F.A.” – “Fusuli arbaa”
“F.K.” – “Favoyid ul-kibar”
“F.Sh.” – “Farhod va Shirin”
f.f.n. – filologiya fanlari nomzodi
f.f. d-ri – filologiya fanlari doktori
f. – forscha, fors tilida
f-t. – fors-tojik
“H.A.” – “Hayrat ul-abror”
“H.S.H.A.” – “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”
“H.P.M.” – “Holoti Pahlovon Muhammad”
h. – hindcha, hind tilida
h.k. – hokazo
“I.D.” – “Ilk devon”
inv. – invertar
l. – lotincha
“L.M.” – “Layli va Majnun”
“L.T.” – “Lison ut-tayr”
m-n. – masalan
maz. – mazmuni
mil. av. – miloddan avvalgi
“M.N.” – “Majolis un-nafois”
“M.Q.” – “Mahbub ul-qulub”
“M.A.” – “Mezon ul-avzon”
“MAT” – Mukammal asarlar to‘plami
“M.L.” – “Muhokamat ul-lug‘atayn”
“M.” – “Munshaot”
“Munj.” – “Munjo‘t”
mo‘g‘. – mo‘g‘ulcha
N. – Navoiy
N.xonlik – Navoiyxonlik
N.shunos. – Navoiyshunos
“N.N.” – “Navodir un-nihoya”
“N.Sh.” – “Navodir ush-shabob”
“N.J.” – “Nazm ul-javohir”
“N.M.” – “Nasoyim ul-muhabbat”
prof. – professor
q. – qozoqcha
q.s.a. – quddisa sirruhum aziz
q.t.s. – qaddasollohu taolo sirrahu
r.a. – roziyallohu anhu
r.t. – rahmatullohu taolo
“R.M.” – “Risolayi mufradot”
s.t. – subhanohu taolo
s.a.v. – sallollohu alayhi vasallam
“S.” – “Soqiynoma”
“S.S.” – “Sab‘ai sayyor”
“S.I.” – “Saddi Ikandariy”
“S.M.” – “Siroj ul-muslimin”
“S.Z.” – “Sittayi zaruriya”
sm. – santimetr
Tarj. – tarjimasi
“T.A.” – “Tuhfat ul-afkor”
“T.A.H.” – “Tarixi anbiyo va hukamo”
“TAT” – Tanlangan asarlar to‘plami
“T.M.A.” – “Tarixi muluki ajam”
t. – turkiy
t.y. – tug‘ilgan yili
t.y.n. – tug‘ilgan yili noma‘lum
t. va v.e.y.n. – tug‘ilgan va vafot etgan yili noma‘lum
u-n. – uchun
“V.” – “Vaqfiya”
v.y.n. – vafot yili noma‘lum
v.e.y.n. – vafot etgan yili noma‘lum
y. – yunoncha, yunon tilida
y. – yil, yili, yilda, yilning
yy. – yillar, yillari, yillarda, yillarning
O‘zME – O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi
O‘zMU – O‘zbekiston Milliy Universiteti
O‘zRFA – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“X.” – “Xamsa”
“X.M.” – “Xazoyin ul-maoniy”
“Xam.M.” – “Xamsat ul-mutahayyirin”
“G‘.S.” – “G‘aroyib us-ig‘ar”
ShI. – Sharqshunoslik instituti
ShQM. – Sharq qo‘lyozmalari markazi
“Ch.D.” – “Chor Devon”

№	“ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI” MUALLIFLAR RO‘YXATI	Qisqartmalar
1	Muhammad ABDULLAYEV <i>filologiya f.n.</i>	<i>Muh.A.</i>
2	Abdusalom ABDUQODIROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.A.</i>
3	Abdurashid ABDUG‘AFUROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>A.A.</i>
4	Shoira AHMEDOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Sh.A.</i>
5	Toshpo‘lat AHMEDOV <i>filologiya f.n.</i>	<i>T.A.</i>
6	Azizullah ARAL <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Az.A.</i>
7	Maqsud ASADOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>M.A.</i>
8	Gulnora ASTANOVA <i>filologiya f.d., dotsent</i>	<i>G.A.</i>
9	Dilmurod ASQAROV	<i>D.A.</i>
10	Hamida ASHUROVA	<i>H.A.</i>
11	Nazora BEKOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Naz.B.</i>
12	Nasiba BOZOROVA <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>N.B.</i>
13	Olim DAVLATOV <i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>O.D.</i>
14	Qodirjon ERGASHEV <i>filologiya f.d.</i>	<i>Q.E.</i>
15	Iroda ERNAZAROVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>I.E.</i>
16	Husniddin ESHONQULOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.E.</i>
17	Baxtiyor FAYZULLOYEV <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.F.</i>
18	Obidaxon FAYZULLAYEVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>O.F.</i>
19	Munis HAKIMOV	<i>Mun.H.</i>
20	Muhammadjon HAKIMOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Muh.H.</i>
21	Ibrohim HAQQUL <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>I.H.</i>
22	Mahmud HASANIY <i>tarix f.d., prof.</i>	<i>M.H.</i>
23	Nodirxon HASANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>N.H.</i>
24	Shafolat HASANOVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>Sh.H.</i>
25	Abduqodir HAYITMETOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.H.</i>
26	Anvar HOJIAHMEDOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>An.H.</i>
27	Hamidjon HOMIDIY <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.H.</i>
28	Nishonboy HUSANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nish.H.</i>
29	Muyassar IBROHIMOVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>M.I.</i>
30	Yoqubjon IS‘HOQOV <i>filologiya f.n., prof.</i>	<i>Y.I.</i>

31	Rashid JUMAYEV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>R.J.</i>
32	Sofiya JUMAYEVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.J.</i>
33	Nusratulla JUMAXO'JA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nus.J.</i>
34	Laylo JO'RAYEVA	<i>san'atshunoslik f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>L.J.</i>
35	Nasiba JO'RAQULOVA		<i>N.J.</i>
36	Farida KARIMOVA	<i>filologiya f.d</i>	<i>F.K.</i>
37	Yulduz KARIMOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>Y.K.</i>
38	Najmiddin KOMILOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.K.</i>
39	Iskandar MADG'OZIYEV		<i>I.M.</i>
40	Natan MALLAYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.M.</i>
41	Muzaffar MAMATQULOV	<i>filologiya f.d</i>	<i>Muz.M.</i>
42	Badriddin MAQSUDOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Badr.M</i>
43	Mohigul MAVLONOVA		<i>M.M.</i>
44	Barno MIRZAYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>B.M.</i>
45	Mahbuba MIRZAAHMEDOVA		<i>Mah.M.</i>
46	Badia MUHIDDINOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Bad.M.</i>
47	Abdumannon NAZAROV	<i>san'atshunoslik f.d., prof.</i>	<i>A.N.</i>
48	Shahnoza NORQULOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Sh.N.</i>
49	Marvarid NURBAYEVA		<i>M.N.</i>
50	Ergash OCHILOV	<i>f.f.n., dotsent</i>	<i>E.O.</i>
51	Sarvinoz OTAQULOVA		<i>S.O.</i>
52	Zeboxon QOBILOVA	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Z.Q.</i>
53	Turg'un QODIROV		<i>T.Q.</i>
54	Karimboy QURAMBOYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>K.Q.</i>
55	Elnura QURBONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>E.Q</i>
56	Komiljon RAHIMOV	<i>tarix f.d., prof.</i>	<i>K.R.</i>
57	Vahob RAHMONOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>V.R.</i>
58	Zulayho RAHMONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>Z.R.</i>
59	Shahnoza RAHMONOVA		<i>Sh.R.</i>
60	Burobiya RAJABOVA	<i>filologiya f.n. dotsent</i>	<i>B.R.</i>
61	Sayfiddin RAFIDDINOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.R.</i>
62	Nodir RAMAZONOV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>N.R.</i>
63	Rohila RO'ZMONOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>R.R.</i>
64	Dilorom SALOHYIY	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.S.</i>
65	Gulnoz SATTOROVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>G.S.</i>

66	Qaldibek SEIDANOV		<i>Q.S.</i>
67	Hanifa SOLIXOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>H.S.</i>
68	Shodiya TURDIYEVA		<i>Sh.T.</i>
69	Ozoda TOJIBOYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>O.T.</i>
70	Olmos ULVIY (BINNATOVA)	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>O.U.</i>
71	Ergash UMAROV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>E.U.</i>
72	Gulnoz XALLIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>G.X.</i>
73	Muslima XOLBOYEVA		<i>M.X.</i>
74	Sirdaryoxon O‘TANOVA	<i>filologiya f.n.dotsent</i>	<i>S.O’.</i>
75	Suyima G‘ANIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>S.G’.</i>
76	Dilshod G‘OYIPOV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.G’.</i>
77	Maftuna SHOMURODOVA		<i>M.Sh.</i>
78	Nodir JO‘RAQO‘ZIYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Nod.J.</i>

РЕЗЮМЕ

Изучение жизни и творчества Алишера Навои, великого поэта-мыслителя, несравненного представителя истории человеческой цивилизации, зрелого государственного и общественного деятеля, продолжается и по сей день. Источник вдохновения поэта, тайны совершенства, духовная сила творчества, кроме того, его ни с чем не сравнимое место в развитии искусства поэтического слова чрезвычайно велико и уникально. Вот почему внимание к литературному наследию Алишера Навои не только в Узбекистане, но и среди тюркских народов, и во всем мире имеет особое значение, поскольку Навои призывает человечество к согласию, солидарности, миру и дружбе.

Изменения и свобода в социальной, политической, культурной и духовной жизни нашей страны после 2016 года нашли отражение в изучении наваиведения. Глава государства Ш.М. Мирзиёев с первых дней своей деятельности на посту Президента уделяет особое внимание вопросам исследования творчества Навои и призывал народ изучать его произведения с новой духовной потребностью и целью. В постановлении Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года №ПП-4865 «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои», также включен вопрос об издании четырёхтомной «Энциклопедии Алишера Навои». Данная энциклопедия создана для выполнения этой задачи и ознакомления широкой общественности с жизнью, творчеством, литературным и научным наследием великого поэта-мыслителя, а также достижениями наваиведения.

В энциклопедии, прежде всего, собрано большинство статей, относящихся ко второй половине XV века, то есть о ряде положительных событий и изменений в общественной, политической, духовной и литературной жизни Хорасана и Моваруннахра, конечно-же, уделяется внимание к анализу факторам, которые вызвали этих перемен. Это позволяет понять жизненную силу Тимуридского Возрождения и внимательно изучать роль Алишера Навои в нем. В энциклопедию также вошли статьи о детстве великого поэта, его близких родственниках, учителях и подробностях его отношений с ними. В частности, исторические сведения и мнения, касающиеся семьи Навои, образа жизни в Мешхеде, Балхе, Самарканде, и друзей поэта, безусловно, не оставят читателей равнодушными.

Как государственный деятель, Алишер Навои проявил свои лидерские качества в политической деятельности, в частности, он руководил рядом строительных работ, таких как рытье рвов, строительство мостов, парков, медресе, мечетей, больниц, о которых говорится в очень интересных статьях. Из книги можно получить достаточно информации о тюркских народах, известных поэтах и чиновниках Герата, столицы Хорасана во времена правления Хусейна Бойкара.

Творчество Алишера Навои – особое явление не только в узбекском, но и в восточном классическом искусстве. Смысловый мир его произведений, масштаб темы, способ выражения поэта, мир образов, система жанров, художественные возможности тщательно и систематически освещаются в энциклопедических статьях. Известно, что Алишер Навои, как великий двоя

зычный поэт, умело писал на двух языках – турецком и персидском. Читателей не оставят равнодушными мнения о наследии поэта на персидском языке, его общечеловеческом значении и изучении. В книге содержится множество статей о поэмах и героях «Хамсы» Алишера Навои, которые, как известно, занимают большое место в истории восточной литературы, а также можно познакомиться с важными взглядами ученых в этой сфере. Статьи, посвященные духовным ценностям, освещающим творчество великого поэта-мыслителя: религии, мистике, мистическому смыслу и интерпретациям, повысили научную ценность энциклопедии.

Опытные переводчики неоднократно переводили произведения Алишера Навои на разные языки мира; они изданы в виде книг в ряде стран. Информация об этих переведенных работах, а также достижения в мировых исследованиях наваиведения указывают на объём энциклопедии. Рукописные и литографические издания произведений Алишера Навои хранятся в различных библиотечных фондах мира. По ним также создано несколько каталогов. Одним из достижений книги является то, что она дает о них как можно больше информации. Несомненно, читателей интересует возникновение в области литературоведения важного направления под названием «наваиведение», этапы его развития, зрелые ученые, их беспрецедентный вклад в развитие науки. Статьи, написанные по направлениям «Навои и живопись», «Навои и скульптура», «Навои и кино» и «Навои и театр», показывают, как великий образ поэта отражается в жизни общества. Что касается статей, написанных в рубрике «Навои и наука», то в них подробно освещаются факты, связанные с конференциями, посвященными творчеству и деятельности Навои, научным исследованиям, ученым, принимавшим участие в этом процессе.

В узбекской науке за многие годы сделано немало положительных работ по изучению наследия великого мыслителя и поэта: среди них научные и критические тексты его произведений, неоднократные издания, обзоры его лирических произведений, прозаические повествования его поэм тоже занимает особое место энциклопедии. Также вы можете найти ценную информацию о предприятиях и организациях имени Навои в стране.

В целом «Энциклопедия Алишера Навои» представляет собой относительно совершенную книгу, охватывающую личность, мировоззрение, биографию, жизнедеятельность, литературное и научное наследие великого поэта-мыслителя, подробные сведения и научные анализы о исследованиях и достижениях в направлении наваиведения. Энциклопедия предназначена для старшеклассников, студентов высших учебных заведений, преподавателей, представителей интеллигенции различных профессий, специалистов науки и творчества, а также читателям. Естественно, что это издание, как и любая другая книга, может иметь и некоторые недостатки. Однако, как отдельная отрасль науки наваиведения также продолжает развиваться, поэтому мелкие ошибки можно исправить в будущих изданиях. Мы надеемся, что эта «Энциклопедия Алишера Навои» во многом поможет приблизить Навои к народу, а, в свою очередь, народ к Навои.

SUMMARY

Alisher Navoi was a prominent poet and thinker who had a significant impact on the development of human civilization. His life and work continue to inspire people to this day. The study of them by scientists has never stopped. The source of inspiration, secrets of spiritual perfection and strength of his creation has a unique place in the development of the art of poetic speech. The particular importance of Navoi's literary heritage has been proven by scientists not only in Uzbekistan but also among the Turkic peoples and the rest of the world. His books are unique. They emphasize the significance of harmony, unity, peaceful living, cooperation, and friendship which make people go through the true way.

The renewal and freedom in the social, political, cultural, and spiritual life of our country after 2016 has also reflected in Navoi studies. From the first days of his activity, the President of our country Sh.M. Mirziyoyev encouraged the whole nation to read and study Navoi's work with a new spiritual need and purpose. In the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 19, 2020 No. PR-4865 "On the wide celebration of the 580th anniversary of the birth of the great poet and thinker Alisher Navoi", including the publication of the four-volume "Encyclopedia of Alisher Navoi" was also included. This encyclopedia was created in order to fulfill this task and familiarize the general public with the life, work, literary and scientific heritage of the great thinker poet, as well as the achievements of Navoi studies.

The encyclopedia devoted a lot of space to positive developments in the social, political, spiritual, and literary life of Khurasan and Movarounnahr during the second half of the 15th century, when Alisher Navoi lived, as well as the factors that created them. This allows us to understand the vitality of the Timurid Renaissance and closely observe the role of Alisher Navoi in it. There are a lot of articles about the childhood years of the great poet, his close relatives, and the details of his interactions with them in the encyclopedia they also have a significant place. The historical information and opinions related to Navoi's family, lifestyle in Mashhad, Balkh, Samarkand, his friends and contemporaries can provide readers with interest. As a minister, Alisher Navoi fully demonstrated his leading qualities in his political activities. He oversaw the construction of various structures such as ditches, bridges, parks, madrasahs, mosques, and hospitals. It should be noted that each of these works was mentioned in the encyclopedia. From the book, you can learn enough about the Turkic peoples who lived and worked in Herat, the capital of Khurasan under the rule Sultan Husayn Bayqara. It is possible to find a valuable information about their unique nature, customs, and the positions that they held in the palace in 15th century. The articles interestingly and impressively tell about the contemporaries, friends of the great poet, creative people from the time of the famous composer Alisher Navoi, and their path.

Alisher Navoi was a remarkable figure not just in Uzbek literature, but also in Eastern classical art. His books were characterized by their depth of meaning, wide-ranging subject matter, expressive style, vivid imagery, diverse genres, and artistic versatility. These aspects of his work have been carefully and systematically covered in encyclopedic articles. Navoi was a great poet who wrote equally well in

Turkish and Persian. This book includes insightful reflections on his Persian-language poetry, its universal significance, and its study. Additionally, the book covers his epic work “Khamasa,” which holds a prominent place in the history of Eastern literature, along with its heroes and important views on Hamsaology. The articles in this book also shed light on the spiritual values of Navoi’s work, including religion, mysticism and mystical interpretations, thereby enhancing the scientific significance of the encyclopedia.

The literary works of Alisher Navoi have been translated multiple times by experienced translators into various languages. These translations have been published and can be found in different libraries of the world. Manuscript and lithographic editions of Navoi’s works are also available in these libraries and several catalogs have been created to organize information about them. This encyclopedia provides extensive information about Navoi studies, including the emergence of this field of literary studies, its development, important scholars, and their contribution to the field. Articles about Navoi’s connection with painting, sculpture, cinema, and theater also show how his works have influenced society. Furthermore, the encyclopedia includes articles about Navoi’s involvement with science, including information about conferences, scientific studies, and notable scholars and researchers who participated in these events.

Over the years, many positive works have been carried out in Uzbek science to understand the language of the great poet. These include scientific and critical texts, and repeated editions of his works in volumes and separately, reviews of the poet’s lyrical heritage, and articles about them in the encyclopedia. Moreover, information which is related to the place names, enterprises, and organizations named after Navoi has not been overlooked.

In general, the “Alisher Navoi Encyclopedia” is an almost perfect reference book that covers many things about Navoi’s personality, worldview, biography, life activities, literary, scientific heritage, detailed information, Navoi studies, and achievements in this field. It is intended for high school and educational institution students, teachers, intellectuals with various professions and trades, people of science and creativity. Like any publication, this book also has some mistakes, but the science of Navoi studies has never stopped developing. Therefore, it is clear that they can be corrected in the next editions. We believe that the “Alisher Navoi Encyclopedia” will be a useful resource to recognise Navoi’s world well.

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

IV JILD

(T–CH)

Muharrirlar: Elnura Qurbonova, Hamida Ashurova

Badiiy muharrir: Mirzohid Rustamov

Musahhihlar: Mohigul Mavlonova, Maftuna Shomurodova

Kompyuterda sahifalovchilar: Bobur Tuxtarov, Mirzohid Rustamov

Bosishga ruxsat etildi 08.02.2024. Bichimi: 84x108 ¹/₁₆.
“Times New Roman” garniturasini. Shartli bosma tabog‘i 50,4.
Nashriyot-hisob tabog‘i 50,37. Adadi: 1000 nusxa.

“Credo Print” MCHJ kitob fabrikasida chop etildi.
Toshkent shahar, Bog‘ishamol ko‘chasi 160.
Tel: 71 234-44-01/05 www.credoprint.uz